

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Видавництво «Гілея»

Гілея

*Науковий вісник
збірник наукових праць*

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 137 (№ 10)

Київ – 2018

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно**Факсове видання**

з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України
№ 747 від 13 липня 2015 р., з історичних наук наказом МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації: серія КВ № 22632-12532ПР від 24 квітня 2017 року

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 3 від 26 жовтня 2018 р.)

Збірник входить до міжнародних баз

Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Індія).

Шеф – редактор:

Андрущенко В. П.,
д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України,
акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М.,
д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:

Кивлюк О. П., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Муляр В. І.,
д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф.,
член – кор. НАН України, акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Зеленков А. І., д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф.,
член-кор. НАН України (Україна, Київ)
Мирзаханян Р., д-р іст. наук, проф. (Арменія, Єреван)
Михальченко М. І., д-р філос. наук, проф.,
член – кор. НАН України (Україна, Київ)
Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф.,
член-кор. НАН України (Україна, Київ)
Степико М. Т., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Редакційна колегія:**З історичних наук:**

Войцхівська І. Н., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Дробот І. І., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Журба М. А., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Лазько Г. Г., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Лисак В. Ф., д-р іст. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Мезга М. М., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Михайлюк В. П., д-р іст. наук, проф. (Україна, Старобільськ)
Стоян Т. А., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Сушко О.О., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Чернега Л. М., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Шаповал Ю. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

З філософських наук:

Абасов А. С., д-р філос. наук, проф. (Азербайджан, Баку)
Базалук О. О., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Бех В. П., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Воронкова В. Г., д-р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)
Герасимова Е. М., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Гарбар Г.А., д-р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Дзвінчук Д. І., д-р філос. наук, проф. (Україна, Івано-Франківськ)
Жадько В. О., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Жижко Т. А., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Куцєпал С. В., д-р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)
Миколайчук А., д-р хабілітований, проф. (Польща, Познань)
Онїпко О. Ф., д-р техн. наук, проф. (Україна, Київ)
Свириденко Д. Б., д-р філос. наук, доц.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Терещицький С. О., д-р філос. наук, доц.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Тецлав С., д-р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)
Халамєндик В. Б., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Яшанов С. М., д-р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

З політичних наук:

Андрусишин Б. І., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Андрюкайтене Р., д-р PhD соціальних наук (менеджмент),
(Литва, Маріямполь)
Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Балабанов К. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Варзар І. М., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Васильчук Є. О., д-р політ. наук, доц. (Україна, Черкаси)
Войналович В. А., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Іванов М. С., д-р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Картунов О. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Кізіма С. А., д-р політ. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Котигоренко В. О., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Крась І., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)
Лапина С. В., д-р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Макаренко Л. Л., д-р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Остапенко М. А., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Римаренко С. Ю., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Срогошу Т., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)

Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2018. – Вип. 137 (10). – 422 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем сучасної науки в умовах полікультурного глобалізаційного суспільства. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

ISSN 2076-1554

Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P. Drahomanova

VHO Ukrayins'ka Akademiya Nauk

Vydavnytstvo «Hileya»

Hileya

*naukovyy visnyk
zbirnyk naukovykh prats'*

- *Istorychni nauky*
- *Filosofs'ki nauky*
- *Politychni nauky*

Vypusk 137 (№ 10)

Kyyiv – 2018

Zbirnyk zasnovano 2004 roku. Vykhid z druku – shchomisyachno**FAKHOVE VYDANNYA**

z filosofs'kykh, politychnykh nauk zatverdzheno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy
№ 747 vid 13 lypnya 2015 r., z istorychnykh nauk nakazom MON Ukrainy № 1328 vid 21 hrudnya 2015 r.

Svidotstvo pro derzhavnu reyestratsiyu drukovanoho zasobu
masovoyi informatsiyi: seriya KV № 22632-12532PR vid 24 kvitnya 2017 roku

Drukuyet'sya za rishennyam:

Vchenoyi rady Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova
(protokol № 3 vid 26 zhovtnya 2018 r.)

Zbirnyk vkhodyt' do mizhnarodnykh baz:

Google Scholar; Index Copernicus (Pol'shcha); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Indyya).

Shef–redaktor:

Andrushchenko V. P., d–r fil. nauk,
prof., chlen – kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Holovnyy redaktor:

Vashkevych V. M., d–r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Spivredaktory:

Kyvylyuk O. P., d–r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Mulyar V. I., d–r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)

Redaktsiyna rada:

Andrushchenko V. P., d–r fil. nauk, prof., chlen – kor. NAN Ukrainy,
akad. NAPN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vashkevych V. M., d–r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zelenkov A. I., d–r fil. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Kolesnyk V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen-kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)
Myrzakhanyan R., d–r ist. nauk, prof. (Armeniya, Yerevan)
Mykhal'chenko M. I., d–r fil. nauk, prof., chlen – kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)
Rafal's'kyi O. O., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Savel'yev V. L., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Soldatenko V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen-kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)
Stepyko M. T., d–r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Redaktsiyna kolehiya:**Z istorychnykh nauk:**

Voytsekhivs'ka I. N., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Drobot I. L., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhurba M. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Laz'ko H. H., d–r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Lysak V. F., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Mezha M. M., d–r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Mykhaylyuk V. P., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Starobil's'k)
Stoyan T. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Sushko O. O., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Chernea L. M., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Shapoval Yu. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Z filosofs'kykh nauk:

Abasov A. S., d–r fil. nauk, prof. (Azerbaydzhan, Baku)
Bazaluk O. O., d–r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Bekh V. P., d–r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voronkova V. H., d–r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Zaporizhzhya)
Herasyanova E. M., d–r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Harbar H. A., d–r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Dzvinchuk D. I., d–r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Ivano-Frankivs'k)
Zhad'ko V. O., d–r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhyzhko T. A., d–r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kutsepal S. V., d–r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Poltava)
Mykolaychak A., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Poznan')
Onipko O. F., d–r tekhn. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Svyrydenko D. B., d–r fil. nauk, dots.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Terepyschyy S. O., d–r fil. nauk, dots.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Tetslav S., d–r fil. nauk, prof. (Pol'shcha, Bydzhoshch)
Khalamendyk V. B., d–r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Yashanov S. M., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Z politychnykh nauk:

Andrusyshyn B. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Andryukaytene R., d–r PhDsotsial'nykh nauk (menedzhment),
(Lyta, Marijampol')
Babkina O. V., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Balabanov K. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Varzar I. M., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vasyl'chuk Ye. O., d–r polit. nauk, doc. (Ukrayina, Cherkasu)
Voynalovych V. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Ivanov M. S., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Kartunov O. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Kizima S. A., d–r polit. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Kotyhorenko V. O., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Kras' I., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Cherkas'k)
Lapyna S. V., d–r sots. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Makarenko L. L., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Ostapenko M. A., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Rymarenko S. Yu., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Sroshosho T., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Cherkas'k)

Hileya: naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K. : «Vydavnytstvo «Hileya», 2018. – Vyp. 137 (10) – 422 s.

Koncepcija zbirnyka bazujet'sja na bagatoplanovomu naukovomu vysvitleni problem suchasnoi' nauky v umah polikult'urnogo globalizacijnoho suspil'stva. Osnovni rubryky ohoplyujut' galuzi istorychnykh, filosofs'kykh ta politychnykh nauk. Rozrahovanyj na fahivciv gumanitarnykh ta social'no-politychnykh nauk.

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

Вінницьке представництво

(Вінницький національний технічний університет)
керівник Денисюк С. Г., доктор політичних наук, професор
e-mail: sg_denisiyk@mail.ru

Дніпропетровське представництво

(Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара)
керівник Вершина В. А., кандидат філософських наук, доцент
e-mail: vivi.dp@ukr.net

Запорізьке представництво

(Запорізький національний технічний університет)
керівник Ємельяненко Є. О., кандидат філософських наук, доцент
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Івано-Франківське представництво

(Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)
керівник Дзвінчук Д. І., доктор філософських наук, професор
e-mail: fuid@ua.fm

Луганське представництво

(Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля, м. Старобільськ)
керівник Михайлюк В. П., доктор історичних наук, професор
e-mail: vital_mih@ukr.net

Львівське представництво

(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник Карівець І. В., кандидат філософських наук, доцент
e-mail: sacre@ukr.net

Маріупольське представництво

(Маріупольський державний університет)
керівник Булик М., кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vorlok@ukr.net

Миколаївське представництво

(Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського)
керівник Макарчук С. С., кандидат історичних наук, доцент
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор Шкуренко К. О., кандидат політичних наук, доцент
e-mail: sh_kamila@mail.ru

Одеське представництво

(Одеський національний університет імені І. І. Мечникова)
керівник Барвінська П. І., кандидат історичних наук, доцент
e-mail: barwinskaja@ua.fm

Подільське представництво

(Подільський державний аграрно-технічний університет,
м. Кам'янець-Подільський)
керівник Колосюк І. А., кандидат філософських наук, доцент
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

Полтавське представництво

(Полтавський факультет Національної юридичної академії
України ім. Ярослава Мудрого)
керівник Куцєпал С. В., доктор філософських наук, професор
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

Сумське представництво

(Сумський державний університет)
керівник Дегтярьов С. І.,
доктор історичних наук, професор
e-mail: starsergo@bigmir.net

Тернопільське представництво

(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка)
керівник Кліш А. Б., кандидат історичних наук, доцент
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

Ужгородське представництво

(Ужгородський національний університет)
керівник Мелеганич Г. І., кандидат політичних наук, доцент
e-mail: melgi@ukr.net

Уманське представництво

(Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини)
керівник Кривошея І. І., кандидат історичних наук, доцент
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

Харківське представництво

(Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»)
керівник Владленова І. В., доктор філософських наук, професор
e-mail: vladlenova@email.ua

Хмельницьке представництво

(Хмельницький національний університет)
керівник Гоцуляк В. М., кандидат політичних наук, доцент
e-mail: gotsylak@ukr.net

Черкаське представництво

(Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького)
керівник Васильчук Є. О., доктор політичних наук, доцент
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

Чернігівське представництво

(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник Горобець С. М., молодший науковий співробітник
e-mail: olen-g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО

збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національна Академія Наук Азербайджану, м. Баку)

керівник Махмудов М. А., доктор філософії

e-mail: matlabm@yandex.com

координатор Рагімлі Р., науковий співробітник

e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління

при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)

керівник Алейникова С. М., кандидат соціологічних наук, доцент

e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru

(Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест)

керівник Шостак Г. В., кандидат педагогічних наук

e-mail: shostak1964@brest.by

(Гомельський державний університет

імені Франціська Скорини, м. Гомель)

керівник Мезга М. М., доктор історичних наук, професор

e-mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)

керівник Димчик Р., доктор, викладач,

e-mail: dymczyk@wp.pl

(Інститут історії Академії імені Яна Дługоша в Ченстохові)

керівник Моравець Н., доктор, викладач

e-mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

**Див. також: Сайт Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal**

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Ukraini

Vinnyts'ke predstavnytstvo

(Vinnyts'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Denysyuk S. H.**, doktor politychnykh nauk, profesor
e-mail: sg_denisiyk@mail.ru.

Dnipropetrovs'ke predstavnytstvo

(Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara)
kerivnyk **Vershyna V. A.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: vivi.dp@mail.ru

Zaporiz'ke predstavnytstvo

(Zaporiz'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Yemel'yanenko Ye. O.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Ivano-Frankivs'ke predstavnytstvo

(Prykarpat-s'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasyl'ya Stefanyka,
m. Ivano-Frankivs'k)
kerivnyk **Dzvinchuk D. I.**, doktor filozofsk'kykh nauk, profesor
e-mail: fuid@ua.fm

Luhans'ke predstavnytstvo

(Skhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet
imeni Volodymyra Dalya, m. Starobil's'k)
kerivnyk **Mykhaylyuk V. P.**, doktor istorichnykh nauk, profesor
e-mail: vital_mih@ukr.net

L'vivs'ke predstavnytstvo

(Natsional'nyy universytet «L'vivs'ka politekhnika»)
kerivnyk **Karivets' I. V.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: sacre@ukr.net

Mariupol's'ke predstavnytstvo

(Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Bulyk M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: voriok@ukr.net

Mykolayivs'ke predstavnytstvo

(Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet
imeni V. O. Sukhomlyns'koho)
kerivnyk **Makarchuk S. S.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
koordinatorka **Shkurenko K. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: sh_kamila@mail.ru

Odes'ke predstavnytstvo

(Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnikova)
kerivnyk **Barvins'ka P. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: barwinskaja@ua.fm

Podil's'ke predstavnytstvo

(Podil's'kyy derzhavnyy aharno-tekhnichnyy universytet,
m. Kam'yanets'-Podil's'kyy)
kerivnyk **Kolosyuk I. A.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

Poltavs'ke predstavnytstvo

(Poltavs'kyy fakul'tet Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrainy
imeni Yaroslava Mudroho)
kerivnyk **Kutsepal S. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, profesor
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

Sums'ke predstavnytstvo

(Sums'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Dehtyar'ov S. I.**,
doktor istorichnykh nauk, profesor
e-mail: starsergo@bigmir.net

Ternopil's'ke predstavnytstvo

(Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni Volodymyra Hnatyuka)
kerivnyk **Klish A. B.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

Uzhhorods'ke predstavnytstvo

(Uzhhorods'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Melehanych H. I.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: melgi@ukr.net

Umans'ke predstavnytstvo

(Umans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet
imeni Pavla Tychyny)
kerivnyk **Kryvosheya I. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

Kharkivs'ke predstavnytstvo

(Natsional'nyy tekhnichnyy universytet «Kharkivs'kyy
politekhnichnyy instytut»)
kerivnyk **Vladlenova I. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, profesor
e-mail: vladlenova@email.ua

Khmel'nyts'ke predstavnytstvo

(Khmel'nyts'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Hotsulyak V. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: gotsylak@ukr.net

Cherkas'ke predstavnytstvo

(Cherkas'kyy natsional'nyy universytet
imeni Bohdana Khmel'nyts'koho)
kerivnyk **Vasyl'chuk Ye. O.**, doktor politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

Chernihivs'ke predstavnytstvo

(Chernihivs'kyy derzhavnyy instytut ekonomiky i upravlinnya)
kerivnyk **Horobets' S. M.**, molodshyy naukovyy spivrobitnyk
e-mail: olen-g@yandex.ru

PREDSTAVNYTSTVO

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Azerbaydzhani

(Natsional'noyi Akademiyi Nauk Azerbaydzhanu, m. Baku)
kerivnyk **Makhmudov M. A.**, doktor filozofiyi
e-mail: matlabm@yandex.com
koordinatorka **Rahimly R.**, naukovyy spivrobitnyk
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Bilorusi

(Akademiya upravlinnya pry Prezydentovi Respubliki Bilorus',
m. Mins'k)
kerivnyk **Aleynykova S. M.**, kandydat sotsiolohichnykh nauk, dotsent
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Brest's'kyy derzhavnyy universytet imeni O. S. Pushkina, m. Brest)
kerivnyk **Shostak H. V.**, kandydat pedahohichnykh nauk
e-mail: shostak1964@brest.by
(Homel's'kyy derzhavnyy universytet imeni Frantsys'ka Skoryny, m. Homel')
kerivnyk **Mezha M. M.**, doktor istorichnykh nauk, profesor
e-mail: nmezga@gsu.by

REDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Pol'shchi

(Universytet imeni Adama Mitskevycha v Poznani)
kerivnyk **Dymchuk R.**, doktor, vykladach,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Instytut istoriyi Akademiyi imeni Yana Dluhoshy v Chenstokhovi)
kerivnyk **Moravets N.**, doktor, vykladach
e-mail: mornor@wp.pl

Zaproshuyemo Vas vidvidaty nash sayt: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Dyv. takozh: Sayt Natsional'noyi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho:
www.nbuv.gov.ua/portal

Rozdil: Naukova periodyka Ukrainy: zhurnaly ta zbirnyky naukovykh prats'

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477.54/.62+477.52)«166/174»(045)

Бірьова О. Ю.,

кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри історії України, музеєзнавства і
пам'яtkознавства, Харківська державна
академія культури (Україна, Харків),
olga72480@gmail.com

**Слобожанщина: адміністративні й соціальні зміни
протягом другої половини XVII
– першої половини XVIII ст.**

Розглянуто етапи втрати автономії Слобідської України. Встановлено, що характер землеволодіння Слобожанщини значною мірою відрізнявся від аграрних порядків Росії. Обмеження місцевого самоврядування відбулося вже за часів Петра I. Окрім охорони кордонів, слобідські козаки почали виконувати також іншу військову службу. З'ясовано, що політику Петра I продовжували Катерина I, Анна Іоанівна та Єлизавета Петрівна, які послідовними наказами обмежували автономні права Слобідської України.

Ключові слова: Слобідська Україна, автономія, державне право.

Нині регіональна історія – одна з провідних галузей вітчизняної науки. Тематику самобутності Слобожанщини як територіально–адміністративної одиниці впродовж тривалого періоду не досліджували належним чином, розглядаючи лише окремі культурно–етнографічні аспекти.

Грунтовно історію Слобідської України вивчав Д. І. Багалій, автор понад сотні робіт з даної тематики. Не менш важливими в історичному та науковому аспектах роботи Є. Альбовського по заселенню регіону. Питання про самоврядування Слобожанщини – одне з центральних в історії цього регіону, оскільки дає вичерпану інформацію про територіальні та адміністративні зміни, які відбувалися протягом часу. В сучасній історичній науці слобідській тематиці присвячені дослідження В. Л. Маслійчука, С. В. Потрашкова, П. І. Лаврова.

Мета статті – дослідити адміністративні й соціальні зміни в Слобідському регіоні, починаючи від обмежень запроваджених Петром I до перетворень, введених імператрицею Єлизаветою. Відповідно до мети в статті вирішуються наступні завдання: еволюція суспільного складу населення; адміністративні зміни протягом першої половини XVIII ст.

Масове заселення цього краю розпочалося наприкінці XVII ст.: козацьке населення з Правобережжя, Центральної частини України. приходило на нові землі.

Історичною подією, яка співпадала з часом заселення Слобідської України, була Визвольна війна під керівництвом Б. Хмельницького [4, с. 35]. Після Білоцерківського договору гетьман видав універсал, згідно з яким дозволялося переселення на Слобожанщину. Цю подію літопис 1651 р.: описує так «... було чути серед людей горе та незадоволення на Хмельницького за те, що він віддав Україну в неволю

полякам. Тоді ж Хмельницький, чекаючи сприятливого часу для помсти, дозволив пригнобленому народові приходити до Полтавщини й за кордон (у Велику Росію) для помешкання, і з того часу почали засновуватися Суми, Лебедин, Харків, Охтирка та інші слобідські міста аж до Дону козацьким народом» [5, с. 234].

Отже, основний контингент мешканців становили українці, переселення яких підтримував царський уряд. Козаки мали право розміщуватися на вільних землях, але лише на тих, які після договору про поділ кордонів відійшли під протекцію Московської держави. Про цей факт ідеться в наказі, виданому царем Олексієм Михайловичем від 1649 р.: «... черкасів, які з литовської сторони прийдуть, на ім'я государя приймати й влаштовувати на служіння від кримської сторони; а в містах, які від литовської сторони, їм бути не можна, адже через це можна посваритися з Польщею, і самим їм мешкати в цих прикордонних містах від поляків небезпечно» [3, с. 80].

При поселенні в Слобідському краї кількість земельних наділів та їх розміри не були чітко визначені. Царський уряд дозволяв вільно займати землі новоприбулим мешканцям. Характер землеволодіння значною мірою відрізнявся від аграрних порядків Росії. Замість звичайного надання у власність відбування державної служби була вільна заїмка; замість общинного володіння «всім миром» у Слобожанщині майже скрізь панувало індивідуальне господарювання зі звичайним переходом та дробленням у спадок від покоління до покоління [10, с. 9].

Отже, на першому етапі освоєння краю всі стани полку користувалися земельною власністю, яку отримали або завдяки «заїмці» – вільному займанню земель, або з дозволу полковника.

Полковник мав право роздавати в спадкове володіння на свій розсуд вільні землі, а також придбати землі для себе, що перебували у власності його родини. Так, наприклад, Терешківка Сумського повіту являла собою спочатку двір козака Терентія Семененка, який надав йому за службу полковник Герасим Кондратьєв. Підпрапорний Федір Картавий мав наділ у Середньому Бурлуку. Писарівка, яка розташовувалася на лівому березі Дінця, належала писареві Харківського полку. Писар Ізюмського полку написав чолобитну царю з проханням надати йому земельне майно. Ця межа виписки прописана в наказі від 6 січня 1706 р. [9, с. 240].

Немало земельної власності придбав охтирський полковник Іван Перехрестов. Маєтки, які закріплені царськими грамотами за цим полковником, придбані завдяки вільній заїмці або в результаті купівлі наділів. Прикладом є царська грамота від 1686 р., в якій ідеться про купівлю земель Славгородка Перехрестовим у боярських дітей Вольговської служби. Іван Перехрестов

заселив немало хуторів Богодухівського й Охтирського повітів, зокрема Каплуновку, Пархомівку, Мартинівку. У 70–х рр. XVII ст. він дістав у помісне користування село Тростянець, а в 1685 р. ці слободи віддали йому у вотчинне володіння [8, с. 144]. Крім цих поселень, Перехрестов купив землі сіл Люджи, Боромлі, Родомлі. Купівля нерухомого майна не завжди мала законні підстави.

У 1692 р. охтирські козаки подали скаргу до уряду на неправомірні дії полковника, котрий захопив майно свого суперника, колишнього охтирського полковника Прокоф'єва, також привласнив собі землі козацької громади.

Таким чином, вільні заїмки, купівлі та самочинні привласнення зумовлювали виникнення численних земельних володінь. Слобідська старшина прагнула розширення своїх повноважень, які були б закріплені за ними юридично. Це створювало передумови переходу колишніх старшин до замкнутого привілейованого стану.

Мешканці цього краю здебільшого були вихідцями з Наддніпрянщини, в якій панував полковий устрій. Основою цього ладу було виборче начало та юридична рівність спільноти. Козаки–переселенці користувалися земельною власністю, яку вони придбали завдяки вільній «заїмці», ця форма власності затверджувалася царськими грамотами. Вона належала до переваг, які мали слобідські козаки. Уся група переселенців на чолі з ватажком могла володіти однаковою кількістю землі. Окрім особливого способу придбання нерухомої власності, мешканці цього регіону мали інші пільги, серед яких: установлення полкового козацького устрою, звільнення рядових козаків від регулярного служіння, можливість вільно займатися промислами, звільнення від податків. Усі ці переваги надавалися царськими грамотами всій козацькій спільноті.

Старшина прагнула отримати ті переваги та привілеї, якими користувався вищий стан російського суспільства. Оскільки в ті часи основним багатством була земельна власність, правляча полкова верхівка збільшувала розміри своїх володінь [6, с. 310].

Обмеження полковничої влади відбулося вже за часів Петра I. Після Полтавської битви він залишив в Україні п'ятнадцять полків під керівництвом Репніна, а завідувати слобідськими полками доручив генералові Петру Апраксину – командир дивізії, що називалася за місцем свого розташування Українською. Сотники почав призначати генерал, зважаючи на атестації полковників. Останніх затверджував на посаду Петро I.

Окрім пильнування кордонів, слобідські козаки почали виконувати також іншу військову службу за наказом уряду. Так, у 1694 р. Харківський полк переведено до армії Шереметьєва, яка діяла під Азовом. За часів Петра I також почали брати рекрутів із Слобожанщини в регулярні війська.

За цього російського імператора відбулися зміни в адміністративному поділі країни. На початку XVIII ст. в офіційній мові Росії виникло слово «губернія». У 1708 р. Петро I підписав указ про поділ Росії на вісім губерній.

Слобожанщина ввійшла частково до Київської, а частково до Азовської губерній. До Київської губернії належали Охтирка, Суми, Краснокутськ, Валки, Харків. До Азовської – Ізюм, Лиман, Зміїв. У справах підпорядкування слобідсько–українське козацтво спо-

чатку було підзвітним Московському приказу, а потім – Белгородському розряду з громадських справ та Військовій колегії з військових справ.

Серед реформ, запроваджених Петром I, належить надання з 1714 р. старшинським дітям звання підпрапорних, які до цього називалися полковими козаками. Надання цієї переваги започаткувало спадковість старшинського звання, хоча й до цього часу посада батька часто переходила до його синів. Так, після смерті полковника Григорія Донець–Захаржевського його наступниками на посаді стали Федір Григорович і Костянтин Григорович.

Посаду сумського полковника Андрія Кондратьєва почав обіймати його син Іван Кондратьєв. Місце охтирського полковника Федора Осипова посів його син Максим Федорович.

Позиції можновладців як виразників привілейованого прошарку суспільства зміцніли. У «Табелі», виданому Харківському полку, вказана кількість підлеглих, котрі перебували в служінні заможних родин: «За полковником Квіткою – дев'ятсот шістьдесят вісім чоловік, за вдовою полковника Куликовського – двісті десять чоловік, за сотниками цього полку – тисяча сімдесят вісім чоловік, за духівництвом – сто п'ятдесят шість чоловік» [3, с. 196].

Нааявність значної кількості власницьких селян свідчить про створення передумов кріпосницького ладу в Слобожанщині.

За часів Петра I збільшилася кількість маєтків великоросійського та іноземного дворянства в Слобожанщині, не лише завдяки наділенню вільними угіддями, а й через вилучення земель у козацьких полковників. Подібної конфіскації зазнав охтирський полковник І. І. Перехрестов. Причина конфіскації полягала у незадоволенні владою полковника його підлеглих, котрі в 1692 р. відправили до Москви двадцять сім депутатів подати скаргу на полковника. У двадцяти шести пунктах вони виклали звинувачення в жадібності, несправедливості та жорстокості полковника. У 1704 р. згідно з розпорядженням влади його позбавили звання та всіх численних маєтків, які були відібрані до казни. Частина вилучених володінь згодом перейшла у власність духівника монарха.

Подібна постанова була видана полковникові Ф. Шидловському. Підставою для арешту стало звинувачення останнього в пограбуваннях на польській території під час Північної війни. Є. Альбовський відзначає, що це звинувачення було сфабрикованим. Насправді опальні дії уряду пояснюються тим, що полковник заборонив князю Меншикову збирати побори з купців [1, с. 98].

За вироком Шидловський позбавлявся всіх своїх звань і втрачав маєтки. Його землі переходили до новоприбулих волохів на чолі з князем Кантемиром. Цей факт підтверджує жалувана грамота від 1718 р., згідно з якою маєтності Шидловського в Харківському, Ізюмському полках та в Курському повіті відійшли до волоського господаря князя Кантемира, окрім земель, закріплених за його племінниками [2, с. 193]. Сімсот десять дворів, що належали полковникові, були розподілені між іноземними вихідцями.

Політику, запроваджену Петром I щодо слобідських полків, продовжували й інші самодержці. Катерина I, наказом від 1726 р., постановила перебувати полкам

у відомстві Військової колегії, залишаючись під командуванням українського дивізійного генерала.

Згідно з наказом була створена правильна рота під керівництвом ротмістрів. В «Екстракті про слобідські полки» зазначено: «Ротмістрів раніше в полках не було, а призначені вони за наказом Военної колегії» [3, с. 150]. Ротмістрові належало місце в полковій ієрархії між суддею та осавулом, призначення на цю посаду залежало від дивізійного генерала.

Радикальні зміни в слобідському суспільстві відбулися під час правління Анни Іванівни. У 1732 р. в Сумах створено Комісію запровадження слобідських полків, яка діяла до 1743 р., яку очолював генерал-лейтенант князь Олексій Шаховський. Ця установа повинна наглядала за правильним вирішенням справ у полкових канцеляріях, які створювалися з полкових ратуш та прирівнювалися до провінційних канцелярій. Головами в полкових канцеляріях були полковники. Вирішення справ у новостворених установах здійснювалося за російськими законами замість колишніх «обикностей». На вирішення судових справ у полкових канцеляріях можна було скаржитися в канцелярію комісії, а на останню – подавати апеляцію до Військової колегії чи Сенату. Усі новостворені установи утримували слобожани.

При полкових канцеляріях створено спеціальні установи для приведення до ладу земельних відносин між власниками маєтків. У ці контори наказано подавати всі колишні купчі записи, які надавалися полковничими універсалами, а також інші записи на села, хутори, млини, ліси, сади тощо.

Але багато поміщиків не мали формальних підтверджень на право власності. Відсутність документів на землі пояснювалася тим, що старшини купували козацькі наділи, які за законом не могли продаватися. Купівля земель у козацьких підпомічників заборонялася, оскільки їх нерухома власність складала земельний фонд козацької служби. Такі наділи не можна продавати особам іншого стану [7, с. 241].

Наслідком реформ в аграрній галузі було скасування головної переваги козаків – вільного зайняття земель. За власником нерухомого майна це право зберігалось, хоча на це не було жодних письмових підтверджень. Полковник уже не міг розподіляти наділи.

За постановою Комісії О. Шаховського, посада слобідського полковника прирівнювалася до чину прем'єр-майора. Цей наказ надавав старшині можливості отримати чини, означені в «Табелі про ранги». Замість жалування полковники та полкова старшина мали визначену кількість підпомічників: полковники – по п'ятнадцять дворів, судді – по шість, ротмістри – по п'ять, писарі – по три двори.

Реформи, що відбулися в слобідському суспільстві за час правління Анни Іванівни, негативно позначилися на кількості мешканців регіону. Слобідські козаки, незадоволені збільшенням податків, які використовувалися для утримання нових установ та військових утворень, тікали на Дон та Волгу.

Перетворювати слобідське суспільство на російський лад продовжила Єлизавета Петрівна. Імператриця наказала розформувати драгунський полк, драгун розподілили по слобідських полках, у яких наказувалося утримувати п'ять тисяч виборних козаків.

Підпомічників в офіцерів розписали по сотнях. Замість драгунського полку утворено гусарський. Єлизавета повернула слобідським козакам ті пільги, якими вони користувалися за часів правління Петра I.

Розпорядження уряду стосувалися власницьких селян, права яких значно обмежувалися. Постановою від 6 липня 1748 р. слобідським мешканцям заборонялося переходити з одного полку до іншого. В указі від 30 березня 1749 р. зазначалося: тих козаків та підпомічників, котрі до цього часу пішли зі своїх місць і мешкають у Слобожанщині та Росії, повернути на колишнє місце за їхні кошти [1, с. 171]. Цими послідовними наказами жителі слобідських полків майже прирівнювалися до інших підданих Російської імперії, але без порушення привілеїв, підтверджених маніфестами.

Отже, втрата Слобідського регіону розпочалася за часів Петра I й тривала до другої половини XVIII ст., коли остаточно було знищено автономні права Слобідського регіону.

Вивчення різних аспектів історії Слобожанщини є тематикою подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Альбовский, Е., 1895. 'История Харьковскаго слободскаго казачьего полка (1651–1765 гг.)', Харьков: *Тип. губерн. правления*, 218 с.
2. Багалей, ДИ., 1886. 'Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний)', Харьков: *Тип. К. П. Счасни*, Т.1, 358 с.
3. Багалей, ДИ., 1890. 'Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний', Харьков: *Тип. К. П. Счасни*, Т.2, 433 с.
4. Лаврів, ПІ., 1994. 'Колонізація українських і суміжних степів: історичний нарис', К.: *Просвіта*, 56 с.
5. 'Летопись Самовидца', 1878. Киев: *Тип. Милевского*, 318 с.
6. Маслійчук, ВЛ., 2007. 'Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст.', Х.: *Харк. приват. музей міськ. садиби*, 340 с.
7. Потрашков, СВ., 1998. 'Харьковские полки: три века истории', Х.: *Око*, 152 с.
8. Слюсарский, АГ., 1954. 'Слобідська Україна. Історичний нарис XVII – XVIII ст.', Харків: *Хар. кн.-газет. вид-во*, 279 с.
9. Филарет (Д. Г. Гумилевский), 1858. 'Историко-статистическое описание Харьковской епархии', Харьков: *Тип. Хар. ун-та*, Отд.5, 461 с.
10. Шиманов, АЛ., 1883. 'Главнейшие моменты в истории земледелия Харьковской губернии', Киев, 134 с.

References

1. Al'bovskij, E., 1895. 'Istorija Har'kovskogo slobodskogo kazach'ego polka (1651–1765 gg.) (History of the Kharkov Sloboda Cossack Regiment (1651–1765))', Har'kov: *Tip. gubern. pravlenija*, 218 s.
2. Bagalej, DI., 1886. 'Materialy dlja istorii kolonizacii i byta stepnoj okrainy Moskovskogo gosudarstva (Har'kovskoj i otchasti Kurskoj i Voronezhskoj gubernij) (Materials for the history of colonization and the life of the steppe margin of the Moscow state (Kharkov and partly Kursk and Voronezh provinces))', Har'kov: *Tip. K. P. Schasni*, T.1, 358 s.
3. Bagalej, DI., 1890. 'Materialy dlja istorii kolonizacii i byta Har'kovskoj i otchasti Kurskoj i Voronezhskoj gubernij (Materials for the history of colonization and the life of the Kharkov and partly of the Kursk and Voronezh provinces)', Har'kov: *Tip. K. P. Schasni*, T.2, 433 s.
4. Lavriv, PI., 1994. 'Kolonizacija ukrai'ns'kyh i sumizhnyh stepiv: istorychnyj narys (Colonization of Ukrainian and adjacent steppes: historical essay)', K.: *Prosvita*, 56 s.
5. 'Letopis' Samovidca (Chronicle of Samovidts)', 1878. Kiev: *Tip. Milevskogo*, 318 s.
6. Maslijchuk, VL., 2007. 'Provincija na perehresti kul'tur: doslidzhennja z istorii' Slobids'koi' Ukrai'ny XVII – XIX st. (Province at the crossroads of cultures: research on the history of Sloboda Ukraine in the

seventeenth and nineteenth centuries)', H.: *Hark. pryvat. muzej mis'k. sadyby*, 340 s.

7. Potrashkov, SV., 1998. 'Har'kovskie polki: tri veka istorii (Kharkov shelves: three centuries of history)', H.: *Oko*, 152 s.

8. Sljusarskyj, AG., 1954. 'Slobids'ka Ukrai'na. Istorychnyj narys XVII – XVIII st. (Sloboda Ukraine Historical sketch of XVII – XVIII centuries)', Harkiv: *Har. kn.–gazet. vyd.–vo*, 279 s.

9. Filaret (D. G. Gumiljovskij), 1858. 'Istoriko–statisticheskoe opisanie Har'kovskoj eparhii (Historical – statistical description of the Kharkov Diocese)', Har'kov: *Tip. Har. un.–ta*, Otd.5, 461 s.

10. Shimanov, AL., 1883. 'Glavnejshie momenty v istorii zemlevladienija Har'kovskoj gubernii (The main moments in the history of land tenure of the Kharkov province)', Kiev, 134 s.

Bir'ova O. U., Candidate of Historical Sciences, lecturer of department History of Ukraine, museology and monuments, Kharkiv State Academy of Culture (Ukraine, Kharkiv), olga72480@gmail.com

Slobozhanschina: administrative and social changes in the second half of XVII – first part of XVIII century

The stages of the loss of autonomy of Sloboda Ukraine are considered. It was established that the nature of the land tenure of Slobozhanschyna greatly differed from the agrarian order of Russia. Limitation of local self-government was already in the days of Peter I. In addition to border guarding, Slobodskie Cossacks began to perform other military service. It was clarified that Kateryna I, Anna Ioannovna and Elizabeth Petrovna continued the policy of Peter I, who, by successive orders, restricted the autonomous rights of Slobodskaya Ukraine.

Keywords: Sloboda Ukraine, autonomy, state law.

* * *

УДК 94:323.113=162.1«1914/1919»

Титівець О. О.,
аспірант кафедри історії та археології слов'ян
факультету історичної освіти, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), wakeon@bigmir.net

Молодіжні організації польських громад Києва в 1914–1919 роках

Зростання активності польської громади супроводжували та поглиблювали зусилля у сфері організації дітей, гімназійної молоді та студентів польського походження, які мешкали та навчалися в Києві. Структурування позащільного та поза університетського повсякдення не лише дозволяло заповнити вільний час, а у тривалішій перспективі – зведенню до мінімуму впливу радикальних ідей, які поширювались в російському суспільстві, та наслідків русифікації. Прагнення київських поляків знайти свій вираз у динамічному розвитку, починаючи від 1905 року, культурних, освітніх, благодійних ініціатив. Особливо плідними стали 1917–1918 роки. Цьому процесові не завадили дедалі більші труднощі, зумовлені постійним погіршенням внутрішнього становища в Російській імперії, Громадянська війна, що спалахнула після повалення більшовиками Тимчасового уряду й короткотривалого захоплення ними влади в Києві, та кількамісячна окупація міста німцями та діяльність української влади в 1918 році.

Ключові слова: громадські організації, харцерство, Корпорація, Полонія, Філаренція, молодіжні організації, Центральне бюро.

Польський молодіжний рух на території України мав тривалу історію, остаточно його організаційне становлення відбулось у II половині XIX століття, коли після придушення польського повстання 1863 р. почалось формування перших молодіжних патріотичних організацій – студентської «Корпорації» та «Учнівської корпорації».

На початку XX століття польський молодіжний рух швидкими темпами політизується, вирішальну роль в його структурі починають відігравати радикальна «Корпорація», що остаточно прийняла назву в 1884 р., та націоналістична «Полонія», утворена 1900 р. Обидві

організації в роки Першої світової війни активно співпрацювали з революційною фракцією Польської соціалістичної партії та Польською національно–демократичною партією. Цей розкол проектувався на всі інші польські молодіжні організації, які іноді взагалі не демонстрували своєї причетності до політичного життя.

Падіння самодержавного ладу в Росії й початок демократичних реформ Тимчасового уряду створили умови для легалізації польських молодіжних організацій на території українських губерній. Протягом березня 1917 р. всі вони без виключення привітали початок революції, особливий ентузіазм серед них викликало звернення Тимчасового уряду до польського народу в якому визнавалась необхідність відновлення незалежності об'єднаної Польщі.

Найбільш аполітичним, хоча й заснованим під егідою націоналістичних молодіжних організацій, ще з довоєнної доби був польський скаутський рух. Київ за декілька років до початку світової війни став місцем ініціативи харцерства на українському історичному прикордонні, а отже, і в Росії, а під час війни – одним із головних його центрів. До цієї ролі місто і його польських мешканців спонукала близькість до Львова, звідки долинали звістки про формування скаутських осередків і надходили матеріали, необхідні для проведення цієї форми діяльності, а також численність місцевих дітей і підлітків. Динамічний розвиток руху був зумовлений також напливом у роки Першої світової війни до міста біженців, а разом із ними й харцерських активістів.

Сам рух був започаткований на Наддніпрянщині, а відтак, в Російській імперії у 1912 році. Джерелом натхнення для руху стало поширюване польське харцерство з Малопольщі, яке існувало там від 1910–1911 років. Організованих форм цей почав набирати протягом 1912–1913 років тільки серед нечисленної групи студентського середовища. Реальних обрисів організація набула у другій половині 1913 року, а сам розвиток почався з 1914 року [3, с. 493].

Потреба в організації була відчутна, так як місцева молодь, заявляючи про вступ до харцерства, спиралась на розповіді та книжки, але їй бракувало практичного керівництва та підтримки, що в результаті призвело до розпаду перших скаутських ініціатив у Подільській, Київській і Волинській губерніях. Отже, потреба в більшій динамічності, контролі й подальшому розвитку зумовила формування локальних структур, які організували роботу в Києві, а також охопили своїм впливом наддніпрянську частину належних Росії регіонів України. Структурування руху відбувалось майже водночас, а його столичні представництва стали основою для створення центральних органів польського скаутингу на українських землях.

Треба зазначити, що до моменту повалення царського правління в 1917 році розвиток харцерства тривав у підпіллі. Протягом 1912–1914 років виникли перші скаутські структури, до харцерських патрулів почали регулярно вступати польські діти та підлітки, проте рух був обмежений умовами, в яких йому довелося працювати. Заходи, спрямовані на уникнення викриття, істотним чином впливали на його форми. Не сприяла розвиткові й позиція батьків, які не вбачали потреби допомагати й підтримувати цей рух, а іноді, коли батьки вирішували, що умови цієї діяльності надто небезпечні, й не бажали

наражати дітей на небезпеку, забороняли їм належати до цієї організації. Перешкодою, також, виступало те, що сама ця діяльність була не легальною, що змушувало його членів діяти вкрай обережно, а отже, втаємничувати якомога меншу кількість осіб [3, с. 493–498].

Початок війни став одним із чинників, що зумовили подальше ускладнення розвитку руху. Проте й надалі чинилися спроби продовжити діяльність, використовуючи для цього легальні польські організації. Щоб забезпечити харцерські структури достатньою кількістю інструкторів, у Києві в умовах підпілля діяли інструкторські курси. Програма включала лекції та практичні заняття про потребу фізичної праці та її вплив на здоров'я, програму скаутингу, його розвиток в Англії та на польських землях, харцерські зльоти у Львові та Бірмінгемі, самоосвіту, заняття із стройового вишколу, сигналізації, вивчення місцевості, патрулювання, ігри, розваги тощо.

У зв'язку з браком медичного персоналу війна поставила перед організацією в 1914–1915 роках завдання надавати допомогу пораненим, які масово прибували до київських та провінційних шпиталів. Тому скаути зголошувались на допомогу до лікарень і госпіталів та несли там санітарну службу. Також надавали допомогу полоненим полякам [3, с. 500–501].

Попри складні умови, рух невпинно розвивався. В його структурах станом на кінець листопада 1914 року на Правобережній Україні діяло 82 осередка, а у травні наступного року їх було вже 209. Патрулі та дружини формування постали в Рівном, Умані, Бердичеві, Проскуріві, Вінниці. В самому Києві кількість учасників зросла з 32 до 57, а вже у другій половині 1915 року сягнула 300.

Несприятливий для Росії перебіг війни 1915 року та просування лінії фронту на українські, білоруські землі призвело до повного розриву контактів із львівським осередком та надходження спеціалізованої літератури. В свою чергу це призвело до того, що було прийнято рішення про те, що 30 грудня 1915 року на таємному засіданні харцерського руху створення Об'єднаної скаутської комендатури і перетворення її на центральний орган харцерів Росії [3, с. 505–510].

У 1915–1916 роках харцери не відмовилися й від спроб заснувати організацію, яка б замінила патронати й розпочала легальну діяльність, а це б призвело би до узаконення польського скаутства.

На весні 1917 року київські скаути взяли участь у наданні допомоги мешканцям Подолу постраждалим від повені. Їхня участь у рятувальній операції стала відповіддю на заклик місцевої міліції, яка попросила громадські організації про допомогу. Також 6 червня 1918 року, після вибухів під Києвом військових складів для допомоги було направлено третю дружину харцерів. Членами другої дружини була надана допомога під час пожежі в серпні на Подолі. Важливим елементом активності київського угруповання було надання медичної допомоги учасникам боїв у місті, ними було організовані так звані самарянські загони та перев'язувальні пункти, які діяли від 19 до 28 січня [3, с. 510–512].

Систематичне зниження чисельності, а відтак і поступове обмеження активності сталося наприкінці 1918 року та в 1919 році і було зумовлене виїздом членів та представників організації провладу до Польщі, а

також вступом частини з них до польських військових формувань. Станом на вересень 1919 року в Києві налічувалось від 60 до 120 осіб руху [3, с. 514–515].

У період після першої російської революції та в роки війни збільшилася кількість слухачів вищих навчальних закладів і учнів гімназій, які походили з польських земель, особливо у зв'язку з напливом від середини 1915 року евакуйованих царською владою мешканців Привіслянських губерній і окупованої російськими Галичини. Велике скупчення молоді в Києві було зумовлене тим фактом, що мешканці Правобережної України вважали місто центром освіти, котрий надавав широкі можливості на гімназійному та університетському рівні. Навчання в київських освітніх закладах було характерним не тільки територіальною близькістю, характером міста, його культурною роллю, а і численними зв'язками поляків української провінції з місцевотою польською громадою. Поява серед київського студентства випускників гімназій стала наслідком заборони вступати їм до Варшавського університету. Популярністю також користувалися київські гімназії, передусім ті, в яких походження учнів не ставило перешкоди в освіті й де не надто дотримувалися антипольських ухвал царської влади. В ті часи молодь мусила вступати до підпільних організацій, таких як: «Korporatsiya», «Poloniya», «Filarentsiya».

Ще у 70-х роках XIX століття в Києві діяло Товариство польської молоді, до якого могли належати студенти Університету св. Володимира. Слухачі Вищих жіночих курсів, а також старшокласники й молодь, яке не навчалось в Університеті. Організація займалась самоосвітою, наданням взаємної допомоги та була місцем ідеологічної боротьби навколо соціальних і національних програм. Внутрішні суперечності на ідеологічному тлі призвели в 1883 році до розколу. Більшістю голосів учасників загальних зборів Товариства було змінено статут і перетворено організацію на Корпорацію поляків студентів Університету. В подальшому організація переросла в єдиний рух Корпорацію [3, с. 516].

Згідно з версією статуту, яка міститься в актах київської жандармерії за 1914 рік, «Корпорація» була заснована польськими студентами, які навчалися у вищих навчальних закладах Києва, задля спільної самоосвіти й підготовки до майбутньої суспільної діяльності, що ставила за мету звільнення трудящих класів від економічного, соціального та політичного гніту. У статуті також було висловлено солідарність із націями, котрі знаходяться під гнітом царизму. Статут однозначно стверджував, що членами організації можуть бути тільки поляки. Проте він не містив формального запису, який би обмежував доступ до неї студентів інших національностей. Організація передбачала включення до сфери своєї діяльності не тільки польського пролетаріату, а й робітників іншого походження [8].

Окрім самоосвіти, завдання корпорантів полягало в забезпеченні матеріальної допомоги та моральної підтримки всім проявам суспільного життя згідно з напрямом роботи організації.

«Корпорація», а разом із з нею «Філаренція» прихильно ставилася до adeptів Пилсудського, а деякі з їхніх членів перебиралися на польські землі та вступали до Легіонів. Отже, одним із найважливіших напрямів діяльності цих організацій ставав військовий вишкіл.

У березні 1917 року Корпорація під власним штандартом взяла участь у процесії революційних і самостійних організацій. До червня 1917 року вона долучилася до роботи Польського виконавчого комітету на Русі. Активність і відкритість її діяльності зумовила приплив до організації нових кандидатів, до роботи також повертались старі її члени.

Українська проблематика, прагнення до взаємодії з українськими студентами також опинилась в колі зацікавлення корпорантів. Налагодження співпраці з українською студентською громадою було налагоджено ще до революції 1905 року. Для того, щоб окреслити принципи співпраці між організаціями, було створено спільну узгоджувальну комісію. В період революції Корпорація підтримала вимогу української молоді запровадити в Київському університеті українські кафедри [7].

Попри зосередженість на політичній діяльності, організація не втрачала контактів із польськими студентськими середовищами у Києві. Вона включалася в підготовку повернення студентства до Польщі та вступу його до лав війська, про що свідчить представництво її членів у польському студентському центральному комітеті з військових питань, створеному після національного студентського віче в листопаді 1918 року [5].

З початком виїзду польської молоді до Польщі, а також у зв'язку з небезпекою чергової окупації міста більшовицькими військами, почалося згорання діяльності Корпорації, але це аж ніяк вплинуло на активність її членів, залучених до участі в роботі інших організацій, освітніх та військових. В період свого існування вона користувалася визнанням польської молоді, незалежно від політичної орієнтації.

Наступною інституцією, що мала не меті здобути вплив на польську молодь і гімназистів була «Полонія». Її заснування припадає на 1903 рік. Являла собою окремих уламок тогочасної «Корпорації». Сама по собі вона була безпартійною організацією польської студентської молоді, свідомою у відродження національного руху, у спільній праці над приготуванням і підготовкою молоді до активної участі в суспільному житті. Основним завданням і прагненням організації був всебічний національний розвиток та досягнення передусім політичної незалежності та вдосконалення суспільного устрою, з урахуванням інтересів сільського та міського населення.

Розвиток організації тривав до 1912 року, так як тоді було заарештовано її керівництво. Це призвело до повного гальмування активності Полонії, просте стало межею, яка визначила наступний період її активності, а також спричинилася до реорганізації програми, яка в кінцевому підсумку значно змінилася після початку війни. До 1919 року члени організації брали активну участь не тільки в роботі товариства, а водночас долучались до програм, здійснюваних іншими організаціями [9].

Найголовнішою формою діяльності Полонії стала самоосвіта її членів. Потреба в самоосвіті була продиктована тим, що головне завдання організації було заповнення прогалин у вихованні польської студентської молоді Києва. Організація дбала про підвищення викладання, запрошуючи для цього на засідання гуртків учених поляків з лекціями,

переважно з філософії та психології. Можливість для легальної діяльності призвела до створення польських громадських інституцій, видання преси та публікацій польською мовою. Полоністи також брали активну участь у заходах, які провадило Польське гімнастичне товариство. Гімнастичні вправи, біг, стрільба, котра в свою чергу готувала їх до потенційної військової служби [2, с. 86–90].

Початок світового конфлікту неабияк вплинув на діяльність організації. Їй було завдано чергового удару, так як частина членів організації опинилася у складі утворених на боці держав Троїстого союзу польських військових формувань.

Після переїзду до Києва керівництва заснованої у Варшаві в 1915 році Польської воєнної ліги збройної боротьби в її лавах опинилася чимала кількість полоністів та харцерів.

Поворотним моментом в історії Полонії та інших польських організацій виявилася Лютнева революція. Пвалення старого режиму призвело до того, що вона стала легальною організацією, яка публічно вийшла на демонстрацію в березні 1917 року. Полоністи долучались до роботи політичних і військових організацій. Вони брали активну участь у діяльності Польського виконавчого комітету на Русі, польської міліції, польського скаутства та польських військових організацій. Участь у діяльності польської громади в Києві спричинила до послаблення активності Полонії як незалежної інституції. На другому плані вже виступали питання самоосвіти та проблеми студентства. Внаслідок більшовицьких репресій Полонія перестала функціонувати в Києві наприкінці 1919 року [2, с. 95–99].

Пожев'явлення польського руху за незалежність у Південно-Західному краї було пов'язано зі з'їздом польської партії та угруповань наприкінці серпня 1912 року в Закопаному і зі створенням у грудні того ж року Тимчасової комісії конфедерації самостійницьких партій. Результати цього з'їзду стали відомі і в Києві завдяки його учасникам. 1913 року після приїзду до Києва делегатів Унії товариства та спілок польської поступово самостійницької молоді постала «Філаренція». Рік заснування припадає на 1914 за зразком віленської «Філаренції», яке повинно було поглинути Корпорацію та успадкувати її традиції. Нове молодіжне угруповання послуговувалось офіційною назвою Поступово-самостійницька студентська організація Філаренція в Києві. Основним завданням котрої було здобуття незалежності Польщі, цьому слугувала самоосвітня праця членів організації, яка забезпечила би виховання молоді майбутніми бійцями за незалежність. До товариства належні студенти, які навчалися в київських вищих навчальних закладах. Критерієм прийняття було дотримання ідеології. Члени організації були зобов'язані належати до одного з самоосвітніх гуртків та брати активну участь в його діяльності, дотримуватись таємниці і сплачувати внески.

Діяльність організації було послаблено арештом всього керівництва ще в 1913 році. Хоча тюрми вдалося уникнути членам керівництва, котрі тоді перебували за межами Києва.

На початку 1915 року з причин арештів та відмежування членів іншими організаціями в Філаренції відбувся розкол. З організації згодом постала нова

студентська спілка – Унія. Спілка стала привабливою організацією для наймолодшої верстви.

На форму її діяльності також вплинула евакуація Київського університету в 1915 році до Саратова. В результаті стався поділ на дві групи – саратовську, на чолі з Юзевським, і київську, на чолі з Мощенським [4].

Проте розкол серед київського осередка тривав не довго. Він спричинився до переговорів між «Корпорацією» та «Філаренцією» про злиття та продовження діяльності гуртом. Одним із чинників для наближення до початку роботи над створенням спільного табору, була підтримка орієнтації на Юзефа Пілсудського. Переговори почалися наприкінці 1915 року. В 1916 році було прийнято назву Організації самостійницької молоді «Корпорація». Внутрішня організація чергового студентського товариства не відрізнялося від структур попередників. Вона й надалі спиралася на гуртки самоосвіти, як на основоположний організаційний елемент на чолі з радником, якого обирали з-поміж членів. Робота й надалі була зосереджена на поглибленні знань учасників гуртків, економіки, суспільних наук, історії, літератури. Після падіння царської влади характер її діяльності докорінно був змінений [6, с. 197–202].

Спільним для діяльності «Корпорації», «Полонії» та «Філаренції», попри їхні ідеологічні відмінності, була відданість самостійницьким гаслам, звідси і спроба об'єднатися в єдину організацію. Заходи щодо уніфікації польської студентської молоді зустріли їхню підтримку. Свою роль в цьому відіграла війна, взаємна приязнь, участь у спільних заходах та виступи до національних збройних формувань.

Попри програмні відмінності, співпраця між членами польських студентських організацій складалась успішно в починаннях культурно-освітнього профілю, а також у наданні допомоги жертвам війни, підтримці студентства, натомість політичні суперечки тривали в культурних рамках, і об'єднання цих організацій відбулось навесні 1916 року [1].

В роки війни представники студентських товариств намагалися створити, зберігаючи свою автономію, інституції, що прагнули керувати життям польського студентського середовища й досягати спільних цілей. Зміцнення зв'язків відбувалось на тлі скорочення польських студентів у Києві після 1917 року, отже і членів студентських товариств, погіршення умов їхнього існування та політичного розвалу й анархії в Росії та Україні.

Основною причиною створення таємних учнівських організацій була дискримінаційна політика російської влади стосовно поляків, що мешкали на Правобережній Україні. Деполонізація проявлялася, зокрема, в забороні послуговуватися польською мовою у громадських місцях, що в свою чергу спонукала молодь до створення таємних товариств, які своїми програмами закликала до пізнання національної історії та культури.

В підсумку нарад, що відбувалися в цілковитій консолідації, було створено Центральне бюро Спілки учнівських корпорацій з представництвом в Києві. До спілки входили представники всіх учнівських організацій, які продовжували навчатися у вищих навчальних закладах Києва.

Воєнні умови спонукали Центральне бюро й інші учнівські корпорації до змін їхнього статусу. Хоча

глобальний конфлікт застав керівництво і членів організації період канікул, що надалі призвело їх до військового призову, проте сама діяльність не була паралізована.

Війна сама по собі створила сприятливі умови для діяльності учнівських організацій, в умовах майбутнього становища Польщі. Діяльність ЦБ надалі полягала у стеженні за їхнім моральним рівнем, працею гуртків самоосвіти та прагненні до охоплення ними дедалі більшої кількості гімназистів. Також ЦБ забезпечувало постачання книжками і фінансування їх закупівель. Бюро і надалі організувало лекції, створювало нові учнівські організації.

Налагоджувалося співпраця з польським харцерством. Взаємодія полягала в тому, що харцери вступали до учнівських товариств, щоб вивчати в них мову та набувати знання про польську історію та літературу. Було започатковано видання для шкільної молоді. Навесні 1916 року було опубліковано перше число часопису «Młodzież».

Отже учнівські товариства успішно організували програму самоосвіти, яка готувала їхніх членів до участі в подальшій роботі організації польської студентської молоді та політичних угруповань. Окрім того, вони формували їхню патріотичну позицію та компенсували брак національної освіти у вигляді вивчення польської мови, історії та літератури. Водночас вони були важливим елементом національного виховання. Під час війни вони розвивали у своїх членів почуття національної солідарності, заохочуючи до участі в акціях допомоги жертвам війни та до участі в інших молодіжних організаціях.

Польський студентський рух в добу Центральної ради вийшов на новий щабель розвитку. Після отримання можливості легального розвитку, він перетворився на справді масовий рух, а отже й став вагомим важелем впливу на суспільно-політичне життя польського населення регіону.

Важливою характерною рисою польського молодіжного руху в Україні стало остаточне утвердження домінуючої ролі в його структурі товариств політичного гатунку, що в свою чергу обумовило політизацію всього польського молодіжного руху. Особливо вагомою їх роль була у формуванні міжпартійних стосунків в середовищі польських політичних сил Наддніпрянщини. Всі без виключення польські студентські організації мали виражене національно-патріотичне спрямування. Незважаючи на гостроту ідеологічних розбіжностей між різними товариствами, їх спільною кінцевою метою було досягнення незалежності Польщі.

Саме цим обумовлювалися випадки, хоча й не прямої, але співпраці між ворогуючими полюсами польського студентського руху. Незважаючи на виражену зовнішню спрямованість, орієнтацію на розбудову державності в Польщі, польська молодь приймала активну участь і в українському національному русі, вітала державні прагнення українського народу.

Список використаних джерел

1. Жванко, Л., 2005. 'Іноземні біженці Першої світової війни в Україні', *Київська Старовина*, Т.3, с.77–93.
2. Калакура, О., 2007. 'Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті', К.: *Знання України*, 508 с.

3. Коженевський, М., 2015. 'За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках', К.: *Дух і Літера*, 664 с.
4. Курцев, АН., 1999. 'Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917)', *Вопросы Истории*, №8, с.98–112.
5. Лісевич, ІТ., 1997. 'Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні', *Український історичний журнал*, №2 (413), с.43–53.
6. Скальський, В., 2008. 'Політичне життя польської громади під час української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.)', *Український Історичний Збірник*, Вип.11, с.185–202.
7. 'Центральний державний історичний архів України, м. Київ', Ф.1439, Оп.1, Спр.1040.
8. Там само, Ф.838, Оп.5, Спр.175.
9. Там само, Ф.274, Оп.1, Спр.2982, Ч.1.

References

1. Zhvanko, L., 2005. 'Inozemni bizhenci Pershoi' svitovoi' vijny v Ukraїni (Foreign refugees of the First World War in Ukraine)', *Kyї vs'ka Starovyna*, T.3, s.77–93.
2. Kalakura, O., 2007. 'Poljaky v etnopolitychnyh procesah na zemljah Ukraїny u XX stolitti (Poles in ethnopolitical processes on the lands of Ukraine in the XX century)', К.: *Znannja Ukraїny*, 508 s.
3. Kozhenov's'kyj, M., 2015. 'За Золотому vorit'my. Suspil'no-kul'turna dijajal'nist' poljakiv u Kyjevi v 1905–1920 rokah (Behind the Golden Gate. Socio-cultural activities of the Poles in Kiev in 1905–1920)', К.: *Duh i Litera*, 664 s.
4. Kurcev, AN., 1999. 'Bezhenцы Pervoj mirovoj vojny v Rossii (1914–1917) (Refugees of the First World War in Russia (1914–1917))', *Voprosy Istorii*, №8, s.98–112.
5. Lisevyeh, IT., 1997. 'Pol's'ka nacional'na menshyna v Nad-dniprojans'kij Ukraїni (Polish national minority in the Dnieper Ukraine)', *Ukraїns'kyj istorychnyj zhurnal*, №2 (413), s.43–53.
6. Skal's'kyj, V., 2008. 'Politychne zhyttja pol's'koi' gromady pid chas ukraїns'koi' revoljucii' (berezen' 1917 – kviten' 1918 rr.) (Political life of the Polish community during the Ukrainian revolution (March 1917 – April 1918))', *Ukraїns'kyj istorychnyj Zbirnyk*, Vyp.11, s.185–202.
7. 'Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukraїny, m. Kyїv' (Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv)', F.1439, Op.1, Spr.1040.
8. Tam samo (Ibid), F.838, Op.5, Spr.175.
9. Tam samo (Ibid), F.274, Op.1, Spr.2982, Ch.1.

Titovets O. O., postgraduate student of the Department of History and Archeology of the Slavs of the Faculty of Historical Education, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), wakeon@bigmir.net

Youth organizations of the Polish communities of Kyiv in 1914–1919

The growing activity of the Polish community accompanied and intensified efforts in the field of organization of children, gymnasium youth and students of Polish origin who lived and studied in Kiev. Structuring extracurricular and non-university life not only allowed to fill in free time, but in the long run, to minimize the effects of radical ideas that were spreading in Russian society and the consequences of Russification. The aspiration of the Kievan Poles found its expression in the dynamic development, from 1905, of cultural, educational, charitable initiatives. Particularly fruitful were 1917–1918 years. This process was not hampered by the growing difficulties caused by the constant deterioration of the internal situation in the Russian Empire, the Civil War that broke out after the Bolsheviks of the Provisional Government and their short-term seizure of power in Kyiv, the German occupation of the city for several months and the activities of the Ukrainian authorities in 1918.

Keywords: public organizations, hackers, corporation, Polonia, Philarencias, youth organizations, Central Bureau.

* * *

УДК 94(477.82)«1914/1918»[061:633.791

Лисенко М. С.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і культурології, Харківський національний університет міського господарства ім. О. М. Бекетова (Україна, Харків), M.S.Lysenko@ukr.net

Діяльність Волинського товариства хмелярства в роки Першої світової війни

Метою статті є вивчення діяльності Волинського товариства хмелярства в роки Першої світової війни. Дана робота мала багато аспектів. Серед них необхідно назвати підтримку хмелярства як провідної галузі краю. Важливою була задача забезпечення армії продовольством і фуражем. Заходи здійснювалися разом з губернським земством. Волинське товариство хмелярства боролось з неприйнятним для нього законом про заборону спиртних напоїв, об'єднуючи зусилля з хмелярами і броварями всієї країни. Члени аграрної організації вивчали ринки збуту як усередині Російської імперії, так і в дружніх і нейтральних країнах. Особливо складним виявилось завдання збереження секвестрованих плантацій німецьких колоністів.

У статті досліджене так зване «німецький питання» і реалізацію ліквідаційного законодавства на Волині. Регіон мав свою специфіку в проведених антинімецьких заходів, спрямованих проти німців-колоністів, підданих Російської імперії. Автором статті використані методи історизму, системності, міждисциплінарності і аналітичності. На основі архівних матеріалів висвітлено хід кампанії по збереженню секвестрованих хмільників німців. Зазначено на труднощі, які супроводжували роботу. Велику увагу приділено ролі Волинського товариства хмелярства в підтримці галузі на перспективу в майбутньому. Дослідником підкреслені зв'язки аграрного об'єднання з державними структурами. Перш за все з департаментом землеробства сільськогосподарського відомства, якому підпорядковувалася громадська організація, а також з землевпорядними комісіями. Вченим описані і систематизовані нові матеріали про стан німецьких хмільників у краї.

Автором статті зроблено висновок про значну роботу Волинського товариства хмелярства в 1914–1918 рр. У воєнний період реалізація термінових заходів вимагала організованих зусиль і практичних навичок, особливо в сфері збуту продукції. З основними завданнями сільськогосподарське товариство успішно впоралось.

Ключові слова: Волинське товариство хмелярства, Перша світова війна, сільське господарство, Російська імперія, українські губернії.

Історія громадських організацій є маловивченою темою в історичних дослідженнях. На Правобережній Україні на початку ХХ ст. активну роботу проводило Волинське товариство хмелярства (дали ВТХ). Перша світова війна висунула перед аграрної організацією нові завдання.

Територіальні межі статті включають Волинську губернію Російської імперії, а хронологічні охоплюють 1914–1918 рр.

Метою дослідження є вивчення діяльності Волинського товариства хмелярства в роки Першої світової війни з підтримки секвестрованих хмельових плантацій німецьких колоністів.

Історіографія. Умовно можна виділити кілька груп: роботи з історії хмелярства на Волині та аграрних організацій, з історії Першої світової війни і німецької проблеми. Природно, що заклали основи історіографії сучасники подій [4; 5; 7]. За радянських часів виходили роботи з історії Першої світової війни [6]. Сьогодні українськими і зарубіжними вченими вивчаються «німецьке питання» і ліквідаційне законодавство Російської імперії, але проблема волинських німців досліджена недостатньо [1; 2; 9–11].

При підготовці статті автором були використані документи державного архіву Житомирської області (фонд 187), а також опубліковані джерела: газети, збірники законодавчих актів [3; 8; 12]. Аналіз історіографії та джерельної бази дає можливість зробити висновок, що діяльність Волинського товариства хмелярства в період Першої світової війни вивчена поперехово.

Перспективою подальших досліджень може стати аналіз торгівельних відносин Волинського товариства хмелярства з українськими кооперативами в Лондоні.

Історія Волині початку ХХ ст. пов'язана з ВТХ. Аграрна організація створювалася для підтримки хмелярства в краї. У порівнянні з іншими громадськими об'єднаннями воно було численним. Так на 1906 рік нараховувалося близько 1000 членів [12, спр. 42, арк. 94]. Його учасниками стали польські поміщики, українські селяни, чеські та німецькі колоністи.

На початку ХХ ст. на Волині виробництво хмелю щорічно складало 500 тис. пудів вартістю близько 14 млн. руб. З цієї кількості 375 тис. пудів припадало на колоністів та землевласників селян. Для вирощування хмелю селяни займали гроші в ошадно-позичкових і кредитних товариствах. У квітні 1914 р. виробництво сухого хмелю досягло прибутку 3 млн. руб. Понад 10 млн. руб. капіталів в краї вкладали самі хмелярі (усі, включаючи німців) [12, спр. 30, арк. 118]. Як підкреслювалося у доповідній записці Ради ВТХ, останні десять років напередодні Першої світової війни населення стало багатшим, вчасно сплачувало податки [12, спр. 30, арк. 120].

Діяльність ВТХ в період Першої світової війни була різноплановою. По-перше, забезпечення армії продовольством і фуражем (разом із земством). По-друге, спроби протистояти закону про заборону вживання спиртних напоїв (об'єднання зусиль хмелярів і броварів по всій країні). По-третє, вивчення ринків збуту як в країні (Сибір, Урал), так і за кордоном, організація продажу хмелю, підтримка місцевого виробника в складних політичних та економічних умовах. По-четверте, збереження хмелярства як однієї з провідних галузей краю. ВТХ підпорядковувалося департаменту землеробства міністерства землеробства. Аграрне об'єднання втілювало в життя державну політику, розраховану на перспективу і майбутній мирний час. Але найголовніша робота в досліджуваній період – відповідальність за секвестровані хмелеві ділянки німців-колоністів.

Першими займатися культурою хмелю на Волині стали чеські колоністи в 1870-х рр. З часом німці приєдналися до цього промислу. Вони були хорошими господарями. На початку ХХ ст. їх селища процвітали, а хмільні плантації були одними з кращих в губернії. Так зване «німецький питання» з'явилося ще в ХІХ ст. Його економічною основою була переважно земельна власність. Німці, які володіли високим культурно-економічним потенціалом, викликали особливий інтерес і дискусії у російському суспільстві. У 1910 і 1912 рр. були зроблені перші спроби прийняти законопроекти щодо обмеження німецького землеволодіння. Однак німці успішно лобювали свої інтереси в ІІІ Державній Думі [11, с. 41]. В цілому для німців позначилися два шляхи вирішення проблеми: лобювання або еміграція.

З початком Першої світової війни антинімецька кампанія втілювалася в низці урядових заходів по боротьбі з «німецьким засиллям». «Ліквідаційне» (або надзвичайне) законодавство – серія законодавчих актів, що обговорювалися і частково були реалізовані в Росії у 1914–1917 рр. Воно обмежувало землекористування, землеволодіння і вплив іноземного, переважно німецького, капіталу в країні. Виникнувши як проект,

спрямований проти підданих ворожих держав, він скоро перетворився на боротьбу проти етнічних німців.

Так перші з вищезазначених законів позбавляли прав землеволодіння та землекористування підданих країн, які воювали з Росією [8, с. 559–564]. Наступними законами встановлювалася зона (100–150 верст) вздовж кордонів з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Фінляндією, а також вздовж узбережжя Балтійського, Чорного та Азовського морів, де землеволодіння та землекористування російських громадян – вихідців з Німеччини і Австро-Угорщини підлягало ліквідації [8, с. 564–566]. Фактично мова йшла про примусовий продаж власності, застосування секвестру.

Практична реалізація ліквідаційних законів в окремих регіонах мала свою специфіку, впливав і людський фактор. На Волині, з огляду на близькість театру військових дій, заходи проводилися швидко і радикально. Німецькі колоністи хмелярі були виключені зі складу ВТХ. Рада ВТХ з цього приводу відправила лист до адміністрації Волинської губернії (від 4 липня 1915 р.): «... в списке нашего общества не имеется лиц австро-германских подданных, указанных в именном списке Вольнских губернских ведомостей за 1915 год. При этом присовокупляем, что общество одной из главнейших своих задач считает борьбу с немецким засильем, которое господствует в области сбыта хмеля в России» [12, спр. 37, арк. 30].

Внаслідок розпорядження військової влади (1915 р.) всім німцям-колоністам довелося виїхати з Волинської губернії, залишивши напризволяще свої господарства. У багатьох німецьких колоніях були хмелеві плантації. Німецькі колонії налічували 500 десятин землі, що становило 11% від площі всіх хмільників Волинської губернії [12, спр. 44, арк. 33]. Хмільники німецьких колоністів представляли собою значну цінність, яку не можна було залишити на розкрадання і руйнування. Тому землевпорядною комісією, якій спочатку була доручена ліквідація німецьких господарств, було звернуто увагу на культуру. Незважаючи на пізній час, прийняли рішення врятувати плантації і хоч частину врожаю на них. Все це в цілому являло собою цінність на тодішні гроші 1 млн. руб., враховуючи 2000 руб. витраченого на десятину капіталу [12, спр. 44, арк. 34].

Для підготовки було мало часу, тому що наказ про виселення німців отримали перед самим збором хмелю. З цієї причини вжили заходи в основному у східній частині Волинської губернії, де знаходилося 70% всіх німецьких плантацій. Землевпорядна комісія уклала договір з ВТХ. 20 липня 1915 р. на засіданні Ради ВТХ було вироблено положення про співробітництво [12, спр. 40, арк. 37–38]. Наступ німців ускладнив збір врожаю в господарствах. Через Житомирський повіт рухалася маса біженців з Галичини, яка на своєму шляху наводила паніку. Через паніку ціни на хміль були дуже низькі (від 6 до 28 руб. за пуд). Аграрне товариство отримало позику державного банку на проведення робіт навіть в умовах воєнного часу.

У 1916 році догляд і обробка хмільників проходили більш планомірно і організовано. Ліквідовані німецькі господарства перейшли з підпорядкування землевпорядної комісії до департаменту землеробства. На чолі справи щодо збереження хмільників знаходився фахівець з хмелярства І. І. Засухін [12, спр. 34, арк. 9].

ВТХ продовжувало займатися німецькими хмільниками. Воно зіткнулося з різними труднощами. Частина хмільників були зруйновані «хвилею» біженців. Через нестачу обладнання важко було обробити однорічні хмільники. Ускладнювала проблему розпороченість дрібних хмільників по величезній площі при відсутності сусідів селян, що зналися на хмелярстві. Однак, головна мета заходів – збереження німецьких хмільників як державної власності – була в цілому досягнута.

У кампанію 1917 року за державним планом все завідування хмільниками було доручено керівнику департаменту землеробства спільно з управляючим хмільниками і його помічниками. Як і раніше, ВТХ займалося прийомом і продажем зібраного хмелю, а також наймало хмелярів на оренду секвестрованих ділянок. Після збирання хмелю весь урожай доставлявся для продажу в товариство. Це робилося в інтересах утримання цін на певному рівні. Орендарі за бажанням могли реалізувати свою частину хмелю, зібрану з секвестрованих хмільників. У разі не поставки навіть частини хмелю для продажу через ВТХ, винуватець ніс відповідальність як за приховування казенного майна і сплачував штраф у розмірі 50% ринкової вартості прихованого хмелю. Аграрне товариство отримувало 10% від проданого хмелю з орендованих територій [12, спр. 33, арк. 35, 41, 42]. Варто враховувати труднощі здачи в оренду хмільників: призов маси хмелярів на військову службу; великі руйнування, заподіяні хмільникам з боку біженців та при проведенні окопних робіт; віддаленість багатьох німецьких хмільників від українських селян хмелярів.

Час підтвердив, що зазначені заходи були проведені правильно. Всі роботи з експлуатації хмільників проходили цілком нормально. Були здані в оренду навіть ті хмільники, які в попередні роки через сильні руйнування взагалі не оброблялися. Після Лютневої революції дезорганізація в селі продовжувала збільшуватися, почалися погроми. Управляючим стало все важче стежити за хмільниками. Особливо було складно справлятися під час збирання врожаю, коли було необхідно звозити урожай на склади ВТХ. Користуючись дезорганізацією, хмелярі везли туди хміль дуже повільно і, незважаючи на письмові нагадування, поїздки інструкторів на місця і особисті вмовляння, результат був невеликий. Ті особи, що привезли хміль, частину приховали, щоб платити низьку орендну плату. Нарешті, сам урожай в 1917 р. був менший, ніж в попередньому році. На склад ВТХ було прийнято хмелю в 1915 р. на суму 2996 руб., 1916 р. 8779 руб., 1917 р. 4711 руб., Всього за три роки – 16486 руб. Ціни на хміль змінювалися відповідно по роках 3 руб. 30 коп. за пуд, 9 руб. і 52 руб. Ціна збільшувалася через інфляцію. Треба ще мати на увазі, що в 1917 р. зазначена сума за хміль була виручена тільки за частину хмелю, привезену на склад аграрного товариства, яка належала департаменту землеробства (30% згідно договору) [12, спр. 37, арк. 36].

Роль ВТХ стала значною. Без цієї організації неможливо було б здати хмільники в оренду. Особливо це стосується перших двох років. У 1918 році постачання хмелярів різними знаряддями обробки хмільників, а також дротом, шпагатом і лантухами було залишено як обов'язок ВТХ. Враховувалося, що це комерційна справа, для організації якої потрібні значні кошти і

люди. Що стосується продажу хмелю, то були необхідні фахівці, знайомі з торгівлею хмелем. У ВТХ зберігалися великі склади з досвідченим персоналом з прийому і здачи хмелю [5, с. 8].

Департамент землеробства намагався тримати справу під контролем, але умови погіршувалися. Так у циркулярі департаменту землеробства в губернські і повітові земські управи і сільськогосподарські товариства мова йшла про фінансування і плани на майбутнє. «Все ходатайства должны быть подкреплены соответствующими подробным объяснениями о выделяемых суммах на сельскохозяйственные общества. Департамент земледелия считает необходимым высказать, что не прекращающиеся военные действия, вызывая все большее напряжение средств государственного казначейства, не дадут в 1917 году сельскохозяйственному ведомству возможности располагать такими сметными суммами, которые бы в полной мере могли обеспечить нормальные потребности сельскохозяйственной жизни страны и естественный рост агрономических мероприятий» [12, спр. 37, арк. 18–18зв]. На жаль подальші події привели до руйнування справи. Секвестровані хмелеві ділянки німців–колоністів так і залишилися націоналізованими. У 1918 році діяльність аграрної організації тривала, але умови були несприятливими. Після розпаду Російської імперії та початку громадянської війни практично було відсутнє фінансування. До 1919 року ВТХ підтримувало відносини з земствами, а потім було закрито.

Таким чином, діяльність Волинського товариства хмелярства в роки Першої світової війни була ефективною. З різноманітних завдань, поставлених перед аграрною організацією, найбільш значним став догляд за секвестрованими хмільниками німецьких колоністів. Націоналізовані хмелеві плантації були збережені від руйнування, а хмелярство в краї підтримувалося на достатньому рівні.

Список використаних джерел

1. Баах, СВ., 2007. 'Трансформация содержания немецкого вопроса в контексте деятельности Государственной Думы (1906–1917 гг.)', *Российское государство, общество и этнические немцы: Материалы XI междунар. конф. Москва. 1–3 ноября 2006 г.*, М.: МСНК–пресс, с.189–200.
2. Венгер, Н., 2014. 'Российский националистический дискурс и менонитское этническое предпринимательство (1830–1917)', *Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*, №1134 – Серія «Історія», Вип.49, с.40–57.
3. 'Вольские губернские ведомости', г. Житомир (1873–1917).
4. Засухин, ИИ., 1910. 'О положении хмелеводства на Вольни и меры к его улучшению и развитию', *Сельскохозяйственная хроника Вольской губернии*, Житомир: Тип. Н. А. Бродовича, №2, с.36–39.
5. Засухин, ИИ., 1907. 'Хмелеводство в России. Материалы и исследования', СПб.: Тип.: Герольд, Вып.1, 139 с.
6. Китанина, ТМ., 1985. 'Война, хлеб и революция', Л.: Наука, 292 с.
7. Линдеман, КЭ., 1917. 'Прекращение землевладения и землепользования поселян–собственников: Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. и 10, 15 июня и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние Южной России', М.: Тип. К. Л. Меньшова, 384 с.
8. 'Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое в правительствующем Сенате в 1915 г. Отдел 1–й', 1915, Петроград: Сенатская тип., 2749 с.
9. Черный, ДН., 2014. 'Украина', *Россия в I Мировой войне 1914–1918. Энциклопедия в 3 т. / Отв. ред. А. К. Сорокин*, М., Т.3. Р–Я, с.440–445.
10. Lohr, E., 2003. 'Nationalizing the Russian Empire: The campaign against Enemy Aliens during World War I', Cambridge: Harvard University Press, 220 p.

11. Martin, T., 1996. 'The Mennonites and the Russian State Duma, 1905–1914', *The Donald W. Treadgold Papers in Russian, East European and Central Asian Studies*, Washington: University of Washington, Paper №4. January, p.34–42.

12. 'Державний архів Житомирської області', Ф.187 Волинське товариство хмелярства, Оп.1.

References

1. Baah, SV., 2007. 'Transformacija sodержanija nemeckogo voprosa v kontekste dejatel'nosti Gosudarstvennoj Dumy (1906–1917 gg.) (Transformation of the content of the German question in the context of the activities of the State Duma (1906–1917))', *Rossijskoe gosudarstvo, obshhestvo i jetnicheskie nemcy: Materialy XI mezhdunar. konf. Moskva. 1–3 nojabrja 2006 g.*, M.: MSNK–press, s.189–200.

2. Venger, N., 2014. 'Rossijskij nacionalisticheskij diskurs i menonitskoe jetnicheskoe predprinimatel'stvo (1830–1917) (Russian nationalist discourse and menonite ethnic entrepreneurship (1830–1917))', *Visnyk Harkivs'kogo nac. un-tu im. V. N. Karazina, №1134 – Serija «Istorija»*, Vyp.49, s.40–57.

3. 'Volynskie gubernskie vedomosti (Volyn provincial Gazette)', g. Zhitomir (1873–1917).

4. Zasuhih, II., 1910. 'O polozhenii hmelevodstva na Volyni i mery k ego uluchsheniju i razvitiju (On the state of hop growing in Volyn and measures for its improvement and development)', *Sel'skhozjajstvennaja hronika Volynskoj gubernii, Zhitomir: Tip. N. A. Brodovicha, №2*, s.36–39.

5. Zasuhih, II., 1907. 'Hmelevodstvo v Rossii. Materialy i issledovanija (Hop in Russia. Materials and research)', SPb.: Tip.: Gerol'd, Vyp.1, 139 s.

6. Kitantina, TM., 1985. 'Vojna, hleb i revoljucija (War, bread and revolution)', L.: Nauka, 292 s.

7. Lindeman, KJe., 1917. 'Prekrashhenie zemlevladienija i zemlepol'zovanija poseljan–sobstvennikov: Ukazy 2 fevralja i 13 dekabrja 1915 g. i 10, 15 ijunja i 19 avgusta 1916 g. i ih vlijanie na jekonomicheskoe sostojanie Juzhnoj Rossii (Termination of land ownership and land use by villagers – owners: Decrees on February 2 and December 13, 1915 and on June 10, 15 and August 19, 1916 and their impact on the economic situation in southern Russia)', M.: Tip. K. L. Men'shova, 384 s.

8. 'Sobranie uzakonenij i rasporjazhenij pravitel'stva, izdavaemoe v pravitel'stvujushhem Senate v 1915 g. Otdel 1–j (The collection of laws and orders of the government, published in the governing Senate in 1915. Division 1)', 1915, Petrograd: *Senatskaja tip.*, 2749 s.

9. Chernyj, DN., 2014. 'Ukraina (Ukraine)', *Rossija v I Mirovoj vojne 1914–1918. Jenciklopedija v 3 t. / Ov. red. A. K. Sorokin, M., T.3. R–Ja*, s.440–445.

10. Lohr, E., 2003. 'Nationalizing the Russian Empire: The campaign against Enemy Aliens during World War I', Cambridge: *Harvard University Press*, 220 p.

11. Martin, T., 1996. 'The Mennonites and the Russian State Duma, 1905–1914', *The Donald W. Treadgold Papers in Russian, East European and Central Asian Studies*, Washington: University of Washington, Paper №4. January, p.34–42.

12. 'Derzhavnyj arhiv Zhytomyr'skoi oblasti (State Archive of Zhytomyr Region)', F.187 Volyn's'ke tovarystvo hmeljarstva, Op.1.

Lysenko M. S., PhD (History), Associate Professor of the Department of History and Culturology, O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv (Ukraine, Kharkiv), M.S.Lysenko@ukr.net

Activity of the Volyn Society of Hop-growing in the years of the First World War

The purpose of the article is to study the activity of the Volyn Hop-growing Society during the First World War. This work had many aspects. Among them it is necessary to name the maintenance of hop-growing as a leading branch of the region. An important task was to provide the army with food and fodder. Activities were carried out together with the provincial zemstvo. The Volyn society of Hop-growing struggled with the unacceptable law on prohibition of alcoholic drinks, combining efforts with hop-growers and brewers of the whole country. Members of the agrarian organization studied sales markets both within the Russian Empire and in friendly and neutral countries. Particularly difficult was the task of preserving the sequestered plantations of the German colonists.

So-called «German issue» and the implementation of the Liquidation Law in Volhynia were studied in the article. The region had its own specifics in carrying out anti-German measures directed against the German colonists, servants of the Russian Empire. The author of the article used the methods of historicism, systemic, interdisciplinary and analytics. On the basis of archival materials, the progress

of the campaign to conserve the hops of the Germans hop-growers has been highlighted. It indicates the difficulties that accompanied the work. Much attention is paid to the role of the Volyn Hop-growing society in maintaining the industry for the future. The researcher underlines the ties of the agrarian association with state structures. First of all, with the agriculture department of the agricultural agency, which was subordinated to the agrarian organization, as well as with the land management commissions. Scientist has described and systematized new materials on the condition of German hop-growers in the province.

The author of the article made a conclusion about the significant work of the Volyn Hopspot Society in 1914–1918. In the war period, the implementation of urgent measures required organized efforts and practical skills, especially in the area of product marketing. The agrarian organization successfully coped with the main tasks.

Keywords: Volyn Society of Hops, World War I, Russian Empire, agricultural societies, agriculture, Ukrainian provinces.

* * *

УДК 376–056.264–053.4

Козак О. В.,

магістр історії, заступник начальника курсу,
Національна академія МВС України (Україна, Київ),
ORCIDID <https://orcid.org/0000–0002–1493–4299>

Доброчинний внесок родини БОГДАНА І ВАРВАРИ ХАНОКІВ У РОЗВИТОК МАТЕРІАЛЬНОЇ І ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У контексті національно-культурного руху в Україні останньої чверті XIX – початок XX ст. висвітлюється підприємницька діяльність, доброчинність, меценатство і колекціонування родини Богдана і Варвари Ханоків, які сприяли розвитку промислового і сільськогосподарського виробництва, початкової та засальної професійної освіти, наукових знань і музейної справи.

Ключові слова: доброчинність, колекціонування, меценатство, промисловість і сільськогосподарське виробництво, освіта, музейна справа.

Ліквідація рабовласницького за формою, змістом і характером кріпосництва в Російській імперії 1861 р. спричинила утвердження приватної власності й бурхливий розвиток підприємництва, поступове становлення ринкової економіки забезпечених відповідною системою політичних і правових реформ 60–70 років XIX ст. та створенням соціокультурних інститутів.

Промислове купецтво, дворянство й заможні представники селянства завдяки надбаному капіталу в підприємницькій діяльності, усвідомлюючи свою економічну й соціальну потугу прагнули також до самоутвердження засобами доброчинності, меценатства і колекціонування.

Розвиток товарного виробництва на українських землях обумовив розширення завдань, удосконалення форм і змісту доброчинності, яка стала доступною для представників різних соціальних станів. У 1862 р. імперія законодавчим актом передала право затвердження статутів доброчинних товариств міністерству внутрішніх справ [29, с. 26]. Завдяки посиленню доброчинності в суспільстві, лише протягом 1861–1863 рр. до Міністерства внутрішніх справ Росії надійшли клопотання про дозвіл на відкриття 43 благодійних товариств і товариств взаємодопомоги – більше ніж за 30 років царювання Миколи I (1825–1855) [19, с. 286].

Громадська доброчинність на українських землях була спрямована не лише на задоволення життєвих потреб знедолених верств населення: відкриття лікарень, дитячих садків і будинків, притулків для бездомних і калік, а також на розвиток культури: спорудження церков,

створення шкіл початкової, середньої та професійної освіти, вищих навчальних закладів, музеїв і бібліотек, фінансування наукових досліджень.

Серед родин видатних українських добродійників Терещенків, Тарнавських, Харитоненків, Симиренків, Бродських, Галаганів, Дегтярових, Попових, Демидових, Фундукля та інших розмаїттям напрямів, форм і змісту добродійності виділялася родина Богдана і Варвари Ханенків.

Богдан Ханенко народився в сім'ї праправнука М. Д. Ханенка – Івана Івановича – поручика, почесного доглядача й почесного опікуна Новгород–Сіверського повітового училища, а згодом колезького секретаря у відомстві Міністерства народної освіти імперії [16, с. 17]. Його мати була дочкою генерал–майора Нілуса – Катерина Богданівна [42, оп. 12, спр. 399, арк. 1–2зв]. Крім Богдана вона народила йому ще трьох дітей: Катерину, Софію та Івана [16, с. 19].

Найбільші заслуги перед українським народом і його культурою має Богдан Іванович Ханенко (23.01.1849 – 26.05.1917). Він виростав у родовому маєтку Лотоки Суразького повіту Чернігівської губернії (нині с. Латаки Брянської губернії РФ). Навчався у Московських гімназії №1 на правничому факультеті імперського університету, який закінчив 1871 р., а у 1873 р. здобув наукову ступінь кандидата права. До 1876 р. займав посаду столичного мирового судді по виборах до Петербурзької міської загальної думи. У 1874 р. Б. Ханенко одружився з дочкою видатного українського підприємця й благодійника Миколи Терещенка – Варварою. Протягом 1876–1881 рр. працював суддею окружного суду у Варшаві. Там він отримав змогу відвідувати найбільші художні галереї Італії, Нідерландів, Німеччини, Франції та інших країн, вивчати образотворче мистецтво Європи і розпочати колекційну діяльність [26, с. 63].

У 1881 р. Б. Ханенко залишає службу, мешкає переважно в Києві і приймає активну участь в розвитку підприємництва, фінансовому та громадському житті на українських землях й імперії загалом.

Богдан і Варвара Ханенко, як власники великих маєтностей, ще з 1880 р. розпочинають діяльність щодо створення на базі новітньої агротехніки взірцевих землеробських господарств. 1890 р. Б. Ханенка обрали дійсним членом Київського товариства сільськогосподарства і сільськогосподарської промисловості, де він ініціював створення у 1892 р. Комісії і розробляє програму її діяльності з налагодження співпраці з європейськими виробниками сільськогосподарської продукції, щоб уникнути значної кількості посередників і падіння цін при її експорті з України [25, с. 95].

У 1892 р. Б. Ханенко як землевласник Подільської губернії спільно з власниками великих земельних угідь у Київській – О. М. Терещенком і Волинській – графом О. І. Коновнициним створили Південноросійське товариство сприяння землеробству і сільській промисловості (Землеробський синдикат) в українських губерніях. Головою і директором–розпорядником товариства обрали Б. Ханенка [40, с. 3–5].

На початку 80–х років родина Терещенків довірила йому очолити товариство бурякоцукрових і рафінадних заводів братів Терещенків у Києві, яке було засноване 1870 р. [38, с. 3]. 20 жовтня 1896 р. з ініціативи товариства й власників інших цукрових заводів імперії

були проведені збори виробників цукру, де створили комісію для розробки статуту Всеросійського товариства цукрозаводчиків, до якої увійшов і Б. Ханенко. Статут був схвалений царським урядом і першим зібранням товариства 26 серпня 1897 р. Було обрано його правління, до складу якого увійшов Б. Ханенко, як один із організаторів [10, арк. 1; 11, арк. 2зв].

Ханенко Б. І. приймав активну участь у роботі Київської біржі створеній 1869 року [4, с. 1–26], а після схвалення імператором і підписання керівником справами Комітету міністрів уряду статським секретарем Мансуровим 28 листопада 1880 р. її нового статуту, неодноразово обирався до складу правління, яке переобиралося кожні три роки [37, с. 3–6]. Він, як постійний член Київського біржового комітету, лише протягом 1898–1899 рр. запропонував низку рішень щодо зниження ціни на мінеральне паливо, зокрема шляхом збільшення видобутку вугілля в Донецькому басейні за рахунок збільшення фінансування вуглевидобувної галузі, що спричинило відкриття нових шахт і рудників; надання пільг приватним особам і установам для проведення розвідки надр і пошуку на державних і громадських землях вугілля, нафти й іншого палива та налагодження їх видобутку, що сприяло зменшенню їх ціни й обсягів імпорту. Вжиті заходи, на його думку, мали зняти загрозу розвитку промисловості на українських землях й в імперії загалом [21, с. 68–69].

Очолюючи з 1905 р. Київський комітет торгівлі і мануфактури, Б. Ханенко спільно з Київським біржовим комітетом звернулися до Міністра фінансів Росії з пропозиціями щодо удосконалення роботи бірж, залучення їх до промислового виробництва й надання права членства у біржових товариствах представникам промисловості, торгівлі, сільськогосподарських підприємств і господарств. Він брав участь у розробці пропозицій щодо удосконалення торговельного права, зокрема: надання арбітражним комісіям законодавчих санкцій, а їх рішенням обов'язкову силу; визначення кола відомості цих комісій; дозволу судам позачергово вирішувати суперечки, що виникають в торгівлі продукцією сільського господарства тощо [22, с. 14, 20, 37, 51].

Богдан Ханенко з 1901 р. обирався членом Державної ради Російської імперії від промисловців, представником Київського біржового комітету в Особливу нараду департаменту залізних доріг справ Міністерства фінансів для вирішення питання обкладання тимчасовим податком вантажів і пасажирів, які перевозяться внутрішніми водними шляхами. У 1911 р. брав участь в роботі Російської експертної палати щодо перегляду торговельного договору з Німеччиною, а також вирішенні інших важливих справ держави [8, арк. 3зв; 24, с. 37; 25, с. 32].

Успішний підприємець і землевласник Б. Ханенко входив до правління Російського торгово–промислового і декількох київських банків, що сприяло розгортанню з дружиною Варварою великої добродійності, меценатства й колекціонування, зокрема фінансування й організацію початкової і професійної освіти, наукових досліджень, виставок образотворчого мистецтва й товарів художніх промислів, створення музеїв.

Оселившись у Києві на початку 80–х років він дав сувору, проте досить об'єктивну оцінку культурного

життя міста: «Інтересу до мистецтва в київському суспільстві у той час не було..., нічого не робилося, хоч і велися розмови на тему розвитку мистецтва» [1, с. 34].

Натомість, завдячуючи наростанню доброчинності, меценатства й колекціонування українських підприємців, купців й інших заможних людей у другій половині XIX ст., значні кошти були вкладені у розвиток духовної культури народу. На пожертви М. Терещенка, його дружини Пелагеї та сина Олександра були збудовані й утримувалися дві церковно-парафіяльні школи у селах Луці і Горбовичі поблизу Києва, Шпитьках – Васильківського й Самгородку – Сквирського повітів [28, с. 300, 457]. Варвара і Богдан Ханенки фінансували спорудження, організацію навчального процесу й утримання вчителів двокласного училища в селі Райгород Черкаського повіту; церковно-парафіяльної, а згодом державної загальноосвітньої школи з ремісничим відділенням в Оленівці Васильківського повіту і чотирибожкласної школи в Могильному Хушуватської волості на Поділлі. На кошти Варвари Миколаївни були створені й утримувалися 6 сільських майстерень народних художніх промислів, вироби яких були удостоєні найвищих нагород на міжнародних виставках у Парижі, Лондоні, Петербурзі, Москві. Вона ж у 1907 р. організувала й очолила Київське кустарне товариство [41, арк. 95–100; 42, оп. 210, спр. 83, арк. 29–39, 45–48; 3].

Третього грудня 1913 р. газета «Киевлянин» повідомила, що «землевласниця В. Ханенко виявила бажання передати Київському губернському земству завідування створеними нею шістьма сільськими майстернями кустарної промисловості», які були забезпечені власними приміщеннями, значними обіговими засобами і технічним обладнанням. Майстерні й вироблена в них продукція «стали надзвичайно популярними серед населення та вельми корисними для нього і вимагали комплексного підходу до організації роботи їх трудових колективів» наголошував літературно-політичний орган Південно-Західного краю імперії.

У 1896 р. Б. Ханенко очолив Товариство поширення нижчої (початкової) освіти в Києві (з 1901 р. Товариство поширення комерційної освіти); а 15 листопада 1897 р. за ініціативи і кошти родин М. Терещенка та Б. і В. Ханенків й інших доброчинників було відкрито Чоловічу торгівельну школу і торгівельні класи. Згодом, у 1899 р. вони створили першу в імперії Жіночу торгівельну школу. Чоловіча школа на початку XX ст. буде перетворена на Перше київське комерційне училище з 7-річним терміном навчання [27, с. 4–5].

Організаторські здібності Б. Ханенка проявлені на посаді голови правління Товариства поширення комерційної освіти і пожертви підприємців-меценатів сприяли відкриттю у 1908 р. на Бібіковському бульварі в буд. №24 (бульвар Т. Шевченка) Комерційного інституту, який прийняв на навчання 991 студента, з них 204 жінки, а також десятки вільних слухачів [5, арк. 283в].

Незаперечний внесок роду Ханенків, зокрема подружжя Варвари та Богдана, у розвиток наукових знань в Україні. Їх доброчинність, колекційна, меценатська й організаційна діяльність, зокрема Богдана Івановича на посаді голови Товариства старожитностей і мистецтв, члена Імператорської археологічної комісії, Антропологічного товариства в Парижі, Петербурзької

академії мистецтв, Одеського товариства історії та старожитностей, Історичного товариства Нестора-літописця Київського університету Св. Володимира, Церковно-археологічного товариства Київської духовної академії, сприяла активному пошуку археологами й істориками нових джерел для написання історії нашої Батьківщини, а художниками і мистецтвознавцями реставрації стародруків, ікон, картин, культових споруд та інших пам'яток культури українського та інших народів світу. Родина Б. і В. Ханенків фінансувала дослідження вчених і мистецтвознавців, художників і архітекторів, видання наукових збірників, альбомів та каталогів зібрань музеїв і виставок, проведення археологічних з'їздів тощо [9, арк. 1–4; 2, спр. 1, арк. 1–69; спр. 2, арк. 1–27; спр. 11, арк. 1–49; спр. 12, арк. 1–43; спр. 13, арк. 1–18; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36].

Подружжя Ханенків зробило вагомий внесок у збереження й популяризацію культурної спадщини українського народу і країн Європи. Вони доклали значних зусиль і пожертв на зібрання протягом понад 40 років близько 400 картин живопису європейських художників, більш як 8 тис. гравюр, близько 700 творів мистецтва народів зарубіжного Сходу, понад 300 виробів із золота та срібла. Із них близько 3000 археологічних артефактів, зброї, декоративно-вжиткових виробів, ікон, хрестів кам'яних і бронзових віків, доби Трипільської цивілізації, скіфів, слов'ян і Київської Русі [30–36; 28а, с. 10].

У 1887 р. Ханенки започаткували створення власного музею в збудованому особняку по вулиці Терещенківській, 15, де розмістили мистецьке зібрання і бібліотеку. Сьогодні це Національний музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків. Їх музей став унікальним явищем в культурному житті Києва й Російської імперії. У каталозі найкращих експонатів музею виданому родиною у 1896 р. налічувалося 396 картин французької, італійської, голландської, фламандської, іспанської та німецької шкіл живопису [39, с. 178–192].

На початку XX ст. музей Б. і В. Ханенків був відомий не лише в імперії, а й Європі. Його зібрання налічувало близько 400 картин (роботи братів Джованні і Джентіле Белліні, Гойї, Буше, Брейгеля, Ван Дейка, Веласкеса де Сільва, Веронезе, Давида, Джотто, Енгра, Йорданса, Караваджо, Д. Левицького, Перуджино, Рембранта, Рубенса, Тиціана, Сурбарана, Утевала та ін.), а бібліотека понад 2,5 тис. творів образотворчого мистецтва і мистецтвознавчих праць. Музей справедливо називали Київським Ермітажем [17, с. 66; 15, с. 38–40а, с. 33–94].

Богдан Ханенко, вчені В. Антонович, О. Лазаревський, В. Хвойка, А. Прахов, меценати з родини Терещенків, В. Тарновський, В. Кочубей, Л. Бродський та інші прийняли активну участь у створенні публічного музею в Києві. Втілення задуму поклали на Товариство старожитностей і мистецтв, яке було створене 2 січня 1897 р. Його очолила графиня М. Мусіна-Пушкіна. У квітні товариство схвалило рішення про вибір місця, на розі вулиць Хрещатик і Олександрівської навпроти кафе Шато-де-Флер і створення конкурсної змагальної групи архітекторів – розробників проекту будівництва музею у складі барона Розена, П. Бойцова, Е. Браумана, В. Ніколаєва, Я. Кривцова і В. Городецького, а також будівельної комісії на чолі з віце-головою Б. Ханенком, яка очолить його будівництво [12, арк. 3].

У березні 1898 р. товариство відсторонило архітектора В. Ніколаєва від розробки проекту і обрало архітектором будівництва музею В. Городецького, який завершить проектування і спорудження основних приміщень установи в 1899 р. за винагороду в 7000 руб. [12, арк. 21–22, 29]. У серпні 1899 р. голова товариства Б. Ханенко освятив будинок і урочисто відкрив організовану ним виставку археологічних колекцій від кам'яного віку до доби Київської Русі, присвячену початку роботи XI Всеросійського з'їзду археологів. На виставці була представлена колекція 2017 артефактів із розкопок В. Хвойка, придбання якої організував Б. Ханенко за 5000 руб., пожертвуваних тестем М. Терещенком [12, арк. 49, 76зв].

Товариство старожитностей і мистецтв протягом 1897–1903 років збило на будівництво музею понад 300 тис. руб., з них від імператора 100 тис., міської думи – 2 тис. і державної казни – 1,5 тис. Також було зібрано 16432 археологічних пам'яток, творів мистецтва і художньо–промислових виробів на суму понад 54686 руб. Подружжя Ханенків передало музею 3145 археологічних предметів на 70 тис. руб. Окрім щорічних поточних пожертв на добудову й утримання музею Богдан Іванович передав весь свій готівковий капітал у сумі 100 тис. руб. з процентами. Офіційне освячення і відкриття Київського художньо–промислового і наукового музею імені государя імператора Миколи Олександровича відбувалося протягом 28 грудня 1904 – 8 січня 1905 р. [12, арк. 76 зв–77зв; 13, арк. 63, 113, 186; 20, с. 8–10; 43, с. 57; 17, с. 68].

З 1906 р. Б. Ханенко як голова правління Товариства старожитностей і мистецтв наполегливо добивався підпорядкування музею одному із міністерств імперського уряду. Лише 1909 р. музею виділили щорічну субсидію – 6 тис. руб. і передали на баланс Міністерства торгівлі та промисловості. Було схвалено Статут і обрано Комітет завідування справами музею, який очолив Б. Ханенко [12, арк. 165зв; 43, с. 55].

Доброчинність, колекційна і організаційна діяльність родини Б. і В. Ханенків, їх унікальне зібрання творів образотворчого й народно–декоративного мистецтва, археологічних знахідок стали вирішальними не лише у створенні власного музею, який у незалежній Україні отримав гідне визнання та їх ім'я, а також Національного музею історії України і Національного художнього музею України, що утворилися на базі Київського художньо–промислового і наукового музею. Колекції Ханенків були основою для створення у 1964 р. Музею історичних коштовностей та Державного музею українського народно–декоративного мистецтва. Немало пам'яток мистецтва і старовини з їх зібрання знаходяться у Київському музеї російського мистецтва, Державному музеї–заповіднику Києво–Печерська лавра, Полтавському краєзнавчому, Одеському археологічному, центральних музеях Росії, викрадені у період німецько–радянської війни 1941–1945 рр. [43, с. 57].

Доброчинність і меценатська діяльність родини Б. і В. Ханенків виходила за межі Києва. Богдан Іванович сприяв створенню Чернігівського музею українських старожитностей імені В. В. Тарновського, який відкрили у 1902 р. [39, с. 191].

Славний нащадок гетьмансько–старшинського роду зробив вагомий внесок у розвиток економіки імперії.

Як член верхньої законодавчої палати Державної ради Росії він був ініціатором й розробником низки законів, що сприяли нормативно–правовому забезпеченню підприємницької діяльності в промисловості та сільському господарстві, зокрема удосконалення податків у промисловому виробництві, роботи губернських і повітових земських установ у вирішенні проблем селянських землеволодінь і землевпорядкування на українських землях, створення зразкових європейського типу землеробських господарств, відповідно до постанови уряду про «Положення про губернські і повітові земські установи» від 12 червня 1890 р. [8, арк. 3–3зв].

Б. Ханенко був ініціатором створення і членом Південноросійського товариства сприяння землеробству й сільськогосподарській промисловості та Всеросійського товариства цукрозаводчиків, головою правління буряково–цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків та Київського комітету торгівлі і мануфактури, членом Київського біржового товариства, Ради з'їздів представників торгівлі і Промисловості в Петербурзі, Ради російського торгово–промислового та інших банків, приймав участь в роботі різних комісій з питань правової політики й господарської діяльності в імперії, зокрема щодо збільшення виробництва цукру, видобутку вугілля за рахунок удосконалення технологічних процесів і розширення виробничої бази та зменшення мита на експорт цукру й імпорту вугілля, широкого використання водного і залізничного транспорту за рахунок розширення його інфраструктури, що сприяло розвитку промисловості на українських землях [21, с. 68–69; 23, с. 28; 17, с. 66].

У 1916 р. важкохворий Б. Ханенко склав заповіт про передачу Києву палацу з музеєм і бібліотекою, де було зібрано надзвичайної ціни колекцію живопису і скульптури, гравюр, порцеляни й майоліку, старовинні меблі, золото Київської Русі та Візантійської імперії, ікони української і російської православних церков, предмети ужиткового мистецтва тощо. 26 травня 1917 р. Б. Ханенко помер.

Справу Богдана Івановича продовжила його дружина Варвара Миколаївна. Вона повернула до свого музею частину колекції, що знаходилася на зберіганні в Петрограді й Москві. Її намагання відкрити музей в Центральної Ради УНР не мали успіху. У грудні 1918 р. за владі Директорії В. Ханенко подарувала свій палац, бібліотеку і колекцію, заснованій гетьманським урядом П. Скоропадського, Українській академії наук. Її основними вимогами було: надання музею ім'я Богдана і Варвари Ханенків; заклад має бути доступним для всіх верств населення; створення при музею Інституту історії мистецтв; по життєве право працювати в музеї і займати для житла у власному будинку №15 на Терещенківській вулиці (названа на честь її роду) приміщення на власний розсуд [17, с. 70].

Війна радянської Росії і проімперських контрреволюційних сил проти УНР завершилася перемогою більшовиків. Радянська влада націоналізувала музей, бібліотеку, колекцію і всі житлові приміщення, виселивши з них Варвару Ханенко і її сестру Ольгу. Видатна українська благодійниця, яка разом з чоловіком збрала і зберегла для рідного народу унікальну колекцію мистецьких цінностей, сприяла розвитку

підприємництва, зокрема в сільському господарстві, кустарних промислів і ремесел, на власні кошти створила початкові й професійні школи, майстерні для навчання дітей селян і міських мешканців, доживала віку бідуючи, голодуючи, хворіючи, у помешканні своєї служниці [17, с. 70].

Варвара Ханенко із роду видатних підприємців і добродійників Терещенків померла 7 травня 1922 р. Похована на території Видубицького монастиря поряд з чоловіком – Богданом Ханенком.

Підсумовуючи, слід наголосити, що підприємницька діяльність і добродійність родини Богдана і Варвари Ханенків наприкінці XIX – початку XX ст. наповнилася новими соціальними пріоритетами, організаційними формами і напрямками застосування, де переважали ідеали краси, гуманізму і високої моралі, прагнення просвіти і самовдосконалення своїх співвітчизників, поліпшення їх важкого колоніального становища в Російській імперії.

Глибокі знання Богдана Івановича в галузі права, талант організатора і підприємця та ініціативність й жертвовність, любов до рідної землі, «стремління до громадської користі» (девиз родового герба Терещенків та їх дочки Варвари Миколаївни – О. К.) сприяли нормативно-правовому забезпеченню промислового і сільськогосподарського виробництва, зокрема удосконаленню технологічних процесів виробництва техніки для землеробства, цукру, видобутку вугілля, агротехніки вирощування зернових культур і садівництва, створенню зразкових землеробських господарств європейського типу.

Колекція родини Ханенків археологічного матеріалу, предметів образотворчого мистецтва нашого і європейських народів, великі пожертви на створення музеїв для їх популяризації й розвитку національної історії, етнології й мистецтвознавства є яскравим прикладом безкорисливого й самовідданого служіння Україні, особливо сьогодні, коли доморошені понад 100 найбагатших олігархів не жертвують і тисячної долі своїх багатств на зміцнення обороноздатності країни й поліпшення життя народу, за рахунок якого вони нажили свої статки.

Список використаних джерел

- Акинша, Константин, 1989. 'Забытый меценат', *Наше наследие*, №5 (11), с.29–38.
- 'Архів Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків', Оп.1, Спр.1; Спр.2; Спр.11; Спр.12; Спр.13.
- Березовський, В. 'Історичні постаті Богдан та Варвара Ханенки'. [online] Доступно: // <https://sites.google.com/site/hayvoron>.
- 'Двадцятипятилітніє Київської біржи 1869–1894', 1895, К.: *Типографія С. В. Кульженко*, 26 с.
- 'Державний архів Києва', Ф.227, Оп.1, Спр.1.
- 'Енциклопедія історії України: У 10 т.', 2013. *Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* Т.10: Т–Я, К.: *Наукова думка*, 784 с.: іл.
- Эйнгорн, В., 1899. 'Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича', М.: *Университетская типография*, XIV, 1104 с.
- 'Институт рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук', Ф.3, Спр.5290.
- Там само, Ф.Х, Спр.5290.
- Там само, Ф.38, Спр.317.
- Там само, Ф.38, Спр.318.
- Там само, Ф.241, Спр.1.
- Там само, Ф.241, Спр.2.
- 'Історія Русів', 1991. *Укр. перекл. І. Драча*, К.: *Радянський письменник*, 318 с.
- 'Київський музей западного і восточного искусства: Фотопутеводитель', 1986, К.: *Мистецтво*, 159 с.
- Ковалинський, В., 1999. 'До родоводу Богдана Ханенка', *До 150-річчя від дня народження Богдана Івановича Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. Матеріали наук.-практ. конф.*, К.: *Київ*, с.14–20.
- Крутенко, Н., 1996. 'Ханенки', *Пам'ятки України*, №3–4, с.62–72.
- Корнієнко, Н., 1999. 'Варвара Ханенко – життя, події, факти', *До 150-річчя з дня народження Богдана Івановича Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею: матеріали наук.-практ. конф.* / Київський музей західного та східного мистецтва, К.: *Київ*, с.36–47.
- Линденмейер, А., 1992. 'Добровольные благотворительные общества в эпоху Великих реформ', *Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник*, М., с.286.
- 'Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея', 1905, К.: *Типо-лит. С. В. Кульженко*, 30 с.
- 'Отчет Киевского биржевого комитета за 1899 год. (Утвержден 23 января 1900 г.)', 1900, К.: *Губернская типография*, 72 с.
- 'Отчет Киевского биржевого комитета за 1903 год', 1904, К.: *Типография Императ. университета Св. Владимира. Акцион. о-вочеч. и изд. дела Н. Т. Корчак–Новицкого*, 54 с.
- 'Отчет Киевского биржевого комитета за 1908 год. (Утвержден... 7 марта 1909 г.)', 1910, К.: *Типография С. Г. Слосаренка*, 52 с.
- 'Отчет Киевского биржевого комитета за 1911 год. (Утвержден 4 марта 1912 года)', 1912, К.: *Типография С. Г. Слосаревского*, 49 с.
- 'Отчет Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1915 г.', 1916, К.: *Типография А. Я. Неймана*, 102 с.
- 'Отчет Киевского биржевого комитета за 1915 год. (Утвержден 20 апреля 1916 года)', 1916, К.: *Электро-печатня «Польза»*, 46 с.
- 'Отчет по учебно-воспитательной части Мужской торговой школы и торговых классов имени Н. А. Терещенка. За 15 лет с 1897–8–1911–12 учеб. год', 1913, К.: *Типография Р. К. Лубковського*, 124 с.
- Перерва, ВС., 2008. 'Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст.', Біла Церква: *Видавель О. Пионківський*, 671 с.
- Рославец, ОМ., 1999. 'Б. І. Ханенко – засновник Київського музею західного та східного мистецтва', *До 150-річчя від дня народження Б. І. Ханенка – мецената, колекціонера, фундатора музею. Матеріали наук.-практ. конференції*, К.: *«Київ»*, с.5–13.
- 'Полное собрание законов Российской империи', Собр.2, 1862, Т.37, Отд.1, №37852, с.26.
- 'Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Доба палеоліту. Древности Приднепровья. Каменный и бронзовый века', 1899, К.: *Фототипія и типографія С. В. Кульженко*, Вып.1
- 'Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая великому переселению народов', 1899, К.: *Фототипія и типографія С. В. Кульженко*, Вып.2.
- 'Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая великому переселению народов (Ч.II)', 1900, К.: *Типография и фотография С. В. Кульженко*, Вып.III.
- 'Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Эпоха великого переселения народов', 1901, К.: *Типография С. В. Кульженко*, Вып.IV.
- 'Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII в.)', 1902, К.: *Фото-типография С. В. Кульженко*, Вып.V.
- 'Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Побережье Черного моря', 1902, К.: *Фото-типография С. В. Кульженко*, Вып.VI.
- 'Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности русские. Кресты и образки. Вып.1', 1899, К.: *Фототипія и типографія С. В. Кульженко*, Вып.II, 1900.
- 'Состав Киевской биржи', 1900, К.: *Типография император. университета Св. Владимира Н. Т. Корчак–Новицкого*, 15 с.
- 'Товарищество свеклосахарных и рафинадных заводов братьев Терещенко в Киеве', 1900, К.: *Типография С. В. Кульженко*, 59 с. Рос. и франц. язык.
- 'Україна: хронологія розвитку / НАН України. Інститут історії України. У 6 т.', 2011, Т.5. *Імперська доба 1800–1917 рр.* /

[О. М. Донік, О. О. Крижанівська, В. Б. Молчанов та ін.], К.: Крион, 560 с.

40. 'Устав Южно-Русского общества поощрения земледелия и сельской промышленности', 1897. К.: Тип. выс. утв. Т-валеч. д. и торг. И. Н. Кушнерев и К^о в Москве. Киевское отделение, 23 с.

40а. Ханенко, Богдан, 2008. 'Спогади колекціонера', К.: Березиня, с.160.

41. 'Центральний державний історичний архів України у м. Києві', Ф.442, Оп.635, Спр.20.

42. Там само, Ф.707, Оп.12, Спр.399; Оп.210, Спр.83.

43. Шовкопляс, Г.М., 1999. 'Про діяльність Б. І. Ханенка у заснуванні та історії Київського художньо-промислового і наукового музею', *До 150-річчя від дня народження Б. І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. Матеріали наук.-практ. конференції*, К., с.51–58.

References

1. Akinsha, Konstantin, 1989. 'Zabytyj mecenat (Forgotten patron)', *Nashe nasledie*, №5 (11), s.29–38.

2. 'Arhiv Nacional'nogo muzeju mystectv imeni Bogdana i Varvary Hanenkiv (Archive of the National Museum of Arts named after Bogdan and Varvara Khanenko)', Op.1, Spr.1; Spr.2; Spr.11; Spr.12; Spr.13.

3. Berezovs'kyj, V. 'Istorychni postati Bogdan ta Varvara Hanenky (Historical figures of Bogdan and Varvara Khanenko)'. [online] Dostupno: // <https://sites.google.com/site/hayvoron>.

4. 'Dvadcatipjatiletie Kievskoj birzhi 1869–1894 (The 25th Kiev Stock Exchange 1869–1894)', 1895, К.: *Tipografija S. V. Kul'zhenko*, 26 s.

5. 'Derzhavnyj arhiv Kyjeva (State Archives of Kiev)', F.227, Op.1, Spr.1.

6. 'Encyklopedija istorii Ukraïny: U 10 t. (Encyclopedia of the history of Ukraine: 10 tons)', 2013. *Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. T.10: T–Ja*, К.: *Naukova dumka*, 784 s.: il.

7. Jeingorn, V., 1899. 'Ocherki iz istorii Malorossii v XVII v. Snoshenie malorossijskogo duhovenstva s moskovs'kim pravitel'stvom v carstvovanie Alekseja Mihajlovicha (Essays from the history of Little Russia in the XVII century. Relationship of the Russian clergy with the Moscow government in the reign of Alexei Mikhailovich)', М.: *Universitetskaja tipografija*, XIV, 1104 s.

8. 'Instytut rukopysiv Central'noi' naukovoi' biblioteki im. V. I. Vernads'kogo Nacional'noi' akademii' nauk (Institute of Manuscripts of the Central Scientific Library Vernadsky National Academy of Sciences)', F.3, Spr.5290.

9. Там само (Ibid), F.X, Spr.5290.

10. Там само (Ibid), F.38, Spr.317.

11. Там само (Ibid), F.38, Spr.318.

12. Там само (Ibid), F.241, Spr.1.

13. Там само (Ibid), F.241, Spr.2.

14. 'Istorija Rusiv (History of Rus)', 1991. *Ukr. perekl. I. Dracha*, К.: *Radjans'kyj pys'mennyk*, 318 s.

15. 'Kievskij muzej zapadnogo i vostochnogo iskusstva: Fotoputevoditel' (Kiev museum of western and oriental art: Photo guide)', 1986, К.: *Mistectvo*, 159 s.

16. Kovalyns'kyj, V., 1999. 'Do rodovodu Bogdana Hanenka (To the pedigree of Bogdan Khanenko)', *Do 150-ričchja vid dnja narodzhennja Bogdana Ivanovyča Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju. Materialy nauk.-prakt. konf.*, К.: *Kyj*, s.14–20.

17. Krutenko, N., 1996. 'Hanenky (Khanenko)', *Pam'jatky Ukraïny*, №3–4, s.62–72.

18. Kornijenko, N., 1999. 'Varvara Hanenko – zhyttja, podii', fakty (Varvara Khanenko – life, events, facts)', *Do 150ričchja z dnja narodzhennja Bogdana Ivanovyča Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju. Materialy nauk.-prakt. konf. / Kyi'vs'kyj muzej zahidnogo ta shidnogo mystectva*, К.: *Kyj*, s.36–47.

19. Lindenmejer, A., 1992. 'Dobrovol'nye blagotvoritel'nye obshhestva v jepohu Velikih reform (Voluntary charities in the era of the Great Reforms)', *Velikie reformy v Rossii. 1856–1874: Sbornik*, М., s.286.

20. 'Osvjashhenie i otkrytie Kievskogo hudozhestvenno-promyshlennogo i nauchnogo muzeja (Consecration and opening of the Kiev Art-Industrial and Scientific Museum)', 1905, К.: *Tipo-lit. S. V. Kul'zhenko*, 30 s.

21. 'Otchet Kievskogo birzhevoogo komiteta za 1899 god. (Utverzhen 23 janvarja 1900 g.) (Report of the Kiev Exchange Committee for 1899. (Approved January 23, 1900))', 1900, К.: *Gubernskaja tipografija*, 72 s.

22. 'Otchet Kievskogo birzhevoogo komiteta za 1903 god (Report of the Kiev Exchange Committee for 1903)', 1904, К.: *Tipografija Imperat. universiteta Sv. Vladimira. Akcion. o–vopech. i izd. dela N. T. Korčhak–Novickogo*, 54 s.

23. 'Otchet Kievskogo birzhevoogo komiteta za 1908 god. (Utverzhen... 7 marta 1909 g.) (Report of the Kiev Exchange Committee for 1908. (Approved ... March 7, 1909))', 1910, К.: *Tipografija S. G. Sljusarenka*, 52 s.

24. 'Otchet Kievskogo birzhevoogo komiteta za 1911 god. (Utverzhen 4 marta 1912 goda) (Report of the Kiev Exchange Committee for 1911. (Approved March 4, 1912))', 1912, К.: *Tipografija S. G. Sljusarevs'kogo*, 49 s.

25. 'Otchet Kievskogo obshhestva sel'skogo hozjajstva i sel'sko-hozjajstvennoj promyshlennosti za 1915 g. (Report of the Kiev Society of Agriculture and Agricultural Industry for 1915)', 1916, К.: *Tipografija A. Ja. Nejmana*, 102 s.

26. 'Otchet Kievskogo birzhevoogo komiteta za 1915 god. (Utverzhen 20 aprelja 1916 goda)', 1916, К.: *Jelektro-pechatnja «Pol'za»*, 46 s.

27. 'Otchet po uchebno–vospitel'noj chasti Muzhskoj torgovoj shkoly i torgovyh klassov imeni N. A. Tereshhenka. Za 15 let s 1897–8–1911–12 ucheb. god (Report on the educational part of the Men's Trading School and trading classes named after N. A. Tereshchenko. For 15 years from 1897–8–1911–12 studies. year)', 1913, К.: *Tipografija R. K. Lubkovs'kogo*, 124 s.

28. Pererva, VS., 2008. 'Istorija shkil'nyctva v mistah i selah Kyi'vshhyny XIX – pochatku XX st. (The history of schooling in the cities and villages of the Kyiv region from the 19th to the beginning of the 20th century)', Bila Cerkva: *Vydavec' O. Pshonkivs'kyj*, 671 s.

28a. Roslavec', OM., 1999. 'B. I. Hanenko – zasnovnyk Kyi'vs'kogo muzeju zahidnogo ta shidnogo mystectva (B. I. Khanenko is the founder of the Kiev museum of western and oriental art)', *Do 150-ričchja vid dnja narodzhennja B. I. Hanenka – mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju. Materialy nauk.–prakt. konferencii*, К.: «Kyiv», s.5–13.

29. 'Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (The complete collection of the laws of the Russian Empire)', Sobr.2, 1862, T.37, Otd.1, №37852, s.26.

30. 'Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Doba paleolitu. Drevnosti Pridneprov'ja. Kamennyj i bronzovyy veka (Collection B. I. and V. N. Khanenko. Doba Paleolitu. Antiquities Dnieper. Stone and Bronze Ages)', 1899, К.: *Fototipija i tipografija S. V. Kul'zhenko*, Vyp.1

31. 'Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Drevnosti Pridneprov'ja. Jepoha predshestvujushhaja velikomu pereseleniju narodov (Collection B. I. and V. N. Khanenko. Antiquities Dnieper. The epoch preceding the Great Migration)', 1899, К.: *Fototipija i tipografija S. V. Kul'zhenko*, Vyp.2.

32. 'Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Drevnosti Pridneprov'ja. Jepoha predshestvujushhaja velikomu pereseleniju narodov (Ch.II.) (Collection B. I. and V. N. Khanenko. Antiquities Dnieper. The epoch preceding the Great Migration of Nations (Part II))', 1900, К.: *Tipografija i fotogravjura S. V. Kul'zhenko*, Vyp.III.

33. 'Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Drevnosti Pridneprov'ja. Jepoha velikogo pereselenija narodov (Collection B. I. and V. N. Khanenko. Antiquities Dnieper. Epoch of the Great Migration)', 1901, К.: *Tipografija S. V. Kul'zhenko*, Vyp.IV.

34. 'Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Drevnosti Pridneprov'ja. Jepoha slavjanskaja (VI–XIII v.) (Collection B. I. and V. N. Khanenko. Antiquities Dnieper. Slavic Epoch (6th – 13th centuries))', 1902, К.: *Foto–tipografija S. V. Kul'zhenko*, Vyp.V.

35. 'Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Drevnosti Pridneprov'ja. Poberezh'e Chernago morja (Collection B. I. and V. N. Khanenko. Antiquities Dnieper. Coast of the Black Sea)', 1902, К.: *Foto–tipografija S. V. Kul'zhenko*, Vyp.VI.

36. 'Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Drevnosti russkie. Kresty i obrazki. Vyp.I (Collection B. I. and V. N. Khanenko. Russian antiquities. Crosses and scapulars. Issue 1)', 1899, К.: *Fototipija i tipografija S. V. Kul'zhenko*; Vyp.II, 1900.

37. 'Sostav Kievskoj birzhi (The composition of the Kiev Stock Exchange)', 1900, К.: *Tipografija imperat. universiteta Sv. Vladimira N. T. Korčhak–Novickogo*, 15 s.

38. 'Tovarishhestvo sveklosaharnyh i rafinadnyh zavodov brat'ev Tereshhenko v Kieve (The partnership of sugar beet and refineries of Tereshchenko brothers in Kiev)', 1900, К.: *Tipografija S. V. Kul'zhenka*, 59 s. Ros. i franc. jazyk.

39. 'Ukraïna: hronologija rozvytku / NAN Ukraïny. Instytut istorii' Ukraïny. U 6 t. (Ukraine: chronology of development / NAS of Ukraine.

Institute of History of Ukraine. 6 tons)', 2011, T.5. *Impers'ka doba 1800–1917 rr.* / [O. M. Donik, O. O. Kryzhaniv's'ka, V. B. Molchanov ta in.], K.: Krion, 560 s.

40. 'Ustav Juzhno–Russkogo obshhestva pooshhrenija zemledelija i sel'skoj promyshlennosti (Charter of the South Russian Society for the Promotion of Agriculture and Rural Industry)', 1897. K.: *Tip. vjs. utv. T–vapech. d. i torg. I. N. Kushnerev i Kov Moskve. Kievskoe otdelenie*, 23 s.

40a. Hanenko, Bogdan, 2008. 'Spogadi kolekcionera (Collector's memories)', K.: *Bereginja*, s.160.

41. 'Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny u m. Kyjevi (Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv)', F.442, Op.635, Spr.20.

42. Tam samo (Ibid), F.707, Op.12, Spr.399; Op.210, Spr.83.

43. Shovkopljias, GM., 1999. 'Pro dijaj'nist' B. I. Hanenka u zasnuvanni ta istorii' Kyi'vs'kogo hudozhn'o–promyslovogo i naukovogo muzeju (About the activities of B. I. Khanenko in the founding and history of the Kiev Art–Industrial and Scientific Museum)', *Do 150–richchja vid dnja narodzhennja B. I. Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju. Materialy nauk.–prakt. konferencii'*, K., s.51–58.

Kozak O. V., master of history, Deputy Head of the Course, National Academy of Internal Affairs of Ukraine (Ukraine, Kyiv), ORCIDID <https://orcid.org/0000–0002–1493–4299>

Benevolent contribution of the family of Bogdan and Varvara Khanenkov to the development of material and spiritual culture of the Ukrainian people

In the context of the national–cultural movement in Ukraine in the last quarter of the nineteenth and early twentieth centuries. Covered entrepreneurial activity, charity, patronage and collectivization of the family of Bogdan and Varvara Khanenko, which contributed to the development of industrial and agricultural production, primary and general vocational education, scientific knowledge and museum affairs.

Keywords: charity, collectibility, patronage, industrial and agricultural production, education, museum affairs.

* * *

УДК 378(477)«1914/1918»

Чуткий А. І.,

доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри давньої та нової історії України, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), andr32_ukr@ukr.net

ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ: ОЦІНКА КРИЗЬ ПРИЗМУ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Аналізується характер діяльності гетьманської влади в Україні у сфері вищої школи. Питання досліджується на прикладі ситуації у Київському комерційному інституті, який як приватний виш, найбільш оперативно реагував на зміни внутрішньої ситуації в країні. Документальною основою дослідження виступають архівні матеріали, що вперше залучаються до наукового обігу.

На основі проведеного дослідження доведено, що порівняно із попередньою та наступною владою, Українська Держава П. П. Скоропадського характеризувалась реальними кроками щодо нормалізації ситуації у вищій школі: збільшувалось державне фінансування, відновлювались принципи класичної освіти і забезпечувалась внутрішня автономія вишів. Проводилась політика з уніфікації управління навчальними закладами та їх українізація.

Проявом внутрішньої стабілізації в країні стало збільшення притоку абітурієнтів з різних регіонів України та суттєве поповнення викладацького штату, зокрема і низкою знакових постатей.

Ключові слова: історія вищої школи, історія України ХХ ст., Київський комерційний інститут, Українська Держава, українські визвольні змагання 1917–1921 рр.

Оцінка епохи Гетьманату (Української Держави), так само як і постаті його керівника П. П. Скоропадського характеризуються діаметральною протилежністю підходів, виступаючи і як спеціальна тема історичних студій, і в складі досліджень українських визвольних

змагань 1917–1921 рр. [65; 56, с. 127–134; 58, с. 43–293; 53; 54; 55; 64; 66; 69; 70; 72; 74; 76]. Сьогодні, у соту річницю від постановня та існування Гетьманату П. П. Скоропадського, це чи найбільш гостра тема (у рамках дискурсу епохи визвольних змагань 1917–1921 рр.) як у суто науковій, так і в популярній історичній літературі [71, с. 107–134]. Вона активно дебатуються в інтернет–ресурсах [80; 81; 82; 83] і навіть попри появу спогадів самого П. П. Скоропадського та інших осіб, його сучасників [68; 57; 59], залишає більше запитань, аніж відповідей. Почасти такий стан справ пояснюється справді неординарним характером як самої форми політичного устрою Української Держави (в ряду всіх інших державних утворень, що тоді поставали на українських теренах та в Європі загалом); так і фігурою її керівника. Дійсно, П. П. Скоропадський не був схожий на жодного з інших українських політичних лідерів того часу: ані за біографією (аристократ у масі вихідців з третього стану, котрий водночас забезпечував своєрідну спадковість від козацьких часів до новітніх змагань українців за волю); ані за характером своєї діяльності (що характеризувалась реалістичністю і відданістю консервативним цінностям на відміну від популізму решти лідерів, котрі були соціалістами до мозку кісток). При цьому незаперечним є той факт, що період Гетьманату являє поодиноким випадком стабілізації внутрішньої ситуації в Україні та реального проведення різнобічних і доволі зважених реформ, хай і під наглядом німецького багнету.

Враховуючи таку гостроту суперечок та відсутність єдиної оцінки Української Держави та особи П. П. Скоропадського, що означає незавершеність реконструкції цього періоду в історії України ХХ ст., безперечно потрібно продовжувати його вивчення. В цьому дослідженні пропоную «поглянути» на характер діяльності П. П. Скоропадського на посту очільника Української Держави крізь призму змін у сфері освіти в період Гетьманату, оскільки ця сфера в Україні традиційно характеризувалася залишковим підходом у реальному вирішенні її проблем, попри численні заяви про добрі наміри різних влад у цій сфері. Тож саме через аналіз ситуації у сфері освіти можна отримати найбільш об'єктивну оцінку співвідношення обіцянок та реальних дій будь–якої влади і водночас проаналізувати за яких умов розвивалась освіта й наука, а отже і професорсько–викладацька корпорація, студентство (тобто й молодь), ступінь затребуваності самої освіти в суспільстві тощо. Відповідно, через цю тему можна отримати інформацію, що становитиме цінність і для досліджень іншого спрямування.

Оскільки реформи П. П. Скоропадського у сфері освіти згадуються побіжно, у загальному контексті оцінки його державницької діяльності [58, с. 233–255], а також у зв'язку зі створенням нових або реформуванням існуючих навчальних закладів, що перебували у державному підпорядкуванні [52, с. 425–546; 60; 61; 62; 67], то пропоную «подивитись» на цю тему через зміст змін у приватному виші – Київському комерційному інституті.

Цей об'єкт вивчення є не випадковим. По–перше, Київський комерційний інститут становить інтерес у зв'язку з тим, що станом на 1918 р. він належав до найбільших (за чисельністю студентського контингенту)

з–поміж вишів України і від моменту свого заснування характеризувався особливо демократичними умовами, а отже найбільш повно відображав соціальну палітру України (у рамках тих українських земель, що до 1917 р. перебували під владою Російської імперії) [78, с. 311–317]. По–друге, він, як приватний виш, особливо тонко відчував «дух часу» і тому зміни у його функціонуванні (характер студентського контингенту та викладацького корпусу, міжнародні зв'язки, рівень матеріальної забезпеченості і т.д. [77; 79]) дозволяють найбільш точно відобразити сутність державної політики у сфері освіти. Зрештою, таке дослідження потрібне і у зв'язку з практичною відсутністю досліджень цього вишу, що дозволяє ввести до наукового обігу нові архівні матеріали (на яких у першу чергу й засноване це дослідження). А враховуючи те, що ключову роль у цій розвідці відіграють особові справи студентів та викладачів цього інституту, що вступали до нього в період Гетьманату, то це дозволяє «проявити» й життя за умов Гетьманату звичайних осіб, що є неоціненним для реконструкції історії повсякденності, яка є найбільш актуальним напрямом сучасних історичних студій.

Аби порівняти досягнення Української Держави у сфері вищої освіти, стисло проаналізуємо те, що відбулось у цій сфері за попередніх та наступних влад. Так, одразу ж потрібно зазначити, що попри проголошення українського курсу Центральною Радою, це жодним чином не позначилось на зміні характеру викладання в Київському комерційному інституті – воно продовжувало здійснюватись російською мовою та при збереженні попереднього викладацького штату, хоча і за зміни директора інституту та при порушенні нормального навчального процесу у зв'язку з політизацією київського студентства та проведенням у приміщеннях вишів різного роду мітингів і т.п. [78, с. 307–314]. Теж саме характеризувало й державні вищі Києва, зокрема Університет св. Володимира, де революційна студентська маса усунула попереднього ректора та мало цікавилась навчанням, віддавши пріоритет політичним дискусіям [75, с. 184–186; 73, с. 90]. У часи більшовицької окупації Києва вища школа політизувалась ще більше, підпорядковуючись комісарам, які й здійснювали фактичне управління вишами; а заодно зазнавала пограбувань та репресій щодо інакодумців як серед викладачів, так і серед студентів, при одночасних масових примусових мобілізаціях [78, с. 318, 320–321, 337]. Репресивна політика (хоча і в значно менших масштабах та більш «м'якого» характеру) щодо політичних опонентів проводилась у вищій школі і за Директорії УНР (наприклад, арешт студентів, котрі вступили до добровільних дружин аби захистити Київ від наступу Директорії) та денікінців [78, с. 332]. Також Директорія УНР проводила й посилену українізацію освіти, але відсутність коштів та нетривалість її перебування у Києві не дозволили здійснити ці задуми у тому обсязі, який вони мали за часів Української Держави.

Тож чим був позначений короткий період існування Української Держави у випадку Київського комерційного інституту? По–перше, було відновлено класичні принципи в сфері вищої школи, зокрема перевідні іспити, повноцінний термін навчання, посаду ректора та деканів тощо. При цьому саме в період Гетьманату відбулась суттєва зміна структури інституту

– економічне та комерційно–технічне відділення були перетворені на однойменні факультети [51, арк. 123], що теж було рухом у бік стандартів класичної освіти. Не слід забувати і про саме розширення мережі вищих навчальних закладів. І тут, окрім добре відомих фактів про заснування державних університетів у Києві та Кам'янці–Подільському, потрібно згадати і про заснування на базі Київського комерційного інституту Близькосхідного інституту, який очолив професор комерційного інституту П. М. Богаєвський [4, арк. 69].

По–друге, Українська Держава, чи не єдина в період Української революції 1917–1921 рр., надавала реальну фінансову допомогу навчальним закладам. Про її масштаби свідчить те, що влада звернулася також і до керівництва Київського комерційного інституту, попри його приватний статус (а отже й опертя виключно на власні кошти), з проханням повідомити про завдані більшовицькою окупацією збитки задля їх компенсації [49, арк. 20], а також виділила останньому вже у травні 1918 р. з державної скарбниці майже 40 тис. крб. [49, арк. 18]. Хоча, звичайно і в часи Української Держави владі не вдавалось вповні закрити потреби вишів у коштах [63, с. 199–201], але ця влада принаймні робила все можливе задля оптимізації ситуації.

Окрім цього, в Київському комерційному інституті відбувалось запровадження нових предметів викладання, що були пов'язані з новими тенденціями в господарському житті країни і що засвідчувало сподівання на нормалізацію ситуації та нормальний поступ. При цьому запровадження нових курсів викладання супроводжувалось залученням до викладання в інституті нових фахівців, що мало місце і в інших вишах України у період Гетьманату [52, с. 639–651, 696–697]. Серед них були і доволі визначні постаті тогочасного суспільно–політичного життя, а загальна кількість нових викладачів інституту не мала аналогів у попередні роки існування цього вишу (за винятком часу його заснування), що теж можна розцінювати як пов'язування суспільством саме з Гетьманатом сподівань на стабілізацію і подальший розвиток України в нормальних умовах.

Так, саме за періоду Гетьманату до викладання у Київському комерційному інституті були запрошені: 1) 5 червня 1918 р. Х. А. Барановський (для викладання курсу «Кредитна кооперація»), К. А. Мациєвич (для викладання курсу «Сільськогосподарська економія»), А. Г. Крістер (для викладання курсу «Законодавство з охорони праці»), В. А. Тирмос («Біржова справа»), К. А. Шеметов («Рахівництво споживчих товариств») [3, арк. 1]; 2) 20 вересня 1918 р. О. Д. Солуха (для викладання курсу «Земське та міське страхування») [12, арк. 1] та М. Г. Серговський (мав викладати курс «Техніка оцінки збитків від пожеж» [11, арк. 3, 12] і на той час він мав понад 25 років стажу роботи у страхових товариствах); 3) 2 жовтня 1918 р. О. М. Андерсон (для викладання курсу «Математична статистика»), Б. М. Мартос (для викладання курсу «Діловодство та рахівництво споживчих товариств»), Н. З. Стоянович (для викладання курсу «Комерційна кореспонденція» німецькою мовою) [1, арк. 1], Н. М. Орлом («Практика земських кас дрібного кредиту») [10, арк. 1] тощо. Викладання нових предметів започатковували і вже працюючі викладачі інституту.

Щодо вище згаданих нових поповнень викладацького штату Київського комерційного інституту, то варто характеризувати бодай деякого з них.

Так, О. М. Андерсон на той момент займав посаду віце-директора департаменту зовнішньої торгівлі у Міністерстві торгу та промисловості Української Держави (зберігши цю посаду і за Директорії УНР, а в жовтні 1919 р. перейшов на роботу до аналогічної установи у денікінців [1, арк. 14, 21]), був відомим симпатиком розвитку авіації, а в роки Першої світової війни зарекомендував себе як добрий організатор забезпечення паливом Петрограду про що згадували сучасники [1, арк. 5зв, 6]. А його високий науковий рівень засвідчений позитивним відгуком про нього визначного вченого-економіста та математика Є. Є. Слущького [1, арк. 8]. На момент обрання викладачем інституту О. М. Андерсон перебував у Пуща-Водиці, де лікувався «від так званої іспанської хвороби» [1, арк. 5], а тому до викладання приступив лише наприкінці 1918 р. [1, арк. 11, 17, 19].

Аналогічно й О. Д. Солуха, що був запрошений викладати у Київському комерційному інституті курс «Земське та міське страхування», займав високу посаду в уряді Української Держави – був директором Страхового департаменту у Міністерстві внутрішніх справ [12, арк. 1].

Проте це не слід розглядати як прагнення керівництва вищу залучитись підтримкою високопосадовців, оскільки наочним є те, що займані високі посади відповідали змісту курсів, які пропонувалось викладати цим особам, а отже на першому місці тут безперечно був мотив залучення висококласних фахівців, а не якісь політичні розрахунки. Це засвідчує й обрання викладачами інституту Б. М. Мартоса та Х. А. Барановського, котрі представляли ті політичні сили, які в період Гетьманату зазнали поразки і перебували в опозиції до влади, але водночас були визнаними фахівцями у сфері кооперації та фінансів відповідно.

Б. М. Мартос не потребує додаткового представлення. Водночас для його характеристики потрібно зазначити, що поданий Б. М. Мартосом *curriculum vitae*, на відміну від аналогічних документів інших викладачів, був написаний українською мовою, а також у ньому зазначено про роботу Б. М. Мартоса у Центральній Раді на посаді генерального секретаря земельних справ [8, арк. 2–3зв]. Особова справа Б. М. Мартоса з архіву інституту уривається на відповіді Центрального українського кооперативного комітету від 21 грудня 1918 р., що з його боку немає заперечень проти викладання Б. М. Мартоса в інституті [8, арк. 8]. Тож скоріш за все Б. М. Мартос так і не приступив до виконання своїх обов'язків унаслідок чергового занурення у політичне життя.

Х. А. Барановський, як слідує з його особової справи з архіву Київського комерційного інституту, також не приступив до викладання [3, арк. 3].

Оскільки Х. А. Барановський належав до провідних вітчизняних фінансистів того часу і навіть був одним із перших генеральних секретарів фінансів за часів Центральної Ради, то доречно буде згадати і той факт, що до шкільної ради Київського комерційного інституту було включено і ще одного визначного тогочасного фінансиста – А. К. Ржепецького [15], котрий очолив відповідне міністерство в уряді П. П. Скоропадського.

Така концентрація навколо Київського комерційного інституту провідних представників кооперативного руху та фахівців у сфері фінансів дозволяє вести мову про те, що цей навчальний заклад за часів Української Держави став провідним осередком з підготовки відповідних фахівців та наукових студій. Це засвідчується як збереженням старих кадрів викладачів фінансових дисциплін, так і запрошенням нових. Так, 25 вересня 1918 р. викладати курс «Банки, кредит та гроші» був запрошений В. М. Штейн (за рекомендацією самого К. Г. Воблого), котрий був учнем визначного російського вченого-економіста П. Б. Струве [14, арк. 3], а в червні та вересні 1918 р. – вище згадувані Н. М. Орлов (що до того працював у Київській конторі Державного банку) та В. А. Тирмос [13].

Окрім цього, за періоду Української Держави викладати в Київському комерційному інституті був запрошений визначний вчений-юрист Б. О. Кістяківський (з вересня 1918 р.) [7, арк. 5].

Разом з цим за часу Гетьманату проявом німецької присутності в Україні стали пошуки та арешти німецькими військовими викладачів, котрі були підданими або ж громадянами воюючих з країнами Четверного блоку держав. Наприклад, в ніч на 11 липня 1918 р. був арештований громадянин Франції М. П. Бартерод, котрий з 1915 р. викладав у Київському комерційному інституті французьку мову. 16 жовтня 1918 р. він звернувся до ректора інституту з проханням посприяти йому у звільненні з ув'язнення. При цьому М. П. Бартерод повідомив, що був арештований разом з двома своїми дітьми, котрих звільнили через два дні, а його продовжують утримувати без жодних звинувачень і сам він «не знає за собою жодної провини щодо німецької влади», і що і під час допиту йому також «не було висунуто жодних звинувачень» [2, арк. 23]. У відповідь на це звернення ректор Київського комерційного інституту К. Г. Воблий 22 жовтня 1918 р. звернувся до міністра закордонних справ Української Держави з проханням «знести з німецькою владою і запропонувати їй звільнити п. Бартерота» і додав, що Бартерот «тяжко хворіє» [2, арк. 22].

У цьому випадку бачимо, що подібні ексцеси не було результатом дій української влади. Так само потрібно зазначити, що такі явища не були поширеними і вочевидь якісь мотиви арешту таки існували. Наприклад, в середині вересня 1918 р. ще один громадянин Франції і викладач французької мови Київського комерційного інституту Ф. Ф. Мулен мусив залишити Київ «на вимогу німецької влади» [9, арк. 1]. Останнє пояснювалось тим, що він виконував обов'язки секретаря з французьких питань при іспанському консульстві [9, арк. 2]. Водночас у той самий час на роботу до Київського комерційного інституту був прийнятий Ш. І. Дюбрей, котрий також був громадянином Франції [5, арк. 7зв], і це не зустріло перешкод з боку німецької влади.

Про матеріальний бік життя тогочасних аспірантів (професорських стипендіатів – за тодішньою термінологією) довідуємось з подання професорського стипендіата А. І. Ковалю на ім'я ректора Київського комерційного інституту від 24 серпня 1918 р. [6, арк. 2]. В цьому поданні (написаному в Казятині) А. І. Коваль повідомляв, що витрачає багато часу на уроки в місцевому комерційному училищі, що позбавляє його

можливості належним чином займатися написанням дисертації. Але без цього він не може вижити внаслідок «дорожнечі життя, що не значно різниться від Києва», що й спонукає його «добувати насущні засоби» будь-якою працею [6, арк. 5].

Тепер подивимось на зміни, що характеризували студентський контингент Київського комерційного інституту за доби Гетьманату. У цьому випадку можна зазначити дві речі. По-перше, збільшення вступу на навчання українців, зокрема й осіб, котрі симпатизували українському національному руху або були дітьми визначних представників цього руху. Так, в цей час в інституті продовжували навчатися О. П. Довженко [17, арк. 16–18] та донька М. М. Коцюбинського Ксенія [16]. А в серпні 1918 р. на навчання до Київського комерційного інституту поступив такий активний учасник українських визвольних змагань як Ю. К. Смолич [37, арк. 2], а також син А. В. Стороженко Володимир [38, арк. 3].

Водночас, саме восени 1918 р. навчання в інституті завершував К. Я. Бауман [50, арк. 1–2; 47, арк. 64], попри те, що він вже належав до активних ватажків більшовиків в Україні, а отже гетьманська влада не вдавалась до повальних репресій політичних опонентів та навіть не намагалась «попсувати їм життя».

Задля з'ясування загальної ситуації серед студентів-українців Київського комерційного інституту, доцільно розглянути й особові справи пересічних осіб, котрі в час Гетьманату поступали на навчання до цього вишу. Тут бачимо осіб, котрі поверталися з армії, і з різних регіонів України [42]. Наприклад, 28 серпня 1918 р. прохання про прийом до числа студентів інституту подав С. С. Юркевич, котрий походив з дворян Київської губернії, але на момент подання цього прохання мешкав у Новгород-Сіверському [45, арк. 12, 9]. А виходець з родини священика з Чернігівщини К. В. Елланський 1 серпня 1918 р. прохав про поновлення у числі студентів (був зарахований у 1911 р., але навесні 1917 р. був призваний до армії) після демобілізації [44, арк. 72]. Показово, що 30 листопада 1918 р. К. В. Елланський прохав канцелярію інституту надати йому документи, що стосуються його відношення до військового обов'язку задля вступу до військової дружини [44, арк. 2]. Це дозволяє вести мову про те, що К. В. Елланський належав до тих представників молоді, котрі збиралися захищати гетьманську владу, а оскільки його жодним чином не можна віднести до т.зв. «білого офіцера», бо вперше на військову службу він був призваний навесні 1917 р., тобто вже після повалення монархії, то це змушує ще раз вивчити питання організації цих дружин. З селянської родини з Волині (Острозький повіт) походив П. В. Кондратюк, котрий 10 липня 1918 р. подав заяву про зарахування на навчання до Київського комерційного інституту [20].

Загалом, серед вступників до інституту часів Гетьманату чисельно переважають українці, що заохочувалось і гетьманською владою при особливому акценті на сприянні у вступі на навчання демобілізованим з української армії особам [49, арк. 35].

Водночас не існувало і жодних обмежень до вступу щодо представників інших національностей. Наприклад, серед тих, хто поступав на навчання до Київського комерційного інституту в період Української Держави, було також чимало поляків. Серед них

переважали вихідці з дворянства (тоді як серед українців – представники всіх соціальних класів), а за місцем походження / проживання – вихідці з українських земель. Наприклад: С. В. Шашкевич, С. О. Марцинківська, М. В. Пржедромірска та К. О. Липинський – були родом з Київщини [19, арк. 1; 28, арк. 1; 32, арк. 1; 24, арк. 2]; Б. Б. Крживицький – з Катеринослава [22, арк. 3]; Б. О. Піонтковський – з Волині [30]; Ю. К. Тржецяк – з Полтави [39]. Але особливо багато поляків, котрі вступали в цей час на навчання до Київського комерційного інституту, походили з Поділля (Т. А. Фіжбін, С. І. Свірський, Т. В. Котович, П. К. Пеніонжик та Я. І. Рудницький [40, арк. 1; 35, арк. 1; 21, арк. 1; 29, арк. 1; 33, арк. 1]). Оскільки з Поділля походило й особливо багато українців та євреїв, що в цей час навчались у Київському комерційному інституті, то це дозволяє вести мову про особливо тісний зв'язок цього регіону з Києвом за часів української влади.

Також серед вступників були й поляки, котрі походили з-поза меж України, зокрема з Білорусі (Я. К. Щука, В. В. Майковський [43; 27]), Прибалтики (К.–В. С.–І. Хорошевський [41] та Ч. П. Ястржембський [46, арк. 1]), Царства Польського ([34, арк. 6]), що засвідчувало існування за періоду Гетьманату зв'язків України з цими регіонами.

Як і у випадку з українцями, серед поляків траплялись особи, котрі вступали до Київського комерційного інституту після демобілізації, як, наприклад, К. О. Лисецький, котрий поступив до інституту після демобілізації навесні 1918 р. і був родом з селян Віленської губернії [25, арк. 1, 3].

На навчання до Київського комерційного інституту поступали й особи від мішаних шлюбів, як-от О. В. Зелінська (батько – римо-католик, мати та сама О. В. Зелінська – православної), що підтверджує політику зі змішання національностей та нав'язування православія (як елементу тієї ж таки русифікації) з боку попередньої, імперської влади [18, арк. 7].

З унікальних випадків по студентському контингенту Київського комерційного інституту часів Гетьманату можна назвати заяву громадянина Швейцарії О. Ж.–Ж. Семадені з проханням поновити його у числі студентів, яке надійшло до інституту 2 жовтня 1918 р., хоча й було написано восени 1917 р. [36, арк. 2], що само по собі залишає багато питань.

Як слідує з особових справ студентів Київського комерційного інституту, в період Гетьманату вони продовжували вести звичне життя, зокрема вступали у шлюб, як наприклад, І.–С. Пласковицька 10 серпня 1918 р. [31, арк. 2]. При цьому остання зазначала, що до червня 1918 р. не могла приступити до навчання, оскільки перебувала у Смоленській губернії, звідки не могла повернутись «внаслідок роблених більшовиками безчинств» [31, арк. 3]. Варто зазначити і те, що посвідка надана їй для проїзду з Білорусі до Києва була виконана двома мовами – німецькою та польською [31, арк. 4], що засвідчує перебування польських підрозділів у складі німецьких військ на Східному фронті. Влітку 1918 р. з проханням надати довідку про відсутність перешкод до вступу у шлюб до керівництва Київського комерційного інституту звернулася ще одна студентка М. Кржимовська [23, арк. 7] і при цьому її нареченим став також студент Київського комерційного інституту, котрий був старшим

за неї на один рік [23, арк. 17]. Загалом, в період літа – початку осені 1918 р. фактів укладення шлюбу студентами / студентками інституту фіксується чимало, що теж є опосередкованим свідченням сподівань загалу на стабілізацію внутрішнього життя в Україні.

Підтвердженням пов'язувань суспільством сподівань на стабілізацію життя в Україні після встановлення гетьманської влади є й те, що чимало студентів, котрі поступали до інституту в 1918 р., згадували, що вперше вони подавали заяви про вступ за рік до того, але обставини часу «позбавляли їх можливості жити та навчатися у Києві» у 1917 р. [29, арк. 1].

На підтвердження того, що за Гетьманату Україна була найбільш стабільною частиною на постімперському просторі, свідчать і численні факти переходу на навчання до українських вишів осіб з–поза меж України. Так, наприклад вище згадуваний Ч. П. Ястржембський, що належав до польських міщан Вільна і навчався у Московському університеті, у вересні 1918 р. прохав про перехід на навчання до Київського комерційного інституту [46, арк. 1].

Переконливо характеризують період Гетьманату як час внутрішньої стабілізації в Україні й численні та вже згадувані факти поновлення студентів (після демобілізації) на навчання (наприклад С. Р. Ляшевський, котрий поновився в складі студентів інституту в липні 1918 р. після демобілізації, а вперше вступив до інституту в 1915 р. [26, арк. 2, 7]); так само як і те, що після повалення Гетьманату більшість із них (так само як і серед тих, хто поступив на навчання у 1918 р.) припинили навчання.

Зрештою, саме в період Української Держави відбувся і найбільший (за роки Української революції 1917–1921 рр.) набір абітурієнтів до Київського комерційного інституту – 1655 осіб [48, арк. 32], що є найбільш красномовним доказом очікування позитивних змін у суспільстві пов'язаних з Гетьманатом.

Таким чином, вивчення історії Київського комерційного інституту в період Української Держави дозволяє зробити наступні висновки: було збережено попередній викладацький штат і суттєво поповнено його новими кадрами, серед яких була і низка знакових постатей (Х. А. Барановський, Б. М. Мартос, Б. О. Кістяківський). Це дозволяє вести мову про оформлення в суспільстві надій на стабілізацію і нормальний розвиток за часів Гетьманату. А особливий акценту спеціалізації середніх викладачів на фінансові дисципліни дозволяє стверджувати і про перетворення цього вишу на один із провідних осередків підготовки відповідних фахівців. Також засвідчується тенденція до відновлення попередньої традиції у сфері вищої школи, що була доповнена і низкою новацій, які мають значення й дотепер (підпорядкування всіх навчальних закладів одному міністерству, сприяння у вступі до вишів демобілізованим тощо); а також посиленням зв'язку освіти із запитами життя та її українізацією. При цьому держава вперше почала дбати про належну матеріальну підтримку вишніх навчальних закладів. У випадку студентського контингенту можна констатувати збільшення відсотку українців. У цьому зв'язку потрібно підкреслити, що на відміну від представників інших національностей, абітурієнти–українці представляли всі стани тогочасного суспільства, тоді як, наприклад,

серед абітурієнтів–поляків переважали представники дворянства, а це було свідченням початку домінування українців також у сфері вищої освіти та відповідних спеціалізацій (в подальшій перспективі). Треба зазначити і те, що до Київського комерційного інституту поступали на навчання або ж продовжували його ряд визначних в подальшому діячів української культури, а отже він сприяв становленню також і вітчизняної культури та науки.

Також потрібно зазначити, що гетьманська влада практично не втручалась у внутрішнє життя інституту, що виявилось у прийнятті на роботу або навчання до Київського комерційного інституту осіб нелояльних до неї і що водночас сприяло збереженню доволі демократичних умов навчання та загалом було характерним і для інших вишів України в період Гетьманату. Оскільки багатьох вище зазначених переваг не було за попередніх та й наступних режимів, то це дозволяє стверджувати, що період Української Держави виявився найбільш сприятливим і продуктивним для розвитку вищої школи.

Список використаних джерел

1. 'Державний архів м. Києва', Ф.153, Оп.1, Спр.6, 21 арк.
2. Там само, Оп.1, Спр.11, 31 арк.
3. Там само, Оп.1, Спр.12, 3 арк.
4. Там само, Оп.1, Спр.19, 71 арк.
5. Там само, Оп.1, Спр.58, 13 арк.
6. Там само, Оп.1, Спр.72, 7 арк.
7. Там само, Оп.1, Спр.73, 19 арк.
8. Там само, Оп.1, Спр.76, 8 арк.
9. Там само, Оп.1, Спр.83, 8 арк.
10. Там само, Оп.1, Спр.102, 18 арк.
11. Там само, Оп.1, Спр.123, 14 арк.
12. Там само, Оп.1, Спр.129, 30 арк.
13. Там само, Оп.1, Спр.136, 5 арк.
14. Там само, Оп.1, Спр.164, 13 арк.
15. Там само, Оп.1, Спр.339, 4 арк.
16. Там само, Оп.4, Спр.2674, 7 арк.
17. Там само, Оп.5, Спр.2508, 18 арк.
18. Там само, Оп.5, Спр.3040, 9 арк.
19. Там само, Оп.5, Спр.3208, 9 арк.
20. Там само, Оп.5, Спр.3918, 6 арк.
21. Там само, Оп.5, Спр.4084, 7 арк.
22. Там само, Оп.5, Спр.4196, 7 арк.
23. Там само, Оп.5, Спр.4201, 17 арк.
24. Там само, Оп.5, Спр.4776, 8 арк.
25. Там само, Оп.5, Спр.4788, 3 арк.
26. Там само, Оп.5, Спр.5019, 12 арк.
27. Там само, Оп.5, Спр.5053, 8 арк.
28. Там само, Оп.5, Спр.5200, 6 арк.
29. Там само, Оп.5, Спр.6134, 8 арк.
30. Там само, Оп.5, Спр.6264, 10 арк.
31. Там само, Оп.5, Спр.6297, 24 арк.
32. Там само, Оп.5, Спр.6570, 3 арк.
33. Там само, Оп.5, Спр.6995, 9 арк.
34. Там само, Оп.5, Спр.7198, 19 арк.
35. Там само, Оп.5, Спр.7201, 8 арк.
36. Там само, Оп.5, Спр.7230, 8 арк.
37. Там само, Оп.5, Спр.7451а, 8 арк.
38. Там само, Оп.5, Спр.7688, 9 арк.
39. Там само, Оп.5, Спр.8004, 11 арк.
40. Там само, Оп.5, Спр.8260, 8 арк.
41. Там само, Оп.5, Спр.8511, 9 арк.
42. Там само, Оп.5, Спр.8742, 24 арк.
43. Там само, Оп.5, Спр.9190, 8 арк.
44. Там само, Оп.5, Спр.9212, 72 арк.
45. Там само, Оп.5, Спр.9259, 13 арк.
46. Там само, Оп.5, Спр.9388, 18 арк.
47. Там само, Оп.7, Спр.262, 83 арк.

48. Там само, Оп.8, Спр.1550, 80 арк.
 49. Там само, Оп.13, Спр.1а, 137 арк.
 50. Там само, Оп.14, Спр.196, 2 арк.
 51. Там само, Ф. Р-871, Оп.2, Спр.214, 223 арк.
 52. 'Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. Матеріали, документи, спогади', 2001. *Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський*, Кн.2, К.: Прайм, 697 с.
 53. Гай-Нижник, ПП., 2004. 'Документальні джерела і матеріали до історії фінансової політики уряду Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.): Довідник', К., 46 с.
 54. Гай-Нижник, ПП., 2004. 'Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)', К.: [б.в.], 430 с.
 55. 'Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контраверсії', 2008, *Всеукраїнська наукова конференція. 19–20 травня 2008*, К.: Видавництво Олени Теліги, 320 с.
 56. Грицак, ЯЙ., 2000. 'Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття', К.: Генеза, 360 с.
 57. 'Д. І. Донцов. Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання', 2002. *Упоряд. К. Ю. Галушко*, К.: Темпора, 208 с.
 58. Дорошенко, ДІ., 2002. 'Історія України. 1917–1923 рр.', Т.2: *Українська Гетьманська Держава 1918 року*, К.: Темпора, 352 с.
 59. 'Свген Чикаленко. Щоденник (1918–1919)', 2004, Т.2, К.: Темпора, 464 с.
 60. Завальнюк, ОМ., 2006. 'Історія Кам'янець–Подільського державного університету в іменах (1918–1921 рр.)', Кам'янець–Подільський: *Абетка–НОВА*, 632 с.
 61. Завальнюк, ОМ., 2015. 'Історико-філологічний факультет – провідний підрозділ Кам'янець–Подільського державного українського університету (1918–1920 рр.) (до 100–річчя заснування вишу)', *Наукові праці Кам'янець–Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, Т.25, с.425–442.
 62. Завальнюк, ОМ., 2011. 'Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.)', Кам'янець–Подільський: *Аксіома*, 644 с.
 63. 'Історія Київського університету', 2014. *І. В. Верба, О. В. Вербовий, Т. Ю. Горбань та ін.; кер. авт. кол. В. Ф. Колесник*, К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 895 с.
 64. Калакура, ЯС., 2011. 'Нові підходи до висвітлення гетьманату Павла Скоропадського в сучасній українській та зарубіжній історіографії', *Архіви України*, №2–3, с.262–274.
 65. Калакура, ЯС., 2013. 'Три образи Гетьманату П. Скоропадського в українській історіографії', *Національна та історична пам'ять*, Вип.7, с.56–66.
 66. Капелюшний, ВП., 2003. 'Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.)', К.: *Орлан*, 608 с.
 67. Копилов, АО., Завальнюк, ОМ., 1999. 'Кам'янець–Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921 рр.)', *Український історичний журнал*, №5, с.26–36.
 68. 'Павло Скоропадський. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918)', 1995, Київ–Філадельфія, 493 с.
 69. Пиріг, РЯ., 2008. 'Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією', К., 209 с.
 70. Пиріг, РЯ., 2011. 'Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси', К.: *Інститут історії України НАН України*, 335 с.
 71. Примост, В., 2016. 'Едіп московський: нариси історії росіян', Кн.2, К.: *Темпора*, 508 с.
 72. Солдатенко, В., 2009. 'Україна в революційну добу: Історичні есе–хроніки. У 4–х т. Т. II. Рік 1918', К.: *Світосгляд*, 412 с.
 73. Спекторський, ЕВ., 2007. 'Столетие Киевского университета св. Владимира', Белград, 1935, Репринт. вид., К.: *Издательско-полиграфический центр «Киевский университет»*, 104 с.
 74. Терещенко, ЮІ., 2008. 'Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції', *Український історичний журнал*, №3, с.19–37.
 75. Ульяновський, В., Короткий, В., Скиба, О., 2007. 'Останній ректор Університету Святого Володимира Свген Васильович Спекторський', К.: *Київський університет*, 311 с.
 76. Федюк, В., 1993. 'Україна в 1918 г.: Гетман Скоропадський', Ярославль, 95 с.

77. Чуткий, АІ., 2011. 'Зміни в студентському складі вузів Наддніпрянщини в роки українських визвольних змагань: досвід Київського комерційного інституту', *Література та культура Полісся*, Вип.62, с.238–247.
 78. Чуткий, АІ., 2013. 'Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.)', Ніжин, 524 с.
 79. Чуткий, АІ., 2012. 'Професорсько-викладацький склад Київського комерційного інституту: статистика, тенденції змін, визначні персоналії', *Література та культура Полісся*, Вип.70, с.181–190.
 80. 'Гетьман Павло Скоропадський: від самостійності до федерації'. [online] Доступно: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/04/29/152371>.
 81. Кульчицький, С. 'Українська Держава Гетьмана Скоропадського'. [online] Доступно: <http://tyzhden.ua/History/211528>.
 82. 'Павло Скоропадський: гетьман під крилом Берліна'. [online] Доступно: www.dw.com/uk/павло-скоропадський-гетьман-під-крилом-берліна/a-43580597.
 83. Терещенко, Ю. 'Консервативна революція гетьмана Павла Скоропадського'. [online] Доступно: <http://m.tyzhden.ua/publication/186105>.

References

- 'Derzhavnyj arhiv m. Kyjeva (State Archives of Kyiv)', F.153, Оп.1, Спр.6, 21 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.1, Спр.11, 31 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.1, Спр.12, 3 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.1, Спр.19, 71 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.1, Спр.58, 13 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.1, Спр.72, 7 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.1, Спр.73, 19 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.1, Спр.76, 8 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.1, Спр.83, 8 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.1, Спр.102, 18 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.1, Спр.123, 14 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.1, Спр.129, 30 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.1, Спр.136, 5 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.1, Спр.164, 13 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.1, Спр.339, 4 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.4, Спр.2674, 7 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.2508, 18 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.3040, 9 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.3208, 9 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.3918, 6 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.4084, 7 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.4196, 7 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.4201, 17 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.4776, 8 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.4788, 3 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.5019, 12 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.5053, 8 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.5200, 6 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.6134, 8 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.6264, 10 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.6297, 24 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.6570, 3 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.6995, 9 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.7198, 19 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.7201, 8 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.7230, 8 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.7451а, 8 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.7688, 9 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.8004, 11 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.8260, 8 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.8511, 9 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.8742, 24 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.9190, 8 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.9212, 72 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.9259, 13 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.5, Спр.9388, 18 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.7, Спр.262, 83 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.8, Спр.1550, 80 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.13, Спр.1а, 137 арк.
- Tam samo (Ibid), Оп.14, Спр.196, 2 арк.

51. Tam samo (Ibid), F. R–871, Op.2, Spr.214, 223 ark.
52. 'Alma mater. Universytet Sv. Volodymyra naperedodni ta v dobu Ukrai'ns'koi' revolucii' 1917–1920. Materialy, dokumenty, spogady (Alma mater St. Volodymyr University on the eve of the day of the Ukrainian Revolution of 1917–1920. Materials, documents, memoirs)', 2001. *Uporjad. V. A. Korotkij, V. I. Ul'janovs'kyj*, Kn.2, K.: Prajm, 697 s.
53. Gaj–Nyzhnyk, PP., 2004. 'Dokumental'ni dzherela i materialy do istorii' finansovoi' polityky urjadu Ukrai'ns'koi' Derzhavy (29 kvitnja – 14 grudnja 1918 r.): Dovidnyk (Documentary sources and materials for the history of financial policy of the Government of the Ukrainian State (April 29 – December 14, 1918): Directory)', K., 46 s.
54. Gaj–Nyzhnyk, PP., 2004. 'Finansova polityka urjadu Ukrai'ns'koi' Derzhavy Get'mana Skoropads'kogo (29 kvitnja – 14 grudnja 1918 r.) (Financial Policy of the Government of the Ukrainian State of Hetman Skoropadsky (April 29 – December 14, 1918))', K.: [b.v.], 430 s.
55. 'Get'manat Pavla Skoropads'kogo: istorija, postati, kontraversii' (Hetmanate of Pavlo Skoropadsky: history, figures, controversy)', 2008, *Vseukrai'ns'ka naukova konferencija. 19–20 travnja 2008*, K.: Vydavnytstvo Oleny Teligy, 320 s.
56. Grycak, JaJ., 2000. 'Narys istorii' Ukrai'ny: formuvannja modernoi' ukrai'ns'koi' nacii' XIX–XX stolittja (Essay on the history of Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation of the 19th and 20th centuries)', K.: Geneza, 360 s.
57. 'D. I. Doncov. Rik 1918, Kyi'v: Dokumental'no–hudozhnje vydannja (D. I. Dontsov Year 1918, Kyiv: Documentary and Artistic Edition)', 2002. *Uporjad. K. Ju. Galushko*, K.: Tempora, 208 s.
58. Doroshenko, DI., 2002. 'Istorija Ukrai'ny. 1917–1923 rr. (History of Ukraine. 1917–1923)', T.2: *Ukrai'ns'ka Get'mans'ka Derzhava 1918 roku*, K.: Tempora, 352 s.
59. 'Jevgen Chykalenko. Shhodennyk (1918–1919) (Yevhen Chykalenko. Diary (1918–1919))', 2004, T.2, K.: Tempora, 464 s.
60. Zaval'njuk, OM., 2006. 'Istorija Kam'janec'–Podil's'kogo derzhavnogo universytetu v imenah (1918–1921 rr.) (History of Kamyans'k–Podilsky State University in names (1918–1921))', Kam'janec'–Podil's'kyj. *Abetka–NOVA*, 632 s.
61. Zaval'njuk, OM., 2015. 'Istoryko–filologichnyj fakul'tet – providnyj pidrozdil Kam'janec'–Podil's'kogo derzhavnogo ukrai'ns'kogo universytetu (1918–1920 rr.) (do 100–richchja zasnuvannja vyshu) (The Faculty of History and Philology is a leading subdivision of the Kamyans'k–Podilsky State Ukrainian University (1918–1920) (to the 100th anniversary of the foundation of higher education))', *Naukovi praci Kam'janec'–Podil's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Ivana Ogijenka. Istorychni nauky*, T.25, s.425–442.
62. Zaval'njuk, OM., 2011. 'Utvorennya i dijaj'nist' derzhavnyh ukrai'ns'kyh universitetiv (1917–1921 rr.) (Formation and activity of state Ukrainian universities (1917–1921))', Kam'janec'–Podil's'kyj. *Aksioma*, 644 s.
63. 'Istorija Kyi'vs'kogo universytetu (History of Kiev University)', 2014. I. V. Verba, O. V. Verbovyj, T. Ju. Gorban' ta in.; ker. avt. kol. V. F. Kolesnyk, K.: Vydavnycho–poligrafichnyj centr «Kyj'vs'kyj universytet», 895 s.
64. Kalakura, JaS., 2011. 'Novi pidhody do vysvitlennja get'manatu Pavla Skoropads'kogo v suchasnij ukrai'ns'kij ta zarubizhnij istoriografija (New approaches to the coverage of Hetman Pavlo Skoropadsky in contemporary Ukrainian and foreign historiography)', *Arhivy Ukrai'ny*, №2–3, s.262–274.
65. Kalakura, JaS., 2013. 'Try obrazy Get'manatu P. Skoropads'kogo v ukrai'ns'kij istoriografii' (Three images of Hetmanate P. Skoropadsky in Ukrainian historiography)', *Nacional'na ta istorychna pam'jat'*, Vyp.7, s.56–66.
66. Kapel'jushnyj, VP., 2003. 'Zdobuta i vtrachena nezalezhnist': istoriografichnyj narys ukrai'ns'koi' derzhavnosti doby nacional'no–vyzvol'nyh zmaganj' (1917–1921 rr.) (The acquired and lost independence: a historiographical sketch of the Ukrainian statehood of the age of national liberation struggle (1917–1921))', K.: *Orlan*, 608 s.
67. Kopylov, AO., Zaval'njuk, OM., 1999. 'Kam'janec'–Podil's'kyj derzhavnyj ukrai'ns'kyj universytet: vid idei' zasnuvannja do likvidacii' (1917–1921 rr.) (Kamyans'k–Podilsky State University of Ukraine: from the idea of founding to liquidation (1917–1921))', *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal*, №5, s.26–36.
68. 'Pavlo Skoropads'kyj. Spogady (kinec' 1917 – grudnen' 1918) (Pavlo Skoropadsky Memoirs (end of 1917 – December 1918))', 1995, Kyi'v–Filadel'fija, 493 s.
69. Pyrig, RJa., 2008. 'Get'manat Pavla Skoropads'kogo: mizh Nimechchynoj i Rosijeju (Hetmanate of Pavlo Skoropadsky: between Germany and Russia)', K., 209 s.
70. Pyrig, RJa., 2011. 'Ukrai'ns'ka get'mans'ka derzhava 1918 roku: Istorychni narysy (Ukrainian Hetman State of 1918: Historical Essays)', K.: *Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny*, 335 s.
71. Prymost, V., 2016. 'Edip moskovs'kyj: narysy istorii' rosijan', Kn.2, K.: *Tempora*, 508 s.
72. Soldatenko, V., 2009. 'Ukrai'na v revolucijnju dobu: Istorychni esse–hroniky. U 4–h t, T. II. Rik 1918 (Ukraine in the revolutionary era: Historical essay chronicles. In 4 tons, T. II. Year 1918)', K.: *Svitogljad*, 412 s.
73. Spektors'kij, EV., 2007. 'Stoletie Kievskogo universiteta sv. Vladimira (Centenary of Kiev University of St. Vladimir)', Belgrad, 1935, Reprint. vid., K.: *Izdatel'sko–poligraficheskij centr «Kievskij universitet»*, 104 s.
74. Tereshhenko, JuI., 2008. 'Get'manat Pavla Skoropads'kogo jak projav konservatyvnoi' revolucii' (Hetman Pavel Skoropadsky as a manifestation of the conservative revolution)', *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal*, №3, s.19–37.
75. Ul'janovs'kyj, V., Korotkij, V., Skyba, O., 2007. 'Ostannij rektor Universytetu Svjatogo Volodymyra Jevgen Vasylyovyh Spektors'kyj (The last rector of the University of St. Vladimir Yevhen Vasilievich Spectorky)', K.: *Kyj'vs'kyj universytet*, 311 s.
76. Fedjuk, V., 1993. 'Ukraina v 1918 g.: Getman Skoropadskij (Ukraine in 1918: Getman Skoropadsky)', Jaroslavl', 95 s.
77. Chutkij, AI., 2011. 'Zminy v students'komu skladi vuziv Naddniprjans'hynny v roky ukrai'ns'kyh vyvol'nyh zmaganj': dosvid Kyi'vs'kogo komercijnogo instytutu (Changes in the student composition of the Dnieper Dnieper universities during the years of the Ukrainian liberation struggle: the experience of the Kiev Commercial Institute)', *Literatura ta kul'tura Polissja*, Vyp.62, s.238–247.
78. Chutkij, AI., 2013. 'Kyj'vs'kyj komercijnij instytut: vytoky ta istorychnyj postup (1906–1920 rr.) (Kyiv Commercial Institute: Origins and historical progress (1906–1920))', Nizhyn, 524 s.
79. Chutkij, AI., 2012. 'Profesors'ko–vykladac'kyj sklad Kyi'vs'kogo komercijnogo instytutu: statystyka, tendencii' zmin, vyznachni personalii' (Professorship of the Kiev Commercial Institute: statistics, trends of change, outstanding personalities)', *Literatura ta kul'tura Polissja*, Vyp.70, s.181–190.
80. 'Get'man Pavlo Skoropads'kyj: vid samostijnosti do federacii' (Hetman Pavlo Skoropadsky: From Independence to the Federation). [online] Dostupno: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/04/29/152371>.
81. Kul'chyc'kyj, S. 'Ukrai'ns'ka Derzhava Get'mana Skoro-pads'kogo (Ukrainian State of Hetman Skoropadsky)'. [online] Dostupno:<http://tyzhden.ua/History/211528>.
82. 'Pavlo Skoropads'kyj: get'man pid krylom Berlina'. [online] Dostupno:www.dw.com/uk/pavlo-skoropads'kyj-get'man-pid-krylom-berlina/a-43580597.
83. Tereshhenko, Ju. 'Konservatyvna revolucija get'mana Pavla Skoropads'kogo (The conservative revolution of Hetman Pavlo Skoropadsky)'. [online] Dostupno: <http://m.tyzhden.ua/publication/186105>.

Chutkyi A. I., Doctor of Historical Sciences, associate Professor, Department of Ancient and Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), andr32_ukr@ukr.net

Hetmanate period: assessment through the prism of high school

The article analyzes the nature of Hetman's government activity in Ukraine in the field of higher education. The issue is being studied on the example of the situation in the Kyiv Commercial Institute, which, as a private higher education institution, it reacted most promptly to changes in the internal situation of the country. The documentary basis of the research is archival materials, which are for the first time involved in scientific circulation.

On the basis of the conducted research, it was proved that, compared to the previous and subsequent authorities, the Ukrainian State under Hetman Pavlo Skoropadsky had been characterized by real steps towards the normalization of the situation in high school, namely the increasing of state funding, the principles of classical education were restored and internal autonomy of higher education was provided. Moreover, the policy to unify the management of educational institutions and their Ukrainianization was conducted.

The manifestation of internal stabilization of the country was an increase in influx of entrants from different regions of Ukraine and a significant replenishment of the teaching staff, including a number of signposts.

Keywords: history of higher school, history of Ukraine in the XX century, Kyiv Commercial Institute, Ukrainian State, Ukrainian liberation movement (1917–1921).

* * *

УДК 94(477.75)«192/193»:061.12

Севастьянов О. В.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних наук, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна, Київ), spu.crimea@gmail.com

Вивчення розвитку економічного потенціалу та продуктивних сил регіону в науковій спадщині Товариства з вивчення Криму (1922–1932)

Представлений огляд процесу вивчення економіки та продуктивних сил Кримської АСРР в 20-х рр. XX ст. членами Товариства з вивчення Криму – наймасовішої громадської кримиознавчої наукової організації, що об'єднувала у своїх лавах широкі кола представників наукової еліти радянської науки та місцевих краєзнавців, що здійснювали свою діяльність на аматорських засадах. Визначені основні напрями цієї дослідницької роботи, що стосувалися загальнотеоретичних та методологічних питань, зокрема – створення програми вивчення економіки Криму, визначення та характеристики різних за змістом господарських районів півострова, а також – конкретних досліджень, щодо стану та перспектив розвитку економіки краю, аналізу потенціалу окремих районів, розвитку торговельних та експортних можливостей Криму. Зроблено висновки, що ці дослідження зайняли помітне місце у загальному масиві праць з питань економіки та промисловості Криму та мали відповідну змістовну специфіку, що була характерною для економічної думки періоду впровадження т. зв. «нової економічної політики» радянським урядом.

Ключові слова: краєзнавство, Товариство з вивчення Криму, економіка, продуктивні сили, господарські райони, Б. С. Шустов, В. С. Новіков, М. П. Ракицький.

Пріоритет вивчення економіки Криму в контексті її розвитку, фіксування її актуального для 20-х рр. XX ст. стану, визначення перспективних шляхів подальшого розвитку було в колі постійних дослідницьких завдань членів Товариства з вивчення Криму [1]. Не зважаючи на неактивну діяльність окремої економічної секції в переліку профільних підрозділів організації, важливість вивчення цих проблем постійно підкреслювалося керівництвом та активістами Товариства, особливо – в другій частині існування наукової установи – після проведення Першого з'їзду у квітні 1927 року та формування нового Правління в Сімферополі.

Масив інформації про економіку та господарство Криму в науковій спадщині ТВК можна розподілити на дві групи. Перша охоплює в собі матеріали загальнотеоретичного та методологічного напрямку, що встановлювали обрії дослідницьких завдань, фіксували умовні межі господарських районів та їх загальні характеристики. Друга – є групою оригінальних досліджень різноманітних галузей кримського господарства, що містила як ретроспективний аналіз, так й безпосередній виклад реалій того чи іншого економічного процесу, а також – визначення перспектив на майбутнє.

Засади діяльності ТВК по дослідженню економіки Криму були викладені у спеціальній доповіді «Задачи и программа экономического изучения Крыма и его районов», тези якого були опубліковані 1925 року в журналі «Крым» [2]. Автори документу визначали завдання роботи так: 1. складання балансу народного господарства Криму в сучасний період; 2. вироблення плану народного господарства, як в цілому, так й для окремих районів. Для здійснення замисленого пропонувалася поетапна програма дій із визначеними критеріями для аналізу сформульованих завдань. Загалом аналіз економіки Криму пропонувалося

зaproвадити за 12 позиціями. Вони містили в собі: збір інформації про територію та мешканців регіону, про вирощування землеробських культур, спеціальних сільськогосподарських експериментів в Криму, лісівництві, скотарстві, рибальстві тощо. Промисловий потенціал мав бути розглянутий у розрізі видобувної (соль, метал, кам'яне вугілля, нафта, будівельні матеріали) та обробної (борошномельна, тютюнова, консервна, металообробна, кустарна, ремісна, будівельна) складових. Окремими пунктами програми також були позначені: транспорт (морський та наземний), торгівля, курортна справа, фінансове господарство, виробнича, кредитна та споживча кооперація. Проте, визначити чи проводилися дослідження членів ТВК за цією програмою в часи існування організації із наявних матеріалів встановити не вдалося.

Оглядову характеристику господарського районування регіону зробив в нарисі «Крым в хозяйственном отношении: о хозяйственных районах» [3] асистент Другого МДУ, член Ревізійної комісії ТВК Б. С. Шустов. Розуміючи термін «господарський район» як «відповідну частину території, об'єднану спорідненістю господарських ознак», автор використовував дефініцію про різні принципи їх виокремлення – за умовами (топографія, геологія, клімат та інші наявні відомості) и за виробничими ознаками. У масштабах СРСР Крим відносився Б. С. Шустовим до Південної гірсько-промислової області, а Південний берег Криму виділявся в окремих Садоводний підрайон. Безпосередньо Кримський півострів поділявся на три наявні частини: Південний берег, передгірській та гірський Крим, степовий Крим. В межах кожної частини півострова формувалися окремі господарські райони, число яких становило 8 (із зауваженням щодо можливості виокремлення Феодосійського повіту в окремих господарський район) [3, с. 8].

Досліджуючи райони, Б. С. Шустов визначав його територіальну довжину, умови рельєфу, клімату, флори та фауни. Особлива увага приділялася густоті населення, його етнічному складу, головним заняттям та різновидам економічної активності. Найбільш рельєфно при визначенні господарських районів виділялася їх спеціалізація: території Південного берегу Криму тяжіли до вирощування спеціальних культур та садоводства, Керченський півострів – був визначений як база виробничої діяльності, степні простори Криму – центри товарного землеробства, передусім – зернового [3, с. 9–11].

Методологію організації спеціальної екскурсії економічного профілю Б. С. Шустов презентував у статті «Экономико-географическая экскурсия в Феодосийский порт» [4]. Ця публікація мала характер ознайомлення із об'єктами визначеного підприємства та коротко зупинялась на особливостях проведення та змісту подібних заходів.

Глибокий всебічний аналіз стану економіки регіону середини 20-х рр. XX ст. був презентований в масштабному дослідженні кримського економіста В. С. Новікова [5]. Дослідник звертав увагу на необхідність вирішення проблем розвитку окремих галузей кримського господарства «нааявність яких свідчить не тільки про загрозу подальшому розвитку окремих народно-господарських галузей або госпо-

дарському росту окремих районів, але навіть вказує на можливість деградації» [5].

Автор вказував, що найбільше занепокоєння в цьому контексті викликали південнобережний, гірський та передгірський райони півострова, що протяглися узбережжям від Севастополя до Феодосії, адміністративно – Ялтинський, Судакський, Бахчисарайський, Сімферопольський та Карасубазарський райони. В. С. Новіков розвивав думку Б. С. Шустова щодо сконцентрованості населення цих районів навколо вирощування спеціальних культур – винограду, тютюну, плодкових культур, особливе значення в структурі господарства займали садівництво та городництво. Дослідник зафіксував особливу етнічну ситуацію в регіоні, максимальну концентрацію кримськотатарського населення, переважна кількість якого було корінним (етнічно сформованим саме на цих територіях). Цю обставину автор називав «відтисненням татар в гірські райони», не обґрунтовуючи причин такої оцінки (чи був цей процес навмисним та чи була ця тенденція проявом політики дорядняського періоду чи вже характерною для 20–х рр. ХХ ст.?). Другою особливістю В. С. Новіков вказував значну густоту населення – від 25 до 32 осіб на квадратний кілометр, а на сільськогосподарських територіях від 47 до 80 осіб на квадратний кілометр. Такі обставини викликали значну нестачу земельних ресурсів та гальмували розвиток господарства в цілому: в середньому забезпеченість земельними ресурсами на душу населення в родині з 6 осіб (що вважалось середнім показником) складала 0,14 десятин на особу.

Головними факторами обмеження розвитку господарства в гірському та південнобережному регіоні В. С. Новіков визначав гірський рельєф місцевості, значну концентрацію курортних установ, парків, маєтків, садів, використання пасовищ Яйли в господарських цілях, що спричиняло виснаження й без того недостатніх водних запасів місцевості. Вихід із ситуації автор бачив у впровадженні спеціальної програми заліснення території Яйли та недопущення її експлуатації в господарських цілях. Також значно гальмувало розвиток господарства архаїчність способів його ведення кримськотатарським населенням, відсутність культурної обробки землі та вкладення достатніх капіталів (як державного, так й приватного походження) для інтенсивного продуктивного виробництва [5, с. 60–66]. Загальним висновком дослідника була констатація процесу стагнації рівня виробництва в господарствах південнобережжя та гірського регіону при збереженні існуючого порядку господарювання. Вихід із кризи В. С. Новіков бачив у земельному укрупненні – інтеграції господарств, їх продуманої спеціалізації та впровадженні технічних новацій і механізації у випадку використання методів кооперативного виробництва [5, с. 66–69].

У другій частині нарису В. С. Новіков проаналізував перспективи розвитку економіки степних районів півострова, зауважив, що вони займають більшу частину території Криму. Автор відмічав, що співвідношення сільськогосподарської та промислової продукції в Криму було практично рівним із невеликою перевагою на користь сільського господарства (на 1926 рік – 55% на 45%) та головний внесок в загальний обсяг сільськогосподарського виробництва вкладають саме

степові райони. Загальну тенденцію в цьому регіоні В. С. Новіков визначив як нестійку. Причинами такої оцінки були проведення хаотичного посіву, надмірна спеціалізація господарств, а також екстенсивна організація тваринництва. Незначні врожаї чи недороди могли викликати, за думкою автора, кризу або розорення господарств. Головними гальмами на шляху розвитку господарства дослідник визначав посушливість та безводність регіону, несприятливий сезон опадів, що співпадав із часом збирання врожаю зернових, нетривалість сніжних опадів взимку. Відсутність достатніх деревних насаджень призводило до неможливості утримання атмосферної вологості, що також негативно впливало на врожайності. В якості виходу В. С. Новіков оприлюднив план Народного комісаріату землеробства КрАСРР, що передбачав впровадження водозаощаджувальних заходів по відношенню до поверхової та атмосферної води, артезіанських джерел та ґрунтових вод [5, с. 53–64]. Також В. С. Новіков бачив перспективу розвитку економічного потенціалу Криму у активній електрифікації регіону, будівництві гідроустановок на берегах кримських річок юго-західної частини півострова (Альма, Бельбек, Кача, Чорна) [5, с. 68–72].

Приклад зведеного економічного нарису окремого адміністративного району Криму презентував професор Першого МДУ, член Правління ТВК О. О. Крубер [6]. Під час геоморфологічних досліджень 1923–1924 рр. в Судакському районі, вчений відвідав низку населених пунктів – села Арпат, Ворон, Кутлак, Капсихор, Кучук–Таракташ Ускут та Шелень, які були визначені ним як «найбільш відрізані от культурних центрів в Криму татарські села». О. О. Крубер відмічав значне домінування кримськотатарського населення як в самих селах, так й в районі взагалі. На підставі відкритих джерел дорядняського періоду та матеріалів Кримського центрального статистичного управління дослідник зробив аналіз господарства регіону та зробив висновки, що співпадали із наведеними вище висновками В. С. Новікова. У якості пропозицій з інтенсифікації виробництва та форм господарювання в цих селах, О. О. Крубер висловив наступне: необхідність проведення меліоративних робіт з регулюванням водного господарства, покращення засобів сполучення, передусім, ремонт доріг та усунення скупників сільськогосподарської продукції, що в умовах «нової економічної політики» (НЕПу), наживалися на селянах.

Вузькоспеціалізоване дослідження члена Правління ТВК М. Т. Юріна «Специальные культуры Крыма» [7] висвітлювало рівень розвитку виноградарства, виноробства та тютюництва в Криму на підставі статистичних матеріалів, а також спеціальних авторських економічних розрахунках та викладках.

Спорідненими за темою аналізу торговельного балансу Криму є статті С. О. Усова та В. Н. Тальберга [8; 9]. Вони містили публікацію головних статистичних відомостей за окресленою темою з економічною оцінкою явищ та тенденцій в розвитку експорту та їх впливу на кримську економіку.

Ґрунтовний аналіз теми експортного значення та можливостей Криму міститься в дослідженні агронома М. П. Ракицького [10]. Автор відмічав відсутність будь-якої професійної літератури, присвяченій економіці

регіону та визначав свій нарис як заповнення відповідної лакуни в одному з напрямів економічного вивчення Криму. М. П. Ракицький зробив зауваження щодо впливу декількох факторів на експортні можливості того чи іншого регіону у різні історичні періоди. Відносно Криму він відмічав вплив демографічного фактору під час усього періоду з кінця XVIII ст. до 1921 р.: за думкою дослідника за цей період край пережив економічне розорення під час його приєднання до Росії, дві спустошливі еміграції кримських татар, виселення греків та вірмен, розруху після Кримської війни. Важливим для експорту також визначався високий відсоток міського населення Криму (на час написання праці – 45% от загальної кількості населення регіону) у порівнянні із іншими регіонами країни [10, с. 20–25].

Серед статей експорту із Криму вчений відмічав дві основні складові: мінеральний та органічний фонд. До першого переліку відносився вивіз: інкерманського білого будівельного каменю, білий камінь для побутових потреб, будівельний м'який жовтий камінь, точильний камінь, тверді пори каменю та мармуру, залізна та марганцева руда, бура, вулканічні траси, поварена, глауберова, калійна солі, йод, хлористий магній, кольорові глини, кіл, сіра, нафта, горючі гази та сланці, асфальт, вугілля, мінеральні води, гіпс, вапняковий шпат. Органічний фонд презентували: хліб, фрукти, виноград та вино, тютюн, сумах дубильний, продукти рибацтва, дельфіновий промисел, продукти скотарства, продукція городництва, лікарські рослини, квіти, продукція консервної та борошномельної промисловості, овчина та саф'ян. Після перелічення цих статей експорту М. П. Ракицький висловлював обгрунтований подив слабким розвитком торгівлі та відсутністю промисловості на півострові [10, с. 27–32]. Для з'ясування причин такого стану автор зробив повний спеціалізований економічний аналіз усіх актуальних статей експорту Криму та дійшов висновку про їх перспективність та загальному обсязі експорту з регіону на рівні 20 мільйонів рублів на рік.

Загалом, можна підсумувати зміст студій членів ТВК з вивчення економічного потенціалу та продуктивних сил регіону. Вони були присвячені історичному аналізу умов розвитку господарства в Криму та констатації сучасного авторам стану справ. Значно підвищувала науковий рівень цих публікацій їх прив'язаність до актуальних статистичних відомостей, використання емпіричного досвіду із власних досліджень та відсутність необгрунтованих чи політизованих тверджень. В цілому можна констатувати, що економісти–члени ТВК проваджували свої дослідження в руслі загальних тенденцій розвитку радянської практичної економіки та економічної думки в умовах впровадження заходів НЕПу.

Список використаних джерел

1. Докладно про діяльність ТВК див.: Севастьянов, АВ., 2010. 'Десять лет на службе краеведения: Российское общество по изучению Крыма (1922–1932)', *Центр памятникведения НАН Украины и УТОПИК*, К.; Симферополь, 255 с. – (Серия: Библиография крымоведения; вып.13); Севастьянов, АВ., 2006. '«...Работа Российского общества по изучению Крыма является в интересах Крыма крайне желательной...»: документы архивов свидетельствуют', *Историческое наследие Крыма*, №12/13, с.128–152; Севастьянов, АВ., 2008. 'Статуи Російського товариства з вивчення Криму – джерела з історії інституалізації краєзнавчого руху в Кримський АСРР в 20–ті роки ХХ ст.', *Питання історії науки і техніки*, №2, с.12–17; Севастьянов, АВ., 2009. 'Десять років

на службі краєзнавству: Російське товариство з вивчення Криму (1922–1932 рр.)', *Краєзнавство*, №3/4, с.96–102; Севастьянов, АВ., 2009. 'О научном наследии Российского общества по изучению Крыма (1922–1932 гг.): историографический аспект', *Крымский архив*, №11, с.251–264; Севастьянов, АВ., 2013. 'Ленинградское эхо крымского конфликта: новые подробности научного противостояния Н. И. Репникова и Н. Л. Эрнста на рубеже 20–30-х гг. ХХ в.', *Праці Центру пам'яткознавства / НАН України, УТОПІК*, Вип.23, с.178–206; Севастьянов, АВ., 2017. 'Общество по изучению Крыма (1926–1928 гг.): краеведческая инициатива в идеологических условиях советской действительности', *Вісник аграрної історії*, №21–22, с.217–229; Севастьянов, АВ., 2017. 'Крымскотатарская эмиграция из Крыма в отечественной историографии: дискуссия на страницах журнала «Крым» (вторая половина 20-х гг. ХХ в.)', *Вісник аграрної історії*, №23–24, с.195–203.

2. 'Задачи и программа экономического изучения Крыма и его районов: доклад экономической секции РОПИК', 1925, *Крым*, №1, с.53–54.

3. Шустов, БС., 1925. 'Крым в хозяйственном отношении: О хозяйственных районах', *Крым*, №1, с.8–11.

4. Шустов, БС., 1927. 'Экономико-географическая экскурсия в Феодосийский порт', *Крым*, №2 (4), с.210–218.

5. Новиков, ВС., 1927. 'О некоторых задачах крымского народного хозяйства', *Крым*, №1 (3), с.57–69; №2 (4), с.50–73.

6. Крубер, АА., 1926. 'Экономический очерк Судакско-ускутского района горного Крыма', *Крым*, №2, с.65–73.

7. Юрин, НТ., 1927. 'Специальные культуры Крыма: экономический очерк', *Крым*, №1 (3), с.70–103.

8. Тальберг, ВН., 1927. 'К анализу товарного баланса Крыма', *Крым*, №2 (4), с.89–98.

9. Усов, СА., 1927. 'Вывоз и ввоз Крыма в 1924–26 году: По материалам транспортной статистики Крымского статистического управления', *Крым*, №2 (4), с.74–88.

10. Ракицкий, НП., 1926. 'Экспортные возможности Крыма', *Крым*, №2, с. 20–64.

References

1. Dokladno pro dijat'nist' TVK div.: Sevast'janov, AV., 2010. 'Desjat' let na sluzhbe kraevedenija: Rossijskoe obshhestvo po izucheniju Kryma (1922–1932) (Ten years in the service of regional studies: Russian Society for the Study of the Crimea (1922–1932))', *Centr pamjatnikovedenija NAN Ukrainy i UTOPIK*, K.; Simferopol', 255 s. – (Serija: Biobibliografija krymovedenija; vyp.13); Sevast'janov, AV., 2006. '«...Rabota Rossijskogo obshhestva po izucheniju Kryma javljaetsja v interesah Kryma krajne zhelatel'noj...»: dokumenty arhivov svjdetel'stvujut («... The work of the Russian Society for the Study of Crimea is in the interests of the Crimea highly desirable ...»: documents from the archives show)', *Istoricheskoe nasledie Kryma*, №12/13, s.128–152; Sevast'janov, OV., 2008. 'Statuty Rosijs'kogo tovarystva z vyvchennja Krymu – dzherela z istorii' instytuacij' krajeznavchogo ruhu v Kryms'kij ASRR v 20–ti roky XX st. (Statutes of the Russian Society for the Study of the Crimea – sources of the history of the institutionalization of the local lore movement in the Crimean SSR in the 20's of the twentieth century)', *Pytannja istorii' nauky i tehniki*, №2, s.12–17; Sevast'janov, OV., 2009. 'Desjat' rokov na sluzhbi krajeznavstvu: Rosijs'ke tovarystvo z vyvchennja Krymu (1922–1932 rr.) (Ten years in the service of regional studies: Russian Society for the Study of the Crimea (1922–1932))', *Krajeznavstvo*, №3/4, s.96–102; Sevast'janov, AV., 2009. 'O nauchnom nasledii Rossijskogo obshhestva po izucheniju Kryma (1922–1932 gg.): istoriograficheskij aspekt (On the scientific heritage of the Russian Society for the Study of the Crimea (1922–1932): the historiographic aspect)', *Krymskij arhiv*, №11, s.251–264; Sevast'janov, AV., 2013. 'Leningradskoe jecho krymskogo konflikta: novye podrobnosti nauchnogo protivostojanija N. I. Repnikova i N. L. Jernsta na rubezhe 20–30–h gg. XX v. (The Leningrad Echo of the Crimean Conflict: New Details of the Scientific Confrontation of N. I. Repnikova and N. L. Ernst at the Turn of the 20s – 30s Twentieth century)', *Praci Centru pam'jatkoznavstva / NAN Ukrai'ny, UTOPIK*, Vyp.23, s.178–206; Sevast'janov, AV., 2017. 'Obshhestvo po izucheniju Kryma (1926–1928 gg.): kraevedcheskaja jemigracija v ideologicheskijh uslovijah sovsjetkoj dejstvitel'nosti (Society for the Study of Crimea (1926–1928): Local Lore Initiative in the Ideological Conditions of Soviet Reality)', *Visnyk agrarnoi' istorii'*, №21–22, s.217–229; Sevast'janov, AV., 2017. 'Krymskotatarskaja jemigracija iz Kryma v otechestvennoj istoriografii: diskussija na stranicah zhurnala «Krym» (vtoraja polovina 20–h gg. XX v.) (Crimean–Tatar emigration from the Crimea in the national historiography: discussion in the pages of the

journal "Crimea" (second half of the 20s of the twentieth century)), *Visnyk agrarnoi istorii*, №23–24, s.195–203.

2. 'Zadachi i programma jekonomicheskogo izuchenija Kryma i ego rajonov: doklad jekonomicheskoi sekcii ROPIK (Tasks and program of economic study of the Crimea and its districts: report of the economic section of ROPIC)', 1925. *Krym*, №1, s.53–54.

3. Shustov, BS., 1925. 'Krym v hozjajstvennom otnoshenii: O hozjajstvennyh rajonah (Crimea economically: About economic areas)', *Krym*, №1, s.8–11.

4. Shustov, BS., 1927. 'Jekonomiko-geograficheskaja jekskursija v Feodosijskij port (Economic – geographical excursion to the port of Feodosia)', *Krym*, №2 (4), s.210–218.

5. Novikov, VS., 1927. 'O nekotoryh zadachah krymskogo narodnogo hozjajstva (On some tasks of the Crimean national economy)', *Krym*, №1 (3), s.57–69; №2 (4), s.50–73.

6. Kruber, AA., 1926. 'Jekonomicheskij ocherk Sudako-uskutskogo rajona gornogo Kryma (Economic Sketch of Sudak – Uskut Region of the Mountain Crimea)', *Krym*, №2, s.65–73.

7. Jurin, NT., 1927. 'Special'nye kul'tury Kryma: jekonomicheskij ocherk (Special cultures of the Crimea: an economic sketch)', *Krym*, №1 (3), s.70–103.

8. Tal'berg, VN., 1927. 'K analizu tovarnogo balansu Kryma (To the analysis of the commodity balance of Crimea)', *Krym*, №2 (4), s.89–98.

9. Usov, SA., 1927. 'Vyvoz i vvoz Kryma v 1924–26 godu: Po materialam transportnoj statistiki Krymskogo statisticheskogo upravlenija (Export and import of Crimea in 1924–26: According to the materials of transport statistics of the Crimean Statistical Office)', *Krym*, №2 (4), s.74–88.

10. Rakickij, NP., 1926. 'Jeksportnye vozmozhnosti Kryma (Export opportunities of Crimea)', *Krym*, №2, s. 20–64.

Sevastyanov A. V., candidate of historical sciences, assistant professor of the department of international relations and social sciences of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), spu.crimea@gmail.com

Studying the development of economic potential and production forces of the region in the scientific heritage of the society for Studying Crimea (1922–1932)

The article presents an overview of the process of studying the economy and productive forces of the Crimean SSR in the 20's of the twentieth century: members of the Society for Studying Crimea – the most massive public science research organization that united in its ranks a wide range of representatives of the scientific elite of Soviet science and local ethnographers, who carried out their activities on an amateur basis. The main directions of this research work concerning the general theoretical and methodological issues were determined, in particular, the creation of a program for studying the Crimean economy; the definition and characteristics of the different content of the economic districts of the peninsula, as well as specific studies on the state and prospects of the development of the region's economy; the analysis of the potential of individual regions, development of its trade and export opportunities. It is concluded that these researches took a prominent place in the general array of works on the issues of economy and industry of the Crimea and had the corresponding content specificity that was characteristic of the economic thought of the period of implementation of the so-called «new economic policy» by the Soviet government.

Keywords: regional studies, Society for Studying Crimea, economy, productive forces, economic districts, B. S. Shustov, V. S. Novikov, M. P. Rakitsky.

* * *

УДК 94(477)«1921/1928»:631

Тренкін Ю. В.,

здобувач кафедри історії та культури України,
Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет ім. Григорія Сковороди
(Україна, Переяслав-Хмельницький),
trenkintrenkin@ukr.net

Збуто–постачальницькі операції української сільськогосподарської кооперації (1921–1928 рр.)

Проаналізовано систему організації і подальшого проведення структурними ланками сільськогосподарської кооперації збуто–постачаль-

ницьких операцій в доколгоспний період. Виявлено найбільш ефективні форми і методи посередницької роботи кооперативної системи. З'ясовано важливість забезпечення функціонування механізму збуто–постачальницької роботи для економічного піднесення та підтримки інтересів селянських господарств, забезпечення їх економічних потреб.

Ключові слова: сільськогосподарська кооперація, збут, постачання, економічні потреби, товарний обіг, селянське господарство.

Ефективна багатопрофільна діяльність системи сільськогосподарської кооперації стала одним з вагомих чинників швидкої відбудови сільського господарства на початку 1920–х рр. Господарська діяльність кооперативної системи була багатовимірною та самодостатньою, спектри її роботи були направлені як на задоволення потреб розвитку сільського господарства загалом, так і визначалися турботами про забезпечення економічних потреб багатомільйонних селянських господарств України.

Маємо відзначити, що організація збуто–постачальницької роботи в системі сільськогосподарської кооперації ще не була предметом спеціального історичного дослідження, але все ж питання, пов'язані з нею, розглядалися в контексті вивчення організаційно–господарських, фінансових аспектів діяльності кооперативної системи. Серед досліджень 1920–х рр. варто виокремити праці І. Батюка, О. Чайнова [2]. Сучасний стан дослідження проблематики пов'язаний з іменами таких науковців як А. Морозов [13], В. Бутенко, К. Філіппов [4], С. Биченко [3].

Мета даної статті. Прослідкувати організацію і проведення збуто–постачальницьких операцій, виявити їх найбільш ефективні форми і методи.

Відповідно до мети поставленні наступні завдання, зокрема: проаналізувати систему організації і подальшого проведення структурними ланками сільськогосподарської кооперації збуто–постачальницьких операцій; розкрити найбільш ефективні форми і методи посередницької роботи кооперативної системи; з'ясувати важливість забезпечення функціонування механізму збуто–постачальницької роботи для економічного піднесення та підтримки інтересів селянських господарств на селі в період нової економічної політики (1921–1928 рр.).

Сільськогосподарська кооперація так змогла організувати роботу всіх своїх структурних ланок, що якнайкраще сприяло ефективному вирішенню багатьох організаційно–господарських завдань, налагодженню фінансово–економічної складової, покращенню виробничої бази, розбудові системи транспортування і зберігання продукції, підвищенню рівня кваліфікованості фахівців. Функціонування даних складових господарчого процесу в повній мірі сприяло швидкому розвитку збуто–постачальницької діяльності кооперативної системи.

В поняття «збут» і «постачання» вкладалися форми реалізації сировини чи товару. Так як кооперативна система відчувала нестачу власних обігових коштів, тому її структурні ланки почали виконувати функції посередника. Загалом термін «постачання» вживався переважно для виокремлення обсягів та асортименту промислових товарів, які надходили як до кооперативних товариств, так і безпосередньо селянським господарствам як членам цих товариств. Термін використовувався також з метою зробити акцент на посередницькій функції кооперації, яка пропонувала споживачам продукцію державних об'єднань, а не власну. В розуміння поняття

«збут» вкладався процес реалізації продукції селянських господарств безпосередньо всіма структурними ланками кооперативної системи [10, с. 131].

Одним з основних завдань посередницької роботи сільськогосподарської кредитної кооперації стало охоплення товарного обігу в сільському господарстві. В цьому напрямку діяльності кооперація мала обслуговувати насамперед коопероване населення. Проте, крім кооперованого населення, яке при проведенні збуто-постачальницьких операцій мало переваги і пільги, також залучались некооперовані селяни з метою подальшого їх включення до кооперативної системи.

Щодо економічного піднесення та підтримки інтересів селянських господарств, то значимим чинником стало забезпечення якісного функціонування мережі сільськогосподарського кредиту щодо розширення товарообігу між містом і селом. Адже саме кредитні сільськогосподарські товариства виступили в якості основних посередників між виробниками промислових товарів і споживачами сільськогосподарської продукції з одного боку та селянськими господарствами як споживачами промислової продукції і виробниками сільськогосподарської з іншого [13, с. 233].

Організуючи збут продукції сільського господарства, кооперація, як посередник між сільським господарством і промисловістю, яка працювала на сільськогосподарській сировині, прагнула не лише до максимальної кількості збуту сировини, а й організувала її виробництво таким чином, щоб впливати не лише на кількість, але й на якість сільськогосподарської продукції [5, с. 28]. Господарська діяльність всіх форм кооперативної системи активізувала зростання продуктивних сил сільського господарства, приріст основного капіталу селянських господарств, забезпечення селянства промисловою продукцією виробничого призначення, урізноманітнення видів і форм виробничих процесів.

Відносно посередницької торгівельної діяльності, то кооперація розпочала її відразу ж після скасування продрозкладки і проголошення державного курсу на впровадження нової економічної політики. Цьому, зокрема, сприяло введення в дію постанову РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. щодо вільного продажу, купівлі та обміну сільськогосподарської продукції і кустарних виробів. Окрім того, з липня 1922 р. Головний кооперативний комітет надав можливість кооперативним організаціям займатися окрім товарообмінних операцій кредитуванням власної системи. Також протягом 1922–1923 рр. сільськогосподарській кооперації було повернено націоналізовані підприємства та промисел [11, с. 75].

Торгівельні операції з постачання за відсутності власних оборотних коштів розвивалися на основі товарного кредитування постачальників і займали перше місце в торгівельних операціях кооперативів. Операції зі збуту сільськогосподарських продуктів на 1924 р. мали характер заготівельних операцій за твердий рахунок (виняток складала хлібні операції). На 1924 р. асортимент проданих товарів був наступним: зерно-хліб – 57,2%, машини та інвентар – 22,9%, різні товари (зокрема, й споживчого характеру) – 8,4%, насіння та сільськогосподарські продукти – 6,2%, лісові матеріали – 5,3% [1, с. 11]. Що стосується споживчих товарів, то їх

частка в деяких спілках і особливо в низових товариствах складала до 30% [1, с. 11].

Обіги райсільгосспілок, які входили в систему «Сільського господаря», в 1922–1924 рр. щодо закупівель і продажів були наступними: райсільгосспілки в 1922/23 р. здійснили закупівельних операцій на суму в 4 961 828 крб., а вже 1923/24 р. – на 24 432 556 крб. Що стосується даних операцій «Сільського господаря» за вказані роки, то сума складала 7 676 000 крб. і 9 916 600 крб. відповідно. Що стосується продажу, то обсяг його в структурі райсільгосспілок з 1922 до 1924 р. зріс з 4 018 779 крб. до 24 192 025 крб., а в «Сільського господаря» – з 3 330 000 крб. до 10 102 000 крб. [1, с. 9]. Таким чином, бачимо відчутне зростання оборотів в перші ж роки господарської діяльності сільськогосподарської кооперації.

Реорганізація в системі сільськогосподарської кооперації, яка була викликана економічними потребами, пов'язаними з закінченням відбудовою періоду і активізацією курсу на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва, спричинила поступову ліквідацію універсальних товариств і появу в кооперативній структурі спеціальних товариств, які займалися окремими напрямками господарської діяльності в певній сільськогосподарській галузі, та кредитних товариств, які мали забезпечувати накопичення коштів і фінансове забезпечення всіх операцій, які стосувалися сільськогосподарського виробництва. Було визначено чіткі розмежування в роботі спеціальних та кредитних товариств. Спеціальним було заборонено проводити кредитні операції, а кредитна кооперація відмовилась від збуто-постачальницької роботи в тих галузях, які обслуговували спеціальні кооперативні системи, і залишала за собою збут хліба, технічних культур, постачання машинами, будівельними матеріалами і забезпечення необхідними кредитними коштами всіх напрямків господарської діяльності.

З літа 1924 р. починають надходити короткотермінові кредити Укрсільбанку на заготівлю молочних продуктів, насіння та ін., що дало можливість розпочати здійснення систематичних збутових операцій. Протягом наступного періоду їх об'єм швидко наростав і до 1927 р. кооперація вже мала значні досягнення в справі планового постачання сировини сільського господарства державній промисловості. Такі показники були наслідком планомірної господарської діяльності сільськогосподарської кооперації, яка організувала і фінансувала низку заходів, що дали зростання засівних площ селянських господарств та забезпечили зростання поголів'я худоби. Це можна простежити за певними статистичними даними. Так, наприклад, на 1928 р. динаміка селянської засівної площі зросла в порівнянні до 1916 р. на 125,8% (1916 р. – 15658 тис. дес., 1928 р. – 19707 тис. дес. [16, арк. 3]. Динаміка зростання кількості худоби (коні, ВРХ, вівці, свині) у співставленні до 1916 р. також зросла на 127,2% (тобто збільшилась з 21475 голів у 1916 р. до 27319 голів у 1928 р.) [16, арк. 3].

Сільськогосподарська кооперація займала провідні позиції в постачанні хмельової, тютюнової, цукрової сировини, її частка в хлібозаготівлях була також значною. Питома вага сільськогосподарської кооперації в збути товарних надлишків протягом 1924–1926 рр. була наступною: зернова продукція – зростання обсягів

з 14,2% до 29,1%, тютюн (махорка) – з 21,6% до 90,5%, хміль – 19,4% до 88,8% [6, с. 17; 8, с. 63].

Динаміка питомої ваги сільськогосподарської кооперації в охопленні товарних надлишків і в планових заготівлях інших продуктів сільського господарства (цукрового буряка, молочних продуктів, м'ясопродуктів, картоплі, яєць, городини, м'яти, фруктів, тваринницької сировини, прядива) також була відчутною. Швидкі темпи зростання збуто–постачальницької роботи кредитної кооперації можемо також прослідкувати за даними таблиці 1 [13, с. 238; 1, с. 10; 8, с. 62].

Таблиця 1

Динаміка зростання посередницької роботи кредитної сільськогосподарської кооперації за 1923–1928 рр. (в млн. крб.)

	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28
Постачання	59,3	96,7	129,5	194,6	223,0
Збут	50,0	83,1	241,3	370,8	492,1

Відносно загальної суми коштів, отриманих від проведення постачальницьких і збутових операцій з 1923 р. до 1927 р., то вона була наступною: 1923–1924 рр. – 109,3 млн. крб., 1924–1925 рр. – 179,8 млн. крб., 1925–1926 рр. – 370,8 млн. крб., 1926–1927 рр. – 650,3 млн. крб. [8, с. 62]. Проте не було враховано обігу цукрового буряка, що складав для 1924/25 р. 16 млн. крб., 1925/26 р. – 47 млн. крб., 1926/27 р. – 50 млн. крб. [8, с. 62]. В машинопостачанні сільськогосподарська кооперація підвищила свою питому вагу з 54% 1925 р. до 85% 1926 р., 94,7% – 1927/28 р.; в обігу лісопостачання 1926/27 р. до 65,3% селянського споживання лісу, а 1927/28 р. – до 75%. [8, с. 64]. Частка постачання таких засобів як насіння, угноєння та мінеральних добрив протягом 1926/27 р. та 1927/28 р. складала 100% [5, с. 29]. Якщо визначити місце збуту сільськогосподарської продукції в загальному кооперативному товарообігу, то він складав у 1923 р. 54%, 1924 р. – 56,7%, а 1927 р. – вже 85% [9, с. 74].

Маємо зазначити, що збільшення загальних обсягів сільськогосподарської продукції сприяло й зростанню доходів селян від її реалізації. Лише протягом 1926–1927 р. доходи селян зросли на 37,8%, що стимулювало господарів витратити більше коштів на економічне зміцнення власних господарств [12, с. 43]. Загалом наприкінці 1920–х рр. українська сільськогосподарська кооперація займала вагомі позиції у справі забезпечення внутрішнього ринку сільськогосподарською продукцією. Хоч їй належало лише 3% землі, проте вона об'єднувала 45% селянських господарств, продукція яких на внутрішньому ринку мала міцне становище [9, с. 77].

В загальній збуто–постачальницькій роботі системи сільськогосподарської кооперації щороку набували все більшого значення експортно–імпорتنі операції. Операції експорту кооперативна система проводила з метою поширення збуту продукції сільського господарства та розвитку на цій основі окремих галузей сільськогосподарського виробництва. А також щоб отримати кошти для розширення імпорту сільськогосподарських машин, тракторів та інвентарю,

необхідних для інтенсивного розвитку сільського господарства. Розвиток експортних операцій став однією з важливих складових діяльності сільськогосподарської кооперації. Сільськогосподарська продукція українських селянських господарств почала завойовувати власне місце на зовнішніх ринках. З літа 1924 р. «Сільський господар» отримав право самостійного експорту продукції на зовнішні ринки. Звичайно, в перший час траплялися певні хиби в експортній роботі, так як в період свого утворення сільськогосподарська кооперація «зустріла ринок у стані цілковитої стихійності» [7, с. 55]. Серед негараздів маємо зазначити наступні: слабкість матеріально–технічної бази в плані переробки, зберігання, транспортування продукції; низька якість продукції, недотримання стандартів, неналежна кваліфікація технічного персоналу; незнання зовнішнього ринку та його вимог, а також недостатня сітка кооперативних представництв за кордоном; різноманітність стандартних вимог різних заготівників [14, с. 16]. Проте зазначені помилки завдяки організаційній роботі кооперативної системи вдалось виправити в короткий термін. На початку 1920–х років на експорт заготовляли сировину тваринного походження, потім активно почали здійснювати вивіз за кордон технічних культур, серед яких цукровий буряк, хміль, коноплі, льон. Вже 1926/27 р. питома вага кооперації в експорті сільськогосподарських продуктів УСРР (без хлібної продукції) складала 30,1%, а 1927/28 р. – 47,5% [5, с. 34].

Щодо того, як експорт сільськогосподарської продукції торкався економічних інтересів селянства, то маємо відзначити, що він був вигідним для селянина в тогочасних економічних умовах, і ні в якому разі не обмежував його економічні інтереси. Наприклад, якщо зрівняти ціни на зерно 1923 р. в Україні і на зовнішніх ринках, то матимемо таку картину: в Україні хлібні ціни не перевищували 35 коп. за пуд, в той час коли на Берлінському ринку вартість пуду зерна складала 1 крб. 25 коп. – 1 крб. 35 коп. Тобто селянин, який здав зерно на експорт, отримував суму, відповідну місцевим ринковим цінам. Але, окрім того, він ще й одержував 40–50% прибутку від реалізації хлібу за кордоном [15, с. 25].

Фінансово–організаційне керівництво операціями з імпорту, які проводила кооперативна система, здійснював «Сільський господар». Проте іноді траплялися випадки, коли центри здійснювали закупівлі імпортованого товару самостійно. З кількісних показників, зазначених у річних звітах «Сільського господаря», доповідях в державні установи спеціальних центрів сільськогосподарської кооперації, імпорту сільськогосподарської кооперації значно відставав від експорту й мав в основному суто виробничий характер: сільськогосподарські машини, трактори, шпагат, насіння, устаткування переробних підприємств, агротехнічне приладдя тощо. Також зростає імпорту обладнання для задоволення потреб різних галузей сільського господарства: устаткування для племінних розплідників у птахівництві, для виготовлення бекону, для переробки винограду та ін. [7, с. 56].

Висновок. Таким чином, всебічне розширення видів і напрямків господарської діяльності, збуто–постачальницької, торгівельно–посередницької роботи сільськогосподарської кооперації забезпечувало селянським господарствам постійний ринок збуту їх

продукції, індивідуальна реалізація якої або мала певні труднощі, або й була практично неможливою. Збуто-постачальницька робота кооперативної системи сприяла піднесенню на вищий щабель розвитку продуктивних сил сільського господарства, адже кооперація займалася не лише організацією виробництва продукції в селянських господарствах, а й приділяла значну увагу її ринковому збуту. Маємо констатувати, що якісні зміни в сільському господарстві сприяли динамічному зростанню його товарності з 1924 р. до 1927 р. в 1,7 разів. Це зростання стало все відчутнішим, адже, починаючи з 1927/28 р., збут почав переважати над постачанням, що стало наслідком добре організованої господарської та фінансової діяльності системи сільськогосподарської кооперації.

Список використаних джерел

1. Батюк, І. 'Робота сільськогосподарської кооперації на Україні в 1924 р.', *Земельник: місячник*, №2 (лютий), с.4–12.
2. Батюк, І., 1925. 'Сільськогосподарська кооперація на Україні', Х.: *Книгоспілка*, 136 с.; Чапанов, АВ., 1929. 'Основные идеи и формы организации с.-х. кооперации', 2-е изд. перед. и доп., М.: *Книгосоюз*, 383 с.
3. Биченко, СМ., 2010. 'Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України (1921–1929 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»', Черкаси, 28 с.
4. Бутенко, ВІ., Філіпов, КВ., 2011. 'Кооперація, селянин, держава. Історія сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу: монографія', Х.: *ХНУ імені В. Н. Каразіна*, 216 с.
5. 'Відчит Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за 1927–28 операційний рік (1 жовтня 1927 р., 1 жовтня 1928 р.)', 1929, Х.: *Сільський господар*, 116 с.
6. 'Відчит Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за 1925–26 операційний рік', 1925, Х.: *Сільський господар*, VIII+132 с.
7. Дробот, В. 'Спеціальна кооперація України на десяти роковини Жовтня', *Український агроном*, №10–11, с.52–62.
8. 'Коопероване село', 1927, №20.
9. Марочко, ВІ., 2006. 'Кооперативні та колективні об'єднання селян (Cooperative and collective peasant associations)', *Історія україні 's'kogo seljanstva. Narysy: U 2-h t.*, К., Т.2, с.69–81.
10. Марочко, ВІ., 2000. 'Сільськогосподарська кооперація в роки непу: особливості становлення та функціонування (Agricultural co-operation during the years of NEP: peculiarities of formation and functioning)', *Sunmist' i osoblyvosti novoi' ekonomichnoi' polityky v ukrai'ns'komu seli (1921–1928 rr.) / Vidp. red. S. V. Kul'chyc'kyj*, К., с.115–141.
11. Марочко, В., 1998. 'Історична роль кооперації у формуванні внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції в 20-х рр. (Historical role of co-operation in the formation of the domestic agricultural market in the 20's.)', *Problemy istorii' Ukrai'ny: fakty, sudzhennja poshuky*, Vyp.4, с.68–93.
12. Морозов, АГ., 2006. 'Відбудова сільського господарства', *Історія українського селянства. Нариси: U 2-x t.*, К., Т.2, с.26–44.
13. Морозов, АГ., 1993. 'Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу', Черкаси: *НДІТЕХІМ*, 275 с.
14. 'Постанови Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації (15–21 грудня 1927 р.)', 1928, Х.: *Сільський господар*, 95 с.
15. 'Сільський господар', 1925, №10–11.
16. 'Центральний державний архів громадських об'єднань України', Ф.1. ЦК КП(б)У, Оп.20, Спр.2750, Докладные записки, выписки из протоколов заседаний бюро окружкомов партии, письма на имя секретарей ЦК КП(б) о ходе хлебозаготовительной кампании, продовольственным снабжении и экономическом положении округов (05.01.1928 – 19.09.1928 гг.), 123 арк.
3. Bychenko, SM., 2010. 'Vnesok sil's'kogospodars'koi' kooperacii' u zmicnennja dobrobutu seljanstva Ukrai'ny (1921–1929 rr.): Avto-ref. dys. ... kand. ist. nauk: spec. 07.00.01 «Istoriya Ukrai'ny» (Contribution of agricultural co-operation in strengthening the well-being of the peasantry of Ukraine (1921–1929): Author's abstract. dis ... Candidate historical sciences: special 07.00.01 «History of Ukraine»)', Cherkasy, 28 s.
4. Butenko, VI., Filipov, KV., 2011. 'Kooperacija, seljanyn, derzhava. Istorija sil's'kogospodars'koi' kooperacii' ukrai'ns'kogo sela periodu nepu: monografija (Cooperation, peasant, state. The history of agricultural cooperatives of the Ukrainian village of the NEP period: a monograph)', H.: *HNU imeni V. N. Karazina*, 216 s.
5. 'Vidchyt Vseukrai'ns'kogo sojuzu sil's'kogospodars'koi' kooperacii' «Sil's'kyj gospodar» za 1927–28 operacijnyj rik (1 zhovtnja 1927 r., 1 zhovtnja 1928 r.) (The All-Ukrainian Union of Agricultural Cooperatives "Farmer" for the 1927–28 operational year (October 1, 1927, October 1, 1928) is set to open)', 1929, H.: *Sil's'kyj gospodar*, 116 s.
6. 'Vidchyt Vseukrai'ns'kogo sojuzu sil's'kogospodars'koi' kooperacii' «Sil's'kyj gospodar» za 1925–26 operacijnyj rik (The All-Ukrainian Union of Agricultural Cooperatives "Farmer" for the 1925–26 operational year)', 1925, H.: *Sil's'kyj gospodar*, VIII+132 s.
7. Drobot, V. 'Special'na kooperacija Ukrai'ny na desjati rokovyny Zhovtnja (Special cooperation of Ukraine on the tenth anniversary of October)', *Ukrai'ns'kyj agronom*, №10–11, s.52–62.
8. 'Kooperovane selo (Cooperated village)', 1927, №20.
9. Marochko, VI., 2006. 'Kooperativni ta kolektyvni ob'jednannja seljan (Cooperative and collective peasant associations)', *Istorija ukrai'ns'kogo seljanstva. Narysy: U 2-h t.*, K., T.2, s.69–81.
10. Marochko, VI., 2000. 'Sil's'kogospodars'ka kooperacija v roky nepu: osoblyvosti stanovlennja ta funkcionuvannja (Agricultural co-operation during the years of NEP: peculiarities of formation and functioning)', *Sunmist' i osoblyvosti novoi' ekonomichnoi' polityky v ukrai'ns'komu seli (1921–1928 rr.) / Vidp. red. S. V. Kul'chyc'kyj*, K., s.115–141.
11. Marochko, V., 1998. 'Istorychna rol' kooperacii' u formuvanni vnutrishn'ogo rynku sil's'kogospodars'koi' produkcii' v 20-h rr. (Historical role of co-operation in the formation of the domestic agricultural market in the 20's.)', *Problemy istorii' Ukrai'ny: fakty, sudzhennja poshuky*, Vyp.4, s.68–93.
12. Morozov, AG., 2006. 'Vidbudova sil's'kogo gospodarstva (Reconstruction of agriculture)', *Istorija ukrai'ns'kogo seljanstva. Narysy: U 2-h t.*, K., T.2, s.26–44.
13. Morozov, AG., 1993. 'Selo i groshi. Ukrai'ns'ka kredytna kooperacija v dobu nepu (The village and the money. Ukrainian credit cooperation in the days of the NEP)', Cherkasy: *NDITEHIM*, 275 s.
14. 'Postanovy Vseukrai'ns'koi' organizacijno-instruktors'koi' narady sil's'kogospodars'koi' kooperacii' (15–21 grudnja 1927 r.) (Resolution of the All-Ukrainian Organizational and Instructional Meeting of Agricultural Cooperatives (December 15–21, 1927))', 1928, H.: *Sil's'kyj gospodar*, 95 s.
15. 'Sil's'kyj gospodar (The farmer)', 1925, №10–11.
16. 'Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrai'ny (Central State Archive of Public Associations of Ukraine)', F.1. CK KP(b)U, Op.20, Spr.2750, Dokladnye zapysky, vypysky yz protokolov zasedanyj bjuro okruzhkomov partyj, pys'ma na ymja sekretarej CK KP(b) o hode hlebozagotovitel'noj kampanyj, prodovol'stvennom snabzheny u ekonomycheskom polozheny okrugov (05.01.1928 – 19.09.1928 gg.), 123 ark.

Trenkin Yu. V., external PhD student at the Department of history and culture of Ukraine of Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical (Ukraine, Pereiaslav-Khmelnytskyi), trenkintrenkin@ukr.net

Sales and supply operations of Ukrainian agricultural cooperatives (1921–1928 years)

The system of organization and further implementation of structural units of agricultural cooperation of sales and supply operations in the pre-farm period is analyzed. The most effective forms and methods of intermediary work of the cooperative system are revealed. The importance of ensuring the functioning of the mechanism of sales and supply work for the economic growth and support of the interests of peasant farms, ensuring their economic needs is revealed.

Keywords: agricultural cooperation, sale, supply, economic needs, commodity circulation, peasant farming.

* * *

УДК 94:614.842.83.054(477)«1920–1930»

Харламов М. І.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України (Україна, Харків), mike1982kharlamov@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-5289-0290

ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ КОРОТКОСТРОКОВИХ КУРСІВ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПОЖЕЖНИХ УКРАЇНИ У 1920–1930 РОКАХ

Метою дослідження є розгляд основних аспектів роботи короткострокових пожежних освітніх курсів на території УСРР у 1920–1930 роках. В науковому дослідженні характеризуються загальні питання створення, діяльності та фінансування недовготривалих пожежно-технічних курсів української республіки у міжвоєнний період. Також розглядаються не досліджені питання змісту освітніх програм курсів з підвищення кваліфікації пожежних працівників. В статті використовувалися проблемно-хронологічний та історико-системний методи дослідження, що дозволили, на наш погляд, достатньо об'єктивно підійти до аналізу зазначених наукових питань. Дана наукова стаття базується на архівних джерелах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління, Державного архіву Харківської області (ДАХО), не досліджених друкованих періодичних видань досліджуваного періоду, що вперше введено у науковий обіг.

Ключові слова: пожежні, пожежні курси, підвищення кваліфікації, навчальна програма, спеціальні пожежні дисципліни, пожежні команди.

Необхідно відзначити, той факт що дослідження історії пожежної освіти у період між двома світовими війнами в Україні є такою науковою проблемою, що майже не розглядалася українськими та закордонними науковцями. Окремі питання цього напрямку у своїй роботі піднімав А. Г. Томіленко [4], однак аспекти діяльності саме короткострокових освітніх курсів для вогнеборців практично не піднімалися. При цьому, слід зауважити, що розгляд окремих аспектів пожежогасіння в Україні у 1920–х – 1930–х роках частково мав місце в українській та радянській історіографії. Зазначена автором роботи наукова проблематика, на наш погляд, безумовно, має науково актуальний характер, оскільки глибоких наукових досліджень з окресленої тематики не існує. Метою даної розвідки є розгляд специфіки створення, діяльності та фінансування не тривалих пожежно-технічних курсів української республіки у 1920–1930 році.

З 1918 року на території колишньої Російської імперії, підконтрольній більшовикам, в тому числі в Україні, періодично відкривалися пожежні курси. Їх кількість була обмеженою, пожежних було мало, однак курси працювали та випускали кваліфіковану пожежну силу для промисловості та сільського господарства України. Вони були, зокрема, відкриті у Харкові у 1920 році [5, арк. 57], а також у Шепетівській окрузі (Волинь).

Українські курси пожежних техніків були відкриті у м. Харків на базі Шевченківської пожежної частини за адресою: м. Харків, вул. Чернишевська, 98 (зараз вул. Чернишевська, 94 – Національний університет цивільного захисту України). Перші призначення посадових осіб відбулися наприкінці 1920 року, а сама робота курсів розпочалася у 1921 році. Навчання тривало шість місяців, випуск пожежних техніків відбувся у 1922 році, після чого через брак коштів Українські курси пожежних техніків тимчасово припинили свою діяльність до 1928 року, коли були відкриті дворічні пожежно-технічні курси НКВС УСРР.

У 1924–25 роках Шепетівським вільно-пожежним товариством були організовані двомісячні курси

підвищення кваліфікації для пожежних працівників місцевої округи. Усього було два випуски курсантів. На них навчалось 24 особи, фінансування було обмеженим (гроші виділялися за рахунок районних пожежних інструкторів – 27 карбованців на місяць), місце для проживання та навчання знаходили з проблемами, проте фахівців з пожежної справи все ж таки випустили [3, с. 14].

У 1927 році державними органами пожежної охорони було прийнято рішення про відкриття одно-, півтора та двомісячних пожежно-технічних курсів з підвищення кваліфікації районних пожежних інструкторів, керівників комунальних, професійних, сільських та добровільних пожежних команд, інших пожежних працівників у 23 округових містах України [2, с. 21]. Округові відділи комунальних та страхових справ виділяли гроші на навчання, проживання та харчування для пожежних, але при цьому від останніх вимагалися прагнення до навчання та добрий рівень підготовки. Кількість курсантів, яких посилали на курси було наступним: 1 людина з району де були професійні пожежні-брандмейстери при комунальних професійних пожежних командах, 2 людини з сільських районів де не було професійних дружин вогнеборців [1, арк. 506зв]. Їх кількість була у різних містах від 20 до 50 осіб [2, с. 21]. Так, наприклад, одні з таких курсів було відкрито на західній Україні.

У лютому 1927 року у місті Кам'янець на нараді при округовій страховій конторі за участі представників Держстраху (Клімова, Ломакіна, Вурштатмана), Міськгоспу (Романовського), відділу народної освіти (Дембицького), Хімічного технікуму (Манжурнет) було прийнято рішення про відкриття одномісячних пожежних курсів при Кам'янецькому хімічному технікумі. Навчання мало тривати 1 місяць починаючи з 15 квітня 1927 року. Вчитися могли представники пожежних організацій Кам'янецької, Проскурівської, Могилівської округ. У відборі кандидатів перевагу віддавали районним пожежним інструкторам, які після отримання свідоцтва про закінчення освітнього процесу могли використовувати отримані знання та досвід у практичній пожежній роботі. З Кам'янецької округи запрошували 16 осіб, з Проскурівської – 16 осіб, з Могилівської – 14 осіб. Для роботи курсів виділяли 2193 карбованці згідно затвердженого кошторису [6, арк. 114].

Для управління освітнім процесом створювали комісію у складі представника округового відділу державного страхування – Клімової, округового відділу місцевого господарства – Роднової, хімічного технікуму – Манжурнет. Головою курсів призначили інженера Манжурнет (із заробітною платою у 40 карбованців на місяць), який мав з 1 до 15 квітня 1927 року забезпечити проведення усієї необхідної технічно-організаційної та господарчої роботи для проведення занять [6, арк. 114]. Програма навчальних курсів надавалася Укрдержстрахом із узгодженням з НКВС. Хімію вивчали протягом 8 годин, фізику – 8 годин, пожежну тактику 24 години, пожежну профілактику – 8 годин, будівельні правила – 8 годин, вогнетривке будівництво – 16 годин, політграмоту – 8 годин, страхову справу – 8 годин, українську мову і пожежне діловодство – 8 годин. Усього на теоретичне навчання виділялося 96 годин. Стільки ж годин давалося і на відпрацювання практичних навичок.

Цікавим був викладацький склад курсів. Хімію читав професор хімічного технікуму Красніков, фізику – викладач Ус, Пожежну тактику та профілактику – викладачі Романовський та Архипенко, будівельні правила – професор Бауер, вогнетривке будівництво – голова курсів Манжурнет, страхову справу – викладач Ломакін, політичну грамоту та українську мову мали читати призначенці наркомату освіти. Головними у справі практичних занять призначалися Романовський та Архипенко [6, арк. 114].

Звичайно, що під час навчання предметів робився акцент на пожежну безпеку.

Викладачі Архипенко та Романовський передавали наступні знання з пожежної профілактики та тактики – правила протипожежної охорони підприємств та різних будівель, протипожежне устаткування підприємств та будівель, технічний догляд за протипожежним устаткуванням підприємств та будівель, чистення димарів, деревонасадження; заходи з локалізації та ліквідації пожеж; протипожежний табір, його склад, догляд за ним; пожежне приладдя для вогнегасіння, рятування та саморятування; пожежні насоси, їх будову та догляд за ними, ремонт; організацію водопостачання на випадок пожежі, штучні та природні водойми, шланги та їх з'єднання; гасіння внутрішніх пожеж, пожеж на горищі, помешкань у підвалах, відкритих пожеж, пожеж у лісі та степу, пожеж комор та горючих рідин [6, арк. 116].

Учні повинні були мати і інші знання з теорії та практики пожежної тактики, а саме про: «...причини пожеж, обслідування місця пожежі, види і правила організації пожежних команд, внутрішній розпорядок у пожежних організаціях, методи навчання вогневих сторож, штати людей дружин вогнеборців, збори пожежних на виїзд, засоби порятунку пожежних та цивільного населення, підтримування порядку на пожежах, розбирання будівель та засоби повалення димарів» [6, арк. 116]. На практичних заняттях курсанти запрягали коней для виїзду на пожежі, встановлювали ручні труби, виконували тренувальні вправи з рятування та саморятування, проводили розбирання та збірку дрібного пожежного реманенту, їздили на ознайомлення з діючими пожежними організаціями найближчих міст.

Існував також і суто теоретичний блок дисциплін – «Політична грамота», «Страхова справа», «Українська мова та пожежне діловодство». Пожежні отримували короткі відомості з політичної економії, з економіки та політики страхування, засад обов'язкового неокладного та добровільного, поверхокладного пільгового добровільного страхування будівель, худоби та посівів, страхування життя та рухомості. Курсанти на основі законів про державне страхування проводили переоцінку та реєстрацію страхових випадків, ліквідацію збитків, аналізували участь Укрдержстраху у справі превентивних та репресивних заходів у галузі страхування від пожеж, а також вчилися грамотно викладати думки на папері, розбиратися у страховій та пожежній термінології, складати офіційні листи, заявки, вести пожежне діловодство [6, арк. 117]. За тиждень курсанти проходили по 4 практичні години з дисциплін, та по 2 години теоретичних (окрім тактики – 6 годин та вогнетривкого будівництва – 4 години). Після завершення навчання пожежні протягом п'яти днів складали іспити з дисциплін.

Курсанти проживали безкоштовно у гуртожитку хімічного технікуму, проїзд до курсів та в зворотному напрямі оплачувався районними виконавчими комітетами. Згідно кошторису видатків на улаштування одномісячних пожежних курсів при Кам'янецькому хімічному технікумові заробітна плата лекторам складала 192 карбованці (96 годин по 2 карбованці за годину), керівникам практичних вправ 80 карбованців (40 годин по 2 карбованці), завідувачеві пожежних курсів – 60 карбованців за 1,5 місяці, прибиранникові – 10 карбованців; 46 курсантів протягом 35 днів отримували на день 80 копійок, що складало 1288 карбованців. Інші видатки були такими: «...зошити – 13 карбованців 80 копійок, хімічні олівці – 10 карбованців, загальний зошит та журнал – 2 карбованці, література – 80 карбованців, платня Сільбуду за помешкання – 322 карбованці, платня Соцстрахові – 34 карбованці 20 копійок, платня Держстрахові за страхування від нещасних випадків – 46 карбованців, матеріали для навчання (цемент, пісок тощо) – 30 карбованців, непередбачувані витрати – 36 карбованців» [6, арк. 115]. Схожі курси були організовані наприкінці 1920-х років у різних містах, в тому числі у м. Луганськ у 1928 році при округовому відділі місцевого господарства (1,5 місячні курси для підвищення кваліфікації командного складу пожежних організацій рудоуправлінь військової округи) [8, арк. 17]. Навчання на одно та півторамісячних курсах було схожим на навчання на шестимісячних та тримісячних курсах, однак матеріал надавався у скороченому обсязі, що є природним у зв'язку з обмеженим терміном навчання. Однак свою справу підготовки більш кваліфікованих пожежних вони робили достатньо ефективно.

У червні 1930 року були відкриті двомісячні пожежно-технічні курси у Миколаївській окрузі. Вони готували пожежних робітників як для села, так і для міста. Викладачі призначалися округовим відділом народної освіти або погоджувались з ним. Предмети, що викладалися були майже ідентичними тим, що викладалися на шести і тримісячних курсах: суспільствознавство, українська мова, математика, основи фізики та хімії, графічна грамота, хімічна оборона, основи будівельної справи та вогнетривке будівництво, водопостачання, основи іпології, механіка та машинознавство, електротехніка, основи пожежної справи, пожежна тактика, основи страхової справи, надання першої медичної допомоги, практичні вправи з пожежним приладдям і машинами, практичні роботи у майстернях» [7, арк. 11]. Курсанти були забезпечені канцелярським приладдям, підручниками, проводилися загальні зібрання.

Склад слухачів складався з 30 осіб, з сільських районів було направлено 10 людей, з міських пожежних частин – 10 пожежних, інші 10 – з промислових та відомчих пожежних організацій. 16 людей були членами КП(б)У, 7 осіб входили до складу комітету незможних селян, 2 людини – членами ЛКСМ. Пожежні, що прагнули підвищити свою кваліфікацію відповідально ставилися до занять, так «... з 1440 душоднів відвідування, 32 дні було пропущено, з них 50% за поважними причинами, під час навчання міські слухачі ночували вдома, 12 осіб з районів округи жили у гуртожитку при міській пожежній частині (несли варту у пожежкоманді з 18.00 до 6.00)». Управління курсами здійснювалося округовим відділом

комунального господарства, який виділив на проведення освітнього процесу 1605,15 карбованців, з яких на зарплату викладачам витратили – 568 карбованців, письмове приладдя – 61,97 карбованців, харчування – 876 карбованців, підручники – 51,05 карбованців, господарчі витрати – 29,91 карбованців, переїзд курсантів – 18,22 карбованці [7, арк. 11зв].

Короткотермінові пожежні курси у 1920–1930-х роках мали достатньо проблем у своєму розвитку, однак вони робили справу швидкого підвищення кваліфікації пожежних робітників України, що у позитивному плані відбивалося на кількості пожеж у республіці в плані їх зменшення. У подальших наукових роботах можливий аналіз діяльності курсів з підвищення кваліфікації пожежних працівників сільського господарства України у 1920–1930-х роках.

Список використаних джерел

1. 'Державний архів Харківської області', ФР 1574. Старовірський волосний виконавчий комітет, Оп.6, Спр.11. Дело о пожарном состоянии Староверовского района. 1926, 186 арк.
2. Майський, В., 1927. 'Сельская пожарность на Украине', *Пожарное дело*, 6 (28), с.21.
3. Ротенберг, М., 1926. 'Вторые окружные пожарные курсы Шепетовщины', *Пожарное дело*, 4 (14), с.14.
4. Томіленко, А.Г., 2016. 'Підготовка кадрів у галузі пожежної безпеки в Україні у 20–30-х роках ХХ століття', *Гуманітарний вісник ЧДТУ*, 25 (9), с.75–83.
5. 'Центральний державний архів вищих органів влади і управління України', Ф.5. Народний комісаріат внутрішніх справ, Оп.1., Спр.406. Циркуляри та накази пожежних підрозділів Всеукраїнського відділу та комунального відділу Харківського губвиконкому. 22.08.1920 – 21.08.1921 рр., 184 арк.
6. Там само, Ф.5. Народний комісаріат внутрішніх справ, Оп.3., Спр.1433. Статистичні відомості та звіти про роботу пожежних інспекцій окрвиконкомів за 1927–1928 р. та плани робіт на 1928–1929 р. 1928 р., 131 арк.
7. Там само, Ф.5. Народний комісаріат внутрішніх справ, Оп.3., Спр.1828. Звіти про стан пожежної охорони та організації добровільних дружин у містах та округах за 1928–1929 р. 1928–1929 р., 292 арк.
8. Там само, Ф.34. Вища Рада Народного Господарства УСРР, Оп.13., Спр.653. Переписка з НКВС УСРР про введення у штатні розклади відділів місцевої промисловості посади пожежний інспектор. 1928–1929 р., 279 арк.

References

1. 'Derzhavnyi arhiv Harkivs'koi oblasti (State Archive of Kharkiv Region)', FR 1574. Starovirivskiy volosnyy vykonavchyy komitet, Op.6, Spr.11. Delo o pozharom sostojanii Staroverovskogo rajona. 1926, 186 ark.
2. Majs'kij, V., 1927. 'Sel'skaja požarnost' na Ukraine (Rural fire in Ukraine)', *Pozharnoe delo*, 6 (28), s.21.
3. Rotenberg, M., 1926. 'Vtorye okružhnye požarnye kursy Shepetovshhiny (Second district fire courses Shepetovschiny)', *Pozharnoe delo*, 4 (14), s.14.
4. Tomilenko, A.G., 2016. 'Pidgotovka kadriv u galuzi pozhehznoi' bezpeky v Ukraїni u 20–30–h rokakh XX stolittja (Training of personnel in the field of fire safety in Ukraine in the 20–30th years of the XX century)', *Gumanitarnyj visnyk ChDTU*, 25 (9), s.75–83.
5. 'Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady i upravlinnja Ukraїny (Central state archives of the supreme bodies of power and management of Ukraine)', F.5. Narodnyj komisariat vnutrishnih sprav, Op.1., Spr.406. Cyrkuljary ta nakazy pozhehznych pidviddiliv vseukrajniskogo viddilju ta komunal'nogo viddilju Harkivs'kogo gubvykonkomu. 22.08.1920 – 21.08.1921 rr., 184 ark.
6. Tam samo (Ibid), F.5. Narodnyj komisariat vnutrishnih sprav, Op.3., Spr.1433. Statystychni vidomosti ta zvity pro robotu pozhehznych inspekciy okrvykonkomiv za 1927–1928 r. ta plany robit na 1928–1929 r. 1928 r., 131 ark.
7. Tam samo (Ibid), F.5. Narodnyj komisariat vnutrishnih sprav, Op.3., Spr.1828. Zvity pro stan pozhehznoi' ohorony ta organizacij

dobrovil'nyh družyn u mistah ta okrugah za 1928–1929 r. 1928–1929 r., 292 ark.

8. Tam samo (Ibid), F.34. Vyshha Rada Narodnogo Gospodarstva USSR, Op.13., Spr.653. Perepyska z NKVS USSR pro vvedennja u shtatni rozklady viddiliv miscevoi' promyslovosti posady pozhehznyj inspektor. 1928–1929 r., 279 ark.

Kharlamov M. I., Ph.D. (historical sciences), Associate Professor, Associate Professor of department of social and humanitarian disciplines of the National university of civil protection of Ukraine (Ukraine, Kharkiv), mike1982kharlamov@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-5289-0290

Features of work of short-term training courses for firefighting in Ukraine from 1920 to 1930

The purpose of the study is to consider the main aspects of the work of short-term fire educational courses in the territory of the Ukrainian SSR in 1920–1930. The scientific research describes the general issues of the creation, operation and financing of short-term fire and technical courses of the Ukrainian republic during the interwar period. Also reviewed are unexplored issues in the content of educational programs for refresher courses for firefighters. The article used the problem-chronological and historical-systematic methods of research, which, in our opinion, allowed us to approach objectively an analysis of these scientific issues. This scientific article is based on archival sources of the Central State Archive of the Supreme Authorities and Governments, the State Archive of the Kharkiv Region (SAKR), unexamined printed periodicals of the investigated period, which were first introduced into scientific circulation.

Keywords: fire, fire courses, advanced training, curriculum, special fire fighting disciplines, fire brigades.

* * *

УДК 316.334.55 (477):940.5

Волошин І. В.,

старший викладач кафедри суспільних наук,
Черкаський інститут пожежної безпеки
ім. Героїв Чорнобиля (Україна, Черкаси),
igorvoloshin@ukr.net

Роль спеціалізованої сільськогосподарської мережі «Добробут» у розвитку м'ясної та м'ясопереробної галузей Української СРР в добу НЕПУ

Розкрито значення сільськогосподарської мережі «Добробут» для відновлення і подальшого кількісно-якісного зростання м'ясної галузі Української СРР у 1920-х рр. Доводиться, що система господарсько-економічних, просвітницьких, селекційних і зоотехнічних заходів, які проводив «Добробут», дозволила швидко підвищити ефективність м'ясної галузі селянських господарств. Визначено шляхи інтенсифікації сучасної вітчизняної м'ясо-молочної галузі з урахуванням історичного досвіду.

Ключові слова: кредитна кооперація, кредитне товариство, селянське господарство, нова економічна політика, сільськогосподарська мережа «Добробут», скотарство, інтенсифікація сільського господарства.

В період нової економічної політики Всеукраїнська спілка м'ясо-молочної кооперації «Добробут», спираючись на міцний фундамент своїх постійно зростаючих доходів, розгорнула широку й багатосторонню роботу щодо інтенсифікації м'ясо-молочної галузі, залучаючи в цей процес бажані селянські господарства. Завдяки здійсненим заходам, м'ясна та м'ясопереробна галузі економіки Української СРР змогли за короткий час не лише забезпечити потреби внутрішнього, але й завоювати визнання на зовнішньому ринку. Врахування позитивного досвіду товариства «Добробут», завдяки ретроспективному аналізу, може бути корисним для поліпшення становища м'ясної галузі харчової промисловості в сучасній Україні.

В новітній історіографії розвитку тваринництва доби непу маємо відзначити доробок таких дослідників як С. Биченко [2], О. Дулгерова [6], В. Лазуренко [9; 10], В. Марочко [12], А. Морозов [14], В. Паскаленко [16], Ю. Раку [17].

Мета даної статті. З'ясувати ефективність заходів, ініційованих спеціалізованою сільськогосподарською мережею «Добробут», для відновлення і подальшого укріплення м'ясної та м'ясопереробної галузей харчової промисловості Української СРР доби непу.

Завдання дослідження. Відповідно до мети поставленні наступні завдання, зокрема: розкрити значення сільськогосподарської мережі «Добробут» для відновлення і подальшого кількісно-якісного зростання м'ясної галузі Української СРР у 1920-х рр.; розкрити особливості системи господарсько-економічних, просвітницьких, селекційних і зоотехнічних заходів, які проводив «Добробут» щодо підвищення ефективності м'ясної галузі селянських господарств в непівський період.

Ситуація українському тваринництві на початку непу характеризувалася повною деградацією м'ясомолочного стада за роки військових дій. Як відзначалось в звіті Наркомзему, «За роки громадянської війни від племінного тваринництва майже нічого не залишилось» [14, с. 239]. У цілому по Україні більшість селянських корів давала на початку відбудовного періоду лише по 50 пудів молока в рік. Аналогічне положення складалось і в м'ясному тваринництві. Найвні породи свиней були в 2–3 рази менш скороспілі, ніж чистопорідні. Запущеним було і птахівництво. Селянська курка важила всього 1,5–3 фунти і давала в рік 50–60 дрібних яєць [20, с. 61].

Таким чином, на 1920-ті рр. актуальним завданням економіки Української СРР була інтенсифікація тваринницького сектору. В цій площині перед галуззю стояв ряд завдань: підготовка племінного матеріалу в кількості, достатній для потреб народного господарства; вирішення кормової бази тваринництва; організація ветеринарно-санітарної справи; комплектування економічних районів відповідними породами худоби і законодавче оформлення цього процесу; підготовка кадрів та реорганізація ВИШів для потреб сільського господарства [4, с. 6].

Середбентрів спеціалізованої сільськогосподарської кооперації, які функціонували в Україні періоду нової економічної політики («Кооптах», «Добробут», «Плодоспілка», «Бурякоспілка», «Укрсільцукор» і «Товариство насінництва»), основне завдання досвідно-технічної роботи відділів «Добробуту» визначалося як «вишукування в умовах українського сільського господарства шляхів для підвищення продукції с.г. тварин, поліпшення якості продуктів та одночасно з цим зниження вартості виробництва» [13, с. 4].

Високими темпами збільшувались заготівлі і в системі «Добробуту». Коли в першій половині 1924/25 року було заготовлено 186 тисяч пудів м'яса, то в першій половині 1925/26 року – вже 682 тисячі пудів [14, с. 235]. Уявлення про структуру заготівель м'ясної продукції в республіканському масштабі дає звіт м'ясного відділу товариства «Добробут» за 1.10.1924 – 1.01.1925. Так, протягом звітного періоду було заготовлено 70 тис. голів худоби, або в забитій вазі 840 тис. пудів на загальну суму 6,5 млн. карбованців. В цілому, відзначається виконання

плану на 140%, попри несприятливі умови кредитування [33, арк. 16].

Поруч із загальним зростанням обсягів виробництва і переробки м'яса, товарні м'ясні ресурси України лише за період з 1925/66 по 1926/27 рік збільшились з 25,8 до 28,8 млн. пудів, або з 416 до 464 тис. тон [8, с. 41].

В 1928/29 господарському році тільки Наркомвнуторгом СРСР був запланований централізований завіз м'яса в 40 міст країни загальним обсягом в 434 тис. тон. У тому числі 164 тис. в Москву, 120 тис. тон в Ленінград, 11 тис. тон в Сталіно. Забезпечення переважної частини цих поставок покладалося на Україну. В будь-якому разі прискорене відновлення продуктивного тваринництва в Україні, яке проходило значно швидшими темпами, ніж це відбувалося в інших галузях сільського господарства республіки, безпосередньо вплинуло на збільшення споживання населенням масла, молока, м'яса.

Зрозуміло, що швидкий розвиток таких інтенсивних галузей сільського господарства, як м'ясне і молочне тваринництво, птахівництво, означало значне підвищення потреби на зерно всередині самого сільського господарства. На приріст 1 пуда ваги потрібно згодувати свині, залежно від виду (сало, бекон) та продуктивності (скоростиглості) породи, від 6 до 24 пуд. зерна [14, с. 245–246].

У зв'язку з цим, слід звернути увагу на те, що протягом непу помітно змінилася структура сільськогосподарського виробництва. Так, на 1927/28 рр. середні показники виробництва м'ясних та молочних продуктів перевищували відповідні показники 1913 р. на 26%, технічних культур – на 45%, тоді як обсяг вирощеної зернової продукції був на 22% менше середніх показників 1913 р.

Маючи добру сировину і високорозвинену переробку базу, «Добробут» збільшував обсяг експорту і в галузі м'ясного тваринництва, докорінна реконструкція Полтавської беконної фабрики дозволила швидко розвинути експорт компактних дорогих видів м'ясної продукції, експорт якої був значно надійніший, тому що майже не залежав від несприятливих обставин, які не раз приводили до відчутних втрат, наприклад, при експорті живих свиней. Якість бекону «Добробуту» дозволила потіснити на англійському ринку багатьох його традиційних експортерів і лише за період з 1924/25 по 1925/26 р. збільшити продаж в 3,6 разів [14, с. 245–246]. Вартість м'ясного експорту «Добробуту» зросла з 317 тис. крб. в 1924/25 р. до 1116 тис. крб. лише за першу половину 1926/27 р. [24, с. 7]. Асортимент ковбасних виробів ковбасної фабрики товариства «Добробут» м. Харкова на березень 1925 р. нараховував 29 найменувань [32, арк. 34].

Обсяги продукції, заготовленої за одну зміну ковбасним виробництвом Дергачівського сільськогосподарського товариства становили: до 150 пудів копчених виробів, до 300 штук сухих ковбас сортів «Краківська» та «Московська», 20 пудів смальцю, 40 пудів сирих виробів (сальтисонів) [31, арк. 3].

Як уже відзначалося, спілка «Добробут» була зареєстрована в липні й почала роботу в жовтні 1924 р. В її статуті зазначалося, що спілка ставить перед собою завдання поліпшення і розвитку м'ясомолочного тваринництва шляхом організації племінної справи, збуту і переробки продуктів тваринництва, постачання

членів спілки всім необхідним для успішного ведення господарства [7, с. 51]. Членами «Добробуту» могли бути союзи як спеціалізовані, так і універсальні й змішані, що вели подібну роботу. З метою найбільш повного залучення селянства до участі в роботі «Добробуту» статут дозволяв і безпосереднє членство в ньому великих спеціалізованих сільськогосподарських товариств, що налічували більше 250 членів. Ще один центр спеціалізованої сільськогосподарської кооперації почав роботу 13 серпня 1924 р. – Всеукраїнське спеціалізоване товариство збуту й експорту продуктів птахівництва «Кооптах».

Система м'ясомолочної кооперації «Добробут» відзначалася кваліфікованим персоналом, виробничим досвідом, глибоким знанням сутності тих чи інших господарських проблем, організовуючи, таким чином, максимально продуктивне використання кредитних коштів кооперованих ними селянських господарств.

Агрономами 1920–х рр. було виділено цілий ряд несприятливих для розвитку українського скотарства факторів, які не залежали від товариства «Добробут», однак мали місце впродовж майже всього періоду непу. Сюди належать: недостатній обсяг вирощування кормових культур; бідність харчового раціону тварин, зокрема на білкові речовини, що погіршує ефективність міксування інших кормів; вивіз із республіки концентрованих кормів – макухи, висівку тощо; велика залежність тваринницького сектору від природних кормових площ, пасовищ, врожаїв сіна і ярих зернових; брак кормових резервів (наприклад, скотарство Російської імперії напередодні Першої світової війни передбачало дворічний запас корму); розв'язання зернової проблеми за рахунок розорювання природних кормових площ для скотарства [18, с. 12].

Незважаючи на це, Всеукраїнська спілка м'ясо–молочної кооперації «Добробут», спираючись на міцний фундамент своїх постійно зростаючих доходів, розгорнула широку й багатогоронну роботу щодо інтенсифікації м'ясо–молочної галузі, залучаючи в цей процес бажаючі селянські господарства. Організаційно–господарські заходи, ініційовані «Добробутом», передбачали: організацію виробництва та постачання концентрованих кормів, контракцію бугаїв, корів і свиней, закупівля за кордоном високопорідних плідників, пряме кредитування селянських господарств, у т.ч. в товарній формі – у вигляді молодняка худоби.

Іншим напрямком підвищення культури ведення скотарства селянами стало контроль–асистентське обслуговування, облік і ведення продуктивних якостей потомства наявних плідників, організація виставок–конкурсів, курси годування і облаштування тваринницьких дворів і кооперативних приміщень, силосних ям тощо, конкурси на чистоту молока, республіканські та місцеві конкурси майстрів масло– і сировиробництва. Широкого розмаху набула освітня діяльність «Добробуту». З цією метою організовувалися чисельні курси і школи для господарів дворів, курси контроль–асистентів, з'їзди по тваринництву, публікація інструкцій, плакатів, брошур тощо.

Поруч із позитивною динамікою розвитку м'ясної галузі в більшості районів УСРР, слід зауважити випадки недостатньої активності державних і кооперативних м'ясозаготовачів, обмежену місткість місцевих м'ясних ринків, спекулятивні операції приватних торгівців тощо,

які призводили або до значного падіння цін на худобу, або гальмували темпи розвитку м'ясної та м'ясопереробної галузей.

Ще одним стримуючим фактором розвитку тваринництва в цілому та м'ясної галузі зокрема була жорстокість тогочасної податкової політики в аграрному секторі. Податком обкладалися практично всі галузі селянського господарювання: рільництво, тваринництво, луківництво та присадібні ділянки. Інакше кажучи, практично всі види рослинницької та тваринницької продукції розглядалися податковими органами як суто товарні. Для визначення обсягу валової продукції селянського господарства та встановлення на цій основі суми податку враховувалися в рільництві, наприклад, не лише вартість зібраного зерна, але й соломи та вирощеного насінневого матеріалу. У тваринництві враховувалися вартість всієї яловичини, свинини, баранини, молока, яєць, битої птиці, шерсті та шкір, які отримувало господарство. Так само ретельно враховувалася вартість продукції присадібних ділянок, а в ряді випадків і садівництва. «Норми виходу рільничої та тваринницької продукції визначалися при цьому досить напружено. Тобто, суто статистично мало не вся вироблена в селянському господарстві продукція розглядалася як товарна» – приходиться до висновку сучасний історик–аграрник А. Морозов [14, с. 121]. Хоча зрозуміло, що характерне для переважаючої частини України саме багатогалузеве дрібне селянське господарство не могло мати не те, що високий, а просто мінімальний рівень товарності всіх своїх галузей.

Аналізуючи середньостатистичні розрахунки, які закладалися в основу обрахування вартості валової продукції пересічного селянського господарства, його прибутковості та витікаючої звідси суми податку не можна не бачити їх досить серйозної невідповідності тогочасним господарсько–економічним реаліям.

Висновок. В цілому ж, система господарсько–економічних, селекційних і зоотехнічних заходів, які проводив «Добробут», дозволила швидко підвищити ефективність м'ясної та м'ясопереробної частини селянських господарств. Така, що відчувала стагнацію перед Першою світовою війною, повністю зруйнована в роки війни, м'ясна галузь тваринництва була швидко відновлена протягом 1924–1927 рр. зусиллями партнерів мережі «Добробуту». Зрештою, вона змогла не лише забезпечити потреби внутрішнього, але й завоювати визнання на зовнішньому ринку.

Список використаних джерел

1. Батюк, І., 1925. 'Сільськогосподарська кооперація на Україні', Х.: Книгоспілка, 136 с.
2. Биченко, СМ., 2010. 'Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України (1921–1929 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук', Київ, 20 с.
3. 'Відчит Українського союзу с/г кооперації «Сільський господар» за 1926–1927 операційний рік', 1928, X., 68 с.
4. Грушевський, Л., 1929. 'Завдання та напрямок реконструкції скотарства на Україні', *Українське скотарство*, №11, листопад, с. 3–7.
5. Дешко, Е., 1927. 'Кооперація на Україні', X., 100 с.
6. Дулгерова, ОМ., 2006. 'Культурно–освітня діяльність сільськогосподарської кооперації України в добу НЕПУ: автореф. дис... канд. іст. наук', Черкаси, 20 с.
7. 'Кооперація на Україні в 1925/26 році', 1929, X., 79 с.
8. 'Коопероване село', 1927, №17, с.41.
9. Лазуренко, ВМ., 2013. 'Українське фермерство: злет і падіння (1921–1929 рр.)', Черкаси: ЧДТУ, 474 с.

10. Лазуренко, ВМ., Паскаленко, ВМ., 2011. 'Український фермер в добу НЕПу', Черкаси: *Вертикаль, видавець Кандич С. Г.*, 346 с.
11. Личко, І., 1927. 'Кооперативне страхування с.-г. худоби', *Українське скотарство*, №7, липень, с.32–36.
12. Марочко, ВІ., 1995. 'Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929)', К.: *М. Р. Kots Publishin*, 216 с.
13. Машура, С., 1928. 'Новим шляхом', *Українське скотарство*, №8–9, серпень – вересень, с.3–5.
14. Морозов, АГ., 2016. 'Сільськогосподарська кредитна кооперація в Україні (1921–1929)', Черкаси: *Вертикаль, видавець Кандич С. Г.*, 362 с.
15. Огій, Я., 1929. 'Нова організаційна побудова та виробничі завдання скотарської кооперації', *Українське скотарство*, №12, грудень, с.8–12.
16. Паскаленко, ВС., 2006. 'Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921–1924 рр.): соціально-економічний аспект: автореф. дис... канд. іст. наук', Черкаси, 20 с.
17. Раку, ЮГ., 2008. 'Українська сільськогосподарська кооперація в м'ясо-молочному експорті України в роки непу', *Український селянин: збірник наукових праць*, Черкаси, Вип.11, с.262–265.
18. Селицький, Е., 1929. 'Стан скотарства України за даними весняного опиту 1929 року та заходи до його відновлення', *Українське скотарство*, №11, листопад, с.8–17.
19. 'Селянське життя', 1924, №54, с.14.
20. 'Сільський господар', 1925, №13/14, с.61.
21. 'Сільський господар: Відчит за 1926/27 операційний рік', 78 с.
22. 'Український економіст', 1923, 22 грудня, с.7.
23. 'Українське скотарство', 1926, №1, с.5.
24. 'Український агроном', 1927, №5/6, с.7.
25. Уман, Ю., 1928. 'Наші підсумки', *Українське скотарство*, №1, січень, с.3–7.
26. 'ЦДАВО України', Ф.27, Оп.9, Спр.413.
27. Там само, Ф.320, Оп.1, Спр.272.
28. Там само, Ф.325, Оп.1, Спр.102.
29. Там само, Спр.272.
30. Там само, Спр.289.
31. Там само, Спр.39.
32. Там само, Спр.64.
33. Там само, Спр.10.

References

1. Batjuk, I., 1925. 'Sil's'kogospodars'ka kooperacija na Ukrai'ni (Agricultural cooperation in Ukraine)', Н.: *Knygospilka*, 136 s.
2. Bychenko, SM., 2010. 'Vnesok sil's'kogospodars'koi kooperacii' u zmicennja dobrobutu seljanstva Ukrai'ny (1921–1929 rr.): avtoref. dys... kand. ist. nauk (Contribution of agricultural cooperation to the strengthening of the well-being of the peasantry of Ukraine (1921–1929): Dissertation ... Cand. historical sciences)', Kyi'v, 20 s.
3. 'Vidchyt Ukrai'ns'kogo sojuzu s/g kooperacii' «Sil's'kyj gospodar» za 1926–1927 operacijnyj rik (The Ukrainian Union of Agricultural Cooperatives «The Farmer» opens for the 1926–1927 operating year)', 1928, Н., 68 s.
4. Grushevs'kyj, L., 1929. 'Zavdannja ta naprjamok rekonstrukcii' skotarstva na Ukrai'ni (Task and direction of the reconstruction of cattle breeding in Ukraine)', *Ukrai'ns'ke skotarstvo*, №11, lystopad, s. 3–7.
5. Dshko, E., 1927. 'Kooperacija na Ukrai'ni (Cooperation in Ukraine)', Н., 100 s.
6. Dulgerova, OM., 2006. 'Kul'turno-osvitnja dij'al'nist' sil'sko-gospodars'koi kooperacii' Ukrai'ny v dobu NEПу: avtoref. dys... kand. ist. nauk (Cultural and educational activity of the agricultural cooperation of Ukraine in the days of the NEP: dissertation ... Cand. Historical Sciences)', Cherkasy, 20 s.
7. 'Kooperacija na Ukrai'ni v 1925/26 roci (Cooperation in Ukraine in 1925/26)', 1929, Н., 79 s.
8. 'Kooperovane selo (Cooperated village)', 1927, №17, s.41.
9. Lazurenko, VM., 2013. 'Ukrai'ns'ke fermerstvo: zlet i padinnja (1921–1929 rr.) (Ukrainian farming: the rise and fall (1921–1929))', Cherkasy: *ChDTU*, 474 s.
10. Lazurenko, VM., Paskalenko, VM., 2011. 'Ukrai'ns'kyj fermer v dobu NEПу (Ukrainian farmer in the day of the NEP)', Cherkasy: *Vertikal', vydavec' Kandych S. G.*, 346 s.
11. Lychko, I., 1927. 'Kooperatyvne strahuvannja s.–g. Hudoby (Cooperative insurance s.–g. livestock)', *Ukrai'ns'ke skotarstvo*, №7, lypen', s.32–36.
12. Marochko, VI., 1995. 'Ukrai'ns'ka seljans'ka kooperacija. Istoryko-teoretychnyj aspekt (1861–1929) (Ukrainian Peasant Cooperation. Historical and Theoretical Aspect (1861–1929))', К.: *М. R. Kots Publishin*, 216 s.

13. Mashura, S., 1928. 'Novym shljahom (New way)', *Ukrai'ns'ke skotarstvo*, №8–9, serpen' – veresen', s.3–5.
14. Morozov, AG., 2016. 'Sil's'kogospodars'ka kredytna kooperacija v Ukrai'ni (1921–1929) (Agricultural Credit Co-operation in Ukraine (1921–1929))', Cherkasy: *Vertikal', vydavec' Kandych S. G.*, 362 s.
15. Ogij, Ja., 1929. 'Nova organizacijna pobudova ta vyrobnychi zavdannja skotars'koi kooperacii' (New organizational structure and production tasks of cattle cooperatives)', *Ukrai'ns'ke skotarstvo*, №12, gruden', s.8–12.
16. Paskalenko, VS., 2006. 'Zamozhne seljanstvo v sil's'kogospodars'kij kooperacii' Ukrai'ny (1921–1924 rr.): social'no-ekonomichnyj aspekt: avtoref. dys... kand. ist. nauk (The wealthy peasantry in the agricultural co-operation of Ukraine (1921–1924): Socio-economic aspect: dissertation... Cand. historical sciences)', Cherkasy, 20 s.
17. Raku, JuG., 2008. 'Ukrai'ns'ka sil's'kogospodars'ka kooperacija v m'jaso-molochnomu eksporti Ukrai'ny v roky nepu (Ukrainian agricultural cooperative in meat and dairy exports of Ukraine during the NEP years)', *Ukrai'ns'kyj seljanyn: zbirnyk naukovykh prac'*, Cherkasy, Vyp.11, s.262–265.
18. Selyc'kyj, E., 1929. 'Stan skotarstva Ukrai'ny za danymy vesnjanoogo opytu 1929 roku ta zahody do jogo vidnovlennja (State of cattle breeding of Ukraine according to the spring survey of 1929 and measures for its restoration)', *Ukrai'ns'ke skotarstvo*, №11, lystopad, s.8–17.
19. 'Seljans'ke zhyttja (Peasant life)', 1924, №54, s.14.
20. 'Sil's'kyj gospodar (The farmer)', 1925, №13/14, s.61.
21. 'Sil's'kyj gospodar: Vidchyt za 1926/27 operacijnyj rik (The farmer: The 1926/27 operational year will be operational)', 78 s.
22. 'Ukrayns'kij ekonomist (Ukrainian economist)', 1923, 22 dekabrja, s.7.
23. 'Ukrai'ns'ke skotarstvo (Ukrainian cattle breeding)', 1926, №1, s.5.
24. 'Ukrai'ns'kyj agronom (Ukrainian agronomist)', 1927, №5/6, s.7.
25. Uman, Ju., 1928. 'Nashi pidsumky (Our results)', *Ukrai'ns'ke skotarstvo*, №1, sichen', s.3–7.
26. 'CDAVO Ukrai'ny (TsDIAO of Ukraine)', F.27, Op.9, Spr.413.
27. Tam samo (Ibid), F.320, Op.1, Spr.272.
28. Tam samo (Ibid), F.325, Op.1, Spr.102.
29. Tam samo (Ibid), Spr.272.
30. Tam samo (Ibid), Spr.289.
31. Tam samo (Ibid), Spr.39.
32. Tam samo (Ibid), Spr.64.
33. Tam samo (Ibid), Spr.10.

Voloshyn I. V., senior lecturer at the Department of Social Sciences of Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chernobyl Heroes (Ukraine, Cherkasy), igorvoloshin@ukr.net

The role of the specialized agricultural network «Dobrobut» in the development of meat and meat processing industries f the Ukrainian SRP in the days of NEP

The article reveals the importance of the Dobrobut agricultural network for the restoration and further quantitative and qualitative growth of the meat industry of the Ukrainian SSR in the 1920s. It is proved that the system of economic, economic, educational, breeding and zootechnical measures that Dobrobut carried out made it possible to quickly improve the efficiency of the meat industry of peasant farms. The ways of intensifying the modern domestic meat and dairy industry are determined, taking into account historical experience.

Keywords: credit cooperation, credit society, peasant economy, new economic policy, agricultural network «Dobrobut», cattle breeding, intensification of farming.

УДК 930.1:316.4.063.7(477)«1928/1953»

Довбня О. А.,

кандидат історичних наук, доцент
(Україна, Краматорськ), olga.dov.2003@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2382-4160>

**РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ПОЛЯКІВ УСРР/УРСР
НАПРИКІНЦІ 1920-х – НА ПОЧАТКУ 1950-х РР.
У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРИКІВ**

Розглядається висвітлення у сучасній вітчизняній історіографії репресивної політики компартійно-радянського режиму щодо польської національної меншини Радянської України наприкінці 1920-х – на початку

1950-х рр. Встановлено, що історики дослідили причини, форми та наслідки застосування каральних заходів щодо поляків в окреслений період, розглянули їх регіональну специфіку, а також розширили джерельна базу досліджень. З'ясовано, що репресії проти поляків були інспіровані та здійснювалися під пильним контролем вищого керівництва країни, мали на меті придушення будь-яких форм опору, зміну соціальної та етнічної конфігурації певних регіонів України, а особливості їх застосування залежали від комбінації директив Центру, локальних ініціатив місцевих партійних очільників і керівників органів держбезпеки.

Ключові слова: компартійно-радянський режим, національна меншина, «Польська Організація Військова», «польська операція», великий терор, депортація.

У сучасній вітчизняній історичній науці відсутні публікації, в яких репресивна політика компартійно-радянського режиму стосовно польської національної меншини України наприкінці 1920-х – на початку 1950-х рр. була б предметом комплексного історіографічного аналізу. Водночас слід зазначити, що окремі праці, дотичні до теми розвідок, аналізували О. Антипова [1], Л. Баженов [2], І. Ващенко [8], Т. Самсонюк [35, с. 19–24]. У зв'язку з цим актуальним залишається з'ясування основних здобутків науковців у висвітленні зазначеної проблеми та визначення перспектив подальших досліджень.

Метою статті є аналіз сучасної вітчизняної науково-історичної літератури, в якій розглядається застосування радянською державою каральних заходів щодо поляків УСРР/УРСР наприкінці 1920-х – на початку 1950-х рр.

Публікація є продовженням висвітлення автором проблематики, пов'язаної з репресивною політикою компартійно-радянського режиму щодо різних категорій населення України, у контексті розвитку сучасної вітчизняної історичної науки. Стаття виконана в рамках комплексної науково-дослідної теми: «Соціум УСРР–УРСР в умовах державного терору радянської доби 1917–1950-х рр. (державний реєстраційний номер – 0114U 007377)», що включена до тематичного плану Інституту історії України НАН України.

Хронологічні рамки розвідки мають два параметри: 1) конкретно-історичний – 1928–1953 рр. Перша дата пов'язана з початком депортації поляків із прикордонних районів УСРР, а друга – зі смертю Й. Сталіна й припиненням масових репресій; 2) історіографічний, який стосується науково-історичної літератури, що вийшла друком упродовж 1991–2018 рр. Вибір нижньої межі пов'язаний із започаткуванням сучасної української історіографії, верхньої – з часом виходу останніх досліджень, в яких висвітлена тема.

На сьогодні українські дослідники розглянули застосування радянською державою каральних заходів щодо польського населення УСРР/УРСР наприкінці 1920-х – на початку 1950-х рр. у різних аспектах. Проаналізуємо проблематику праць, погляди і висновки вітчизняних науковців стосовно репресій компартійно-радянського режиму проти цієї національної меншини в окреслений період та визначимо перспективи подальших досліджень. Так, у низці праць характеризуються особливості репресивної політики щодо поляків на різних етапах розвитку радянського суспільства у міжвоєнний період. Зокрема, Т. Єременко, висвітлюючи долю польського населення України в 1920–1930-ті рр., розглядає репресивні заходи, які радянська держава застосовувала проти нього [11, с. 60–65]. Автор обстоює думку, що поляки були першою національною меншиною УСРР/УРСР, яка зазнала жорстоких переслідувань.

Також вона відзначає, що репресії охопили усі соціальні верстви польського населення, широкого розмаху набули в 1933 р., апогею досягли в 1936–1937 рр., а їх основними формами й видами були депортації, арешти, ув'язнення у концтабори та розстріли.

У науковому доробку О. Рубльова аналізуються особливості репресивної політики радянської держави щодо польської національної меншини УСРР/УРСР у 1930-ті рр. [31–33]. При цьому історик обстоює думку, що згорання національно-культурної автономії польської національної меншини та відродження великодержавницької політики часів царату відбувалося паралельно з розгортанням репресій.

У статті І. Татарінова досліджуються механізм та наслідки реалізації «польської операції» 1937–1938 рр. в Україні [44]. Історик висновок, що це була спланована акція державного масштабу, що реалізувалася за ініціативою Політбюро ЦК ВКП(б) й особисто Й. Сталіна, а її жертвами стали понад 56 тис. осіб, з яких 70% засудили до різних термінів ув'язнення або вищої міри покарання.

Предметом дослідницької уваги Л. Гуцало стали наслідки репресій і насильницької асиміляції польського населення в 1930-ті рр. Автор вважає, що репресії мали безпосередній зв'язок із насильницькою суцільною колективізацією й згоранням коренізації, а однією з поширених форм були депортації селянських родин, що набули планового характеру з 1934 р. [10]. Також вона відзначає, що тоталітарний режим масово репресував інтелігенцію та компартійно-радянську номенклатуру польського походження. Останнім, наприклад, інкримінували приналежність до «Польської Організації Військової» (далі – ПОВ).

Певну історіографічну цінність у дослідженні форм та масштабів переслідувань радянською державою польської національної меншини наприкінці 1920-х – на початку 1950-х рр. має монографія О. Калакури [14, с. 230–260, 285–304, 323–346]. Історик встановив, що активізація репресивної політики припадає на 1919–1923 рр., 1928–1933 рр., 1934–1936 рр., 1937–1938 рр., 1939–1941 рр., 1944–1946 рр. При цьому основними формами й видами репресій були арешти, ув'язнення, депортації, розстріли, а втрати польського населення від них у міжвоєнний період, на його думку, сягають 200 тис. осіб.

Окремі праці вітчизняні науковці присвятили дослідженню такої форми репресій проти поляків, як депортації. Так, предметом дослідницької уваги С. Кульчицького [16] та І. Татарінова [45] стали депортації, зокрема польського населення із західного прикордоння Радянської України в 1930-ті рр. При цьому С. Кульчицький обстоює думку, що депортації за національною ознакою були детерміновані зміною національної політики: згоранням коренізації й взяттям курсу на максимальну централізацію та уніфікацію радянського життя у формі русифікації. Окрім цього, історик відзначає, що депортації поляків реалізувалися у відносно м'якій формі, на відміну від депортацій за соціальною ознакою¹. Зі свого боку, І. Татарінов, розглядаючи особливості планування та

¹ Мова йде про депортації розкуркулених селян у 1929–1931 рр.

проведення депортацій в 1934–1936 рр., висновує, що вони здійснювалися за ініціативою та під контролем Політбюро ЦК ВКП(б) й особисто Й. Сталіна, були детерміновані невдачею радянзації поляків, їх стійким опором колективізації, високою релігійністю, підтримкою контактів з історичною батьківщиною, а також сталінської ідеєю про неминучість військового протистояння із сусідніми країнами, зокрема Польщею.

У низці праць вітчизняних науковців йдеться про депортації польського населення із західноукраїнських земель. Так, І. Білас, висвітлюючи механізм функціонування репресивної системи в Україні в 1917–1953 рр., аналізує депортації польського населення в 1939–1941 рр. та 1945–1947 рр. та роль органів держбезпеки в їх проведенні [5, с. 134–156, 238–243; 6, с. 129–222]¹. Автор відзначає, що метою депортацій 1939–1941 рр. була ліквідація польської системи управління, її організаційних структур, власності, а 1945–1947 рр. – розв'язання національного питання у польсько-українських відносинах повоєнного часу. Окрім цього, історик вказує, що депортації були чітко спланованою акцією, особливості їх проведення залежали від комбінацій директив Центру, локальних ініціатив місцевих партійних очільників і керівників органів держбезпеки, але під час реалізації депортацій жодна з інструкцій не виконувалася належним чином, що призводило до катастрофічних наслідків.

Зі свого боку, В. Баран, В. Токарський [3, с. 137–172; 4, с. 279–330], І. Лучаківська [17] висвітлили причини, етапи, масштаби депортацій польського населення на початковому етапі другої світової війни, а В. Сергійчук [37], С. Макачук [19], І. Цепенда [49, с. 119–203], І. Лучаківська [18], Є. Самборський [34], М. Сеньків [36], О. Калакура [15], Ю. Сорока [41] – причини, особливості та масштаби депортацій поляків, які проводилися радянською державою згідно з Люблінською угодою від 9 вересня 1944 р.²

Репресивні дії проти польського населення в повоєнний період розглядаються у статті С. Василенка [7]. Історик відзначає, що застосування каральних заходів розпочалося відразу після відновлення компартійно-радянського режиму на українських землях. При цьому полякам інкримінували зраду, пособництво, участь у національно-політичних організаціях тощо, а основними формами й видами репресій були арешти, ув'язнення, депортації.

Помітне місце в сучасній вітчизняній історіографії репресивної політики радянської держави щодо польської національної меншини наприкінці 1920–х – на початку 1950–х рр. посідають праці, в яких висвітлюється її регіональна специфіка. Так, Н. Тітова [46; 48; 47], Р. Подкур та О. Рубльов [22] на матеріалах Поділля розкрили особливості репресій проти поляків на різних етапах розвитку радянського суспільства у міжвоєнний період. Натомість О. Сушко [43] розглянула специфіку репресій проти польської інтелігенції Поділля у 1930–ті рр., а П. Слотюк [40] не тільки розкрив причини і

механізм нищення польських активістів на Вінниччині в 1933–1938 рр., але й дослідив, як відбувалася фабрикація справи «ПОВ» радянськими органами держбезпеки.

Специфіку застосування репресивних заходів щодо польського населення Півдня України в 1920–1930–ті рр. характеризують М. Шитюк [50–52], як одноосібно, так і в співавторстві з В. Шкварцем [53], а також О. Мягка [21]³. Зі свого боку, О. Сирота розкриває механізм фабрикації справи «ПОВ» на Одещині [39].

У публікаціях Г. Мокрицького [20] та Т. Рафальської [30] йдеться про репресії проти поляків Житомирщини в 1930–ті рр. Натомість К. Горбунов [9] характеризує репресивні дії компартійно-радянського режиму щодо керівників, професорсько-викладацького складу й студентського колективу Польського педагогічного інституту в Києві в 1933–1935 рр., а В. Золотарьов [12] аналізує підготовку проведення «польської операції»⁴ на території Харківської області.

У розгалуженій системі регіональних студій репресивної політики компартійно-радянського режиму щодо польського населення важливе місце займають праці, в яких ці процеси простежуються в регіонах Західної України. Так, В. Сергійчук, аналізуючи становище поляків на Волині та їх відносини з українським населенням в роки другої світової війни, не тільки висвітлює депортації поляків у 1940–1941 рр. та 1944–1946 рр., а й ілюструє їх добірною документацією з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України та архіву Управління СБУ у Волинській області [38].

Зі свого боку Т. Самсонюк, висвітлюючи становище поляків Рівненщини в 1939–1941 рр., визначає основні професійні та соціальні групи польського населення, які зазнали найбільших втрат від репресій, а також наводить статистичні дані щодо статевого, вікового складу, освітнього рівня репресованих, частоти застосування певних статей Кримінального Кодексу УРСР та їх комбінації під час винесення обвинувальних вироків [35]. Історик обстоює думку, що за допомогою репресій органи держбезпеки позбавлялися від етнічної групи, яка становила потенційну загрозу для режиму, але зі зміною ситуації на Західному фронті, зокрема розгромом Франції нацистською Німеччиною, відбулися певні зміни у ставленні радянського керівництва щодо поляків. Про це, відзначає дослідниця, свідчить відсоток припинених слідчих справ у 1940 р. та амністії репресованих поляків у 1941 р. На її думку, керівництво СРСР бажало таким чином заручитися підтримкою поляків в боротьбі з гітлерівською Німеччиною.

Форми та наслідки застосування репресивних заходів радянською державою у боротьбі з польським підпіллям на Західній Україні⁵ в 1944–1946 рр. характеризуються

³ Детальний аналіз праць див.: Довбня, О. А., 2017. Політичні репресії проти національних меншин Південно-Західного регіону України в 1920–1930–ті роки: історіографічний аспект, *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*, Вип. 6, с. 129–136.

⁴ Здійснювалася відповідно до оперативного наказу за № 00485 наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова «Про ліквідацію польських диверсійно-шпигунських груп та організацій ПОВ» від 11 серпня 1937 р.

⁵ Географічні рамки дослідження окреслені межами колишніх Дрогобицької, Закарпатської, Станіславської та Чернівецької областей УРСР.

¹ У другій книзі містяться документи, що, зокрема детально ілюструють механізм та масштаби проведення депортаційних операцій на Західній Україні.

² Детальний аналіз праць, за винятком монографії І. Цепенди, див.: Довбня, О., 2018. Депортації населення Західної України (1939–1953 рр.): новітня вітчизняна історіографія, *Схід*, №2 (154), с. 70–77.

В. Ільницьким і Н. Кантор [13]. При цьому історики обстоюють думку, що внаслідок використання комплексу заходів, включаючи репресії, польське підпілля фактично перестало існувати наприкінці 1945 р.

Вагомим внеском у розширення джерельної бази досліджень репресивної політики радянської держави щодо польської національної меншини стало видання першого, другого, третього, шостого, восьмого томів та англomовної версії¹ науково-документальної серії «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб»² [23–29], а також збірника документів та матеріалів «Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр.» [42].

Таким чином, спираючись на науковий доробок вітчизняних дослідників, присвячений проблемі, можна зробити висновок, що репресії проти поляків були інспіровані та здійснювалися під пильним контролем вищого керівництва країни, були чітко спланованими акціями й мали на меті придушення будь-яких форм опору, зміну соціальної та етнічної конфігурації певних регіонів України, а особливості їх застосування залежали від комбінацій директив Центру, локальних ініціатив місцевих партійних очільників і керівників органів держбезпеки. Зі свого боку, аналіз сучасної вітчизняної науково-історичної літератури показав, що на сьогодні науковці дослідили причини, форми та наслідки репресій проти поляків в окреслений період, їх регіональну специфіку та розширили джерельну базу досліджень. Щодо перспектив подальшої розробки проблеми, то бракує історико-статистичних розвідок із залученням документів з фондів Галузевого державного архіву СБУ та відомчих архівів управлінь СБУ в областях, а також недослідженою залишається специфіка реалізації «польської операції» 1937–1938 рр. у більшості регіонів України.

Список використаних джерел

1. Антипова, О., 2003. 'Репресії проти поляків в УРСР у 1930–х рр. в сучасній українській історіографії', *Історіографічні дослідження в Україні*, Вип.13 Ч.2, с.69–77.
2. Баженов, Л., 2004. 'Репресії проти етнічних поляків Волині–Житомирщини 30–х – початку 50–х рр. ХХ ст. у сучасних наукових і краєзнавчих дослідженнях', *Українська поліоністика*, Вип.1, с.37–46.
3. Баран, ВК., Токарський, ВВ., 2009. 'Україна: західні землі: 1939–1941 рр.', Луцьк: *Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*, 446, [1] с.
4. Баран, ВК., Токарський, ВВ., 2014. '«Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.', Луцьк: *Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*, 456 с.
5. Білас, П., 1994. 'Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз'. У 2 кн. Кн.1, Київ: *Либідь–Військо України*, 432 с.
6. Білас, П., 1994. 'Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз'. У 2 кн. Кн.2, Київ: *Либідь–Військо України*, 688 с.
7. Василенко, СМ., 2009. 'Повоєнні репресії проти польського населення України', *Наукові праці Чорноморського державного*

¹ У цьому виданні оприлюднені, зокрема донедавна таємні документи органів держбезпеки стосовно реалізації «польської операції» 1937–1938 рр., ліквідації польського підпілля в 1939–1941 рр., проведення операції «Сейм» 1944–1946 рр., а також депортації поляків згідно з Люблінською угодою від 9 вересня 1944 р.

² Публікація цієї серії книг стало результатом довготривалої співпраці українських і польських науковців.

університету імені Петра Могили комплексу «Києво–Могилянська академія». Серія: Історичні науки, Т.94, Вип.81, с.63–67.

8. Ващенко, ІМ., 2006. 'Історіографія історії польської національної меншини УРСР 1920–1930–х років: дис... канд. іст. наук: 07.00.06', Київ, 240 с.

9. Горбуров, К., 2013. 'Переддень «Великого терору» у Польському педагогічному інституті у Києві', *Дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали Всеук. наук. конф. (Київ, 15 березня 2012 р.) / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Пожур*, Київ: *Ін-т історії України*, с.90–106.

10. Гуцало, Л., 2015. 'Політика радянської влади щодо польського населення України у 30–х роках ХХ ст.', *Intermarium: історія, політика, культура*, Вип.2, с.235–245.

11. Єременко, П., 1994. 'Польська національна меншина в Україні в 20–30–ті рр. ХХ ст.', Київ: *Ін-т історії України НАНУ*, 74 с.

12. Золотарьов, В., 2017. 'Як готувалося проведення «польської операції» в Харківській області у серпні 1937 року'. [online] Доступно: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2282>.

13. Ільницький, В., Кантор, Н., 2018. 'Боротьба радянських репресивно-каральних органів проти польського підпілля у Карпатському краї (1944–1946)', *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, Вип.18, с.220–231.

14. Калакура, ОЯ., 2007. 'Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті', Київ: *Знання України*, 508 с.

15. Калакура, ОЯ., 2014. 'Депортації українців і поляків під виглядом «обміну населенням» (до 70-річчя Люблінської угоди)', *Історичний архів. Наукові студії*, Вип.13, с.39–49.

16. Кульницький, С., 1998. 'Депортації польського і німецького населення з України (1934–1937 рр.)', *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, Вип.4, с.196–208.

17. Лучаківська, ІЛ., 2011. 'Радянські депортаційно-переселенські акції 1939–1941 рр.', *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*, Вип.2, с.62–65.

18. Лучаківська, ІЛ., 2013. '«Евакуація» українців і поляків у 1944–1946 рр.', *Гілея: науковий вісник*, Вип.79, с.50–52.

19. Макачук, СА., 2003. 'Переселення поляків із західних областей України в Польщу в 1944–1946 рр.', *Український історичний журнал*, №3, с.103–114.

20. Мокрицький, Г., 2002. 'Жерти справи про «Польську організацію військову», сфабрикованої Житомирським УНКВД', *Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: Матеріали міжнарод. наук.–практ. конф. (Вінниця, 23–24 листопада 2001 р.) / редкол.: А. Т. Давидюк [та ін.]*, Вінниця: *Велес*, с.72–76.

21. Мягка, ОА., 2013. 'Польська національна меншина Півдня УРСР в 20–30–х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01', Миколаїв, 247 с.

22. Подкур, Р., Рубльов, О., 2010. 'Польська меншина Поділля під прицілом спецслужби тоталітарної держави, 1920–1930–ті роки', *Реабілітовані історією. Вінницька область / Упоряд. В. П. Лациба*, Вінниця: *ДП «ДКФ»*, Кн.2, с.11–38.

23. Гайовнічек, З., Кулаковський, П., Купецька, М., Шаповал, Ю. та Тухольський, С. упоряд., 1998. 'Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб', Варшава: *б.в.*, Т.1, 1092 с.

24. Гайовнічек, З., Кокін, С., Кулаковський, П., Маєвський М. та Пристайко, В. упоряд., 2000. 'Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб', Варшава–Київ: *б.в.*, Т.2, 1035 с.

25. Тухольський С., Шаповал, Ю. ред., 2004. 'Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб', Варшава–Київ: *б.в.*, Т.3, 791 с.

26. Беднарек, С., Богунов, С., Гайовнічек, З., Кокін, С. та Кулаковський, П. ред., 2007. 'Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб', Варшава–Київ: *б.в.*, Т.6, 1392 с.

27. Беднарек, С., В'ятрович, С., Кокін, С., Кулаковський, П. та Маєвський, М. ред., 2010. 'Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Частина перша', Варшава–Київ: *Legra Sp. z o.o.*, Т.8, 1040 с.

28. Беднарек, С., В'ятрович, С., Кокін, С., Кулаковський, П. та Маєвський, М. ред., 2010. 'Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Частина друга', Варшава–Київ: б.в., Т.8, 1044 с.

29. Bednarek, J., Boyko, D., Chudzik, W., Karbarz–Wilińska, J. & Kokin, S., eds., 2012. 'Poland and Ukraine in the 1930s and 1940s. Documents from the Archives of the Secret Services', Lodz–Warszawa–Kyiv, 750 p.

30. Рафальська, Т., 2006. 'Радянська репресивна політика щодо польської меншини на Житомирщині', *Історія та історіографія в Європі*, Вип.4, с.148–156.

31. Рубльов, О., Репринцев, В., 1995. 'Репресії проти поляків в Україні у 1930–ті роки', *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, №1/2 (2/3), с.116–156.

32. Рубльов, О., 2002. 'Викриття «агентури польського фашизму» в УСРР: «Справа «Польської Військової Організації» 1933–1934 рр. (мета, механізм фабрикації, наслідки)', *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, Вип.7, с.170–189.

33. Рубльов, О., 2003. 'ШКІЩ до історії загибелі української «Полонії», 1930–ті роки', *Історіографічні дослідження в Україні*, Вип.13, Ч.1, с.275–319.

34. Самборський, С., 2011. 'Депортації поляків із Західної України в 1944–1946 рр.', *Вісник Прикарпатського університету. Серія Історія*, Вип.20, с.213–219.

35. Самсонюк, ТМ., 2015. 'Поляки Рівненщини в умовах становлення радянського тоталітарного режиму (1939–1941 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01', Острог, 285 с.

36. Сеньків, МВ. 2013. 'Депортаційна політика радянського та польського тоталітарних режимів щодо українського й польського населення (1944–1947 рр.)', *Наукові праці Кам'янець–Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки*, Т.23, с.445–453.

37. Сергійчук, В., 1999. 'Депортація поляків з України: невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках', Київ: б.в., 192 с.

38. Сергійчук, В. 2003. 'Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації', Київ: *Українська Видавнича Спілка*, 576 с.

39. Сирота, О., 2010. 'Фабрикування «Польської організації Військової»: «Одеські справи»', *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, Вип.19, Ч.2, с.183–197.

40. Слотюк, ПВ., 2016. 'Фабрикування звинувачень як засіб викорінення вільнодумства на прикладі боротьби з «польською організацією військовою» та «українськими націоналістами» в окремих районах Вінниччини в 1933–1938 рр.', *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*, Вип.24, с.188–195.

41. Сорока, ЮМ., 2015. 'Депортації польського населення з території УРСР 1944–1946 рр.', *Pamięć. Polonistyczne–Ukraińoznawcze Studia Naukowe*, Т.1, с.57–67.

42. Кокін, СА., Подкур, РЮ., Рубльов, ОС. упоряд. 2011. 'Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. Збірник документів та матеріалів', Київ: *Вид–во «Телесик»*, 472 с.

43. Сушко, О., 2013. 'Польські педагоги Поділля – об'єкт державного терору 1930–х рр.', *Дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75–річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали Всеук. наук. конф. (Київ, 15 березня 2012 р.) / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур*, Київ: Ін–т історії України, с.251–263.

44. Татарінов, І., 2012. 'Великий терор в Україні: деякі особливості проведення польської операції НКВС у 1930–х рр.', *Бахмутський шлях*, №1–2, с.128–136.

45. Татарінов, ІС., 2014. 'До питання про переселення польського та німецького населення із західного прикордоння Української РСР у 1930–х рр.', *Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення: зб. матер. Міжнар. наук.–практ. конф. у 2–х част. Ч.2: у 2–х томах (Суми–Курськ, 18 квітня 2014 р.) / ред. колегія: В. М. Власенко та ін., Суми–Курськ: СумДУ, Півд.–Зах. держ. ун–т, Ч.2, Т.1, с.53–57.*

46. Тітова, НВ., 2007. 'Репресії на Поділлі 1930–х років: українська та польська «лінії»', *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*, Вип.34, с.79–115.

47. Тітова, НВ., 2015. 'Репресивна політика радянської влади щодо польського населення Поділля у 30–ті роки ХХ ст.', *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: юридичні науки*, Вип.1, Т.1, с.68–73.

48. Тітова, Н., 2007. '«Санація» прикордоння УСРР: порівняння «польсько–українського фашизму» на Поділлі, 1930–ті роки', *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, №1 (28), с.220–252.

49. Цепенда, ІС., 2009. 'Українсько–польські відносини 40–50–х років ХХ століття: етнополітичний аналіз', Київ: *ТОВ «Видавництво Дельта»*, 387 с.

50. Шитюк, М., 2002. 'Від коренізації до депортації: політика радянських властей щодо поляків південних районів України у 1920–х – 1930–х рр.', *Історія в школі*, №5–6, с.17–23.

51. Шитюк, М., 2002. 'Політика радянської влади щодо поляків південних регіонів України', *Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємодійосин. Зб. наук. праць / За ред. П. М. Чернеги*, Київ–Краків: НПУ ім. М. П. Драгоманова, с.81–84.

52. Шитюк, ММ., 2008. 'Польська етнічна меншина Півдня України в період масових репресій тоталітарного режиму у 20–30–ті роки ХХ ст.', *Поляки Півдня України: історія і сьогодення*, Жешов–Київ–Миколаїв, с.307–317.

53. Шкварець, В., Шитюк, М., 2003. 'Терор проти громадян польського походження на півдні України у 20–30–ті роки ХХ ст.', *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, Вип.7, с.154–161.

References

1. Antypova, O., 2003. 'Represii' proty poljakiv v URSR u 1930–h rr. v suchasnij ukrai'ns'kij istoriografii (Modern Ukrainian historiography of repression against the Poles in the UkrSSR in the 1930's)', *Istoriografichni doslidzhennja v Ukraini*, Vyp.13 Ch.2, s.69–77.

2. Bazhenov, L., 2004. 'Represii' proty etnichnyh poljakiv Volyni–Zhytomyrshhyny 30–h – pochatku 50–h rr. XX st. u suchasnyh naukovykh i krajeznavchych doslidzhennjah (Repressions against ethnic Poles of Volyn–Zhytomyr region of the 30–es – the beginning of the 50–es years of the 20th century in the modern scientific and country–study investigations)', *Ukrai'ns'ka polonistyka*, Vyp.1, s.37–46.

3. Baran, VK., Tokars'kyj, VV., 2009. 'Ukrai'na: zahidni zemli: 1939–1941 rr. (Ukraine. Western land. 1939–1941)', *Luc'k: In–t ukrai'noznavstva im. I. Kryp'jakevycha NANU*, 446, [1] s.

4. Baran, VK., Tokars'kyj, VV., 2014. '«Zachystka»: politychni represii' v zahidnyh oblastjah Ukrai'ny u 1939–1941 rr. («Zachystka»: political repressions in the western regions of Ukraine, 1939–1941)', *Luc'k: In–t ukrai'noznavstva im. I. Kryp'jakevycha NANU*, 456 s.

5. Bilas, IG., 1994. 'Represyivno–karal'na systema v Ukrai'ni 1917–1953 rr. Suspil'no–politychnyj ta istoryko–pravovyj analiz (Repressive and punitive system in Ukraine (1917–1953), socio–political, historical and legal analysis)', U 2 kn. Kn.1, Kyi'v: *Lybid'–Vijs'ko Ukrai'ny*, 432 s.

6. Bilas, IG., 1994. 'Represyivno–karal'na systema v Ukrai'ni 1917–1953 rr. Suspil'no–politychnyj ta istoryko–pravovyj analiz (Repressive and punitive system in Ukraine (1917–1953), socio–political, historical and legal analysis)', U 2 kn. Kn.2, Kyi'v: *Lybid'–Vijs'ko Ukrai'ny*, 688 s.

7. Vasylenko, SM., 2009. 'Povojenni represii' proty pol's'kogo naselennja Ukrai'ny (Repression against the Polish population of Ukraine in the postwar decade)', *Naukovi praci Chornomors'kogo derzhavnogo universytetu imeni Petra Mogyly kompleksu «Kyjevo–Mogylyans'ka akademija»*. Serija: *Istorični nauky*, Т.94, Vyp.81, s.63–67.

8. Vashhenko, IM., 2006. 'Istoriografija istorii' pol's'koi' nacional'noi' menshyny URSR 1920–1930–h rokov: dys... kand. ist. nauk: 07.00.06 (The historiography of history of Polish national minority in the Ukrainian Soviet Socialistic Republic in 1920–1930th: Ph. D. thesis)', Kyi'v, 240 s.

9. Gorburov, K., 2013. 'Peredden' «Velykogo teroru» u Pol's'komu pedagogichnomu instytutu u Kyjevi', *Doslidnyč'ki refleksii' ta interpretacii (On the eve of the «Great terror» in Polish Pedagogical Institute in Kiev)*. *Do 75–richhja «Velykogo teroru» v SRSR: materialy Vseuk. nauk. konf. (Kyj'v, 15 bereznja 2012 r.) / Uporjad.: O. G. Bazhan, R. Ju. Podkur*, Kyi'v: *In–t istorii' Ukrai'ny*, s.90–106.

10. Gucalo, L., 2015. 'Polityka radjans'koi' vlady shhodo pol's'kogo naselennja Ukrai'ny u 30–h rokah XX st. (Policy of soviet government to the polish population of Ukraine in the 1930's)', *Intermarum: istorija, polityka, kul'tura*, Vyp.2, s.235–245.

11. Jeremenko, TL., 1994. 'Pol's'ka nacional'na menshyna v Ukrai'ni v 20–30–ti rr. XX st. (Polish minority in Ukraine in the 1920's – 1930's)', Kyi'v: *In–t istorii' Ukrai'ny NANU*, 74 s.

12. Zolotar'ov, V., 2017. 'Jak gotovalosja provedennja «pol's'koi' operacii» v Harkiv's'kij oblasti u serpni 1937 roku (How was the «Polish Operation» in Kharkiv region in August 1937?)'. [online] Dostupno: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennja/2282>.

13. П'нєцькй, В., Kantor, N., 2018. 'Borot'ba radjans'kyh represyivno–karal'nyh organiv proty pol's'kogo pidpillja u Karpats'komu

- krai' (1944–1946) (The struggle of the Soviet repressive organs against the Polish underground in the Carpathian area, 1944–1946)', *Aktual'ni pytannja humanitarnykh nauk: mizhvuziv's'kyj zbirnyk naukovykh prac' molodykh vchenykh Drogobyc'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Ivana Franka*, Vyp.18, s.220–231.
14. Kalakura, OJa., 2007. 'Poljaky v etnopolitychnykh procesah na zemljah Ukrai'ny u XX stolitti (Poles in ethno-political processes in the lands of Ukraine in the XX century)', Kyi'v: *Znannja Ukrai'ny*, 508 s.
15. Kalakura, OJa., 2014. 'Deportacii' ukrai'nciv i poljakiv pid vygljadom «obminu naselennjam» (do 70–richchja Ljublins'koi' ugody) (Deportation of Ukrainians and Poles under the guise of a «population exchange» (the 70th anniversary of Lublin agreement))', *Istorychnyj arhiv. Naukovi studii'*, Vyp.13, s.39–49.
16. Kul'chyc'kyj, S., 1998. 'Deportacii' pol's'kogo i nimec'kogo naselennja z Ukrai'ny (1934–1937 rr.) (Deportations of the Polish and German population from Ukraine (1934–1937))', *Problemy istorii' Ukrai'ny: fakty, sudzhennja, poshuky*, Vyp.4, s.196–208.
17. Luchakiv's'ka, IL., 2011. 'Radjans'ki deportacijno–pereselens'ki akcii' 1939–1941 rr. (The soviet deportation and transmigration actions (1939–1941))', *Naukovi zapysky Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu im. V. Gnatjuka. Serija: Istorija*, Vyp.2, s.62–65.
18. Luchakiv's'ka, IL., 2013. '«Evakuacija» ukrai'nciv i poljakiv u 1944–1946 rr. («Evacuation» of Ukrainians and Poles in 1944–1946)', *Gileja: naukovyj visnyk*, Vyp.79, s.50–52.
19. Makarchuk, SA., 2003. 'Pereselennja poljakiv iz zahidnykh oblastej Ukrai'ny v Pol'shhu v 1944–1946 rr. (Resettlement of the Poles from Western Ukraine to Poland in 1944–1946)', *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal*, №3, s.103–114.
20. Mokryc'kyj, G., 2002. 'Zhertyvy spravy pro «Pol's'ku organizaciju vijs'kovu», sfabrykovanoi' Zhytomyr's'kym UNKVD (Victims of the case of the «Polish military organization», fabricated by Zhytomyr UNKVD)', *Politychni represii' na Podilli v XX stolitti: Materialy mizhnarod. nauk.–prakt. konf. (Vinnycja, 23–24 lystopada 2001 r.) / redkol.: A. T. Davydyuk [ta in.]*, Vinnycja: *Veles*, s.72–76.
21. Mjagka, OA., 2013. 'Pol's'ka nacional'na menshyna Pivdnja USRR v 20–30–h rr. XX st.: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 (The Polish national minority in South of the UkrSSR in the 1920–1930's: Ph. D. thesis)', Mykolai'v, 247 s.
22. Podkur, R., Rubl'ov, O., 2010. 'Pol's'ka menshyna Podillja pid prytilom spetsluzhby totalitarnoi' derzhavy, 1920–1930–ti roky (The Polish minority of Podillya under the gun of the special service of a totalitarian state, 1920's – 1930's)', *Reabilitovani istorijeju. Vinnyc'ka oblast' / Uporjad. V. P. Lacyba*, Vinnycja: *DP «DKF»*, Kn.2, s.11–38.
23. Gajovnichek, Z., Kulakov's'kyj, P., Kupec'ka, M., Shapoval, Ju. ta Tuhol's'kyj, Je. uporjad., 1998. 'Pol'shha ta Ukrai'na u trydcjatyh–sorokovykh rokakh XX stolittja. Nevidomi dokumenty z arhiviv special'nykh sluzhb (Poland and Ukraine in the thirties–forties of the XX century: Unknown documents from the archives of special services)', Varshava; Kyi'v: b.v., T.1, 1092 s.
24. Gajovnichek, Z., Kokin, S., Kulakov's'kyj, P., Majevs'kyj M. ta Prystajko, V. uporjad., 2000. 'Pol'shha ta Ukrai'na u trydcjatyh–sorokovykh rokakh XX stolittja. Nevidomi dokumenty z arhiviv special'nykh sluzhb (Poland and Ukraine in the thirties–forties of the XX century: Unknown documents from the archives of special services)', Varshava–Kyiv: b.v., T.2, 1035 s.
25. Tuhol's'kyj Je., Shapoval, Ju. red., 2004. 'Pol'shha ta Ukrai'na u trydcjatyh–sorokovykh rokakh XX stolittja. Nevidomi dokumenty z arhiviv special'nykh sluzhb (Poland and Ukraine in the thirties–forties of the XX century: Unknown documents from the archives of special services)', Varshava–Kyiv: b.v., T.3, 791 s.
26. Bednarek, Je., Bogunov, S., Gajovnichek, Z., Kokin, S. ta Kulakov's'kyj, P. red., 2007. 'Pol'shha ta Ukrai'na u trydcjatyh–sorokovykh rokakh XX stolittja. Nevidomi dokumenty z arhiviv special'nykh sluzhb (Poland and Ukraine in the thirties–forties of the XX century: Unknown documents from the archives of special services)', Varshava–Kyiv: b.v., T.6., 1392 s.
27. Bednarek, Je., V'jatovykh, S., Kokin, S., Kulakov's'kyj, P. ta Majevs'kyj, M. red., 2010. 'Pol'shha ta Ukrai'na u trydcjatyh–sorokovykh rokakh XX stolittja. Nevidomi dokumenty z arhiviv special'nykh sluzhb. Chastyna persha (Poland and Ukraine in the thirties–forties of the XX century: Unknown documents from the archives of special services. Part one)', Varshava–Kyiv: *Legra Sp. z o.o.*, T.8, 1040 s.
28. Bednarek, Je., V'jatovykh, S., Kokin, S., Kulakov's'kyj, P. ta Majevs'kyj, M. red., 2010. 'Pol'shha ta Ukrai'na u trydcjatyh–sorokovykh rokakh XX stolittja. Nevidomi dokumenty z arhiviv special'nykh sluzhb. Chastyna druga (Poland and Ukraine in the thirties–forties of the XX century: Unknown documents from the archives of special services. Part two)', Varshava–Kyiv: b.v., T.8, 1044 s.
29. Bednarek, J., Boyko, D., Chudzik, W., Karbarz–Wilińska, J. & Kokin, S., eds., 2012. 'Poland and Ukraine in the 1930s and 1940s. Documents from the Archives of the Secret Services', Lodz–Warszawa–Kyiv, 750 p.
30. Rafal's'ka, T., 2006. 'Radjans'ka represyivna polityka shhodo pol's'koi' menshyny na Zhytomyrshhyni (The repressive policy of the Soviet state regarding the Polish minority in Zhytomyr region)', *Istorija ta istoriografija v Jevropi*, Vyp.4, s.148–156.
31. Rubl'ov, O., Repryncev, V., 1995. 'Represii' proty poljakiv u Ukrai'ni u 1930–ti roky ([Repressions against Poles in Ukraine in the 1930's years)', *Z arhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, №1/2 (2/3), s.116–156.
32. Rubl'ov, O., 2002. 'Vykrytta «agentury pol's'kogo fashyzmu» v USRR: «Sprava «Pol's'koi' Vijs'kovoii' Organizacii» 1933–1934 rr. (meta, mehanizm fabrykacii', naslidky) (Disclosure of the «Agent of Polish Fascism» in the Ukrainian SSR: «The case of the Polish Military Organization» 1933–1934 (purpose, mechanism of fabrication, consequences))', *Problemy istorii' Ukrai'ny: fakty, sudzhennja, poshuky*, Vyp.7, s.170–189.
33. Rubl'ov, O., 2003. 'ShKIC do istorii' zagybeli ukrai'ns'koi' «Polonii», 1930–ti roky (Essay on the history of the death of the Ukrainian Polonia, 1930's)', *Istoriografichni doslidzhennja v Ukrai'ni*, Vyp.13, Ch.1, s.275–319.
34. Sambors'kyj, Je., 2011. 'Deportacii' poljakiv iz Zahidnoi' Ukrai'ny v 1944–1946 rr. (Deportation of the Poles from Western Ukraine in 1944–1946)', *Visnyk Prykarpats'kogo universytetu. Serija Istorija*, Vyp.20, s.213–219.
35. Samsonjuk, TM., 2015. 'Poljaky Rivnensshyny v umovah stanovlennja radjans'kogo totalitarnogo rezhymu (1939–1941 rr.): dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 (Poles of Rivne in the conditions of formation of the Soviet totalitarian regime (1939–1941): Ph. D. thesis)', Ostrog, 285 s.
36. Sen'kiv, MV. 2013. 'Deportacijna polityka radjans'kogo ta pol's'kogo totalitarnykh rezhymiv shhodo ukrai'ns'kogo j pol's'kogo naselennja (1944–1947 rr.) (Deportation policy of the Soviet and Polish totalitarian regimes against the Ukrainians and Poles (1944–1947))', *Naukovi praci Kam'janec'–Podil's'kogo nacional'nogo universytetu im. I. Ogijenka. Istorychni nauky*, T.23, s.445–453.
37. Sergijchuk, V., 1999. 'Deportacija poljakiv z Ukrai'ny: nevidomi dokumenty pro nasylnyc'ke pereselennja bil'shovyc'koju vladoju pol's'kogo naselennja z USRR v Pol'shhu v 1944–1946 rokakh (The deportation of Poles from Ukraine: Unknown Documents about forced resettlement by the Bolshevik regime of the Polish population from the UkrSSR in Poland in 1944–1946)', Kyi'v: b.v., 192 s.
38. Sergijchuk, V. 2003. 'Poljaky na Volyni u roky Drugoi' svitovoi' vijny. Dokumenty z ukrai'ns'kykh arhiviv i pol's'ki publikacii' (Poles in Volhynia during the Second World War. Documents from archives of Ukraine and Polish publications)', Kyi'v: *Ukrai'ns'ka Vydavnycha Spilka*, 576 s.
39. Syrota, O., 2010. 'Fabrykuvannja «Pol's'koi' organizacii' Vijs'kovoii'»: «Odes'ki spravy» (Fabrication of the «Polish Military Organization»: «Odessa cases»)', *Problemy istorii' Ukrai'ny: fakty, sudzhennja, poshuky*, Vyp.19, Ch.2, s.183–197.
40. Slotjuk, PV., 2016. 'Fabrykuvannja zvyuvachen' jak zasib vykorinennja vil'nodumstva na prykladi borot'by z «pol's'koju organizacieju vijs'kovoju» ta «ukrai'ns'kymy nacionalistamy» v okremykh rajonah Vinnychchyn v 1933–1938 rr. (Fabrication of charges as a means of eradicating dissent, on the example of the fight against «Polish Military Organization» and «Ukrainian Nationalists» in some districts of Vinnytsia region in 1933–1938)', *Naukovi zapysky Vinnyc'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu im. M. Kocjubyns'kogo. Serija: Istorija*, Vyp.24, s.188–195.
41. Soroka, JuM., 2015. 'Deportacii' pol's'kogo naselennja z terytorii' USRR 1944–1946 rr. (Deportation of the Polish population from the territory of USSR. 1944–1946)', *Pomiedzy. Polonistyczno–Ukrainoznawcze Studia Naukowe*, T.1, s.57–67.
42. Kokin, SA., Podkur, RJU., Rubl'ov, OS. uporjad., 2011. 'Sprava «Pol's'koi' Organizacii' Vijs'kovoii'» v Ukrai'ni. 1920–1938 rr. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv (The case of the «Polish Military Organization» in Ukraine. 1920–1938. Collection of documents and materials)', Kyi'v: *Iyd–vo «Telesyk»*, 472 s.
43. Sushko, O., 2013. 'Pol's'ki pedagogy Podillja – ob'jekt derzhavnogo teroru 1930–h rr.', *Doslidnyc'ki refleksii' ta interpretacii*

(Polish teachers Podillya – the object of the state terror of the 1930's)'. *Do 75–richchja «Velykogo teroru» v SRSR: materialy Vseuk. nauk. konf. (Kyiv, 15 bereznja 2012 r.) / Uporjad.: O. G. Bazhan, R. Ju. Podkur, Kyiv: In–t istorii 'Ukrai'ny, s.251–263.*

44. Tatarinov, I., 2012. 'Velykyj teror v Ukrai'ni: dejaki osoblyvosti provedennja pol's'koi' operacii' NKVS u 1930–h rr. (The Great Terror in Ukraine: Some Features of the Polish Operation of the NKVD in the 1930's.)', *Bahmuts'kyj shljah*, №1–2, s.128–136.

45. Tatarinov, Ie., 2014. 'Do pytannja pro pereselennja pol's'kogo ta nimec'kogo naselennja iz zahidnogo prykordonnja Ukrai'ns'koi' RSR u 1930–h rr. (On the question of the resettlement of the Polish and German population from the western border of the Ukrainian SSR in the 1930's)', *Osobystist', suspilstvo, derzhava: problemy mynulogo i s'ogodennja: zb. mater. Mizhmar. nauk.–prakt. konf.: u 2–h chast. Ch.2: u 2–h tomah (Sumy–Kurs'k, 18 kvitnja 2014 r.) / red. kolegija: V. M. Vlasenko ta in., Sumy–Kurs'k: SumDU, Pivd.–Zah. derzh. un–t, Ch.2, T.1, s.53–57.*

46. Titova, NV., 2007. 'Represii' na Podilli 1930–h rokiv: ukrai'ns'ka ta pol's'ka «linii» (Repression in Podilya in the 1930's: Ukrainian and Polish «lines»)', *Istorija Ukrai'ny: Malovidomi imena, podii', fakty*, Vyp.34, s.79–115.

47. Titova, NV., 2015. 'Represyva polityka radjans'koi' vlady shhodo pol's'kogo naselennja Podillja u 30–ti roky XX st. (Repressive policy of the Soviet government against polish population in Podillya in 1930)', *Naukovyj visnyk Hersons'kogo derzhavnogo universytetu. Serija: jurydychni nauky*, Vyp.1, T.1, s.68–73.

48. Titova, N., 2007. '«Sanacija» prykordonnja USRR: poborjuvannja «pol's'ko–ukrai'ns'kogo fashyzmu» na Podilli, 1930–ti roky (The «sanation» of Soviet Ukraine frontier: the struggle against «Polish–Ukrainian fascism» in Podilya during 1930th)', *Z arhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB*, №1 (28), s.220–252.

49. Cependa, Ie., 2009. 'Ukrai'ns'ko–pol's'ki vidnosyny 40–50–h rokiv XX stolittja: etnopolitychnyj analiz (The Ukrainian–Polish relations in 40–50–s of the 20 century: ethnopolitical analysis)', *Kyiv: TOV «Vydavnyctvo Del ta»*, 387 s.

50. Shytjuk, M., 2002. 'Vid korenizacii' do deportacii': polityka radjans'kyh vlastej shhodo poljakiv pivdennyh rajoniv Ukrai'ny u 1920–h – 1930–h rr. ([From korenizatsia to deportation: the policy of the Soviet authorities regarding Poles in southern Ukraine in the 1920's – 1930's)], *Istorija v shkoli*, №5–6, s.17–23.

51. Shytjuk, M., 2002. 'Polityka radjans'koi' vlady shhodo poljakiv pivdennyh regioniv Ukrai'ny (The policy of the Soviet power regarding Poles in southern Ukraine)', *Ukrai'na i Pol'shha v XX stolitti: problemy i perspektivy vzajemovidnosyn. Zb. nauk. prac' / Za red. P. M. Chernegy, Kyiv–Krakiv: NPU im. M. P. Dragomanova*, s.81–84.

52. Shytjuk, MM., 2008. 'Pol's'ka etnichna menshyna Pivdnja Ukrai'ny v period masovyh represij totalitarnogo rezhymu u 20–30–ti roky XX st. (The Polish ethnic minority of the South of Ukraine during the mass repressions of the totalitarian regime in the 20–30's of the twentieth century)', *Poljaky Pivdnja Ukrai'ny: istorija i s'ogodennja, Zheshov–Kyiv–Mykolai'v*, s.307–317.

53. Shkvapec', V., Shytjuk, M., 2003. 'Teror proty gromadjan pol's'kogo pohodzhennja na pivdni Ukrai'ny u 20–30–ti roky XX st. (Terror against citizens of Polish descent of the South Ukraine in the 1920's – 1930's years)', *Problemy istorii 'Ukrai'ny: fakty, sudzhennja, poshuky*, Vyp.7, s.154–161.

Dovbnia O. A., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine, Kramatorsk), olga.dov.2003@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2382-4160>

Repression against the Poles of the Ukrainian SSR at the end of the 1920's – the beginning of the 1950's in the scientific studies of domestic historians

The main achievements of the modern Ukrainian historiography to the study of repressive policy of the Communist–Soviet regime regarding the Polish national minority of Ukraine at the end of the 1920's – the beginning of the 1950's are analyzed. It is established that the researchers have paid the greatest attention to clarification of the causes, forms, types, consequences, regional features of the repression against the Polish population of the Ukrainian SSR during the period, and have expanding the source base of research this problem. Research of Ukrainian historians, who specialize in this issue, shows that the political repression against Poles of the Soviet Ukraine have focused on suppressing all forms of resistance, transforming the national profile in a certain area of Ukraine and modeling social processes, and regional peculiarities of repressive politics depended on combinations of the directives of the center, initiatives of the local authorities and the public security authorities.

Keywords: Communist–Soviet regime, national minority, «Polish Military Organization», «Polish Operation», Great terror, deportation.

* * *

УДК 94:314.151.3.–054.74«1939/1945»

Зубченко С. П.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства факультету історичної освіти, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), fofotiniya2004@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-2447-5775>

ДЕПОРТАЦІЯ СТАЛІНСЬКИМ РЕЖИМОМ НАРОДІВ І ПРЕДСТАВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Досліджується процес розгортання радянською комуністичною владою масових репресій і депортацій щодо народів союзних республік СРСР і представників національних меншин в роки Другої світової війни. Розглядаються основні напрями, форми і методи репресивної національної політики радянського керівництва. Проаналізовано причини, масштаби й особливості депортацій народів з їх місць постійного проживання, а також їх наслідки. Доведено, що репресії, примусове виселення і депортації людей з республік СРСР за політичною і соціальною поведінкою, етнічними та релігійними ознаками в означений період слід вважати складовою національної політики – національного терору радянської влади.

Ключові слова: Друга світова війна, радянська влада, національна політика, етнічні спільноти, національні меншини, репресії, депортації.

Системне дослідження національної політики сталінського режиму і висвітлення фактів пов'язаних з репресивною практикою її здійснення по відношенню до окремих народів СРСР і національних меншин в роки Другої світової війни є актуальним для України, як держави, що проголосила курс на інтеграцію до багатонаціональної Європи. Вивчення причин, змісту, форм і наслідків діяльності партійного радянського керівництва, заснованих на тотальному використанні матеріальних і трудових ресурсів, ігноруванні етнопсихологічних, історичних, мовних, ментальних особливостей народів СРСР, застосуванні примусово–силових засобів: шантажу, арештів, депортацій, збройного придушення та інших форм державного терору сприятиме подоланню наслідків тоталітаризму, усвідомленню українським суспільством відповідальності за збереження власної держави, що стала результатом втілення багатоміліонної національної ідеї українців про потребу мати свою незалежну державу та позитивному вирішенню низки проблем нинішньої соціально–політичної ситуації в Україні.

Аналіз досліджень. Проблеми розгортання радянською комуністичною владою масових репресій і депортацій окремих народів і національних меншин в окреслений період загалом досліджувалися як у зарубіжній, так і вітчизняній історіографіях. Проте колишня закритість тем, жорстко заданий алгоритм їх подачі сприяв не лише ізоляції від світової думки, але й нагромадженню інтелектуального потенціалу, який дістав можливість реалізації в деякій мірі лише у пострадянській період [3; 7; 30; 39; 40; 28; 24; 26; 21; 16]. Лише з розсекречення архівів з'являються дослідження на основі змістовної джерельної бази, що були присвячені вивченню причин, форм, характеру і змісту антинародних проявів національної політики щодо населення національних республік СРСР [5; 6; 31; 14]. Вони стали одними з перших, що заклали основи сучасної концепції депортацій етнічних спільнот як злочину сталінського режиму і дослідили механізм функціонування радянської репресивно–каральної

системи [32; 37; 20]. У сучасній історіографії відсутні комплексні дослідження, а у наведених вище працях історія народів СРСР у війні майже не вивчалася через призму національного чинника, дослідники не прийшли до єдиної думки щодо природи масових репресій і депортацій народів СРСР у роки Другої світової війни.

Постановка завдання. Зважаючи на стан вивчення в історіографії форм і методів реалізації репресивної національної політики радянського керівництва в роки Другої світової війни, метою даної статті є дослідження причин, масштабів й особливостей депортації народів СРСР і національних меншин з місць їх постійного проживання, як а також їх наслідки.

Дослідження є частиною держбюджетної науково-дослідної теми «Етнонаціональний чинник національної політики радянського комуністичного режиму щодо українського та польського народів (1920–1940 рр.)».

У період Другої світової війни сталінський режим спрямував значні зусилля на дискримінацію та масові репресії по відношенню до етнічних спільнот. Офіційною версією застосування до окремих народів тотальних депортацій були «антирадянська діяльність» і відплата за можливу «зраду», або позбавлення їх від спокуси її здійснити, тобто покарання за етнічну ідентичність титульним народам ворожих держав [9, с. 136]. Серед депортованих під різноманітними приводами опинилися 3 млн. 226 тис. 340 осіб (за іншими джерелами 3441582) представників різних національностей і народностей СРСР. Значна їх частина припадає на національні меншини, що проживали на території України [6, с. 34].

Депортації мали чітку структуру управління і проводилися системою державних органів влади. В структурі Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР (НКВС) з червня 1931 р. до 1940 р. діяв Відділ по спецпоселенням ГУТАБу, а пізніше з 24 березня 1944 р. відповідно до Наказу НКВС СРСР №00332. вже як самостійний окремих Відділ спецпоселень, що діяв до 1948 р., коли 21 лютого Рада Міністрів СРСР постановою №418–161 зобов'язала МВС СРСР встановити суворий режим у місцях поселень, посилити боротьбу з бандитизмом та іншими кримінальними злочинами, організувати в спецпоселеннях чіткий облік, правильне і обов'язкове використання спецпоселенців [5, с. 11].

Репресії і депортації, як окремі складові національної політики і міжнародних відносин стосувалися в першу чергу поляків прикордонної смуги – «осадників», а також українців – членів сімей «контрреволюційного і націоналістичного елементу». 10 лютого 1940 р. без суду і слідства і навіть без письмового звинувачення було депортовано у східні райони СРСР близько 10% населення Західної України та Західної Білорусії.

Народи цих районів сприйняли включення в кордони СРСР Західної України та Західної Білорусії, як акт вільного волевиявлення. Однак прихід сюди Червоної армії і встановлення радянської влади сприймався місцевим населенням не завжди лояльно, в тому числі і поляками, які становили близько однієї третини 11 млн. населення краю і вже багато років проживали на цих територіях (польські колоністи отримали від держави кращі земельні наділи й щедрі фінансові субсидії, їм були передані місцеві органи адміністративної влади, до 1929 р. у Західній Україні – 77 тис. осадників отримали

600 тис. гектарів землі [23, с. 518], а у Західній Білорусії – 8,4 тис. осадників – 143 тис. гектарів [22, с. 352]).

Виселенню підлягало більше ніж 300 тис. поляків – осадників, поміщиків, жандармів, служителів церкви, військовослужбовців, чиновників та членів їх родин, а також майже 100 тис. колишніх громадян Польщі, які втікали з території окупованої фашистами. За польськими джерелами на східних землях довоєнної Польщі проживало не більше 8 тис. польських родин осадників, а у 1940 р. фактично було депортовано більше 27 тис., тобто у 3–4 рази більше реального їх числа. Тобто можна зробити висновок, що термін «осадники» радянська влада вживала досить широко, включаючи в категорію «найлютішого ворогу трудового народу» навіть населення польського походження [38]. Офіційними причинами переселення називали розкрадання соціалістичного майна, бандитизм, розбій, згвалтування, крадіжки, контрабанда, зберігання вогнепальної зброї тощо.

29 грудня 1939 р. було прийнято Постанову РНК СРСР №2122–617сс і затверджено «Положення про спецпоселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР» [5, с. 12–13].

Названий контингент переміщувався за суворо встановленими правилами спеціально затвердженої РНК СРСР Інструкції від 29 грудня 1939 р., в якій зазначалося: «при виселенні осадників все нерухоме майно, сільгоспінвентар, домашня худоба залишаються на місці і приймаються по акту місцевими управліннями. Загальна вага речей не повинна перевищувати 500 кг на родину» [6, с. 34–35].

Переселення проходило у важких умовах. Щоб зібрати необхідні речі давали дві години, а то і менше. Людей заштовхували у товарні вагони, майже роздягнених. Відомий факт, коли під депортацію потрапила жінка, яка приїхала до знайомих з сусіднього містечка, в спортивному костюмі з лижами і палками вона потрапила до Сибіру [31, с. 32–34].

Згідно інструкції відправлення осадників до місця поселення проводили ешелонами з 55 товарних вагонів, в тому числі один класний вагон для охорони і один обладнаний ізолятор. У кожному вагоні розміщували 30 осіб дорослих і дітей з їх речами. Для громіздких речей на кожен ешелон відводили 4 товарних вагони.

Фактичне положення речей було дуже далеким від наведеної «гуманної» інструкції. У холодну зиму 1940 р. неопілені запломбовані вагони з голодними заарештованими дорослими і дітьми тижнями тяглися «диким степом» у 40–градусний мороз, з усіма наслідками цього. Високою була смертність. З моменту прибуття на спецпоселення і до 1 липня 1941 р. народилося 4211 і померло 12319 людей [20].

Місцеві органи влади, одержавши вказівку, особливо не поспішали з підготовкою умов для прибулих спецпоселенців. Свідченням цього є доповідь НКВС СРСР Л. Берії, направлена у ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, в якій зазначалось: «Після доповіді Вам НКВС СРСР у квітні – липні 1940 р. про недоліки трудового використання осадників та біженців, переселених із західних областей УРСР та БРСР, Наркомліс не вжив необхідних заходів по організації повного використання на роботі цих контингентів і по поліпшенню їх житлових умов. У Надомському районі Архангельської області із

1549 спецпоселенців, яких використовують на роботі, 737 осіб не мають взуття» [5, с. 16]. Причому в деяких випадках до місця виробництва потрібно було 10–15 км йти пішки. В усіх спецпоселеннях Алтайського краю бараки до зими не підготовлені: печі не складені, вікна не зашклені. Багато з бараків не освітлюються через відсутність газових ламп. Аналогічне становище було і в спецпоселеннях інших областей [5, с. 17].

Нерідко, антисанітарія в спецпоселеннях призводила до «захворювань екземою, чесоткою, педікульозом, різними наривами», спалахували епідемії [5, с. 17].

Депортовані були поставлені на найтяжчі роботи, а відсутність інструментів (у спецпоселенні Колос на 5 осіб була одна сокира, у Підосинівському районі на 120 працівників лісопилні лише 10 пилок) призводила до того, що депортовані не могли заробити навіть на харчування [31, с. 36–37].

Жахливі матеріальні умови життя і праці, недостатність, а іноді і зовсім відсутність забезпечення спецпоселенців ускладнювались ще й моральним гнітом, дискримінацією. Спецпоселенцям не видавали на руки паспортів, навіть свідоцтв про одруження, народження і смерть. Вони не мали права змінювати прізвище і всиновлювати дітей, призиватися до лав армії.

«Очищення міст і сіл від ворожого елемента» західних території України і Білорусії проводилось без урахування позицій, поглядів і бажань кожної окремої людини, а шляхом розповсюдження «заходів» на всі категорії підозрюваного кола осіб, включно на членів їх родин, співчуваючих, або навіть просто знайомих. Без правових і юридичних підстав, з нехтуванням прав людини і громадянина записаних в конституції СРСР.

30 липня 1941 р. між радянською владою і емігрантською владою Польщі була підписана угода про становлення дипломатичних відносин і про створення польської армії на території СРСР. До Угоди був доданий протокол такого змісту: «Радянська влада надає амністію всім польським громадянам, які утримуються в ув'язненні на радянській території в якості військовополонених» [17, с. 208]. У відповідності з цим протоколом 12 серпня 1941 р. був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію всіх польських громадян [17, с. 214].

У серпні 1941 р. радянське керівництво видало директиву про звільнення з тюрем, виправно-трудових таборів, «спец поселень» із місць заслання засуджених і тих які знаходились під слідством поляків. Для виконання цього рішення всім органам НКВС була направлена директива від 19 серпня 1941 р. Звільненням дозволялось проживати на території СРСР за виключенням прикордонних і заборонених зон, місцевостей що знаходились на військовому стані.

На практиці це положення не виконували. У спеціальному листі надісланому за підписом Л. Берії Наркомату внутрішніх справ республік і управлінням НКВС, наказувалося звернути особливу увагу на поляків, які були заарештовані на території західної України і західної Білорусії після 19 вересня 1939 р. і до 17 вересня 1940 р. Вони, як зазначалося, звинувачувалися у виступах проти радянської влади. Дещо пізніше заступник Наркома внутрішніх справ СРСР А. Кабулов вказав, що спецпоселенці із поляків, заарештовані до 17 вересня 1939 р., дезертири і провокатори, злочинці «звільненню з-під спецпоселення не підлягають»

[20]. І все ж заходи по звільненню громадян польської національності проводилися, і до кінця 1942 р. амністія принесла свободу близько 400 тис. депортованих поляків.

У перший період Другої світової війни ще одна депортаційна хвиля торкнулася радянських німців, яких зарахували до потенційних «колаборантів» виключно в силу своєї етнічної приналежності до титульної нації держави з якою велася війна. Виселенню підлягали близько 1,2 млн. із загальної кількості 1,5 млн. німців СРСР. У містах країни проживало близько 300 тис. німців. Розселені по країні вони були досить широко, проте особливо великі німецькі колонії склалися в Росії – 862,5 тис. осіб, Україні – 392,7 тис., Казахстані – 92,7 тис., Азербайджані – 23,1 тис. і Грузії – 20,5 тис. осіб. У РРФСР вони концентрувалися в АРСР Німців Поволжя – 366,7 тис. осіб, Омській області – 59,8 тис., Криму – 51,3 тис., Орджонікідзівському – 45,7 тис. і Краснодарському – 34,3 тис. осіб, краях. За Уралом великі німецькі колонії, були тільки в Казахстані, в Омській обл. і на Алтаї.

Владі у місцевостях, де оголошувався військовий стан, надавалося право виселяти в адміністративному порядку всіх осіб визнаних соціально-небезпечними. Відповідну директиву НКВС Л. Берія розіслав 4 липня 1941 р. [18, с. 112]. Ідея прибрати подалі всіх, кому не довіряла радянська влада, виявилася в роки війни результативною, але трагічною для людей.

У липні 1941 р. радянське керівництво розпочинає підготовку про депортації радянських німців. Підставою для цього заходу послужили як безпідставні побоювання про можливий масовий перехід радянських німців на бік ворога, так і донесення з фронту про обстріл німецьким населенням відступаючих військ Червоної армії [31, с. 447–448]. Наприкінці липня, в ході негласного візиту Л. Берії і В. Молотова в АРСРНП була проведена підготовча робота по депортації. Сама операція була відкладена на кінець літа, можливо, через необхідність дочекатися збирання врожаю [29, с. 105–106]. 26 серпня Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про депортацію німців Поволжя [35, спр. 1042, арк. 2]. 28 серпня був виданий відповідний Указ Президії ВР СРСР, в якому зазначалося, що серед німецького населення Поволжя «є тисячі і десятки тисяч диверсантів і шпигунів, які за сигналом, даному з Німеччини, повинні здійснити вибухи в районах, заселених німцями Поволжя». Німецьке населення було звинувачено в тому, що воно не повідомляло «про наявність такої великої кількості диверсантів і шпигунів», і, отже, приховувало їх у своєму середовищі. Для запобігання цим проявам були вжиті «каральні заходи проти всього німецького населення Поволжя»: переселити його в Новосибірську, Омську області, Алтайський край, Казахську РСР та інші райони країни [4, 1941, 30 серпня, с. 1]. При цьому, виселення проводилося не цілими колгоспами, а окремими групами господарств у існуючі колективи [35, спр. 1042, арк. 20]. Влада мала на меті, розпорошення радянських німців серед інших народів.

Операція з виселення здійснювалася за планом, у визначені терміни, тобто між 3 і 20 вересня. Загалом було виселено 438,7 тис. осіб, у тому числі з АРСРНП – 365,8, Саратовської області – 46,7 і Сталінградської – 26,2 тис. осіб. Вивозили німців у Казахстан, Красноярський і

Алтайський край, Новосибірську й Омську області. Планові показники становили відповідно, але без Казахстану – 21,5, 27,2, 28,6 і 24,3 тис. сімей. Розселяли, як правило, у сільській місцевості, незалежно від місця попереднього проживання [32, с. 356].

5 вересня 1941 р. було прийнято постанову Політбюро ЦК ВКП(б) «Про адміністративний устрій території колишньої Республіки німців Поволжя», яка була поділена між Саратовською і Сталінградською областями [35, спр. 1042, арк. 17]. Ще одним незаконним антинародним заходом, по відношенню до німців Поволжя стало розпорядження ДКО СРСР від 8 вересня 1941 р. про вилучення німців з армії. У 1942–1945 рр. була проведена демобілізація 33516 військовослужбовців німецької національності [9, с. 310–311].

Протягом серпня–жовтня 1941 р. були прийняті рішення про депортацію німців з Москви і Московської, Ростовської, Тульської, Запорізької, Сталінської, Ворошиловградської, Воронежської областей та Краснодарського й Орджонікідзевського краю [34, спр. 8, арк. 171–172], Кабардино–Балкарської, Північно–Осетинської, Дагестанської і Чечено–Інгушської АРСР, Грузинської, Азербайджанської, Вірменської РСР [34, спр. 12, арк. 42–43, 62–63, 176, 195–196]. НКВС СРСР рапортував, що до 25 грудня 1941 р. було депортовано 856 168 осіб німецької національності, серед них з АРСРНП – 446 480 осіб, Саратовської області – 46 706, Сталінградської – 26 345 осіб [13, спр. 83, арк. 45, 49]. Однак–виселення продовжувалося і пізніше, воно затяглося до лютого–березня 1942 р. [10, с. 33].

Рішення про переселення з передмістя Ленінграду німецького і фінського населення чисельністю 96 тис. осіб. було прийнято 29 серпня 1941 р. Операцію повністю завершити не вдалося, тому що залізничне сполучення з Ленінградом було перервано [10, с. 38]. Виселили 2,5 тис. фінів, а ще 9 тис. в березні 1943 р. з блокадних регіонів [9, с. 312]. 3 квітня 1942 р. ДКО СРСР прийняв рішення про вилучення з армії осіб фінської національності та направлення їх в робочі колони НКВС [32, с. 116].

У 1941–1942 рр. була проведена депортація «іноземних підданих і осіб, визнаних соціально–небезпечними», а також осіб німецької та румунської національності, кримських татар і греків з території Краснодарського краю і Ростовської області [34, спр. 36, арк. 170]. На підставі постанов ДКО СРСР від 10 січня і 14 лютого 1942 р., всі німці–переселенці чоловічої статі у віці від 17 до 50 років, придатні до фізичної праці, були мобілізовані в «робочі колони» НКВС і НКШ. З 7 жовтня влада розпочала мобілізацію в робочі колони німців – чоловіків віком 15–16 і 51–55 років включно, придатних до фізичної праці, а також жінок віком 16–45 років включно, крім вагітних і які мали дітей віком до 3–х років. Мобілізованих відправляли на підприємства Наркомвугілля і Наркомнафти. За неявку на збірний пункт або самовільне залишення роботи була встановлена кримінальна відповідальність [34, спр. 19, арк. 49; спр. 61, арк. 138–140]. Проте, за спогадами сучасників масових проявів ненависті до депортованих німців не було [25, с. 36], але їх становище ускладнювалося з розвитком подій на фронті. Гасло «Убий німця !», проголошене І. Еренбургом, переносилося на депортованих німців [11, с. 57].

Сталінський режим мобілізував у трудармію також фінів, румун, угорців та італійців – громадян СРСР, які

належали до національностей держав його ворогів: їх загальне число становило близько 400 тис. осіб, з них 220 тис. використовували в системі НКВС і 180 тис. осіб – в інших наркоматах [15, с. 64].

За даними архіву Відділу спеціальних поселень НКВС СРСР до кінця 1941 р. на Схід країни у 344 ешелонах було доставлено 1084828 німців. Разом протягом 1941–1942 рр. було переселено 1 209 430 німців [8, с. 176]. Автономна республіка німців Поволжя припинила своє існування, 11 її районів були включені до складу Саратовської області, інші 7 районів до Сталінградської області. Депортація німців Поволжя та багатьох інших народів була злочином проти мільйонів невинних людей з боку сталінського режиму і призвела до загибелі сотень тисяч із них. Поволжський регіон зазнав значних економічних втрат.

На виконання директиви Берії від 4 квітня 1942 р. розпочалася депортація греків із Криму, Кавказу, Таманського півострова та інших територій де вони традиційно проживали [20, с. 26–41]. ДКО СРСР постановою від 29 травня 1942 р. розширив список депортації греків за рахунок Армавіра, Майкопа, а також окремих районів і міст Ростовської області і Краснодарського краю [33, с. 492–515].

Ситуація в Криму після окупації ворогом мало чим відрізнялась від становища в інших регіонах держави. Прорахунки радянського і партійного керівництва СРСР в організації руху спротиву окупантам, цілеспрямована агітаційно–пропагандистська діяльність німецьких спецслужб, за умови повної ізоляції Кримського півострова, спричинили до появи колабораціоніського прошарку серед кримського населення. Кількісне переважання татар створило ілюзію їх потенційного співробітництва з ворогом.

На початку квітня 1944 р. Кримський обком ВКП(б) звинуватив татар у «співпраці з німцями». 2 квітня і 11 травня 1944 ДКО видав постанови про виселення кримських татар з Кримської АРСР до Узбецької РСР [12, спр. 65, арк. 44–48], а татарське населення Краснодарського краю і Ростовської області в Марійську АРСР, Горьківську, Іванівську, Костромську, Молотовську і Свердловську області РРФСР [10, с. 150–151]. Рішення мотивувалося тим, що кримські татари співпрацювали з німцями, що начебто саме татарські націоналісти винні у винищенні мирного населення півострова тощо. «Ворожим» оголосили цілий народ, хоча тисячі кримських татар брали активну участь у бойових діях, були відзначені високими нагородами СРСР, багато їх полягло на фронтах війни – за ту ж таки Батьківщину.

У доповідній записці на ім'я Берії від 7 травня 1944 р. повідомлялося: «Підготовчу роботу по операції вважаємо можливим скінчити до 18–20 травня, а всю операцію – до 25. Для забезпечення майбутньої операції вважаємо за необхідне: 1) виділити в наше розпорядження 2000 вантажних машин, 1500 т автобензину приблизно до 15 травня; 2) для забезпечення прийому майна спецконтингенту відрядити представників відповідних господарських органів Наркомзему, Наркомгазу, Наркомм'ясомолпрому, Наркомхарчпрому; 5) дозволити виселити 330 німців, австрійців, угорців, румун та італійців, які проживають у Криму, а також до 1000 повій з курортів і міст Кримського узбережжя» [15, с. 72–73].

Нарком НКВС запропонував Сталіну виселити з Криму також болгар, греків і вірмен.

До проведення масового виселення, щоб позбутися супротиву, як це відбулося під час депортації чеченців й інгушів, практично всіх чоловіків кримсько-татарського походження віком від 18 до 60 років було сконцентровано на призивних пунктах й ізольовано. 18 травня, протягом доби десятки тисяч людей було вигнано з рідних домів, посаджено в товарні вагони і відправлено на спецпоселення до Середньої Азії. Масова депортація тривала до 21 травня. Станом на 4 липня з Криму було виселено 183 155 кримських татар, 12422 болгар, 15040 греків, 9621 вірмен, 1119 німців, 3652 «іноземних підданих», а також арештовано 7833 осіб «антирадянського елемента» [12, спр. 65, арк. 275]. 30 червня згідно з указом Президії ВР СРСР Кримська АРСР була перетворена у Кримську область РФСРР.

Історія нищення не вичерпувалась переселенням та ізоляцією кримсько-татарського народу. Влада руйнувала пам'ятки культури, що їх творили багато поколінь кримських татар, зрівняла із землею чимало мусульманських культових споруд, кладовищ, спалила бібліотеки з газетами, журналами, книгами татарською мовою. Татарські назви міст, селищ, сіл тощо змінено на російські. За рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 12 грудня в Криму були перейменовані 8 райцентрів і районів з татарськими і 3 – з німецькими назвами [35, спр. 1051, арк. 52–53].

Сталінський режим загалом за роки Другої світової війни депортував з споконвічних місць проживання в СРСР: німців – 1210000 осіб, українців – понад 500000, поляків – понад 550000, чеченців – 360717, литовців – 320000, інгушів – 82518, карачаївців і балкарців – 209514, Калмиків – 91919, кримських татар, болгар, греків і вірменів – 228392, турків-месхетинців, курдів і хемшінів – 94955, латвійців 57600, естонців – 30000 та ін.

Положення депортованих («спецпереселенців») на нових місцях проживання було важким. Депортація призвела до різкого погіршення їх матеріально-бутового становища, а відповідно зростання смертності серед репресованих народів. Позбавлені будь-яких прав: користування надбаннями культури свого народу і приймати участь у її розвитку; навчати дітей рідною мовою; займатися господарською діяльністю, притаманною їх етносам тощо руйнувало їх уклад життя.

Закономірно, що серед депортованих народів були поширені антирадянські і антиросійські настрої, тенденції до повстань і втечі з місць поселення, переходу на нелегальне становище [13, спр. 170, арк. 43–44; спр. 169, арк. 13в]. Влада для запобігання антирадянській діяльності депортованих проводила агентурну й пропагандистську роботу з метою запобігання повстанських виступів, нелегального повернення на рідні землі, відправляла їх у табори, знищувала [13, спр. 183, арк. 2зв, 288].

Підсумовуючи ганебну національну політику сталінського режиму щодо етнічних спільнот слід зазначити, що замість того, щоб залучити їх до боротьби з ворогом, він мобілізував для їх депортацій і репресій понад 227 212 військовослужбовців військ НКВС, а також 98 325 співробітників органів держбезпеки і міліції, величезну кількість залізничних ешелонів, автомобілів й

інші ресурси, відібравши їх від забезпечення насущних потреб воєнної доби [36, с. 338].

Висновки. Причини депортацій народів СРСР до цих пір не мають єдиного трактування в історіографії, особливо російській. На думку автора, депортації народів мали за мету відплату головному ворогові і його союзникам, що розв'язали війну (етнічні німці, фіни та ін.), покарання за «нелояльність і співробітництво» з ними під час окупації, а загалом мали військово-стратегічний характер і були здійснені сталінським режимом з притаманною йому жорстокістю. Економічна складова причин депортацій народів також очевидна. Переселенці приймали участь у будівництві на Уралі, в Сибіру, Казахстані потужного воєнно-промислового комплексу.

Наслідком депортації народів було не тільки їх переміщення в незвичне природне й соціальне середовище, але і навмисне розпорошення серед корінного населення Казахстану, Середньої Азії, Сибіру та інших регіонів, ліквідація національно-територіальних утворень, інституцій національно-культурного розвитку, передача споконвічних місць проживання іншим народам, що призвело до асиміляції етносів, перекроювання етнічної та політично-адміністративної карти країни, до негативних наслідків у міжнаціональних відносинах, що створили передумови для тривалих кривавих міжнаціональних конфліктів на пострадянському просторі.

Репресивні дії розглядалися Сталіним і його оточенням, неодмінною умовою нормального функціонування і зміцнення влади. Наявність інших неросійських національностей на окраїнах його імперії ставала небажаною, з'являлася можливість одержати додаткову дешеву робочу силу і направити її в інші регіони країни для використання в екстремальних умовах.

Уроки жорстокої репресивної політики сталінського режиму проти народів СРСР, що мала для них трагічні наслідки, мають стати пересторогою для тих, хто використовує історичну пам'ять про Другу світову війну проти формування ідентичності громадян у державах пострадянського простору, поглиблює світоглядні розбіжності між прихильниками і противниками комуністичного режиму «радянського проекту» і державної самостійності народів.

Список використаних джерел

1. Авторханов, А., 1991. 'Империя Кремля', Минск–Москва: Полифакт – Дружба народов, 115 с.
2. Арон, Р., 2000. 'Мир і війна між націями: [Пер. с фр.]', Под общ. рук. В. Шовкун, З. Борисюк, Г. Філіпчук, Київ: Юніверс, 688 с.
3. Білас, І., 1994. 'Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953', [Текст]: У 2 кн., К., Кн.1, 432 с.
4. 'Большевик: Орган ЦК ВКП(б)', 1941, №11–12; 1942, №13.
5. Бугай, М., 1992. 'За повідомленнями НКВС СРСР були переселені... Про депортацію населення з України у 30–40-і роки', К.
6. Бугай, МФ., 1990. 'Депортації населення з України (30–50-ті роки)', УІЖ, №10, с.34–35.
7. Бугай, НФ., 1992. '40–50-е годы: последствия депортации народов (Свидетельствуют архивы НКВД – МВД СССР)', История СССР, №1, с.122–143.
8. Бугай, НФ., 1991. '40-е годы: «Автономии немцев Поволжья ликвидировать»', История СССР, №2, с.176.
9. Бугай, НФ., 2004. 'Депортации народов', Война и общество, 1941–1945: В 2 кн. [Под ред. Г. Н. Севастьянова], М.: Наука, Кн.2, с.306–330.
10. Бугай, НФ., 1995. 'Л. Берия – И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...»', Ассоц. исследователей рос. о-ва ХХ в.

(АИРО – ХХ), М.: АИРО – ХХ, 320 с.; 'Депортация поляків з України: Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках', 1999. К.

11. Вашкау, НЭ., Алексеева, ЕА., 1997. 'Российские немцы в «Трудармии»', *Вторая мировая война и преодоление тоталитаризма*, М.: Памятники ист. мысли, с.56–62.

12. 'ДАРФ', Ф.Р-9401. (Министерство внутренних дел СССР (МВД СССР). 1934–1960), Оп.2, Спр.65.

13. 'ДАРФ', Ф.Р-9479. (4-й Спецотдел Министерства внутренних дел СРСР 1931–1959. (Отдел спецпос. НКВД СССР)), Оп.1, Спр.83, 169,170, 183.

14. 'Депортация'. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т, л., 1996–2002; 'Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спецслужб, Т.2: Переселення поляків та українців. 1944–1947 рр.', 2000. К.; 'Т.5: Акція «Вісла». 1947 р.', 2006. Варшава; К.; Сергійчук, В., 1999. 'Депортация поляків з України: Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках', К.

15. 'Депортиовани кримські татари, болгары, вїрмени, греки, німці [Текст]: зб. док. (1941–1998)', 1999. *упоряд. Ю. Білуха [та ін.]*; *Державний комітет України у справах національностей та міграції*, К.: Абрис, 175 с.

16. Джилас, М., 1990. 'Разговоры со Сталиным', *Смена*, №1, с.133.

17. 'Документы и материалы по истории советско-польских отношений', 1978. М., Т.7.

18. Зайцев, ЕА., 1993. 'Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий', М.: Республика, 224 с.

19. Земсков, ВН., 1995. 'Заключенные, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссылки и высланные', *История СССР*, №5.

20. Земсков, ВН., 2005. 'Проблема советских перемещенных лиц', *Россия в ХХ веке: Война 1941–1945 годов: Современ. подходы: [Сб. ст. / Рос. акад. наук. Ин-т рос. истории; Редкол.: А. Н. Сахаров (отв. ред.) и др.]*, М.: Наука, 650 с.

21. Зубкова, ЕЮ., 2008. 'Прибалтика и Кремль, 1940–1953 [Текст]', М.: РОССПЭН: Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 352 с.

22. 'История Белорусской ССР', 1961. Минск.

23. 'История Украинской ССР', 1984. К., Т.7.

24. Каннеті, Е., 2001. 'Маса і влада. [Монографія]', К., 416 с.

25. Кара-Мурза, СГ., 2002. '«Совок» вспоминает... [Текст]: [воспоминания]', М.: Алгоритм, 252 с.

26. Конквест, Р., 2003. 'Роздуми над сплюндрованим сторіччям [Текст]', К.: Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 371 с.

27. Костюк, Г., 1995. 'Сталінізм в Україні (Генеа і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника: [Монографія]', К.: Смолоскип, 508 с.

28. Лаар, М., Валк, Х., 1992. 'Вахтре JL. Очерки истории эстонского народа. [текст]', Таллинн: Кулар, 211 с.

29. Мозохина, ОБ., 2006. 'Право на репрессию: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). [Монография]', М.: Кучково поле, 480 с.

30. Нікольський, ВМ., 2003. 'Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: [Монографія]', *Донец. нац. ун-т*, Донецьк, 623 с.

31. Парсаданова, ВС., 1989. 'Депортация населения из Западной Украины и Западной Беларуси в 1939–1941 гг.', *Новая и новейшая история*, №2, с.32–37.

32. Полян, П., 2001. 'Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР', М.: ОГИ-Мемориал, 328 с.

33. Пфеффер, КГ., 1957. 'Немцы и другие народы во второй мировой войне', *Итоги второй мировой войны. [Сб/ статей]. Перевод с нем. Л. К. Коломой. Под ред. И. Н. Соболева*, М.: Изд. иностр. лит-ры, с.492–515.

34. 'РДАСП', Ф.644. (Государственный комитет обороны СССР (ДКО) (1941–1945)), Оп.1, Спр.8, 12, 19, 36, 61с.

35. 'РДАСП', Ф.17. (Центральный Комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898, 1903–1991)), Оп.3, Спр.1042, 1057.

36. Синицин, ФЛ., 2009. 'Национальная политика СССР в Великой Отечественной войне (1941–1945) [Текст]', Пермь: [б.и.], 380 с.

37. 'Сталинские депортации, 1928–1953 гг.: [сб. / Междунар. фонд «Демократия» (Фонд А. Н. Яковлева)]', 2005. *сост. Н. Л. Поболь, П. М. Полян*, М.: МФД: Материк, 902 с.

38. 'Тижневик 2000', 2007, №4, 26 січня – 1 лютого.

39. Lyons, E., 1953. 'Our Secret Allies: The Peoples of Russia', NY; Boston, 376 p.

40. Misuinas, R.J. and Taagepera, R., 1993. 'The Baltic States. Years of Dependence, 1940 – 1990'. Berkeley; Los Angeles: *University of California Press*, 400 p.

References

1. Avtorhanov, A., 1991. 'Imperija Kremlja (Empire of the Kremlin)', Minsk–Moskva: *Polifakt – Druzha narodov*, 115 s.

2. Aron, R., 2000. 'Myr i vijnna mizh nacijamy: [Per. s fr.] (Peace and war between nations: [Per. from fr.])', *Pod obshh. ruk. V. Shovkun, Z. Borysjuk, G. Filipchuk*, Kyi'v: *Junivers*, 688 s.

3. Bilas, I., 1994. 'Represyvo–karal'na systema v Ukrai'ni. 1917–1953 (Repressive and punitive system in Ukraine. 1917–1953)', [Tekst]: U 2 kn., K., Kn.1, 432 s.

4. 'Bol'shevik: Organ CK VKP(b) (Bolshevik: Organ of the Central Committee of the CPSU(b))', 1941, №11–12; 1942, №13.

5. Bugaj, M., 1992. 'Za povidomlennjamy NKVS SRSR buly pereseleni... Pro deportaciju naselennja z Ukrai'ny u 30–40-i roky (According to reports of the NKVD of the USSR were resettled ... On the deportation of the population from Ukraine in the 30's and 40's)', K.

6. Bugaj, MF., 1990. 'Deportacii' naselennja z Ukrai'ny (30–50-ti roky) (Deportation of people from Ukraine (30–50 years))', *UIZh*, №10, s.34–35.

7. Bugaj, NF., 1992. '40–50-e gody: posledstviya deportacii narodov (Svidetel'stvujut arhivy NKVD – MVD SSSR) (40–50 – s: the consequences of the deportation of peoples (Witness the archives of the NKVD – USSR Ministry of Internal Affairs))', *Istorija SSSR*, №1, s.122–143.

8. Bugaj, NF., 1991. '40-e gody: «Avtonomiju nemcev Povolzh'ja likvidirovat'» (40s: «Eliminate Volga Germans Autonomy to Eliminate»)', *Istorija SSSR*, №2, s.176.

9. Bugaj, NF., 2004. 'Deportacii narodov (Deportations of nations)', *Vojna i obshhestvo, 1941–1945: V 2 kn. [Pod red. G. N. Sevast'janova]*, M.: *Nauka*, Kn.2, s.306–330.

10. Bugaj, NF., 1995. 'L. Berija – I. Stalinu: «Soglasno Vashemu ukazaniju...» (L. Beria to I. Stalin: «According to your instructions...»)', *Assoc. issledovatelej ros. o–va XX v. (AIRO – HH)*, M.: *AIRO – HH*, 320 s.; 'Deportacija poljakiv z Ukrai'ny: Nevidomi dokumenty pro nasyln'nye'ke pereselennja bil'shovyc'koju vladoju pol's'kogo naselennja z URSR v Pol'sshu v 1944–1946 rokah (Deportation of Poles from Ukraine: Unknown Documents on the Forcible Resettlement by the Bolshevik Authorities of the Polish Population from the USSR to Poland in 1944–1946)', 1999. K.

11. Vashkau, NJe., Alekseeva, EA., 1997. 'Rossijskie nemcy v «Trudarmii» (Russian Germans in «Trudarmii»)', *Vtoraja mirovaja vojna i preodolenie totalitarizma*, М.: *Pamjatniki ist. myslj*, s.56–62.

12. 'ДАРФ (ДАРФ)', Ф.Р-9401. (Министерство внутренних дел СССР (МВД СССР). 1934–1960), Оп.2, Спр.65.

13. 'ДАРФ (ДАРФ)', Ф.Р-9479. (4-й Спецотдел Министерства внутренних дел СРСР 1931–1959. (Отдел спецпос. НКВД СССР)), Оп.1, Спр.83, 169,170, 183.

14. 'Deportacii'. Zahidni zemli Ukrai'ny kincja 30-h – pochatku 50-h rr.: Dokumenty, materialy, spogady: U 3 t, l. (Deportation Western Ukrainian lands of the late 30's – early 50's: Documents, materials, memoirs: At 3 tons, l.), 1996–2002; 'Pol'shha ta Ukrai'na u trydcjatyh – sorokovyh rokah ХХ ст.: Nevidomi dokumenty z arhiviv spetsluzhb, Т.2: Pereselennja poljakiv ta ukrai'nciv. 1944–1947 rr. (Poland and Ukraine in the thirties – forties of the twentieth century: Unknown documents from the archives of special services, Т.2: Resettlement of Poles and Ukrainians. 1944–1947)', 2000. К.; 'Т.5: Акция «Вісла». 1947 р. (Т.5: Action «Wisla». 1947)', 2006. Varshava; К.; Serghijchuk, V., 1999. 'Deportacija poljakiv z Ukrai'ny: Nevidomi dokumenty pro nasyln'nye'ke pereselennja bil'shovyc'koju vladoju pol's'kogo naselennja z URSR v Pol'sshu v 1944–1946 rokah (Deportation of Poles from Ukraine: Unknown Documents on the Forcible Resettlement by the Bolshevik Authorities of the Polish Population from the USSR to Poland in 1944–1946)', K.

15. 'Deportovani kryms'ki tatary, bolgary, virmeny, greky, nimci [Текст]: зб. док. (1941–1998) (Deported Crimean Tatars, Bulgarians, Armenians, Greeks, Germans [Text]: a collection of documents (1941–

1998)), 1999. *uporjad. Ju. Biluha [ta in.]; Derzhavnyj komitet Ukrainy u spravah nacional'nostej ta migracij*, K.: *Abrys*, 175 s.

16. Dzhilas, M., 1990. 'Razgovory so Stalinym (Talk with Stalin)', *Smena*, №1, s.133.

17. 'Dokumenty i materialy po istorii sovetsko-pol'skikh odnoszenij (Documents and materials on the history of Soviet – Polish relations)', 1978. M., T.7.

18. Zajcev, EA., 1993. 'Sbornik zakonodatel'nyh i normativnyh aktov o repressijah i rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij (Collection of laws and regulations on repression and rehabilitation of victims of political repression)', M.: *Respublika*, 224 s.

19. Zemskov, VN., 1995. 'Zakljuchennye, specposelency, ssyl'noposelency, ssyl'nye i vyslannye (Prisoners, special settlers, deportees, deportees and deportees)', *Istorija SSSR*, №5.

20. Zemskov, VN., 2005. 'Problema sovetskih peremeshennyh lic (The problem of Soviet displaced persons)', *Rossija v XX veke: Vojna 1941–1945 godov: Sovrem. podhody: [Sb. st. / Ros. akad. nauk. In–t ros. istorii; Redkol.: A. N. Saharov (otv. red.) i dr.]*, M.: *Nauka*, 650 s.

21. Zubkova, EJu., 2008. 'Pribaltika i Kreml', 1940–1953 [Tekst] (Baltic states and the Kremlin, 1940–1953 [Text]), M.: *ROSSPJeN: Fond Pervogo Prezidenta Rossii B. N. El'cina*, 352 s.

22. 'Istorija Belorusskoj SSR (History of the Belarusian SSR)', 1961. Minsk.

23. 'Istorija Ukrainskoj SSR (History of the Ukrainian SSR)', 1984. K., T.7.

24. Kannei, E., 2001. 'Masa i vlada. [Monografija] (Mass and power. [Monograph])', K., 416 s.

25. Kara–Murza, SG., 2002. '«Sovok» vspominaet... [Tekst]: [vospominanija] («Scoop» remembers ... [Text]: [memories])', M.: *Algoritm*, 252 s.

26. Konkvest, R., 2003. 'Rozdumy nad spljundrovanym storichchjam [Tekst] (Reflections on the spindly century [Text])', K.: *Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «OSNOVY»*, 371 s.

27. Kostjuk, G., 1995. 'Stalinizm v Ukraini (G'enezja i naslidky): Doslidzhennja i sposterezhennja suchasnyka: [Monografija] (Stalinism in Ukraine (Genesis and Consequences): Research and observation of a contemporary. [Monograph])', K.: *Smoloskyp*, 508 s.

28. Laap, M., Valk, X., 1992. 'Vahtre JL. Ocherki istorii jestonskogo naroda. [tekst] (Vakhtre JL. Essays on the history of the Estonian people. [text])', Tallinn: *Kupar*, 211 s.

29. Mozohina, OB., 2006. 'Pravo na repressii: Vnesudebnye polnomochija organov gosudarstvennoj bezopasnosti (1918–1953). [Monografija] (The right to repression: The extraordinary jurisdiction of state security agencies (1918–1953). [Monograph])', M.: *Kuchkovo pole*, 480 s.

30. Nikol's'kyj, VM., 2003. 'Repressyvnaja dijial'nist' organiv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinec' 1920–h – 1950–ti rr.). Istoryko–statystyčne doslidzhennja: [Monografija] (Repressive activity of the state security bodies of the USSR in Ukraine (the end of the 1920s–1950s). Historical–statistical research: [Monograph])', *Donec. nac. un–t, Donec'k*, 623 s.

31. Parsadanova, VS., 1989. 'Deportacija naselenija iz Zapadnoj Ukrainy i Zapadnoj Belarusi v 1939–1941 gg. (Deportation of the population from Western Ukraine and Western Belarus in 1939–1941)', *Novaja i novejšaja istorija*, №2, s.32–37.

32. Poljan, P., 2001. 'Ne po svoej vole... Istorija i geografija prinuditel'nyh migracij v SSSR (Not by choice ... History and geography of forced migrations in the USSR)', M.: *OGI–Memorial*, 328 s.

33. Pfeffer, KG., 1957. 'Nemcy i drugie narody vo vtoroj mirovoj vojne (Germans and other nations in World War II)', *Itogi vtoroj mirovoj vojny. [Sb/ statej]. Perevod s nem. L. K. Komolovoj. Pod red. I. N. Soboleva*, M.: *Izd. inostr. lit–ry*, s.492–515.

34. 'RDASPI (RDASPI)', F.644. (Gosudarstvennyj komitet oborony SSSR (DKO) (1941–1945)), Op.1, Spr.8, 12, 19, 36, 61e.

35. 'RDASPI (RDASPI)', F.17. (Central'nyj Komitet KPSS (CK KPSS) (1898, 1903–1991), Op.3, Spr.1042, 1057.

36. Sinicin, FL., 2009. 'Nacional'naja politika SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne (1941–1945) [Tekst] (The national policy of the USSR in the Great Patriotic War (1941–1945) [Text])', Perm': *[b.i.]*, 380 s.

37. 'Stalinskie deportacii, 1928–1953 gg.: [sb. / Mezhdunar. fond «Demokratija» (Fond A. N. Jakovleva)] (Stalin deportations, 1928–1953: [sb. / Intern. Foundation «Democracy» (Fund A. N. Yakovlev)])', 2005. *sost. N. L. Pabol', P. M. Poljan*, M.: *MFD: Materik*, 902 s.

38. 'Izshnevnyk 2000 (Weekly 2000)', 2007, №4, 26 sichnja – 1 ljutogo.

39. Lyons, E., 1953. 'Our Secret Allies: The Peoples of Russia', NY; Boston, 376 p.

40. Misuinas, RJ. and Taagepera, R., 1993. 'The Baltic States. Years of Dependence, 1940 – 1990'. Berkeley; Los Angeles: *University of California Press*, 400 p.

Zubchenko S. P., PhD in History, assistant professor department of ethnology and local history, Institute for History Education, Dragomanov National Pedagogical University (Ukraine, Kyiv), *fotiniya2004@ukr.net*, <https://orcid.org/0000-0003-2447-5775>

Deportations of peoples and representatives of national minorities conducted by the Stalin regime during the Second World War

The article examines the process of massive repression and deportation of the peoples of the Union republics of the USSR and representatives of national minorities during the Second World War conducted by the Soviet communist authorities. The main directions, forms and methods of repressive national policy of the Soviet leadership are considered. The reasons, scales and features of deportation of peoples from their places of permanent residence, as well as their consequences, are analyzed. It was proved that repressions, forced evictions and deportation of people from the USSR republics for political and social behavior, ethnic and religious grounds in a certain period should be considered as an integral part of the national policy – the national terror of the Soviet power.

Keywords: Second World War, the Soviet power, national politics, ethnic communities, national minorities, repressions, deportation.

* * *

УДК 279.3

Якуніна К. І.,
кандидат історичних наук, старший
викладач кафедри релігієзнавства і теології,
Національний університет «Острозька академія»
(Україна, Острог), *kateryna.yakunina@oa.edu.ua*,
ORCID 0000-0002-2948-0429

Становище і діяльність адвентистів сьомого дня у Волинській та Рівненській областях у 1944–1953 рр.

Аналізуються специфіка функціонування АСД в умовах партійно–державної релігійної політики 1944–1953 рр. у Рівненській та Волинській областях. Відповідно до мети і завдань роботи використовувались загальнонаукові та історико–релігієзнавчі методи, такі як порівняльно–історичний та проблемно–хронологічний, історико–генетичний та метод архівної евристики та метод математичної статистики.

В результаті дослідження було доведено, що ВРАСД діяла на засадах законного централізованого об'єднання в Радянському Союзі. Кількість АСД (8%) була меншою відносно кількості членів інших протестантських організацій, проте їх активність у регіоні була сильнішою. Разом з тим, місіонерство, просвітництво, прозелітизм та різноманітна культова діяльність викликали жорсткі дії з боку влади. Незважаючи на заходи з боку РСРК, частка охрещеного молодого населення у громадах АСД залишалася значною (65%), а кількість віруючих зменшилась лише на 5,5% (40 чол.). Тому радянська влада діяла не лише у напрямку зменшення кількості громад, а й обмежувала їх територіальний вплив.

Ключові слова: Волинська область, Рівненська область, релігійна політика радянської влади, адвентисти сьомого дня.

Розвиток українського суспільства після незалежності країни значною мірою актуалізував проблему інтеграції у всеукраїнський контекст її регіональних та етноконфесійних ідентичностей. У практичному вимірі такий аналіз дає можливість врахувати особливості інтересів різних релігійних груп (в тому числі АСД) на окремій території та розробити більш ефективну модель державно–церковних відносин. Актуалізує дослідження також те, що хоча питання суспільно–релігійних змін упродовж останніх двох десятиріч стали об'єктом уваги багатьох вітчизняних і зарубіжних учених та знайшли висвітлення у науковій історико–релігієзнавчій

літературі, однак ступінь розроблення питання становища АСД у Рівненській та Волинській області у 1944–1953 рр. залишається недостатнім.

Обрана тема має значний науковий інтерес. Особливостям державно–церковних відносин у зазначений період присвячені роботи П. Бондарчука, В. Войналовича та ін. Історії протестантських громад в Україні присвячені праці Ю. Вільхового, Т. Грушевої, В. Любашенко, І. Саламахи та І. Шерстюк та п'ятий, шостий томи колективної монографії Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди «Історія релігій в Україні». Спеціалізованими дослідженнями історії АСД на території України та Радянського Союзу є студії М. Жукалюка.

Метою роботи є аналіз становища громад АСД у Рівненській та Волинській областях у 1944–1953 рр. Для реалізації поставленої мети було висунуто наступні завдання: проаналізувати кількісний та якісний склад громад АСД; охарактеризувати специфіку взаємин із місцевою радянською та партійною владами; висвітлити особливості функціонування адвентистів в регіоні.

Поза межами ВРЄХБ у 1940–1950-х рр. існував лише Уніон адвентистів сьомого дня, що ще у 1924 р. на 5-му Всесоюзному з'їзді АСД визнали законною радянську владу. Значним внеском у налагодження державно–церковних відносин керівництво Радянського Союзу вважало рішення 6-го Всесоюзного з'їзду АСД про обов'язковість військової служби членів церкви. Проте ці рішення стали причиною розколу в середовищі адвентистських громад РСРР, у результаті чого у 1928 р. утворюється незалежний Всеросійський Уніон адвентистів–реформістів [15, с. 554]. Становище громад АСД змінилося в результаті встановлення нових кордонів РСРР під час війни. Формування адміністративного устрою та нового соціалістичного суспільства не узгоджувалося із можливістю спілкування із закордонними релігійними центрами. Зазнавши значних втрат у 1930-х рр. та під час війни (арешти керівників конференцій, розкол у громадах, знищення матеріальної бази, закриття громад), церква ще й втратила можливість співпрацювати із Генеральною конференцією АСД.

Становище адвентистів сьомого дня у Рівненській та Волинській областях у післявоєнний період відрізнялося від становища громад у східних областях УРСР завдяки короткотривалості антирелігійної політики радянської влади (області ввійшли до складу РСРР 4 грудня 1939 р.) та сприянню діяльності різним релігійним організаціям під час нацистської окупаційною владою. Проте навіть за короткий період часу – 1939–1941 рр. – в областях було ліквідовано 50 громад АСД, діючими під час окупації залишились лише групи у селах Богушівка, Дроздні, Мишів, Пожарки, Раків Ліс, Свинюха, Сернички, Чеховщина (Волинська обл.), м. Дубно, с. Княже (Рівненська обл.) [14, с. 210].

З 1934 р. керівником Всесоюзної ради АСД був Г. Григор'єв, а з початком діяльності РСРР та впровадження в дію нових правил реєстрації громад його було призначено уповноваженим ВРАСД у РСРР. В Україні з 1945 р. посаду уповноваженого ВРАСД обіймав В. Яковенко, з 1952 р. – Ф. Мельник [16, с. 306–307]. Станом на 1 листопада 1944 р. органами місцевої влади Волинської області взято на облік 710 чол. На противагу п'ятидесятникам члени громад АСД декларували, що

«лише за радянської влади вони отримали повну свободу віросповідання» [6, арк. 40]. То ж не дивно, що до кінця 1945 р. із 13 громад (694 чол.) АСД Волинської області 11 громад (641 чол.) уже були зареєстровані [7, арк. 14–15].

Налагодження діяльності громад АСД у 1945–1946 рр. та відновлення їх довоєнного становища реалізовувалося завдяки активній місіонерській роботі (незважаючи на заборону проповідувати поза межами зареєстрованої громади); організації незаконних курсів для підготовки пресвітерів, що називалися «біблійні бесіди»; активній агітації до вступу в громади серед жінок; створенню на Волині інституту міжрайонних уповноважених [19, арк. 139–141]. Союзне та республіканське керівництво АСД свідомо йшло на порушення чинного законодавства РСРР у сфері релігії заради збереження життєдіяльності громад: забороняли дітям віруючих відвідувати школу у суботу; працівникам колгоспів виходити на роботу у свята; якщо ситуацію ускладнювали відносини із місцевою владою, організовували переміщення громади в міста [5, арк. 11]. Натомість міжрайонні уповноважені та проповідники (на Волині – О. Павлюк) висвячували нових пресвітерів, щоб зберегти громади від закриття через відсутність священнослужителя [13, арк. 59].

Описуючи становище ВРАСД у 1944–1946 р., її керівництво охарактеризувало його як «період відновлення зруйнованого» (формування із «Короткого історичного Нарису» – довідки про історію АСД у РСРР за авторством І. С. Бондара). За даними історіографів громади в цей період громади поповнилися великою кількістю нових членів, що дозволило створити нові групи. Аналізуючи причини цього, автор праці зауважує: «Переслідування, ув'язнення та заслання ще більш розпалили ревності сектантів, тому влада повинна змиритися з непоборністю сектантства» [19, арк. 146].

Проте радянська влада не залишила поза увагою активну діяльність ВРАСД. Рішенням уповноваженого РСРР при РМ УРСР П. Вільхового було негайно ліквідовано будь–які біблійні курси, а також заборонено діяльність міжрайонних уповноважених ВРАСД, а РСРР при РМ РСРР визнала за необхідне ліквідувати інститут обласних уповноважених АСД в усіх областях УРСР (знятих із реєстрації обласних уповноважених АСД прикріпляли до відповідних зареєстрованих громад пресвітерами чи проповідниками й забороняли їм будь–яку діяльність з іншими громадами) [4, с. 500].

За даними звітів уповноваженого РСРР при РМ УРСР у 1947 р., швидкими темпами було ліквідовано інститут уповноважених ВРАСД, обмежено місіонерську діяльність пресвітерів і проповідників. Реагуючи на нововведення, В. Яковенко скликав нараду пресвітерів, на якій порушили нагальне питання забезпечення громад рукопокладеним духовенством, адже на початку 1948 р. у Волинській області було тільки 2 висвячених пресвітери, 1 проповідник і 4 кандидати на рукопокладання на 9 зареєстрованих громад. У Рівненській області на 2 зареєстровані громади припадало 2 пресвітери, тож знятого з посади обласного уповноваженого ВРАСД Д. Фіщука Perezареєстрували як проповідника [12, арк. 91]. З вимогою РСРР про припинення активної агітації серед молоді нарада пресвітерів АСД вирішила погодитись, щоб «не йти в розріз із всесоюзною системою виховання» [17, арк. 10–10зв]. Проте низка заходів, здійснених апаратом уповноважених, не змогла

кардинально змінити ситуацію у громадах. У липні 1947 р. П. Вільховий повідомляв всесоюзне керівництво РСРК про те, що «дана секта дуже замкнена, діяльність свою проводить «без особливого розголосу», і, не зважаючи на прийняті заходи, кількість віруючих рік у рік зростає» [4, с. 501]. Проте, якщо порівнювати із кількісним складом громад ВРЄХБ у 1944–1948 рр., то кількість віруючих АСД зменшилась у зазначений період на 40 чоловік (на 5,5%), а віруючих ЄХБ збільшилась (див. Табл. 1). Збільшення кількості віруючих АСД відбулося лише у 1948 р.

Для врегулювання становища в середовищі АСД, його керівництво, не порушуючи вимог та нововведень РСРК, використовувало інші методи поширення віровчення. Для залучення молоді віруючі майже при кожній великій громаді створюють хори, оркестри, гуртки самодіяльності і скликали «олімпіади» (молодіжні свята). У громадах Рівненської області влаштувалися «дівочі вечори», на яких співали псалми та духовні пісні. На ці вечори часто приходила інша молодь (наприклад громада м. Дубно). Серед інших нетрадиційних методів залучення віруючих слід назвати методику «навернення» Є. Уайт. Її суть зводиться до трьох правил – похвала співрозмовника, його зацікавлення і на завершення вирішення актуального питання віри. Ще одним із методів місіонерської діяльності АСД була «робота в білих халатах». Адвентисти використовували білий халат як надійний і випробуваний засіб для духовного зближення і впливу на людей [2, с. 56–57].

Такі заходи дозволили зберегти високий відсоток прийняття хрещення молоддю. Для порівняння, якщо частка охрещеної молоді в громадах ЄХБ коливалася від 47% до 60%, то навіть у період посилення контролю над діяльністю АСД частка охрещеної молоді в їх громадах становила 65% (див. Табл. 1, 2). Такі показники досягалися також шляхом здійснення таємних обрядів. Наприклад, у с. Пожарки Рожищенського району Волинської області у післявоєнний період хрещення здійснювалися на р. Лютиця за межами села у присутності лише осіб, які приймали хрещення [3, с. 99].

Занепокоєння керівництва РСРК викликав соціальний склад віруючих АСД. В офіційній переписці обласні уповноважені однією з головних причин збільшення кількості віруючих–протестантів серед населення Волині виділяли низький рівень освіченості. За відомостями 1947 р. лише 34% адвентистів (213 чол.) мали початкову та середню освіту, а 31% (196 чол.) були

неграмотними [11, арк. 13]. За соціальним походженням лише 12,5% (85 чол.) віруючих належали до стану робітників, переважаючи більшість – 79% (539 чол.) володіли одноосібними господарствами [11, арк. 19]. Такий соціально–демографічний склад громад АСД зумовлював посилення тиску з боку державних органів.

Для врегулювання ситуації із АСД РСРК розроблено чимало нових заходів: не допускати хрещення осіб, що прибули з інших місць проживання; не реєструвати віруючих, що бажають перехреститися [13, арк. 83]; рекомендувати старшому пресвітеру ВРАСД в УРСР Ф. Мельнику виключати з громад віруючих (найчастіше пресвітерів чи проповідників, щоб мати підставу зняти з реєстрації громаду) за різноманітні порушення прав громадян СРСР. Так, 4 вересня 1953 р. виключено із громади с. Дрозди Ковельського р–ну М. Зубчика, який був звинувачений уповноваженим ВРАСД у «розповсюдженні антирадянських настроїв серед населення» (не підтримував ідею обов'язкової військової повинності) [9, арк. 119]. Через антивоєнну пропаганду знято із реєстрації пресвітера цієї ж громади О. Павлюка – відомого проповідника в області [10, арк. 59]. А пресвітера громади с. Мишев Волинської області покарано за те, що проводив водне хрещення без відома старшого пресвітера [18, арк. 118].

Ефективними у реалізації релігійної політики щодо АСД були також дії місцевих органів влади. Наприклад, у с. Пожарки Рожищенського району Волинської області у ніч із 12 на 13 березня 1952 р. спалено діючий молитовний будинок адвентистів сьомого дня. Хоча факти свідчили, що до цієї справи були причетні представники місцевої влади, однак зловмисників підпалення так і не знайшли [1, с. 156].

У результаті здійснених заходів, республіканський уповноважений РСРК звітував у кінці 1949 р. про те, що «АСД займають тепер значно менше простору», а здійснення таїнства хрещення обмежується лише колом членів сімей віруючих [20, арк. 119–122]. Проте реалізація задумів органів влади щодо становища громад АСД у регіонах полягала не стільки у зменшенні кількості громад (їх показники були доведені до мінімуму на початку 1948 р.), скільки у знищенні її релігійної організації шляхом зменшення територіального розгалуження громад. У Рівненській області було зареєстровано 2 громади АСД, у Волинській – 9 (з 01.01.1951 р. – 8) [21, арк. 89], кількість віруючих – із 711 чол. у 1944 р. до 648 чол. у 1953 р. (на прикладі Волинської області), ареал поширення громад АСД – із 90 сіл у 1944 р. до 69

Таблиця 1

*Рух віруючих громад АСД за 1944–1949 рр.
у Волинській області*

Роки	К–ть хрещених		Прибуло		Виключено		Всього		
	до 25 р.	старше 25 р.	до 25 р.	старше 25 р.	до 25 р.	старше 25 р.	до 25 р.	старше 25 р.	
1944	38	29	41	29	5	7	239	472	711
1945	27	24	32	27	6	9	244	492	736
1946	11	12	23	19	11	15	234	478	712
1947	9	8	17	15	31	27	203	451	654
1948	17	9	–	–	16	17	239	457	696
1949	12	10	–	–	11	12	240	455	695

Складено за: [11, арк. 10].

Таблиця 2

**Відсоток охрещеної молоді в громадах АСД
Волинської області у 1944–1953 рр.**

Роки	% охрещеної молоді в громаді	к-ть чоловік	% молоді серед охрещених у цьому році
1944	33,6	38	57
1945	34,8	27	53
1946	34,9	11	48
1947	33,8	9	65
1948	34,3	17	65
1949	33,8	12	55
1950	29,7	14	–
1951	26,6	–	–
1952	–	5	–
1953	–	11	–

Складено за: [21, арк. 89; 11, арк. 8–10; 8, арк. 15; 9, арк. 67; 10, арк. 58].

у 1952 р. [18, арк. 118; 11, арк. 8–12; 8, арк. 20; 9, арк. 67; 10, арк. 58]. Таким чином, радянська влада змогла не лише скоротити мережу АСД, контролювати їх культову діяльність, а й вплинути на можливість подальшого поширення віровчення.

Висновок. Отже, специфікою функціонування АСД в умовах партійно-радянської релігійної політики 1944–1953 рр. була боротьба за відродження діяльності громад та поширення їх впливу. Активна діяльність пресвітерів та проповідників на місцях зумовили введення заходів з боку влади із територіального обмеження впливу релігії на населення. Так, незважаючи на значну питому вагу віруючих у громадах, їх присутність у деяких районах Волинської та Рівненської областей була зведена до мінімуму.

Список використаних джерел

1. Бондарчук, П.М., 2010, 'Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр.', *Український історичний журнал*, К.: Дієз-продукт, №2, с.137–163.
2. Бондарчук, П., 2010, 'Позахрамові релігійні дії в житті віруючих України (середина 1940-х – середина 1980-х років)', *Український історичний збірник*, Вип.13, с. 39–63.
3. Бондарчук, П., 2012, 'Релігійні обряди життєвого циклу в житті населення України (середина 1940-х – середина 1980-х років)', *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*, К.: Інститут історії України, №17, с. 95–122.
4. Войналович, В.А., 2005, 'Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс', К.: *Світгляд*, 741 с.
5. 'Держархів Волинської обл.', Ф. Р–393, Оп.2, Спр.10, 248 арк.
6. Там само, Ф. Р–393, Оп.2, Спр.12, 207 арк.
7. Там само, Ф. Р–605, Оп.1, Спр.1, 15 арк.
8. Там само, Ф. Р–605, Оп.2, Спр.14, 90 арк.
9. Там само, Ф. Р–605, Оп.2, Спр.15, 126 арк.
10. Там само, Ф. Р–605, Оп.2, Спр.16, 108 арк.
11. Там само, Ф. Р–605, Оп.2, Спр.6, 58 арк.
12. 'Держархів Рівненської обл.', Ф. Р–204, Оп.12, Спр.1, 145 арк.
13. Там само, Ф. Р–204, Оп.12, Спр.2, 391 арк.
14. Жукалюк, М., 2009, 'Кризь бурі, шторми, лихоліття', К.: *Джерело життя*, 544 с.
15. 'Історія релігії в Україні': навчальний посібник, 1999, *За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького, Б. О. Лобовика та ін.*, К.: Т–во «Знання», КОО, 735 с.
16. 'Історія релігії в Україні: у 10-ти т.', 2008, *За ред. А. Колодного, Т.б. Пізній протестантизм в Україні: п'ятидесятники, адвентисти, Свідки Єгови*, Київ, Дрогобич: Видавець Сурма С., 632 с.

17. 'ЦДАВО України', Ф. Р–4648, Оп.2, Спр.30, 28 арк.
18. Там само, Оп.4, Спр.111, 152 арк.
19. Там само, Оп.4, Спр.15, 150 арк.
20. Там само, Оп.4, Спр.54, 142 арк.
21. Там само, Оп.4, Спр.67, 121 арк.

References

1. Bondarchuk, P.M., 2010, 'Osoblivosti religijnoi situacii v Ukraini u seredini 1940 – na pochatku 1950 rr. (Features of religious situation in Ukraine in the middle of 1940th – at the beginning of 1950th)', *Ukrainskiy istorichnyi jurnal*, K.: Dojez–produkt, №2, s.137–163.
2. Bondarchuk, P., 2010, 'Pozaxramovi religijni dii v jitti viruyuchix Ukraini (seredina 1940 – seredina 1980 rokov) (Religious actions are in life of believers of Ukraine (a middle of 1940th – a middle of 1980th))', *Ukrainskiy istorichnyi zbirnik*, Vip.13, s.39–63.
3. Bondarchuk, P., 2012, 'Religijni obrjadi jittjevogo ciklu v jitti naselennya Ukraini (seredina 1940 – seredina 1980 rokov) (Religious ceremonies of life cycle are in life of population of Ukraine (a middle of 1940th – a middle of 1980th))', *Ukraina XX st.: kul'tura, ideologia, politika*, K.: Institut istorii Ukraini, №17, s.95–122.
4. Voynalovich, V.A., 2005, 'Partiyno–derjavna politika schodo religii ta religijnix institucij v Ukraini 1940–1960 rokov: politologichnij diskurs (A Party public policy is in relation to religion and religious organizations in Ukraine of 1940–1960th: political science discuss)', K.: *Svitoglyad*, 741 s.
5. 'Derjarxiv Volins'koi obl. (State Archives of the Volyn region)', F. R–393, Op.2, Spr.10, 248 ark.
6. Tam samo (Ibid), F. R–393, Op.2, Spr.12, 207 ark.
7. Tam samo (Ibid), F. R–605, Op.1, Spr.1, 15 ark.
8. Tam samo (Ibid), F. R–605, Op.2, Spr.14, 90 ark.
9. Tam samo (Ibid), F. R–605, Op.2, Spr.15, 126 ark.
10. Tam samo (Ibid), F. R–605, Op.2, Spr.16, 108 ark.
11. Tam samo (Ibid), F. R–605, Op.2, Spr.6, 58 ark.
12. 'Derjarxiv Rivnens'koi obl. (State Archives of Rivne region)', F. R–204, Op.12, Spr.1, 145 ark.
13. Tam samo (Ibid), F. R–204, Op.12, Spr.2, 391 ark.
14. Jukalyuk, M., 2009, 'Kriz' buri, shtormi, lixolittya (Through storms, gales)', K.: *Djerele jittya*, 544 s.
15. 'Istoriya religij v Ukraini (History of religion is in Ukraine)': navchal'niy posibnik, 1999, *Za red. A. M. Kolodnogo ta in.*, K.: T–vo «Znannya», KOO, 735 s.
16. 'Istoriya religij v Ukraini: v 10 t. (History of religion is in Ukraine: in 10 v.)', 2008, *Za red. A. M. Kolodnogo, T.b. Piznij protestantizm v Ukraini: p'yatidecyatniki, adventisti, Svidki Yegovi*, Kiiiv, Drogobich: *Vidavec' Surma S.*, 632 s.
17. 'CDAVO Ukraini (TsDIAO of Ukraine)', F. R–4648, Op.2, Spr.30, 28 ark.
18. Tam samo (Ibid), F. R–4648, Op.4, Spr.111, 152 ark.
19. Tam samo (Ibid), F. R–4648, Op.4, Spr.15, 150 ark.
20. Tam samo (Ibid), F. R–4648, Op.4, Spr.54, 142 ark.
21. Tam samo (Ibid), F. R–4648, Op.4, Spr.67, 121 ark.

Yakunina K. I., Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer in the Department of Religious Studies and Theology, National University of Ostroh Academy (Ukraine, Ostroh), *kateryna.yakunina@oa.edu.ua*, ORCID 0000–0002–2948–0429

Position and activity of Seventh–Day Adventists is in the Volyn region and Rivne region in 1944–1953

The article is devoted to analyze of specifics of functioning of Seventh–Day Adventists in the conditions of party public religious policy 1944–1953 in the Volyn and Rivne regions. In accordance with a purpose and tasks of work use the scientific and historic and religious methods, such as problem chronologic, method of the archived heuristic and method of mathematical statistics.

It was well–proven as a result of research, that Seventh–Day Adventists operated on principles of the legal centralized association in Soviet Union. An amount of Seventh–Day Adventists was less than in relation to the amount of members of other protestant organizations, however much their activity in a region was stronger. At the same time, missionary work, elucidative, prozelitizm and various cult activity caused hard actions from the side of power. Without regard to measures from the side of Soviet Power, the part of the christened young population in societies of Seventh–Day Adventists remained considerable (65%), and the amount of believers diminished only on 5.5%. Therefore Soviet Power operated not only in direction of diminishing of amount of societies but also limited them territorial influence.

Keywords: Volyn region, Rivne region, religious policy of soviet power, Seventh–Day Adventists.

* * *

УДК 94(477):378.4(477–25) КНУ]«1945/1955»

Дороніна Н. В.,

кандидат історичних наук, асистент кафедри іноземних мов математичних факультетів, Інститут філології КНУ ім. Т. Г. Шевченка (Україна, Київ), amalpheia@gmail.com

Повоєнні роки на філологічному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1945–1955 рр.)*Розглянуто діяльність філологічного факультету КДУ імені Тараса Шевченка упродовж перших десяти років після Другої світової війни (1945–1955 рр.). Висвітлена організаційна, навчально-методична та кадрова робота факультету.**Ключові слова: філологічний факультет, Київський університет, повоєнні роки, філологічна освіта.*

Українська наука сьогодні все більше звертається до історії освіти та культури середини ХХ ст. Якщо деякі аспекти недавнього минулого уже розроблені та висвітлені, то період 40–х–50–х рр. ХХ ст. роботи філологічного факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка усе ще недостатньо описаний. У багатьох ювілейних виданнях, присвячених історії університету, питання роботи філологічного факультету у повоєнні роки розглянуто побічно [1; 2; 3; 4; 5; 6], найгрунтовнішою серед робіт радянського періоду є історія Київського університету О. З. Жмудського [7], деяку інформацію про діяльність кафедр філологічного факультету можна знайти у ювілейному виданні вісника університету, присвяченому 50–річчю Великої Жовтневої революції [8]. Втім, попри наявність ряду публікацій, присвячених історії філологічного факультету, як окремого підрозділу, існує нагальна потреба подальшої комплексної розробки даного дослідного напрямку в його різнобічних аспектах.

Актуальність роботи полягає у виокремленні непростого десятиліття в історії університету, пов'язаного з повоєнним лихоліттям, необхідністю відбудовувати філологічний факультет майже з нуля, а з іншого боку цей час характеризувався сталінськими репресіями та чистками серед української інтелігенції, що потребує поглибленого вивчення та переосмислення.

На початку військових дій 1941 р. Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка був евакуйований до казахського міста Кзил-Орда, де разом із Харківським державним університетом був створений Об'єднаний український державний університет. У 1943 р. Київський університет повернувся у м. Київ і поновив свою діяльність у складі 8 факультетів разом із філологічним. До складу філологічного факультету на той час входило всього 4 кафедри: 1) кафедра українського мовознавства, 2) кафедра історії української літератури, 3) кафедра російського та слов'янського мовознавства, 4) кафедра історії російської літератури [9].

У повоєнні роки перед керівництвом філологічного факультету постало питання відновлення роботи факультету. Згідно «Плану та звіту про організаційну, учбово-методичну та ідейно-виховну роботу факультету» за 1944–1945 рр., факультет потребував світлих теплих приміщень для групових занять та консультацій, ревізії абсолютно всіх навчальних програм. Бібліотека була недоукомплектованою, підручників не вистачало, інколи взагалі не було, багато

підручників виявилися застарілими. Для вирішення цієї проблеми деканат факультету отримав дозвіл для студентів користуватися читальнею Академії Наук та бібліотекою Педагогічного Інституту. Склад кафедр був неповним, тому доводилося залучати до роботи студентів та аспірантів для викладання на неспеціальних факультетах. Також багато викладачів працювало за сумісництвом. Так, кафедра історії української літератури на кінець 1944 р., за винятком двох кадрових викладачів проф. О. К. Дорошкевича, доц. А. О. Іщука, складалася переважно із сумісників, які не брали активної участі у житті університету. Перерва у навчанні за роки війни також негативно відбилася на успішності та контингенті студентів. Наприклад, з 129 студентів, прийнятих на перший курс у 1944 р., на підставі даних іспитової сесії було відраховано 25 за неуспішність. На другому курсі відповідно – 10 студентів [10, арк. 2–8].

У 1944 р. постало питання нормалізації навчального процесу філологічного факультету та відновлення повноцінної роботи. Для цього необхідно було створити нові кафедри та залучити професійні кадри. Так, у протоколі №2 нарад професорсько-викладацького складу за 1943–1944 р. про завдання філологічного факультету на 1944 р. ректор університету просив обміркувати проект аспірантури з таких спеціальностей, як загальне мовознавство, українське мовознавство, російське мовознавство, слов'янське мовознавство, германське мовознавство, романське мовознавство, українська, російська, західноєвропейська літератури. Професор М. К. Грунський зазначав, що кафедри слов'янських мов і літератур не було, але була потреба у створенні окремого відділу. Доцент А. В. Голуб пропонував створити аспірантуру з класичних мов: «Тепер майже зовсім нема представників класичних мов, більшість з них декваліфікувались, звузили свій фах. Немає керівників для такої аспірантури, але їх можна запросити з Одеси і Львова» [11, арк. 5]. Враховуючи вищесказане, рада ухвалила відкриття аспірантури класичного мовознавства з кількістю 2 аспірантів. Кількість аспірантів з інших філологічних спеціальностей, перерахованих у проекті, становила від двох до чотирьох. Таким чином, у 1944–1945 рр. розгорнули роботу напрямки класичного та загального мовознавства.

У цей самий час для кращого засвоєння студентами матеріалу керівництво університету пропонувало введення обов'язкових планових консультацій для всіх предметів. Крім цього, через брак навчальної літератури вводилася пропозиція перевірки конспектів у найкращих студентів, які у свою чергу могли ділитися з іншими для подальших консультацій і кращого засвоєння матеріалу.

У цей самий час від Раднаркому СРСР до університету надійшло нове розпорядження [11, арк. 13]. За цим положенням встановлювалося нове завдання підготовки науково-дослідницького складу для народного господарства. Професорсько-викладацькі кадри мали активно долучитися до науково-дослідної роботи: теоретичні та експериментальні дослідження загальнонаукового значення, видання підручників, монографій, навчально-методичного матеріалу, захист дисертацій. Також встановлювався термін виконання та звітування про перебіг виконання науково-дослідної роботи. Кожному викладачу необхідно було подати до

секретаріату відомості про проведену наукову роботу та подальші перспективи.

У «Плані та звіті про організаційну, учбово–методичну та ідейно–виховну роботу факультету за 1945 р.» зазначено 5 кафедр на філологічному факультеті: загального мовознавства, українського мовознавства, української літератури, російського та слов'янського мовознавства і російської літератури [12, арк. 2а]. До штату філологічного факультету входив декан, заступник, секретар, 5 керівників кафедр, 5 професорів, 14 доцентів, 16 викладачів та аспіранти. На факультеті працювало 3 дійсних члени АН УРСР і 2 член–кореспонденти, загалом 40 чоловік професорсько–викладацького складу. На чолі факультету стояв професор, доктор філологічних наук, доктор слов'янської філології, заслужений діяч наук УРСР Микола Кузьмич Грунський. Його заступником був доцент, кандидат педагогічних наук Микита Миколайович Стаховський. На філологічному факультеті функціонувала Вчена Рада, до якої входило 24 члени. За наказом ВКВШ при РНК СРСР від 19.03.1945 р. до завдань Вченої Ради, яка об'єднувала працівників філологічного факультету та факультету західних мов і літератур, входило присудження наукових ступенів кандидата та доктора філологічних наук, кандидата романського і загального мовознавства та західноєвропейських літератур. Крім присудження ступенів та звань, Вчена Рада розглядала затвердження плану робіт факультету, самостійну роботу студентів, звіти про роботу кафедр тощо.

На кафедрі загального мовознавства працювали керівник кафедри дійсний член Академії Наук СРСР, глибоко досвідчений філолог Михайло Яковлевич Калинович, старший викладач, фахівець з загального мовознавства з багаторічним педагогічним стажем Ольга Яковлівна Сарнацька, відомий викладач фонетики німецької мови на факультеті західних мов та літератур І. П. Сунцова, а також спеціаліст з загального мовознавства та англістики Е. С. Ржевуцька.

Кафедрою української літератури керував відомий автор праць у галузі української літератури професор Олександр Костянтинович Дорошкевич. Також на кафедрі працювали спеціаліст з стародавньої української літератури XVII–XVIII ст., член кор. АН УРСР, професор П. М. Попов, спеціаліст з української літератури XIX ст., доцент, кандидат філологічних наук Є. П. Кирилюк, автор хрестоматії першої половини XIX ст., доцент, кандидат філологічних наук І. І. Пільчук, проректор навчальної частини, доцент, кандидат філологічних наук А. О. Ішук, дослідник українського фольклору, доцент, кандидат філологічних наук М. М. Плісецький, доцент, кандидат філологічних наук П. П. Пономарьов, старший викладач Н. І. Падалка та автор робіт про Івана Франка Ю. С. Кобелецький.

Кафедрою російської літератури завідував відомий літературознавець у галузі стародавніх західноєвропейських літератур, російської та української літератур дійсний член АН УРСР Олександр Іванович Білецький. Також на кафедрі працювали спеціаліст з древньої російської літератури, член кор. Академії Наук УРСР, професор С. І. Маслов, спеціаліст з творчості Івана Франка, Тараса Шевченка та Льва Толстого, доктор філологічних наук проф. Д. О. Тамарченко, спеціаліст із стародавньої російської літератури, кандидат

філологічних наук, професор А. А. Назаревський, кандидат філологічних наук В. І. Маслов, старший науковий співробітник інституту літератури АН УРСР, кандидат філологічних наук Н. Є. Крутікова, викладачі російської літератури XIX–XX ст. В. О. Капустін, І. В. Луневич, С. Я. Фрадкіна, І. Ф. Федірко.

Кафедрою українського мовознавства керував видатний радянський вчений, популяризатор науки, дійсний член АН УРСР, доктор філологічних наук, професор Леонід Арсенійович Булаховський. Разом з ним на кафедрі працювали автор підручників, автор радіо лекцій для вчителів–заочників, кандидат філологічних наук П. П. Плющ, викладач методики мови та літератури, доцент, кандидат філологічних наук В. І. Масальський, старший викладачі сучасної української мови, автор підручників для середніх шкіл А. О. Загородський, старший викладач, консультант Президії Верховної Ради УСРС з написання географічних назв України В. С. Ільїн, дисертанти старший викладач З. К. Животкова, С. П. Левченко та асистенти П. П. Доценко, Н. М. Грановська.

Кафедрою російського мовознавства на той час завідував заслужений діяч наук, доктор філологічних наук, доктор слов'янської філології, декан факультету, голова Вченої Ради факультету Микола Кузьмич Грунський. Крім нього на кафедрі працювали керівник педагогічної практики доцент, кандидат педагогічних наук М. М. Стаховський, викладач російської мови доцент, кандидат філологічних наук В. М. Приліпко, доцент, кандидат філологічних наук М. Л. Лановенко, викладач сучасної російської мови, доцент А. В. Голуб, старший викладач О. І. Німчинова, викладачі історії російської мови М. К. Хлівецька та О. К. Мережинська та асистент В. Д'яконенко.

Якщо навчальні плани філологічного факультету були складені на базі планів Московського університету з відповідними корективами, то програмами факультет був незабезпечений. У викладачів збереглися деякі довоєнні програми з історії української мови, але факультет користувався тільки робочими планами, складеними університетськими викладачами. На кінець 1944 р. початку 1945 р. на факультеті навчалося 420 студентів. З них 28 чоловіків, що складало 6%, 392 жінки – 94% відповідно [12, арк. 7]. У 1946 р. кількість студентів зросла до 606 чоловік, а у 1947 р. згідно протоколів об'єднаних засідань кафедр кількість студентів на філологічному факультеті сягнула 1474 осіб, що вказує на активне розгорнення роботи факультету [13, арк. 2].

У 1944–1945 рр. розпочалося формування прототипу сучасної структури філологічного факультету, були створені російський та український відділи, у 1946–1947 рр. – кафедри романського мовознавства та слов'янської філології. З 1 січня 1947 р. факультет західних мов і літератур став відділенням у складі філологічного факультету. У складі факультету також були утворені відділи журналістики та логіки й психології, а російський відділ перейменовано у російсько–слов'янський. Загалом на факультеті було створено 1) кафедру англійської мови, 2) кафедру французької мови 3) кафедру німецької мови, 4) кафедру класичної філології, 5) кафедру загального мовознавства, 6) кафедру романського мовознавства, 7) кафедру російського мовознавства, 8) кафедру слов'янського

мовознавства, 9) кафедру українського мовознавства, 10) кафедру історії української літератури, 11) кафедру західної літератури, 12) кафедру історії російської літератури, 13) кафедру історії літератури народів СРСР, а також теорії та практики радянської преси.

У 1948–1949 рр. керівництво намагалося оптимізувати та структурувати роботу факультету. Так, кафедру французької мови було об'єднано з кафедрою романського мовознавства, кафедру західної літератури перейменовували у кафедру загальної літератури, кафедру класичних мов у кафедру класичної філології, кафедру російського мовознавства у кафедру російської мови, а кафедру українського мовознавства – української мови. У 1949–1950 рр. було створено відділ романо–германської та класичної філології, а кафедру загальної літератури перетворено на кафедру історії зарубіжної літератури.

У повоєнні роки філологічний факультет працював у 3-ю зміну у 4-х будинках, залучалися приміщення школи №145, тому часте запізнення викладачів та студентів на лекції ускладнювало роботу. Крім цього, від керівників кафедр вимагали проведення ідейно–виховної роботи. «Виховною роботою студенти охоплені вкрай незадовільно: ця робота не зазначена в плані кафедр, викладачі не вивчають доручених ним людей, якими настроями вони перейняті, це приводить до елементів ворожого світогляду, відставання в освоєнні наук, недисциплінованості... кафедри західної літератури (керівник Шамрай) та іноземних мов (керівники Шаровольський, Лисенко, Одріна) не приступили до перебудови своєї роботи в світлі рішень ЦК ВКП(б), не ліквідували помилок націоналізму, схилилися перед заходом» [13, арк. 4]. У так званому зриві комсомольських зборів звинувачували також викладачів російського відділу.

Проглядаючи архівні документи того часу, можна помітити все більшу ідеологізацію та політизацію на філологічному факультеті. Всі засідання проводилися із урахуванням останніх розпоряджень ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У. Під ідеологізацію підпали мова та література. На засіданні Вченої ради філологічного факультету від 19–26 жовтня 1948 р. критикувалися буржуазне літературознавство, спадок філолога та історика літератури О. М. Веселовського, буржуазно–ліберальний формалізм, об'єктивізм, академізм, космополітизм та поклоніння перед заходом. «Кафедра же русской литературы не рассматривала на своих заседаниях ни одного вопроса, касающегося борьбы с порочными традициями Веселовского и его школы. Ошибки буржуазно–националистического характера и преклонение перед иностранщиной, буржуазный объективизм характерны и для вышедшей в этом году книги «Конспект з історії української літературної мови» доц. П. П. Плюща» [14, арк. 20]. На фоні суцільного ідеологічного пресингу траплялися й кумедні випадки. Так, на засіданні Вченої ради академік Л. А. Булаховський зазначив, що стенографістки переплутали і замість кафедри слов'янської філології надрукували кафедру слов'янської ідеології [14, арк. 45].

У січні 1948 р. секретар ЦК ВКП(б) А. Жданов на нараді в ЦК ВКП(б) ввів до лексику термін «безрідний космополіт». Кампанія була розпочата при міністерствах і відомствах із запровадженням «судів

честі», які мали «повести непримиренну боротьбу з низькопоклонством перед західною культурою, ліквідувати недооцінку значення діячів російської науки і культури у розвитку світової цивілізації». Найбільш поширеними репресивними заходами щодо космополітів були моральні утиски, критика, звільнення з роботи, виключення з комуністичної партії, заборона друкуватися. Разом з тим, боротьба з космополітизмом стала прелюдією широкомасштабного наступу на «єврейських буржуазних націоналістів». У Києві центрами космополітизму вважалися Українське театральне товариство і Київська консерваторія (сьогодні Національна музична академія України імені П. Чайковського). На філологічному факультеті також розгорнулася ідеологічна кампанія з безрідним космополітизмом.

Згідно протоколу №18 «Засідання Вченої ради філологічного факультету КДУ імені Т. Шевченка за 26 квітня 1949 р.», у порядку денному постало питання позбавлення кандидата філологічних наук Якова Ілліча Гордона наукового ступеня. Так, Я. І. Гордон «был разоблачен как клеветник на советскую литературу и культуру и как активный участник антипатриотической группы космополитов на Украине» [14, арк. 71]. Там же йдеться, що ховаючись за цілою низкою псевдонімів, Я. І. Гордон розхвалював порочні націоналістичні твори та паплюжив твори високоідейного спрямування. Зібрання професорів, викладачів та студентів факультету викрило та засудило антинаукову та антипатріотичну діяльність Гордона у його дисертаційній роботі «Леся Українка та Генріх Гейне» за сприянням офіційного опонента А. Гозенпуда та позбавило Я. І. Гордона ступеня кандидата філологічних наук. Крім Гордона, згідно протоколу №16 засідання кафедри романського мовознавства філологічного факультету від 23 березня 1949 р., під шквал «боротьби з космополітизмом» підпали також працівники університету Привороцький та Марченко [15, арк. 39].

Під ідеологічну критику підпадала також науково–дослідна робота інших викладачів, яка мала виконуватися у руслі марксистсько–ленінської ідеології та останніх рішень партії [16]. На черговому засіданні Вченої ради факультету різко критикували роботу Гельблу за те, що той «не бачить в історичному розвитку Німеччини запеклої класової боротьби і вивчає розвиток мови з боку його реакційних тенденцій... а аспірантка Шталенберг написала дисертацію по роману О. Фадеєва Молода гвардія і загубився ідейний зміст твору в формально–термінологічній шелусі псевдонаукового академізму» [16, арк. 3].

На черговому засіданні Вченої ради 1950 р. доц. Стаховський заявив, що «всю свою роботу – і організаційну, і навчально–методичну, і навчально–дослідницьку, і суспільно–політичну – ми будемо проводити у світлі геніальних робіт Йосифа Віссаріоновича Сталіна з питань мовознавства, статей «Правди» «Проти ідеологічних збочень у літературі», історичних рішень ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б) У з ідеологічних питань, а також дискусій з питань філософії, біології, мовознавства та павлівського вчення» [17, арк. 4–5]. За його словами, на кафедрі російської та української літератури філологічного факультету ніхто не виступив проти вірша Сосюри «Любят Україну» та лібрето до

опери «Богдан Хмельницький». Навпаки цей вірш схвалювали та підтримували, коли його читав Сосюра «з цієї кафедри у цьому залі перед широким загалом студентів філологічного факультету» [17, арк. 5]. З цього приводу колишнього декана факультету, завідуючого кафедрою української літератури Ю. С. Кобилецького змусили виправдовуватися, що він вчасно не зреагував на буржуазно-націоналістичний підтекст вірша Сосюри: «Той факт, що вірш, який був присвячений мені в 1950 р. і не був мною розкритикований, говорить про послаблення моїх позицій і за це мене гостро й правильно критикують. Я признаю велику провину, що не розібрався в цьому вірші «Любіть Україну». Іншої, крім радянської, соціалістичної України я собі не уявляю, не мислю, бо я вихований на соціалістичній Україні, я вихований нашою партією» [17, арк. 63].

У 1950–1955 р. на філологічному факультеті була не вирішена низка навчально-методичних питань: не вистачало фахових підручників та посібників, не було кабінетів російської, української, іноземних мов та журналістики, через суворі ліміти викладачі не мали змоги підписатися на періодичну пресу, заняття на факультеті все ще проводилися у трьох різних приміщеннях з поганою роботою освітлення, на кафедрах зовсім не було лаборантів, тому навчально-допоміжна робота не велася [18, арк. 3].

У 1951 р. на 12 кафедрах філологічного факультету працювало 116 викладачів (23 – літературознавці та 93 – мовознавчі кафедри) 6 з яких були докторами філологічних наук, 32 – із ступенем кандидата та 78 старших викладачів. Також на факультеті вчилися півтори тисячі студентів та шістьдесят аспірантів. У ці роки важливим елементом покращення навчально-методичної роботи стало взаємовідвідування та стенографування лекцій. За 1951 р. відбулося 250 відвідувань та 570 взаємовідвідувань, застенографовано 28 лекцій, у тому числі відкритих – 18. Всі стенографовані лекції попередньо рецензувалися, а потім обговорювалися на засіданнях кафедр. Конспекти цих лекцій також проходили ревізію із відповідним звітом [18, арк. 16–17].

Згідно засідань Вченої ради за 1955 р. навчально-методична база дещо покращилася, лінгвісти отримали довгоочікувані підручники «Синтаксис русского языка» в двох томах, «Історію русского литературного языка», але все ще існувала проблема з робочими місцями для аспірантів, перевірки позалекційного читання, консультацій, з освітленням аудиторій, оскільки заняття проводилися ввечері, у деяких аудиторіях було розбите скло протягом семестру [19, арк. 2–3]. Загалом у 1955 р. на філологічному факультеті працювало 114 викладачів, а саме 6 професорів, 53 – кандидати наук та 86 – старших та просто викладачів. Тобто всього 58 із вченим ступенем, що дорівнювало 40% від всього професорсько-викладацького складу. У порівнянні з 1951 р. кількість кандидатів наук значно збільшилася.

У повоєнні роки велику увагу приділяли організації, плануванню та методиці проведення лекцій. Крім методичної роботи, націленої на засвоєння студентами програмного матеріалу, проводилися позалекційні консультації, контрольні роботи та перевірка самостійної роботи студентів, особливо з дисциплін, які не були повноцінно забезпечені підручниками. Контроль за якістю викладання відбувався шляхом

проведення та обговорення відкритих лекцій, відвідуванням лекцій завідувачами кафедр. Результати контролю обговорювалися на засіданнях кафедр. У 1955 р. протягом року працювали наукові гуртки російської лінгвістики, історії російської літератури, історії української літератури, зарубіжної літератури, слов'янської філології, англійської лінгвістики, німецької лінгвістики, у яких студенти робили доповіді та розвивали навички науково-дослідної для подальшої роботи в аспірантурі [19, арк. 8].

Таким чином, у повоєнні роки на філологічному факультеті Київського державного університету ім. Т. Шевченка відбувалися кардинальні зміни, а саме процес розширення та введення нових спеціальностей, реорганізація існуючих та створення нових кафедр, формування сучасної структури факультету. Основні зусилля керівництва факультету та його професорсько-викладацького складу на цьому етапі було спрямовано на перебудову змісту університетської філологічної освіти в умовах наукових та освітніх парадигм радянської вищої школи. Кафедри взялися за радикальне ідейно-теоретичне та концептуальне оновлення навчальних дисциплін, удосконалення навчально-виховного процесу та його організаційного забезпечення. Зауважимо, що процес відновлення навчального процесу на факультеті відбувався поступово, повільно покращувалася матеріальне забезпечення кафедр.

Список використаних джерел

1. 'Київський університет за 50 років радянської влади', 1967. ред. І. Т. Швець, К., 192 с.; 'Київськ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка', 2014. К.: Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 895 с.
2. 'Киевский университет. Документы и материалы. 1834–1984: [Сб., посвященный 150-летию Киевского ун-та]', 1984. Киевский гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко; сост. В. А. Замлинский [и др.]; ред. М. У. Белый [и др.], К.: Издательство при Киевском гос. ун-те издательского объединения «Вища школа», 192 с.
3. 'Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Імена славетних сучасників', 2004. ред. кол.: В. В. Скопенко, О. В. Третяк, Л. В. Губерський та ін., К., 288 с.
4. 'Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Незабутні постаті', 2005. ред. кол.: В. В. Скопенко, О. В. Третяк, Л. В. Губерський та ін., К., 464 с.
5. 'Київський університет за 50 років радянської влади', 1967. ред. І. Т. Швець, К., 192 с.
6. 'Київський університет імені Тараса Шевченка: Сторінки історії і сьогодення', 1994. за заг. ред. В. В. Скопенка, К., 285 с.
7. 'Історія Київського університету. 1834–1959: до 125-річчя з дня існування', 1959. відп. ред. Олександр Захарович Жмудський, К.: Вид-во Київськ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, 628 с.
8. 'Вісник університету. Серія філологія', №1, 1967.
9. 'Державний архів м. Києва', Ф.Р-1246, Оп.21, Спр.4, арк.1–10; Спр.5, арк.1; Спр.6, арк.1.
10. Там само, Спр.13, 8 арк.
11. Там само, Спр.3, 16 арк.
12. Там само, Спр.33, 20 арк.
13. Там само, Спр.85, 31 арк.
14. Там само, Спр.127, 92 арк.
15. Там само, Спр.167, 61 арк.
16. Там само, Спр.187, 90 арк.
17. Там само, Спр.307, 321 арк.
18. Там само, Спр.305, 18 арк.
19. Там само, Спр.573, 211 арк.

References

1. 'Kyiv's'kyj universytet za 50 rokov radjans'koi' vlydy (Kiev University over 50 years of Soviet power)', 1967. red. I. T. Shvec', K., 192 s.; 'Kyiv's'k. nac. un-t imeni Tarasa Shevchenka (Kiev National

University for Taras Shevchenko), 2014. K.: *Iydav.–poligraf. centr «Kyj vs'kyj universytet»*, 895 s.

2. 'Kievskij universitet. Dokumenty i materialy. 1834–1984: [Sb., posvjashhenyj 150–letiju Kievskogo un–ta] (Kiev University. Documents and materials. 1834–1984: [Coll., Dedicated to the 150th anniversary of Kiev University])', 1984. *Kievskij gos. un–t im. T. G. Shevchenko; sost. V. A. Zamlinskij [i dr.]; red. M. U. Belyj [i dr.]*, K.: *Izdatel'stvo pri Kievskom gos. un–te izdatel'skogo ob#edinenija «Vysshha shkola»*, 192 s.

3. 'Kyj vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka. Imena slavetnyh suchasnykiv (Kyiv National Taras Shevchenko University. Names of famous contemporaries)', 2004. *red. kol.: V. V. Skopenko, O. V. Tretjak, L. V. Gubers'kyj ta in.*, K., 288 s.

4. 'Kyj vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka. Nezabutni postati (Kyiv National Taras Shevchenko University. Unforgettable figures)', 2005. *red. kol.: V. V. Skopenko, O. V. Tretjak, L. V. Gubers'kyj ta in.*, K., 464 s.

5. 'Kyj vs'kyj universytet za 50 rokov radjans'koi vlyady (Kiev University over 50 years of Soviet power)', 1967. *red. I. T. Shvec*, K., 192 s.

6. 'Kyj vs'kyj universytet imeni Tarasa Shevchenka: Storinky istorii i s'ogodennja (Kyiv Taras Shevchenko University: Pages of History and Present)', 1994. *za zag. red. V. V. Skopenka*, K., 285 s.

7. 'Istorija Kyj vs'kogo universytetu. 1834–1959: do 125–richchja z dnja isnuvannja (History of Kiev University. 1834–1959: to the 125th anniversary of the day of its existence)', 1959. *vidp. red. Oleksandr Zaharovyč Zhmud's'kyj*, K.: *Iyd–vo Kyj vs'k. un–tu im. T. G. Shevchenka*, 628 s.

8. 'Visnyk universytetu. Serija filologija (University bulletin. Series philology)', №1, 1967.

9. 'Derzhavnyj arhiv m. Kyjeva (State Archives of Kyiv)', F.R–1246, Op.21, Spr.4, ark.1–10; Spr.5, ark.1; Spr.6, ark.1.

10. Tam samo (Ibid), Spr.13, 8 ark.

11. Tam samo (Ibid), Spr.3, 16 ark.

12. Tam samo (Ibid), Spr.33, 20 ark.

13. Tam samo (Ibid), Spr.85, 31 ark.

14. Tam samo (Ibid), Spr.127, 92 ark.

15. Tam samo (Ibid), Spr.167, 61 ark.

16. Tam samo (Ibid), Spr.187, 90 ark.

17. Tam samo (Ibid), Spr.307, 321 ark.

18. Tam samo (Ibid), Spr.305, 18 ark.

19. Tam samo (Ibid), Spr.573, 211 ark.

Doronina N. V., PhD in History, Assistant at the Department of Foreign Languages for mathematical faculties, Institute of Philology Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), amalpheia@gmail.com

Post-war years at philological faculty of Taras Shevchenko state university of Kyiv (1945–1955)

The work of philological faculty of Taras Shevchenko state university of Kyiv during the first ten 1945–1955 years after the Second World War has been considered. The organizational, educational and methodical as well as personnel activities of the faculty have been reviewed.

Keywords: philological faculty, Kyiv state university, post-war years, philological education.

УДК 930.1(477)«1953/1964»:050

Карасевич О. О.,

викладач кафедри філософії та суспільних дисциплін, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини (Україна, Умань), k.oksana46@ukr.net, orcid.org/0000-0001-9874-489X

Становлення в період «відлиги» історичних знань із питань матеріально–технічної кадрового забезпечення українського села на сторінках «Українського історичного журналу»

Висвітлено формування первинного історичного бачення партійно–радянської політики матеріально–технічного й кадрового забезпечення

українського села «хрущовської доби» та трактуванню його історичною та іншими галузями суспільних наук у 1953–1964 рр. Показано, що таке бачення сформувався в специфічних суспільно–політичних умовах вказаного періоду, а тому досить важко провести достатньо чітку межу при аналізі комплексу всієї тогочасної історичної літератури за певними критеріями: партійні, наукові, науково–популярні, публіцистичні та інші видання. Обґрунтовано тезу стосовно того, що справді наукове інтелектуальне осмислення процесів, які фактично перебувають в одному часі з дослідниками, не давало можливості уникнути суб'єктивізму, навіть за умов відсутності абсолютного політико–ідеологічного диктату характерного для доби сталінського тоталітаризму.

Ключові слова: відлига, хрущовські аграрні реформи, українське село, матеріально–технічне забезпечення, сільське господарство.

Для з'ясування логіки формування об'єктивного відображення реальної дійсності в історіографічному процесі, важливо окреслити сам процес становлення історичних знань в даному випадку на історіографічних матеріалах їхнього сьогодення. Вибір публікацій, що співпадають саме з добою «відлиги», зумовлений основним завданням публікації, яке спрямоване на те, щоб всебічно характеризувати спроби модернізації комплексу виробництва сільськогосподарської продукції в Україні, в їх висвітленні історичною думкою другої половини 1950–х – першої половини 1960–х рр. Насамперед в контексті матеріально–технічного й кадрового забезпечення українського села зазначеного періоду.

Мета публікації показати специфіку висвітлення проблеми матеріально–технічного піднесення сільськогосподарського виробництва та підвищення фаховості трудівників села в тогочасній науково–історичній та частково суспільно–політичній літературі.

Означена проблема не так часто ставала предметом розгляду в сучасній українській історіографії. Проте все ж можна назвати праці дослідників І. Романюка [1], Ю. Ніколайця [2], О. Нікілєва [3], О. Заболотної [4], С. Падалки [5] та інших дослідників.

Однією з найхарактерніших ознак радянської історіографії була зосередженість на проблемах новітньої історії, а нерідко власне на сучасності, тому історія будь–якого питання максимально політично актуалізувалася й навряд чи потрапляла б до друкованих видань, якби не містила прив'язки до «генеральних планів» компартії. Надто це стосувалося розвитку економіки («народного господарства»), укладеної в п'ятирічні плани.

Становлення історичних знань з питань розвитку матеріально–технічної бази й кадрового потенціалу українського сільського господарства відбувалось в умовах перманентної гострої політичної й ідеологічної конфронтації СРСР з країнами Заходу. Однак початок правління М. Хрущова в цьому сенсі ознаменувався першими спробами лібералізації.

В цих умовах значної уваги набуло питання перспектив розвитку матеріального виробництва в країні. Серед радянських і зарубіжних науковців набуває нових розмахів дискусія щодо майбутнього соціалізму і капіталізму. Загострення дискусії між радянськими і західними науковцями було тісно пов'язане з проблемою науково–технічної революції. Адаже у розвинених країнах Заходу НТР набула високих темпів, тоді як у СРСР давалось взнаки помітне технологічне відставання цілої низки галузей промисловості. Як компенсатор у радянському суспільстві проводилась величезна ідеологічна робота щодо дискредитації й спотворення сутності політичного, соціального і економічного життя Заходу.

Радянські дослідники того періоду постійно вдаючись до критики ринкових форм господарювання, часом вигадували свої власні теорії та насичені клішованими пропагандистськими настановами суто штучні конструкції. Не маючи переконливих аргументів, тогочасна радянська наука вочевидь спрямовувала дискусію в бік ідеологічної риторики, не визнаючи навіть очевидних переваг в економічних моделях Заходу. Навіть незаперечні успіхи науково-технічної революції у капіталістичних країнах спричиняли у радянських ідеологів алогічну реакцію автоматичного відторгнення. Подальші перспективи для своєї країни бачили лише в раз і назавжди жорстко детермінованій моделі адміністративно-планової економіки не визнаючи ніяких інших типів організації економіки. При цьому цей очевидний догматизм лицемірно прикривався «турботою партії» про простих радянських трудівників [6, с. 129].

Саме в таких умовах відбувалося становлення історичних знань про піднесення матеріально-технічного й кадрового забезпечення українського села в добу хрущовських реформ. Варто зазначити, що період другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. досить вузько репрезентовано в сучасних історіографічних працях.

Слід зазначити, що доволі суттєві зміни в сільському господарстві та житті селянства в цілому в період хрущовської «відлиги» викликали помітний інтерес у радянських істориків. Останніх до цього зумовлювала як ідеологічна кон'юнктура, так і здорова фахова зацікавленість дослідженням проблем села. До того ж тематичне розмаїття наукових інтересів, а відповідно і публікацій здебільшого відповідало тогочасним партійним директивам.

Щоправда, висвітлюючи матеріально-технічне й кадрове забезпечення сільського господарства українські радянські науковці у звичному відверто наказному порядку при висвітленні будь-якої проблеми змушені були брати за основу партійні настанови. Тому навіть в публікаціях вищого піку «відлиги» надмірно часто фіксуємо цитування рішень з'їздів партії і пленумів ЦК, різноманітних партійних ухвал, директив і самих виступів партійно-радянських лідерів [7; 8; 9].

Слід при цьому зазначити, що, незважаючи на певні кроки по боротьбі з культю особи Сталіна, успіхи в напрямку поліпшення матеріально-технічного й кадрового забезпечення українського села на думку тогочасного керівництва країни мали бути нерозривно пов'язані з діяльністю партійних органів і їх активною роботою безпосередньо на селі. З цією метою кремлівська влада приділяла значну увагу розширенню сільських партійних осередків. Так, на кінець 1953 р. в селах України працювало 130 тис. комуністів і близько півмільйона представників комсомолу. При цьому мережа первинних партійних організацій охоплювала майже всі колективні господарства. Щоправда багато з них існували суто формально будучи свого роду ритуальним доповненням до посад голів колгоспів і суттєво ніяк не впливали на агровиробництво [13, с. 3]. Така ситуація в значній мірі була зумовлена відсутністю на керівних посадах по-справжньому кваліфікованих кадрів, керівників, які в силу своєї недостатньої фахової компетентності, не кажучи вже про все ще живі традиції і

звички жорсткої сталінської адміністративно-командної системи не могли відстоювати власну позицію перед керівниками колгоспів, які в свою чергу також далеко не завжди були здатні професійно виконувати свої посадові обов'язки.

Однак історики того часу одноставно схвально оцінювали діяльність партійних осередків в українському селі, зокрема їхню роль в інтенсифікації сільгоспвиробництва, впровадженні нових й удосконалених попередніх технологій в сільському господарстві. Особливо наголошувалось на виключно важливій ролі комуністів в професійному та ідеологічному вихованні нових кадрів для народного господарства. Це можна доволі випукло прослідкувати дослідивши матеріали по даній проблемі, які друкувалися на сторінках «Українського історичного журналу».

Тож не дивно, що розвиток сільського господарства в період М. Хрущова в працях українських дослідників того часу, які публікувалися у головному історичному часописі республіки дістав виключно позитивні оцінки. Вчені наголошували на успіхах у зміцненні виробничо-технічної бази обслуговування колгоспів, доцільності реорганізації машинно-тракторних станцій і продажу техніки колгоспам [11; 14]. Це, на їхню думку, сприяло підвищенню продуктивності сільського господарства, суттєво покращило механізацію сільськогосподарських робіт і дало змогу «зосередити в одних руках землю і техніку» [10, с. 33].

Щоправда окрім суто ідеологічного оспівування успішної політики партії в сільському господарстві, значна кількість публікацій науковців містила й корисний фактологічний матеріал. У ньому відображені статистичні дані, звіти, трудові будні селян тощо.

Особливу увагу автори журналу звертали на висвітлення процесу зміцнення зв'язків між колгоспами, радгоспами, машинно-тракторними станціями і міськими промисловими підприємствами в 1950-х роках. Однак така в цілому позитивна співпраця, на їхню думку, носила не однозначно позитивний характер, оскільки, наприклад, забезпечення колгоспів технікою і необхідними будівельними матеріалами супроводжувалось багаточисленними фактами службових зловживань або навіть і прямих фінансових махінацій [7, с. 44]. З іншого боку, було багато випадків реальної матеріально-технічної допомоги колективів фабрик і заводів колгоспам і МТС, участі трудівників з міст у сільськогосподарських роботах [7, с. 45].

В цілому тогочасні дослідники в абсолютній більшості зазначали, що модернізація сільськогосподарського виробництва за рахунок активної допомоги промислових підприємств міст мала важливе значення і сприяла пришвидшенню її темпів зростання її кількісних і якісних показників. Унаслідок цього було збудовано і технічно оснащено велику кількість сільських машинно-тракторних майстерень і суттєво поліпшено процес механізації сільськогосподарських робіт. Щодо цього історики зазначали, що стрімкий розвиток матеріально-технічної бази села дав змогу машинно-тракторним станціям виконувати навіть доволі складні ремонтні операції, які до того проводили переважно на великих заводах важкої промисловості [7, с. 46]. Водночас у публікаціях часто йшлося про активізацію роботи винахідливих сільських фахівців, які нерідко

знаходили можливість навіть в технічно збіднених умовах пересічного українського села перевиконувати заплановані обсяги ремонту сільськогосподарської техніки та інших складних для села робіт по механізації виробничих процесів [7, с. 46–49].

Загалом в історичній періодиці періоду Хрущова відклався значний масив інформації про матеріально–технічну допомогу міста селу, промисловості, – сільському господарству. Серед її основних напрямів виокремлювали: постачання необхідних матеріалів промислового виробництва цегли, металевих та залізобетонних конструкцій для будівництва виробничих приміщень, забезпечення сільгосптехнікою, автотранспортом верстатами й зварювальними агрегатами та різноманітними видами інструментів, активне впровадження електрифікації й механізації в сільськогосподарському виробництві та інше [12, с. 68].

Значну увагу на шпальтах «Українського історичного журналу» тогочасні історики звертали на трудові кадри сільськогосподарського виробництва, зазначаючи, що до участі в сільськогосподарських роботах дедалі активніше стали залучати не лише працівників промислових підприємств, а й студентів та учнівську молодь. Така ситуація багато в чому була зумовлена збільшенням посівної площі культур і заготівельних показників [12, с. 71].

Водночас автори публікацій активно порушували проблему матеріальної зацікавленості селян, наголошуючи на тому, що з другої половини 1950–х років винагорода за працю в колгоспах поступово зростала, при чому не лише в натуральній, але й в грошовій формі, частішали випадки фінансового захоплення і преміювання [7, с. 45; 15, с. 119].

Однак реальний стан речей далеко не повністю відповідав дійсності, оскільки у публікаціях зазвичай враховувалися лише показові витратні для влади статистичні матеріали або асигнування в сільське господарство загалом [16, с. 40]. Так, зокрема, підкреслювалося що за період 1956–1960 рр. державні дотації в сільське господарство були збільшені у два рази і досягли майже 27 млрд. крб. [12, с. 65]. Між тим навіть в офіційних партійних документах, зокрема в контрольних цифрах розвитку народного господарства, на семирічку 1959–1965 рр. вказувалося, що загальне зростання капіталовкладень у сільське господарство було заплановане переважно за рахунок самих колгоспів. Зокрема, «контрольними цифрами» у постанові XXI з'їзду КПРС було передбачено, що 150 млрд. карбованців повинна виділити держава, а близько 350 млрд. за цей же період мали витратити на виробничі потреби самі колективні господарства (із них – майже 100 млрд. на придбання техніки, решту – на будівництво і благоустрій села). При цьому зазначалося, що такі планові капітальні вливання майже у 2 рази перевищують вкладення 1952–1958 рр. [7, с. 48]. Іншими словами, радянські історики, виконуючи партійне замовлення, фактично виправдовували викачування коштів із сільгоспідприємств на користь запланованих державою показників зростання.

Щоправда слід зазначити, що становлення наукових знань про матеріально–технічне й кадрове забезпечення українського села в досліджуваній період не було позбавлене й певної критики з боку авторів публікацій.

Одним із найбільших прорахунків влади дослідники вважали поширену практику відрядження в розпал тих чи інших польових робіт працівників промислових підприємств для роботи на селі зі збереженням посадових окладів на їх основному місці роботи. На їхню думку, така практика суттєво впливала на зростання цін як на промислову, так і на сільськогосподарську продукцію. Проте, в подальшому переважна, власне лівова більшість українських колгоспів в період збору врожаю почала обходитись майже виключно власними людськими і матеріальними ресурсами. Це безумовно не стосувалося значної кількості робітників промислових підприємств, яких залучали до роботи на цілинних землях [7, с. 47]. Характерно, що у тогочасній радянській пропаганді, а відповідно і у наукових публікаціях фахівців, яких відряджали на цілину, зображували усміхненими і щасливими.

Загальний огляд публікацій «Українського історичного журналу», які так чи інакше торкалися життя українського села підтверджує, що на його сторінках в означений період домінували ідеологічні пріоритети щодо висвітлення сільськогосподарської тематики. Це підтверджується і тим, що особливе місце в публікаціях істориків займало висвітлення культурно–освітньої діяльності серед колгоспників. Вона вимагала демонстрації спеціальних кінофільмів, налагодження повсюдного радіомовлення, застосування різноманітних методів наочної агітації, зокрема, стінгазет, встановлення дошок пошани тощо. Науковці наголошували на суттєвій шефській допомозі промислових підприємств і міських установ колгоспам у забезпеченні їх бібліотек різноманітною художньою, політичною і сільськогосподарською літературою. Також активно висвітлювалася практика проведення спільних показових виставок досягнень місцевих господарств за участю жителів міст і сіл [7, с. 49–50; 12, с. 66; 13, с. 10].

Водночас дослідники підкреслювали, що кадрове зміцнення колгоспів кваліфікованими спеціалістами сільського господарства допомогло в майбутньому значно поліпшити виробничі, а отже і фінансові показники в сільськогосподарському виробництві. Помітну роль у цьому відіграли зокрема Українська сільськогосподарська академія, Дніпропетровський сільськогосподарський інститут, Всесоюзний науково–дослідний інститут кукурудзи, та інші. Поступово в колгоспах неухильно зростала частка висококваліфікованих спеціалістів сільського господарства. Так, за інформацією Є. Талан, у 1957 р. вищу спеціальну освіту мали 68,7% директорів МТС, 66,4% головних інженерів, 74,5% головних агрономів і 64,7% головних зоотехніків господарств [14, с. 40].

А. Санцевич наводить цікаву статистику участі молоді Української РСР тобто людей, які вже мали достатньо високу для свого часу загальну освіту у сільськогосподарському виробництві, зокрема, у тваринництві. Якщо у 1953 р. у цій галузі працювало 50 тис. молоді із середньою освітою, то в 1958 р. – вже 125 тис. Показники загальної кількості молоді в цій галузі сільського господарства України були ще вищими: 266 тис. осіб у 1958 р. і 450 тис. осіб у 1961 р. [15, с. 121].

В цілому комплексний аналіз публікацій радянських істориків досліджуваного періоду на шпальтах «Українського історичного журналу» засвідчує помітний

інтерес з їхнього боку до висвітлення зрушень в матеріально-технічному й кадровому забезпеченні в сільському господарстві Української РСР протягом 1953–1964 рр. і дає змогу виявити ряд важливих тенденцій, характерних для тогочасної історичної науки в цілому. По-перше, історична наука і в цей період носила винятково ідеологічний характер. Обов'язковою частиною кожного дослідження було возвеличення ролі партії та її чинних керівників. Крім того, вчені фактично директивно були зобов'язані висвітлювати лише позитивні явища реалізації партійного курсу та визначених ним шляхів піднесення сільського господарства. Це ж стосувалося і показу ролі безпосередніх організаторів цих перетворень на місцях [13, с. 5]. По-друге, переважна більшість вчених того періоду намагались зображувати міський пролетаріат ідеологічно й цивілізаційно більш прогресивним порівняно з все ще «відсталими» сільськими трудівниками. По-третє, автори публікацій здебільшого акцентували увагу на стані справ в східних індустріальних Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій і Одеській областях, тоді як проблеми матеріально-технічного і кадрового забезпечення сільгоспвиробництва в західних областях України, за винятком поодиноких згадок, майже не висвітлювались.

Водночас українські радянські історики, продовжуючи звично оспівувати досягнення компартії в реалізації її політики в сільському господарстві країни, на відміну від попереднього періоду сталінської тиранії, все ж робили чимало спроб не оминати увагою й негативні явища на селі та факти зловживань як місцевого партійно-радянського так і, власне, колгоспного керівництва. Така ситуація була пов'язана з ліберальним курсом правління М. Хрущова, коли на відміну від його попередників будь-яка критика керівництва з боку науковця могла закінчитись фатально.

Викладене дає підстави до наступних висновків. Загалом автори «Українського історичного журналу» в період 1953–1964 рр. сприяли накопиченню історичних знань з сільськогосподарської тематики, функціонування сільського господарства й життя села. Незважаючи на те, що в своїх дослідженнях вони дотримувались позицій марксистської методології, науковці зробили вагомий внесок у розробку проблем зміцнення технічної бази сільського господарства в селі, комплексної механізації сільського господарства, наситивши більшість своїх публікацій доволі багатими і промовистими фактологічними матеріалами. Але з іншого боку, часто джерельна база їх публікацій хибувала на надмірне переказування партійних документів, тоді як думок авторитетних фахівців, закритих матеріалів інспекцій майже не наводилося. На нашу думку, звернення до цих джерел, а також фахових часописів з різних галузей сільського господарства того періоду, відкриває більш багату картину реального матеріально-технічного та кадрового стану сільського господарства України другої половини 1950–1960-х рр.

Список використаних джерел

1. Романюк, І., 2003. «Трансформація колгоспів України удругий половині 50–х – 60–х рр. XX ст.», *Український селянин*, Вип.7, 161–162.
2. Ніколасць, Ю., 2006. «Підготовка кадрів для народного господарства в роки хрущовської «відлиги» у висвітленні вітчизняних дослідників», *Український селянин*, Вип.10, 80–84.

3. Нікілев, О., 2006. «Вища сільськогосподарська школа України в контексті аграрної політики держав середини 1950–х – середини 1960–х рр.», *Український селянин*, Вип.10, 176–180.

4. Заболотна, О., 2006. «Проблема кадрового забезпечення сільського господарства у зв'язку зі зміцненням матеріально-технічної бази села (60–ті роки XX століття)», *Український селянин*, Вип.10, 366–368.

5. Падалка, С., 2005. «Аграрна політика в Україні: формування, шляхи реалізації та соціально-економічні наслідки (друга половина 60–х – 80–ті роки XX ст.)»: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01; *Донец. нац. ун-т*. Донецьк, 38.

6. «Критика буржуазних, реформістських і ревізійоністських економічних теорій, 1963», *За заг. ред. О. О. Нестеренка та І. Г. Власова, К.: Вид-во АН Укр. РСР*, 276.

7. Шульга, І., 1959. «Комуністична партія України – організатор шефства робітничого класу над колгоспним селом республіки (вересень 1953 – 1955 рр.)», *Український історичний журнал*, 1, 43–51.

8. Блох, Б., Епштейн, А., 1964. «Трудове піднесення харківських тракторобудівників після XXII з'їзду КПРС», *Український історичний журнал*, 6, 81–83.

9. Шульга, І., 1957. «Робітничий клас України в боротьбі за виконання заходів КПРС по дальшому зміцненню матеріально-технічної бази сільського господарства (вересень 1953 – 1955 рр.)», *Наукові записки кафедри суспільних наук Української академії сільськогосподарських наук*, 69–85.

10. Іванов, А., 1958. «Нові машини для механізації в тваринництві», *Досягнення науки і передовий досвід з механізації тваринництва / За заг. ред. П. М. Василенка, І. Т. Осмака, К.: Держ. вид-во сільськогосп. літ-ри Укр. РСР*, 33–40.

11. Пантелейчук, О., 1964. «Вклад підприємств сільськогосподарського машинобудування України в зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства (1953–1962 рр.)», *Український історичний журнал*, 2, 48–54.

12. Попсуев, В., 1960. «Допомога міста селу в піднесенні сільського господарства в 1953–1960 рр. (на матеріалах Дніпропетровської області)», *Український історичний журнал*, 5, 64–74.

13. Кожукало, І., 1959. «аходи Комуністичної партії по зміцненню первинних партійних організацій на селі після вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953–1955 рр.)», *Український історичний журнал*, 5, 3–12.

14. Талан, С., 1961. «Заходи Комуністичної партії по дальшому розвитку сільського господарства України (1958–1961 рр.)», *Український історичний журнал*, 5, 39–48.

15. Санцевич, АВ., 1963. «Висвітлення трудових звершень молоді України у післявоєнний період», *Український історичний журнал*, 1, 118–124.

References

1. Romanyuk, I., 2003. «Transformaciya kolgospiv Ukrainy» u drugij polovy'ni 50–x – 60–x rr. XX st. (Transformation of Ukrainian collective farms in the second half of the 1950's and 60's.), *Ukrayins'ky'j selyany'n*, Vy'p.7, 161–162.

2. Nikolayecz', Yu., 2006. «Pidgotovka kadriv dlya narodnogo gospodarstva v roky' xrushhovy's'koyi «vidly'gy» u vy'svitlenni vitchy'znyany'x doslidny'kiv (Training for the national economy during Khrushchev's «thaw» in the coverage of domestic researchers)», *Ukrayins'ky'j selyany'n*, Vy'p.10, 80–84.

3. Nikilyev, O., 2006. «Vy'shha sil's'kogospodars'ka shkola Ukrainy» v konteksti agrarnoyi polity'ky' derzhav seredy'ny' 1950–x – seredy'ny' 1960–x rr. (The Higher Agricultural School of Ukraine in the context of the agrarian policy of the mid–1950s – the mid–1960s.), *Ukrayins'ky'j selyany'n*, Vy'p.10, 176–180.

4. Zabolotna, O., 2006. «Problema kadrovogo zabezpechennya sil's'kogo gospodarstva u zv'yazku zi zmichnenniam material'no–texnichnoyi bazy' sela (60–ti roky' XX stolittya) (The problem of personnel provision of agriculture in connection with the strengthening of the material and technical base of the village (60 years of the twentieth century))», *Ukrayins'ky'j selyany'n*, Vy'p.10, 366–368.

5. Padalka, S., 2005. «Agrarna polity'ka v Ukraini: formuvannya, shlyaxy' realizaciyi ta social'no–ekonomichni naslidky' (druga polovy'na 60–x – 80–ti roky' XX st.) (Agrarian Policy in Ukraine: Formation, ways of realization and socio–economic consequences (second half of the 60's – 80's of the twentieth century))»: Avtoref. dy's'... d–ra ist. nauk: 07.00.01; *Donecz. nacz. un–t*. Donecz'k, 38.

6. Kry'ty'ka burzhuzny'x, reformists'ky'x i revizionists'ky'x ekonomichny'x teoriy (Critique of bourgeois, reformist and revisionist economic theories), 1963, *Za zag. red. O. O. Nesterenka ta I. G. Vlasova*, K.: Iy'd-vo AN Ukr. RSR, 276.

7. Shul'ga, I., 1959. 'Komunisty'chna partiya Ukrainy' – organizator shefstva robitny'chogo klasu nad kolgospny'm selom respubliky' (veresen' 1953 – 1955 rr.) (The Communist Party of Ukraine is the organizer of the patronage of the working class over the collective farm village of the republic (September 1953 – 1955)), *Ukrayins'ky'j istory'chny'j zhurnal*, 1, 43–51.

8. Blox, B., Epshtejn, A., 1964. 'Trudove pidnesennya xarkivs'ky'x traktorobudivny'kiv pislya XXII z'yizdu KPRS (Labor growth of Kharkiv tractor builders after XXII Congress of the CPSU)', *Ukrayins'ky'j istory'chny'j zhurnal*, 6, 81–83.

9. Shul'ga, I., 1957. 'Robitny'chy'j klas Ukrainy' v borot'bi za vy'konannya zaxodiv KPRS po dal'shomu zmizchnennyu material'no-technichnoyi bazy' sil's'kogo gospodarstva (veresen' 1953 – 1955 rr.) (The working class of Ukraine in the struggle for the implementation of the CPSU measures to further strengthen the material and technical base of agriculture (September 1953 – 1955)), *Naukovi zapys'ky' kafedry' suspil'ny'x nauk Ukrainy' koiy akademiyi sil's'kogospodars'ky'x nauk*, 69–85.

10. Ivanov, A., 1958. 'Novi mashy'ny' dlya mexanizaciyi v tvary'ny'czvtvi (New machines for mechanization in animal husbandry)', *Dosyagnennya nauky' i peredovy'j dosvid z mexanizaciyi tvary'ny'czvtva / Za zag. red. P. M. Vasy'lenka, I. T. Os'maka*, K.: Derzh. vy'd-vo sil's'kogosp. lit-ry'Ukr. RSR, 33–40.

11. Pantelejchuk, O., 1964. 'Vklad pidpry'emstv sil's'kogospodars'kogo mashy'nobuduvannya Ukrainy' v zmizchnennya material'no-technichnoyi bazy' sil's'kogo gospodarstva (1953–1962 rr.) (Contribution of enterprises of agricultural machine-building of Ukraine to strengthening the material and technical base of agriculture (1953–1962 biennium))', *Ukrayins'ky'j istory'chny'j zhurnal*, 2, 48–54.

12. Popsuyev, V., 1960. 'Dopomoga mista selu v pidnesenni sil's'kogo gospodarstva v 1953–1960 rr. (na materialax Dnipropetrovs'koyi oblasti) (Assistance of the village town in the rise of agriculture in 1953–1960 (on materials of the Dnipropetrovsk region))', *Ukrayins'ky'j istory'chny'j zhurnal*, 5, 64–74.

13. Kozhukalo, I., 1959. 'Zaxody' Komunisty'chnoyi partiyi po zmizchnennyu pervy'ny'x partijn'y'x organizacij na seli pislya veresnevoغو Plenumu CzK KPRS (1953–1955 rr.) (Measures of the Communist Party to strengthen the primary party organizations in the countryside after the September Plenum of the Central Committee of the CPSU (1953–1955 biennium))', *Ukrayins'ky'j istory'chny'j zhurnal*, 5, 3–12.

14. Talan, Ye., 1961. 'Zaxody' Komunisty'chnoyi partiyi po dal'shomu rozvy'tku sil's'kogo gospodarstva Ukrainy' (1958–1961 rr.) (Measures of the Communist Party on the further development of agriculture in Ukraine (1958–1961))', *Ukrayins'ky'j istory'chny'j zhurnal*, 5, 39–48.

15. Sancevy'ch, AV., 1963. 'Vy'svitlennya trudovy'x zvershen' molodi Ukrainy' u pislyavoyenny'j period (Coverage of labor achievements of Ukrainian youth in the post-war period)', *Ukrayins'ky'j istory'chny'j zhurnal*, 1, 118–124.

Karasevych O. O., instructor of philosophy and social studies department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Ukraine, Uman), k.oksana46@ukr.net, orchid/0000-0001-9874-489X

The becoming of historical knowledge on material and technical provision and personnel of Ukrainian village in the «thaw» period on the pages of «Ukrainian historical journal»

The article shows the formation of initial historical vision of soviet politics concerning material and technical provision and personnel of Ukrainian village during «khrushchov period». Also, the article displays its meaning from historical and social sciences point of view in 1953–1964. Such view was formed under some specific social and political circumstances of that period. That's why it is difficult to divide the historical literature of that period on the categories: party, scientific, popular-scientific, publicist and so on. We justified that a real scientific intellectual comprehension of the processes which were presented at the same time with the researches didn't give the possibility to avoid subjectivity. That happened without political and ideological dictates which characterized the period of stalintotalitarianism.

Keywords: «thaw» period, khrushchov agrarian reforms, Ukrainian village, material and technical provision, agriculture.

* * *

УДК 94(477)«1960»:343.193

Лазуренко О. Г.,

здобувач кафедри історії та культури України,
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет ім. Григорія Сковороди (Україна,
Переяслав-Хмельницький), olenalazurenko@ukr.net

ОСОБИСТЕ ТА ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ ПІД ПРИЦЛОМ ТОВАРИСЬКИХ СУДІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР НА ПОЧАТКУ 1960-Х РОКІВ

Аналізується розгляд справ морально-побутового характеру товариських судами Української РСР на початку 1960-х років. Основна історична увага в статті сконцентрована на розгляді сімейних справ. Доводиться, що товариські суди на початку 1960-х рр. реалізовували один з механізмів колективного контролю над моральністю, здійснювали пряме втручання в шлюбно-сімейні відносини та особисте життя громадян та створювали обстановку нетерпимості до будь-яких антигромадських вчинків.

Ключові слова: держава, ідеологія, товариський суд, правосуддя, комуністична мораль, сімейно-побутові відносини.

Найвищою соціальною цінністю кожної демократичної держави є життя людини, її здоров'я, честь й гідність, недоторканість та безпека. Сьогодні більшість країн світу гарантують також конституційне та законодавче регулювання права на невтручання в особисте та сімейне життя. Згідно сучасного українського законодавства ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України; не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [1].

Сімдесятирічний період панування радянської ідеології та нівелювання права самостійно визначати свою поведінку, самостійно визначати свої внутрішні відносини з приводу користування і розпорядження спільним майном, виховання, освіти й утримання дітей, піклування про непрацездатних членів сім'ї, праці і дозвілля, встановлювати, підтримувати та розвивати зв'язки з іншими людьми тощо значно вплинув на правову культуру українського соціуму сьогодні. Незважаючи на те, що українська держава стала на шлях захисту середовища життя людини, захисту її від свавільного втручання державних органів та будь-яких інших сторонніх осіб, проте і сьогодні недоторканість приватної сфери життя є актуальною проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Організаційні засади діяльності товариських судів представлено переважно публікаціями 1960–1980-х років (Г. Ліненберг та Н. Леонова [2], Н. Чечина [3], А. Бажанов [4]). Проте у радянській історіографії проблеми розгляду справ, що стосувалися особистого та сімейного життя громадян, практично не висвітлювалися. В сучасній українській історіографії втручання у приватне життя зі сторони товариських судів дотично розглядається в контексті історії повсякдення радянського соціуму [5–6]. Та все ж ця тема залишається малодослідженою і потребує комплексного аналізу.

Одним із механізмів втручання радянської держави в особисте життя громадян стали товариські суди. Тому метою даної статті є аналіз їх діяльності в галузі сімейно-побутових відносин на початку 1960-х років.

Завдання дослідження. Відповідно до мети, поставленні наступні завдання, зокрема: зробити спробу проаналізувати розгляд справ морально–побутового характеру товарицькими судами Української РСР в період відлиги (початок 1960–х років); сконцентрувати особливу увагу на розгляді товарицькими судами сімейних справ у досліджуваній період.

Товарицькі суди стали ознакою повсякденного життя радянського соціуму. У липні 1961 р. Президія Верховної Ради Української РСР затвердила «Положення про товарицькі суди», які характеризувалися як «вибірні громадські органи, покликані активно сприяти вихованню громадян в дусі комуністичного ставлення до праці, соціалістичної власності, дотримання правил соціалістичного співжиття, розвитку у радянських людей почуття колективізму і товарицької взаємодопомоги» [7]. До переліку переданих на розгляд товарицьких судів були включені поруч зі справами про порушення трудової дисципліни (запізнення на роботу, пропуск без поважних причин, поява на роботі у нетверезому вигляді тощо) й справи «про негідне ставлення до жінки, виконання обов'язків по вихованню дітей, негідне ставлення до батьків» [7].

Розширення кола справ, які підлягали розгляду у товарицьких судах, зумовило деякі особливості їх організаційної структури. Це було зумовлено тим, що розгляд справ морально–побутового характеру був пов'язаний зі значними труднощами і вимагав багато часу для підготовки, а також знання кримінального, громадянського, сімейного та трудового законодавства.

Складність розбору таких проступків у низці підприємств потягнули за собою створення «спеціальних» товарицьких судів для розгляду окресленої категорії справ. На деяких підприємствах із одиничного складу товарицького суду виділялися групи членів суду (3–5 осіб) для розбору морально–побутових проступків. Але часто однією зі сторін побутового випадку опинялася людина, яка не працювала на даному підприємстві і тому вона була не підвладна впливу товарицького суду підприємства. Таким чином, незалежно від наявності спеціальної групи товарицький суд підприємства не може розглянути проступок. Частіше всього проступки, здійснені у побуті, розглядалися товарицькими судами, організованими при домоуправліннях за місцем проживання порушника. В товарицькі суди підприємств такі справи потрапляли рідко [2, с. 17].

В радянській літературі, яка носила рекомендаційний характер щодо організації роботи товарицьких судів, зазначалося, що їх головне завдання, при розгляді проступків морально–побутового характеру полягало у боротьбі за викорінення неправильних явищ, неправильної поведінки, збоченого уявлення про місце і роль людини у соціумі, який будує комунізм. Основною метою товарицьких судів у цих випадках ставало виховання високих принципів комуністичної моралі та моральності у радянських людей.

Варто навести тогочасні уявлення про природу правопорушень, які були зафіксовані у навчальній літературі. Так, І. С. Самощенко зазначає: «Суб'єктивними (психологічними) корінням правопорушень в розвинутому соціалістичному суспільстві є пережитки минулого у свідомості окремих радянських людей або вороже ставлення до соціалістичних порядків (наприклад, з

боку переконаних агентів імперіалістичних країн)» [8, с. 13]. Далі автор підкреслює, що принципи та засади соціалізму, сутність яких закріплені в радянському законодавстві, цілком відповідають корінним життєвим інтересам всього радянського народу, тому правильно сприймаються кожною людиною та обумовлюють добровільне дотримання вимог радянського права переважною більшістю учасників суспільних відносин. Та, визнаючи, що все ж радянська дійсність не була позбавлена правопорушень, І. С. Самощенко називає й дві об'єктивні обставини, що зумовлюють їх наявність, а саме: «а) різке відставання свідомості деякої частини людей від розвитку умов їх матеріального життя; розбещуючий вплив ідеології капіталістичного світу на наших людей, особливо на молодь; залишки минулого в економіці, а головне – в побуті соціалістичного суспільства (алкоголізм, насильство в сім'ї тощо); б) спроби імперіалістичних сил перешкодити побудові комунізму» [8, с. 15].

Соціалізм, його принципи і засади, згідно радянської юридичної науки, не породжували правопорушень: «правопорушення при соціалізмі є плід того несоціалістичного, що ще існує всередині і поза нашого суспільства. Негативні явища, які мають місце в житті суспільства і окремих громадян, в роботі державних і громадських організацій (недоліки в постачанні населення, погана постановка виховної роботи тощо), не породжують правопорушень, а лише сприяють погавданню пережитків минулого, створюють умови для їх прояви» [9].

Як зазначалося вище, зазвичай побутові проступки розглядалися товарицькими судами при домоуправліннях. Якщо ж такий вид проступку здійснено робітником підприємства, то більше користі матимуть ті засідання, на яких будуть присутні представники громадських організацій з місця роботи порушника. З цією метою товарицький суд домоуправління мав повідомляти профспілкову організацію підприємства про вчинення його робітником проступку побутового характеру і про намір суду розглянути цей проступок публічно в присутності громадськості підприємства [7, с. 18].

Найважчу частину морально–побутових справ складали сімейні негаразди і сварки. Кількість злочинів на ґрунті сімейно–побутових відносин, зумовлених проблемами як соціального, так і матеріального характеру, невпинно зростала. У сільській місцевості жителі могли розраховувати лише на допомогу сільських сходів і товарицьких судів, робота яких була досить активною. Хоч втручання громадськості в сімейні справи порушувало загальні принципи особистої свободи, але в умовах відсутності психологічних служб на селі, це було єдиним засобом вирішення складних сімейних проблем [5, с. 13].

На думку доктора історичних наук Н. Лебиної, яка розглядала гендерний фон хрущовських реформ, взаємовідносин чоловіків і жінок в період часткового руйнування тоталітарних моделей шлюбно–сімейних відносин, батьківства та материнства, розгляд сімейних справ у товарицьких судах був майже завжди пов'язаний із назріваючим в родині розлученням. При цьому позиція влади в даному випадку, на думку ряду сучасних соціологів, відображала гендерні стереотипи радянського часу: «слабкий, який потребує поліпшення своєї природи чоловік і підтримувана державою в боротьбі з деградацією чоловіки жінка» [9].

З огляду на, що товариські суди, особливо в створених за місцем проживання, найчастіше склалися з жінок пенсійного віку, проблеми адюльтеру колись розглядали завжди з позиції засудження чоловіків. І все ж населення, і в першу чергу його сильна половина, в цілому позитивно ставився до ідеї спрощення розлучення, можливим інструментом якого багатьом бачився товариський суд. За даними опитування 1961–1962 років, 11% чоловіків і 7,7% жінок вважали логічним передати цій суспільній структурі право розірвання шлюбу. Респонденти писали: «Вирішення цих питань (розірвання шлюбів) має бути передано на суд громадськості, бо колектив краще знає людей, ніж народний суд, який часто змушений вірити папері, а не людям ... широку громадську думку, обговорення того чи іншого випадку розлучення ... на зборах може надати великий вплив на молодь» [9, с. 39].

Як підтверджує статистика, найчастіше причинами розлучення в радянських сім'ях була аморальна поведінка з боку одного з членів родини, або алкоголізм, аморфність, відсутність бажання розвиватись і зміцнювати сім'ю. Ініціаторами розлучення виступали як чоловіки, так і жінки. Ставлення у суспільстві до розлучених чоловіка і жінки було кардинально різним. Так, розлученому чоловікові важко було претендувати на високу посаду. Натомість розлучена жінка, яка частіш за все була і єдиною годувальницею, отримувала підтримку з боку держави. Радянська влада, втручаючись у особистий простір громадян і формуючи суспільну думку, часто лишала поза увагою очевидні речі. Держава створила культ сім'ї, де будь-які прояви нетипової поведінки засуджувались. У суспільстві розлучена жінка чи матір-одиначка автоматично отримувала клеймо аморальної жінки. Таких жінок, за свідченнями респондентів, побоювалися і остерігалися, особливо в середовищі одружених, адже вони могли становити загрозу сім'ї [6, с. 190].

Так, на розгляд товариських судів не завжди виносилися самі винуваті члени сім'ї. Іноді в родинному розладі звинувачували третю особу, над якою й проводився суд. Для прикладу наведемо ситуацію в Новоорському районі – хоча географічно це не Українська РСР, проте випадок є показовим. В радгоспі «Ударник» в першому півріччі 1962 р. розглядалася справа про «нетактовну поведінку громадянки Стищенко, яка вела себе в радгоспі негідно, розбивала сім'ї, живучи з сімейними чоловіками. Її оголосили громадську догану, а її поведінку і рішення товариського суду описали в стінгазеті» [4].

У радянській історіографії усвідомлювалася складність розгляду сімейних справ, підкреслювався їх особливий характер, пов'язаний із інтимними сторонами життя людей. В ідеалі, розглядаючи такі справи, товариські суди, мали проявити максимально тонкий підхід, бути тактичними у спілкуванні з людьми. На думку Г. Ліненбурга, «саме тут товариські суди виступають найбільш рельєфно в ролі турботливих товаришів, які намагаються просто та душевно розібратися у причинах ненормальних сімейних відносин і допомогти своєю порадою або будь-яким іншим способом відновити мир та спокій в родині» [2, с. 43]. Більш правильною формою проведення виховної роботи товариськими судами при розгляді сімейних конфліктів, як підкреслює Г. Ліненбург, є саме проста бесіда, розмова без зайвих формальностей та «протоколів допитів», спрямованих на

примирення сторін, без доведення справи до публічного розгляду.

Ю. Тищенко, досліджуючи сім'ю в Радянській Україні, зазначає, що змусити усіх зберегти шлюб держава не могла, але в повноваженнях органів влади було створити сприятливі умови для збереження сім'ї. Навіть у сучасному українському законодавстві збереглась радянська норма про випробувальний термін перед розлученням, який надається подружжю для примирення [6, с. 191].

В практиці роботи товариських судів бували випадки, коли один із подружжя звертався в громадські організації або прямо в товариський суд з проханням вплинути на неправильну поведінку іншого з подружжя. Бесіди, домовленості про хід розбору не давали зразу ж позитивних результатів, проте коли вже призначався день публічного розгляду справи, то подружжя просило не розглядати їх сварку чи запевняли, що вони вже помирилися. У рекомендаціях щодо організації роботи товариських судів вказувалося, що правильно вчиняли ті товариські суди, які задовольняли таке прохання, не розглядали заяву, одночасно вимагаючи від винного письмового підтвердження про недопущення ним у майбутньому подібної поведінки у родині [2, с. 44].

Цей метод, а точніше тактичний прийом, визнавався правильний тому, що без проведення судового засідання давав позитивний результат: винний вже усвідомив свою неправоту, без публічного впливу досягався той результат, на який була спрямована виховна робота: людина переусвідомлювала свою помилку.

В роботі товариських судів інколи зустрічалися випадки розгляду сімейних справ «при зачинених дверях» для нерозголошення родинних таємниць за особистим проханням одного із подружжя. Проте таку практику було визнано помилковою. Адже саме остерігання осуду з боку суспільства і держави, руйнувало життя, змушувало зберігати шлюб, навіть у тих випадках, коли це робило нещасними усіх членів сім'ї і навіть дітей.

Радянська пропаганда показувала ідеальне сімейне життя, але реалії сприймалися і інтерпретувалися в радянському суспільстві інакше. Державний апарат, поставивши завдання створити образ ідеальної радянської сім'ї, всіяко сприяв зміцненню цього інституту і формуванню в громадян комуністичних моральних цінностей. Радянські громадяни через страх бути незрозумілими і засудженими робили усе можливе, аби не виділятися і підтримувати зовні державні норми і вказівки партії, подекуди, йдучи всупереч власній волі і власним ідеалам [6, с. 192].

Виховуючи громадян, товариські суди в своїй діяльності на відміну від народних судів могли керуватися не тільки нормами права, але і нормами моралі і правилами соціалістичного співжиття. Зрозуміло, їх рішення не могли суперечити нормам чинного права. Проте аналіз діяльності громадських судилиц у справах про побутові негаразди в сім'ях, конфлікти в квартирах і будинках, нерідко була суперечливою. Так, у «Довідці про роботу товариських судів колгоспів, сіл, підприємств, закладів, вуличних комітетів та домоуправлінь Черкаської області станом на 1 квітня 1962 р.» вказувалося на низку недоліків у роботі товариських судів у справах морально-побутового характеру. Зокрема зазначалося, що товариські суди

покликані сприяти зміцненню соціалістичної законності, проте їх рішення інколи важко назвати законними, оскільки вони порушують права та інтереси окремих громадян [10, арк. 21].

Зокрема, товариський суд с. Сигнаївка Шполянського району у рішенні від 28 березня 1961 р. у справі Прищепи П. П. про розділ майна містить наступне: «Заборонити П. П. Прищепі з'являтися в с. Сигнаївка, щоб він не порушував спокій родини». Варто вказати, що Прищепу разом із дружиною побудував будинок у Сигнаївці і заборона проживати в цьому селі не мала ніяких підстав. Крім цього, за цією справою вже було винесено рішення народного суду, тому товариський суд не мав би його переглядати [10, арк. 22].

Товариський суд Ірдинського торфпідприємства 19 жовтня 1961 р., розглянувши справу за заявою Акуліни Махаринець про недостойну поведінку її доньки та зятя Фатенкових, відзначив: «із чисельних виступів громадян поселення Ірдинь на товариському суді, а також сусідів, котрі розкрили цю підлість зі сторони Фатенкових до матері, виявилось, що подальше проживання із родиною Фатенкових їх матері неприпустиме, оскільки ці члени релігійної секти не мають ніякої совісті людських почуттів до своєї матері». У результаті розгляду справи товариський суд прийняв рішення подати клопотання про розміщення жінки в будинок пристарілих і стягнути з її зятя засоби на її утримання [10, арк. 22].

Інший приклад. Житель села Старий Коврай Чорнобаївського району Гордієнко, будучи зобов'язаним за рішенням суду сплачувати аліменти на утримання дитини, ухилився від роботи в колгоспі і аліменти не сплачував. Народний суд звернувся до товариського суду з метою громадського впливу на неплатника аліментів. Але замість впливу товариський суд прийняв рішення просити народний суд звільнити Гордієнка від сплати аліментів, так як він за станом здоров'я не може працювати в колгоспі [10, арк. 22].

Варто підкреслити, що при розгляді подібних справ товариські суди були вправі застосовувати до правопорушника лише заходи громадського впливу, передбачені Положенням про товариські суди. Наведені ж приклади засвідчують недотримання наявного законодавства та свавілля громадських судилищ на місцях.

Висновок. Таким чином, однією із категорій справ, які розглядали товариські суди Української РСР на початку 1960-х роках були справи морально-побутового характеру. Аналіз їх діяльності показав, що товариські суди реалізовували один з механізмів колективного контролю над моральністю, здійснювали пряме втручання в шлюбно-сімейні відносини та особисте життя громадян та створювали обстановку нетерпимості до будь-яких антигромадських вчинків. Проте їх діяльність не дала очікуваного результату: кількість злочинів на ґрунті сімейно-побутових відносин, зумовлених проблемами як соціального, так і матеріального характеру, невпинно зростала.

Варто наголосити, що дана стаття не вичерпує всю повноту проблеми і вона потребує подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Рымаренко, ЮІ., 2006. 'Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика', К.: КНТ, 740 с.

2. Линенбург, ГА., Леонова, НН., 1961. 'Товарищеский суд на предприятии', Изд. 2-е, перераб. и доп., М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 99 с.

3. Чечина, НА., 1959. 'К вопросу о компетенции товарищеских судов', *Правоведение*, №3, с.118–122.

4. 'Суд и правосудие в СССР', под общ. ред. проф. А. Т. Бажанова и проф. В. П. Малкова. [online] Доступно: <http://www.yurkonsultacia.ru/zakonodatelstvo/pravosudie58.html>

5. Хоменко, СВ., 2015. 'Побут і дозвілля українського села в 60-х – 80-х рр. XX століття: автореф. дис. к. і. н.', Переяслав-Хмельницький, 27 с.

6. Тищенко, ЮА., 2017. 'Сім'я в Радянській Україні у 1970-х – на початку 1980-х років: погляд із сьогодення', *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, Вип.48, с.188–193.

7. 'Положення про товариські суди Української РСР', 1961. *Відомості Верховної Ради УРСР*, №35, с.730–735.

8. Самощенко, ІС., 1966. 'Правонарушение и юридическая ответственность: учебное пособие', М.: ВЮЗИ, 30 с.

9. Лебина, Н., 2014. 'Мужчина и женщина. Тело, мода, культура. СССР – оттепель', М.: Новое литературное обозрение, 208 с.

10. 'Державний архів Черкаської області', Ф.2634, Оп.2, Спр.21. Доповідні записки обкому КП України про стан злочинності і судимості в області за 1962 р. Таємно. 28 лютого 1962 р. – 2 листопада 1962 р., 61 арк.

References

1. Rymarenko, JuI., 2006. 'Pryvatne zhyttja i policija. Konceptual'ni pidhody. Teorija ta praktyka (Private life and police. Conceptual approaches. Theory and practice)', К.: КНТ, 740 s.

2. Linenburg, GA., Leonova, NN., 1961. 'Tovarishheskij sud na predprijatii (Fellowship in the enterprise)', Izd. 2-e, pererab. i dop., M.: Gos. izd-vo jurid. lit-ry, 99 s.

3. Chechina, NA., 1959. 'K voprosu o kompetencii tovarishheskih sudov (On the issue of the competence of friendly courts)', *Pravovedenie*, №3, s.118–122.

4. 'Sud i pravosudie v SSSR (Court and Justice in the USSR)', pod obshh. red. prof. A. T. Bazhanova i prof. V. P. Malkova. [online] Dostupno: <http://www.yurkonsultacia.ru/zakonodatelstvo/pravosudie58.html>

5. Homenko, SV., 2015. 'Pobut i dozvilja ukrai'ns'kogo sela v 60-h – 80-h rr. XX stolittja: avtoref. dys. k. i. n. (Life and leisure of the Ukrainian village in the 60's and 80's. XX century: author's abstract. dis Candidate of Historical Sciences)', Perejaslav-Hmel'nyc'kyj, 27 s.

6. Tyshhenko, JuA., 2017. 'Sim'ja v Radjans'kij Ukra'i'ni u 1970-h – na pochatku 1980-h rokiv: pogljad iz s'ogodennja (Family in Soviet Ukraine in the 1970s – early 1980s: a view from the present)', *Naukovi праці історичного факультету Запорізького національного університету*, Vyp.48, s.188–193.

7. 'Polozhennja pro tovarys'ki sudy Ukrai'ns'koi' RSR (Regulations on the comrades' courts of the Ukrainian RSR)', 1961. *Vidomosti Verhovnoi' Rady URSR*, №35, s.730–735.

8. Samoshhenko, IS., 1966. 'Pravonarushenie i juridicheskaja otvetstvennost': uchebnoe posobie (Offense and legal liability: a training manual)', М.: VJuZl, 30 s.

9. Lebina, N., 2014. 'Muzhchina i zhenshhina. Telo, moda, kul'tura. SSSR – ottepel' (Man and woman. Body, fashion, culture. USSR – thaw)', М.: Novoe literaturnoe obozrenie, 208 s.

10. 'Derzhavnyj arhiv Cherkas'koi' oblasti (State Archives of Cherkasy region)', F.2634, Op.2, Spr.21. Dopovidni zapysky obkomu KP Ukrai'ny pro stan zlochynnosti i sudymosti v oblasti za 1962 r. Tajemno. 28 ljutogo 1962 r. – 2 lystopada 1962 r., 61 ark.

Lazurenko O. H., external PhD student at the Department of history and culture of Ukraine of Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical (Ukraine, Pereiaslav-Khmelnytskyi), olenalazurenko@ukr.net

Personal and private life under the gaze of the friendly courts of the Ukrainian SSR in the early 1960s

The article analyzes the consideration of cases of moral and domestic character by the courts of the USSR in the early 1960s. The main historical attention in the article is concentrated on the consideration of family affairs. It turns out that at the beginning of the 1960s, comrades' courts implemented one of the mechanisms of collective control over morality, directly interfered in marital and family relations and personal life of citizens, and created a situation of intolerance to any anti-social activities.

Keywords: state, ideology, communal court, justice, communist morality, family-household relations.

* * *

УДК 930

Братусь І. В.,

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри образотворчого мистецтва, Київський університет ім. Бориса Грінченка (Україна, Київ), kulturolog@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-8747-2611

Гулька А. М.,

викладач кафедри образотворчого мистецтва, Київський університет ім. Бориса Грінченка (Україна, Київ), a.hunka@kubg.edu.ua, ORCID ID 0000-0003-4455-1640

ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІСТОРІЇ КИЄВА*Проаналізовано проблемні моменти інтерпретації історії столиці України. Зазначено основні напрямки осмислення минулого міста. Здійснено аналіз наявних проблем в історії міста.***Ключові слова:** Київ, місто, історія, СРСР.

Київ завжди приваблював дослідників своєю багатомітовою історією. Шкода, що більшість досліджень були ідеологічно заангажовані – тиск імперій, лещата «політичної коректності», фільтрування результатів згідно «лінії партії». Не варто багато очікувати від минулих досліджень – автори кожне слово зважували з умовою, що воно може спричинити раптове закінчення біологічного життя. Більш вільні дослідження поза межами імперій часто носять характер аматорських розвідок, в них товстим пластом бачимо міфологізацію, відірвану від реального життя «казково-взірцеву» картинку.

Інтерпретація історії Києва виглядає сьогодні не менш актуальною – все заповнює пустка збайдужіння до реалій минулого та сьогодення, наука і освіта балансує на межі фізичного виживання. Молоде покоління вже не сприймає чималий «наробок минулого» – фальшування фактів та складність подачі матеріалу уриває ланцюг взаєморозуміння з цифровою генерацією. Інформаційний простір заповнюється низькосортними (часто неправдивими) варіаціями історії Києва, відбувається підтасовування фактів, та й просто розбалансування процесу становлення міста.

В статті ми спробуємо окреслити основні шляхи підвищення фіксації історичного минулого, шляхи розвитку критичного мислення та сучасні методи поширення інформації в цифровому середовищі.

Аналіз досліджень. Історія та культура Києва невіддільні від історії нашого народу. Різні аспекти, підходи ми зустрічаємо в численних джерелах. Найбільш знане сьогодні видання побачило світ у видавництві «Наукова думка» – Історія Києва [Текст]: у 3 т., 4 кн.: [пер. з рос.] / АН УРСР, Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) [3]. Ця книжка одразу стала бажаною для багатьох – в радянському суцільному дефіциті важко було придбати собі примірник. В ті часи оригінал було видано російською, українські примірники зустрічалися зрідка. Про Київ подавалося чимало відомостей, чітко простежувалася узагальнена хронологія, прописані головні діючі персони нашого міста. При цьому головним недоліком ми вважаємо тотальне соціологізаторство – не залежно від епохи, діяча та території Київ показаний «очима» класового підходу. Свідомі та напівсвідомі верстви бідноти повсякчас борються на сторінках видання з пригнобленими, з надією очікуючи звільнення від економічного,

соціального та національного поневолення. Братні ж народи простягають руку допомоги...

Подібні казуси були невід'ємним атрибутом радянської наукової та науково-популярної літератури, автори ж дотримувалися цього в своїй розвідці. Фактаж книжки вимагає сучасного переосмислення. Розповідь уривається на останньому томі «Київ соціалістичний» (перший том – «Стародавній і середньовічний Київ», другий том – «Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму»). Безумовно, що «проситися» четвертий том.

В 1991 році видається праця М. Ф. Берлінського «Історія міста Києва». Ця наукова розвідка була написана в 1798–1799 рр. «У першій частині книги історія міста подається на фоні загального розвитку України, у другій – його топографо-археографічний опис. Вона цінна не тільки багатомітовою джерелознавчою базою (стародавні літописи та хроніки, мемуари, архівні документи, церковні рукописи), частину якої пізніше було втрачено, а й свідченнями автора щодо топографії та пам'яток давньокіївського центру до його реконструкції. Праця М. Ф. Берлінського публікується мовою оригіналу – російською, вступна стаття та коментарі подані українською мовою» [1]. Ця книжка відповідала духу «того часу» – поверненню до наукового обігу різноманітних джерел «давнини», пізніше до них долучилися праці репресованих і діаспори.

Вже більш сучасним є видання Льва Крудрявцева «Град над Борисфеном» – це ілюстрована історія вулиць і майданів Києва [4]. В книжці органічно поєднується розповідь про минуле і сучасність Києва. Більшість матеріалу ілюструється унікальним фотоматеріалом (частина з якого є архівним).

Ми лише коротко дали деякі праці про Київ – кожна з них є особливою, просякнута любов'ю авторів до міста. Немоżliво повноцінно дослідити Київ без долучення саме різноманітних за духом джерел, що створенні в різні епохи. Безумовно, що ідеологічні нашарування відходять на другий план, принциповим стає фактаж.

Постановка завдання. Київ вимагає нового прочитання, необхідно окреслити коло проблематики викладу історико-культурного матеріалу.

Історія Києва сьогодні не має єдиної концепції – кожний дослідник вибудовує «своє» бачення розвитку міста, розставляє пріоритети того чи іншого явища. Київ дійсно має безліч своєрідних «зрізів», уважне око може вихопити в них той чи інший вимір культурно-історичних перепитів розвитку української держави. Наприклад, Федір Якович Ступак присвятив свою розвідку дослідженню благодійних товариств Києва з другої половини XIX по початок XX століття [5]. Подібні дослідження доволі цікаві та специфічні – тривалий час ці аспекти залишалися поза інтересами істориків. А сама проблема не зовсім відірвана від реального життя – Україна й сьогодні має гостру потребу у вирішенні соціальних складнощів. Саме Київ становив собою своєрідний осередок розуміння нової реальності – бідні верстви централізовано отримували необхідну допомогу.

В Києві час від часу виникали значні складнощі саме соціального характеру. Наприклад, розвідка Оксани Володимирівни Цебро присвячена одному з найбільш трагічних періодів – Другій світовій війні. Соціально-побутове забезпечення населення міста Києва (1943–1945 рр.) [6] розглянуто з багатьох ракурсів. Звісно, з

радянських архівних документів постає почасти занадто позитивна «картинка». При цьому критичне дослідження дозволяє продемонструвати справжню картину того часу.

Особливий погляд становить розкриття різноманітних постатей в житті Києва та увіковічення їхньої пам'яті. «Київські вулиці наповненні пам'ятними місцями. Саме на нашій землі було реалізовано за складних обставин багато викликів століття. Долаючи біль і втрати, значна частина нашого народу зуміла підняти вітчизняний рівень науки...» [2, с. 50]. Персональний внесок кожного киянина неможливо дослідити, але найбільш знанні постаті заслуговують на ретельний розгляд.

Висновок. Київ ще довго не розкриватиме всіх своїх таємниць широкому загалу – занадто складна історія міста, дуже багато в ньому «білих плям». Раніше основну небезпеку становило забуття внаслідок втрати джерел інформації, сьогодні – збайдужіння людей. Люди не цікавляться історією міста, підмінюють складні рішення швидкоплинними підробками. Завдання науковців – здійснити розбудову нових концепцій.

Список використаних джерел

1. Берлінський, МФ., 1991. 'Історія міста Києва', *АН УРСР, Археограф. комісія, Ін-т археології, Ін-т історії України*, Київ: Наукова думка, 314, [4] с.
2. Братусь, ІВ., Михалевич, ВВ., 'Історико-культурний аспект вшанування видатного авіаконструктора Олега Антонова в Києві', *Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції «Перспективи розвитку сучасної науки» (29–30 вересня 2017 року)*, с.50–52.
3. 'Історія Києва [Текст]: у 3 т., 4 кн.: [пер. з рос.]', 1986–1987, *АН УРСР, Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) [та ін.]*, Київ: Наукова думка.
4. Кудрявцев, ЛО., 2007. 'Град над Борисфеном: ілюстрована історія вулиць і майданів Києва', Київ: Вища школа, 295, [1] с.
5. Ступак, ФЯ., 1998. 'Благодійні товариства Києва: (др. пол. XIX – поч. XX ст.): [монографія]', Київ: Хрещатик, 206, [2] с.
6. Цебро, ОВ., 2014. 'Соціально-побутове забезпечення населення міста Києва (1943–1945 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 Історія України', *Міністерство освіти і науки України, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка*, Київ, 17 с.

References

1. Berlyns'kyj, MF., 1991. 'Istoriya mista Kyjeva (History of the city of Kiev)', *AN URSS, Arheograf. komisija, In-t arheologii*, In-t istorii' *Ukrainy, Kyi'v: Naukova dumka*, 314, [4] s.
2. Bratus', IV., Myhalevych, VV., 'Istoryko-kul'turnyj aspekt vshanuvannja vydatnogo aviakonstruktora Olega Antonova v Kyjevi (Historical and cultural aspect of the honor of the famous aircraft designer Oleg Antonov in Kiev)', *Materialy V mizhnarodnoi' naukovo-praktychnoi' konferencii' «Perspektyvy rozvytku suchasnoi' nauky» (29–30 veresnja 2017 roku)*, s.50–52.
3. 'Istoriya Kyjeva [Tekst]: u 3 t., 4 kn.: [per. z ros.] (History of Kiev [Text]: 3 t., 4 books: [translated by. with Russian])', 1986–1987, *AN URSS, In-t istorii'*; *Golov. redkol.: Ju. Ju. Kondufor (golov. red.) [ta in.]*, Kyi'v: *Naukova dumka*.
4. Kudrjavcev, LO., 2007. 'Grad nad Borysphenom: iljistrovana istorija vulyc' i majdaniv Kyjeva (The hill over Borisphen: an illustrated story of the streets and squares of Kiev)', *Kyi'v: Iyshha shkola*, 295, [1] s.
5. Stupak, FJa., 1998. 'Blagodijni tovarystva Kyjeva: (dr. pol. XIX – poch. XX st.): [monografija] (Charitable associations of Kyiv: (other sex XIX – beginning of XX centuries): [monograph])', *Kyi'v: Hreshhatyk*, 206, [2] s.
6. Cebro, OV., 2014. 'Social'no-pobutove zabezpechennja naselennja mista Kyjeva (1943–1945 rr.): avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: spec. 07.00.01 Istorija Ukrainy (Social and household maintenance of the population of Kiev (1943–1945): dissertation dissertation ... candidate of historical sciences: specialty 07.00.01 History of Ukraine)', *Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet im. Tarasa Shevchenka*, Kyi'v, 17 s.

Bratus I. V., Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Associate Professor, Department of Fine Arts, Kyiv University Boris Grinchenko (Ukraine, Kyiv), *kulturolog@gmail.com*, ORCID ID 0000-0002-8747-2611

Gunka A. M., lecturer of the Department of Fine Arts, Kyiv University Boris Grinchenko (Ukraine, Kyiv), *a.hunka@kubg.edu.ua*, ORCID ID 0000-0003-4455-1640

Problems of interpretation of history of Kyiv

The problem points of interpretation of the history of the capital of Ukraine are analyzed. The main directions of comprehension of the past city are indicated. The analysis of existing problems in the history of the city is analyzed.

Keywords: Kyiv, city, history, USSR.

* * *

УДК 37+001:069(477)

Данилюк І. Ю.,

аспірант кафедри туризмознавства і краєзнавства, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника (Україна, Івано-Франківськ), *ihordanyliuk888@gmail.com*

Розвиток музейництва на Прикарпатті 1991–2013 років у вітчизняній історіографії

Проведено історіографічний аналіз вітчизняної науки на предмет дослідження розвитку музейництва на Прикарпатті у період 1991–2013 років. Охарактеризовано основні аспекти, на які звертали увагу українські науковці, досліджуючи розвиток і становлення нових музеїв на території Івано-Франківської області. Розкрито основні, ключові думки та гіпотези вітчизняних істориків, їхні погляди на подальший розвиток музейництва на території Прикарпаття.

Ключові слова: музейництво, Прикарпаття, історіографія, дослідження, науковці, історична думка.

Історико-культурні засади становлення і розвитку музеєзнавства в незалежній Україні завжди цікавили науковців, передусім туризмознавців, але окремі аспекти знаходили своє відображення й у працях істориків. У зв'язку із зростанням туристично-рекреаційної привабливості нашої країни, окреслена проблема стає все більш популярною. Загалом, літературу, у якій розкриваються окремі питання розвитку музейництва в Україні (на прикладі Івано-Франківської області), доцільно поділити за хронологічно-проблемним принципом на чотири тематичні групи: 1) наукові роботи теоретико-методологічного характеру, що з'являються саме поняття музеєзнавство, еволюцію його становлення та особливості застосування терміна в сучасній як вітчизняній, так і зарубіжній науковій літературі; 2) дослідження, що розкривають історичні етапи розвитку музейництва на Прикарпатті до проголошення незалежності України; 3) наукові студії, що висвітлюють особливості ведення музейництва на Івано-Франківщині з 1991 р. до наших днів; 4) сучасна зарубіжна думка, яка вивчає туристично-рекреаційний потенціал Прикарпаття.

Одеська дослідниця М. Орлова розглядає етнічний туризм як підвид пізнавального туризму, метою якого є ознайомлення з матеріальною та духовною культурою певного етносу. Зазначимо, що ця дефініція належно відображає специфіку етнотуризму, основним спонукальним мотивом якого виступає бажання туриста поринути в культуру певного етносу, незалежно від того, у яких генеалогічних зв'язках із цією спільнотою

він перебуває. Вагомим є внесок науковця у процес структуризації етнотуристичної діяльності, яка полягає у виділенні таких ресурсів етнічного туризму: етнічні артефакти (легенди, пісні, танці, фестивалі, пам'ятки історії та культури народу), ансамблі етнічних артефактів (мова, звичаї, музеї, традиційні ремесла, народні гуляння) та етнічні ландшафти. При цьому автор поділяє усю сукупність перелічених ресурсів за внутрішньою структурою на одиничні, складні та комплексні [21].

Дослідниця Ю. Геніна приділяє чимало уваги теоретичній і практичній складовій туризму, виокремлює стратегії розвитку та фактори підвищення ефективності у цій сфері [6]. Суттєво доповнює науковий дискурс із тематики туризму вчений Н. Топеха. У його розвідках визначено предмет та об'єкт музеєзнавства в системі історичної науки, окреслено загальні схеми пристосування складових історико-культурної спадщини до використання в туристичній сфері, сформовано поняття пам'ятки історії та культури як екскурсійного об'єкта пізнавального туризму, встановлено його загальні характеристики [29].

Другу тематичну групу становить корпус досліджень українських і зарубіжних вчених, представників різних галузей соціогуманітарного знання. Розвідки науковців присвячені проблемам розвитку музейництва на території Івано-Франківської області як специфічного виду та способу реалізації туристичної діяльності з кінця XIX ст. до 1991 р.

Результати історичного дослідження туристсько-рекреаційного потенціалу Івано-Франківщини належно розкрито у працях Я. Луцького, у яких дослідник дає комплексну оцінку рекреаційному потенціалу регіону в історичній ретроспективі та обґрунтовує напрями його залучення до вітчизняного та європейського туристичного простору. У монографії «Український краєзнавчо-туристичний рух у Галичині (1830–1939 рр.)» автором розкрито основні підвалини зародження українського туристично-краєзнавчого руху, з'ясовано внесок пожежно-гімнастичних і спортивно-молодіжних товариств в організацію становлення туризму на території краю [15].

У публікації В. Великочого, Т. Маланюка і В. Пердерка описано основні напрями розвитку туризму в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. Авторами наголошено на туристично-рекреаційній привабливості регіону, відзначено природничий потенціал Прикарпаття, встановлений українськими, польськими та австрійськими товариствами [3].

Дослідник Я. Ткачук вивчає роль громадських організацій Івано-Франківщини різних історичних періодів у становленні туристично-екскурсійної діяльності регіону, популяризації активного відпочинку, здорового способу життя, виховання патріотизму у представників молодого покоління [28].

Цікавим аспектом розбудови туризму в Галичині займається Б. Луговий. Автор розкриває процес зародження сільського зеленого туризму в Західній Україні, акцентуючи на позитивному значенні кооперативного руху для туристичної діяльності в другій половині XIX – першій половині XX ст. [14]. Подібною за змістом є публікація івано-франківського дослідника В. Клапчука про становлення та розвиток туризму і відпочинку на території Галицької Гуцульщини у другій половині XIX – першій третині XX ст. [10].

Своєрідним доповненням щодо вивчення туристичної привабливості регіону в австрійській і польській міжвоєнний період виступають дослідження О. Дрогобицької та Н. Реги про повсякденне життя жителів краю, їхній побут, звичаї і традиції [8; 24].

Комплексного дослідження музейництва Прикарпаття як окремого специфічного феномену соціокультурного буття в радянській академічній науці не здійснювалося, однак при цьому необхідно відзначити, що певні аспекти історичної еволюції музеєзнавства в СРСР вивчались передусім крізь призму виконання цієї сферою ідеологічного навантаження.

Всебічний аналіз матеріалів радянської доби дозволяє зрозуміти складність історичних реалій, у яких розвивався вітчизняний музейницький рух того часу. Одним із ключових питань у контексті висвітлення музейницької діяльності на Прикарпатті в радянський період є з'ясування форм, змісту й пізнавально-виховного значення музеїв Івано-Франківщини для розвитку туризму в УРСР. Серед прикарпатських науковців значний вклад у вивчення цієї проблеми вніс Р. Котенко, який з'ясував роль профспілкових та інших громадських організацій, туристично-екскурсійних закладів, підприємств Івано-Франківщини щодо розширення й удосконалення обслуговування туристів у період 1970–1980-х рр. Особливої уваги заслуговують його публікації про розвиток подорожей та екскурсій за плановими туристичними маршрутами на Прикарпатті в 1960–1970-х рр. та дослідження музейної справи в 1970–1980 х рр. Вони дають нам можливість зрозуміти музейно-краєзнавчий потенціал Івано-Франківської області в умовах радянської дійсності [12].

Дослідженню головних історичних етапів та особливостей становлення і розвитку музейної галузі в СРСР в цілому та в УРСР зокрема присвячені роботи А. Абукова, В. Ганського, Г. Долженка, В. Кравціва, Ю. Путрика, М. Соколової, Л. Устименко і І. Афанасьєва, В. Федорченка і Т. Дьорової [1].

Більшість дослідників історії музейництва радянської доби практично одностайні в тому, що саме на 80-ті рр. XX ст. припала так звана «золота доба» історії українського музейництва, що характеризувалася досягненням піку масовості цього явища, незважаючи на ідеологічний диктат керівних партійних органів та наростання застійних явищ в економіці СРСР.

Широкий спектр проблем розвою музейництва на Івано-Франківщині в період незалежності України представлений у третій історіографічній групі дисертаційної роботи. Зауважимо, що на сучасному етапі розвитку української наукової думки поки що мало праць присвячених питанням музейництва на Прикарпатті.

Важливою складовою історіографічного аналізу нашого дослідження є вивчення нормативно-правової бази ведення музеєзнавчої діяльності в Україні, завдяки чому нам вдалося відстежити загальні принципи та механізми реалізації музеєзнавчої політики з 1991 р. до наших днів.

Змістовністю за своїми висновками й узагальненнями відзначається студія О. Василіва про специфіку та основні методи і способи підвищення ефективності державного управління щодо розвитку туристично-рекреаційної галузі в Івано-Франківській області. У дослідженні вчений аналізує досвід зарубіжних країн,

передусім Польщі, використання якого здійснювалось Головним управлінням туризму і культури Івано–Франківської обласної державної адміністрації [2].

Загальний контекст проблеми державного регулювання музеєзнавчої діяльності осмислює В. Друк, пропонуючи авторський погляд на класифікацію пріоритетних напрямів розвитку туристичної сфери та визначаючи передумови організаційного і правового забезпечення гірського туризму на регіональному рівні. Науковець пропонує нові організаційні моделі механізму державного управління щодо гірського туризму [9].

Дослідник Т. Маланюк виокремив загальну структуру туристично–рекреаційного комплексу Прикарпаття, показав його стан і перспективи розвитку. Автор наголошує на важливості вивчення історико–архітектурних пам'яток Івано–Франківщини як об'єктів туризму, фокусує на атракційних можливостях використання пам'яток оборонного значення в туристичній діяльності краю [16].

Доповненням до цього тематичного ряду можна вважати розвідки М. Гавриліва про архітектурні пам'ятки Прикарпаття та Г. Юрчишина, який розкриває внутрішню структуру етнокультурного потенціалу Гуцульщини, що складається з історичних та архітектурних пам'яток, традиційних народних обрядів, народних художніх промислів [5; 31].

На увагу в контексті з'ясування окремих аспектів туристичної діяльності та її теоретичного осмислення заслуговують наукові доробки Г. Гарбар, А. Сундеевої, С. Соляник, які вивчають філософські передумови та соціоетичні чинники ведення туристичної діяльності [27].

Проблемами взаємодії етуризму із музейництвом, вивченням стратегії розвитку туристичних регіонів займаються І. Голубець, Н. Рошко, Т. Сокол, Г. Лоїк, які висвітлюють аспекти геопросторових доміант розвитку ринку туристичних послуг, виокремлюють механізми та закономірності його функціонування на регіональному рівні, вказують на важливість використання присадибних ділянок у туристичній діяльності [20].

Концептуальне обґрунтування музейництва як культурного явища, що передбачає поєднання рекреативної функції з пізнанням життя, історії та традицій певної етнографічної групи, здійснене такими вітчизняними фахівцями, як М. Топорницька, Н. Голомідова [30].

Дослідження музейництва на сучасному етапі дає змогу розширити асортимент туристичного продукту, збільшити інтерес до конкретних етнографічних регіонів Івано–Франківщини. Вивченням впливу цього виду туризму займаються А. Вороніна, В. Великочий, Ж. Бучко. Автори наголошують на важливій ролі музеїв у процесі зростання привабливості регіонального туризму [3].

Збереження історичної пам'яті зразків матеріальної і духовної культури етнографічних груп, здійснюється завдяки музеєфікації, а самі музеї при цьому стають невід'ємною частиною туристичних маршрутів, займають важливе місце в просуванні туристичного продукту регіону. Проблемами теоретичного інтегрування музеології у різні сфери соціогуманітарного знання, в зокрема й туристичного, займаються О. Мельник, О. Стецюк, М. Якібчук, Б. Вол і Т. Марискевич [17; 4, 32].

Теоретичне осмислення музейної діяльності в її історико–культурному контексті зумовлене збільшенням

інтересу до цієї сфери соціокультурного буття, яке пов'язане водночас із необхідністю збереження етнокультурної спадщини головних етнографічних груп та історико–етнографічних регіонів Прикарпаття, а також популяризації туристичного продукту, що завдяки своїй унікальності здатний вирішити чимало соціально–економічних питань регіону.

У річичі цієї проблеми важливим є вивчення співвіднесеності регіонів України та окреслення структурованого історико–етнографічного районування Галичини, що має стратегічне значення для правильного розвитку музейної галузі Прикарпаття. Відзначене питання досліджували С. Макарчук, М. Глушко, М. Паньків, М. Лаврук. У практиці політичного життя, в історико–краєзнавчій роботі, в наукових дослідженнях репрезентовані дуже відмінні підходи до поділу України на окремі історико–політичні та етнографічні райони або історико–етнографічні райони. Тому важко не погодитись з думкою львівського дослідника Михайла Глушка, який стверджує, що залежно від предмета дослідження й наукових завдань українські етнічні землі вчені поділяють по–різному: історики – передовсім за адміністративно–територіальними (історико–політичними) принципами, географи – за природно–географічними зонами, мовознавці – за діалектами, етнологи – за етнографічними критеріями [22; 7].

На сучасному етапі з'явилися узагальнювальні праці М. Паньківа та А. Королька з вивчення етнографічного доробку дослідників Прикарпаття, Покуття. Автори стверджують, що історико–краєзнавчі та етнографічні дослідження з вивчення краю в роки незалежності України здійснюються за такими напрямками: організація науково–дослідницьких експедицій у регіони області; індивідуальні розвідки науковців та краєзнавців; проведення наукових конференцій з проблем історичного краєзнавства, етнології, туризму; публікація наукових праць з питань історичного краєзнавства і етнології; пошкваллення роботи музеїв, які займаються окресленою проблематикою; відновлення громадських і родинних звичаїв і обрядів більшістю населення Прикарпаття і сприяння в цьому державних та громадських інституцій; організація на Івано–Франківщині загальноукраїнських та регіональних фестивалів, оглядів свят і спеціальних виставок [22; 11].

Науковці ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» під керівництвом Миколи Кугутяка підготували фундаментальну колективну працю «Прикарпаття: спадщина віків», де охарактеризовано найвидатніші пам'ятки природи, історії, культури й етнографії в хронологічно–тематичній ретроспективі. У розвідці здійснено комплексний аналіз природно–географічних умов, історико–культурного розвитку та туристичного потенціалу Івано–Франківської області. Зокрема, закреслено на вивченні впливу та ефективності туристичного потенціалу на регіональному рівні з його не тільки теоретичними мотиваціями розвитку, але й практичними потребами пізнати культурні характеристики, індивідуальний досвід населення Івано–Франківщини [23].

У колективній монографії «Покуття. Історико–етнографічний нарис» окремий розділ присвячено музеям регіону. У дослідженні розкрито етнографічну специфіку краю, що репрезентована передусім елементами різних

ділянок побуту і традиційної культури. Туристичну привабливість цього етнографічного регіону Івано-Франківщини формують висвітлені у праці особливості традиційного покутського будівництва, промислів та ремесел, одягу (орнаментика і колористика вишивок), розмаїття фольклорних надбань, які зберігаються в музеях Покуття [19].

Науковці Національного заповідника «Давній Галич» підготували окреме монографічне дослідження про Опілля. У праці відзначена окремішність історико-етнографічного регіону, засвідчена такими потенційними сегментами пізнавального музейництва, як дерев'яна сакральна архітектура, специфічна говірка мешканців, домашні промисли та ремесла опілля, що стали основними елементами наповнення музейних фондів Галицького регіону [18].

Туристично-рекреаційний потенціал Гуцульщини, зокрема його етнокультурний характер, представлений у монографії «Старожитності Гуцульщини: джерела з етнічної історії населення Карпат. Каталог пам'яток історії та культури». Ця розвідка значуща щодо підготовки туристичних маршрутів територією Гуцульщини, адже її авторським колективом було введено в науковий обіг сотні оригінальних стародавніх середньовічних і новочасних пам'яток, що об'єктивно посилюють туристичний інтерес, розкривають етапи цивілізаційного поступу, особливості розвитку його історії, духовної і матеріальної культури. Авторський колектив під керівництвом директора науково-дослідного Інституту історії, етнології і археології Карпат ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» Миколи Кугутяка здійснили каталогізацію сакральних пам'яток Галицької Гуцульщини, особливо найдавніших скельних святилищ ритуальних каменів, а також давніх городищ і середньовічних замків, які мають можливість стати музеями під відкритим небом [25; 26].

Отже, хоча історико-культурні засади становлення і розвитку музейництва на Прикарпатті в 1991–2013 рр. не відображені у комплексних, фундаментальних працях, проте окремі аспекти проблеми були предметом наукового зацікавлення. Вітчизняні та зарубіжні дослідники звертають увагу на складові вивчення музейництва, з'ясовують історичну еволюцію його становлення. Однак у сучасному науковому історіографічному дискурсі немає усталеного, тим паче загальноприйнятого, розуміння сутності поняття музейництва, що зумовлено міждисциплінарним характером його вивчення.

З'явилося чимало наукових студій, що висвітлюють особливості музейної діяльності на Івано-Франківщині за останні 20 років. У них акцентується на вивченні нормативно-правової бази музейної діяльності, її державного управління та регулювання, проблемах взаємодії етнотуризму з музейництвом. Засвідчена низка публікацій, які спрямовані на поглиблене вивчення історико-етнографічних (історико-географічних) районів (регіонів) Прикарпаття, що дозволяє з науково-пізнавального боку переосмислити стан розвитку музейної галузі регіону. Сучасна зарубіжна думка представлена працями польських науковців та краєзнавців про туристично-рекреаційні і музеєзнавчі можливості Карпат та Галицької Гуцульщини, творчість народних

майстрів та музик, етнографічні особливості традицій, звичаїв і обрядів українського населення Карпат.

Список використаних джерел

1. Абуков, АХ., 1983. 'Туризм на новом этапе: социальные аспекты развития туризма в СССР', М.: Профиздат, 294 с.
2. Василів, О., 2003. 'Туризм і готельний бізнес', *Каталог інвестиційних проектів та пропозицій підприємств Івано-Франківської області*, Івано-Франківськ: Місто НВ, с.222–284.
3. Великочий, ВС., 2010. 'Розвиток туризму в Галичині кінця XIX – початку XX ст.: до історії проблеми', В. С. Великочий, Т. З. Маланюк, В. П. Передерко, *Рекреаційний потенціал Прикарпаття: історія, сучасний стан, перспективи*. – Вип.2: *Матеріали науково-практичної конференції «Стан розвитку екскурсійного обслуговування та проблеми управління рекреаційним комплексом Прикарпаття» (Івано-Франківськ – Яремче, 20–22 грудня 2010 р.) / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника; голова редколегії Володимир Клапчук, Івано-Франківськ: «Фоліант», с.47–60.*
4. Вол, Б., Марискевич, Т., 2004. 'Історичне краєзнавство в музеях західних областей України: стан і тенденції', *Краєзнавець Прикарпаття*, №3, с.60–62.
5. Гаврилів, М., 2005. 'Архітектурні пам'ятки Прикарпаття', *Краєзнавець Прикарпаття. Регіональний науково-методичний альманах*, (січень–червень), №5, с.34–39.
6. Генина, ЮА., 2012. 'Стратегії розвитку і фактори успішної діяльності в культурному туризмі', *Опыт сохранения историко-культурного наследия и трансграничное сотрудничество в сфере культурного туризма: материалы международной научно-практической конференции, Витебск, 24–25 октября 2012 г.* / Вит. гос. ун-т; редкол.: А. П. Солодков [и др.], Витебск: УО «ВГУ им. П. М. Машерова», с.174–180.
7. Глушко, М., 2009. 'Історико-етнографічне районування Галичини: сучасний стан', *Карпати: людина, етнос, цивілізація*, №1, с.8–18.
8. Дрогобицька, О., 2014. 'Традиція і модерн: Побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX – 30–ті рр. XX ст.)', Івано-Франківськ: *Симфонія форте*, 540 с.
9. Друк, В., 2011–2012. 'Удосконалення механізмів управління туристичною сферою на Прикарпатті', *Етнос і культура*, №8–9, с.149–155.
10. Клапчук, В., 'Становлення та розвиток туризму і відпочинку. Принади Гуцульщини', *Гуцульський календар 2013 рік. Спецвипуск 18 журналу «Гуцульщина»*, с.68–71.
11. Королько, А., 2011. 'Етнографічні дослідження з вивчення Покуття (1991–2010)', *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії, Чернівці; Вишниця: Черемош*, Т.1 (31), с.251–267.
12. Котенко, РМ., 2010. 'Розвиток туристсько-екскурсійної справи в 70–80-х роках XX ст.', *Рекреаційний потенціал Прикарпаття: історія, сучасний стан, перспективи. Матеріали науково-практичної конференції «Стан розвитку екскурсійного обслуговування та проблеми управління рекреаційним комплексом Прикарпаття» / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ – Яремче: Фоліант*, Вип.2, с.167–175.
13. Кравців, ВС., 1993. 'Рекреаційне освоєння Карпат у контексті регіональних і державних інтересів', *Проблеми соціально-економічної географії Західного регіону України*, К., с.133–138.
14. Лугувий, БВ., 2010. 'Історичні аспекти розвитку сільського туризму в Галичині XIX–XX ст.', *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*, №146, с.169–174.
15. Луцький, Я., 1999. 'Історія туризму на Прикарпатті', *Науково-методичний вісник. Джерела*, №3 (19) (липень–вересень), с.15–18.
16. Маланюк, Т., 2004. 'Історико-архітектурні пам'ятки Івано-Франківщини як об'єкти туризму', *Краєзнавець Прикарпаття. Регіональний науково-методичний альманах*, (липень–грудень), №4, с.58–61.
17. Мельник, В., 1996. 'Іконопис і скульптура бароко в новій виставці Івано-Франківського художнього музею', *Артанія*, №2, с.70–73.

18. 'Музей історії давнього Галича'. [online] Доступно: <http://davniyahalych.com.ua/muzei/muzei-istorii-galicha/item/78-muzei-istorii-galicha>, Назва з екрана.
19. 'Музей старовинного Покуття «Просвіта»'. [online] Доступно: <http://www.museum.if.ua/museums/c19/67.html> – Назва з екрана.
20. 'Наукові записки Краєзнавчого музею. Вип.1.', 1993, Івано-Франківськ: *Світ*, 168 с.
21. Орлова, М.І., 2009. 'Ресурси етнічного туризму регіону: суспільно-географічна оцінка (на матеріалах Одеської області) автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02', *Одес. Нац. ун-т ім. І.І. Мечникова*, Одеса, 20 с.
22. Паньків, М., 2001. 'Намітки з історії Івано-Франківського краєзнавчого музею', *Наукові записки Краєзнавчого музею, Івано-Франківськ: Місто НВ*, Вип.5–6, с.223–231.
23. 'Прикарпаття: спадщина віків. Пам'ятки природи, історії, культури, етнографії. Історико-культурологічне видання', 2006', *гол. ред. М. Кугутяк*, Львів: *Манускрипт-Львів*, 568 с.
24. Рега, Н., 2012. 'Історія повсякденності у експозиції Івано-Франківського краєзнавчого музею', *Івано-Франківськ: минуле і сучасність: тези доповідей конференції, присвяченої 350-літтю заснування Івано-Франківська (Івано-Франківськ, 13 травня 2012 року)*, Івано-Франківськ, с.13–15.
25. 'Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат: Каталог пам'яток історії та культури: у 2–х т.', 2011, Т.2: *Томенчук Б. Городища, замки, осередки солевиодобутку, давні транскарпатські шляхи / Б. Томенчук, М. Кугутяк, П. Сіреджук та ін.*, Івано-Франківськ: *Манускрипт-Львів*, 267 с.
26. 'Старожитності Гуцульщини: джерела з етнічної історії населення Карпат: Каталог пам'яток історії та культури: у 2–х т.', 2011, Т.1: *Кугутяк М. Сакаральна спадщина Гуцульщини*, Львів: *Манускрипт-Львів*, 447 с.
27. Сундієва, А., 2009. 'О базовых понятиях музейной науки', *Музей*, №5, с.48–52.
28. Ткачук, Я., 2010. 'Колекція вишивки Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й. Кобринського', *Гуцульська вишивка з колекції Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й. Кобринського. Монографія / Заг. ред. О. Никорак; відп. за випуск Л. Лихач, К.: Родовід*, 200 с.
29. Топеха, Н., 2009. 'Використання сучасних технологій для розширення кола відвідувачів музею', *Музеї України*, №4, с.26–28.
30. Топорницька, М., 2013. 'Суспільно-географічні перспективи розвитку та урізноманітнення системи фестивального туризму у Карпатському регіоні', *Вісник Львівського університету. Серія географічна*, Вип.43, Ч.1, с.281–287.
31. Юрчишин, Г., 2007. 'Етнографічний потенціал Прикарпатської Гуцульщини та його роль в архітектурній організації рекреації туризму в регіоні', *Вісник ХДАДМ*, №10, с.146–149.
32. Якібчук, М., 2005. 'Історія розвитку Івано-Франківського художнього музею', *Музеї, колекції. Люди: традиції і перспективи розвитку музейної справи. Вітчизняний і зарубіжний досвід: міжнародна науково-практична конференція / [підгот. М. Аронець; автор концепції і теми конференції В. Мельник]*, Івано-Франківськ, с.84–85.
4. Vol, B., Maryskvych, T., 2004. 'Istorychne krajeznavstvo v muzejah zahidnyh oblastej Ukrainy: stan i tendencii' (Historical local studies in museums of western regions of Ukraine: state and trends)', *Krajeznavec 'Prykarpattja*, №3, s.60–62.
5. Gavryliv, M., 2005. 'Arhitekturni pam'jatky Prykarpattja (Architectural monuments of Prykarpattja)', *Krajeznavec 'Prykarpattja. Reg'ional'nyj naukovо-metodychnyj al'manah*, (sichen'–cherven'), №5, s.34–39.
6. Genina, JuA., 2012. 'Strategii razvitiya i faktory uspehnoy dejatel'nosti v kul'turnom turizme (Development strategies and success factors in cultural tourism)', *Opyt sohraneniya istoriko-kul'turnogo naslediya i transgranichnoe sotrudnichestvo v sfere kul'turnogo turizma: materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, Vitebsk, 24–25 oktjabrja 2012 g. / Vit. gos. un-t; redkol.: A. P. Solodkov [i dr.]*, Vitebsk: *UO «VGU im. P. M. Masherova»*, s.174–180.
7. Glushko, M., 2009. 'Istoryko-etnografichne rajonuvannja Galychyny: suchasnyj stan (Historical and ethnographic zoning of Galicia: the present state)', *Karpaty: ljudy, etnos, cyvilizacija*, №1, s.8–18.
8. Drogobyc'ka, O., 2014. 'Tradycja i modern: Pobut ukrai'ns'koi sil's'koi inteligencii' Galychyny (kinec' XIX–30-ti rr. XX st.) (Tradition and Modernism: The People of the Ukrainian Village Intelligentsia of Galicia (the end of the 19th and 30th years of the twentieth century))', Івано-Франківськ: *Symfoniya forte*, 540 s.
9. Druk, V., 2011–2012. 'Udoskonalennja mehanizmiv upravlinnja turystychnoju sferoju na Prykarpatti (Improvement of the mechanisms of tourism management in the Carpathian region)', *Etnos i kul'tura*, №8–9, s.149–155.
10. Klapchuk, V., 'Stanovlennja ta rozvytok turizmu i vidpochynku. Prynady Gucul'shhyny (Formation and development of tourism and recreation. Charms of Hutsulshchyna)', *Gucul's'kyj kaljendar 2013 rik. Specvypusk 18 zhurnalu «Gucul'shhyna»*, s.68–71.
11. Korol'ko, A., 2011. 'Etnografichni doslidzhennja z vyvchennja Pokuttja (1991–2010) (Ethnographic studies on the study of Pokuttia (1991–2010))', *Pytannya starodavn'oi ta seredn'ovichnoi istorii, arheologii' j etnologii': Zbirnyk naukovykh prac' / Chernivec'kyj nacional'nyj universytet imeni Jurija Fed'kovycha, kafedra etnologii, antychnoi' ta seredn'ovichnoi' istorii*, Chernivci; Vyzhnycja: *Cheremosh*, T.1 (31), s.251–267.
12. Kotenko, R.M., 2010. 'Rozvytok turysty'ko-ekskursijnoi spravy v 70–80-h rokakh XX st. (Development of tourist-excursion business in 70–80-ies of the XX century)', *Rekreacijnyj potencial Prykarpattja: istorija, suchasnyj stan, perspektivy. Materialy naukovо-praktychnoi konferencii «Stan rozvytku ekskursionogo obslugovuvannja ta problemy upravlinnja rekreacijnym kompleksom Prykarpattja» / Prykarpats'kyj nacional'nyj universytet imeni Vasylja Stefanyka, Ivano-Frankivs'k – Jaremche: Foliant, Vyp.2*, s.167–175.
13. Kravciv, B.C., 1993. 'Rekreacivne osvojennja Karpat u konteksti regional'nyh i derzhavnyh interesiv (Recreational development of the Carpathians in the context of regional and state interests)', *Problemy social'no-ekonomichnoi' geografii' Zahidnogo regionu Ukrainy*, K., s.133–138.
14. Lugovyj, B.V., 2010. 'Istorychni aspekty rozvytku sil's'kogo turizmu v Galychyni XIX–XX st. (Historical aspects of development of rural tourism in Galicia of the nineteenth and twentieth centuries)', *Naukovyj visnyk Nacional'nogo universytetu biosursiv i pryrodokorystuvannja Ukrainy*, №146, c.169–174.
15. Luc'kyj, Ja., 1999. 'Istorija turizmu na Prykarpatti (History of tourism in the Carpathian region)', *Naukovо-metodychnyj visnyk. Dzhherela*, №3 (19) (lypen'–veresen'), s.15–18.
16. Malanjuk, T., 2004. 'Istoryko-arhitekturni pam'jatky Ivano-Frankivshhyny jak ob'jekty turizmu (Historical and architectural monuments of Ivano-Frankivsk region as objects of tourism)', *Krajeznavec 'Prykarpattja. Regional'nyj naukovо-metodychnyj al'manah*, (lypen'–gruden'), №4, s.58–61.
17. Mel'nyk, V., 1996. 'Ikonopys i skulptura baroko v novij vystavci Ivano-Frankiv'skogo hudozhn'ogo muzeju (Iconography and baroque sculpture in the new exhibition of the Ivano-Frankivsk Art Museum)', *Artanija*, №2, s.70–73.
18. 'Muzej istorii' davn'ogo Galycha (Museum of the History of Ancient Galich). [online] Доступно: <http://davniyahalych.com.ua/muzei/muzei-istorii-galicha/item/78-muzei-istorii-galicha>, Назва з екрана.
19. 'Музей старовинного Покуття «Просвіта» (Museum of ancient Pokuttja «Prosvita»). [online] Доступно: <http://www.museum.if.ua/museums/c19/67.html> – Назва з екрана.

References

1. Abukov, A.X., 1983. 'Turizm na novom jetape: social'nye aspekty razvitiya turizma v SSSR (Tourism at a new stage: social aspects of the development of tourism in the USSR)', M.: *Profizdat*, 294 s.
2. Vasylyv, O., 2003. 'Turyzm i gotel'nyj biznes (Tourism and hotel business)', *Katalog investytsijnykh proektiv ta propozyzij pidpryjemstv Ivano-Frankivs'koi oblasti*, Івано-Франківськ: *Місто НВ*, s.222–284.
3. Velykochoj, V.S., 2010. 'Rozvytok turizmu v Galychyni kinceja XIX – pochatku XX st.: do istorii' problemy (Development of tourism in Galicia at the end of the 19th and beginning of the 20th century: to the history of the problem)', *V. S. Velykochoj, T. Z. Malanjuk, V. P. Pedererko, Rekreacijnyj potencial Prykarpattja: istorija, suchasnyj stan, perspektivy. – Vyp.2: Materialy naukovо-praktychnoi konferencii «Stan rozvytku ekskursionogo obslugovuvannja ta problemy upravlinnja rekreacijnym kompleksom Prykarpattja» (Ivano-Frankivs'k – Jaremche, 20–22 grudnja 2010 r.) / Prykarpats'kyj nacional'nyj universytet imeni Vasylja Stefanyka; golova redkolegii' Volodymyr Klapchuk*, Івано-Франківськ: *Foliant*, s.47–60.

20. 'Naukovi zapysky Krajeznavchogo muzeju. Vyp.1. (Scientific notes of the Local History Museum. Issue 1)', 1993, Ivano-Frankivsk: Svit, 168 s.

21. Orlova, M.L., 2009. 'Resursy etnichnogo turizmu regionu: suspil'no-geografichna ocinka (na materialah Odes'koi oblasti) avtoref. dys... kand. geogr. nauk: 11.00.02 (Resources of ethnic tourism in the region: socio-geographical assessment (on materials of the Odessa region) author's dissertation ... Cand. Geographical Sciences: 11.00.02)', *Odes. Nac. un-t im. I. I. Mechnykova*, Odessa, 20 s.

22. Pan'kiv, M., 2001. 'Namitky z istorii' Ivano-Frankivskogo krajeznavchogo muzeju (Notes on the history of the Ivano-Frankivsk museum of local lore)', *Naukovi zapysky Krajeznavchogo muzeju*, Ivano-Frankivsk: *Misto NV*, Vyp.5-6, s.223-231.

23. 'Prykarpattya: spadshhyna vikiv. Pam'jatky pryrody, istorii', kul'tury, etnografii'. Istoryko-kul'turologichne vydannja (Precarpathian: legacy of centuries. Monuments of nature, history, culture, ethnography. Historical and culturological edition)', 2006', *gol. red. M. Kugutjak*, L'viv: Manuskrjpt-L'viv, 568 s.

24. Rega, N., 2012. 'Istorija povsjakdenosti u ekspozycji' Ivano-Frankivskogo krajeznavchogo muzeju (The history of everyday life in the exposition of the Ivano-Frankivsk museum of local lore)', *Ivano-Frankivsk: mynule i suchasnist': tezy dopovidej konferencii, prysvjachenoj 350-litju zasnuvannja Ivano-Frankivsk'ka (Ivano-Frankivsk'k, 13 travnja 2012 roku)*, Ivano-Frankivsk'k, s.13-15.

25. 'Starozhytnosti Gucul'shhyny. Dzherela z etnichnoi' istorii' naselennja Ukrai'ns'kyh Karpat: Katalog pam'jatok istorii' ta kul'tury: u 2-h t. (Antiquities of Hutsulshchyna. Sources of ethnic history of the Ukrainian Carpathians: Catalog of historical and cultural monuments: in 2 t.)', 2011, T.2: *Tomenchuk B. Gorodyshha, zamky, osередky solevydotbutku, davni transkarpats'ki shljahy / B. Tomenchuk, M. Kugutjak, P. Siredzhuk ta in.*, Ivano-Frankivsk'k: *Manuskrypt-L'viv*, 267 s.

26. 'Starozhytnosti Gucul'shhyny: dzherela z etnichnoi' istorii' naselennja Karpat: Katalog pam'jatok istorii' ta kul'tury: u 2-h tt. (Antiquities of Hutsulshchyna: sources from the ethnic history of the Carpathians: Catalog of historical and cultural monuments: in 2 t.)', 2011, T.1: *Kugutjak M. Sakral'na spadshhyna Gucul'shhyny*, L'viv: *Manuskrypt-L'viv*, 447 s.

27. Sundieva, A., 2009. 'O bazovyh ponjatjah muzejnoj nauki (On the basic concepts of museum science)', *Muzej*, №5, s.48-52.

28. Tkachuk, Ja., 2010. 'Kolekcija vyshyvky Nacional'nogo muzeju narodnogo mystectva Gucul'shhyny ta Pokuttja im. J. Kobryns'kogo (Collection of embroidery of the National Museum of Folk Art of Hutsulshchyna and Pokuttja them J. Kobrynsky)', *Gucul's'ka vyshyvka z kolekcii' Nacional'nogo muzeju narodnogo mystectva Gucul'shhyny ta Pokuttja im. J. Kobryns'kogo. Monografija / Zag. red. O. Nykorak; vidp. za vypusk L. Lyhach, K.: Rodovid*, 200 s.

29. Topeha, N., 2009. 'Vykorystannja suchasnyh tehnologij dlja rozshyrennja kola vidviduvachiv muzeju (Use of modern technologies to expand the museum visitors' circle)', *Muzei' Ukrai'ny*, №4, s.26-28.

30. Topornyc'ka, M., 2013. 'Suspil'no-geografichni perspektyvy rozvytku ta uriznomanitnennja systemy festyval'nogo turizmu u Karpats'komu regioni (Socio-geographical perspectives of development and diversification of the system of festival tourism in the Carpathian region)', *Visnyk L'vivs'kogo universytetu. Serija geografichna*, Vyp.43, Ch.1, s.281-287.

31. Jurchyshyn, G., 2007. 'Etnografichnyj potencial Prykarpats'koi' Gucul'shhyny ta jogo rol' v arhitekturnij organizaciji' rekreacii' turizmu v regioni (Ethnographic potential of Carpathian Hutsulshchyna and its role in the architectural organization of recreation of tourism in the region)', *Visnyk HDADM*, №10, s.146-149.

32. Jakibchuk, M., 2005. 'Istorija rozvytku Ivano-Frankivskogo hudozhn'ogo muzeju (History of the Ivano-Frankivsk art museum)', *Muzei', kolekcii'. ljudy: tradycii' i perspektyvy rozvytku muzejnoi' spravy. Vitchyznjanij i zarubizhnyj dosvid: mizhnarodna naukovopraktychna konferencija / [pidgot. M. Aronec'; avtor koncepcii' i temy konferencii' V. Mel'nyk]*, Ivano-Frankivsk'k, s.84-85.

Danylyuk I. Yu., postgraduate student of the Chair of Tourism Studies and Local Lore, Precarpathian National University named after Vasyl Stefanyk (Ukraine, Ivano-Frankivsk), ihordanyliuk888@gmail.com

Development of museum science in the Carpathian region of 1991–2013 in national historiography

The historiographical analysis of the national science on the subject of the study of the development of museum science in the Carpathian region during the

period of 1991–2013 was conducted. The main aspects that Ukrainian scientists have drawn attention to are exploring the development and establishment of new museums in the Ivano-Frankivsk region. The main, key ideas and hypotheses of the national historians, their views on the further development of museum management on the territory of the Carpathian region are revealed.

Keywords: museology; Prykarpattya, historiography, research, scholars, historical thought.

* * *

УДК 323.15(477.7)

Коцур В. В.,

кандидат політичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу національних меншин, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (Україна, Київ), kotsurv@ukr.net, orcid.org/0000-0001-6647-7678

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Розкриваються особливості діяльності національних меншин Півдня України в суспільно-політичних процесах початку ХХІ ст. Розкриваються державна політика щодо національних меншин у 2005–2010 рр., в умовах соціально-економічних змін, політичних криз та конфліктів наприкінці президентської каденції В. А. Ющенка. З'ясовано деякий поступ і прорахунки у внутрішній політиці реформаторів того часу. Після Помаранчевої революції національні меншини України отримали надію на національно-культурний розвиток у межах країни та змогу активно приймати участь у відносинах між представниками різних етносів. Одним із засобів поширення рівні визнати цю проблему та шукати механізми протидії їй. З'ясовано, що після помаранчевої революції у влади була змога консолідувати українське суспільство та інтегрувати його до європейської спільноти. Водночас постійні спекуляції тогочасних опозиційних лідерів навколо питань національних меншин, мови, національно-культурного питання, підвищували рівень конфліктності у відносинах між представниками різних етносів. Одним із засобів поширення нетерпимості на національному чи расовому ґрунті стала діяльність низки організацій. Деструктивні сили часто використовували регіональні засоби масової інформації для розпалювання міжетнічної ворожнечі. Водночас державна політика і заходи української влади, спрямовані на посилення міжетнічної злагоди виявилися малоєфективним, а найбільш конфліктогенним чинником лишилося мовне питання.

Ключові слова: національні меншини, національно-культурні товариства, етнополітичні процеси, законодавча база, Закони України, органи влади, депортовані народи, національна згода.

На сучасному етапі Україна розбудовується в нових історичних реаліях позначених зовнішніми викликами ХХІ століття. І це слід враховувати в етнонаціональній політиці на державному рівні, коли ведеться «мережева війна з боку Росії». «Розпач і горе матерів героїв, Небесної Сотні, анексія Криму, мародерства, убивства, катування під супровід кремлівської пропаганди... Це реалії новітньої підступної, злочинної війни, хоч би як її не називати: гібридною, мережевою, інформаційною» [11, с. 20–21].

У даному огляді автор прагне розкрити деякі особливості етнополітичних процесів, що відбувалися в Україні в 2004–2010 рр., зокрема, на території Кримського півострова та Півдня України. Саме тоді, на думку, автора формувалися деякі передумови майбутньої «гібридної війни» Російської Федерації. Деякі елементи гібридної політики Російської Федерації до речі непомічені тогочасними політиками, державними діячами, і, водночас, деякими з них завідома використовувалися для задоволення політичних амбіцій та маніпулювання свідомістю населення.

Етнополітичні процеси в Україні, а саме: суспільно-політична діяльність угорської національної меншини, неодноразово була предметом дослідження

І. Рафальського, М. Панчука, О. Майбороди, В. Войналовича, О. Калакури, В. Котигоренка [10, с. 381–447], О. Рафальського, О. Ляшенка, Н. Макаренко, Л. Ковач, В. Коцура, Н. Кочан, Ю. Ніколайця, О. Позняк, М. Рябчука та ін.

Привертають увагу публікації вітчизняних учених, присвячені питанням етнополітичних конфліктів. Тут варто відзначити дослідження В. Котигоренка [5, с. 47–50].

Участь представників національних меншин України в етнополітичних процесах аналізувалася зарубіжними дослідниками. Найвиразніше ці тенденції відображені в працях В. Рейзінгера, А. Міллера, В. Леслі, К. Хілла, Е. Вільсона, С. Хангтінгтона, М. Татур та інших.

Етнополітичні процеси в Криму, проблема репресованого кримськотатарського народу та його інтеграції в нові реалії в процесі та після повернення з місць депортації на історичну батьківщину розкривається у монографії «Крим в етнополітичному вимірі» [9].

На початку XXI століття міжетнічні конфлікти підігрівали деякі політичні сили та їхні лідери під час підготовки до президентських виборів. Так, 1 березня 2008 р. відбувся II з'їзд депутатів рад всіх рівнів сходу та півдня України. Зважаючи на проросійськість делегатів з'їзду, ключовими питаннями стали права російськомовного населення, перегляд історії, ставлення до НАТО та ін. [3]. Таким чином, використовуючи мовно-культурне питання, представники сходу намагалися розхитати ситуацію в Україні, і на цьому тлі провели свого кандидата на посаду Президента України.

Упродовж 2008–2010 рр. на регіональних рівнях низки областей та АР Крим приймалися програми, які забезпечували освітню підготовку представників національних меншин. У 2008 р. рішенням влади автономії було схвалено «Регіональну програму розвитку загальної середньої освіти на період до 2010 р.». Причиною її прийняття стала постійна міжетнічна напруга, яка спостерігалася на півострові упродовж 2000–х рр. та прагнення порозумітися з Меджлісом кримськотатарського народу. Передбачалося задовольнити бажання кримських татар сформувати систему освітніх закладів з рідною мовою викладання [2, с. 496–497]. Аналогічні програми приймалися і в низці інших областей, зокрема, Миколаївській, Донецькій, Одеській, Івано–Франківській та ін. Так, на виконання доручення Кабінету Міністрів України в 2007 р. всі державні адміністрації прийняли програми з реалізації заходів державної політики у сфері міжнаціональних відносин та розвитку культур національних меншин. У 2009 р. було створено громадську раду керівників освітніх програм всеукраїнських об'єднань національних меншин України як консультативно–дорадчий орган при Міністерстві освіти і науки. Завдяки залученню науковців, практиків, вітчизняних та міжнародних експертів відомству вдалося запропонувати моделі задоволення освітніх потреб етнічних спільнот [6, с. 128]. Таким чином, створювалися всі необхідні умови для гармонійного розвитку мовно–культурних та освітніх особливостей національних меншин.

Наприкінці президентської каденції В. А. Ющенка на території південно–східної України та АР Крим активізувалися національні, особливо російські. Їхня діяльність була здебільшого політизована, а гасла захисту інтересів етноменшин зазвичай використовувалися

регіональною елітою для задоволення власних політичних амбіцій. Разом з тим, погіршувалася ситуація в міжнаціональних відносинах в Криму. Так, якщо у 2005 р. 50% респондентів повідомила про погіршення міжетнічних відносин у Криму, то у 2007 р. про це заявляли вже 69%. Етнонаціональна напруга спостерігалася між усіма представниками етнічних спільнот. Стримуючим фактором конфлікту в регіоні стали соціально–економічні проблеми, якими переймалися представники всіх національностей півострову, насамперед українці, росіяни і кримські татари [13, с. 262].

Слід відзначити, що відсутність будь–яких дій та проектів стосовно мовно–культурного розвитку національних меншин України лише провокувало конфліктну ситуацію в регіоні, яку і без того підігрівали представники місцевої еліти. За даними соціологічного дослідження Таврійського національного університету, в 2008–2010 рр. 37% опитаних хотіли бачити Крим як автономію у складі Росії, 32,1% – як автономію в складі України, 10,5% – як незалежну республіку, яка співпрацюватиме з Росією, Білоруссю, Україною, 8,3% – як область в Україні, 4,8% – як кримськотатарську національну автономію, 4,3% – як самостійну кримськотатарську державу, 0,5% – як вілайет у складі Туреччини і ще 2,4% респондентів запропонували свої варіанти відповіді [13, с. 240]. Тенденція зрощення півострова помітно посилювала й антиукраїнська та антикримськотатарська діяльність російських організацій. Згідно з даними І. Лосева, лише на території Севастополя, станом на 2008 р. діяло 13 проросійських рухів [1, с. 498]. Більше 50% населення півострову мало проросійську орієнтацію, яка проявлялася в ідентифікації себе як кримчанина, росіянина, «россиянина», частиною радянського народу. Загалом, згідно з дослідженнями Центру Разумкова, 74,6% слов'янської спільноти вважали себе носіями російської культурної традиції. З них 64,5% ідентифікували себе як кримчани [13, с. 242]. Діяльність проросійських організацій була тісно пов'язана з поширенням ідей «руського мира» та сепаратизму і фінансово та політично підтримувалася Кремлем. Дослідження також засвідчило реальну картину етнополітичної ситуації в регіоні наприкінці каденції Президента України В. А. Ющенка.

Вищі органи влади АР Крим за президентства В. А. Ющенка використовувалися як своєрідний анти–важіль «помаранчевим». Сформована здебільшого проросійськими силами та спираючись на підтримку російської меншини, керівництво автономії поширювало антиукраїнські, антиєвропейські ідеї, наголошуючи на історичній спільності з Росією. Будь–які спроби поширити та розвивати українську мову в усіх сферах суспільного життя зустрічали спротив не лише серед частини місцевого населення, але й серед керівництва автономії. Так, у 2008 р. кримський парламент відхилив наказ Міністерства освіти і науки України №461 «Про затвердження галузевої Програми поліпшення вивчення української мови в загальноосвітніх навчальних закладах навчання мовами національних меншин на 2008–2011 роки». Згідно з цією програмою передбачалося вивчення окремих предметів українською мовою у школах викладання мовою меншин [12]. Проросійський парламент АР Крим, ігноруючи наказ МОН України,

доручив уряду і органам місцевого самоврядування забезпечити реалізацію конституційного права громадян на здобуття освіти рідною мовою. Заступник голови парламенту АР Крим та очільник російської общини Криму С. Цеков погрожували масовими акціями протесту, в разі, якщо уряд і надалі проводитиме таку політику [1, с. 501]. Втім, наказ Міністерства освіти і науки України не суперечив Конституції України, навпаки – реалізовувалися положення статті 10 Головного Закону України [8]. Незважаючи на супротив, окремі складники програми частково реалізовувалися, зокрема в сфері співпраці вчительсько–викладацького колективу, науковців, методистів АР Крим з представниками Міністерства та Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук (НАПН). Завдяки цьому вдалося сформувати «Методичні рекомендації щодо застосування елементів двомовного навчання при вивченні окремих предметів у загальноосвітніх навчальних закладах з навчання мовами національних меншин» [14]. Проте вже у 2009 р. Севастопольська міська рада, на підставі загальноміських батьківських зборів, ініційованих «Партією регіонів», прийняла рішення про заборону міському управлінню освіти виконувати наказ №461 [1, с. 503]. Отже, керівництво автономії, яке здебільшого дотримувалося проросійської позиції, всіяло поширювало істерію «насилницької українізації», формуючи таким чином антиукраїнську позицію серед населення, що слугувало в подальшому підґрунтям для анексії півострова у 2014 році. Мовне питання штучно загострювалося і в інших регіонах, зокрема на сході України і в Закарпатті. Так, угорські громадські організації були проти того, щоб зовнішнє незалежне оцінювання проводилося виключно українською мовою та не сприйняли наказу №461 Міністерства освіти і науки, стосовно поступового переходу шкіл національних меншин на навчання українською мовою [1, с. 714].

Вцілому Президенту України В. А. Ющенку вдалося залучитися підтримкою лідерів кримськотатарського руху, втім, зважаючи на невиконання окремих обіцянок, він наприкінці своєї каденції помітно погіршив рейтинги серед представників цієї спільноти. Відзначимо, що Меджліс розраховував на підписання Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», який раніше був заветований Президентом України Л. Д. Кучмою, а також на участь у консультаціях стосовно призначень на керівні посади АР Крим. Лише в 2007 р. Президентом України було анонсовано підготовку нової редакції Законопроекту «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» [13, с. 215]. У 2008 р. Кабінет Міністрів України повторно вніс на розгляд парламенту законопроект «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», який базувався на проекті 2004 р. Втім Верховна Рада України не прийняла цього закону, а згодом у 2009 р. він був відкликаний урядом [7]. Лише після анексії Кримського півострова було законодавчо ухвалено цю ініціативу.

Незважаючи на певні провали в політиці «помаранчевих», лідер кримськотатарського Меджлісу М. Джемільєв наголошував на необхідності підтримки демократичних сил під час виборчих кампаній, зокрема в 2010 р. значна частина кримськотатарського

населення проголосувала за Ю. В. Тимошенко. Високий рівень електоральної підтримки серед представників цього етносу отримав В. А. Ющенко, С. Л. Тігіпко, А. П. Яценюк, А. С. Гриценко. Після першого туру кампанії Меджліс закликав співвітчизників проявити активність у забезпеченні демократичного розвитку країни, проголосувавши у другому турі за Ю. В. Тимошенко [13, с. 216]. Водночас окрім політичних складників на виборах Президента України, кримські татарикерувалися й особистими мотивами. Зокрема, наприкінці 2007 р. відбулася сутичка кримських татар з правоохоронцями. Тоді рішенням Господарського суду про усунення перешкод у Ялтинському гірсько–лісовому заповіднику передбачалося знесення одного кафе, яке було побудоване там без дозвільних документів. Для виконання рішення було залучено 950 правоохоронців, снайпери, три БТРи та важку техніку. Виконуючи рішення суду, правоохоронці зруйнували не одну споруду, а майже всі будівлі кримськотатарських підприємств, ймовірно через бізнес високопосадовців. М. І. Джемільєв у грудні 2007 р. зазначив, що напади російськомовної молоді на репатріантів лише може поглибити міжетнічну кризу в регіоні. Він зазначив, що ветоував рішення Меджлісу про формування загонів самооборони, оскільки це може призвести до локального збройного конфлікту, схожого на чеченський. При цьому М. І. Джемільєв наголосив, що для запобігання конфлікту в регіоні влада мала б реагувати на ці події [1, с. 496–497]. Керував міліцією півострова А. Могильов, який у 2009–2010 р. символічно очолив кримський виборчий штаб В. Ф. Януковича. У 2010 р. Р. Чубаров підтвердив особисті причини Меджлісу не підтримувати В. Ф. Януковича, зазначаючи при цьому, що кримські татари «не пробачать регіоналам напад правоохоронців на репатріантів» [13, с. 216].

Наприкінці першого десятиліття ХХІ ст. антиукраїнська риторика окремих політичних лідерів півострова поступово загострюється. Переважно це було пов'язано з питанням надання російській мові статусу другої державної. Відзначимо, що наприкінці грудня 2007 р. кримська республіканська організація «Партія регіонів», яка відзначалася своєю проросійською спрямованістю, прийняла рішення про проведення Всеукраїнського консультативного референдуму щодо надання російській мові статусу другої державної. Комуністи поширювали інформацію про порушення мовних прав населення півострова, зокрема, російськомовного, про намагання Києва розірвати взаємозв'язок Криму з Росією та її культурою, не визнавали голодомор 1932–1933 рр., боротьбу за незалежність українських націоналістів у ХХ ст. тощо. Згодом окреслені комуністами питання стали надбанням для більш широкого дискурсу, який підхопили засоби масової інформації [15, с. 494]. Проросійські організації, прикриваючись ідеями збереження «слов'янської російської ідентичності», виконували функцію поширення концепту «русского мира», при цьому дискримінуючи інші етнічні спільноти півострову.

Згідно з даними соціологічного дослідження Центру Разумкова в 2008 р. 44,5% кримських татар сприймали Україну як свою батьківщину. Для порівняння: росіян таких налічувалося 34,4%, а українців – 51,9%. Разом з тим спостерігалось і зниження рівня патріотизму в регіоні серед різних представників нацменшин. Лише

39,6% кримських татар, 40,2% українців та 22,4% росіян вважали себе патріотами України, в той час як 42,6%, 40,4% і 53,3% відповідно не мали патріотичних почуттів до країни [13, с. 224]. Ймовірно це пов'язано не лише з антиукраїнською пропагандою на півострові, але й невдалими діями команди «помаранчевих» та економічною кризою. Упродовж 2008–2009 рр. валовий регіональний продукт скоротився на 5,6 млрд. грн. (з 27,3 млрд. до 21,7 млрд.) [4, с. 10]. Зниження рівня життя в регіоні зумовлювало поширення антиукраїнської пропаганди проросійськими силами.

Наприкінці каденції В. А. Ющенко у суспільстві все ще спостерігалось певне несприйняття кримських татар. Дослідниця Українського незалежного центру політичних досліджень Ю. Тищенко зазначала, що у 2008 р. все ще спостерігався високий рівень дистанційованості від кримських татар, що спричинювало небажання бачити представників цього етносу серед громадян держави. На її думку, відсутність від центральних органів влади адекватної реакції зумовить закріплення негативних етностереотипів серед жителів Криму та південно-східної України, що не сприятиме гармонізації міжетнічних відносин на території автономії та в країні в цілому [16, с. 17]. Спосіб вирішення кримськотатарського питання впродовж 1991–2013 рр. не сприяло націєтворенню та гармонізації етнополітичних відносин на півострові. Окрім того, проросійські сили співвідносили кримськотатарський рух як «націонал-радикалізм», «фашистуючіє движіння». Кримськотатарське питання було в епіцентрі постійного конфліктогенного чинника суспільно-політичного дискурсу, який розповсюджували російські видання [15, с. 495]. Така асоціація виникала не лише завдяки пропаганді, але й через протистояння репатріантів та російської громади за землю. Проте, ймовірно, на це також вплинуло несприйняття позицій лідерів кримськотатарського руху щодо підтримки В. А. Ющенко під час Помаранчевої революції.

У 2008–2009 рр. не зникла проблема самозахоплення земельних ділянок кримськими татарами. Ситуація здебільшого загострилася під час зростання внутрішньої міграції. Центральні органи влади та керівництво автономії упродовж 2005–2009 рр. приймали державні програми, які мали вирішити земельне питання та розселити кримських татар. Паралельно діяла низка кримськотатарських організацій, які вимагали реституцію кримських земель. Серед них варто відзначити «Койдешлер» та «Азалтик» [1, с. 495–497]. Останню очолювали Н. Бекіров і А. Мустафаєв, які у 2008 р., через внутрішні суперечності у середині руху стосовно позиції до Меджлісу, вийшли зі складу організації [13, с. 196]. Це свідчить про відсутність єдиної позиції та внутрішні розбіжності серед кримських татар, які використовувалися проросійськими організаціями для дестабілізації ситуації в регіоні.

Отже, окрім певних позитивних результатів у соціокультурній сфері України, відслідковуються значні прорахунки у внутрішній політиці Президента України В. А. Ющенко та його команди. Антиукраїнськими силами активно використовувалося етномовне питання як засіб досягнення мети, поглиблюючи при цьому конфлікти між різними етнічними спільнотам, послаблюючи Українську державу та її суверенітет.

Особливо відчутними ці явища були в Криму. Подальший перебіг подій, анексія Криму та агресія на Донбасі Російською Федерацією розкрили сутність перманентних планів східного сусіда щодо знищення України як самостійної Європейської держави, де чільне місце в стратегії «русского мира» відводилося саме етнополітичному чиннику.

Список використаних джерел

1. Адамович, СВ., 2009. 'Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України', Івано-Франківськ: *Місто НВ*, 884 с.
2. Боряк, ГВ., 2016. '25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави', Г. В. Боряк, В. В. Головка, В. М. Даниленко та ін., НАН України; Ін-т історії України, Київ: *Ніка-центр*, 796 с.
3. Бурдяк, В., Макар, Ю. 'Ризики та виклики у регіональній політиці України'. [online] Доступно: <http://zn.wsbip.edu.pl/wydanial/zeszyt2/sekcjaA/4.PDF>
4. Драпушко, НА., 2013. 'Суспільно-політичний, економічний та етносоціальний розвиток Автономної Республіки Крим в 1990–ті – 2010–ті роки; Автореф. дис. ... канд. іст. наук. спец.: 07.00.01 – Історія України', Київ, 20 с.
5. 'Етнічний конфлікт: наукове і політичне бачення', 2001. *Нова політика*, К., №5 (37), с.47–50.
6. Зеркаль, ММ., 2013. 'Освіта національних меншин України (1990–200–ні рр.)', *Український історичний журнал*, Київ, №2, с.121–135.
7. 'Інтеграція раніше депортованих осіб у Криму, Україна'. [online] Доступно: <http://www.osce.org/uk/hcnm/110113?download=true>
8. 'Конституція України'. [online] Доступно: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA-%D0%B2%D1%80>
9. Панчук, Май Іванович, Бекірова, Г., Ганкевич, Віктор Юрьевич, Галенко, О., 2005. 'Крим в етнополітичному вимірі', Київ: *Світосгляд*, 533 с.
10. 'Кримськотатарський контекст соціальної інтеграції громадян України різних національностей, які проживають у Криму: виклики для держави', 2009, *Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнополітичних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*, с.381–447 (співавтори: Д. Батурін, А. Дегтеренко, С. Здіорук, Е. Лібанова, О. Майборода, О. Макарова, О. Позняк, Б. Сагалаков, М. Степико).
11. Мейс, Д., 2016. 'Україна: матеріалізація привидів', Київ: *Кліо*.
12. 'Наказ Міністерства освіти і науки України №461 від 26.05.2008 року «Про затвердження галузевої Програми поліпшення вивчення української мови в загальноосвітніх навчальних закладах навчання мовами національних меншин на 2008–2011 роки». [online] Доступно: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS7832.html
13. 'Політичний процес в Автономній республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014)', 2016, *Аналітична доповідь*, Київ: *ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 304 с.
14. 'Про хід виконання галузевої Програми поліпшення вивчення української мови в загальноосвітніх навчальних закладах навчання мовами національних меншин на 2008–2011 роки'. [online] Доступно: http://old.mon.gov.ua/images/files/doshkilna-crednyia/doshkilna/dovidkovi-mater/pro_prohid_08_11.doc
15. Смолій, В., Кульчицький, С., Якубова, Л., 2016. 'Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (аналітична доповідь)', Київ: *Інститут історії України НАН України*, 616 с.
16. Тищенко, Ю., Халілов Р., Капустін, М., 2008. 'Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції', Київ, 84 с.

References

1. Adamovych, SV., 2009. 'Sobornist' ta regional'nyj rozvytok u suspil'no-politychnomu zhytti nezaleznoi' Ukrainy (Unification and Regional Development in the Socio-Political Life of an Independent Ukraine)', Ivano-Frankivs'k: *Misto NV*, 884 s.

2. Borjak, G.V., 2016. '25 rokov nezalezhnosti: narysy istorii' tvorennia nacji' ta derzhavy (25 years of independence: essays on the history of the creation of a nation and a state)', G. V. Borjak, V. V. Golovko, V. M. Danylenko ta in., *NAN Ukrainy; In-t istorii' Ukrainy*, Kyi'v: Nika-centr, 796 s.

3. Burdjak, V., Makar, Ju. 'Ryzyky ta vyklyky u regional'nij polityci Ukrainy (Risks and Challenges in Regional Policy of Ukraine)'. [online] Dostupno: <http://zn.wsbip.edu.pl/wydania/zeszyt2/sekcjaA/4.PDF>

4. Drapushko, N.A., 2013. 'Suspil'no-politychnyj, ekonomichnyj ta etnosocial'nyj rozvytok Avtonomnoi' Respubliki Krym v 1990-ti – 2010-ti roky; Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. spec.: 07.00.01 – Istorija Ukrainy (Socio-political, economic and ethno-social development of the Autonomous Republic of Crimea in the 1990's – 2010's; Author's abstract. dis ... Candidate is sciences Specialty: 07.00.01 – History of Ukraine)', Kyi'v, 20 s.

5. 'Etnichnyj konflikt: naukove i politychne bachennja (Ethnic Conflict: A Scientific and Political Vision)', 2001. *Nova polityka*, K., №5 (37), s.47–50.

6. Zerkal', M.M., 2013. 'Osvita nacional'nyh menshyn Ukrainy (1990–2002–ni rr.) (Education of national minorities of Ukraine (1990–2002 years))', *Ukrain's'kyj istorichnyj zhurnal*, Kyi'v, №2, s.121–135.

7. 'Integracija ranishe deportovanyh osob u Krymu, Ukraini'na (Integration of formerly deported people in Crimea, Ukraine)'. [online] Dostupno: <http://www.osce.org/uk/hcnm/110113?download=true>

8. 'Konstytucija Ukrainy (The Constitution of Ukraine)'. [online] Dostupno: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

9. Panchuk, Maj Ivanovych, Bekirova, G., Gankevych, Viktor Jur'evych, Galenko, O., 2005. 'Krym v etnopolitychnomu vymiri (Crimea in an ethno-political dimension)', Kyi'v: *Svitogljad*, 533 s.

10. 'Kryms'kotatars'kyj kontekst social'noi' integracii' gromadjan Ukrainy riznyh nacional'nostej, jaki prozhyvajut' u Krymu: vyklyky dlja derzhavy (Crimean Tatar context of social integration of Ukrainian citizens of different nationalities living in the Crimea: challenges for the state)', 2009, *Suchasna ukrain's'ka polityka. Analitichni dopovidi Instytutu politychnykh i etnonacional'nyh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, K.: *IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, s.381–447 (spivavtory: D. Baturin, A. Degterenko, S. Zdioruk, E. Libanova, O. Majboroda, O. Makarova, O. Poznjak, B. Sagalakov, M. Stepyko).

11. Mejs, D., 2016. 'Ukraini'na: materializacija pryvydiv (Ukraine: materialization of ghosts)', Kyi'v: *Klio*.

12. 'Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy №461 vid 26.05.2008 roku «Pro zatverdzhennja galuzevoi' Programy polipshennja vyvchennja ukrain's'koi' movy v zagal'noosvitnih navchal'nyh zakladah navchannja movamy nacional'nyh menshyn na 2008–2011 roky» (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 461 of 05/26/2008 "On Approval of the Branch Program for Improving the Study of the Ukrainian Language in General Education Institutions of Education in the Languages of National Minorities for 2008–2011")'. [online] Dostupno: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS7832.html

13. 'Politychnyj proces v Avtonomnij respubliki Krym: osoblyvosti, superechnosti, prorahunky (1991–2014) (Political process in the Autonomous Republic of Crimea: peculiarities, contradictions, miscalculations (1991–2014))', 2016, *Analitichna dopovid'*, Kyi'v: *IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 304 s.

14. 'Pro hid vykonannja galuzevoi' Programy polipshennja vyvchennja ukrain's'koi' movy v zagal'noosvitnih navchal'nyh zakladah navchannja movamy nacional'nyh menshyn na 2008–2011 roky (On the progress of implementation of the sectoral Program for improving the study of the Ukrainian language in general education educational institutions in the languages of national minorities for 2008–2011)'. [online] Dostupno: http://old.mon.gov.ua/images/files/doshkilna-crednyja/doshkilna/dovidkovi-mater/pro_prohid_08_11.doc

15. Smolij, V., Kul'chyc'kyj, S., Jakubova, L., 2016. 'Donbas i Krym v ekonomichnomu, suspil'no-politychnomu ta etnokul'turnomu prostori Ukrainy: istorichnyj dosvid, modern i vyklyky, perspektyvy (analytical report) (Donbas and Crimea in the economic, sociopolitical and ethno-cultural space of Ukraine: historical experience, modern challenges, perspectives (analytical report))', Kyi'v: *Instytut istorii' Ukrainy NAN Ukrainy*, 616 s.

16. Tyshhenko, Ju., Halilov, R., Kapustin M., 2008. 'Suspil'no-politychni procesy v AR Krym: osnovni tendencii' (Social-political processes in the Autonomous Republic of Crimea: main tendencies)', Kyi'v, 84 s.

Kotsur V. V., Ph.D. in Political Sciences, Assoc. Prof., Senior Research Scientist of the Department of National Minorities of I. F. Kurasa Institute of Political and Ethno-National Research of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), kotsurv@ukr.net, orcid.org/0000-0001-6647-7678

National minorities of the southern Ukraine in social and political processes of the beginning of XXI century

This article reveals the peculiarities of the activities of the national minorities of the South of Ukraine in the socio-political processes in the beginning of twenty-first century. The state policy on national minorities in 2005–2010, under the conditions of socio-economic changes, political crises and conflicts at the end of the presidential cadences of V. Yushchenko, is revealed. Some progress and miscalculations in the internal policy of the reformers of that time have been clarified. After the Orange Revolution, the national minorities of Ukraine gained hope of national-cultural development within the country and were able to actively participate in state-building. This situation confused the leadership of the country at the state level to recognize this problem and look for mechanisms to counteract it. It was clarified that after the Orange Revolution, the authorities had the opportunity to consolidate Ukrainian society and integrate it into the European community. At the same time, the constant speculation of the opposition leaders of that time around the issues of national minorities, language, national and cultural issues, increased the level of conflict in relations between representatives of different ethnic groups. A number of organizations have become one of the means of spreading intolerance on a national or racial basis. Destructive forces have often used regional media to fuel ethnic intolerance. At the same time, state policy and measures of the Ukrainian authorities aimed at strengthening interethnic accord were ineffective, and the linguistic question remained the most controversial factor.

Keywords: national minorities, national-cultural societies, ethno-political processes, legislative base, laws of Ukraine, authorities, deported peoples, national accord.

* * *

УДК 930.85

Костюк Д. С.,
аспірант історичного факультету, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), kostuk.dima93@gmail.com

ФАКТОР ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ГЕОПОЛІТИЦІ: «АРАБСЬКА ВЕСНА» СКРІЗЬ ПРИЗМУ АМЕРИКАНСЬКО- РОСІЙСЬКОГО СУПЕРНИЦТВА (2010–2013 РР.)

З'ясовано роль Сполучених Штатів Америки в подіях «Арабської весни», визначено російські інтереси в регіоні та реакцію Російської Федерації на протестні події. Досліджено проблемні аспекти «лівійського питання» та «сирійського питання». Визначено вплив «Арабської весни» на американсько-російські відносини. З'ясовано наслідки політики «перезавантаження» адміністрації президента Сполучених Штатів Америки Барака Обами з Російською Федерацією під час подій «Арабської весни» для України. Визначено роль громадянського суспільства в геополітиці.

Ключові слова: Арабська весна, Сполучені Штати Америки, Російська Федерація, Лівія, Сирія, геополітика, громадянське суспільство.

Серія масових протестів в низці арабських держав, що переросли у революції і увійшли в історію під назвою «Арабська весна», розпочалися в кінці 2010 року в Тунісі і в деяких державах тривають до сьогодні. «Арабська весна» – яскравий прояв незміцненого громадянського суспільства «Великого Близького Сходу», що лише зароджується, – призвела до серйозних геополітичних змін. Революційні події, що відбулися в арабському світі у 2010–2013 роках, сприяли зміцненню міжнародних позицій Росії і послабленню впливів США та в значній мірі зумовили дії обох держав на події «Революції гідності», що розпочалася 21 листопада 2013 року в Україні.

Серед українських науковців, які досліджували тему протистояння США та Росії під час подій «Арабської весни» у 2010–2013 роках К. Кряжевських, А. Захарченко

[9; 10], Н. Хижняк [15], Віктор Каспрук [11], Г. Яворська [17], Т. Воробйова [6].

Впродовж усього періоду «холодної війни» Близький Схід був ареною гострого протистояння двох наддержав – Сполучених Штатів Америки та Радянського Союзу. На початку 1990-х років внаслідок розпаду СРСР баланс сил між Вашингтоном і Москвою в регіоні різко змінився. Незважаючи на набуття Російською Федерацією статусу правонаступниці СРСР у міжнародних справах і отриманий нею таким чином титул спонсора арабсько-ізраїльського мирного процесу, вона стала другорядним гравцем у регіоні та впродовж 1990-х йшла у фарватері мирних ініціатив США. Як слушно підкреслила Алла Захарченко, Вашингтон став одноосібним архітектором близькосхідного мирного врегулювання, утримуючи всіх інших потенційних посередників на периферії дипломатичного процесу [9, с. 160].

З початку XXI століття і до розгортання революційних подій в арабському світі ситуація поступово змінювалась. У 2003 р. Росію прийняли в Організацію ісламської конференції в якості спостерігача, згодом РФ стала спостерігачем у Лізі арабських держав. Президент Росії Володимир Путін здійснив візити до країн Магрибу в 2006 році, у 2007-у відвідав Саудівську Аравію, Йорданію, Катар. Обговорювали три напрямки співпраці – нафтогазова галузь, участь у тендерах на будівництво інфраструктури, експорт зброї. У 2009 р. тодішній російський президент Дмитро Медведев відвідав Єгипет та Алжир [6].

У той же час позиції США ослабли. Джордж Буш-молодший, близькосхідна політика якого була визнана американцями однією з найневдаліших за всю історію США, залишив своєму наступнику вкрай несприятливу спадщину в регіоні: війну в Афганістані, окупацію Іраку, поглиблення арабсько-ізраїльського протистояння, загрозу розповсюдження зброї масового ураження, посилення радикальної ідеології ісламізму та антиамериканських настроїв [5]. Бараку Обамі доводилося рахуватися з цими обставинами при проведенні своєї близькосхідної політики.

Роль США в подіях «Арабської весни»

Можна виокремити декілька версій ролі США в подіях Арабської весни. Відповідно до однієї з них (проамериканської), Америка раніше всіх зрозуміла, що проблеми, які накопичилися в арабському світі, неминуче призведуть до революцій, краху васальних правителів, і вирішила очолити народні рухи, направити їх у потрібне русло, замість того, щоб витратити сили на порятунок віджилих режимів. США абсолютно свідомо пішли на загострення, щоб замість підконтрольного, але ослабленого внутрішніми протиріччями «Великого Сходу» (далі ВБС) після короткої кризи отримати ще більш підконтрольний і стабільний регіон [16].

Інша версія (антиамериканська) розглядає те, що відбувалося на ВБС як продовження американської політики «кольорових переворотів», спрямованої на створення квазі-національних держав – будівельних цеглин єдиної керованої гіперімперії США. На думку Ю. В. Крупнова, – це «закономірне для геополітики США прагнення здійснити переорганізацію і переструктуризацію «Великого Близького Сходу». Мета – все та ж: щоб затвердити ще більш контрольовані

і дїєздатні в заданих їм рамках режими, потрібна нова засвідчена лояльність регіональних керівників для контролю трубопроводів і безперешкодного перекачування нафти і газу в «правильних» напрямках».

За ще однією версією, у подіях «Арабської весни» США переслідували цілий комплекс цілей. Насамперед, реалізація концепції ВБС дозволила б не лише дезорганізувати і без того неоднорідний і суперечливий регіон, а й забезпечити доступ до необхідних джерел енергоресурсів. Крім того, в ході антиурядових виступів у країнах Близького Сходу США виробили «обкатку» нового типу «кольорових переворотів» з активним використанням сучасних інформаційних технологій та соціальних мереж. Російські політологи висловлювали думку, що надалі подібні «твіттерські революції» здійснюватимуться на пострадянському просторі [3].

Російські інтереси в регіоні

По суті, Росія дивиться на всі проблеми Близького Сходу зі старої позиції періоду «холодної війни». Щоб не робила Америка, Москва обов'язково повинна зіпсувати гру. Мета президента РФ Володимира Путіна – відтворити біполярний глобальний світ, в якому Росія стане домінуючою силою, демонструючи рішучість протистояти Америці і підірвати її ініціативи практично з усіх питань [11].

Згідно із проголошенням у «Концепції національної безпеки Російської Федерації» курсом на формування багатополлярної системи міжнародних відносин, пріоритетним завданням для Москви стало відродження її статусу як великої держави, зокрема «повернення» на Близький Схід як окремих центр впливу [12].

Характерною рисою нової близькосхідної політики Росії є прагматизм, а саме: намагання розвивати конструктивний діалог як з традиційними російськими партнерами в регіоні (Сирією, Ліваном, Іраком, Іраном, Єменом, Єгиптом, Лівією, Алжиром, Організацією Визволення Палестини), так і з країнами, де позиції Росії донедавна були досить обмеженими (Ізраїль). Така політика, позбавлена ідеологічних нашарувань радянської доби, дозволяє Росії успішно укладати дипломатичні, військові й енергетичні угоди, поступово відновлюючи свої втрачені економічні й стратегічні позиції в регіоні.

Перш за все інтереси Росії на Близькому Сході пов'язані з великою кількістю воєнно-стратегічних контрактів на продаж зброї. Саме тому зміна політичної влади в країнах Північної Африки значним чином зачепила економічні інтереси Росії [13]. Згідно з даними, опублікованими Стокгольмським міжнародним інститутом дослідження проблем світу, країни Близького Сходу залишаються найбільшими споживачами зброї. У щорічному звіті про торгівлю зброєю у світі SIPRI зазначається, що найбільшу частку збройового експорту до Сирії у 2011 році становили поставки із Росії, включаючи ракетні системи та засоби протиповітряної оборони. У свою чергу, США поставили Єгипту за 2011 рік 45 танків [8].

Москва поводить на Близькому Сході політику, яка призначена для зменшення американського і західного впливу на Близькому Сході, навіть з ризиком збільшення для себе наростання ісламського тероризму, який є серйозною проблемою для Росії [11]. Однією з головних причин активної політики Росії на Близькому Сході є

бажання переключити увагу США зі Східної Європи на інші регіони світу. Події, які розвиваються в Європі, не привернули багато уваги американських ЗМІ чи адміністрації Обами, яка в основному переймається питанням збільшення впливу на Близький Схід.

Це розпустило Росії руки в проведенні агресивної політики в Східній Європі.

Реакція Росії на події «Арабської весни»

Як і для країн Заходу, події на Півночі Африки стали повною несподіванкою для Росії. На початковому етапі масових протестів позиція Москви не виходила за рамки демонстрації стурбованості у зв'язку з використанням насильства місцевими режимами проти мирних громадян. При цьому в офіційних ЗМІ та експертній спільноті превалювала оцінка трансформаційних подій на Арабському Сході як результату впливу зовнішніх сил [10, с. 44].

Росія з самого початку заворушень зайняла досить пасивну позицію, стоячи на принципі невтручання у внутрішні справи арабських держав. Як зазначає Кряжевських, однією з основних причин такої позиції Росії була вірогідність поширення хвилі заворушень на деякі держави СНД [13, с. 125].

Науковці виділяють три основні типи реакції Росії на події, що відбулися в арабських країнах. В Тунісі, Єгипті, Ємені, Бахреїні та інших державах, де пройшли виступи опозиції, Москва виступила в ролі глядача. Щодо подій в Лівії, то Росія зайняла нейтральну позицію, виражаючи симпатію Каддафі. Найбільшу активність Москва проявила в Сирії, де вона взяла на себе роль захисника уряду і пішла на загострення відносин із Заходом й кількома впливовими арабськими країнами [7].

Росія фактично проігнорувала революційні події в Тунісі. З цього почалося її відставання від США та ЄС у визначенні своєї політичної лінії щодо політичних трансформацій в регіоні [10, с. 44]. Події в Бахреїні та Ємені розглядалися Москвою в основному крізь призму подвійності політики США та інших країн Заходу в регіоні. В результаті, в арабській громадській думці склалося досить стійке враження, що Росія, в принципі, підтримує традиційні режими в арабських країнах і стримано ставиться до революційного підйому, побоюючись його поширення на такі країни СНД як Таджикистан, Казахстан, Азербайджан. У той же час, не маючи можливості реально впливати на процеси в плані забезпечення своїх інтересів в мінливих геополітичних реаліях на Близькому Сході, Росія воліла не втручатися в процеси, що відбувалися в цьому регіоні [2].

«Лівійське питання»

Події в Лівії безпосередньо зачіпали російські інтереси, перш за все економічні: між країнами було укладено низку контрактів в сфері постачань озброєнь, розвідки й розробки лівійських нафтових і газових родовищ, будівництва залізниць та інших проєктів, в загальному обсязі на суму до 5 млрд. доларів [4].

Виходячи з цього, Росія зайняла щодо Лівії збалансовану позицію, засновану на прагненні мінімізувати ризики. Москва втрималася від беззастережної підтримки режиму М. Каддафі, але в той же час на початковому етапі лівійської кризи не підтримала лівійську опозицію. Згодом, Російська Федерація зробила спробу виступити в ролі посередника між режимом Каддафі і повстанцями, намагаючись

зберегти добрі відносини з обома сторонами конфлікту [1].

У березні 2011 р. Росія утрималася при голосуванні резолюції РБ ООН №1973, незважаючи на всі ризики, пов'язані з початком військових дій і очевидну заангажованість позиції прихильників інтервенції. Це стало новаторським кроком для Росії, яка впродовж всього періоду після закінчення «холодної війни» виступала за традиційне розуміння суверенітету, відстоювала принцип невтручання у внутрішні справи держав, і не визнавала т.зв. «норму гуманітарної інтервенції».

У травні 2011 р. Росія приєдналася до альянсу західних держав, які на саміті «Великої вісімки» оголосили про нелегітимність Каддафі, який розв'язав громадянську війну. Водночас, Москва свідомо зволікала з визнанням лівійської Перехідної національної ради.

Існують достатні підстави вважати, що неоднозначна позиція Росії щодо Лівії негативно позначилася на перспективах співпраці Москви з новим керівництвом цієї країни. Яскравим підтвердженням цьому стала заява глави Перехідної національної ради Мустафи Абдель Джаліля про те, що роль Російської Федерації в майбутньому Лівії буде визначена ступенем підтримки, яку вона надала революції [10, с. 45–46].

Лівійська революція відбулася не в найзручніший момент для США, зосереджених на внутрішній політиці і зайнятих пошуком кращого варіанту виведення військ з Іраку і Афганістану. Однак США зуміли виграти важливу лівійську війну з мінімальними військовими, фінансовими, політичними та іміджевими втратами, і найголовніше – без втрат американських солдатів. Крім того, на цей раз США вдалося переконати ключових європейських союзників взяти на себе частину військових і фінансових витрат, а також політичних ризиків.

Скориставшись амбіціями своїх європейських партнерів, США дали можливість Франції і Великобританії зіграти першу скрипку в дипломатичній боротьбі за формальний дозвіл Ради безпеки ООН на втручання в громадянську війну в Лівії і домогтися потрібного для Заходу рішення. Якби лівійське питання в Раді безпеки представляли Сполучені Штати, то Росії і Китаю було б важко утриматися від використання права вето, в той час як пропозиція Франції (яка насправді була також і пропозицією США) успішно пройшла. Крім того, будучи публічними ініціаторами лівійської кампанії, Франція і Великобританія одночасно взяли на себе відповідальність за рівні частки пов'язаних з війною військових, економічних і моральних витрат. США також отримали важливий геополітичний приз, цінність якого може бути оцінена тільки в перспективі: в лівійській кампанії традиційний франко-німецький тандем, який останнім часом все більше відтягував ЄС від США в бік Росії, був замінений проатлантичним франко-британським альянсом [13, с. 126].

«Сирійське питання»

Росії вдалося зробити «сирійське питання» ключем для повернення на Близький Схід. При організації своїх політичних маневрів навколо Сирії, Путін продемонстрував не тільки підтримку Сирії та Ірану, але і свою здатність встати і висловитися від імені своїх союзників.

Сирія є найбільш важливою для закріплення позицій Росії у близькосхідному регіоні. Розміщення російської

військової бази в Тартусі, на узбережжі Середземного моря, і близькість Лівану, Ізраїлю, Туреччини, Йорданії та Іраку, робить її занадто важливою, щоб втратити.

У 2010–2012 роках Росія та Китай заблокували прийняття трьох резолюцій по Сирії при голосуванні в Раді безпеки ООН, спрямованих на ізоляцію режиму Б. Асада, а також відмовилися від прийняття економічних санкцій проти нього [17]. Путін однозначно підтримував Асада. Він озброював диктатора, захищав його в Раді Безпеки ООН і надавав сирійському режиму кредити, аби він зміг уникнути банкрутства [11].

Найважливіша причина підтримки Москвою Дамаска (за версією турецьких ЗМІ) – чеченський синдром і занепокоєння Кремля про поширення радикального ісламізму в мусульманських спільнотах в Росії. Як вважає одна з провідних турецьких газет, для Росії, що розглядає війну в Сирії як повстання радикальних ісламістів проти світського режиму, ідеальним рішенням сирійського питання було б силове придушення повстанців керівництвом Дамаска (за чеченським сценарієм) [14].

У Кремлі бояться, що Сирія перетвориться на ісламістську державу і там вважають, що втручання США з метою повалення режимів в Афганістані, Іраку та Лівії спровокували джихадистську реакцію, яка підштовхує ісламістів до дій в багатьох інших країнах. Міністр закордонних справ Росії Лавров продовжує весь час повторювати, що «майбутнє Сирії повинен вирішувати сирійський народ». Що насправді означає – Башар Асад [11].

Американське «перезавантаження» відносин з Росією

Основні положення нової американської близькосхідної стратегії були проголошені Бараком Обамою 4 червня 2009 року під час промови у Каїрі. Її суть – відкриття «нової сторінки» у відносинах з мусульманським світом, спрямованої на спільну боротьбу з екстремізмом, підвищення економічного і наукового співробітництва та подолання основних проблем регіональної безпеки.

Новий підхід до вирішення регіональних проблем передбачав також поглиблене співробітництво у цих питаннях з іншими впливовими акторами, зокрема Росією, що повністю відповідало загальному стратегічному курсу адміністрації Б. Обама, спрямованому на «перезавантаження» відносин із Москвою [9, с. 161].

Американська преса в цілому позитивно чи нейтрально оцінювала російські ініціативи, і твердила, що Путін має довести серйозність висунутої пропозиції щодо Сирії. Водночас в коментарях на телебаченні американські експерти висловлювали набагато більш критичну думку. Аналітик телеканалу Фокс Чарльз Краузхемер вважав, що Обама заковтнув «наживку» Кремля. Анна Боршевська з Європейської фундації Демократії у Вашингтоні в інтерв'ю ВВС Україна теж висловила думку, що Росія бачить Обаму слабким і вміло маніпулює ним [15].

Стратегія «перезавантаження» відносин із Росією призвела до поглиблення взаємодії адміністрації Б. Обама з Москвою у вирішенні окремих близькосхідних проблем. Однак така лінія мала ситуативний характер.

Москва отримала можливість зміцнити свої позиції на Близькому Сході: в той час як союзний Росії Іран

використав події «Арабської весни» для посилення свого впливу і стимулювання панісламського руху, Туреччина значно віддалилася від своїх західних союзників, намагаючись не втратити можливості позмагатися за лідерство в переформатованому регіоні. Незацікавленість Анкари і Тегерана у втручання Заходу в регіональні процеси підвищили шанси Росії зіграти тут свою власну гру [13, с. 125]. Іран з його ядерними амбіціями, став дієвим і ефективним інструментом дестабілізації, котрий з успіхом використовує Росія як важіль у своїй модерній близькосхідній політиці, аби переформатувати її на свою користь.

«Перезавантаження» Обамою відносин з Росією провалилося. «Сирійське питання», що виникло внаслідок розгортання «Арабської весни» й до сьогодні забезпечує РФ потужні позиції на міжнародній арені. В той же час, такі фактори як зростання кількості сирійських біженців у Європі створюють тиск на Європейський Союз, підсилюють націоналістичні рухи в Європі внаслідок чого знижується інтерес європейських держав до питань Криму та Донбасу. Америка, в свою чергу, після епохи пасивного на міжнародній арені Обама, опинилася в руках одіозного та непередбачуваного Дональда Трампа.

Список використаних джерел

1. Алексеев, АА., 'Россия–Ливия: такое странное посредничество'. Доступно: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/21-06-11a.htm>. [10 Березень 2013].
2. Ахмедов, В., 'Россия и арабские революции'. Доступно: <http://journal-neo.com/?q=ru/node/6500>. [2 Квітень 2013].
3. Белашенко, ДА. & Комаров, ИД., 2012. 'События «Арабской весны» в контексте реализации проекта «Большой Ближний Восток»', *Международные отношения. Политология. Регионоведение. Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*, №6 (1), с.257–262.
4. Берг, ИС., 2011. 'Российско–ливийский вектор сотрудничества: обретения и потери глазами обозревателей западной печати'. Доступно: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/30-08-11.htm30%D0%B0%D0%B2%D0%B3%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B02011>. [3 Березень 2013].
5. 'Военное руководство США считает, что ситуация в Афганистане остается напряженной', 2009. Доступно: <https://www.america.gov/st/peacesec-russian/2009/August/20090825123506dmslahrell ek0.65469.html>. [12 Березень 2013].
6. Воробйова, ТА., 2012. 'Конспект лекційного курсу «Ближний Схід у світовій політиці після закінчення «Холодної війни»'. Доступно: <http://uadoc.zavantag.com/text/9355/index-1.html>. [26 Вересень 2018].
7. Демченко, А., 2012. '«Арабская весна» и политика России в ближневосточном регионе', *Перспективы*. Доступно: http://www.perspectivy.htfo/rus/desk/arabskaja_vesna_i_politika%20rossii%20v%20blizhnjevostochnom%20regione%202012-09-15.htm. [20 Березень 2013].
8. 'Ежегодник СИПРИ 2011: вооружения, разоружение и международная безопасность', 2012. Москва: *Институт мировой экономики и международных отношений РАН*.
9. Захарченко, АМ., 2011. 'Проблеми мирного врегулювання на Близькому Сході в контексті американсько–російських відносин', *Міжнародні відносини і питання безпеки. Стратегічні пріоритети*, №3 (20), с.159–164.
10. Захарченко, АМ., 2011. 'Політика США, ЄС і Росії в контексті основних проблем безпеки Близького Сходу та її врахування у політиці України: аналітична доповідь', Одеса: *Фенікс*,
11. Каспрук, В. 2013. 'Росія прагне повернутися на Близький Схід'. Доступно: <http://tyzhden.ua/World/91141>. [26 Вересень 2018].
12. 'Концепция национальной безопасности Российской Федерации', 2000, *Независимая газета*.
13. Кряжевських, КВ., 2012. 'Російсько–американські відносини в контексті арабських революцій 2011–2012 рр.', *Наукові праці. Історія*, Том 198, №186, с.123–127.

14. 'Ogljad tureckih ZMI: zblizhenija SSHA ta Rosii na foni sirij'skogo konfliktu', 2013. Dostupno: <http://seabreeze.org.ua/oglyad-turetskih-zmi-zblizhennja-ssha-ta-rosiyyi-na-foni-siriy'skogo-konfliktu/>. [24 Veresen' 2018].

15. Хижняк, Н., 2013. 'Rosija–США: нове «перезавантаження»?'. Dostupno: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/09/130912_usa_russia_khyzhniak_az.shtml. [26 Veresen' 2018].

16. Шишкин, И. 2011. 'Зачем Америка взорвала Большой Ближний Восток?'. Dostupno: <http://www.regnum.ru/news/1395636.html>. [26 Veresen' 2018].

17. Яворська, Г.М., 'Щодо сучасних тенденцій розвитку ситуації на Близькому Сході. Аналітична записка', *Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України*. Dostupno: <http://www.niss.gov.ua/articles/1020/>. [25 Veresen' 2018].

References

1. Alekseev, A.A., 'Rossija–Livija: takoe strannoje posrednichestvo (Russia – Libya: such a strange mediation)'. Dostupno: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/21-06-11a.htm>. [10 Berezen' 2013].

2. Ahmedov, V., 'Rossija i arabskie revoljucii (Russia and the Arab revolution)'. Dostupno: <http://journal-neo.com/?q=ru/node/6500>. [2 Kviten' 2013].

3. Belashenko, D.A. & Komarov, I.D., 2012. 'Sobytyja «Arabskoj vesny» v kontekste realizacii proekta «Bol'shoj Blizhnij Vostok» (Events of the «Arab Spring» in the context of the implementation of the «Greater Middle East» project)', *Mezhdunarodnye otnoshenija. Politologija. Regionovedenie. Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo*, №6 (1), s.257–262.

4. Berg, I.S., 2011. 'Rossijsko–livijskij vektor sotrudnichestva: obretenija i poteri glazami obozrevatelej zapadnoj pečati (Russian – Libyan vector of cooperation: gains and losses through the eyes of Western press observers)'. Dostupno: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/30-08-11.htm>. [3 Berezen' 2013].

5. 'Voennoe rukovodstvo SSHA schitaet, chto situacija v Afganistane ostaetsja naprjazhennoj (The US military leadership believes that the situation in Afghanistan remains tense)', 2009. Dostupno: <https://www.america.gov/st/peacesec-russian/2009/August/20090825123506dmslahrellek0.65469.html>. [12 Berezen' 2013].

6. Vorobjova, T.A., 2012. 'Konspekt lekcijnogo kursu «Blyz'kyj Shid u svitovij polityci pislja zakinchennja «Holodnoi' vjny» (Synopsis of the lecture course «The Middle East in world politics after the end of the Cold War»)'. Dostupno: <http://uadoc.zavantag.com/text/9355/index-1.html>. [26 Veresen' 2018].

7. Demchenko, A., 2012. '«Arabskaja vesna» i politika Rossii v blizhnevostochnom regione («Arab Spring» and the policy of Russia in the Middle East region)', *Perspektivy*. Dostupno: http://www.perspektivy.htfo/rus/desk/arabskaja_vesna_i_politika%20rossii%20v%20blizhnevostochnom%20regione%202012-09-15.htm. [20 Berezen' 2013].

8. 'Ezhegodnik SIPRI 2011: vooruzhenija, razoruzhenie i mezhdunarodnaja bezopasnost' (SIPRI Yearbook 2011: Armaments, Disarmament and International Security)', 2012. Moskva: *Institut mirovoj jekonomiki i mezhdunarodnyh otnoshenij RAN*.

9. Zaharchenko, A.M., 2011. 'Problemy myrnoho vreguljuvannja na Blyz'komu Shodi v konteksti amerykans'ko–rosijs'kyh vidnosyn (The problems of a peaceful settlement in the Middle East in the context of US–Russian relations)', *Mizhnarodni vidnosyny i pytannja bezpeky. Strategichni priorityty*, №3 (20), s.159–164.

10. Zaharchenko, A.M., 2011. 'Polityka SSHA, JeS i Rosii' v konteksti osnovnyh problem bezpeky Blyz'kogo Shodu ta i'i' vrahuvannja u polityci Ukraїny: analitychna dopovid' (US, EU and Russia policy in the context of the main security problems of the Middle East and its incorporation into Ukrainian politics: analytical report)', Odesa: *Feniks*.

11. Kaspruk, V. 2013. 'Rosija pragne povernutysja na Blyz'kyj Shid (Russia seeks to return to the Middle East)'. Dostupno: <http://tyzhden.ua/World/91141>. [26 Veresen' 2018].

12. 'Konceptija nacional'noj bezopasnosti Rossijskoj Federacii (The concept of national security of the Russian Federation)', 2000, *Nezavisimaja gazeta*.

13. Krjazhev's'kyh, K.V., 2012. 'Rosijs'ko–amerykans'ki vidnosyny v konteksti arabs'kyh revoljucij 2011–2012 rr. (Russian–American Relations in the Context of the Arab Revolutions 2011–2012)', *Naukovi praci. Istorija*, Tom 198, №186, s.123–127.

14. 'Ogljad turec'kyh ZMI: zblizhennja SSHA ta Rosii' na foni syrijs'kogo konfliktu (Turkish media review: US–Russian rapprochement against the backdrop of the Syrian conflict)', 2013. Dostupno: <http://seabreeze.org.ua/oglyad-turetskih-zmi-zblizhennja-ssha-ta-rosiyyi-na-foni-siriy'skogo-konfliktu/>. [24 Veresen' 2018].

15. Hyzhnjak, N., 2013. 'Rosija–SSHA: novе «perезavantazhenija»? (Russia–USA: new «reboot»?)'. Dostupno: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/09/130912_usa_russia_khyzhniak_az.shtml. [26 Veresen' 2018].

16. Shishkin, I. 2011. 'Zachem Amerika vzorvala Bol'shoj Blizhnij Vostok? (Why did America blow up the Greater Middle East?)'. Dostupno: <http://www.regnum.ru/news/1395636.html>. [26 Veresen' 2018].

17. Javors'ka, G.M., 'Shhodo suchasnyh tendencij rozvytku sytuacii' na Blyz'komu Shodi». Analitychna zapyska (On current trends in the situation in the Middle East. Analytical note)', *Nacional'nyj instytut strategichnyh doslidzhen' pry Prezidentovi Ukraїny*. Dostupno: <http://www.niss.gov.ua/articles/1020/>. [25 Veresen' 2018].

Kostiuk D. S., postgraduate of the Faculty of History of the Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), kostuk.dima93@gmail.com

Civil Society Factor in geopolitics: «Arab Spring» in American–Russian rivalry (2010–2013)

The role of the United States in the events of the «Arab Spring» was clarified, Russian interests in the region were determined, and the reaction of the Russian Federation to protest events. The problematic aspects of the «Libyan question» and «Syrian issue» are investigated. The influence of «Arab Spring» on the foreign policy relations of the United States of America and the Russian Federation was determined. The consequences of the «reload» policies of the administration of the United States President Barack Obama with the Russian Federation during the «Arab Spring» for Ukraine were found. The role of civil society in geopolitics is defined.

Keywords: Arab Spring, United States of America, Russian Federation, Libya, Syria, geopolitics, civil society.

* * *

УДК 94:323.1(438:470+571)

Луцай В. І.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри етнології та краєзнавства, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), inagy@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-8629-8335>

ФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ПОЛЯКІВ

Стаття присвячена дослідженню формування російської імперської національної політики щодо поляків, зокрема, етнічної політики Російської імперії. Виявлено, що окреслення засад етнічної політики Росії щодо польського народу відбулося наприкінці XVIII ст., після поділу Речі Посполитої. Виокремлення поляків в окрему етнічну категорію серед поневоєних народів вилзло в упереджене і політично вмотивоване ставлення Російської імперії до поляків, це більше заострене після російської кампанії Наполеона й участі в ній польських воєнків. Етнічна політика Росії – завоюницька, уніфікаційна, асиміляторська і русифікаторська по суті, характеризувалася посиленнями репресій, сувороми покараннями, системними утисками і обмеженнями національно-культурного життя. Етапи національно-визвольних змагань поляків, зокрема повстання 1830 р. та 1863 р., корелюються з посиленням антипольської політики Російської імперії після їх придушення, а її пом'якшення – з періодами ослаблення імперії.

Ключові слова: національна політика, етнічна політика, поляки, Польща, Російська імперія, репресії, утиски, русифікація, асиміляція, уніфікація, повстання, незалежність.

Аналіз історії російсько-польських взаємин доводить, що етнічна політика Російської імперії щодо поляків мала імперський характер, що проявлялася у специфічному, упередженому і політично вмотивованому ставленні Російської імперії як держави до поляків як етносу-нації, їх прагнення до свободи та

державотворення. Поляки завжди були для московської імперії окремою етнонаціональною категорією з поміж поневолених нею слов'ян. Національно-культурна політика імперії щодо таких «неблагонадійних» підданих, як поляки, була однією з найбільш жорстоких. Антипольська етнічна політика Російської імперії, системні утиски і обмеження, репресії і депортації тощо протягом XIX – початку XX століть є передумовами і витками національної політики СРСР щодо поляків.

Аналіз досліджень. Проблеми імперської політики Росії щодо поляків, російсько-польських відносин, історії Польщі загалом розроблялися як у зарубіжній, так і вітчизняній історіографії. Проте українська історична наука зосереджена головню на історії Польщі загалом, окремих її сторінках [1; 5; 7; 9; 12], або й дотичних до досліджуваної проблеми [11]. Проблеми витоків національної політики комуністичного режиму СРСР щодо поляків як етносу-нації присвячено статтю автора [8]. Зарубіжна історіографія глибоко досліджує як окремі, інколи дотичні, аспекти досліджуваної у даній статті проблеми, так й історію Польщі загалом [2; 3; 6; 14]. Польські вчені глибоко розробляють проблеми суспільно-політичного та національно-культурного життя поляків у Королівстві Польському й на землях колишньої Речі Посполитої, політики Російської імперії на польських землях після поділів Польщі, низку аспектів історії поляків у вимірі російської імперської політики [13; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25]. Таким чином, констатуємо недостатню розробку досліджуваної проблеми у вітчизняній історіографії.

Постановка завдання. Зважаючи на стан дослідження етнічної політики Російської імперії щодо поляків, метою даної статті є аналіз процесу формування російської імперської національної політики щодо польського народу протягом XIX – початку XX ст.

Дослідження є частиною держбюджетної науково-дослідної теми «Етнонаціональний чинник національної політики радянського комуністичного режиму щодо українського та польського народів (1920–1940 рр.)».

Наприкінці XVIII ст., після розчленування Речі Посполитої, Російська імперія ревізувала ідеологічні, політичні засади та принципи своєї етнічної політики, яку царизм намагався пристосувати до нових геополітичних умов. Головними її напрямками, які диктувалися низкою як внутрішньою, так і зовнішньополітичних чинників, стали русифікація, нівелювання національно-культурних потреб етносів, нищення будь-яких проявів сепаратистського та автономістського руху населення, зокрема, й польського [11, с. 75].

3–поміж поневолених імперією народів поляки становили окрему етнічну категорію, виокремлення якої зумовлювалося низкою факторів, найвпливовішими з яких є: стратегічне значення західних земель імперії, заселених головню поляками, в контексті орієнтирів російської експансії в XIX–XX ст. і відносин з європейськими державами; системна потенційна загроза від поляків як державотворчого етносу з високо розвинутою національною культурою для російської імперії; приналежність поляків до слов'ян як підпорядкованої навіки царю та імперії «братської» етнічної одиниці тощо.

Важливою віхою формування упередженого і політично вмотивованого ставлення Російської імперії

як держави до поляків як етносу-нації, їх прагнення до свободи та державотворення є російська кампанія Наполеона, так звана Вітчизняна війна 1812 р. [8, с. 205]. Для поляків російська кампанія була визвольною війною. Друга польська війна – за визначенням самого Наполеона, вразі поразки чи капітуляції на умовах переможців Російської імперії, була однією з найвірогідніших можливостей відновлення Речі Посполитої після її першого поділу 1772 р. У лавах Великої армії налічувалося майже 100 тис. поляків, з них 35 тис. перебувало у складі П'ятого польського корпусу генерала Ю. Понятовського – єдиного формування на етнічній основі в строкатому наполеонівському війську [3, с. 673]. Поляки, пройшовши шлях від Вільна до Москви, взявши безпосередню участь у Бородинській битві, не скорившись росіянам і виступивши до останнього на боці Наполеона проти Російської імперії, після остаточної поразки французького імператора стали окремою етнонаціональною категорією серед інших, поневолених московською імперією, слов'ян.

Відтоді, «пов'язані навіки з Росією» польські землі (землі колишньої Речі Посполитої) з їх населенням, чи то у вигляді державного утворення Королівства Польського з обмеженою автономією під короною російського царя, чи то у складі інших держав, таких як Австрія, Пруссія, також й під протекторатом трьох держав як Краківська республіка, становили особливий інтерес для найбільш зміцнілої за всю самодержавну історію Російської імперії. Власні уряд, судова влада, виборний сейм, державна служба та армія Королівства Польського (відомого також під назвами Конгресового Королівства, Царства Польського), формально гарантовані кодекс Наполеона, свобода друку, свобода віросповідань, особисті права і свободи, право селян на придбання землі, виборчі права близько 100 тис. людей, зарезервовані для поляків посади і функції [4, с. 25–26] були ліберальною завісою, за якою ховалася далекоглядна імперська завойовницька, асиміляторська і русифікаторська політика Росії.

Російська імперія всіляко гальмувала культурний розвиток усіх підвладних їй народів. Однак особливо жорстокою була національно-культурна політика імперії щодо таких «неблагонадійних» підданих, як поляки [7, с. 95]. Це якнайкраще демонструють репресивна система та русифікаторська й антипольська політика царату у всіх сферах культури в Литві, Україні та подальші обмеження усіх проголошених конституційних прав і свобод у Королівстві Польському, а також Краківській республіці. Загалом, у політиці Російської імперії щодо поляків на території Королівства Польського чітко прослідковується прагнення здійснити повну його уніфікацію з імперією, реалізувати яку покликані посилені репресії та більш суворі покарання, поширення юрисдикції військових і військово-польових судів на цивільне населення тощо. Однак, Московія для польських земель несла не лише національні утиски, а й цивілізаційний регрес [19, с. 469–479].

Внаслідок системних утисків і обмежень, під впливом етнічної пам'яті про державотворчий період польської етнічної історії, зростання самосвідомості польської нації почала формуватися і швидко наростати опозиційність польського суспільства, яка згодом переросла у справжній антиімперсько-російський рух. Характерною рисою і ключовою метою польського руху

на підвладних Російській імперії етнічних польських землях було відновлення політичної незалежності Польщі. Суспільно–політичну активність виявляли католицьке духовенство, поміщики, патріотично налаштована молодь, інтелігенція, дрібна шляхта, міщанство, різного роду вільнодумці, що були на окремому контролі російської жандармерії. Слід зазначити, що жандармерія перебільшувала значення антиімперських позицій польського духівництва і поміщиків, натомість недооцінювала роль політичних космополітів – буржуазії, аристократії, а також «польських» німців і євреїв [24, с. 393].

У Литві польський рух проявився в діяльності низки напівлегальних та легальних польських студентських організацій, політичних товариств під егідою Товариства Філоматів, провідну роль в якому відігравали А. Міцкевич й Т. Зан. Репресивний самодержавний апарат восени 1823 р. ліквідував товариство і дочірні спілки Філаретів й Люмінатів, кількадесят учасників було вислано у заслання до центральних російських губерній, членів гімназійних таємних організацій було покарано ув'язненням, каторгою, військовою службою, засланням. У королівстві, натомість, діяло близько 50 молодіжних організацій, які були розпущені владою, учасників деяких з них було засуджено та покарано. Наочною демонстрацією опозиційності польського суспільства є справа Патріотичного товариства, що поширилося на колишні землі Речі Посполитої, і метою якого було відновлення незалежності в межах кордонів до поділів Польщі [12, с. 28–41]. Члени викритого товариства постали 1827 р. перед Сеймовим Судом, який, виявивши неочікувану на тлі жорсткого придушення повстання 1825 р. непокору, відмовився трактувати участь в нелегальному товаристві як державний злочин і обмежився трьома роками ув'язнення звинуваченому в проведенні переговорів із так званими декабристами керівнику товариства, підполковнику С. Кржижановському.

Реакція на справу Патріотичного товариства яскраво демонструє сутність й політику російського самодержавства щодо поневолених поляків: скасування вироків й заборона їх публікації попервах та знехоче підтвердження Миколою I і публічне оголошення «лояльного» вердикту Сеймового Суду в березні 1829 р., і, разом з тим, відправлення окремих фігурантів справи до Санкт–Петербурга чи ув'язнення у Варшаві, заслання за наказом царя до Сибіру С. Кржижановського, суворе покарання членів товариства з земель у складі Росії, яких як підданих судив Сенат у Петербурзі [3, с. 680–681; 4, с. 27–29]. Слід наголосити, що в цей час на теренах Пруссії влада не виявила жорсткого ставлення до членів товариства.

Про упереджене ставлення російської влади до поляків додатково свідчать опрацьовані польським дослідником С. Вехом російські архівні джерела, що демонструють підозри та сумніви щодо вірності польських чиновників в російських політичних колах і здійснювані у відповідності з ними інспекційні акції, спрямовані на систематичне зменшення участі польських чиновників в адміністрації [24, с. 238–240]. І все це попри неабияку роль, яку поляки відіграли у житті столиці Російської імперії [13], які дійсно здійснили надзвичайний «внесок у розвиток російської культури і науки, а може, навіть... російської цивілізації» [16, с. 32].

Трагікомедія листопадового повстання 1830 р. [12, с. 28–41], політичний провід якого всіляко намагався уникнути конфронтації з Росією і сподівався домогтися конституційних поступок від Миколи I та амністії повстанцям в обмін на припинення повстання, ще чіткіше підкреслила особливе ставлення до поляків імперії і самодержцзя, який, беззаперечно, мав особисті антипольські упередження [20, с. 37]. Реалізувати задуми Миколи I на скасування автономії королівства, придушити повстання, провчивши поляків раз і назавжди, мала армія фельдмаршала І. Дибича, зосереджена в районі Білостока. Безмежна непоступливість царя і несприйняття ним переговорів, наполягання виключно на безумовній капітуляції повсталіх поляків перетворили заколот у великий збройний російсько–польський конфлікт. Ухвала польського сейму 25 січня 1831 р. про офіційне позбавлення царя польського трону, утворення Національного уряду і призначення командувача прискорила каральну місію російської армії, яка перетнувши на початку лютого кордони, спричинила переростання повстання у національно–визвольну війну, свідченням чого є поширення повстання на литовські, білоруські та українські землі.

Російсько–польська війна 1831 р., почавшись з вдалих дій поляків і низки перемог на початку, після тривалої бездіяльності польської армії завершилася цілковитою поразкою, до якої, окрім зовнішньополітичних факторів та суттєвої чисельної переваги росіян, призвела, як зазначав великий І. Франко, «давня родова недуга поляків, шляхетська неурядиця» [12, с. 28–41]. Проте вона мала далекосяжні наслідки для поляків як щодо їх націогенезу, окремих рис їх етнопсихології, зокрема, поява непримиренності до росіян як національної риси поляків, про що додатково свідчить антиросійська радикалізація проросійських до моменту повстання польських сил і комплексний аналіз історії російсько–польських стосунків XIX–XX ст. загалом, так і щодо невпинного погіршення ставлення до поляків різних категорій російського суспільства, включно з дисидентами та інтелектуалами. Жорстокість російського самодержавства спричинила появу в європейському суспільстві так званої русофобії – цілком нового явища у сприйнятті росіян як імперського етносу [8, с. 209–210].

Масштаби карально–репресивних заходів царату щодо повсталіх поляків цілком вписуються у канву визначених російською традицією покарань. 254 політичних і військових проводирі засуджено до смерті. Землі, майно та посади засуджених розподілили серед новоприбулих росіян, меншою мірою серед так званих лоялістів. У військовій сфері репресії поширилися на близько 100 тис. польських військових: офіцерів автоматично позбавили військових звань і, попри офіційну амністію, депортували. Солдатів, починаючи з придушення листопадового повстання, розподілили в розкидані по всій імперії російські гарнізони, зокрема, на так званій Оренбурзькій лінії та Кавказі, а також в самому королівстві [15, с. 71–72].

Для розслідування діяльності цивільного населення запровадили польові суди: держслужбовців позбавили посад, у шляхтичів конфіскували маєтки: загалом в королівстві секвестрували майже кожен десятий – близько 2540 маєтків, на литовсько–білорусько–

українських землях конфіскували ще 2890 маєтків. Як репресивний захід щодо дрібної шляхти, що, на відміну від заможної шляхти, була опорою повстання [14, с. 585–587], було здійснено ревізію шляхетських титулів і декласацію дрібної шляхти, внаслідок якої з 410 тис. польської шляхти 340 тис. (83%) були позбавлені шляхетства та привілеїв і прирівняні до селян. Активних учасників повстання разом з родинами і близькими людьми заслали до Сибіру на примусові роботи, кантоністи, залежні від засуджених заочно повстанців люди, були зобов'язані відбувати покарання замість них. Внаслідок цих заходів 80 тис. поляків заслали вглиб Московії. Репресії узгоджуються з подібною практикою переселень з Литви та Правобережної України (Поділля, Волині) до Сибіру, Кавказу і Заволжя [20, с. 18]. Близько ще 10 тис. поляків покинули країну, сформувавши ядро «великої еміграції». Решта населення підлягала каральному оподаткуванню та репараційним виплатам на суму 2 млн. рублів. На додаток, у королівстві власним коштом розмістилася величезна окупаційна армія, населення примусово побудувало низку фортець.

Усі громадянські права, за винятком наданих з царської ласки, скасували, армія, сейм, всі вищі навчальні заклади, усі польські інституції були ліквідовані. З конституцією, незважаючи на ухвали Віденського конгресу, було покінчено. Довершили уніфікацію заміна 1837 р. польських воеводств десятьма російськими губерніями, запровадження за чотири роки рубля на зміну польському золотому і втрата Польським банком права емісії, усунення 1847 р. кодексу Наполеона і запровадження російського кримінального кодексу, заміна російською імперською системою ваги і мір «ново польської» системи 1818 р. [3, 692–693; 5, с. 317–318].

Показовими є репресивно-обмежувальні заходи в культурній сфері. Усе, що мало культурну чи історичну цінність, було вивезено до імперії, що, загалом, відповідає традиційній репресивній політиці росіян в культурній сфері з самих початків становлення імперії. Систему шкіл королівства було підпорядковано освітньому міністерству Петербурга, з переорієнтацією на російські підручники з історії та відповідні вірнопідданицькі навчальні програми, також було запроваджено російську мову як окремий предмет. Репресії щодо церкви виявилися у ліквідації близько 200 католицьких монастирів, що суттєво вдарило її по освіті, не призначень на вакантні кафедри єпископів і, спричиненому тиском імператора, засудженні Папою лояльних повстанню ксьондзів, що позначилося на релігійному житті поляків, а також ліквідації Уніатської церкви на загарбаних поділами землях [4, с. 40–41]. Розмах репресій царату є ще більш різким на тлі поміркованих каральних заходів австрійської влади щодо діяльності конспіративного руху в Галичині, де з кількостат заарештованих у 1840 р., з яких 51 засуджено на смерть, більшість було помилувано імператором [4, с. 42].

Імперські прояви національної політики російського самодержавства щодо поляків чітко прослідковуються і у подіях краківського повстання 1846 р. Нечисленне повстання у маленькій «незалежній» Краківській республіці в лютому 1846 р., спричинене Листопадним повстанням у Королівстві Польському і, як наслідок, подальшим посиленням революційної активності, було

придушено силами головно російських військ (австрійці відступили ще на початку повстання і чекали російські каральні війська) і завершилося також масовими покараннями, репресіями та стратами: політичні репресії загалом зачепили до 5 тис. осіб, кілька сотень повстанців було ув'язнено у австрійській фортеці Куфштайн і російському Сибіру, п'ятьох осіб страчено. Краківську республіку було ліквідовано. Але і в цьому випадку репресії з боку Пруссії та Австрії вочевидь були менш кривавими [3, с. 697; 4, с. 45]. А згодом, після так званої Весни народів, поляки в Австрії та Пруссії покращили своє становище внаслідок запроваджених урядами соціальних і конституційних реформ, і лише поляки Росії залишилися в пригнобленому стані. Натомість, Російська імперія період після листопадового повстання, як слушно зауважує польський дослідник, перетворила на один з етапів перетворення всіх давніх земель Великого Князівства Литовського і Правобережної України з кресів Речі Посполитої на європейські кресу Російської імперії [25, с. 365].

Послаблення жорсткої політики російського самодержавства щодо поляків зі вступом на трон Олександра II, викликане важкою поразкою Росії у 1856 р. у Кримській війні та ослабленням імперії, спричинило новий сплеск боротьби за незалежність, що припав на початок 1860-х років. У Королівстві Польському після поступок влади ситуація пом'якшилась, послабився поліцейський нагляд за суспільством, було відновлене право об'єднань, оголошено амністію польським засланням Сибіру – учасникам подій 1831 р. тощо. У відповідь на послаблення поляки Варшави традиційно вибухнули політичною активністю, створивши низку товариств – замаскованих дієвих політичних організацій, зокрема, Рільниче товариство та Миську делегацію, (згодом розпущені головою цивільного уряду королівства графом О. Велопольським), таємних конспіративних гуртків, груп, організувавши численні демонстрації, часто з жертвами і сотнями заарештованих. З ініціативи радикально налаштованих політичних груп, в умовах запровадженого 14 жовтня 1861 р. надзвичайного стану, з метою підготовки збройного повстання для здобуття національної незалежності постав таємний Миський комітет, трансформований в червні 1862 р. у Центральний Національний Комітет (ЦНК), утворивши таємні комітети в королівстві, Литві, Білорусі, Правобережній Україні, представників у європейських країнах [9, с. 111].

Влада натомість продовжувала здійснювати політику репресій та реформ – аналога російського «батога і пряника». Влітку 1862 р. було оголошено три нових царських укази за проектами О. Велопольського: про примусове очиншування селян замість панщини і повинностей, про скасування обмежень прав євреїв та про реформу освіти. Останній указ зміцнював державну підтримку для польської школи, відновлював Варшавський університет під назвою Головна Школа, утворював Політехнічний і Рільничо-лісовий інститути [5, с. 327]. Одним з інструментів репресивної політики, на який покладався О. Велопольський, мав стати набір на військову службу десятків тисяч молоді, що дозволяв силоміць вирвати з активного політичного середовища більшість дієздатних прихильників конспіраторів. Власне рекрутський набір, призначений на 14 січня, і

став безпосередньою причиною чергового повстання, пришивдшивши його з весни на зиму 1863 р. ЦНК, розгадавши намір влади вилучити з охоплених визвольним рухом районів революційну молодь за заздалегідь підготовленими списками, що включали 12 тис. чол., призначив національне повстання у ніч з 10 на 11 січня 1863 р. [9, с. 111]. Спеціальний Маніфест ЦНК передбачав свободу і рівноправність усіх громадян країни незалежно від їх соціального походження, віросповідання і національної приналежності, скасування панщини та проголошення селян власниками своїх наділів із наступною компенсацією поміщикам за втрачені землі, закликав народи «Польщі, Литви та Русі» до боротьби за незалежність від Російської імперії.

Повстання 1863 р. у Королівстві Польському, реалізуючи спільне з іншими повстаннями на польських землях прагнення незалежності та свободи, мало суттєві відмінності від попереднього листопадового повстання 1830 р. У суто військовому аспекті повстанці 1863 р. суттєво програвали їх попередникам. Тому, за умов 125 тисячного контингенту російських гарнізонів, на які на початку повстання було здійснено близько 15 збройних нападів окремими загонами, поганого озброєння та підготовки польських загонів, нестачі досвідчених командирів і розрізненості дій нечисленних повстанців, вони сконцентрувалися на партизанських способах збройної боротьби. Але, врахувавши увесь попередній досвід, вони були набагато професійніше організовані в конспіративному й політичному аспектах, зокрема, вони мали докладно розроблену політичну програму, широку фінансову організацію та анонімний Національний уряд (НУ), на який у травні 1863 перетворився ЦНК. НУ, очоливши повстання, створив розгалужену підпільну адміністративну мережу, яка тривалий час успішно діяла паралельно з царською адміністрацією [9, с. 112]. Цей уряд мав п'ять постійних міністерств, кожне зі своїм окремим штатом, офіційними печатками й секретаріатами, мав справжню скарбницю, отримував і позички, і гроші під заставу, мав сили безпеки та розвідувальну мережу в усіх цивільних установах й військових гарнізонах ворога, мав кур'єрів по всій імперії та дипломатичних представників. Отже було організовано підпільну державу, яка організувала одну з найперших у світі міських партизанських війн і була прототипом не менш успішних заходів, що їх здійснювали поляки за не менш суворих умов у 1905–1907 рр. й під час Другої світової війни. Однак очевидними були й негативні прояви організації повстання, що згодом відіграли згубну роль для його долі [3, с. 708–709].

Проте спільною ключовою рисою для повстань 1830 р. та 1863 р. стала політична неузгодженість та неспроможність політичних таборів дійти згоди, в чому вже від самого початку полягала невдача повстання. В безперервному протистоянні партії «білих» та «червоних» та їх лідери були не здатні досягти згоди, обидва головні табори були поділені на праві, центристські, й ліві, розкольницькі, групи. Призначаючи по черзі «диктаторів», кожна зі свого боку – диктаторами були Л. Мерославський, М. Лангевич, і наостанок, головою НУ було обрано диктатора генерала Р. Траугута, партії повсталих втратили час. Олександр II встиг вжити нагальних заходів і, призначивши

вітку 1863 р. на посаду голови Північно–Західного краю «вішателя» графа М. Муравйова і намісником Королівства Польського генерала Ф. Берга, видавши указ 2 березня 1864 р. про наділення селян власністю в королівстві і відволікши селянські маси від повстання, використавши ресурс поліції і заарештувавши у квітні Р. Траугута, застосувавши від 100 тис. на початку повстання до близько 340 тис. армії наприкінці, вчергове в історії імперії жорстоко придушив повстання поляків за незалежність [4, с. 55–56].

Також вчергове типовими були карально–репресивні дії російського самодержавства, яке вирішило назавжди знищити будь–які національні й культурні прояви польської самоідентифікації, викоринити національні риси поляків у суспільно–політичному житті. Загалом за участь у повстанні, з близько 77 тис. осіб встановлених слідством, було покарано 38 тис., з них 800 відправлено на каторгу, 24,7 тис. віддано в арештантські роти до армії, а їх майно – 3,5 тис. маєтків, конфісковано. Ще під час повстання загинуло близько 30 тис. його учасників, кілька тисяч обеззброєно і ув'язнено. Всього за наслідками національно–визвольного руху 128 осіб було страчено, ще, за різними оцінками, від 8,2 тис. до 12,5 тис. поляків, за віросповіданням католиків (95% серед репресованих), в основному священників, представників шляхти, відправлено на заслання в інші місцевості, до Сибіру або на каторгу. Тікаючи від російської помсти 10 тис. переселилися за кордон. Подібно до практики придушення повстання 1830 р. уряд виявив надмірну жорстокість щодо родичів та сімей повсталих, які висилалися до центральних губерній Росії [9, с. 117]. Загальної амністії, подібної до оголошеної учасникам подій 1831 р., більше не було: покарання забезпечувало не лише ізоляцію небезпечних для імперії вільнодумців, але й стало важливим чинником прискорення колонізації Сибіру [21, с. 71].

Після січневого повстання 1863 р. відбулося суттєве посилення антипольської політики Російської імперії. В суспільно–політичній сфері заходи уряду набули рис докорінних уніфікаційних змін: було ліквідовано всі окремі інституції Королівства Польського, скасовано усі реформи О. Велопольського і всі поступки, зроблені польській мові та культурі. У 1864 р. сформовано, нібито для нагляду за політикою звільнення селян, а на практиці для втілення в життя програми русифікації, Адміністративний комітет на чолі з М. Мілютіним, автором плану використання лоялістського селянства проти патріотичної шляхти та інтелігенції. За сім років комітет перетворив Королівство Польське в російську провінцію: єдиною відмінною рисою життя з–поміж інших частин Російської імперії було використання кодексу Наполеона в цивільних судах. Всі гілки врядування були підпорядковані відповідним ім міністерствам у Санкт–Петербурзі, всі штатні посади заповнили росіяни. Відтак, ціле покоління поляків було позбавлене можливості будувати кар'єру, а Варшаву, яка все більше почала виявляти архітектурний стиль обох столиць імперії, заповнили росіяни [25, с. 366]. Загалом, у столиці, як зазначає польська дослідниця, почали співіснувати два суспільства, розділених не лише суперечливими політичними інтересами, але й також відчуттям культурної, цивілізаційної і релігійної відокремленості [23, с. 130]. І найбільш промовистим

стало офіційне скасування того ж 1864 р. самого королівства і назви Польща та оголошення Варшави столицею Привіслянського краю – назви остаточно введеної до законодавчих актів 1888 р. [1, с. 97]. Довершили адміністративно–територіальну уніфікацію 1866 р. поділом десяти польських губерній на 85 повітів, з втратою більшості повітових міст своїх окремих міських прав. У сфері освіти заходами обмежень національно–культурного життя та тотальної русифікації стала чергова ліквідація 1867 р. Польської комісії у справах освіти й заміна 1869 р. Головної школи нововідкритим російським університетом [3, с. 716–717]. Поразка повстання 1863 р. посилила наступ російського царату на польську освіту: згідно з циркулярами Міністерства народної освіти в усіх західних губерніях імперії існуючі польські школи підлягали закриттю [11, с. 216].

Слід зазначити, що польський повстанський рух на землях Литви, Білорусі та України був менш тривалим і був також жорстко придушений. На землях Правобережної України усі повстанські загони були розгромлені царськими військами, при цьому 569 осіб убито і 109 поранено, кількість репресованих жителів Київської, Подільської і Волинської губерній становило 4470 осіб [9, с. 117]. Лише в Литві повстання на якийсь короткий час набуло не менших масштабів, ніж у Польщі. Придушення польського елемента у Литві набуло форм масового терору: генерал–губернатор М. Муравйов вбивав, катував і засилав до Сибіру людей, плундровав села, конфіскував маєтки [5, с. 332–333]. Слід наголосити на тому, що внаслідок поміркованішої національної політики влади Австрії та Пруссії щодо поляків та низки реформ, повстання не поширилося на польські землі в їх складі.

Січневе повстання 1863 р., ставши найбільш масовим і організованим в історії польських національно–визвольних змагань XIX ст., сприяло зростанню національної свідомості широких верств польського суспільства. Однак, внаслідок жорсткого придушення повстання та пригнічення національно–культурного життя Московією, національно–визвольна боротьба польського народу припинилася на чотири десятиліття, очікуючи на черговий шанс. Два ключових підходи національної політики Російської імперії щодо її західних рубежів, остаточно сформовані після повстання 1863 р., зокрема, традиційний імперський, що ґрунтувався на підтримці цілісності імперії шляхом інтеграції локальних еліт на засадах лояльності до самодержавства та держави, без потреби здійснення повної мовної та релігійної асиміляції, та «бюрократичного націоналізму», що опирався на визнання безумовної нелояльності неросійських націй на західних рубежах імперії та передбачав здійснення жорсткої русифікаторської та асимілятивної політики щодо них [22, с. 202], не давали інших сподівань на можливість національно–культурного відродження та державотворення.

Одним з наслідків повстання 1863 р., що позначився на історичних процесах в Європі загалом та долі слов'янських народів зокрема, стало формування в Росії після придушення повстання течії крайнього російського націоналізму, а згодом – панславізму [11, с. 76]. Зважаючи на те, що істотним чинником виникнення модерних націй в Європі була їх конфронтація з іншими

націями, за умов високої політичної активності та радикалізації польської нації в середині XIX ст., саме в умовах суперництва з польською національною ідеєю почав формуватися російський націоналізм [17, с. 310].

Спалах польських визвольних змагань на початку XX ст. засвідчив про невдачу традиційної імперської політики Росії, спрямованої на інституційно–правову, адміністративно–територіальну та національно–культурну уніфікацію поляків на землях імперії, а також асиміляцію та перетворення поляків на вірнопідданих самодержавної Росії в інтересах її укріплення [18, с. 49–50]. В умовах наростання економічного та політичного суперництва європейських держав та зростання вірогідності великого збройного конфлікту, значного погіршення економічної ситуації в Росії і на польських землях зокрема, восени 1904 р. задавлені патріотичні чуття поляків прокинулися і польське питання знову актуалізувалося. Демонстрації, часто з жертвами, збройні сутички з поліцією, терористичні акти, тисячі масових страйків, засновані політичні партії засвідчили про наростання громадянської, політичної та національної свідомості поляків. Яскравими прикладами є майже три річний шкільний страйк, з вимогою відновлення навчання польською мовою та оголошений 28 січня чотирьох тижневий загальний страйк, в якому взяло участь 400 тис. робітників. Протягом 1905–1906 рр. загалом стався 6691 страйк, в яких взяло участь 1,3 млн. чол. До робітників приєдналися сільськогосподарські робітники в селах [3, с. 722].

Активізація громадсько–політичного життя поляків була спричинена також подіями 1905–1907 рр. у Російській імперії, які, засвідчивши глибоку кризу самодержавства, викликали наростання політичних страйків, що охопили, окрім молоді, службовців, інтелігенції, робітниче середовище, частину с/г робітників. Поляки зуміли використати цей час для відродження традицій, набуття нових суспільнополітичних ідей [1, с. 100].

Як і 50 років тому, під тиском війни і бунтів, російський самодержець був змушений піти на деякі поступки, продиктовані виключно інтересами збереження Російської імперії в умовах її ослаблення. Поступки самодержця вчергове були лише ширмою, за якою мало відновити сили російське самодержавство. У культурній сфері, зокрема, указом про толерантність припинилися активні переслідування релігійних громад, до приватних шкіл повернули польську мову, схвалено діяльність польської Шкільної ради, виникла польська преса і культурні установи, були легалізовані профспілки. Також полякам мали дозволити купувати землі в західних провінціях, імператорським маніфестом обіцяно запровадження писаної конституції і створення парламентської асамблеї, згідно з чим почали здійснюватися вибори депутатів до Думи. Однак, традиційно поступки відбувалися на тлі терору, поліцейських облав і арештів, депортацій до сіл, репресій, примусу до покори, що дозволило дещо стабілізувати ситуацію [4, с. 77–79]. Та й польський національний рух вчергове став жертвою внутрішньої боротьби та розколів, з яких, однак, на відміну від попередніх спроб, через десятиліття визріла незалежність.

Подібна практика загравання з польською нацією в інтересах імперії в складні часи знаходила втілення під час Першої світової війни, зокрема, коли польські

землі стали театром воєнних дій, а поляки брали участь у бойових діях з обох сторін протиборства. Яскравим прикладом такого вимушеного політичного кроку напередодні наступу росіян була відозва польською мовою великого князя, Верховного головнокомандувача Миколи Миколайовича про возз'єднання земель польських під скіпетром царя Росії й надання їм автономії [10, с. 59–61].

Висновки. Таким чином, формування російської імперської національної політики щодо поляків, зокрема, окреслення засад етнічної політики Росії, відбулося наприкінці XVIII ст., після поділу Речі Посполитої. Її складовими були русифікація, нівелювання національно-культурних потреб, нищення будь-яких проявів сепаратистського та автономістського руху. Упереджене і політично вмотивоване ставлення Російської імперії до поляків загострилося після російської кампанії Наполеона й участі в ній польських вояків. Виокремлення поляків в окрему етнічну категорію серед поневолених народів вилилося в русифікаторську й антипольську політику царату, посилені репресії, суворі покарання, всеохоплюючі заборони, системні обмеження та утиски національно-культурного життя. Ключовим завданням етнічної політики Росії щодо польських земель було здійснення їх повної уніфікації з імперією. Реформи і окремі поступки були механізмом реалізації далекоглядної імперської завойовницької, уніфікаційної, асиміляторської і русифікаторської політики Російської імперії.

Етапи національно-визвольних змагань поляків, зокрема повстання 1830 р. та 1863 р., активізація національно-визвольної боротьби на початку ХХ ст., що корелюються з посиленням антипольської політики Російської імперії після їх придушення, а в періоди ослаблення імперії – з її пом'якшенням, були передумовами польського державотворення ХХ ст.

Незважаючи на безрезультатність національно-визвольної боротьби, події початку ХХ ст. в Польщі засвідчили невдачу імперської політики Росії, спрямованої на інституційно-правову, адміністративно-територіальну та національно-культурну уніфікацію поляків на землях імперії, а також асиміляцію та перетворення поляків на вірнопідданих самодержавної Росії і відіграли роль підготовки польської нації до захисту здобутої 1918 р. незалежності.

Список використаних джерел

1. Босчко, В.Ф., 2016. 'Становлення польської державності (1914–1921 рр.); Дис. ... доктора історичних наук', Черкаси, 465 с.
2. Горизонтов, ЛЕ., 1999. 'Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.)', М., 272 с.
3. Дейвіс, Н., 2008. 'Боже ігрище: історія Польщі', К., 1080 с.
4. Дильонгова, Г., 2007. 'Історія Польщі 1795–1990', К., 239 с.
5. Зашкільняк, ЛО, Крикун, МГ., 2002. 'Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів', Львів, 752 с.
6. Каппелер, А., 2005. 'Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад', Львів, 360 с.
7. Кондрацький, АА., 1991. 'Поляки на Україні в Х–ХІХ ст.', *УІЖ*, №12, с.83–96.
8. Лушай, В., 2018. 'Витоки національної політики комуністичного режиму СРСР щодо поляків як етносу-нації', *Україна в етнокультурному вимірі століть. Національна політика радянського комуністичного режиму щодо українського народу та етнічних меншин в Україні (1919–1991 рр.) Зб. наук. праць. Відповід. ред. О. О. Рафальський, П. М. Чернега, К., Вип.8, с.203–224.*
9. Мозговий, І., 2014. 'Січневе повстання в Польщі та Україні', *Світогляд–філософія–релігія. Збірник наукових праць, під ред. І. П. Мозгового*, Суми, Вип.7, с.105–119.

10. Морушко, ОО., 'Відозва великого князя Миколи Миколайовича до поляків і її військово-політичний резонанс'. [online] Доступно: http://vlp.com.ua/files/08_7.pdf

11. Поліщук, ЮМ., 2012. 'Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок ХХ ст.)', К., 432 с.

12. Франко, ІЯ., 1985. 'Зібрання творів у 50-и томів', К., т.46, ч.1, с.28–41. [online] Доступно: <http://www.i-franko.name/uk/History/ZhytjalvanaFedorovycha/Uprising1830.html>

13. Bazyłow, L., 1984. 'Polacyw Petersburgu', Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 473 s.

14. Beauvois, D., 2005. 'Trójkat ukraiński: szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914', Lublin, 793 s.

15. Caban, W., 1999/2000. 'Pobór rekruta z Królestwa Polskiego do armii carskiej po upadku powstania styczniowego', *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio F, Vol. LIV/LV, s.65–73.*

16. Ciechanowicz, J., 1996. 'Twórcy cudzego świata', Toronto; Wilno, 199 s.

17. Głębocki, H., 2006. 'Irredenta polska a «kresy» Imperium. Powstanie styczniowe (1863–1864) a ewolucja polityki Imperium Rosyjskiego wobec jego zachodnich «okrain»', *Rosja i Europa Wschodnia: «imperologia» stosowana [red. A. Nowak]*, Kraków, s.306–363.

18. Jaśkiewicz, L., 2001. 'Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku', Pułtusk, 218 s.

19. Kaczyńska, E., 1989. 'Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815–1914', Warszawa, 588 s.

20. Nowak, A., 1998. 'Polacy, Rosjanie i Biesy. Studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku', Kraków.

21. Nowiński, F., 1995. 'Polacy na Syberii Wschodniej. Zesłańcy polityczni w okresie międzypowstaniowym', Gdańsk, 433 s.

22. Rodkiewicz, W., 1998. 'Russian nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905)', Lublin, 295 s.

23. Tuszyńska, A., 1999. 'W oczach Polaków. Polacy i Rosjanie. Życie codzienne w Warszawie w latach 1865–1905', *Przemiany formuły polskości w drugiej połowie XIX w. / Pod. red. J. Maciejewskiego, Łódź, s.119–133.*

24. Wiech, S., 2002. 'Społeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866–1896)', Kielce, 439 s.

25. Zasztowt, L., 1997. 'Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej', Warszawa, 456 s.

References

1. Bojcheko, V.F., 2016. 'Stanovlennja pol's'koi' derzhavnosti (1914–1921 rr.); Dys. ... doktora istorychnyh nauk (Formation of Polish statehood (1914–1921); Thesis ... Doctor of Historical Sciences)', Cherkasy, 465 s.
2. Gorizontov, L.E., 1999. 'Paradoksy imperskoj politiki: Poljaki v Rossii i russkie v Pol'she (XIX – nachalo XX v.) (Paradoxes of imperial politics: Poles in Russia and Russians in Poland (XIX – beginning of XX century))', М., 272 s.
3. Dejvis, N., 2008. 'Bozhe igryshhe: istorija Pol'shhi (God's merriment: the history of Poland)', К., 1080 s.
4. Dyl'ongova, G., 2007. 'Istorija Pol'shhi 1795–1990 (History of Poland 1795–1990)', К., 239 s.
5. Zashkil'njak, L.O, Krykun, M.G., 2002. 'Istorija Pol'shhi: Vid najdavnyshyh chasiv do nashyh dniv (History of Poland: From ancient times to the present day)', L'viv, 752 s.
6. Kappeler, A., 2005. 'Rosija jak polietnichna imperija. Vynyknennja. Istorija. Rozpad (Russia as a polytechnic empire. Emergence History. Decay)', L'viv, 360 s.
7. Kondrac'kyj, A.A., 1991. 'Poljaky na Ukrai'ni v X–XIX st. (Poles in Ukraine in the X–XIX centuries)', *UIZh*, №12, s.83–96.
8. Lushhaj, V., 2018. 'Vytoky nacional'noi' polityky komunistychnogo rezhymu SRSR shhodo poljakiv jak etnosu-nacii' (Origins of the national policy of the communist regime of the USSR towards the Poles as an ethnic nation)', *Ukrai'na v etnokul'turnomu vymiri stolit'. Nacional'na polityka radjans'kogo komunistychnogo rezhymu shhodo ukrai'ns'kogo narodu ta etnichnyh menshyn v Ukrai'ni (1919–1991 rr.) Zb. nauk. prac'. Vidpovid. red. O. O. Rafal's'kyj, P. M. Chernaга, К., Vyp.8, s.203–224.*
9. Mozgovyj, I., 2014. 'Sichneve povstannja v Pol'shhi ta Ukrai'ni (January uprising in Poland and Ukraine)', *Svitogljad–filosofija–religija. Zbirnyk naukovykh prac', pid red. I. P. Mozgovogo*, Sumy, Vyp.7, s.105–119.

10. Morushko, O.O., 'Vidovza velykogo knjazja Mykoly Mykolajovycha do poljakiv i i'i' vijs'kovo-politychnyj rezonans (Records of the Grand Duke Nikolai Nikolayevich to the Poles and its military-political resonance)'. [online] Dostupno: http://vlp.com.ua/files/08_7.pdf

11. Polishhuk, Ju.M., 2012. 'Nacional'ni menshyny Pravoberezhzhja Ukraïny ukonteksti etnichnoi' polityky Rosijs'koi' imperii' (kinec' XVIII – pochatok XX st.) (National Minorities of the Right Bank of Ukraine in the context of the ethnic policy of the Russian Empire (the end of the XVIII – the beginning of the twentieth century))', K., 432 s.

12. Franko, IJa., 1985. 'Zibrannja tvoriv u 50–y tomah (Collected works in 50 volumes)', K., t.46, ch.1, s.28–41. [online] Dostupno: <http://www.i-franko.name/uk/History/ZhytjaIvanaFedorovycha/Uprising1830.html>

13. Bazyłow, L., 1984. 'Polacyw Petersburgu', Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 473 s.

14. Beauvois, D., 2005. 'Trójkat ukraiński: szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914', Lublin, 793 s.

15. Caban, W., 1999/2000. 'Pobór rekruta z Królestwa Polskiego do armii carskiej po upadku powstania styczniowego', *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, Sectio F, Vol. LIV/LV, s.65–73.

16. Ciechanowicz, J., 1996. 'Twórcy cudzego światła', Toronto; Wilno, 199 s.

17. Głębocki, H., 2006. 'Irredenta polska a «kresy» Imperium. Powstanie styczniowe (1863–1864) a ewolucja polityki Imperium Rosyjskiego wobec jego zachodnich «okrain»', *Rosja i Europa Wschodnia: «imperiologia» stosowana [red. A. Nowak]*, Kraków, s.306–363.

18. Jaśkiewicz, L., 2001. 'Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku', Pultusk, 218 s.

19. Kaczyńska, E., 1989. 'Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815–1914', Warszawa, 588 s.

20. Nowak, A., 1998. 'Polacy, Rosjanie i Biesy. Studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku', Kraków.

21. Nowiński, F., 1995. 'Polacy na Syberii Wschodniej. Zesłańcy polityczni w okresie międzypowstaniowym', Gdańsk, 433 s.

22. Rodkiewicz, W., 1998. 'Russian nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905)', Lublin, 295 s.

23. Tuszyńska, A., 1999. 'W oczach Polaków. Polacy i Rosjanie. Życie codzienne w Warszawie w latach 1865–1905', *Przemiany formuły polskości w drugiej połowie XIX w. / Pod. red. J. Maciejewskiego*, Łódź, s.119–133.

24. Wiech, S., 2002. 'Społeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866–1896)', Kielce, 439 s.

25. Zasztowt, L., 1997. 'Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej', Warszawa, 456 s.

Lushchay V. I., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor, Department of Ethnology and Local History, Faculty of Historical Education, National Pedagogical Drahomanov University (Ukraine, Kyiv), inagy@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-8629-8335>

Formation of the Russian imperial national policy towards the Poles

The article is devoted to the study of the formation of the Russian imperial national policy towards the Poles, in particular, the ethnic policy of the Russian Empire. It was discovered that the outline of the principles of the ethnic policy of Russia towards the Polish people took place at the end of the eighteenth century, after the separation of the Commonwealth. The isolation of the Poles into a separate ethnic group among the enslaved peoples resulted in a biased and politically motivated attitude of the Russian Empire to the Poles, further exacerbated by the Russian campaign of Napoleon and the participation of Polish soldiers in it. The ethnic policy of Russia – an aggressive, unifying, assimilational, and Russificationist, in essence, was characterized by intensified repressions, severe punishments, systemic harassment and constraints. Events of the early twentieth century in Poland, the failure of the traditional imperial policy of Russia, aimed at the institutional, legal, territorial, and national-cultural unification of the Poles.

Keywords: national politics, ethnic policy, Poles, Poland, Russian empire, repressions, oppression, Russification, assimilation, unification, rebellion, independence.

УДК 279.3

Юшкевич В. В.,

кандидат історичних наук, докторант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), volodymyr_yushkevych@ukr.net, Orcid identifier 0000-0001-6338-8557

Визначення місця оптимального розміщення європейських біженців у проєктах американських вчених наприкінці 1930–х років

Досліджено аналітичну роботу американських географів та економістів зійсної у 1938 р. Після проголошення Президентом США Ф. Рузвельтом ініціатив зі створення міжнародних (Міжурядовий комітет з питань біженців) та американських (Президентський дорадчий комітет з питань політичних біженців) інституцій для запобігання потенційній демографічній кризі у Європі американською адміністрацією вживалися різні заходи. Серед них можна виділити аналітичне планування і прогнозування. Так, вже у другій половині 1938 р. американськими науковцями на замовлення Білого Дому розглядалися питання порівняння поселенського потенціалу малозаселених територій «третього світу» для розміщення там мігрантів європейського походження. Фахівцями аналізувався весь спектр природно-кліматичних та соціально-економічних умов того чи іншого регіону, при цьому неодмінно враховувався стан транспортної логістики, політичні перспективи та економічна доцільність реалізації кожного зі знайдених варіантів.

Ключові слова: президентське доручення, політичні біженці, Франклін Рузвельт, політична географія, порівняльний аналіз території, державний борг, США, Євіанська конференція.

Реваншистські настрої нового німецького керівництва на чолі з А. Гітлером ставили під загрозу створення після Першої світової війни систему колективної безпеки та світового порядку. Неприховане прагнення до перегляду кордонів та повернення втраченої німецької могутності за рахунок сусідів у разі подальшого потурання з боку великих європейських держав несло у собі загрозу розв'язання нового великого військового конфлікту. Після успішного здійснення нацистським диктатором Аншлусу Президент США Ф. Рузвельт звернувся до європейських та латиноамериканських глав держав з пропозицією повернути на порядок денний питання допомоги європейським політичним біженцям. Ідейний натхненник скликання Євіанської конференції та створення Міжурядового комітету з питань біженців поставив перед американськими аналітиками завдання пропрацювати усі можливі варіанти розміщення європейських біженців, кількість яких могла різко зрости у разі силового сценарію розвитку подій у Старому світі.

Один з таких проєктів розробив К. МакГваер, який запропонував створити на території трьох європейських південноамериканських колоній державу біженців з перехідною адміністрацією. Одна з копій проєкту МакГваера потрапила до міністра фінансів Г. Моргентау, який в свою чергу вже 16 листопада 1938 р. під час телефонної розмови з Президентом Рузвельтом ознаямив того із загальним змістом пропозицій [2, р. 33]. Вислухавши ідеї американського активіста, лідер країни, однак зауважив наявність суттєвих проблем з акліматизацією не давала можливості розглядати пропозиції МакГваера у якості пріоритетних. Зокрема, Ф. Рузвельт вказав, що для подолання лихоманки євреям знадобиться багато часу (від 25 до 50 років). Тому, зі свого боку, запропонував інший варіант – Камерун, який на той час належав Франції. Щодо колишньої німецької колонії, на думку Рузвельта, також можна

було б застосувати «схему МакГваера» (території в обмін на списання боргів). Перевагою «камерунського варіанту» була малозаселеність території та сприятливий клімат, що не потребував довготривалої адаптації для переселенців. Далі лідер Сполучених Штатів зазначив, що португальські володіння (Сан-Томе і Принсіпі), розташовані поруч з Камеруном також можна було б включити до проекту. Також було запропоновано дати доручення комусь з американських географів з метою створення аналітичної оцінки поселенських можливостей усіх британських та французьких залежних територій [2, р. 34].

Надзвичайно принциповим моментом у розмові Рузвельта зі своїм міністром стало акцентування на тому, що американська допомога політичним біженцям здійснюється за критеріями (релігійної) дискримінації у власній країні, а «не тільки для євреїв» [2, р. 35].

Реальним механізмом успішного пошуку нової Батьківщини для європейських політичних біженців була можливість використання теми зовнішнього європейського боргу для запобігання гуманітарній катастрофі, що наближалася. Найскладнішим елементом у реалізації поставлених завдань Кабінет Рузвельта вбачав у пошуку території. Найбагатшою країною світу з не використовуваними корисними копалинами (природними ресурсами) було названо Туреччину. Відзначалася наявність значних покладів міді, нафти, вугілля, які можна видобувати відкритим, а не шахтним способом. Саме за таким взірцем американські аналітики мали опрацювати питання віднайдення оптимального притулку для подальшого здійснення переговорів з британським та французьким урядами. Ф. Рузвельт разом з Моргентау – молодшим оцінили сумарну вартість операції, тобто поріг списання європейських боргових зобов'язань, в 500 мільйонів \$.

Новий проект став відомим після «Телеграми Боумана» від 20 листопада 1938 р., в якій той надіслав копію Доповіді МакБрайда щодо потенціальних можливостей створення сільськогосподарських колоній в країнах Центральної Америки [5, р. 68]. Джордж МакКатчен МакБрайд – завідувач кафедри географії Каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі. Доповідь було підготовано після консультації з колегами – фахівцем з політичних наук Расселом Фітцгіббоном та істориком Роналдом Денісом Хассі, які перед тим провели декілька місяців у Латинській Америці.

Лейтмотивом каліфорнійських суспільників була рекомендація Коста-Ріки у якості найбільш оптимального варіанту для надання політичним біженцям притулку вже найближчим часом. На думку вчених, згадана центральноамериканська країна могла прийняти декілька десятитисячних груп. Вагомою перевагою вбачався демократичний політичний режим та лояльне ставлення до мігрантів. Не менш важливим чинником вказувалося домінування білого європейського населення. Серед можливих ареалів розселення потенційних колоністів називалися центральна долина Месета, півострів Нікоя, верхів'я ріки Сан-Карлос, гори Кордильєра-де-Таламанка. Відзначався експортний потенціал місцевої агропродукції (бобові, фрукти, кава) [5, р. 71–72].

Територія Гондурасу видавалися вченим придатною для «піонерських поселень», куди за умови подальшого

розвитку залізничної та автодорожньої мережі можна відправити декілька великих десятитисячних груп. Вагомою перевагою країни була наявність мінімальних покладів дорогоцінних металів – золота і срібла. Лише за умови значного розвитку транспортної інфраструктури науковець відзначав перспективність високої рентабельності деревообробної галузі та зернового господарства. Головним гальмом для тваринництва залишалися паразити (кліщі). Ставлення місцевого уряду до проблем міграції аналітикам залишилося незрозумілим [1, р. 19–20].

Також каліфорнійськими вченими відзначалися перспективи двох гватемальських регіонів – гір Альта Вера Паз та району тихоокеанського узбережжя країни. Перший з них мав сприятливий клімат, родючі землі, достатню кількість опадів. До позитивів віднесли активне будівництво доріг, яких все ще надзвичайно бракувало. Так існувало винятково залізничне та річкове сполучення з карибським портом Лівінгстон. Інший регіон розташовувався на заході країни (території в районі міста Коатепеке) поряд з банановими плантаціями американської компанії United Fruit. Осушені вулканічні ґрунти, достатня кількість вологи сприяли тваринництву, вирощуванню цукрової тростини, бобів, кукурудзи, тропічних і субтропічних фруктів. Великою проблемою, що значно знижувала поселенську привабливість регіону ставало поширення малярії. При цьому, вагомою перевагою району була наявність шосейних та залізничних доріг, що зв'язували край з тихоокеанськими портами Окос і Чамперіко [5, р. 73].

Інший гватемальський регіон Ель-Петен, густозаселений індіанцями майя, міг бути придатним для прийому біженців лише за умови початку активної боротьби з викорінення «болотяної лихоманки». Два пропонувані регіони приваблювали іноземців. Сильними були позиції німецьких, британських та американських фермерів. З одного боку, це свідчило про те, що гватемальський уряд надавав значні переваги іноземним колоністам та сприяв їх міграції, що було непоганим чинником при вирішенні проблеми біженців. З іншого боку, їх поява, за очікуваннями МакБрайда, могла викликати невдоволення землевласників європейського походження. Тому науковець радив розпоршити біженців серед двох аналізованих регіонів, аніж створювати там окремі компактні поселення [1, р. 20].

Аналізуючи Панаму, МакБрайд вказував, що тихоокеанське узбережжя від каналу і до кордону з Коста-Рікою придатне для розміщення декількох десятитисячних груп. Також для цієї мети придатні ізольовані долини з горах Чірікі. Відзначалася малозаселеність прибережних рівнин, а передгір'я називалися економічно нерозвиненими. Клімат досить сухий для здорового життя, з іншого боку опадів вистачало ведення для скотарства, землеробства та вирощування фруктів. Привабливим вбачався відносно легкий доступ до портів, дороги прокладені від каналу і до міста Давид на заході [5, р. 75].

На території Британського Гондурасу (Белізу) біженців можна було б розмістити у гірських долинах на півдні країни. Поява додаткового білого населення мала б слугувати чинником зміцнення впливу метрополії в регіоні [5, р. 74].

На думку вченого, Сальвадор був цілком непридатним для розміщення хоч якогось числа іноземних

переселенців, що зумовлювалося перш за все великою густиною розміщення місцевого населення [1, р. 22].

Загальні рекомендації МакБрайда зводилися до того, що оскільки вологі низини не підходять через потенційні проблеми зі здоров'ям, найкраще бачився варіант, коли б кожна з країн прийняла в себе певну пропорційно незначну кількість біженців, яких можна задіяти у розвитку промислових підприємств чи субтропічному садівництві [5, р. 75].

Також на замовлення Президента Рузвельта географ Ісає Бовмен створив мапи різних куточків світу, які можна розглядати у якості потенційних місць розселення європейських політичних біженців [3, р. 46]. До кожної з них містилося пояснення стосовно придатності тієї чи іншої території для життя, залежно від висоти її розташування над рівнем моря. Так, на висоті 2–3 тисячі футів мали б даватися ознаки труднощі тропічного клімату. В таких умовах потенційним колоністам необхідно було б освоїти специфічну техніку ведення сільського господарства, що могло викликати ускладнення в європейців. На висоті понад 3000 футів кліматичні умови були кращими, можна займатися садівництвом, розвивати натуральне господарство. Вище 8000 футів могли починатися проблеми зі здоров'ям. Науковець вказував, що високогірні умови сприяють розвитку легневих та серцевих захворювань. Такі висоти можуть бути придатними для життя молоді, а для осіб у віці понад 50 років вони вважалися екстремальними.

На відміну від свого колеги, І. Бовмен зазначив, що на території північної частини Південної Америки немає місця, яке б відповідало заявленім американським керівництвом критеріям щодо пошуку місця для розселення європейських біженців.

Гвіанське нагір'я – груба та болотиста місцевість, що ускладнювало будівництво доріг, достатньо віддалена від водних артерій та заселена величезною кількістю комарів. Реальність господарського освоєння регіону географ порівнював із «будівництвом міста на Південному полюсі». Район рівнин Оріноко, розташований біля західного кордону Венесуели, потребував значних капіталовкладень для здійснення іригаційних робіт. Перспективним є товарне аграрне виробництво, орієнтоване на експорт, проте його ведення ускладнювалось пошуком зовнішніх ринків та відсутністю транспортної інфраструктури. Вчений вважав, що за умови знайдення потрібної місцевості, тут можна розмістити до 100 000 поселенців. Але, щоб їх туди довести ще треба було збудувати залізницю, проте на той час там «не існувало можливості забезпечити задовільні умови життя» [3, р. 47].

При вивченні науковцем потенціалу Гірської Колумбії вдалося з'ясувати, що Колумбійське нагір'я мало розгалужену мережу місцевих доріг, які проте були безладно розкидані. Висоти коливалися від трьох до восьми тисяч футів. Гірська частина була заселеною і відселення місцевих мешканців не видавалося можливим. Це у свою чергу тягло б за собою не виправдано довготривале обстеження краю для пошуку гір і долин придатних для поселення від 500 до 5000 осіб [3, р. 47].

На думку МакБрайда та двох його колег, які провели в південноамериканських регіонах від 6 до 12

місяців, найкращими колонізаційними можливостями в Центральній Америці володіла Коста-Ріка. За очікуваннями каліфорнійських вчених, країна здатна прийняти від 50 000 до 100 000 осіб. Проте, Бовмен поставив під сумнів подібні очікування, враховуючи той факт, що загальне населення країни становило біля півмільйона мешканців (615 000 на 1938 р.). У свою чергу він вбачав підходящі землі на західних та відносно сухих схилах Кордільєр, тоді як східні схили гір покриті густими лісами, а прибережні долини – джунглями. Загалом, з точки зору здоров'я, товарного виробництва, транспортної інфраструктури та заселеності Коста-Ріка виглядала найпривабливішим варіантом у Латинській Америці [3, р. 47].

Г. Моргентау – молодший погодився з аргументами на користь цього варіанту після консультацій з представниками американського бізнесу. Президент найпотужнішої бананової компанії United Fruit Семюел Замюррей вважав, що для реалізації проекту знадобиться п'ять мільйонів доларів.

Також Бовмен проаналізував два можливих варіанти в Бразилії. На його переконання у штаті Сан-Паулу існувала стійка потреба у робочих руках на кавових плантаціях, а інвестиції в розвиток Північно-Східної частини країни (території штатів Ріу-Гранді-ду-Норті, Сеара та Параїба) здатні привабити не лише зовнішніх, а й внутрішніх мігрантів.

У Болівії місце, де можна потенційно розмістити до 50 тисяч біженців, розташовувалося між гірським кордоном країни та напівпустельною долиною Гран-Чако. Оскільки місцева влада гостро потребувала інвестицій, вони охоче могли б піти на створення відповідних поселень. Пропонований регіон розташовувався на широтах від 18 до 22 паралелі, де вже не було тропіків та помірні висоти над рівнем моря. Проте, на думку того ж Бовмена, на сучасному етапі більша частина Гран-Чако не була пристосована для переселення значної кількості людей. Зведення річкового порту на ріці Парагвай, що міг би полегшити ситуацію, не вбачалося реальним [3, р. 48].

У Парагваї, за оцінками вченого, потенційно можна було б розселити до 25 000 осіб, але впродовж тривалого часу, щонайменше впродовж десяти років. Це пов'язувалося перш за все з низьким культурним рівнем країни. Поселення могли бути створені на берегах ріки Парагвай, але Бовмен не радив розглядати цю країну за прийнятний варіант.

При визначенні поселенських можливостей Чилі, єдиним місцем, здатним прийняти іноземних мігрантів географом визначався південь країни. Мова йшла про історичний регіон Ла Фронтера, розташований в долині річок Біобіо й Тольтен, які нагадували Бовмену Мічиган або Огайо в часи господарського освоєння. Основою економічного життя краю мало стати змішане землеробство. Аналітик висловив сумніви, що чилійська влада надасть притулок більш ніж 10 000 осіб [3, р. 49].

Нариси плану для проблеми біженців від 23 листопада 1938 р. будувалися навколо реалізації трьох пунктів: негайне вивезення скитальців з Німеччини, підтримка та перепідготовка до завершення набуття нового постійного статусу, здійснення неперервного переселення за декількома напрямками водночас [6, р. 408]. Швидке виселення півмільйона осіб пропонувалося здійснити шляхом координації зусиль багатьох країн.

Легальним правовим механізмом вбачалося заповнення міграційної квоти на декілька років уперед та надання дозволу на в'їзд біженців за тимчасовими гостьовими візами.

За розрахунками автора плану, США в рахунок п'ятирічної квоти могли б прийняти 135 тисяч осіб і ще від ста до двохсот тисяч осіб на тимчасовій основі. В свою чергу, Велика Британія, Франція, Нідерланди, скандинавські країни, Радянський Союз та можливо британські домініони могли б розділити між собою від трьохсот тисяч до півмільйона біженців. Підтримка біженців мала здійснюватися у спеціально відведених громадах, де для них заздалегідь мали бути створені умови для самопомогі, реабілітації та підготовки до нового життя. Розміщати біженців пропонувалося в покинутих таборах Армії США або Цивільного корпусу охорони навколишнього середовища. Поселення мали управлятися спеціально створеною корпорацією з урядовим фінансуванням. Забезпечення одягом, їжею, притулком пропонувалося покласти на Федеральну корпорацію підвищеного статку [6, р. 408].

Втікачі з Німеччини з політичних та економічних мотивів мали бути ізольовані у спеціально створених поселеннях. Вони не позбавлялися права найматися на роботу та вільну транзакцію коштів до моменту одержання легального права перебування та унормування свого статусу в країні.

Здійснення неперервного переселення могло бути успішним за умови поступового розділення заздалегідь визначеної кількості осіб між країнами з врахуванням норм місцевого міграційного законодавства. Так, країни Латинської Америки практично завжди згоджувалися приймати іноземців, що могло б полегшити їх залежність перед європейськими кредиторами. Поселення для біженців, на думку автора плану, вже невдовзі могли б постати в Коста-Ріці, Британській Гвіані, Танганьїці, Кенії, Північній Родезії, Мексиці, в азійській частині СРСР [6, р. 409]. Пропонувалося започаткувати практичну дослідницьку програму для вивчення поселенських можливостей того чи іншого регіону, щоб мігранти не потрапили до відсталого та нерозвинутої території.

Фінансування мало забезпечуватися за рахунок внесків американського уряду, приватних осіб та громадських організацій, залучати довгострокові позики з низькою процентною ставкою. Конгрес, за очікуванням проектанта, дав би згоду на створення урядової чи незалежної корпорації, відповідальної за виконання плану. У примітках зазначалося, що зрілий вік більшості «німецьких біженців» (понад п'ятдесят відсотків з них були старшими за 45 років) мав стати причиною адаптаційних та реабілітаційних ускладнень. Також непростим вбачалося подальше працевлаштування європейців. Так, біля 60% з них мали досвід в сфері торгівлі, чверть належали до робітничих або ремісничих професій, 4% працювали лікарями [6, р. 410–411].

Вказувалося, що вирішення перших проявів демографічної кризи в Центральній Європі ускладнювалося появою дискримінаційних норм у правовому полі деяких країн. Так, міграційне законодавство Франції ставало жорсткішим стосовно іноземців, в Південно-Африканському Союзі задекларували припинення прийому біженців, а влада Мексики запровадила «майже

нездоланні бар'єри для імміграції». Також автор плану не забув вказати про «підводні камені» амбітної програми допомоги біженцям, що могли виникнути у разі успішної реалізації описуваного проекту. Він не відкидав появи настроїв, що невдовзі могли посилитися в інших країнах, які за прикладом Німеччини, «несподівано» могли б забажати вирішити свої проблеми із «непотрібним населенням» за рахунок світової спільноти [6, р. 411].

В додатку містилися роздуми стосовно використання трудового потенціалу біженців для індустріалізації країн Латинської Америки. Це питання мало перебувати в компетенції вже окресленої раніше корпорації, яка б опікуватися політичними біженцями з Європи. Також рекомендувалося надавати позики під низький відсоток (на рівні 2,5% річних). В інтересах західних демократій було б стимулювання розвитку в регіоні таких галузей, які б мали витіснити німецький експорт як в Центральній та Південній Америці, так і в США. У першу чергу, мова йшла про видобуток стратегічних матеріалів, які американська економіка імпортувала з усіх куточків світу, що також би зменшувало американську залежність від віддалених джерел ресурсів. Вся експортована продукція, товари і послуги створених підприємств у рамках «мігрантського проекту» гарантовано мала закуповуватися США [6, р. 412]. Поява промислових підприємств поступово мало б зменшувати південноамериканську залежність від європейських виробників. Таке рішення, на думку економіста володіло низькою перевагою, аж до зростання взаємної торгівлі та посилення ролі США в кожній окремо взятій країні. На таких умовах, за його задумом, держави Латинської Америки мали б погодитися з встановленими квотами розселення в себе європейських біженців.

У окремому меморандумі Єзекіль зазначав, що першочерговим завданням американського уряду є пошук форм федеральної допомоги розвитку промислової співпраці з країнами Латинської Америки [4, р. 414]. Для цих цілей необхідно було закласти фінансування на рівні щонайменше півмільярда доларів. Кошти мали піти на заснування індустріальних підприємств як в США, так і в інших країнах Північної та Південної Америки.

Варто відзначити, що проекти другої половини 1938 р. одержали свій подальший розвиток в теоретичних і практичних розробках І. Бовмана [10; 11; 13]. Підсумовуючи напрацювання фахівців, наступного 1939 р. американський та британський уряди перейшли до предметного обговорення пропозицій та подальшої практичної реалізації деяких з них. Мова велася про початок компактного заселення біженцями відведених територій в Домініканській республіці [7], на Філіппінах [9] та в Британській Гвіані [8]. В американському суспільстві обговорювали можливість спрямування колонізаційного руху на Аляску [12].

Отже, адміністрація Ф. Рузвельта 1938 р. серйозно була стурбована долею європейських біженців та розуміла потенційні загрози гуманітарної катастрофи у разі подальшого потурання агресору з боку європейських держав. Американськими аналітиками на замовлення Білого Дому було здійснено значну роботу з вивчення поселенського потенціалу різних куточків світу. Дослідження географів та економістів США посіли окреме місце у розвитку наукових розробок з питань геополітики та політичної географії, а їх підсумки

та рекомендації слугували основою для здійснення американської та міжнародної гуманітарної політики в майбутньому.

Список використаних джерел

1. 'Bowman sends copy of McBride report on opportunities for agricultural colonies in Central America', November 21, 1938, *Morgenthau, H. Jr., Diaries (April 27, 1933 – July 27, 1945)*, Volume 152 (November 20 – November 24, 1938), p.18–22.
2. 'Constantine McGuire's question of settlement of war debt with Great Britain and France for the Guianas discussed by HMJr and FDR', November 16, 1938, *Morgenthau, H. Jr., Diaries (April 27, 1933 – July 27, 1945)*, Volume 151 (November 15 – November 19, 1938), p.32–34.
3. 'Copy of Bowman's letter to FDR', November 21, 1938, *Morgenthau, H. Jr., Diaries (April 27, 1933 – July 27, 1945)*, Volume 152 (November 20 – November 24, 1938), p.46–49.
4. 'Ezekiel memorandum refugee problem', November 23, 1938, *Morgenthau, H. Jr., Diaries (April 27, 1933 – July 27, 1945)*, Volume 152 (November 20 – November 24, 1938), p.414–417.
5. 'HMJr's letter to FDR concerning discussion with Bowman', November 21, 1938, *Morgenthau, H. Jr., Diaries (April 27, 1933 – July 27, 1945)*, Volume 152 (November 20 – November 24, 1938), p.68–85.
6. 'Outline of plan for refugee problem', November 23, 1938, *Morgenthau, H. Jr., Diaries (April 27, 1933 – July 27, 1945)*, Volume 152 (November 20 – November 24, 1938), p.408–412.
7. Barker, HD., 1939. 'Report covering field investigations of settlement potentialities existent on selected lands in the Dominican Republic'. Washington: *Government Printing Office*, 58 p.
8. British Guiana Refugee Commission, United States Advisory committee on political refugees, 1939. 'Report of the British Guiana Refugee Commission to the Advisory Committee on Political Refugees appointed by the President of the United States of America', London: *H. M. Stationery off.*, 106 p.
9. Hargis, OD., 1939. 'Report of the Mindanao Exploration Commission', New York: *Refugee Economic Corp.*, 72 p.
10. Smith, N., 1984. 'Political geographers of the past: Isaiah Bowman: Political geography and geopolitics', *Political Geography Quarterly*, Volume 3, Issue 1, p.69–76.
11. Smith, N., 2004. 'American Empire: Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization', Oakland: *University of California Press*, 586 p.
12. U. S. Department of the interior, 1940. 'The Problem of Alaskan development', Washington: *United States Department of the Interior*, 61 p.
13. Wright JK., Carter, GF., 1959. 'Isaiah Bowman 1878–1950. A Biographical Memoir', Washington: *National Academy of Sciences*, 64 p.

Yushkevych V. V., postdoctoral program student at Taras Shevchenko National University of Kyiv, Faculty of History, Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries (Ukraine, Kyiv), volodymyr_yushkevych@ukr.net, Orcid identifier 0000-0001-6338-8557

Determination of places for optimal settlement of European refugees in the projects of American scholars at the end 1930's

The article is devoted to the study of analytical work of American geographers and economists carried out in 1938. Following the proclamation by the President of the United States of America F. Roosevelt initiatives to establish International (Intergovernmental Committee on Refugees) and American (Presidential Advisory Committee on Political Refugees) institutions to prevent potential demographic crisis in Europe, American administration took various measures. As of first priority was analytical planning and forecasting. In that matter, in the second half of 1938 American scientists and researchers were assigned by the White House to investigate a settlement potential of the «lesser occupied» territories in the countries of the Third world to accommodate migrants of Jewish origin there. The specialists analyzed the whole range of natural, climatic and socio-economic conditions of observed regions, taking into account an existing state of transport logistics, political perspectives and economic expediency of every suitable option.

Keywords: presidential mandate, political refugees, FDR, political geography, comparative analysis of the territory, public debt, USA, Evian conference.

* * *

УДК 94(430)«1547–1553»

Каріков С. А.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України (Україна, Харків), karikov.nuczu@gmail.com, orcid.org/0000-0001-5121-4103

Вплив політики курфюрста Моріца Саксонського на події «Князівської війни»

Розглянуто політичну діяльність курфюрста Моріца Саксонського. Проаналізовано особливості політики Моріца у зв'язку з подіями «Князівської війни» 1552 р. Встановлено, що дії Моріца сприяли подальшому утвердженню курфюршества Саксонського як земельної держави раннього Нового часу.

Ключові слова: курфюрст Моріц Саксонський, «Князівська війна», конфесіоналізація, Реформація, курфюршество Саксонське.

Політична діяльність Моріца Саксонського належить до важливих проблем історії Німеччини епохи Реформації. Її висвітлення пов'язане зі з'ясуванням сутності тривалої політичної боротьби між імператорською владою та територіальними правителями і її наслідків для подальшого розвитку німецьких територій. Окремі сторони політичної діяльності Моріца було розглянуто у працях С. Ісслайба, К. Блашке, Г. Вартенберга, Й. Херрманна, С. Вінтера, Х. Рудольф, Ю. Івоніна. Однак на сучасному етапі розвитку історіографії зазначена проблема зберігає актуальність. На нашу думку, її подальшому розгляду сприяє звернення до парадигми лютеранської конфесіоналізації, що визначає вектор новітніх досліджень історії реформаційної доби. У зв'язку з цим заслуговує на увагу така складова політики Моріца, як його діяльність напередодні, під час і по завершенні «Князівської війни» 1552 р. оскільки в цих подіях яскраво виявив себе конфесійно-політичний компонент. Саме їх розгляду присвячено нашу статтю.

Після поразки протестантів у Шмалькальденській війні 19 травня 1547 р. було підписано Віттенберзьку капітуляцію, яка зафіксувала передачу повноважень саксонського курфюрста від Йоганна Фрідріха Великодушного до Моріца. Ернестинська лінія правлячої в Саксонії династії Веттінів була змінена альбертинською лінією. Більша частина земель Йоганна Фрідріха була передана під владу Моріца [20, с. 83]. У володінні ернестинської лінії залишилися порівняно невеликі території, поділені між нащадками Йоганна Фрідріха на низку герцогств, мало впливових у політичному відношенні [15, с. 73]. 24 лютого 1548 р. на Аугсбурзькому рейхстазі імператор Карл V здійснив церемонію жалування Моріцу курфюршеського титулу [18, с. 20].

Надана Р. Гроссом оцінка значущості наслідків Віттенберзької капітуляції як «фундаментальних змін у політичних та соціальних відносинах у середньонімецьких землях» [7, с. 120] ґрунтується на розгляді тих положень, які заклали основу подальшого розвитку курфюршества Саксонського як земельної держави раннього Нового часу. До них належали:

– об'єднання більшості Саксонії під владою єдиного правителя;

– відмова представників ернестинської лінії від претензій на володіння альбертинськими територіями.

Водночас, на думку Ю. С. Івоніна, хоча територіальні володіння Моріца зросли, а сам він здобув титул

курфюрста, його роль у політиці Священної Римської імперії після Шмалькальденської війни стала менш значною, ніж у колишніх курфюрств Саксонії [2, с. 126]. Виникнення зазначеної ситуації, на нашу думку, може бути пояснене насамперед діями імператора Карла V, не зацікавленого у надмірному посиленні політичного впливу територіальних правителів. Дослідники пов'язують початок відчуження між курфюрстом та імператором із негативною реакцією Карла V на прохання Моріца пом'якшити долю його тестя – ландграфа Філіпа Гессенського, який після поразки євангелічного угруповання був заарештований [12, с. 123]. На думку Ф. Бецоляда, щоб тримати Моріца в невпевненості і залежності, Карл V підтримував суперництво між династичними лініями, перешкоджаючи Моріцу досягнути незалежного становища територіального правителя [1, с. 298].

Закономірно, що Моріц шукав способи підвищити авторитет влади в очах суспільства, прагнучи здійснити її політичну та конфесійну легітимацію. У саксонському регіоні оформилася резиденція як постійне місце перебування курфюрста і його двору. Таким центром став Дрезден [4, с. 189]. Було розроблено програму реформування сфери державного управління, фінансів, судової системи, освіти на території курфюршества Саксонського [22, с. 112]. Моріц став ініціатором перегляду положень Аугсбурзького інтерима, що сприяло розробці теологами більш м'якого їх варіанта – Лейпцизького інтерима, а також дозволив відновити діяльність Віттенберзького університету [19, с. 105]. Зазначені заходи сприяли поступовому подоланню негативного ставлення до нового правителя з боку євангелічних кіл саксонського суспільства, що сприяло активізації політичної активності Моріца.

Протягом певного часу саксонський курфюрст уміло приховував свої плани, розгорнувши лавірування між ворогуючими силами, що дає змогу визнати справедливість його оцінки як «нещадного макіавелліста» [13, с. 32]. Зовні демонструючи підтримку Карла V, Моріц Саксонський на зустрічах з маркграфом Альбрехтом Пруським і курфюрстом Йоахімом Бранденбурзьким підняв питання про звільнення з полону ландграфа Філіпа Гессенського [1, с. 341]. У лютому 1551 р. Моріц уклав союз із Гансом Кюстрінським, що передбачав захист прибічників Аугсбурзького віросповідання на територіях, підконтрольних євангелічним правителям, і відновлення свобод німецького народу [10, с. 207]. У підготовці виступу брали участь князі Північної і Східної Німеччини; захист Аугсбурзького віросповідання і звільнення Філіпа Гессенського були визначені як їх головні цілі [11, с. 174].

Цілі ж самого Моріца виглядали не простим бажанням зберегти завойовані позиції, а прагненням збільшити власний політичний вплив. Імовірно, активізація союзної політики стала відповіддю саксонського курфюрста на обмеження з боку імператорської влади. Політичний нейтралітет навряд чи виглядав в очах прагматичного Моріца найкращою перспективою, оскільки не гарантував йому покращення особистого становища як у випадку успіху змовників, так і у випадку збереження позицій імператорської влади. Водночас, розглядаючи питання власної участі у виступі проти імператора, саксонський курфюрст насамперед мав вирішити,

чи можливо розраховувати, по-перше, на перемогу князівської опозиції, а по-друге – на звільнення в такому випадку ув'язненого курфюрста Йоганна Фрідріха, який прагнув повернути собі колишні володіння в Саксонії. Зрозуміле прагнення Моріца перехопити політичну ініціативу для реалізації першого і недопущення другого варіанта розвитку подій, на нашу думку, сприяли його приєднанню до змовників.

Ведучи активні дії на міжнародній арені, Моріц звернувся до Франції. Підсумком таємної дипломатичної діяльності стала зустріч Моріца з Генріхом II 15 січня 1552 р. у Шамборі, де було досягнуто згоди щодо надання Францією військової підтримки німецьким князям в обмін на передачу фортець Мец, Туль, Верден та Камбре. Договір передбачав надання Генріхом II 100 тис. крон на організацію виступу і 70 тис. крон щомісяця протягом періоду бойових дій. Король Франції надав на підтримку княжчої коаліції 35 тис. солдатів, спрямованих до Лотарингії [6, с. 256].

Об'єднавши сили, євангелічні правителі розпочали виступ, який увійшов в історію під назвою «Князівська війна». Її перебіг великою мірою був пов'язаний з діяльністю курфюрста Моріца. Його війська, виступивши 17 березня 1552 р. із Лейпцига, через Тюрінзький ліс попрямували до Франконії. На початку квітня вони досягли Аугсбурга, який після переговорів було здано без бою. Такий успіх покращив можливість княжого угруповання для ведення переговорів з імператором з позиції сили [22, с. 116]. Надалі війська Моріца розгорнули наступ вглиб австрійських провінцій, оволодівши стратегічною ініціативою, унаслідок чого Карл V був змушений відступити до Тіролю, щоб не потрапити в полон. 23 травня 1552 р., перед тим, як загопи Моріца вступили до Інсбрука, імператор терміново виїхав у Віллах. Разом із ним Інсбрук залишили король Фердинанд та іноземні послі [17, с. 86].

Поразка у «Князівській війні» змусила імперську владу шукати шляхів політичного порозуміння з противниками. У червні 1552 р. у Пассау розпочалися переговори між протестантськими та католицькими правителями. 1 червня Моріц виступив перед учасниками переговорів з усною доповіддю, пізніше сформулювавши її ключові пункти у письмовому вигляді. До них належали: звільнення з ув'язнення Філіпа Гессенського одночасно з виведенням військ Моріца із зайнятих територій, скасування Аугсбурзького інтерима, підтримання релігійного миру зі збереженням прав прибічників «Аугсбурзького віросповідання», відмова визнавати постанови Трієнтського собору [17, с. 137–138]. Імператор усувався від остаточного вирішення конфесійно-політичних проблем у масштабах Священної Римської імперії. Визначений у Пассау вектор конфесіоналізації мав скеровувати на розв'язання релігійних проблем більш широкі кола суспільства, насамперед – представників правлячої верхівки німецьких територіальних держав і міст.

Король Фердинанд і курфюрст Моріц як головні представники сторін конфлікту були зацікавлені в успіху переговорів у Пассау. Міцний мир у Священній Римській імперії міг бути досягнутий тільки завдяки правовому компромісному вирішенню релігійного питання. У такому випадку Фердинанд міг очікувати ефективної допомоги євангелічних князів у боротьбі проти

турків–османів, оскільки Мориц був єдиним гарантом забезпечення підтримки з боку протестантських правителів [22, с. 118]. Саксонський курфюрст, за зауваженням Ф. Бецоляда, керувався не фантастичними мріями про всевітню монархію, створити яку намагався Карл V, а прагматичним бажанням розширити межі особистої територіальної влади [1, с. 361]. Тим самим лютеранська конфесіоналізація поставала складником зміцнення земельної державності курфюршества Саксонського.

Пассауський мирний договір, підписаний 15 серпня 1552 р., скасовував Аугсбурзький інтерим і визнавав лютеранство. Вирішення питання про релігію, засноване на принципі ненасильства і взаємному визнанні лютеранського та католицького віросповідань, було орієнтоване на дотримання постійного миру в німецькому суспільстві. Пассауський договір передбачав звільнення з імператорського полону ландграфа Філіпа Гессенського та герцога Йоганна Фрідріха. Він заклав основу для врегулювання конфесійно–політичної ситуації в Священній Римській імперії, обмежуючи секуляризацію церковного майна і фіксує новий устрій імперського камерального суду [5, с. 464–466]. Угода передбачала, що імператор у майбутньому не повинен використовувати іноземні війська у німецьких землях [16, с. 321]. Зазначена вимога, на нашу думку, стала важливим кроком у напрямі мирного розв'язання тривалого протистояння між лютеранами та католиками, сприяючи розгортанню конфесіоналізації як «внутрішньої справи» німецького суспільства.

Показово, що всі особи, присутні в Пассау як суб'єкти переговорів, дали згоду на визнання положень Пассауського договору, тим самим визнавши загальну необхідність відмовитися від насильства у релігійних питаннях і шукати способів їх мирного врегулювання. Мориц сподівався на те, що зазначене рішення стане основою для розв'язання конкретних проблем релігійного життя в загальнонімецькому масштабі [9, с. XXIII]. Мориц особисто зустрічався з Фердинандом, намагаючись за його посередництва домогтися визнання положень Пассауського договору усіма представниками католицького угруповання [17, с. 389–399]. На думку Й. Херрманна, важливе досягнення Морица Саксонського полягало в тому, що він переконав соратників прийняти Пассауську угоду, хоча дехто з них був налаштований на продовження воєнних дій. Було досягнуто принципово важливого рішення – протестантські території зберігали свободу віросповідання, а силове розв'язання релігійного питання в масштабах імперії було визнане незаконним, хоча Карл V і розглядав зазначене положення лише як тимчасову поступку [9, с. XXIV]. Домагання лютеранських правителів здобути керівну роль у вирішенні конфесійних питань у своїх територіях заклали юридичний фундамент, на якому було споруджено будівлю постреформаційного устрою німецького суспільства [14, с. 44].

Після укладання Пассауського мирного договору в німецькому суспільстві тривав пошук можливостей реалізації мирних відносин і їх юридичного закріплення. Так, герцог Крістоф Вюртемберзький протягом переговорів у Пассау разом із герцогом Альбрехтом Баварським та курфюрстом Фрідріхом Пфальцьким запропонував посередництво між євангелічною та

католицькою сторонами. Разом із герцогом Вільгельмом Юліхським вони звернулися до Морица Саксонського, висловивши підтримку встановленню міцного земського миру. Мориц, прагнучи зміцнити правові гарантії для захисту союзників в інших територіях Німеччини, підтримав запропоновану ідею. Так, він погодився допомогти курфюрсту Фрідріху Пфальцькому в організації переговорів щодо створення оборонного альянсу, до якого запропонував долучити Вюрцбург, Майнц і Трір. 29 березня 1553 р. у Гейдельберзі було проведено зустріч пфальцького курфюрста, юліхського, баварського і вюртемберзького герцогів із курфюрстами Майнцьким і Трірським. Метою створення Гейдельберзького альянсу було проголошено збереження миру у Священній Римській імперії на основі Пассауського договору [23, с. XL–XLI]. Крім того, у 1553 р. було підписано Егерську угоду між Саксонією і Габсбургами, що також мала зміцнити мир в масштабах імперії [3, с. 73]. Тим самим виявило себе прагнення німецьких територіальних правителів до закріплення принципів мирного врегулювання конфесійного протистояння.

Після укладання договору у Пассау імператор 27 серпня 1552 р. офіційно звільнив з ув'язнення Йоганна Фрідріха Великодушного. Він був відновлений у правах імперського князя, оскільки не приєднався до противників Карла V протягом підготовки змови і ведення бойових дій. Йоганн Фрідріх підтвердив положення «Віттенберзької капітуляції» 1547 р., відмовившись від претензій на повернення титулу курфюрста. Водночас, незважаючи на протести Морица, імператор надав Йоганну Фрідріху дозвіл на реконструкцію фортеці Гота, що, відповідно до умов Пассауського договору, могло бути визначено як гарантія дотримання свободи віросповідання. Імовірно, таким чином Карл V прагнув продемонструвати Морицу межі повноважень останнього і нагадати про можливість змін в існуючому балансі сил у Центральній Німеччині [21, с. XXX]. Мориц висловив Фердинанду занепокоєння щодо того, що Йоганн Фрідріх може отримати політичні гарантії від імператора за рахунок саксонського курфюрста [17, с. 814–817]. Він був зацікавлений у включенні ернестинського правителя до числа суб'єктів Пассауського договору з тим, щоб на Йоганна Фрідріха офіційно поширилися вимоги зазначеної угоди. Це мало забезпечити Морицу підтримку інших територіальних правителів на випадок спроби колишнього курфюрста повернути собі контроль над Саксонією.

Зазначене питання було розглянуто на зустрічі представників альбертинської й ернестинської ліній в Ейзенберзі в середині травня 1553 р. За її результатами було досягнуто домовленості про дотримання Морицем та Йоганном Фрідріхом взаємних гарантій. За Йоганном Фрідріхом мало зберігатися титулування «Народжений курфюрстом». Водночас він мав підтвердити визнання рішень щодо реалізації змісту Віттенберзької капітуляції 1547 р. у частині, яка стосувалася повноважень Морица. Зазначена домовленість мала набути офіційного оформлення до 25 липня 1553 р. [17, с. 877–880]. Обставини, однак, склалися таким чином, що досягнуте рішення не було реалізоване. Після перемоги у «Князівській війні» Мориц Саксонський, який фактично здобув статус лідера серед німецьких правителів, не

зміг користуватися плодами політичного лавірування протягом тривалого часу. У конфлікті з маркграфом Альбрехтом Бранденбурзьким, який захопив низку франконських територій, у битві під Зіверсгаузенем 9 липня 1553 р. Моріц отримав смертельне поранення і за два дні пішов із життя [8, с. 156].

Отже, політика Моріца Саксонського напередодні, під час «Князівської війни» та по її завершенні створила умови для подальшого утвердження курфюршества Саксонського як ранньоабсолютистської земельної держави, що стала відігравати активну роль у міжнародних відносинах. Діяльність Моріца виявила необхідність формування політичних союзів як на імперському, так і на загальноєвропейському рівні. Укладання Пассауського договору, принципи якого були закріплені створенням Гейдельберзького альянсу і підписанням Егерської угоди, засвідчило можливість порозуміння між євангелічними та католицькими правителями. Виснаженість німецьких земель наслідком тривалої конфесійно-політичної боротьби вимагала подальшого пошуку практичних заходів для досягнення такого порозуміння. У ситуації, коли ані лютеранське, ані католицьке угруповання не мали вирішальної переваги над супротивником, щоб силоміць нав'язати йому власні умови розв'язання конфлікту, єдино можливим варіантом дотримання міцного миру у Священній Римській імперії постав конфесійний компроміс.

Список використаних джерел

1. Бецольд, Ф., 1900, 'История Реформации', Т.2. СПб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 390 с. // Betzold, F., 1900, 'Istoriya Reformacii (The History of the Reformation)', Т.2. SPb.: Izd. L. F. Panteleeva, 390 s.
2. Ивонин, ЮЕ., 1994, 'Мориц Саксонский и загадки его политики', Ивонин Ю. Е. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI века. Исторические очерки, Днепропетровск: Изд-во ДГУ, с.116–128. // Ivonin, YuYe., 1994, 'Moriz Saksionskij i zagadki ego politiki (Moritz of Saxon and the riddles of his policy)', Ivonin, YuYe. Imperatory, koroli, ministry. Politicheskie portrety XVI veka. Istoricheskie ocherki (Emperors, kings, ministers. Political portraits of the XVI century. Historical essays), Dnepropetrovsk: Izd-vo DGU, s.116–128.
3. Прокопьев, АЮ., 2008, 'Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648', СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 483 с. // Prokop'ev, AYu., 2008, 'Germaniya v epohu religioznogo raskola. 1555–1648 (Germany in the age of religious schism)', SPb.: Izd-vo S. Peterb. un-ta, 483 s.
4. Таценко, ТН., 2011, 'Центральные органы управления в немецких территориальных государствах XVI в.' Властиные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время, М.: КДУ, с.187–210. // Tascenko, TN., 2011, 'Central'nye organy upravleniya v nemeckih territorial'nyh gosudarstvah XVI v. (Central administrative bodies in German territorial states of the 16th century)' Vlastnye instituty i dolzhnosti v Evrope v Srednie veka i rannee Novoe vremya (Power institutions and positions in Europe in the Middle Age and early Modern Age), М.: КДУ, s.187–210.
5. 'Der Ausgang des "Fürstenkriegs": Passauer Vertrag 1552', 2001, Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung, R. A. Müller [Hrsg.], Bd. 3, Stuttgart: Reclam, s.464–466.
6. Brandt, K., 1979, 'Reformation und Gegenreformation', Frankfurt am Main: Societäts-Verlag, 556 s.
7. Groß, R., 2007, 'Die Wettiner', Stuttgart: Kohlhammer, 324 s.
8. Hauschild, W.-D., 2005, 'Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte', Bd. 2. Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 978 s.
9. Herrmann, J., 2006, 'Die Verhandlungen in Passau und der Passauer Vertrag', Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen, J. Herrmann, G. Wartenberg, C. Winter [Hrsg.], Bd. 6, Berlin: Akademie-Verlag, S. XXI–XXIV.
10. Issleib, S., 1907, 'Moritz von Sachsen als evangelischer Fürst. 1541–1553', Leipzig: Barth, 214 s.
11. Jung, MH., 2012, 'Reformation und Konfessionelles Zeitalter (1525–1648)', Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 288 s.
12. Junghans, H., 1996, 'Martin Luther und Wittenberg', München; Berlin: Koehler und Amelang, 222 s.
13. Kroll, F.-L., 2014, 'Geschichte Sachsens', München: Beck, 128 s.
14. Leppin, V., 2008, 'Die Wittenberger Reformation und die Prozess der Transformation kultureller zu institutionellen Polaritäten', Stuttgart; Leipzig: Hirzel, 45 s.
15. Menzhausen, J., 2014, 'Kulturgeschichte Sachsens', Leipzig: Seemann Henschel, 344 s.
16. Oldecop, J., 1891, 'Chronik des Johan Oldecop', Tübingen: Laupp, 720 s.
17. 'Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen', 2006, J. Herrmann, G. Wartenberg, C. Winter [Hrsg.], Bd. 6, Berlin: Akademie-Verlag, LIX, 1253 s.
18. Smolinsky, H., 1990, 'Albertinisches Sachsen', Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1600, Bd. 2, Münster: Aschendorff, s.8–33.
19. Stupperich, R., 1960, 'Melanchthon', Berlin: G. Reiner Verlag, 320 s.
20. Wartenberg, G., 1989, 'Die Entstehung der sächsischen Landeskirche von 1539 bis 1559' Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen, Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, s.67–90.
21. Wartenberg, G., 2006, 'Das Verhältnis zu den Ernestinern Wartenberg', Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen, J. Herrmann, G. Wartenberg, C. Winter [Hrsg.], Bd. 6, Berlin: Akademie-Verlag, S. XXIX–XXXII.
22. Winter, C., 2010, 'Sachsen als europäische Großmacht? Moritz von Sachsen als Führer der Opposition gegen Kaiser Karl V', Denkströme, H. 4, s.105–120.
23. Winter, C., 2006, 'Die Zusammenarbeit mit den Fürsten des Heidelberger Bundes', Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen, J. Herrmann, G. Wartenberg, C. Winter [Hrsg.], Bd. 6, Berlin: Akademie-Verlag, S. XL–XLIII.

Karikov S. A., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Department of Social and Humanitarian Disciplines, National University of Civil Defense of Ukraine (Ukraine, Kharkiv), karikov.nuczu@gmail.com, orcid.org/0000-0001-5121-4103

The influence of the Elector Moritz of Saxon' policy at the events of «Princely War»

The Elector Moritz of Saxon' political activity is considered. The peculiarities of Moritz' policy in connection with the events of the «Princely War» in 1552 are analyzed. It is established that the actions of Moritz contributed to the further consolidation of the Electorate of Saxony as a land state of the early Modern Age.

Keywords: Elector Moritz of Saxon, «Princely War», confessionalization, Reformation, the Electorate of Saxony.

* * *

УДК 94:321.1(=367:430)«08/09»

Вацеба Р. М.,

магістр історії, аспірант кафедри історії середніх віків та візантиністики, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), rvatseba@gmail.com

Північні велети у IX–X ст. і формування політичних інституцій Лютицького союзу

Розглянуто проблематику генези політичного устрою Лютицького союзу. Мета дослідження полягала у вивченні управлінських інституцій лютичів за писемними джерелами X–XI ст. і відстеженні передумов їхнього виникнення в особливостях суспільно-політичного та економічного розвитку велето-лютицьких земель попереднього періоду. Показано, що криза північновелетського суспільства наприкінці IX – у першій половині X ст. і пов'язане з нею руйнування складніших етно-потестарних структур в ареалі формування пізнього Лютицького союзу були зумовлені занепадом норманських торгово-ремісничих центрів у Менціні-Гьорке та Ростоці-Діркові, який доповнила серія поразок у військових конфліктах 929–955 рр. Проаналізовано принципи функціонування віча у Репрі-Радогоці. Лютицький союз середини X – початку XI ст. типологізовано як вождівську конфедерацію з аристократичним устроєм, що складалася з великої кількості відносно автономних областей-князівств.

Ключові слова: північні велети, редарі, Лютицький союз, Полаб'я, балтійська торгівля, еміорії, вождівська конфедерація.

У період, коли на землях більшості слов'янських народів розвивалися ранні держави, 4 лютиські племена: редарі, толенси, черезп'яни і хижани [6, р. 165] сформували у північно-східній частині Полаб'я утворення з колективним принципом управління, яке до кінця свого існування характеризувалося відсутністю одноосібної князівської влади і дружинної організації. Осмислення явища появи Лютиського союзу у ранньосередньовічній Європі X–XI ст. неминуче приводить до питання, чому траєкторія політико-інституційного розвитку 4-х названих племен настільки відрізнялася від типових процесів у задокументованих слов'янських суспільствах цього періоду. Вочевидь, відповідь слід шукати у IX ст.

Тут, однак, виникає ще одна наукова проблема. До 90-х рр. X ст.¹ лютичі були відомі авторам західноєвропейських джерел як велети-вільці [3, р. 85; 6, р. 165; 27, с. 6], а цей етнонім охоплював значно більший ареал, включно з землями підкореного Генріхом I Птахоловом та Оттоном I Великим Гаволяно-Сторорянського князівства [27, с. 16–17, 21]. Щодо періоду між 789-м і 823-м рр. франкські аннали засвідчують існування у вільців відносно сформованого інституту верховного князя [3, р. 85, 87; 2, р. 77–78; 4, р. 160; 9, р. 627; 53, с. 68; 12, с. 57–58; 27, с. 4; 25, с. 118–119]. Проте, чи торкається ця інформація території формування пізнішого Лютиського союзу, тобто, північновелетських земель, як це стверджували Вільгельм Богуславський [19, с. 29], Александр Гільфердинг [57, с. 231], Казімеж Ваховський [53, с. 77], Макс Батхе [13, с. 4, 27, 32], Раймунд Ернст [26, с. 144], Вольфганг Фрітце [27, с. 5], Оскар Косман [33, с. 466; 24, с. 44], Гинек Булін [22, с. 15], Владімір Прохазка [44, с. 224, 226] та Казімеж Мислінський [41, с. 143], чи – лише політичного утворення в басейні р. Гаволи (південновелетські землі), як доводили Герберт Людот [40, с. 15], Ежи Налела [42, с. 221; 43, с. 69–91], Лотар Дралле [24, с. 57–58] і Герард Лябуда [35, с. 96–97]², достеменно не відомо.

Відповідно і оцінка внутрішньополітичного розвитку північних велетів між другою третьою IX і серединою X ст. в історіографії є дуже суперечливою. На думку Казімежа Ваховського, Освальда Бальцера, Юзефа Відаєвича, Генрика Ловм'янського, Гинка Буліна, Александра Салівона і Генріха Санчука, котрі приймали локалізацію згаданого під 789 р. осередку велетського князя Драговіта на півночі, в басейні р. Пене, між 839-м і 929-м рр. тутешнє суспільство пережило глибоку внутрішню кризу [53, с. 69, 79; 12, с. 59; 54, с. 13; 39, с. 266; 22, с. 28; 59, с. 54], що супроводжувалася занепадом великокнязівської влади, поєднаним з упадком племінних князів [53, с. 69, 79] і політичною децентралізацією [60, с. 202–203]. Натомість прихильник концепції Налепи-Людата – Зигмунт Суловський стверджував, що висновок про глибоку кризу і демократизацію устрою у велетів є лише наслідком відсутності необхідного розмежування інформації про два різні політичні утворення, щодо

яких джерела використовують ту саму назву [48, с. 59; 50, с. 157]. Чотири північновелетські племена з басейну р. Пене, за його словами, вже від початку IX ст. мали республіканський устрій, в той час, як у велетів-гаволяно-сторорян від кінця VIII до середини XII ст. існувала князівська влада [48, с. 59].

Існують і змішані комбінації поглядів. Так, зокрема, Адам Турашевич, котрий схилився до локалізації князівства Драговіта на півдні, в басейні р. Гаволи, пояснював пізніше «відокремлення від гаволяно-сторорян 4-х племен з-над р. Пене і утворення ними власної держави з демократичною формою правління» загадковою загальновелетською революцією [52, с. 41]. З іншого боку, серед істориків, котрі розміщували князівство Драговіта в басейні р. Пене, гіпотезу революційних змін в суспільно-політичному розвитку північних велетів відкидали Манфред Гелльман і Казімеж Мислінський. В основі їхніх поглядів лежало переосмислення попередніх уявлень про політичний устрій Лютиського союзу кінця X – першої половини XI ст. Німецький дослідник, зокрема, вважав, що перетворення зводилися тут лише до ліквідації інституту верховного князя, яке, як він припускав, могло бути результатом політики Східно-Франкського королівства [30, с. 112, 109]. А К. Мислінський розглядав навіть можливість збереження у Лютиському союзі певної форми [велико]князівської влади [41, с. 151].

З точки зору дослідження історії північновелетських земель IX–X ст., необхідним за таких обставин стає безпосередній аналіз механізмів ухвалення та реалізації політичних рішень у лютичів. Найбільш обізнане у цьому плані джерело – Титмар Мерзебурзький стосовно перших років XI ст. зазначає, що *«тих, котрі в сукупності називаються лютичі, ніякий спеціальний правитель не очолює»*³. Далі німецький хроніст змальовує лютиські політичні інститути більш докладно: *«Одноstaatними порадами (рішеннями) на зборах свої назрілі [питання, справи] обговорюють, у проблемі [вже] вирішеній усі погоджуються. Якщо хто-небудь з-поміж співплемінників особливо (по-справжньому) на зборах заперечує, [його] б'ють кийками, а того, хто за межами відкрито (на публіці) протриває, або усе [майно] спалюють і послідовно розграбовуючи знищують, або у їхній присутності відповідно до свого статусу грошима виплачує розмір заборгованості»*⁴.

На підставі цього уривку дослідники старшого покоління, зокрема, Вільгельм Богуславський [18, с. 475], Юзеф Відаєвич [54, с. 13], Вольфганг Брюске [21, с. 64] та Генрик Ловм'янський [39, с. 294–295] нерідко говорили про реальне народовладдя. Пізніше, однак, перемогла інша інтерпретація: демократичний принцип ухвалення рішень на лютиському вічі частково заперечено [41, с. 150–151], а політичний устрій Лютиського союзу означено, як аристократичний [61, с. 98] чи олігархічний

³ «Hiis autem omnibus, qui communiter Liutici vocantur, dominus specialiter non presidet ullus» [8, р. 304].

⁴ «Unanimi consilio ad placitum suimet necessaria discuentes, in rebus efficiendis omnes concordant. Si quis vero ex comprovincialibus in placito hiis contradicit, fustibus verberatur et, si forinsecus palam resistit, aut omnia incendio et continua depredatione perdit aut in eorum presentia pro qualitate sua pecuniae persolvit quantitatem debita» [8, р. 304].

¹ Назва «лютичі» вперше з'являється у Гільдесгаймських анналах під 991 р. [1, р. 25; 27, с. 11].

² Цю точку зору підтримали також Зигмунт Суловський [48, с. 69; 50, с. 157; 49, с. 326], Адам Турашевич [52, с. 41], Лех Лецісвич [36, с. 99]), Володимир Ронін та Борис Флоря [58, с. 117–118].

[45, s. 87; 56, p. 167]¹. І справді, як слушно зауважив К. Мислінський, за демократичного принципу голосування у цитованому уривку з'явилася б певна невідповідність, бо якщо для ухвалення рішень була необхідна згода всіх учасників віча, стає незрозуміло, чому хтось мав опротестовувати вже погоджені постанови після того, як не скористався можливістю заблокувати їхнє прийняття [41, s. 150]. Вирішення цієї невідповідності польський історик бачив лише в існуванні вужчого правлячого кола, яке через описані Тітмаром покарання примушувало до одностайної згоди зі своїми рішеннями решту учасників народних зборів [41, s. 150–151]. На його думку, подібним впливом міг користуватися або невідомий джерелам лютицький князь і його найближче оточення, або ж інша верства, на зразок жрецтва [41, s. 151]. Провідну роль жерців Сварожича підкреслювали свого часу Зигмунт Суловський [49, s. 332], Володимир Ронін та Борис Флоря [58, s. 126]. Проте, більш точну вказівку на те, хто саме входив до групи осіб, що формувала політичну позицію лютичів, дає інший уривок з «Хроніки» Тітмара, де йде мова про події 1017 р.

Лютичі тоді воювали на боці імператора Генріха II проти військ Болеслава I Хороброго. Похід виявився невдалим. Один з васалів маркграфа Мейсену Германа I пошкодив зображення язичницької богині на лютицькому штандарті. Пізніше, при переправі через р. Мульду, лютичі втратили і другий ідол цього божества разом з 50-ма добірними воїнами з його почесної варти. Тож, повернувшись до своїх домівок, налякані цими знаменнями, вони хотіли розірвати союз з німцями [8, p. 478; 61, s. 95–96]. Цього, однак, не сталося, бо, за словами Тітмара, спільнота на народних зборах («*placito*») була відмовлена від первинних намірів своїми «*prioribus*»².

На підставі порівняння численних пасажів з «Хроніки» Тітмара Манфред Гелльман встановив, що автор цього джерела вживає терміни «*priores*» і «*primates*» синонімічно і розуміє під ними князів [30, s. 109]. Цей висновок згодом конкретизував Вольфганг Фрітце, зазначаючи, що *priores* не могли стояти на чолі автономних союзів, на зразок окремих лютицьких племен, а були, скоріше, володарями маленьких «бургових округів» [27, s. 35–36]. Збори світських лідерів такого типу, на його думку, зосереджували в своїх руках реальну владу над Лютицьким союзом [27, s. 35]. Подібна інтерпретація свідчень Тітмара знаходить підтвердження у розповідях Ібрагіма ібн Якуба: стосовно 960–х рр.³ переказ аль-Бекрі, зокрема, інформує, що «*Велтаба... не мають короля і не терплять над собою очільництва одного [правителя], а тими, що здійснюють управління серед них, є їхні старійшини!*...» [7, s. 50]. Тож уявлення про аристократичний устрій у лютичів, без сумніву, мають під собою надійне підґрунтя.

¹ Вольфганг Фрітце використовував тут термін «аристократична олігархія» [27, s. 37].

² «... a servicio caesaris se malorum instinctu abalienare nituntur; sed habito post communi placito a prioribus suis convertuntur» [8, p. 478].

³ Єврейський мандрівник з Іспанії відвідав Центральну Європу бл. 966 р.

⁴ За словами Пйотра Бороня, це слово може означати як старших за віком (тобто, старців), так і старших за рангом (очільників племен) [20, s. 74–75].

«Бургові округи» В. Фрітце, вочевидь, тотожні з «*civitates*» «Баварського географа», тобто, північновелетськими жупами, які за своїми розмірами (в середньому – бл. 94 км²) еквівалентні звичайному вождівству [46, p. 7]. Політичне утворення з загальною площею, як у Лютицького союзу (приблизно 5–9 тис. км², залежно від того, чи враховувати землі мориців, укрян і річан, складає лише загосподарована територія⁵), зазвичай, характеризується вже наявністю державної організації [46, p. 7]. Однак, тут слід звернути увагу на принципи адміністрування. Повернімося ще раз до Тітмарового опису лютицького віча. Теза про одностайне прийняття рішень, скоріш за все, стосується очільників *civitatum* («*primores*»), яких, можливо, як і колись було 95 [5, s. 50]. Описані ж німецьким хроністом санкції (побиття кийками і конфіскація майна [8, p. 304]) – решти вільного населення.

Така картина, проте, відображає бачення іноземного спостерігача (це – те, до чого все зводилось *de facto*). З точки зору самих лютичів, суб'єктність, очевидно, зберігали усі учасники віча. Хоч *priores* і представляли свої жупи, не маючи формалізованого апарату примусу всередині цих утворень, як і всі вожді, вони були змушені апелювати насамперед до власного авторитету, спираючись на повагу решти населення і свою здатність переконувати [20, s. 72]. Теоретично, загальний масив рядових лютичів, що зібралися *ad placitum*, завжди міг висловити колективну незгоду з рішенням своїх очільників, і останні мали постійно з цим рахуватися. Інша справа, що, як слушно зауважив Пйотр Боронь, авторитет лютицьких *priorum* був величезний [20, s. 75]. Більшість лютицького суспільства вважала їхню точку зору, апріорі, правильною, і це визначало ставлення до поодиноких незгідних.

Вияв опозиційних поглядів на вічі, навіть, рядовим членом громади, *de iure*, не міг вважатися злочином. Тож биття кийками було, скоріше, не різновидом покарання, а засобом досягнення ілюзії одностайності серед загалу населення. Натомість, справжнє покарання (у вигляді спалення і конфіскації власності⁶, або сплати грошового еквіваленту) передбачалося за спротив постанові народних зборів поза вічем [8, p. 304]. В обох випадках виконавцем санкцій, очевидно, виступало усе суспільство, а не спеціальні уповноважені на це інституції.

Отже, єдиного правителя у лютичів не існувало. Кілька десятків князів жуп («*priores*») усі найважливіші

⁵ Тут і вище підрахунки здійснені автором за мапами Йоакіма Германа і Ейке Грінгмут–Дальмера [23, s. 55; 29, Karte 17]. Наведені числові значення мають приблизний характер, однак похибка вимірювання не перевищує 5–10%. При обчисленні середньої площі північновелетського «*civitatis*» діленням виступала загальна площа загосподарованих земель, а дільником – кількість велетських «*civitatum*» за «Баварським географом».

⁶ Зіновій Черніловський [61, s. 95] простежив тут явну аналогію з потоком і розграбуванням («потожок і разграбление») Руської правди [10, s. 105]. Тож, ймовірно, йде мова про дуже давній правовий звичай, поширений як у східних, так і в західних слов'ян. Пйотр Боронь виводив його зі зв'язку між правом участі у народних зборах і володінням землею та житлом [20, s. 79] в межах території відповідної громади. Аналізоване покарання означало б тоді, водночас, і позбавлення людини голосу на вічі, тобто, було б рівнозначне припиненню її повноправного членства у спільноті

питання вирішували на зборах і одногосно, зберігаючи, таким чином, відносно широкий суверенітет. А описані Тітмаром правові механізми, що забезпечували виконання ухвал віча у Радогощі не виходили за межі звичних засобів влади кожного окремо взятого лютицького вождя (князя–судді). З усього цього можна зробити висновок, що «*placita*» була, скоріше, майданчиком для координації дій, а Лютицький союз – сукупністю великої кількості відносно автономних дрібних вождівств, які перебували на початковій стадії інтеграції. Політичне утворення такого типу найточніше окреслює термін «вождівська конфедерація». Пропонована Блером Гібсоном дефініція цього поняття [28, р. 217] є, зрештою, близькою до давньогрецького розуміння аристократичної форми правління. І це залишає в силі проведену ще Зіновієм Черніловським аналогію між устроєм Лютицького союзу та античних Афін [61, с. 98] у період від кінця правління останнього басилевса Кодра до початку реформ Драконта і Солона. Не менш перспективним було б тут проведення паралелей з початковою фазою розвитку Беотійської ліги, яка вважається на сьогодні однією з найбільш типових вождівських конфедерацій [28, р. 221].

Повернімося тепер до попереднього періоду. Якщо не враховувати інформації франкських авторів про князівство Драговіта (789 р.), Люба, Милогоста і Колодрога (823 р.), яку ми схильні услід за Г. Людатом [40, с. 15], С. Налепою [42, с. 221; 43, с. 69–91], Л. Дралле [24, с. 57–58] і Г. Лябудюю [35, с. 96–97] пов'язувати з південними велетами, процеси, що передували формуванню змалюваної вище політичної системи Лютицького союзу висвітлюватимуть майже винятково археологічні джерела.

У другій половині VIII – першій половині IX ст. північновелетські землі переживали період економічного розквіту, пов'язаного з активним функціонуванням тут норманських емпоріїв у Менцліні–Гьорке (над нижньою течією р. Пене) та Ростоці–Діркові (поблизу гирла р. Варнави) [16, с. 162–163; 31, р. 207; 38, с. 127; 51, с. 220–221; 47, с. 291]. Попри ключову роль у посередництві між регіональною і надрегіональною торгівлею ці велелюдні торгово–ремісничі комплекси впродовж усього періоду свого існування залишалися практично незахищеними [16, с. 167; 31, р. 207]. Натомість неподалік від них, як і значно далі вглиб північновелетських земель у цей час були зведені слов'янські укріплення – великі городища т. зв. «фельдберзького» типу [16, с. 167; 15, р. 166]. Останні, проте, мали головно військово–політичне призначення. Фелікс Бірман пов'язує їхнє спорудження з внутрішніми конфліктами через зростаючий попит на рабів, що прийшов сюди разом з далекосяжною торгівлею [16, с. 164]. Вільні площі всередині відносно великих фортифікаційних укріплень, на його думку, свідчать про можливість надання захисту мешканцям навколишніх поселень [15, р. 159]. Економічна функція відігравала у північновелетських градах лише другорядну роль, а наявність там імпортованих товарів і високотехнологічної продукції зумовлена, здебільшого, комерційними контактами з норманськими емпоріями [16, с. 163, 167; 15, р. 166].

Особливо показовим з точки зору впливу емпоріїв на слов'янське суспільство є приклад Менцліну, поблизу якого вздовж р. Пене розвинулись численні велетські

поселення і кілька укріплень [31, р. 208], найпомітнішим з яких було городище у Гьюттові [15, р. 166; 16, с. 167]. Шлях від самого емпорію до моря (Щецинської затоки) тут, як і деінде у Північному Полаб'ї залишався вільним від будь–яких фортифікацій [16, с. 167]. У поєднанні з наявністю просторової відстані до слов'янських градів це дало підстави припускати, що норманські торгово–ремісничі центри, зокрема, й Менцліні–Гьорке та Ростоці–Діркові користувалися широкою політичною автономією, мали самоуправління і контролювали частину навколишніх слов'янських земель [16, с. 167; 17, р. 103; 32, с. 17]. Неукріплений характер цих осередків свідчить про те, що їхнє функціонування було вигідне місцевим слов'янським елітам, котрі отримували доступ до престижних товарів, а разом з ним і нові можливості для розширення своєї влади через створення військових дружин.

Щодо тогочасного рівня політичної організації самих північних велетів, то Ф. Бірман вважає, що під впливом торгових контактів з емпоріями тут сформувалася складна система вождівств різного рівня [16, с. 167], очільники яких мали резиденції у великих «фельдберзьких» градах [16, с. 165; 15, р. 161; 14, с. 26, 27]. Не виключено, що об'єднання північновелетських вождівств (складені вождівства) досягали у цей період розмірів цілих племен. Про це, зокрема, могло б свідчити проаналізоване Владиславом Лосінським розміщення «фельдберзьких» градів на землях пізніших толенсів, де, за його словами, усі укріплення окрім одного, центрального, були з певною регулярністю зведені на периферії племінної території (сітка градів густішає лише поблизу кордону з черезп'янами) [37, с. 25–26].

У другій половині IX ст. економічне піднесення на північновелетських землях змінилось кризою. Емпоріїв у Менцліні почав з цього часу поступово занепадати [38, с. 132] і на початку X ст. його функціонування повністю припинилося [16, с. 162, 170]. Подібно і на поселенні у Ростоці–Діркові лише незначна кількість знахідок походить з середини чи кінця IX ст. [16, с. 170]. Більшість великих «фельдберзьких» градів наприкінці IX – на початку X ст. були покинуті [15, р. 152, 163; 16, с. 170], а в окремих частинах басейну р. Пене скоротилася також кількість поселень [37, с. 27; 34, с. 66]. Хронологічно ці процеси добре накладаються на змодельовану ще К. Ваховським [53, с. 69, 79] внутрішню кризу велетського суспільства. Часто саме у ній бачили первинну причину описаних вище перетворень чи, принаймні, трансформацій в оборонному ландшафті [37, с. 14–15, 25, 27; 15, р. 163]. Однак, співставлення деяких фактів дозволяє скоріше говорити про зумовленість суспільних змін економічними, аніж навпаки.

Як слушно зауважив В. Лосінський, найбільшої депопуляції наприкінці IX – на початку X ст. зазнав басейн Нижньої Пене і о. Узнам [37, с. 22, 24–25]. В той же час на землях сусідніх українських поселень продовжувала зростати, а їхня племінна територія помітно розширилась у південному і південно–західному напрямку [37, с. 28]. Доволі неоднозначна ситуація склалася на землях толенсів та редарів: подекуди кількість поселень меншала, але окремі спільноти активно розвивалися [37, с. 27]. Таким чином, явна криза спостерігалася лише на теренах, безпосередньо прилеглих до емпорію у Менцліні. І польський дослідник пояснює її ймовірним

масовим відтоком тутешнього населення на околиці пізнішого Воліна, які в цей час вирізнялися небувалым сплеском поселенської активності [37, s. 30; 11, s. 81]. Приблизно тоді ж, у 880–х рр. на березі р. Дзівни у Воліні з'явилися перші портові конструкції емпорію [17, р. 108], відомого за скандинавськими сагами, як Юмсборг [55, s. 114–115]. Розквіт цього торгово-ремісничого центру розпочинається з другої половини IX – початку X ст.¹, тобто, припадає саме на час занепаду Менцліну.

За таких обставин міграція слов'янського населення з західного побережжя Щецинської затоки на східне, здійснена, очевидно, вслід за зміщенням основного потоку торгівлі, свідчитиме скоріше про готовність північновелетського суспільства продовжувати обслуговувати потреби надрегіональної торгівлі і самого емпорію. Однак від кінця IX ст. у басейні р. Пене ця готовність вже не могла бути реалізована, бо торгово-ремісничий центр у Менцліні, можливо, не витримуючи конкуренції Юмсборгу–Воліну, почав швидко втрачати економічний потенціал. Позаяк поселення у Ростоці–Діркові також перестало активно функціонувати, більшість очільників південновелетських князівств залишилися без важливого джерела доходів. Додатковим катализатором руйнування складніших етно-потестарних структур стала серія поразок від німців у конфліктах 929–955 рр. [51, s. 230–232] Відтак, за відсутності політичних центрів тяжіння, у середині X ст. північновелетські (лютицькі) «*civitates*» на чолі зі своїми князями–суддями, як у типовій давньогрецькій амфікціонії [27, s. 33], об'єдналися навколо культового осередку – язичницького святилища у Ретрі–Радогощі.

Отже, на північновелетських землях під впливом активних контактів з норманськими торгово-ремісничими центрами у Менцліні–Гьорке та Ростоці–Діркові у другій половині VIII – першій половині IX ст. сформувалися складені вождівства. Внутрішня криза північновелетського суспільства другої половини IX – першої третини X ст. таки мала місце, однак була зумовлена економічним чинником. Занепад полабських емпоріїв у другій половині IX ст., який подекуди супроводжувався помітним скороченням кількості поселень, позбавив місцевих князів важливого джерела доходів. У поєднанні з серією військових поразок у конфліктах 929–955 рр. це призвело до руйнування складніших суспільно-політичних структур і виникнення в середині X ст. Лютицького союзу – об'єднання «*civitates*» – «*regionum*» редарів, толенсів, черезп'ян та хижан, яке функціонувало на засадах вождівської конфедерації з аристократичним устроєм.

Список використаних джерел

1. 'Annales Hildesheimenses', 1878. Contulit cum Codice Parisiensis Georgius Waitz. In: MGH. SS rer. Germ. Hannoverae: *Impensis Bibliopolii Hahniani*.
2. 'Annales Mettenses priores', 1905. Primum recognovit B. de Simson. In: MGH. SS rer. Germ. Hannoverae et Lipsiae: *Impensis Bibliopolii Hahniani*.
3. 'Annales qui dicuntur Einhardi', 1895. Post editorem G. H. Perzil; recognovit Fridericus Kurze. In: MGH. SS rer. Germ. Hannoverae: *Impensis Bibliopolii Hahniani*.
4. 'Annales regni Francorum inde AB A. 741. us Que AD A. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores', 1895. Post editorem

¹ До цього періоду відносяться і найдавніші свідчення присутності тут норманських поселенців [55, s. 127].

G. H. Perzil; recognovit Fridericus Kurze. In: MGH. SS rer. Germ. Hannoverae: *Impensis Bibliopolii Hahniani*.

5. 'Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii (Опис градів і земель на північ від Дунаю). В: Л. В. Войтович', 2011, *Галицько-волинські етюди*, Біла Церква: Вид. Пионківський О. В., с.49–52. // 'Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii (Opys hradv i zemel na pivnich vid Dunaiu). In: L. V. Voitovych', 2011, *Halytsko-volynski etudy*, Bila Tserkva: *Vyd. Pshonkivskiyi O. V.*, s.49–52.
6. 'Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum', 1917. Hrsg. von Bernhard Schmeidler. In: MGH. SS rer. Germ. Hannoverae et Lipsiae: *Impensis Bibliopolii Hahniani*.
7. 'Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekładzie al-Bekriego', 1946. Tłum. T. Kowalski. W: *Monumenta Poloniae Historica. Seria 2. Kraków: Skł. gl. w księg. Gebethnera i Wolffa*. T.1.
8. 'Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon', 1935. Hrsg. von R. Holtzmann. In: MGH. SS rer. Germ. Nova series. Berolini: *Apud Weidmannos*. T.9.
9. 'Vita Hludowici imperatoris. In: G. H. Pertz, ed.', 1829. *Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimo, t.2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani*, p.604–648.
10. 'Суд Ярославль Вол(о)димѣрич(ь). Правда русская. В: Б. Д. Греков, ред.', 1940. *Правда Русская, т.1: Тексты*. Москва–Ленинград: *Издательство АН СССР*, с.104–110. // 'Sud Yaroslav' Vol(o)dymyriч('). *Pravda rus'skaya (Judgement of Yaroslav, the son of Volodymyr. The Rus' Law)*. In: B. D. Grekov, ed.', 1940. *Pravda Russkaya (The Rus' Law), t. 1: Teksty*. Moskva–Leningrad: *Izdatel'stvo AN SSSR*, s.104–110.
11. Adamczyk, D., 2002. 'Orientalno-baltycki system handlowy a proces kształtowania się Europy Wschodniej w IX i X wieku', *Sredniowiecze Polskie i Powszechnie*, 2, s.63–88.
12. Balzer, O., 1937. 'O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej', W: *Pisma poświęcone Oswaldowi Balzera, t.3. Lwów: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego we Lwowie*, s.5–226.
13. Bathe, M., 1940. 'Die Sicherung der Reichsgrenze an der Mittelbe durch Karl den Großen', *Sachsen und Anhalt: Jahrbuch der Landesgeschichtlichen Forschungsstelle für die Provinz Sachsen und für Anhalt*, 16, s.1–44.
14. Biermann, F., 2010. 'Burg und Herrschaft bei den nördlichen Westslawen. In: G. U. Großmann, H. Ottomeyer, hrsg.', *Die Burg. Wissenschaftlicher Begleitband zu den Ausstellungen*. Dresden: *Sandstein*, s.26–33.
15. Biermann, F., 2011. 'Functions of the large Feldberg type strongholds from the 8th/9th century in Mecklenburg and Pomerania', *Sprawozdania archeologiczne*, 63, s.149–173.
16. Biermann, F., 2014. 'Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen. In: P. Sikora, hrsg.', *Zentralisierungsprozesse und Herrschaftsbildung im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa*. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, s.157–195.
17. Bogucki, M., 2004. 'Viking Age Ports of Trade in Poland', *Estonian Journal of Archaeology*, 8 (2), p.100–127.
18. Bogusławski, W., 1889. 'Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w.', t.2, Poznań: *Druk Dziennika Poznańskiego*.
19. Bogusławski, W., 1892. 'Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w.', t.3, Poznań: *Druk Dziennika Poznańskiego*.
20. Boroń, P., 1999. 'Słowiańskie wiece plemienne', Katowice: *Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego*.
21. Brüske, W., 1955. 'Untersuchungen zur geschichte des Lutizenbundes. Deutsch-wendische Beziehungen des 10.–12. Jahrhunderts', Münster / Köln: Böhlau-verlag.
22. Bulin, H., 1959. 'Počátky státu veletského', *Právněhistorické studie*, 5, s.5–32.
23. Herrmann, J., hrsg., 1985. 'Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neißer vom 6. Bis 12. Jahrhundert', Berlin: *Akademie-Verlag*.
24. Dralle, L., 1980. 'Slavische Herrschaft zwischen mittlerer Elbe und Oder vom 8. bis 10. Jahrhundert', *Slavia antiqua*, 27, s.43–64.
25. Dralle, L., 1981. 'Slaven an Havel und Spree: Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jahrhundert)', Berlin: *Duncker & Humblot*.
26. Ernst, R., 1976. 'Die Nordwestslawen und das fränkische Reich. Beobachtungen zur Geschichte ihrer Nachbarschaft und zur Elbe als

nordöstlicher Reichsgrenze bis in die Zeit Karls der Großen', Berlin: *Duncker & Humblot GmbH*.

27. Fritze, W., 1958. 'Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutzenbundes', *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, 7, s.1–38.

28. Gibson, B., 2011. 'Chiefdom Confederacies and State Origins', *Social Evolution & History*, 10 (1), p.215–233.

29. Gringmuth–Dallmer, E., 1983. 'Die Entwicklung der frühgeschichtlichen Kulturlandschaft auf dem Territorium der DDR unter besonderer Berücksichtigung der Siedlungsgebiete', Berlin: *Akademie-Verlag*.

30. Hellmann, M., 1960. 'Grundzüge der Verfassungsstruktur der Liutizen. In: H. Ludat, hrsg.', *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. Giessen: *Wilhelm Schmitz Verlag*, s.103–113.

31. Jöns, H. and Müller–Wille, M., 2010. 'The early phase of Slavic settlement on the south–western Baltic coastal area – current research in the area between the Bay of Kiel and the Oder River', *Archaeologia Polona*, 48, p.197–228.

32. Kempke, T., 2001. 'Skandinavisch–slawische Kontakte an der südlichen Ostseeküste im 7. bis 9. Jahrhundert. In: O. Harck und Ch. Lübke, hrsg.', *Zwischen Reric und Bornhöved: die Beziehungen zwischen den Dänen und ihren slawischen Nachbarn vom 9. bis ins 13. Jahrhundert*. Beiträge einer internationalen Konferenz, Leipzig, 4.–6. Dezember 1997. Stuttgart: *Franz Steiner Verlag*, s.9–22.

33. Kossmann, O., 1972. 'Deutschland und Polen um das Jahr 1000. Gedanken zu einem Buch von H. Ludat', *Zeitschrift für Ostforschung*, 21 (3), s.401–466.

34. Kurnatowski, S., 1981. 'Przemiany gospodarki żywnościowej Słowian połabskich. W: J. Strzelczyk, red.', *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską*. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r. Poznań: *Wydawnictwo naukowe UAM*, s.63–93.

35. Labuda, G., 1980. 'Civitas Dragaviti. Zu den fränkisch–slawischen Beziehungen am Ende des 8. Jahrhunderts. In: K.–D. Grothusen und K. Zernack, hrsg.', *Europa Slavica – Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*. Berlin: *Duncker & Humblot*, s.87–98.

36. Leciejewicz, L., 1989. 'Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy', Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: *Zakład Narodowy im. Ossolińskich*.

37. Łosiński, W., 1979. 'Niektóre momenty dziejów Słowiańszczyzny Połabskiej w IX–X w. w świetle elementów analizy osadniczej', *Slavia Antiqua*, 26, s.13–32.

38. Łosiński, W., 1988. 'Chronologia napływu najstarszej monety arabskiej na terytorium Europy', *Slavia Antiqua*, 31, s.93–181.

39. Łowmiański, H., 1973. 'Początki Polski: z dziejów słowian w I tysiącleciu n.e.', t.5, Warszawa: *PWN*.

40. Ludat, H., 1971. 'An Elbe und Oder um das Jahr 1000. Skizzen zur Politik des Ottonenreiches und der slavischen Mächte in Mitteleuropa', Köln–Wien: *Böhlau–Verlag*.

41. Myśliński, K., 1981. 'Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wielekich w okresie VIII–X wieku. W: J. Strzelczyk, red.', *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską*. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r. Poznań: *Wydawnictwo naukowe UAM*, s.133–153.

42. Nalepa, J., 1953. 'Wyprawa Franków na Wielec w 789 r.', *Slavia Antiqua*, 4, s.210–230.

43. Nalepa, J., 1998. 'Z problematyki Słowiańszczyzny plemiennej nad Łabą środkową i Hawelą – głównie w czasach Karola Wielkiego', *Slavia Occidentalis*, 55, s.69–91.

44. Procházka, V., 1962. 'Politické zřízení polabsko–pobaltských Slovanů v závěrečném údobí rodové společnosti', *Slavia Occidentalis*, 22, s.197–252.

45. Skonieczny, T., 2011. 'Od Wielec do Luciców. W sprawie zmiany tożsamości plemion wielekich u schyłku X wieku. W: M. Rębkowski i S. Rosik, red.', *Populi terrae marisque. Prace poświęcone pamięci Prof. Lecha Leciejewicza*. Wrocław: *Chronicon*, s.83–91.

46. Spencer, Ch., 1990. 'On the Tempo and Mode of State Formation: Neoevolutionism Reconsidered', *Journal of Anthropological Archaeology*, 9 (1), p.1–30.

47. Stanisławski, B., 2013. 'Jómświngowie z Wolina–Jómsborga – studium archeologiczne przenikania kultury skandynawskiej na ziemie polskie', Wrocław: *Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN*.

48. Sułowski, Z., 1960. 'Słowiańskie organizacje polityczne nad Bałtykiem', *Roczniki Historyczne*, 26, s.55–88.

49. Sułowski, Z., 1963. 'Geneza i upadek państwa Wielec–Luciców', *Kwartalnik Historyczny*, 70, s.325–340.

50. Sułowski, Z., 1981. 'Sporne problemy dziejów związku Wielec–Luciców. W: J. Strzelczyk, red.', *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską*. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r. Poznań: *Wydawnictwo naukowe UAM*, s.155–165.

51. Szrejter, A., 2014. 'Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysięcy wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku', Warszawa: *Instytut Wydawniczy ERICA*.

52. Turasiewicz, A., 2004. 'Dzieje polityczne Obodryców: od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164', Kraków: *Nomos*.

53. Wachowski, K., 2000. 'Słowiańszczyzna zachodnia', Wydanie 3, Poznań: *Wydawnictwo PTPN*.

54. Widajewicz, J., 1946. 'Weleci', Katowice: *Instytut Śląski*.

55. Wojtkowiak, J., 2012. 'Skandynawskie wpływy kulturowe w Wolinie (IX–XI wiek)', Wrocław: *Wydawnictwo CHRONICON*.

56. Zaroff, R., 2000. 'The Origins and Evolution of the North–Eastern and Central Polabian (Wendish) Religious and Political System', *Ph.D. University of Queensland, Brisbane, Australia*.

57. Гильфердинг, А., 2010. 'Когда Европа была нашей: история балтийских славян', Москва: *Эксмо: Алгоритм*. // Gil'ferding, A., (2010. 'Kogda Evropa byla nashey: istoriya baltiyskikh slavyan (When Europe Was Ours: the History of the Baltic Slavs)', Moskva: *Eksmo: Algoritm*.

58. Ронин, ВК. и Флоря, БН., 1991. 'Государство и общество у полабских и поморских славян', В: Г. Г. Литаврин, ред., *Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI–XII вв.)*, Москва: *Наука*, с.116–137. // Ronin, VK. & Florya, BN., 1991. 'Gosudarstvo i obschestvo u polabskikh i pomorskih slavyan (The State and Society among the Polabian and Pomeranian Slavs)', In: G. G. Litavrin, ed., *Rannefeodal'nye gosudarstva i narodnosti (yuzhnye i zapadne slavyane VI–XII vv.)*, Moskva: *Nauka*, s.116–137.

59. Саливон, АН., 1983. 'Вильцы–лютичи', *Советское славяноведение*, 2, с.49–58. // Salivon, AN., 1983. 'Wil'cy–lyutichi (The Wilzi–Lutici)', *Sovetskoe slavyanovedenie*, 2, s.49–58.

60. Санчук, ГЕ., 1982. 'Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.)', В: В. Д. Королюк, ред., *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*, Москва: *Наука*, с.195–211. // Sanchuk, GE., 1982. Osobennosti formirovaniya etnicheskogo samosoznaniya u polabs'kih slavyan (VI–X vv.) (The Peculiarities of Formation of Ethnic self–Consciousness among the Polabian Slavs (VI–X centuries)), In: V. D. Korolyuk, ed., *Razvitie etnicheskogo samosoznaniya slavyanskikh narodov v epohu ranego srednevekov'ya*, Moskva: *Nauka*, s.195–211.

61. Черниловский, З., 1959. 'Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян', Москва: *ВЮЗИ*. // Chernilovskiy, Z., 1959. 'Vozniknovenie rannefeodal'nogo gosudarstva u pribaltiyskikh slavyan (The Early Feudal State Emergence among the Baltic Slavs)', Moskva: *VJZI*.

Vatseba R. M., master of history, postgraduate student of the Department of History of Middle Ages and Byzantine Studies, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), rvatseba@gmail.com

The 9th–10th–century North Veleti and formation of the Lutician federation political institutions

The paper touches upon the issue of genesis of the Lutician federation political organization. The study aims at inquiring into the Lutici political institutions, proceeding from the 10th–11th–century written sources, and tracing the preconditions for their emergence in the distinctive features of the socio–political and economic development of the Veleti–Lutician lands in previous period. The author reveals the crisis of the North Veleti society at the end of the 9th – in the first half of the 10th century and destruction of more complex power structures in the area, the future Lutician federation was formed, were caused by collapse of Norse trading centers in Menzlin–Görke & Rostock–Dierkow, combined with a series of military defeats during the conflicts of 929–955. The analysis of the assembly in Rethra–Radgosc functioning principles is provided. The author concludes the Lutician federation of the mid–10th – beginnings of the 11th century can be typologized as chiefdom confederacy with aristocratic system of government, consisting of numerous relatively autonomous regions.

Keywords: the North Veleti, the Redarier, the Lutician federation, Polabya, Baltic maritime trade, emporia, chiefdom confederacy.

* * *

УДК 94(477/7)

Волканова Н. В.,

викладач кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна, Ізмаїл), nivolkanova@gmail.com

МАТЕРІАЛЬНА ДОПОМОГА АРМІЇ З БОКУ БЕССАРАБСЬКИХ АРИСТОКРАТІВ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО–ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1877–1878 РР.

Кожна війна, в якій брала участь Російська імперія, викликала посилення благодійної діяльності на користь армії. У такий складний час усі верстви населення країни вважали за свій обов'язок надати посильну допомогу армії. Важливу роль у цьому процесі грали представники аристократії Бессарабії. Дворяни разом з іншими верствами населення активно допомагали армії, проте, на відміну від купців, міщан, кріпаків, представники нобілітету мали значні статки, що грали провідну роль у веденні війни. Метою статті є дослідження місця та ролі дворянства Бессарабії в матеріальній допомозі армії під час військового конфлікту 1877–1878 рр. Для її реалізації нами були використані методи системного аналізу, конкретизації та історико-системний. Доведено, що аристократи Бессарабської губернії під час російсько–турецької війни 1877–1878 рр. активно жертвували натільну білизну, теплі речі, перев'язувальний матеріал для військовослужбовців.

Ключові слова: дворянство, Бессарабія, благодійність, російсько–турецька війна 1877–1878 рр., матеріальне забезпечення.

Надання благодійної допомоги в Україні має давні традиції. Історики знаходять коріння співчутливого ставлення до ближнього ще у звичаях давніх слов'ян. ХІХ ст. стало переломним у розвитку благодійності: в пореформеній Російській імперії були видані численні закони і встановлені неписані правила, завдяки яким соціальна політика держави, громадська та приватна благодійність придбали обриси системи й отримали потужний імпульс до розвитку. На кінець ХХ ст. припав час тяжкого військового зіткнення – російсько–турецької війни 1877–1878 рр. В цей час благодійність стає трендом еліти. У здійсненні добродійної діяльності велику роль відіграв фактор особистості самого благодійника. Станова приналежність мала суттєве значення для формування соціальних ролей, тому походження визначало долю людини. Добродійна діяльність була справою заможних, насамперед, представників аристократичної верстви [1, с. 166]. За розмірами благодійності перше місце посіли представники заможних дворянських родів. Не залишились осторонь цього процесу й бессарабські аристократи.

Аналіз досліджень останніх років свідчить, що різні аспекти діяльності дворян Бессарабії періоду ХІХ–ХХ ст. знайшли достатнє висвітлення в науковій літературі. Зокрема, вітчизняні історики у своїх роботах аналізують правові засади оформлення дворянства Бессарабії, особливості його нобілітації та внутрішньої стратифікації (Л. Циганенко [2]), добродійну, підприємницьку і торгово–фінансову діяльність (Н. Гончарова [3], М. Башли [4]). Однак слід відзначити, що є певне коло питань, яке сьогодні залишилося поза увагою науковців та потребує детального вивчення. Тому метою статті є дослідження місця та ролі дворянства Бессарабії в матеріальній допомозі армії під час військового конфлікту 1877–1878 рр.

Під час російсько–турецької війни 1877–1878 рр. серед усіх станів держави спостерігався сплеск благодійної діяльності. Збільшення кількості постраждалих у період воєнного часу призвело до зростання громадської ініціативи з надання допомоги в усіх регіонах Російської імперії. Люди не скупилися

на щедрі пожертви, збираючи на потреби армії велику кількість гуманітарної допомоги.

З початком військового конфлікту бессарабські дворяни активізували свою діяльність у справі благодійної допомоги. Так, у квітні 1877 р. болгарським сім'ям, постраждалим від турецького ярма, було зібрано та передано 313 фунтів теплих речей [4]. Окремо бессарабське дворянство брало активну участь у зустрічі на станції м. Кишинів санітарних потягів із хворими та пораненими воїнами [5, арк. 1].

У 1877 р. для полегшення управління й нагляду за діяльністю місцевих комітетів Товариства піклування хворих і поранених воїнів Російська імперія була розділена на 10 шпитальних округів. Бессарабська губернія разом із Херсонською увійшли в перший прикордонний район, на території якого було розташовано найбільшу кількість лікувальних закладів – 24 на 2 000 ліжок [6]. В цей час існували лазарети трьох типів: місцеві, летючі й висувні. Останні мали дуже важливе значення, тому що вони діяли безпосередньо на полі бою, де не було можливості транспортування поранених. У свою чергу, існували вони виключно на гроші благодійників [7, с. 16].

На початковому етапі війни в Бессарабії діяло 2 постійних шпиталів в м. Бендери (на 207 місць) та м. Тирасполь (на 415 місць), очна санітарна лікарня і лазарет у м. Кишинів (по 200 місць), 9 військово–тимчасових шпиталів (Оргєєвському повіті – 3, Акерманському повіті – 2, Бендерському повіті – 1, м. Кишинів – 1, м. Бельди – 1, м. Тирасполь – 1). До кінця війни їх чисельність постійно розширювалася [8, с. 11–12]. Загалом під час війни на українських теренах було створено 52 шпитали, розрахованих на 5 600 ліжок [9, с. 9].

У цей час забезпечення шпиталів залишалося складною справою: не було ні транспортних засобів для перевезення поранених, ні професійних лікарів, ні навіть у повному обсязі перев'язувального матеріалу. Для забезпечення належного нагляду за постраждалими воїнами дворянський стан Бессарабії продовжив справу речових пожертв. Зі звіту Кишинівського дамського комітету стає відомо, що з травня по липень 1877 р. ними було зібрано 3 866 арш. полотна для виготовлення бинтів, із них 500 арш. були закуплені коштом комітету, а інші – пожертвовані дворянками Бессарабської губернії, серед яких найбільш щедрими були – А. Гріпберг (941 арш.), Є. Лоран (759 арш.) та З. Кешко (400 арш.). Ми бачимо, що Зінаїда Кешко під час військового конфлікту 1877–1878 рр. продовжила свою благодійну діяльність, яку вона розпочала ще в період Східної війни, під час якої пожертвувала 20 фунтів корпії. З пожертвованого матеріалу було передано 800 арш. бинту в шпиталі м. Кишинів. Окремо Я. Бонгард передав 2 термометри [10].

11 листопада 1877 р. у зв'язку зі збільшенням потоку хворих і поранених представниці комітету відкрили в будинку купця Б. Качана лікарню на 20 воїнів. Для її обладнання Є. Шуманська пожертвувала 5 ліжок з подушками, ковдрами та білизною, 5 столів із графинами, склянками і підносами; І. Чубарова – 12 тарілок, К. Марковська – чавунну піч. Члени кишинівського товариства також кожного місяця передавали по 2,5 пуди мила для збереження чистоти в лікарні. Наприкінці листопада лікарню відвідав інспектор по лікарняних закладах Київського та Одеського військових округів генерал–ад'ютант А. Кушелєв. У своєму звіті він

ззначав, що «... лазарет знаходиться в гарному стані», і просив передати подяку благодійникам за виконану роботу [11].

Вживалися заходи із забезпечення поранених і хворих воїнів під час холоду. Під час російсько–турецької війни 1877–1878 рр. на станції м. Кишинів діяв пункт для постраждалих на полі бою військовослужбовців. З наступом холодів вони потребували теплої одягу, особливо в цей час не вистачало кожухів, кофр. Для забезпечення постраждалих воїнів було вирішено звернутися за допомогою до місцевого нобілітету. Дворяни відгукнулися на заклик і передали теплий одяг для 100 воїнів.

Ще одним напрямом благодійної роботи представниць вищого стану Бессарабії стало відкриття швейних майстерень із виготовлення речей для солдатів. Одна з них була обладнана при кишинівському дитячому притулку, доглядачкою обрали Ю. Журавську. Серед представниць бессарабської аристократії активно брали участь у діяльності швейної майстерні М. Семиградова, Г. Нарішкіна, А. Крісті, Е. Катаказі, О. Маркова, Є. Угрюмова, С. Лазо. За 1877–1878 рр. було пошито 1 222 сорочки, 1 176 кальсонів, 1 778 простирадл, 320 фуфайок, 855 косинок, 1 525 пар панчо, 2 400 рушників, 193 халати, 353 подушки, 10 000 аршин бинта. Ще одна майстерня була відкрита в м. Бендери під заступництвом Є. Лоран [12].

Третя швейна майстерня розпочала свою роботу 4 липня 1877 р. в будівлі духовної семінарії м. Кишинів. Вона була більша за масштабами і упродовж усієї війни забезпечувала воїнів необхідними речами. Припинила свою діяльність майстерня лише 13 травня 1878 р.

Спочатку передбачалося, що швейна буде працювати тричі на тиждень, але у зв'язку зі збільшенням бажаних допомогти майстерні прискорити пошиття одягу, з 30 вересня 1877 р. швейна початку працювала 4 рази на тиждень.

Для роботи швейних майстерень благодійниці активно жертвували полотном. Наприклад, дворянка А. Дукантоні надала для швейної 108 арш., К. Шишко – 103 арш., І. Руссо – 100 арш.

Деякі дами самостійно взялися за шиття й виготовлення в'язаних речей. У результаті було вироблено понад 10 000 речей, серед яких – 3 395 сорочок, 3 489 кальсонів, 900 фуфайок, 100 фартухів. Частина речей була відправлена на фронт для Рушукського і Шипкінського полків.

Представниці нобілітету інших повітів Бессарабії також бажали взяти участь у забезпеченні армії теплими речами. Так, сорокські дворянки пошили та передали до кишинівського дамського комітету – 161 фуфайку, 153 пари кальсонів, 120 пар панчіх, 56 рушників, а для санітарного персоналу – 10 халатів, 17 ковпаків [13].

До середини 1877 р. було створено три центральних склади (Петербурзький, Московський, Кишинівський), куди пересилалися речі з місцевих складів. Із центральних складів речі переправлялися на склади, які розташовувалися в Яссах, Одесі та Єлисаветграді. Наприклад, один тільки Кишинівський склад із липня 1877 р. по жовтень 1878 р. отримав і надіслав 1 861 транспорт з необхідними речами та медикаментами. Тільки від швейної майстерні м. Кишинів склад отримав 10 570 шт. одягу.

В період військового конфлікту 1877–1878 рр. кращою стала організація доставки пожертвуваних військовослужбовцям. Зібрані пожертви спочатку передавалися дворянкам, які пакували їх та особисто займалися доставкою на фронт. Так, узимку 1878 р. усі пожертвовані бессарабським нобілітетом теплі речі були спаковані у три тюки дворянкою Г. Нарішкіною та відправлені через представника Червоного Хреста до діючої армії [14]. Окремо по лазаретах було відправлено власні пожертвування Ганни Миколаївни: 100 сорочок, 50 фуфайок, 50 пар вовняних панчіх і 50 паперових хусток [15].

Члени Кишинівського дамського комітету активно жертвували натільну білизну, одяг та предмети першої необхідності, яких у той час дуже бракувало військовослужбовцям. Найбільше було передано рушників (123 шт.), гудзиків (552 шт.), голок (850 шт.). М. Демі пошила 1 008 штук натільної білизни та передала її Флорештській лікарні. За цей благодійний вчинок Марія Осипівна була обрана покровителькою цього медичного закладу [16, с. 59].

Важливим напрямом роботи тарутинського комітету Товариства піклування про поранених і хворих воїнів було утримання лікарняних ліжок у шпиталях. Під час російсько–турецької війни 1877–1878 рр. забезпечили функціонування 30 ліжок та вилікували 52 хворих воїнів. Окремо Товариство забезпечувало речами інші лікарні. Наприклад, комратському лазарету був переданий пух для 36 подушок, кишинівському – 100 подушок, а для бендерського евакуаційного пункту – 20 ліжок, 20 покривал, 20 простирадл, 20 носових хусток, 10 подушок, 8 наволочок [17].

Представники бессарабського нобілітету активно жертвували військовослужбовцям посуд. Так, І. Фукса передав 36 чайних ложок, С. Лівшиця – 24 склянки і графин, С. Розенберг – 6 склянок з блюдцями, Я. Бонгардт – 12 блюдець і 4 підноси.

Після виходу з лазаретів багато солдат під час війни 1877–1878 рр. ще довгий час потребували медичного догляду. Представниці дамського комітету 21 квітня 1878 р. відкрили в м. Кишинів притулок для демобілізованих за станом здоров'я воїнів на 50 осіб. Патронат приймав солдат, які потребували медичної допомоги. Відразу з Габровського шпиталю на лікування поступив 21 воїн [18].

Таким чином, під час російсько–турецької війни 1877–1878 рр. простежується сплеск благодійної діяльності з боку аристократів. У цей час для належного матеріального забезпечення армії дворянський стан Бессарабії продовжив справу речових пожертв, розпочату під час Східної війни. Була проведена активна робота з надання постраждалим воїнам перев'язувального матеріалу. Разом із тим набули розвитку нові форми допомоги, зокрема відкриття та укомплектування лікувальних закладів. Для цих потреб аристократи в 1877 р. жертвували ліжка, постільну білизну й посуд. Гострою проблемою під час військового конфлікту 1877–1878 рр. постала нестача теплих речей. З метою забезпечення одягом військовослужбовців дворянки відкрили в Бессарабії 3 швейні майстерні. Представниці аристократії не лише збирали пожертви, організували роботу у швейних, але й самостійно бралися за виготовлення речей для солдатів.

Перспективу подальшого наукового пошуку ми вбачаємо в поглибленому дослідженні добродійної діяльності бессарабської аристократії в період військового конфлікту 1877–1878 рр., зокрема участі дворян Бессарабії в організації благодійних заходів.

Список використаних джерел

1. Гветадзе, ІГ., 2013. 'Доброчинна та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40–ві рр. XIX – початок XX ст.)', Донецьк: *Донбас*, 390 с.
2. Циганенко, ЛФ., 2010. 'Дворянство Півдня України (друга половина XIX ст, 1917 р.): Монографія', Ізмаїл: *СМІЛ*, 384 с.
3. Гончарова, НО., 2015. 'Доброчинні ініціативи дворян у Бессарабській губернії', *Гуржійські історичні читання*, Вип.10, с.96–98.
4. Башли, МІ., 2013. 'Російське дворянство в історії Бессарабії (70–ті рр. XIX ст., початок XX ст.)', *Матеріали десятої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Україна наукова» (24–26 грудня 2013 р.)*, К.: *Меганом*, с.1–3.
4. 'Бессарабские губернские ведомости', 1877, №27, 9 квітня.
5. 'Національний архів Республіки Молдова', ф.88. Бессарабське дворянське депутатське зібрання (1822–1917 рр.), оп.1, spr.1976. Листування з бессарабським губернатором, повітовими предводителями дворянства про збір пожертвувань серед бессарабського дворянства на користь Червоного Хреста. 18 червня 1877 – 11 листопада 1878 рр., 23 арк.
6. 'Бессарабские губернские ведомости', 1877, №55, 16 липня.
7. 'Обзор деятельности состоящего под покровительством Ея императорского Величества общества попечения о больных и раненых воинах с начала нынешней войны', 1877, СПб.: *Типография и хромолитография А. Траншеля*, 50 с.
8. 'Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск II. Журнал военных действий, веденный в полевом штабе', 1898, СПб.: *Военная типография*, 457 с.
9. Кармалюк, СП., 1998. 'Діяльність організації Червоного Хреста в Україні в 1867–1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01', *Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федькович*, Чернівці, 16 с.
10. 'Бессарабские губернские ведомости', 1877, №98, 14 грудня.
11. 'Бессарабские губернские ведомости', 1877, №86, 14 листопада.
12. 'Кишиневские Епархиальные Ведомости', 1877, №13, 1–15 липня.
13. 'Бессарабские губернские ведомости', 1877, №100, 24 грудня.
14. 'Бессарабские губернские ведомости', 1878, №2, 11 січня.
15. 'Бессарабские губернские ведомости', 1878, №49, 10 липня.
16. 'Сборник Бессарабского земства, издаваемый губернскою земскою управою за 1877 г., №3', 1878, Кишинев: *Земская типография*, 125 с.
17. 'Бессарабские губернские ведомости', 1878, №67, 30 серпня.
18. 'Бессарабские губернские ведомости', 1878, №19, 11 березня.

References

1. Gvetadze, IG., 2013. 'Dobrochynna ta prosvitnyts'ka dijaj'nist' inozemciv na Pivdni Ukraïny (40–vi rr. XIX – pochatok XX st.) (Charitable and educational activities of foreigners in the south of Ukraine (40–ies of the XIX – early XX centuries))', *Donec'k: Donbas*, 390 s.
2. Cyganenko, LF., 2010. 'Dvorjanstvo Pivdnja Ukraïny (druga polovyna XIX st, 1917 r.): Monografija (Nobility of the South of Ukraine (second half of the nineteenth century, 1917): Monograph)', *Izmail': SMYL*, 384 s.
3. Goncharova, NO., 2015. 'Dobrochynni iniciatyvy dvorjan u Bessarabs'kij gubernii' (Benevolent Initiatives of the Nobles in Bessarabia Province)', *Gurzhii'vs'ki istorychni chytannja*, Vyp.10, s.96–98.
4. Bashly, MI., 2013. 'Rosijs'ke dvorjanstvo v istorii' Bessarabii' (70–ti rr. XIX st., pochatok XX st.)', *Materialy desjatoi' Mizhnarodnoi' naukovy-praktychnoi' internet-konferencii «Ukraïna naukova» (24–26 grudnja 2013 r.)*, K.: *Meganom*, s.1–3.
4. 'Bessarabskie gubernskie vedomosti (Bessarabian provincial statements)', 1877, №27, 9 kvitnja.
5. 'Nacional'nyj arhiv Respubliky Moldova (National Archives of the Republic of Moldova)', f.88. Bessarabs'ke dvorjans'ke deputats'ke zibrannja (1822–1917 rr.), op.1, spr.1976. Lystuvannja z bessarabs'kym gubernatorom, povitovymy predvoditeljamy dvorjanstva pro zbir pozhertvuvan' sered bessarabs'kogo dvorjanstva na koryst' Chervonogo Hresta. 18 chervnja 1877 – 11 lystopada 1878 rr., 23 ark.

6. 'Bessarabskie gubernskie vedomosti (Bessarabian provincial statements)', 1877, №55, 16 lypnja.
7. 'Obzor dejatel'nosti sostojashhego pod pokrovitel'stvom Eja imperatorskogo Velichestva obshhestva popечeniya o bol'nyh i ranenyyh voïnah s nachala nyneshnej voïny (An overview of the activities of the Imperial Majesty's patronage of the care society for sick and wounded soldiers since the beginning of the current war)', 1877, SPb.: *Tipografija i hromolitografija A. Transhelja*, 50 s.
8. 'Sbornik materialov po rusko-tureckoj vojne 1877–1878 gg. na Balkanskom poluostrove. Vypusk II. Zhurnal voennyh dejstvij, vedennyj v polevom shtabe (Collection of materials on the Russian – Turkish war of 1877–1878 on the Balkan Peninsula. Release II. Journal of hostilities kept in the field headquarters)', 1898, SPb.: *Voennaja tipografija*, 457 s.
9. Karmaljuk, SP., 1998. 'Dijaj'nist' organizacij Chervonogo Hresta v Ukraïni v 1867–1920 rr.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 (Activities of the Red Cross organizations in Ukraine in 1867–1920 years: dissertation ... candidate of historical sciences: 07.00.01)', *Chernivec'kyj derzh. un–t im. Ju. Fed'kovych*, Chernivci, 16 s.
10. 'Bessarabskie gubernskie vedomosti (Bessarabian provincial statements)', 1877, №98, 14 grudnja.
11. 'Bessarabskie gubernskie vedomosti (Bessarabian provincial statements)', 1877, №86, 14 lystopada.
12. 'Kishinevskie Eparhial'nye Vedomosti (Chisinau Diocesan Sheets)', 1877, №13, 1–15 lypnja.
13. 'Bessarabskie gubernskie vedomosti (Bessarabian provincial statements)', 1877, №100, 24 grudnja.
14. 'Bessarabskie gubernskie vedomosti (Bessarabian provincial statements)', 1878, №2, 11 sichnja.
15. 'Bessarabskie gubernskie vedomosti (Bessarabian provincial statements)', 1878, №49, 10 lypnja.
16. 'Sbornik Bessarabskogo zemstva, izdavaemyj gubernskoju zemskoju upravoju za 1877 g., №3 (Collection of Bessarabian Zemstvo, published by the provincial district council for 1877, №3)', 1878, Kishinev: *Zemskaja tipografija*, 125 s.
17. 'Bessarabskie gubernskie vedomosti (Bessarabian provincial statements)', 1878, №67, 30 serpnja.
18. 'Bessarabskie gubernskie vedomosti (Bessarabian provincial statements)', 1878, №19, 11 bereznja.

Volkanova N. V., teacher of Ukrainian and World History and Culture, Izmail State University of Humanities (Ukraine, Izmail), nvolkanova@gmail.com

Welfare help to the army from the Bessarabia aristocrats during Russo–Turkish war of 1877–1878

In each war where the Russian Impair was participated there was a strengthening charitable activity to the good of the army. In such difficult time all population stratum of the country considered that it was their obligation to give a strong help to the army. The representatives of the Bessarabia aristocrats were played an important role in this process. Nobilities, with another population stratum of the Russian Impair helped very active to the army, but as compared to the staplers, citizens and bonded peasants representatives of the nobility had significant status, which were played a great part of conducting war. The purpose of the article is to study the place and the role of the nobility of the Bessarabia in welfare assistance to the army during military conflict of 1877–1878. For its implementing we used methods of system analysis, specification and historical system. It was proved that the aristocrats of Bessarabia province during the Russo–Turkish War of 1877–1878 sacrificed actively undergarments, warm clothes, dressing material for military personnel.

Keywords: Nobility, Bessarabia, charity, the Russian–Turkish War of 1877–1878, welfare help.

* * *

УДК 94(410):061.231–058.243:070(470+571)

Ботіка Т. С.,

кандидат історичних наук, Одеська національна академія харчових технологій (Україна, Одеса), btatiana654@gmail.com

АНГЛІЙСЬКИЙ ТРЕД-ЮНІОНІЗМ НА СТОРІНКАХ РОСІЙСЬКИХ ЧАСОПИСІВ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглядаються повідомлення про англійські тред-юніони, опубліковані на сторінках російських часописів. Аналізується специфіка створення тред-юніонів та виявлені їхні характерні особливості.

Ключові слова: Велика Британія, тред-юніони, суспільство, робітничий рух, спілка, російські часописи.

Історія громадської думки Росії початку ХХ ст. знає чимало прикладів прискіпливого ставлення до Великої Британії, країни, чиє світове надбання не одне століття залишалося головним козирем на світовому просторі. На початку ХХ ст. російська громадськість актуалізувала свою увагу до внутрішньополітичного курсу Великої Британії. Особливу популярність отримав англійський профспілковий рух, що уособлювали тред-юніони. На сторінках часописів журналістів приваблював несхожий на російський спосіб організації робітничого класу в Англії. У Росії англійський тред-юніонізм отримав поширення, оскільки в порівнянні з іншими країнами саме у Великій Британії простежувався значний прошарок робітничої аристократії.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. – період істотного піднесення англійського робітничого руху. Втрата промислової монополії, загострення конкуренції на світових ринках, прагнення підприємців зменшити витрати на виробництво призвели до зниження життєвого рівня робітничого класу, який у відповідь посилив боротьбу за свої права. За кількістю та організованістю профспілок Англія у ті часи посідала перше місце у світі. Саме тому звернення російських часописів до британських проблем носить ґрунтовний характер.

Поштовхом до масової організації профспілок в Росії стали революційні події 1905–1907 рр., які призвели до запровадження договірних відносин між роботодавцями та робітниками. Крім того, в умовах послаблення цензури, в російську суспільну свідомість проникла необхідність створення товариств по захисту людей праці. Профспілки почали формуватися із представницьких органів робітників, які обстоювали їхні інтереси під час укладання колективних угод делегатських та депутатських зборів.

Звертаючись до історії тред-юніонів, варто відзначити, що профспілки виникли у другій половині ХVІІІ ст. [4, с. 10] у Великій Британії як асоціації висококваліфікованих робітників, що об'єднувалися для захисту своїх професійних інтересів. Виникнення профспілок було закономірною відповіддю найманих працівників на дії власників виробництв. Перші профспілки мали локальний характер і об'єднували в основному представників однієї професії. Згодом такі організації почали називатися професійними спілками – тред-юніонами (trade – професія, ремесло та union – об'єднання). Впродовж ХІХ ст. вони утворилися утвердилися в усіх розвинутих країнах Європи та світу. Поступово відбувалося об'єднання на рівні галузей і включення до організацій некваліфікованих робітників. Цей процес виявився тривалим. Наприкінці ХІХ ст. створилися національні профспілкові центри (об'єднання). Одним із найстаріших таких центрів став Британський конгрес тред-юніонів, створений у 1868 р. Поступово розширилася соціальна база профспілок: крім висококваліфікованих робітників, вони стали об'єднувати також напів-кваліфікованих і некваліфікованих робітників, а згодом і службовців. Спочатку профспілки створювалися в основному в галузях матеріального виробництва, а згодом поширилися на невиробничу сферу. З моменту виникнення профспілок вони відчували жорсткий вплив з боку роботодавців і держави. На першому етапі становлення профспілок відбувалось нелегально,

існувало навіть кримінальне покарання за членство в «змовницьких організаціях» – так офіційні правлячі кола називали профспілки. Діяли також закони про робочі коаліції, відповідно до яких профспілки і страйки категорично заборонялися. За порушення цих законів лідеру профспілкової організації загрожувало тюремне ув'язнення, а грошові кошти підлягали конфіскації.

Проте, не зважаючи на будь-які умови суспільного життя, головне покликання профспілкових організацій полягало у захисті соціально-економічних інтересів робітників [10, с. 26].

У 1899 р. світ побачив російський переклад праці подружжя С. і Б. Уебб «История рабочего движения в Англии» [8, с. 2; 7]. В Англії робота вийшла у 1894 р. під назвою «The history of trade unionism». Саме С. і Б. Уебб зробили значний внесок у всю історіографію англійського робітничого руху. Періодизація англійського профспілкового руху, що здійснили дослідники, надовго зберіглася в літературі подальших років. На думку науковців, історія робітничого руху в Англії представляла собою частину загального політичного розвитку країни. Діяльність тред-юніонів розглядалася ними крізь призму політичних трансформацій. Під поняттям «робітничі спілки» історики розуміли асоціацію найнятих працівників, яка створювалася з метою збереження або покращення відповідних умов праці [1, с. 191].

Проблемі робітничих об'єднань присвячена праця німецького економіста Л. Брентано «Профессиональные организации рабочих» [2], переклад якої з'явився в Російській імперії у 1903 р. В ній автор, описуючи розвиток профспілкового руху у країнах Європи, вагоме місце відвів Англії. Зокрема, ним подана історія виникнення англійських робітничих спілок. Центральне місце у книзі присвячено висвітленню питань економічного характеру, які, на думку автора, особливо позначилися на діяльності тред-юніонів.

Специфіка тред-юніонів проаналізована у повідомленнях, що відображають історію англійського робітничого руху. Професійні спілки – постійно діючі громадські організації найманих працівників, які виражають, представляють і захищають їхні групові інтереси, насамперед щодо найму робочої сили. В підтвердження цієї точки зору, «Современный мир» у 1907 р. назвав тред-юніони найстарішими в світі професійними робітничими спілками. Діяльність тред-юніонів журнал розглядав крізь призму питань безробіття в країні. Відповідно до цього, виділені дві характерні особливості, притаманні англійському тред-юніонізму. По-перше, тред-юніони ставили своїм головним завданням допомагати робітникам у випадку безробіття. Вони також надавали пільги працівникам, що постраждали внаслідок нещасних випадків та в період тимчасової непрацездатності. По-друге, тред-юніони виступали в якості організацій, що відстоювали права своїх членів під час переговорів з підприємцями [7, с. 73–76].

У 1906 р. «Московском еженедельнике» знайдені відомості щодо розвитку профспілкового руху не лише в країнах Європи, але й в Росії [3, с. 34].

Інформативна стаття про тред-юніони з'явилася на сторінках «Мира Божьего» у 1906 р. В ній автор намагався виявити численність англійських тред-юніонів. Для

аналізу оглядачем часопису був розглянутий відрізок часу з 1895 по 1904 рр. включно. В результаті автор засвідчив, що загальна кількість робітничих спілок в кінці 1904 р. досягла 1.148, яка налічувала 1.866.705 членів. Автор встановив, що в цілому робітничі спілки з кожним роком мали тенденцію до збільшення. Про це свідчать відомості, наведені в огляді, автор якого зазначив, що у 1904 р. загальна кількість тред-юніоністів була значна більшою ніж у 1899 р. [6, с. 45]. Спостерігач також торкнувся фінансової сторони об'єднань тред-юніонів. На його думку, найбільші їхні витрати полягали в організації та підтримці страйків на користь безробітних.

У 1908 р. «Русская мысль» повідомляла про постійні конфлікти, що виникали між працевдавцями та робітниками. Визначалась також загрозлива роль подібних суперечок у загальній структурі соціальних відносин [9, с. 29]. Російська дійсність після революції 1905–1907 рр. мала чітке уявлення про те, що страйками та іншими формами тиску на капітал робітники вимушували власників до відповідних поступок.

Про організацію конфліктів писав «Вестник Европы». На сторінках цього видання журналісти неодноразово вказували на вкрай важке становище трудівників, а також страйки, що час від часу проходили на вулицях Лондона та інших міст Великої Британії. У 1912 р. подана інформація про страйковий рух в Англії. В статті мова йшла про розв'язання конкретного конфлікту між власниками та робітниками вугільної промисловості, під час якого останні потребували більш значної платні за свою працю [5, с. 383–384].

Таким чином, звернення російських часописів до історії Великої Британії, без сумніву, представляє інтерес. Російські читачі на основі даних повідомлень могли скласти відповідне уявлення про англійський тред-юніонізм. Аналіз матеріалів більшості повідомлень характеризує високий рівень уваги журналістів до основних проблем соціально-економічного розвитку Великої Британії. У більшості статей кореспондентами порушувалися серйозні проблеми внутрішньополітичного життя країни. Проте, російськими часописами висвітлені не всі аспекти англійського тред-юніонізму. Здебільшого, публікації носять несистемний характер, що вказує на недоліки відомостей та джерел, а також переконання, яких дотримувались видання. Тим не менш, звернення російських часописів початку ХХ ст. до соціально-економічної історії Великої Британії представляє глибоке наукове та практичне значення.

Список використаних джерел

1. Ботіка, Т.С., 2011. 'Діяльність англійських тред-юніонів у висвітленні російських часописів кінця ХІХ – початку ХХ ст.', *Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова*, Одеса, Вип.22, с.191–199.
2. Brentano, L., 1903. 'Профессиональные организации рабочих', СПб., 57 с.
3. Brun, M., 1906. 'Стачки рабочих и палаты труда', *Московский еженедельник*, №15, с.33–39.
4. Золотов, АВ., 2011. 'Развитие профсоюзного движения России', Н.Новгород, 374 с.
5. 'Иностранное обозрение. Грандиозная забастовка в Англии', 1912. *Вестник Европы*, №3, с.383–385.
6. 'Иностранное обозрение. Статистика тред-юнионов', 1906. *Мир Божий*, №4, с.45–46.

7. Надев, К., 1907. 'Безработица и профессиональные рабочие союзы на Западе', *Современный мир*, №1, с.73–89.

8. Уэбб, С. и Б., 1899. 'История рабочего движения в Англии', СПб., 363 с.

9. Швиттау, Г., 1908. 'Организации работодателей в их отношениях с организованными рабочими', *Русская мысль*, №11, с.29–49.

10. Юргенс, ИЮ., Можяев, ВЕ., 1996. 'Профсоюзы: вчера, сегодня, завтра', М., 96 с.

References

1. Botika, TS., 2011. 'Dijal'nist' anglijs'kyh tred-unioniv u vysvitleni rosijs'kyh chasopysiv kincja XIX – pochatku XX st. (The activities of British trade unions in the coverage of Russian periodicals of the late nineteenth and early twentieth centuries)', *Zapysky istorychnogo fakul'tetu / Odes'kyj nacional'nyj universytet imeni I. I. Mechnykova*, Odesa, Vyp.22, s.191–199.

2. Brentano, L., 1903. 'Professional'nye organizacii rabochih (Professional organizations of workers)', SPb., 57 s.

3. Brun, M., 1906. 'Stachki rabochih i palaty truda (Strikes of workers and chambers of labor)', *Moskovskij ezhenedel'nik*, №15, s.33–39.

4. Zolotov, AV., 2011. 'Razvitie profsojuznogo dvizhenija Rossii (The development of the trade union movement in Russia)', N.Novgorod, 374 s.

5. 'Inostrannoe obozrenie. Grandioznaja zabastovka v Anglii (Foreign Review. Grand strike in England)', 1912. *Vestnik Evropy*, №3, s.383–385.

6. 'Inostrannoe obozrenie. Statistika tred-unionov (Foreign Review. Trades Union Statistics)', 1906. *Mir Bozhij*, №4, s.45–46.

7. Nadev, K., 1907. 'Bezrobotica i professional'nye rabochie sojuzy na Zapade (Unemployment and professional unions in the West)', *Sovremennyj mir*, №1, s.73–89.

8. Ujebb, S. i B., 1899. 'Istorija rabocheho dvizhenija v Anglii (The history of the labor movement in England)', SPb., 363 s.

9. Shvittau, G., 1908. 'Organizacii rabotodatelej v ih otoshenijah s organizovannymi rabochimi (Employers' organizations in their relationship with organized workers)', *Russkaja mysl'*, №11, s.29–49.

10. Jurgens, IU., Mozhaev, VE., 1996. 'Profsojuzy: vchera, segodnja, zavtra (Trade unions: yesterday, today, tomorrow)', M., 96 s.

Botika T. S., PhD, Odessa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odessa), btatiana654@gmail.com

English trade unionism on the pages of Russian magazines at the beginning of the 20th century

The reports about English trade unions are depicted on the pages of the Russian magazines. The peculiarity of making of trade unions is analyzed and their main characteristic features are investigated.

Keywords: Great Britain, trade unions, society, working movement, union, Russian magazines.

* * *

УДК 327.39(53)

Гуцало С. Є.,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник, Інститут всесвітньої історії НАН України (Україна, Київ), tatoserg@ukr.net, asia-afrika@rambler.ru

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У РЕГІОНІ БЛИЗЬКОГО СХОДУ В ХХ–ХХІ СТ.

Досліджуються інтеграційні процеси в регіоні Близького Сходу протягом тривалого історичного періоду. Стисло показані тенденції діяльності провідних регіональних і субрегіональних арабських організацій, зокрема, Організації Саадабадського пакту, Ліги арабських держав, Ради співробітництва арабських держав Перської (Арабської) Затоки, Союзу Арабського Співробітництва. Аналізуються як позитивні аспекти міжарабського співробітництва, так і його недоліки в різних історичних умовах.

Ключові слова: Близький Схід, арабська інтеграція, міжарабська організація, субрегіональне співробітництво арабських країн, міжнародний договір, пакт про інтеграцію.

Метою запропонованої статті є дослідження інтеграційних тенденцій і проектів у регіоні Близького Сходу протягом ХХ – ХХІ століть. Головна увага приділяється не теоретичній інтеграції, а діяльності реальних близькосхідних інтеграційних організацій.

Згадана тема висвітлена в декількох дисертаційних дослідженнях і ряді публікацій д.і.н., професора Ю. С. Скорохода. Але комплексний розгляд суб-регіональних міжарабських об'єднань в контексті загально арабських інтеграційних устремлень робиться вперше. Також *вперше* робиться короткий аналіз діяльності Організація Близькосхідної Антанти (міжвоєнний період) та Союзу Арабського Співробітництва (1980–1990 рр.).

Досліджуючи обрану тему, треба коротко констатувати, що регіон Близького Сходу завжди знаходився в центрі світової політики і входив до сфер стратегічних інтересів провідних світових держав.

Короткий екскурс в історію показує, що перша регіональна організація на Близькому Сході була створена разом з підписанням 8 липня 1937 р. в Тегерані в Саадабадському палаці так званого **Саадабадського пакту**. **Створена організація одержала назву Близькосхідної Антанти**. Пакт підписали представники Афганістану, Ірану, Іраку і Туреччини на 5 років з продовженням на такі ж періоди у випадку відсутності денонсації Пакту однієї зі сторін. Пакт набув чинності 25 червня 1938 р. і оформив, як вже згадувалося вище Організацію Близькосхідної Антанти. Укладенню пакту активно сприяла Велика Британія з метою укріплення своїх позицій на Близькому та Середньому Сході. Учасники Пакту зобов'язалися проводити політику невтручання у внутрішні справи один одного і поважати недоторканість кордонів, як зовнішніх, так і двосторонніх, взаємно відмовитися від актів агресії. Сторони домовилися проводити взаємні консультації у випадку виникнення міжнародних конфліктів, захищати спільні інтереси, не допускати створення і діяльності на своїй території організацій і озброєних формувань, що переслідують ворожі цілі проти однієї зі сторін Пакту. Одночасно з Пактом був підписаний Протокол про створення постійно діючого органу – Ради Близькосхідної Антанти у складі міністрів 4 держав. У часи Другої світової війни територія Іраку фактично формально повернулася під протекторат Великої Британії. Іран був окупований британськими і радянськими військами. Таким чином, учасники Пакту зайняли різні позиції стосовно ворогуючих сторін і Пакт розпався [1, с. 5–6].

Після закінчення Другої світової війни США та Велика Британія перейшли до політики створення регіональних військово-політичних блоків для просування власних і спільних інтересів у різних частинах світу. На Близькому та Середньому Сході великі держави підтримали практику розширення діяльності Туреччини та Іраку як учасників **підписаного 24 лютого 1955 р. Багдадського пакту (блоку)**. **У серпні 1959 р. Багдадський пакт було перетворено в Організацію Центрального Договору (СЕНТО), до якого приєдналися Велика Британія як постійний член і США як спостерігач**. Провідну керуючу антикомуністичну і антирадянську роль у СЕНТО відігравали США. Але після революції 1958 р. в Іраку новий Багдад відмовився від участі в Організації

Центрального Договору (формально вихід Іраку з СЕНТО стався у 1959 р.).

У 1960-х рр. США, прагнучи стримати розвал СЕНТО уклали дублюючі СЕНТО двосторонні військові угоди з Іраном, Пакистаном і Туреччиною. Втім, подолати протиріччя в рамках СЕНТО американцям не вдалось. Тим більше, що ісламські сили набрали потужності в Ірані, що призвело до ісламської революції. У 1979 році Іран та Пакистан заявили про вихід з блоку. Того ж 1979 р. Туреччина запропонувала припинити діяльність СЕНТО [2, с. 314–315].

Найбільш відома близькосхідна інтеграційна організація – Ліга арабських держав (ЛАД) – належить до найстаріших регіональних організацій афро-азіатського світу.

Після Другої світової війни на противагу планам Великої Британії на Близькому Сході, в Арабському світі склалася вісь Каїр – Ер-Ріяд. У лютому 1944 р. з ініціативи прем'єр-міністра Єгипту розпочалися консультації з питання створення міжнародної панарабської організації – Ліги арабських держав.

У жовтні 1944 р. на конференції в єгипетському місті Александрія представників Єгипту, Саудівської Аравії, Сирії, Трансйорданії, Іраку і Лівану був підписаний «Александрійський протокол» про створення підготовчого комітету генерального арабського конгресу [3, р. 201–204].

Остаточні цілі і принципи ЛАД було сформульовано у Пакті (Статуті) ЛАД, підписаному 22 березня 1945 р. у Каїрі в палаці Аз-Зафаран лідерами 6 арабських держав. 10 травня 1945 р. Пакт набув чинності.

Пакт складається з преамбули і двадцяти статей, що трактують питання членства в ЛАД, поправок до Пакту і ратифікації Пакту. Складовою частиною Пакту вважаються три додатки до нього – про Палестину, про співробітництво з арабськими країнами, які не беруть участі в Раді ЛАД, про призначення генерального секретаря ЛАД [4, р. 125].

Основними органами Ліги, згідно Пакту і Договору про спільну оборону і економічне співробітництво 1950 р., стали Рада Ліги, Рада спільної оборони, Економічна рада і Генеральний секретаріат. Практика арабських міжнародних відносин додала до цих органів ще один – арабські наради на вищому рівні – Конференції (саміти) глав держав і урядів, що по суті стали головним форумом ЛАД.

Станом на сьогодні, основним робочим органом ЛАД є Рада зі штаб-квартирою в столиці Єгипту. Рада складається з представників усіх держав-членів ЛАД. Кожна держава має в Раді один голос.

Рішення Ради, ухвалені одногосно, мають обов'язкову силу для всіх держав-членів Ліги. Рішення Ліги, ухвалені більшістю голосів, обов'язкові лише для держав, що голосували позитивно за такі рішення.

Держава-член Ліги, яка постраждала від збройного нападу, або якій загрожує збройний напад, має право вимагати негайного скликання Ради ЛАД. Згідно ст.2 Договору про спільну оборону і економічне співробітництво між державами ЛАД від 13 квітня 1950 р., члени ЛАД розглядають будь-який акт збройної агресії, здійсненої проти одного чи декількох з них або проти їхніх збройних сил, як агресію проти них усіх. «Тому, згідно з правом на самозахист, вони

зобов'язуються, кожен окремо або колективно, прийти на допомогу державі чи державам, що піддалися агресії, і негайно прийняти, окремо чи колективно, всі доступні заходи, включаючи використання збройної сили, для відбиття агресії і встановлення миру та безпеки» [5, р. 4–9].

На ранньому етапі своєї діяльності ЛАД об'єднала держави зі спорідненою політичною і соціально-економічною організацією. Проте, вже тоді було очевидно, що внаслідок різних рівнів економічного розвитку, зрілості суспільних відносин в цих країнах в рамках ЛАД будуть проявлятися як доцентрові, так і відцентрові тенденції. Об'єднання в Лігу допомогло незалежним на той час країнам отримати інститут узгодження зовнішньополітичних курсів, але не змогло вивести співробітництво (ні в той час, ні пізніше) на такий рівень, коли б ЛАД могла стати втіленням системи колективної безпеки на Близькому Сході та у Північній Африці, гарантувати від нових регіональних конфліктів. В області координації спільної соціально-економічної політики успіхи Ліги ще скромніші.

Для ЛАД помітними є декілька етапів розвитку і впливу на ситуацію у Близькосхідному регіоні.

Період 1944–1952 рр. ознаменувався зміцненням держав-членів ЛАД завдяки їх відвертому анти-ізраїльському курсу. Після невдалої для арабів війни 1948 р. країни-члени ЛАД у 1950 р. уклали Договір про спільну оборону. Це важливий документ, але він не відіграв ніякої ролі у наступній війні 1956 р. Тому нове єгипетське керівництво на чолі з Г. А. Насером пішло на нові форми співпраці зі співдружністю арабських держав. Маєтсья на увазі проведення міжарабських самітів, перший з яких відбувся у 1964 р. Фактично вже тоді араби почали замислюватися над можливістю нової війни з Ізраїлем, яка і відбулася в червні 1967 р. Важко покладати провину за цю війну на одну із сторін. Але очевидно, що Єгипту не потрібно було перекривати доступ торгових кораблів до ізраїльського порту Ейлат, що стало безпосереднім приводом для війни. Переживши чергову поразку у новій Шестиденній війні, араби підсумували наслідки збройних протистоянь з Ізраїлем на відомому саміті ЛАД 1967 р. в Хартумі.

Період 1978–1982 рр. являє собою один з найскладніших, навіть кризових, етапів в історії ЛАД. У цей час, внаслідок укладення Єгиптом кемп-девідських угод з Ізраїлем, Ліга виявилася нездатною практично сприяти пошуку альтернативних мирних шляхів врегулювання найнебезпечнішого конфлікту в регіоні – арабо-ізраїльського. До 1982 р. вона залишалася на позиціях трьох «ні», сформульованих вже згаданою Хартумською 1967 р. нарадою ЛАД: «ні» миру з Ізраїлем, «ні» переговорам з Ізраїлем, «ні» визнанню Ізраїлю. ЛАД ігнорувала той історичний прецедент, який являли собою кемп-девідські угоди, коли вперше на практиці був реалізований принцип «мир в обмін на землю».

Перші ознаки реалізму інших арабських лідерів проявилися на двоетапній нараді 1981–1982 рр. у марокканському місті Фес. Саме тоді за ініціативи тогочасного короля Саудівської Аравії Фахда ЛАД ухвалила перший загальноарабський план врегулювання близькосхідного конфлікту. План Фахда в завуальованій формі визнавав право Ізраїлю на існування в обмін на арабські землі та нічого не говорив про Організацію

визволення Палестини (ОВП), яку ізраїльтяни у той час вважали терористичною організацією.

Заради справедливості слід підкреслити, що більшість членів ЛАД, незважаючи на власний пропагандистський бойкот Єгипту, *фактично і формально не виключили Єгипет зі складу ЛАД, а його членство в даній організації було тільки призупинено.* Єгипет не був у повній ізоляції, а його приклад, як вже згадувалося вище, навіть надихнув реалістично мислячих політиків, у першу чергу Саудівську Аравію, Марокко, Йорданію на пошук мирних підходів в контексті розгляду перспектив відносин з Ізраїлем. Феський план, який незважаючи на деякі недоліки, свідчив про розуміння більшістю конструктивно мислячих арабських керівників необхідності пошуку шляхів до тривалого миру на Близькому Сході.

1980–і рр. стали періодом випробування ЛАД на міцність. З однієї сторони, після неприйняття Ізраїлем Феського плану частина арабських керівників фактично пішла на спроби підключити ОВП та Йорданію до кемп-девідського процесу в обхід ЛАД. Це була вже інша крайність, тому що одержати необхідні міжнародно-правові гарантії від Ізраїлю і США цьому курсу не вдалося. Тому 1982–1985 рр. – це роки кризи в ЛАД, коли протиріччя між радикальними і поміркованими режими заважали просуванню вже, здавалося б, схваленого більшістю арабів Феського плану.

У середині 1980–х рр. ускладнився весь комплекс міжнародних відносин у регіоні: крім арабо-ізраїльського конфлікту, ліванської війни, продовжилася ескаляція ірано-іракського і західно-сахарського конфліктів. Щоб уникнути розширення зон всіх цих найнебезпечніших конфліктів (а крім них були ще війни в Чаді, Судані, Ерітреї), ЛАД повинна була діяти, зміцнювати свій авторитет. У самій ЛАД відбулися важливі внутрішні зміни: організаційно оформилася група поміркованих держав – у **1981 р. виникла Рада співробітництва арабських держав Перської (Арабської) затоки.** Шість її членів (Саудівська Аравія, Кувейт, ОАЕ, Бахрейн, Катар, Оман) стали ініціаторами підвищення ефективності рішень Ліги. Цьому в значній мірі сприяло блокування Іраку з Радою співробітництва. У той час Ірак посилював позиції поміркованих сил в ЛАД. За зазначених умов стало можливим проведення етапної наради ЛАД в Алжирі (1988 р.), де був знову підтверджений Феський план, засуджений міжнародний тероризм. Рішення Алжирської наради відкрили шлях до повернення Єгипту в ЛАД, а також першого проголошення незалежності Держави Палестина. Повернення АРС до ЛАД відбулося у 1989 р. на саміті арабських держав у Касабланці.

Необхідно додати, що революційний вплив на всі процеси в ЛАД справило перше палестинське повстання на окупованих територіях (перша інтифада). Воно значно посилило позиції Я. Арафата, дозволило йому зробити нові реалістичні кроки: визнати резолюцію 242, визнати право Ізраїлю на існування, відмовитися від тероризму.

Період 1988–1989 рр. в діяльності ЛАД можна охарактеризувати як один з найбільш вдалих. По-перше, нові неконфронтаційні підходи перемогли на нарадах лідерів арабських країн в Алжирі (1988 р.) і в Касабланці (1989 р.) [6, р. 13–14]. По-друге, жорстка позиція ЛАД щодо ірано-іракського конфлікту значною

мірою сприяла його локалізації і припиненню. І третє, що дуже важливо, від імені ЛАД був розроблений план врегулювання 15-річної громадянської війни в Лівані (Таїфський план), який визнали більшість протиборчих в Лівані сил. Склалися реальні передумови для конструктивного тиску на Ізраїль з палестинської проблеми. **У 1989–1990 рр. оформився другий поміркований форум арабських держав, так званий Союз Арабського Співробітництва (САС) у складі Єгипту, Іраку, Йорданії та Північного Ємену.** САС офіційно оформив союз згаданих чотирьох арабських країн, який фактично працював з 1980 р., коли розпочалась ірано-іракська війна. Каїр постачав Багдаду зброю, яка йорданськими автошляхами потрапляла в Ірак. Згодом у цій місцевості було вирішено прокласти залізницю. Згадане чотиристороннє співробітництво користувалося підтримкою Саудівської Аравії, яка вже тоді розглядала шіїтську небезпеку з боку Ірану та перспективу посилення впливу шіїтів-зейдитів у Північному Ємені. Створення САС у лютому 1989 р. МЗС Саудівської Аравії вітав спеціальною заявою. І знову доводиться констатувати, що всі зазначені позитивні процеси посилення поміркованих держав були значною мірою загальмовані через іракську агресію проти Кувейту у серпні 1990 р.

З іншого боку, не можна не зазначити, що дві війни арабських союзників США проти Іраку ще більше загострили кризу як в міжарабських відносинах, так і в діяльності ЛАД у цілому.

Наступним періодом діяльності ЛАД став початковий відтинок часу в XXI столітті.

Тут важливо зазначити, що наради Ліги на вищому рівні практично перестали проводитися. Лише у 2001 р. саміт в Аммані визначив у нових історичних умовах принципові питання спільних підходів арабських країн до проблем ситуації на Близькому Сході, коли після двох анти-іракських війн США перетворилися з фактору зовнішнього впливу на події в регіоні у фактор постійної присутності на Близькому і Середньому Сході.

Варто також відзначити, що всі арабські і позарегіональні керівники приділяли і приділятимуть увагу пошуку місця **проблеми Єрусалима** в усьому комплексі проблем арабо-ізраїльського протистояння. Залишаючись органічною частиною палестинської проблеми, це питання має велике політичне значення [7, р. 34, 62].

Специфіка ставлення арабських країн до даної проблеми пояснюється значною мірою роллю ісламу в Арабському світі [8, с. 124]. Мусульманська релігія тут набагато сильніша, ніж іудаїзм в Ізраїлі, чи християнство в Європі. Мусульманські богослови в більшості арабських країн фактично інтегровані в систему політичної влади. Ідея особливої ролі арабів у боротьбі всіх мусульман за збереження священної ісламу має глибокі історичні й ідеологічні корені [9, с. 50–51]. Свій внесок у розробку зазначених поглядів зробив і перший генеральний секретар Ліги арабських держав Абд ар-Рахман Аззамі [10, р. 2]. Розвиваючись у специфічних культурно-релігійних умовах регіону, панарабізм та арабський націоналізм, вираженням яких великою мірою стала ЛАД, ніколи не був секуляристським, як на Заході чи в певних аналогічних течіях єврейської діаспори. Це й визначило особливий зв'язок, навіть

сплав політики та релігії в Арабському світі, важливість традиційного мусульманського релігійно-морального ідеалу в суспільному житті.

Як вже зазначалося вище, з початком 2000-х рр. ЛАД потрапила до смуги чергового послаблення ефективності своїх рішень. З 2002 р. по березень 2008 р. саміти ЛАД фактично не проводилися. А на 27-му саміті ЛАД, який відбувся в Бейруті у березні 2008 р. були присутні представники лише 13 з 22 арабських країн. Причому найвпливовіші арабські країни – Єгипет і Саудівська Аравія не були представлені взагалі. Центр близькосхідної інтеграційної політики знову змістився в Каїр та до найбагатших арабських країн-членів Ради співробітництва держав Перської (Арабської) затоки.

Етапним у XXI столітті став саміт ЛАД 27 березня 2002 р. у Бейруті. Варто зазначити що його відвідали лише 10 з 22 керівників арабських країн. Але саме скликанню зазначеному форуму присвятив свою мирну ініціативу тогочасний кронпринц Саудівської Аравії Абдулла Бен Абдель Азіз. Його план являє по суті принципову пропозицію щодо припинення арабо-ізраїльського конфлікту. Після схвалення самітом ЛАД у Бейруті ініціатива стала відома світові як Арабська мирна ініціатива 2002 р. План передбачає 1) повне виведення ізраїльських військ з усіх окупованих арабських територій, включаючи сирійські Голанські висоти, і території частково окупованого південного Лівану до лінії розмежування, які існували станом на 4 червня 1967 р.; 2) досягнення справедливого вирішення проблеми палестинських біженців згідно резолюції Генеральної Асамблеї ООН №194 від 11 грудня 1948 р.; 3) створення і визнання незалежної і суверенної Палестинської держави на всіх палестинських територіях станом на 4 червня 1967 р. на Західному березі річки Йордан і Секторі Газа зі столицею у Східному Єрусалимі.

Далі, згідно вказаного мирного плану, у відповідь на визнання Ізраїлем зазначених пропозицій, усі арабські держави 1) вважатимуть арабо-ізраїльський конфлікт закінченим і підпишуть мирний договір з Ізраїлем та визнають мир між усіма державами Близькосхідного регіону; 2) встановлять нормальні відносини з Ізраїлем в рамках всеохоплюючого миру між сторонами. Згідно цього плану, від імені керівництва Саудівської Аравії всі арабські держави виходять до Ради Безпеки ООН з ініціативою, яка спирається на два базових принципи: нормальні відносини і безпека для Ізраїлю в обмін на повний вихід Ізраїлю з усіх окупованих арабських територій, визнання незалежності Палестинської держави зі столицею у Східному Єрусалимі, а також повернення біженців згідно резолюції ГА ООН №194. ЛАД готова досягти переговорного врегулювання проблеми палестинських біженців без згадування арабами термінів «право на повернення» «всіх палестинських біженців» [11, р. 2].

Розуміючи нагальну необхідність вироблення паралельних зовнішнім внутрішнім загальноарабських принципів реформ, кронпринц Саудівської Аравії Абдулла Бен Абдель Азіз у 2002 р. також додатково запропонував арабським лідерам розглянути саудівський проект найважливіших підходів до проблеми внутрішніх реформ. Після схвалення вказаного саудівського плану країнами ЛАД в грудні 2002 р. цей план одержав назву «Арабської хартії» [12]. Саудівське керівництво вважало,

що згадане було необхідно, щоб запобігти непотрібним внутрішньо-арабським соціальним катаклізмам.

Але шлях навіть до можливості припущення арабо-ізраїльського примирення виявився дуже тернистим. Лише 9–10 липня 2007 р. ЛАД відрядила, а Ізраїль погодився прийняти арабську делегацію на чолі з єгипетським міністром закордонних справ Ахмедом Абуль Гейтом [13].

Проте загалом офіційна реакція Ізраїлю на нову мирну ініціативу ЛАД була стриманою, хоча і викликала неоднозначну дискусію в ізраїльському істеблішменті [14]. У черговий раз налагодити діалог з Ізраїлем вже у квітні 2014 р. спробував палестинський лідер Махмуд Аббас, який підтвердив готовність палестинської сторони відновити переговори з Ізраїлем і закликав переглянути позицію Тель-Авіва до можливості компромісних варіантів у відповідь на відновлення переговорів з палестинцями Західного берега річки Йордан (без екстремістів з ХАМАСу) та повернутися на відновлених переговорах до концепції двох держав [15].

На 29-му саміті ЛАД в Аммані 29–30 березня 2017 р., який фактично відродив панарабську організацію після тривалої стагнації (у саміті взяли участь 21 з 22 лідерів арабських країн), араби на чолі з новим королем Саудівської Аравії Салманом знову підтвердили мирний план 2002 р. і відсутність бажання військово-конфронтувати з Ізраїлем за умови схвалення ним мирного плану [16]. Ситуація в регіоні Близького Сходу різко загострилася після визнання новим президентом США Дональдом Трампом столицею Ізраїлю міста Єрусалим (9 грудня 2017 р.). У відповідь на згадане, понад 60 країн світу (в основному арабських та мусульманських) визнали Єрусалим столицею Держави Палестина. Самі ж арабські держави провели позачерговий 31-й саміт ЛАД у квітні 2018 р. в саудівському місті Дахран. Згадана нарада була названа «Єрусалимським самітом ЛАД» і різко засудила вказані кроки США та Ізраїлю щодо визнання Єрусалиму столицею Ізраїлю [17].

Загалом необхідно підкреслити, що у другому десятилітті ХХІ століття урізноманітнилися загрози, з якими зіштовхуються арабські країни. Передусім тут необхідно згадати проблему тероризму, а також посилення протиріч між Іраном та країнами-членами Ради співробітництва арабських країн Перської (Арабської) затоки і перш за все, Саудівською Аравією. Головними міжнародними проблемами у кризових саудівсько-іранських відносинах стали війни в Сирії та Ємені.

На 28-му саміті ЛАД 30–31 березня 2015 р. в єгипетському місті Шарм аш-Шейх повалений, але підтриманий саудитами президент Ємену А. Хаді закликав до відкритого втручання Саудівської Аравії та створеної нею коаліції 10 арабських держав в єменський конфлікт, який розпалював і розпалює Іран [18].

На 29-му саміті ЛАД 11–12 вересня 2017 р. в Йорданії арабські країни знову закликали боротися з тероризмом і гегемонізмом (не згадуючи в тексті заключної резолюції саміту конкретно Іран, який стоїть за війнами в Ємені та Сирії). Коли ж постійний представник Катару при ЛАД Султан Саад Аль-Мураїхі намагався висловитися про відкритість іранської дипломатії до компромісних рішень щодо деяких питань ситуації в Близькосхідному регіоні, представники антитерористичного квартету (Саудівська Аравія, Єгипет, ОАЕ та Бахрейн) фактично влаштували

анти-іранський та анти-катарський словесний демарш, який ще більше поглибив кризу в стосунках ЛАД з Іраном та Катаром [19]. Згодом, 29 жовтня 2017 р., вже після саміту ЛАД, міністр закордонних справ Бахрейну Халід бін Ахмед Аль Халіфа навіть запропонував заморозити членство Катару в Раді співробітництва арабських держав Перської (Арабської) затоки [20].

І все ж, незважаючи на численні протиріччя і складності в роботі, до позитивних рис діяльності ЛАД слід віднести самостійність і незалежність від політики західних країн з самого початку її існування, а також значний, хоча подеколи неоднозначний авторитет зовнішньополітичних рішень, що дає можливість говорити про ще один (колективний) *арабський фактор у міжнародних справах*.

В Україні традиційно уважно ставляться до діяльності Ліги арабських держав та Ради співробітництва арабських держав Перської (Арабської) Затоки.

Готовність України докласти зусилля з припинення насильства в регіоні та повернення сторін до переговорного процесу позитивно сприймається керівництвом ЛАД. Нове керівництво України на чолі з президентом П. О. Порошенком ухвалило принципове рішення про активізацію розвитку відносин з арабськими країнами, що і підтвердили офіційні візити Петра Порошенка до Саудівської Аравії та ОАЕ у листопаді 2017 р.

Список використаних джерел

1. 'Дипломатический словарь в 3-х томах' 1986, главная редакция А. А. Громыко, М.: Издательство «Наука», Том III, с.5–6. // 'Diplomaticeskij slovar' v 3-h tomah (Diplomatic dictionary in 3 volumes) 1986, glavnaia redakcija A. A. Gromyko, M.: Izdatel'stvo «Nauka», Tom III, s.5–6.
2. 'Дипломатический словарь в 3-х томах' 1986, главная редакция А. А. Громыко, М.: Издательство «Наука», Том II, с.314–315. // 'Diplomaticeskij slovar' v 3-h tomah (Diplomatic dictionary in 3 volumes) 1986, glavnaia redakcija A. A. Gromyko, M.: Izdatel'stvo «Nauka», Tom II, s.314–315.
3. 'The Pact of the League of Arab States', 1986, *Arab Affairs*, Tunis, Summer, No1, p.201–204.
4. 'Treaty of Joint Defense and Economic Cooperation among the states of the Arab League, April 13, 1950', 1982, *Taylor Alan. The Arab balance of power*, Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 175 p.
5. Див.: 'Иерусалим – 3000 years anniversary edition', Herzlia: Palphot LTD, б.г., 72 с.
6. Hiett, P., 1990. 'Arab League: Back to Cairo // Middle East International (MEI)', L., March, 16, No371, p.13–14; Hani Hazaimeh, 'Arab FMs reject unilateral steps that «jeopardize legal status of Jerusalem»', 2017, *Arab News*, March 28.
7. Esposito, J.L., 1987. 'Islam and Politics', Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 247 p.
8. Azzam, A.A., 1980. 'La Ligue Arabe et l' unite mondiale', *La pensee politique arabe contemporaine / editor Abdel Malek*, P.: Editions du Seuil, 384 p.
9. Sardar, Z., 1985. 'Islamic Futures: The Shape of Ideas to Come', L., N.Y.: Mansel Publishing LTD, 367 p.
10. 'The Arab Declaration 2002'. [online]: http://en.wikipedia.org/Arab_Peace_Initiative#2002_summit.
11. 'Le Monde', P., 2003, 28 fevrier, p.2.
12. 'Arab League Sending Delegation to Israel', 2007, *Asharq al-Awsat*, July 9.
13. Nazir Majli, 2013. 'Netanyahu Fears Kerry Moving Away from Israeli Stance on Two-State Solution', *Asharq al-Awsat*, May 3.
14. Sawsan Abu-Husain, 2014. 'Abbas says open to negotiation extension in return for East Jerusalem', *Asharq al-Awsat*, April 10.
15. Hani Hazaimeh, 2017. 'Arabs to back Mideast talks if Palestine state guaranteed', *Arab News*, March 30.
16. 'Yemen FM calls for Arab ground intervention', 2015, *Al Arabiya*, March 31.

17. Osama Al-Sharif, 2018. 'Arab League must write new chapter in pan-Arab cooperation', *Arab News*, April 16.

18. Aisha Fareed, 2017. 'Stand-off at Arab League as Qatar praises Iran', *Arab News*, September 12.

19. 'Bahrain foreign minister calls for freezing Qatar out of GCC', 2017, *Ahramonline*, October 30. [online] [http:// English. Ahram.org/ News/280675.aspx](http://English.Ahram.org/News/280675.aspx).

20. Див: 'Освободившиеся страны и международное право', 1987. *оте. ред. д.ю.н., проф. Блищенко И. П., М.: Международные отношения*, 263 с. // 'Освободившиеся страны и международное право (Liberated countries and international law)', 1987. *отв. ред. д.ю.н., проф. Блещенко И. П., М.: Международные отношения*, 263 с.

21. 'Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН №194 от 11 декабря 1948 г.' 1984. *Палестинская проблема. Документы ООН, международных организаций и конференций, составитель Р. Давыдов, М.: Прогресс*, 238 с. // 'Rezolucija General'noj Assamblei OON №194 ot 11 dekabnja 1948 g. (UN General Assembly Resolution No. 194 of December 11, 1948)' 1984. *Palestinskaja problema. Dokumenty OON, mezhdunarodnyh organizacij i konferencij, sostavitel' R. Davydov, M.: Progress*, 238 s.

Gutsalo S. Ye., *Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the Department of History of Asia and Africa Countries, Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), tatoserg@ukr.net, asia-afrika@rambler.ru*

The history of creation of international integration organizations in the Middle East region in the XX–XXI centuries

The article is an attempt to research integration processes in the Middle East during a long historical period. The author shows in brief tendencies of functioning of the leading regional and sub-regional Arab organizations, in particular, they are Organization of the Saadabad Pact, the League of Arab States, the Arab Gulf Cooperation Council, Union of Arab Cooperation. Both positive and negative aspects of inter-Arab cooperation in different historical conditions are analyzed.

Keywords: Middle East, Arab integration, inter-Arab organization, sub-regional cooperation of Arab countries, international treaty, integration pact.

* * *

УДК [94(438):355.211]«1918/1939»

Дмитрук Я. В.,
аспірантка кафедри Історії Центральної
і Східної Європи, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
dm.yaroslava@gmail.com

Умови проходження представниками національних меншин військової служби у збройних силах Польщі в міжвоєнний період

Стаття є спробою комплексного висвітлення питання проходження представниками національних меншин військової служби у Війську Польському в міжвоєнний період, а також з'ясування місця ролі нацменшин в структурі збройних сил Польщі. У статті проаналізовано дані щодо розподілу новобранців між військовими частинами та родами військ у розрізі національностей, а також висвітлено особливості військової політики щодо представників національних меншин у польській армії.

На основі опрацьованих матеріалів, зроблено висновки щодо ключових аспектів, які впливали на умови проходження військової служби у польській армії представниками національних меншин у міжвоєнний період.

Ключові слова: Військо Польське, національні меншини, військовий обов'язок.

У міжвоєнний період польське суспільство було багатонаціональним, що безпосередньо відбивалася і на формуванні збройних сил Польщі. Одним із ключових завдань польського військово-політичного керівництва було створення та підтримка сильної та обороноздатної армії, тоді як значна чисельність солдатів неполяків у Війську Польському, на їх думку, становила безпосередню загрозу безпеці держави. Саме

тому впродовж всього міжвоєнного періоду військова влада Польщі проводила послідовну політику щодо представників національних меншин, намагаючись часто попросту штучно обмежити їх чисельність не лише в цілому в армії, але й в окремих родах військ. На думку військово-політичного керівництва, запровадження подібних обмежень повинно було сприяти формуванню сильного війська, яке, у разі війни, з готовністю стане на захист країни, не зважаючи на фактор національної приналежності солдат.

Дослідження поставленої проблеми сприятиме всебічному висвітленню національної політики Польщі у міжвоєнний період, а також, вивченню національного питання у збройних силах Польщі та загальних тенденцій розвитку національних меншин у польському суспільстві в окреслений період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що питання правових підстав призову представників національних меншин до Війська Польського наразі не стало предметом комплексного ґрунтовного дослідження. Окремі аспекти обраної теми висвітлені в роботах польських та українських науковців. Так, Т. А. Ковальський [1] приділяє значну увагу ролі національних меншин в структурі Війська Польського та піднімає питання особливостей політики військового керівництва щодо розподілу національних меншин до військових формувань після завершення призовних кампаній. У праці Д. Мателського [4] висвітлюється інформація про грудневий призов 1921 р.: чисельність національних меншин у складі армії, їх розподіл за родами військ в розрізі національностей, також подається характеристика нацменшин щодо їх ставлення до служби у Війську Польському. А. Руккас [10], М. Кротофіл [3], В. Резмер [5] розглядають у своїх працях, окрім іншого, і питання розподілу представників національних меншин до військових формувань та наголошують на існуванні щодо цієї категорії солдат низки обмежень у Війську Польському. Однак, не зважаючи на уже наявні розвідки з даної теми, необхідне її подальше ґрунтовне вивчення, із залученням ширшого кола джерел.

Мета статті – висвітлити ключові аспекти та особливості проходження представниками національних меншин військової служби в збройних силах Польщі в міжвоєнний період, а також з'ясувати роль нацменшин в структурі Війська Польського в досліджуваний період.

Військово-політичне керівництво Польщі впродовж міжвоєнного періоду приділяло багато уваги питанню забезпечення більш-менш рівномірного розподілу по військовим округам призовників непольської національності задля збереження високого рівня обороноздатності держави та з метою інтеграції представників національних меншин у польське суспільство.

Однак, на практиці, спроби збереження у військових частинах, так би мовити, національної рівноваги у співвідношенні 1:2 на користь поляків часто було неможливим. Така ситуація була пов'язана з тим, що після приєднання нових територій до Польщі, частка регіонів, де переважну більшість населення становили національні меншини зросла. Ситуація значно загострилася після проведення призову в Східній Галичині в січні 1923 р., коли стало очевидним, що відсоток українців в окремих родах військ був вищим, ніж поляків.

Так, наприкінці 1923 р. після проведення аналізу національного складу військових частин, було встановлено, що відсоток поляків, які відбували військову службу, у деяких полках заледве становив близько 30%, тоді, як представники національних меншин часто більше 70%.

Наприклад, за даними Генерального штабу, в КО I–Варшава у 13 піхотному полку було 30,13% поляків, у 33–му піхотному полку – 30,65%, а в 72–му – 30,12%; у КО II–Люблін в 21–му полку уланів служило лише 26,76% поляків; у КО IV–Лодзь у 27–му піхотному полку – 29,54%, у 7–му полку польової артилерії – 26,18%, а в 26–му – 21,89% поляків; у КО V–Краків в 3–му стрілецькому пішому полку – 28,76%, а в 23–му полку польової артилерії лише 17,2%; в КО VII–Познань в 56–му піхотному полку відбувало службу 29,25%, а в 60–му – 28,65%; в КО VIII–Торунь в 26–му піхотному полку було 14,6% поляків, а в 18–му полку – 30,3% [1, с. 71].

Цілком очевидно, що такий стан справ викликав значне занепокоєння серед військового керівництва, що в результаті призвело до прийняття важливих рішень, спрямованих змінити існуючий національний склад армії. Так, у 1923 р. була введена система розподілу призовників, суть якої полягала у складанні щороку докладних інструкцій, що повинні були містити відомості про те, яку кількість солдатів не польської національності направляти до певних військових частин і родів військ. Така система розподілу діяла в польській армії до початку Другої світової війни.

У 1923 р. також було визначено, що до частин тактичної піхоти буде щорічно направлятися 54 тис. солдатів польської національності і 21 тис. вояків, що походять з нацменшин. Піхотні підрозділи були розділені на три типи: у десяти дивізіях піхоти типу «східні» відбувала службу найбільша кількість поляків (2400 осіб); у п'яти «західних дивізіях» також переважали солдати польської національності (1800 осіб), у той час як у п'ятнадцяти «середніх» дивізіях служило 1400 поляків у кожній. Така система дозволяла б у випадку мобілізації уникнути надмірного збільшення частки солдатів непольської національності, а також перешкоджала розподілу до однієї і тієї ж дивізії піхоти українців з Волині, Полісся і Східної Галичини.

На переконання польських військових, «рекрут-українець, направлений до частин, розташованих у західних корпусних округах, коли він не стикається там з русинами – являє собою позитивний матеріал. Водночас спостерігається інше явище, коли той самий рекрут проходить службу разом з русинами, що з погляду національного й політичного усвідомлення стоїть вище за нього, тоді він потрапляє під вплив агітації виразно спрямованої, якщо не проти існування Польської держави, то проти її сучасних кордонів. Внаслідок цього бачимо збільшення дезертирства й відрази до військової служби» [10, с. 25].

Відтак, у період з 1924 по 1929 рр. військовому керівництву, завдяки використанню різних методів, в цілому вдавалося зберігати визначене співвідношення 1:2 на користь поляків. Так, за цей період усі військові округи звітували, що щорічно чисельність новобранців категорії «А» з-посеред представників польської національності у їх частинах становить в середньому 64–68%, а, відповідно, національних меншин – не більше 36%.

Наприклад, у відсотковому відношенні національний склад 10 піхотного полку підтверджував такий розподіл. Так, поляків було 75%, русинів (українців) – 20%, євреїв – 5%. У 1925 р., під час розподілу до полку новобранців, з 545 рекрутів поляків було 370 осіб, українців з Тернопільського воєводства – 110, євреїв 54, німців – 11 чол. [6, с. 59].

Найчисельнішою національною меншиною у складі Війська Польського були українці. Так, щороку на службі в польській армії перебувало приблизно 23–24 тис. українців. Виходячи з цього, можна припустити, що протягом 1921–1938 рр. близько 420–430 тис. українців пройшли строкову службу у Війську Польському [10, с. 21].

Другою за чисельністю національною меншиною у Війську Польському були білоруси. Так, відсоток їх чисельності впродовж міжвоєнного періоду коливався в межах від 4,5% до 9,5%. Тоді як загальна чисельність євреїв, які відбували службу у Війську Польському в досліджуваній період, становила щорічно 8–13 тис. осіб. Відповідно, за цей час службу у польській армії пройшло близько 174–180 тис. євреїв, що в середньому становило близько 5% від всього особового складу.

Щодо представників німецької національної меншини, то їх чисельність у Війську Польському була найменшою. З 1918 по 1939 рр. на службі в збройних силах Польщі перебувало близько 50 тис. осіб – в середньому щорічно військову службу відбувало 2–3 тис. солдат німецької національності [5, с. 115]. Однак, не зважаючи на незначну їх чисельність, військово-політичне керівництво приділяло значну увагу німцям, особливо наприкінці 1930–х рр., з активним поширенням націонал-соціалістичних ідей в Німеччині.

Зважаючи на те, що українці становили вагому частку у війську, військово-політичне керівництво приділяло їм чи не найбільше уваги. Так, Міністерство військових справ, прагнучи зберегти правильні пропорції, планувало, що протягом 1924–1926 рр. у певних військових частинах служитиме строго визначений відсоток солдатів українського походження – не більше 15–16%. Проте, реалізація цих планів наштовхнулася на багато труднощів, оскільки виявилось, що серед чоловіків, які в 21–річному віці вперше стають до призову відсоток українців був більший, ніж очікувалося, до того ж чисельність представників інших національностей також була високою.

У цій ситуації, польське військово керівництво змушене було обмежити набір призовників непольського походження до лав збройних сил. Для досягнення цього завдання Міністр військових справ видав ряд указів та інструкцій. Так, з 1926 р. вступило в силу розпорядження, згідно з яким потрібно було не допускати до армії добровольців з числа етнічних меншин, а причиною відмови пояснювати брак досвіду та кваліфікації у них. У тому ж указі мова йшла і про те, щоб збільшити кількість солдат поляків, прийнявши не тільки «здорових некваліфікованих», але і «здорових із застереженнями» [3, с. 134].

У наступних роках зберігалася подібна політика щодо нацменшин у польській армії. Військова влада намагалася максимально збільшити кількість поляків у війську, а призовників інших національностей набирали лише у тому обсязі, який був необхідний для наповнення контингенту.

Використовуючи такі організаційні кроки польському військовому керівництву вдалося зберегти в польській армії в міру сталий відсоток солдатів, що походили з національних меншин. Наприклад, у наприкінці 1920–х – на початку 30–х рр. чисельність українців у Війську Польському коливалася від 9,7% до 13,7%, що не було пропорційним чисельності цієї нацменшини у Польщі.

Наприклад, у статистичному звіті Волинського воєводства про результати призову 1935 р. зазначається, що на призов повинні були прибути 22247 призовників 1912, 1913 та 1914 років народження, проте з різних причин на призов не з'явилось 1313 новобранців, 785 з яких прибуло на додатковий призов. До категорії «А» було зараховано 14601 чол., серед яких 2114 поляків. До призову 1937 р. мали стати 14221 новобранців 1914, 1915, 1916 років народження, 809 призовників не прибули на огляд, але 485 з них взяли участь у додатковому призові. До категорії «А» зарахували 10752 чол. [7, арк. 1].

Варто також відзначити, що на початку 1930–х рр. було видано нову інструкцію для повітових команд поповнень щодо правил заповнення категорії «національність» у списках призовників. Так, зазначалося, що в рубрику «Поляки» необхідно було записувати усіх призовників, котрі називали себе поляками, окрім новобранців, що сповідують юдаїзм. Таких осіб необхідно було вписувати виключно до рубрики «Євреї». До штучно створеної рубрики «Русини» включали усіх призовників греко-католицького чи православного віросповідання, які ідентифікували себе як українці, русини, лемки, бойки, гуцули. До рубрики «Євреї» потрібно було записувати усіх рекрутів, що сповідують юдаїзм, незалежно від їх національної приналежності, а в рубрику «Німці» – усіх, хто відніс себе до німецької національної меншини [1, s. 74].

Запровадження цієї інструкції було певною мірою вимушеним кроком, покликаним вирішити питання чисельності солдатів польської національності у військових частинах. Військове керівництво чудово усвідомлювало, що чисельність поляків штучно зростає за рахунок представників національних меншин, які, скориставшись можливістю, почнуть себе називати поляками.

Покажемо у цій ситуації є випадок із повітовою командою поповнення у м. Слонім. Так, наприкінці 1932 р. комендант М. Хиля рапортував керівництву КО ІХ–Бресть щодо національного питання на території діяльності команди поповнення. Зазначалося, що згідно із переписом населення, у 1921 р. на цих теренах проживало 85% білорусів та 15% поляків, не беручи до уваги єврейську громаду. Тоді, як вже згідно з даними 1931 р. чисельність поляків становила аж 66% [1, s. 71]. Цілком очевидно, що ця цифра так зросла виключно тому, що до рубрики «поляки» себе віднесло більшість представників білоруської та єврейської національних меншин.

Нова політика розподілу новобранців – представників національних меншин найяскравіше відобразилася на їх кінцевому розподілі по родах військ. Наприклад, на початку 1920–х рр. їх практично не розподіляли до бронетанкових та господарських військових частин, що, в свою чергу, викликало зростання чисельності представників національних меншин в інших військових формуваннях.

Говорячи про національний склад польської армії за родами військ, то на 1 квітня 1922 р., представники національних меншин становили значну частку у кавалерії: білоруси – 21,89%, українці – 13,84%, євреї – 4,51%, німці – 0,65% та артилерії: українці – 11,99%, білоруси – 5,40%, євреї – 3,70%, німці – 1,3% [4, s. 21]. Дещо менше представників національних меншин було у піхоті, обозах, інженерних військах та в авіації, у той час як жандармерія, війська зв'язку, бронетанкові, автомобільні та залізничні війська за своїм складом були переважно польськими. Поляки у цих родах військ, відповідно, становили 97,85%, 86,37% і 90,4% [10, с. 21].

Проаналізувавши дані призову можна зробити припущення, що такий розподіл принаймні частково був пов'язаний із значно меншим відсотком кваліфікованих новобранців – представників національних меншин.

З 1923 р. частка представників національних меншин у всіх родах військ і службах істотно зросла, що було пов'язане з тим, що з того року призов охопив уже всі новоприєдані території, зокрема і Східну Галичину. Так, згідно з даними Генерального штабу наприкінці 1923 р. найбільша чисельність представників національних меншин зосереджувалася у таких родах військ: обозні війська – 45,94%, артилерія – 39,81%, кавалерія – 38,21%, піхота – 34,64%, санітарні частини – 32,28%, дещо менше відбувало службу в інженерних військах – 25,56%, у господарських – 18,65%, в авіації – 16,4%, у військах зв'язку – 15,8%, залізничних – 15%, а найменше на військово-морському флоті – 9,19% та жандармерії – 5,19% [1, s. 79].

У наступні роки такий розподіл між різними родами військ і службами зберігався. Водночас, окреслилися деякі характерні тенденції. Так, у піхоті й кавалерії частка національних меншин зростала, а в технічних родах (таких як війська зв'язку, авіація, бронетанкові та автомобільні війська) – зменшувалася.

Правда, траплялися випадки, що у деяких піхотних полках, дислокованих у західних або центральних регіонах Польщі, представники національних меншин становили більше половини особового складу окремих підрозділів. Так, інспектор армії генерал М. Норвід – Нойгебауер зазначав, що у січні 1937 р. в стрілецьких ротах 12-го піхотного полку частка солдатів неполяків сягала аж 70% [2, s. 115].

Ще 4 серпня 1936 р. наказом військового міністра було запроваджено національний склад для піхотних частин польської армії, розподілених на п'ять груп. Особливу увагу щодо забезпечення одноманітності національного складу військовий міністр приділив полкам, що стояли у східних районах Польщі на території 3-го гродненського, 2-го люблінського й 6-го львівського корпусних округів. Максимальний відсоток поляків (90%) зосереджувався у семи частинах, розташованих поблизу кордону з Радянським Союзом. Обмеження чисельності неполяків у цих полках пояснювалося тим, що в разі війни з Радянським Союзом саме ці частини мали становити прикриття кордону і своїми активними діями забезпечувати безперешкодне розгортання основних сил польської армії.

На думку польського керівництва, наявність у прикордонних полках значної кількості солдатів непольської національності (особливо українців і білорусів) могло б значно знизити їх боєздатність.

Розуміння того, що вони воюють проти своїх братів, похитнуло б серед солдатів – українців і білорусів – вірність військовому обов'язку. Водночас, моральний стан їх у разі війни з Німеччиною був би набагато вищий [10, с. 24].

Звісно, побоювання польського вищого військового керівництва щодо боєздатності солдатів непольської національності не були безпідставними. Так З. Книш пригадує, які настрої панували серед вояків-українців у перші дні Другої світової війни: «З одного боку ми, українці в польському війську, раділи, що пропадає наш ворог, а з другого не знали, що діяти і як себе вести. Воювати за Польщу нікому не хотілося, але й до німця переходити ніхто не збирався добровільно, пам'ятали, як німці прогандлювали Карпатську Україну і не було до них симпатій» [9, с. 26].

Підсумовуючи, варто відзначити, що питання чисельності і розподілу вояків представників національних меншин за родами військ протягом усього міжвоєнного періоду було одним із пріоритетних для польського військово-політичного керівництва. Оскільки панівним у польському суспільстві залишалося недовірливе та упереджене ставлення до нацменшин, влада змушена була проводити щодо цієї категорії населення жорстку політику і в армії. Так, до призовників непольської національності застосовувалася низка обмежень під час їх розподілу до певних родів військ, до того ж чисельність представників національних меншин ретельно контролювалася, щоб запобігти збільшенню відсотка їх присутності як в цілому в армії, так і в окремих підрозділах зокрема.

Список використаних джерел

1. Kowalski, TA., 2001. 'Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939', In: Karpus Z., Rezmer W., ed. *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 37–96.
2. Kozłowski, E., 1974. 'Wojsko Polskie, 1936–1939: próby modernizacji i rozbudowy', Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.
3. Krotofil, M., 2001. 'Ukraińcy Wojsku Polska w okresie międzywojennym', In: Karpus Z., Rezmer W., ed. *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 123–153.
4. Matelski, D., 1995. 'Mniejszości narodowe w Wojsku Polskim w 1922 roku', Poznań: Inter-Arpress.
5. Rezmer, W., 2001. 'Służba wojskowa Niemców w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej', In: Karpus Z., Rezmer W., ed. *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 111–122.
6. Wysocki, W., 1997. '10 Pułk Piechoty 1918–1939', Warszawa: Wydawnictwo Bellona.
7. 'ДАВО', Ф.46, Оп.5, Спр.475. Статистические данные поветовых старост о призыве в армию и отчеты о ходе призыва.
8. Там само, Оп.6, Т.2, Спр.1863. Статистические данные поветовых старост о призыве в армию.
9. Книш, З., 1961. 'За чужу справу', Торонто: Срібна Сурма.
10. Руккас, А., 2002. 'Вояки – українці в польській армії (1921–1939 pp.)', *Військово-історичний альманах*, Київ, №4, с.16–50.

References

1. Kowalski, TA., 2001. 'Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939', In: Karpus Z., Rezmer W., ed. *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 37–96.

2. Kozłowski, E., 1974. 'Wojsko Polskie, 1936–1939: próby modernizacji i rozbudowy', Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.

3. Krotofil, M., 2001. 'Ukraińcy Wojsku Polska w okresie międzywojennym', In: Karpus Z., Rezmer W., ed. *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 123–153.

4. Matelski, D., 1995. 'Mniejszości narodowe w Wojsku Polskim w 1922 roku', Poznań: Inter-Arpress.

5. Rezmer, W., 2001. 'Służba wojskowa Niemców w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej', In: Karpus Z., Rezmer W., ed. *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 111–122.

6. Wysocki, W., 1997. '10 Pułk Piechoty 1918–1939', Warszawa: Wydawnictwo Bellona.

7. 'ДАВО (DAVO)', F.46, Op.5, Spr.475. Statisticheskie dannye poветовых starostv o pryzhyve v armiju i otchetu o hode pryzhyva.

8. Там само (Ibid), Op.6, T.2, Spr.1863. Statisticheskie dannye poветовых starostv o pryzhyve v armiju.

9. Knysh, Z., 1961. 'За чужу справу (For a different cause)', Toronto: Срібна Сурма.

10. Rukkas, A., 2002. 'Vojaky – ukrai'nci v pol's'kij armii' (1921–1939 rr.) (The soldiers are Ukrainians in the Polish Army (1921–1939)), *Vijs'kovo-istorychnyj al'manah*, Kyi'v, №4, s.16–50.

Dmitruk Ya. V., postgraduate student of the Department of History of Central and Eastern Europe, Taras Shevchenko Kyiv National University (Ukraine, Kyiv), dm.yaroslava@gmail.com

Conditions for passing representatives of national minorities to military service in the armed forces of Poland during the interwar period

The article is an attempt to comprehensively cover the question of the attendance of representatives of national minorities in the military service of the Polish Army in the interwar period, as well as the determination of the role of national minorities in the structure of the Polish armed forces. The article analyzes data on the distribution of recruits between military units and troop numbers in the context of nationalities, as well as features of military policy concerning representatives of national minorities in the Polish Army.

Based on the elaborated materials, conclusions were drawn on key aspects that influenced the conditions for military service in the Polish Army by representatives of the nationalities in the interwar period.

Keywords: Polish Army, national minorities, military duty.

* * *

УДК 342–34

Mammadov A. A.,

PhD Student in Historical Sciences (PhD/DLA),
Eötvös Loránd University (Hungary, Budapest),
matlabm@yandex.com

GEOPOLITICAL INTEREST, MECHANISMS AND ITS IMPLEMENTATION IN THE CASPIAN REGION

The article examines the geopolitical and geostrategic policy of the EU, the US and China in the Caucasus. It says that the foreign policy of these countries in the Caucasus is different. This article includes events that occurred in the previous century. The research paper also illustrates the changing priorities of foreign policy towards the CIS countries and the Caucasus. It covers the exploration and transportation of energy resources from this region along with the national security of the CIS countries.

The article also refers to quotations of world-renowned scientists, politicians and analysts who emphasize the similarities and differences in political decision-making in the region.

Keywords: Geopolitical space, Geostrategy, resource distribution, national security.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Over the past 20 years, the issue of exploiting the energy potential of the Caspian region was an inevitable matter in

the political agenda of the world's largest countries. Access to the Caspian energy sources and influence in this region is one of the priorities of the foreign policy of the US, the EU, China and Russia. Given the complex internal political situation, the Caspian Sea zone remains one of the most volatile regions in Eurasia, a field of collision between the geopolitical interests of the world's largest players.

The Caspian region as a geopolitical space

The widely used term «Caspian region», which entered into scientific circulation after the collapse of the USSR in 1991, requires scientific clarification. Since 1991, several interpretations of this term have been accumulated reflecting the rapid development of the geopolitical processes in the region. At the same time, the parties involved applied their own interpretation defining the term «Caspian region», while bearing various geopolitical interests.

In terms of geography, the Caspian region includes the Caspian Sea and the adjacent states bordering the Caspian Sea – Russia, Kazakhstan, Turkmenistan, Iran and Azerbaijan. The term Caspian was used by Russian geographers since the 18th century. The Northern Caspian region includes the Atyrau region of Kazakhstan and the two regions of the Russian Federation (the Astrakhan region and Kalmykia), the Eastern Caspian region includes the Mangistau region of Kazakhstan and the west of Turkmenistan, the Southern Caspian region – the northern regions of Iran, the Western Caspian – Dagestan (Russia) and Azerbaijan. Regardless of its Soviet origin, its root traces back to Russian scientific community [1].

As it is located at the junction of Europe and Central Asia, both Russian and foreign researchers emphasize the unique geographical location of the Caspian region, which allows developing transport projects through this region. It is also seen as a «border region» at the junction of the Caucasus, the Middle East, Russia and Central Asia. Some Russian and foreign researchers consider the Caspian region as bordering five states or as connecting states (Georgia, Armenia, Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgyzstan) both geographically and political.

There is also an approach including nine countries as Caspian basin: five Caspian states (Russia, Iran, Azerbaijan, Turkmenistan and Kazakhstan), as well as Georgia, Armenia, Turkey, Uzbekistan. Thus, by expanding the scope the Caspian region includes Russia, Iran and the countries of Central Asia (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Tajikistan, Uzbekistan), the countries of the South Caucasus (Azerbaijan, Georgia, Armenia), or Russia, Iran, Turkey, part of the Central Asian states (Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan) and the states of the South Caucasus (Azerbaijan, Georgia, Armenia). To denote a narrower understanding of the Caspian region, the term Small Caspian is used to refer to the expanded understanding of the Caspian region – the Great Caspian, implying to the inclusion of the Caspian region of the South Caucasus and Central Asia. The region has promising conditions and transportation routes for the Caspian energy resources to the world market. The understanding of the Caspian region as the Great Caspian reflects the increased geopolitical significance of the region after the collapse of the USSR. It is primarily due to the growing interest of extra-regional players (the US, the EU, China) to exploit the energy potential of the region. As M. Olcott notes: The US political interest is concentrated in the area that is called the Caspian basin and which covers the territory of Central Asia and the Caucasus. However, the

inclusion of the countries of Central Asia and the Caucasus in the Caspian region leaves behind to study the political and economic role of Iran, which borders them on the Caspian Sea with large political and economic weight both in the Caspian region and in the Middle East. At the same time, Central Asia and the South Caucasus are independent regions that require a separate comprehensive study due of its complex and dynamic geopolitical processes.

Geopolitical interests

To begin with, geopolitical interest is defined as a science studying the policy pursued by the actors of international relations where the behavior of participants at global level is always goal-oriented and is motivated by interests which can be defined as perceived needs of the actors of international relations, the satisfaction which is necessary for their sustainable development [2].

In fact, to denote the interests of states as the main subjects of international relations, the category of «national interest» is used in the framework of political analysis. The basis of national interests is the provision of the national security of the state – the preservation of its territorial integrity, while ensuring security and welfare of citizens. The concept of national interests has become widely used in the political lexicon since the formation of national states in Europe in the 16th–17th centuries.

Firstly, to refer to the interests of the European Union, it is legitimate to underline the term «supranational interest», which is formed based on harmonizing the national interests of the EU member states and creating supranational institutions for their implementation [3, p. 241]. The American professor H. Morgenthau (1904–1980) developed the concept of national interest [4, p. 256]. He raised national interests in the basis of foreign policy of the state and believed that the achievement of regional or world hegemony is the highest criterion of any major power. H. Morgenthau classified national interests as permanent, (fundamental) and transient (intermediate). Constant interests are the protection from external threats, the development of foreign trade and investment, the protection of private capital abroad, the relations with allies and the choice of foreign policy. Among the transient interests, he singled out the interests of survival, vital interests (preventing the possibility of serious threat to the security and well-being of the nation), important interests (preventing potentially serious damage to the country), peripheral or minor interests (interests of a local nature) [4, p. 256].

H. Morgenthau considered the national interests of power as the main distinctive feature of the state. Strength as an expression of national power including: geographic location, natural resources, industrial potential, military preparedness, population size, «national character» (population's attitude to war), «national morality» (attitude of the population towards government policies), and quality diplomacy [5].

Correspondingly, J. Blanchard notes that the result of the whole aggregate of state (national) interests is the purposeful strengthening of the geopolitical power of the country. In this connection, to denote national interest, «related to the goals of domination, hegemony, expansion, as well as protection from them and strengthening security, the use of geopolitical interests is legitimate. Satisfaction of geopolitical interests is aimed at ensuring national security, political stability while preserving the desire of individual countries to control territories and resources of strategic importance» [6].

In modern international relations, ensuring energy security has acquired a special role in protecting the geopolitical interests as the main subjects of international relations. D. Yergin stated that under energy security, one should understand the conditions for the proper functioning of the energy sphere, maintaining the country's defense capability at a proper level. At present, pipeline transport is one of the main ways to gain access to energy resources and pipeline transport, especially the transportation of products such as oil and gas is of strategic importance not only for the economy, but also for ensuring national security. This can be a reason for a state's intervention and control over the functioning of the main pipelines [7, p. 69–82].

The author also emphasizes that competition is rapidly growing for the access to energy sources among the power centers of the world (the US, the EU, Japan) and those who have taken the highest bid to win superior ranks in the world recently (China and India).

These aforementioned countries are interested in controlling the regional geopolitical environment. The energy reserves of the Caspian state is a key resource where control is sought to consolidate both external and regional players. The states are well aware of their national and geopolitical interests, while realizing foreign policy. Interests, resources, goals and ways of actions are considered as an integral part of foreign policy programs.

Interests and distribution of resources

Satisfaction of national interests requires the use of certain resources. In detail, the main categories are material, information, time, space (geospatial) and organizational resources. Firstly, material resources include natural, human (demographic), military and economic, whereas information encompass means of political, ideological, scientific and cultural influences. Secondly, organizational resources engulf the ability of the state to formulate its interests and rationally use the available resources. Moreover, military strength, scientific and technical potential, production and economic capacities, organizational resources, aggregated creative assets have been allocated as components of a state's resource potential.

Furthermore, resources can also be divided into real and potential categories. The real resources of the state can be utilized immediately, while potential resources can be applied after a certain period of time with varying degrees of probability.

In reality, E. Nuriyev notes that in the current system of international relations, despite the obvious successes of globalization and the development of international cooperation, the significance of military power is very minor. Being as one of the potential resource, the military force remains pertinent of regional and external players in the Caspian region which affects the uncertain status of the sea. When national interests are reinforced with appropriate resources, they are transformed into foreign policy goals that can be represented in the space–time hierarchy. Based on the criterion of space, the goals can be divided into local, regional, subcontinental, continental and global ones. Based on the timing of the implementation of objectives, they can be divided into short–term (up to one year), medium–term (up to five years), long–term (up to ten years) and promising – without a definite period of implementation [8].

At present, only the United States pursues goal–setting at the global level. The Caspian region occupies an important place in the realization of the US global foreign policy goals.

The principles, strategies and tactics used in the foreign policy of the state constitute the image of the state's actions. Strategy and tactics are carried out in the form of shares and operations. Shares are defined as particular actions where operations are their totality. Shares can be classified as political, diplomatic, propaganda, economic and military, as well as initiative or response. Depending on the nature of the interests and resource base, the following actions are expansion (conflict, war), rivalry, cooperation and partnership.

Geostrategy of Caspian region

An important place in geopolitical analysis is the category of geopolitical strategy (geostrategy). Geostrategy includes «assessing the military potential of states – their land, sea, air, space forces to create a strategic advantage and put pressure on a potential adversary in the international arena in the struggle for resources and control over the territory. The military aspects of geopolitical analysis is referred to assess the contemporary security problems in the Caspian region with active penetration of external players into the region [9].

The paper examines the regional geopolitical interests of the US, the EU and the PRC in the military–political aspect through the study of their military and political interests. The term «military–political interest» can be defined as «a need realized by the political elite for ensuring military security, protecting the sovereignty and integrity of the country with the use of military force».

The issues of military–strategic stability in the Caspian region has been considered. The concept of «military–strategic stability» is viewed as a stable state of international relations at regional and global levels, in which the coalition states desist from resolving disputes by military means.

In political science analysis, soft and hard power can determine the resource fulfillment of national and geopolitical interests and foreign policy goals.

The term «hard power» was developed by American scientists Kurt Campbell and Michael O'Hanlon as the use of military force to meet national interests. To ensure vital national goals, states must work out the deployment of ground and naval forces. Currently, hard power cannot be seen in military concept, it may also carry financial and economic impact. To put it in another way, embargos and sanctions may directly affect the target country's economy. It has been observed that earlier power possessed a determining and leading role, whereas now power has shifted to strong economies. Germany and Japan can be the best examples as post–war countries with great power, but limited military capabilities.

The concept of «soft power» was developed by the Harvard University professor Joseph S. Nye [10]. It implies the achievement of foreign policy goals based on attraction, persuasion and voluntary participation of subjects of international relations, in contrast to the usage of coercive measures. For the attainment of foreign policy goals, the US and the EU apply the so–called democratic values of human rights and freedom as soft power. As a matter of fact, soft power used by China can be detected as low–price goods flooding the world market and cheap labor force, as well. Such strategy allows active influence on the world economy, as well as the provision of competitive educational system and intellectual potential. An essential feature of Chinese foreign policy is the constant search for partially weak, economically effective solutions. The concept of soft and hard power for the analysis of specific means enable the US,

the EU and China to realize their geopolitical interests in the Caspian region.

The protection of national interests as the basis for the interaction of actors in international relations has been consolidated in the tradition of political realism which interpret international relationships. Within the framework of this tradition, theoretical notions related to the comprehension of spatial and geographical factors in international politics were developed.

The term political realism has been developed by N. Machiavelli, T. Hobbes, E. Carr, H. Morgenthau and by several other scholars throughout the history. The representatives of political realism put the principle of power in the protection of national interests as the basis for the interaction of states in the world [11, p. 385].

The main objective of the state in international politics is to ensure its own security. The reason is that international relations are anarchic in nature where states seek to build up their resources and establish power in the international arena using force, mainly military strategy and diplomacy. The power of a state is operated through the control of conduct of other subjects of international relations. Referring to the assumptions of G. Morgenthau, whatever the material goals of foreign policy is, some factors such as the acquisition of sources, raw materials, control of sea routes or territorial changes will always imply control over the behavior of other states while influencing their will [12].

H. Morgenthau believes that the state's attitude to international politics is a dynamic quality. It changes along with the shift in the strength of the state. The clash of interests of states leads to interstate conflicts and even to extreme form of manifestation. International cooperation is manifested mainly through the creation of military-political alliances and for joint defense [13].

The patterns of international relations, revealed by the theorists of political realism, continue to appear in modern international relations. At present, the United States, China, Great Britain, France and Russia are permanent members of the UN Security Council.

These above mentioned countries are formulating and defining the vector of development of the key international processes. China, with its impressive economic results has submitted its application for the role of the world's leading power. After the collapse of the USSR, several states emerged. In this context, countries were divided into several poles»: One superpower (USA), several strong powers (Germany, Japan, Russia, China, etc.), three economic poles (USA, Europe, Japan), five political poles (the USA, Russia, China, England, France – five permanent members of the UN Security Council) [14]. The clash of external states in Caspian region affects its geopolitical situation.

Conclusion. After the collapse of the Soviet Union and the active penetration of external players – the US, the EU, China into the Caspian region, these actors are interested in using the Caspian's energy potential and consolidating its geopolitical influence in the region. There is a competitive struggle between the United States, the EU, and on the other hand, the Russian Federation. The gradual strengthening of China's position in the Caspian region and the growing competition between the US and China lie at the heart of the regional geopolitical situation. The EU is using soft power to anchor itself in the Caspian and relies on US resources and capabilities in the region.

References

1. Gammer, M. (ed.), 2004. 'The Caspian Region, Volume 1: A Re-Emerging Region', London: *Routledge*.
2. Frieden, J., 1999. 'Actors and Preferences in International Relations', Princeton, NJ: *Princeton University Press*.
3. Bignami, F., 2005. 'Creating European Rights: National Values and Supranational Interests', *Columbia Journal of European Law*, 11, 241–352.
4. Pham, P., 2008. 'What Is in the National Interest? Hans Morgenthau's Realist Vision and American Foreign Policy', *American Foreign Policy Interests*, 30, 256–265.
5. Morgenthau, H., 1972. 'Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace', New York, NY: *Alfred A. Knopf*.
6. Blanchard, J., 2013. 'Economic Statecraft and Foreign Policy: Sanctions, Incentives, and Target State Calculations', *Routledge*.
7. Yergin, D., 2006. 'Ensuring Energy Security', *Foreign Affairs*, 85 (2), 69–82.
8. Nuriyev, E., 2017. 'The Black Sea–Caspian Region in Post-Conflict Energy Security Cooperation Scenarios'. Retrieved from: <https://worldview.stratfor.com/article/black-sea-caspian-region-post-conflict-energy-security-cooperation-scenarios>
9. Smith, S., 2016. 'Foreign Policy: Theories, Actors, Cases', Oxford: *Oxford University Press*.
10. Wilson, E., 2008. 'Hard Power, Soft Power, Smart Power', *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 616 (110), DOI: 10.1177/0002716207312618
11. Galston, William A., 2010. 'Realism in Political Theory', *European Journal of Political Theory*, 9 (4), 385–411.
12. Waltz, K., 1979. 'Theory of International Politics', Boston, MA: *McGraw-Hill*.
13. Jackson, R., Sørensen, G., 2003. 'Introduction to International Relations: Theories and Approaches', Oxford: *Oxford University Press*.
14. Darabadi, P., 2015. 'Geopolitical Realities in the Caspian Region in the Context of Shaping of New World Order'. Retrieved from: <http://newtimes.az/en/geopolitics/3642/>

Мамедов А. А., докторант з історичних наук, Університет Етвеша Лоранд (Угорщина, Будапешт), matlabm@yandex.com

Геополітичний інтерес, механізми та його здійснення в Каспійському регіоні

Розглядається геополітична і геостратегічна політика ЄС, США і Китаю на Кавказі. У ньому говориться, що зовнішня політика цих країн на Кавказі відрізняється. Ця стаття включає події, які відбулися в минулому столітті. Дослідницький документ також ілюструє мінливі пріоритети зовнішньої політики щодо країн СНД і Кавказу. Він охоплює розвідку і транспортування енергетичних ресурсів з цього регіону поряд з національною безпекою країн-членів СНД.

У статті, також є посилання цитат всесвітньо відомих вчених, політичних діячів і аналітиків, які підкреслюють схожість і відмінність в прийнятті політичних рішень в регіоні.

Ключові слова: геополітичний простір, геостратегія, розподіл ресурсів, національна безпека.

* * *

УДК 02.061; 331.52

Назаралиев Э. А.,

диссертант, Институт Рукописей им. Мухаммеда
Физули Национальной Академии Наук Азербайджана
(Азербайджан), nazaraliyev_elnur@mail.ru

БИБЛИОТЕКИ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Оценивается большое влияние глобализации на международное образование и библиотеки. Отмечена существенная роль современных библиотек в образовании и создании электронных библиотек. Проанализирована роль современного технического оборудования в создании современных электронных библиотек.

Ключевые слова: образование, библиотеки, глобализация, ИКТ в библиотеках.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Формирование общества осуществлялось тысячами, различные общественные формации, сменяя друг друга с III тысячелетия нашей эры, достигли современного уровня. Несмотря на то, что XX век считается периодом самого быстрого развития, первые годы XXI века показывают все большее ускорение. В конце XX века – начале XXI века информатизация общества стала одной из глобальных проблем мира. Построение информационного общества сегодня считается основным атрибутом современного общества. В Азербайджане также осуществляется последовательное и целенаправленное строительство информационного общества. Принятые в данном направлении решения и резолюции являются стимулом для более активной и эффективной деятельности.

Глобализация оказывает серьезное влияние на все сферы жизни, в частности, и на систему образования. Сегодня в мире под влиянием процессов глобализации формируется единое информационно-образовательное пространство. Это единое образовательное пространство требует интеграции национальных образовательных пространств, созданных на основе высоких международных стандартов. В ближайшем будущем национальные образовательные системы, не отвечающие требованиям глобальных образовательных стандартов, не смогут выдержать международную конкуренцию и сдадут свои позиции транснациональным образовательным системам и транснациональным университетам. Современные информационные технологии являются технологией глобального образования.

Сегодня в мире сформировалась мысль о том, что дистанционное образование – это бизнес XXI века, века информации. Такие страны, как США, Великобритания, Австралия, Канада, путем дистанционного образования, виртуально обучая миллионы иностранных студентов, ежегодно приобретают прибыль в несколько миллиардов долларов. Как видно, образование, с точки зрения идеологии, национального развития, а так же, как рынок услуг, находится в секторе экономики под серьезным влиянием глобальных процессов. Сегодня образование следует рассматривать не как способ получения диплома, а как поддержку национальных интересов в процессе глобализации.

Участие Азербайджана в Европейской политике соседства расширило возможности неправительственных организаций, действующих в нашей стране, в изучении опыта Европейских стран, осуществлении обмена идеями во многих сферах. В эффективном использовании неправительственными организациями этих возможностей большую роль играет программа Восток–Восток ACI–YF [7, с. 5]. Мы делим страны на развитые и развивающиеся, и среди них выбираем те, сравнение с которыми для нас имеет первостепенное значение, и представляю определенную модель современного развитого общества. Изучая это положение в самой развитой стране – в США, обнаруживается, что и там существует неудовлетворенность образовательной системой. В России, а также в странах СНГ не разработана конкретная модель для улучшения качества образования.

Качество образования непосредственно зависит от объема финансирования библиотек, имеющих особый вес в образовании и в его развитии. Как известно, существует два основных источника

финансирования образования: государственный бюджет и финансирование за счет внебюджетных средств. Финансирование госбюджетом, как известно, имеет более весомое значение. Так, учитывая, что сфера образования играет важную роль в развитии общества, государство всегда проводит активную политику в этом направлении. Говоря о финансировании образования, имеется в виду обеспечение финансовыми ресурсами необходимых затрат на учебный процесс и образование в целом. Согласно мировой практике, государственное финансирование образования осуществляется в основном в следующих двух формах:

1. Финансирование образовательных (учебных) учреждений:
 - напрямую: финансирование по смете, субсидии, государственные заказы, финансирование на основе подушечного норматива;
 - косвенно: применение налоговых льгот.
2. Финансирование обучающихся:
 - напрямую: образовательные ваучеры, гранты, кредиты;
 - косвенно: применение налоговых льгот, государственная гарантия кредитам [3, с. 34].

В статье 27 главы V Закона Азербайджанской Республики о библиотечном деле нашел отражение и вопрос финансирования библиотек. Здесь отмечается: «финансирование библиотек, принадлежащих государству, осуществляется госбюджетом, внебюджетными поступлениями и другими источниками, не запрещенными законодательством. Муниципальные и частные библиотеки финансируются за счет своих собственных средств и доходов, полученных от деятельности, регулируемой законодательством.

При финансировании государственных библиотек бюджетные средства, направленные на комплектацию книжного фонда, указываются отдельной статьей, и эти средства регулярно увеличиваются. Выделенные средства остаются в распоряжении библиотек и используются для осуществления их уставной деятельности» [1].

Новая образовательная система, возникающая в результате применения ИКТ, повышает интеллектуальные возможности людей в несколько раз, позволяет быстро находить и качественно усваивать информацию, применять виртуальные образовательные технологии. Для эффективной организации данной деятельности следует учитывать ряд условий. Будущие строители информационного общества, начиная со школьных лет, должны уметь обращаться с новыми информационными технологиями и свободно пользоваться ими. Как и во многих областях человеческой деятельности, в образовании применение современных ИКТ позволяет намного превзойти эффективность деятельности. С этой точки зрения на различных ступенях обучения научное исследование возможностей систематического применения компьютеров, применение полученных результатов в обучении являются актуальной проблемой педагогической науки. Компьютеризация образовательных учреждений, возможность применения Интернета на различных ступенях обучения открывает новые горизонты в сфере образования. До сегодняшнего дня образовательные технологии не обладали таким сильным средством, как персональный компьютер, и таким мощным информационным ресурсом, как Интернет. В обучении нет технического средства,

сравнимого по дидактическим возможностям с ИКТ. В информационном обществе эффективность обучения определяется уровнем использования ИКТ. По этой причине все развитые страны строят систему виртуального образования.

Одновременно с этим следует отметить, что современная библиотека, кроме традиционной услуги обеспечения публичного использования документов, усваивает такие виды деятельности, как передача информации, производство продукции издательской деятельности, разработка процессов аналитическо-синтетической информации, создает базу данных и эксплуатирует ее, осваивает гипертекст, мультимедиа, телекоммуникационные технологии, и вносит весомый вклад в процессы компьютеризации библиотек. За счет производства информации и интеграции различных видов услуг библиотеки в надлежащей мере обогатили свой технический потенциал.

В принятом ММ Азербайджанской Республики 5 мая 1998 года «Законе об информации, информатизации и защите информации» («Закон Азербайджанской Республики об информации, информатизации и защите информации» // Сборник законодательств АР, 1998. – №6, с.1214–1222) показано огромное значение создания необходимых условий для формирования информационных ресурсов и их защиты, организации информационных систем, технологий и средств их обеспечения и развития. В статье 2 указанного закона библиотеки рассматриваются как социальная система, осуществляющая сбор информации, ее защиту и пропаганду. Одновременно в «Законе АР о библиотечном деле» (статья 3) автоматизация библиотечного дела и постепенный перевод библиотечных фондов на современные информационные носители, использование систем электронного обмена (Интернет и проч.) и отражение национальных фондов в этих системах, создание автоматизированных информационных систем, направленных на национальные и мировые ценности, отнесены к ряду ключевых задач государства в сфере библиотечного дела.

В связи с применением в библиотеках информационно-коммуникативных технологий следует отметить, что компьютеризация библиотечных процессов осуществляется электронной комплектацией, электронной каталогизацией и, наконец, применением электронных библиотечных услуг. Автоматизированная библиотека с применением электронной комплектацией является начальным этапом в системе обеспечения информационной программой и в результате процесс формирования электронного каталога обеспечивает переход на следующий этап. Каталог является «зеркалом» фонда. Прежде чем говорить об электронном каталоге, целесообразно говорить о традиционных каталогах. Каталоги открывают библиотечный фонд в соответствии с идейно-воспитательными, культурно-просветительскими задачами и научной информацией, являются важным средством в пропаганде этих задач, в читательском выборе литературы и направлении чтения, а также хранении данных о документах, имеющихся в наличии в фонде.

Электронные библиотеки начали функционировать с начала 90-х годов прошлого века. До настоящего времени библиотеки подверглись серьезным качественным и количественным изменениям. Эти изменения осуществлены путем повышения роли

информации в обществе, применения последних достижений оперативных информационных технологий. Оказывая полные информационные услуги читателям на расстоянии, электронные библиотеки ликвидировали зависимость этой услуги от времени и пространства. В традиционных библиотеках информационная услуга оказывалась только в рабочие часы библиотеки и ограниченному числу читателей, а электронные библиотеки осуществляют свою деятельность 24 часа в сутки и обслуживают одновременно неограниченное количество читателей, находящихся в любой точке мира. Электронная библиотека – это вид комфортной и выгодной услуги. Организация таких услуг обеспечивает библиотекам в короткий срок и минимальными затратами предоставить читателям объемные информационные ресурсы.

В отличие от традиционных библиотек, электронные библиотеки, цифровые коллекции, электронные архивы документов с помощью компьютерной сети Интернет, невзирая на политические, религиозные, национальные ограничения, пересекая географические границы страны, доносят свои информационные услуги непосредственно в места проживания и работы читателей, тем самым имея возможность большого влияния на нравственный мир членов общества, на их образ мышления, ценности и психологию [4, с. 21].

Выводы. Создание электронных библиотек, цифровых коллекций, электронных архивов документов, являясь социальным заказом современного общества, представляет собой социально направленную систему, которая накапливает культурные ценности в цифровой форме, сохраняя, выдает на публичное использование, активно участвует в развитии и прогрессе общества, помогает в повышении культурного и интеллектуального уровня членов общества и всех людей, собирает вокруг себя широкий круг читателей и оказывает им информационные услуги. Они создают равные условия для изучения и применения достижений науки, культуры, экономики, технических знаний, научных открытий, помогают научно-техническому прогрессу, процессу внедрения в производство научных теорий и открытий, выступают связующим звеном между наукой и производством, между исследованиями и внедрением.

Электронная библиотека облегчает тяжелый и утомительный труд библиотекарей путем компьютеризации технологических процессов, повышает производительность труда и ее эффективность, увеличивает качество и количество информационной продукции и спектр услуг, обеспечивает надежное хранение библиотечного фонда и эффективное пользование этим фондом широкого круга читателей. Компьютеризация традиционных технологических процессов предотвращает ряд повторяющихся дел в библиотеке.

Также обеспечивается централизованный и взаимный контроль качества работ, формируется культура коллективного труда. В результате появляется возможность эффективного использования рабочего времени и кадровых ресурсов, финансовых средств. Компьютеризация библиотечных процессов также обеспечивает контроль «движения литературы», своевременный возврат книг в фонд и тем самым эффективное использование его.

Список использованных источников

1. 'Закон Азербайджанской Республики о библиотечном деле', 1999, Б.
2. 'Президент Ильхам Алиев и развитие образования в Азербайджане. 2003–2008 гг.', 2008, Б., 692 с.
3. 'Интеграция в европейское высшее образование, проблемы, перспективы, научно-практическая конференция. Баку, 2011', 2011. *Материалы научно-практической конференции, проведенной совместно с фондом прикладных исследований и Азербайджанским Институтом Туризма в рамках проекта поддержки образовательных реформ за обновление высшего образования в Азербайджанской Республике*, Б., 181 с.
4. Халафов, А., Курбанов, А. 2007. 'Основы компьютеризации библиотек. Учебник', Баку: ИБУ, 200 с.
5. Халафов, А., 2010. 'Информационное общество и современные проблемы библиотечного дела', *Библиотечное дело и информация*, Баку: ИБУ, №1, с.9–14.
6. Кенгерли, А., 2007. 'Информационное обеспечение науки и библиотеки в современном Азербайджане', Б.: «Эльм» NPB, 394 с.
7. Махмудов, М., 2005. 'Система образования в мире и Азербайджане', Баку: АЗТУ, 51 с.
8. 'Реформы образования: поддержка изучения международного опыта', 2007, Б., 35 с.

References

1. 'Zakon Azerbajdzhanskoj Respubliki o bibliotechnom dele (Law of the Republic of Azerbaijan on librarianship)', 1999, B.
2. 'Prezident İlham Aliyev i razvitie obrazovanija v Azerbajdzhane. 2003–2008 gg. (President İlham Aliyev and the development of education in Azerbaijan. 2003–2008)', 2008, B., 692 s.
3. 'Integracija v evropejskoje vysshee obrazovanie, problemy, perspektivy, nauchno–praktičeskaja konferencija. Baku, 2011 (Integration into European higher education, problems, prospects, scientific–practical conference. Baku, 2011)', 2011. *Materialy nauchno–praktičeskoi konferencii, provedennoj sovmestno s fondom prikladnyh issledovanij i Azerbajdzhanskim Institutom Turizma v ramkah proekta podderzki obrazovatel'nyh reform za obnovlenie vysshego obrazovanija v Azerbajdzhanskoj Respublike*, B., 181 s.
4. Halafov, A., Kurbanov, A. 2007. 'Osnovy komp'juterizacii bibliotek. Uchebnik (Basics of library computerization. Textbook)', Baku: IBU, 200 s.
5. Halafov, A., 2010. 'Informacionnoe obshhestvo i sovremennye problemy bibliotekovedenija (Information Society and Contemporary Problems of Library Science)', *Bibliotekovedenie i informacija*, Baku: IBU, №1, s.9–14.
6. Kengerli, A., 2007. 'Informacionnoe obespechenie nauki i biblioteki v sovremennom Azerbajdzhane (Information support of science and library in modern Azerbaijan)', B.: «Jel'm» NPB, 394 s.
7. Mahmudov, M., 2005. 'Sistema obrazovanija v mire i Azerbajdzhane (Education system in the world and Azerbaijan)', Baku: AZTU, 51 s.
8. 'Reformy obrazovanija: podderzhka izuchenija mezhdunarodnogo opyta (Education Reforms: Supporting International Experience Studies)', 2007, B., 35 s.

Nazaraliev E. A., dissertator, Mohammed Fizuli Institute of Manuscripts of the National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan), nazaraliev_elnur@mail.ru

Libraries in the education system in the context of globalization

This article evaluates the great impact of globalization on international education and libraries. However, the essential role of modern libraries in education and creation of electronic libraries was observed in this work. Besides the article enlightens the crucial effect of contemporary technical equipment in the creation of modern electronic libraries.

Keywords: education, libraries, globalization, ICT in libraries.

Назаралієв Е. А., дисертант, Інститут рукописів ім. Мухаммеда Фізулі Національної Академії Наук Азербайджану (Азербайджан), nazaraliev_elnur@mail.ru

Бібліотеки в системі освіти в умовах глобалізації

Оцінюється великий вплив глобалізації на міжнародну освіту та бібліотеки. Відзначено істотну роль сучасних бібліотек в освіті та створенні електронних бібліотек. Аналізувати роль сучасного технічного обладнання в створенні сучасних електронних бібліотек.

Ключові слова: освіта, бібліотеки, глобалізація, ІКТ в бібліотеках.

* * *

УДК 94(479.24)

Азизова М. А.,

дисертант, Інститут Історії ім. А. А. Бакиханова
Національної Академії Наук Азербайджану
(Азербайджан), rus_rahimli@yahoo.com

**ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА
В СЕВЕРО–ВОСТОЧНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ
В 1812–1822 ГОДАХ (ПО МАТЕРИАЛАМ «АКТОВ
КАВКАЗСКОЙ АРХЕОГРАФИЧЕСКОЙ КОМИССИИ»)**

Рассматриваются ход и содержание второго этапа борьбы с российским завоеванием, которое проходило под руководством Шейхали-хана в Северо–Восточном Азербайджане и Дагестане. Отмечается, что если на первой, активной фазе, которая длилась с 1806 по 1811 год, повстанческое движение носило характер продолжающейся партизанской войны, на втором этапе оно в основном принимало форму единых военных действий. Если в 1806–1811 гг. главной фигурой повстанцев был, несомненно, Шейхал-хан, с которым другие мятежные правители и правители соседних территорий координировали свои действия на следующем этапе, особенно с 1818 года, на первый план вышли другие фигуры, особенно Хасан Хан Дженгутай и Ахмед-хана Авара. Движение Шейхали-хана, предшествовавшее кавказской войне, ожидало аналогичной тактики вышеупомянутой войны в ее тактических и оперативных решениях.

Ключевые слова: Дербентская провинция, Северо–Восточный Азербайджан, Дагестан, Шейхали хан, Российская империя, генерал Ермолов.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Как известно, после завоевания Северо–Восточного Азербайджана – Кубинско–Дербентского ханства в 1806 году Россией здесь фактически развернулась партизанская борьба под предводительством бывшего владельца Шейхали хана. Эта борьба, отличавшаяся масштабностью, продолжительностью, упорством, охватывала как северо–восточные районы Азербайджана, так и сопредельные Дагестанские владения. Кульминационной точкой ее являлась временная отрезок с ноября 1811 года по январь 1812 года, когда повстанческие отряды наносили серьезные удары по русским войскам в Кубинском и Дербентском владениях. Однако силы оказались неравными, и восставшие потерпели неудачу. После этого поражения наступил спад повстанческого движения, которым стремился максимально воспользоваться русское командование. При этом оно варьировало тактические подходы к решению поставленной задачи. Военно–окружной начальник Дербентской и Кубинской провинции генерал–майор Н. М. Хатунцов даже обращался к Шейхали хану, обещая ему в случае отказа дальнейшей борьбы и капитуляции представить необходимые условия и средства для зажиточной жизни в Елисаветполе (Гяндже) или в Тифлисе [1]. В ходе переписки Шейхали ясно дал понять, что без восстановления его власти в Северо–Восточном Азербайджане он не собирается сложить оружие. Из чего Хатунцов резонно заключал, что у Шейхали хана в действительности отсутствует желание сдать русским властям [2].

В те годы Шейхали хан нашел прибежище в Дагестане, у Акушинского общества. Хатунцов добился того, что кади и старшины Акуша и других даргинских обществ, прибыв в Дербент, присягнули на верность российскому императору. При этом Хатунцов не возражал, чтобы Шейхали хан проживал у акушинцев, поскольку это позволяло русскому командованию держать под контролем действия мятежного правителя и быть в курсе его намерений [3]. Хатунцов также в 1812 году совершил

поход в кумыкское селение Башлы, еще один опорный пункт антиколониального движения, и взял у местного общества обязательство о неоказании помощи Шейхали хану [4, с. 153]. После фактического прекращения в январе 1813 года военных действий между Ираном и Россией, значительно сократилось финансирование Каджарским двором повстанческого движения в Азербайджане и Дагестане. Во многом по этой причине Шейхали хан не обладал необходимыми материальными средствами, как раньше, на мобилизацию и организацию своих сторонников для активных и регулярных боевых действий против русских войск.

Однако борьба против российского завоевания продолжалась. В 19 ноября 1813 года в Дербенте произошло антиправительственное выступление, которым руководил влиятельный религиозный деятель Мулла Саид Зеки. В тот день население собралось в мечети, чтобы адресовать жалобу к императору о злоупотреблениях городского коменданта и его заместителей. Однако скоро на месте событий появился комендант во главе вооруженного отряда. Произошло столкновение с толпами горожан, в результате чего погибло немало людей. Русские власти, подавив народное волнение, повесили Мулла Саид Зеки, а других зачинщиков выступления выслали [4, с. 155–156; 5, с. 60]. Некоторые данные позволяют предположить, что Шейхали хан посредством своих сторонников принял косвенное участие в указанном выступлении. Генерал Хатунцов с целью осмотра гарнизона в июне 1815 года прибыл в Дербент. Там во время встречи с Шамхалом Тарковским последний сообщил ему о готовившихся в Дагестане антирусских волнениях. Выяснилось, что Кади Табасаранский Мирза бек с помощью владетеля селения Ерси (азербайджанское село в Табасаране – М. Э.) Абдулла бека вынашивает планы по возмущению народа против русского правления. Абдулла бек являлся близким родственником Шейхали хана и часто инструктировался им о намечаемых действиях. Хатунцов тотчас же поручил удалить Табасаранского кади, а также схватить Абдулла бека [6]. Вскоре Табасаранский кади Мирза бек был арестован и заточен в Дербентскую крепость [7].

Активизацию Шейхали хана летом 1815 года русское командование объясняло с поощрениями Каджарского дворца. В письме главнокомандующего русскими войсками в Грузии Н. Ф. Ртишева к Аббас Мирзе отмечалось, что в последнее время Шейхали хан «в надежде на покровительство высочайшего Персидского двора начинает опять делать шалости» [8]. Из ответного письма Аббас Мирзы выясняется, что именно с согласия русского командования Шейхали хан продолжал оставаться у акушинцев. При этом Каджарская сторона гарантировала, что он воздержится от совершения поступков против России. Аббас Мирза признавался, что в его дворе имелись посланцы Шейхали хана, неоднократно предупреждаемые о недопустимости антирусских действий [9]. По нашему мнению, Шейхали хан нужен был Каджарскому двору в качестве инструмента давления на русских; наличие мятежно настроенного деятеля, имевшего немало сторонников как в Азербайджане, так и в Дагестане, и обладавшего несомненными практическими достоинствами, способными организовать серьезные вооруженные выступления, позволяло Каджарам создавать затруднения в тылу противника и в любой

момент вызвать значительное восстание. В донесении командующего войсками Кавказской линии генерал-майора И. П. Дельпоцо министру иностранных дел, графу К. В. Нессельроде от 24 июня 1816 года отмечалось, что Шейхали хан продолжал скрываться в горах Дагестана [10]. Неоднократные попытки командования склонить Шейхали хана к добровольной сдаче остались безрезультатными.

Следующая активизация Шейхали хана приходится на 1818 год – год, когда в Дагестане поднялась новая волна антирусских выступлений и российско–иранские отношения переживали очередное осложнение. Необходимо отметить, что в развертывании освободительного движения в Азербайджане и Дагестане сыграла немаловажную роль назначение генерала А. П. Ермолова, отличавшейся особой жестокостью по отношению к мусульманским народам, в 1816 году командующим русскими войсками на Кавказе. Привыкший наводить жесткий порядок на покоренных территориях в Европе в период походов против Наполеона, А. П. Ермолов продолжал и на Кавказе линию жестких карательных мер. Отказ от политики поиска компромисса и стремление к скорейшему покорению края привели к единовременному выступлению местных народов и правителей [11, с. 174–175].

Уже в январе 1818 года наблюдается интенсификация сношений Шейхали хана с Каджарским двором. Однако генерал Ермолов до определенной поры не предавал этому особое значение [12]. Однако отправленные Шейхали ханом к Аббас Мирзе и захваченные караульными Мустафа хана Ширванского письма очень скоро переубедили Ермолова. В них Шейхали хан просил денежное пособие [13]. В то же самое время Каракайтакский уцмий оказывал продовольственную помощь Шейхали хану, продолжающему укрываться в Акуше. Окружение хана также проживало «по разным Уцмийским деревням» [14]. Летом 1818 года некоторые дагестанские правители и общества, и в первую очередь Аварское ханство, готовились к всеобщему выступлению против России. В рамках подготовки Шейхали хан «посылал несколько человек к Абдулла беку Ерсинскому для приглашения его в свое собрание для возбуждения в Табасаранском народе возмущения». Он и сам готовился принять участие в предполагаемом восстании [15]. Всеобщее возмущение было настолько сильным, что Табасаранский масум (один из местных правителей – М. А.) отказался прибыть в Дагестан. Подобным же образом поступил и Каракайтакский уцмий [16]. Восставшие намеревались напасть на шамхала Тарковского, слывшего самым прорусским правителем региона. Основной движущей силой повстанцев являлся Гасан хан Дженгутайский, брат аварского Ахмед хана. Генерал А. П. Ермолов в своем предписании Кубинскому окружному начальнику генерал-майору А. В. Пестелю подчеркивал, что в антирусских в совещаниях также принимали участия Сурхай хан Казикумухский, акушинцы и Шейхали хан [17]. Как пишет русский военный историк В. А. Потто, в случае успехов восставшие надеялись вернуть Дербент, Куба, Каракайтак и Дженгутай прежним владетелям [18, с. 210].

В том же 1818 году Фатали шах Каджар отправил своего племянника Мирза Бозорга к Мустафа хану Ширванскому с предложением поднять всеобщее

восстание в Дагестане, обещая выделить на эти цели 150 тысяч туман. По слухам, Мустафа хан оповестил об этом Сурхай хана, который в свою очередь информировал Шейхали хана [19]. По другим сведениям, Шейхали хан в начале 1819 года получил от Каджарского двора 4000 туман пенсию [20]. Осенью 1818 года в Дагестане более или менее прорусской ориентации придерживались шамхал Тарковский и отчасти уцмий Каракайтаский. Остальные дагестанские владения и вольные общества, а также примкнувший к ним Шейхали хан фактически образовали антирусский блок. Вполне понятно, что русское командование не могло смириться с подобным положением дел. Командующий войсками в Дагестане генерал А. В. Пестель организует карательную операцию в кумыкское селение Башлы, расположившееся во владениях уцмий и являвшееся одним из основных опорных пунктов повстанцев. Русские захватили село, однако 23 октября они подверглись массивной атаке повстанческих отрядов под общим руководством Султан Ахмед хана Аварского, его брата Гасан хана Дженгутайского и Шейхали хана. Генерал Пестель, опасаясь попасть в окружение, а также вероятного наступления Шейхали хана на Кубу, покинув Башлы, отходит к Дербенту. За время боевых действий русские потеряли более 500 человек убитыми и ранеными [21, с. 319–322].

После башлинского успеха Шейхали хан отправил своих гонцов с победными реляциями, а также с отрезанными ушами и другими органами российских солдат, в Тебриз, ко двору Аббас Мирзе [22]. В мае 1819 года посланники некоторых дагестанских правителей и обществ, а также Шейхали хана были благосклонно приняты в Тебризе Аббас Мирзой. По имеющимся данным Ермолов предполагал, что Аббас Мирза посредством русско-подданных ханов оказывал значительную денежную помощь аварскому хану и Шейхали хану Дербентскому [23]. В предписании генерала Ермолова начальнику Дагестанского военного округа барону Вреде от 4 марта 1819 года отмечалось, что в Дербенте существовала сильная партия сторонников Шейхали хана, о наличии которой комендант даже не подозревал [24].

Летом 1819 года в Кубинско–Дербентском районе вновь вспыхнули волнения. С целью предотвращения ожидаемого нападения повстанцев, на границе Кубинской провинции были размещены русские войска под командованием генерала Мадатова [25].

В очередном предписании на имя барона Вреде от 12 июля генерал А. П. Ермолов предупреждал начальника Дагестанского военного округа не терять бдительность в отношении акушинцев, постоянно подстрекаемых Шейхали ханом. Также поручалось арестовать сторонников последнего и заточить их в Дербентскую крепость [26].

Лишь после того, как русские войска заняли знаменитое кумыкское село Андреевск (Эндерей), акушинцы фактически отказались, несмотря на уговоры Шейхали хана, от мысли напасть на Кубинскую провинцию. Русские власти в рамках превентивных мер провели аресты сторонников Шейхали хана в Кубинской провинции и сослали их в Астрахань [27].

С октября 1819 года русские власти начинают организовывать более жесткие и регулярные карательные

экспедиции против непокорных дагестанских правителей. Вскоре Аварское, Мехтулинское ханства, Каракайтаское уцмийство были заняты русскими войсками, а местные владетели были отстранены от власти [28, с. 64–83].

В отношении генерала Ермолова министру иностранных дел графу К. В. Нессельроде от 10 января 1820 года Мустафа хан Ширванский, Сурхай хан Казыкумукский и Султан Ахмед хан Аварский обвинялись в поддержке связей с Шейхали ханом [29]. Таким образом, как и в 1806–1812 годах, когда Шейхали хан возглавлял повстанческое движение, охватившее Северо–Восточный Азербайджан и Южный Дагестан, и в 1818–1820 годах масштабы его личности продолжали тревожить российских властей. Фактически имя Шейхали хана, ставшее нарицательным, превратилось в символ и олицетворение сопротивления захватническим устремлениям Российской империи в регионе.

В январе 1820 года в Дербенте был раскрыт антирусский заговор и арестована целая группа местных жителей, долгое время установившая и поддерживающая тайные связи с Шейхали ханом [30]. Эти жители, большинство из которых являлись сейидами, были высланы, согласно приговору военного суда, в Астрахань [31]. Еще в марте 1826 года эти сейиды продолжали отбывать ссылку в деревне Черноярск Астраханской губернии. Сосланные, будучи торговцами, совершали частые поездки в Иран, тем самым поддерживая отношения между Каджарами и Шейхали ханом [32].

В конце 1819 года генерал Ермолов устраивает поход против акушинского общества. 21 декабря русские войска захватывают аул Акуша. Шейхали хану приходится покинуть место обитания и перебраться в селение Аракани Унцукульского общества [33]. Однако он не прекращает борьбу. После того, как русские войска покинули Мехдулинское ханство, местное население вновь колеблется по отношению к русской власти. Шейхали хан который раз отправляет своих посланников через Илисуйское султанство в Иран. Он, как и другие противники России в регионе, распространял слухи по поводу скорой отправки Каджарским государством войск на Кавказ [34], тем самым воодушевляя своих сторонников на продолжение борьбы. В июне 1820 года русские войска под командованием генерал–майора Мадатова оккупировали Казыкумукское ханство и отстранили Сурхай хана от власти. Тем самым Шейхали хан лишился своего ценного союзника. Управление ханством было поручено племяннику Сурхай хана Аслан хану Кюринскому. В письме генерала Ермолова Аслан хану отмечалось, что Шейхали хан, не сумевший перейти в Иран, вернулся в Дагестан [35]. Ввиду этого Ермолов давал особое распоряжение Аслан хану воспретить Шейхали хану найти убежище на территориях Кюринского и Казыкумукского ханств.

Один из главных героев антиколониальной борьбы в Азербайджане и Дагестане, вписавший славные страницы в летопись освободительного движения всего Кавказа Шейхали хан скончался в начале 1822 года в районе Койсубу (горный Дагестан). В письме генерала А. П. Ермолова временно поверенному России в Иране Мазаровичу отмечалось, что Шейхали хан в последние годы испытывал материальные лишения и умер в нищете [36].

Летом 1826 года разразилась новая русско–иранская война. Каджарское правительство отправило сына Шейхали хана в Кубинскую провинцию. Однако к нему примкнуло меньше, чем ожидалось, людей. Несмотря на это, командир 1–й бригады 21–ой дивизии генерал–майор фон Краббе, только что нанесший поражение военному отряду бывшего правителя Ширвана Мустафа хану, опасаясь волнений, могущие произойти в тылу, отошел к Кубе [37].

Таким образом, при рассмотрении движения Шейхали хана на основе материалов «Актів Кавказської Археографічної Комісії», можна зробити наступні висновки.

Во–первых, движение Шейхали хана, направленное против Российского завоевания, являлось на первом этапе (1806–1811 гг.) наиболее крупным антиколониальным выступлением в Азербайджане и Дагестане того времени.

Во–вторых, это движение носило в 1806–1811 годах характер партизанско–рейдовой войны, а в следующие годы приняло форму военных актов диверсионного свойства.

В–третьих, это движение, предшествуя Кавказской войне, по своим тактическим и оперативным решениям превосходило аналогичные ходы означенной войны.

В–четвертых, указанное движение в значительной степени сообразовалось с русско–иранской войной; именно содействием Каджарского двора во многом способствовало столь длительному продолжению сопротивления. Неслучайно, что окончание в 1813 году этой войны привело к завершению активной фазы вооруженной борьбы.

В–пятых, если в 1806–1811 годах основной, ключевой фигурой повстанческого движения являлся, вне сомнения, Шейхали хан, на которого равнялись другие непокорные правители и владельцы сопредельных территорий, то в следующем этапе, особенно же с 1818 года на первый план выходят и другие деятели, особенно Гасан хан Дженгутайский и Ахмед хан Аварский.

В–шестых, движение Шейхали хана продемонстрировало наилучшие образцы братского единения и боевого содружества народов Азербайджана и Дагестана.

Список использованных источников

1. 'Донесение маркиза Паулуччи гр. Румянцову, от 21 марта 1812 г.', *АКАК*, т.5, с.172–173.
2. 'Рапорт ген.–м. Хатунцова ген. Ртищеву, от 17 мая 1812 г.', *АКАК*, т.5, с.638.
3. 'Донесение ген. Ртищева кн. Горчакову, от 22 ноября 1812 г.', *АКАК*, т.5, с.617–619.
4. Козубский, ЕИ., 1906. 'История города Дербента', Темир–Хан–Шура: *Изд. Русская типография*, 648 с.
5. Umudlu, VU., 2004. 'Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğal və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801–1828)', Bakı: Elm, 184 s.
6. 'Рапорт ген.–м. Хатунцова ген. Ртищеву, от 25 июля 1815 г.', *АКАК*, т.5, с.629–630.
7. 'Предписание ген. Ртищева ген.–м. Хатунцову, от 16 сентября 1815 г.', *АКАК*, т.5, с.608.
8. 'Письмо ген. Ртищева к Аббас Мирзе, от 6 августа 1815 г.', *АКАК*, т.5, с.763–766.
9. 'Письмо Аббас Мирзы к ген. Ртищеву', *АКАК*, т.5, с.766–767.
10. 'Донесение ген.–м. Дельпоцо гр. Нессельроде, от 24 июня 1816 г.', *АКАК*, т.5, с.389–391.
11. Магомедов, МГ., 2005. 'История аварцев', Махачкала: *Республиканская газетно–журнальная типография*, 279 с.

12. 'Письмо ген. Ермолова к Мехди шамхалу, от 14 января 1818 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.88–89.
13. 'Отношение ген. Ермолова к гр. Нессельроде, от 12 апреля 1818 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.186–189.
14. 'Рапорт подполк. Рябина ген.–м. Стало, от 16 мая 1818 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.50–52.
15. 'Рапорт ген.–л. Вельяминова ген. Ермолову, от 4 августа 1818 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.5–6.
16. 'Рапорт ген.–м. Пестеля ген. Ермолову, от 11 июля 1818 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.3.
17. 'Предписание ген. Ермолова ген.–м. Пестелю, от 24 июля 1818 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.3–4.
18. Потто, ВА., 1887. 'Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Том 2–й. Ермоловское время', СПб.: *Тун. Е. Евдокимова*, 780 с.
19. 'Предписание ген.–л. Вельяминова кн. Мадатову, от 5 сентября 1818 г.', *АКАК*, т.6, ч.1, с.801–802.
20. 'Донесение подполк. Садыкова ген. Ермолову, от 24 февраля 1819 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.92.
21. Дубровин, НФ., 1888. 'История войны и владычества русских на Кавказе'. Том VI, СПб.: *Тун. И. Н. Скороходова*, 756 с.
22. 'Отношение ген. Ермолова к гр. Нессельроде, от 2 апреля 1819 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.213.
23. 'Рапорт ген. Ермолова кн. Волконскому, от 27 мая 1819 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.9.
24. 'Рапорт ген. Ермолова кн. Волконскому, от 27 мая 1819 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.9.
25. 'Письмо ген.–л. Вельяминова к Мустафа хану, от 25 июня 1819 г.', *АКАК*, т.6, ч.1, с.806.
26. 'Предписание ген. Ермолова ген.–м. барону Вреде, от 12 июля 1819 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.105.
27. 'Рапорт ген. Ермолова кн. Волконскому, от 3 августа 1819 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.10.
28. 'История Дагестана. В 4–х т.', 1968. Том II, М.: *Наука*, 368 с.
29. 'Отношение ген. Ермолова к гр. Нессельроде, от 10 января 1820 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.10–11.
30. 'Предписание ген. Ермолова ген.–л. Вельяминову, от 28 января 1820 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.106.
31. 'Отношение ген. Ермолова к гр. Нессельроде, от 28 октября 1824 г.', *АКАК*, т.6, ч.1, с.476.
32. 'Отношение ген. Ермолова к гр. Нессельроде, от 31 марта 1826 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.113–114.
33. 'Предписание ген. Ермолова полк. Верховскому, от 7 февраля 1820 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.13.
34. 'Рапорт ген.–м. барона Вреде ген.–л. Вельяминову, от 27 апреля 1820 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.13–14.
35. 'Письмо ген. Ермолова к полк. Аслан хану Кюринскому и Казикумухскому, от 7 октября 1820 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.43.
36. 'Письмо ген. Ермолова к к.с. Мазаровичу, от 19 июля 1822 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.269.
37. 'Всеподданнейший рапорт ген. Ермолова, от 4 сентября 1826 г.', *АКАК*, т.6, ч.2, с.371–372.

References

1. 'Donesenie markiza Pauluchchi gr. Rumjancovu, ot 21 marta 1812 g. (Report of the Marquis Paulucci c. Rumyantsov, on March 21, 1812)', *AKAK*, t.5, s.172–173.
2. 'Raport gen.–m. Hatuncova gen. Rtishhevu, ot 17 maja 1812 g. (Report gen.–m. Khatuntsov gene. Rtishchev, May 17, 1812)', *AKAK*, t.5, s.638.
3. 'Donesenie gen. Rtishheva kn. Gorchakovu, ot 22 nojabrja 1812 g. (Gene Report Rtishchev Prince Gorchakov, November 22, 1812)', *AKAK*, t.5, s.617–619.
4. Kozubskij, EI., 1906. 'Istorija goroda Derbenta (History of the city of Derbent)', Temir–Han–Shura: *Izd. Russkaja tipografija*, 648 s.
5. Umudlu, VU., 2004. 'Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğal və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801–1828) (Occupation and anti-colonial struggle by the Tsarist Russia of North Azerbaijan (1801–1828))', Bakı: *Elm*, 184 s.
6. 'Raport gen.–m. Hatuncova gen. Rtishhevu, ot 25 ijulja 1815 g. (Report gen.–m. Khatuntsov gene. Rtishchev, July 25, 1815)', *AKAK*, t.5, s.629–630.
7. 'Predpisanie gen. Rtishheva gen.–m. Hatuncovu, ot 16 sentjabrja 1815 g. (Prescription gene. Rtishcheva gen.–m. Hatuntsova, from September 16, 1815)', *AKAK*, t.5, s.608.

8. 'Pis'mo gen. Rtisheva k Abbas Mirze, ot 6 avgusta 1815 g. (A letter to the gene. Rtisheva to Abbas Mirze, August 6, 1815)', *AKAK*, t.5, s.763–766.

9. 'Pis'mo Abbas Mirzy k gen. Rtishevu (Abbas Mirza's letter to the gene. Rtishev)', *AKAK*, t.5, s.766–767.

10. 'Donesenie gen.–m. Del'poco gr. Nesselrode, ot 24 iyunja 1816 g. (Report gen.–m. Delpozov c. Nesselrode, from June 24, 1816)', *AKAK*, t.5, s.389–391.

11. Magomedov, MG., 2005. 'Istorija avarcev (Avar history)', *Mahachkala: Respublikanskaja gazetno-zhurnal'naja tipografija*, 279 s.

12. 'Pis'mo gen. Ermolova k Mehdi shamhalu, ot 14 janvarja 1818 g. (A letter to the gene. Yermolov to Mehdi Shamkhalu, from January 14, 1818)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.88–89.

13. 'Otnoshenie gen. Ermolova k gr. Nesselrode, ot 12 aprelja 1818 g. (The ratio of the gene. Yermolov to c. Nesselrode, April 12, 1818)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.186–189.

14. 'Raport podpolk. Rjabinina gen.–m. Stalju, ot 16 maja 1818 g. (The report is a lieutenant. Ryabinin gene.–m. Stalu, from May 16, 1818)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.50–52.

15. 'Raport gen.–l. Vel'jaminova gen. Ermolovu, ot 4 avgusta 1818 g. (Report gen.–l. Velyaminova gene. Yermolov, August 4, 1818)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.5–6.

16. 'Raport gen.–m. Pestelja gen. Ermolovu, ot 11 ijulja 1818 g. (Report gen.–m. Pestelya gene. Yermolov, July 11, 1818)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.3.

17. 'Predpisanie gen. Ermolova gen.–m. Pestelju, ot 24 ijulja 1818 g. (Prescription gene. Yermolov, gen.–m. Pestel, from July 24, 1818)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.3–4.

18. Potto, VA., 1887. 'Kavkazskaja vojna v otdel'nyh ocherkah, jepizodah, legendah i biografijah. Tom 2–j. Ermolovskoe vremja (Caucasian war in separate essays, episodes, legends and biographies. Volume 2 nd. Yermolovskoe time)', SPb.: Tip. E. Evdokimova, 780 s.

19. 'Predpisanie gen.–l. Vel'jaminova kn. Madatovu, ot 5 sentjabrja 1818 g. (Prescription gen.–l. Velyaminova Prince. Madatov, September 5, 1818)', *AKAK*, t.6, ch.1, s.801–802.

20. 'Donesenie podpolk. Sadykova gen. Ermolovu, ot 24 fevralja 1819 g. (Report of the regiment. Sadykov gene. Yermolov, February 24, 1819)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.92.

21. Dubrovin, NF., 1888. 'Istorija vojny i vladychestva russkikh na Kavkaze (History of war and Russian dominion in the Caucasus)'. Tom VI, SPb.: Tip. I. N. Skorohodova, 756 s.

22. 'Otnoshenie gen. Ermolova k gr. Nesselrode, ot 2 aprelja 1819 g. (The ratio of the gene. Yermolov to c. Nesselrode, April 2, 1819)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.213.

23. 'Raport gen. Ermolova kn. Volkonskomu, ot 27 maja 1819 g. (Report gene. Yermolov Prince. Volkonsky, on May 27, 1819)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.9.

24. 'Raport gen. Ermolova kn. Volkonskomu, ot 27 maja 1819 g. (Report gene. Yermolov Prince. Volkonsky, on May 27, 1819)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.9.

25. 'Pis'mo gen.–l. Vel'jaminova k Mustafa hanu, ot 25 iyunja 1819 g. (Letter of gen.–l. Velyaminova to Mustafa Khan, dated June 25, 1819)', *AKAK*, t.6, ch.1, s.806.

26. 'Predpisanie gen. Ermolova gen.–m. baronu Vrede, ot 12 ijulja 1819 g. (Prescription gene. Yermolov, gen.–m. Baron Wrede, July 12, 1819)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.105.

27. 'Raport gen. Ermolova kn. Volkonskomu, ot 3 avgusta 1819 g. (Report gene. Yermolov Prince. Volkonsky, on August 3, 1819)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.10.

28. 'Istorija Dagestana. V 4–h t. (History of Dagestan. In 4 tons)', 1968. Tom II, M.: Nauka, 368 s.

29. 'Otnoshenie gen. Ermolova k gr. Nessel'rode, ot 10 janvarja 1820 g. (The ratio of the gene. Yermolov to c. Nesselrode, January 10, 1820)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.10–11.

30. 'Predpisanie gen. Ermolova gen.–l. Vel'jaminovu, ot 28 janvarja 1820 g. (Prescription gene. Yermolov, gen.–l. To Velyaminov, from January 28, 1820)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.106.

31. 'Otnoshenie gen. Ermolova k gr. Nessel'rode, ot 28 oktjabrja 1824 g. (The ratio of the gene. Yermolov to c. Nesselrode, October 28, 1824)', *AKAK*, t.6, ch.1, s.476.

32. 'Otnoshenie gen. Ermolova k gr. Nesselrode, ot 31 marta 1826 g. (The ratio of the gene. Yermolov to c. Nesselrode, March 31, 1826)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.113–114.

33. 'Predpisanie gen. Ermolova polk. Verhovskomu, ot 7 fevralja 1820 g. (Prescription gene. Yermolov regiment. Verhovsky, February 7, 1820)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.13.

34. 'Raport gen.–m. barona Vrede gen.–l. Vel'jaminovu, ot 27 aprelja 1820 g. (Report gen.–m. Baron Wrede, gen.–l. To Velyaminov, from April 27, 1820)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.13–14.

35. 'Pis'mo gen. Ermolova k polk. Aslan hanu Kjurinskomu i Kazikumukshkomu, ot 7 oktjabrja 1820 g. (A letter to the gene. Yermolov to the regiment. Aslan Khan of Kyurinsky and Kazikumukhsy, of October 7, 1820)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.43.

36. 'Pis'mo gen. Ermolova k k.s. Mazarovichu, ot 19 ijulja 1822 g. (A letter to the gene. Yermolov to KS Mazarovich, on July 19, 1822)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.269.

37. 'Vsepoddannejšij raport gen. Ermolova, ot 4 sentjabrja 1826 g. (All report gene. Yermolov, September 4, 1826)', *AKAK*, t.6, ch.2, s.371–372.

Azizova M. A., dissertator, Institute of History named after A. A. Bakikhanov of the National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan), rus_rahimli@yahoo.com

Liberation struggle in Northeastern Azerbaijan in 1812–1822 (based on materials from the «Acts of the Caucasian Archeographic Commission»)

The article deals with the course and content of the second stage of the struggle against the Russian conquest, which took place under the leadership of Sheikhal Khan in Northeast Azerbaijan and in Dagestan. It is noted that if in the first, active phase that lasted from 1806 to 1811, the rebel movement was of the character of an ongoing guerrilla warfare, in the second stage it basically took the form of single military acts. If in 1806–1811 the main figure of the insurgency was undoubtedly Sheikhal Khan, with whom other rebellious rulers and rulers of the adjacent territories coordinated their actions, in the next stage, especially since 1818, other figures have come to the forefront, especially Hasan Khan Jenghutai and Ahmed Khan of Avar. The movement of Sheikhal Khan, preceded by the Caucasian war, anticipated similar tactics of the aforesaid war in its tactical and operational decisions.

Keywords: Derbent Province, North–Eastern Azerbaijan, Dagestan, Sheikhal Khan, Russian Empire, General Yermolov.

Azizova M. A., дисертант, Інститут Історії ім. А. А. Бакиханова Національної Академії Наук Азербайджану (Азербайджан), rus_rahimli@yahoo.com

Визвольна боротьба в Північно–Східному Азербайджані в 1812–1822 роках (за матеріалами «Актив Кавказької Археографічної Комісії»)

Розглядаються хід і зміст другого етапу боротьби з російським завоюванням, яке проходило під керівництвом Шейхалі-хана в Північно–Східному Азербайджані і Дагестані. Відзначається, що якщо на першій, активній фазі, яка тривала з 1806 по 1811 рік, повстанський рух носив характер триваючої партизанської війни, на другому етапі він в основному брав форму єдиних військових дій. Якщо в 1806–1811 рр. головною фігурою повстанців був, без сумніву, Шейхал-хан, з яким інші бунтівні правителі і правителі сусідніх територій координували свої дії на наступному етапі, особливо з 1818 року, на перший план вийшли інші фігури, особливо Хасан Хан Дженгутай і Ахмед-хана Авара. Рух Шейхалі-хана, який передував кавказькій війні, чекало аналогічної тактики вищезгаданої війни в її тактичних і оперативних рішеннях.

Ключові слова: Дербентська провінція, Північно–Східний Азербайджан, Дагестан, Шейхалі хан, Російська імперія, генерал Ермолов.

* * *

03.15 – История Азербайджана

УДК 94(479.24)

Алиев А.,

доктор философии по истории, ведущий научный сотрудник, Институт Археологии и этнографии Национальной Академии Наук Азербайджана (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ГРУЗИНСКИХ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА НАРОДНЫХ ПОЭТОВ

Статья посвящена грузинским азербайджанцам–туркам и творчеству их народных поэтов. Главным в статье было изучение на базе их литературной деятельности этнографических аспектов, выявление в стихах

ашугов локальних черт, присущих народу. Автор отмечает, что творчество народных поэтов, представляющее собой художественное наследие, сточки зрения этнографии, позволяет ещё глубже изучить материальную и духовную культуру Азербайджана конца XIX – нач. XX века.

Ключевые слова: Грузия, азербайджанцы, народные поэты, этнография.

(статья друкується мовою оригіналу)

Представленная к вниманию статья посвящена изучению этнографии грузинских азербайджанцев конца XIX – нач. XX вв. Изыскания в этом контексте проводились на основе творчества народных поэтов – выходцев из среды азербайджанцев–тюрков Грузии. В исследовании, прежде всего, дана характеристика литературной деятельности поэтов, также на основе их творчества обрисовывается сложившаяся политическая обстановка, тяготы, взвалившиеся на население в изучаемое историческое время. В столь сложной исторической обстановке появилась плеяда выдающихся поэтов, поистине мастеров поэтического слова, благодаря их творчеству стало возможным изучить бытовавшие среди населения и этнографические особенности. Автор указывает на особую роль художественного наследия ниже перечисленных поэтов, что, в свою очередь, позволило более пространному изучению этнографии Азербайджана конца XIX – нач. XX вв.

В доведении до современников истинного положения политической жизни путём поэтического слова, во всестороннем изучении хозяйства и культуры нашего народа в рамках того или иного исторического отрезка времени и, наконец, в плане этнографических изысканий роль творчества народных поэтов–мыслителей, мастерство художественного воплощения образов в их литературных произведениях неизмерима. Так, поэты, отражающие в своём творчестве реалии социально–политической обстановки, а также экономическую и культурную жизнь изучаемого времени, в действительности, способствовали восполнению пробелов в знаниях по части этнографии. Однако, как известно, поэты, в отличие от исследователей, не подвергают столь скрупулёзному научному анализу имевшие место в их жизни события, да и вообще, как отражает их творчество, они были далеки от глубоких познаний первопричин, побуждающих их возникновение. Сказанное касается и затронутых ими в своих творчествах этнографических сторон жизни населения [13, с. 85].

В исследовании отражено, как много выдающихся талантливых народных поэтов подарила земля, в которой издревле живут азербайджанцы–тюрки Грузии. Так, зарубежные исследователи, в том числе и российские, хорошо осведомлённые вдохновляющей восточной философией и мудростью поэта, выдающего учёного, доктора философских наук, профессора Джамала Мустафаева, образно называют его «бесструнным, бессмычковым музыкантом, играющим на таинственном сазе» [8, с. 12–13, 50]. Итак, в статье в лаконичной форме даны некоторые сведения о жизни и деятельности поэтов из среды грузинских азербайджанцев–тюрков, приведены примеры из их творчества, представляющие немалый этнографический интерес.

Гюльяр Периси. Народная поэтесса Гюльяр Периси родилась в 1790 г. в деревне Фахралы (Болнис). В своих стихах поэтесса сетует на тяжкие времена, на

царившую несправедливость в обществе, говорит об изгнании людей из своих тёплых домов, очагов, родины, а также о жестоком обращении с ними и превращении их в беженцев. Об этом поэтесса отмечает с сердечной болью и большим прискорбием. В одном из стихотворений говорится о посещении ею во времена Российской Империи Управляющего Кавказом с просьбой о помиловании брата. Судя по эмоциональной напряжённости стиха, он был сложен спонтанно. В нём говорится: «Я хорошо осведомлена о том, что Вы правитель, потому я и пришла к Вам с просьбой. Прошу Вас не оставляйте край, в котором родился мой брат, без него. Постарела мать наша, не сводит глаз с дороги, жизнь её в вечном ожидании и надежде вновь увидеть сына. Прошу Вас, не разлучайте соловья от роши и цветов» [7, с. 33]. Эти и другие строки, написанные поэтессой, звучат очень волнующе, и, пожалуй, каждого заставляя задуматься о сущности жизни.

Поэтесса покинула жизнь в 1925 году в возрасте 135 лет. В своём творчестве, она, как бы на примере одной семьи, существовавшей в конце XIX в. – нач. XX вв. обрисовывает картину прискорбной жизни сородичей, обрушившиеся на их головы беды. Стихотворные строки пронизаны лирикой и вызывают большой интерес, как с исторической точки зрения, так и с точки зрения этнографии. В целом творчество этого автора требует более глубокого научного анализа, в связи с чем, представляется важным дальнейшее исследование её литературного творчества.

Алхас Ага Хаджаллы. Поэт Алхас Ага Хаджаллы (Аджалов) родился приблизительно в 1817 году в районе Болнис в деревне Кяпянкчи. Слагавший стихи в стиле ашугов, Алхас Ага всегда находился в гуще народа, и потому умел радоваться и горевать вместе с народом. Именно в силу этого склада характера, он завоевал всенародную любовь и уважение, общественность его знала как человека с доброй душой и чистыми помыслами, разве что сравнимого с прозрачной родниковой водой, к тому же, слова в его стихах лились как из ручейка.

Следует отметить, что в творчестве этого народного поэта наблюдается богатейший этнографический материал. Часто находясь в гуще народа, поэт в своём творчестве с лёгкостью сумел отразить быт, обряды и традиции, в общем, образ жизни сородичей. В его стихах упоминаются такие этнографические слова, как сюрю (отара), нахыр (стадо), архадж (ограждённое место отдыха скота в поле), табах, тенбеки (махорка), гарпыз (арбуз), йемиш (дыня), картофель (картошка), чай, шякяр (сахар) и др. Автор стихов также даёт сведения о жизни народа, существовавших бытовых условиях, земледелии, хозяйстве, пище и напитках и т.д. В своём творчестве он вполне реалистично характеризует историческую обстановку, в которой жил и творил. Народный поэт А. А. Хаджаллы умер в 1907 году.

Аллахверди Мискиноглу. Поэт Аллахверди Мискиноглу родился в 1845 году в махале Башкечид в деревне Йырганчай. Народный поэт, прославившийся в народе игрой на сазе, и складыванию песенных стихов к сазной музыке, сумел своим богатым поэтическим языком завладеть народными душами. По описанию научного исследователя М. Мададоглу (Чобанлы), поэт при сочинении стихов нередко прибегал к стилю

стихосложения другого известного народного поэта, по имени Ляляоглу. Народный поэт в своих стихах красноречиво рассказывает о своей жизни, об участии в народных гуляньях, свадьбах и других церемониях. Известно, что, всюду, где бы поэт ни появлялся, он своим присутствием украшал любое торжество [9, с. 48–49].

В литературном наследии поэта, наряду с наличием различного рода литературных направлений в нём, мы находим также описание интересных этнографических сюжетов, а также некоторые фактологические материалы. В его стихах звучат такие термины как «украшенные пёстрыми красками дома», «на стол не ставят хлеб, добытый нечистым способом», «охота известна логовом, ущельем, засадой, баран –чёрной шерстью», «там, где обитают олени – это равнина, там, где низменность – это есть средний яйлаг» и другие указывают на материально–культурное наследство народа, на формировавшиеся веками семейный быт и традиции. В стихах поэта говорится о литовках и других местах. Такое выражение как – «Всем известен Гараагадж, прославленный своими яйлагами (литовки), так почему же жители Борчалы не выходит на гулянье в летнее пастбище Гараяз?», спрашивает поэт. В творчестве поэта мы встречаем местные топонимические названия, культуру других народностей, проживающих среди них.

Имя и поэтические творения поэта ещё долго будут жить в народных сердцах. Аллахверди Мискиноглу умер в 1960, когда ему было 115 лет.

Поэт Наби. Борчалинский поэт Наби родился в одной из бедных семей в 1873 году в деревне Фахралы. В силу пребедной жизни родителей, его они вынуждены были в 15 лет определить на служение в одну богатую семью. Это событие в жизни подростка оказало сильное воздействие на его эмоциональное состояние, и именно на это время в его жизни приходится складывание первых стихов в ашугской манере. Проведший всю жизнь в нужде, народный поэт в разные периоды своей жизни и в различных местах занимался пастушеством, работал прислугой, рабочим, в результате чего не смог получить должного образования, не появилось возможности даже обучению письму. Несмотря на это, он являлся автором ряда известных направлений в ашугской поэзии. Умер поэт Наби в 1945 году в родной деревне [2, с. 4].

Из его стихов становится очевидным, владение им хороших знаний по части существовавших традиций, обрядов, хозяйственной и бытовой жизни народа, его творчество отражает, что он был достаточно осведомлён о текущих политических событиях времени, в котором он жил. По части же материальной культуры, интерес вызывают стихи, в которых автор описывает тягловое–вьючный и упряжные виды транспорта с использованием арабы и таких животных, как бык, вол, буйвол и лошадь. В земледелии большое значение продолжало иметь такое пахотное орудие труда, как плуг, а также другие земледельческие ручные орудия труда (к примеру, «кютюнгон» – орудие для разбивки почвенных комков, бель–лопата, борона и т.д.). В его стихах мы встречаем множество других интересных этнографических терминов, а также различного рода самобытных проявлений в культуре.

Из стихов народного поэта становится ясно, что на Южном Кавказе в VIII–IX вв. известно в народе пахотное орудие под названием «Gara kōtan» – (qara в

значении тяжёлый, большой плуг) эксплуатировался землешашками здесь вплоть до к. XIX – нач. XX вв. Это орудие получило широкое распространение у грузинских тюрков–азербайджанцев. В произведениях упомянутого поэта наличествуют сведения по части женских украшений, одежде, бытовой утвари, пище и напитках, а также в них указываются типы древнего орудия.

Мухаммед Гасымоглу. Мухаммед Гасымоглу родился в махале Гараязы в деревне Кяпянякчи. Выросший в бедности, Мухаммед был влюблён в творчество истихи ашугов, что позволило ему ближе познакомиться с творениями выдающихся ашугов. Приблизительно в 13–14 лет он начал сочинять стихи в ашугском стиле. С точки зрения богатства этнографического материала его творчество привлекает особое внимание. К примеру, в стихах народного поэта встречаются такие слова как улаг (осёл), араба, тьяяр (колесо), агадж охлар (деревянные стрелы), чий кярич (сырцовый кирпич), тья дамлар (новые кровли), чай, сабун (мыло) и т.д. Не которые слова, используемые в его творчестве, указывают на применение населением вьючно–тяглогового и упряжного транспорта и другие виды транспорта. Известно, что главными составляющими в определении материальной культуры того или этноса являются такие категории, как жилище, одежда, пища и напитки, и в этом контексте, автору удаётся обрисовать в своём творчестве полную, исчерпывающую хозяйственно–бытовую картину населения. Описывая же политическую ситуацию, народный поэт в своём творчестве обращает внимание на несоответствие социально–общественного положения населения по отношению к принятым законам в конце XIX – нач. XX вв. Поэт в стихотворной форме весьма реалистично передаёт дух и тяготы времени, указывая на ухудшившееся положение народа в 30–40 гг. XX в. Поэт Мухаммед Гасымоглу ушёл из жизни в 1943 году.

Агаджан. Одним из известных поэтов, вышедших их среды ашугов – был поэт Агаджан. Поэт Агаджан родился в 1886 году (по исследовательским данным журналиста Муса Набиоглу, поэт родился в 1876 году) в махале Даг Борчалы – Гюмри в деревне Гаракильяс. В начале XX в. он вместе с семьёй переехал в Борчалы в деревню Гушчу. Здесь поэт получил достаточно глубокое религиозное образование, благодаря чему, ему удалось хорошо овладеть арабским и фарсидским языками, и прекрасно общаться на тюркском диалекте. С первых же дней по приезду в Гушчу он подверг критике некоторых мулл за их религиозную безграмотность и сумел доказать не состоятельность их некоторых высказываний, и призвал людей больше не верить их догмам. Именно по этой причине, впоследствии, поэт, находясь под давлением духовенства, вынужден был покинуть Гушчу и переехать в Гачаган. В 1949 году поэт находился в ссылке в Томской области (Россия). Будучи народным поэтом, он был близко знаком жизнью народа, его социальными чаяниями, в целом образом жизни населения. В своём творчестве поэт отмечает бытовавшую во времена его жизни домашнюю утварь, пищу и напитки, продукты пчеловодства, часто упоминает названия предметов материальной и духовной культуры. К примеру, у народного поэта с точки зрения этнографии интерес вызывает стихотворение «Самовар», напечатанный в первом номере журнала Борчалы (1993),

написал он этот стих под псевдонимом – Парвиз. В этом стихе им упоминаются такие продукты питания как «кяррягы» (крестьянское сливочное масло), мёд, блюдец, сладости. В нем говорится о белой гостиничной комнате, куда частенько заходят гости, как правило, друзья и родственники. Гости пребывают в его дом почти каждый день, примерно, в дом хозяина приходят 5–6 гостей, приближаются они сюда на красивых конях. Гости помогают ему готовить кябаб, обжаривать, как правило, баранину на шампурах (şiş). Автор этими строками отражает присущее азербайджанскому народу гостеприимство [3, с. 28]. По восточной психологии в дом настоящего хозяина – мужчины должны приходиться гости и в честь гостя в этом доме должны принести жертвоприношение скотом. Жертвенными животными, как правило, являются овцы и быки. В плане стихотворных направлений его творчество характеризуется многообразием. По сей день в народе об этом поэте упоминают с глубоким почтением. Поэт Агаджан умер в 1951 в Сибири.

Гасан Татероглу (Гасан Молла). Гасан Татероглу (Гасан Молла) родился в 1900 в махале Гараязы в деревне Агтехле. С детства проявляющий интерес к стихотворному сазному жанру, Гасану удалось выучить наизусть стихи выдающихся ашугов и других поэтов–современников, а также их дастаны. Будучи уважаемым и известным поэтом в народе, он отличался особым мировоззрением. Поэт Гасан Татероглу написал множество стихов в ашугском жанре. Однако его гошмы (форма стихотворения с парными рифмами) им не были своевременно оформлены в письменной форме, потому до нас лишь дошли несколько его стихов. Известный народный поэт Гасан Татероглу, или же, как его ещё называли в народе Гасан Молла, в своём творчестве описывает родные его сердцу уголки родины и историю народа. В стихах поэта мы находим названия гор, его мировоззренческие представления об окружающем мире. Упомянутый поэт в письменной форме передал нам издавна и, по сей день, существующие топонимические названия гор, яйлагов, родников: среди них – Модатепе, Бузлубулаг, Бабабичян, Илхидагы, Кечалдаг, Надрабулаг, Далидаг, Авидагы, Даштытепе, Тикмядаш [12, с. 37]. В его творчестве мы нередко сталкиваемся и другими этнографическими сведениями. Гасан Татероглу ушёл из жизни в 1998 году.

Мухаммед Аслиоглу. Мухаммед Гасаноглу, известный в народе как Мухаммед Аслиоглу, родился в 1911 году в деревне Тюллер в махале Гарачёпе. Долгое время поэту приходилось съезжать с обжитых мест и перемещаться по различным областям Грузии. Он работал директором школы в Мехсети, Аспиндзе, Адыгоне, Гарачёп, Лямбяли, Тюлляр. Мухаммед Аслиоглы с детства был влюблён в народный музыкальный инструмент – саз и слалал к нему стихи. Таким образом, уже в 14 лет поэт самостоятельно вошёл в школу ашугской поэзии, что в дальнейшем нашло отражение в основных формах его ашугского стихосложения. В поэтических кругах в форме творческих состязаний и сегодня звучат стихи народного поэта на ашугский лад. Звучат они из уст выдающихся народных ашугов – Мушвига, Ашуга Теймура, поэтов Ивада и Багы, поэта из Товуза – Вели. Поэт Мухаммед Аслиоглу умер в 1092 году [6, с. 3].

В этнографическом плане поэт Аслиоглу Мухаммеда в своём творчестве даёт нам сведения о существовавших типах жилищ. Из его творчества становится ясно, что здешнее население дома украшали пёстрыми красками. Методом поэтического слова он описывает семейный быт, одежды и украшения и т.д., таким образом, ему удастся в своём творчестве отразить значительное число этнографического материала и соответствующих терминов. В стихах народного поэта особо внимание было уделено развитию скотоводства в регионе, в частности, овцеводству. Это мы видим в его следующих строках: «Виднелась белая отара овец, пестрило стадо копытных. Я сказал: кто–то может 50, а кто–то, в крайнем случае, 80 овец содержать, и не больше. Вдруг один скотовод сказал следующее – мы сможем и 100 овец, если вместе построим большой загон для ягнят, в котором можем содержать даже прихотливых копытных. Творчество поэта изобилует поговорками. К примеру, с точки зрения этнографии в его стихах интересно описание периода приплода овец и условия содержания ягнят в загонах, автор также даёт сведения о состоянии народного хозяйства, имеющих место бытовых тонкостях. Известный, как сочинитель стихов в стиле гошгу, он слагает легендарные сюжеты (дастаны), отражающие народную душу. Мухаммед Аслиоглу скончался в 1982 году.

Новруз Тахлели. Новруз Тахлели родился 22 марта 1912 года в бывшей Тифлисской губернии в махале Гараязы в деревне Гаратехле. Поэт–озанист в диване «Сорагындайм» пишет: «Тифлис – мой уезд, Гараязы – махал, а Тахлы является родиной, где я познал науку, Насми – стих и воображение моё. Моё имя – Поэт Новруз, Алмамет – моя опора, если вдруг захочешь познакомиться с моей родиной, то знай, она расположена на мысе Дюкан [10, с. 17].

Новруз, выделявшийся из среды сверстников сверх силой воли и ярким талантом, уже в раннем возрасте сумел определиться в своём творческом направлении. Он стал весьма успешно сочинять ашугские стихи, причём в различных его направлениях. Поэт – озанисту давалось наизусть декламировать бесчисленное количество находящихся в устном народном творчестве стихов, а также дастаны и гошмы. К тому же, он лично и весьма умело озвучивал на сазе мелодии известных ашугов. Как говорилось на одном из творческих собраний тюрков–озанистов в деванэ – оджаге – «Поэзия Деда Новруза многопланова, его поэзию можно сравнить с процессом замешивания теста, образованием комочка из него – «кюнде», и, наконец, раскаткой теста. Даже в том случае, если мастера саза, познав 11 струнный саз, 1001 тайну силы саза и язык его, не могут по праву называть себя ашугами. Ашугом может считать себя лишь тот, кто познал в своей жизни истинную любовь. Причина популярности ашугов в народе, безусловно, в правдивости их слов, их стихи получили распространение на широком географическом пространстве (Гараязы, Борчалы, Гейча, Карс, Тебриз, Гянджа, Газах, Товуз, Гарачёп), в своих творчествах многие прославленные мастера слов, заняли наставнические позиции [10, с. 10].

У поэта Новруза Тахлели, как и у других известных представителей Борчалинской школы ашугства, имелись большие заслуги в развитии искусства сазного слова [3, с. 12]. Имя озаниста – Тахлели стоит рядом с ниже

перечисленными известными поэтами, такими мастерами слова, как Ашыг Арах («В память о болящем Гасыме»), Хинди Мамеда («Творец ашугского слова»), а также народного поэта Османа Сарывелили – поэта, которому с рождения было даровано быть правдивым. От поэтического наследия Тахлели осталось множество стихов, причём в различных стихотворных направлениях. Им были написаны великолепные дастаны, такие, как «Шамшахсядиси» и «Зяргам шах».

Стихи Новруза Техлили богаты этнографическим материалом. У грузинских азербайджанцев – тюрков нет таких сторон в хозяйственно-бытовой жизни, которые не были бы затронуты в творчестве поэта – озаниста. Так, основываясь на этнографическом и литературном материале, становится ясно, что в рационе питания указанного региона главенствующее место занимала пища растительного происхождения. Среди растительной пищи особое место занимала еда из зерновых – пшеница, ячменя, ржи, проса, кукурузы и риса [14, с. 19], сюда же входят различного рода хлебные и мучные блюда. Украшением стола являлось растительное блюдо, получаемое из риса – плов (аш). Из мучных блюд главенствующее место занимало блюдо, приготовленное из местной муки, называемое в народе «чыхма» или же «лиственный хинкаль», «сушенный хинкаль» [4, с. 99]. Это подтверждается примерами из стихов поэта-озаниста. Так в одном из них говорится, что «в доме Тахлила гостю оказывается большое уважение, когда ему дают отведать плова, джилова, хинкала, что представляется большим искушением и соблазном для любого, кто отведал эти блюда [10, с. 154]. Грузинские азербайджанцы-тюрки готовят хинкалы, которые едят исключительно рукой, в некоторых районах Азербайджана он так и называется «ручной хинкаль», к нему добавляют гурут (высушенные шарики из процеженного кислого молока) или же жареный лук [15, с. 248].

Из литературного материала исторической этнографии известно, что в экономической жизни народа, наряду с земледелием, издревле важное место занимало и животноводство [1, с. 3–5, 7]. В силу развития этой отрасли хозяйства население было обеспечено мясо-молочными продуктами, к тому же, возникли условия для широкого производства и потребления животноводческих продуктов [5, с. 63]. В стихах Новруза Тахлели часто упоминается некоторый ассортимент мясомолочных продуктов. Подтверждением сказанному, служит следующая строка в одном из стихотворений поэта: «Кто хочет отведать кюфту, кабаб и другие мясные блюда? – пусть идёт в гости к Новрузу, Гусейн» [10, с. 154].

В поэзии Тахлели Новруза важное место занимает тема материальной культуры, в частности, такие этнографические стороны в ней, как традиционная одежда и украшения. В его творчестве прослежены типы женской одежды и названия украшений. К примеру, зяррин либас (одежда, расшито золотыми нитями), тирмя (тонкая шерстяная материя, выделяемая ручным способом), льняная рубашка, арагчын-папах, калагаи (шёлковый женский платок), кемер-пояс и многие другие этнографические термины. Поэт-озанист в своём творчестве указывает на такие музыкальные инструменты, как саз, дудук (язычковый инструмент, получивший широкое распространение среди тюркских

народов Кавказа, этимология инструмента от тюркского слова «tütək»), дюмбьяк (ударный инструмент – барабан), нагара (литавры), ней (музыкальный инструмент типа флейты), зурна (духовой инструмент) и другие инструменты. В творчестве данного поэта говорилось о имевших местов употреблении таких бытовых предметов, как ələk (сито) [10, с. 161, 162, 187] и qədəx (кубок, чаша) [11, с. 25].

С наступлением оттепели в апреле месяце, иногда и вначале мае, всё население равнинной и предгорной части начинает заниматься пастушеством, на сезонное время отводят скот в летние загоны-яйлаги. В яйлажных местах обитания они живут в юртах (алачуги). Затрагивая эту тему поэт-озанист пишет: «Душа поэта Новруза нараспашку, да выходи всем народом на литовку (яйлаг)» или же другое его выражение: «пусть шатровый голубой перевал украсят склоны гор» [10, с. 73]. Так же: «Услышал приход весны опять, и то, как открылись все закрытые дороги, вижу горы и подымающиеся на них группы отары овец и стада крупного рогатого скота [10, с. 91]. В стихах поэта упоминаются такие широко используемые в земледелии орудия труда, как соха и бель [10, с. 142]. В его стихах отражены также упряжные орудия труда, применяемые в этом виде транспорта и которые всё ещё продолжают бытовать у населения.

Будучи поэтом – озанистом Тахлели в своём творчестве уделяет особое место тонкостям семейного быта, и в этом вопросе, являясь агсаkkalом – старейшиной, поэт напутствует молодым: «Когда ты будешь выбирать себе возлюбленную, то знай, по – настоящему ты её познаешь, увидев её быт». Говоря устами поэта – озаниста, вышеизложенное поэтическое слово означает, что в случае принятия решения в создании семьи, а также, прежде чем соберешься заключить бракосочетание, следует сто раз отмерить и примерить этот важный жизненный шаг. Все это говорит о том, что поэт являлся своего рода путеводителем, народным глазом, достаточно хорошо знавшим народные традиции и свято хранивший их для последующего поколения. Новруз Тахлели в своих стихах обозначает, что важным и составляющим в духовной жизни народа является поведение человека в обществе, в частности, умение его правильно приветствовать того, кто встречается у него на пути. В своём творчестве поэт резко критикует такие качества в человеке, как злословие, зависть, злобу, ложь и другие пороки. В его творчестве заметное место занимает тема обрядности, в частности, погребальные обряды и связанные с этим обрядом ритуалы.

В этнографическом плане, отражённые в его стихах сведения правдивы, а этнографические термины в них нашли своё полное отражение. То обстоятельство, что поэт в своих стихах представил типологически бытовавшую в его времена материальную и духовную культуру, хозяйственную жизнь, семейный быт, обряды-традиции, указывает, прежде всего, на то, что автор поэтического слова глубоко познал эту область жизни и науки, что позволило ему весьма умело отразить их в творчестве. Сказанное представляется важным с точки зрения изучения этнографии грузинских азербайджанцев-тюрков начала XIX в. и до середины XX в. Выдающийся поэт-озанист покинул мир земной в октябре 1960 года на 48 году жизни и был похоронен в Гаратехле.

Гулламирза Мусаев. Гулламирза Гаджи оглу родився в 1918 году в районе Гараязы в деревне Агтахле. Написавший в различных направлениях ашыгские стихи, народный поэт создал альманах стихов под названием «Тахла». Стихи поэта, в том числе, популярные в народе его гошмы звучали в больших мяджлисах, собраниях. В плане этнографии поэт в нижеследующих строках затрагивает важный вопрос – вопрос гостеприимства. Он пишет: «всем в округе известен богатый стол, который накрывают в Тахле, как достойно здесь встречают гостей, в том числе гостей из дальних стран, всем известны равнины и горы, принадлежащие агсакалу Аскер Сойдумальюглу, потому каждого гостя он от всей души накормит, угостит незабываемым по вкусу овечьим сыром (моталлом), маслом, сбитым в сосуде Нехря, и тающими во рту молочными сливками. Посетившего его дом гостя согревает огонь, а огонь – это очаг Правды, потому хозяин такого дома чрезмерно рад любому гостю, ине хотя провожает посетившего его дом и очаг гостя [12, с. 95–96]. В творчестве поэта приводятся множество других примеров из жизненного уклада населения. В вышеперечисленных присказках народного поэта мы наблюдаем присущие народу традиции и обряды, на примере агсакала Аскера Сойдумальюглу, поэт отражает широту души жителей деревни Тахлы, их гостеприимство и гуманность, его стихи пронизаны примерами доброты и призывом к подрастающему поколению начать жизненный путь с праведных и добрых дел. Поэт в своём творчестве не раз отмечает, что молодёжь должна брать уроки жизни у таких людей как Аскер. Известный народный поэт Гулламирза Мусаев умер в 2004 году.

Таким образом, объектом данного исследования служит творчество плеяды народных поэтов, вышедших из среды грузинских азербайджанцев–тюрков. Более глубокое исследование их творчества отражает глубокое литературное их наследие, их творчества изобилуют не только этнографическими данными, но также вопросами, связанными с воспитанием подрастающего поколения. В творчестве народных поэтов звучит гимн труду, в них авторы широко обрисовывают хозяйственную жизнь населения. Им в своих творчествах удалось передать и поэтическим словом охарактеризовать, имевшие место в жизни населения, различные виды ремёсел, материальную и духовную культуру, семейный быт народа и, пожалуй, отразить самую главную черту в народе – гостеприимство. Фольклорные данные, собственные наблюдения, нашедшие отражение в их творчестве, были представлены на богатейшем литературном азербайджанском языке. Именно в силу указанных качеств их творчества, стало возможным изучение этнографии грузинских азербайджанцев конца XIX – нач. XX вв.

Список использованных источников

1. Bünyadov, TƏ., 1969. 'Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən (From the history of cattle breeding development in Azerbaijan)', Baku: Elm.
2. 'Borçalı Şair Nəbi (toplayanı: N. Məmmədli, tərtib edəni: E. Məmmədli) (Borchali Poet Nebi (collector: N. Mammadli, compiler: E. Mammadli))', 1991. Baku: Yazıçı.
3. Əliyev, ƏT., 1995. 'Gürcüstan azərbaycanlılarının mənəvi mədəniyyəti (Spiritual culture of Georgian Azerbaijanis)', Baku: Elm.
4. Əliyev, ƏT. 2008. 'XIX–XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların bitki mənşəli yeməkləri (Gürcüstan azərbaycanlılarının etnoqrafik materialları əsasında) (At the beginning of the XIX–XX centuries vegetable dishes of Azerbaijanis (on the basis of ethnographic materials

of Georgian Azeris))', *AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası*, №9.

5. Əliyev, ƏT., 2009. 'XIX–XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların ət və süd mənşəli yeməkləri (Gürcüstan azərbaycanlılarının etnoqrafik materialları əsasında) (At the beginning of the XIX–XX centuries meat and dairy products of Azerbaijanis (based on ethnographic materials of Georgian Azeris))', *AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası*, №11.

6. Əsliyoğlu, M., 2000. 'Adım Məhəmməddi, elim Qaraçöp (tərtib edəni və nəşrə hazırlayanı: N. Əbdülrəhmanlı) (My name is Mohammed, Ilim Garachop (compiler and publisher: N. Abdurrahmanli))', Baku: Yurd.

7. 'Fəxrəli kimi ağır elim var mənim (tərtib edəni və nəşrə hazırlayanı: S. Məmmədov) (I have a heavy hand as a Fakhr (my compiler and publisher: S. Mammadov))', 1997, Baku: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.

8. Məmmədli, Z., 2018. 'İnsan. Dədə Camalla üz-üzə, göz-gözə... (Man. Dede Camalla face-to-face, eye-catching...)', Baku: Qanun.

9. Mədədoğlu (Çobanlı), M., 1994. 'Çağdaş Borçalı ədəbi məktəbi (Contemporary Borchali Literary School)', Baku: Azərbaycan.

10. Təhləli, N., 2003. 'Dağlar, əyil, yar görünsün... (tərtibçisi, redaktoru və sponsoru: A. Təhləli) (The mountains are brighter, look bright... (designer, editor and sponsor: A. Tahdeli))', Baku: Nurlan.

11. Təhləli, N., 1991. 'Təzə bayram günləri (tərtib edəni, redaktoru və sponsoru: Ə. İbrahimsoy) (New holidays (compiler, editor and sponsor: A. Ibrahimsoy))', Tbilisi.

12. 'Təhlədənəm özüm, dağlar... Təhlə çökəyi ədəbi antologiyası (tərtib edəni və nəşrə hazırlayanı: N. Əbdülrəhmanlı) (I am afraid, myself, mountains... The literary anthology of torture (compiler and publisher: N. Abdurrahmanli))', 2012. Baku: Qanun.

13. Vəliyev, Fİ., 'Azərbaycanın el sənəti sahələri aşiq yaradıcılığında // Arif Akim oğlu Abbasovun 80 illiyinə həsr olunmuş «2017-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları» mövzusunda Elmi Sessiyanın Materialları (Materials of the Scientific Session on «Artificial and Ethnographic Surveys in Azerbaijan in 2017» devoted to the 80th anniversary of Arif Akim oğlu Abbasov)', Baku, 27 dekabr 2017-ci il.

14. Vəliyev, Fİ., 2005. 'XIX–XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (yeməklər və içkilər) (At the beginning of the XIX–XX centuries the material culture of Azerbaijan (dishes and drinks))', Baku: *Azərənəşr*.

15. Karakashly, K.T., 1964. 'Материальная культура азербайджанцев', Baku: *Изд-во АН Азерб. ССР*. // Karakashly, K.T., 1964. 'Material'naja kul'tura azerbajdzhancev (Material culture of Azerbaijanis)', Baku: *Izd-vo AN Azerb. SSR*.

Aliyev A., Doctor of Philosophy in History, Leading Researcher of the Institute of Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan, Baku), matlabm@yandex.com

Investigation of ethnographic features of Georgian Azerbaijanis on the basis of the creativity of national poets

The article is devoted to Grizin Azeri Turks and the work of their folk poets. The main thing in the article was the study on the basis of their literary activity of ethnographic aspects, revealing in the verses of ashugs local features inherent in the people. The author notes that the creativity of folk poets, which is an artistic heritage, from the point of view of ethnography, allows one to further explore the material and spiritual culture of Azerbaijan at the end of the 19th – early 20th centuries. XX century.

Keywords: Georgia, Azerbaijanis, folk poets, ethnography.

Алієв А., доктор філософії по історії, провідний науковий співробітник, Інститут Археології та етнографії Національної Академії Наук Азербайджану (Азербайджан Баку), matlabm@yandex.com

Дослідження етнографічні особливості грузинських азербайджанців на основі творчості народних поетів

Стаття присвячена грузинським азербайджанцям–тюрків і творчості їх народних поетів. Головним в статті було вивчення на базі їхньої літературної діяльності етнографічних аспектів, виявлення в віршах ашугів локальних рис, притаманних народу. Автор зазначає, що творчість народних поетів, що представляє собою художню спадщину, з точки зору етнографії, дозволяє ще глибше вивчити матеріальну і духовну культуру Азербайджану кінця XIX – поч. XX століття.

Ключові слова: Грузія, азербайджанці, народні поети, етнографія.

* * *

3.15 – История Азербайджана
УДК 94(479.24)

Аманова Б. Т.,
научный сотрудник, Институт Археологии
и Этнографии Национальной Академии Наук
Азербайджана (Азербайджан, Баку),
matlabm@yandex.com

ОТРАЖЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ МУЗЫКИ В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИ ВЕЛИЕВА

Статья посвящена этнографическому исследованию творчества народного писателя Али Велиева. В данной работе, впервые с этнографической точки зрения, внимание было уделено, в основном, проблемам, связанным с музыкой и музыкальным искусством. Из проведённого исследования становится ясно, что в Карабахском регионе и окружающих его областях, являющихся объектом творческого описания писателя, были развиты не только искусство мугама, исполнения на таре и ашугское искусство, но также широкое распространение получили и музыкально-поэтические меджлисы, сопровождающиеся исполнением на сазе.

В статье представлена информация о таких музыкальных инструментах, как тутэк, чёрная зурна, балабан, фортепиано и других, а также народных танцевальных музыкальных мотивах.

Ключевые слова: произведения А. Велиева, музыка, саз, тар, кяман, тутэк, зурна.

(статья друкується мовою оригіналу)

Одной из фундаментальных основ духовной культуры азербайджанского народа является его музыкальное искусство. Музыка, с древних веков впитавшая в себя различные оттенки чувств, тревог и смутений, восторгов и упоений, обогащаясь посредством таланта, творческих способностей нашего народа и дойдя до наших дней, духовно питает и поддерживает человека, является источником его радости и душевного здоровья.

В этом контексте, заслуживает интереса мысль Али Велиева, чьи произведения являются объектом нашего этнографического исследования. Он писал: «Правы те, кто называют музыку пропитанием души, квинтэссенцией мысли. Музыка, одурманивающая загадочные души, снимающая тоску и печаль с безотрадных сердец, обладает чудотворной силой. Музыка, заставляющая плакать и смеяться, когда того пожелает – это венец искусств. Нет пределов в творчестве для мастера, обладающего прекрасным голосом, метким словом, способного создать блестящее разнообразие оттенков» [7, с. 61]. Эти мысли, высказанные о музыке, нашли достаточно полное выражение и в словах, принадлежащих перу нашего великого поэта Самеда Вургуну:

Музыка одухотворяет душу изначально,
Сердце её вдохновляется тысячей и одной красавицей.
Каждый напев словно грёзы –
Это душа поэта – голос возлюбленного.
За каждой тонкой завесой мир свой сокрыт,
Который, порою – ликует, порою – скорбит.
Музыка – та, что и камень разговорит,
И, даже, диких зверей укротит... [19, с. 39].

Музыка, снимающая с души тоску и усталость, создающая в человеке позитивный настрой, упорядочивающая и гармонизирующая жизненные процессы в организме, призывающая воссоединиться тех, кто в разлуке, дающая прохладу душам, сгорающим от боли потерь, предательств [5, с. 51], дарующая возможности тем, кто их ищет, и надежду тем, кто отчаялся её найти

– является самым сильным средством эмоционального воздействия. Те позитивные качества – радость, волнение, чувства, мечты, которые она несёт, нельзя заменить ни словом, ни сценическим представлением, ни танцем и прочее.

Музыка, воспевающая благородные чаяния народа, его тоску и печаль, желания и тревоги, поражения и победы [2, с. 6], оставляла большой отпечаток на повседневную жизнь людей, их уклад, духовный мир, превратившись в снадобье для больных, средство облегчения для тех, кто страдает. Согласно свидетельствам, основанным на литературных материалах, в древних источниках культуры указывается, что в знаменитом храме Асклепия в Эпидарве использовались «волшебные звуки» при лечении и устранении душевных расстройств. Древние же, арабы в лечебных целях усаживали рядом с больными музыкантов, для того чтобы те разогнали тоску и печаль с души больного. Жители островов Индийского океана и Средней Африки и по сей день обращаются к музыкальным песенным традициям в практике лечения больных [5, с. 52].

Азербайджанская музыка, имеющая древнюю историю и широко распространившаяся не только на Кавказе, но и на Ближнем Востоке и в Средней Азии, наряду с тем, что оказала очень сильное воздействие на музыку соседних регионов, к тому же превратилась в родную для них музыку. Так, авторы, приезжавшие путешествовать по Средней Азии, и ознакомившиеся с бытом, музыкой народов этого региона, отмечают, что туркмены считают Азербайджан центром высокой цивилизации. Если попросить спеть какую-либо песню, приводящую в восхищение, то в помещении обязательно плавно зазвучат азербайджанские мотивы [1, с. 68; 22, с. 31].

Достаточное количество материалов об азербайджанской классической музыке встречается в произведениях ряда наших видных писателей, творчестве ашуггов и в дастанах. Достаточно насыщены и интересны, с этой точки зрения, произведения народного писателя Али Велиева. Из его произведений становится известно, что в период жизни и творчества литератора в Карабахе и окружающих его областях были широко распространены ашугское и певческое искусство, исполнительское искусство мугама, а также использовались такие музыкальные инструменты, как чёрная зурна, балабан, кяманча, тар, гавал и другие [8, с. 283]. В начале XX века известный российский музыковед П. Востриков совершенно справедливо писал, что нигде так не было развито певческое искусство, как в Карабахе. Все здесь – и стар и млад, и юное, и более старшее поколение, и дома, и в саду, и на поле, и во время веселья, и в моменты грусти, а также в гостях у родни, и у друзей – всегда поют песни. Они находят в песнях успокоение и духовную пищу [21, с. 12].

Как и на других территориях, где живут азербайджанские турки, для Карабаха, а также прилегающих к нему регионов, характерным являлась организация ашугских меджлисов, где под звуки песен сазандара, долгими зимними вечерами заслушивались его героическими и любовными дастанами. В этом контексте, литературное наследие А. Велиева предоставляет нам ценные сведения: «По пятницам Мамедхан примкнув к сельчанам, шёл на молоканский рынок, здесь, он за многим наблюдал, и многое перенимал.

На ашугских вечерах, редко чередовавшихся друг за другом долгими зимними вечерами, часто упоминались названия Абдулгюлаблы, крепости Шуша галасы и города Баку... В Абдулгюлаблы юноша по имени ашуг Валех отправился до самого Дербента за красавицей по имени Зарнигяр» [9, с. 228], «Осенними и зимними ночами на ашугских меджлисах Годжа внимательно выслушивал истории любовных приключений Тахира и Зохры, Валеха и Зарнигяр, Гейдара и Сусанбар, и перед самым рассветом возвращался домой» [18, с. 218] или же, «Осенней порой во дворах звуки зурны дополняли саз, аваз, дастан, начатый ашугами продолжался до самой полуночи. Среди замужних женщин и девиц на выданье села Вугарлы было столь много умеющих прекрасно танцевать! И у каждой – свой мотив, свой аккомпаниатор...» [9, с. 411]. Для разъяснения нашей мысли в связи с рассматриваемой проблемой к нам приходит на помощь информация, полученная из романа «Чичекли»: «Он начал сказ о Тахире и Зохре. Обаятельный голос ашуга, приятные для сердца слова сказания так увлекли народ, что никто не поверил, когда на рассвете запели петухи» [8, с. 286]. Или же, ознакомимся с ещё одной информацией: «Ашуг Пери из Маралиянлы и ашуг Валех из Гюлаблы прижав свои сазы к груди, взяли в руки медиаторы» [10, с. 95] и прочее.

К слову, заметим, что история сазы, являющегося украшением меджлисов и одним из наших национальных струнных инструментов, уходит в глубину веков. Согласно научному выводу, к которому пришёл в результате сравнительного анализа академик Теймур Буниятов, племена, живущие на территории Азербайджана, уже 3 тысячи лет назад пользовались сазом [2, с. 182].

В Азербайджане, в особенности в Карабахе и его окрестностях, как и в старые времена, в продуктивные периоды работы писателя самым широко использовавшимся струнным музыкальным инструментом являлся тар. Писатель очень тонко и со знанием дела ввёл эту информацию в свои произведения: «На рабочем факультете я выучился игре на таре. Нелегко играть на таре на родине знаменитого тариста Курбана Пиримова. Я же, следуя пословице «не стыдись делиться тем, что имеешь», проводил свободное время, обучаясь игре на таре. Когда я увидел, что директор школы является искусным таристом, я пришёл к выводу о том, что «все те, кто пил воду из родника в Гюлаблы – становятся таристами, а те, кто пил воду из родника Хан гызы в Шуше – становятся композиторами» [10, с. 64]. Однако обратимся к другим сведениям: «Ничего не сказав, Гудрат прижал тар к груди. Спел «На Аразбары». Затем исполнил куплеты–гошма Вагифа, гёзеллеме (род лирических стихов, ашугских мелодий в которых восхваляется женская красота) ашуга Алескера» [11, с. 160].

Из сведений, представленных в произведении писателя, образцы творчества которого мы привели здесь, становится ясно и то, что в селе Гюлаблы Агдамского района, где жил и творил известный тарист Курбан Бахшалиоглы Пиримов, являвшийся последователем школы великого азербайджанского ашуга – Ашуг Валеха, из музыкальных инструментов наиболее распространённым являлся тар [2, с. 218], а также то, что в XIX веке в Шуше, игравшей роль консерватории

для всего Кавказа, более всего было развито певческое искусство. Поэтому, обращение литераторов Востока и Запада к теме Шуши, отнюдь не случайно. Известный российский музыковед В. Виноградов писал о Шуше: «На горных склонах с зелёными пастбищами раскинулся город Шушас его прекрасной панорамой. Его красивые природные пейзажи каждый год привлекают путешественников, и плавно очерченные линии гор, погруженные в зелень, восхищают путников. Однако эстетическое впечатление от Шуши на этом не заканчивается, здесь больше музыки, относительно других районов Азербайджана. Здесь, всегда можно послушать народные песни, певцов и исполнителей на музыкальных инструментах, посмотреть танцы. На протяжении долгого времени Шуша была известна как музыкальный центр и, являясь неистощимой школой народных музыкальных талантов, завоевала славу во всём Закавказье. «Шушинские музыканты» создали историю музыки Азербайджана и представляли её не только на своей родине, но в и других странах Востока» [6, с. 29–30].

О полюбившихся, и упоминающихся с любовью, певцах и певческом искусстве, проложивших путь в соседние регионы, в произведении, повествующем об истории нашей музыкальной сокровищницы, говорится следующее: «Популяризаторами, доносящими красоту нашей музыкальной культуры народу, распространителями её на обширной территории являются певцы–ханенде. Ханенде – это, прежде всего, создатель мугама, глашатай мугама... Ханенде – это профессионал с которым считаются, который выделяется среди других и, которого любят. Он – то, чего желает родной край, украшение меджлисов. Он – хан, бек, шах, султан нашей глубоко содержательной музыки...»

Ханенде выделяется не только голосом, речью, но и завоёвывает авторитет своими манерами, воспитанием, поведением, возвышаясь до уровня асакала, народного мастера. Ханенде должен выделяться своей благовоспитанностью, дружелюбием, приветливостью простотой и искренностью. Несомненно, одежда ханенде, стиль его одевания и особый внешний вид также обладают силой воздействия.

Счастлив тот ханенде, который родился на свет в Карабахе. Не напрасно говорят, что «Если выходец из Карабаха не поёт – это грех»... В Карабахе поют и природа, и люди. Вдобавок же, и трепетные джейраны, и перелётные журавли» [2, с. 90–91].

Известно, что существовало множество видов мугама, исполнявшихся ханенде – «Раст», «Махур», «Шур», «Хумаюн», «Мансурия», «Шуштар», «Чахаргях», «Забул», «Баяты Шираз», «Баяты Каджар», «Хейраты», «Йетимсегях», «Карабах шикестеси» и прочие. Ханенде и в наши дни исполняют эти мугамы. Однако в произведении видного писателя мы встречаем лишь название «Карабах шикестеси»: «Ханенде исполнил Карабах шикестеси»:

Я – ашуг, так приходи,

Неспеша, так приходи.

Сын умрёт – рухнет дом,

Брат умрёт – спина погнётся [11, с. 160].

Или же, «Тоскливые и страстные звуки Карабах шикестеси плавно, поднимаясь в воздух, обволокли пустоты звёздной ночи» [17, с. 354].

Таким образом, в Карабахе, где разворачивались события, а также в четырёх его окрестностях наиболее часто исполняемым являлся мугам «Карабах шикестеси», и интерес к нему был выше, чем к остальным. Поэтому, неудивительно, что в произведениях А. Велиева упоминается именно этот мугам.

Названия нескольких мугамов возвышенно и с любовью упоминаются и в поэме нашего выдающегося поэта С. Вургуна «Бакинский дастан»:

Воздух вдруг волнами пронизан... Радио
Широко раскрыло свои уста безмолвию.
Спокойная ночь, спокойное небо, спокойная весна...
Повелевают, слушай этот мир, говоря.
«Забулсегах», «Дели Шахназ»... Глубокомысленный
«Шур»...
Осознать, что являются детьми одной матери.
О, эти места, эти уголки ... мысль летит,
И каждый вдох является мастером некоего смысла.
И ещё, «Раст»... О чём он говорит, срываясь с жёлтых струн...

Искусство Физули однозначно.

Мечты его, как и его сердце – пронизаны любовью,
Живи вдохновение, живи искусство, живи поэт!

Скажи, о чём говорит этот «Раст», срывающийся с жёлтых струн! [20, с. 122].

В произведениях А. Велиева также поминается певческим таланте появившегося на свет в пленительно прекрасном Карабахе великого ханенде Бюльбюля, который прославлял наш народ в мире, возвышал его и дарил сердцам радость:

– «Кто-то там поёт – звучит словно трели соловья.
– Поёт – любимец азербайджанского края – Бюльбюль» [12, с. 85]. И тому подобное.

Кстати сказать, что карабахцы приглашали на народные веселья, празднества и культурные мероприятия наравне с ханенде и ашугами. Население с одинаковой любовью относилось к представителям обеих профессий. На меджлисах, после того как ханенде заканчивали пение, сердца ласкали звуки ашугского исполнительского мастерства. Об этом сообщают сведения, добытые нами из этнографических материалов и произведения писателя: «Из зданий доносились звуки. Повсюду играли, пели и танцевали. Как только смолкали тар и гавал, тут же вступал саз. Ашуг восхвалял некую женщину по имени Мишкунуз» [18, с. 246]. Данная мысль подтверждается и литературным описанием одного праздничного меджлиса, организованного в 1911 году в Шуше, в Карабахе: «... Шушинский купец... организовал застолье в одном из прекрасных мест в городе – во «Дворе бузханы» («бузхана»: в переводе – погреб, ледник – прим. наше). На это празднество было приглашено до 150 человек со всего города... В празднестве принимали участие известный ханенде Ислам Абдуллаев, тарист маленький Крикор, кяманчист – Мирза, ханенде Карагёз Зульфугар и ашуги из Гюлаблы – Аббасгулу и Наджафгулу с группами своих людей» [6, с. 36–37].

Литературное наследие писателя, наряду с информацией о таре и гавале, содержит также сведения и о кямане – который является одним из наших национальных струнных музыкальных инструментов. Читая, мы словно слышим протяжное звучание этого инструмента: «Иной раз, когда кто-то начинал играть на кямане, замирали даже птицы в полёте. Стоны

плачущего на Джыдыр дюзю кямана, были слышны в Чанаккала» [10, с. 235]. Узейр Гаджибеков, давший высокую оценку этому инструменту, известному уже в начале Средних веков [2, с. 225], писал: «Музыка, исполняемая на кяманче, более совершенна по звучанию и близка к человеческому голосу. Кяманча – это самый прекрасный из мелодичных инструментов» [4, с. 223].

В произведениях выдающегося писателя, в истинном смысле, учёного, объектом изучения которого является народ, мы встречаем и упоминание об одном, как говорят, из самых древних духовых инструментов, изобретённых самородками с горных пастбищ – чабанами (то есть, пастухами), и ими же, впервые введёнными в музыкальный обиход – тростниковый тутэк: «Среднего роста, широкоплечий, розовощёкий, усагый парень в низкой папахе сидел на плоском камне и с грустью, идущей от всей души, играл на тутэке, который он смастерил из тростника» [13, с. 43]. Тутэк, о котором идёт речь, наряду с тем, что используется в ансамблях народных инструментов, сохраняет свою актуальность и в пастушьей среде.

Наряду с тем, что в произведениях Али Велиева упоминается и другой духовой музыкальный инструмент – зурна, сообщается и о народных музыкальных мотивах, исполняемых на ней: «Перед исполнителями на зурне (зурначи) мать станцевала под мелодию «В сад вошла буйволица, пойдй-ка сюда!» («Саміш баға гирди, гәл»)» [14, с. 51] или же, «После женщин, танцующих «Вагзалы», «Узундере», Кямран и Хатун станцевали «Терекеме», а Полад и Сарвиназ – «Нан-назы»» [8, с. 284], или же, «Поле заполонили звуки чёрной зурны. Вначале он сыграл «Чобаны», а затем перешёл к мелодии «Бясти»:

Над крышей наш чердак,
Рядом наши балконы.
Ты выгляни оттуда, я – отсюда,
Да ослепнут наши враги» [15, с. 264].

Или же:
Я ашуг – тызира (то есть, тмин. – Прим. наше),
Ты – шафран, ты – тмин.
Да стану я жертвой тех дней,
Только, ты войди в нашу дверь! [14, с. 368].

Или же:
О, моя удача,
Трон её – моё сердце, возлюбленная моя.
На лице – след взгляда,
Кто посмотрел на тебя, о, возлюбленная моя?! [14, с. 499].

Эти, и другие подобные строки относятся к рассматриваемым нами примерам.

К слову, согласно этнографам Дж. Новрузову и А. Алиеву, танцевальная мелодия «В сад вошла буйволица, пойдй-ка сюда!» («Самішбағагирди, гәл») была известна и среди азербайджанских тюрков Грузии, и она и в наши дни часто исполняется коллективами зурначи в сельских местностях во время церемонии свадьбы и обручения.

Также, в творчестве народного писателя упоминаются и «балабан» [8, с. 55], а также, завезённое в Азербайджан из Европы фортепиано: «Когда кто-то играет на пианино, ты с восхищением восхваляешь искусное владение пальцами, создающими настроение. Когда, как и свойственно всем шушинцам, запевают вполголоса, отдыхает душа, снимается усталость от размышлений, а когда танцуют «Терекеме» или «Вагзалы», то не можешь оторвать взгляд» [10, с. 235]. В одном из своих произведений писатель информирует

нас и о «граммофоне», завоевавшем популярность среди сельского населения в 70–80-е годы XX века: «Когда мне было 8–9 лет, в селе заводили и слушали граммофон. Когда начинал звучать один из валов, какой-то человек говорил: Да будет жить Карабах!» [16, с. 136].

Таким образом, впечатление, которое складывается после прочтения произведений А. Велиева, обладающего глубоким талантом наблюдателя и достаточным запасом жизненного опыта, таково, что писатель являлся глубоким знатоком богатой музыкальной культуры нашего народа, и в своём творчестве достаточно полно отобразил свои знания о нашей национальной сокровищнице. Из сведений, полученных из литературного наследия писателя, также становится ясно, что в Карабахе и в окружающих его областях широкое распространение получили не только искусство мугама, певческое искусство (ханенделик), но завоевали признание и теми же темпами развивались ашугское творчество. Здесь, народу полюбили, и часто звуча на церемониях обручений и свадеб, превратились в орудие для извлечения духовной пищи, такие струнные музыкальные инструменты, как тар, кяман, саз, духовые инструменты – тутэк, балабан, чёрная зурна и прочие.

Список использованных источников

1. Аллахманлы, МГ., 2011. 'Из духовной культуры Западного региона Азербайджана', Баку: *Нурлан*, 176 с. (На азербайджанском языке).
2. Бунятатов, ТА., 1993. 'Звуки, пришедшие из глубины веков', Баку: *Азернешр*, 264 с. (На азербайджанском языке).
3. Алиев, АТ., 1995. 'Духовная культура грузинских азербайджанцев', Баку: *Элм*, 128 с. (На азербайджанском языке).
4. Гаджибеков, У., 1965. 'Произведения. В четырёх томах. II том (научные произведения, доклады, выступления, письма статьи)', Баку: *Азерб. ССР, Институт Архитектуры и Искусства*, 412 с. (На азербайджанском языке).
5. Наджафов, АЙ., 1989. 'Искусство и Здоровье', Баку: *Азернешр*, 144 с. (На азербайджанском языке).
6. Шушинский, ФМ., 1991. 'Сейид Шушинский', Баку: *Ишг*, 180 с. (На азербайджанском языке).
7. Велиев, А., 1969. 'Избранные произведения. В шести томах', III том. Баку: *Азернешр*, 455 с. (На азербайджанском языке).
8. Велиев, А., 1955. 'Чичекли (роман)'. Второе издание, переработанное, Баку: *Азернешр*, 511 с. (На азербайджанском языке).
9. Велиев, А., 1976. 'Звёзды времени (повести и рассказы)', Баку: *Азернешр*, 454 с. (На азербайджанском языке).
10. Велиев, А., 1971. 'Дымит самовар (повести и рассказы)', Баку: *Гянджлик*, 331 с. (На азербайджанском языке).
11. Велиев, А., 1968. 'Избранные произведения. В шести томах', II том. Баку: *Азернешр*, 534 с. (На азербайджанском языке).
12. Велиев, А., 1965. 'Анагыз' Баку: *Азернешр*, 334 с. (На азербайджанском языке).
13. Велиев, А., 1978. 'Неспokoйный человек (роман)', Баку: *Гянджлик*, 311 с. (На азербайджанском языке).
14. Велиев, А., 1957. 'Избранные произведения. В двух томах', I том. Баку: *Азернешр*, 541 с. (На азербайджанском языке).
15. Велиев, А., 1970. 'Избранные произведения. В шести томах', V том. Баку: *Азернешр*, 537 с. (На азербайджанском языке).
16. Велиев, А., 1974. 'Воспоминания ветви', Баку: *Гянджлик*, 646 с. (На азербайджанском языке).
17. Велиев, А., 1968. 'Избранные произведения. В шести томах', I том. Баку: *Азернешр*, 474 с. (На азербайджанском языке).
18. Велиев, А., 1981. 'Минувшие дни', Баку: *Гянджлик*, 463 с. (На азербайджанском языке).
19. Вургун, С., 2005. 'Избранные произведения. В пяти томах', II том. Баку: *Шарг-Гарб*, 248 с. (На азербайджанском языке).
20. Вургун, С., 1986. 'Избранные произведения. В трёх томах', II том. Баку: *Азернешр*, 384 с. (На азербайджанском языке).
21. Востриков, П., 1912. 'Музыка и песня у азербайджанских татар', *СМОМПК*, Вып.42, отд.2, Тифлис. (На русском языке).

22. Успенский, В., Беляев, В., 1979, 'Туркменская музыка', Т.1, Ашхабад: *Изд-во 2-е*, 382 с. (На русском языке).

References

1. Allahmanly, MG., 2011. 'Iz duhovnoj kul'tury Zapadnogo regiona Azerbajdzhana (From the spiritual culture of the Western region of Azerbaijan)', Baku: *Nurlan*, 176 s. (Na azerbajdzhanskom jazyke).
2. Bunijatov, TA., 1993. 'Zvuki, prishedshie iz glubiny vekov (Sounds from the depths of ages)', Baku: *Azerneshr*, 264 s. (Na azerbajdzhanskom jazyke).
3. Aliev, AT., 1995. 'Duhovnaja kul'tura gruzinskih azerbajdzhancev (Spiritual culture of Georgian Azerbaijanis)', Baku: *Jelm*, 128 s. (Na azerbajdzhanskom jazyke).
4. Gadzhibekov, U., 1965. 'Proizvedenija. V chetyrjoh tomah. II tom (nauchnye proizvedenija, doklady, vystuplenija, pis'mai stat'i) (Works In four volumes. Volume II (scientific works, reports, speeches, letters and articles))', Baku: *Azerb. SSR, Institut Arhitektury i Iskusstva*, 412 s. (Na azerbajdzhanskom jazyke).
5. Nadzhafov, AJ., 1989. 'Iskusstvo i Zdorov'e (Art and Health)', Baku: *Azerneshr*, 144 s. (Na azerbajdzhanskom jazyke).
6. Shushinskij, FM., 1991. 'Sejid Shushinskij (Seyid Shushinsky)', Baku: *Ishyg*, 180 s. (Na azerbajdzhanskom jazyke).
7. Veliev, A., 1969. 'Izbrannye proizvedenija. V shesti tomah (Selected Works. In six volumes)', III tom. Baku: *Azerneshr*, 455 s. (Na azerbajdzhanskom jazyke).
8. Veliev, A., 1955. 'Chichekli (roman) (Chichekli (novel))'. Vtoroe izdanie, pererabotannoe, Baku: *Azerneshr*, 511 s. (Na azerbajdzhanskom jazyke).
9. Veliev, A., 1976. 'Zvjozdy vremeni (povesti i rasskazy) (The stars of time (stories and stories))', Baku: *Azerneshr*, 454 s. (Na azerbajdzhanskom jazyke).
10. Veliev, A., 1971. 'Dymit samovar (povesti i rasskazy) (Smokes a samovar (novels and stories))', Baku: *Gjandzhlik*, 331 s. (Na azerbajdzhanskom jazyke).
11. Veliev, A., 1968. 'Izbrannye proizvedenija. V shesti tomah', II tom. Baku: *Azerneshr*, 534 s.
12. Veliev, A., 1965. 'Anagyz' Baku: *Azerneshr*, 334 s. (Na azerbajdzhanskom jazyke).
13. Veliev, A., 1978. 'Nespokoynij chelovek (roman)', Baku: *Gjandzhlik*, 311 s. (Na azerbajdzhanskom jazyke).
14. Veliev, A., 1957. 'Izbrannye proizvedenija. V dvuh tomah', I tom. Baku: *Azerneshr*, 541 s. (Na azerbajdzhanskom jazyke).
15. Veliev, A., 1970. 'Izbrannye proizvedenija. V shesti tomah', V tom. Baku: *Azerneshr*, 537 s. (Na azerbajdzhanskom jazyke).
16. Veliev, A., 1974. 'Vospominanija vetvi', Baku: *Gjandzhlik*, 646 s. (Na azerbajdzhanskom jazyke).
17. Veliev, A., 1968. 'Izbrannye proizvedenija. V shesti tomah', I tom. Baku: *Azerneshr*, 474 s. (Na azerbajdzhanskom jazyke).
18. Veliev, A., 1981. 'Minuvshie dni', Baku: *Gjandzhlik*, 463 s. (Na azerbajdzhanskom jazyke).
19. Vurgun, S., 2005. 'Izbrannye proizvedenija. V pjati tomah', II tom. Baku: *Sharg-Garb*, 248 s. (Na azerbajdzhanskom jazyke).
20. Vurgun, S., 1986. 'Izbrannye proizvedenija. V trjoh tomah', II tom. Baku: *Azerneshr*, 384 s. (Na azerbajdzhanskom jazyke).
21. Vostrikov, P., 1912. 'Muzyka i pesnja u azerbajdzhanskih tatar', *SMOMPK*, Vyp.42, otd.2, Tiflis. (Na russkom jazyke).
22. Uspenskij, V., Beljaev, V., 1979, 'Turkmenskaja muzyka', T.1, Ashhabad: *Izd-vo 2-е*, 382 s. (Na russkom jazyke).

Amanova B. T., researcher, Institute of Archeology and Ethnography National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan, Baku), matlabm@yandex.com

The reflection of Azerbaijani folk music in the works of Ali Valiyev

The article is dedicated to the ethnographic study of People's writer Ali Veliyev's creativity. This article, which was the first in ethnographic terms, focuses mainly on the issues related to music and musical art. It appears from the research that in the Karabakh region and in its surroundings, not only mugam art and tar performance, but also ashug creativity has been widely developed and saz majlises have become a source of spiritual food for the population.

The article provides us with information about the pipe, gara (black) zurna, balaban, piano and other musical instruments, as well as the dance-music that the people enjoy.

Keywords: works by Ali Veliyev, music, saz, tar, kaman, pipe, zurna.

Аманова Б. Т., науковий співробітник, Інститут Археології та етнографії Національної Академії Наук Азербайджану (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

Відображення азербайджанської народної музики в творчості Алі Велієва

Стаття присвячена етнографічному дослідженню творчості народного письменника Алі Велієва. У даній роботі, вперше з етнографічної точки зору, увагу було приділено, в основному, проблемам, пов'язаним з музикою і музичним мистецтвом. З проведеного дослідження стає ясно, що в Карабахському регіоні і оточуючих його областях, які є об'єктом творчого опису письменника, були розвинуті не тільки мистецтво мугама, виконання на тарі та ашугське мистецтво, але також широкого поширення набули й музично-поетичні меджліси, що супроводжуються виконанням на сазі.

У статті представлена інформація про такі музичні інструменти, як тутек, чорна зурна, балабан, фортепіано та інші, а також народні танцювальні музичні мотиви.

Ключові слова: твори А. Велієва, музика, саз, тар, кяман, тутек, зурна.

* * *

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 316.61:316.77(045)

Бесєдіна Г.,
аспірантка, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), mykhai@ukr.net

СПЕЦИФІКА ТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ДИСКУРС» У ФІЛОСОФІЇ МІШЕЛЯ ФУКО

Сучасні соціально-культурні процеси відбуваються достатньо швидко. І перед дослідниками в усе більшій мірі постає питання про пошук дієвої і оптимальної методології для дослідження соціально-культурних явищ.

Важливим етапом для дослідника є аналіз підходів попередників для пошуку відповідей на вищезазначені проблеми.

У статті буде розглянуто і проаналізовано специфіку тлумачення концепції «дискурс» у філософії Мішеля Фуко. Поняття дискурсу не є новим для філософії і соціології, адже про нього згадують ще у стародавній Греції, як про певну мовну подію. У другій половині XX століття його, тією чи іншою мірою, використовують багато філософів, соціологів, лінгвістів, зокрема Г. Макржузе, Р. Барт, П. Бурдьє, Тен А. ван Дейк тощо.

Концепція дискурсу займає важливе місце у філософському підході Мішеля Фуко. Він прагнув переосмислити природу соціального і ті принципи які лежать в його основі. Фуко поступово приходив до думки, що уся наша історія не являє собою лінійного розвитку. Кожна окрема епоха являє собою унікальне утворення, яке формується в межах певних смислів і формує ці смисли. Таким чином ретроспективний підхід у дослідженні історичних явищ виявляється хибним.

Фуко не дає чіткого і лаконічного визначення поняттю дискурс. Але загалом можна сказати що дискурс – це не просто середовище, чи мовна взаємодія, це в першу чергу сукупність правил що обумовлюють дискурсивну практику.

Філософський підхід Фуко, як зазначають критики, децю непослідовний, проте безумовно є надзвичайно важливим для сучасної соціально-філософської думки. А концепція дискурсу дозволила переформатувати спосіб у який досліджується історія і якщо не позбутися то хоча б послабити суб'єктивність упередженість.

Ключові слова: дискурс, М. Фуко, П. Бурдьє, політичний дискурс, науковий дискурс, поле політики.

Сучасні гуманітарні науки все частіше зіштовхуються із низкою методологічних проблем. Така ситуація частково пов'язана зі зміною наукових підходів і потребою у формуванні нової методології. Соціальна філософія і соціологія також переживають певні методологічні і змістовні труднощі.

Одним з найперспективніших напрямків сучасних соціально-філософських досліджень є практико орієнтовні теорії. Практико орієнтовні підходи не можна об'єднати в певну цілісність, напевно, єдине що їх об'єднує – це відмова від домінуючої позиції теорії і пошук тих «неявних» чинників, які лежать в основі людської поведінки. Ідейною основою для цих теорій, в тій чи іншій мірі, слугували підходи Еміля Дюркгайма, Людвіга Вітгенштайна, Мартіна Гайдегера, П'єра Бурдьє, Мішеля Фуко тощо. Ми зупинимось на підході Мішеля Фуко, зокрема, на його концепції дискурсу [2].

Мішель Фуко отримав світову славу завдяки своєму нетривіальному підходу до проблеми соціальної структури. Наукові погляди Фуко сформувалися під впливом багатьох філософів. На інтерес Фуко до історіографії в значній мірі вплинула філософія Гегеля. У інтерв'ю, яке було внесено до праці «Politics. Philosophy. Culture. Interviews

and others writings 1977–1984» Фуко так говорить про своїх «вчителів»: «Гайдегер завжди мав для мене велике значення. Спочатку я читав Гегеля, потім Маркса, а Гайдегера почав читати в 1952 чи 1952 році, а в 1953 чи 1952 році, не пам'ятаю точно, прочитав Ніцше...», і трохи далі продовжує: «Усе моє становлення як філософа було обумовлено моїм прочитанням Гайдегера. але визнаю, що Ніцше одержав над ним верх. Моє знайомство з Ніцше набагато ґрунтовніше, ніж знайомство з Гайдегером, тим не менш, обидва знайомства мають відношення до мого основоположного досвіду. Я намагався читати Ніцше в п'ятдесяті роки, але Ніцше, сам по собі нічого мені не говорив! Тоді як Ніцше разом із Гайдегером справили справжній філософський шок» [12, с. 250].

Ще одним взірцем для Фуко став Сартр, з яким вони достатньо тісно спілкувалися у межах Колеж де Франс. Також потужний вплив був з боку Луї Альтюссера, зокрема, через безпосереднє спілкування під час навчання у Вищій нормальній школі. Саме через Альтюссера Фуко поглибив свій інтерес до марксизму і навіть вступив до лав комуністичної партії, проте надовго він там не затримався.

Повертаючись до поняття дискурс потрібно зазначити, що воно не є новим для філософії і своїми коріннями заглиблюється в давньогрецьку риторичку. Проте у своєму сучасному варіанті поняття дискурсу виникає в 60–х роках XX століття в межах французького постструктуралізму. Дискурс тлумачать як певний образ мислення, ідеологію і те, як вона проявляється у мові [3].

В загальному вигляді дискурс визначають як сукупність кодифікованих лінгвістичних звичаїв, пов'язаних з певним типом соціальної практики. Наприклад юридичний дискурс, медичний дискурс, релігійний дискурс.

Потужним дослідницьким напрямком, в межах якого поняття дискурс стоїть на передовій, є критичний дискурс аналіз, відомим представником якого є Т. А. ван Дейк – нідерландський дослідник, професор Амстердамського університету та експерт в області критичного дискурс-аналізу, автор багатьох статей і книг. В книзі «Ідеологія: Міждисциплінарний підхід» Ideology: A Multidisciplinary Approach. London: Sage, 1998 він дає декілька визначень поняття дискурс:

1. В широкому сенсі дискурс – це певна комунікативна подія, що відбувається між мовцями, слухачами у певному часовому, просторовому, тощо контекстах. Дискурс у такому значенні може бути як вербальним, письмовим, а також мати невербальні компоненти. В якості прикладу ван Дейк наводить розмову з другом, діалог лікаря і пацієнта.

2. У вузькому сенсі зазвичай зупиняються на вербальній складовій. Тут дискурс означає завершений чи протяжний «продукт» комунікативної дії.

3. У своєму третьому значенні дискурс визначається як конкретна розмова.

4. Дискурс як тип розмови, як тип вербальної продукції.

5. Дискурс як жанр. Так ми використовуємо формулювання: «науковий дискурс», «політичний дискурс»...

6. І шосте значення поняття дискурсу, який Ван Дейк називає найбільш абстрактним – це дискурс як соціальна формація. Коли дискурс стосується певного специфічного історичного періоду або цілої культури. В такому разі ми зіштовхуємося з формулюваннями – «комуністичний дискурс», «буржуазний дискурс», «організаційний дискурс». Саме в цьому смислі Ван Дейк і говорить про ідеологічний дискурс [8].

Як зазначає Андрій Кібрік російський філолог, доктор філософії і директор інституту мовознавства РАН, поняття дискурсу є центральним для сучасної лінгвістичної теорії. Поняття дискурсу не нове, проте його сучасне (постмодерністське) тлумачення відрізняється від класичного. Класичний варіант цього поняття означає «будь-які форми мовної взаємодії між людьми. Слово «дискурс» походить від латинського дієслова, яке означає «бігати». У вихідному значенні латинське слово *discursus* – це певна метушня, біганина. А похідне значення – це «бесіда, розмова», «мова, використання мови». За цими похідними значеннями стоїть метафора певного швидкого пересування думок чи, можливо, слів між свідомістю одного учасника взаємодії і іншого» [5, с. 10–11].

Салін Карлінг (Sulin Carling), дослідник із університету в Чикаго, зазначає, що ідея дискурсу часто розуміється як особливе усвідомлення соціального впливу на використання мови.

Досить часто поняття дискурсу застосовується у зв'язку з мовленнєвими актами, але він концептуалізується як у просторових, так і візуальних формах.

Ідея дискурсу підкреслює, що мова – це соціальна і суспільна практика. В семіотиці один із способів концептуалізації дискурсу полягає в тому, щоб розглядати його як відображення його конкретного контексту в певній частині суспільства.

Лінгвіст Майкл Холідей (Michael Halliday) визначає дискурс як одиницю мови, яка більше за речення і вкорінена у певному контексті. Таким чином, наголошує дослідник, існує багато різних типів дискурсу кожен з яких володіє своїми мовними особливостями, а соціальний контекст (дискурс), в якому відбувається мовлення, визначає форму і характер цього промовляння [10].

Визначаючи поняття дискурсу дослідники вказують на його мовну складову. Мова, як особливий вид практики, на сьогоднішній день є надзвичайно важливим предметом дослідження для наукової спільноти. Проте значення мовних виразів залежить від багатьох контекстів, а через пізнання мови відбувається процес інтеграції людини у певну спільноту. Тим не менш знання певної мови не гарантує залученості у дискурс. Значення слів завжди ширші за ті, що передбачають закони мови [2].

Як зазначив А. Зінов'єв, найпопулярнішою тема дискурсу стала після подій 1968 року у Парижі, і саме у цей час концепцію дискурсу застосовують під час розгляду політичних питань. Першим хто ввів поняття дискурсу у науковий обіг став Ролан Барт, який під дискурсом розумів будь яку значиму єдність мовленнєву або візуальну. Популярним поняття дискурсу

стало завдяки Праці Маркузе «Одномірна людина», де значення поняття дискурсу майже повністю збігається зі значенням цього поняття у Барта. Зінов'єв наголошує, що саме «Концепція дискурсу Барта–Маркузе послужила основою для концепції дискурсу Фуко і була повністю поглинена нею» [1, с. 131].

Творчість Мішель Фуко і П'єр Бурдьє важко зрівнювати на основі важливості їх здобутків. У своїх напрямках вони, безперечно, є зірками. Враховуючи сучасний дискурс в якому перебували філософи і той бекграунд на якому вони зросли, ми знаходимо багато спільних мотивів у їх творчості. Як зазначає Фредерік Лебарон, соціолог і професор у Вищій нормальній школі Парижу – Саклаї, а також керівник кафедри соціальних наук цього ж університету, у статті «Фуко і Бурдьє у Колеж де Франс» «Foucault and Bourdieu at the Collège de France» зазначає, що період інтенсивної і плідної співпраці Фуко і Бурдьє відбувся в період з 1981–1984 роки. В 1981 році Бурдьє отримує посаду декана відділення соціології в Колеж де Франс. Мішель Фуко викладав в Колеж де Франс з 1971 року і до своєї смерті у 1984 року. Він очолював кафедру з непересічною назвою «Кафедра історії систем думки» (*Histoire des systèmes de pensée*). Тим не менш вони схожі в своєму інтересі до політики і економіки і в прагненні охопити якомога більше сфер, в тому числі маргінальні. Вони обидва відносилися до авангардного викладацького крила в Колеж де Франс.

Щодо Бурдьє, то він також застосовує поняття дискурсу, проте не концептуалізує його. Як зазначає Зінов'єв, поняття поля, або логіка поля Бурдьє, доволі подібне на поняття дискурсу у Фуко. «Багато в чому спрощуючи, можна сказати, що дискурс – це ті позиції, які можливі у відповідному полі, і ті промовляння, які можливо тримати з позицій, тобто дискурс можна уявити як сукупність позицій і диспозицій поля, утвореного дискурсом. Зокрема, дискурс політики утворює поле політики, визначає можливі позиції в ньому і розподіляє серед агентів диспозиції у відповідності з запланованими позиціями. Однак дискурс політики – це настільки глобальна дискурсивна формація, що вивчати її не уявляється можливим» [1, с. 132].

У підході Фуко концепція дискурсу займає надзвичайно важливе положення у його теорії. Ставлячи питання про людську природу і її становлення, Фуко приходить до переосмислення цієї природи. Фуко підриває очевидні на перший погляд речі і проблематизує їх. На основі аналізу історичних подій він доходить висновку, що сприйняття того чи іншого феномену що відбувається у суспільстві і те, що вважають нормальним чи не нормальним, прийнятним або злочинним, залежить від умов, в яких формувалося це суспільство. І таким чином ті рутинізовані практики, які здійснюються у суспільстві, є прийнятними і логічними лише в межах цього суспільства. Ця ідея стала основоположною в його теорії.

Як зазначив Стреттерн: «Показуючи, як поняття безумство змінювалося з плином часу, Фуко намагався звільнити теперішнє від його обмежень» [7]. Фуко, таким чином, наголошує на хибності ретроспективи де за оціночну основу береться сучасність. Тим самим він пориває з ідеєю «загальної історії» і з ідеєю загальності взагалі.

Досліджуючи певний історичний період, дослідник завжди перебуває і формується у межах свого дискурсу, що є закономірним, але дещо ускладнюючим фактом для дослідження історії, тому як за своєю суттю не приносить ніякого достовірного чи хоча б наближеного до достовірності знання про досліджуваний період.

Подібну ідею підтримує і П'єр Бурдьє, який критикує класичні наукові підходи за заангажовану позицію дослідника і за позиціонування об'єкта дослідження як «німого» монолітно-статичного утворення.

Фуко натомість пропонує підхід, який дозволяє йому хоча б частково зняти цю проблему. Як зазначив Стреттерн: «Фуко не тільки заповнив черговий пробіл в нашому соціальному самопізнанні, але й пов'язав його історію з динамічним розвитком самого суспільства» [7].

Праця, яка відкрила Фуко світу, є праця «Слова і речі. Археологія гуманітарних наук» 1966 року. А однією з головних праць Фуко, в якій найповніше проглядається його методологія є праця «Археологія знання» «L'archeologie du Savoir». 1969 року. В останній роботі Фуко пропонує новий метод дослідження дискурсивних практик. На переконання Фуко, археологія знання як метод має відкрити досліднику поступове розгортання і становлення знання і допомогти у реконструкції історичних епох.

Нових характеристик, у підході Фуко, набуває суб'єкт, він втрачає свій автономний статус. Фуко зазначає те, що суб'єкт формується на перетині багатьох дискурсів. А «пануючі мовні практики» інкорпуються у свідомість суб'єкта і конструюють її [8, с. 11].

Фуко вважав, що усі мисленнєві і ментальні установки людини – це продукт історії. Однією з основних концепцій у теорії Фуко є концепція епістемі, суть якої він розкриває у праці «Слова і речі». Епістема – це особливе співвідношення «слів», «речей» і «уявлень», задаючи умови можливості точок зору, знань і наук, характерних для певної історичної епохи» [7].

Тим не менш, Колесніков одразу ж вказує на те, що перехід від однієї епістемі до іншої у Фуко не в достатній мірі проблематизовано. Не пропрацьовано момент переходу однієї епістемі до іншої [4, с. 13].

В «Археології знання» Фуко розвиває критику «історико-трансцендентальної традиції». Як зазначає Колесніков, Фуко протиставляє, традиційному історичному опису, нову форму опису історії яка має назву «археологія» [4, с. 13].

«Основний принцип мислителя такий: будь-яка форма є композиція відносин сил. Пошук поля можливостей того чи іншого дискурсу, що веде мову про себе в процесі покладання своєї історії, ведеться археологічним способом, відмінним від традиційного історичного або документального. Філософське мислення, незважаючи на причетність історії, завжди було метаісторичним мисленням, процесом заперечення історії. Завдяки цій заперечуваності акт філософського пізнання є вічне сьогодення, тому філософія не може апелювати навіть до власної історії. Вона не володіє буттям як чимось dokonаним в часі і її істина – це процес, який завжди тут і тепер знову народжує і обґрунтовує себе. Філософське пізнання є внутрішнє зусилля, постійне запитування про свої передумови, абсолютний сумнів в них, і саме завдяки цьому відбувається її самообґрунтування. Філософ не може послатися на якусь раз і назавжди

вирішену проблему, оскільки філософія полягає не в збірці книг, а має місце лише тоді, коли існує зусилля філософського мислення, що сумнівається в собі і в різних філософських системах, і піддає їх запереченню. Але саме в рамках нетрадиційного, археологічного запитування вже-доконаного конститується робота думки Фуко, який розглядає процеси відкриття поля можливості наук, способів артикуляції форм знання, умов, при яких склалася саме така конфігурація, і ніяка інша. Фуко дає заговорити різноманітно, яке за фасадом виступаючого Єдності втратило одного разу все те, що не вписалося в це Єдине, але що мало силу для його визначення» [8, с. 19].

Критикуючи класичний підхід щодо дослідження історичних явищ і викриваючи його некомпетентність, Фуко зазначає, що «в своїй традиційній формі історія займається «меморизацією» пам'ятників минулого, вона перетворювала їх в документи і змушувала говорити сліди, які часто самі по собі зовсім не є вербальними або означають дещо відмінне від того, що вони говорять» [9, с. 42].

Читаючи праці, Фуко ми постійно знаходимо відсилки як до класиків філософії, так і до його сучасників. Наприклад коли Фуко зазначає, що «будь-яке висловлювання – це завжди подія, яку ні мова, ні значення не можуть повністю вичерпати» [9, с. 75].

Смисл будь-якого висловлювання можна зрозуміти лише перебуваючи у дискурсі, у межах якого було спродуковано це висловлювання. Фуко наводить приклад з медициною. Європейська медицина за часів Середньовіччя, за часів королеви Вікторії і сучасна інноваційна медицина мають набагато менш спільного ніж здається на перший погляд. Це пов'язано з тим, що визначення предмету дослідження і понятійний апарат, який використовувався в ту чи іншу епоху не тотожні між собою за змістом. Той, хто зараз визначається як психічно хвора людина і проходить лікування у відповідних закладах, у Середньовіччі був би визнаний злодієм або таким, що причетний до «злих сил». У вікторіанську епоху, не дивлячись на технічний прогрес, в певних медичних колах все ще скептично ставилися до дезинфекції, тому як тільки у 1857 році видатний французький хімік Луї Пастер обґрунтував ідею існування мікроорганізмів, і ця ідея ще не стала такою, що створює дискурс [6]. Сучасна медицина хоч і зберегла певну подібність зовнішньої форми у вигляді муніципальних лікарень і статус лікарів, проте за своїм змістом вона суттєво відрізняється від попередньої.

Фуко на сторінках «Археології знання» даючи визначення поняттю дискурс, відмовляється від його лаконічного формулювання, наче боячись втратити його сутність. Він мов би «кружляє» навколо цього поняття, намагаючись роздивитися його з усіх сторін і дати визначення тому, чим він є і чим не є. Проте так чи інакше, протягом тексту зустрічаються достатньо чіткі визначення. Втім, він дає і негативні визначення: «Дискурс – це дещо абсолютно інше, ніж те середовище, де, як на звичайній поверхні для записів складаються і накладаються один на одного встановленні заздалегідь об'єкти» [9, с. 100].

«Дискурс – це не просто мовна взаємодія, це певна сукупність правил, що притаманні дискурсивній практиці. Ці правила визначають аж ніяк не безмовне

існування реальності, аж ніяк не канонічне використання словника, вони визначають режим існування об'єктів» [9, с. 111].

«Звичайно, дискурс складається зі знаків; але те, що вони самі роблять, – це більше, ніж використання цих знаків для позначення речей. І це те більше яке робить їх незвідними ні до мови, ні до мовлення» [9, с. 111–112]. Тому важливою теоретичною метою Фуко є показати те, чим є це більше. Дискурс виступає своєрідною практикою, яка встановлює систему відносин між новими і старими елементами, ця система в свою чергу « не є ні «реально» даною, ні задалегідь створеною» [9, с. 121].

Отже, ми відмовимося бачити в дискурсі феномен вираження (expression) – вербальний переклад синтезу, здійсненого в іншому місці; швидше, ми будемо шукати в ньому поле закономірності для різних позицій суб'єктивності. Дискурс, зрозумілий таким чином, не є величю розгорнутим проявом суб'єкта, який мислить, пізнає і робить його: навпаки, це сукупність, де можуть детерминуватися розсіювання суб'єкта і його переривчастість по відношенню до самого себе. Дискурс є простором взаємодій зовнішнього характеру, де розгортається мережа окремих місць розташування.

Роблячи висновок, потрібно сказати, що підхід Мішеля Фуко і його концепція дискурсу важливі для сучасного соціально-філософського дослідження. Він просякнутий духом структуралізму і є дещо категоричним, проте дозволив відійти від домінування об'єктивістської позиції у дослідженнях і підірвав основи євроцентризму і ідеалістичного підходу. А також похитнув суб'єктивну позицію дослідника щодо досліджуваного об'єкта.

Список використаних джерел

1. Зиновьев, А.О., 2003. 'Роль дискурса в организации политических позиций', *Журнал социологии и социальной антропологии*, СПб., Том VI, №4, с.130–145.
2. Кожемякин, Е.А., 2009. 'Концептуально-методологическое обоснование дискурсивной формы бытия культуры: автореф. дис. ... докт. спец. 24.00.01 «культурология»', Белгород, 39 с.
3. Козырева, М.К., 2017. 'История возникновения понятий «дискурс» и «электронный дискурс»', *Научный альманах*, №3–2, с.431–434.
4. Колесников, А.С., 2004. 'Мишель Фуко и его «Археология знания»', *Фуко М. Археология знания*, Санкт-Петербург: Гуманитарная Академия, с.5–30.
5. Кибрик, А.А., 2003. 'Анализ дискурса в когнитивной перспективе. дис. докт. фил. наук: 10.02.19', Москва, 90 с.
6. Скрипаль, П., 2003. 'Бактериология', *Энциклопедия сучасної України*. [online] Доступно: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=41087.
7. Стретерн, П., 2005. 'Фуко / Философы за 90 минут', М.: Астрель; АСТ. [online] Доступно: <http://psylib.org.ua/books/stret01/txt20.htm>.
8. Тён А. ван Дейк, 1998. 'К определению дискурса', *Идеология: Междисциплинарный подход*. [online] Доступно: <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm>.
9. Фуко, М., 2004. 'Археология знания', *пер. с франц.*, Санкт-Петербург: Гуманитарная Академия, 416 с.
10. Sulin Carling, 'Discourse', *Keywords Glossary / The University of Chicago*. [online] Доступно: <http://csmt.uchicago.edu/glossary2004/discourse.htm>.
11. Frédéric Lebaron. 'Foucault and Bourdieu at the Collège de France'. [online] Доступно: [http://praktiskegrunde.dk/2017/praktiskegrunde\(2017-1+2e\)lebaron-college.pdf](http://praktiskegrunde.dk/2017/praktiskegrunde(2017-1+2e)lebaron-college.pdf).
12. Foucault, Michel, 1990. 'Politics. The Return of Morality', *Politics. Philosophy. Culture. Interviews and other writings 1977–1984*, London: Chapman & Hall, p.242–254.

References

1. Zinov'ev, A.O., 2003. 'Rol' diskursa v organizacii politicheskikh pozicij (The role of discourse in the organization of political positions)', *Zhurnal sociologii i social'noj antropologii*, SPb., Tom VI, №4, s.130–145.
2. Kozhemjakin, E.A., 2009. 'Konceptual'no-metodologicheskoe obosnovanie diskursnoj formy bytija kul'tury: avtoref. dis. ... dokt.: spec. 24.00.01 «kul'turologija» (Conceptual and methodological substantiation of the discourse form of being a culture: author. dis. ... Dr.: Spec. 24.00.01 "cultural studies)", Belgorod, 39 s.
3. Kozyreva, M.K., 2017. 'Istorija vozniknovenija ponjatij «diskurs» i «jelektronnyj diskurs» (The history of the concepts "discourse" and "electronic discourse")', *Nauchnyj al'manah*, №3–2, s.431–434.
4. Kolesnikov, A.S., 2004. 'Mishel' Fuko i ego «Arheologija znanija» (Michel Foucault and his "Archeology of Knowledge")', *Fuko M. Arheologija znanija*, Sankt-Peterburg: Gumanitarnaja Akademija, s.5–30.
5. Kibrik, A.A., 2003. 'Analiz diskursa v kognitivnoj perspektive. dis. dokt. fil. nauk: 10.02.19 (Discourse analysis in a cognitive perspective. dis. Dr. Phil. Sciences: 10.02.19)', Moskva, 90 s.
6. Skrypal', P., 2003. 'Bakteriologija (Bacteriology)', *Encyklopedija suchasnoi' Ukrainy*. [online] Dostupno: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=41087.
7. Stretren, P., 2005. 'Fuko / Filozofy za 90 minut (Foucault / Philosophers in 90 minutes)', М.: Астрель; АСТ. [online] Dostupno: <http://psylib.org.ua/books/stret01/txt20.htm>.
8. Tjon A. van Dejk, 1998. 'K opredeleniju diskursa (To the definition of discourse)', *Ideologija: Mezhdisciplinarnyj podhod*. [online] Dostupno: <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm>.
9. Fuko, M., 2004. 'Arheologija znanija (Archeology of knowledge)', *per. s franc.*, Sankt-Peterburg: Gumanitarnaja Akademija, 416 s.
10. Sulin Carling. 'Discourse', *Keywords Glossary / The University of Chicago*. [online] Dostupno: <http://csmt.uchicago.edu/glossary2004/discourse.htm>.
11. Frédéric Lebaron. 'Foucault and Bourdieu at the Collège de France'. [online] Dostupno: [http://praktiskegrunde.dk/2017/praktiskegrunde\(2017-1+2e\)lebaron-college.pdf](http://praktiskegrunde.dk/2017/praktiskegrunde(2017-1+2e)lebaron-college.pdf).
12. Foucault, Michel, 1990. 'Politics. The Return of Morality', *Politics. Philosophy. Culture. Interviews and other writings 1977–1984*, London: Chapman & Hall, p.242–254.

Besedina H., postgraduate, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), mykhai@ukr.net

Specificity of the interpretation of the concept of «discourse» in the philosophy of Michel Foucault

Modern socio-cultural processes take place quickly enough. And before researchers, the issue of searching for an effective and optimal methodology for the study of socio-cultural phenomena is becoming more and more of a question.

An important step for the researcher is to analyze the approaches of the precursors to find answers to the above problems.

The article will discuss and analyze the specifics of the interpretation of the concept of «discourse» in the philosophy of Michel Foucault. The concept of discourse is not new to philosophy and sociology, since it is still mentioned in ancient Greece as a certain language event. In the second half of the twentieth century, many philosophers, sociologists, linguists, in particular, are used by him, to a certain extent, in particular Herbert Marcuse, Roland Barthes, Pierre Bourdieu, Teun Adrianus Van Dijk and others like that.

The concept of discourse has an important place in the philosophical approach of Michel Foucault. He sought to rethink the nature of social and the principles that lie in its basis. Foucault gradually comes to the conclusion that our whole history is not a linear development. Each separate epoch is a unique formation, which is formed within certain meanings and forms these meanings.

Thus, the retrospective approach in the study of historical phenomena is false.

Foucault does not give a clear and concise definition of the concept of discourse. But in general we can say that discourse is not just an environment, or linguistic interaction, it is primarily a set of rules that determine discursive practice.

Foucault's philosophical approach, as noted by critics, is somewhat inconsistent, but certainly is extremely important for contemporary socio-philosophical thought. And the concept of discourse has allowed to reform the way in which history is explored. And weaken the impact of the subject on the object.

Keywords: discourse, Michel Foucault, Pier Bourdieu, political discourse, scientific discourse, field of politics.

* * *

УДК 316.61:316.77(045)

Богданова Н. Г.,
доктор філософських наук, професор кафедри
охорони праці та екологічної безпеки, Навчально-
науковий професійно-педагогічний інститут
Української інженерно-педагогічної академії
(Україна, Слов'янськ), bogdanovang@ukr.net

ПРОБЛЕМА СВОБОДИ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ЛЮДИНИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ У РОБОТАХ Й. МАСУДИ

Розглянуто проблему свободи реалізації людини в інформаційному суспільстві у роботах Й. Масуди. Метою статті є дослідження проблеми самореалізації людини в інформаційному суспільстві у роботах Й. Масуди. Методологічну основу дослідження визначає підхід, який спирається на принципи об'єктивності та цілісності, а також на комплекс загальнофілософських та загальнонаукових методів, зокрема: діалектичний, метод аналізу і синтезу та інші методи. У висновку зазначено, що згідно з думкою Й. Масуди, на зміну різним державним установам і формам організації соціальної поведінки має прийти вільне об'єднання громадян, діяльність яких спрямовуватиметься на попередження й оптимальне розв'язання кризових явищ. Перспективним напрямом подальших досліджень у цій актуальній темі є проблема дослідження формування і розвитку інформаційного суспільства в Україні.

Ключові слова: людина, свобода, інформаційне суспільство, самореалізація, біологічна природа, синергетичне суспільство, цивілізація, природа, саморозвиток, діяльність.

«Комунікаційна» й «інформаційна» революції надають людям могутні засоби для активізації інтелектуальної діяльності, творчого мислення, інтуїції тощо. Збільшуються їхні можливості творчого самовираження, формування свого самобутнього «я». Тому з появою інформаційного суспільства проблема самореалізації (або інакше – формування відповідної складової «нової людини») постала як конкретне завдання у процесі створення нового типу суспільства, тобто і як процес, що відтворює «людський капітал» для виробництва, і як основне багатство цього суспільства.

Самореалізація має кілька вимірів, які набувають різних форм залежно від кінцевої мети, що мають при цьому на увазі. Вона може бути зорієнтована на досягнення якоїсь конкретної мети: досягти успіху у бізнесі, стати заможним, зробити кар'єру тощо. Але відповідно такого типу творча реалізація відбувається у вузькому сегменті практичних потреб.

Інший вимір має самореалізація, при якій людина зорієнтована на перетворення себе, на знаходження своєї автентичності, на змінення життєво-практичних переорієнтацій.

Методологічними засадами дослідження на філософському рівні є фундаментальні положення антропологічного підходу до феномену самореалізації людини (В. Андрущенко, В. Асмус, І. Бичко, Л. Коган, О. Лосев, А. Маслоу, В. Муляр та ін.).

Вагомий внесок у розв'язання цієї проблеми зробили такі дослідники, як Л. Карвалікс, М. Кастельс, Ф. Клакхон, К. Маркс, Г.-П. Мюллер, К. Роджерс, М. Сміт, Ф. Стродбек, Е. Тоффлер, Ф. Уебстер, В. Франкл, Е. Фромм та інші.

Незважаючи на досить об'ємний пласт літератури з цієї проблематики, дослідження потребує і таке питання як проблема самореалізації людини в інформаційному суспільстві у роботах Й. Масуди для аналізу суспільства майбутнього і свободи людини.

Таким чином, метою статті є дослідження проблеми самореалізації людини в інформаційному суспільстві у роботах Й. Масуди.

Досліджуючи інформаційне суспільство японський дослідник Й. Масуда, у праці «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» (1983 р.) висунув цікаву гіпотезу щодо обрисів майбутнього суспільства і свободи людини. На його думку, нове суспільство докорінно відрізнятиметься від індустріального, оскільки в ньому вирішальне значення належатиме виробництву інформаційних і нематеріальних цінностей. Він вважає, що існуючий зразок індустріального суспільства є тією соціетальною моделлю, на підставі якої можна уявити в усьому обсязі композицію інформаційного суспільства. Користуючись методом історичної аналогії, він вирізняє сімнадцять компонентів індустріального суспільства і показує, в чому полягає специфіка і новизна компонентів майбутнього суспільства.

Зокрема, соціетальним символом індустріального суспільства є завод, в новому суспільстві ним буде інформаційна мережа і банки даних. Якщо індустріальне суспільство – це лад централізованої влади та ієрархії класів, то інформаційне суспільство, навпаки, буде вільним суспільством, багатоцентровим з навзаєм доповнюваними функціями. Якщо метою індустріалізму є досягнення національного добробуту, то інформаційне суспільство матиме метою реалізацію цінності часу, тобто цінності, яка позначає й актуалізує майбутній час [1, с. 37–40].

Зрештою, на думку дослідника, виникає нова реальність – «Комп'ютопія», під якою він розуміє «глобальне футуризоване суспільство, в якому кожен домагається однієї з можливостей свого власного майбутнього, актуалізує і реалізує одну з власних інтенцій і потреб, діючи ціле-орієнтованим чином. Воно буде глобальним і цільним, у якому багатоцентрові вільні об'єднання громадян вільно беруть участь у дольових цілях, а ідеї спільно процвітають у всьому світі» [1, с. 41].

Дослідник нового інформаційного суспільства вважав, що «Комп'ютопія – цілісний, новий, довготривалий погляд для XXI століття, що несе низку концепцій: 1. домагання і реалізація цінностей часу; 2. свобода рішень і рівність можливостей; 3. розквіт різноманітних вільних спільнот; 4. синергетична взаємозалежність у суспільстві; 5. функціональні об'єднання, вільні від згори керуючої влади» [1, с. 41].

Й. Масуда показує специфіку нового розуміння свободи, яка набуває чинності в умовах інформаційного суспільства. Попередня парадигма свободи зародилася в період становлення громадянського суспільства, коли свобода і рівність визнавалися природними правами людей. Мірою того, як утверджувалася капіталістична економічна система, під принципами свободи і рівності починають розуміти «свободу робити щось за своїм власним вибором» і «рівність прав на власність». Зрештою, у загальному плані це постає як свобода конкуренції.

«Інформаційне суспільство, – відзначає Й. Масуда, – відкриває нове поняття свободи і рівності, що втілюватиме свободу прийняття рішень і рівність можливостей. Найбажанішою свободою буде та, яка передбачає вільний вибір людиною напрямку реалізації цінності часу в процесі використання доступного для неї майбутнього часу. Назвемо це «свободою рішення». Йдеться про вибір цілеспрямованої дії і право кожного

вільно визначати, як використовувати майбутній час для досягнення мети» [1, с. 43].

Тобто, йдеться про свободу самореалізації, яка для Масуди є досить високим виміром особистості і яка має активним чином задовольнятися. Майбутнє суспільство не зможе відбутися, якщо не буде реалізована свобода кожного задовольняти потребу в самореалізації та домаганні такої мети.

Під самореалізацією дослідник розуміє потребу реалізувати цінність часу, що має своєю передумовою наявність власного задуму самореалізації людини. Цінність часу – це цінність, що створюється в часовому процесі шляхом перетворення теперішнього стану на бажаний. Масуда наводить приклад зі студентом, який працює над тим, щоб стати адвокатом. Але таке дійство буде прерогативою не лише окремих осіб, а справою широкого загалу, включно мінігруп, локальних об'єднань і функціональних асоціацій. Таким чином, людство рухатиметься від задоволення матеріальних потреб до реалізації цінностей вищого порядку, коли воно визначатиметься, заради чого варто жити [2, с. 351].

Аналізуючи інформаційне суспільство Й. Масуда, вважав, що «...провідна галузь – інтелектуальне виробництво, а його осереддя – виробництво знань. У прийдешньому суспільстві – 1) інформація вироблятиметься у процесі її використання; 2) самовиробництво інформації споживачами зросте: вона акумулюватиметься; 3) ця акумульована інформація стане поширюватися через синергетичне виробництво і дольове використання; 4) економіка структурно зміниться від економіки обміну досинергетичної.

Інформаційне суспільство матиме метою реалізацію цінності часу (цінності, яка позначає і актуалізує майбутній час) для кожної людської істоти. Метою всіх і кожного стане досягнення повноцінного життя в процесі пошуків великих майбутніх можливостей» [1, с. 43].

У праці «Гіпотеза про генезис Homointelligens» (1985 р.) Й. Масуда здійснив спробу безпосередньо пов'язати соціальні перетворення, які несе із собою інформаційне суспільство, зі зміною людини в цілому, включаючи також її біологічну природу. Він висловив припущення, що зростання у суспільстві ролі біокомп'ютерної технології, розвиток на цій основі нової культури спричинить не лише зміни у деяких рисах характеру сучасної людини, а й сприятиме її генетичній перебудові. Тобто, не лише збільшиться різноманітність соціально зумовлених рис, а й відбудеться докорінна трансформація самої людини, так що на зміну Homo Sapiens прийде новий тип людини – Homointelligens («людина тямуща»).

Масуда обгрунтував свою точку зору шляхом застосування історичної аналогії: ті чинники, які сприяли виникненню Homo Sapiens (розвинуті лобні частки мозку; здатність до мовлення і, відповідно, нові можливості спілкування; вправність рук), аналогічні тим, які виникають в інформаційному суспільстві (новітні комп'ютерні технології, що значно посилюють інтелектуальні можливості людини; мережа глобального інтерактивного спілкування; роботи, які демонструють небачену раніше точність і вправність рухів). На основі цієї історичної аналогії Масуда робить висновок, що виникають передумови для формування нового типу людини.

Відмінність Homo Sapiens від Homointelligens полягає, передусім, у тому, що Homo Sapiens сформувався і вижив завдяки двом основним здібностям: орієнтації на матеріальне виробництво і всеосяжному контролю. Боротьба з природою і задоволення егоїстичних потреб зумовили вироблення у Homo Sapiens таких здібностей, як кмітливість і хитрість, але аж ніяк не мудрість. Звичайно, сучасна людина завдяки функціонуванню розвинутих лобних часток, здатності до логічного мислення теж досягла великих успіхів порівняно з первісними різновидами людини. Проте її інтелектуальні здібності ґрунтувалися на обмеженій інформації, її світоглядний горизонт досить вузький. Крім того, інтелектуальна кмітливість людини, досі стимульована егоїзмом і орієнтацією на задоволення матеріальних потреб, розвивалася лише в двох напрямках: у матеріальному виробництві і системі контролю (владних відносин). Звідси знання і технології також гуртувалися навколо двох основних завдань: панування людини над природою й людини над людиною. Тому не дивно, що людська історія була історією кривавих війн, грабінницьких завоювань, історією гострої ринкової боротьби у сфері підприємництва і торгівлі. У кінцевому підсумку завдяки цій «понад кмітливості» сучасна людина перебуває на межі самознищення як вид.

На протипагу цьому, Homointelligens побудує цивілізацію, котра всебічно відрізнятиметься від тієї, яку створив Homo Sapiens. Найголовнішим завданням Homointelligens стане розбудова суспільства нового типу. Це буде глобальна спільність громадян, котрі утворюватимуть поліцентроване, комбіноване суспільство, схоже на організм з розгалуженою мережею прямого зв'язку, призначеного для забезпечення швидкої і динамічної відповіді на зміну зовнішнього середовища. На зміну різним державним установам і формам організації соціальної поведінки має прийти вільне об'єднання громадян, діяльність яких спрямовуватиметься на попередження й оптимальне розв'язання кризових явищ.

Сучасні екологічні рухи засвідчують, що людина нарешті почала співпрацювати з природою. Звідси, на думку Масуда, виникає ідея синергетичного суспільства, згідно з якою людина і природа мають співіснувати у справжньому симбіозі. Зростаюча цінність спільного виживання сприяє утворенню нової культури, своєрідного духовного клімату, які, зрештою, позначаються і на генетичному рівні, що й дає підставу досліднику говорити про виникнення нового типу людини – Homointelligens. Має змінитися і суспільство (яке має стати синергетичним), і основний принцип діяльності (на зміну матеріальній продуктивній силі має прийти інтелектуальна продуктивна сила), і мета, яка визначає існування людства (це має бути кооперація між вищими силами природи і діяльністю людини). Така синергетична взаємодія передбачає, що сама людина стає складовою цих вищих сил, що саме через неї відбувається їх реалізація. І це не просто якийсь екологічний зв'язок між людиною і природою, а активний і позитивний синергізм, в якому людина живе і діє. Тобто Homointelligens не може бути інертним, таким, що займається лише власним самовдосконаленням, або – антисоціальним; такими були східні мудреці, які намагалися піднести себе шляхом суворого аскетизму.

Ця людина стане творцем не лише своєї власної долі, а й нового суспільства загалом.

Отже, при цьому під новим кутом зору сприймається й проблема саморозвитку, самореалізації людини. Це не лише практика, спрямована на саморозвиток, можливо навіть всупереч тиску суспільних норм і принципів. Це діяльність, яка стає бажаною в межах всього суспільства. Більше того, здійснюючи свої власні цінності часу, особистості діють також синергічно – як певна група для досягнення дольової мети. Синергізм – це «соціальний принцип, на підставі якого всі індивіди виконують відповідні функції згідно з власними точками зору і вільно кооперуються для того, щоб сприяти розвитку суспільства як цілого» [2, с. 357]. У такому суспільстві громадяни є його головними компонентами, а їхня свобода і незалежність цілком гарантовані.

В інформаційну добу складається дещо інша ситуація стосовно вимог соціально-економічної системи до індивіда, ніж це було в індустріальному суспільстві. У цьому новому світі змінюється баланс між працею і грою, між виробництвом і споживанням–виробництвом, між абстрактним і конкретним, між суб'єктивно й об'єктивно визначеним.

Деякі дослідники наголошують, що рушійною силою сучасної економіки є люди, чия головна здатність полягає у використанні інформації. Серед тих, чия праця вимагає створення і використання інформації, називають дизайнерів, дилерів, іміджмейкерів, біотехнологів, генних інженерів тощо. Це люди, чий добробут досягається не фізичними зусиллями, а завдяки ідеям, знанням, талантам і креативності. Відповідно маємо тенденцію, що спонукає працівників до розкриття своїх здібностей, до реалізації їх в якості особистостей. Звичайно, це стосується не всіх членів суспільства, але оскільки кількість інформаційної роботи в суспільстві зростає, то здатність до продукування нового знання перестає бути прерогативою лише вчених–інтелектуалів.

Потреба в застосуванні інноваційного підходу виявляється повсюдно. Творчому переробленню підлягає все: дизайн, форма, ідеї, образи, ноу–хау, символи, способи сполучення, зміщення акцентів під час формування нових цінностей, зразків поведінки тощо. До того ж «комунікаційна» та «інформаційна» революції надають людям могутніх засобів активізації інтелектуальної діяльності, творчого мислення, інтуїції та ін.

Необхідно підкреслити, що Й. Масуда говорив про високий вимір самореалізації, наголошуючи, що в майбутній Комп'ютопії матеріальні цінності відходять на другий план, робота перестає бути джерелом самозадоволення, і саме тоді відбувається актуалізація проблем справжньої самореалізації, яку він пов'язує з цінностями часу, тобто процесом, під час якого людина вільно обирає напрям свого розвитку. Це наближає його концепцію до позиції екзистенціальної психології, яка якраз і ставила питання зміни життєво–практичної переорієнтації людини.

Зокрема, маємо підпорядкування діяльності людини певним вимогам і цінностям інформаційно–технологічного виробництва. Тому так чи інакше постає питання про зняття цих обмежень або про їх трансформацію в якусь іншу якість. Тобто, питання звільнення особистості так чи інакше постає і в новому суспільстві, в якому, відповідно, зберігаються дві

протилежні тенденції: одна, зумовлена прагненням звільнитися від домінуючих структур попереднього індустріального суспільства і тому зорієнтована на самореалізацію як всюдозволеність, і друга, звернена до самореалізації як до певної форми самовдосконалення, що передбачає зростання креативності, відповідальності, гнучкості у прийнятті рішень тощо.

Таким чином, Й. Масуда вважав, що виникне нова реальність – «Комп'ютопія» і людство рухатиметься від задоволення матеріальних потреб до реалізації цінностей вищого порядку. На зміну Homo Sapiens прийде новий тип людини – Homointelligens («людина тямуща»). Різні державні установи і форми організації соціальної поведінки будуть замінені на вільне об'єднання громадян, яке живе у взаємодії з природою.

Роблячи висновок необхідно зазначити, що японський дослідник інформаційного суспільства Й. Масуда у праці «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» (1983 р.) висунув цікаву гіпотезу щодо обрисів майбутнього суспільства і свободи людини. «Комунікаційна» й «інформаційна» революції надають людям могутні засоби для активізації інтелектуальної діяльності, творчого мислення, інтуїції тощо. Виникає нова реальність – «Комп'ютопія». Людство рухатиметься від задоволення матеріальних потреб до реалізації цінностей вищого порядку, коли воно визначиться, заради чого варто жити. На зміну Homo Sapiens прийде новий тип людини – Homointelligens («людина тямуща»). На зміну різним державним установам і формам організації соціальної поведінки має прийти вільне об'єднання громадян, діяльність яких спрямовуватиметься на попередження й оптимальне розв'язання кризових явищ.

Запропонований у дослідженні варіант дослідження проблеми самореалізації людини в інформаційному суспільстві у роботах Й. Масуди не вичерпує всіх аспектів даного питання. Перспективним напрямом подальших досліджень у цій актуальній темі є проблема дослідження формування і розвитку інформаційного суспільства в Україні.

Список використаних джерел

1. Масуда, Й., 1996. 'Гіпотеза про генезис Homointelligens', *Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навч. посібник*, К.: Либідь, с.351–357.
2. Масуда, Й., 1993. 'Комп'ютопія', *Філософська і соціологічна думка*, №6, с.37–43.

References

1. Masuda, J., 1996. 'Gipoteza pro genezy's Homo intelligens (The hypothesis of the genesis of Homo intelligens)', K.: *Ly'bid'*, s.351–357.
2. Masuda, J., 1993. 'Komp'yutopiya (Computer science)', *Filosof's'ka i sociologichna dumka*, №6, s.37–43.

Bogdanova N. G., doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of labour protection and ecological safety Educational Scientific Professional Pedagogical Institute of Ukrainian Engineering Pedagogical Academy (Ukraine, Slov'yansk), bogdanovang@ukr.net

The problem of freedom of human self-realization in informational society in the works of J. Maksud

The article deals with the problem of freedom of human realization in the informational society in the works of J. Maksud. The purpose of this article is to study the problem of human self-realization in the information society in the works of J. Maksud. The methodological basis of the research determines an approach based on the principles of objectivity and integrity, as well as on the complex of general

philosophical and general scientific methods, in particular: dialectical, method of analysis and synthesis, and other methods. The conclusion is that, according to J. Maksud, in exchange for various government agencies and forms of organization of social behavior, a free association of citizens should take place, whose activities will be aimed at preventing and optimal resolution of crisis phenomena. A promising direction for further research in this topical topic is the problem of the study of the formation and development of the informational society in Ukraine.

Keywords: man, freedom, informational society, self-realization, biological nature, synergetic society, civilization, nature, self-development, activity.

* * *

УДК 236.9

Грех В. І.,
кандидат богословських наук,
кандидат географічних наук, Львівська
православна богословська академія
(Україна, Львів), V.Hrehk@i.ua

ВИХОВАННЯ І ФОРМУВАННЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ МОРАЛІ ВІРУЮЧИХ НА ОСНОВІ ЦЕРКОВНОЇ ДРАМАТУРГІЇ СВЯТИТЕЛЯ ДИМИТРІЯ (ДАНИЛА ТУПТАЛА)

Показано можливість позитивного і значного впливу церковної драматургії на виховання формуваних християнської моралі віруючих різного віку, на прикладі чотирьох церковних п'єс святого Димитрія, митрополита Ростовського: «Різдвяна драма», «Успенська драма», «Грішник, що кається», «Вінець». Подані матеріали будуть корисні священикам, батькам, вчителям та фахівцям з театрального мистецтва.

Ключові слова: Священне Писання, Різдво Христове, святий, митрополит, церковний драматичний твір, п'єса, християнська мораль, духовність, спасіння.

Питання виховання і формування християнської моралі віруючих було важливим у всі часи. Про це дбала свята Церква, а також і великі церковні діячі, такі як митрополит Іларіон, митрополит і священномученик Макарій, святий Петро Могила, і, звичайно, святий Димитрій Ростовський, твори якого побудовані саме з виховною метою своєї пастви. Це важливе питання залишається актуальним і в наш час, адже богослови сучасності дбають про свою паству і про їхню духовність, зокрема Отець і Предстоятель Української Православної Церкви, Святійший Патріарх Київський і всієї Руси–України Філарет. У неділю 19-ту після П'ятдесятниці, у проповіді на тему «В чому полягає неперевершеність християнської моралі», Патріарх навчає: «Згадаймо Господа нашого Ісуса Христа, розп'ятого на хресті. Як жорстоко знущалися з Нього Його вороги. Він фізично і душевно страждав як людина, бо Бог Отець на цей час залишив Його. І якою ж була реакція Ісуса Христа на цю людську лють! Господь молився за Своїх ворогів, говорячи: «Отче, прости їм, бо не відають, що чинять» (Лк. 23, 34). Цим Спаситель засвідчив, що Він не просто вчив любити ворогів, а й Сам виконав Свою заповідь, причому за таких жахливих умов...

Взагалі, усі святі, яких шанує Церква Христова, у своєму духовному житті підняли на цей щабель християнської моралі. Своїм прикладом вони засвідчили, що християнська мораль не є утопією. Вона можлива і реальна в житті християнина...

Процес духовного вдосконалення не простий. Він вимагає від християнина постійної боротьби зі своїми гріховними пристрастями, і в той же час – добродійства. Господь сказав, що Царство Боже досягається силою, і той, хто докладає зусиль, досягає його» [6, с. 224–

226]. Про боротьбу з пристрастями писав і святий Димитрій Ростовський, зокрема у своїх церковних драмах, серед яких найвідомішими є «Різдвяна драма», «Успенська драма», «Грішник, що кається» і «Вінець». Подібно до п'єс деяких інших святих, остання присвячена святому Димитрію Мироточивому, про якого митрополит багато читав, як і багато інших книг, адже хорошу освіту він вважав запорукою не лише життєвого, а й духовного успіху. Знаходимо про боротьбу з пристрастями і в святого Феофана Затворника, який писав про подвигоположника, Господа, що надихає нас ревню вступати в подвиг боротьби з пристрастями. Що Він Сам і сили подає встояти в ній, щоб під знаменням Христа Бога боротися добрим подвигом, дивлячись на Господа, Начальника і Здійснювача віри нашої, Який влаштував спасіння нам хрестом і життя нам у цьому дарував [5].

Вслід за святым Димитрієм Ростовським, який весь час думав про Українську Церкву Святійший Патріарх Філарет віддає все своє життя, знання і вміння для створення єдиної Помісної Православної Церкви в Україні. У своїй проповіді «Слово про створення єдиної Помісної Православної Церкви в Україні», святий сказав: «Сьогодні всі, хто дбає про Українську державу, впевнені в тому, що в нашій країні повинна бути єдина Помісна Українська Православна Церква. Наші переконання ґрунтуються на історичному досвіді: в кожній православній державі існує незалежна православна Церква» [7, с. 19; 4]. У кінці своєї проповіді український Патріарх сказав: «Інтелігенція є мозком нації. Від неї багато в чому залежить розвиток національного і культурного життя народу. Свого часу інтелігенція відвернулася від віри, від Церкви і від Бога. В кінцевому результаті це призвело до бездуховності і псевдокультури. Сьогодні інтелігенція повертається до Бога, і це дає нам надію, що, керуючись вічними цінностями, джерелом яких є Бог, вона буде відроджувати національну свідомість, почуття патріотизму і буде совістю народу» [7, с. 23–24].

Святійший Патріарх Філарет у багатьох своїх промовах говорив святі слова, які дуже хотіли сказати багато святих українців, у тому числі і відданий своєму народові великий трудівник винограднику Господнього, святий Димитрій Ростовський: «Сьогоднішня подія свідчить, що в історії націй, як і в житті кожної людини, останнє слово належить Господу Богу. Це означає, що і майбутнє Української держави залежить від Нього, і в той же час – і від нас. Якщо ми будемо співробітниками Божими на ниві розбудови Української держави і створення єдиної Помісної Православної Церкви, Україна, безперечно, відродиться і духовно, і культурно, й економічно. Ми будемо мати велику європейську державу» [8, с. 602]. Ці слова були промовлені Святійшим Патріархом Київським і всієї Руси–України Філаретом перед освяченням Михайлівського Золотоверхого собору в м. Києві 28 травня 2000 року.

Традиційно, кожного року, 28 липня, ідемо хресним ходом, процесією від Патріаршого Володимирського Собору на Володимирську гірку до пам'ятника рівноапостольному князю Володиміру в день святкування Хрещення Київської Руси–України, де чуємо після молебню глибинну богословську, патріотичну проповідь

нашого рідного, українського Патріарха Філарета, який підкреслює велику роль наших прабатьків: «І нехай Господь наш Ісус Христос за молитвами святого рівноапостольного Великого князя Володимира і всіх українських святих (в тому числі святителя Димитрія, митрополита Ростовського) допомагає нам у нашій боротьбі – боротьбі зі своїми власними гріхами та із суспільними негараздами і неправдами. Богу нашому слава на віки віків! Амінь» [9, с. 23].

«Різдвяна драма», як і інші п'єси святителя Димитрія, містить широкий спектр виховних моментів, що дає можливість християнам виховати у собі високу християнську мораль. Читаючи про місце, де відбувалася дія Різдва Христового, згадуючи Вифлеєм і його околиці, християнська душа відкривається цьому святому місцю і розум наповнюється чарівною різдвяною ніччю. Святитель Димитрій, як видатний церковний драматург, наповнив свій твір монументальною дією, як словесною, музичною, так і просторовою [3].

Чого навчає нас перша дійова особа «Різдвяної драми» – Натура Людська? Нагадає нам, що вона, Натура Людська, за образом Божим є створена, і що Бог подарував людині розум, пам'ять, волю, але через змія все це було від людини забрано, а ще говорить про рай, який ще досі пам'ятає. По Naturі Людській пам'ятаймо про своє життя, бережімо його, щоб ніяка зла сила не змогла нас подолати. Наступні персонажі Віра, Надія і Любов навчають нас великої віри, достойної надії і спасительної любові.

Далі святитель Димитрій вводить у свою п'єсу негативні дійові особи, які стараються звести з доброго шляху всіх, хто з любов'ю вітає народженого Ісуса Христа. Упідтекстовій частині драми святитель наголошує, щоб усі були пильні, прийняли у свою душу і серце Спасителя, що прийшов у світ, і були завжди вірними нашому Творцеві.

Дійова особа Життя вказує, що Натура Людська більше всіх земних творинь до Бога наближена, що ангельські лики радуються, а людина нехай славить Бога, як на небі, так і на землі, і співає про мир на землі. У цій дії святитель Димитрій прививає нам любов до ангелів як помічників Божих і наших вірних охоронителів, щоб повсюди славити Бога та оберігати мир, який Господь Ісус Христос подає нам. Святитель нас навчає миру, заповідає нам зберігати його, як у своїх серцях, так і зовні, навчає нас жити у благодаті, спокої, достойності і мирному співіснуванні в любові всіх і повсюди.

Дійова особа Смерть, яку святитель теж увів у «Різдвяну драму», усім загрожує, усіх лякає, говорить, що кров тектиме потоками і невинний буде від меча гинути. На цьому епізоді святий Димитрій навчає спрямуватися до любові, служити добру, говорити про позитивне.

Натура Людська, побачивши негативні персонажі і їхню розмову та пропоновані ними погані вчинки, ще більше почала переживати і зовсім поникла, так що в її подальшій розмові відчувається велика тривога. Щоб підтримати добро і справедливість і надати п'єсі великого святого настрою, святитель уже в першій дії вводить таких дійових осіб, як пастухи, які навчають нас вірності Богові, вірному служінню Йому, вірного оберігання всього святого і праведного. Із розмови пастухів чуємо про вірність свого служіння, бачимо, як

відповідально і старанно слід ставитися до роботи – що навчає нас працьовитості і вірності ділу, якому служиш.

У «Різдвяну драму» святитель Димитрій вводить святу дію – поклоніння ангелів, які поклоняються народженому Спасителю, славлять Його і возвеличують. Святий Димитрій через ангелів навчає і нас, людей, так само діяти, завжди і повсюди славити і дякувати Богові за все, що Господь дає нам, а найбільше за вічне життя, яке і приніс у світ Бог і Людина Ісус Христос.

Достойне духовне значення має вістка Архангела, який говорить про радість велику, що Спаситель народився від Пренепорочної Диви Марії. Він радіє і всіх просить радіти. Великогозначення для нас набирає і похід пастухів, їхня радість, які так дбайливо піклуються про народженого Спасителя, які і нам залишили цю радість і вірне служіння Господеві. Великого святого значення набирає колискова Ісусові і поклоніння Йому пастухів. Колискова заворожує, заповнює нас, входить у душі й серця наші, і нагадає нам про колядки під час Різдва Христового, щоб в усіх церквах лунала свята колискова пісня–коляда.

Пастухи повинні стати нам добрим прикладом, як ми повинні служити Богові під час щорічних свят Різдва Христового, коли прийшов у світ Ісус Христос. Співати Йому, колядувати Йому і дбати про Нього, щоб з нашого боку Ісус Христос отримав усе, нашу любов до Нього і нашу молитву, якої навчає Він нас впродовж нашого життя. У п'єсі введено багато персонажів, щоб цим примножити і довести важливість і значення Різдва Христового, а разом з ними і ми повинні віддати належну шану і вірність цій важливій божественній події, яка є надзвичайно свята і безмежно таємнича, у якій ми також мусимо перебувати святими і вірними цій таємничості, і від цього ще більше Богові і Пречистій Божій Матері служити. Дуже важлива і пісня трьох волхвів, що співають про велике світло, про планети, вказуючи на цю велику подію розміщену всієї Всесенної, яка і в наш час має від того часу ще великий вплив на наше земне життя, але коли воно з Богом, і з Божою любов'ю.

Крім пісні, яку присвячували народженому Ісусу Христу волхви, вони ще виконують народженому Спасителю і гімн, так само великий спів, який так свято підкреслює важливість Різдва Христового. Слова гімну наголошують на могутності Творця, Господа нашого Ісуса Христа, де вони і вказують, що Він Творець всіх зірок, місяця і світлого неба. І ця віра в Ісуса Христа додає нам сили, зміцнює нас, освячує нас і несе благодать відданості Христові в усіх ситуаціях нашого земного життя, як такого, що тільки з єднанням Господнім має важливу вагу і зміст. У гімні Димитрій Ростовський пояснює нам і про Святу Тройцю, важливий догмат Православної Церкви, тим самим, крім виховного процесу даної п'єси, подає і навчальний матеріал. У кінці першої дії святитель ще раз підтверджує, що Різдво Христове спасає всіх і подає достойне життя людям, що люблять Його [3].

Отроки і всі інші теж торжествують і закликають інших також святкувати світле Різдво Христове і світло славити це величаве свято різними методами, як співом, так і музичними інструментами. Тут святий Димитрій активізує, розвиває любов до музики, гри на музичних інструментах. У наступних явах другої дії святитель показує позиції двох груп персонажів: позитивних

і негативних, їхні дії і протистояння між ними. Дас зрозуміти, що хто служить добру і справедливості, той завжди Богом буде возвеличений та отримає спасіння; а питання любові і надалі займає провідне місце у творчості великого святителя, який продовжує навчати нас тієї святої великої любові. Церковний драматург у «Різдвяній драмі» увів опис зрадливої розмови Ірода із сенаторами, який претендує на весь земний престол, і ця розмова у нас викликає відразу, засудження дій Ірода і сенаторів, завдяки таланту святителя Димитрія, який показав усю нечистоту діл цих осіб, чим і нас навчає остерігатися злого, пам'ятаючи про відплату у вічності.

У сцені зустрічі волхвів з Іродом передана велика відданість новонародженому Спасителеві: вони слухають Ірода, але не вірять йому, і тому не виконують його зрадливого прохання, але привітавши, віддавши свої дари, поклонившись Ісусові, відходять іншою дорогою. Вчинок волхвів для всіх людей віруючих в Христа є повчальним вчином, щоб завжди у своєму житті служити вірно Богові і ніколи не зраджувати Христа і Його Пречистої Божої Матері.

Важко читати, як описано плач Рахілі за дітьми своїми, яка скорбота огортає всіх нас, бо втіхи немає, адже вона втратила найдорожче; серце і душа охоплені страшним горем, де вже все припинено, де немає для Рахілі уже життя, але народжене Дитятко Ісус біля неї, і їй подає заспокоєння. А для нас ця ява є святым очищенням, наше переживання і біль, що рятують нас, адже Господь Ісус Христос завжди стоїть на боці правди і добрих діл своїх творінь. П'єса закликає до достойного благочестивого життя і навчає любити Бога і цінувати, і схвалювати все, що посилає і творить Бог і Свята Тройця. Фінал другої дії виховного драматичного твору «Різдвяна драма» наголошує і застерігає, що той, хто недостойно живе і дозволяє собі грішити, отримає покарання, як отримав Ірод, ще у земному житті, не говорючи про те, що його чекає у вічності.

Святитель Димитрій, митрополит Ростовський, описує у своєму драматичному творі різні просторові частини вселенної: пекло, переддвер'я раю, землю, де надзвичайно талановито подає їх бачення, як святитель, що розумів велику істину життя – людське спасіння, а також і нам допомагає і навчає, на основі свого драматичного матеріалу, жити достойним християнським життям.

Із перших слів «Успенської драми» спостерігаємо, як святитель Димитрій навчає вірності Богові, послуху йому, смиренності, адже в цих словах читаємо, як Бог береже вірних Йому людей: «Праведних своїх Бог не залишає, але зберігає» – [2, Дія 1. Ява 1. Вірш 34]. Митрополит Димитрій Ростовський на основі драми показує, як цінувати людську чистоту: «Брат матері моєї, а у нього дочка чиста:» [2, Дія 1. Ява 1. Вірш 13]. Церковний драматург неодноразово у п'єсі навчає читачів та слухачів порядності, чесного, достойного життя і подає надію на спасіння, і навчає, як потрібно жити, щоб отримати спасіння Боже.

Святий Димитрій у яві другій дії першої глибинно розвиває питання віри, навчає її і просить людину старатися поступати так, щоб Господь завжди був із людиною. З любов'ю розповідає про Пречисту Божу Матір і закликає любити нашу Матінку небесну: «...до Сина і Бога покликану» [2, Дія 1. Ява 1. Вірш 177]. Мати

Божа, в «Успенській драмі», вчить нас великої поваги до Свого Сина і нашого Спасителя і просити у Бога для нас благодаті: «Сину Мій і Боже Мій, яви милостинно!» [2, Дія 1. Ява 2. Вірш 187].

Святитель Димитрій знайомить у своїй драмі і зі Святим Духом, навчає віри в Нього, і показує, що Дух Святий всюди є і все наповняє, і Дух у п'єсі так багато всього вчить. У драмі явно прослідковується прагнення до розуміння тайн Божих, і їх благочестивого відкриття для себе, як таких, що прививають ще більшу відданість Богові: «На тій ліствиці Господь себе утверджує» [2, Дія 1. Ява 1. Вірш 130].

Митрополит Димитрій з великою повагою і працьовитістю ставився до церковного співу, цінував його і сам старався приділяти йому багато уваги, і цю важливу ланку церковного служіння він відтворив у своїй «Успенській драмі», як в такій, що заохочує до церковного співу. Пустинник співає тропар, та так співає, що своїм співом і інших веде до цього великого Божого дарунку, що і інші отримують благодать Божого співу: «В різдвівство зберегла еси...» [2. Дія 1. Ява 1. Вірш 290].

У 191 вірші святитель знайомить нас із найбільшою, приємною працею Божої Матері, її молитвою до Бога, у якій завжди перебувала, і яку Господь надзвичайно цінував. Діва Марія цим своїм знаменним прикладом закликає нас і навчає, щоб ми свій час проводили не в пустих розмовах, а в плідній, спасительній молитві. І ніби у вдячність Пречистій Діві Марії за її щирі молитви, прививає ще більшу любов до Божої Матері. Ніжні, святі, благословенні слова митрополита вливають у душу вірність і велику любов до Божої Матері, а ці події, які нас повідомляють, що Мати Господня по трьох днях буде на небеса взята, стають близькими і виховують та формують у нас християнську мораль та акумулюють духовність у побожних і вірних християн. Любов і відданість Богородиці однакова, яка була на землі, така ж і на небі. Успіння Діви Марії було скорботним, адже бачити Її вже не мали щастя і радості, але успішним своїм Вона об'єднала всі віки, усі місцевості, де прославляється Її ім'я, а тоді, у в той час успіння всі Її оплакували, хто був вірний Їй, тим самим виявляючи свою синівську любов до Матері Божої і шануючи Її велику працю в усіх проявах життя, як таку, що всім подає надію і віру, та навчає повної любові до всього святого, чистого і вічного.

Святий Димитрій Ростовський повчає, що Головою Церкви є Христос, що є важливим догматом, пророкує Церкві вічність: «Головою мені сам є Христос» [2, Дія 1. Ява 2. Вірш 300]. У цих сценах показано, як Церква риде, знаючи, які випробування вона мусить перенести за рід людський, як злі люди будуть старатися знищити її, але не зможуть, бо сам Ісус Христос буде піклуватися про неї. Свята Церква показана як живий організм, і до неї потрібно ставитися, як до живої істоти. Святитель Димитрій, говорячи про Святу Церкву, прививає любов до неї, закликає вірно служити Церкві Христовій і регулярно відвідувати її богослужіння, бо Церква є інституцією, яка виховує і формує християнську любов і активізує акумулювання духовності віруючих.

Святитель Димитрій у своїй церковній п'єсі знову використовує слова зі Священного Писання, де слова Ісуса Христа так свято читаємо в «Успенській драмі»:

«Жоно, це син твій буде, чеж твоя мати, Іоане» [2, Дія І. Ява 3. Вірш 321–322]. Словом «Іоане» звертається до всіх людей світу, адже Пречиста Божа Матір для всіх людей є доброю Матір'ю, а для Неї всі люди є вірними синами і дочками. І ця відданість і любов до Пречистої є вічна, бо життя дане Богом є вічне. Мати Божа у цій церковній драмі старається, щоб ніхто не плакав, адже Вона, хоч і відходить із землі, але жива і піклується про всіх нас, про всіх матерів, щоб і вони мали вірне служіння всім, а разом із тим хоче всім честі і спасіння через вірне служіння Їй, Пречистій Божій Матері – Цариці неба і землі. Святитель Димитрій Ростовський мав особливе ставлення до Божої Матері, звертаючись до неї не інакше, як тільки Діва Марія. У своїй «Успенській драмі» навчає і нас тієї своєї великої Димитрієвської любові до Диви, яка є над усіма дівами. Дійова особа Плач за її любов'ю до Пречистої Диви Марії додає віри і надії всім у їхньому житті, а також хотіння їм жити, і жити в ім'я того, що Матір Божу всі ще побачать, що є великим щастям.

Якби хто не сприймав Матір Божу, називаючи Її не Богородицею, а Христородицею чи Чоловікородицею, ми повинні захищати Її, чого навчають нас Утіха і Плач, дійові особи нашої описуваної церковної драми, які всіх рятують від поганих побажань і хочуть усім, і горе осолодити, та наголошують, що Мати Божа моління Богові приносить і цього навчають нас, щирої принесеної Богові молитви. Дякувати Богові є за що, бо Бог Промислитель дає про людей, адже для Бога важливо якнайкраще допомогти творінню своєму. Святитель навчає вдячності Богові за те, що Бог так щедро піклується про свої творіння завжди і повсюди.

У цій церковній п'єсі описуються оливкові дерева, які одухотворені, як розумні істоти, бо оливкові сади, коли бачать Святу Діву, поклоняються Їй, то на їх прикладі, ми, люди, повинні любити Божу Матір, і свій поклін ще більший Їй присвячувати, бо якщо дерева Пречистій так вірно служать, то як же ми повинні служити. На цьому прикладі святий Димитрій вчить нас великій повазі, поклонінню і любові до Цариці неба і землі. Яка важлива ця драма, як багато напрямів життя і виховання вирішує цей невмирущий церковний драматичний твір.

При появі ангелів відчуваємо віяння священних слів, які спостерігаємо, коли читаємо Священне Писання. Так глибоко використовує слова Священного Писання святитель Димитрій, митрополит Ростовський, тим самим вказуючи, як глибоко і добре знав він Біблію, і цим своїм знанням закликає всіх віруючих віддано працювати над сторінками Священного Писання, вивчати його, любити спасительне Слово Боже.

З діалогу Ангелів про їхню небесну радість, про радісне їх очікування Божої Матері, ми дізнаємося ще більше про світ невидимий, у якому є небесні ангельські хори і небесні двері, по яких усі, хто до Бога представляється, повинні пройти, але по достойному своєму земному життю. Тут святитель Димитрій нагадує кожному про його спасіння, про достойне життя у земному світі, щоб не упустити щастя вічного перебування з Богом, в оселях праведних, де Пречиста Божа Матір буде з усіма людьми, і яке щастя буде бачити Її. А зараз святі Ангели закликають любити Божу Матір, цілувати Її святі ікони, і якщо Ангели Їй співали хвалебні пісні, то і ми повинні співати Діви Марії. Ці пісні, за задумом святителя Димитрія, навчають страху Божого,

який в час Успіння Божої Матері був такий солодкий і прекрасний, а головне спасительний, то в наш час має ще більше значення; чого і навчає нас цей великий церковний драматург.

Головний Ангел засвідчує, що в богослів'ї і житті святих є велика кількість прикладів відданості Ісусові Христові і Божій Матері достойних і побожних людей, які і нас навчають великої відданості, поваги і любові до Ісуса Христа і Його Матері Диви Марії. Святитель Димитрій вбачає в цьому чи не найголовніше призначення людини, відданість Богові одному по суті і в Святій Тройці та Пречистій Божій Матері.

Фома у цьому творі описаний, як добрий, відданий Божій Матері апостол, і його вчинок захисту Богородиці навчає нас ретельності. Він не вірить, але віра його є особливою, вона є переконливою, освячена його радістю, і тому хоче якнайдовше продовжити цю розмову, яка йому люба. Відкидаючи, ніби правду, яку йому донесено, він сам ще більше наближає нас до правди.

Церковна драма, що розкриває святе Успіння Богородиці, насичена вміло і вдало цитатами зі Священного Писання, які так свято вливаються в сюжетні лінії цього видатного драматичного твору. Святитель цим введенням слова Божого активізує, прививає достойну любов до Священного Писання кожного читача цього церковного твору, який так вдало святителем переплетений у цих важливих і спасительних сюжетних, що в багатьох місцях опираються на слова з Біблії.

Святитель Димитрій Ростовський у вищезгаданій церковній драмі також нагадує про надію на Бога, бо Господь Бог кожному людину вислуховує і всьому допомагає. Бог підтримує Фому, а разом із ним – і всіх нас. Коли пройнятися ранами Христовими, до чого підводить нас святитель, то вони весь час будуть нагадувати про себе, і разом із цим будуть освячувати кожному людину. Протягом всієї цієї церковної п'єси святитель прививає достойну християнську любов своїм священикам і своїй пастві, оскільки любов допомагає перебувати у великій вірі. У уста Фоми, митрополит Димитрій, вклав великий монолог про любов, і цими словами любові прививає віддану любов до Бога, а також вказує, що крім Любові, у земному житті, ще велику роль відіграють Віра і Надія. У дії першій, яві четвертій, Фома показує освою відданість навіть святому тілу Пречистої, адже вірить у воскресіння мертвих, коли всі воскреснуть тілом. Своім вчинком навчає вірити й інших, оскільки святителем Димитрієм Фома змальований справедливим, усе з правдою визнає і допомагає іншим, щоб вони ніколи не згрішили. Хома навчає досконалої любові, віри і надії, і в усьому покладається на Пречисту Діву Марію. Із цих описів бачимо, з якою любов'ю і ніжністю описував Діву Марію святитель Димитрій, митрополит Ростовський, а разом із цим і нас закликає до цієї великої справи відданості Божій Матері, Якій присвятив свій невмирущий церковний твір–п'єсу «Успенська драма», яка пронизана розповідями і вірністю до людей, оскільки Діва Марія була і залишається дуже вірна і віддана людям, за яких розп'явся Її Син.

У сценах святих отроків перший отрок показує важливість Божої Матері для всієї землі, для її життя, розвитку, існування та всіх людей, які живуть на ній, адже всім подає росу благодаті, цієї великої святої води, щоб не потопати в сльозах, але очима своїми зріти

сонце, дане Христом, і ще в більшій мірі споглядати вічне сяюче Світло. Ритуальна пісня захоплює, притягує до себе отроча, нагадує про необхідність лікування, оздоровлення людської душі, а за цим – отримання благодаті та достойного життя і тілу. Це пісня про Божу Матір, у якій такі солодкі і приємні слова про Неї, у якій бачимо відданість Діві Марії і отроків, і апостолів, а значить і нас, бо така свята структура «Успенської драми», її глибокого виховного змісту.

Ця церковна драма спонукає нас і навчає благочестиво плакати, адже плач робить око ясным і чистим, а за цією чистотою прив'ється ненав'язлива любов до Церкви, коли Церква для нас мила й любя, і ми до неї прямуємо з солодким відчуттям найбільшого щастя, а в сучасних умовах і до церковних богослужінь, що повинні бути невід'ємною частиною життя християнина.

У церковній драмі «Вінець», що знайомить нас зі святим велико-мучеником Димитрієм Солунським Мироточивим, святий Димитрій, митрополит Ростовський і Ярославський, прославляє Православ'я як справжню віру в єдиного, істинного, живого Бога, а також засуджує ідолопоклонство та багатобожжя. Святий терпеливо навчає до уважності, навчає цінувати час нашого життя. У першій яві першої дії митрополит заставляє задуматися про протистояння, про віру православну, бути їй вірними та захищати її.

У яві другій допомагає і нам виховувати в собі осердя в богословському житті, линути до щирої молитви та шанувати святі ікони. У яві третій святий Димитрій так мудро формує стійкість, цим вірним вчинком Димитрія Мироточивого, у всіх людей, дає пораду ніколи не зркатися своїх переконань у правій вірі і відданості Богу. Ява ж четверта повістує, що для святого Димитрія дуже важливо у своїй п'єсі показати, що православної віри повинні всі навчатися, як віри першої і правдивої. У п'ятій і шостій явах формує християнську мораль на основі Віри, Надії, Любові та навчає старатися повністю виконувати всі слова Священного Писання.

Святий Димитрій Ростовський у яві першій другої дії навчає, як берегти православну віру, відстоювати її і за неї навіть бути переслідуваним, а то й у в'язницю бути кинутим не боятися, а в яві другій цієї ж дії виховує мужність, стійкість, переконання стояти за правду, не боятися смерті. У яві третій він дає приклад, як правді служити, за правдою йти, правду відстоювати і захищати ближніх своїх, іти в своєму житті завжди в ім'я Господнє.

На основі четвертої яви другої дії, він ставить вимогу не боятися ворогів, мужньо переносити всі випробування і за Христа, при потребі, своє життя віддати, і бути Христові вірним до кінця. У п'ятій дії, за велику віру Несторова душа Богові вручена, який за віру в Бога дуже нагороджує і спасає, що нас навчає пам'ятати про винагороду Бога нам у вічності за вірність Йому.

Ява шоста другої дії навчає віри, що Бог вірних Йому завжди спасе і прославить, і подасть життя вічне. В епілозі, як і в усіх інших своїх церковних драмах, святий Димитрій дбає про культуру, увагу, дійсно християнську любов, якої з божественною своєю любов'ю навчає нас [10].

Висновки. Про виховання і формування християнської моралі віруючих свята Церква і великі церковні діячі, такі як митрополит Іларіон, митрополит і священномученик Макарій, святий Петро Могила, і, звичайно, святий

Димитрій Ростовський, піклувалися завжди. Питання виховання залишається актуальним і в наш час, адже богослови сучасності дбають про свою паству і про їхню духовність, зокрема Отець і Предстоятель Української Православної Церкви, Святійший Патріарх Київський і всієї Руси–України Філарет.

Акумуляція духовності – важлива сторона життя побожних християн, що вимагає від кожного постійної боротьби зі своїми гріховними пристрастями, і в той же час – доброчинства. Боротьбі з пристрастями присвятив свої твори і святий Димитрій Ростовський, серед яких церковні драми – «Різдвяна драма», «Успенська драма», «Грішник, що кається» і «Вінець» присвячена святому Димитрію Солунському.

«Різдвяна драма» святиеля Димитрія, має широкий спектр виховних моментів для досягнення високої християнської моралі. Пишучи про місце, де відбувалася дія Різдва Христового, згадуючи Вифлеєм і його околиці, святий підводить християнську душу до осягнення цього святого місця, щоб і розум наповнювався чарівною різдвяною ніччю, надавши їй монументальній дії, як словесної, музичної, так і просторової.

Кожна з дійових осіб «Різдвяної драми» має своє призначення – Натура Людська, щоза образом Божим створена, допомагає усвідомити цінність людського, цінність відведеного нам часу на цій землі, плідної духовної праці, молитви, боротьби з пристрастями, творення добра. Наступні персонажі – Віра, Надія і Любов – навчають нас великої віри, достойної надії і спасительної любові. Негативні дійові особи, що стараються звести з доброго шляху усіх, хто з любов'ю вітає народженого Ісуса Христа теж мають своє призначення, вони нагадують про існування злих духів, що бажають нашої погибелі і показують, як ми не повинні поступати.

Дійова особа Життя вказує, щоб людина славила Бога, як на небі, так і на землі, а Смерть, яку святий теж увів у «Різдвяну драму», усім загрожує, усіх лякає, показує, як ми не повинні робити.

Для підтримки добра і справедливості, і надання п'єсі великого святого настрою, святиелем уже в першій дії описані пастухи, які навчають нас вірності Богові, вірному служінню Йому й оберіганню всього святого і праведного. І інші персонажі: Архангел, ангели, волхви, отроки теж мають вплив на людей, і кожний з них чогось навчає, несе у собі певну виховну функцію. Не менше виховне значення має сцена волхвів і Ірода, описана святиелем Димитрієм, де подається велика відданість новонародженому Спасителю: вони слухають Ірода, але не вірять йому, і тому не виконують його зрадливого прохання, але привітавши, віддавши свої дари, поклонившись Ісусові, відходять іншою дорогою.

Сцена плачу Рахілі за своїми дітьми своїми, яка є у великій скорботі, огортає всіх нас, бо вітхи немає, адже втрачено сенс життя, усе припинено, але заспокоєння є в народженому Ісусові Христі.

В «Успенській драмі» знаходимо в багатьох місцях старання святиеля Димитрія навчати віруючих вірності Богові, послуху Йому, смиренності, цінування людської чистоти. Святий у п'єсі прививає читачам та слухачам порядність, чесність, достойність життя і подає надію на спасіння, і націлює, як потрібно жити, щоб отримати спасіння Боже.

«Успенська драма» – церковний драматичний твір, який так близько приводить нас до Пречистої Божої Матері, що так свято описана святителем Димитрієм. На сторінках цієї п'єси дуже майстерно і повчально відображеної велику повагу до Свого Сина і нашого Спасителя, що так часто просить у Бога для нас благодаті.

Автор даної церковної п'єситака віддано знайомить нас зі Святим Духом, навчає віри в Нього і показує, що Дух Святий всюди є і все наповняє, і Дух у п'єсі так багато всього навчає. Зі змісту драми явно спостерігаємо прагнення до розуміння тайн Божих і їх благочестивого відкриття для себе, як таких, що прививають відданість Богові.

Святий Димитрій Ростовський ще раз наголошує, що Головою Церкви є Христос, що є важливим догматом Православної Церкви, і тому пророкує Церкві вічність. У деяких сценах показано, як Церква ридає, бо знає, що Церкві належить перенести за рід людський, як захочуть знищити її, але не зможуть, бо сам Ісус Христос буде піклуватися про неї як про святийживий організм, як про живу істоту. Тим самим святитель Димитрій, говорячи про святу Церкву, прививає любов до неї, закликає до постійної вірності Церкві Христовій, бо Церква є інституцією, яка виховує і формує християнську любов і активізує акумулювання духовності віруючих.

Святитель Димитрій наголошує, що Матір Божа є істинною Богородицею, а не Христородицею чи Чоловікородицею, як дехто хоче представляти її, і ми повинні захищати її, як того вчать Утіха і Плач, дійові особи вказаної церковної драми, які всіх рятують від поганих побажань і наголошують, що Мати Божа моління Богові приносить і цьому навчає нас – ширій молитві до Бога. Церковна п'єса описує оливкові дерева, що ніби одухотворені, наче розумні, бо поклоняються Святій Діві, а людина і поготів повинна бути в сто разів більше віддана Пречистій Божій Матері.

Поява ангелів дає віяння священних слів, які відчуваємо під час читання Священного Писання, яке надзвичайно часто використовує святитель Димитрій, митрополит Ростовський, засвідчуючи глибину і міцність знання Біблії, і в цьому знанні закликає всіх віруючих віддано працювати над сторінками Священного Писання, вивчати його, любити його як спасительне слово Боже.

Церковна п'єса «Вінець» знайомить нас зі святом великомучеником Димитрієм Солунським Мироточивим. У ній святитель Димитрій, митрополит Ростовський і Ярославський, прославляє Православ'я як справжню віру в єдиного, істинного, живого Бога, а разом із тим – не мириться засуджує ідолопоклонство та багатобожжя. Святитель просить цінувати час нашого життя, закликає нас молитися, трудитися, у тому числі і духовно. Ява першапершої дії заставляє нас задуматися про протистояння, про віру православно, бути їй вірними та захищати її, линути до ширшої молитви та шанувати святі ікони, а також дає пораду ніколи не зрікатися своїх переконань щодо правої віри і відданості Богу, а також формує християнську мораль на основі Віри, Надії, Любові та привчає якнайповніше виконувати всі слова Священного Писання.

Список використаних джерел

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. Переклад Патріарха Філарета (Денисенка)', 2004, Київ: Видавництво Київської Патріархії, 1415 с.

2. Димитрій Ростовський, митрополит, 1989. 'Рождественская драма или Ростовское действо', В двух действиях, с прологом и эпilogом. Музыкально-сценическая реконструкция Евгения Левашева, М.: «Советский композитор», 280 с.

3. Димитрій Ростовський, святитель. 'Успенская драма', Печатано под наблюдением Действ. Члена М. Сперанского. Из «Чтеній» в Императорском Обществе Истории и Древностей при Московском университете за 1907 г., 44 с.

4. «Київський Патріархат – помісна Українська Православна Церква». Історико-канонічна декларація Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату від 19 квітня 2007 року', 2007, К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 168 с.

5. Феофан, Затворник Вышенский, святитель, 2007. 'Письма к разным лицам о разных предметах веры и жизни', М.: Лепта Книга, 800 с.

6. Філарет, патріарх, 1999. 'Проповіді', Том 1. Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату. К. року Божого, 536 с.

7. Філарет, патріарх, 2000. 'Проповіді', Том 2, Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату. К. року Божого, 448 с.

8. Філарет, патріарх, 2001. 'Проповіді', Том 3, Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату. К. року Божого, 616 с.

9. Філарет, патріарх, 2012. 'Слово Патріарха Київського і всієї Руси-України після молебню біля пам'ятника рівноапостольному князю Володимирі в день святкування Хрещення Київської Руси-України (28 липня 2012 р.)', Православний вісник, К.: Видання Української Православної Церкви Київського Патріархату, №7–8, с.22–23.

10. Шляпкин, ИА., 1891. 'Св. Димитрий Ростовский и его время (1651–1709 г.)', С.–Петербург: Типография и Хромолитография А. Траншель, Стременная, №12, 106 с.

References

1. 'Biblija. Knygy Svjashennogo Pysannja Starogo ta Novogo Zavitu. Pereklad Patriarha Filareta (Denysenka) (Bible. Old and New Testament Scriptures. Translation of Patriarch Filaret (Denisenko))', 2004, Kyi'v: Vydavnytvo Kyi'vs'koi' Patriarhii', 1415 s.

2. Dimitrij Rostovskij, mitropolit, 1989. 'Rozhdestvenskaja drama ili Rostovskoe dejstvo (Christmas drama or Rostov action)', V dvuh dejstvijah, s prologom i jepilogom. Muzykal'no-scenicheskaja rekonstrukcija Evgenija Levashova, M.: «Sovetskij kompozitor», 280 s.

3. Dimitrij Rostovskij, svjatelj'. 'Uspenskaja drama (Assumption drama)', Pечатано под nabljudeniem Dejstv. Chlena M. Speranskogo. Iz «Chtenij» v Imperatorskom Obshhestve Istori i Drevnostej pri Moskovskom universitete za 1907 g., 44 s.

4. «Kyj'vs'kij Patriarhat – pomisna Ukrai'ns'ka Pravoslavna Cerkva». Istoryko-kanonichna deklaracija Arhijerejs'kogo Soboru Ukrai'ns'koi' Pravoslavnoi' Cerkvy Kyi'vs'kogo Patriarhatu vid 19 kvitnja 2007 roku («The Kyivan Patriarchate is a local Ukrainian Orthodox Church». Historical-canonical declaration of the Bishops' Council of the Ukrainian Orthodox Church of Kyiv Patriarchate dated April 19, 2007)', 2007, K.: Vydavnychij viddil Ukrai'ns'koi' Pravoslavnoi' Cerkvy Kyi'vs'kogo Patriarhatu, 168 s.

5. Feofan, Zatornik Vyshenskij, svjatelj', 2007. 'Pis'ma k raznym licam o raznyh predmetah very i zhizni (Letters to different persons about different objects of faith and life)', M.: Lepta Kniga, 800 s.

6. Filaret, patriarh, 1999. 'Propovidi (Sermons)', Tom 1. Vydavnychij viddil UPC Kyi'vs'kogo Patriarhatu. K. roku Bozhogo, 536 s.

7. Filaret, patriarh, 2000. 'Propovidi (Sermons)', Tom 2, Vydavnychij viddil UPC Kyi'vs'kogo Patriarhatu. K. roku Bozhogo, 448 s.

8. Filaret, patriarh, 2001. 'Propovidi (Sermons)', Tom 3, Vydavnychij viddil UPC Kyi'vs'kogo Patriarhatu. K. roku Bozhogo, 616 s.

9. Filaret, patriarh, 2012. 'Slovo Patriarha Kyi'vs'koi' vsijej' Rusy-Ukrai'ny pislja molebnju bilja pam'jatyka rivoapostol'nomu knjazju Volodymyru v den' svjatkuvanja Hreshhennja Kyi'vs'koi' Rusy-Ukrai'ny (28 lypnja 2012 r.) (The Word of the Patriarch of Kyiv and All Russia-Ukraine after the prayer at the monument to the Equal-to-the-Apostolic Prince Volodymyr on the day of the celebration of the Baptism of Kyiv Rus-Ukraine (July 28, 2012))', Pravoslavnyj visnyk, K.: Vydannja Ukrai'ns'koi' Pravoslavnoi' Cerkvy Kyi'vs'kogo Patriarhatu, №7–8, s.22–23.

10. Shljapkin, IA., 1891. 'Sv. Dimitrij Rostovskij i ego vremja (1651–1709 g.) (St. Demetrius of Rostov and His Time (1651–1709))', S.–Peterburg: Tipografija i Hromolitografija A. Transhel', Stremennaja, №12, 106 s.

Hrehk V. I., candidate of theological sciences, candidate of geographical sciences, Lviv Orthodox theological academy (Ukraine, Lviv), V.Hrehk@i.ua

Education and forming of Christian moral of believers on the basis of church dramaturgy of saint Dimitry (Tuptalo)

The article highlights the possibility of positive and considerable influence of church dramaturgy on education and formation of Christian morality of different age believers, on the example of four church plays of saint Dimitry, metropolitan of Rostov: «Christmas drama», «Assumption drama», «Sinner that is repenting», «Crown». The given materials will be useful for the priests, parents, teachers and dramatic art specialists.

Keywords: Holy Scripture, the nativity of Christ, saint, metropolitan, church dramatics, play, Christian morality, spirituality, salvation.

* * *

УДК 236.9

Гура В. О.,
аспірант кафедри релігієзнавства
та богослов'я, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), guravit@gmail.com

Вплив особи І. В. Каргеля в зміні есхатологічної парадигми євангельсько-баптистського братерства України на початку ХХ століття: від постміленіаризму до диспенсационалізму

Стаття присвячена впливу особи Івана Каргеля – першого рукопокладеного пресвітера баптистів в Російській Імперії на прийняття доктрини диспенсационалізму в середовищі пізніх протестантів СРСР (баптистів та п'ятидесятників).

Продемонстрована відмінність есхатологічної позиції І. Каргеля від постміленіаризма І. Проханова та причини не прийняття есхатології останнього як офіційної в системі віровчення СХБ.

В статті реконструйований історико-культурний контекст розповсюдження диспенсационалізму та проаналізовані ключові «ознаки останнього часу» у віровченні представників євангельського руху.

Дослідженні літературні джерела поширення ідей диспенсационалізму в радянський період до 1990-х років.

Ключові слова: есхатологія, диспенсационалізм, постміленіаризм, ознаки останнього часу, другий прихід Христа, Царство.

Аналіз етапів формування розвитку вітчизняної євангельської богословської традиції методично нероздільно пов'язаний із вивчення писемного наробітку лідерів-засновників.

Постать пастора Івана Веніаміновича Каргеля (1848–1937 рр.) яскраво вирізняється на фоні всіх діячів євангельсько-баптистського руху, оскільки він був першим рукопокладеним пресвітером баптистів у Російській Імперії, мав богословську освіту і був відомий як екзегет, вплив якого через численні книги відчутний і досі.

Вивченням біографії та богословського спадку Івана Каргеля займався ряд закордонних та вітчизняних дослідників таких як Л. Коваленко, С. М. Савінський, та найбільш відомим каргелезнавцем була М. Каретникова, зусиллями якої були зібрані та опубліковані праці вчителя союзу. Ряд дослідників присвятили свої кандидатські та докторські дисертації особі та богословію І. Каргеля: І. Макаренко (кандидат філософських наук), докторська дисертація Грегорі Ніколса (PhD) [10]. А в університеті м. Преторія (ПАР) в 2009 р. відбувся захист докторської дисертації (PhD) М. Кузніцової теж присвяченої постаті І. В. Каргеля.

Для автора дослідження важливим джерелом для вивчення життя та умов реалізації богословського

поклику видатного проповідника, стали також архівні матеріали НКВС, доступ до яких отримав автор.

Загальним вивчення богословської традиції євангельських християн і баптистів займались: А. Пузинін, К. Прохоров, С. Санніков, М. Черенков та О. Гейченко.

Явна нестача досліджень з впливу особи І. В. Каргеля на формування віровчення Братерства СХБ та на формування загальних есхатологічних поглядів радянських протестантів зумовлює актуальність обраної теми, яка відповідає меті дослідження: вплив особи І. В. Каргеля в переході євангельсько-баптистського братерства України від постміленіаризму, допреміленіаризму та диспенсационалізму.

Не вдаючись до детальних біографічних описів, нагадаємо лише головні етапи з життя Івана Каргеля. Народився Іван Веніамінович в 1949 р. в м. Білосток, гродненської області (Польща) в родині німця, власника текстильної фабрики¹.

В 1969 р. в Тифлісі (Кавказ) відбулось його духовне навернення до євангельського і був охрещений М. Вороніним. Для здобуття вищої технічної та богословської освіти Іван Каргель був направлений в Гамбург (Німеччина).

Після закінчення курсу навчання він отримав диплом інженера, а також рукопокладання від батька континентального баптизму, ректора гамбургської семінарії Г. Онкена.

З 1975 Іван Каргель був запрошений звершувати служіння пастора в євангельській громаді Санкт-Петербурзі, та якийсь час звершував духовну працю на Волині, а в 1887 р., разом із доктором Бедкером проїхав через всю Російську імперію від Санкт-Петербурга до Сахаліна із проповіддю в царських тюрмах.

На початку ХХ ст. І. В. Каргель був обраним пастором в громаді євангельських християн м. Санкт-Петербург, і вже був відомий як авторитетний вчитель Біблії, екзегет та проповідник. Його духовні настанови були співзвучні із настроями слухачів, вихованих в православній традиції, і через це живо сприймалися аудиторією. Герменевтика І. Каргеля часто базувалась на типологічному методологічному підході в тлумаченні Старого Заповіту і була наповнена етичними міркуваннями сформованих в світлі персонального містичного досвіду. Не останню роль у вченні першого пресвітера євангельських християн відігравала і есхатологія. І. В. Каргель був першим національним автором, який започаткував традицію тлумачення книги Об'явлення, визначивши диспенсациональний шлях всього євангельсько-баптистського руху в СРСР (а з ним і всього п'ятидесятницького підходу до тлумачення біблійних пророцтв).

Вплив Івана Каргеля значно підсилювався через Біблійні курси, які регулярно проводились в 1920-х р., як в Санкт-Петербурзі, так і в різних куточках Російської імперії.

Не вдаючись в біографічні деталі, лише зауважимо, що останні п'ятнадцять років свого життя пенсіонер Іван Каргель, разом із трьома доньками жив в Сумській області, біля м. Лебедин в мальовничому українському

¹Ця інформація базується на протоколі допиту із Державного архіву м. Суми, і підтверджена особистим підписом І. Каргеля. Ця біографічна деталь особлива важлива оскільки більшість авторів стверджує що Каргель народився в Тифлісі (Кавказ).

селі Токарі–Бережки, пишучи твори, проводячи Біблійні курси, проповідуючи та провадячи зїзди «сектантів» загальною кількістю до п'яти тисяч чоловік¹.

В 1937 р., після арешту та заслання старших доньок Марії та Єлисавети до Кемеровської області, короточасного ув'язнення, І. В. Каргель помер, а його доньку Олену заарештована і за рішенням НКВС був винесений смертний вирок – розстріл. Вирок був приведений у виконання 16 січня 1938 р.

Повертаючись до періоду пасторського служіння І. В. Каргеля в Санкт–Петербурзі, нам слід зазначити, що у нього з'явився більш молодший співпрацівник, І. С. Проханов, який теж очолив одну з євангельських церков. Йогожиттєве кредо легко прочитується в назві автобіографічної книги «В котлі Росії: життя оптиміста в землі песимізму» [12]. Динамічна церковна та громадська–соціальна діяльність І. С. Проханова детально описана В. Поповим [11].

Для нашого дослідження важливо, що одним із стовпів світогляду І. С. Проханова був постміленіаризм, як власна есхатологічна позиція.

Зауважимо, що постміленіалізм, як богословська есхатологічна концепція був дуже поширений. І на початку ХХ ст., його дотримувались багато авторитетних проповідників: «король проповідників» Ч. Сперджен (Лондон, Великобританія), Д. Муді (засновник Біблійного інституту в США), а також А. Гордон, У. Чапмен, А. Б. Симпсон [13, с. 268].

Відомо, що богословську освіту І. С. Проханов здобував відвідуючи лекції різних видатних богословів Західної Європи, що надало йому чудову можливість долучитись до найбільш популярних богословських концепцій свого часу.

Вірну оцінку есхатологічних поглядів голови Союзу євангельських християн Росії, ми можемо зробити дослідивши сповідання віри опубліковане Іваном Прохановим в 1910 р. («Виклад євангельської віри», чи «Віровчення євангельських християн»).

Як і всі постміленіаристи Іван Степанович вірив, що перед видимим приходом Христа відбудеться:

- 1) покаяння юдеїв, язичників та не настане Тисячолітнє царство Христа;
- 2) в світі буде підсилення зла, прихід антихриста та настання міленіуму в період якого зло буде бездіяльне;
- 3) остання духовна боротьба між добром та злом викличе великі потрясіння в світі;
- 4) Під час Другого приходу відбудеться воскресіння мертвих та преображення живих християн;
- 5) Після завершального суду Божого буде визначене місце для вічності кожної людини.

Цікавим елементом в тлумаченні особистої есхатології про можливість полегшення стану мільйонів тих хто не знали в повній мірі волю Богу в особі Христа.

Канадський автор, П. Мельничук, зазначає, що бурхливий розвиток євангельського руху в Росії на початку ХХ ст., і неймовірно швидке збільшення кількості послідовників до двох (чотирьох) мільйонів чоловік наштовхувало багатьох на думку, що вже наступає Царство Боже і скоро відбудеться Страшний Суд.

Важливо зазначити, що в цей час кількість протестантів в Російській імперії зросла до 3,6 мільйони

чоловік. Цінним джерелом для нашого дослідження є публікація М. П. Драгоманова, у дослідженні «Воля Віри» [3, с. 3] де він наводить статистику перепису населення в Росії на 1897 р.:

Згідно перепису в Російській імперії проживало:

- Православних 86 75000
- Римських католиків 11 375 000
- Протестантів 3 635 000
- Юдеїв 5 250 000
- Мусульман 13 875 000
- Старовірів 2 250 000
- Інших різних вірувань 1 875 000

Всього 125 000 000 (крім Фінляндії).

Згідно наведених даних, твердження, що кількість послідовників євангельського руху в Росії на 1917 р. сягала двох мільйонів виглядає правдивою, а загальна кількість протестантів до чотирьох мільйонів виглядає достойною довіри.

Соціальна та громадська активність Проханова цілком співзвучна із його есхатологічною позицією, яка виражалась у вірі в побудову царства Божого перед другим приходом Христа.

Відомо, що Іван Проханов, окрім активної проповідницької та євангелізаційної діяльності спрямованої на створення нових церков, також працював над побудовою перших християнських комун (відомі «Вітроград» та «Місто Сонця»).

А в 1917 р. ним була організована перша Християнсько–демократична партія «Воскресіння» та озвучувались пропозиції створити християнську армію [9, с. 170].

В 1924–1925 рр. Іван Проханов написав ряд статей для журналу Християн, які отримали назву «Соціальне Євангеліє Проханова» [12, с. 8].

Іван Проханов щиро вірив в силу суспільних змін через проповідь Євангелія, що розвивало в ньому «Християнський оптимізм заснований на вірі».

Як лідер протестантів Росії, він глибоко сподівався на оновлення всієї країни через справжнє духовне Відродження і працю над самовдосконаленням кожної особистості. Фактично, для досягнення такої мети і був створений Союз євангельських християн [9, с. 171].

Проханівський оптимізм і віра промовисто говорять через тексти пісень виданого ним «Десятизбірника» (так називали десять нотних збірників які були надруковані і розповсюджені серед церков ЄХБ в СРСР). До «Десятизбірника» увійшли нотні збірки з промовистими назвами: «Гусла», «Тимпани», «Кимвали», «Пісні Ганни», «Пісні глибини», «Свиріль Давида», «Пісні перших християн».

Для нас важливо, що вивчаючи Біблійні пророцтва, І. С. Проханов писав, що дослідники з Америки та Західної Європи приділяли особливо велику увагу долі Росії. Хоч вони ретельно вивчали всі пророцтва Біблії які можна хоч якось віднести до Росії (тексти в книгах Даниїла, Об'явлення та інші), але на думку І. С. Проханова навіть ці богослови не змогли розкрити великої таємниці долі Росії. Але було те в чому вони погоджувались між собою: Росія буде відігравати визначну роль в долі людства в останні часи, і ця роль буде більшою ніж роль будь–якої іншої країни на Землі.

Іван Проханов класифікував ідеї богословів на три групи:

¹ За архівними даними НКВС (особистий архів автора).

1) Ті хто стверджує що Росія – буде мати антихристиянську роль (нагадає Гога та Магога із книги Об'явлення та книги Єзекіїля);

2) Різні невизначені філософи (В. Соловйов: «Чим же стане Росія? Армією Артексеркса чи країною Христа?»);

3) Богослови та філософи що мали оптимістичні очікування (Ф. М. Достоевський: бідність російського народу пояснюється близькістю до Бога... Христос явить себе Світові через російський народ) [12, с. 16].

В 1933 р. І. С. Проханов писав [12, с. 13], що Світ сприймався як арена величезної трагедії, на якій було пролито ріки крові в Світових Революціях. І все це все сприяло розвитку суспільного песимізму, та віри що весь Світ прямує до загибелі.

Розповсюдженню таких песимістичних переконань в ті часи також сприяла книга шанованого вченого із Німеччини Шпенглера, де він прогнозував «грядущі руїни цивілізації Заходу»¹.

В 1935 р. І. С. Проханов помер в Німеччині, в еміграції, ставши свідком розбудови безбожного СРСР.

Богословський розворот від постміленіаризму до преміленіаризму в середовищі євангельських християн та баптистів відбувся завдяки і під впливом праць та лекцій Івана Каргеля.

На особливу увагу заслуговує осмислення того факту, що текст віровчення, І. В. Каргеля яке було надруковане в 1913 р. для другої громади євангельських християн Санкт–Петербурга, чітко проголошує ключові позиції диспенсціоналізму:

1. Про другий прихід Христа і Суді Його

«Христос прийде за своїми невидимо для Світу (1Кор.15:51–52), наче злодій вночі (Матф.24:42–44; 1 Сол.5:2/), але ті хто його очікують не будуть заскочені зненацька (1Сол.5:4–10), і ті хто будуть готові – ввійдуть з Ним в Славу (Матф.25:10), ті хто не готові – залишаться з невірними на велику скорботу (Матф.24:40–41; 25:11–13; Лук.12:45–46). Коли Він прийде за Своїми, то померлих – воскресить з мертвих і те і інші будуть підхоплені з Ним (1Сол.4:16–17), щоб завжди з Господом бути.

Але Христос прийде потім зі Своїми та всіма Ангелами небесними (Матф.16:27; 25:31; Юди 14; Об'явл.19:11–14) видимо для всілякого ока (Матф.24:30; Іван. 19:37; Об'явл.1:7). Тоді почнеться суд, але тільки для всіх хто живе на землі (Матф.25:31–46; Об'явл. 19:15–19), за нечестивих же ніхто не воскресне (Об'явл.20:5), поки не пройде тисяча років царювання із Христа зі Своїми (Откров.20:4). Після тисячі років буде короткий проміжок озлоблення народів сатаною (Об'явл.20:7–10), тоді відбудеться воскресіння нечестивих (Об'явл.20:13) і остаточний суд (Об'явл.20:11–15)» [5, с. 10–11].

Фактично, спираючись на досліджуваний текст сповідання І. В. Каргеля ми можемо визнати його богословським батьком диспенсціоналізму у всьому євангельсько–баптистському братерстві СРСР. Підкреслимо, що в 1966 р. текст цього віровчення був визнаний офіційним віровизнанням всього ВРЄХБ СРСР.

Потрібно звернуть особливу увагу на те, що І. В. Каргель видрукував свій варіант віровчення, лише через три роки після того, як було надруковане сповідання віри під редакцією І. С. Проханова з явно

постміленіаристським нахилом, очевидно вказує на бажання першого пресвітера в Російській імперії ствердити диспенсціоналістську модель, як основну богословську модель в його церкві.

Як пише біограф І. В. Каргеля, М. Каретнікова: «Проханов хотів щоб кожна людина могла почути Добру Звістку. Всі засоби для цього були гарні, в тому числі і політичні – участь в Думі, християнська партія і т.д. Це все було чужим для І. В. Каргеля. Він завжди стояв поряд з Прохановим в ділі освіти, але друзями вони не були» [8].

Швидкі зміни суспільно–політичної ситуації в атеїстичній країні та релігійні гоніння спрямовані як проти представників православної, католицької церков так і проти євангельських християн – загострила есхатологічні очікування, і створила сприятливі умови для поширення ідей диспенсціоналізму І. В. Каргеля.

Покажемо, на думку автора, є наступний приклад з євангельської періодики тих часів. В 1920 р. на титульній сторінці публікації «Вісник любові та істини» в якості епіграфів було написано два тексти: Филип'ян 4:5 «Господь близько» та Об'явлення 22:12 «Ось я скоро прийду!», що свідчить про переконаність видавців в наближенні часу другого приходу Христа [2].

Ідеї І. В. Каргеля розповсюджувались через численні короткострокові офіційні Біблійні курси в Ленінграді та через велику кількість неофіційних Біблійних курсів які проходили в Сумській, Харківській та Херсонській областях сучасної України.

Основним методом розповсюдження вчення І. В. Каргеля – був написаний текст та самвидав. Наприклад, в 1920 р. в ході полемічної письмової дискусії із представником Адвентистів сьомого дня, що жив за межами СРСР І. В. Каргель написав працю «Де згідно Писання знаходяться померлі?» [6, с. 180]. В цій роботі він вчить про Міленіум, як про буквально Тисячолітнє царство, реальне воскресіння мертвих та вічне покарання та блаженство.

Збереглися також до наших днів книга «Ось! Я скоро гряду!» [6, с. 378]. В ній також зібрані тематичні роздуми про Другий прихід Христа.

Цікаво, що найбільш детальна робота «Тлумач книги Об'явлення Івана Богослова» [6, с. 449] так ніколи і не була надрукована за життя автора, але розповсюджувалась виключно в рукописних та машинописних копіях 1924 та 1928 рр. Вперше ця книга була видана лише в 1991 р. з ініціативи православних християн. Саме цей текст тлумачення єдиної пророчої книги Нового Заповіту вплине на всіх наступних коментаторів Об'явлення з ЄХБ – Іван Барчук, Іван Марк, Микита Салов–Астахов, Павло Рогозін, Олександр Дуднік та Володимира Канатуша.

Книга «Лекції про друге пришестя Ісуса Христа» [6, с. 378] була укладена на основі лекцій прочитаних І. В. Каргелем на курсах в Ленінграді. Частина його матеріалів ще залишається неопублікованими рукописами та машинописними текстами самвидаву.

Таким чином, через праці вчителя та екзегета всього Братерства та слухачів його курсів, до середини тридцятих років, в обох братствах: Євангельських християн та Баптистів розповсюдилося та утвердилось вчення про Підхоплення церкви до Великої скорботи та преміленіарний погляд на майбутнє Тисячолітнє царство.

¹ Тут І. С. Проханов має на увазі книгу Освльда Шпенглера «Присмерк Заходу».

Протягом всієї історії ЄХБ в СРСР диспенсационалістичні ідеї І. В. Каргеля знаходили підтвердження також в працях закордонних авторів – Еріха Зауера та С. Ч. Скоуфілда, чия Біблія з коментарями продовжує впливати на євангельські церкви до наших днів.

Досліджуючи історико–культурний контекст, який привів до зміни есхатологічної парадигми з постмілітарного напрямку на премілітарний ми не можемо не зазначити ідею про проголошення Ізраїлю як «Стрілку на Божому годиннику» (Й. Лонгхаммер). В 1948 р., Світ став свідком, як після завершення найбільш кровопролитної війни в історії людства, знов народилась держава Ізраїль, яка вже протягом сімдесяти років вогнем та мечем боронить свою незалежність. Звичайно, як зараз так і тоді, для євангельських віруючих–диспенсационалістів прийшло виконання Біблійного пророцтва про відбудову держави Божого народу в останні часи перед другим приходом Христа. Баптистський пастор–емігрант Іван Барчук, в передмові до власної книги «Пояснення книги Об'явлення», згадує, що коли в 1942 р. війська Гітлера в вже майже дійшли до Палестини, і мали захопити її, Свідки Єгови дуже ревно проповідували, що Адольф Гітлер є справжнім антихристом, який завоює Палестину а потім буде правити всім світом [1, с. 3]. За свідченням ексголови Союзу ЄХБ в СРСР Г. І. Коменданата, після проголошення незалежності держави Ізраїль 15 травня 1948 р. прийшла ціла хвиля проповідей та навчання про близький, неминучий другий прихід Христа...

Подальше розповсюдження вчення про Підхоплення Церкви та буквально розуміння Тисячолітнього царства також поширювалось в церквах ЄХБ та ХВС через територію СРСР через єдиний навчальний заклад – «Заочні Біблійні Курси», що були відкриті в Москві в 1967 р. та підручник «Догматика» (Бичков). Яскравою ілюстрацією вчення про Тисячолітнє царство є архівний аудіо запис проповіді Олександра Карева «Христос в Тисячелетнє царство» [7], де автор викладає ґрунтовну премілітаристичну позицію.

Безумовно, і сучасне п'ятидесятницьке вчення теж сформувалося в результаті дії потужного впливу традиції диспенсационалізму, яке поширювалось через згадані курси, на яких в ті часи мали змогу навчатись майбутні лідери ЦХВСУ – А. І. Кліновський та М. С. Паночко.

Додатковим інструментом для розповсюдження диспенсационалізму як єдиновірного вчення був журнал ВРХБ – «Братерський Вісник», в якому дуже зрідка публікувались статті на есхатологічну тематику О. В. Карева та А. І. Міцкевича. Дослідивши весь архів журналу, автор зауважив що частота публікацій на есхатологічну тематику була така: одна стаття на вісім–десять років. Є свідчення що всі матеріали які публікувались в журналі узгоджувались із КДБ. Хоча в останніх номерах, на початку 1990–х в кількох номерах була опублікована книга Біллі Грема «Чотири вершини Апокаліпсису».

На початку 1990–х, велику популярність серед євангельських віруючих в Україні набуває тлумачення книги Об'явлення автора з Білорусії – В. Я. Канатуші. Її важливою особливістю є те, що це не теоретична праця по тлумаченні пророцтва, а це спроба обшарпання переосмислення всього життя ЄХБ в світлі есхатології та зусиллям поставити оцінку релігійним та суспільно–політичним процесам 1990–х.

Автор негативно оцінює діяльність Р. Бонке, формує власну інтерпретацію історичних подій 1917 р, аналізує питання еміграції до США та Канади, розмірковує над етичними питаннями та богослужбовою практикою (гостро реагує на поп та рок–музику в богослужбовій практиці, та багато іншого) [4].

Остаточне органічне прийняття есхатологічного нарративу в покоління євангельських віруючих 1990–х років відбулось завдяки серії книг Тіма Ла Хей «Залишені» (тираж понад вісімдесяти мільйонів примірників), а також завдяки однойменній екранізації цього роману. Переконлива візуалізація належить Йогану Лонгхаммеру в безкоштовній книзі якого «Що буде із цим Світом?» обов'язково розміщувалась кольорова карта–схема всього «Божого плану спасіння».

Вивчаючи прямий вплив особи І. В. Каргеля на формування традиції євангельсько–баптистських церков та опосередкований вплив на формування ідей в п'ятидесятницьких громадах (велика частина яких в період з 1945 по 1989 рр.) адміністративно знаходилась в одному церковному союзі – ВРХБ.

Доведено, що саме віровчення І. В. Каргеля, а не І. С. Проханова було визнане як офіційне віровчення баптистського союзу в СРСР.

Віра підхоплення Церкви за сім років перед другим приходом Ісуса Христа на Землю для звершення суду було поширено в церквах СРСР саме через праці першого рукопокладеного пресвітера баптистів.

У вченні Каргеля було сформоване тіло есхатологічного нарративу, що дозволяла переслідуваній євангельській церкві жити з постійною вірою та надією на остаточну славу перемоги Христа.

Таким чином, прийнявши диспенсационалізм, євангельські церкви СРСР обрали апокаліптичний суспільний вектор розвитку, на протигагу політичному антирелігійному месіанізму та вірі в побудову «світлого майбутнього» правлячої партії. Вірячи в невідворотний суд Божий над світом, що швидко наближається, віруючі сприймали себе як частину величної драми «останніх часів», що сформувало специфічну суспільну самоідентифікацію в побудові стосунків Церква–Держава.

Неоціненну роль в розповсюдженні ідей диспенсационалізму відіграли також численні літературні джерела, які в невеликій кількості завозились різними шляхами до СРСР і формували есхатологічні настрої та очікування у місцевих громадах.

Безумовно, що без єдиного освітнього проекту «Заочних біблійних курсів» у Москві, під керівництвом О. Крева неможливо було б досягти повної догматичної єдності серед усіх церков ВРХБ.

Інерційний вплив літератури та богословської освіти від баптистів мав певний вплив і на інші конфесії Радянського Союзу (п'ятидесятники, меноніти, та інші).

Таким чином, ми можемо стверджувати, що вплив особи Івана Каргеля на формування есхатологічних уявлень в євангельсько–баптистському об'єднанні був вирішальним.

Список використаних джерел

1. Барчук, І., 1993. 'Пояснення на книгу Об'явлення', Київ: *Дорога Правди спільно з Союзом ЄХБ України*, 358 с.
2. 'Вестник любви и истины', 1920, *Издание общества для распространения Библии и христианской литературы*, Германия, №1.

3. Драгоманів, М., 1918. 'Про волю віри', Нью-Йорк США: Наклад Мирослава Січинського, 33 с.
4. Канатш, В.Я., 'Тлумачення книги Об'явлення', 336 с.
5. Каргель, ИВ., 1913. 'Краткое изложение вероучения Евангельских Христиан', Санкт-Петербург: 2-й Санкт-Петербургской общины евангельских христиан.
6. Каргель, ИВ., 2014. 'Собрание сочинений', Санкт-Петербург: Библия для всех, 702 с., (Издание шестое).
7. Карев, А., 1969. 'Христос в тысячелетнем царстве', Архив. [online] Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=ecYekayBkwU&t=1142s>.
8. Каретникова, М., 2011. 'ЧИТАЯ КАРГЕЛЯ', Газета Мирт, №3-4 (64). [online] Доступно: <http://gazeta.mirt.ru/stat-i/obschestvo/post-1325/>.
9. Мельничук, П., 2005. 'За что страдали наши братья и сестры?', Ванкувер, Канада: «Евангельский голос».
10. Николс, Г., 2015. 'Каргель: развитие русской евангельской духовности', Санкт-Петербург: Библия для всех, 396 с.
11. Попов, В.А., 2011. 'Сторінки життя: І. С. Проханов', Черкаси: Смірна, 224 с.
12. Проханов, ИС., 1992. 'В котле России: 1896-1933', Германия: Всемирный Союз Евангельских Христиан, 263 с.
13. Чиж, МН., Гайдим, С.А., Азанов, ИИ., 2007. 'Пособие по внутрицерковному образованию: пособие для пастырей ОЦХВЕ Том 1', Кривой Рог: Отдел образования ОЦХВЕ Украины.

References

1. Barchuk, I., 1993. 'Pojasnenija na knygu Ob'javlenija (Explanation on the Book of Revelation)', Kyi'v: Doroga Pravdy spil'no z Sojuzom JeHB Ukrainy, 358 s.
2. 'Vestnik ljubvi i istiny (Herald of love and truth)', 1920, Izdanie obshhestva dlja rasprostraneniya Biblii i hristianskoj literatury, Germanija, №1.
3. Dragomaniv, M., 1918. 'Pro volju viry (About the will of faith)', N'ju-Jork SSHa: Naklad Myroslava Sichyn'skogo, 33 s.
4. Kanatush, VJa., 'Tlumachennija knygy Ob'javlenija (Interpretation of Revelation)', 336 s.
5. Kargel', IV., 1913. 'Kratkoe izlozhenie veroucheniya Evangel'skih Hristian (Summary of the Faith of Evangelical Christians)', Sankt-Peterburg: 2-j Sankt-Peterburgskoj obshhiny evangel'skih hristian.
6. Kargel', IV., 2014. 'Sobranie sochinenij (Collected Works)', Sankt-Peterburg: Biblija dlja vseh, 702 s., (Izdanie shestoe).
7. Karev, A., 1969. 'Hristos v tysjacheletnem carstve (Christ in the millennial kingdom)', Arhiv. [online] Dostupno: <https://www.youtube.com/watch?v=ecYekayBkwU&t=1142s>.
8. Karetnikova, M., 2011. 'ChITAJa KARGELJa (READING CARGEL)', Gazeta Mirt, №3-4 (64). [online] Dostupno: <http://gazeta.mirt.ru/stat-i/obschestvo/post-1325/>.
9. Mel'nychuk, P., 2005. 'Za chto stradali nashi brat'ja i sestry? (What did our brothers and sisters suffer for?)', Vankuver, Kanada: «Evangel'skij golos».
10. Nikols, G., 2015. 'Kargel': razvitie russkoj evangel'skoj duhovnosti (Kargel: the development of Russian gospel spirituality)', Sankt-Peterburg: Biblija dlja vseh, 396 s.
11. Popov, VA., 2011. 'Storinky zhyttja: I. S. Prohanov (Pages of life: I. S. Prokhanov)', Cherkasy: Smirna, 224 s.
12. Prohanov, IS., 1992. 'V kotle Rossii: 1896-1933 (In the boiler of Russia: 1896-1933)', Germanija: Vsemirnyj Sojuz Evangel'skih Hristian, 263 s.
13. Chizh, MN., Gajdim, SA., Azanov, II., 2007. 'Posobie po vnutricerkovnomu obrazovaniju: posobie dlja pastyrej OCHVE Tom 1 (Manual on Church Education: A Guide for Shepherds of OCHVE Volume 1)', Krivoj Rog: Otdel obrazovanija OCHVE Ukrainy.

Hura V. O., student of PhD program in theology of department of theology and religion studies National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), guravit@gmail.com

The influence of persons of I. Kargel to the change of the eschatological paradigm of the Evangelical-Baptist Union of Ukraine at the beginning of the 20th century: from postmileniarism to dispensionalism

The article is devoted to the influence of the person of Ivan Kargel – the first man who was ordained as presbyter for the Baptists Churches in the Russian Empire

to accept the doctrine of dispensationalism in the midst of the late Protestants of the USSR (Baptists and Pentecostals).

The difference between eschatological position of I. Kargeland postmileniarism of I. Prokhanov is shown and the reasons for not accepting the eschatology of the latter as official in the system of doctrine of the Evangelical and Baptist Churches in USSR.

The article reconstructs the historical and cultural context of the expansion of dispensationalism and analyzes the key «signs of the last time» in the teaching of the representatives of the gospel movement.

The study of literary sources of the dissemination of ideas of dispensationalism in the Soviet period until the 1990s.

Keywords: eschatology, dispensationalism, postmileniarism, signs of the last time, the Second Coming of Christ, and the God's Kingdom.

УДК 130.2

Данканіч Р. І.

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпро), [rimma_dankanich@ukr.net](mailto:rhimma_dankanich@ukr.net), <https://orcid.org/0000-0003-4968-678X>

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ГЕРМЕНЕВТИКИ ТА ІСТОРИЗМУ В ФІЛОСОФІЇ Г. ГАДАМЕРА

Розглядається проблема історизму і її вирішення в філософській герменевтиці Г. Гадамера. Філософ полемізує з Лео Страуссом щодо історизму та релятивізму. З точки зору Г. Гадамера, проблема історизму знаходить своє вирішення у філософії кінечності (philosophy of temporality), де кінечність виступає синонімом темпоральності. Тільки філософія кінечності, за Г. Гадамером, знову може повернути нас до історичної свідомості, водночас, не стаючи жертвою історичного релятивізму. Відтак, ми визнаємо межі всього знання саме в тій мірі, в якій воно обмежене власною історичною ситуацією. Справжній сенс нашої кінечності полягає в тому, що з'являється усвідомлення того, що, будучи історично обумовленими, ми ще й обумовлені один одним. І саме це розуміння нашою нас на повернення до пошуку етичного підґрунтя та нових засобів комунікації (Я) по відношенню до іншої людини (Ти).

Ключові слова: інтерпретація, історія, горизонт, герменевтика, кінечність, досвід, історизм, релятивізм, метафізика, буття.

Надзвичайної актуальності досягає сьогодні проблема правильного бачення і тлумачення історичного процесу в контексті розвитку світової цивілізації. Нагальним є якісне тлумачення минулого з максимальною об'єктивністю і мінімальною похибкою, адже останні наукові дослідження констатують факт вихолощення опису історичної події та спотворення історичної ситуації. Дана проблема стала можливою внаслідок трансформації історичної парадигми в бік виключно соціокультурного обґрунтування, що призвело до нівелювання історичної традиції. Ця проблема набула особливого загострення в середині 19-го століття, коли відбулася зміна акцентів від намагання зрозуміти історію до прагнення її дослідження. Отже, історія перестала бути предметом розуміння, осмислення, натомість, вона стала об'єктом лише академічного вивчення, що призвело до втрати нею своєї змістовної значимості і практичної цінності в наступних поколіннях.

Дана проблема стояла в центрі уваги філософської спільноти. Родоначальник німецької класики І. Кант мав специфічне бачення даної проблеми через призму «Критики чистого розуму», де відбувалося обґрунтування апіорного елементу в емпіричному пізнанні природознавства. Інший представник німецької класики Г. Ф. В. Гегель створив філософію історії, яку виклав в однойменній роботі.

В зв'язку з порушенням співвідношення розуміння історії і дійсної події, нагальною необхідністю стала розробка універсального методу пізнання історичних наук. Так І. Дройзен в роботі «Історія» представив власну методологію історичних наук, де намагався відновити баланс між розумінням і дійсною подією в історії.

Однак лише в герменевтичній науці стало можливим наукове обґрунтування та осмислення історії через створення нової методології розуміння і тлумачення історичної події. Зокрема, В. Дільтей поставив питання про трансформацію філософії історії, усвідомивши те, що об'єктивно відобразити історичний процес лише з допомогою теоретико-пізнавальної основи, яку він розглядав через призму психології, неможливо. В. Дільтей приходив до висновку, що тільки герменевтика може вирішити проблему історизму: співвідношення об'єктивних фактів історичної події та переживання окремої людини. Однак зміна предмету дослідження В. Дільтея від психології до романтичної герменевтики не вирішила основну герменевтичну проблему – проблему розуміння, тому, що для розуміння не достатньо переміщення інтерпретатора в горизонт автора. Для того, щоб відбулася взаємодія, наприклад, автора і інтерпретатора, необхідно «злиття» їх горизонтів, тобто досягнення взаєморозуміння. Постає питання про корекцію співвідношення історичного та смислового взаємозв'язку. М. Вебер робить неочікуваний вступ до роботи «Економіка та суспільство» під заголовком «Нарис, розуміючої соціології», в якому звертається до так званого «ерзац-поняття», конструйованого як поняття чистого типу: ідеальна типова конструкція. На основі даного поняття М. Вебер будує вчення про співвіднесення ідеї цінності свободи і нейтральності. Адже головна вимога науки – це її об'єктивність, що примушує її захищати свою методологічну однозначність шляхом класифікаційної систематики та веде до змістовних висновків систематизованого охоплення усіх складових історичного досвіду.

Таким чином, історичний об'єктивізм був підданий критиці такими філософами як М. Гайдеггер, граф Йорк, Е. Ротхакер, Е. Бетті та іншими.

І лише Г. Гадамеру, відомому німецькому філософу, засновнику філософської герменевтики вдалося здійснити взаємозв'язок історичного пізнання з історичним явищем.

З точки зору Г. Гадамера ядром систематичної теорії історичного пізнання виступає вчення про осягнення досвіду минулого (re-enactment), що означає відтворення або здійснення зворотної дії [1, с. 396]. Досвід Г. Гадамер розглядає у трьох смислах. З одного боку, досвід, відповідає нашим очікуванням і підтверджує їх. З іншого – досвід виступає в негативному світлі. Коли ми говоримо, що переконалися на власному досвіді, то маємо на увазі, що раніше ми бачили щось у хибному світлі. Тому негативність досвіду, має продувний зміст, коли ми не просто долаємо хибний шлях, але, таким чином, отримуємо можливість корегувати свій теперішній шлях, здобуваючи нове знання. Такий досвід Г. Гадамер називає діалектичним. На думку мислителя, саме Г. Ф. В. Гегель за допомогою даного типу досвіду надає історичності її права. «Переконатися на власному досвіді», означає, що ми отримуємо здатність передбачувати те, що раніше для нас було неочікуваним [2, с. 416]. Таким чином,

свідомість, що отримала досвід через випробування, здійснила поворот, тобто повернулася сама до себе, бо той, хто досліджує і усвідомлює власний досвід, стає досвідченим, здатним до осягнення нового горизонту [2, с. 417]. Г. Гадамер повністю погоджується з точкою зору Г. Ф. В. Гегеля про те, що собою являє досвід. Досвід, за Г. Ф. В. Гегелем, це – діалектичний рух, який здійснює свідомість в самій собі як по відношенню до свого знання, так і по відношенню до свого предмета. Структура досвіду, з точки зору Г. Ф. В. Гегеля, полягає в повороті свідомості, де досвід, водночас, стає діалектичним рухом. Отже, досвід завжди є досвідом недійсності, бо, насправді, все не так, як ми думали раніше. Якщо ми здобуємо досвід в іншому предметі, тоді змінюється все, і наше знання і його предмет. Висновок: тепер ми розуміємо ту ситуацію по-іншому і знаємо краще, напевно, бо раніше ми тільки здогадувалися. Тому сам предмет не витримав випробування. Таким чином, новий предмет містить в собі істину про старий [2, с. 418]. Отже, діалектика досвіду отримує своє справжнє довершення не в якомусь підсумковому знанні, але у відкритості для досвіду [2, с. 419]. Досвід тут характеризує тут історичну сутність людини. Таким чином, історичне буття людини включає в себе принципову негативність, що виникає між досвідом та виваженістю. Справжній досвід – це досвід власної історичності, бо людина, що живе і діє в історії постійно утверджується на власному досвіді, що нічого в житті не повторюється. Розуміння цього призводить до усвідомлення тих меж, в середині яких майбутнє ще відкрите для очікування і планування. Все це відбувається в чіткому розумінні того, що всі очікування і плани кінчних істот є кінчними і обмеженими. Отже, справжній досвід – це той досвід, в якому людина усвідомлює свою кінченість [2, с. 419].

Г. Гадамер вважає, що справжня проблема історика полягає в тому, щоб проникнути в думку носія історії, діяльність якого він досліджує [1, с. 396]. Досліджуючи проблему історизму, Г. Гадамер звертається до роботи Е. Ротхакера «Догматичні форми мислення та проблема історизму» (Die dogmatische Denkform in den Geisteswissenschaften und das Problem des Historismus) [6]. Е. Ротхакер у своїй роботі поділяє погляди В. Дільтея, розглядаючи догматику як продуктивний метод гуманітарного пізнання, оскільки вона напрацьовує іманентний взаємозв'язок речей та уніфіковано визначає галузь змісту. Е. Ротхакер захищає догматику через аналогію з теологією та юриспруденцією, але акцентує увагу на тому, що догматика не мусить сприйматися як синонім слова «філософія». Догматика, з точки зору Е. Ротхакера, відіграє роль виправдання історичної ситуації, за допомогою якої стає можливим пізнання процесів розвитку. Така догматика виконує корегуючу функцію тільки там, де це історично припустимо. Наприклад, догматика римського права виникає тільки тоді, коли виникає історія права. В цьому сенсі догматика дійсно може виконувати роль певного елемента нашого історичного пізнання.

Г. Гадамер вважає, що проблема історизму – це проблема множинності таких догматичних систем і стилів. Він критикує В. Дільтея за намагання вирішити дану проблему через зведення різних світоглядів до багатогранності життя. Наприклад, як здійснюється пояснення живих картин світу через їх єдність і взаємозв'язок у світогляді людини, що пізнає світ. Це

відкриває перспективу розвитку людини [6, с. 35]. Те саме відбувається, з точки зору по відношенню до науки, де релятивізм знаходиться в чітких межах і не шкодить іманентній об'єктивності дослідження.

На думку Г. Гадамера, вся критика історичного об'єктивізму має одне спільне: це думка про те, що, так званий суб'єкт пізнання водночас виступає і об'єктом, де об'єкт і суб'єкт належать одному й тому історичному руху. Протилежність суб'єкту і об'єкту можлива лише там, де об'єкт по відношенню до мислячого витупає протяжним. Тому завдання полягає в тому, щоб ухопити родову різницю онтологічного і історичного, тобто пізнати так званий суб'єкт у відповідному способі буття історичності [1, с. 398]. З точки зору Г. Гадамера, тільки Е. Гуссерль першим зробив радикальний крок в доказі того, що спосіб буття суб'єктивності є абсолютною історичністю, тобто є змінним. З точки зору Г. Гадамера, лише робота М. Гайдеггера «Буття і Час» відкрила у питанні історизму зовсім нову, більш радикальну інтенцію. Для Г. Гадамера ця праця М. Гайдеггера має епохальне значення, бо виконує позитивну задачу, акцентуючи увагу на питанні про буття. Однак, як стверджує Г. Гадамер, М. Гайдеггера не зрозуміли в тій інтенції, яка проголошена ним в роботі «Буття і Час». Натомість, подальша інтерпретація М. Гайдеггера в даному питанні йшла в контексті його спільних поглядів з Е. Гуссерлем. Наприклад, в ньому побачили радикальний захист історичності належного буття, що потім вже простежувався в гуссерліанському аналізі пра-феноменальності змінного [1, с. 411].

Далі Г. Гадамер наводить аргументацію про причини ототожнення гайдеггерівських та гуссерліанських поглядів сучасною філософією. По-перше, це образ існування наявного буття, яке визначається онтологічно позитивно. По-друге, це не є наявність, а – майбутнє. По-третє, вічних істин не існує. Четверте, істина – це відкритість буття, що дана разом з історичністю наявного буття. Висновком такої аргументації може бути онтологічне виправдання критики історичного об'єктивізму. На думку Г. Гадамера, тут мова йде про історизм другого порядку, який протиставляє історичну релятивність всього знання не тільки абсолютному зазіханню на істину, але й історичності суб'єкту пізнання. Відтепер, історична відносність не може розглядатися як обмеження істини. Однак справжня проблема М. Гайдеггера, на думку Г. Гадамера, знаходиться не в бажанні поступитися метафізикою на користь історії, і не в бажанні поступитися істиною на користь достеменності, справжності висловлювання. Позиція М. Гайдеггера дає змогу розглядати історію філософії в новому контексті, а саме: як глибину світової історії, як буття історії, як історію забуття буття. Однак це не означає, що М. Гайдеггер говорить про історичну метафізику, як форму секуляризації розуміння священної історії християнства, послідовним втіленням якої є гегелівська філософія історії. Швидше за все, М. Гайдеггер, розглядаючи це питання, не має на увазі метафізику [1, с. 411].

Так само мало метафізики містить історична критика Е. Гуссерлем об'єктивізму нової філософії, де історичність – це поняття трансцендентальне. Такий трансцендентальний ідеалізм займає своє місце в абсолютній історичності суб'єктивності для розуміння всього значимого існування як об'єктивування даної

суб'єктивності, якщо тільки приймати до уваги позицію теологічної метафізики [1, с. 412]. Але при всій критиці теологічної метафізики Г. Гадамер погоджується з тим, що сутність історичності, насправді, усвідомлена суспільною думкою лише в християнській релігії з акцентом в бік абсолютного миттєвого божественного акту спасіння [1, с. 412]. Певний час ранні прояви історичного життя сприймалися як «неісторичні» або, як виведення теперішнього із міфічного минулого, або як розуміння сучасності з точки зору ідеального, вічного порядку [1, с. 412]. Г. Гадамер приходять до несподіваного висновку про те, що в ідеальній державі історія відсутня, бо там встановлений довгоіснуючий порядок і помилки неприпустимі. І, навпаки, історія існує лише там, де є місце то руйнуванню, то відновленню дійсного порядку [1, с. 412]. Отже, під час розгляду дійсної людської історії, за словами Г. Гадамера, може бути виправданим лише історичний скептицизм, в його християнсько-реформаторському розумінні. Адже існує твердження про те, що європейська історія філософії тісно вплетена в світову священну історію завдяки саме теологічним, особливо, есхатологічним передумовам. Для аналізу даного твердження Г. Гадамер наводить точку зору К. Льовіта, який вважав, що мислити єдність світової історії – це хибна потреба модерністичного християнського духу [5]. Згідно К. Льовіту теологічна ідея про вічного Бога, про Божий план для спасіння людини, в якому утверджене її призначення, не може бути аргументом для визначення сенсу людської історії. К. Льовіт вважає, що треба, перш за все, досліджувати, вічний перебіг природи, бо тільки природа може бути співмірною нікчемності людського буття у Всесвіті [5]. Замість історизму К. Льовіт пропонує розглядати природну картину світу, в якій природність постає головним обґрунтуванням кінечності людського буття. Таким чином, з точки зору К. Льовіта, кінечність наявного людського буття – це природний стан людства.

Г. Гадамер полемізує з американським професором політичної філософії Л. Страуссом щодо співвідношення герменевтики та історизму. Л. Страусс критикував Г. Гадамера за історизм. В таких роботах, як: «Природне право та історія», «До питання про політичну філософію», «Критика релігії Спінози» Л. Страусс досить радикально критикує віру в історію, посилаючись на те, що історичне мислення саме в собі вже має історичні умови розвитку. Л. Страусс критикує претензію історичного розуміння традиційних ідей на те, щоб розуміти світ думок краще ніж він був здатен сам себе зрозуміти [7, с. 68]. Але Г. Гадамер називає таку позицію універсальним догматизмом, що в принципі виключає можливість того, що традиційна думка може бути істиною сама по собі. Г. Гадамер погоджується з Л. Страуссом в тому, що неможна ставити інтерпретацію вище думки автора, посилаючись на те, що автор себе не зрозумів. Г. Гадамер цю позицію називає помилковою. На думку Г. Гадамера, Л. Страусс вважає можливим зрозуміти те, що розуміє не сам автор, а що розуміє інший, і тільки так зрозуміти як він сам себе повинен був зрозуміти. З точки зору Г. Гадамера, Л. Страусс думає, що будь-яка людина, щоб вона не говорила завжди повністю і адекватно розуміє те, що вона говорить. Г. Гадамер вважає таке твердження безпідставним, бо не існує механізмів контролю чи оцінювання того, в якій мірі інтерпретатор розуміє автора краще, ніж він

сам [1, с. 414]. На цій теорії Л. Страусс формує картину історизму, який Г. Гадамер називає «наївним історизмом». Справа в тому, що Л. Страусс вважає, що наше минуле висвітлюється в абсолютній повноті сучасністю, і саме це відкриває перспективу розвитку у майбутньому. На відмінну від цього твердження Г. Гадамер вважає, що справжня цінність історичного мислення полягає у визнанні того, що ніякої сучасності насправді немає. Існує лише горизонт минулого і майбутнього, що знаходиться в стані постійної зміни. Історичне мислення немає ніякої переваги ні сьогодні ні завтра. Воно саме охоплене мінливим горизонтом і рухається разом з ним [1, с. 413].

У діалозі з італійським філософом Рікардо Дотторі Г. Гадамер говорить про есе «Герменевтика і історизм», в якому він відкидає будь-які звинувачення в історизмі і релятивізмі з боку Лео Страусса, Еміліо Бетті та ін. В розмові з Р. Дотторі Г. Гадамер розкриває свою справжню позицію по відношенню до проблеми історизму. Дану проблему він розглядає через призму філософії кінечності, яку називає ще філософією темпоральності [3, с. 19]. На думку Г. Гадамера, лише філософія кінечності знову може повернути нас до історичної свідомості, водночас не ставши жертвою історичного релятивізму, в тій самій мірі, в якій ми визнаємо межі всього знання, що обмежене його власною історичною ситуацією. Дане твердження, на думку Г. Гадамера, дає можливість побачити минуле з нашої історичної перспективи, можливість якої міститься в «злиті горизонтів». Але зміст нашої кінечності не вичерпується лише цим. Справжній сенс нашої кінечності чи «вкинута» полягає в тому, що ми усвідомлюємо не тільки те, що ми історично обумовлені, але й те, що ми обумовлені один одним. І саме це розуміння наштовхує нас на повернення до пошуку етичного підґрунтя в процесі комунікативних зв'язків. Г. Гадамер стверджує, що вирішення проблеми фаталізму, розчарування в сенсі наявного буття міститься у відновленні взаємовідносин між людьми, заснованих на етиці діалогу. На питання Р. Дотторі про можливість подолання історизму М. Гайдеггером, Г. Гадамер відповів, що можливість вийти за межі історизму відкривається в визнанні нашої кінечності. В цьому Г. Гадамер погоджується з М. Гайдеггером.

Таким чином, рішення проблеми подолання історичності через визнання кінечності для Г. Гадамера не є остаточним, бо в такому випадку залишається місце стоїцизму, скептицизму і фаталізму. Г. Гадамер вважає, що він пішов далі М. Гайдеггера бо він вирішує це питання шляхом здійснення етичного повороту, що проголошується так: єдиний спосіб не піддаватися нашій кінечності – це відкрити себе іншому, послухати «Ти», який стоїть перед тобою [3, с. 29]. «Ти» – не є предмет, воно саме вступає з нами в відносини. Це звісно, не означає, що «Ти» – це думка іншого. Існує два типи досвіду «Ти». Перший, коли «Ти» розуміється як типова поведінка, проявлена в іншій людині. В такому випадку ми розуміємо іншого, так само, як розуміємо будь-який типовий процес в межах нашого досвіду. Другий тип досвіду «Ти» полягає в тому, що «Ти» визнається в якості особистості. В цьому випадку працює формула «Я – Ти». Але вона не являється безпосередньою. Вони не є безпосередніми, а рефлексивними. Саме ця проблема «Я – Ти» може створювати різні форми домінування однієї людини над іншою. Проблема полягає в тому, що наша власна самосвідомість ухиляється від

діалектики взаємності, бо на рефлексивному рівні ми цураємося зв'язку з іншим і тим самим робимося для нього недосяжним. А той, хто шляхом рефлексії виводить себе з двосторонніх відносин, змінює їх, руйнуючи їх моральну обов'язковість. Але третій тип герменевтичного досвіду «Ти» вирішує питання відчуженості, завдяки відкритості, реалізується дієісторична свідомість. Адже для міжлюдських відносин з'являється завдання – пізнати іншого «Ти», саме, як «Ти», що, стає можливим лише за умови присутності бажання почути того, хто з нами говорить. Тільки відкритість поновлює наші відносини і забезпечує велику вірогідність відновлення справжнього діалогу, який можливий лише тоді, коли люди зберегли в собі здатність слухати один одного [1, с. 413].

Список використаних джерел

1. Gadamer, HG., 1993. 'Hermeneutik und Historismus 1965', *Mohr Siebeck*, Tübingen.
2. Gadamer, HG., 1999. 'Hermeneutik 1: Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik', *Mohr Siebeck*, Tübingen.
3. Gadamer, HG., 2003. 'A century of philosophy, Hans-Georg Gadamer in conversation with Riccardo Dottori', trans. Rod Colman with Sigrid Koepke, *The Continuum International Publishing Group*, New York.
4. Hegel, GWF., 1987. 'Phänomenologie des Geistes', *Philipp Reclam*, Stuttgart.
5. Löwith, K., 1968. 'Der Weltbegriff der neuzeitlichen Philosophie', *Universitätsverlag Winter GmbH*, Auflage: 2., verbesserte, Heidelberg.
6. Rotchaker, E., 1954. 'Die dogmatische Denkform in den Geisteswissenschaften und das Problem des Historismus', *Akademie der Wissenschaften und der Literatur*, Heft 8, Mainz.
7. Strauss, L., 1988. 'What is Political Philosophy? And other studies', *University Of Chicago Press*, Chicago.

Dankanich R. I., candidate of philosophical sciences, Associate Professor, Department of Philosophy Science Oles Gonchar Dnipro National University (Ukraine, Dnipro), rimma_dankanich@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-4968-678X>

Problem of correlation between hermeneutics and historicism in Gadamer's philosophy

The paper deals with the problem of historicism and its solution in philosophical hermeneutics. Gadamer debates with Leo Strauss about the problem of historicism and relativism. Gadamer states, that the problem of historicism is being solved in the light of philosophy of finitude, by asserting that is equal to philosophy of temporality. From the perspective of philosophy of finitude there is a possibility that the philosophy of finitude leads us out of the blind alley of historical relativism. The genuine meaning of our finitude or our «thrownness» consists in the fact that we become aware, not only of our being historically conditioned, but especially of our being conditioned by the other. For this reason, the only way not to succumb to our finitude is to open ourselves «I» to the other, to listen to the «Thou» who stands before us.

Keywords: interpretation, history, horizon, hermeneutics, finitude, experience, historicism, relativism, metaphysics, being.

* * *

УДК 168.3:808

Колотилова Н. А.,

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри логіки філософського факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), n_kolotilova@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-7450-2981>

ЛОГІКА І РИТОРИКА В ТЕОРІЇ СУПЕРЕЧКИ С. І. ПОВАРНІНА

Розглянуто види суперечки, складники аргументації, хитрої в роботах С. І. Поварніна початку ХХ ст. Підкреслено винятковість його концепції для того періоду через її комплексний та прикладний характер, оскільки

його теорія суперечки побудована з урахуванням логічних, психологічних, епістемічних, комунікативних аспектів аналізу практики ведення дискусій. Риторичні аспекти тісно переплетені з психологічними, адже саму риторичку С. І. Поварнін оцінює не дуже високо завдяки поширенню на той час уявленням про цю дисципліну. Ядром його концепції є логічні чинники насамперед як структурні аспекти аргументації (теза, доводи, зв'язок між ними) та помилки у доведенні.

Ключові слова: логіка, риторика, теорія суперечки, аргументація, помилка.

Сто років тому в 1918 р. вийшла друком робота С. І. Поварніна «Суперечка. Про теорію і практику суперечки» (друге видання книги вийшло в 1923 р. під назвою «Мистецтво суперечки»). Хоча саме мистецтво суперечок сягає сивої давнини, проте в його більш ніж двотисячолітній історії наявна не дуже велика кількість праць, в яких би систематично розглядалися комунікативні ситуації, для яких характерне протистояння думок, зіткнення позицій учасників.

Бурхливий розвиток досліджень аргументативної проблематики спостерігається лише з другої половини ХХ ст. Початок же минулого століття характеризувався майже повною відсутністю подібних робіт. Сам С. І. Поварнін писав про те, що теорія суперечок є нерозробленою в сучасній науці: «...немає книжок, які могли б дати хоча б деякі вказівки з теорії й техніки суперечки. «Еристика» Шопенгауера, що являє собою необроблений набір випадково потрапленого до рук матеріалу, не зараховується» [3, с. 60]. Підкреслимо, що ця книга відомого логіка, на жаль, тривалий час залишалася без належної уваги з боку науковців, до неї звернулися лише наприкінці минулого століття, зокрема у 1990 р. відомий у радянському просторі філософський журнал «Вопросы философии» надрукував її без скорочень (саме це видання взяте для цитування). У сучасному фундаментальному «Довіднику з теорії аргументації» відмічається, що доробок С. І. Поварніна поклав початок дослідженням аргументації в межах логічного підходу [6, р. 740].

На сьогоднішній день у вітчизняній літературі еристична проблематика розглядається переважно у відповідних навчальних курсах (А. Є. Конверський [1], І. В. Хоменко [4] тощо). Разом з тим, певний науковий інтерес викликає дослідження теорії суперечки С. І. Поварніна, особливо в аспектах логіки та риторики, адже на сучасному етапі ці царини наукового знання тісно співпрацюють в аналізі аргументативної проблематики.

В іншій своїй роботі «Вступ до логіки» (1921 р.) С. І. Поварнін подає коротку характеристику наявної на той час літератури з логіки. Він підкреслює, що його робота «Суперечка. Про теорію і практику суперечки» орієнтована на тих, хто докладно не знайомий з логікою як наукою. Вона являє собою спробу «...популярної розробки однієї з галузей практичної логіки» [2, с. 61].

Загалом робота «Суперечка. Про теорію і практику суперечки» складається з двох частин, перша з яких містить загальні положення суперечки разом з необхідними знаннями з логіки, що стосуються доведення (зважаючи на подальший розвиток цієї проблематики більш доречним був би термін «аргументація»), у другій частині подаються хитрощі в суперечках.

С. І. Поварнін пише про те, що будь-яка суперечка складається з доведень, оскільки один з учасників намагається довести певну думку, а інший – довести, що вона помилкова. Ця думка називається тезою. Тому першим правилом суперечки є необхідність

з'ясування тези. На думку відомого логіка, з'ясування тези передбачає встановлення: 1) того, чи всі слова та вирази тези є чітко зрозумілими (тобто треба вміти самому визначити поняття або мати під рукою готові визначення); 2) кількісних характеристик тези; 3) модальних характеристик тези [3, с. 61–63].

Крім того, в суперечках дуже важливим є встановлення пункту розходження в думках, адже таких «місць» може бути декілька. Особливо це стосується юридичної практики суперечок. Підкреслимо, що С. І. Поварнін використовує термін «місця» в лапках. Загалом відомий логік пише: «Теза – та думка, яка виділена із спірної думки; антитеза – думка, висунута на противагу тези й, звичайно, така, що встановила пункт розходження. Боротьба між двома цими думками й утворює сутність найбільш важливих правильних суперечок» [3, с. 66].

Для доведення істинності чи хибності тези застосовують «доводи» чи «основи» (С. І. Поварнін не користується терміном «аргумент»). Думки, що виражені в доводах, повинні вважатися вірними учасниками суперечки (тобто не лише тими, хто їх висуває, але й тими, на кого вони розраховані). Крім того, з них повинна випливати теза. Головною вимогою до аргументів є така ж, яка висувалася до тези: вони повинні бути зрозумілими та визначеними в кількісному та модальному аспектах [3, с. 63–64].

Відповідно до такого підґрунтя доведення, С. І. Поварнін вказує на три основні групи помилок: у тезі, в доводах, в «міркуванні» (тобто зв'язку між основами та тезою). Помилки в тезі означають, що учасники суперечки доводять іншу думку, ніж та, що була заявлена в тезі. Помилки в доводах можна звести до двох: «хибний довід» і «довільний довід». Помилки в «міркуванні» полягають у тому, що теза не випливає з доводів. Саме виявленню помилок у «міркуванні» і навчає логіка: «Але загалом часто помилку знайти важко, якщо доведення складне. Іноді й відчуваєш, щось да не так, – а де помилка, визначити не можеш. Саме тут і допомагає знання логіки на практиці» [3, с. 65].

Досить цікавою є класифікація суперечок, здійснена відомим логіком. Насамперед він поділяє суперечки на два типи: через істинність думки і через доведення. Підставою такого поділу є результат вдалої суперечки. В першому випадку наслідком є встановлення того, що певна думка є істинною або що вона є помилковою. В другому випадку наслідком є встановлення того, що думка не виправдана або не спростована учасниками суперечки. С. І. Поварнін підкреслює: «...невдале доведення, взяте саме по собі, означає лише, що людина не змогла виправдати чи спростувати тезу, а істинності чи хибності тези не стосується зовсім» [3, с. 67]. У суперечках через доведення антитеза не має особливого значення на відміну від першого випадку. Загалом же вибір виду суперечки за цією підставою належить опоненту, оскільки саме він висуває антитезу або наводить заперечення тези (суперечка через істинність думки) чи здійснює напад на доведення тези (суперечка через доведення).

Серед інших видів суперечок досить важливою в аспектах взаємозв'язку логіки та риторики є суперечка, що відбувається при слухачах. Відомий логік відмічає, що в таких випадках учасник має пристосовуватися

не стільки до супротивника, скільки до аудиторії. Здебільшого подібні суперечки перетворюються в суперечки для слухачів. С. І. Поварнін як приклад наводить передвибірчі зібрання, коли тільки дуже недалека людина може вважати, що представники політичних партій прагнуть переконати один одного [3, с. 70]. Зрозуміло, що йдеться про переконання слухачів.

Для досягнення успіху в подібних суперечках необхідно враховувати те, що відомий логік називає «психологією слухача». Варто пам'ятати, що насправді дуже мало людей вміють слухати, а навіть коли й слухають, то далеко не завжди чують, тобто цілком розуміють сперечальників, особливо якщо спілкування не торкається особистих інтересів слухачів. С. І. Поварнін пише: «Не говорю вже про промови. Мені довелося перевіряти на досвіді, скільки й що виніс слухач невеликої промови середнього оратора. Виявляється далеко не всі можуть відновити логічний хід її й дуже мало можуть вловити її головну думку, схопити її сутність» [3, с. 71].

Залежно від мети відомий логік виділяє 5 видів суперечок: 1) заради перевірки думки; 2) заради переконання супротивника; 3) заради перемоги; 4) заради самої суперечки; 5) заради вправи, гри. Останній вид був розповсюджений у Стародавній Греції, в сучасних умовах майже не зустрічається. Підкреслимо зокрема таке зауваження С. І. Поварніна: «...і в суперечці для переконання, і в суперечці для перемоги – сперечальники часто користуються не стільки логікою, не доводами розсудку, скільки засобами ораторської переконливості: значимістю тону, гострими словами, красою виразу, збудженням потрібних почуттів та ін. незліченними засобами могутнього ораторського мистецтва. Звичайно, про істину і логіку при цьому менше піклуються, ніж було б потрібно» [3, с. 75].

Досить важливим розрізнення видів суперечок виявляється у питанні відбору доводів. Стосовно переконання, як вже зазначалося вище, то слід відбирати ті аргументи, які будуть переконливими для супротивника або для аудиторії (коли йдеться про суперечку для слухачів). У суперечках для переконання, крім відбору певних аргументів, потрібно приділити особливу увагу викладу доведення. Як пише С. І. Поварнін, нажалі правило відповідності промови розумінню тих, на кого вона розрахована, майже не виконується [3, с. 81].

У контексті даного дослідження слід особливо підкреслити думку відомого логіка про комунікативну природу аргументації. Хоча сам автор майже не застосовує термін «аргументація», а користується терміном «доведення» (розрізнення цих термінів було здійснене в середині ХХ ст. у роботі Х. Перельмана та Л. Олбрехтс–Титеки [10, р. 13–14]), проте розглядає саме процеси аргументації, що здійснюються в реальних комунікативних ситуаціях, якими є суперечки різного гатунку (наукові, політичні, релігійні тощо). Це й не дивно, адже на початку ХХ ст. аргументація не була предметом пильної уваги науковців ні в царині логіки, ні в царині риторики. Тільки в останній третині минулого століття її дослідження виходять на перший план, а комунікативний характер аргументації як виду інтелектуальної діяльності підкреслюється багатьма дослідниками.

Стосовно винаходу доводів, то С. І. Поварнін вважає, що тут не можна вказати жодних правил, адже

все залежить від знань людини, її кмітливості тощо. Проте у випадках частих суперечок з приводу певних тез слід збирати та запам'ятовувати всі доводи «за» та «проти» тези, а також заперечення проти останніх та захист доводів «за». Слабких доводів, тобто таких, проти яких можна знайти багато заперечень, слід уникати. Адже тут, як пише відомий логік, спрацює «психологія супротивника», коли він намагається нападати на слабкі місця в аргументації іншого учасника суперечки. При цьому сильні доводи можуть залишитися непомітними, не вразити співрозмовника [3, с. 82].

Щодо доводів супротивника, то потрібно насамперед їх чітко з'ясувати, особливо, якщо їх декілька. Головним принципом тут залишається вміння слухати і читати (для письмових суперечок). А для визнання думки хибною мають бути виконані дві умови: по–перше, довід супротивника повинен бути істинним; по–друге, він повинен дійсно суперечити думці, що виражена в тезі. Тоді захист проводиться по цих двох напрямках: через напад на істинність доводу супротивника або через заперечення несумісності з думкою, яку відстоює учасник суперечки. При цьому варто придивитися до того, чи не суперечить довід самій думці чи якомусь іншому твердженню співрозмовника, оскільки тоді з'являється можливість нанесення так званого зворотного удару [3, с. 83–84].

Для успіху в суперечці важливим є вміння «охоплювати суперечку», тобто тримати загальну картину. С. І. Поварнін особливо підкреслює це вміння на противагу тому, як зазвичай проходять суперечки – «від доводу до доводу» [3, с. 90]. Хоча в усних суперечках тримати загальну картину досить складно.

Відомий логік також розрізняє поняття «закінчення суперечки» та «завершення суперечки». Останнє передбачає те, що учасник відмовляється від своєї тези, його переконав співрозмовник. Тому насправді більшість суперечок лише закінчуються, але не завершуються одразу. Завершення може відбутися пізніше, після роздумів й визнання правоти супротивника. Хоча може бути й позірне завершення, коли в самій суперечці ніби вдалося переконати супротивника, однак потім він забуває доводи й знову повертається до своєї думки [3, с. 91–92]. Підкреслимо, що в сучасній теорії аргументації в межах прагма–діалектики (Ф. Х. ван Ємерен та ін.), яка активно розробляє поняття критичної дискусії (діалектична складова), правило завершення суперечки виділяється окремо. Це правило фіксує таку вимогу до раціональної суперечки, за якою проponent має відмовитися від початкової точки зору, якщо йому не вдалося її захистити, а опонент – зняти свої зауваження у випадку успішного захисту точки зору іншим учасником. Проте на практиці сперечальники часто залишаються при своїх думках, хоча й не озвучують це [7, р. 185].

Друга частина роботи «Суперечка. Про теорію і практику суперечки» присвячена хитрощам. Хитрість у суперечці С. І. Поварнін визначає як «...будь–який прийом, за допомогою якого хочуть полегшити суперечку для себе й ускладнити суперечку для супротивника» [3, с. 92]. Загалом таких прийомів існує дуже багато. Тому перерахувати всі, на думку відомого логіка, неможливо. Проте для допомоги тим, хто бере участь у суперечках, він описує деякі з тих, що є найбільш важливими та частіше застосовуваними. Насамперед С. І. Поварнін

пише про дозволені та недозволені хитрості. До останніх він відносить зокрема всі прояви «паличних доводів» і підкреслює: «Суперечка – це боротьба двох думок, а не думки й дубини» [3, с. 99]. Тому подібні прийоми потрібно завжди викривати, оскільки зазвичай продемонструвати їхню наявність нескладно.

Загалом проблематика помилок і хитрощів в аргументативних процесах привернула увагу дослідників завдяки насамперед роботі Ч. Гембліна [8]. На сьогоднішній день аналіз цієї проблематики посідає чільне місце в сучасній теорії аргументації [7; 9].

Повертаючись до роботи «Суперечка. Про теорію і практику суперечки», відмітимо, що остання її глава присвячена питанню протидії різноманітним хитрощам. Відомий логік вважає, що універсального рецепту немає. Тут доводиться покладатися на власну винахідливість. Однак, як було відмічено вище, недозволені прийоми тим не менш потрібно викривати, інакше це буде вести до заохочення [3, с. 132–133].

Окрему групу хитрощів утворюють психологічні прийоми, мета яких полягає в тому, щоб вивести співрозмовника з рівноваги, послабити роботу мислення. Адже коли увага не сконцентрована належним чином, людина схвильована, то вона сперечається і розмірковує значно гірше: «Не зайвим буде відмітити, що в ораторських промовах одним з найсильніших засобів, що відволікають увагу від думок та їх логічного зв'язку, – є пафос, вираз сильного емоційного підйому, рівно як надлишок вдалих тропів, фігур тощо. Переверено на досвіді, що зазвичай слухач гірше за все засвоює та запам'ятовує смисл таких розділів промови» [3, с. 103]. Стосовно психологічних прийомів, то С. І. Поварнін вважає, що їх не потрібно викривати, адже довести їхню наявність досить складно. Найкращим засобом тут буде, по можливості, не піддаватися їм [3, с. 132].

Велику увагу в своїй роботі відомий логік приділяє такому виду хитрощів, як софізми. При цьому софізми виступають як помилки, що зроблені навмисно, тобто їхня природа не логічна, оскільки по суті помилки і софізми не розрізняються, а психологічна: помилки, на відміну від софізмів, зроблені ненавмисно. Тому софізмів існує стільки ж, скільки й помилок. С. І. Поварнін описує софізми, що пов'язані з тезою, з доводами (брехливі доводи, софізми довільного доводу) та софізми непослідовності або неправильного міркування.

Софізми тези виявляються у різноманітних відступах від неї: «Можна цілком відкинути попередню тезу, можна тільки більш чи менш змінити її тощо. Але логічна суть буде одна – відступ від завдання суперечки, відступ від тези» [3, с. 107]. Великий вплив серед подібних софізмів мають ті, що переводять на точку зору користі чи шкоди. Тут відомий логік апелює до думки А. Шопенгауера [5, с. 53–54], який також особливо відзначав цю хитрість [3, с. 114]. Йдеться про те, що у подібних випадках учасник суперечки звертається переважно до волі, а не до розуму.

Софізмів щодо доводів взагалі дуже багато. Все, що характеризує підміну тези, стосується й доводів. Досить цікаві спостереження С. І. Поварніна можемо побачити відносно такого поширеного прийому, як аргумент до авторитету. Точніше він вважає софізмом неправильне посилання на авторитет, оскільки досить часто у суперечках неможливо обійтися без таких доводів. Відомий логік пише: «Але слід пам'ятати дві умови

правильного їх застосування: а) доводи ці правильно використані або за відсутності доводів по суті, – що буває досить часто, адже ми не можемо все знати, все випробувати самі й усе особисто перевірити; або ж для підкріплення доводів по суті. Саме по собі посилання на авторитет є лише більш чи менш імовірним (а не вірогідним) доводом. б) По–друге, кожний авторитет – авторитет тільки в царині своєї спеціальності. Якщо таких царин декілька – тим для нього краще, звичайно. Але поза межами спеціальності він «звичайний смертний», і посилання на нього в таких випадках – помилка або софізм» [3, с. 122–123].

Софізми непослідовності також мають декілька видів, а саме: хибне узагальнення, підміна понять, багато запитань тощо. Досить цікавим постає так званий «дамський аргумент», суть якого полягає в тому, що серед кількох можливих рішень береться саме безглузде, протиставляється думці, яку захищають, і пропонують супротивнику зробити вибір тільки серед цих двох положень. Хоча, як відмічає С. І. Поварнін, за вимогами логіки слід враховувати всі варіанти [3, с. 129]. Крім того, назва аргументу зовсім не означає, що чоловіки ним не користуються – навпаки. Проте рельєфно такий прийом постає саме у жінок.

Відомий логік вважає, що обізнаність у різноманітних прийомах, якими користуються у суперечках, здатна убезпечити від них. Стосовно софізмів, то питання про те, чи потрібно їх викривати, є досить складним. С. І. Поварнін відмічає, що викриття софізму передбачає два аспекти: по–перше, потрібно вказати помилку, а по–друге – показати, що вона навмисна. Останній пункт торкається намірів, які довести важко, оскільки можна самому припуститися помилки «читання в серіях». Тому: «...значно краще і розумніше обмежитися тільки зазначенням помилки в міркуваннях супротивника, не входячи в обговорення – навмисна вона чи ні» [3, с. 131]. Крім того, відомий логік не погоджується з А. Шопенгауером [5, с. 39–40] у тому, що на софізми найкраще відповідати софізмами. Все ж таки, софізми є досить сумнівними прийомами, тому можливість їхнього застосування залишається особистим вибором кожного учасника суперечки.

Загалом покликання роботи С. І. Поварніна «Суперечка. Про теорію і практику суперечки» полягає, так би мовити, в озброєнні тих, хто бажає брати участь у суперечках, оскільки знання і вміння швидко розпізнати хитрощі значно зменшує шанси тих, хто їх застосує. Відомий логік пропонує 5 головних настанов для бажаючих бути непереможеними софістами в суперечці: потрібно сперечатися тільки про те, в чому добре обізнаний; у суперечках з софістами завжди бути напоготові, а по можливості уникати таких протистоянь; вміти охоплювати суперечку загалом, а не рухатися від аргументу до аргументу; бути спокійним і повністю володіти собою; ретельно і чітко з'ясувати тезу і головні доводи, як свої, так і супротивника [3, с. 131].

Розгляд вищеведеного матеріалу засвідчує насамперед те, що робота С. І. Поварніна, як він і сам зазначав, є прикладною логікою. Хоча вона має комплексний характер, оскільки намагається максимально врахувати досить пов'язані між собою складники суперечки (логічні, психологічні, епістемічні, комунікативні). Комунікативні аспекти суперечки, як було

показано вище, полягають в тому, що слід враховувати насамперед тих, на кого спрямована аргументація учасників. Можна сказати, що це риторичні аспекти, адже йдеться про переконання. Однак, як ми бачили, здебільшого відомий логік не дуже прихильно ставився до риторики, хоча певною мірою визнавав могутність ораторського мистецтва, засобами якого можна досить легко увести співрозмовника від логіки аргументації. Напевно це обумовлене негативними конотаціями щодо риторики, відлуння яких спостерігається навіть й у сучасних використаннях цього терміна в повсякденних комунікативних ситуаціях. Підґрунтям цього виступає досить поширене уявлення про те, що головною турботою риторики є виключно краса у промові, яка навіть важко запам'ятовується (наприклад, пафосні частини). Епістемічні складники виявляються насамперед у знанні предмету суперечки. Психологічні аспекти постають тісно переплетеними з риторичними: це і «психологія слухача», і психологічні хитрощі. Ядром же концепції С. І. Поварніна є логічні аспекти, які виявляються передусім у структурних аспектах (складники доведення: теза, доводи, зв'язок між ними). Прикладний характер такої логіки постає в застосуванні логічних процедур у конкретних комунікативних феноменах, якими є суперечки.

Список використаних джерел

1. Конверський, АС., 2018. 'Критичне мислення', Київ: Центр учбової літератури.
2. Поварнин, СИ., 1921. 'Введение в логику', Петербург: Наука и школа.
3. Поварнин, СИ., 1990. 'Спор. О теории и практике спора', *Вопросы философии*, №3, с.60–133.
4. Хоменко, ІВ., 2008. 'Еристика', Київ: Центр учбової літератури.
5. Шопенгауэр, А., 1900. 'Эристика или искусство побеждать в спорах', *Перевод с немецкого Н. Л. д'Андре*, Санкт-Петербург, с.4–71. [online] Доступно: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000812/st000.shtml> [Дата звернення 28 вересень 2018].
6. van Eemeren, FH., Garssen, B., Krabbe, ECW., Snoeck Henkemans, AF., Verheij, B., Wagemans, JHM., 2014. 'Handbook of Argumentation Theory', *Springer Science + Business Media Dordrecht*.
7. van Eemeren, FH. and Grootendorst, R., 1992. 'Argumentation, Communication, and Fallacies', Hillsdale: *Lawrence Erlbaum*.
8. Hamblin, CL., 1970. 'Fallacies', London: *Methuen & Co Ltd*.
9. Hansen, HV. and Pinto, RC. eds., 1995. 'Fallacies: Classical and Contemporary Readings', *The Pennsylvania State University Press. University Park*.
10. Perelman, Ch. and Olbrechts-Tyteca, L., 1969. 'The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation', *Translated from French by J. Wilkinson and P. Weaver*, Notre Dame: *University of Notre Dame Press*.

References

1. Konvers'kyu, AE., 2018. 'Krytychne myslennya (Critical Thinking)', Kyiv: *Tsentr uchbovoyi literatury*.
2. Povarnin, SI., 1921. 'Vvedeniye v lohyku (Introduction to Logic)', Peterburh: *Nauka y shkola*.
3. Povarnin, SI., 1990. 'Spor. O teoryu y praktyke spora (The art of argument: On the theory and practice of arguing)', *Voprosy fylosofyy*, №3, s.60–133.
4. Khomenko, IV., 2008. 'Erystyka (Eristic)', Kyiv: *Tsentr uchbovoyi literatury*.
5. Shopenhauer, A., 1900. 'Erystyka yly yskusstvo pobezhdat' v sporakh (Eristic or the art to win in arguing)', *Perевod s nemetskoho N. L. d'Andre*, Sankt-Peterburh, s.4–71. [online] Available at: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000812/st000.shtml> [Accessed 28 September 2018].
6. van Eemeren, FH., Garssen, B., Krabbe, ECW., Snoeck Henkemans, AF., Verheij, B., Wagemans, JHM., 2014. 'Handbook of Argumentation Theory', *Springer Science + Business Media Dordrecht*.

7. van Eemeren, FH. and Grootendorst, R., 1992. 'Argumentation, Communication, and Fallacies', Hillsdale: *Lawrence Erlbaum*.

8. Hamblin, CL., 1970. 'Fallacies', London: *Methuen & Co Ltd*.

9. Hansen, HV. and Pinto, RC. eds., 1995. 'Fallacies: Classical and Contemporary Readings', *The Pennsylvania State University Press. University Park*.

10. Perelman, Ch. and Olbrechts-Tyteca, L., 1969. 'The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation', *Translated from French by J. Wilkinson and P. Weaver*, Notre Dame: *University of Notre Dame Press*.

Kolotilova N. A., PhD, Associate Professor of Department of Logic, Faculty of Philosophy, National Taras Shevchenko University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), n_kolotilova@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-7450-2981>

The logic and rhetoric in the S. I. Povarnin's theory of arguing

The article deals with the kinds of arguing, elements of argumentation, tricks in works of S. I. Povarnin early twentieth century. Emphasized, that his concept is exclusivity for that period, because it has complex and applied nature, since its theory of arguing is based on the logical, psychological, epistemic, and communicative aspects of the analysis of the discussions practice. Rhetorical aspects are closely intertwined with psychological ones, since S. I. Povarnin did not value the rhetoric very much thanks to popular opinions about this discipline at that time. The core of his theory of arguing is the logical factors primarily as structural aspects of argumentation (standpoint, arguments, reasoning) and fallacies in the proof.

Keywords: logic, rhetoric, theory of arguing, argumentation, fallacy.

* * *

УДК 2–276.63(092) Сковорода

Рик М. С.,
аспірант кафедри релігієзнавства, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), rykmykola@gmail.com

СИМВОЛІЧНЕ РОЗУМІННЯ БІБЛІЇ У ТВОРЧОСТІ Г. СКОВОРОДИ

Розглядається роль символу у тлумаченні біблійних положень Г. Сковородою. Символізм, як головний принцип формування вчення про Біблію, утверджується в багатьох творах українського мислителя. Звертається увага на одне з ключових положень філософа, яке полягає у тому, що людина повинна за допомогою серця пізнавати глибинну сутність кожного біблійного символу, у якому прихована Божя істина, а не обмежуватися лише її зовнішніми проявами. Аргументується, що головним підґрунтям образно-символічного розуміння Біблії Г. Сковородою виступають традиції Олександрійської богословської школи, положення святоотцівського богослов'я та філософія представників німецької містики. Доведено, що символічний світ Біблії розкривається не через буквально-текстуальне розуміння всіх її сюжетів, а через їх глибоке символічно-алегоричне значення.

Ключові слова: символ, символізм, людина, Бог, Біблія, самопізнання, істина.

Довголітня історія української філософської думки безперервно зазнавала докорінних змін, особливо під впливом важливих наукових відкриттів, вагомих досягнень у матеріальній та духовній культурі, історичних поворотів у політичному та релігійному житті суспільства. З огляду на це, роль Біблії у становленні української філософської спадщини повсякчас мала велике евристичне значення і була неоднозначною.

У XVIII столітті розуміння і тлумачення біблійних істин наповнювалося ідеями матеріалізму, демократизму, просвітництва. Найяскравішим зразком тлумачення Біблії, яке кардинально відрізнялося від офіційної позиції Церкви, була творчість Г. Сковороди. Саме український мислитель найґрунтовніше розробив вчення символічно-алегоричного, а не дослівно-догматичного розуміння Святого Письма. Вагомість символічного розуміння Біблії мандрівного філософа полягає в тому,

що мислитель розробив оригінальне світобачення у контексті християнської традиції і простежував релігійну доктрину за допомогою раціональних і об'єктивних категорій.

Г. Сковорода не приймав суто текстуального розуміння Святого Письма і належав до числа тих христололюбних філософів, чиє символічне трактування сюжетів, мотивів, образів Біблії завжди включало елементи власної неординарної особистості. Як представник гуманістичної традиції філософування, він найбільше цінував у Євангелії християнський символ «внутрішньої людини», неповторної людської індивідуальності, носія вищого духовного буття. Цей символ зустрічається у багатьох трактатах та діалогах українського мислителя.

Г. Сковорода розглядав Біблію як результат людської творчості, в якому висвітлені образи й символи невидимого духовного світу людини. Біблію, на його думку, людина повинна опановувати за допомогою інтерпретації та смислового розкриття біблійних символів, у іншому випадку її душа послідовно і невідворотно прийде до марновірства.

Уже в ранніх творах Г. Сковорода зустрічається символічне трактування Біблії, яке і надалі займає одне з ключових місць у філософсько-релігійному вченні українського мислителя. З огляду на це, біблійний символ у його системі виступає не тільки перехідною ланкою на шляху до інших форм пізнання, але й визначає сам зміст і сутність релігійної термінології. Тому не випадково, що одним з центральних сюжетів у творчості мандрівного філософа стало розуміння біблійних догматів, як певних символів, у яких прихована божественна істина.

Звернення до символічного тлумачення Біблії Г. Сковородою дає можливість побачити через призму релігійної символіки справжній сенс і щире повноту релігійного буття людини, яке має свою специфіку в кожну конкретну історичну епоху. Саме символ всебічно розкриває і реально презентує дійсне буття, його предметну, чуттєво сприйнятну реальність і внутрішнє світосприйняття самого суб'єкта, яке втілене в акті релігійної символізації. Тому сьогодні дуже важливо показати особливості сквородинівського біблійного символізму, адже за допомогою символів можна зрозуміти істинну сутність біблійних сюжетів, заповідей, догматів, збагнути приватне ставлення мислителя до релігійних подій, фактів, церковних засад та порядків, а також глибше зрозуміти особистість українського любомудра та його мандрівний спосіб життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема символічного розуміння Біблії є однією з найважливіших філософсько-релігійних проблем у сучасному Сковородознавстві. Дослідженню різних аспектів цієї проблеми присвячено безліч робіт. У них розглядаються особливості та специфіка біблійних символів, які зустрічаються у творчості Г. Сковорода. Більшість з цих досліджень становлять теоретичні розробки, які спрямовані на вирішення філософсько-методологічних питань символічного розуміння Біблії.

Дослідження символічного розуміння Біблії у філософсько-релігійній спадщині Г. Сковорода ґрунтується, насамперед, на його власних працях. На символічному характері Біблії та її глибоких метафорично-алегоричних сенсах акцентували увагу

у своїх роботах М. Попович, Д. Тетерина, Л. Ушкалов, Д. Чижевський та ін.

Огляд наукової літератури з проблем символічного розуміння Біблії у творчості Г. Сковорода виявляє їх значну методологічну й змістову несхожість. Всупереч великій кількості досліджень багатьох авторів, у них відсутній системний релігієзнавчий аналіз, у якому б цілісно розглядалася проблема сквородинівської біблійної символіки.

Тематика інтерпретації Біблії є безмежно широкою, тому потрібно встановити конкретні параметри цього дослідження, які визначаються його *метою* і полягають в аналізі ролі символу у тлумаченні біблійних текстів українським філософом.

Про небайдужість і великий інтерес до Біблії відзначали багато дослідників творчості Г. Сковорода. Д. Тетерина у своїй книзі «Григорій Сковорода – український письменник, філософ і педагог» писала: «Біблію носив наш філософ завжди у торбі за плечима, ніколи з нею не розлучався» [4, с. 253]. Про нерозлучність українського мислителя з Біблією у своїй роботі «Філософія Г. Сковорода» зазначав і Д. Чижевський: «Становище Сковорода до Біблії взагалі надзвичайне: він зве сам себе «любителем» (= любовником) Біблії. Так він підписує раз один із своїх листів. «Гайная сила і маніє» притягає його з «младенческихлѣт» до Біблії» [6, с. 73].

Самобутня творчість Г. Сковорода має безмежно символічний характер. У анналах філософії, релігієзнавства, культурології є чимало авторитетних джерел, які формують загальну думку, що український мислитель застосовував символ як інструмент для інтерпретування біблійних істин.

Не зважаючи на різнобарвність філософсько-літературного доробку Г. Сковорода, стиль його мислення і обґрунтування власних ідей можна віднести до вітчизняної культурно-філософської традиції, хоча базувалися вони на синтезі філософських джерел світової класики. Зокрема, український мислитель у формуванні філософських доктрин використовував надбання ранньохристиянського алегоричного письменства.

Головна особливість Г. Сковорода полягає у тому, він відразу відмітив багатозначність символів, які приховують у собі істинну сутність фундаментальних положень Біблії. У зв'язку з цим, розкрити істинну сутність символіки у творчості українського мислителя не так просто. За ради об'єктивного результату, її інтерпретація не повинна здійснюватися лише на основі барокового стилю тлумачення символізму Святого Письма другої половини XVIII ст., адже символічне пояснення біблійних істин у творчості Г. Сковорода формувалося на основі багатьох чинників.

У детальних дослідженнях творчості Г. Сковорода Д. Чижевський наголошував, що його роботи важкі для сприйняття та акцентував увагу на їх символізмі й антитетичності. Така особливість творчої спадщини українського мислителя пов'язана з його поглядами на Біблію, Бога, людину та світ. Таким чином, головна цінність Святого Письма зосереджена у алегоричному сенсі. Обираючи приклад інтерпретації Біблії Г. Сковорода притримувався традиції алегоричної біблійної екзегези. Дослівне трактування Біблії та пошук у ній історизму не здатні надати людині шанси усвідомити

біблійні істини. Цей хибний шлях трактування біблійних текстів філософ зобразив у символі семиглавого змія.

Символічність творів Любомира є характерною рисою не лише його стилю, а й самого способу мислення і світорозуміння. Український філософ гостро критикував буквально-літеральне розуміння Біблії та постійно наголошував на її символічності. Він вважав, що кожне слово у Святому Письмі виступає символом, який містить у собі істинну сутність, яку варто вміти розгледіти.

При алегоричному розумінні Біблії, Святе Письмо розглядається Г. Сковородою як шлях людини до пізнання божественних істин. Біблія для нього – це царина божественної премудрості, яка прихована у символах. З огляду на це, спосіб викладу думок українським мислителем можна збагнути лише тоді, коли його вдається вписати у контекст пошуку глибинної сутності біблійних символів.

У судженні Г. Сковороди, Біблія – це царина різноманітних алегорій та символів, у якій необхідно відшукати та розпізнати символи і закладені у них раціональні зерна. У символі міститься розмаїття сенсів, які онтологічно споріднені з внутрішньою сутністю, тобто Богом. Найближчий друг, учень та перший біограф українського мандрівного мислителя, М. Ковалинський, підкреслював, що Біблія різнобічно вплинула на тип мислення Г. Сковороди, а підґрунтям його вчення про Біблію були підходи Олександрійської школи алегоричної інтерпретації Святого Письма. Їхня сутність полягає у тому, що онтологічна структура усього суцього повинна збігатися з методом викладу цього суцього.

У вченні про Біблію Г. Сковороди виняткове місце займає символ, який виступає у ролі Божественного буття та Божої благодаті. У цьому призначенні він є не просто комунікативним інструментом, засобом передачі певної інформації, але й виразником духовних рис людини. Символ вчить і наставляє людину на праведний шлях життя. Розкриваючи зміст символів, які містяться у Біблії, людина отримує взірці для наслідування як жити за Божими настановами.

Г. Сковорода постійно аргументував свою релігійно-світоглядну позицію за допомогою різноманітних символів. Символ, у розумінні Г. Сковороди, є головним посередником між людиною і Біблією. Основне завдання символу полягає у поєднанні в окрему цілісність різноманітних елементів дійсності, через що його значення може отримувати необмежену кількість варіантів. Тому символ служить для людини інструментом, за допомогою якого вона може вступити у взаємозв'язок з Богом.

Сутність кожної ідеї Г. Сковороди міститься у конкретному символі, який виступає у ролі божественної істини. Щоб пізнати істину, людина повинна розкрити сутність символу. Таким чином, символ не просто виражає щось, а здійснює активний вплив на взаємозв'язок між людиною і Богом.

Г. Сковорода захоплювався Біблією та широко використовував біблійну символічно-смыслову лінію у своїй творчості. На христологічній тематиці базуються практично всі його твори. Він також згадує Біблію у своїх байках. У байці «Соловей, жайворонки та дрізд» Г. Сковорода наголошував: «нічому іншому нас Біблія не вчить, окрім богознання, але цим усьому навчає. І як

той, хто має очі, все бачить, так той, хто відчуває Бога, все розуміє і все має, – все, що для себе» [2, с. 129]. Людина прагне пізнати сутність Бога, але для того, щоб це зробити, треба відкрити своє серце для слова Божого. У іншій байці «Гній та діамант» поет-філософ досить наглядно зображає діалог між світськими книгами та Біблією. Сутнісну різницю між цими книгами фіксує в алегоричній формі сама Біблія: «Я складена із тих-таки слів та мовлень, що й ви, і навіть ще з гірших та варварських. Але в безсмаковитих моїх водах, як у дзеркалі, ліпотно сяє невидиме, проте світле око Боже, без якого ваша користь порожня, а краса мертва» [2, с. 117].

Всезагальний зв'язок у природі, Г. Сковорода висвітлює у вченні про «дві натури» як взаємодію божественного та людського, загального та одиничного, трансцендентного та емпіричного. Любомир стверджував, що все має дві природи – зовнішню (матеріальну) та внутрішню (духовну). На основі даного вчення філософ чітко розмежовував сутність і явище, зміст і форму. У трактаті «Ікона Алківіадська» український мислитель писав: «Усі ж створіння є брехня непостійна й оманлива, і всі створіння є поле слідів Божих. У всіх цих брехливих термінах чи границях ховається й з'являється, лежить і встає пресвітла істина» [3, с. 10]. Протистояння внутрішньої і зовнішньої сутностей – це протистояння добра і зла. Усе життя людини протікає як боротьба доброго і злого, яка відбувається у серці людини. Щоб стати на шлях добра необхідно розпізнати та віднайти істину. Людина, не осмисливши біблійних істин, часто піддається лукавству та лицемірству. Зовнішні, матеріальні об'єкти і процеси створюють ілюзії для людини і спокушають її внутрішню сутність на злі вчинки.

Для Г. Сковороди серце людини – це сфера постійної боротьби добра і зла. Воно завжди знаходиться під впливом не лише думок, а й буденних, матеріальних потреб. Серце людини – це безодня, яку без слова Божого може вкрити темрява. У даному випадку символ – це можливість досягнути Божу благодать за допомогою активності серця. Якщо серце не прагне до пізнання божественної сутності, то це призводить до того, що свідомість людини наповнюється злими думками та намірами. Подолати зовнішню фальш та пізнати істинну сутність людина може за допомогою Біблії. Проте, що в ній приховане у вигляді символу, потребує тлумачення.

Однак, кожне тлумачення вимагає розуміння, яке є важливою умовою для осмислення біблійної символіки. Не можна бездумно сприймати все те, що написано у Святому Письмі, адже легковажне сприйняття символічних текстів може просто ввести в оману. Біблія – це книга, на безумовних образах і перших враженнях від якої, не варто зупиняти увагу, а необхідно йти далі, пізнавати глибинну сутність кожного символу, у якому прихована невидима Божа істина.

Г. Сковорода у своїх діалогах більшість власних оцінок підтверджував цитатами з Біблії та різко критикував сліпу, фанатичну віру, яка прокує непорозуміння та конфлікти. На думку мислителя, слід замислюватися над кожним словом Біблії та не сприймати на віру те, що в ній написано. Навпаки, осмислювати слово Боже потрібно розумом та тлумачити біблійні сюжети з позицій здорового глузду та життєвої мудрості.

У кожному предметі чи явищі людина повинна бачити не зовнішній прояв, а приховану в них внутрішню сутність. Не дивлячись на те, що Біблія є Божим Словом, людина не повинна усвідомлювати лише її буквальный сенс, адже справжня істина ховається за метафорами, алегоріями й символами, розкрити які можна лише шляхом проникливих роздумів та аналітики.

Г. Сковорода стверджував, що зовнішня та внутрішня сутності людини повинні перебувати у гармонії. Це здійснюється за допомогою того, що людина перестає бути заручником матеріальної сторони свого існування. Для людини дуже цінне становлення її духовної сутності, яка формується у постійному пошуку Божої істини.

Український любомудр у своєму заключному трактаті «Діалог. Назва його – Потоп Зміїний» висвітлює власне вчення про «три світи», де Біблія зображується як символічний світ і займає ключове місце у світотворенні: «А Біблія є символічний світ, тому що у ній зібрані небесних, земних і пекельних створінь фігури, щоб вони були монументами, які ведуть нашу думку у поняття вічної природи, прихованої у тлінній так, як малюнок у фарбах своїх» [3, с. 142]. Для Г. Сковороди, Біблія – це книга, у тексті якої міститься завітна мудрість. Релігійні традиції та Священне Письмо український мислитель сприймав як результат культурної та духовної діяльності людини.

Проблема символізму була і залишається злободенною для всіх епох культур. Підкреслюючи символічну природу Біблії, український мислитель передбачав багатозначність її тлумачень. М. Попович у своїй книзі «Григорій Сковорода: філософія свободи» стверджував, що саме у цьому аспекті, Г. Сковорода був близький до мислителів протестантського напрямку, для яких Святе Письмо виступало не догматом, а пам'яткою людської культури, яка наділена різноманітними значеннями, які можна розкрити, зрозумівши природу біблійного символізму: «Сковорода мислив і жив у тому інтелектуальному і образному просторі, який створено Біблією. Але характерно, що він називає світ Біблії не священним, а символічним. З одного боку, це не суперечить спільній для Сковороди і європейських протестантів ідеалізації Біблії як універсального культурного фонду. З іншого боку, в Біблії є дух, а є і плоть – на те вона і символічний світ» [1, с. 176]. Г. Сковорода вважав, що людина має жити за Божими істинами. Осягнути ці істини можливо лише за допомогою символів, які є важливими комунікативними засобами у взаємозв'язку між людиною і Богом.

Висновки. Біблія у творчості Г. Сковороди займає ключове місце в осягненні світу. Український філософ у вченні про «три світи» відводив окрему роль Святому Письму і зображував його як символічний світ. Для Г. Сковороди, Біблія – це книга, у тексті якої міститься божественна мудрість, яка прихована у різноманітних символах. Таким чином, символічний світ Біблії став підґрунтям для релігійного символізму українського мислителя.

Символічний світ Біблії розкривається не через буквально розуміння всіх її сюжетів, а через їх глибоке символічне й алегоричне значення. Г. Сковорода, ретельно вивчаючи біблійні тексти, акцентував увагу на тому, що не можна буквально сприймати те, що в них написано. Він вказував на обмеженість суто літературної

інтерпретації Святого Письма і не визнавав буквального розуміння Біблії як реальної історії становлення світу і людини. Для нього всі книги Біблії, розповіді апостолів були лише літературно-символічними текстами, які наділені багатьма значеннями.

Джерелами образно-символічного розуміння Біблії Г. Сковородою є традиція Олександрійської богословської школи (Філон, Климент, Оріген), традиція святоотцівського богослов'я (Григорій Назіанзин, Григорій Ниський, Василій Кесарійський, Макарій Єгипетський, Діонісій Ареопажитський, Максим Сповідник, Євагрій Понтійський, Іван Дамаскин) та філософія представників німецької містики (Валентин Вайгель, Якоб Беме).

Список використаних джерел

1. Попович, М., 2007. 'Григорій Сковорода: філософія свободи', Худож. оформ. О. Білецького, К.: *Майстерня Білецьких*, 256 с.
2. Сковорода, Григорій, 2005. 'Твори: У 2 т.', К.: *ТОВ «Видавництво «Обереги»*, 2-е вид., виправ., Т.1, 528 с.
3. Сковорода, Григорій, 2005. 'Твори: У 2 т.', К.: *ТОВ «Видавництво «Обереги»*, 2-е вид., виправ., Т.2, 480 с.
4. Тетерина, Д., 2001. 'Григорій Сковорода – український письменник, філософ і педагог', Київ – Мюнхен: *PVA «Тріумф»*, 323 с.
5. Ушкалов, Л., 1999. 'Біблійна герменевтика Григорія Сковороди на тлі українського барокового богослов'я', *Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія*, Харків, Т.8, с.23–44.
6. Чижевський, Д., 2004. 'Філософія Г. С. Сковороди', Харків, 272 с.

References

1. Popovych, M., 2007. 'Grygorij Skovoroda: filosofija svobody (Gregory Skovoroda: Philosophy of freedom)', Hudozh. oform. O. Bilec'kogo, K.: *Majsternja Bilec'kyh*, 256 s.
2. Skovoroda, Grygorij, 2005. 'Tvary: U 2 t. (Works: At 2 t.)', K.: *TOV «Vydavnytstvo «Oberegy»*, 2-e vyd., vyprav., T.1, 528 s.
3. Skovoroda, Grygorij, 2005. 'Tvary: U 2 t. (Works: At 2 t.)', K.: *TOV «Vydavnytstvo «Oberegy»*, 2-e vyd., vyprav., T.2, 480 s.
4. Teteryna, D., 2001. 'Grygorij Skovoroda – ukrain's'kyj pys'mennyk, filosof i pedagog (Grigory Skovoroda is a Ukrainian writer, philosopher and teacher)', Kyi'v – Mjunhen: *RVA «Triumf»*, 323 s.
5. Ushkalov, L., 1999. 'Biblijna hermenevtyka Grygorija Skovorody na tli ukrai'ns'kogo barokovogo bogomyslennja (Biblical hermeneutics of Gregory Skovoroda on the background of Ukrainian Baroque thinking)', *Zbirnyk Harkivs'kogo istoryko-filologichnogo tovarystva: Nova serija*, Harkiv, T.8, s.23–44.
6. Chyzhevs'kyj, D., 2004. 'Filosofija G. S. Skovorody (Philosophy G. S. Skovoroda)', Harkiv, 272 s.

Ryk M. S., postgraduate student of the Department of Religious Studies, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), rykmykola@gmail.com

Symbolic depreciation of the Bible in the work of H. Skovoroda

The article examines the role of the symbol in the interpretation of biblical positions in the work of H. Skovoroda. Symbolism, as the main principle of the formation of the doctrine of the Bible of the Ukrainian thinker, is confirmed in many of his works. Attention is paid to one of the key provisions of the philosopher, which is that one must, with the help of the heart, know the depth of the essence of every biblical symbol in which the truth of God is hidden, and not limited to its external factors. It is substantiated that the main sources of figurative and symbolic understanding of the Bible of H. Skovoroda are the tradition of the Alexandrian theological school, the tradition of holy theology and the philosophy of the representatives of German mysticism. It is proved that the symbolic world of the Bible is revealed not by the literal understanding of all its plots, but through their profound symbolic and allegorical significance.

Keywords: symbol, symbolism, man, God, Bible, self-knowledge, truth.

* * *

УДК 316.324.8–021.341/342

Ніколенко Г. С.,аспірантка відділу історії зарубіжної філософії,
Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України
(Україна, Київ), hannanikolenko@gmail.com**КРИТЕРІЇ ВІДКРИТОСТІ
ТА ЗАКРИТОСТІ СУСПІЛЬСТВА К. ПОПЕРА**

Стаття присвячена ідеям «відкритого» і «закритого» суспільства, які постають в роботі К. Попера «Відкрите суспільство та його вороги». Прослідковано розгортання боротьби «відкритого суспільства» із «закритим» як еволюції людства. Виділено критерії, за якими К. Попер дає модель соціального інжинірингу – поступових трансформацій, які можна спрямовувати для переходу від закритого стану до відкритого.

Ключові слова: відкрите суспільство, закрите суспільство, інжиніринг, еволюція.

Карл Попер – основоположник концепції відкритого суспільства в тому вигляді, яка вона знайома нам. Цей термін вже використовувався А. Бергсоном, але відомою став завдяки роботі К. Попера «Відкрите суспільство та його вороги». Вона була написана у воєнні роки 1938–1943 рр., коли перші спроби побудувати демократії закінчилися жорстокими тоталітарними режимами, і стала відповіддю на те, чому переможні рухи, що хвилею піднялися Європою і вперше в історії отримали реальну можливість реалізувати гуманізм та права людини, потерпіли фіаско і, на перший погляд, втратили актуальність і довіру людей.

Мета статті – концептуалізувати критерії, за якими К. Попер розрізняє «відкриті» та «закриті» суспільства, виокремлює відповідні методи та соціальне буття людей та пропонує кроки соціального інжинірингу.

Концепція К. Попера знайшла продовження в творчості та політичній діяльності Дж. Сороса. Він побудував «міні-моделі відкритого суспільства» в рамках діяльності «Інститутів відкритого суспільства» і представив результати своєї роботи в працях «Відкрите суспільство. Реформуючи глобальний капіталізм» 2001 [4], «Криза світового капіталізму. Відкрите суспільство у небезпеці» 1998 [3], «Епоха помилок: світ на порозі глобальної кризи» 2008, «The tragedy of the EU: disintegration or revival?» 2014, в яких він висвітлює свої концепції, ілюструє набутий досвід та пропонує низку реформ. Він використовує такі елементи вчення К. Попера, як метод фальсифікації, метод спроб і помилок, критикуючи при цьому метод соціального інжинірингу як такий, що може бути втілений лише за відсутності революційних стрімких подій.

Відданий прихильник гуманізму та демократії, К. Попер робить глибокий генетичний аналіз революції відкритості, що сталася після краху племінно-общинного ладу, вказуючи, що початок її ми спостерігаємо у Давній Греції, але триває вона досі, і триватиме ще не одне століття [1, с. 214].

Відкрите суспільство – це той стан суспільства, в якому панує гуманізм, підтриманий демократичним устроєм. К. Попер точно визначає ці терміни: людина має можливість бути позбавлена страждань експлуатації та нерівності, тобто своєю працею забезпечує гідне життя собі та своїй сім'ї та має права перед законом, рівні з іншими людьми, не залежно від умов народження, стану здоров'я та соціального положення. «Мета нашої цивілізації – гуманність та розумність, свобода та

рівність. Відкрите суспільство вивільнює критичні можливості людини. Закриті суспільства – це реакційні рухи, які закидають суспільства до племінних форм свідомості» [1, с. 29]. Демократія визначена цілком конкретно: це збалансована система роботи соціальних інститутів, за якої у громадян є можливість відкрито оцінювати і висловлювати свої думки, оцінювати дії влади і мирним шляхом змінювати можновладців при перших же ознаках тиранії: «Тільки демократичні інститути здатні проводити реформи без використання насилля, а значить, використовувати розум в політиці» [1, с. 34]. В роботі багато уваги приділено тим ознакам, за якими можна розпізнати тоталітаризм, в тому числі прихований, а також реакцію, яка є припустимою для деморатичних сил у тій мірі, щоб не втратити своєї демократичності. У якості методу для нововведень він пропонує соціальну інженерію, тобто метод поступових соціальних перетворень. Він також дає назву «соціальна інженерія приватних рішень», тобто прийняття на себе відповідальності за результати своєї діяльності, без посередництва та обвинувачення інших сил, але також і визнання права на помилку і повторну спробу. Цю технологію він протиставляє «утопічній соціальній інженерії», яка ґрунтується на переконанні, що всі проблеми можна вирішити, «почавши з чистого листа», тобто знищивши попередні форми буття суспільства, і за допомогою пророцтва, передбачення, відсутності помилок (безгрішності) та ідеального планування можна створити ідеальне суспільство.

Бажання людини створити рай на землі властиве всім суспільствам, людина прагне стабільності і зрозумілості світу, в якому живе. Думка про те, що світ може бути невідомим, викликає тривогу і страх, тому племінні форми суспільства наповнені магічною складовою, за допомогою вищих сил пояснюючи те, що людина не може пояснити своїм розумом. Ці переконання ґрунтуються на жорстких табу, які роблять світ зрозумілим і своє місце в ньому природним. Підкорення правилам, збереження традицій, соціальний розподіл на класи, оборона свого устрою життя за допомогою жорсткої позиції «свій-чужий» – це ознаки закритого суспільства. Але племінні суспільства розрослися, і перша серйозна демографічна криза призвела до початку суспільної революції – переходу від закритого суспільства до відкритого. К. Попер пов'язує це з історичними фактам Давньої Греції, коли поліси досягли критичного розміру, і греки були вимушені колонізувати простір інших народів. На прикладі Афін, він прослідковує, як торгівля, мореплавство, культурний обмін, пошук компромісів з цими народами вплинули на грецьку культуру. В «чистому» в традиційному плані народі з'явилося чимало освічених, розумних і відважних представників, які досвід культурного обміну привозили назад до своїх портів. К. Попер зазначає, що «цей розвиток подій призвів до часткового розпаду колишнього устрою життя і навіть до серії політичних революцій, і реакцій на них. А це викликало не тільки... спроби зберегти устрій силою, як в Спарті, але... і вторгнення в культуру критичного мислення, відділеного від магічних ідей» [1, с. 22]. Морська торгівля стала осередком індивідуальної ініціативи та незалежності навіть в жорсткому племінному суспільстві, а значить – вільнодумства та інакшості. Саме в час демократичних перетворень в

Афінах почався розквіт наукової думки та мистецтв, назване К. Попером «Велике покоління». Серед них були і великі консерватори, і ті, хто сумнівалися, і ті, хто сформулював принципи демократії (Перикл) і самокритичне, відкрите для пізнання вчення (Сократ). Це був період гучних промов і майстерних диспутів. Саме демократичним філософам того часу належить теорія, що лягла в основу відкритого суспільства К. Попера: «людські інститути мови, звичаїв і законів не мають магічного характеру табу, а створені людиною, не природні (незмінні), а умовні, і ми самі відповідаємо за ці інститути» [1, с. 231]. Традиційна грецька еліта, олігархічні партії, ненавиділа міць демократичних сил того часу, бачила в цьому велику загрозу і вела боротьбу, часто навіть вступаючи в тимчасовий союз з ворожими полісами. В таких умовах формувалася афінська демократія, оточена суперниками зовні, і зсередини: «політична та духовна революція, яка почалася з краху племінного устрою, досягла своєї вищої точки і призвела до насильницької класової Пелопоннеської війни, і в той же час до війни між двома головними містами-державами Давньої Греції (Афін і Спарти)» [1, с. 228]. Окрім відверто насильницьких методів боротьби, велася жорстока пропагандистська, і на чолі її стояли геніальні філософи, серед яких найвпливовіший – Платон, геній якого вплинув на мислителів багатьох століть аж до нашого. Його підходами і методами ведення цієї війни К. Попер присвячує велику частину своєї книги. Критикуючи Платона, він зміщує акцент з філософії, і викриває Платона як геніального пропагандиста, мета якого – не «пізнати суть всіх речей», а встановити конкретний суспільний порядок, вигідний класу державців, до якого той належав.

Серед представників «Великого покоління» Платон є представником реакціонерів. К. Попер пояснює це тим, що соціальні зміни і постійні заворушення створювали так зване напруження цивілізації, в умовах якого люди відчували тривогу та страх. Особливо це стосувалося тих, чиє соціальне положення давало низку переваг і ґрунтувалося на «природному» стані речей (хазяїн–раб). Для давніх греків соціальна нерівність була тотожна природній нерівності, і необхідність визнавати силу і розум нижчих класів, які отримали свободу дій і нахабно цим користувалися, а тим більше неосвічених подібно до грецьких варварів, примушувала систему цінностей людини зазнавати значного стресу. Змінювати ставлення до рабів, які могли зверху на культурну та політичну кризу додати ще побутову, навіть ще мови не могло бути. Тому світ, який Геракліт оголосив плінним, Платон всіма зусиллями намагався зробити стабільним. Поразка Афін, пропагандистська перемога дозволила вченню Платона отримати впливовість неабияку кількість прихильників і на довгі роки змінила полеміку між відкритим і закритим суспільством. І, хоча він бачив себе скоріше правителем, аніж ідеологом, його бажання не справдилося, але він увіковічив своє ім'я як геніальний філософ і – для К. Попера – творець тоталітарної держави. Його концепція ідей – ідеальних речей, яким на землі є тільки копії – це, за К. Попером, узагальнення розчарування в існуючому світі. Перелік практичних дій, які пропонує Платон для ідеалізації суспільства – це фактично ідея «затриманого суспільства» [1, с. 241], яке замкнене саме у собі і позбавлене гнучкості.

Попер описує Платонівську утопічну інженерію, як метод досягнення ідеальної держави. Для цього необхідно продумати всі її ознаки, «хоча у вигляді грубого наброску» за кінцеву мету, і тоді ми отримаємо деякий проект суспільства, і після цього можна починати аналіз найкращих методів та шляхів його побудови. Кінцева мета такого проекту – виробити концепт щастя та зробити людей щасливими. К. Попер називає його особливо небезпечним, бо не можна зробити людину щасливою, бо це особистий вибір і в кожного індивідуальні потреби для щастя. В сучасній психології є термін «заподіяти щастя», який в точності відображає результат подібних дій. А цей метод, оскільки в його основі – начебто блага мета, що додатково обіцяє позбавлення відповідальності за себе, викликає захват і має багато прихильників, бо людині легше сподіватися милості богів (долі, історії, вождя, президента), аніж кожне рішення приймати особисто, навіть якщо чекати і страждати доведеться безстроково.

На противагу утопічній, «інженерія особистих рішень» ґрунтується на позбавленні того, що приносить нещастя – вирішення нагальних питань, які б позбавили людину страждань. Створити такі соціальні умови, які б дозволили людині мати плацдарм для старту, на якому вона сама вибудує собі те життя, яке зробить або не зробить її щасливою – залежить від людини. Метод помилок (і нових безкінечних спроб!) тут теж займає центральне місце. «Тому послідовник покровової інженерії буде розробляти методи для пошуку найбільш тяжких, нестерпних соціальних бід... а не шукати величне кінцеве благо, намагаючись його втілити» [1, с. 200].

Пошук ідеальної держави Платон будує навколо вищого блага, і це – інтереси держави. Для досягнення цього блага він використовує специфічну соціологію, теорію справедливості як ідейне підґрунтя, та теорію виховання та передачі знань – як соціальне.

Сильна держава як фінальне благо має декілька наслідків для соціуму. Кожен громадянин по факту позбавляється своєї індивідуальності, його найвища мета – займати те місце, яке йому належить, подібно до того як гвинтики працюють в механізмі. Проблема боротьби між класами Платоном вирішується просто шляхом надання правлячому класу абсолютної переваги. Він багато уваги приділяє питанню того, хто має правити, пропонує різні комбінації «найбільш гідних мукей». Для виховання благородних державців ним була створена ціла система, якому класу викладати яке знання, і навіть в якому віці. «Платон викривив теорію і практику освіти, перетворивши її на виховання лідерів. Це виходить далеко за рамки можливостей інститутів [1, с. 168].

Він стверджує, що природний стан речей, коли кожен займається своєю справою – справедливий, тобто зміни роду діяльності або ж свого місця в соціумі – це зло, яке треба переслідувати. Попер зазначає, що така справедливість – тоталітаристська, «...свідома спроба взяти верх над егалітаризмом, індивідуалізмом і протекціонізмом його часу і відродити принципи родинного ладу за допомогою тоталітаристської теорії моралі» [1, с. 158].

Роблячи висновки по платонівській теоретичній конструкції, К. Попер називає її «проектом, який побудований великим архітектором» [1, с. 120].

і перераховує її основні ознаки. В її основі – фундаментальний дуалізм, протиставлення єдиного проти множинного, чистого мислення проти індивідуального досвіду, чистого буття – змінам, і єдиного ідеального колектива – масі недосконалих індивідів, які мають бути подавлені в ім'я збереження загального блага – сильної держави.

Концепція Платона в багатьох аспектах визнана К. Попером бездоганною, а подальші філософські роботи інших мислителів протягом багатьох століть він вважає написаними під глибоким враженням від «чарів Платона». Суспільство, яке можна уявити, проаналізувати і побудувати у вигляді раю займало чималу долю філософських досліджень. Попер називає їх «історичистами», що означає тих, хто намагається розкрити сутність історії і навчитися передбачати її хід. Але особливим стало кінець XIX–XX століття, коли в Європі запанувала така хвиля соціальних перетворень, що кількість абсолютно різних, часто – антагоністичних сил, політичних та наукових, намагались не просто передбачити, а саме спрямувати хід історії.

Серед них найяскравіші два типу історизму – лівий і правий, які інтелектуально прив'язані до гегелівської філософії, а Г. Гегель, згідно свідчення К. Попера, багато в чому наслідує Античних мислителів традицій платонізму [1, с. 40]. Мова про політичні течії комунізму та нацизму, які, у спробах вирішити нагальні проблеми занепаду і зубожіння людей, кожна у свій спосіб, намагались створити ідеальне суспільство. Страждання робітників, масштабів якого історія ще не знала, майстерно змальованих і роз'яснених К. Марксом, підняли соціальні хвилі на барикади і струсували суспільство XIX ст. Демократичні тенденції, політичні вимоги, громадянські права – безпрецедентна боротьба за свободу і рівність, закінчилася фіаско. Почавши з обурення своїм жахливим становищем, намагаючись виправити його одним махом, суспільства Європи швидко перейшли в пошук ідеального майбутнього, в пошуках надії відмовившись від власного контролю. Теоретики–пророки, які будували утопію, прийшли до племінного тоталітаризму. Це призвело до відомих історичних подій: «Російські комуністи першими опинилися при владі, спрямували вперед, нічого не відаючи про надзвичайно тяжких проблемах, нескінченній кількості жертв і страждань, які чекали на них. Соціал–демократи Центральної Європи, чий шанс з'явився дещо пізніше, протягом багатьох років уникали тієї відповідальності, яку комуністи так рішуче взяли на себе... «Пролетарії всіх країн, об'єднуйтеся!» – ось, що вичерпувало їхню програму. Коли це сталося, вони кинули своїх робітників в біду, вони не знали, що робити [2, с. 169–170]. В У сучасних йому тоталітарних державах К. Попер бачив ті самі ознаки, які Платон вважав благими для утопічного суспільства, і саме через це частково покладає на нього відповідальність за існування такого ідеального терору.

Війна минула, людство із жахіттям перераховувало втрати, а демократи отримали новий шанс спробувати: гуманізм, права людини і цінність людського життя отримали грандіозне переосмислення. Науковці почали шукати спосіб, у який можна було б інакше побудувати свої суспільства, почалася епоха реформ. К. Попер бачив лідером соціальну науку, яка на той момент, на

його думку, була наповнена історизмом. Він закликав використовувати практичні методи в науці та політиці, пропонував соціальну інженерію: «наукова основа політики... складається зі збору фактичної інформації, яка необхідна для побудови або зміни суспільних інститутів у відповідності до них цілей і побажань ... повинна повідомляти нам, які кроки слід зробити, щоб уникнути економічного спаду чи, навпроти, викликати його задля перерозподілу суспільних благ більш–менш рівномірно... Іншими словами, основи соціальної інженерії – аналогічне соціальній технології, на відміну від історизму, в основі розуміння якого наука про незмінні історичні тенденції» [1, с. 54]. Попер вважав, що всі проблеми в політиці носять інституціональний характер, і робить висновок, що необхідне зміщення акцентів при відповіді з питання «хто буде правити» на «у який спосіб». Він вважав, що звичний для нас спосіб викладання і сприйняття історії, акцентуючи на політичних акторах, призводить до низки хибних уявлень. Персоніфікуючи обставини, ми міфологізуємо їх учасників і створюємо навколо політичних лідерів ореол героїв, виправдовуючи їх діяння і віддаляючи нас від них, знижуючи наші критичні можливості.

Отже, автор робить висновок про важливість пошуку не персони, яка б вирішувала долю суспільства, а саме способу, який би найкращим чином реалізував потреби людей. Для цього, продовжує автор, необхідний контроль правителів, можливість змінювати правителів, громадянська обізнаність про способи контролю, свобода думки, критики та наукової дискусії. Необхідна сильна і практична соціологія науки, яка здатна методом експерименту і дискусії розвивати соціальні інститути, і замість питання «Хто має правити?» необхідно визначити, «Як здійснюється влада?» і «Як багато влади зосереджено в руках тих, хто нею володіє?». Він наголошує, що важливими є не стільки особисті думки, скільки юридичне оформлення політичних проблем, і що прогрес... можна забезпечити тільки за допомогою інституціонального контролю над владою [2, с. 189].

Очікувано, що робота Попера викликала бурхливу реакцію – як оплески, так і агресивну критику. Він передбачив це, на кожен свій аргумент одразу ж представивши можливі контраргументи. Він радо сприймав критику, а також наголошував, що лише способом критичного осмислення, обговорення і пошуку кращого варіанту можна досягти успіхів в науці та суспільних реформах. Він наголошував, що існує різниця між демократичною і тоталітарною критикою: «Демократи, які не бачать різниці між дружньою та ворожою критикою, самі схильні до тоталітаризму» [1, с. 236]. Щодо останнього, то звинувачення з боку реакціонерів він обґрунтовано описав ірраціональними, не здатними витримати критики, але емоційними, доступними широкому загалу і багато в чому привабливими, а тому називає їх «ворогами відкритого суспільства», вказує на основні пункти їх позицій:

Згідно з К. Попером, політика діячів закритого суспільства полягає у наступному:

1. Прагнення звинуватити демократію у всіх бідах, які вона не попереджує, замість розуміння того, що це спільні проблеми, які потребують участі громадян.

2. Прагнення навчити підданих сприймати державу не як свою власну, а як власність правителів.

3. Прагнення нав'язати підданим, що існує єдиний спосіб покращити стан дій – повне завоювання влади. При цьому ігнорується, що демократія дійсно контролює та збалансовує владу.

4. Такі дії мимоволі створюють «п'яту колонну» (штучне створення внутрішнього супротивника), що посилює підозрілість та напруження в суспільстві [2, с. 187–188].

На протипагу методам закритого суспільства, К. Поппер пропонує використати свій метод спроб, помилок та нових спроб на масовому рівні, його відомий метод фальсифікації використовується як аргумент на користь помилок, котрі у майбутньому можна врахувати та виправити. К. Поппер вважав, що необхідно не переставати пробувати, за допомогою провалів отримувати досвід, ставати гнучкішими, перетворювати поразки на перемоги своєю якісною реакцією на нові виклики – так реалізуються його принципи. «Сталося так, що одного разу ми стали покладатися на розум і використовувати здатність до критики, і, як тільки ми відчули голос особистої відповідальності, а разом з нею і відповідальності за підтримку прогресу знання, ми вже не можемо повернутися до держави, яка основана на безсвідомому підкоренні племінної магії. Якщо ми хочемо залишитися людьми, то перед нами лише один шлях – шлях відкритого суспільства. Ми повинні рухатися в невідоме, невизначене і небезпечне, використовуючи розум, який маємо, щоб планувати, наскільки можливо, нашу безпеку і одночасно – нашу свободу» [1, с. 148]. Використання розуму (критичного мислення), постійних спроб на покращення (за принципом фальсифікації), а не на ідеалізацію, з метою позбавити людину страждань експлуатації, і реалізацію принципів свободи, рівності, розуму, наукової критики – ось що ставить в основу своєї технології соціального інжинірингу К. Поппер.

Список використаних джерел

1. 'Открытое общество и его враги. Т.1: Чары Платона', 1992, Пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского, М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 448 с.
2. 'Открытое общество и его враги. Т.2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы', 1992, Пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского, М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 528 с.
3. Сорос, Дж., 'Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности', 1999, Пер. с англ., М.: ИНФРА-М, 262 с.
4. Сорос, Дж., 'Открытое общество. Реформируя глобальный капитализм', 2001. Пер. с англ., М.: Некоммерческий фонд «Поддержка Культуры, Образования и Новых Информационных Технологий», 458 с.

References

1. 'Otkrytoe obshhestvo i ego vragi. T.1: Chary Platona (Open society and its enemies. T.1: Enchantment of Plato)', 1992, Per. s angl. pod red. V. N. Sadovskogo, M.: Feniks, Mezhdunarodnyj fond «Kul'turnaja iniciativa», 448 s.
2. 'Otkrytoe obshhestvo i ego vragi. T.2: Vremja lzheprorokov: Gegel (Open society and its enemies. T.2: The time of false prophets: Hegel, Marx and other oracles)', Marks i drugie orakuly', 1992, Per. s angl. pod red. V. N. Sadovskogo, M.: Feniks, Mezhdunarodnyj fond «Kul'turnaja iniciativa», 528 s.
3. Soros, Dzh., 'Krizis mirovogo kapitalizma. Otkrytoe obshhestvo v opasnosti (The crisis of world capitalism. Open society is in danger)', 1999, Per. s angl., M.: INFRA-M, 262 s.
4. Soros, Dzh., 'Otkrytoe obshhestvo. Reformiruj global'nyj kapitalizm (Open Society. Reforming global capitalism)', 2001. Per. s angl., M.: Nekommercheskij fond «Podderzhki Kul'tury, Obrazovanija i Novyh Informacionnyh Tehnologij», 458 s.

Nikolenko H. S., postgraduate student of the Department of History of Foreign Philosophy, Institute of Philosophy G. S. Skovoroda, National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), hannanikolenko@gmail.com

Criteria of openness and closeness of society by K. Popper

The article is devoted to the ideas of «open» and «closed» society, which appear in the work of K. Popper «Open Society and its enemies». The development of the concept of an «open society» struggle with «closed» as an evolution of humanity has been followed. The criteria by which K. Popper gives a model of social engineering – gradual transformations, which can be directed for the transition from the closed state to the open.

Keywords: open society, closed society, engineering, evolution.

* * *

УДК 231.01

Содомора П.,
доктор філософських наук, кафедра
філософії, Львівський національний
університет ім. Івана Франка
(Україна, Львів), pavlosodom@gmail.com

НАТИВІЗМ У ПРОЦЕСІ ПІЗНАННЯ (ПЕРЕКЛАД ДІАЛОГУ ПЛАТОНА «МЕНОН»)

Питання того, як ми отримуємо знання, хвилює науковців і сьогодні: багато сучасних науковців переконані, що мову неможливо вивчити без попередньо закладених основ. У Західній філософії вперше поставив питання нативізму в процесі людського пізнання Платон. У діалозі «Менон» філософ уперше впроваджує доктрину анамнезису, тобто «пригадування». Відповідно до цієї теорії, усе знання є лише пригадуванням, усе, що ми вивчаємо, уже присутнє в нас ще перед тим, як ми це вивчили. Діалог Платона «Менон» уперше звучить українською.

Ключові слова: аргумент, вивчення, пригадування, знання.

Платон. Менон (уривок 80e–84b)

Дійові особи: Сократ, Менон, хлопчик–раб.

Сократ. Розумію, що ти хочеш сказати, Меноне. Поглянь, який аргумент пошуку ти наводиш: так наче людина не може довідуватися нічого – ані про речі, які знає, ані про які не знає. Адже неможливо нічого довідуватися про те, що знає, оскільки вже знає, і вже немає потреби щось довідуватися; і неможливо нічого довідатися про речі, які не знає, оскільки не знає, про що потрібно довідуватися [81a].

Менон. Чи не видається тобі, що мій аргумент є влучним, Сократе?

Сократ. Ні, не видається.

Менон. Чи можеш пояснити, чому?

Сократ. Можу, адже я чув від мудрих чоловіків і жінок про божі речі.

Менон. Що саме вони говорили?

Сократ. Видається мені, щось правдиве й чудове.

Менон. Що ж це таке і хто були ті, що говорили?

Сократ. Ті, хто говорили, були жерцями й жрицями, які вивчали справу, якою самі займалися, щоб сказати, що це таке [81b]. Про це говорить Піндар та інші поети, наділені божественним даром. Ось що вони говорять, а ти розваж на власний розсуд, чи це правда, чи ні. Кажуть вони, що людська душа є безсмертною, хоча й приходиться до завершення, а це називають смертю, а згодом знову відроджується, однак ніколи не гине. Тому потрібно прожити життя якомога достойніше: «Душі тих, від кого Персефона приймає покаяння за давні прогрішення, відсилає на дев'ятий рік знову до вищого сонця [81c]. З них постануть славні царі й люди

з чудовими здатностями, що перевершують мудрість, які на всі віки називатимуться славними героями людства» [1]. Оскільки душа є безсмертною і перероджується багато разів, оскільки споглядає все, що існує як у цьому світі, так і в царстві Аїда, тому не існує жодної речі, яку вона б не пізнала. Тому немає нічого дивного, що вона може згадати все, що стосується чесноти й будь-чого іншого, адже все це вона знала. Оскільки за природою [81d] все споріднене, а душа вивчила все, то ніщо не перешкоджає, щоб хтось, пригадавши це одне-єдине, що люди називають пізнанням, зумів довідатися й про все інше, будучи відважним й невтомним у пошуку. Адже дослідження й вивчення є нічим іншим, як пригадуванням. Тому цілком очевидно, що не потрібно прислухатися до твого попереднього аргументу, оскільки він проповідує бездіяльність, приємний для слуху лише лінивих людей; натомість, цей останній аргумент [81e] спонукає нас до праці й пошуку. Тож, довірившись його правдивості, я прагну разом з тобою дослідити, чим є чеснота.

Менон. Гаразд, Сократе. Але що ти маєш на увазі, стверджуючи, що ми не навчаємося, і що навчання називаємо пригадуванням? Чи можеш пояснити мені, що це означає?

Сократ. Я щойно говорив, Меноне, що ти – хитрун, [82a] бо питаєш, чи я можу тебе навчити: а я стверджую, що це не навчання, а пригадування. Видається, що ти намагаєшся вказати на суперечності у моїх висловлюваннях.

Менон. Присягаюся Зевсом, Сократе, я сказав так не навмисне, а за звичкою. Але, якщо можеш довести те, що ти стверджуєш, то покажи мені.

Сократ. Це зовсім нелегко, але я сам хочу зробити це заради тебе. Назви мені когось одного із багатьох твоїх [82b] супутників, кого бажаєш, який міг би слугувати для досліду.

Менон. Гаразд. Ось він. Хай–но підійде сюди.

Сократ. Чи він грек? Чи говорить грецькою?

Менон. Звичайно, народився він у моєму домі.

Сократ. Отож дивись уважно, що, на твою думку, відбудеться: чи він буде пригадувати, чи вчитися від мене.

Менон. Дивитимусь.

Сократ. Скажи–но мені, хлопчино, чи знаєш ти, що ця фігура є квадратом?

Хлопчик–раб. Звичайно.

Сократ. Чи знаєш ти, що [82c] квадрат має чотири сторони рівні?

Хлопчик–раб. Знаю.

Сократ. А що ці лінії, проведені через середину, також є рівні?

Хлопчик–раб. Так, знаю.

Сократ. А що така фігура може бути більшою чи меншою?

Хлопчик–раб. Знаю.

Сократ. А якщо одна сторона мала б дві стопи, а інша – дві, скільки стіп мала б уся фігура? Або ось так: якщо одна сторона мала б дві стопи, а інша – лише одну, то чи не мала б уся фігура дві стопи разом?

Хлопчик–раб. Так. [82d].

Сократ. Але, оскільки обидві сторони мають дві стопи, то вся фігура матиме двічі по дві стопи?

Хлопчик–раб. Саме так.

Сократ. Тоді квадрат матиме двічі по дві стопи?

Хлопчик–раб. Так.

Сократ. А скільки буде двічі по дві стопи? Полічи й скажи мені.

Хлопчик–раб. Чотири, Сократе.

Сократ. А чи може бути інша фігура, удвічі більша, але подібна до цієї, що мала б усі сторони рівні?

Хлопчик–раб. Так.

Сократ. Скільки б мала вона стіп?

Хлопчик–раб. Вісім.

Сократ. А тепер спробуй відповісти мені, якою буде довжина [82e] кожної сторони цієї фігури. Ця має дві стопи, чи не була б сторона тієї іншої фігури удвічі довшою?

Хлопчик–раб. Очевидно, Сократе, була б удвічі довшою.

Сократ. Чи ти бачиш, Меноне, що я не навчаю хлопчину нічому, а лише запитую всіяке. І тепер він вважає, що знає необхідну довжину сторони для фігури у вісім стіп. Чи тобі так не видається?

Менон. Справді.

Сократ. А чи він знав про це?

Менон. Ні, не знав.

Сократ. Він лише довідався про це із подвійного розміру?

Менон. Саме так.

Сократ. А тепер спостерігай, як він пригадує все інше, належно використовуючи пам'ять. (До хлопця) А ти скажи мені: чи подвійна площа [83a] походить від подвійної довжини сторони? Я говорю не про таку фігуру, в якій одна сторона довша, а інша – коротша, а про таку, яка має всі сторони однакові, як ось ця, але удвічі більша, що має вісім стіп. Тож зваж: чи ти вважаєш, що ми отримуємо подвійну площу завдяки подвійній довжині сторони?

Хлопчик–раб. Так [4].

Сократ. А чи не подвоюється сторона, якщо ми додамо ще одну, таку ж довгу?

Хлопчик–раб. Так і буде.

Сократ. І ти стверджуєш, що з чотирьох сторін ми отримаємо площу у вісім стіп? [83b].

Хлопчик–раб. Так.

Сократ. А якщо накреслити фігуру, дорисувавши чотири рівні сторони: то це буде, як ти стверджуєш, фігура у вісім стіп?

Хлопчик–раб. Так, буде.

Сократ. То чи у ній ми не матимемо чотири однакові фігури, кожна з яких дорівнюватиме фігурі у чотири стопи?

Хлопчик–раб. Так.

Сократ. Тож якою вона буде? У чотири рази більшою?

Хлопчик–раб. Так.

Сократ. А чи два рази буде так само, як і чотири рази?

Хлопчик–раб. Присягаюся Зевсом, ні.

Сократ. То ж скільки?

Хлопчик–раб. Чотири рази.

Сократ. Отже, [83c] подвоєнням сторін отримуємо площу не у двічі, а в чотири рази більшу, дитино.

Хлопчик–раб. Правду кажеш.

Сократ. А чотири рази чотири буде шістнадцять, чи не так?

Хлопчик–раб. Так.

Сократ. А яка лінія дала б нам площу у вісім стіп? Ця лінія дає нам площу, в чотири рази більшу, [5] чи не так?

Хлопчик–раб. Саме так.

Сократ. Площа у чотири стопи створюється половиною довжини?

Хлопчик–раб. Так.

Сократ. А чи площа у вісім стіп є подвійним розміром першого і половиною другого? [6].

Хлопчик–раб. Таки так.

Сократ. Тобто, така площа [7] створюватиметься сторонами, більшими, аніж перша і меншими, [83d] аніж друга?

Хлопчик–раб. Так мені видається.

Сократ. Чудово: завжди говори те, що думаєш. Скажи–но мені, чи ця лінія має дві стопи, а ось та – чотири?

Хлопчик–раб. Так.

Сократ. Тоді лінія, що творить сторону восьми-стопної фігури, повинна бути більшою, аніж лінія двостопної і меншою, аніж чотиристопної?

Хлопчик–раб. Так повинно бути [83e].

Сократ. Спробуй тепер сказати, якою вона повинна бути.

Хлопчик–раб. Повинна мати три стопи.

Сократ. Тоді, якщо вона має мати три стопи, ми додамо половину до сторони [8] й отримаємо сторону в три стопи. Адже було дві стопи, додали одну, та й з іншою стороною робимо так само – було дві, додаємо одну. Так отримуємо фігуру, про яку ти говориш.

Хлопчик–раб. Так.

Сократ. Тож якщо одна сторона має три стопи й інша має три стопи, ціла фігура буде три рази по три?

Хлопчик–раб. Виходить, що так.

Сократ. А скільки становитиме три рази по три стопи?

Хлопчик–раб. Дев'ять.

Сократ. А скільки стіп мав подвоєний квадрат?

Хлопчик–раб. Вісім.

Сократ. Отже, із сторін, що мають по три стопи, не отримаємо фігури площею у вісім?

Хлопчик–раб. Очевидно, що ні.

Сократ. А з якої сторони ми її отримаємо? Спробуй сказати точніше [84a]. Якщо не хочеш рахувати, то покажи [9].

Хлопчик–раб. Але, присягаюся Зевсом, Сократе, я не знаю.

Сократ. Зауваж, Меноне, який поступ він уже зробив у пригадуванні. Спочатку він не знав, якою має бути сторона фігури у вісім стіп, та й тепер не знає. Але він думав, що знає і тому впевнено, без жодних труднощів відповідав, наче обізнаний. Але тепер він потрапив у халепу, [84b] і тому, не знаючи, навіть не задумується, що знає.

Менон. Правду говориш.

Примітки

1. Піндар, фрагмент 133.
2. Платон стверджував, що людина знає все, варто лише згадати.
3. Сократ рисує на піску чотириткутник.
4. Тим самим доводиться, що хлопчина не знає геометрії.
5. Тобто подвоєння попередньої двостопової лінії.
6. Тобто перший квадрат двостоповий, а другий – чотиристоповий (для кожної сторони).
7. Тобто площа у вісім стіп.
8. Тобто до сторони у дві стопи.
9. Тобто на рисунку.

Sodomora P., Doctor of Philosophy, Department of Philosophy, Lviv National Ivan Franko University (Ukraine, Lviv), pavlosodom@gmail.com

Nativism in the process of learning (translation of Plato's «Meno»)

The question of how we acquire knowledge is still in the center of discussions among scholars. Many of them are convinced that even language cannot be learned without preliminary basics. In Western philosophy the question of Nativism primarily was placed by Plato in his «Meno». This is where the philosopher primarily develops his doctrine of anamnesis, or reminiscence. According to this teaching, all we learn is only reminiscence of what in present in us before we actually learned in. This is the first Ukrainian translation of the aforementioned dialogue.

Keywords: argument, learning, reminiscence, knowledge.

* * *

УДК 231.01

Стрижачук Ф. В.,

кандидат наук в богослов'ї, доцент, старший науковий співробітник, Центр дослідження релігії НПУ ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), tedandgalina@gmail.com, ORCID 0000–0002–3644–9382

ТРИНАРНА ІСТОРІЯ ЯК ДжЕРЕЛО ДЛЯ ДОКТРИНИ ПРО ТРІЙЦЮ ЮРГЕНА МОЛЬТМАНА

Богослов'я Юргена Мольтмана має одним із важливих джерел для формулювання доктрини про Трійцю тринітарну історію Бога. Тринітарна історія Бога складається з трьох концентричних кіл з різними рівнями тринітарної концентрації: хрест Христа, історія Ісуса Христа і історія спасіння. Мольтман розвиває соціальну концепцію доктрини про Трійцю. Він наголошує на суб'єктивності кожної божественної Особи в тринітарній історії.

Ключові слова: Трійця, Юрген Мольтман, тринітарна історія, хрест Христа, історія спасіння, соціальна концепція Трійці.

У ситуації плюралізму, фрагментарності, роздробленості та вузької спеціалізації богословського дискурсу у другій половині 20–го століття небагато богословів могли бути почутими на світовому рівні і привернути увагу широких мас населення. Юрген Мольтман та Вольфхарт Панненберг є саме тими богословами, хто створили богословський напрямок «Богослов'я Надії» і продовжили череду «гігантів богослов'я». У цій статті ми звернемося до тринітарного богослов'я Юргена Мольтмана. Юрген Мольтман (1926–) є відомим німецьким реформістським богословом. На протязі багатьох років він був професором систематичного богослов'я в Тюбінгенському університеті. Його часто називають богословом, якого найбільше читають. В 1964 році він привернув увагу публікацією монографії *Богослов'я Надії*, яка стала імпульсом для виникнення нового однойменного богословського напрямку [11]. Його подальший внесок в християнське богослов'я був не менш інноваційний. Тринітарне богослов'я тюбінгенський богослов розвинув у монографії *Трійця та Царство* [12], *Розп'ятий Бог* [7] та інших роботах які стали вододілом в історії богослов'я 20–го століття. Разом з іншими сучасними богословами Мольтман робить наголос на важливості доктрини про Трійцю у богослов'ї та практиці християнської церкви. Німецький богослов розвиває соціальну концепцію Трійці, в якій підкреслюється триєдність Бога Отця, Бога Сина і Бога Святого Духа. Соціальна концепція доктрини про Трійцю, яку розвиває Мольтман контрастує з психологічною концепцією Трійці, яка в основному була поширена в західній богословській традиції.

У полеміці з західною богословською традицією в питанні доктрини про Трійцю німецький богослов займає сторону східного православного богослов'я. Він заявляє, що його тринітарне богослов'я вибудовується у відповідності з східною православною богословською традицією. Важливим елементом соціальної доктрини про Трійцю Мольтмана є концепція перихоретичної єдності божественних Осіб. Концепція перихореси запозичена Мольтманом з раннього богослов'я Східної церкви. У цій статті буде представлена тринітарна історія як джерело доктрини про Трійцю Юргена Мольтмана.

1. Тринітарна історія

В автобіографічній статті «Моя богословська кар'єра» Юрген Мольтман підсумовує своє богослов'я трьома фразами: «біблійна основа, есхатологічна спрямованість, політична відповідальність» [4, с. 182]. Основні мотиви тринітарного богослов'я тюбінгенського богослова «критика політичного монотеїзму», «богослов'я хреста Лютера проти богослов'я слави середньовіччя», «наголос на трьох Особах у Трійці проти наголосу на єдиній сутності у Трійці» є переважно негативними та критичними. Ці основні мотиви корелюються з трьома шляхами, якими він прийшов до тринітарного богослов'я, що були реальними подіями у його житті. Основні мотиви його тринітарного богослов'я головним чином є результатом політичної та соціальної чутливості німецького богослова і відповідають третій фразі – політична відповідальність. Проте конструктивна частина тринітарного богослов'я Мольтмана відповідає першій ключовій фразі – біблійна основа.

Відправним пунктом тринітарної герменевтики Мольтмана є біблійний наратив, який являє собою тринітарну історію. Проте не всі частини біблійного наративу мають однакову тринітарну вагомість. Рівні вагомості можуть бути названі рівнями тринітарної концентрації. За розумінням Мольтмана у біблійному наративі слід вирізняти три таких рівні: перший, подія хреста Христового, другий, історія Сина Божого, третій, вся тринітарна історія спасіння. У цій статті будуть розглянуті ці три рівні тринітарною концентрації як джерела тринітарного богослов'я.

2. Хрест Христа.

Традиційно християнські богослови говорять про значення хреста Христового в контексті доктрини про вилуплення [2, с. 113–121]. Мольтман навіть не використовує слово «вилуплення» і не розглядає традицію цієї доктрини. Мольтман не здійснює критичного аналізу богослов'я теологів, які грали ключову роль в формуванні доктрини вилуплення. Для Мольтмана хрест Христа не є лише христологічною або сотеріологічною подією, він є у першу чергу тринітарною подією. Розп'яття Христа надає нам найкращу перспективу для погляду у природу Бога. Розп'яття Ісуса дає нам найкращий кут зору у сутність Бога. Мольтман говорить: «Капітуляція Христа перед смертю богопокинутого відкриває таємницю хреста і з нею таємницю Самого Бога. Це є відкрита таємниця Трійці» [5, с. 95]. Розп'яття є подією між Богом і Богом, між Отцем і Сином у самій Їх божественності, а не між Богом і людством. З посеред оповідей про страждання Христа німецький богослов надає перевагу самій ранній оповіді, що міститься в Євангелії Марка. Особливу увагу Мольтмана привертає передсмертний вигук Христа на хресті: «Боже Мій, Боже

Мій, нащо Мене Ти покинув?» (Від Марка 15:34) [8, с. 29]. Це залишення в самотності на хресті слід розглядати як щось, що відбулося між Отцем і Сином і повинно виражатися в тринітарних термінах. Потім Мольтман витлумачує цей «передсмертний викрик» Христа і страждання Христа на хресті відповідно до богослов'я Павла «віддання Сина Отцем за безбожних і покинутих Богом людей» (Рим. 1:18, 8:31, 2 Кор. 5:21, Гал. 3:13) [7, с. 242]. Тут Мольтман використовує мову діалектичного дискурсу: «Ця подія містить у собі спільність між Отцем і Сином у розділенні, і розділення у спільності» [7, с. 244]. Цю «спільність у розділенні і розділення у спільності» Мольтман отожднює з Святим Духом, який виправдовує безбожних, наповнює покинутих любов'ю та воскрешає мертвих. Таким чином, з події хреста Христового походить Дух жертвовної любові, який підносить залишене людство. Хрест Христа для Мольтмана є «історією Бога» і центральною подією, котра відкриває Трійцю та динаміку тринітарного життя.

3. Історія Сина.

Ідея про те, що хрест Христа є відправним пунктом тринітарного богослов'я в основному набула розвитку в монографії *Розп'ятий Бог*. У книзі *Трійця та Царство*, Мольтман звертається до ширшого христологічного контексту – до історії Сина як джерела тринітарного богослов'я. Спочатку Мольтман полемізує з ліберальним поглядом, який вбачає протиріччя між посланням Нового Завіту та тринітарною догмою церкви. Він погоджується з Бартом, що церковна доктрина про Трійцю є коректною інтерпретацією одкровення Бога [12, с. 63]. Проте, Мольтман не погоджується з бартовим розумінням Трійці. У Барта суверенність Бога означає, що Бог є абсолютним суб'єктом. У цьому випадку фраза «Бог відкриває Себе як Господь» вказує на єдність відкриваючого, одкровення та явлення [1, с. 295]. Трійця стає троекратним повторенням одного суб'єкта. Мольтман критикує таку доктрину про Трійцю як монотеїстичну інтерпретацію Нового Завіту [12, с. 63]. Мольтман не погоджується з фразою «Бог відкриває Себе». Він говорить «згідно свідчення Нового Завіту, не Бог відкриває Себе, але Син є Той, Хто відкриває Отця (Мф. 11:27) і Отець є Той, Хто відкриває Сина (Гал. 1:16) [12, с. 63]. Так само Мольтман протестує проти фрази «Бог віддає Себе» тому що Новий Завіт говорить, що Бог Отець є Той, Хто «видав Його за всіх нас» (Рим. 8:32) і Син є Тим, Хто «видав за мене Самого Себе (Гал. 2:20). Мольтман розглядає Новий Завіт як наратив про взаємовідносини Сина з Отцем і Духом. Ісус є Тим, Хто відкриває Трійцю.

Історія Ісуса, за Мольтманом, може бути розділена на два вимірювання: історичне та есхатологічне [12, с. 65]. Історичне вимірювання тринітарною історії Сина включає хрещення, покликання, проповідь та служіння Ісуса. Особливе тринітарне значення приписується хрещенню. Месіанське покликання Ісуса мало місце під час хрещення. Ця подія розкрила унікальні відносини Отця і Сина у Духові Святим [13, с. 90].

Мольтман звертає увагу на те, що Ісус завжди звертається до Бога виключно як до «свого Отця», що вказує на особливі відносини синівства Ісуса з Своім Отцем [12, с. 70]. Мольтман не обмежує свою аргументацію лише текстами з Євангелій, він також звертається до богослов'я Павла та Івана. Він показує,

що «формула послання» – «Бог посилає Свого Сина» має не лише христологічне значення, але також й тринітарне. У відданні Сина Бог диференціює Себе від Себе та віддає Себе. Це є тринітарною диференціацією в Богові. У монографії *Дух Життя* Мольтман робить наголос на ролі Духа Святого у житті Христа [10, с. 58]. З цієї перспективи він розглядає історію Сина як історію Христа з Духом. Ісус є Той, «Хто прийшов від Духа, водиться Духом, діє і служить у Духові та через Духа віддає Себе на смерть на Хресті» [10, с. 58]. Представляючи христологічну пневматологію, Мольтман робить наголос на її тринітарній структурі. Він показує, що «посилання Духа» є тринітарною подією (Івана 14–15). Джерелом походження Духа є Отець, але причиною пришествя Духа є Отець і Син [10, с. 70]. Таким чином, посилання Духа не є лише подвійна взаємна дія між Христом і Духом, це є потрібна дія Сина, Отця і Духа. Страждання Христа та Його розп'яття на хресті займають центральне місце в тринітарному богослов'ї Мольтмана.

Після розкриття тринітарного значення смерті Христа Мольтман переходить до есхатологічної історії Сина. Воскресіння Христа з мертвих і Його майбутнє у славі розглядаються Мольтманом як тринітарні есхатологічні події. Воскресіння Христа він розглядає через богослов'я апостола Павла як одкровення Сина. У воскресінні Христа Бог відкриває Свого Сина. Бог Отець садить на трон Ісуса як Сина Божого у силі. Це було здійснено за «Духом Святою» (Рим. 1:4) [12, с. 87]. Таким чином, Мольтман тлумачить воскресіння Христа не лише як подію між Отцем і Сином, але як тринітарну подію в яку залучений також Дух Святий.

Потім Мольтман звертається до 1 Коринтян 15:28: «А коли Йому все Він упокорить, тоді й Сам Син упокориться Тому, Хто все впокорив Йому, щоб Бог був у всьому все». Цей текст є дуже важливим для христологічної есхатології тому що він представляє есхатологічне майбутнє Христа як внутрішню тринітарну подію. Якщо Отець підносить Христа бути Господом, в кінці Христос завершить Своє правління і передасть Царство як завершений суверенітет Богу Отцю «щоб Бог був у всьому все» [6, с. 335]. Есхатологічна «передача Царства» Богом Сином Богу Отцю є безперечно подією всередині Трійці.

4. Історія як ціле.

Хрест Христа з якого тринітарна думка Мольтмана отримала свій початок та розвиток є центральною для його тринітарного богослов'я. Наступним кроком у розвитку тринітарного богослов'я є історія Сина, яку він розуміє як взаємне спілкування Ісуса з Отцем і Духом Святим. Проте, Мольтман не зупиняється тут, він іде далі та розвиває тринітарне богослов'я історії. Разом з Вольфхартом Паннінбергом [14, с. 15–95], Мольтман розуміє всеохоплююче ціле реальності як історію на відміну від неісторичного, субстанцівістського розуміння реальності класичною думкою, що бере початок від Аристотеля [15, с. 61]. Якщо у *Богослов'ї Надії* Мольтман описує історію як дистанцію між виголошенням обіцянки та виконанням обіцянки [11, с. 95–138], у тринітарному богослов'ї представленому у монографії *Трійця і Царство* історія розуміється як «відкрита, об'єднана єдність трьох божественних Осіб у Їх взаємних відносинах» [12, с. 157]. Важливо зауважити, що Мольтман дає визначення тринітарній історії в інклюзивістських термінах, а не в

ексклюзивістських. Божа тринітарна історія включає світ. Це історія, в якій три божественних Особи мають відношення одна до одної та до світу. Всі три Особи Трійці завжди задіяні в історії. У створенні світу Бог Отець як творчий ініціатор творіння створює небо та землю через Бога Сина, свій формотворчий початок, і в енергіях Святого Духа, своєму життєдайному початку [9, с. 98]. У боговтіленні Син, визволитель поневоленого творіння посилається у світ Богом Отцем через Духа. В богослов'ї Мольтмана робиться особливий наголос на ролі Святого Духа. Деякі дослідники називають богослов'я Мольтмана «тринітарною пневматологією», в такий спосіб протиставляючи його «тринітарній христології» Карла Барта [15, с. 151–170]. Святий Дух прославляє Сина та Отця та провадить все творіння у вічну спільноту божественних Осіб [10, с. 309]. А. Дж. Конйерс вважає, що тринітарна історія Мольтмана має два напрямки: «посилання» і «прославлення» [3, с. 144]. Якщо на Трійцю дивитися з точки зору «посилання», тоді ролі божественних Осіб набувають наступного зразку: Бог Отець посилає, Бог Син є посланим і посилає і Бог Дух є завжди посланим. А з точки зору «прославлення», яка є есхатологічною, ролі божественних осіб змінюються: Дух Святий прославляє Отця і Сина, Син є прославлений і прославляє, Отець є прославлений. Таким чином, тринітарна історія розкриває активну і рецептивну суб'єктність трьох Осіб триєдиного Бога. Есхатологічне прославлення Трійці поєднується з історією спасіння світу. У цій широкій тринітарній історії Бога вся історія і все творіння приходять до єдності з Отцем, Сином і Духом Святим.

Таким чином, джерела тринітарної історії Мольтмана можуть бути зображені трьома концентричними колами. У центрі розміщується коло хреста Христового як джерело найбільш інтенсивної тринітарної концентрації. Наступним колом є історія Сина як джерело другого рівня тринітарної концентрації. І зовнішнє коло є вся історія світу, яка є тринітарною історією спасіння.

Висновки. Основне джерело тринітарного богослов'я Мольтмана знаходиться в історії спасіння, де він бачить божественні Особи, як разом діють для спасіння світу. В тринітарній історії спасіння Мольтман відкриває багато форм відносин між божественними Особами. Хрест Христа як центральна тринітарна подія, історія Ісуса Христа як основний наратив та тотальність історії спасіння розкривають багатство тринітарного життя Бога Отця, Бога Сина і Бога Духа Святого. Мольтман розвиває соціальну концепцію доктрини про Трійцю протиставляючи її психологічній тринітарній концепції. Він робить сильний наголос на суб'єктивності кожної божественної Особи. Він описує діло кожної божественної Особи в історії спасіння. Плюральність божественних Осіб та суб'єктивність Отця, Сина та Святого Духа є очевидною з біблійної історії викупної діяльності триєдиного Бога.

Список використаних джерел

1. Barth, K., 1963. 'Church Dogmatics 1, 1', Edinburgh: T&T Clark, 503 p.
2. Braaten, C., 1976. 'A Trinitarian Theology of the Cross', *The Journal of Religion*, №56, p.113–121.
3. Conyers, A. 1988. 'God, Hope and History: Jurgen Moltmann and the Christian Concept of History', Macon: Mercer University Press, 244 p.

4. Moltmann, J., 1991. 'History and the Triune God: Contributions to Trinitarian Theology', New York: *Crossroad*, 204 p.
5. Moltmann, J., 1977. 'The Church in the Power of the Spirit: A contribution to Messianic Ecclesiology', New York: *Harper & Row*, 430 p.
6. Moltmann, J., 1996. 'The Coming of God: Christian Eschatology', London: *SCM Press*, 390 p.
7. Moltmann, J., 1972. 'The Crucified God: The Cross of Christ As the Foundation and Criticism of Christian Theology', London: *SCM Press*, 346 p.
8. Moltmann, J., 1972. 'The Crucified God: God and the Trinity Today', *Concilium*, №8, p.26–37.
9. Moltmann, J., 1985. 'God in Creation: An Ecological Doctrine of Creation', London: *SCM Press*, 365 p.
10. Moltmann, J., 1993. 'The Spirit of Life: A Universal Affirmation', Minneapolis: *Fortress Press*, 380 p.
11. Moltmann, J., 1964. 'Theology of Hope: On the Ground and Implications of a Christian Eschatology', London: *SCM*, 344 p.
12. Moltmann, J., 1993. 'The Trinity and the Kingdom: the Doctrine of God', Minneapolis: *Fortress Press*, 256 p.
13. Moltmann, J., 1990. 'The Way of Jesus Christ: Christology on Messianic Dimensions', London: *SCM Press*, 388 p.
14. Pannenberg, W., 1970. 'Basic Questions in Theology, vol.1', London: *SCM Press*, 238 p.
15. Wood, L., 2000. 'From Barth's Trinitarian Christology to Moltmann's Trinitarian Pneumatology', *The Asbury Theological Journal*, p.51–67.

Strizhachuk F. V., Ph.D. in theology, associate professor, senior researcher at the Center for Religion Studies of National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), tedandgalina@gmail.com, ORCID 0000-0002-3644-9382

Trinitarian history as a source for the doctrine of the Trinity of Jurgen Moltmann

The theology of Jürgen Moltmann has one of the most important sources for formulating the doctrine of the Trinity. It is the Trinitarian history of God. Trinitarian history of God consists of three concentric circles with different levels of Trinitarian concentration: the cross of Christ, the story of Jesus Christ and the history of salvation. Moltmann develops the social concept of the doctrine of the Trinity. He emphasizes the subjectivity of every divine Person in the Trinitarian history.

Keywords: Trinity, Jürgen Moltmann, Trinitarian history, cross of Christ, history of salvation, social concept of the Trinity.

УДК 141.319.8:37.015.31]063

Кобзева І. О.,

кандидат педагогічних наук, докторант
кафедри філософії, Харківський національний
педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди
(Україна, Харків), kobzeva0501@gmail.com,
ORCIDiD 0000-0001-8543-6599

Філософсько-антропологічні виміри калокагатії Середньовіччя

Аналізується і вивчається філософсько-антропологічні погляди про красу, прекрасне, благо і добро в епоху Середньовіччя, як змістовну складову грецької калокагатії. Акцентовуються змістовні моменти цих понять, особливо краси, які становлять істинний їх сенс. Що саме ці поняття означали для середньовічної людини? Розглядається філософський світогляд таких мислителів Середньовіччя як бл. Августина, Діонісія Ареопагіта (Псевдо-Діонісія), Фоми Аквінського. В цілому виявлено, що епоха Середньовіччя сформувала власне уявлення калокагатії, краси, прекрасного, добра і блага.

Ключевые слова: калокагатія, краса, добро, прекрасне, Середньовіччя.

Глобальні перестройки в економіці, прискорення темпу пересування та комунікацій сучасного світу, загострюють проблеми людини. Завжди, у кожному суспільстві, коли держава більш стурбована відтворенням виробників та споживачів продуктів виробництва на

шкоду фізичному, духовному та моральному розвитку, губляться принципи гармонійного розвитку (фізичної та духовної краси) людини. У нескінченній гонитві за матеріальними благами ми втрачаємо душевні цінності. Що призводить до страждання всього соціуму, до стану невизначенності, хаотичності подальшого розвитку людства. І людині, в цих умовах, дуже складно зрозуміти значущість тих чи інших принципів. Тому зараз, як ніколи, дуже важливим стає Чехівський імператив «У людині все повинно бути прекрасне...», який постає як принцип калокагатії.

Людство авжди історично намагалося опанувати та зрозуміти такі категорії як: «краса», «тіло», «душа» та ін. У деяких релігійних концепціях або культурних практиках спостерігалися перекося в акцентуації тієї чи іншої з них. Наприклад античному світогляду був притаманний принцип калокагатії (від грецького kalos – прекрасний і agathos – добрий), основу його визначало переплетення досконалості тілесної та духовно-моральної в людині. А середньовічні аскети гнобили своє тіло в погоні за досягненням духовності, хоча Середньовіччя успадкувало від греків поняття калокагатії, яке поєднує в собі красу і добро [10, с. 31].

На початку свого зародження калокагатія була задумана як освітній ідеал і тому зосереджена на цілісності людини, що ідеалізується. Іншим шляхом глибокого розуміння калокагатії, є представлення її в термінах онтології, де вона задумана теж як єдність краси і добра. Але в контексті нашого дослідження, нас найбільше цікавить саме філософсько-антропологічний підхід розгляду калокагатії, обумовлений специфікою багатьох видів діяльності, де головною дійовою особою є людина. Поняття краси завжди еволюціонувало в історії і мало свою специфіку філософського трактування для кожної культури.

Дослідження концепції калокагатії як ідеалу красивої та доброї людини Середньовіччя не є звичайним або легким, тому що важко відповісти на питання, що ж взагалі робить людину красивою і доброю, особливо якщо обидва аспекти повинні бути взаємопов'язані. Ці дії потребують теоретичного осмислення з урахуванням досвіду всього розвитку філософії і культури.

Мета статті: спираючись на досягнутий рівень в розробці поняття калокагатії у філософській думці, слід провести філософсько-антропологічний аналіз західноєвропейського середньовічного аспекту виявлення ідеалу калокагатії та вивчити її зміст на рівні філософської рефлексії.

Окремих досліджень на цю тему у сучасних філософів не існує. Але для осмислення поставленої проблеми, нам допомогли праці деяких вітчизняних філософів: Л. В. Черної, 2016; Р. М. Поліщука, 2018; О. А. Базалука, 2018, С. А. Крилової, 2012, 2013 та російських – Ю. К. Катуніної, 2016; Д. О. Квятковського, 2016. Середєвропейських вчених питанням калокагатії займаються: Ірена Мартінкова, 2012, 2013; Умберто Еко, 2014; Хорхе Томас Гарсія, 2016. Серед російських вчених – Є. В. Нікітюк, 2017; О. А. Санженаків, 2013; серед вітчизняних – О. Д. Галазюк, 2013.

Сучасні вчені по-різному трактують калокагатію та прояви її в епоху Середньовіччя. Великий вплив на них мали ідеї блаженного Августина (Августин Аврелій) (354–430 pp.), Северина Боеція (480–524 pp.),

Ісідора Севільського (570–636 рр.), Діонісія Ареопагіта (Псевдо-Діонісій) (приблизно I ст.), Іоанна Скота Еріугена (810–877 рр.), Роберта Гроссетесте (1175–1253 рр.), Гільома Оксерського (?–1231 рр.), Гільома Овернський (1180–1249 рр.), Олександра Гельського (1185–1245 рр.), Фоми Галла (Фома Сен-Вікторський) (?–1246 рр.), Бонавентури (1218–1274 рр.), Жан де Ля Рошеля. Вони вели дискусію про поняття краси та проблеми єднання прекрасного з іншими цінностями на метафізичному рівні.

Методологічну основу дослідження становлять методи філософсько-антропологічного аналізу та історико-філософської реконструкції. Також використано герменевтичний підхід до інтерпретації філософського тексту.

Для розуміння ідеалу людини, представленого в філософській літературі Середньовіччя, потрібен невеличкий екскурс до попереднього античного періоду. З безліч термінів в грецькій літературі, якими визначається якість ідеальної людини, ми зосереджуємося на *καλοκαγαθία*, органічно складний образ, який об'єднує в собі різні ціннісні величини: «красу» і «добро» (благо), «прекрасне», «хороше» і «досконале». Одним з перших, хто ввів нове для грецької філософії поняття *καλοκαγαθία* був Сократ, під час розмірковування на суто антропологічну тему та осмислюючи що є людина. До нього в філософії ніхто не проявляв інтерес до людини. Принцип *καλοκαγαθία* у Сократа отримав антропологічне тлумачення: поняття «краса» було спроектовано на людську особистість, а, як відомо краса у греків була виразником найвищої досконалості, гармонії та миру, хочана перший план в «калокагадійній людині», він висунув властивість до мудрості, що забезпечує правильну – справедливую і добродієсну – поведінку. У Платона, в діалозі «Тімей», *καλοκαγαθία* визначається як відповідність (гармонію) душі і тіла, як існуюча і постійно діюча в людині передумова на вибір найкращого. Інший видатний старогрецький мислитель Аристотель вбачає, що мета *καλοκαγαθία* – хорошого і доброго – укладена в самих цих властивостях, які забезпечують цілісність духовного життя і діяльності людини. Ставлячи акцент на людину-діяча, Аристотель розмежував прекрасне і благо (добре), статичний і динамічний аспекти краси [1, с. 326]. Подальший розвиток поняття «калокагадія» знаходимо у Ксенофонта, який висунув на перший план утилітарну оцінку і відокремив *καλοκαγαθία* від зовнішньої краси, залишивши «Прекрасна і хороша людина» (*καλοκαγαθία*). Таким чином, в класичний період естетична оцінка постійно взаємодіяла з етичною і утилітарною і прагнула до створення цілісного образу «позитивно прекрасної людини» [4, с. 491–558; 5, с. 187–199].

Згодом, під фатальним напором історичного процесу грецька *καλοκαγαθία* сходить зі сцени разом з пізньою античністю, поступившись місцем іншим, більш гнучким і життєздатним ідеалам частково чужим їй, а почасти і схожим, які виникають на її підґрунті. Перехід від Античності до Середньовіччя був складним діалогом двох культур на тлі падіння Римської імперії і культури, розрізненості варварської Європи, що постійно стрясається війнами, голодом та епідеміями. Тому перші кілька століть Середньовіччя характеризуються занепадом будь-якого розвитку

суспільства, середньовічна філософія підкреслює гріховність та недосконалість людини. На ранній стадії зародження цієї епохи, зовсім була забута ідея всебічного розвитку людини («калокагадія»). Але вже через кілька століть у середньовічній філософії відбувається перегляд і переоцінка природних здібностей людського розуму, проявляється тяга до систематичного викладу і інтелектуального синтезу. І як говорить У. Еко: «думати про Середньовіччя як про епоху моралістичного заперечення прекрасного, чуттєвопізнаного, може тільки людина, дуже поверхово знайома з текстами та котра абсолютно не розуміє середньовічного менталітету» [8, с. 13]. Специфіка середньовічного світогляду, проявляється у відкритості істини, коли «не людина прагне опанувати істину, але навпроти, істина прагне опанувати людину, поглинути її, проникнути в неї». На тлі грецької мудрості ця ідея була абсолютно новою. Людина намагалася осягнути вищу реальність не заради себе, але заради самої цієї реальності. «Світ створений за Словом і заради Слова», – писав в XIV ст. Гійар де Мулен, в першому перекладі Біблії на французьку мову [5, с. 3]. І саме в цей період було розпочато визрівання розуміння людини як особистості. Хоча людина була лише частиною абсолютної особистості та і усвідомлювала себе лише через Бога, джерелом блага і краси був Бог, Бог був тим початком, яке об'єднує все те, що ми зараз називаємо різними цінностями – *красу, добро, благо, прекрасне*. При цьому, вбачаючи у Бога єдність усіх цінностей, середньовічні мислителі прагнули визначити їх специфічні особливості. Ось тут і починають відроджуватися зародкові форми нової філософської ідеї грецької «калокагадія» та розкривається середньовічне сприйняття краси, добра, блага, прекрасного. Осягнути це можливо тільки за умови дуже дбайливого проникнення в менталітет і чуттєвого сприйняття тієї епохи.

Середньовічне християнство поглибило розуміння прекрасного, але майже розлучив його з матеріальною красою. Краса репрезентується настільки ж значною, як добро і мудрість. Перед обличчям тілної краси, єдино надійною противагою стає «Незнищена внутрішня краса». «Коли, наприклад, ми вбачаємо чию-небудь мудрість і дивуємося їй, – писав Плотін, – то ми на обличчя людини, на зовнішність, на форму тіла, навіть не звертаємо уваги, так як нас цілком приваблює одна внутрішня краса». «Що стосується зовнішньої краси, то вона скороминуща і більш швидкоплинна, ніж весняне цвітіння» [2, с. 234]. Згідно Плотіну, прекрасне в тілах виникає завдяки залученню до вищої краси, що виходить від Єдиного [9]. Прекрасна не матерія, а душа, яка в ній проявляється, це і є, на думку Плотіна, справжнє буття, що містить в собі єдність і творчість. І на перше місце слід поставити красу, тотожну з добром, з якого випливає безпосередньо розум як прекрасне. Душа ж – прекрасніша завдяки розуму, а все інше прекрасне – у вчинках, в заняттях – прекрасно вже завдяки душі, що дає форму. «Тільки душа, яка стала прекрасною, може бачити прекрасне» [7, с. 303–304].

Хоча на першому місці в епоху Середньовіччя висувалася турбота про душу людини, а тіло мало дуже низьку оцінку, сприйняття тіла середньовічним суспільством було подвійно суперечливим. Воно принижувало його, але разом із тим робило виключення

тілам, яким вони поклонялися. Зовнішня (фізична) краса була неодмінним атрибутом духовної святості. Святі люди наділялися не тільки духовним дарами, але і тілесними (краса, здоров'я). Прикладом такого поклоніння красі можна вважати розповідь домініканця про Фома Аквінського: «Коли св. Фома прогулювався на лоні природи, народ, який працював на полях, кинувши свої заняття, кидався йому назустріч, з захопленням споглядаючи його величну постать, красу його людських рис; з надбавкою більшої мірою їх штовхала до нього його краса, ніж його святість», – робить висновок монах [3, с. 411].

Особливу увагу про красу людини, слід приділити судженням отця церкви Блаженного Августина, для якого вона має привабливу значущість і яка по загальній для всієї пізньої античності традиції ділиться ним на красу душі і красу тіла. З усіх трактувань краси саме визначення Блаженного Августина набуло в середні віки особливого акценту. *Quid est corporis pulchritudo?* – запитує Августин і потім відповідає: *Congruentia partium cum quadam coloris suavitate*. («Що таке краса тіла? Співмірність частин укупі з деякою приємністю кольору»). Це трактування подібне вислову Цицерона (*Corporis est quaedam apta figura membrorum cum colons quadam suavitate, eaque dicitur pulchritudo; Tusculanae IV, 13, 31*; «Як в тілі гарна статура і приємний колір шкіри називається красою...»), яка, в свою чергу, увібрала в себе всю стоїчну і взагалі класичну традицію, висловлену в діаді (колір і співмірність) [8, с. 33]. Як написано в «Каноні» Поліклета «краса полягає не в самих елементах, а в гармонійній співмірності частин; від одного пальця до іншого, від усіх п'яти пальців до частини долоні, що залишилася... від будь-якої частини до будь-якої іншої частини». Таким чином, на основі цих текстів прийшли до такого визначення краси, яке чисельно виражало б формальну досконалість, визначення, яке при усій варіативності деталей зводилося б до засадничого принципу єдності в різноманітті [8, с. 64]. Глибокий відбиток античній філософії неоплатонізму накладають на Середньовічне християнське єднання з Богом. У «Божественних іменах» («*De Divinis Nominibus*») Псевдо-Діонісій Ареопіт розглядає поняття «Прекрасне» і «Краса», і те що їх необхідно розрізнити: навіть в межах сущого ми завжди називаємо прекрасним те, що причастно до краси, а красою – «причаста, що створює Причину прекрасного в усьому прекрасному». Коли ж ми говоримо про Бога, то саме Він повинен розуміти як вищу, чисту, прекрасну Красу, яка є джерелом всього прекрасного». Цю Красу Діонісій трактує як початок об'єднання та «збирання» сущого. Бог як Краса – це джерело загальної згоди, а Бог як Прекрасне – сама ця згода в його самому досконалому виді. І у будь-якому своєму прояві вона є символом вищої «зібраності» буття. «Завдяки Прекрасному все з'єднується, бо Прекрасне силою потягу до власної краси містить всю сукупність сущого, будучи початком, творчою і рушійною причиною всього сущого, а також предметом любові, причиною досконалості і зразком, оскільки все народжується заради Прекрасного і їм визначається» [6, с. 39].

Висновки. Середньовіччя в порівнянні з античністю характеризується більш пильною увагою до проблеми людини. Середньовічна філософія постає перед нами

як синтез двох традицій: християнського одкровення і античної філософії. І перше, що відрізняє антропологію вже самих ранніх середньовічних філософів від античної, язичницької, – це вкрай подвійна оцінка людини. В автентичних проаналізованих текстах простежується тенденція використання різних термінів для проведення кордону між красою, що має безпосередній зв'язок з трансцендентним (це божественна краса) і проявами прекрасного в (земній) світі. Давньогрецькі філософи внесли великий внесок у формування калокагатійного ідеалу, який безумовно мав оригінальний образ в середньовічному суспільстві. Очевидно, що думка про єдність добра (благо) і краси, пройшовши через століття, набувала нові інтепретаційні сенси і національну специфіку, але були періоди, коли відбувалася актуалізація калокагатійних смислів і їх прочитання в системі філософських понять.

В сучасному світі, для підвищення знаннєвого та загально-культурного потенціалу людей, відносно всебічно гармонійного розвитку, потрібна принципово нова парадигма сучасної концепції виховання. Виховання, яке б забезпечувало розвиток фізичних здібностей, розумових, душевних якостей та задоволення потреб зростаючого покоління в знаннях при розумінні їх значущості. Чехівський калокагатійний принцип «В людині все повинно бути прекрасно...» повинен завжди залишатися моральним кодексом розвитку людства.

Список використаних джерел

1. Аристотель, 1976. 'Сочинения [Текст]: в 4 т.' Т.1, *АН СССР, ин-т философии*; ред. В. Ф. Асмус, М.: Мысль, 550 с.
2. Боэций, 1990. 'Утешение философией', *Утешение философией и другие трактаты*; пер. В. Уколовой и М. Цейтлина, М.: Наука, 415 с.
3. Ле Гофф, Ж., 2005. 'Цивилизация средневекового Запада', пер. с фр. Под общ. ред. В. А. Бабинцева; послесл. А. Я. Гуревича, Екатеринбург: У-Фактория, 560 с. (Серия «Великие цивилизации»).
4. Лосев, АФ., 2000. 'История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика', Т.4, худ.-офор. Б. Ф. Бублик, Х.: Фолио; М.: «АСТ», 880 с. (Вершины человеческой мысли).
5. Неретина, СС., 1995. 'Абеляр и особенности средневекового философствования', *Теологические трактаты*; пер. с лат., М.: Прогресс, Гнозис, с.3.
6. 'Святой Дионисий Ареопегит. Божественные имена', 1991, [пер. с древнегреч. отца Леониды Лутковского], *Мистическое богословие*, Киев: Путь к Истине, с.89–90.
7. Татаркевич, В., 1977. 'Античная эстетика: научное издание', [пер. с пол. А. П. Ермилова], М.: Искусство, 326 с.
8. Эко, Умберто, 2014. 'Искусство и красота в средневековой эстетике', пер. с ит. А. Шурбелева, Москва: АСТ: CORPUS, 352 с.
9. Ennead I. 6 [1] 9, 4ff.
10. John D., Dadosky, 2014. 'The Eclipse and Recovery of Beauty: A Loneran Approach', Toronto: University of Toronto Press, 255 p.

References

1. Aristotel', 1976. 'Sochinenija [Tekst]: v 4 t. (Works [Text]: in 4 t.)' Т.1, *AN SSSR, in-t filosofii*; red. V. F. Asmus, M.: Mysl', 550 s.
2. Boecij, 1990. 'Uteshenie filosofiej (Consolation philosophy)', *Uteshenie filosofiej i drugie traktaty*; per. V. Ukolovoj i M. Cejlina, M.: Nauka, 415 s.
3. Le Goff, Zh., 2005. 'Civilizacija srednevekovogo Zapada (The civilization of the medieval West)', per. s fr. Pod obshh. red. V. A. Babinceva; poslesl. A. Ja. Gurevicha, Ekaterinburg: U-Faktorija, 560 s. (Serija «Velikie civilizacii»).
4. Losev, AF., 2000. 'Istorija antichnoj jestetiki. Aristotel' i pozdnijaja klassika (The history of ancient aesthetics. Aristotle and the late classics)', Т.4, худ.-офор. Б. Ф. Бублик, Н.: Folio; М.: «АСТ», 880 s. (Verzhiny chelovecheskoj mysli).

5. Neretina, SS., 1995. 'Abeljar i osobennosti srednevekovogo filosofstvovanija (Abelard and features of medieval philosophizing)', *Teologicheskie traktaty: per. s lat., M.: Progress, Gnozis, s.3.*

6. 'Svjatoj Dionisij Areopagit. Bozhestvennye imena (Holy Dionysius the Areopagite. Divine names)', 1991, [per. s drevnegrech. otca Leonida Lutkovskogo], *Misticheskoe bogoslovie, Kiev: Put'k Istine, s.89–90.*

7. Tatarkevich, V., 1977. 'Antichnaja jestetika: nauchnoe izdanie (Antique aesthetics: scientific edition)', [per. s pol. A. P. Ermilova], M.: *Iskusstvo, 326 s.*

8. Jeko, Umberto, 2014. 'Iskusstvo i krasota v srednevekovoj jestetike (Art and beauty in medieval aesthetics)', per. s it. A. Shurbeleva, Moskva: *AST: CORPUS, 352 s.*

9. Ennead I. 6 [1] 9, 4ff.

10. John D., Dadosky, 2014. 'The Eclipse and Recovery of Beauty: A Lonergan Approach', Toronto: *University of Toronto Press, 255 p.*

Kobzieva I. O., Ph.D. candidate, doctoral student of department of philosophy at H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Ukraine, Kharkiv), kobzeva0501@gmail.com, ORCIDiD 0000-0001-8543-6599

Philosophical and anthropological dimensions of kalokagathia in the middle ages

Analyzed and studied philosophical and anthropological views on beauty, beauty, good and good in the Middle Ages, as an integral part of the Greek kalokagathia. The substantive moments of these concepts, especially the beauty, which make up their true meaning, are accented. What exactly did these meanings mean for a medieval man? Considered the philosophical outlook of such thinkers of the Middle Ages as Bl. Augustine, Dionysius Areopagite (Pseudo-Dionysius), Thomas Aquinas. In general, it was discovered that the Middle Ages formed its own presentation of kalokagathia, beauty, beauty, good and good.

Keywords: kalokagathia, beauty, good, goodness, Middle Ages.

* * *

УДК 130.2:141.3

Бороденко О. В.,

кандидат философских наук, старший преподаватель кафедры социологии, Черноморский национальный университет им. Петра Могилы (Украина, Николаев), olegborodenko9@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8835-7471>

НОВЫЕ МИФОЛОГИИ ПРОСТРАНСТВА: СИМВОЛИЗАЦИЯ ЛОКАЛЬНОГО

Категория «локальное» анализируется в контексте мифологизации и символизации пространства в культуре и философии. Рассматривается актуальность мифа в современной теории и культурной практике. Предпринята попытка осмысления истоков мифологизации и символизации пространства в современной философии культуры. Дается характеристика основных направлений мифологизации пространства в философии и науке XX – начала XXI вв.

Ключевые слова: философия культуры, локальное, локальность, миф, мифологизация пространства, символизация пространства.

(статья друкується мовою оригіналу)

Несмотря на то, что пространство и время являются ключевыми философскими категориями, необходимыми нам для понимания мира и всех явлений в мире, следует признать, что на сегодняшний день мы обладаем далеко не полным знанием ни о пространстве, ни о времени. Так, наряду с научными попытками постижения пространства человеку с древнейших времён присуще стремление мифологизировать пространство. Что интересно, в настоящее время рождаются всё новые мифы о пространстве. Проблема осмысления и интерпретации современных пространственных мифов представляет,

по нашему убеждению, важную и малоизученную сферу в философии культуры конца XX – начала XXI столетий. Данной проблеме уделили внимание в своих работах, в частности, Р. Барт, Ж. Делёз и Р. Гваттари, Д. Замятин, А. Лефевр, Е. Мелетинский, Э. Соя [12; 13], В. Топоров, О. Фрейденберг, М. Фуко, М. Элиаде. Вместе с тем, выводы исследователей показывают недостаточную изученность отдельных аспектов этой проблемы. *Целью нашей работы* является обобщение преобладающих философских подходов к вопросу о роли пространственного мифа в сознании современного человека, а также выделение основных направлений в философском анализе мифологии пространства. Учитывая широту данной тематики, мы сосредоточим внимание на символизации локального в современных пространственных мифах, проведя параллели с мифами архаичными.

Общая направленность человеческой культуры от мифа по направлению к логосу, к рациональному освоению мира (в т.ч. пространства) не устраняет важности мифа для современного человека и культуры. Являясь важнейшей антропологической и культурнофилософской категорией, *миф* помогает найти ключи к решению многих актуальных проблем современного человека и общества, таких, например, как кризис ценностей и связанная с ним актуализация мифологического сознания, поиск истоков культурных смыслов, соотношении рациональных и иррациональных форм духовности, проблема манипуляции сознанием, феномен симулякризиса и массовой культуры, сущность и влияние культурной глобализации, проблема дегуманизации и деантропологизации.

Актуальность мифа подчёркивали многие мыслители XX века, в частности, Бронислав Малиновский: «...миф является неотъемлемой частью культуры в целом», поэтому «постоянно рождается снова; каждая историческая перемена производит свою мифологию, которая, однако, только косвенно связана с историческим фактом. Миф является своего рода постоянным побочным продуктом живой веры, которая нуждается в чудесах; социальных устоев, которые требуют прецедента; морального закона, который требует оправдания» [1, с. 290].

Определение большинством исследователей мифа как целостной формы восприятия реальности, утверждение за ним свойства максимально широко охватывать, отображать и интерпретировать мир, окружающий человека, позволяет нам выделить категории *мифическое пространство* и *мифическое время* как такие, которые обладают особой значимостью для анализа и осмысления как сущности мифа и *мифического* в современном мире, так и их различных модификаций и форм, степени и характера влияния на человека.

Категория *пространство*, как и категория *время* выступает в истории философской мысли одной из центральных. В философии эпохи постмодерна и в рамках философских поисков начала XXI века эти категории были переосмыслены, в частности, в концептах ацентризма, плоскости, ризомности, хаосмоса, переоткрытия времени и т.п.

Исходя из этого, особую актуальность приобретает философское осмысление мифического пространства в

концепции символических форм немецкого философа–неокантианца Эрнста Кассирера. Это объясняется тем, что Кассирер является одним из основателей современной философии культуры. Предложенная им новая методология философского анализа символа, мифа, пространства и времени положила начало блестящей традиции в философии XX века, которая повлияла своими идеями на многие философские течения и не менее интересна сейчас. Кассирер отмечал, что «человек не может жить в мире строгих фактов или сообразно со своими непосредственными желаниями и потребностями. Он живёт, скорее, среди воображаемых эмоций, в надеждах и страхах, среди иллюзий и их утрат, среди собственных фантазий и грёз» [7, с. 471].

Мифологизация пространства неразрывно связана с его *символизацией*. Эта связь достаточно полно раскрыта Э. Кассирером в «Философии символических форм». На примере первобытных культур показано, как символизируются пространственные структуры в их мифологии. Так, например, во всех мифах чётко различаются *сакральные и профанные локальности* [8, с. 97–98]. Вообще, всё мифическое пространство является ничем иным, как совокупностью определённых *локальностей (localities)*, каждая из которых занимает строго определённое место в пространственной структуре мифа; непременно имеется в наличии некий сакральный центр и пространственная периферия как совокупность «обыденных» (профанных) локусов [8, с. 97–98].

С течением времени мифическое пространство постепенно лишалось своего чётко обозначенного сакрального центра. Натурализация мифологического мышления у многих народов вела к отождествлению природного и культурного. Мифическое пространство стало структурироваться вокруг некоего природного объекта или множества объектов, *локализованных* в различных местах (деревья, возвышенности, груды камней и т.п.). Эту особенность отмечал, в частности, Л. Леви–Брюль. Исследуя быт и религию народов Австралии и Океании, он отмечал, что для аборигенов вся их страна, всё пространство в целом является символическим, освящённым многовековой традицией. Это пространство является одновременно *и мифическим, и реальным* (реальным – поскольку человек проживает в нём здесь и сейчас); жители ощущают живую и неразрывную связь с ним [11, с. 58–59].

Как отмечает В. Топоров, для архаичного сознания пространство есть нечто предельно противоположное изотропному и гомогенному абсолютному пространству Ньютона, характеризующемуся неизменностью и, так сказать, пустотой, т.е. бесструктурностью (отсюда – измерение как нахождение единственного параметра такого пространства). Мифопоэтическое представление о пространстве и времени скорее напоминает пространство и время естествоиспытателя (ср. идеи Вернадского) [2, с. 31]. Г. Фрэнкфорт также говорит об этой особенности архаичного восприятия пространства: «Пространственные концепции архаичных культур – это конкретные ориентации; они относятся к местностям, которые имеют эмоциональный цвет; они могут быть знакомы или чужды, враждебны или дружелюбны» [10, с. 21].

Мирча Элиаде отмечал, что в любом мифе события, а также пространство и время рассматриваются

одновременно в двух аспектах – как реальные, действительно происшедшие, и как сакральные [4, с. 16]. Исследуя особенности космогонических мифов, Элиаде подчёркивает, что для архаичного человека космическая среда является его «миром», в котором идея «происхождения» накладывается на идею «сотворения». В самом центре такого мифического пространства находится Ось мира. Этот центр является точкой общения с сакральным, точкой пересечения разных миров, трансцендентности [9, с. 43]. Мифический мир – это цельный пространственно–временной континуум, населённый людьми и состоящий из сакрального центра и периферийных локальностей. По мере удаления от центра пространство становится всё менее упорядоченным, всё более тёмным и пугающим [9, с. 29]. Все дальнейшие частные пространственные и временные модификации развиваются из этого разделения. Таким образом, пространство космогонической мифологии, согласно Элиаде, это открытый космос, сотворённый богами, и осваиваемый человеком. *Язык символов* позволяет человеку осваивать мифическое пространство, которое его окружает, говорить с ним, понимать его, делая «более прозрачным» [9, с. 43]. Любой *неосвоенный локус* («Хаос») благодаря ритуалу может быть вырван из тьмы и превращён в «Космос», стать *imago mundi (местом обитания)*. Таким образом, мифическое пространство обладает свойством реактуализации, возобновляемости [9, с. 32–36]. Символизация, таким образом, является важнейшей и ключевой частью процесса *конструирования различных локальностей* как фрагментов единого, упорядоченного целого. Эти локальности взаимно дополняют друг друга.

Одной из ключевых идей Элиаде является *идея реальности и актуальности мифа*. Миф «предлагает людям примеры для подражания и этим сообщает значимость человеческой жизни» [4, с. 12].

В наше время «островки» мифологической культуры сохранились в виде *гетеротопий*. Термин, введённый Мишелем Фуко, обозначает некие своеобразные топосы (локусы), резко отличающиеся от окружающего их пространства. Это, по сути, некие утопии (а часто дистопии или антиутопии), не вписывающиеся полностью в господствующий культурный контекст, выпадающие из него (парки, культовые сооружения, кладбища и т.д.). Гетеротопия – это «пространство наоборот». Таким образом, М. Фуко подтверждает выводы Кассирера и других учёных о гетерогенном характере пространства древних культур, в котором существовало чёткое разграничение на сакральные и профанные зоны, иерархизация объектов и т.п. [3, с. 191–204].

Свою концепцию мифического пространства предложил Ролан Барт. Эта постструктуралистская теория оказала большое влияние на современную философию. Согласно Барту, «миф – это слово» (*«le mythe est une parole»*), «коммуникативная система, сообщение» (*«le mythe est un système de communication, c'est un message»*) [5, с. 181]. Если Элиаде исследовал архаичную мифологию, то Барт интересовался мифами современного мира. По его мнению, современный человек погружён в мифологическую среду не меньше, чем человек архаичный. У Р. Барта мы видим своего рода натурализацию концепта мифа – в современном мире история преобразуется в природу;

происходит «опустошение реальности», опустошение мифического пространства; реальная история как бы вытряхивается из него, и пространство заполняется некими универсальными символами, претендующими на сакральную значимость; при этом миф становится пустой формой, в которой способ отношений между элементами является пространственным («*le mode de présence de la forme est spatial*») [5, с. 196]. Вокруг этих универсальных символов–локусов (например, таких, которые призваны увековечить роль буржуазии в обществе и культуре, оправдать действия властей и т.п.) и выстраивается, согласно Барту, вся обновлённая структура пространства в современном мифе [5, с. 215–219]. Современный миф деформирует пространство; его тактикой является отклонение [5, с. 198].

Интересно, что феномен мифического пространства в наше время интересует не только философов, культурологов, филологов и этнографов, но также представителей других наук, таких, например, как география и социология. Для иллюстрации приведём лишь несколько примеров.

Так, в географии эволюция феномена мифического пространства, его локальностей и влияние на сознание человека плодотворно исследуется И–Фу Туаном. Автор выделяет две разновидности таких пространств. Первая выстраивается в сознании людей как образ неизвестной и таинственной локальности, которая должна существовать где–то по соседству с реальным местом обитания (за горами, за морем, по ту сторону большого озера) [14, с. 86]. Вторая же представляет собой «пространственный компонент видения мира, концепцию локализованных ценностей, которыми люди руководствуются в повседневной жизни» [14, с. 86]. Человек вносит определённые ментальные элементы в образ реального пространства, дополняя этот образ, предлагая новую, дополненную и обновлённую версию локальности. Мифическое пространство, будучи интеллектуальным конструктом, является полицентричным, в нём, как и в современном мифе, отсутствует один определённый центр [14, с. 99].

В современной социологии в последние годы очень распространены исследования феноменов национальной идентичности, коллективной памяти и коллективной травмы. В рамках этих исследований изучаются представления членов социума о национальной территории как своеобразном локусе, в котором формируется симбиоз реального и вымышленного, а также эволюция этих представлений под влиянием различных факторов. Социологи подтвердили гипотезу, согласно которой у каждой большой общности с течением определённого отрезка времени формируется довольно сложный комплекс представлений о своём пространстве, в котором реальность переплетается с мифами, легендами и фантазиями, а также болезненными воспоминаниями. Согласно Д. Беллу, миф прочно укоренён в коллективной памяти [6, с. 63–81]. В его работе предпринята попытка «ввести и обосновать понятие ‘mythscape’, как некий временной и пространственно расширенный дискурсивный континуум, в котором мифы нации подделываются, передаются, обсуждаются и постоянно реконструируются» [6, с. 63].

Подводя итоги нашего исследования, сделаем некоторые выводы:

1. Исследования мифического пространства в современной науке носят ярко выраженный междисциплинарный характер: выводы философов дополняются и обогащаются выводами социологов, культурологов, этнографов и др. Это лишний раз подчёркивает сложный и многоаспектный характер феномена.

2. Авторы статей и книг на данную тематику подтверждают мнение классиков философии и культурологии XX столетия (Кассирера, Малиновского, Элиаде и др.) об актуальности мифа для современного человека и современной культуры.

3. Одним из наиболее интересных и многообещающих направлений исследования мифического пространства как символической реальности в философии представляется анализ различных типов локальностей внутри мифической пространственной структуры, проблема их символизации, а также эволюции символики мифических локальностей в мировой культуре.

Список использованных источников

1. Малиновский, Б., 2015. ‘Магия, наука и религия’, пер. с англ. А. П. Хомик, *Академический проект*, Москва, 298 с. // Malinovskiy, B., 2015. ‘Magiya, nauka i religiya (Magic, Science and Religion)’, per. s angl. A. P. Homik, *Akademicheskij projekt*, Moskva, 298 s.
2. Топоров, В.Н., 2010. Мировое дерево. Универсальные знаковые комплексы, Т.1, *Рукописные памятники Древней Руси*, Москва, 448 с. // Toporov, V.N., 2010. ‘Mirovoe derevo. Universalnye znakovye komplekсы (World’s Tree. The Universal Sign Systems)’, T.1, *Rukopisnye pamyatniki Drevney Rusi*, Moskva, 448 s.
3. Фуко, М., 2006. ‘Другие пространства’, *Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью*, Ч.3, *Праксис*, Москва, с.191–204. // Fuko, M., 2006. ‘Drugie prostranstva (Of Other Spaces)’, *Intellektualy i vlast: Izbrannye politicheskie statii, vyistupleniya i intervyyu*, Ch.3, *Praksis*, Moskva, s.191–204.
4. Элиаде, М., 1996. ‘Аспекты мифа’, *ИнвестППП*, Москва, 240 с. // Eliade, M., 1996. ‘Aspekty mifa (Aspects of Myth)’, *InvestPPP*, Moskva, 240 s.
5. Barthes, R., 1957. ‘Mythologies’, Seuil: Paris.
6. Bell, D.S.A., 2003. ‘Mythscape: Memory, Mythology, and National Identity’, *British Journal of Sociology*, Vol.54, №1, p.63–81.
7. Cassirer, E., 1944. ‘An Essay on Man’, *Yale University Press*, New Haven.
8. Cassirer, E., 1955. ‘The Philosophy of Symbolic Forms’, Vol.2: *Mythical Thought*, (trans. Ralph Manheim), *Yale University Press*, New Haven – London.
9. Eliade, M., 1961. ‘The Sacred and the Profane: The Nature of Religion’ (trans. Willard R. Trask), *Harper Torchbooks*, New York.
10. Frankfort, H., 1978. ‘Kingship and the Gods’, 2d edition, *The University of Chicago Press*, Chicago, 444 p.
11. Lévy–Bruhl, L., 1960. ‘La mentalité primitive’, 15e édition, *Les Presses universitaires de France. Collection Bibliothèque de philosophie contemporaine*, Paris, 543 p.
12. Soja, E.W., 2008. ‘Taking space personally’, *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives / ed. B. Warf, S. Arias, Routledge*, New York and London, p.11–34.
13. Soja, E.W., 2011. ‘Regional urbanization and the end of the metropolis era’, *The new Blackwell companion to the city / eds. G. Bridge, S. Watson, Wiley–Blackwell*.
14. Tuan, Yi–Fu., 2002. ‘Space and Place. The Perspective of Experience’, 9th ed., *University of Minnesota Press*, Minneapolis–London, p.85–100.

Borodenko O. V., PhD. (Philosophy), Senior Lecturer, department of sociology, Faculty of Sociology, Petro Mohyla Black Sea National University (Ukraine, Mykolaiv), olegborodenko9@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8835-7471>

New mythology of space: the symbolization of the local

The category «local» has been analyzed in the context of mythologization and symbolization of space in culture and philosophy. The relevance of myth in modern

theory and cultural practice is considered. An attempt to understand the origins of mythologization and the symbolization of space in the modern philosophy of culture. The characteristics of the main directions of the mythologization of space in philosophy and science of the 20th – early 21st centuries are given.

Keywords: *philosophy of culture, local, locality, myth, space mythologization, space symbolization.*

Бороденко О. В., кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціології, Чорноморський національний університет ім. Петра Могили (Україна, Миколаїв), olegborodenko9@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8835-7471>

Нові міфології простору: символізація локального

Категорія «локальне» аналізується в контексті міфологізації і символізації простору в культурі і філософії. Розглядається актуальність міфу в сучасній теорії і культурній практиці. Зроблено спробу осмислення витоків міфологізації і символізації простору в сучасній філософії культури. Дається характеристика основних напрямків міфологізації простору в філософії і науці ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: *філософія культури, локальне, локальність, міф, міфологізація простору, символізація простору.*

* * *

УДК 303.82:140

Дьяковська Г. О.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (Україна, Слов'янськ), gileya.org.ua@gmail.com

НАРАТИВ ЯК ФОРМА ДИСКУРСИВНОЇ ВЛАДИ

Досліджується феномен наративу як форми дискурсивної влади. Розкрито основну сутність наративу як процедури вироблення і конструювання знання, яке конструє на сприйняття соціального світу. Автором показано, що головне завдання для представників дискурс-аналізу – провести процедуру, яка буде скерована на вивчення всіх засобів зловживання соціальною владою, які існують у формі дискурсу. Визначено, що дискурс на сучасному етапі розвитку суспільства сприймається як особлива мовленнєва і текстуальна реальність, і відіграє ключову роль в реалізації влади. Автор дотримується основних положень критичного дискурс-аналізу, зокрема, що дискурс постає одним з основних критеріїв влади.

Ключові слова: *наратив, дискурс, реальність, влада, текст, комунікація.*

В умовах, коли процеси наративізації торкнулися практично усіх форм суспільної свідомості, що відображають і активно формують різні аспекти дійсності, проблема наративу і дискурсивної влади стають надзвичайно актуальною.

Саме соціальна реальність відкриває широкі можливості аналізу, дає багатий матеріал для з'ясування того, як виявляються наративи у різних формах дискурсу і як ми повинні оцінювати ці процеси. Тексти розгортаються у двох площинах: як факти або як принципи зв'язку останніх. Оскільки надання елементам зв'язності і, головне, сенсу або осмисленості здійснюється не за рахунок співвіднесення з референтом, а шляхом звернення до традиції, то питання про дискурс і владу стає важливим. Сучасні філософські концепції визначають той факт, що суб'єкт розуміє, інтерпретує своє життя за допомогою мовних форм, а також відкриваються нові підходи до аналізу соціальної реальності. Представник критичного дискурс аналізу Тен ван Дейк наголошує на тому, що більша частина наших уявлень і переконань про світ отримано засобами дискурсу. Люди конструюють смисли, якими наповнюють своє життя, де за допомогою наративу як форми дискурсивної влади спостерігається

складний контекст досвіду, а також відбувається його інтерпретація.

Теоретико-методологічна розробка наративного феномену та дискурсивного аналізу формує велику кількість концепцій і теорій, з яких варто виділити діалогічну теорію наративу М. Бахтіна; психо-аналітичні герменевтичну концепцію П. Рікера [8]; постструктуралістські і деконструктивістські теорії, зокрема М. Фуко [10], комунікативна філософія Ю. Габермаса. На думку представників постмодернізму наратив є фундаментальним компонентом соціальної взаємодії, що виконує функції створення і трансляції знання.

Філософія зосереджена на можливостях досягнення людиною своєї ідентичності, використовуючи наратив і дискурс як засоби соціального конструювання реальності, досягнення соціальних цілей. Усвідомлюючи важливість мови в людському житті, значний внесок в дослідження проблеми зробили Н. Феркло, Тен ван Дейк, М. В. Йоргенсен, Л. Дж. Філіпс.

Різноманітні аспекти наративу й дискурсу досліджувалися такими вченими: С. М. Зенкін, Г. І. Зверева, В. М. Сиров, І. В. Троцук, О. Г. Трубіна, В. І. Тюпа та ін.

Наратив став предметом прихильної уваги і Вітчизняні філософи, а детальна характеристика останнього як модусу людського існування була представлена у роботах І. Богачевської, С. Гатальської, Н. Ісак, Ю. С. Кравцов, І. В. Малиновська, В. М. Скірґач та інших. Через зміну самого знання та його методології відбуваються зміни і з самим суб'єктом пізнання, що зумовлює формування нової соціальної онтології.

Таким чином, можна констатувати той факт, що існує потреба розгляду наративу як форми влади дискурсу і формування нової соціальної реальності дискурсивними засобами. З огляду на це, існує відсутність у вітчизняній науці комплексного дослідження цієї проблеми.

Мета дослідження полягає в теоретичному з'ясуванні особливостей наративу як форми влади дискурсу, а також на основі аналізу філософського дискурсу обґрунтувати концепцію вироблення соціального знання засобами дискурсу.

Процеси, які відбуваються в усіх сферах суспільства змінюють ставлення до реальності, до процесів пізнання і розуміння цієї реальності, а також формують людину засобами мови. Наративний модус людського існування полягає в тому, що вони (наративи) надають практикам сенсу і структурують людський досвід, будучи присутніми в тому, що робить людина або про що вона думає. «Особливістю сучасного етапу розвитку методології наукового знання є те, що соціальне знання зосереджується на комунікації, діалозі інтерсуб'єктивності, де досягаються ідентичність і самоідентичність особи, оскільки в них важливий не успіх, а пошук взаєморозуміння між різними соціальними суб'єктами» [5, с. 223].

Р. Харре говорить про конструювання «Я», що відбувається в процесі комунікації або створення власного наративу. Суб'єкт має автономність в процесі інтерпретації соціальних цінностей і норм, що відбувається в результаті того, що світ не є цілком детермінованим, він відкритий для нових інтерпретацій. Будь-яка соціальна реальність – це процес конструктивістської діяльності суб'єкта.

Представники настанов конструктивізму – П. Бергер і Т. Лукман зазначають: «Соціальні структури самі є продуктами людської діяльності: суб'єктивні значення, що надаються індивідами своєму світу, піддаються інституціоналізації і тим самим перетворюються на об'єктивні соціальні структури, які, в свою чергу, стають джерелом системи значень. Аналіз тим самим перемикається на практиці соціальних агентів, протягом яких, зрештою, і створюються якісно нові соціальні структури» [1, с. 258]. «Отже, дискурс як форма реакції на навколишній світ, має певні особливості, зумовлені темпоральними та іншими умовами. Водночас втілення антропологічних особливостей людини у процес дискурсу відповідає досить високій соціальній організації соціуму» [6, с. 61]. Людина як субстрат усіх форм соціальності відтворюється, перш за все, в процесі комунікативної активності. Соціалізація суб'єкта відбувається на фоні засвоєння ним елементів мовної системи, загальнолюдських культурних цінностей, які формуються шляхом взаємовпливу суб'єкта і суспільства у безперервності комунікативного обміну. Комунікативна діяльність разом з предметною діяльністю становить кардинальний рівень суспільства, фіксуючись у спільних ідеалах, уявленнях та цінностях.

Сутність дискурсу влади в умовах сучасного суспільства розглядається як особлива мовленнєва і текстуальна реальність є формою символічної взаємодії. Тен ван Дейк зазначає, що дискурс відіграє ключову роль в реалізації влади засобами мовленнєвих актів і текстів. «Без комунікації – тексту і мови – влада в суспільстві навряд чи може бути реальною і легітимною» [9, с. 87]. Через це основною метою критичного дискурсу аналізу є вивчення всіх можливих засобів зловживання владою в соціальному або політичному контекстах. «Контроль здійснюється не тільки по відношенню до дискурсу як соціальної практики, але і по відношенню до свідомості тих, над якими керують, тобто по відношенню до їх знань, думок, ставлень, ідеології, а також особистих чи соціальних репрезентацій» [9, с. 27]. «Реалізація влади – це не просто форма дії, це форма соціальної взаємодії... дискурс і, зокрема, дискурс владних інститутів і груп постає головною соціальною практикою, яка опосередковує це переконання і керує ними» [9, с. 55]. Іншими словами, доступ до дискурсу постає одним з основних критеріїв влади. «Ефективність владного дискурсу прямо залежить від влади символів, від здатності влади виробляти такі образи, які будуть сприяти закріпленню її позицій у суспільстві, дозволять керувати діями громадян. Символи дозволяють владі відмовитись від постійного фізичного примусу. Символи перетворюються на резерв сили, у символах влада одночасно є запереченням і абсолютним збереженням сили; запереченням тому, що сила не здійснюється, не проявляється, бо вона перебуває у стані миру із символами, які її позначають і вказують на неї; збереженням тому, що сила, за допомогою уявлення і у ньому самому, постає як справедливість» [7, с. 66].

Не викликає сумніву теза про те, що значна частина наших уявлень та переконань про світ ми отримуємо засобами дискурсу. Людина отримує інформацію про світ у формі нарративів, з поясненнями того, що відбувається, чому відбуваються ті чи інші події, як треба і як не треба себе поводити. Наша повсякденна

реальність соціально сконструйована, вона змінна і породжується описами. Завдяки нарративам людина здатна обмінюватися смислами у формі висловлювання, які мають своїх адресатів. Наративи як форми дискурсивної влади постають структурою і практикою, яка необхідна для саморозуміння людей, оскільки вивчення природи нарративів, того, як і чому люди їх конструюють, запам'ятовують, переказують є, по суті, вивченням одного з фундаментальних та унікальних для людини шляхів розуміння суцього і самого себе. На думку І. Брокмейера та Р. Харре: «Хоча наратив може окреслювати індивідуальні та ситуаційно-специфічні версії реальності, він використовується у загальноприйнятих лінгвістичних формах, таких як жанри, структури сюжету, лінії оповіді, риторичні тропи. Таким чином історія, яку оповідають, розповідачі і слухачі, і ситуація, в якій її оповідають опиняються пов'язаними з базовою культурно-історичною структурою. Іншими словами, наш локальний репертуар нарративних форм переплітається з більш широким культурним набором дискурсивних порядків, які визначають, хто, яку історію розповідає, де, коли і кому» [2, с. 31].

Крім того, Ф. де Соссюр розширює поняття мови, що не обмежується мовною діяльністю, а постає соціальним продуктом, сукупністю необхідних умовностей, прийнятих певною спільнотою, для того щоб забезпечити реалізацію, функціонування здатності до мовленнєвої діяльності, що існує у кожного носія мови. Мішель Фуко сміливо поміщає у центр своєї філософії різноманітні дискурси, а сама людина знаходиться в дискурсивних зв'язках. Суб'єкт розуміється лише як функція для групування дискурсів, для визначення джерела їх значень. У зв'язку з цим відбувається редукція людини до структур, що її оточують. «Аналіз дискурсу влади, проведений Мішелем Фуко, наголошує на репресивному характері впливу влади як на діяльність конкретних осіб, або суб'єктів, так і на структуру, яка пронизує сучасне суспільство. Генеалогічне дослідження влади знання М. Фуко виявляє глибоко історичний характер дискурсивних практик влади. Діяльність М. Фуко щодо встановлення особливостей дискурсу влади ґрунтується на констатації можливостей влади монополізувати слова і смисли, що виводить на розуміння природи домінування через мову, як універсальну структуру комунікації» [5, с. 13].

Концепція Феркло має на меті показати структури або дискурс як соціальну практику: «...дискурс – важлива форма соціальної практики, яка одночасно і відтворює, і змінює значення, ідентичності і соціальні взаємовідносини, включаючи відношення влади, і в той же час сам дискурс формується за рахунок інших соціальних практик і структур» [4, с. 116]. Тобто, виробляючи дискурс, ми репрезентуємо світ завдяки визначенням. Розповіді, тести використовуються не просто для опису світу, в якому живе людина, вони його (світ) створюють або конструюють.

Висновок. Таким чином, можна стверджувати, що феномен мови виступає як своєрідна система, роль якої зосереджено на відтворенні когнітивних структур свідомості. Сам дискурс вбирає в себе лінгвістичні, комунікаційні, соціальні аспекти тощо. Усе це дає аргументацію на користь того, що дискурс це засіб

соціальної взаємодії. Суб'єкти не мають автономії, вони так чи інакше детерміновані дискурсами, в яких вони займають різні позиції. Наративи через дискурс формують знання, яке структурує наше сприйняття соціального світу і самих себе. А контролюється як дискурс, так і свідомість, тобто вироблення знань, ідеології або соціальної репрезентації. Через це, представники критичного дискурс-аналізу вважають за головне – провести процедуру, яка буде скерована на вивчення всіх засобів зловживання соціальною владою, які існують у формі дискурса.

Список використаних джерел

1. Бергер, П., Лукман, Т., 'Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания', М.: Медиум, 336 с.
2. Брокмейер, И., Харре, Р., 2000. 'Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы', *Вопросы философии*, №3, с.29–42.
3. Ільїн, ВВ., Кремень, ВГ., 2012. 'Синергетика в освіті: контекст людноцентризму: монографія', *Національна академія педагогічних наук України*, К.: Педагогічна думка, 368 с.
4. Йоргенсен, МВ., Филлиппс, ЛДж., 2008. 'Дискурс-анализ. Теория и метод', *Пер. с англ. – 2-е изд., испр.*, Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 352 с.
5. Карпенко, СР., 2014. 'Дискурс влади як предмет філософського дослідження: між дискурсивними практиками та лінгвістичним дискурс-аналізом', *Грані. Науково-теоретичний альманах*, №9 (113), червень, 148 с.
6. Карпенко, СР., 2015. 'Дискурс влади і дискурс мас у сучасній філософській антропології: культурний, біологічний та релігійний виміри', *Грані. Науково-теоретичний альманах*, №6 (122), червень, 133 с.
7. Пода, ТА., 2015. 'Дискурс влади та владні відносини у пост сучасності: соціально-філософський аспект', *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія. Збірник наукових праць*, К.: НАУ, №1 (21), 152 с.
8. Рікёр, П., 2004. 'Память, история, забвение', *Пер. с франц.*, М.: Издательство гуманитарной литературы, 728 с.
9. Тён ван Дейк, 2013. 'Дискурс и власть: Репрезентация доминирования в языке и коммуникации', *Пер. с англ.*, М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 344 с.
10. Фуко Мишель, 2004. 'Археология знания', *Пер. с фр. М. Б. Раковой, А. Ю. Серебрянниковой; вступ. ст. А. С. Колесникова*, СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия»; Университетская книга, 416 с.

References

1. Berger, P., Lukman, T., 'Social'noe konstruirovaniye real'nosti: traktat po sociologii znaniya (Social construction of reality: a treatise on the sociology of knowledge)', М.: Medium, 336 s.
2. Brokmejer, I., Harre, R., 2000. 'Narrativ: problemy i obeshhaniya odnoj al'ternativnoj paradigmy (Narrative: problems and promises of one alternative paradigm)', *Voprosy filosofii*, №3, s.29–42.
3. Ільїн, ВВ., Кремень, ВГ., 2012. 'Synergetyka v osviti: kontekst ljudnocentryzmu: monografija (Synergetics in education: the context of human-centricism: a monograph)', *Nacional'na akademija pedagogichnyh nauk Ukrainy*, K.: Pedagogichna dumka, 368 s.
4. Jorgensen, MV., Phillips, LDzh., 2008. 'Diskurs-analiz. Teorija i metod (Discourse analysis. Theory and method)', *Per. s angl. – 2-e izd., ispr.*, H.: Izd-vo «Gumanitarnyj Centr», 352 s.
5. Karpenko, SR., 2014. 'Dyskurs vlady jak predmet filosofsk'ogo doslidzhennja: mizh dyskursyvnymy praktykamy ta lingvistychnym dyskurs-analizom (The discourse of power as a subject of philosophical research: between discursive practices and linguistic discourse analysis)', *Grani. Naukovo-teoretichnyj al'manah*, №9 (113), cherven', 148 s.
6. Karpenko, SR., 2015. 'Dyskurs vlady i dyskurs mas u suchasnjy filosofsk'ij antropologii': kul'turnyj, biologichnyj ta religijnij vymiry (The discourse of power and the discourse of the masses in modern philosophical anthropology: cultural, biological and religious dimensions)', *Grani. Naukovo-teoretichnyj al'manah*, №6 (122), cherven', 133 s.
7. Poda, TA., 2015. 'Dyskurs vlady ta vladni vidnosyny u post suchasnosti: social'no-filosofs'kyj aspekt (The discourse of power and

power relations in the post of the present: the socio-philosophical aspect)', *Visnyk Nacional'nogo aviacijnogo universytetu. Serija: Filosofija. Kul'turologija. Zbirnyk naukovykh prac'*, K.: NAU, №1 (21), 152 s.

8. Rikjor, P., 2004. 'Pamjat', istorija, zabvenie (Memory, history, oblivion)', *Per. s franc.*, M.: Izdatel'stvo gumanitarnoj literatury, 728 s.

9. Tjon van Dejk, 2013. 'Diskurs i vlast': Reprerentacija dominirovanija v jazyke i kommunikacii (Discourse and power: Representation of dominance in language and communication)', *Per. s angl.*, M.: Knizhnyj dom «LIBROKOM», 344 s.

10. Fuko Mishel', 2004. 'Arheologija znaniya (Archeology of knowledge)', *Per. s fr. M. B. Rakovoj, A. Ju. Serebrjannikovoj; vstup. st. A. S. Kolesnikova*, SPb.: IC «Gumanitarnaja Akademija»; Universitetskaja kniga, 416 s.

Diakovska H. O., PhD in Philosophy, Associate Professor of philosophy, socio-political and law sciences department of Donbas state pedagogical university (Ukraine, Slavyansk), gileya.org.ua@gmail.com

The narrative as a form of discursive power

The phenomenon of narrative as a form of discursive power is investigated. The basic essence of the narrative as a procedure for the development and designing of knowledge, which constructs the perception of the social world, is revealed. The author shows that the main task for representatives of the discourse-analysis is to do a procedure that will be directed at the study of all means of abuse of social power that exist in the form of discourse. It is determined that discourse at the present level of development of the society is perceived as a special language and textual reality, and plays the main role in the realization of power. The author remains to the basic positions of critical discourse analysis, in particular that discourse is one of the main criteria of the power.

Keywords: narrative, discourse, reality, power, text, communication.

УДК 1(091)

Захаренко К.,
кандидат філософських наук, доцент. Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), zhzhkot@gmail.com

Протидія маніпулятивним впливам (засоби, технології, можливості)

Сучасний глобалізований світ з кожним днем стає все більш інформаційно насиченим, а тому часто незрозумілим для людей. Людина не здатна самостійно отримати й перевірити всю необхідну для неї інформацію, тому, вимушена базато що сприймати як правду. Таким чином, наповнюючи потрібним змістом повідомлення, що передаються різноманітними комунікаційними потоками, можливо подавати суспільству не лише знання про навколишню дійсність, але й цілеспрямовано формувати емоційні та поведінкові стереотипи, внутрішню картину світу людей, своєрідні когнітивно-поведінкової матриці, на основі яких і відбувається орієнтація в світі. І в цьому значенні людина інформаційного суспільства не є вільною, оскільки не має змоги самостійно одержувати повні й, головне, достовірні знання про події, що відбуваються. У неконтрольованому інформаційному просторі застосування владними силами маніпулятивних технологій, врежіт-решт, створюють видимість демократії, однак, насправді, народом управляють вправні маніпулятори, нав'язуючи йому свої рішення. Громадяни України виявилися неготовими до адекватного сприйняття дійсності та адекватного реагування на численні спроби впливу на суспільну свідомість. Особливо важливою в такому контексті є відсутність дієвої системи соціально – психологічного захисту в масштабах цілого суспільства. Захист від маніпуляцій потребує додаткових досліджень.

Ключові слова: людина, інформація, культура, маніпуляція свідомістю.

На сьогоднішній день проблема протидії маніпулюванню громадською думкою, а відтак і суспільною свідомістю залишається невирішеною, хоча й широко вивчається. Інтерес до неї пов'язаний з наявністю чималого досвіду застосування маніпулятивних технологій як в Україні, так і в багатьох країнах, що стали на шлях демократизації з розпадом Радянського блоку.

У практиці політичного маніпулювання враховують та використовують соціально-психологічні ефекти, що виникають у групах людей (ефекти «присутності інших», гомогенності, впливу меншості, наслідування, конформізму, зараження тощо). На думку О. Д. Бойко застосування як важелів впливу цих ефектів має свою специфіку на рівнях «людина – група – маса», суть якої полягає в тому, що зі збільшенням кількості людей, на яких націлена маніпулятивна дія, розминається її адресність, звужується, примітивізується маніпулятивний арсенал, зростають масштаби емоційного зараження тощо [1].

Більшість дослідників погоджуються з тим, що способи маніпуляції можуть бути різноманітними, єдине, що їх пов'язує між собою, – це переінакшення думок споживачів інформації на користь певної особи або групи для отримання прибутків або іншої вигоди. Наприклад І. Кочнев до них відносить: явну брехню, повторення, роздратування, гнів, спокушання, підкуп, шантаж, погрози, залякування, сором і відчуття провини, сарказм, турботу, гордість, лестощі тощо [2].

Однак, попри всі особливості, формула успіху психологічного маніпулювання залишається незмінною і ґрунтується на «трьох китах»: привертанні уваги об'єкта маніпуляції; жонгливанні аргументами (фактами, доказами) з метою відволікання або зміщення уваги та подальшої її жорсткої концентрації на другорядних деталях (впродовження) процесу відбувається підміна чогось суттєвого на несуттєве); стимулюванні, підштовхуванні об'єкта маніпуляції до дії, яка цілком «логічно» випливає зі штучно створеної ситуації [3].

Наслідки маніпулювання досить часто мають невітні результати. Про це стверджують майже всі дослідники цього феномену. Так, визначають, що деструктивні маніпуляції людиною, суспільною думкою та масовою свідомістю, поряд з національними конфліктами, екологічними катастрофами та демографічними проблемами перетворюються в глобальну світову проблему початку третього тисячоліття [4].

Маніпуляція суспільною свідомістю є головною інформаційною загрозою національній безпеці полягає у загрози впливу іншої сторони на інформаційну структуру країни, її інформаційні ресурси, на суспільство, свідомість та підсвідомість особистості з метою нав'язати для цієї іншої сторони систему цінностей, поглядів, інтересів і рішень у життєво важливих сферах державної та суспільної діяльності, керуючи їхньою поведінкою та розвитком у бажаному для іншої сторони напрямі. Тому захист інформаційного простору, на думку Г. Г. Почепцова, значною мірою пов'язаний із захистом національної системи символів – соціальних конструктів, які сприяють солідарності, орієнтації значної кількості співвітчизників на сприйняття цінностей як спільних, що мотивують різні соціальні групи задля підтримки безпеки окремої людини, суспільства та держави [5]. За два десятиліття своєї незалежності українцям не вдалось належним чином сформувати загальнонаціональні цінності, вибудувати достатню соціогуманітарну політику, прищепити любов до Батьківщини, звичаїв, традицій, мови. Негативні наслідки цього визріли та найбільше проявились у таких проблемних регіонах, як Донбас та АР Крим, серед населення яких тривалий час формувалась недержавна інформаційна картина світу.

Необхідно констатувати, що інформація та її специфічне маніпулятивне використання стає сьогодні основним засобом маніпулювання у суспільній сфері. Водночас слід розуміти й те, що протидія громадянського суспільства маніпулюванню значною мірою залежать від таких чинників, як відкритість і доступність інформації та від рівня політичної поінформованості та компетентності громадян, рівня усвідомлення їх політичних інтересів. Приходить розуміння, що забезпечити інформаційну безпеку неможливо через тотальну утаємниченість чи певні обмеження, тож варто застосовувати інші методи для вирішення цієї проблеми.

Особливо важливою в такому контексті є відсутність дієвої системи соціально-психологічного захисту в масштабах цілого суспільства, так як традиційні механізми захисту зруйновані або не відповідають розвитку сучасних маніпулятивних технологій, а нові механізми захисту під впливом нових умов ще тільки формуються. В процесі формування системи захисту від маніпулювання як окремої особистості, так і суспільства в цілому відіграє особливе значення специфіка самих маніпулятивних технологій, адже сьогодні поширюються та охоплюють різні сфери суспільства, в тому числі і політичну, новітні маніпулятивні технології, такі як НЛП – нейролінгвістичне програмування, тощо.

Велике значення має й те, що окремі громадяни не знають основних механізмів індивідуального психологічного захисту від маніпулятивного впливу. В розвинутих країнах процес застосування маніпулятивних впливів та відповідно набуття захисних механізмів від них тривав достатньо довгий час. Наша ж держава з отриманням незалежності та відкритості поринула у безмежний світ впливів та взаємовпливів, в тому числі і негативних, і виявилась разом з своїм населенням не готовою до адекватного сприйняття реальності та існування у нових, швидкозмінюваних умовах.

В науковій літературі є достатньо визначень поняття захист від маніпулювання, загалом – це система дій, направлена на усунення чи зведення до мінімуму негативних переживань (відчуття тривоги, невпевненості, вини, дискомфорту тощо) та можливих збитків, що можуть травмувати особистість. Однією з основних умов ефективного захисту від політичного маніпулювання є своєчасна, виважена та науково обґрунтована діагностика.

Є. Аронсон та Є. Пракканіс, досліджуючи маніпулювання, наводять два способи індивідуального захисту від нього. По-перше, захищаючись від маніпулятивних повідомлень, люди використовують варіанти аттюдинальної політики. Під останньою автори розуміють ситуацію, під час якої людина дотримується певної наперед визначеної точки зору з певного питання та висловлює її передусім через бажання забезпечити здійснення певної власної стратегічної мети, а не тому, що справді в неї вірить. Люди у такий спосіб не бажають поступатися частиною своєї свободи і прагнуть водночас виглядати незалежними і послідовними. По-друге, як «лінію захисту» вони використовують спростування, під яким розуміють ретельну підготовку до уважного вивчення запропонованого повідомлення та висунення контрдоказів проти нього [6].

Ці самі науковці пропонують три стратегії зменшення уразливості до маніпулювання. Перша з них передбачає

регулювання та обмеження у законодавчому порядку методів маніпулювання, а також надання їм якостей «чистоти», «ясності» та «чесності». Подібно до того, як певні свідчення у суді визнаються неприйнятними, а юридичні маневри – недозволеними, так і певні тактики у політичній сфері – «нечесні» та «брудні», мають бути заборонені. Однак таке законодавче регулювання тактик маніпулювання може загрожувати засадам свободи слова. Окрім того, українська законодавча база у цій сфері ще не відрізняється довершеністю та системністю, а також характеризується внутрішньою суперечливістю, що дає змогу громадянину забезпечити лише мінімальний та частковий його захист [7].

Суть другої стратегії полягає у тому, що самого лише знання громадянина про наміри інших маніпулювати ним, недостатньо для запобігання маніпулюванню. Значення має й те, що він робитиме у подальшому з цим попередженням, як воно допомагатиме йому у підготовці до отримання маніпулятивного повідомлення та оцінки його змісту.

Третя стратегія передбачає вироблення методів спротиву маніпулятивному переконанню з конкретної проблеми (теми). Щоб зміцнити вже сформовані уявлення особистості у певній темі, слід спершу усвідомити їх вразливість, а далі – для успішного захисту свідомості необхідні «мінімальні тренувальні атаки» на особисті відчуття. Саме такі «атаки» й формують здатність особи до спротиву подальшим маніпуляціям, створюючи мотивацію для захисту власних вірувань, а також набуття своєрідної практики організації інформаційно-психологічного захисту особистості, а отже, кращого її «озброєння» для спротиву впливу серйозніших технологій такого типу.

Згадані автори виділяють два підходи до протидії «пропаганді», яка, у цьому випадку, може трактуватись як синонім «маніпулюванню». Протидія маніпулятивним впливам передбачає активність та усвідомлення людиною факту маніпулювання. Тобто протидія – це форма активного захисту. Проте існує і пасивна форма, вироблена еволюцією та суспільством – захисні механізми психіки (витіснення, перенос, раціоналізація, іронія, проєкція, ідентифікація, реактивний опір та інші). Їм притаманні дві важливі характерні риси: по-перше, вони діють непомітно на рівні підсвідомості й людина не усвідомлює ні причин і мотивів, ні цілей, ні самого факту своєї захисної поведінки щодо певного явища або об'єкту; по-друге, захисні механізми завжди спотворюють, фальсифікують або підміняють реальність. Тому захисні механізми психіки не сприяють раціональному вибору, але тим не менше, дозволяють людині уникати психологічного дискомфорту.

Слід зазначити, що застосування контр-маніпулятивних технологій теж не є вирішенням проблеми. Це пояснюється тим, що на відміну від ситуацій міжособистісної взаємодії, коли одна людина маніпулює іншою, інша може вдатися до контрманіпулювання, адже безпосередній вплив робить можливим аналогічний зворотній зв'язок. В ситуації, коли вплив здійснюється через мас-медіа, а це основний спосіб здійснення маніпулятивного впливу в сучасному інформаційному світі, ні контрманіпулювання, ані повна ізоляція від впливу на практиці не видається можливою [8].

Щоб виробити адекватні способи протидії маніпулятивним впливам, важливо знати, на що вони

спрямовані. Мішенями маніпулювання виступають такі особистісні структури, як мислення, емоції та поведінка. У більшості людей ці елементи тісно пов'язані між собою. Тому маніпулятивна технологія, спрямована, наприклад на емоційну сферу («Голосуй серцем») призводить до зміни як мислення так і поведінки людини. Слід сказати, що почуття та емоції – улюблена мішень для маніпуляторів. Проте емоційна, поведінкова та когнітивна сфери людської особистості та життєдіяльності є не лише мішенями, але й зброєю проти маніпулювання.

Так, емоційна сфера, дозволяє ідентифікувати наявність маніпулятивного втручання, і вивести його на рівень усвідомлення. Уявімо ситуацію: вийшовши з транспорту, людина раптом відчуває агресію без явних причин. Проте, згадавши, що в маршрутці вона стояла навпроти плакату «НУНС» з кулаком, спрямованим їй в обличчя на багряному фоні, така емоційна реакція стає цілком зрозумілою. А усвідомивши це, людина більше не реагуватиме подібним чином, і збереже психологічний комфорт.

Наша когнітивна сфера, є більш вразливою до маніпулювання, ніж здається багатьом, адже людям властива схильність переоцінювати силу інтелекту, насамперед власного. Численні соціально-психологічні експерименти довели, що людина прагне причинності, і готова йти на поступки, якщо їх необхідність обґрунтована. Це ж стосується і вибору. Політтехнологи В. Януковича добре знали про таку особливість людської психіки, і намагалися задовільнити цю потребу гаслом «Тому що...». Якщо Ви сумніваєтесь в дієвості цієї технології, ось приклад з «Соціальної психології» Дж. Маерса. Було проведено наступний експеримент. Дівчина просила людей в черзі до ксерокопіювальної машини поступитися їй, тому що «їй треба зробити копії». 80% погодились. Кількість тих, хто готовий був поступитися чергою «без причини» було обернено пропорційним [1].

З іншого боку, саме завдяки когнітивній сфері, люди здатні до критичного мислення, яке, є найпотужнішою зброєю проти маніпулювання. Під час електоральних кампаній, в ситуації інформаційної війни, до будь яких статей та інформаційних повідомлень варто ставитись критично. Навіть нейтральні за тональністю повідомлення можуть ставати зняряддям маніпуляції залежно від їх місця в інформаційному потоці («солідний сендвіч», «отруйний сендвіч»). Також не приймати лише одне пояснення певної ситуації, мисліть альтернативно, і не поспішайте з висновками [9].

Поведінка є по суті рухом волі, спрямованою інтелектом та емоціями. Тому вплив на неї, на щастя, опосередкований. Адже часи, коли влада застосовувала репресивні методи, як засіб переконання, сподіваємось, відійшли для України в минуле. Проте, щоб не піддатися на маніпулятивний вплив, необхідно, перед тим, як висловити підтримку певній політичній силі, задати собі два питання, і спробувати чесно відповісти на них. Перше – що я зараз роблю? Друге ж – навіщо це мені?

На думку Лесі Кучми, «здатність індивіда протидіяти маніпуляції визначається поєднанням як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Найкращим їх поєднанням є таке, за якого особистість має необхідні знання про ознаки та прийоми маніпулятивного впливу на неї,

навіками захисту від них, і має можливість перебувати у соціальному оточенні, яке підтримує такий її спротив» [10].

Колективний захист вимагає консолідованих зусиль як окремих особистостей, так і інститутів громадянського суспільства (громадських організацій, освітніх закладів, ЗМІ). Основними формами та умовами колективної протидії маніпулятивним впливам є:

- просвітницька діяльність, проведення заходів, завдяки яким громадяни могли б навчитися протистояти маніпулюванню;

- моніторинг діяльності ЗМІ;

- розвиток у суспільстві конкуруючих мереж розповсюдження інформації (диверсифікація);

- вироблення й популяризація критеріїв оцінки суспільної та політичної відповідальності представників влади (наприклад, одним з таких критеріїв може бути показник «декларативності», що даватиме можливість оперативно виявляти політичні обіцянки й позиції, які не можуть бути реалізовані в принципі (з політичних, економічних і соціальних причин) і є лише інструментами маніпулювання свідомістю громадян).

Таким чином, інформаційно–психологічна безпека – стан захищеності окремих осіб чи груп осіб від негативних інформаційно–психологічних впливів і пов'язаних з цим інших життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави в інформаційному середовищі.

Головним об'єктом забезпечення інформаційно–психологічної безпеки людини в інформаційному середовищі є усвідомлення інформації, здатність людини адекватно сприймати навколишню дійсність, своє місце в зовнішньому світі, формувати відповідно до свого життєвого досвіду визначені переконання і приймати стосовно них рішення. У сприйнятті інформації має бути присутнім здорове почуття сумніву, тобто інформацію потрібно перевіряти або тестувати. Інформаційно–психологічна безпека має спиратися на стандарти, затверджені у визначеному порядку інформаційно–психологічного впливу, який не викликає негативних наслідків для психіки людини. Ураховуючи зміни у міжнародних відносинах і демократизацію українського суспільства, політичній еліті України варто визнати факт існування геополітичної інформаційно–психологічної експансії, що потребує нагальних заходів протидії.

Паралельно із заходами, спрямованими на протидію военній загрози з боку Росії, чільну увагу слід приділяти загрозам національній безпеці України в гуманітарній сфері. Вони здаються матеріально невідчутними, але за своєю природою становлять стратегічну загрозу №1, яка є міною уповільненої дії під спорудою української державності. Україна має шанс вистояти у протистоянні з РФ лише як українська Україна. Як справедливо зазначає В. Василенко «Тотально зросійщена (лінгвістично і змістовно) Україна становитиме лише периферійну частину «Русского міра», а не повноцінну національну суверенну державу. Не випадково сучасні російські пропагандисти висунули гасло «Нам нужна не пророссийская, а русская Украина» [11].

Головним знаряддям реалізації цього гасла є гуманітарна агресія, яку Росія здійснює одночасно в кількох напрямках, ведучи проти України інформаційно–

пропагандистську, історіософську та конфесійну війни. Наступ на українську ментальність, традиційні цінності, мову, культуру, систему освіти, історичну пам'ять народу, національні церкви має стратегічну мету: знищення ідентичності української нації, яка є системоутворюючим складником громадянської нації та Української національної держави.

Неефективність прояву належної гуманітарної та інформаційної політики, усвідомлення керівництвом країни значення й ролі масово–комунікаційної та соціально–комунікаційної складової державної політики у XXI ст. стали одними з ключових чинників, що призвели до складної зовнішньо– і внутрішньополітичної ситуації, у якій опинилася Україна у 2014 році. Російські сценарії анексії Криму та збройного протистояння на Донбасі не могли б бути реалізовані без масштабної масово– та соціально–комунікаційної роботи, яку системно проводила Російська Федерація. Без аналізу відповідної складової російської зовнішньої політики неможливими є упередження її негативних впливів на суспільство та на позиції України на світовій арені, повноцінне забезпечення державної безпеки, ефективна реалізація національних інтересів.

Уже в 1990–х роках Росія домінувала в українському інформаційному просторі, включаючи телевізійну продукцію, радіоэфір, шоу–бізнес, друковані засоби масової інформації, книжковий ринок. Цього Російській Федерації вдалося досягнути як за допомогою державного фінансування випуску відповідної російської продукції, так і через дії потужного лобі серед українських політиків і чиновників, які саботували підтримку випуску української продукції, а також «крізь пальці» дивилися на масове завезення контрабандою до України дешевих російських книжок, що робило нерентабельною роботу українських видавців.

У 2000–х роках, із стрімким зростанням світових цін на нафту й газ, Російська Федерація отримала фінансові можливості істотно розширити арсенал засобів інформаційного впливу на українське суспільство, як і на суспільства інших країн. За державним замовленням і фінансуванням розпочалося масове виробництво російських художніх і мультиплікаційних фільмів, телесеріалів, телешоу, які заповнили телеэфір України та інших пострадянських держав. Більшість із них мають явний або прихований ідеологічний підтекст, поширюючи вигідні для Росії смислові конструкції, сприяючи формуванню міфів про «русский мир», протиставляючи їх Заходу, апелюючи до ностальгії за «славним» радянським та імперським минулим, формуючи образ ворога з «бандерівців» і «западенців». На замовлення російського капіталу аналогічна медіа–продукція вироблялася і в самій Україні.

Особливу увагу Росія приділяє новітнім медіа – інтернет–виданням, соціальним мережам, форумам. У всіх соцмережах, які мають значну кількість користувачів у Росії та в Україні (перш за все «ВКонтакте» та Facebook), було створено та популяризовано ряд груп, явні та приховані модератори яких нав'язують учасникам основні кліше російської пропаганди, закликають до антиукраїнських дій. Кремль утримує «армію» високооплачуваних так званих інтернет–тролів, до завдань яких входить написання вигідних Москові коментарів у соціальних мережах та інтернет–форумах,

впливаючи, такими чином, на громадську думку не лише в Росії та Україні, а й у Європі та США [12].

Українська медійна сфера виявилася неготовою протистояти таким технологіям, і вітчизняні засоби масової інформації, свідомо чи несвідомо, стали провідниками російської пропаганди, метою якої була підміна понять «окупанти» чи «російські військові» на «ввічливі люди зі зброєю». Відомий вітчизняний дослідник Г. Почепцов справедливо зазначає, що аналогічним чином росіяни запровадили в медіа-простір поняття «народний мер», «народний губернатор», прибравши таким чином прикмети незаконності самопроголошених лідерів сепаратистів. Натомість легальну українську владу російські засоби масової інформації подають не інакше як «хунта» і «самопроголошена київська влада» [13].

На відміну від України, Росія роками ґрунтовно готувалася до інформаційного та ідеологічного протистояння, вивчаючи світовий досвід застосування масово- та соціально-комунікаційних технологій і пристосовуючи його до своїх цілей. У Росії було написано десятки дисертацій і монографій, присвячених інформаційним війнам і використанню інформації в цілях геополітики. Поруч із глибокими дослідженнями масово-комунікаційних впливів, як, наприклад, праця Д. Ольшанського «Психологія мас» [14], у Росії значною популярністю користуються також праці С. Кара-Мурзи [15], І. Панаріна [16] та ряду інших авторів, які досить вільно інтерпретують історичні факти та західні комунікаційні теорії, пристосовуючи їх до потреб офіційної кремлівської пропаганди.

Російська комунікаційна школа за останні півтора десятиліття освоїла основні західні концепції масово- та соціально-комунікаційних впливів, сприймаючи їх через призму радянської, імперської ідеології та розглядаючи їх як інструментарій агресивної реалізації державних інтересів Російської Федерації на світовій арені в тому вигляді, у якому уявляє ці інтереси сучасна російська правляча верхівка. При цьому російські дослідники витворили своєрідний симбіоз, поєднавши радянські авторитарні технології пропаганди з новітніми західними досягненнями в галузі масових і соціальних комунікацій. Застосування комунікаційних технологій у реалізації зовнішньої політики Російської Федерації передбачено в нормативних документах останньої, зокрема в оновленій Концепції зовнішньої політики Російської Федерації (2013 р.) і у Федеральному законі «Про державну політику Російської Федерації по відношенню до співвітчизників за кордоном» (у редакції 2010 р.). Масово- та соціально-комунікаційні технології впливу Російської Федерації на зовнішню та внутрішню політику сусідніх держав, у тому числі на Україну, спрямовані на недопущення формування власної національної ідентичності, просуваючи, натомість, залучення громадян цих держав до так званого «русского мира» як спільного ідеологічного, мовно-культурного, релігійного, освітньо-наукового, мас-медійного середовища на базі російської євразійської ідентичності.

Сукупність заходів із застосування технологій масово- та соціально-комунікаційних впливів на свідомість і підсвідомість громадян України стали на заваді переходу від радянської до української ідентичності людей старшого покоління, а також

формували в значній кількості молодих людей, особливо на Сході та Півдні України, радянсько-російський менталітет та українофобію.

Відсутність україноцентричної гуманітарної політики зробила населення Криму та південно-східних регіонів України об'єктом зомбування з боку кремлівської пропаганди, сприяла зародженню їхньої відчуженості від решти країни, створила живильне середовище для культивування сепаратистських настроїв, породила зраду в лавах силових і правоохоронних органів України під час збройної агресії Росії.

Інформаційний фронт війни Росії проти України на думку Володимира Горбуліна розгортається одразу на кількох напрямках. Передусім: (1) серед населення в зоні конфлікту; (2) серед населення країни, проти якої здійснюється агресія, однак територія якої не охоплена конфліктом; (3) серед громадян країни агресора і (4) серед міжнародного співтовариства [17].

Зупинимось на основних формах і методах інформаційної війни, якими користується Росія. Сфабриковані повідомлення російських засобів масової інформації, що особливо активно поширюються на сході України, мають на меті формування негативного образу української влади та військовослужбовців, звинувачуючи її у фашизмі та утисках жителів Донецької і Луганської області. Для російських інформаційних «атак» характерні наступні тренди:

Телевізійні канали Російської Федерації систематично транслюють репортажі про «звірства карателів фашистської хунти». Так на каналі ОРТ вийшов сюжет, автор якого повідомляє, що українські бійці отримали наказ вбивати мирне населення, а воюють вони за обіцянку отримати винагороду – «клаптик землі и два раба» [18]. Телеканал РЕН-ТВ масово поширював сфабриковану інформацію про так звану «нову Хотинь», коли в селищах Саурівка і Степанівка Донецької області бійці української Нацгвардії нібито влаштували безчинства, вбивали всіх чоловіків, а жінок гвалтували.

Російські медіа відтворюють відеосюжети про українську владу у відредагованому вигляді, з відривом від контексту. «Перший канал» у випуску новин (14.11.2014 р.) повідомив про те, що Президент України Петро Порошенко нібито збирається задавити Донбас економічним пресингом, а донбаських дітей примусити сидіти в підвалах. Однак насправді у повній версії відеовиступу президент України говорить про те, що через те, що Донбас «відрізаний» від України озброєними бойовиками, страждають місцеві жителі, які змушені сидіти без пенсій та у підвалах.

Окрім того, у соціальних мережах поширюються підроблені фотографії, які демонструють наслідки «звірств», що відбуваються в Україні. Так на одній з фотографій в соцмережі «Однокласники» зображено собак, які обгризають схожі на людські кістки, та представляється як актуальне фото зі східної України: «Собаки доїдають труп українського бійця. ВСУ наплювати на своїх загиблих, а місцеві жителі відмовляються ховати тих, хто прийшов на їх землю поневолювати і вбивати». Однак фактично це фото було скопійоване з сайту демотиваторів. Російськими спецслужбами також була здійснена спроба дискредитувати мобілізацію українських військовослужбовців шляхом поширення чуток в

соціальних мережах про нібито затримання юнаків на вулицях та примусове відправлення їх до зони АТО [19].

Таким маніпулятивним технологіям з боку Російської Федерації сприяло і саме інформаційне середовище Сходу України, в якому відбувалось зомбування населення: російські телеканали були джерелом політичних новин для 78% жителів Сходу та Півдня України (відповідно до опитування з 8 по 18 лютого 2014 року). Крім того, незважаючи на тимчасове призупинення 25 березня 2014 року судом (за позовом Національної ради з питань телебачення і радіомовлення) ретрансляції на території України російських каналів «Первый канал. Всемирная сеть», «РТР–Планета», «Россия–24», «НТВ–Мир», багато місцевих провайдерських компаній не припиняли трансляцію через постійні погрози. Також у Донецьку і Донецькій області в радіусі до 70 км, що складає більше 37% населення області, мовлення ведуть виключно російські телеканали. При цьому з Волновахи ряд українських каналів досягає західної частини і центру Донецька, але якість сигналу при цьому багато в чому залежить від рельєфу місцевості. У Луганській області російські та сепаратистські телеканали транслуються з об'єктів в Луганську та Ровеньках, які контролює так звана ЛНР (охоплюють близько 56% населення області). Що стосується радіомовлення, то в Донецькій області російські радіостанції транслуються тільки з радіорелейних станцій (РРС) Донецька з територією покриття міста і населених пунктів в радіусі до 50 км (охоплено близько 35% населення області).

Така технічна ситуація стала визначником передбачуваних результатів соціологічних досліджень:

– підтримка 17% населення Луганської та Донецької області ідеї відокремлення регіону від України і створення незалежної держави (опитування станом на квітень 2014 р.);

– зміна свідомості переважної більшості населення Сходу. Зокрема, виникнення у донеччан відчуття страху перед радикально налаштованими жителями Західної України – «бандерівцями» (загрозу від них вбачають 60% опитаних), страху перед центральною владою в Києві (47%), страху утрчання європейських та американських політиків (38%). Менша частина основні загрози відчуває від громадян Росії, які беруть участь в організації проросійських мітингів (23%), і від російських політиків та військових (21%). В Луганській області проросійські настрої в деяких населених пунктах переважають у – 95% населення, а найменше їх (30%) в українізованій частині області, де історично більше українців.

Водночас безпосередній тиск на аудиторію та дія відповідного кумулятивного ефекту не вичерпують усього негативного впливу пропаганди. Зазвичай поза увагою залишається т.зв. зворотній вплив – ефект, що справляє пропаганда на суб'єкта її реалізації. Маємо підтвердження цього факту і в умовах російської агресії (зокрема, в публікації колишнього співробітника Російського інституту стратегічних досліджень О. Ситіна «Анатомія провала: О механізмих прийняття внешнеполитических решений Кремля») [20].

Підсумовуючи, можна сказати, що в процесі російської інформаційної агресії використовувались маніпулятивні механізми, що зокрема включали: систематичні фейкові репортажі про «карatelів київської

фашистської хунти», відредаговані відеосюжети про українську владу з відривом від контексту, поширення підроблених фотографій у соціальних мережах, які нібито демонструють наслідки «звірств», що відбуваються в Україні. Ефективності інформаційного впливу сприяло переважання російських джерел інформації в східних регіонах України – російські телеканали були джерелом політичних новин для 78% мешканців.

Такі маніпулятивні технології Російської Федерації порушували, зокрема, Європейську конвенцію про трансдонне телебачення, зокрема ст.7, у якій говориться: «програми в цілому, їх представлення та зміст повинні забезпечувати повагу до гідності людської особи та основних прав інших людей... Зокрема, вони не повинні: надмірно виділяти насильство і сприяти расової ненависті. Телемовник повинен забезпечувати, щоб в новинах факти і події подавались справедливо та сприяли вільному формуванню думок») та Кримінальний кодекс України ст.161., яка передбачає «...умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності...».

Пропагандистська кампанія, що ведеться проти України в інтересах зовнішнього агресора потребує цілісної та системної відповіді з боку держави, що передбачає вироблення більш чіткого та зрозумілого механізму науково обгрунтованого визначення пропаганди, маніпуляції та їх впливу на розгортання конфлікту. Так на думку дослідників: «Національні інтереси та безпека України потребують негайного розроблення і втілення комплексу державної інформаційної політики (внутрішньої та зовнішньої), розбудови вітчизняного гуманітарного простору з ефективним застосуванням сучасних масово- та соціально-комунікаційних технологій. Необхідним є залучення до розробки відповідного комплексу заходів вітчизняних науковців і фахівців-практиків у відповідних галузях» [21].

Найважливішим напрямом протидії інформаційній експансії геополітичних супротивників України є створення інформаційно-психологічних підрозділів для забезпечення психологічної безпеки особистості, суспільства, держави. Їх основне завдання – розробка і здійснення стратегічних та оперативних заходів із попередження і нейтралізації негативного інформаційно-психологічного впливу на державному, регіональному і місцевому рівнях. Суттєво зростає також обсяг інформаційно-аналітичної роботи. Виникає необхідність формування єдиної системи соціальної інформації України і державної системи інформаційного моніторингу. Такі системи мають аналізувати інформацію на різних рівнях (державному, регіональному, місцевому), а результати слід постійно враховувати при розробленні та проведенні заходів із забезпечення національної безпеки держави [22].

Стратегія формування позитивної для України суспільної думки в умовах збройного конфлікту є довгостроковою програмою дій в інформаційному середовищі світового співтовариства, узгодженою за метою, завданнями, умовами, засобами і ресурсами. Реалізувати цю стратегію мають спеціальні інформаційно-психологічні структури при різних органах державного, регіонального і місцевого

управління України. Інформаційно–психологічним структурам варто тісно взаємодіяти із засобами масової інформації, оскільки саме мас–медіа формують суспільну думку шляхом доведення інформаційного повідомлення і свого коментаря до аудиторії. Основними напрямками роботи із засобами масової інформації є:

1. Оперативне розповсюдження достовірної, повної та об'єктивної інформації про діяльність українських військовослужбовців у районі збройного конфлікту.

2. Підготовка і розповсюдження у засобах масової комунікації готових інформаційних, довідкових і роз'яснювальних матеріалів з метою цілеспрямованого просування інформації, в якій зацікавлені державна влада і силові структури.

3. Оцінка реакції суспільства на діяльність державної влади і силових відомств України в районі збройного конфлікту на основі публікацій і вироблення пропозицій за темами, характером і змістом інформації, яку доцільно розмістити в мас–медіа.

4. Організація стратегічної та оперативної взаємодії із засобами масової інформації на основі постійних ділових і доброзичливих відносин з їх представниками.

Основними формами взаємодії із засобами масової інформації є:

1. Організація прес–конференцій, брифінгів, інтерв'ю та інформаційних зустрічей державного керівництва і представників силових відомств із представниками мас–медіа.

2. Поширення в засобах масової комунікації офіційних повідомлень у формі прес–релізів.

3. Підготовка і поширення в засобах масової інформації друкованих, інформаційних, аудіо–, відео– і фотоматеріалів про діяльність українських військових і органів державного управління в районі збройного конфлікту.

4. Підтримка постійних робочих контактів із головними редакторами, журналістами газет і журналів, керівниками телерадіокомпаній та інформаційних агентств.

5. Аналіз, узагальнення й оцінка публікацій, що зачіпають інтереси державних і силових структур у районі збройного конфлікту.

6. Надання вітчизняним і зарубіжним засобам масової комунікації, що лояльно ставляться до української державної політики, ексклюзивної інформації за темами, що ще не висвітлювалися в пресі.

7. Забезпечення захисту прав і законних інтересів представників державних структур у районах збройних конфліктів у випадках оприлюднення наклепницьких матеріалів.

Сучасні інформаційні війни є формою соціальної взаємодії різних суб'єктів, що у своїх діях керуються стандартами відповідних моделей світу. На думку М. Сенченко, щоб вчасно і, головне, адекватно оцінити з інформаційної точки зору ситуацію, що склалася, потрібно вивчити форми та класифікувати інформаційний вплив з урахуванням його характеру, напряму й адресності. Означену проблему в збройних силах вирішують інформаційні війська, які сьогодні активно формуються в різних країнах світу, зокрема в США, Китаї, Російській Федерації, Польщі, Німеччині тощо. Основні завдання діяльності інформаційних військ Війни в Іраку, Лівії, Сирії й інших країнах показали,

що склад спеціальних військ має поповнюватись інформаційними структурами, здатними відбивати інформаційні атаки, а також виконувати відповідний комплекс бойових завдань оборонного й наступального характеру [23].

Ураховуючи підсумки війн і конфліктів XXI ст. до складу Української армії потрібно ввести інформаційні війська, що матимуть спеціальні організаційно–управлінські й аналітичні структури для протидії інформаційним агресіям. До складу таких інформаційних підрозділів мають входити представники державних і військових засобів масової інформації, міжнародні та внутрішньополітичні експерти, редактори, журналісти, сценаристи, оператори, хакери, перекладачі, працівники зв'язку, веб–дизайнери, які працюватимуть як на зовнішню, так і на внутрішню аудиторію, щоб просто і зрозуміло пояснювати світовому товариству принципи української ідеології.

Основні завдання діяльності інформаційних підрозділів такі: перше – стратегічний аналіз; друге – інформаційний вплив; третє – інформаційна протидія. Вони включають і координують питання, що перебувають у віданні різних органів. Для вирішення першого завдання слід створити центр стратегічного аналізу мереж управління. Його функції – це входження в мережі з подальшим блокуванням, контррозвідка, заходи з оперативного маскування, забезпечення безпеки власних сил і засобів, безпеки інформації.

Для вирішення другого завдання варто створити антикризовий центр, державний медіа–холдінг зі зв'язків із телеканалами й інформаційними агентствами для забезпечення їх потрібною інформацією. У ньому можуть бути задіяні державні засоби масової інформації, агентства зі зв'язків із суспільством, структури, пов'язані з підготовкою журналістів із міжнародної і військової тематики, телерадіомовлення.

Для вирішення третього завдання потрібно створити центр визначення критично важливих структур супротивника, їх фізичного знищення, радіоелектронної боротьби, психологічних і мережових (підготовка хакерів) операцій. Сьогоднішня підготовка спеціалістів у сфері інформаційних війн не дозволяє забезпечити Україну кадрами, що володіють необхідними практичними навичками для підтримання відповідної ідейної і морально–психологічної стійкості суспільства. Потрібна система підготовки кадрів для інформаційно–психологічного протиборства. Варто визначити, в яких навчальних закладах має здійснюватись їх багаторівнева підготовка, де будуть одночасно готувати спеціалістів зі стратегічного аналізу, інформаційного впливу й інформаційної протидії.

Інформаційна війна – реальний фактор геополітики, який, на жаль, недооцінювався політичною елітою України. І в цьому першопричина надзвичайно важливих не вирішених проблем сучасної України [22].

З метою суттєвого покращення стану вітчизняної інформаційної політики та національної безпеки загалом, зменшення інформаційно–психологічних впливів Російської Федерації та захисту інформаційного поля держави насамперед необхідно:

– створити плацдарм для якісної зміни внутрішньої та зовнішньої інформаційної політики, розробивши коротко– та середньострокову стратегію на основі

доповненої законодавчої та нормативно-правової бази, гармонізованої з нормами міжнародного права;

– припинити руйнацію моральної єдності українського суспільства та почати діяти в інтересах усієї єдиної української політичної нації, працювати на зближення політичних проєктів двох країн;

– взяти під контроль захист національної інформаційної сфери, водночас знаходити шляхи просування українського інформаційного продукту на територію Росії, шляхом використання сучасних високих технологій та розширення кола наших симпатиків;

– працювати на зростання іміджу України та її конкурентоспроможності на міжнародній арені шляхом підвищення та покращення її бренду;

– розвивати та поширювати іномовлення, а також вітчизняні Інтернет-ресурси іноземними мовами;

– усіма засобами проривати інформаційну блокаду РФ та обмежити російський інформаційний вплив на Півдні та Сході України;

– посилити контроль над ЗМІ інших країн, які функціонують та акредитовані в Україні;

– провести люстраційну політику серед власників українських медіа-ресурсів, зменшити вплив олігархів на ЗМІ;

– сприяти розвитку громадського медіа-сектора як незалежного, неупередженого, об'єктивного інституту, основна мета якого – донесення правомірної інформації до споживача;

– контролювати частотний ресурс біля власних кордонів, не допускати інформаційної контрабанди;

– суттєво покращити якість та збільшити кількість українського видавничого продукту, сприяти створенню гідних та цікавих телепрограм, розвитку вітчизняного кінематографу;

– замість заклику «не купуй російське» (саме інформаційний продукт) краще використовувати гасло «купувай українське, тому що воно якісне, рідне, модне та перевірене»;

– налагодити дієву роботу з проукраїнськими Інтернет-спільнотами, на основі яких створювати відповідні «троль» – угруповання на певним чином акцентувати їхню діяльність, створити блокаду Інтернет-ресурсів, які несуть загрозу інформаційній безпеці держави;

– сприяти діяльності громадських організацій, здатних виконувати інформаційно-психологічні операції та оперативне інформування;

– удосконалити рівень підготовки фахівців із інформаційної безпеки та протидії засобам психологічного впливу. Підсумовуючи, можна стверджувати, що виконання цих заходів дасть змогу зменшити конфронтацію між традиційними і новими центрами протистояння, унеможливить подальше маніпулювання суспільною свідомістю для досягнення широкомасштабної інформаційної експансії, сприятиме захисту інформаційного поля та інформаційній безпеці Української держави [24].

Поряд із відродженням всього сектору безпеки та підвищення обороноздатності Збройних сил України серед державних пріоритетів має бути системна україноцентрична гуманітарна політика, покликана дати ефективну відсіч російській гуманітарній агресії та слугувати інструментом зміцнення єдності українського

суспільства й підвалин незалежної державності України [11].

Таким чином, в основі протидії зовнішнім та внутрішнім інформаційно-дестабілізаційним впливам в контексті зміцнення інформаційної безпеки України в першу чергу лежить узгодження вітчизняного законодавства в інформаційній сфері з європейськими стандартами, а також здійснення контролю за безумовним його дотриманням. Не в останню чергу держава повинна активно розвивати інформаційні технології та забезпечувати умови для розвитку інформаційної інфраструктури. Активізація формування громадянського суспільства, яка відбулась нещодавно, повинна сприяти втіленню принципу безумовної правової рівності всіх учасників процесу інформаційної взаємодії незалежно від їх політичного, соціального та економічного статусу. В свою чергу саме це сприятиме тому, що обмеження доступу до інформації стане винятком із загального принципу відкритості інформації і здійснюватиметься тільки на основі законодавства. Лише законними засобами держава здатна забезпечити захист суспільства від неправдивої, перекрученої і недостовірної інформації, захистити національні інтереси. Запозичення досвіду провідних країн світу в інформаційній сфері, мудра кадрова політика, активна співпраця з міжнародними структурами щодо протидії інформаційному тероризму, хакерству можуть суттєво змінити баланс сил в інформаційній війні, яку нині розгорнув агресор.

Список використаних джерел

1. Бойко, ОД., 2010. 'Політичне маніпулювання', К.: *Академвидав*, 432 с.
2. Кочнев, И., '30 способов манипуляции людьми: ч.1 (1–15)'. [online] Доступно: <http://iterant.ru/30-sposobov-manipulyacii-chast-1/>.
3. Наталя, Ничта, 2012. 'Функціональна модель протидії психологічному маніпулюванню громадянською думкою', *Публічне урядування: теорія і практика*, №2 (10), с.68–74.
4. Ермаков, ЮА., 1995. 'Манипуляция личностью: Смысл, приемы, последствия', Екатеринбург.
5. Почепцов, ГГ., 2001. 'Теория коммуникации', М.: *Рефл-бук Ваклер*, 656 с.
6. Аронсон, Э., 2003. 'Эпоха пропаганды: механизмы убеждения, повседневно использование и злоупотребление', СПб.: *Прайм-ЕВРОЗНАК*, 84 с.
7. Кучма, Леся, 2011. 'Політична освіта та її роль у контексті основних стратегій протидії маніпулюванню', *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Вип.23, *Національний університет «Львівська політехніка»*, Л.
8. Эндмюллер, А., Вильгельм, Т., 2006. 'Техники манипуляции: распознавание и противодействие', М.: *Омега-Л*, 144 с.
9. Круглашов, АА. 'Способи протидії маніпулюванню електоральною поведінкою'. [online] Доступно: <http://old.pinchukfund.org/storage/students/works/2009/621.doc>
10. Кучма, Л., 2010. 'Подолання політичного маніпулювання: суб'єктний вимір', *Українська національна ідея: реалії 70 та перспективи розвитку*, Львів, Вип.22, с.70–75.
11. Володимир, Василенко. 'Війна 2014 року: спроба системного аналізу', *Український тиждень СпЕцРоЕКТ*, №42 (362), 17–23.10.2014.
12. Max, Seddon, 2014. 'Documents Show How Russia's Troll Army Hit America', *Buzz Feed*, June 2. Mode of access: <http://www.buzzfeed.com/maxseddon/documents-show-how-russias-troll-army-hitamerica>. – Title from the screen.
13. Почепцов, Г. 'Первая смысловая война в мире (Украина, Крым, Россия)', [online], *Mediasapiens.ua: веб-сайт*, 2014.
14. Ольшанский, ДВ., 2002. 'Психология масс', СПб.: *Питер*, 368 с.
15. Кара-Мурза, СГ., 2007. 'Манипуляция сознанием', М.: *Эксмо*, 864 с.

16. Панарин, ИН., 2006. 'Информационная война и геополитика', М.: *Покорение*, 560 с.
17. Горбулін, Володимир, 2015. '«Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу', «*Дзеркало тижня. Україна*», №2, 23 січня.
18. «Українці воюють, чтобы получить двух рабов из Донбасса и кусок земли» – репортаж «Первого канала» России. Видео'. [online] Доступно: http://censor.net.ua/video_news/310035/ukraintsy_voyuyut_chtoby_poluchit_dvuh_rabov_iz_donbassa_i_kusok_zemli_reportaj_pervogo_kanala_rossii
19. 'Российские спецслужбы пытаются дискредитировать мобилизацию в Украине – СНБО'. [online] Доступно: <http://www.segodnya.ua/ukraine/rossiyskie-specsluzhby-pytayutsya-diskreditirovat-mobilizaciyu-v-ukraine-snbo-541015.html>
20. Сытин, А. 'Анатомия провала: О механизме принятия внешнеполитических решений Кремля'. [online] Доступно: <https://www.facebook.com/alexander.syтин/posts/772114072866973?fref=nf>
21. Максим, Хилько, 2014. 'Масово–та соціально–комунікаційні технології в реалізації цілей зовнішньої політики російської федерації у XXI ст.', *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*, К., Вип.39, с.84–92.
22. Сенченко, М., 2014. 'Запорука національної безпеки в умовах інформаційної війни', *Вісник Книжкової палати*, №6.
23. Сенченко, М., 2014. 'Латентна світова інформаційна війна', К.: *Стебеляк*, 384 с.
24. Шевчук, П., 2014. 'Інформаційно–психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти', *Демократичне врядування. Науковий вісник*, Вип.13, с.15–26.

References

1. Vojko, OD., 2010. 'Politychne manipuljuvannja (Political manipulation)', К.: *Akademvydav*, 432 s.
2. Kochnev, L., '30 sposobov manipuljacii ljud'mi: ch.1 (1–15) (30 ways of manipulating people: part 1 (1–15))'. [online] Dostupno: <http://iterant.ru/30-sposobov-manipulyacii-chast-1/>.
3. Natalja, Nychta, 2012. 'Funkcional'na model' protydii' psihologichnomu manipuljuvannju gromads'koju dumkoju (Functional model of counteraction to psychological manipulation of public opinion)', *Publichne upravlinnja: teorija i praktyka*, №2 (10), s.68–74.
4. Ermakov, JuA., 1995. 'Manipuljacija lichnost'ju: Smysl, priemu, posledstvija (Manipulation of personality: Meaning, techniques, consequences)', Ekaterinburg.
5. Pohepcov, GG., 2001. 'Teorija kommunikacii (Communication theory)', М.: *Ref-buk Vakler*, 656 s.
6. Aronson, Je., 2003. 'Jepoha propagandy: mehanizmy ubezhdenija, povsednevnoe ispol'zovanie i zlupotreblenie (The era of propaganda: mechanisms of persuasion, everyday use and abuse)', SPb.: *Prajm-EVROZNAK*, 84 s.
7. Kuchma, Lesja, 2011. 'Politychna osvita ta i'i' rol' u konteksti osnovnyh strategij protydii' manipuljuvannju (Political education and its role in the context of the main strategies for counteracting manipulation)', *Ukrai'ns'ka nacional'na ideja: realii' ta perspektivy rozvytku*. Vyp.23, *Nacional'nyj universytet «L'viv's'ka politehnika»*, L.
8. Jendmjuller, A., Vil'gel'm, T., 2006. 'Tehniki manipuljacii: raspoznavanie i protivodejstvie (Manipulation techniques: recognition and counteraction)', М.: *Omega-L*, 144 s.
9. Kruglashov, AA. 'Sposoby protydii' manipuljuvannju elektroal'noju povedinkoju (Methods of countering electoral behavior manipulation)'. [online] Dostupno: <http://old.pinchukfund.org/storage/students/works/2009/621.doc>
10. Kuchma, L., 2010. 'Podolannja politychnogo manipuljuvannja: sub'jektivnyj vymir (Overcoming Political Manipulation: Subjective Measurement)', *Ukrai'ns'ka nacional'na ideja: realii' 70 ta perspektivy rozvytku*, L'viv, Vyp.22, s.70–75.
11. Volodymyr, Vasylenko. 'Vijna 2014 roku: sprobа systemnogo analizu (The 2014 war: An attempt to systematically analyze)', *Ukrai'ns'kyj tyzhden' SpEcpRoEKT*, №42 (362), 17–23.10.2014.
12. Max, Seddon, 2014. 'Documents Show How Russia's Troll Army Hit America', Buzz Feed, June 2. Mode of access: <http://www.buzzfeed.com/maxseddon/documents-show-how-russias-troll-army-hit-america>. – Title from the screen.

13. Pohepcov, G. 'Pervaja smyslovaja vojna v mire (Ukraina, Krym, Rossija) (The first semantic war in the world (Ukraine, Crimea, Russia))', [online], *Mediasapiens.ua: veb-sajt*, 2014.
14. Ol'shanskij, DV., 2002. 'Psihologija mass (Mass psychology)', SPb.: *Piter*, 368 s.
15. Kara–Murza, SG., 2007. 'Manipuljacija soznaniem (Mind manipulation)', М.: *Jeksmo*, 864 s.
16. Panarin, IN., 2006. 'Informacionnaja vojna i geopolitika (Information warfare and geopolitics)', М.: *Pokolenie*, 560 s.
17. Gorbulin, Volodymyr, 2015. '«Gibrydna vijna» jak ključovyj instrument rosijs'koi' geostrategii' revanshu («Hybrid War» as a key tool of Russian geostrategy of revenge)', «*Dzerkalo tyzhnja. Ukrai'na*», №2, 23 sichnja.
18. «Українці воюють, чтобы получить двух рабов из Донбасса и кусок земли» – reportazh «Pervogo kanala» Rossii. Video («Ukrainians are fighting to get two slaves from the Donbass and a piece of land» – a report from the First Channel of Russia. Video)'. [online] Dostupno: http://censor.net.ua/video_news/310035/ukraintsy_voyuyut_chtoby_poluchit_dvuh_rabov_iz_donbassa_i_kusok_zemli_reportaj_pervogo_kanala_rossii
19. 'Rossijskie specsluzhby pytajutsja diskreditirovat' mobilizaciyu v Ukraine – SNBO (Russian special services are trying to discredit the mobilization in Ukraine – NSDC)'. [online] Dostupno: <http://www.segodnya.ua/ukraine/rossiyskie-specsluzhby-pytayutsya-diskreditirovat-mobilizaciyu-v-ukraine-snbo-541015.html>
20. Sytin, A. 'Anatomija provala: O mehanizme prinjatija vneshnepolitieskih reshenij Kremlja (The Anatomy of Failure: On the Mechanism of Foreign Policy Decisions of the Kremlin)'. [online] Dostupno: <https://www.facebook.com/alexander.syтин/posts/772114072866973?fref=nf>
21. Maksym, Hyl'ko, 2014. 'Masovo–ta social'no–komunikacijni tehnologii' v realizacii' cilej zovnishn'oi' polityky rosijs'koi' federacii' u XXI st. (Mass and social and communication technologies in the realization of the goals of foreign policy of the Russian Federation in the XXI century)', *Naukovi praci Nacional'noi' biblioteki Ukrai'ny imeni V. I. Vernads'kogo*, K., Vyp.39, s.84–92.
22. Senchenko, M., 2014. 'Zaporuka nacional'noi' bezpeky v umovah informacijnoi (The key to national security in the context of information warfare) vijnny', *Visnyk Knyzhkovoji palaty*, №6.
23. Senchenko, M., 2014. 'Latentna svitova informacijna vijna (Latent world information warfare)', К.: *Stebeljak*, 384 s.
24. Shevchuk, P., 2014. 'Informacijno–psychologichna vijna Rosii' proty Ukrai'ny: jak i'j protydijaty (Information–psychological war of against Ukraine: how to counteract it)', *Demokratychnе vryaduvannja. Naukovyj visnyk*, Vyp.13, s.15–26.

Zakharenko K., Ph.D., Associate Professor, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), zhzhkot@gmail.com

Counteraction to manipulative influences (means, technologies, possibilities)

The modern globalized world is becoming more and more informationally every day, and it is often incomprehensible to people. Man is not able to independently obtain and verify all the information necessary for her, therefore, is compelled to perceive many things as truth. Thus, filling the necessary content of messages that are transmitted by various communication streams, it is possible to provide not only knowledge about the surrounding reality to the society, but also purposefully form emotional and behavioral stereotypes, an internal picture of the world of people, a peculiar cognitive-behavioral matrix, on which orientation in the world. And in this sense, the person of the information society is not free, since it is not possible to receive on its own full and, most importantly, reliable information about the events taking place. In the uncontrolled information space, the use of manipulative technologies by the government forces ultimately creates the visibility of democracy, but in reality, people control the skillful manipulators, imposing on their decisions. Citizens of Ukraine were unprepared for adequate perception of reality and adequate response to numerous attempts to influence public consciousness. Especially important in this context is the lack of an effective system of social and psychological protection in the whole society. Protection from manipulation requires additional research.

Keywords: person, information, culture, manipulation of consciousness.

* * *

УДК 1(091):165.18

Ільїна Г. В.,

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту інноваційної
та інвестиційної діяльності, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), galyna.ilyina@gmail.com,
ORCID iD0000-0001-8409-0696

Від естетики бачення до візуальної достовірності: джерела суб'єкт-об'єктної парадигми модерну

Розглядаються джерела «картезіанського перспективізму» як провідного «візуального режиму» доби Модерну. Аргументується, що з модерного візуального порядку, витоки якого містяться в наукових та культурних трансформаціях зазначеного періоду, народжується новий тип дослідника – це орієнтований на науковий раціональний стиль мислення спостерігач, метою якого є досягнення істинного знання про світ. Наукова орієнтація філософського світогляду Модерну стала можливою завдяки трьом ключовим передумовам у генезі культури мислення XV–XVII століть. По-перше, це становлення математично орієнтованого перспективізму в живописі, по-друге, відкриття у сфері оптики, по-третє, становлення тривимірної геометрії. Зазначені досягнення науки підготували появу нової картини світу, яка відокремилася від об'єкта і була покладена в основу сучасної наукової раціональності. Філософським втіленням «картезіанського перспективізму» стала філософія Рене Декарта, яка виступає методологічним підґрунтям для наукового світогляду, заснованого на розрізненні суб'єкта та об'єкта.

Ключові слова: скопичний режим, візуальний порядок, Модерн, картезіанський перспективізм, суб'єкт, об'єкт, мислення.

«Візуальний поворот», який констатується рядом сучасних дослідників, визначає особливості культурних паттернів сучасного суспільства. Візуалізація повсякденного світу людини привернула увагу до вивчення «скопичних режимів» різних епох і мисленневих систем. «Скопичний режим» (термін К. Метца) – це унікальний спосіб бачити світ, на основі якого формується візуальний порядок, властивий певній культурі. Дивитися на світ з однієї точки, з позиції «глядача», який об'єктивує побачене, водночас дистанціюючись від нього – це ознака «візуального порядку» Модерну, який сучасні дослідники називають «картезіанським перспективізмом». Дослідження особливостей цього візуального порядку та джерел його формування актуалізоване розвитком науки, культури, суспільства і філософії епохи сучасних трансформацій інформаційного суспільства.

Джерела та історико-філософські передумови формування «скопичних режимів» сучасності досліджують Х. Фостер та Р. Краусс. Витоки «картезіанського перспективізму» та його вплив на модерну культуру мислення розглядали Е. Панофські, М. Мерло-Понті та М. Фуко, а сучасні погляди на це поняття знаходимо у працях Дж. Бергера та М. Джей. Вплив наукових відкриттів у сфері оптики на становлення модерної філософії розкриваються у працях Дж. Крейрі та А. Гуле.

Основним завданням статті є аналіз теоретичних та соціокультурних витоків суб'єкт-об'єктної парадигми філософського мислення в контексті становлення «візуального режиму» пізнавальної діяльності епохи Модерну.

Відомий дослідник візуальної культури М. Джей описує картезіанський перспективізм як домінуючу візуальну модель сучасної доби, яка сформувалася внаслідок винайдення перспективи у візуальних мистецтвах Ренесансу та картезіанських ідей

суб'єктивної раціональності в філософії [9, р. 4]. Це сформувало філософський погляд на світ, який є статичним, таким, що охоплює світ з позиції споглядача в єдиній точці простору і часу. Модерна картина світу поділила його на суб'єктивний (той, що перебуває в полі зору споглядача – видимий світ, який даний в безпосередньому чуттєвому сприйнятті, що можливе *hicetnunc*) та об'єктивний (той, що може бути осягнутим тільки розумом, – а може і не бути). Вперше з'являється тривимірна, геометрична, науково-дослідна, суб'єктоцентрована модель світобачення.

Перспектива як ознака візуальної моделі вперше стає математично обґрунтованою (від лат. *perspicere* – «бачити через»). Новатором, який запровадив практичне використання перспективи у живописі є представник Італійського Кватроченто Ф. Брунеллескі, а теоретико-математичне обґрунтування цієї техніки здійснив Л.–Б. Альберті у трактаті «*De Pittura*» (1435–36 рр.). Теорія перспективи як математичний проект пропонує спростити навколишній простір, звівши його до простих ліній і форм, які переносяться на полотно. Відтак малюнок на живописному полотні представляє собою геометрію, яка покликана точно відтворити навколишню дійсність. При цьому, правила побудови перспективи передбачають наявність певного ідеального місця, в якому повинен перебувати глядач живописного зображення. Відтак встановлюється і геометрія самого погляду – уявна лінія між оком глядача і полотном, на яке нанесене зображення.

При цьому завданням живописного зображення є приховування від глядача того факту, що воно є всього лише зображенням: у праці «Живопис Мане» М. Фуко звертає увагу на те, що від епохи Кватроченто й аж до імпресіонізму Е. Мане живопис намагався не тільки власну двовимірність (і підкреслити тривимірність), але й заперечувати той факт, що картина вписана в прямокутник або квадрат рами [6, с. 21]. Виникає метафора, яка отримала назву «вікно Альберті» (за іменем її творця) – зображення на полотні є уявним «вікном», через яке можна побачити певну частину простору поза ним, при цьому передбачається, що насправді цей простір безмежний – він продовжується поза вікном, хоча й невидимий для глядача. Оскільки існує єдина точка у просторі, з якої ідеально спостерігається зображене на полотні, то, відповідно, змінивши цю точку власного перебування, глядач виходить за межі «симетричної візуальної піраміди або конусу, одна з вершин якої розсіювалася або концентрувалася в центральній точці картини, інша – в оці художника або глядача» [9, р. 6–7], і поза цим геометричним простором зображення сприймається викривлено, не істинно. Можна виявити декілька ключових наслідків зміни світогляду, які випливають із такого розуміння перспективи.

По-перше, геометризація простору на живописному полотні привела до уявлення про геометричний порядок світу в цілому. Якщо раніше живописці розуміли світ як «божественний текст» і творили на основі суб'єктивного естетичного бачення та натхнення, то тепер вони керуються безпристрасним, науково обґрунтованим, побудованим на математичних правилах процесом відтворення об'єктів. Художник більше не наївний і спонтанний творець, адже він переносить реальність на полотно в певному геометричному порядку, прагнучи

до точності та відповідності визначеним математичним принципам перспективістської техніки. Художник діє як нейтральний, незаангажований дослідник. Відкриття перспективи у живописі не тільки перетворило живопис на науку. Як зазначає Е. Панофскі, «суб'єктивне зорове враження було настільки раціоналізованим, що вже могло стати основою для побудови фундаментального, але в абсолютному сучасному сенсі «нескінченного» емпіричного світу (функцію ренесансної перспективи можна прямо порівняти з функцією критицизму, а функцію елліністичної римської перспективи з функцією скептицизму). Так був досягнутий перехід психофізіологічного простору в математичний, іншими словами: об'єктивізація суб'єктивного» [5, с. 87].

По-друге, перспектива створює дистанцію між людиною і предметом, хоча Е. Панофскі вважає це явище двостороннім, оскільки вона ж цю дистанцію і скасовує, адже «залучає в поле зору людини предметний світ, який протистоїть йому в самостійному бутті» [5, с. 88]. Око і предмет для перспективістського мислення є не менш важливими, ніж відстань між ними. Перспектива народжує «холодний погляд» [9, р. 8]: вона вимагає безпристрасності науково-орієнтованого підходу художника-спостерігача світу, який створює зображення, не орієнтуючись на психофізіологічні особливості людського ока, але вибудовує простір картини з математично обчислених елементів емпірично осягненого зором простору. Порівняно з середньовічним «окулярним бажанням» (Августин Блаженний), перспективізм, за словами М. Джея, «де-еротизує погляд» [9, р. 8]. З іншого боку, ця відстань народжує ідею, що позиція споглядача – це позиція суб'єкта, який споглядає дещо зовнішнє стосовно себе. Такий підхід матиме наслідки для відокремлення суб'єкта (глядача) і об'єкта (того, що споглядається) в епістемології Модерну. Разом із тим, слід зазначити, що сама відстань, зображена у трактатах ренесансних живописців за допомогою ліній, проведених від ока до полотна, перетворюється на дещо осягненне: вона постійно прокреслюється в уяві художника як математична величина, від якої залежить сприйняття зображення. Чи не звідси згодом постане філософське питання про роль відстань у процесі сприйняття, яке, наприклад, ірландський філософ Дж. Барклі зробить одним з ключових при конструювання власної теорії зору?

По-третє, ідеї перспективи формували «монокулярний», а не біокулярний зір: погляд людини, яка дивилася на зображення, був циклопічним поглядом одного ока. Це око було «статичним, немігаючим, і фіксованим, а не динамічним, рухомих і таким, які подальші дослідники назвуть «саккадичним», тобто таким, що перескакує щ однієї фокальної точки на іншу» [9, р. 7]. Відтак, темпорально погляд глядача – це погляд з однієї точки простору в один момент часу. Говорячи про те, як художник створює полотно, М. Джей розрізняє два різновиди погляду: gaze (англ.) – це тривалий, прискіпливий погляд, вдивляння, і glance – короткий, одномоментний погляд, зирк («саккадичний» погляд – це миттєвий і чіткий рух очима, який вихоплює з простору мить) [9, р. 8]. Монокулярність зору, на думку американського дослідника Дж. Крейрі, була, поруч із перспективою та геометричною оптикою, «одним із ренесансних кодів, через які візуальний світ

конструювався відповідно до систематизованих констант, і з яких будь-яка неусвідомленість і неправильність були виключені для того, щоб гарантувати формування гомогенного, об'єднаного і повністю зрозумілого світу» [8, р. 2]. З філософської точки зору це може означати, що саме монокулярне око робить світ єдиним, цілісним – воно субстанціоналізує світ. Розуміння того, що людина бачить кожним оком по-різному, з'явиться тільки у науці XIX століття, і саме з цього періоду холі стична субстанційність світу почне поступово розпадатися.

Отже, винайдення математичного обґрунтування перспективи у живописі стало поворотом у культурі мислення, об'єднуючи зорове сприйняття і розуміння світу. Якщо світ, який ми бачимо – це геометрично впорядкований світ, то існує спосіб пізнати цей геометричний порядок засобами розуму, треба тільки навчитися ним правильно користуватися. Наука про перспективу народжує суб'єкта, спостерігача об'єктів зовнішнього світу. Перспективізм робить світ пізнаваним. Проте виникає питання про те, якими саме засобами спостереження користується спостерігач? Око і розум стають проблемою філософського дослідження, оскільки в процесі зміни візуального порядку виникає необхідність переосмислити пізнавальні можливості людини.

Теоретики перспективізму зображують «візуальну піраміду» або «візуальний конус» – уявні лінії виходять з очей людини (які є оптичним центром процесу споглядання) й розширюються по всьому простору, доки не досягають полотна або об'єкту споглядання. Схожі малюнки роблять і науковці, які досліджують оптику та діоптрику – у вигляді піраміди вони зображують промені світла, які виходять з ока людини й спрямовуються до поверхні об'єкта, який споглядається. Винахід перспективи в мистецтві відбувається паралельно із зростанням інтересу науки до оптики та діоптрики – вони є другим джерелом становлення картезіанського перспективізму, поряд із живописом. Процес дослідження пізнавальних можливостей людини започатковується одним досить вагомим відкриттям у сфері оптики, який здійснив Й. Кеплер: вперше виявляється, що все, що людина бачить, відображається на сітківці її ока, схожого на камеру-обскуру. Аналогія ока до камери-обскури ставить питання спочатку фізичного та фізіологічного, але потім і теоретико-пізнавального характеру.

Як можливе пізнання, якщо наші знання про світ є лише відображенням на сітківці ока, наче на стіні камери-обскури? Слід зазначити, що камера-обскура для модерної доби є більш ніж просто механічним засобом. Дж. Крейрі вказує, що з кінця 1500-х і до кінця 1700-х років «структурні та оптичні принципи камери-обскури об'єдналися в домінуючу парадигму, через яку описувався статус і можливості спостерігача» [8, р. 31]. Вона стала моделлю, яка демонструвала той спосіб, яким спостереження приводить до істинного знання. «Це була епоха, – продовжує дослідник, – коли камера-обскура була одночасно і нероздільно центральною епістемологічною фігурою дискурсивного порядку, як у «Діоптриці» Р. Декарта, «Есеї про людське розуміння» Дж. Лока і Ляйбніцевої критики Лока, а також посідала основну позицію в ряді технічних і культурних практик, наприклад, у роботах Кеплера і Ньютона. Як комплексна техніка влади, вона була

засобом легітимації спостерігача, яка конституювала перцептуальну «істину», і вона окреслювала фіксований набір взаємозв'язків, які робили спостерігача суб'єктом» [8, р. 31].

У своїй праці «Діоптрика» Р. Декарт підтверджує теорію зору Й. Кеплера використавши його механістичну аналогію ока і камери–обскури. Саме з цієї аналогії випливає факт, який надалі сформує ідею дуалізму душі та тіла: якщо око схоже на камеру, якщо воно діє як камера, то воно є механізмом. Проте чи бачить саме око? Р. Декарт використовує кеплерівське відокремлення ока і фізичного світу для постановки питання про розділення розуму і сприйняття: у «Діоптриці» мислитель двічі говорить про те, що «бачить» розум – спочатку в «Четвертому дискурсі», коли йдеться про чуття в цілому: «Ми вже знаємо достатньо добре, що це розум, який відчуває, а не тіло; ми бачимо, коли розум збентежений будь-яким поривом або глибоким спогляданням, ціле тіло залишається без почуття, навіть коли воно в контакті з різними об'єктами» [1, с. 89]. Другим важливим фрагментом у «Діоптриці» є «Шостий дискурс», в якому Р. Декарт стверджує: «Перш за все, це розум бачить, а не око; і він може бачити безпосередньо тільки істину через втручання мозку» [1, с. 109]. Відтак, у своїй науковій теорії зору саме через аналіз візуального сприйняття Р. Декарт приходив до важливого висновку: сприймає душа, а не тіло.

Відтак, у візуальному режимі «картезіанського перспективізму» механіцизм проявляється в тому, до зір розглядається як лише механічний акт, і важливий не сам процес сприйняття людиною об'єктів зовнішнього світу, а здатність душі «бачити» і «сприймати» – і ця здатність відокремлена від тіла, Р. Декарт приписує її душі. Теорія зору доповнюється математичними науковими уявленнями Р. Декарта, який переосмислив поняття простору на основі його тривимірності (декартова система координат) – цей аспект можна пов'язати з перспективістськими тенденціями його позиції, адже створена художниками Ренесансу ідея перспективи показує той аспект простору, який М. Мерло–Понті назвав «глибиною» [4, с. 32]. Таким чином, Картезієй започатковує геометричний скопичний режим – і це тривимірна геометрія, яка робить простір світу пізнаваним, кількісно підраховуваним і механістичним за своєю суттю. І для того, щоб зрозуміти, наскільки правильні чи істинні ці розрахунки, потрібно зрозуміти, чи надійний в людини інструмент для пізнання світу.

Омана зору стає важливим аргументом картезіанської позиції щодо фізіологічного розрізнення процесу тілесного механізму зору безпосередньо акту візуального сприйняття. Зір нас обманує, оскільки бачить душа, а не око: механіка очей зрештою не настільки важлива, як вміння користуватися власним розумом, адже око може вводити нас в оману. Отже, Р. Декарт скептичний щодо даних органів чуття, і його позиція полягає в критиці перцепції. Вперше мислитель послідовно виражає свою позицію в XII Правилі для керівництва розумом. Він стверджує, що чуттєве сприйняття виникає так само, як печать наносить відбиток на воскові: «І не треба думати, що це сказано заради аналогії, – говорить мислитель, – але слід зрозуміти, що зовнішня фігура тіла, що сприймає, реально змінюється об'єктом таким самим способом, як фігура, яку утворює поверхня воску, змінюється печаттю» [3, с. 114]. Таким чином, у Р. Декарта органи

чуття зазнають безпосереднього, буквального впливу об'єктів сприйняття – око сприймає світло буквально, як відбиток на власній оболонці, яке залишає світло, потрапляючи на орган чуття. Відтак око – це «вікно» нашого розуму, і завданням розуму правильно зрозуміти зображення, що сприймається.

У «Метафізичних медитаціях» Р. Декарт розгортає цю думку, відокремлюючи розум та тіло. Картезіанське cogitatorодроджує суб'єкта, і перетворює світ на об'єкт. Засобами розуму можна довести достовірність власного Я. Для доведення достовірності зовнішнього світу Р. Декартові знадобилася аргументація щодо існування Бога. Оскільки існування власного мислення (мислячого Я) є раціонально доведеним, то слід довести, що зовнішній світ також існує. Мислитель за допомогою розуму шукає аргумент, який дав би йому можливість, по–перше, переконатися, що Бог існує, а по–друге, що Бог не є «ошуканцем», що він не вводить навмисне в оману, даючи хибні знання про світ. Р. Декарт аргументує існування Бога, посилаючись на те, що він сам як «скінченна субстанція» не міг би помислити «нескінченну субстанцію», якби такої не існувало [2]. Таким чином, Р. Декарт закладає фізіологічні передумови розрізнення тілесного і розумного в своїй «Діоптриці», коли, аналізуючи візуальне сприйняття, розділяє око і розум, що отримує в «Правилах для керування розумом» розвиток в ідеї відмінності між «відбитками» предметів зовнішнього світу на органах чуття, й надалі знаходить своє продовження у «Метафізичних медитаціях» в контексті проблеми розрізнення мислячого «Я» (суб'єктивного) та зовнішнього світу (об'єктивного), достовірного відповідно до божественного замислу. Збагнути зв'язок між суб'єктом та об'єктом можна тільки розумом.

Висновки і перспективи подальших розвідок. На основі аналізу витоків суб'єкт–об'єктної парадигми мислення доби Модерну можна виокремити ключові передумови становлення картезіанського перспективізму, а саме: винайдення перспективи у живописі Ренесансу; відкриття у сфері оптики, зокрема – винайдення Й. Кеплером сучасної теорії зору разом із активним використанням телескопів, мікроскопів, камери–обскури як розширення технічних можливостей людського ока; відкриття тривимірного геометричного простору в математиці; методичне відокремлення мислячого «Я» та зовнішнього світу в раціоналістичній картезіанській метафізиці. Внаслідок цих новацій формується візуальний порядок, центром якого є спостерігач – дослідник, який за допомогою розуму шукає істину. Відтак філософський перспективізм формується як аналогія до перспективізму в живописі: так само, як око глядача є центром споглядання зображення й бачить на живописному полотні невеликий геометрично проріхований фрагмент нескінченного світу, філософ своїми очима спостерігає світ, який можна осягнути, якщо правильно керуватися власним розумом. Таким чином відбувається становлення суб'єкт–об'єктної парадигми Модерну, заснованої на пошуку науково–методологічного обґрунтування візуальної достовірності. Хоча в епоху Модерну сформувався домінуючий «скопичний режим», проте він не був єдиним – дослідження альтернативних візуальних порядків в їх історико–філософському та соціокультурному вимірах

формує перспективу подальших розвідок у даному напрямку.

УДК 291.23

Іщук Н. В.,

кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії, біоетики
та історії медицини, Національний медичний
університет ім. О. О. Богомольця (Україна, Київ),
ishchuknb@gmail.com

Список використаних джерел

1. Декарт, Р., 1953. 'Диоптрика'. У: Декарт Р. *Рассуждение о методе с приложениями Диоптрика Метеоры Геометрия*, М.: Издательство Академии наук СССР, с.69–190.
2. Декарт, Р., 2014. 'Медитації про першу філософію / Метафізичні медитації', У: «Медитації» Декарта у дзеркалі сучасних тлумачень: Жан-Марі Бейсад, Жан-Люк Марйон, Кім Сан Он-Ван-Кун, К.: Дух і Літера, с.115–292.
3. Декарт, Р., 1989. 'Правила для руководства ума', У: Декарт Р. *Сочинения: в 2-х т.* Т.1. М.: Мысль, с.77–153.
4. Мерло-Понти, М., 1992. 'Око и дух', М.: Искусство.
5. Панофский, Э., 2004. 'Перспектива как «символическая форма». Готическая архитектура и схоластика', СПб: Азбука–классика.
6. Фуко, М., 2011. 'Живопись Мане', СПб: Владимир Даль.
7. Alloa, E., 2016. 'A Plea for Three Turns of the Screw', In: *Culture, Theory and Critique*, Volume 57, p.228–250.
8. Crary, J., 1988. *Techniques of the Observer: on Vision and Modernity in the 19 century*, Cambridge: MIT Press.
9. Jay, M., 1988. 'Scopic Regimes of Modernity', In: *Vision and Visuality*, Seattle: bay Press, p.3–23.

References

1. Dekart, R., 1953. 'Dioptrika (Dioptics)'. U: Dekart R. *Rassuzhdenie o metode s prilozhenijami Dioptrika Meteory Geometrija*, M.: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, s.69–190.
2. Dekart, R., 2014. 'Medytatsii' pro pershu filosofiju / Metafizichni medytatsii' (Meditation on the First Philosophy / Metaphysical Meditations)', U: «Medytatsii» Dekarta u dzerkali suchasnyh tлумачen': Zhan-Mari Bejsaad, Zhan-Ljuk Marjon, Kim San On-Van-Kun, K.: Duh i Litera, s.115–292.
3. Dekart, R., 1989. 'Pravila dlja rukovodstva uma (Rules to guide the mind)', U: Dekart R. *Sochinenija: v 2-h t.* T.1. M.: Mysl', s.77–153.
4. Merlo-Ponti, M., 1992. 'Oko i duh (Eye and spirit)', M.: Iskusstvo.
5. Panofskij, Je., 2004. 'Perspektiva kak «simvolicheskaja forma». Goticheskaja arhitektura i sholastika (Perspective as a «symbolic form». Gothic architecture and scholasticism)', Spb: Azbuka–klassika.
6. Fuko, M., 2011. 'Zhivopis' Mane (Painting mane)', Spb: Vladimir Dal'.
7. Alloa, E., 2016. 'A Plea for Three Turns of the Screw', In: *Culture, Theory and Critique*, Volume 57, p.228–250.
8. Crary, J., 1988. *Techniques of the Observer: on Vision and Modernity in the 19 century*, Cambridge: MIT Press.
9. Jay, M., 1988. 'Scopic Regimes of Modernity', In: *Vision and Visuality*, Seattle: bay Press, p.3–23.

Ilyina G. V., Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor, Department of Management of Innovation and Investment Activities, Kyiv National University Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv), galyna.ilyina@gmail.com, ORCID iD0000-0001-8409-0696

From aesthetics of vision to visual reliability: sources of modern subject-object paradigm

The article considers the sources of «Cartesian perspectivism» as the leading «visual regime» of Modern era. It is argued that from the modern visual order, the origins of which are contained in the scientific and cultural transformations of the period, a new type of researcher is born – an observer, oriented on scientific rationality whose goal is to achieve true knowledge about the world. Scientific orientation of the philosophical worldview of Modern period had three key prerequisites in the genesis of the thinking culture of the XV–XVII centuries. Firstly, it is the formation of a mathematically oriented perspective in painting; secondly, the discovery in the field of optics; thirdly, the formation of three-dimensional geometry. These achievements of science prepared the emergence of a new picture of the world, which separated the subject from the object and was the basis of modern scientific rationality. The philosophical embodiment of «Cartesian perspectivism» was the philosophy of René Descartes, which stands for a methodological foundation for a scientific outlook based on the distinction between subject and object.

Keywords: scopic regime, visual order, Modern era, Cartesian perspectivism, subject, object, thinking.

Духовні тенденції сучасності, значимі для православної громади-койнонії та теодіалогіки

Здійснюється рецепція значимих для розвитку койнонії-теорії (теодіалогіки) та койнонії-громади атрибутів сучасного суспільства. Серед найбільш впливових виокремлено такі: ринкові відносини та панування цінностей споживачього суспільства; індивідуалізація та атомізація; системна криза соціальності; актуальна зміна статусу Іншого та Чужого; істотні трансформації комунікативної культури нашого сучасника. Обґрунтовано, що основу конкуренції християнству в духовному просторі сучасного суспільства складають цінності ринку та споживачього суспільства, які формують антропологічну модель, контроверсійну православній. Інші «виклики» ранжуються за ступенем контроверсійності. Висловлено припущення, що подолання цих викликів можливе через актуалізацію дискурсів православної теологічної діалогу, когерентних сьогоденню.

Ключові слова: койнонія, діалог, койнонія-громада, койнонія-теорія (теодіалогіка), антидіалогізм.

Сучасна доба, яка більшістю дослідників характеризується як дещо концептуально невизначене, таке, що не піддається змістовному опису, а найкраще прояснюється через префікси «пост-» та навіть «між-». Найбільш вдало прояснюється через метафору незавершеності, відкритості, фрагментарності, еклетицистичності, контекстуальності, децентралізації, а також відсутності загальної конвенції з приводу того, «куди ми йдемо». Доба, яка за образним висловом В. Вельша, виступає «конституцією радикальної плюралістичності», в якій реальна радикальна плюралістичність становить основу конституції співтовариств, детермінуючи інші «плюралістичні образи смислу та дії» [4, с. 15–16].

Чи містить її парадигма «щось» ціннісно споріднене з християнством? За спільністю окремих мисленневих конструктив – так. Про це, зокрема, згадує Джон Буркхард, відмічаючи такі їхні об'єднувачі позиції: відмову від дуалістичного погляду на світ; від будь-яких форм «засадничості»; від «тоталізації» і ролі метанаративів; від антигуманного нігілізму; та, навпаки, схвальне ставлення до відносності та повернення іншого [14, р. 6]. В цілому погоджуючись з Дж. Буркхардом, не будемо надто перебільшувати їхні точки дотику, виокремивши два ключових локуси сучасного суспільства, які роблять неможливим їхній ціннісний діалог та тим більше синтез. Ними є *ринку та споживачьке суспільство як квінтесенція духовної ситуації сьогодення (виділено нами – Н. І.)*.

Названі цінності – ринку та споживачього суспільства складають й основну конкуренцію християнству в духовному просторі сучасного суспільства. Це й не дивно, адже християнство завжди орієнтувало людину на кардинально іншу аксіологічну модель. Зробивши осереддям своєї уваги людину в єдності з Богом, основу будь-яких позитивних суспільних змін воно вбачало в плеканні духовності та моральності людини, чеснотах, вкоріненних в євангельській моралі. Звідси артикулювалося завдання – виховання «внутрішньої» людини, покликаної до духовної прощі, а не до мирського успіху. Людини, яка б визнавала Божий закон основою свого світогляду й стосунків з іншими

людьми та відповідно християнського типу особистості як фундаменту евангелізації суспільства. Гіпотетично, якщо б християнське суспільство набуло історичного втілення, то це б була спільнота поєднаних любов'ю до Бога та один до одного братів у вірі, які працюючи «у поті чоло свого», жили відповідно іммобілістсько-іматеріальної мети християнського життя.

Звідси випливає, що найбільш руйнуючим для майбуття християнської спільноти є той лад, який сприяє утворенню типу особистості, протилежному християнському. Що ми й спостерігаємо на прикладі «людини ринку» й водночас пересічного представника споживацького суспільства з його приземленістю інтересів, бажань, цінностей, масовізацією ідей та вподобань, міщанською мораллю. Метою життя якого є добробут, комфорт та отримання задоволень «тут і зараз», а не на очікування торжества Царства Божого. Постмодерністична анархія бажань прагне бути вільною від всякої серйозності, а тому намагається звільнитися від релігії [10, с. 285]. Культ споживання як нова «громадянська релігія», якою є культ споживання, намагається домінувати, не залишаючи традиційній релігійності навіть приватного чи родинного простору як її життєвого світу [10, с. 287].

Специфіка ідеології ринку, за влучним висловом Девіда Гарта, полягає в тому, що «ринку переступає межі ідеологій; він представляє собою постхристиянську культуру комунікації, комерції та сучасних цінностей, міф, що формує економіку, політику та нрави модерну, ідеальний простір, в якому формуються бажання; це місце є будь-яке місце, дистанційованість всіх речей, тепер навіть і не ринкова площа, не місце зустрічей, не громадське місце, а просто суха, порожня дистанційованість, що поглинає будь-яку іншу дистанцію» [11, с. 645]. У цій фразі Д. Гартом вказує навіть не антихристиянську, а, якщо можна так висловитися, транسخристиянську доміную ринку. В контексті того, що християнство теж можна намагатися продати як товар, «запаковуючи» його у бажання людини бути долученою до вищої реальності, богообраною, відданою Богові та громаді. Йдеться про намагання ринку абсолютно все перетворювати на товар, навіть те, що ним не може стати ні за яких обставин, наприклад, віра в Бога. Та пов'язане з цим прагнення метафізики ринку допустити лише ті цінності, які можна піддати переоцінці та перевести в абстрактну оціночну шкалу одностайно-однозначного обміну. Опираючись на беззмістовну свободу, вкорінену в несвободі її прийняття людиною; приреченості людини витримати поділ між «приватним» та реальним з відповідним форматуванням бажань, які повинні мати лише речовинне та ділове значення. Та пов'язаний з цим досвід перевтілення себе в другого – особистості, яка споживається ринком та твориться ринком із того, що вона споживає» [11, с. 647–649]. Ймовірно у даному випадку слід говорити про, так би мовити «ринкового Протея», ситуативне «Я», яке не стільки пристосовується до ситуації, скільки пристосовується ситуацією до ринкового Ідола, холоднокровно цензора та «оцінщика» цього пристосування.

Ринку редує людину або до виробника або до споживача товару та включає її в таку саму мережу комунікацій з людьми. За таких умов відбувається ринкове оцінювання суть знецінювання людської

особистості, переведення її в дискурс функціонального призначення. Так утворюється, говорячи словами Е. Фромма «особистісний ринок» на якому продаються фахівці, мінова вартість яких складається з двох компонент – фахової компетентності та «приємної особистості». Особистість теж стає предметом продажу. Приємність особистості оцінюється як набір зовнішності, манер і затребуваних ринком рис характеру, таких як бадьорість, енергійність, честолюбство тощо. Додаткової вартості надають навички самопрезентації та самопіару. На маргінес переносяться такі, більш фундаментальні та важливі для міжособистісних стосунків риси характеру, як щирість, порядність, чесність [8, с. 72–73]. Найважливіше, апробований в межах ринку особистостей механізм, відтворюваний протягом тривалого часу, трансформує сприйняття людиною себе. Суб'єкт ринку – монадичний споживач вільного ринку або ж готовий до ризикованих починань капіталіст [11, с. 652] не піклується про справжню самореалізацію. Він радше навчений бути затребуваним «товаром» або тим, хто став «товаром» настільки, щоб визначати ціну на цей «товар», живучи у першому випадку за принципом: «Я – те, що Ви забажаєте!», а у другому – «Ви – те, що забажає від мене ринок!» Мінливість ринку не передбачає самоцінності особистості, навпаки, калькулює способи заміни однієї людини іншою; кругообіг перевтілень з вичерпуванням «ресурсу» одних людей та пошуком наступного джерела людських ресурсів. Стисло підсумовуючи, жити цінностями ринку все одно, що відвертаючись віх хреста Христового, поклонятися Золотому Тільцю.

Ринок – водночас і виробництво і споживання. Ринковий конс'юмерізм – надмірне споживання, актуальна життєва стратегія, спрямована на формування людини споживацької. Сучасне православ'я ж, як і в попередні часи, не схвалює надмірного споживання, вбачаючи в ньому вияв гріховності та порочності людини, результат її впадання в стан «прелесті». Не тільки через руйнівні для християнської духовності установки, але й, як зауважує М. Черенков через його спроможність витіснити справжніх християн у нішу меншості як у глобальному контексті, так і у більшості країн [10, с. 289]. Більш точно, запропонувати нашому сучаснику життєву стратегію, що відверне й відсторонить його від християнства. Це й не дивно, адже конс'юмерістські цінності антропологічно привабливі настільки, наскільки в усі часи був привабливим гедонізм. Бажання виступає суб'єктивною основою ринку, адже «він процвітає за рахунок бажання... Це не бажання Бога або іншого, а бажання нічого як такого, що виробляє лише заради зростання бажання»; «блукуючого бажання...», що тяжіє до споживацтва та наступної продажі та рекламування захоплюючого сміття та приємних зручностей [11, с. 649–650]. Зростаючи в геометричній прогресії бажання, возвеличуючись завдяки механізмам реклами, спроможні загінати собою християнську парадигму, відволікаючи від неї та формуючи кардинально інакшу життєву доміную. Складається ситуація, коли християнство переміщуються на «острівці», оточені океаном ринку.

Цінності споживацтва мають не тільки антихристиянській, але й антидіалогічний потенціал. Представляючи собою специфічний стиль життя, воно відрізняється, з одного боку, перевагою економіки над

культурою, а з другого, інтенцій споживання – над інтенціями діяльності та спілкування. Йдеться про його спроможність породжувати псевдодіалогічні та псевдоінтегруючі стратегії, що значно збіднюють міжособистісне спілкування. Сприяти численним інтеракціям з приводу товарів, їхніх характеристик і якостей та отриманих вражень від їхнього споживання. Об'єднувати споживачів навколо певного бренду чи окремого товару з метою створення відчуття причетності до фетишу, того, що він ніби містить, приховує, пропонує. Переносити певний товар у сферу статусної необхідності та символізації через надання йому тих характеристик, якими він не володіє насправді. Породжувати конс'юмерістську метафізику духів – особистісну форму товарної метафізики, коли споживацька ідеологія змушує через товарні маркери позначати важливі події та етапи власного життя; власні настрої, думки й почуття. В результаті всього цього – створювати квазірелігійний культу, переводячи релігійну енергію великої кількості людей в річище діонісійських практик.

Означена ситуація, так би мовити, панконсь'юмерізму унеможлиблює справжній діалог ціннісно та змістовно. Звісно, споживацтво не рівноцінне відсутності інтеракційного (взаємного) спілкування. Утім, воно зміщує його вектор від діалогу – спілкування з приводу цінностей (ідеальних – особистісних та спільнотних) у бік псевдодіалогу – спілкування навколо матеріальних цінностей (матеріальних і ідеальних – призначених для індивідуального та колективного споживання). Аксиологічно – від вищих цінностей – Бога, добра, краси, справедливості до їхнього забуття у жазі набуття певної речі, послуги, враження. Змістовно, через нівелювання можливості інтерсуб'єктивної комунікації завдяки реверсу фокусу комунікативної уваги. З одного боку, від іншої людини у модусі «Ти» на іншу людину у модусі «Воно» – фона для висловлення власних споживацьких вражень. З другого боку, від співбесідника–людини до предмету споживацьких прагнень – зреченого квазісуб'єкта з яким людина перебуває в «діалозі», захоплюючись, радіючи та навіть розмовляючи з ним. Цей квазісуб'єкт стає таким зусиллями рекламної машини брендинга, який накидає товару не існуючі якості, включаючи чуттєві локуси – захоплювати, дарувати свободу та відчуття легкості, вражати тощо. Брендінг товару, маючи на меті його продаж, змінює й аксіологічні установки самої людини–споживача – від спілкування до купування й колекціонування; від намагання знайти своє покликання до прагнення оточити себе фетишизованими маркерами власного благополуччя. В такий спосіб культивується споживацький тип особистості, яка існує за принципом: «Працюй та споживай!». Життя такої людини розмежується на дві частини: споживання благ та відтворення себе для найпродуктивнішого споживання. Спілкування ж інструменталізується, перетворюючись на ланку оптимізації цього процесу.

Як зауважує Д. Гарт, ринок та доміанта на споживанні переплавляють й «тугоплавкі цінності краси, нужденності, трепету, трансформуючи їх в універсальну цінність вартості», коли припиняють існувати «особливі чини краси та благодаті». Є лише з'єднуючі–уніфікуюча логіка, ім'я якої – мінова вартість. Та як результат цього – втрата почуттів, коли немає ні болю, ні здивування,

але наявний повний імунітет до благоговіння. Точним символом цього є анестезія... аспірін (що виражає гнітючий несмак світу та що розріджує кров) [11, с. 655]. Звідси й наступна антихристиянська доміанта ринку – неможливість провести межу між даром та предметом споживання, коли дар як такий ніби зникає, а «будь-яке суще приймає форму предмету споживання» [11, с. 655].

В ринковий спосіб, трансформуються й міжособистісні відносини, які мають бути або корисними або приємними. Тобто, такими, які дозволяють або продуктивно працювати, або ефективно, з максимальною насолодою, споживати. Сформована в ринковий спосіб особистість інтеріоризує власні цінності на інших людей, очікуючи від них того самого – сприяти задоволенню потреб, створювати відчуття комфорту та легкості тощо. В цьому ключі варто виокремити актуальну для сучасного суспільства модель «чистих відносин» в її, так би мовити, секулярному варіанті, а не так, як це розуміє католицька теологія. Йдеться про концепцію «чистих відносин» у Е. Гіденса [13], що, приміром, досить помітно виявляється у феномені так званої конфлюентної любові (термін Е. Гіденса). Під «чистими відносинами» ж слід розуміти стосунки, значимість яких обумовлена ними самими, точніше, їхньою евдемоністичною складовою. Ці стосунки засновані на емоційному спілкуванні; безумовному сприйнятті та прийнятті іншої особистості, взаємному саморозкриттю; не містять ніякої мети, окрім власного тривання. Але й припиняються так само, якщо одна із сторін через якісь внутрішні чи зовнішні обставини не відчуває більше радості від «чистого» спілкування з партнером.

Додамо також, що формування ринкового типу особистості супроводжується високою динамікою естетизації світосприйняття. Це зрозуміло, адже естетична доміанта, в сенсі яскравості, образності, привабливості покладена в основі стратегії продажу, призначених максимально швидко та вигідно продати товару. Одним із популярних способів продажу виступає мистецтво – універсальний код, зрозумілий переважній більшості людей, так би мовити, загальноприйнятий протокол смислів. Ще універсальнішим кодом для людей є краса, яка асоціюється зі здоров'ям, молодістю, щастям та надією на краще. Краса привертає увагу й захоплює, а значить змушує купувати. Краса невіддільна від моди, яка пропонує нам способи «упаковки» краси. Плинність моди лише підкреслює абсолютність краси. На «перетині» цих семіотичних доміант знаходиться призначення моди – дати можливість кожній людині стати ближчим до актуального естетичного ідеалу. Як це здійснити на практиці показують «герої» споживацької культури. Їхнє завдання продемонструвати публіці, як бути модним та стильним в сенсі не тільки одягу та аксесуарів, а поведінки та способу життя. В споживацькому суспільстві естетичний дискурс поширюється на різні сфери: не тільки продаж, а, приміром, громадське життя та політику, коли тому чи іншому політику обирається найоптимальніший його антропологічним характеристикам та соціальній «місії» одяг, манери та навіть призначений для зовнішнього споживання стиль життя.

Наступним важливою ознакою духовної ситуації сучасності, з позицій перспектив теодіалогіки, стає

зміна статусу Іншого та Чужого в сучасному суспільстві (принаймні, в країнах християнської цивілізації). Проблема полягає в тому, що всупереч задекларованим на рівні різноманітних державних та глобальних програм стратегія толерантності потребує певного соціального тла, сприятливого для мінімізації ксенофобії, страху та ненависті до Чужого або упередженості по відношенню до Іншого. Це досить складне завдання в умовах модульних швидкоплинних взаємодій, різноманітних ідейних впливів на тлі не завжди стабільної соціально-економічної ситуації та нашого життя в «плинні часи» (термін З. Баумана). Неусталеним є й саме поняття толерантності під яким розуміють досить широке коло явищ, які не підпадають під характеристики агресивної поведінки.

Більш детально. У сучасному цивілізованому суспільстві універсальним способом відповіді на інакшість (чи то іншість чи то чужість) другої людини виступає толерантність як форма лояльного неагресивного ставлення до «не схожого на тебе». Така культурна реакція на «не схожого» є вистражданою відповіддю цивілізованого суспільства на жертви світових та численних громадянських війн, революцій тощо. З позицій здорового глузду вона є зрозумілою – краще толерування (навіть, якщо воно й не зовсім щире), аніж ворожнеча.

Утім, маємо визнати, що толерантність – не однорідний феномен. Її ранжування відбувається за багатьма критеріями. Серед найоптимальніших назвемо запропоновану В. Лекторським градацію толерантності, по-перше, як байдужості до релігійних, філософських та решти поглядів іншого; по-друге, як поваги до іншого, погляди, світоглядні парадигми якого я не можу розуміти, з яким не можу взаємодіяти, разом з цим усвідомлюючи, що всі культури різні; по-третє, толерантність як зверхність щодо слабкості іншого, який має менш істинні переконання та зумовлена цим необхідність терпіти хибу поглядів іншого; по-четверте, толерантність як повага до позиції іншого, в поєднанні з установкою на взаємні зміни в поглядах в результаті критичного діалогу [7, с. 54]. Відтак, окрім позитивних наслідків стримування (але не усунення) агресивних імпульсів, толерантне суспільство може постати перед загрозою всезагальної байдужості до «іншого», вже не ворога, але й не друга; ближнього, але водночас далекого. Ще більш точно – незнайомця, якого я й не намагатимуся пізнати, аби не порушити його права на приватність. Одне із визначень толерантності пропонує її тлумачення як типу байдужості до форм насолоди іншого. Від зворотного, в нормі етичним «відгуком» на біль та страждання іншого є природна людська реакція – співстраждання. У випадку ж толерантності не варто шукати її «чистих» антропологічних відповідників або теоретичних аналогів цього конструкту серед простих норм моралі. Додамо, що толерантність, як будь-який синтетичний конструкт, потребує ідеологічної та інституційної підтримки й культивування, що зараз, власне, й відбувається.

Стимування проявів власної релігійності заради толерування до інших може мати різні наслідки. Один із них, назвав Ф. Фукуяма, який вважає, що обов'язок бути відкритим всім віруванням і «системам цінностей» світу послаблює можливість дотримуватися якоїсь

однієї доктрини через що сила суспільного життя йде до занепаду [9, с. 487]. В сучасному світі це виявляється в духовних пошуках себе, які можуть набувати різної форми: від віри до нігілізму; від духовного розвитку в лоні однієї релігії до прозелетизму або ж еклектизму, коли людина водночас поєднує, приміром, християнський світогляд з елементами якихось інших релігійних систем.

Сучасна людина вплетена в надзвичайно складну мережу відносин та стосунків: офіційних та емоційних, а більше всього «змішаних», тих, що поєднують компоненти перших та других. Толерантність становить офіційний дискурс цих відносин. Емоційність, чуттєвість та почуття – мають відношення до стосунків, ближнього кола людської взаємодії. Толерантності замало для того, що В. Гьосле називає переживаннями спільності, «переживання–Ми» [5, с. 88]. Будь-якій людині властиве бажання створити «Ми–спільність», докорінно відмінну від «Ми– суспільства». Якщо перше об'єднують спільні цінності, до друге – спільні інтереси [5, с. 89]. Тому «Ми–спільність» становить унікальний досвід, не доступний для колективістських форм соціальності, коли відмінність між Я й Ти не зникає, але є відчуття єдності натовпу; а разом із досвідом тривалої співпраці існує відчуття межі щирості та незворотності відвертості – правильного співвідношення близькості та дистанції [2, с. 88–92], й закладає надійний ґрунт для тривалої взаємодії. Звідси висновок, що будь-яка спільність, від сім'ї до християнської громади, побудована лише на цінності толерантності, без любові не тільки не може бути діяльнісною, але загалом не може бути.

Повертаючись до типології толерантності, хоча, з позицій теорії діалогу, потенційно діалогічною є друга та остання форми толерантності. Але важливішим є інше: байдужість чи зверхність не можуть бути його основою. Максимум, можливий за таких обставин – «етикетний діалог» як засіб уникнення «гострих кутів» та «гарячих конфліктів», данина вихованості та цивілізованості.

Ще більш складною є ситуація з розумінням відмінності між Іншим та Чужим. І справа не тільки в нелінійності верифікації та неоднозначності відповіді на питання: чи завжди Інший є Інакшим; чи завжди Інакший є Чужим? Думаємо, відбувається дещо складніше, а саме, розмивання меж між «іншістю» та «чужістю» як способом сприйняття інших та водночас «свійністю» як способом самосприйняття.

Згадаймо думку З. Баумана: «Чужий», який начебто зник, стає невидимим, але таким, який є скрізь і страх перед ним стає ірраціональним, проти якого не допомагає раціональна цінність толерантності [2, с. 22]. Зауважимо, ніщо так складно не піддається коректурі на рівні індивідуальної та суспільної свідомості, як те, що приховане в сфері несвідомого. Чужість, що перебуває «у тіні» здається ще більш загрозливою, адже, окрім, об'єктивних та накинутих їй якостей, лякає самою можливістю виходу «на світло». З позиції теорії діалогу Чужий – це локус порівняння, найефективніший ідентифікатор ідентичності, який в найкращий спосіб артикулює ціннісні позиції самої людини. Приховування Чужого від себе чи Чужості в собі рівноцінні у першому випадку – не бажанню зрозуміти антагоністичну позицію іншої людини; у другому – не бажанню зрозуміти справжнього себе. Як перший, так і другий випадок створюють ситуацію неможливості діалогу через

невизначеність позицій, коли дистанція залишається не вимірною, а значить не зрозуміло, чи ця людина перебуває від нас на відстані «діафора» (відмінності) чи «діастайс» (розділення)?

Пов'язана з попередньою проблема: короткозорість по відношенню до Чужого сполучається з далекозорістю по відношенню до Свого та навіть самого себе. Означені процеси плутанини сфер та ролей призводять до руйнування соціальності, причому як на рівні малої соціальної групи (спільноти) так й суспільства. В результаті моральних втрат зазнає й особистість, що перебуває у вирі цих пертурбацій.

Серед найскладніших «викликів» для християнського діалогізму в теорії та житті виступають атомізація та індивідуалізація суспільства. Як відомо, індивідуалізм як життєва стратегія передбачає примат вільної та відповідальної за свій вибір особистості. Особистості, яка самопокладає цілі на перший план висуваючи персональний інтерес, навіть якщо він йде всупереч інтересам спільноти. Звісно, що найоптимальніше індивідуалізм корелюється з індивідуалізованими («сам на сам з Богом») формами богоспілкування. Що, власне, й пояснює суттєве поширення цих форм у сучасному світі. З певними обмовками індивідуалістичний світогляд не суперечить християнській соціальній традиції протестантизму. Менш конвергентним він є до православної соціальної традиції з її спільнотною установкою – акценті на койнонійному (громада) та соборному (Вселенська Православна Церква) рівнях взаємодії.

Ще більш проблематичними вважаємо перспективи зближення койнонійної та атомістичної соціальних парадигм. Очевидно, атомізоване суспільство, що складається з вільних, автономних та байдужих один до одного людей, відбудовується на засадах навіть не несоборної, а контрсоборної парадигми. Якщо соборність представляє собою діалогічну парадигму колективності, спрямовану на досягнення повноти взаємодії–спілкування з Богом та один з одним, то виникаючу сьогодні контрсоборність доцільно охарактеризувати як колективний нарцисизм, ригористичну зосередженість на собі, причина якої – надмірне розширення «кілі» самості кожної окремої людини, коли «кола», «розростаючись» не перетинаються, а перекривають одне одного, утворюючи «сліпу пляму» несприйняття та нерозуміння Іншого; невміння відчувати та почути голос Того, що стоїть за твоєю «спиною». Про щось подібне, зокрема згадує Кетрін Хейлз, пишучи про ймовірні трансформації соціальності в майбутньому, коли окрема людина вважатиме себе «постлюдською спільнотою» «я» перетворюється на «ми» [12, с. 27]. Звідси – ілюзія власної виключності та виключності власного існування в світі, що не кореспондується не тільки з койнонійною, але й з будь-якою «людською» (довірливою, дружньою тощо) формами співжиття.

Сучасна доба – доба моралі без етики, розвивається за вектором постобов'язку, точніше, довільного «меню» обов'язків, сформованого самою людиною як вона сама того забажає. Більш точно, її варто назвати добою, коли ніхто не може змусити людину «до моралі». Тим більше на тлі все зростаючих трендів заміни стратегічної раціональності комунікативною, коли як в політичному, такі в приватному житті *єдиною* моральною нормою

може стати комунікативна відкритість (Offenheit). Маємо на увазі те, що будь-який вчинок, навіть аморальний, може бути виправданий, коли він не приховується, а оприлюднюється, тобто моральна поведінка та комунікативна відкритість вважаються синонімами [5, с. 70]. Це, звісно, суперечить здоровому глузду, але виступає на диво зручною, софістичноподібною стратегією, коли замість актуальної дотепер морального симулякра конформістського стибу – «бути моральним означає здаватися таким», пропонується ще більш аморфний варіант моральності – «бути моральним означає комунікативно маніфестувати як свою моральність, так і свою аморальність», тим самим легітимізуючи як першу, так і другу. Утім, що важливо, не забороняючи людини виявляти ексцентричність, так би мовити особисту забаганку поєднати комунікативну маніфестацію з моральним життям.

Насамкінець, в сучасному суспільстві змінюється характер спілкування між людьми. Спілкування перетворюється на комунікацію, інформаційний обмін між комунікантами. Зростає питома вага інтеракцій – «швидких» комунікативних взаємодій; підсилюється свобода обирати та бути обраним у якості «партнера» по комунікації, як і свобода перервати зв'язок. Загострюється відчуття дефіциту часу, що поєднується з прагненням до максимальної вигоди та насолоди. З'являється «смак» до сенсорнонасичених «наративів» аж до симуляції реальності, що перенасичує чуттєвість, яка надалі потребує все більшого й більшого стимулювання.

В комунікативному контексті, сенсорна насиченість спілкування не передбачає підсилення його діалогічної складової. Скоріше навпаки, стимулює спілкування в стилі екшн, коли дивитись та слухати зовсім не те саме, що побачити та почути; скоріше отримати враження чи вразити іншого, а не переконати. Ще радикальніше, мистецтво вразити іншого починає прирівнюватися до мистецтва його переконання. Зрозуміло, що швидка комунікація, більш орієнтована на обмін інформацією, а не обмін смислами. Утім, за умов «відкритості» її учасників та нескладності проблеми, вона не виключає діалогічного спілкування. Діалог не детермінується тривалістю комунікації. Але потребує значного часу, коли йдеться про складні питання й проблеми, зокрема ті, що стосуються релігійного життя.

Орієнтованість сучасної людини та спільнот людей на «швидкі» комунікації ще більше підсилюється через вироблення ментальних навичок спілкування в мережі Інтернет. Звертаючись до теоретиків інформаційного суспільства, серед позитивних якостей цього спілкування – зростання свободи та динаміки комунікацій, що дозволяє людині не тільки спілкуватися, але й розвиватися у той спосіб, який вона забажає. Серед негативних наслідків такі: відсутність в таких комунікаціях глибини та перетворення людини на людину–номаду [3, с. 110], кочівника, що рухаючись вперед, не зупиняється та ніде не затримується, «ковзаючи» не тільки по поверхні комп'ютерного екрану, але й по стосунках з іншими людьми, підмінивши їх глибину різноманітністю. Утворення так званої «Людини–Телематичної», «гомеостазу людини з машиною», коли не тільки «машина виконує лише те, чого від неї вимагає людина, але й людина виконує те, на що запрограмована машиною» [3, с. 83–86] втрачаючи справжню «людськість». Проти

чогось подібного застерігає й М. Кастельс, пишучи про здатність «реальної віртуальності» повністю охопити людину, занурюючи її у вигадані світи, підмінюючи собою реальність справжню [6, с. 58]. Тим самим відсторонюючи від спілкування не тільки з ближнім, але й від безпосереднього людського спілкування. З ним погоджується й З. Бауман, відмічаючи, що спілкування в Мережі одним із своїх наслідків має розвиток так званої «моральної сліпоти» – зумисної неповаги до іншого; свідомій відмові розуміти та визнавати людину іншого типу, розриваючи з тими, хто живий, реальний, щось робить та говорить поруч з нами, і все це заради вигаданого «друга» в Facebook [1, с. 16]. Для нас важливим є й інше – вже згадана нами тенденція підміни глибини активністю, кількістю, яскравістю, що створює зовсім іншу, порівняно з традиційним та модерним суспільством, парадигму людського життя. Водночас, як би там не було, завдяки Інтернет–простору створюється віртуальна Агора – чи то доповнення чи то альтернатива реальному безпосередньому людському спілкуванню.

Висновки. Духовна ситуація сучасності характеризується такими значимими для розвитку койноні–теорії (теодіалогіки) та койноні–громади рисами: пануванням цінностей споживацького суспільства; зміною статусу Іншого та Чужого; індивідуалізацією та атомізацією; системною кризою соціальності; суттєвими трансформаціями комунікативної культури сучасної людини.

Основну конкуренцію християнству в духовному просторі сучасного суспільства складають цінності ринку та споживацького суспільства як племені (трайбу) ринку (Ю. Н. Харарі). «Людини ринку» й водночас пересічний представник споживацького суспільства мету життя вбачає в набутті добробуту, комфорту та отриманні задоволень «тут і зараз». Ринок переступає межі ідеологій, формуючи ідеальний простір не як місце зустрічі, а простір порожньої дистанційованості, що поглинає будь–яку дистанцію (Д. Гарт), в тому числі й людську особистість та віру в Бога, перетворюючи на товар. Логіка ринку, підпорядкована логіці мінової вартості, формує людину як монадичного споживача – «ринкового Протея», ситуативне Я», яке не стільки пристосовується до ситуації, скільки пристосовується ситуацією до ринкового ідола. Він примушує людину до такої самої знеособленої комунікації з іншими людьми. За цих обставин відбувається ринкове оцінювання суть знецінювання людської особистості, переведення її в дискурс функціонального призначення, що конститує кардинально іншу, порівняно з християнською, антропологічну модель.

Антидіалогічним та антикойноніним потенціалом відрізняється й споживацтво, яке надає перевагу інтенціям споживання над інтенціями спілкування, конструюючи конс'юмерістську метафізику духів як квазірелігійний культ. Антидіалогічність цієї життєвої стратегії випливає із зміщення вектору спілкування від діалогу – спілкування з приводу цінностей (ідеальних – особистісних та спільнотних) у бік псевдодіалогу – спілкування навколо цінностей (матеріальних і ідеальних, призначених для індивідуального та колективного споживання). Аксиологічно, від вищих цінностей – Бога, добра, краси, справедливості до їхнього забуття у жазі набуття певною речі, послуги, враження.

Вагомою з теодіалогічних позицій є зміна статусу Іншого та Чужого в сучасному суспільстві. Сутність цих змін полягає в розмиванні межі між Мною та Іншим; Іншим та Чужим та навіть Мною та Своїм, Мною та власним «Я». Окрім позитивних наслідків приборкання агресивних спонук у суспільстві, така невизначеність екзистенційних меж має негативні наслідки не тільки для кристалізації людської особистості, але й для соціальності загалом.

Серед інших складностей актуалізації православної теодіалогічної парадигми слід назвати індивідуалізацію та, особливо, атомізацію суспільства, що перебувають у суперечності з койнонією та соборною парадигмами.

Заслугує на увагу й трансформація комунікативного простору сучасного суспільства, наповненого модульними сенсорнонасиченими комунікаціями, віртуалізованим спілкуванням у новоствореному комунікативному просторі мережі Інтернет. Ці аспекти, маючи амбівалентний вплив на стан соціальності сучасного суспільства, втілюють його найсуттєвіші комунікативні тенденції: естетизацію та зростання ваги «швидких» комунікацій, підміну глибини комунікацій їхньою різноманітністю; тенденції до відсторонення людини від безпосереднього спілкування на користь віртуального тощо.

Систематизовані духовні ознаки сьогодення є «викликами» для сучасного православ'я. Подолання цих викликів ми пов'язуємо з актуалізацією дискурсів православної теології діалогу, когерентних сьогоденню.

Список використаних джерел

1. Бауман, З., Донскіс, Л., 2014. 'Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності', пер. с англ., К.: ДУХІ ЛІТЕРА, 280 с.
2. Бауман, З., 2013. 'Плинні часи: життя в добу непевності', Пер. з англ. А. Марчинського, К.: Критика, 176 с.
3. Бодрийяр, Ж., 2006. 'Прозрачність зла', М.: Добросвет, КДУ, 258 с.
4. Вельш, В., 2004. 'Наш постмодерний модерн', К.: Альтерпрес.
5. Гьосле, В., 2003. 'Практична філософія в сучасному світі', Пер. з нім., примітки та післямова Анатолія Єрмоленка, К.: Лібра, 248 с.
6. Кастельс, М., 2000. 'Информационная эпоха: экономика, общество и культура', М.: ГУ ВШЭ, 608 с.
7. Лекторский, В.А., 2001. 'Толерантность, плюрализм и критицизм', *Толерантность и полисубъектная социальность. Материалы конференции*, Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 211 с.
8. Фромм, Э., 1992. 'Человек для себя. Исследование психологических проблем этики', Пер. с англ. и послесл. Л. А. Чернышевой, Мн.: Коллежим, 253 с.
9. Фукуяма, Ф., 2004. 'Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию', пер. с англ. Д. Павловой и др., М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 730 с.
10. Черенков, М., 2015. 'Глобальное (пост)секулярное общество как контекст и предмет миссиологии', *Новые горизонты миссии*, Под ред. П. Пеннера, В. Убейвовка, И. Русина, Черкаassy: Коллоквиум, с.282–297.
11. Харт, Д., 2010. 'Красота Бесконечного: Эстетика христианской истины. (Серия «Современное богословие»)', М.: Библийско–богословский институт св. апостола Андрея, 673 с.
12. Хейлз, Кетрін Н., 2013. 'Як ми стали постлюдством: Віртуальні тіла в кібернетичі, літературі та інформації', 2–ге вид., виправ, Пер. з англ., К.: Ніка–Центр, 426 с.
13. Giddens, A. 'Lecture 4: Family'. [online] http://news.bbc.co.uk/hi/english/static/events/reith_99/week4/week4.htm.
14. John, J. Burkhard. 2004. 'Apostolicity Then and Now: An Ecumenical Church in a Postmodern World', *John J. Collegeville, MN: Liturgical Press*, 250 p.

References

1. Bauman, Z., Donskis, L., 2014. 'Moral'na slipota. Vtrata chutlivosti u plynnij suchasnosti (Moral blindness. Loss of sensitivity in the fluidity of the present)', *per. s angl.*, K.: *DUH I LITERA*, 280 s.
2. Bauman, Z., 2013. 'Plynni chasy: zhyttja v dobu nepevnosti (Pliny times: life in the era of uncertainty)', *Per. z angl. A. Marchyn's kogo*, K.: *Krytyka*, 176 s.
3. Bodrijjar, Zh., 2006. 'Prozrachnost' zla (Transparency of evil)', M.: *Dobrosvet, KDU*, 258 s.
4. Vel'sh, V., 2004. 'Nash postmodernyj modern (Our postmodern modern)', K.: *Alterpres*.
5. G'osle, V., 2003. 'Praktychna filosofija v suchasnomu sviti (Practical philosophy in the modern world)', *Per. z nim., prymitky ta pisljamova Anatolija Jermolenka*, K.: *Libra*, 248 s.
6. Kastel's, M., 2000. 'Informacionnaja epoha: jekonomika, obshhestvo i kul'tura (Information age: economy, society and culture)', M.: *GU VShJe*, 608 s.
7. Lektorskij, VA., 2001. 'Tolerantnost', pljuralizm i kriticizm (Tolerance, Pluralism and Criticism)', *Tolerantnost' i polisub#ektnaja social'nost'*. *Materialy konferencii*, Ekaterinburg: *Izd-vo Ural'skogo universiteta*, 211 s.
8. Fromm, Je., 1992. 'Chelovek dlja sebja. Issledovanie psihologicheskikh problem jetiki (Man for himself. The study of psychological problems of ethics)', *Per. s angl. i poslesl. L. A. Chernyshevoj*, Mn.: *Kollegium*, 253 s.
9. Fukujama, F., 2004. 'Doverie: social'nye dobrodeteli i put' k процветанию (Trust: social virtues and the path to prosperity)', *per. s angl. D. Pavlovoj i dr.*, M.: *OOO «Izdatel'stvo AST»: ZAO NPP «Ermak»*, 730 s.
10. Cherenkov, M., 2015. 'Global'noe (post)sekularnoe obshhestvo kak kontekst i predmet missiologii (Global (post) secular society as a context and subject of missiology)', *Novye gorizonty missii. Pod red. P. Pennera, V. Ubejvovka, I. Rusina, Cherkassy: Kollokvium*, s.282–297.
11. Hart, D., 2010. 'Krasota Beskonechnogo: Jestetika hristianskoj istiny. (Serija «Sovremennoe bogoslovie») (The Beauty of the Infinite: The Aesthetics of Christian Truth. (Series «Contemporary Theology»))', M.: *Biblejsko-bogoslovskij institut sv. apostola Andreja*, 673 s.
12. Hejzl, Ketrin N., 2013. 'Jak my staly postjudstvom: Virtual'ni tila v kibernetyci, literaturi ta informatyci (As we became humanity: Virtual bodies in cybernetics, literature and computer science)', *2–ge vyd., vyprav. Per. z angl.*, K.: *Nika-Centr*, 426 s.
13. Giddens, A. 'Lecture 4: Family'. [online] http://news.bbc.co.uk/hi/english/static/events/reith_99/week4/week4.htm.
14. John, J. Burkhard. 2004. 'Apostolicity Then and Now: An Ecumenical Church in a Postmodern World', *John J. Collegeville, MN: Liturgical Press*, 250 p.

Ishchuk N. V., Candidate of Philosophy, Associate Professor, Department of Philosophy, Bioethics and History of Medicine, O. O. Bohomolets National Medical University (Ukraine, Kyiv), ishchuknb@gmail.com

Spiritual tendencies of the present time significant for the orthodox community—coionia and theodialogy

This paper deals with the reasoning of some significant attributes for the development of coionia—theology (theodialogy) and the coionia—community of modern society. Among the most influential are the following: market relations and the domination of the values of a consumer society; individualization and atomization; a systemic crisis of sociality; an actual change of the status of the Other and the Stranger; essential transformations of our contemporary's communicative culture. It is substantiated that the main rival of Christianity in the spiritual space of modern society is the values of the market and consumer society, which form an anthropological model, controversial to Orthodox. Other «challenges» are ranked by the degree of controversy. It is suggested that overcoming these challenges is possible due to an actualization of the discourses of the Orthodox theology of dialogue coherent to the present.

Keywords: coionia, dialogue, coionia—community, coionia—theory (theodialogy), anti-dialogism.

* * *

УДК 37:316.614:304.42

Коляда В. И.,

кандидат философских наук, доцент, директор, Запорожский международный независимый центр социологических, экономических и политических исследований «Интер–Полис» (Украина, Запорожье), v_kolyada@ua.fm

Гребинь С. Н.,

кандидат философских наук, старший преподаватель кафедры дидактики и методики преподавания естественно–математических дисциплин, Коммунальное учреждение «Запорожский областной институт последипломного педагогического образования» Запорожского областного совета (Украина, Запорожье), innasg@ukr.net

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ В ПЕДАГОГИКЕ

Рассматривается проблема социализации личности в связи с ее деятельностной сущностью. На основе деятельностного подхода анализируются некоторые аспекты процесса социокультурной детерминации сущности человеческой личности, ее формирования в ходе обучения и воспитания в современных условиях. Сама постановка проблемы социализации личности напрямую зависит от тех общих теоретических принципов, из которых исходят в педагогике. Прояснить эту методологическую основу представляется важным, так как это ближайшая и необходимая предпосылка исследования всего комплекса проблем воспитания и образования, встающих перед педагогической социологией.

Ключевые слова: социализация, личность, педагогическая социология, деятельность, биологическое, социальное, культура.

(статья друкється мовою оригіналу)

Дальнейшее развитие науки о человеке, методологически верное осмысление сущности человеческой личности в современных условиях заключается в том, чтобы не стоять на месте, не культивировать отжившие взгляды и представления о человеке, а каждый раз сверять действительное содержание наших представлений с тем приращением нового знания, которое объективно рождается в новых конкретно–исторических условиях. Фундаментальную методологию понимания сущности человеческой личности на основе деятельностного подхода в философской литературе разработал Э. В. Ильенков. С этой позиции мы и попытаемся рассмотреть проблему социализации личности в педагогике, *цель статьи* – на основе деятельностного подхода проанализировать некоторые аспекты процесса социокультурной детерминации сущности человеческой личности, ее формирования в ходе обучения и воспитания в современных условиях.

Человеческая личность не есть нечто данное от природы, неизменное и застывшее. Она представляет собой саморазвивающуюся социально–культурную целостность и имеет в своей основе деятельностную сущность, способную изменять не только внешний мир, но и саму себя в бесконечном процессе культурно–исторического саморазвития общества. И так как всякая человеческая личность как объективная реальность постоянно изменяется, то должно изменяться и наше знание о ней, причем с учетом не только ее специфических индивидуальных характеристик, но и всего комплекса материальных и социально–культурных отношений, влияющих на ее развитие и

формирование. В этой связи, считал Э. В. Ильенков, саму идею описать какой-то абстрактный «образ» человеческой личности исходя из ее природных или биологических предпосылок, понимаемых в духе психофизического параллелизма как нечто раз навсегда данное, исторически не развивающееся и неизменное, диалектико-материалистическая философия и психология всегда отвергали категорически. Получить конкретно-всеобщее, а значит, конкретно-историческое определение человеческой личности становится возможным не на пути эмпирического описания ее индивидуальных психологических черт и характеристик, а лишь в ходе содержательного анализа всего того многообразного спектра культурно-исторического развития общественного бытия, внутри которого рождается и живет человеческая личность, включая весь объективный контекст конкретных факторов ее социализации.

Для познания сущности человеческой личности важен анализ становления и развития, как самого общественного бытия (социально-культурной сферы), так и всей многообразной специфически человеческой деятельности в обществе. Необходим анализ всех многообразных форм ее творческой предметно-практической самореализации в обществе. Человеческая личность всегда предстает как реальная живая целостность, совокупность, «ансамбль» всех общественных отношений, конкретное единство всеобщего, особенного и единичного представителя рода человеческого. Только так понимаемая личность и может выступать, не как абстрактно-общее «понятие», полученное путем формально-логического обобщения в теории, а как живая, чувственно данная, конкретно-всеобщая целостность, тотальность и, одновременно, – человеческая индивидуальность.

«Человеческая индивидуальность, – пишет Э. В. Ильенков, – существует лишь там, где одно органическое тело человека находится в особом – социальном – отношении к самому себе, опосредованном через отношение к другому такому же телу с помощью искусственно созданного «органа», «внешней вещи» – с помощью орудия общения. Только внутри такой состоящей из «трех тел» системы и оказывается возможным проявление уникальной и загадочной способности человека «относится к самому себе как некоему другому», то есть возникновение личности, специфически человеческой индивидуальности. Там, где такой системы из «трех тел» нет, есть лишь биологическая индивидуальность, есть лишь естественно-природная предпосылка рождения человеческой индивидуальности, но, ни в коем случае не она сама как таковая» [1, с. 201].

Конечно же, исторические предпосылки и основания формирования и развития (социализации) человеческой индивидуальности коренятся не в ней самой, а в самой реальной жизни всего общества, в той социальной и культурной среде, внутри которой личность впервые рождается и, формируясь, сталкивается со всеми ее проблемами и противоречиями. Известно, что любая социальная система в соответствии со своими целями, задачами и идеалами (потребностями и интересами) создает определенную систему воспитания и образования, которая воспроизводит объективно именно

таких людей, какие нужны данному строю общества и в соответствующих пропорциях. И когда социальная система на определенном этапе своего развития приходит в состояние кризиса, а затем и разрушения всего своего устройства (что характерно для нашего времени), то эти противоречия находят свое отражение в остром конфликте (противоречии) между системой воспитания и образования личности и самой жизнью. В ситуации кардинальных социально-экономических и политических преобразований в обществе старые принципы, методы и формы воспитания (образования) и реальная жизнь начинают противоречить друг другу. В результате таких трансформаций, зачастую, жертвой оказывается именно субъект воспитания, т.е. живая, реальная человеческая личность. И если человек не сможет проявить максимальной жизненной стойкости, его личностные качества могут быть просто раздавлены новой социальной средой. Социальная система в целом (осознанно или бессознательно) детерминирует всё существо форм и методов воспитания, а также форму их преломления в понимании и практических действиях конкретного воспитателя.

Представляется, что для педагогической социологии проблема формирования личности воспитателя (воспитание воспитателя) становится одной из главных особенно тогда, когда общество переживает кризис и, соответственно, происходит стихийная коренная ломка и замена «парадигм» старого педагогического мышления на новые подходы. В этой связи, когда нарушается континуальность исторического бытия общества, потребность в переосмыслении новых проблем теории педагогической социологии становится актуальна и очевидна как никогда. Социологический анализ педагогической деятельности показывает, что на ее плечи ложится сложнейшая задача по своей масштабности в деле воспитания человека в обществе в период его острого социально-экономического кризиса. Исходя из этого, представляется целесообразным еще раз конкретизировать ее предмет.

Педагогическая социология – это социология, указывающая своим предикатом на вполне объективный, конкретно-прикладной характер ее специфического предмета. Актуальность предмета педагогической социологии как науки сегодня обусловлена тем, что такая сторона человеческой культуры как педагогическая деятельность требует своего научно-теоретического осмысления на основе конкретных методологических принципов понимания сущности социализации личности, в том числе, и понимания сущности деятельностного подхода. С другой стороны, верно, что сами методологические принципы не могут быть выработаны «до» или «независимо» от конкретного предмета исследования. Конкретные принципы познания всегда должны быть продиктованы внутренней логикой и спецификой самого же конкретного предмета науки. Разрешение этого противоречия и означает начало науки, становление и дальнейшее развитие ее специфического предмета и метода. В нашем случае речь идет о новой парадигме и конкретизации предмета современной педагогической социологии.

Итак, в общем и целом специфическим предметом современной педагогической социологии является человеческая личность, рассматриваемая

в системе педагогической деятельности общества. Последнее не исключает и того, что предметом педагогической социологии, например, может выступать и «возможный» тип личности школьника или студента, т.е. реконструкция определенной «модели» человеческой личности в конкретных условиях и с учетом влияния определенных факторов. В предметное поле современной педагогической социологии входит изучение социализации как всеобщего явления, объективно присущего обществу в целом (на конкретно-историческом этапе его развития и функционирования), но реализуемого в конкретной сфере его социокультурного бытия – в педагогической деятельности. Понятно, что цели и задачи последней направлены на социализацию личности. Исходя из такого понимания, педагогическая социология и должна, прежде всего, развернуть свое собственное, специфическое понимание этого феномена как субстанциальной основы взаимосвязи общества и человека в системе педагогической деятельности и, соответственно, в системе социологического знания. Представляется, что это достаточно сложная и многогранная проблема и ее решение еще предстоит осуществить в будущем. Однако некоторые методологические аспекты этого сложного вопроса мы попытаемся кратко сформулировать в данной статье.

В философской и социологической литературе достаточно распространено представление, согласно которому личность, индивидуальность уже каким-то образом в реальности существует, а затем просто наступает процесс ее социализации на определенном этапе развития. Все это, естественно, обусловлено различными факторами, о которых мы можем знать или не знать, и от чего зависит успех педагогической деятельности. Или другая, тоже крайняя точка зрения на предмет социализации личности, идущая от З. Фрейда, согласно которой социализация личности вообще завершается в детстве (в возрасте 5–6 лет) или позднее, в ранней юности. Таким образом, эмпирическое понимание процесса социализации личности сводится к следующей простой схеме. Во-первых, человеку (индивиду) противостоит природа и общество, т.е. мир человеческой культуры со сложившимися социальными связями, отношениями, социальными ролями, институтами, нравственными нормами, идеалами, которые человеку необходимо познать и усвоить. Во-вторых, в процессе воспитания и образования человеку необходимо усвоить все это и, тем самым, интегрироваться в социальную систему. В-третьих, как результат, ему предстоит стать «подлинной» человеческой личностью определенного типа, стандарт или «идеал» которой заранее уже кем-то предопределен (по образу и подобию «идеи души» у Платона).

Как следствие, такое понимание процесса становления личности (сформулированное явно или неявно) приводит к механистическому пониманию роли социальных факторов и других социальных институтов, которые затем, правда непонятно каким образом (все зависит от того, как этот процесс интерпретируется с определенной «педагогической» точки зрения, но каждый раз субъективно), детерминирует весь процесс дальнейшего хода социализации личности. Согласно этой простой логике, сама социализация сводится лишь к той части процесса формирования личности,

в лоне которой формируются «наиболее общие» и распространенные черты личности, проявляющиеся в социально организованной деятельности, регулируемой ролевой структурой общества. А кто, как и когда их устанавливает, одному «богу» известно.

В этой связи уместно напомнить, что Э. В. Ильенков вообще считал понятие «социализация личности» неудачным, потому, что оно уже предполагает, что личность будто бы как-то уже существует и до начала ее «социализации». На деле же «социализируется» не личность, верно считает Э. В. Ильенков, а естественно-природное тело новорожденного, которому еще лишь предстоит превратиться в личность в процессе этой «социализации», т.е. личность еще только должна будет возникнуть. И акт ее рождения не совпадает ни по времени, ни по существу с актом рождения человеческого тела, с днем физического появления его на свет. Личность возникает тогда, когда индивид начинает самостоятельно, как субъект, осуществлять внешнюю деятельность по нормам и эталонам, заданным ему извне – той культурой, в лоне которой он просыпается к человеческой жизни, к человеческой деятельности [2, с. 211].

Сама постановка, а затем и решение проблемы социализации человеческой личности имеет своей ближайшей предпосылкой выяснение принципиально важного вопроса: что такое личность, и в каком «реальном пространстве» она вообще существует? Только после того, как мы проясним эту проблему, можно заняться исследованием того, где, когда, как и почему происходят те объективные изменения в субъекте воспитания, которые приводят к появлению личности как таковой. Какие факторы лежат в основе ее социокультурного бытия в этом мире, а также выяснением того, каким образом они детерминируют весь ее жизненный путь. Более того, выяснение этого вопроса поможет понять и то, почему человеческая личность, при известных обстоятельствах, может быть человеком и утрачена! Другими словами, лицо у человека может остаться тем же самым, а вот личность стать другой, или ее вовсе не станет. То же самое и с раздвоением личности, когда в одном человеке параллельно сосуществуют два мирозозерцания и две системы этических, политических, моральных норм и ценностей.

Вопросы эти для педагогической социологии и теории социализации личности далеко не праздные, а принципиальные, имеющие свой глубокий педагогический и философский смысл. Таким образом, личность – это не раз навсегда богом данная «самость», а вполне объективная реальность, не только приобретенное, но и вырабатываемое качество, которое еще нужно суметь сохранить.

Другой аспект этой проблемы – соотношение биологического и социального в человеке. Если биологический индивид – это существо материальное (биологическое), а личность – продукт социальный, то где же реально рождается, осуществляется (функционирует) человеческая личность? Где лежат ее корни: в биологическом или социальном? Это старый философский вопрос из числа «вечных» проблем, а потому и сегодня актуален как для современной психологии и педагогики, так и современных антропологических концепций. Философия и педагогическая социология

тоже не должны его обходить. Ответ на него должен стать своего рода методологическим принципом дальнейшего анализа проблемы социализации личности.

При ближайшем рассмотрении данного вопроса представляется, что биологическое и социальное – это такие совершенно разные основания и феномены, которые к общему знаменателю в принципе не сводимы вообще. Однако, чтобы решить эту проблему, педагогической науке все же предстоит отыскать то «третье», внутри которого эти противоположности сосуществуют в единстве и где только единственно возможно впервые и возникает человеческая личность. Этим «третьим», общим знаменателем является человеческая практика, то есть предметно-деятельностное, творчески активное функционирование человеческого индивида в сфере материальных, социально-культурных связей и отношений в обществе. Практическая деятельность, направленная на внешний мир и на других людей – это и есть та реальность, которая одновременно выступает и как материальная, и как духовная основа человеческого бытия. Внутри этой специфической реальности и осуществляется целесообразная деятельность человеческой личности, действительное тождество идеального и реального, реальный переход одного в другое.

Под вещно-предметной, чувственно-материальной деятельностью, практикой человеческой личности мы понимаем ее взаимодействие (интериоризацию и эктериоризацию) со всем многообразным миром социально-культурного бытия (духовного и материального) общества, включая и освоение человеком самих методов воспитания, образования, нравственных, религиозных и других формообразований социума. В этом смысле, именно вещно-предметно-чувственная деятельность, идеальное и духовный мир человеческого бытия детерминируют, т.е. социализируют человеческую личность как таковую. А отсюда следует, что именно это реальное бытие, а не саму человеческую личность и нужно изменять, чтобы социализация личности была человеческой и гуманистической, а не «механической». Развитие личности повинуется не приказу, не нашему благому намерению сделать воспитуемого личностью, а объективной необходимости, исходящей извне и действительно побуждающей человека изменяться и преобразовываться в соответствующую реальностям общества личность в целом. Другими словами, каково общество, таковы и образующие его личности.

Существующие в современной философской и социологической литературе точки зрения на природу социализации личности зачастую носят эмпирический, описательный характер. Понятно, что это очень важное и необходимое условие для анализа и объяснения феномена социализации личности. Однако, наука о человеке – педагогическая социология, в частности, нуждается не только в описании, но и в объяснении данного явления. Представляется, что предпосылкой решения этой задачи должно стать философско-теоретическое обоснование категории социализации как всеобщего понятия философии, психологии и педагогики.

Концептуальное понимание природы социализации, а затем уже и отражение этого процесса в теоретической системе знания, сводится к тому, что это не пассивный (да и не активный, – словами здесь проблему не решить)

индивидуально-психологический акт созревания и усвоения человеческим индивидом мира человеческого бытия. Это процесс вполне объективный, то есть от воли и сознания отдельного человека независимый. Это процесс приобщения человека к предметно-практической, вещно-телесной, а на ее основе и духовной деятельности (и никак не наоборот!), выработанной в рамках коллективных форм освоения обществом органического и неорганического тела природы.

Человеческий индивид застает уже готовые условия жизни: общество, государство, нормы, ценности, идеалы, образование и воспитание – все то, что составляет сущность этического и общечеловеческого. Формы эти выработаны задолго до того, как человеческий индивид появляется на свет. Поэтому не конкретный индивид является носителем «цивилизации», а общество в целом, внутри которого и посредством которого и осуществляется социализация конкретной личности.

Итак, наше видение некоторых философско-методологических аспектов педагогической проблемы социализации личности заключается в следующем: сущность социализации личности состоит в овладении человеческим индивидом способами и приемами (нормами и эталонами, заданными человеку извне) вещно-опосредованного отношения к другим людям и на этой основе формировании сознательного отношения к самому себе. Что это за «вещи» и предметы, которые объективно включены в сферу опосредованной деятельности социализирующейся человеческой личности – это вопрос тоже важный, но другой. И его решение зависит так же всецело от понимания того, что мы понимаем под социализацией человеческой личности. Представляется, что списывать социально-педагогические проблемы, связанные со сложностью процесса социализации ребенка, на индивидуальные, биологические и психофизические различия субъектов воспитания (в том числе «природные задатки», «менталитет нации» или «новое поколение») после того, что современная психология и социология узнала о сущности человеческой личности, – это значит бездумно оправдывать несовершенство современной системы образования и воспитания, неспособность общества реализовать возложенную на него функцию воспитания, то есть функцию социализации нормальной человеческой личности. И задача современной подлинно научной педагогики состоит в достаточно простой вещи – нужно постараться грамотно ввести ребенка в мир человеческой культуры «головой».

Утверждение о «доминирующем» значении «субъективных» качеств или, так называемых, «природных задатков» у человеческого индивида в процессе его социализации является, на наш взгляд, ничем иным как аберрацией действительного положения вещей. Это всего лишь попытка списать сложные социально-практические проблемы социологии, психологии и педагогики на «матушку-природу». Современная психология уже давно доказала, что от природы дети математиками не рождаются точно так же, как не рождаются музыкантами или космонавтами. Научные истины всегда носят парадоксальный характер. Представления о «природных задатках» человека – результат проявления так называемой «превращенной формы» в педагогическом мышлении, неумение

осуществляют теоретический анализ специфического педагогического и психологического предмета, реальных социальных связей и отношений объективно присущих «социальному», человеческому бытию, неумение объяснить сущность формирования человеческой личности из предметных и духовно-практических форм деятельностного освоения человеком многообразного мира человеческой культуры.

Список использованных источников

1. Ильенков, ЭВ., 1979. 'Что же такое личность?', В: Э. В. Ильенков, *С чего начинается личность*, Москва: Политиздат.
2. Ильенков, ЭВ., 1991. 'Философия и культура', Москва: Политиздат.

References

1. Il'enkov, JEV., 1979. 'Chto zhe takoe lichnost'? (What is such the personality?). V: JEV. Il'enkov, *S chego nachinaetsja lichnost'*, Moskva: Politizdat.
2. Il'enkov, JEV., 1991. 'Filosofija i kul'tura (Philosophy and Culture)', Moskva: Politizdat.

Kolyada V. I., Candidate of Philosophy, Associate Professor, director of Zaporozhye international independent center of sociological, economic and political studies «Inter-Policy» (Ukraine, Zaporozhye), v_kolyada@ua.fm

Grebін S. N., Candidate of Philosophy, senior lecturer of the department of didactics and methods of teaching of natural-mathematical disciplines, Public institution «Zaporozhye Regional Institute of postgraduate pedagogical education» Zaporozhye Regional Council (Ukraine, Zaporozhye), innasg@ukr.net

Methodological aspects of problems of personality socialization in pedagogy

The article deals with the problem of personality socialization in connection with its activity essence. Some aspects of the process of socio-cultural determination of the essence of the human personality, its formation in the course of education and upbringing in modern conditions are analyzed on the basis of activity approach. The very formulation of the problem of the personality socialization depends directly on those general theoretical principles from which pedagogy proceeds. It is important to clarify this methodological basis, as it is the closest and necessary prerequisite for studying the whole complex of problems of upbringing and education facing pedagogical sociology.

Keywords: socialization, personality, pedagogical sociology, activity, biological, social, culture.

Коляда В. І., кандидат філософських наук, доцент, директор, Запорізький міжнародний незалежний центр соціологічних, економічних та політичних досліджень «Інтер-Поліс» (Україна, Запоріжжя), v_kolyada@ua.fm

Гребін С. М., кандидат філософських наук, старший викладач кафедри дидактики та методик викладання природничо-математичних дисциплін, Комунальний заклад «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Запорізької обласної ради (Україна, Запоріжжя), innasg@ukr.net

Методологічні аспекти проблеми соціалізації особистості в педагогіці

Розглядається проблема соціалізації особистості в зв'язку з її діяльнісною сутністю. На основі діялісного підходу аналізуються деякі аспекти процесу соціокультурної детермінації сутності людської особистості, її формування в ході навчання і виховання в сучасних умовах. Сама постановка проблеми соціалізації особистості безпосередньо залежить від тих загальних теоретичних принципів, з яких виходять в педагогіці. Прояснити цю методологічну основу видається важливим, так як це найбільш близька і необхідна передумова дослідження всього комплексу проблем виховання і освіти, що постають перед педагогічною соціологією.

Ключові слова: соціалізація, особистість, педагогічна соціологія, діяльність, біологічне, соціальне, культура.

УДК 316.0

Мелентьева Т. Н.,

кандидат философских наук, доцент
кафедры философии и социологии,
Национальный фармацевтический университет
(Украина, Харьков), vjbctdf27.5@gmail.com

Савченко А. А.,

старший преподаватель кафедры
философии и социологии, Национальный
фармацевтический университет
(Украина, Харьков), ay01031986@gmail.com

Труд как социальное явление и процесс

Рассматриваются вопросы касательно понятие труда как общественного явления и процесса. Проанализировано труд в социальном значении, роль труда в жизни каждого человека и общества в целом. Выделены факторы, влияющие на формирование социально-трудовых отношений. Труд есть способ обеспечения существования людей, человечества в целом, развития цивилизации. Однако современные особенности автоматизации производства и других видов организационных процессов изменяют содержание и сущность труда человека. Социология труда как специальная область социологической теории нуждается в том, чтобы в ее осмыслении, во-первых, был повышен уровень теоретического обобщения, чтобы она не выглядела как набор актуальных, важных, но не упорядоченных логикой социальных проблем; во-вторых, произведен критический отбор того лучшего, что накоплено в отечественной практике решения социальных задач производства, касающихся всего спектра трудовой деятельности людей. Сегодня социально-трудовые отношения претерпевают кардинальные изменения.

Ключевые слова: труд, условия труда, работник, конфликт, социально-трудовые отношения.

(статья друкється мовою оригіналу)

Социология труда – отрасль социологического знания, предметом изучения которой является труд как общественное явление, а также те общественные отношения, в которые вступают участники трудового процесса. Процесс труда включает: деятельность человека, или сам труд; предмет труда, т.е. то, на что направлена эта деятельность; орудия производства, которыми человек воздействует на этот предмет.

Вопрос изучения труда как социального явления изучают следующие исследователи, такие как В. Судаков, А. Ноур, С. Кравцов, В. Тихонович, Н. Ходоровская, Г. Чепурко, И. Ликарчук, Т. Петровская, К. Самойлик, О. Семченко, С. Хутка, А. Чабан.

Цель статьи состоит в аргументации научной значимости социологических исследований социально-интегративной сущности труда в контексте социологического понимания труда как социального явления и процесса.

Объектом социологии выступает труд как общественное явление и процесс. Труд является важнейшей сферой деятельности людей. Это процесс, который происходит между человеком и природой, процесс, в котором человек своей собственной деятельностью опосредует, регулирует и контролирует обмен веществ между собой и природой.

Труд – главный фактор воспроизводства общества как целостной системы, специфический способ человеческого бытия. В труде наиболее полно формируется и обнаруживается личность человека. Все виды человеческой деятельности (спорт, работа, игра, обучение) исторически развивались на основе трудовой деятельности и содержат в себе элементы последней.

Содержание труда—это социально–технологическая характеристика труда, которая учитывает распределение производственной деятельности по отраслям, виды трудовых операций, многообразие функций, физическое и интеллектуальное напряжение.

Характер труда отражает социально–экономическую специфику труда, закреплённость рабочих в разнообразных видах трудовой деятельности (физической или умственной, аграрной или индустриальной, организационной или исполнительской, простой или сложной, творческой или рутинной).

К **условиям труда** относятся, с одной стороны, социально–экономические условия, например, продолжительность рабочего дня и трудового года, оплата труда, требования к общеобразовательной и специальной подготовке рабочих и т.п.

Труд – основа функционирования и развития всякого человеческого общества, двигатель социального прогресса, естественная потребность, без которой не была бы возможна человеческая жизнь.

Социальная сущность труда реализуется в совокупности его социальных функций.

Функция создания материальных и духовных благ, общественного богатства. Заключается в создании благ и возможностей для удовлетворения человеческих потребностей.

Функция быть основой общества и общественного устройства. Труд приобретает общественную форму, становится основой общественных отношений, и прежде всего отношений собственности. В этой связи различают общества, основанные на общественной, частной и смешанной собственности на средства производства.

Функция меры распределения общественного богатства, меры потребления.

Функция быть сферой самовыражения, самоутверждения и развития человека. Труд не только средство удовлетворения потребностей человека, но и жизненно необходимое средство самовыражения, раскрытия и реализации творческих возможностей работника.

Социально–трудовые отношения – отношения, которые возникают между людьми в процессах, обусловленных трудовой деятельностью.

Факторы, влияющие на формирование социально–трудовых отношений:

– социальные положения различных групп в сфере труда;

– интересы, поведение групп и работников.

Субъектами социально–трудовых отношений являются: индивидуумы или социальные группы.

Наемный работник – это человек, заключивший трудовой договор с представителем предприятия, общественной организации или государства.

Работодатель – это человек, нанимающий для выполнения работы одного или нескольких работников. Работодатель может быть собственником средств производства или его представителем.

Профессиональный союз создается для защиты экономических интересов наемных работников или лиц свободных профессий в определенной сфере деятельности.

Государство как субъект социально–трудовых отношений в условиях рыночной экономики выступает в следующих основных ролях: законодатель

(разрабатывает правовые основы социально–трудовых отношений), защитник прав граждан и организаций, работодатель, посредник и арбитр при трудовых спорах.

По организационным формам выделяют следующие типы социально–трудовых отношений: патернализм, партнерство, конкуренция, солидарность, субсидиарность, дискриминация и конфликт.

Патернализм характеризуется значительной долей регламентации социально–трудовых отношений со стороны государства или руководства предприятия.

Партнерство – система детально проработанных правовых документов, в соответствии с которыми наемные работники, предприниматели и государство рассматриваются как партнеры в решении экономических и социальных задач.

Конкуренция между людьми или коллективами также может способствовать достижению синергетического эффекта. В частности, опыт показывает эффективность рационально организованной конкуренции между конструкторскими коллективами.

Солидарность предполагает общую ответственность и взаимную помощь, основанную на общности интересов группы людей. Солидарность проявляют и члены союзов работодателей, а также члены других союзов.

Субсидиарность означает стремление человека к личной ответственности за достижение своих целей и свои действия при решении социально–трудовых проблем.

Дискриминация – это основанное на произволе, незаконное ограничение прав субъектов социально–трудовых отношений. При дискриминации нарушаются принципы равенства возможностей на рынках труда.

Конфликт является крайним выражением противоречий в социально–трудовых отношениях. Наиболее явными формами трудовых конфликтов являются трудовые споры, забастовки, массовые увольнения (локауты).

Конфликт выступает предметом исследования многих наук. В социологии управления конфликт рассматривается как спор или столкновение при достижении определенных целей организации.

Конфликт – это противоречие, возникающее между людьми в процессе тех или иных вопросов. Возникновению конфликта способствуют противоречия, затрагивающие интересы, статус, моральное достоинство личности или группы.

Ранее существовала точка зрения, что конфликты создают напряженные отношения в коллективе, переключают внимание сотрудников с непосредственной работы на «выяснение отношений». На современном этапе конфликт не рассматривается как деструктивный элемент. Конфликт рассматривается как один из органических элементов организации, т.к. позволяет проявиться проблеме и способствует ее разрешению.

Значительный вклад в развитие науки конфликтологии внес социолог Р. Дарендорф. Он считал, что каждое общество в каждый момент времени пронизано рассогласованием и конфликтом. В своей концепции он выходит на понятие «жизненные шансы», что обозначает совокупность благоприятных экономических, социальных и политических возможностей для реализации, предоставляемых индивиду тем положением, которое он занимает в обществе. Но при

этом жизненные шансы распределены неравномерно. Это обусловлено статусной структурой, и возникающее неравенство порождает различные конфликты. Р. Дарендорф считает, что без конфликтов невозможен прогресс.

Т. Парсонс является представителем направления структурный функционализм и видит один из источников возникновения конфликтов в разрушении традиционной системы ценностей, которые, по его мнению, выступают одной из основ социальной стабильности общества.

Американский социолог Л. Козер предложил теорию конфликтного функционализма, в которой конфликт рассматривается как один из неизбежных и необходимых двигателей социального прогресса. По его мнению, конфликты необходимо разрешать институционализированным, законным путем, ибо только таким образом он будет играть позитивную функциональную роль, и способствовать поддержанию социального равновесия системы.

По мнению К. Боулдинга, конфликт – это ситуация, в которой стороны создают несовместимость своих позиций, и каждая из сторон стремится занять позицию, противоположную интересам другой. При этом участники конфликта, осознавая свое противостояние, организуются, чтобы выработать общую стратегию и тактику борьбы с противником.

К. Митчел полагал, что «только те организационные усилия, которые полностью удовлетворяют основные человеческие потребности, могут принести подлинное завершение конфликта, т.е. такое его разрешение, которое во всем объеме затрагивает предмет спора и устанавливает новые, самодостаточные отношения между противниками».

Таким образом, конфликт представляет собой многоаспектный, динамичный, развивающийся процесс, имеющий не только формы проявления, но и следующие стадии развития:

1. Конфликтная ситуация;
2. Собственно конфликт;
3. Разрешение конфликта.

Возникновение конфликта является результатом взаимодействия таких составляющих:

1. Ситуация (совокупность объективных предпосылок, провоцирующих возникновение конфликта);
2. Личность участника конфликта (осознание ею ситуации вступления в конфликт);
3. Отношение личности к ситуации (наличие у нее мотивов вступления в конфликт).

Существуют следующие причины возникновения конфликтов:

1. Неумение правильно сформулировать цель и постановка неверной цели руководителем;
2. Неумение учитывать индивидуальные особенности людей;
3. Инновационные изменения в структуре организации – смена руководителей, возникновение новых профессиональных групп, повышение по службе, понижение зарплаты;
4. Неправильное стимулирование подчиненных поощрением и наказанием;
5. Неверное отношение к критике;
6. Бестактность, а иногда и грубость со стороны руководителя.

Причиной конфликта может стать и случайное стечение обстоятельств. Такой конфликт трудно предусмотреть, и в этом случае руководителю приходится оперативно действовать по результатам, а не по упреждению конфликта.

Существуют различные классификации конфликтов. Остановимся на основных.

Конфликты делятся на естественные и искусственные. Естественные конфликты возникают сами собой при проявлении значительного несоответствия между чьим-то представлением о коллегах, организации, деятельности организации и т.д. Искусственные конфликты создаются людьми для реализации определенных целей, в том числе для снятия накопившегося стресса.

В зависимости от степени вовлечения в них сотрудников конфликты делятся на горизонтальные, вертикальные, смешанные. В горизонтальные конфликты вовлечены сотрудники, не состоящие в подчинении друг другу. В вертикальные конфликты вовлечены сотрудники, находящиеся в подчинении. Смешанные конфликты предполагают вовлечение сотрудников, как не состоящих в подчинении друг другу, так и находящихся в подчинении.

На основе социально-психологической типологии выделяют следующие виды конфликтов: конфликты коммуникации, конфликты власти и безвластия, внутриличностный конфликт, межличностный конфликт, конфликт между личностью и группой, межгрупповой конфликт.

Коммуникационный конфликт возникает при отсутствии обратной связи в организации.

Конфликты власти и безвластия возникают когда руководителю противостоит оппозиция, к которой примыкает большинство работников.

Внутриличностный конфликт связан с предъявлением человеку противоречивых требований относительно того, каким должен быть результат его работы.

Межличностный конфликт чаще всего связан с борьбой руководителя за ограниченные ресурсы, капитал, рабочую силу, время использования оборудования или одобрение проекта.

Конфликт между личностью и группой проявляется если ожидания группы противоречат ожиданиям отдельной личности.

Межгрупповые конфликты могут проявляться при столкновении профсоюза и администрации, формальных и неформальных организаций.

Определение руководителем вида конфликта очень важно для его разрешения. Выделяют следующие способы выхода из конфликта, основанные на непосредственных действиях руководителя:

1. Переговоры с оппонентами – при достижении компромисса может исчезнуть основа конфликта;
2. Изменить предмет конфликта, а значит, изменить отношение к конфликту;
3. Отделить споры между конфликтующими сторонами от проблемы, которую нужно решить, проанализировать ряд возможных путей решения проблемы и выбрать лучший из них, взаимоприемлемый для всех сторон конфликта;
4. Стремиться к созданию идеальных рабочих мест;
5. Использовать комплексный подход к минимизации конфликтных ситуаций.

Если основу конфликта составляют объективные условия, то его простое прерывание без принятия эффективных мер по преодолению причин может создать еще более острую ситуацию, так как после прерывания конфликта конфликтная ситуация сохраняется.

Выводы. Во-первых труд – это общее общественное явление. Это означает, что оно присуще любым общественным системам, начиная с примитивного общества и заканчивая современным. Данное явление определяет функционирование общества как непосредственно, так и опосредованно через другие общественные системы. Поэтому труд – это явление, лежащее в основе других общественных явлений. Во-вторых, основу труда составляет социально организованная осознанная и целенаправленная человеческая деятельность. Однако труд трактуется социологией как понятие шире, чем деятельность. Труд – это институт, который формируется социальной средой и в то же время создает условия общественной жизни. Труд – это сложная система общественных отношений, связанных с экономической, правовой, политической и другими системами. Это пространство формирования и передачи общественной информации и знаний. Труд – это результат деятельности, поскольку в любом сделанном общественном продукте присутствует труд человека. Вместе с тем следует понимать, что работа «рождается» только в человеческой активности. Он в обязательном порядке подразумевает цель, которую необходимо достичь, а также осознание условий и способов ее достижения. На это способен только человек, поэтому говорят, что труд – исключительно человеческая способность.

Список использованных источников

1. Адамчук, ВВ., Ромашов, ОВ., Сорокина, МЕ. 2000. 'Экономика и социология труда: учебник для вузов', М.: ЮНИТИ, 407 с.
2. Боулдинг, К., 1969. 'Общая теория систем – скелет науки', *Исследования по общей теории систем*, М.: Прогресс, с.106–124.
3. Дарендорф, Р., 1994. 'Элементы теории социального конфликта', *Социс (Социологические исследования)*, №5, с.142–147.
4. Зинченко, ГП., 2004. 'Социология управления. Серия «Высшее образование»', Ростов Н/Д.: Феникс, 384 с.
5. Ильин, ГЛ., 2005. 'Социология и психология управления: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений', М.: Издательский центр «Академия», 192 с.
6. Карташова, ЛВ., Никонова, ТВ., Соломанидина, ТО., 2006. 'Организационное поведение: учеб. пособие', М.: ИНФРА-М, 157 с.
7. Козер, ЛА., 2000. 'Функции социального конфликта', *пер. с англ. О. Назаровой; под общ. ред. Л. Г. Ионина*, Москва: Дом интеллектуальной книги: *Идея-пресс*, 295 с.
8. Кравченко, АИ., Тюрин, ИО., 2005. 'Социология управления: фундаментальный курс: учеб. пособие для студентов высших учебных заведений', М.: Академический проект, 1136 с.
9. Лукашевич, МП., 2001. 'Соціологія праці', К.: МАУП, 316 с.
10. Парсонс, Т., 1996. 'Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем', *под ред. Добренкова В. И., Американская социологическая мысль*, М., 478 с.
11. Ромашов, ОВ., 2001. 'Социология труда', М.: Гардарики, 319 с.
12. Шекшня, СВ., 2002. 'Управление персоналом современной организации: учеб.-практ. пособие', 5-е изд., *перераб. и доп.*, М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел – Синтез», 368 с.
13. Ядов, В., 2003. 'Стратегия социологического исследования', М.: Академкнига, Добросвет, 596 с.

References

1. Adamchuk, VV., Romashov, OV., Sorokina, ME. 2000. 'Jekonomika i sociologija truda: uchebnik dlja vuzov (Economics and sociology of labor: a textbook for universities)', М.: JuNITI, 407 s.

2. Boulding, K., 1969. 'Obshhaja teorija sistem – skelet nauki (General systems theory – the skeleton of science)', *Issledovanija po obshhej teorii sistem*, М.: Progress, с.106–124.
3. Darendorf, R., 1994. 'Jelementy teorii social'nogo konflikta (Elements of the theory of social conflict)', *Socis (Sociologicheskie issledovanija)*, №5, s.142–147.
4. Zinchenko, GP., 2004. 'Sociologija upravlenija. Serija «Vysshee obrazovanie» (Sociology of management. Series «Higher Education»)', Rostov N/D.: Feniks, 384 s.
5. Il'in, GL., 2005. 'Sociologija i psihologija upravlenija: ucheb. posobie dlja stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenij (Sociology and psychology of management: studies. allowance for students of higher educational institutions)', М.: Izdatel'skij centr «Akademija», 192 s.
6. Kartashova, LV., Nikonova, TV., Solomanidina, TO., 2006. 'Organizacionnoe povedenie: ucheb. posobie', М.: INFRA-M, 157 s.
7. Kozer, LA., 2000. 'Funkcii social'nogo konflikta (Functions of social conflict)', *per. s angl. O. Nazarovoj; pod obshh. red. L. G. Ionina*, Moskva: Dom intellektual'noj knigi: *Ideja-press*, 295 s.
8. Kravchenko, AI., Tjurina, IO., 2005. 'Sociologija upravlenija: fundamental'nyj kurs: ucheb. posobie dlja studentov vysshih uchebnyh zavedenij (Sociology of management: a fundamental course: studies. manual for university students)', М.: Akademicheskij projekt, 1136 s.
9. Lukashevych, MP., 2001. 'Sociologija praci (Sociology of labor)', К.: MAUP, 316 s.
10. Parsons, T., 1996. 'Sistema koordinat dejstvija i obshhaja teorija sistem dejstvija: kul'tura, lichnost' i mesto social'nyh sistem (The coordinate system of action and the general theory of action systems: culture, personality and place of social systems)', *pod red. Dobren'kova V. I., Amerikanskaja sociologicheskaja mysl'*, М., 478 s.
11. Romashov, OV., 2001. 'Sociologija truda (Sociology of labor)', М.: Gardariki, 319 s.
12. Shekshnja, SV., 2002. 'Upravlenie personalom sovremennoj organizacii: ucheb.-prakt. posobie (Personnel management of a modern organization: educational and practical manual)', 5-е изд., *перераб. i dop.*, М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел – Синтез», 368 s.
13. Jadov, V., 2003. 'Strategija sociologicheskogo issledovanija (Case study strategy)', М.: Akademkniga, Dobrosvet, 596 s.

Melentjeva T. N., Candidate of Philosophy, Associate Professor at the Department of Philosophy and Sociology of the National University of Pharmacy (Ukraine, Kharkov), Vjbcctdf27.5@gmail.com

Savchenko A. A., senior lecturer at the Department of Philosophy and Sociology of the National University of Pharmacy (Ukraine, Kharkov), ay01031986@gmail.com

Labor as a social phenomenon and a process

The paper is devoted to the issues of the concept of labor as a social phenomenon and a process. The labor in its social implication and role of labor in a life of every person and society as a whole has been analyzed. The factors which might affect the formation social and labor relations have been distinguished. Labor is a way of ensuring the existence of people, humanity as a whole, and development of civilization. However, the modern peculiarities of production automation and other types of organizational processes lead to the content and essence of human labor changing. Sociology of labor is a special field of sociological theory, and it is needed firstly, the level of theoretical generalization to be raised in the comprehension of sociology, so that it will look like a set of actual, important but not logically-ordered social problems; and secondly, a critical selection should be done of the best practices accumulated at a national level of solving social problems of manufacturing in regard to the whole range of people's work activities. Today, social and labor relations are undergoing significant changes.

Keywords: labor, working environment, worker, conflict, social and labor relations.

Melentjeva T. M., кандидат философських наук, доцент кафедри філософії та соціології, Національний фармацевтичний університет (Україна, Харків), Vjbcctdf27.5@gmail.com

Savchenko A. O., старший викладач кафедри філософії та соціології, Національний фармацевтичний університет (Україна, Харків), ay01031986@gmail.com

Праця як соціальне явище і процес

Розглядаються питання щодо поняття праці як суспільного явища і процесу. Проаналізовано працю в соціальному значенні, роль праці в житті кожної людини і суспільства в цілому. Виділено фактори, що впливають

на формування соціально-трудових відносин. Праця є спосіб забезпечення існування людей, людства в цілому, розвитку цивілізації. Однак сучасні особливості автоматизації виробництва і інших видів організаційних процесів змінюють зміст і сутність праці людини. Соціологія праці як спеціальна область соціологічної теорії потребує того, щоб в її осмисленні, по-перше, був підвищений рівень теоретичного узагальнення, щоб вона не виглядала як набір актуальних, важливих, але не впорядкованих логікою соціальних проблем; по-друге, проведений критичний відбір того крапцю, що накопичено у вітчизняній практиці вирішення соціальних завдань виробництва, що стосуються всього спектру трудової діяльності людей. Сьогодні соціально-трудові відносини зазнають кардинальних змін.

Ключові слова: праця, умови праці, працівник, конфлікт, соціально-трудові відносини.

* * *

УДК 003.26

Михальчук А. О.,
аспірант кафедри культурології,
Східноєвропейський національний
університет ім. Лесі Українки (Україна, Луцьк),
mykhalchuk.andrew@gmail.com, 0000-0002-2195-4933

СТИЛІ КОДУВАННЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ІНТЕЛЕКТ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Здійснено філософсько-науковий аналіз концепту «інформаційного суспільства», що ґрунтується на нелінійному підході до аналізу трансформації людського буття в умовах стрімкого розвитку медіакомунікацій. Поява нових стилів та стилів кодування інформації та різноманітних механізмів передачі даних дозволяє досліджувати коди в різних сферах наукового пізнання, зокрема, технічного, і соціального, та безпосередньо впливати на інтелект людини через знаково-символічні форми. Обґрунтовано, що стилі кодування даних є важливим елементом розвитку інформаційного суспільства в умовах стрімкої індустріалізації комп'ютерних технологій та обумовлюють суттєві зміни у психічних та ментальних процесах. Медіакомунікації поступово змінюють звичне спілкування, поступово трансформуючи процеси мислення людини в напрямку від реального до віртуального. Реальний вимір є сферою нелінійного наукового пізнання; а віртуальний – проекцією нової цифрової реальності, і в ньому переважас не абстрактне, а інтегративно-технологічне мислення.

Ключові слова: інформаційне суспільство, криптографічний код, кодування даних, медіаінформаційний детермінізм, постнекласична наука, інформаційні технології, медіакомунікація, нейро-лінгвістичне кодування (НЛП).

Інформаційне суспільство є одним із етапів трансформації постіндустріального суспільства, у якому інформація виконує головну роль в еру цифрових технологій. Стрімкий розвиток науково-технічного процесу в умовах індустріального буму почав активно впливати на формування нового інформаційного мислення, раніше невідомого суспільству. Інформація стала важливим джерелом сприйняття людиною світу, а з розвитком інформації продовжив еволюцію власне «код», який частково змінив космологічну концепцію відтворення такої інформації в рамках інформаційного суспільства.

На думку батька кібернетики Н. Віннера, «інформація – це послідовність сигналів, що передаються від передавача до приймача, на основі накопичення даних в зберігаючому пристрої, який в свою чергу обробляє та видає отримані дані у вигляді готових результатів» [3, с. 4].

З появою нових інноваційних технологій, мережі Інтернет, GRID-технологій, хмарних технологій, SMART-технологій постало нове технічне завдання перед інформаційним суспільством – безпека передачі даних та механізми запобігання кібератак важливих стратегічних для суспільства (країни) об'єктів, що пасивно впливає на інтелект людини та активно впливає на нелінійне світосприйняття людиною світу.

Аналіз досліджень з цієї проблеми. Сьогодні динамічно-експоненціальний розвиток поширення інформації різними каналами, вузлами та мережами зумовлює вчених і дослідників шукати нові стилі кодування даних для безпечної передачі/отримання інформації. Кодування інформації не тільки здатне прогнозувати розвиток інформаційного суспільства шляхом електронних сценаріїв, а й впливати на прийняття необхідних критичних рішень в момент певної технологічної катастрофи. Такі динамічні сценарії віртуальних подій дозволяють знаходити ті технологічні варіанти, які будуть найоптимальнішими для суспільства.

Цей прискорений суспільний розвиток актуалізує проблему безпеки даних, адже вплив інформації на інтелект людини стає дедалі більшим в сучасному цифровому світі.

Теоретико-методологічні засади концепту «інформаційного суспільства» у той чи інший спосіб висвітлювались у працях вітчизняних та світових учених, як: Д. Белл, Дж. Гелбрейт, М. Кастельс, Дж. Мартін, М. Маклюен, Й. Масуд, Дж. Нейсбіт, Е. Тофлер, Д. Тапскотт, Ф. Уебстер, О. Воробйова, В. Даніліян, М. Кравець, Н. Лазарович, В. Політанський, К. Райда. Вплив систем захисту інформації на інтелект людини висвітлено в працях таких науковців, як: Р. Бендлер, Л. Вітгенштейн, Л. Виготський, Д. Гріндер, А. Кожибські, Р. Лілтс, Н. Луман, Ч. Морріс, Ж. Піаже, С. Пінкер, А. Потебня, Ф. де Соссюр та інші.

Метою статті філософсько-антропологічний аналіз стилів сучасного кодування та їх вплив на розвиток процесу мислення та інтелект людини.

Завдання: 1) проаналізувати специфіку нейро-лінгвістичного кодування інформації; 2) вплив кодування на інтелект людини.

Інформаційне суспільство – це тип соціального устрою, в якому більшість структурованих елементів (людей) працюють над процесами виробництва, зберігання, обробки, передачі та реалізації інформації, що трансформується у вищу її форму – науково-культурну цінність знання.

Доволі цікавим та специфічним відкриттям цього парадоксу була теорія Теодора Рошака (1986), критикуючи висунуті різноманітні теорії інформаційного суспільства, зокрема такі, як «постіндустріалізм» Д. Белла; інформаційного типу розвитку М. Кастельса; способу інформації М. Постера та ін. Згідно з теорією Т. Рошака, коли вся інформація розглядається як однорідна маса, то відповідно до цього якісна грань питання залишається поза увагою. «Інформація має присмак безпекової нейтральності; і дуже просто та корисно накопичувати гори беззаперечних фактів. Таке «специфічне» прикриття – блискуча стартова позиція для політичних задумів технократів, які не хочуть оприлюднити власні істинні цілі життя» [15, с. 19]. Для Т. Рошака інформація – це «вікид» певних статистичних даних у суспільство для штучного відокремлення різних верств населення в його умовному поділі [15].

Розглядаючи інформаційне суспільство як криптографічне явище, теорія Рошака «антиінформації» має право на існування, однак слід зазначити ступінь безпеки різної інформації та безпосередній вплив такої інформації на суспільство. Безпека з точки зору

математики, є виключно зводом правил (протоколів), які в певній мірі на різних рівнях контролюють процесами передачі даних, однак безпекою таких даних володіють не всі, що «умовно» розділяє людей, відповідно до теорії Н. Лумана, на інформаційних та неінформаційних [8].

Сьогодні поняття «глобалізму» є не чим іншим як кодом прогресивної думки, де активно функціонують ті процеси, які рухають суспільство вперед. Глобальні процеси тісно пов'язані між собою інформаційними технологіями, що розвивають медіакультурні особливості в їх сучасному розумінні. Глобалізм можна ототожнити з Інтернетом, оскільки їх функції є подібними між собою. Сучасні комп'ютерні технології, комп'ютери з потужною обчислювальною системою, планшети з компактними розмірами та доступом до Інтернету, мобільні телефони з багатьма програмами комунікації (SMS, Facebook, Viber) зображають еталон досконалості людської думки в науці та техніці. Однак процеси впливу технологій безпосередньо на мозок людини поступово переписують алгоритми людського коду та певних людських інстинктів. Людина що разу покладається на техніку, коли її власний мозок та процеси мислення виконують задачі у тисячі разів швидше.

Останні дослідження доводять, що людство за тисячолітню еволюцію спромоглося активізувати лише 3–5% області мозку; наша пам'ять здатна опрацьовувати гігантські об'єми інформації, на що не здатний найпотужніший комп'ютер. Як говорив батько комбінаторики Г. Лейбніц: «Не створено такого коду, який з часом не можна було б зламати» [7]. Демонстрація комп'ютерних технологій тільки прискорюють процеси впливу систем захисту (комп'ютера) на розвиток людського мислення та інтелект.

Структура інтелекту залежить від 3 аспектів: мислення (обробка інформації), мова (спілкування) та ідея (код). Вплив загального явища знакової ситуації (комунікативної) створює сублімацію ознаки знака та його інтерпретації, що надає «алхімічних» властивостей цьому ж знаку та ототожнюється з переносом цієї інформації. Такий вплив інформації потребує онтологізації самого поняття «знання», що безпосередньо залежить від процесів мислення та інтелекту людини. Тобто, інформація створює інтуїтивне розуміння знакових процесів, що під дією різноманітних кодів та безпосереднього їх кодування, допомагає їй орієнтуватись у просторі та часі.

Будь-який знак, система знаків мають своєрідний стиль кодування, який доволі складно зламати, так як людина у співвідношенні до машини має інтелект, що здатний навчатись. Культура мислення відтворює власні алгоритми систем захисту, у яких одночасно моделюються та активізуються обробка даних, емоційний фон, лінгвістичні особливості, сенсорні особливості головного мозку, декодування яких є доволі складним явищем.

Відомий канадсько-американський вчений, психолінгвіст С. Пінкер пише: «Погляд на мову як на інстинкт спростовує загальноприйняту думку про те, що збереглося у гуманітарних та суспільних наук. Мова в певній мірі є продуктом культури, ніж прямоходження. Це не проявляє загальної здатності до знакового позначення: як ми бачимо, трьохрічна дитина – геній у граматиці, однак, він не розуміється в зображальному

мистецтві, релігійній іконографії, знаках дорожнього руху чи інших знакових ситуаціях. Хоча дар мови є неперевершеним та з усіх видів живих створінь ним володіє лише Homo sapiens ... Як тільки ми почнемо розглядати мову не як священне підтвердження людської винятковості, а як біологічне пристосування для передачі інформації, то зникне спокуса бачити в ній апарат, який направляє хід думок» [10, с. 8].

Культура мислення – це не тільки спосіб формування та передачі ідеї, а й фокусування та максимальне перенесення думки до слухача, який здатний проявити співчуття та підтримку. Більшість таких процесів є не доступними для штучного інтелекту, який під дією низки алгоритмів здатний підтримувати розмову чи гру в шахи. Інтелект формується з глибинної пам'яті культури часу і неосяжного польоту думки в просторі, під дією яких здатність інформаційного суспільства рухати цивілізацію вперед, аналізуючи кожний крок проб та помилок.

Відомий соціолог К. Поппер зазначає: «Прогрес науки обумовлений тим, що з часом накопичується все більший перцептивний досвід, і не тим, що ми все краще використовуємо наші органи чуттів. З неінтепретованого чуттєвого сприйняття неможливо отримати науки, як би скрупульозно ми її не досліджували. Сміливі ідеї, невинуваті схвалення та спекулятивного міркування – наші єдині засоби інтерпретації природи, наш єдиний органон, наш єдиний інструмент її розуміння» [11, с. 228].

Атрибутивна концепція ототожнює інформацію з простором часу, де обґрунтовується та пояснюється зв'язок між матерією (інформацією) та джерелом. Фактично утворюється, так би мовити формула матерії, що складається з речовини, енергії та інформації. Відповідно до семіотики «панінформізму» – одного з дев'яти способів довільного розміщення елементів будь-якої речовини або людської розумової конструкції в поєднанні стає «кодом чогось», де все у світі інформація, а людське пізнання – його інтерпретація (кодування).

Базові функціональні концепції медіа-інформації виходять за рамки основних гносеологічних питань та досліджуються як інформація, сигналом якого є підтвердженням того, що математики та криптографи називають теорією інформації. Інформація для семіологів зображується не тільки в сигналах та кодах, а й у структурах самих об'єктів, як поєднання двох каналів одним ланцюгом. Антиподом даної концепції слугує твердження, що невпізнана інформація не несе в собі «вихідного» поняття та заперечує будь-яку об'єктивність у такій інформації.

Подібне дослідження впливає в абстрактній семіотиці. Інтуїтивне відчуття людиною знаку є не лише фіксованим об'єктом, а демонструє прив'язку до чогось ще (у алфавіті після букви «а» йде «б», у дорожній ситуації знак вказує початок заборони об'єкту та його кінець), тобто поєднує в собі декілька структур, що виконують функцію в певному проміжку часу.

Одним із головних правил визначення поняття знаку та його впливу на інтелект людини є численні дефініції, що складаються з великої кількості помилок, а зображуючи ознаки перетинаються один із одним та впливають на системи захисту когнітивних процесів. Людина, як і машина, виводить теорії з основи власного

внутрішнього світу, де кодована інформація є сховищем даних, і чим більше сховище тим важче здійснювати процес декодування даних, які мимоволі виявляються у своєрідній міміці та жестах (неявний рівень матеріальної культури). Такий вплив систем захисту сьогодні є новим рівнем у дослідженні криптографії – кодуванні людини іншим об'єктом або суб'єктом, що має назву нейролінгвістичне програмування. Системи захисту в такий спосіб приглушуються за допомогою мови, інтонації та органів чуттів. Споріднені процеси кібератаки машини із людиною є настільки подібними, що відтворюються у вигляді різноманітних протоколів попереджень (болю, шоку в людей; температурними збоями чи помилками у роботі систем).

Характер знакової структури та якості в будь-якій семіотичній ситуації суттєво змінюється в залежності від рівня семіотичних властивостей пізнання людини та її процесів мислення й аналізу, на яких визначається «статус людини».

Згідно з гіпотезою Сепіра–Уорфа про лінгвістичні обумовленості, процес мислення людей обумовлений категоріями, які зображені в їх мові, а також той факт, що різні мови викликають відмінності в міркування людей, що говорять на цих мовах. Це означає, що людина водночас повноцінно живе в суспільстві та має нейронний бар'єр (система захисту), який не дозволяє людині задіювати внутрішні резерви, що переростають у фобії (з лат. *fobos* – страх) [17].

Найбільш ідеалістичне визначення коду слід віднести до психіки та психічних процесів людини. Феномен коду в якості первинного нематеріального досліджували Е. Кассіра, Ч. Морріс, Ж. Піаже, А. Потебня та Ф. де Соссюр. Згідно з психосемантичною концепцією А. Потебня, перша ступінь існування знаку є психічна сутність, демонстрація; друга ступінь – прояв його за допомогою звуку чи жестів людини (звук як частина мови, а жести як зображальний ефект). У концепції Ф. де Соссюра код є означенням, що є проявом різних психічних утворень. Ж. Піаже описує код – як психічне явище, і навпаки, психічний образ є його власним індивідуальним символом; функція якого є створення мосту між першою та другою ступенями пізнання.

Процес міркування як елемент наукового потенціалу використовує ті частини мозку людини, що відповідають за мову. За подібним образом проводив аналіз М. Полані у «принципах граматики» або як його ще називають «законом сталої мови».

Зв'язок між розумовими процесами відбувається за рахунок ментального рівня мови, тобто коду, який з часом здатний сам себе переписувати. Такий універсальний код для мозку людини є мова, оскільки здатність людини утворювати різні варіанти знаків власне і комбінують властивості мови.

Ч. Пірс писав: «У синтаксисі будь-якої мови незмінно існують логічні іконічні знаки, у яких є присутня подоба встановлених конвенціональних правил» [9, с. 78]. Відповідно до теорії Ч. Пірса слід припустити, що зображальні елементи, такі як фотографія, кіно, газета, Інтернет є ніщо іншим як символічне продовження процесу мислення від внутрішнього до зовнішнього. Тобто мова є своєрідним зв'язком між реальністю та нереальністю, між внутрішнім та зовнішнім світом, безпека даних у якому відіграє колосально важливу

роль. Із точки зору синтактики, мова є інструментом для розуміння іншого об'єкту, а прагматизм вносить елемент його інтерпретації.

У 60–ті рр. ХХ ст. новим етапом у дослідженні лінгвістичних особливостей мови стало створення комп'ютера II покоління та проголошення Л. Вітгенштейном нової основної цілі філософії мови. Теорією Л. Вітгенштейна стало дослідження не лише мовного контексту, а екстралінгвістичного досвіду, у якому мова зображується як форма людського життя [4].

Вплив сучасних телекомунікаційних систем в інформаційному суспільстві з кожним роком стає набагато більшим. Системи захисту інформації стають набагато складнішими, що демонструються сьогодні цілою низкою новинок науки та техніки. Більшість таких систем захисту дійсно з часом перейдуть на повноцінно нову платформу – платформу розуму. Деякі науковці, зокрема С. Хокінг, І. Маск є противниками впровадження нових систем захисту на основі штучного інтелекту та брейн–нету. С. Хокінг зазначає, що людський мозок варто досліджувати виключно з медичних потреб, оскільки кількість хвороб невпинно збільшується щороку. Складний процес мислення сьогодні є «terra incognita» для людства, де під дією різноманітних чинників інформаційного суспільства цей процес є ще більш важчим.

Н. Луман зазначає, що: «мовне кодування – муза суспільства. Без цього подвоєння всіх знаків, що фіксують ідентичність, еволюція ніколи б так і не сформувала суспільство, а тому не має такого суспільства, яке не мало би справи з такою вимогою» [8, с. 43]. Як стверджує автор, синтаксис мови за допомогою різних алгоритмів систем захисту здатний впливати на когнітивні процеси міркування та опрацювання інформації.

Нейролінгвістичне програмування – один із пасивних напрямів у психотерапії та практичній психології, що досліджує будь-які закономірності суб'єктивного досвіду людини через прояв різних механізмів та способів моделювання поведінки людини; здатний впливати одночасно не на одну людину, а на групу чи групи людей. Ідею цієї технології було запозичено з досліджень поведінки комп'ютера та роботи із перфокартами.

Засновниками НЛП вважають американського лінгвіста та семіолога Р. Бендлера та молодого програміста Д. Гріндера, які вперше продемонстрували даний метод у 1973 р. Задумкою нейролінгвістичного програмування був аналіз та підбір певних слів та сленгових фраз, що пізніше лягли в основу математичного алгоритму. Як вважає Бендлер та Гріндер, НЛП є моделлю людського внутрішнього досвіду та елементу комунікації, який здатний описати будь-яку надлишкову активність людини і прогнозувати ядро (поведінку) можливих наступних подій. З точки зору психології та медіакультури такий алгоритм допоможе проявити та вилікувати різноманітні людські фобії, подолати шкідливі звички чи лікувати соматичні захворювання. Однак із точки зору теорії інформації НЛП має набагато глибше значення, оскільки вплив різних систем захисту дозволяє ламати психіку людини та вносити в незахищений мозок ту інформацію, яку він нездатний опрацювати.

Так як більшість систем захисту будь-яких комп'ютерних систем інформація має найвищий

пріоритет захисту як для машини, так і для людей. Епоха XXI ст. прогнозує не тільки великі відкриття в комп'ютерній інженерії, а й у дослідженні мозку людини.

Р. Ділтс у власній книзі «Фокуси мови» співпорівнює модальні процеси слова та коду з їх здатністю впливати на психічні властивості людини: «В основі книги лежить магічна сила мови. Мова є одним із ключових компонентів, в яких ми будемо наші внутрішні моделі світу. Він здатний надавати великий вплив на те, як ми сприймаємо реальність і реагуємо на неї. Дар мови – унікальне надбання людства. Прийнято вважати, що це є один із факторів, які здатні виділяти людей серед інших живих істот. ... Слова викликають ті емоції, що в цілому є засобом, за допомогою якого ми впливаємо на наших близьких людей» [6, с. 5–6].

Маловідомим є той факт, що філософські ідеї та засади НЛП були вперше сформульовані засновником загальної семантики А. Коржибскі (1879–1950). Він описує теорію, у якій присутні фундаментальні різновиди між нашими «картами світу» та самим світом. Філософія мови Коржибскі найбільше посприяла розвитку НЛП. Праці А. Коржибскі в області семантики разом із синтаксичною теорією трансформаційної граматики Наума Хомського утворюють ядро «лінгвістичного» аспекту нейро–лінгвістичного програмування або як його ще прийнято називати, «алгоритм психічного коду людини» [14].

У праці «Science and Sanity» (1933) польський вчений висуває ідею про те, що прогрес у суспільстві наперед визначений у людині гнучкою нервовою системою, яка здатна створювати та використовувати символні репрезентації або карти. Мова, для автора, також є різновидністю карти та моделі світу, яка дозволяє додавати та збагачувати власний досвід та передавати його іншим, таким чином зберігаючи їх від необхідності знову помилятися або повторно створювати те, що вже створено [14, с. 6].

Згідно із твердженням Арістотеля, правильно підібрані слова «означають» наш «розумовий досвід», а також те, що написані або промовлені слова є «поверховими структурами» та під дією психічних та лінгвістичних особливостей можуть трансформуватись у «глибинні структури». Як правило, таке поєднання слів здатне одночасно відображати та формувати психічний досвід людини. Значення систем захисту та впливу інформації на процеси мислення та інтелект були вперше описані ще в античну добу, а отже, слід визнати, що ця проблема має коріння тисячолітньої історії, де мова вже відіграє певну роль у інтелекті людини.

Проникаючи до рівня глибинних структур за допомогою спеціально підібраних слів та фраз, ми можемо визначати ті приховані (кодовані) психічні процеси, які знаходять своє відображення в мовній інтерпретації цієї людини та здатні впливати на інтелект. Із точки зору семіотики, а точніше семантики, мова є набором спеціально підібраних довільних знаків, за допомогою яких людина не тільки здатна ділитись із іншою людиною власним психічним досвідом, а й розвивати власний психічний досвід на рівні предметної дійсності.

Таким чином, мова здатна дублювати приховані елементи та навіть підміняти певні фрагменти нашого особистого досвіду в інших внутрішніх репрезентативних системах. Слово «спілкування» не

просто відображає наше приховане ество, а породжує нові твердження чи змінює попередні. Фактично, мова грає потенційно глибинну та важливо–знакову роль у будь–яких процесах видозміни життя людини. Із точки зору теорії інформації, будь–які механізми, які використовує мова у своєму арсеналі, здатні або максимально ускладнити процеси внутрішніх систем захисту людини або навпаки – повністю її вимкнути (як систему комп'ютера).

Згідно з технологією нейро–лінгвістичного програмування слід розділити психічний досвід на такі підвиди: розумовий досвід; сенсорний досвід та аналітичний досвід. Розумовий досвід складається з інформації, яку людина збагачує під час усього свого життя, поступово переходячи у спогади; сенсорний досвід – інформація, що сприйнята лише органами чуттів (оком, вухом, шкірою, носом або язиком); аналітичний досвід – це ті процеси мислення та міркування, без яких людина взагалі не здатна сприймати зовнішній світ як цілісне ядро. Саме органи чуттів виконують складний алгоритм безпеки даних, які людина активізує в разі небезпеки чи приливу радості.

В одній із своїх праць австрійський психоаналітик З. Фрейд зазначав, що «...всі чесноти людей, як негативні так і позитивні, викликані використанням мови. Будучи людьми, ми використовуємо мову двома способами. По–перше, за допомогою його мови ми відображаємо власний досвід – цей вид діяльності ми називаємо міркуванням, мисленням, фантазуванням, переказом. Коли ми використовуємо мову в якості репрезентативної системи, ми створюємо власну модель нашого досвіду. Ця модель світу, що створена за допомогою репрезентативної функції мови, заснована на нашому сприйнятті світу. Наші враження також частково визначають нашу модель репрезентації ... По–друге, ми використовуємо мову для того, щоб передавати нашу власну модель світу, або репрезентацію світу один із одним. Ми описуємо це в одному слові «спілкування, бесіда», обговорюємо будь–що, читання лекції, співу, гри тощо» [15].

Обмежувальні твердження, що виникають у процесі мислення на основі узагальнень, проблів чи спотворення загальної інформації задіюють ті внутрішні помилки, що впливають на роботу людського організму. Сьогодні все частіше вчені стверджують, що теорія ототожнення комп'ютера з людиною є правдивою. Більшість створених математичних процесів, що фактично створили комп'ютер, прагматично слід віднести до дослідження людини та її значення в інформаційному суспільстві. Такі твердження обмежують нас ще більше та важче піддаються змінам, а отже існують незалежно від переживань, цінностей, стану людини, похідними яких вважаються системи захисту. У подібних випадках, твердження може сприйматись як відволікаюча ідея «істини» про реальність речей та її зв'язок між цими речами.

Отже, чим швидше комп'ютерні технології розвиваються в суспільстві тим більше системи захисту впливають на внутрішній світ людини. Інтелект людини за останні 300 років дещо змінився з розвитком науково–технічного прогресу. Машини здатні виконувати будь–яку роботу, що нерозривно впливає на процес мислення в людей під дією лінгвістичних особливостей мови.

Висновки дослідження. Інформаційне суспільство динамічно розвивається в епоху цифрових технологій. З розвитком комп'ютерних технологій стилі кодування так як і вплив інформації на інтелект людини щороку зростає шаленими експоненціальними темпами, маскуючи негативні ефекти та акцентуючи лише на позитивних моментах в інформаційному суспільстві. Медіакомунікації поступово замінюють звичне спілкування, поступово трансформуючи процеси мислення людини в напрямку від реального до віртуального. Реальний вимір є сферою нелінійного наукового пізнання; а віртуальний – проекцією нової цифрової реальності, і в ньому переважає не абстрактне, а інтегративно-технологічне мислення. Актуальні тенденції розвитку технологій мають активно обговорюватись у філософських дискурсах, стимулюючи людей до вдосконалення шляхів пошуку власного шляху наукового пізнання в умовах сучасної трансформації інформаційного суспільства.

Список використаних джерел

1. Аскін, Ф., 1977. 'Философский детерминизм и научное познание', Москва: Мысль, 188.
2. Белл, Д., 1986. 'Социальные рамки информационного общества. Новая технократическая волна на Западе', Москва: Прогресс, 330–342.
3. Винер, Н., 2003. 'Кибернетика и общество. Творец и робот', Москва: Тайдекс Ко, 248.
4. Витгенштейн, Л., 2010. 'Логико-философский трактат', Москва: АСТ «Астрель».
5. Выготский, ЛС., 2011. 'Мышление и речь'. Москва: АСТ, 640.
6. Дилтс, Р., 2008. 'Фокусы языка. Изменение убеждений с помощью НЛП', СПб.: Питер, 167.
7. Лейбниц, ГВ., 2005. 'Письма и эссе о китайской философии и двоичной системе исчисления', Москва, 404.
8. Луман, Н., 2005. 'Медиа коммуникации', Москва: Логос, 280.
9. Пирс, ЧС., 2000. 'Логические основания теории знаков', СПб., 215.
10. Пинкер, С., 2016. 'Язык как инстинкт', Москва: Ленанд, 464.
11. Поппер, К., 1983. 'Логика и рост научного познания', Москва: Прогресс, 302.
12. Потебня, АА., 2007. 'Мысль и язык'. Москва: Лабиринт, 256.
13. Уэбстер, Ф., 2004. 'Теории информационного общества', Москва: Аспект Пресс, 400.
14. Korzybski, A., 1995. 'Science and Sanity: An Introduction to Non-Aristotelian Systems and General Semantics', New York: Institute of General Semantics, 927.
15. Ragland, E., 2015. 'Jacques Lacan and the logic of structure. Topology and language in psychoanalysis', London: Routledge, 184.
16. Roszak, Th., 1969. 'The Making of a Counter Culture: Reflections of the Technocratic Society and Its Youthful Opposition', New York.: Anchor Books/Doubleday & Co, 303.
17. Whorff, BL., 1956. 'Language, Thought, and Reality. Selected Writings', Cambridge: Cambridge Mass Press, 70.

References

1. Askin, YaF., 1977. 'Filosofskiy determinizm i nauchnoe poznanie (Philosophical determinism and scientific knowledge)', Moskva: Mysl, 188.
2. Bell, D., 1986. 'Sotsialnye ramki informatsionnogo obshchestva. Novaya tekhnokraticeskaya volna na Zapade (Social framework of the information society. A new technocratic wave in the West)', Moskva: Progress, 330–342.
3. Viner, N., 2003. 'Kibernetika i obshchestvo. Tvorets i robot (Cybernetics and society. Creator and robot)', Moskva: Taydeks Ko, 248.
4. Vitgenshteyn, L., 2010. 'Logiko-filosofskiy traktat (Logico-philosophicus tractatus)', Moskva: AST «Astrel».
5. Vygotskiy, LS., 2011. 'Myshlenie i rech. Moskva (Thinking and speaking)', Moskva: AST, 640.
6. Dilts, R., 2008. 'Fokusy yazyka. Izmenenie ubezhdeniy s pomoshchyu NLP (The language focus. Change beliefs with NLP)', SPb.: Piter, 167.

7. Leybnits, GV. 2005. 'Pisma i esse o kitayskoy filosofii i dvoichnoy sisteme ischisleniya (Letters and essays on Chinese philosophy and binary number system)', Moskva, 404.
8. Luman, N., 2005. (Media kommunikatsii (Media communication)', Moskva: Logos, 280.
9. Pirs, ChS., 2000. 'Logicheskie osnovaniya teorii znakov (Logical foundations of the theory of signs), SPb., 215.
10. Pinker, S., 2016. 'Yazyk kak instinkt (Language as an instinct)', Moskva: Lenand, 464.
11. Popper, K., 1983. 'Logika i rost nauchnogo poznaniya (Logic and the growth of scientific knowledge)', Moskva: Progress, 302.
12. Potebnya, AA., 2007. 'Mysl i yazyk (Think and language)', Moskva: Labirint, 256.
13. Webster, F., 2004. (Teorii informatsionnogo obshchestva (Theories of the Information Society)', Moskva: Aspekt Press, 400.
14. Korzybski, A., 1995. 'Science and Sanity: An Introduction to Non-Aristotelian Systems and General Semantics', New York: Institute of General Semantics, 927.
15. Ragland, E., 2015. 'Jacques Lacan and the logic of structure. Topology and language in psychoanalysis', London: Routledge, 184.
16. Roszak, Th., 1969. 'The Making of a Counter Culture: Reflections of the Technocratic Society and Its Youthful Opposition', New York.: Anchor Books/Doubleday & Co, 303.
17. Whorff, BL., 1956. 'Language, Thought, and Reality. Selected Writings', Cambridge: Cambridge Mass Press, 70.

Mykhalchuk A. O., postgraduate student of the department of cultural studies, East European National University them Lesia Ukrainka (Ukraine, Lutsk), mykhalchuk.andrew@gmail.com, 0000-0002-2195-4933

Information society: modern styles of coding and their influence on the human's intellect

The article deals with the philosophical and scientific analysis of the concept of «information society», which is based on the nonlinear approach to the analysis of the transformation of human existence in the context of the rapid development of media communications. The emergence of new types and styles of coding information and various data transfer mechanisms allows you to explore codes in various fields of scientific knowledge, in particular, technical, and social, and directly affect the human intellect through symbolic symbols. It is substantiated that data coding styles are an important element of the development of the information society in the conditions of rapid industrialization of computer technologies and cause significant changes in mental processes. Media communications gradually change familiar communication, gradually transforming the processes of human thinking in the direction from the real to the virtual. The real dimension is a field of nonlinear scientific knowledge; while the virtual one is the projection of a new digital reality, and it is dominated by non-abstract, but integrating-technological thinking.

Keywords: information society, cryptographic code, data coding, media-information determinism, post-non-classical science, information technologies, media communication, neuro-linguistic coding (NLC).

* * *

УДК 39:316.4

Паньків О. В.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, НУ «Львівська політехніка» (Україна, Львів), olesya.pankiv@ukr.net, ORCID – 0000-0003-2081-4792

Саноцька Н. Я.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, НУ «Львівська політехніка» (Україна, Львів), sannata@ukr.net, ORCID – 0000-0002-8624-7201

ШВИДКІСТЬ ТА МИТТЄВІСТЬ ЯК ПРОВІДНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУЧАСНОГО СТИЛЮ ЖИТТЯ

Зроблена спроба здійснити аналіз понять «швидкість» та «миттєвість», які домінують у житті сучасної людини. Виявлено, що дані характеристики є результатом розвитку сучасних інформаційних та технологічних процесів і змінюють ціннісні та світоглядні орієнтири людини, впливають на стиль мислення.

Ключові слова: швидкість, миттєвість, час, комунікація, кліпове мислення.

В останні десятиліття в житті людства відбулись глобальні зміни, котрі торкнулися всіх сфер суспільного життя – світоглядної, соціальної, соціокультурної, політичної, економічної тощо. Науково-технічний прогрес змінив спосіб життя, спосіб сприйняття реальності та породив ряд викликів для сучасної людини. Новітні технології зумовили зростання швидкості переміщення товарів, грошей, послуг, інформації, людей тощо. В динаміці сьогодення, людина хоче більше встигнути, побачити, зробити, а для цього колишні темпи життя в жодному випадку не відповідають її сучасним вимогам, потребам і запитам, котрі випереджають навіть стандарти сьогодення. Як наслідок, людина вимушена змінювати темпи власного життя. Важливим постає питанням, яким сферам життя людини завдає шкоди «прискорений» час, чи існує межа до якої буде розвиватися швидкість та руйнувати стабільність у житті людини.

Оцінка ситуації людини в контексті змін сучасного суспільства викликає інтерес та дослідження як з боку філософії, так і інших наук. Серед класиків, які зробили вагомий внесок в окреслену проблематику, можна виділити М. Кастельса (2002), Т. Еріксена (2004), О. Тофлера (1999), (2002), З. Баумана (1995), (2005), (2013), Е. Гідденса та ін. Попри потужну дослідницьку базу, зазначена проблема породжує безліч суперечливих очікувань – від «шоку» перед майбутнім до «захмарних» сподівань, що надає даній темі неоднозначності, суперечливості та відкриває простір до нових більш ґрунтовних досліджень.

Метою статті є виявлення та окреслення змін світоглядних орієнтирів, способу мислення та стилю життя сучасної людини під впливом швидкості та динаміки розвитку техніки та інформаційних процесів.

Висока швидкість та пришвидшений темп постають однією з важливіших характеристикою сучасного інформаційного суспільства. «Швидкість – це наркотик» [7, с. 86]. Темпи життя зростають, вимагають «блискавичної реакції», здатності швидко змінюватись, адаптуватись, переорієнтовуватись. Е. Тофлер (2002) у творі «Шок майбутнього», зазначав, що всі соціальні структури похитнуло прискорення – важлива і в той же час не зрозуміла соціальна сила. Мислитель підкреслює, що це не лише збільшення швидкості змін, які існували завжди, а свого роду виклик, з яким стикається людство, наслідки якого передбачити важко: «Адже прискорення змін – це також і психологічний фактор. ...швидкість змін, котра збільшується порушує нашу внутрішню рівновагу, перетворюючи спосіб переживання життя. Зовнішнє прискорення перетворюється у внутрішнє прискорення» [11].

Найбільш вразливе місце, якому завдає шкоди прискорення – повсякденне життя. Стабільність, послідовність, передбачуваність, створюють відчуття комфорту та захищеності. В зрозумілому, прозорому світі людина менше зіштовхується з незрозумілим, цінності знаходяться у відповідності з розвитком прогресу, людина орієнтується на існуючу модель світу. З. Бауман (1995) називає людину модерного світу «паломником», котра завжди знаходила тверду опору в стійкості. Сучасна людина по-новому сприймає, пізнає цей світ, який стрімко змінюється і в той же час змінюється сама людина. На місці «паломника» з'являється «турист»,

людина, котра бажає отримати найрізноманітніші враження, до того ж за короткий час. «Турист свідомо і систематично шукає пригод, нових, не подібних на попередні, оскільки радості знайомого увійшли у звичку і більше не приваблюють» [3].

Безсумнівно, коренями сучасного прискорення постають технічні новації. Людина постає учасником перегонів за новинками ринку, який розвивається надзвичайно стрімко. Особливо привабливим та надзвичайно динамічним постає електронний світ. «Людина щиро полюбила електронний світ, він, в свою чергу, відповідає їй взаємністю, виконуючи будь які бажання, породжуючи нові взірці та варіації технологій, безжально відправляючи у відставку попередні форми, що «розподобалися» [6]. Короткотривале життя ніби закладене в цих технологіях від початку, людина ще не встигла подумати про нові можливості гаджета, як виробник пропонує оновлену модель. «Все відбувається надто швидко: не встигаєш вивчити всі функції свого нового телевізора або телефону, з'ясується, що він вже застарів, і модель нової серії звабливо дивиться на тебе з рекламної картинки» [6].

Поняття «швидкість» стало маркером життя людини. Сучасна людина вимагає швидкісного Інтернету, швидкісного транспорту, швидку їжа, миттєві знання, негайну відповідь по мобільному телефону. «Ми помічаємо, як у кіно починаємо намацувати кнопку швидкої перемотки, публіка втрачає інтерес до повільних видів спорту; ...бо люди переключаються на більш вибухові види спорту, такі як хокей і швидкісний спуск; ми заповнюємо повільні прогалини, розмовляючи по мобільному телефону, коли йдемо вулицею чи чекаємо на зміну кольорів світлофора; ми прокладаємо муніципальні транспортні служби, коли трамвай запізнюється на 5 хвилин, і ми продовжуємо, після усіх цих років, чекати на ще швидші комп'ютери і ще швидший інтернетний зв'язок. Усе зараз рухається швидше» [7, с. 75].

Прийнято вважати, що швидкість розвиває той, хто рухається, однак сучасні комунікації дозволяють багато справ здійснювати без руху, сидячи в офісі чи вдома. Якраз рух за допомогою комунікації, постає більш масштабним, ніж той, який можна здійснити за допомогою фізичних переміщень і зустрічей. Відповідно, і швидкість процесів пов'язана з інформаційними потоками, комунікацією також зростає. «Швидкість завдає також шкоди повільному часові. Вона погрожує заповнити всі прогалини. В міру того, як комп'ютерні мережі стають швидшими, багато з нас звикають до інтернетного зв'язку, де час очікування в принципі – а часто й на практиці – мінімальний. І усе ж ми не будемо задоволені, поки доступ до *web-сторінок* не відбуватиметься у ту ж мить, коли ми натискаємо кнопку. Сьогодні дві секунди очікування є такими ж неприємними, як були 10 секунд декілька років тому» [7, с. 191]. В Інтернеті значно збільшується швидкість і дешевизна розповсюдження інформації, безкінечно розсуваються межі її передачі і сприйняття. Завданням Інтернет-технологій, і не тільки, максимальне вивільнення часу для людини, як результат, його постійна нестача. В Інтернет-мережі час з певної живої тривалості перетворюється на фіксований товарний часопакет. У продажі «повністю екіпіровані» блоки часу, кожен з яких є єдиним уніфікованим товаром, який містить певну кількість

різноманітних компонентів: абонементи культурного споживання, продаж спілкування в «ток-шоу» і «зустрічах із цікавими людьми», Інтернет-чатах, розрекламовані псевдосвята, котрі підштовхують до зайвих фінансових витрат. З'являються дивовижні пропозиції на зразок: «Миттєве схуднення», «Експрес вивчення англійської мови» тощо. Багатомірністю й різновекторністю часу представлене Інтернет-листування. «Нова комунікативна система, – підкреслює М. Кастельс, – радикально трансформує простір і час – основні виміри людського життя. Розташування звільняється від своїх культурних, історичних, географічних значень і реінтегрується в функціональні мережі або в колажі із іміджів, що включені в поточний простір, котрий заміщує конкретний простір та розташування. Час також змінюється в новій комунікативній системі, де минуле, сьогодення та майбутнє можуть програмуватися для взаємодії один з одним в одному і тому ж повідомленні» [9, с. 349]. Для Інтернет-листування характерним є миттєве реагування на події. Такий тип комунікації є значно коротшим: записи з'являються, виправляються, зберігаються й зникають. Це надає спілкуванню миттєвості, швидкості і дозволяє увійти в стан «аптайм» (тут і тепер), повніше сприймати комунікативну функцію. Комунікант, не звертаючи увагу на зреалізований через клавіатуру комп'ютера текст, відправляє його адресатові. Специфіка побудови фрази, нехтування нормами, вказують на те, що, для комуніканта важливо передати не докладний зміст інформації, а її найзагальніший характер, розрахований на швидке й приблизне розуміння її змісту. Мережеве спілкування зумовлює вироблення нових форм спілкування. Зміна формату і способу комунікації трансформує мову, продукуючи видозміну значень слова, появу нових лексем, зміну граматичної структури, спричиняє появу певних особливостей у стилях і жанрах. Сучасні технічні можливості дають змогу реалізувати такі форми текстових повідомлень, які раніше ніхто не міг передбачити. Нові форми комунікації орієнтуються на швидкість, простоту, ненормативне спілкування.

В сучасну епоху нових часозберігаючих та часоекономних технологій, при відповідних темпах життя, час для людини повинен максимально вивільнитися. Однак можна спостерігати цілком протилежні результати: час починає подрібнюватись на дрібні відрізки, в результаті чого видається, що від нього нічого не залишається. «Щось вийшло з-під контролю. Технологія, яка економить час, зробила його дефіцитнішим, ніж будь-коли» [7, с. 94]. Швидкісні технології зумовлюють формування відчуття «миттєвості буття». Люди більше перейняті наступним моментом, аніж теперішнім. На ефект миттєвості, котрий спостерігаємо в сучасних медіа технологіях, звернув увагу і Д. Рашкофф, котрий підкреслює, що «один окремих відео кліп дозволяє поєднати воедино образи подій світового значення, котрі відбувалися протягом багатьох років, і швидко продивитись їх один за одним. Ця технологія «семплірування» скорочує всю Історію до однієї миті» [8].

Підвищена швидкість, динаміка впливають не лише на темп та стиль життя, а й спосіб мислення та світосприйняття людини. Терміни «кліпове сприйняття», «кліпове мислення» у філософсько-психологічній літературі з'являються ще наприкінці 90-х рр. XX ст. і позначають особливості нового сприйняття за

допомогою короткого, яскравого фрагменту, втіленого у формі відео кліпу. Англійське слово «сір» в перекладі означає фрагмент тексту, уривок з фільму або вирізку з газети. У відео кліпі кожен окремих кадр за своїм впливом близький до миттєво схопленого образу. У таких образах інформація легко впливає на підсвідомість, проникаючи крізь бар'єр усвідомленого сприйняття за рахунок високої швидкості свого впливу, тим самим кліп актуалізує енергію несвідомої частини нашої психіки і ірраціональність сприйняття.

Формуючи сучасну картину світу з шматочків банального змісту, досягаючи максимального спрощення при мінімалізації об'єму знака, кліпове мислення в режимі миттєвих, інтенсивних образів, фрагментарних та тимчасових модульних спалахів інформації, створює новий образний ряд в химерній, скороченій, незв'язній формі, який не піддається ніякій класифікації. Тобто, повністю залишається неструктурованим, а тому і алогічним. Ю. Белов зазначає, ще це є ментальною моделлю реальності – часу «коротких фраз і думок» та «безмежної ейфорії неофітів гедонізму» [5, с. 58].

Культуролог К. Г. Фрумкін (2010) виокремлює основні передумови, які породили феномен «кліпового мислення». Це, по-перше, прискорення темпів життя і безпосередньо пов'язане з ним зростання обсягу інформаційного потоку, що породжує проблематику відбору та скорочення інформації, виділення головного і фільтрації зайвого. По-друге, потреба в більшій актуальності інформації та швидкості її надходження, а також збільшення різноманітності інформації, що надходить. По-третє, стрімко зростає кількість справ, якими людина займається одночасно. При цьому вона мусить вміти вступати в діалоги на різних рівнях соціальної системи.

З цих передумов випливає, що із збільшенням впливу інформаційного потоку, відбувається зменшення цілісності інформації, яка подається. Людина читає уривками, сприймає інформацію фрагментарно, через своє постійне прагнення до динаміки. Тобто, вона отримує інформацію імпульсами, не фокусуючись на ідеях, а лише на окремих спалахах і образах. Спираючись на погляди дослідників, можна говорити, що «кліпове мислення» призводить до: масового синдрому розладу уваги; втрати бажань пізнання нового; знищення потреби та здатності до творчості, чому сприяє постійне використання вторинної інформації на рівні її переробки та комбінування; неструктурованості в бажаннях та вчинках; невідповідності між ритмом думок та способом життя; непослідовності в прийнятті рішень щодо розв'язання проблем, навіть, суто життєвих та послабленню відповідальності за їх наслідки; оперування тільки змістами фіксованої довжини, невмінню працювати з семіотичними структурами довіЛЬНОї складності та зосередитися на будь-якій інформації на довгий час; зниженню здатності до аналізу та синтезу; «віртуальної наркоманії», залежності від пошуку інформації, комунікації в мережі та інших видах діяльності людини в інформаційному просторі всевітньої павутини; низького рівня освіченості молоді та феномену гордовитої захопленості своїм неучтвом; абсолютної впевненості у своїй правоті, завдяки тому, що люди, які персоніфікують антиінтелектуалізм, не усвідомлюють даної проблеми; диспропорції між

формальним та дійсним рівнем знань; різкому зниженню коефіцієнту засвоєння знань та фактичної успішності навчання [4, с. 151].

На основі цих процесів формується загальна культурна ситуація, яку виявив американський футуролог Е. Тоффлер і назвав її «кліпова культура». У своїй книзі «Третя хвиля» Е. Тоффлер описує кліп-культуру наступним чином: «...на особистісному рівні нас осаджують і засліплюють суперечливими фрагментами образного ряду, що до нас і не відносяться, які вибивають ґрунт з-під ніг наших старих ідей, обстрілюють нас розірваними, позбавленими сенсу «кліпами», миттєвими кадрами» [10, с. 160].

«Кліпова культура» – це своєрідна реакція на суспільну динаміку та на інформаційний бум, що допомагає людині у самозбереженні та адаптації до оточення. Таким чином можна сказати, що за допомогою «кліпового мислення» людина рятується від швидкого потоку інформації, який на неї тисне. З вищезазначеного випливає, що «кліпове мислення» – це процес відображення безлічі різноманітних властивостей об'єктів, без урахування зв'язків між ними, що характеризується фрагментарністю інформаційного потоку, алогічністю, повною різноманітністю надходження інформації, високою швидкістю перемикання між частинами, фрагментами інформації, відсутністю цілісної картини сприйняття оточуючого середовища. «Кліпове мислення» – це мислення миттєвого сприйняття, сприйняття тут і тепер, навіть можна сказати, що це не мислення, а миттєва реакція на якийсь об'єкт, що заважає людині бути цілісною.

«Кліпова свідомість» стає умонастроєм епохи, коли людина не має часу читати тексти, бо її час заповнений фрагментами новоутворених культурних феноменів. Сучасні люди, прискоривши темпи змін, назавжди порвали з минулим. Відмовившись від попереднього способу мислення, від попередніх почуттів, від раніше встановлених прийомів пристосування до тих умов життя, які постійно змінювалися, сприяють постійному пошуку своєї ідентичності. Прискорення темпів життя більше не вкладається в рамки нормального людського існування, під його натиском змінюються всі соціальні інститути суспільства. Саме під цим безперервним інформаційним бомбардуванням людської свідомості і сформувалося «кліпове мислення». Потік інформації у сучасному світі настільки багатоманітний та суперечливий, що самотійно розібратися в ньому не в змозі не лише одна людина, але навіть група фахівців. Фрагментарність, або дроблення, інформації створює видимість різнобічності та оперативності подачі інформації, перешкоджає формуванню цілісної картини соціальних явищ або подій. Це дає можливість маніпулювати аудиторією, акцентуючи її увагу на одних сторонах події та замовчуючи інші. Фрагментарність подачі інформації кінець кінцем дезорієнтує і змушує поклатися на оцінки коментаторів. Відбувається спрощення та стереотипізація. Річ у тому, що мозаїчна культура сприймається людиною майже мимоволі, у вигляді шматочків, що вихоплюються з величезного об'єму інформації. Місце раціонального мислення посідає мислення асоціативне, яке безпосередньо засноване на прийомах асоціації ідей. За такої подачі інформації відбувається розділення цілісної проблеми на окремі фрагменти, внаслідок чого важко зв'язати їх воедино й осмислити проблему в цілому.

Багато спеціалістів вважають, що «кліпове мислення» – це рятівний механізм адаптації до розвитку інформаційних технологій. Свідомість сучасної людини природним чином підлаштовується під необхідність реагувати на терабайти інформації, котрі надходять з десятків різних джерел в тому числі Інтернет. «Кліпове мислення» сприяє прискоренню реакції, захищає мозок від інформаційного переважання, розвиває багатозадачність.

Отже, проблема сучасної людини полягає в тому, яким чином звикнути до шаленого темпу, стрімких змін, які присутні у її світі, як зберегти ціннісно-духовне ядро своєї самості. Таким чином виникає питання, віддаючи себе на поталу часу, змінам, інноваціям, чи не ризикуємо втратити можливості озирнутися навколо, замислитися і відчутти власне буття. Швидкість прекрасна там, де вона необхідна. Але вона заразна і має, можливо, серйозні побічні наслідки. Якщо ми не зрозуміємо, як швидко функціонує, що вона додає і що відбирає, ми не матимемо можливості зберегти повільність там, де вона необхідна [7, с. 74]. Насправді пророче звучать слова З. Баумана: «І важливо те, щоби зміни, яких неможливо уникнути з огляду на поступ нових технологій, на зміни обставин життя, ми прийняли, прийняли їх розумно і зробили за їх допомогою нашу планету гостиннішим і затишнішим місцем для людей» [2]. Складність та неоднозначність у дослідженні даної проблеми зумовлює потребу у подальших ґрунтовних дослідженнях.

Список використаних джерел

1. Бауман, З., 2005. 'Индивидуализированное общество', Перевод на русский язык под редакцией В. Л. Иноземцева. [online] Доступно: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/4993>
2. Бауман, З., 2013. 'Лекція про сучасний час, який постійно втікає. Нову реальність треба прийняти'. [online] Доступно: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/48404/Lekcija_pro_suchasnyj_chas_jakij_postijno_vtikaje
3. Бауман, З., 1995. 'От паломника к туристу', *Социологический журнал*, №4, с.133–154. [online] Доступно: <http://jour.isras.ru/upload/journals/1/articles/218/submission/original/218-411-1-SM.pdf>
4. Бахтіна, ГП., 2010. 'Математика як «щеплення» проти «кліповості» інформації та «колажу» сучасного мислення', *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, Луганськ: Вид-во Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», *Альма-матер*, №1 (188) січень, с.57–70.
5. Белов, ЮА., 2006. 'Як соціум обирає свій шлях. Роздуми після прочитання «подієвої» книги (С. И. Дорогунцов, А. Н. Ральчук. Хозяйствование – синергетический вариант', К.: *Оріяни*, 2006, 228 с.), *Вісник Національної академії наук України*, №10, с.57–70.
6. Емелин, ВА, Тхостов, АШ., 2015. 'Деформация хронотопа в условиях социокультурного ускорения'. [online] Доступно: http://vrphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1112&Itemid=52
7. Еріксон, Т. 2004. 'Тиранія моменту: швидкий і повільний час в інформаційну добу', Львів: *Кальварія*.
8. Рашкофф, Д., 2003. 'Медиавирус. Как поп-культура тайно воздействует на ваше сознание'. [online] Доступно: <http://www.klex.ru/1qf>
9. Кастельс, М., 2000. 'Информационная эпоха. Экономика, общество и культур', М.: *ГУ ВШЭ*.
10. Тоффлэр, Э., 1999. 'Третья волна', М.: *АСТ*.
11. Тоффлэр, Э., 2002. 'Шок будущего', М.: *ООО «Издательство АСТ»*.
12. Фрумкин, КГ., 2010. 'Клиповое мышление и судьба линейного текста', *Ineternum*, №1. [online] Доступно: http://nounivers.narod.ru/pub/kf_clip.htm

References

1. Bauman, Z., 2005. 'Individualizirovannoe obshhestvo (Individualized society)', Perevod na russkij jazyk pod redakciej V. L. Inozemceva. [online] Dostupno: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/4993>

2. Bauman, Z., 2013. 'Lekcija pro suchasnyj chas, jakyj postijno vtikaje. Novu real'nist' treba pryjnyaty (A lecture on contemporary time that is constantly flowing. New reality must be taken)'. [online] Dostupno: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/48404/Lekcija_pro_suchasnyj_chas_jakyj_postijno_vtikaje

3. Bauman, Z., 1995. 'Ot palomnika k turistu (From pilgrim to tourist)', *Sociologicheskij zhurnal*, №4, s.133–154. [online] Dostupno: <http://jour.isras.ru/upload/journals/1/articles/218/submission/original/218-411-1-SM.pdf>

4. Bahitina, GP., 2010. 'Matematyka jak «shheplennja» proty «klipovosti» informacii» ta «kolazhu» suchasnogo myslennja (Mathematics as "vaccination" against "clip art" of information and "collage" of modern thinking)', *Visnyk Lugans'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedagogichni nauky, Lugans'k: Iyd-vo Derzhavnogo zakladu «Lugans'kij nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka», Al'ma-mater, №1 (188) sichen', s.57–70.*

5. Bjelov, JuA., 2006. 'Jak socium obyraje svij shljah. Rozdumy pislja prochyttannya «podijevoi» knygy (S. Y. Doroguncov, A. N. Ral'chuk. Hozjajstvovanye – synergetycheskij varyant (How socium chooses its way. Reflections after reading the "event" book (S. I. Doroguntsov, A. N. Ralchuk, "Management" is a synergistic variant)', K.: *Orijany*, 2006, 228 s.), *Visnyk Nacional'noi akademii nauk Ukrainy*, №10, s.57–70.

6. Emelyn, VA, Thostov, ASH., 2015. 'Deformacija hrognotopa v uslovijah sociokul'turnogo uskorenja (Deformation of the homognot in the conditions of socio-cultural acceleration)'. [online] Dostupno: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1112&Itemid=52

7. Erikson, T. 2004. 'Tyranija momentu: shvydkyj i povil'nyj chas v informacijnu dobu (Tyranny of the moment: fast and slow time in the information day)', L'viv: *Kal'varija*.

8. Rashkoff, D., 2003. 'Mediavirus. Kak pop-kul'tura tajno vozdeystvuet na vashe soznanie (Media virus How pop culture secretly affects your mind)'. [online] Dostupno: <http://www.klex.ru/1qf>

9. Kastel's, M., 2000. 'Informacionnaja jepoha. Jekonomika, obshhestva i kul'tur (Information Age. Economy, society and cultures)', M.: *GU VShJe*.

10. Toffler, Je., 1999. 'Tret'ja volna (Third wave)', M.: *AST*.

11. Toffler, Je., 2002. 'Shok budushhego (Shock of the future)', M.: *OOO «Izdatel'stvo AST»*.

12. Frumkin, KG., 2010. 'Klipovoe myshlenie i sud'ba linejnogo teksta (Clip thinking and the fate of linear text)', *Ineternum*, №1. [online] Dostupno: http://nounivers.narod.ru/pub/kf_clip.htm

Pankiv O. V., PhD, associate professor, chair of Philosophy, National University «Polytechnic of Lviv» (Ukraine, Lviv), olesya.pankiv@ukr.net, ORCID 0000-0003-2081-4792

Sanotska N. Ya., PhD, associate professor, chair of Philosophy, National University «Polytechnic of Lviv» (Ukraine, Lviv), sannata@ukr.net, ORCID 0000-0002-8624-7201

Speed and instance as leading characteristics of the modern lifestyle

The article is an attempt to analyze what is «speed» and «instancy» that dominate in the life of a modern person. These characteristics turned to be the result of modern informational and technological development processes. Moreover, they can change somebody's outlook, values and even have a considerable impact on person's way of thinking.

Keywords: speed, instancy, time, communication, clip thinking.

* * *

УДК 379.8:008

Пилипів В. В.,

кандидат культурології, старший викладач кафедри готельно-ресторанного і туристичного бізнесу, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), vika_prima@ukr.net, ORCID <http://orcid.org/>

ПРАКТИКИ ГОСТИННОСТІ BELLE ÉPOQUE: ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНИЙ ВИМІР

Стаття спрямована на з'ясування специфіки втілення в просторі закладів гостинності ідеалів краси у відповідності з основним художнім

принципом Belle Époque, який стверджує, що світ може бути виправданий лише як естетичний феномен. Методологія дослідження полягає в застосуванні культурно-історичного, компаративного, системного, аксіологічного методів, а також герменевтичного підходу. Розглядається вплив техніко-технологічних інновацій другої промислової революції на індустріалізацію та естетизацію процесу надання гостинних послуг. В цьому контексті аналізуються «індустріальне видовище» і пов'язане з ним поняття «технологічно піднесеного». Особлива увага звертається на формування в просторі закладів гостинності таких дискурсів як мистецький і науковий, арт-дискурс, інтелектуальний дискурс і дискурс особистої маніфестації, які є актуальними і в сучасному постмодерному світі.

Ключові слова: Belle Époque, гостинні практики, художньо-естетичні принципи, індустріальна цивілізація.

На Міжнародному форумі «Globalization, inclusion and sustainability in a global century» (Рим, 8–9 травня 2017 р.) наскрізною темою була тема «зміни епох». У контексті останньої сучасний світ постає як такий, де посилюються процеси дезінтеграції та розпаду, зростає турбулентність і нестабільність [12]. Негативні тренди глобалізації ХХІ ст., серед яких поява нової нерівності між розвиненими країнами і глобальною периферією, поширення радикально-націоналістичних рухів, тероризму, протекціонізму і популізму, яскраво виявляються на тлі інтенсивного розвитку цифрових технологій, які докорінно трансформують практично всі сфери суспільного буття та індивідуального буття людини. І тому сучасний світ, як і світ Belle Époque, який змінювався під впливом технологічних інновацій другої промислової революції, перебуває в історичній топці біфуркації. Саме в цей момент вкрай необхідно надати творчого імпульсу світовому цивілізаційному розвитку, на що здатні лише люди з нестандартним мисленням, широким горизонтом бачення перспектив, ініціативністю й мобільністю, розвиненою уявою і фантазією, тобто той клас, який Р. Флорида назвав креативним [13]. У даному контексті видається актуальним дослідження гостинних практик Belle Époque, завдяки яким європейська богема, інтелектуальна та творча еліта накопичували «агреговану креативність», потенціал якої виявлявся в культурі та мистецтві протягом всього ХХ ст. і продовжує виявлятися сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концептуальне поле дослідження гостинних практик Belle Époque заклав В. Беньямін, науковий доробок якого включає історію богемі та кафе як її культового простору, дискурси комодифікації, естетизації повсякденності тощо. У мемуарах, щоденниках, листах багатьох письменників, художників, артистів – представників інтелектуального та богемного життя цієї епохи – відображено атмосферу кафе, кабаре; механізми функціонування цих інституцій; принципи богемного життя; моделі поведінки в богемному та інтелектуальному середовищі (Е. Гонкур і Ж. Гонкур, С. Цвейг, О. Кокошка, Г. Брех, Е. Канетті, Ж. Кокто, І. Еренбург та ін.).

В аспекті історії гостинно-ресторанного бізнесу та туристичної індустрії вітчизняні та зарубіжні науковці розглядають специфіку функціонування гостинних практик у різних закладах та мережах (В. Федорченко, В. Пазенок, О. Костюкова, Т. Дьорова, М. Мальська, Т. Сокол, Ю. Волков, Х. Роглев, Дж. Р. Уокер, Р. А. Браймер, І. Г. Смирнов, Л. Устименко). Специфіку гостинних практик на європейських курортах кінця ХІХ – поч. ХХ ст. аналізують Ф. Грей, Л. Кузнецова. Ж. Візарелло в аспекті дослідження тілесності звертає

увагу на взаємозв'язок тілесних практик і гостинності, підкреслює роль привабливості суб'єктів гостинного процесу.

У контексті історії та культури Австро-Угорської імперії вчені досліджують роль кав'ярень Відня та інших міст імперії як самостійних інституцій, де інтелектуали і богема обмінювалися ідеями та цінностями, взаємно надихаючи один одного (К. Е. Шорске, У. М. Джонстон, О. Яси, Я. Шимов, А. Жеребін, Ж. Ле Ридер, Б. Дубін, І. Костецький).

С. Граньєв у своїй фундаментальній історико-соціологічній праці аналізує роль кафе та інших закладів у консолідації французької літературної богеми. Н. Пестова і Ю. Цветков розглядають кафе і кабаре як осередки консолідації німецьких і австрійських експресіоністів. Роль кафе в творчості художників-імпресіоністів досліджує М. Герман. Вітчизняна дослідниця Р. Дьяченко акцентує увагу на здатності готельно-ресторанних закладів епохи модерну задовольнити естетичні потреби відвідувачів, у тому числі й завдяки гармонійності мистецько-художнього вирішення. Однак, у вітчизняному науковому дискурсі ще недостатньо представлений художньо-естетичний підхід до осмислення гостинності та гостинних практик, що особливо важливо з огляду на метаморфози світу Belle Époque.

Постановка завдання. Стаття спрямована на з'ясування специфіки втілення в просторі закладів гостинності ідеалів краси у відповідності з основним художнім принципом Belle Époque, який стверджує, що світ може бути виправданий лише як естетичний феномен. Методологія дослідження полягає в застосуванні культурно-історичного, компаративного, системного, аксіологічного методів, а також герменевтичного підходу.

Техніко-технологічні інновації другої індустріальної революції та встановлення миру між європейськими державами після франко-прусської війни в короткий історичний період з 1871 по 1914 рр. забезпечили стійке економічне зростання, розквіт вільної торгівлі, експорт капіталу, обмін ідеями, технологіями, високий рівень фінансової й економічної інтеграції; вони сприяли зародженню масового суспільства та інтенсифікували міграційні процеси.

Це явище, якому поклала край Перша світова війна, вчені називають «першою глобалізацією» (У. Бек, Б. Ліндсі, Дж. Мокір, Т. Пікетті, Н. Фергюссон, У. Хаттон, Дж. Джексон, Дж. Сакс та ін.), «вікторіанською глобалізацією» (Ю. Остерхаммель та ін.), «прелюдією глобалізації» (С. Мошенський, Л. Сінцеров та ін.). А період з 1880/85 по 1914 рр., що увійшов у європейську історію як Belle Époque, отримав свою назву вже після закінчення війни. С. Цвейг так характеризував цю епоху: «Розпочався підйом, який в усіх країнах Європи відчувався майже в рівній мірі... Рівень життя підвищувався... Світ став не тільки прекраснішим, а й вільнішим... раніше за кордон виїздили лише обрані, тепер банківські клерки й дрібні ремісники подорожували до Італії, Франції... люди відчули себе впевненіше, у них з'явилася нечувана відвага і вони стали сміливіші в подорожуванні...» [11, с. 187–189].

Саме на цей час припадає інтенсивний розвиток інфраструктури гостинності, оскільки масова індустріалізація в країнах Західної Європи створює

масове виробництво, масовий попит на продукти та послуги й обумовлює зростання сфери обслуговування, підвищення її продуктивності. А диференціація способу життя в результаті трансформації соціальної структури спричиняє урізноманітнення видів діяльності в цій сфері. Як зазначав Т. Пікетті, «у секторі послуг відкривається простір для найрізноманітніших ситуацій. Зростає чисельність працівників у сфері торгівлі, гостинній справі, кафе і ресторанах» [6, с. 103].

Досягнення високої продуктивності потребувало своєрідної «індустріалізації сфери послуг», включаючи перехід від дрібного індивідуалізованого бізнесу з низькими граничними прибутками до організованого на мережевій основі стандартизованого бізнесу з високими граничними прибутками та ієрархічним управлінням. Це обумовило появу монополістичних об'єднань як нового типу організаційної структури індустріального суспільства.

Розвиток практик гостинності в контексті трансформації ринкових механізмів відбувався в двох напрямках. Перший був пов'язаний з формуванням на основі інноваційних технологій системи готельно-ресторанних комплексів, у витоків яких був Ц. Рітц, а другий – з функціонуванням та вдосконаленням традиційної організаційної структури закладів гостинності, серед яких численні кафе, паби, ресторани, подібні до французьких гінгетт, бістро, кабаре.

Зосередження в Лондоні, Парижі та інших європейських столицях і великих містах значної частини правлячого класу, промислової, інтелектуальної та художньої еліти, рантє забезпечило концентрацію в містах доходів, а відтак і купівельної спроможності. У цих містах сформувалося найбільше на той час суспільство споживання й особливий міський спосіб життя, характерною ознакою якого було проведення вільного часу в різних закладах гостинності.

Ц. Рітц разом з О. Ескоф'є здійснили революцію в організації діяльності закладів гостинності, сформувавши наприкінці XIX – поч. XX ст. на основі єдиних стандартів мережу всесвітньо відомих готельних комплексів Ritz, до складу якої входили готелі в Парижі, Лондоні, Мадриді, Лісабоні та інших європейських містах. Побудова готелів у культурному центрі міст поряд з художніми галереями й музеями перетворили їх на осередки культурно-мистецького життя. Філософію гостинності Ц. Рітца уособлював девіз «чистота, ефективність, краса», де перша складова цієї триєдності ґрунтувалася на «медикалізації» і «сцієнтизації побуту», друга – засвідчувала функціонування мережі у відповідності з логікою інструментальної раціональності, в основі якої максимально точний розподіл і розрахунок діяльності. А краса як третя складова відображала основну цінність Belle Époque і передбачала естетизацію просторового середовища та його організацію у відповідності з ідеалами краси. І тому термін Ritz й сьогодні означає «розкішний» та асоціюється з елегантністю, вишуканістю і витонченістю, що фактично відповідає максимальному втіленню ідеалу краси Belle Époque.

У Belle Époque на перший план поступово виходить споживання видовищ. А заклади гостинності (спочатку це стосувалось ресторанів) перетворюються на своєрідні театральні видовища: «Ресторан по-суті той же театр, і як у будь-якому театрі тут все

повинно стимулювати чуттєву насолоду клієнта» [4, с. 143]. Запровадження Ц. Рітцем обов'язкового відвідування ресторану у вечірньому одязі, запрошення інструментальних оркестрів, що виконували класичну музику, використання різноманітних спеціальних світлових ефектів, організація театралізованих бенкетів перетворювали ресторанный простір на дивовижне фантазмагоричне видовище – на світ, якого не існує в реальності.

Індустріальне місто, будучи привілейованим «місцем споживання», завдяки впровадженню та поширенню нових технічних винаходів та інших інновацій, стимулювало конкуренцію між закладами гостинності. Саме тому їхні власники та обслуговуючий персонал прагнули викликати у відвідувачів бажання нових і особливих потреб. І задля цього унікальна атмосфера, бездоганне обслуговування, отримання «насолоди смаком» від страв «високої кухні» доповнювалося візуальним задоволенням від естетичного оформлення просторового середовища закладів гостинності переважно в стилі Art Nouveau.

Однією з форм міського мистецтва, яке сприяло естетизації гостинності, стало «урбаністичне видовище», створити яке дозволяли техніко-технологічні інновації. У такому видовищі досягалося гармонійне поєднання дизайнерського рішення, що базується на відповідних художньо-естетичних принципах, яскравості, інтер'єру, внутрішнього оздоблення закладів гостинності, зовнішнього вигляду обслуговуючого персоналу, гарсонів, що створювало відповідну атмосферу. Це видовище, приваблюючи відвідувачів, перетворилося на домінуючу тенденцію в індустріальному суспільстві, що найбільш яскраво презентувало вар'єте-кабаре Moulin Rouge [7]. Естетичне почуття, яке викликали подібні видовища, на мою думку, відображало поняття «технологічно піднесеного» або «техніко-піднесеного», яке вводять у науковий обіг в 60-ті роки минулого століття американські вчені П. Міллер і Л. Маркс, а розвиває в кінці століття Д. Най.

«Техно-піднесене» розглядається як логічне продовження класичного кантівського розуміння піднесеного, але об'єктом цього піднесеного вже постає не природа, а технічні об'єкти. І тому машина, будучи одним із символів індустріальної цивілізації, вбирає в себе смисли трансцендентного, які в Новий час перейшли від релігії до природи [9].

Соціальна диференціація в Belle Époque призводить до появи дозвільного класу (велика буржуазія, фінансова аристократія, рантьє тощо), який згідно із своєю життєвою філософією «живе у своє задоволення» і проводить час у різних фешенебельних ресторанах, відпочиває в готельній мережі Ritz, відвідує славетні європейські курорти.

У той же час численні кафе, кабаре, кафе-бари, остерії в Європі стають осередками бунтівної богемі, яка заперечувала стиль життя цього «дозвільного класу». Американський соціолог Д. Брукс так характеризує відмінність між буржуазією і богемою, яка представляла практично всю творчу еліту: «Світ буржуа був світом комерції та підприємництва. Богема жила в світі мистецтва. Буржуа міркували логічно, оперуючи цифрами та числами. Богема надавала перевагу інтуїтивному, органічному способу мислення. Буржуа подобалися

різні організації. Богема цінувала незалежність і вважала буржуа стадом пристосуванців. ... У питаннях споживання буржуа цінували врівноваженість і зовнішній блиск. Богему ж ... захоплювала справжність і природність. Буржуа обожнювали успіх; богема вибудувала свою систему цінностей навколо зневаги до успіху» [2, с. 76].

У кожній європейській столиці було власне богемне середовище, але попри етно-національні особливості цю спільноту об'єднував і перетворював на культурний феномен стиль художнього мислення, свобода індивідуального самовираження, вільний, неупорядкований, орієнтований на отримання задоволення, але й сповнений творчими замислами антибуржуазний спосіб життя, а також особлива модель поведінки, в тому числі й гастрономічної. Так, перед обідом для паризької богемі наставав священний «час абсенту», «зеленої феї», вогник якої надихав на створення шедеврів поетів і художників, що представляли різні напрями мистецтва модернізму. Повсякденне життя європейської богемі театралізується, уподібнюється феєричному карнавалю дійству, під час якого відбуваються важливі для богемної спільноти, але незрозумілі для більшості, події. Творча, неповторна атмосфера богемних кафе сприяла народженню нових ідей, які знайшли своє відображення у маніфестах і програмах різних течій модернізму.

Атмосфера кафе впливала і на особливості художнього мислення майбутніх митців. Так, на художнє бачення А. Гауді, з його підвищеною експресивністю, свободою архітектурних форм, що характеризує «каталонський модерн» в цілому, вплинуло відвідування під час навчання в Барселонському університеті та Вищій школі архітектури знаменитого кафе Pelayo, в якому збирався неформальний дискусійний клуб антиклерикального спрямування [10, с. 63].

Перше артистичне кабаре Le Chat Noir було відкрито на Монмартрі у 1881 р. художником і поетом Р. Салі. Оригінальність обслуговування в кабаре полягала в тому, що за спиртне художники «розпачувалися» своїми творами, завдяки чому всі стіни закладу прикрашалися численними малюнками, ескізами та картинами майбутніх знаменитостей. Р. Салі вперше перевдягнув гарсонів в академічні мантії й тим самим театралізував процес обслуговування. А назвавши темну частину приміщення, де не любили сидіти відвідувачі, інститутом і оголосивши його місцем для обраних, використав принцип театралізації як засіб створення альтернативної, ігрової реальності. Петербурзький мистецтвознавець О. Бобриков вбачає в подібній ексцентричній і демонстративній поведінці народженням дадаїстського перформансу й «знуцання над головними соціальними інституціями» Франції [1].

Таким чином, процес обслуговування в Le Chat Noir стає структурним елементом театралізованих дійств, які можна назвати прото-дадаїстським перформансом. Саме тому кабаре в його первинному вигляді можна сприймати як театралізовану форму публічної гостинності. Крім того, поєднання повсякденних та художніх практик зближує мистецтво та життя, що дозволяє в гостинному просторі кабаре подолати опозицію повсякденної та художньої реальності й створити перформативну реальність.

Крім Парижа в Belle Époque центрами європейського та світового модернізму стають Відень, Берлін, Мюнхен, Барселона та інші міста. С. Цвейг називає кав'ярню «просвітницьким центром», «своєрідним демократичним клубом», де відбувався перебіг інтелектуального і мистецького життя Відня. Український письменник–модерніст, критик і видавець І. Костецький, один із теоретиків Мистецького українського руху в еміграції, характеризує атмосферу віденських кав'ярень, підкреслює: «... над усе ціновано раптово, нехай і нічим не виправдану, нехай і абсурдну імпровізацію, – де, коротше кажучи, панувала та атмосфера, без якої літературне життя не може ні рухатись, ні дихати» [5, с. 75–76]. Імпровізація, гра, вільна карнавальна стихія пронизували атмосферу кафе. Своєрідним простором карнавалізації життя стали заклади гостинності, в яких проводила час віденська богема. Цей процес продовжується і сьогодні, оскільки всі ці заклади набули значення «місць пам'яті» європейської культури, які включені до сучасних туристичних маршрутів. А «габсбургський міф», складовою якого є гостинні практики, сприяє розвитку інфраструктури туризму й гостинності. Атмосфера віденських кав'ярень сприяла й науковому мисленню. Так, засновник психоаналізу З. Фрейд «... в кафе на Бельвю з видом на Відень 24 липня 1895 р. вперше проаналізував один із своїх снів, відкривши в ньому «нездійснене бажання» [3, с. 180–181].

У Belle Époque барселонські кафе, розташовані на центральних площах і бульварах, були такими ж відомими і знаменитими, як і подібні заклади в інших європейських країнах. У каталонців особливою популярністю користувалися кафе, де танцювали фламенко – пристрасний, видовищний танець, який став символом Іспанії. А окрасою чисельних закладів гостинності в містах Каталонії, їх своєрідною візитівкою стали дивовижні, унікальні, найтоншої авторської роботи каміни, комоди, кушетки, ліжка, шафи, столики для кави з ніжками у вигляді кінських копит й стільці у стилі модерн, відповідні порт'єри, люстри. Барселонське легендарне кафе–бар Els Quatre Gats стало одним із художніх та інтелектуальних центрів Belle Époque, місцем, яке молодий Пікассо вважав своїм «другим домом» і де «складався каталонський авангард» [8, с. 101–102].

Літературно–мистецькі кафе і кабаре Німеччини відіграли важливу роль в становленні та консолідації експресіонізму як художнього напрямку. Історія знаменитого і багатого традиціями берлінського Café des Westens розпочинається з 1896 р. Спочатку воно було штаб–квартирою берлінської богемі й критично налаштованої, схильної до художнього анархізму публіки. Слава цього гостинного закладу, перш за все гастрономічна, розпочинається з 1899 р., коли відомий кухар Рокко стає шеф–кухарем закладу. А вже на початку XX ст. берлінський експресіонізм обрав це кафе своїм форпостом, «нічним штабом свого художнього співтовариства» (Н. Пестова). Німецькі експресіоністи стали глашатаями політичних, соціально–економічних і культурних протиріч, які призвели до страшного випробування – Першої світової війни.

Висновки. Гостинні практики Belle Époque розширили традиційну сферу художньо–естетичного і перетворили останню на технологію організації функціонування

простору закладів гостинності. Тенденція естетизації повсякденності, яка була характерна для цієї епохи, поширюючись на сферу гостинності, естетизує й власне процес надання послуг, наповнює його глибинним змістом, пробуджує естетичні почуття у відвідувачів гостинних закладів, підвищує їх привабливість. У межах ціннісних принципів буржуазії, втілених в інструментальній раціональності, розвивається індустрія гостинності, апофеозом якої постає мережа готельно–ресторанних комплексів, започаткована Ц. Рітцлем, що уособлює розкішне і безтурботне життя «дозвільного класу». Карнавалізація, безмежна театралізація характерні для гостинних практик тих закладів, які обрала для себе та зробила культовими місцями європейська богема, внаслідок чого художньо–естетичний вимір цих практик стає одним із визначальних. У Belle Époque європейські кафе перетворилися на класичний заклад гостинності модерного міста. В їх гостинному просторі, як і в просторі кабаре, починають формуватися різні дискурси: мистецький і науковий, інтелектуальний і політичний, арт–дискурс, рекламний дискурс і дискурс особистої маніфестації, що є актуальним в сучасному постмодерному світі. І тому перспективним видається як ґрунтовний аналіз цього феномену, так і його подальший розвиток.

Список використаних джерел

1. Бобриков, АА., 2014. 'Сначала в виде фарса, потом в виде трагедии. Кабаре и рождение модернизма', *Временник Zubovskogo института*, 1 (12), с.40–53.
2. Брукс, Д., 2013. 'Бобо в раю. Откуда берется новая элита', М: ООО «Ад Маргинем Пресс», 296 с.
3. Джонстон, У., 2004. 'Австрийский Ренессанс', М.: *Московская школа политических исследований*, 640 с.
4. Конлин, Дж., 2016. 'Из жизни двух городов. Париж и Лондон', М.: *Издательство Ольги Морозовой*, 368 с.
5. Костецький, І., 1968–1971. 'Стефан Георг. Особистість, доба, спадщина', Штуттгарт, с.29–206.
6. Пикетти, Т., 2015. 'Капитал в XXI веке', М: ООО «Ад Маргинем», 592 с.
7. Пилипів, ВВ., 2017. 'Гостинність у публічному просторі європейського індустріального міста', *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: наук. зб.*, 25, с.200–208.
8. Турчин, ВС., 1993. 'По лабиринтам авангарда', М.: *Изд–во МГУ*, 248 с.
9. Федорова, КЕ., 2014. 'Технико–возвышенное как эстетический феномен современной культуры (на материале медиаискусства)'. *Кандидат философских наук. Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б. Н. Ельцина*, 161 с.
10. Хенсберген, Г., 2002. 'Гауди – тореадор искусства. Биография', М: *Эксмо*, 318 с.
11. Цвейг, С., 2015. 'Вчерашний мир. Воспоминания европейца', М: *КоЛибри, Азбука–Амттикус*, 592 с.
12. 'Globalization, inclusion and sustainability in a global century – G7 International Forum', 2017. *Fondazione ECONOMIA Tor Vergata*. [online] Available at: <http://www.fondazioneeconomia.it/en/index.php/2017/05/globalization-inclusion-and-sustainability-in-a-global-century-g7-international-forum/> [Accessed 16 September 2018].
13. Florida, R., 2014. 'The Rise of the Creative Class – Revisited: Revised and Expanded', *Basic Books*, 512 p.

References

1. Bobrikov, AA., 2014. 'Snachala v vide farsa, potom v vide tragedii. Kabare i rozhdenie modernizma (First as a farce, then as a tragedy. Cabaret and the birth of modernism)', *Vremennik Zubovskogo instituta*, 1 (12), s.40–53.
2. Brooks, D., 2013. 'Bobo v rayu. Otkuda beretsya novaya ehлита (Bobos in paradise: The new upper class and how they got there)', М: ООО «Ad Marginem Press», 296 s.

3. Johnston, W., 2004. 'Avstrijskij Rennessans (Austrian Renaissance)', M.: *Moskovskaya shkola politicheskikh issledovanij*, 640 s.
4. Conlin, J., 2016. 'Iz zhizni dvuh gorodov. Parizh i London (Tales of Two Cities: Paris, London and the Birth of the Modern City)', M.: *Izdatel'stvo Ol'gi Morozovoj*, 368 s.
5. Kosteczkyj, I., 1968–1971. 'Stefan George. Osobystist, doba, spadshhyna (Stefan George. Personality, epoch, heritage)', Stuttgart, s.29–206.
6. Piketty, T., 2015. 'Kapital v 21 veke (Capital in the 21st Century)', M.: *ООО «Ad Marginem»*, 592 s.
7. Pylypiv, V.V., 2017. 'Gostynnist u publichnomu prostori yevropejskogo industrialnogo mista (Hospitality in the public space of the European industrial city)', *Ukrayinska kultura: m'nule, suchasne, shlyaxu rozvytku: nauk. zb.*, 25, s.200–208.
8. Turchin, V.S., 1993. 'Po labirintam avangarda (Through the maze of the avant-garde)', M.: *Izd-vo MGU*, 248 s.
9. Fedorova, K.E., 2014. 'Tekhniko-vozvyshennoe kak ehsteticheskij fenomen sovremennoj kultury (na materiale mediainskustva) (Techno-sublime as an aesthetic phenomenon of the modern culture (based on media art))', *PhD. Ural Federal University named after the first President of Russia B. N. Yeltsin*, 161 s.
10. Hensbergen, G., 2002. 'Gaudi – toreador iskusstva. Biografiya (Gaudi – a toreador of art. Biography)', M.: *Eksmo*, 318 s.
11. Zweig, S., 2015. 'Vcherashnij mir. Vospominaniya evropejca (The World of Yesterday: Memoirs of a european)', M.: *KoLibri, Azbuka–Attikus*, 592 s.
12. 'Globalization, inclusion and sustainability in a global century – G7 International Forum', 2017. *Fonadazione ECONOMIA Tor Vergata*. [online] Available at: <http://www.fondazioneconomia.it/en/index.php/2017/05/globalization-inclusion-and-sustainability-in-a-global-century-g7-international-forum/> [Accessed 16 September 2018].
13. Florida, R., 2014. 'The Rise of the Creative Class – Revisited: Revised and Expanded', *Basic Books*, 512 p.

Pylypiv V. V., PhD in Cultural Studies, Senior Lecturer of Hotel, Restaurant and Tourism Business Department, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), vika_prima@ukr.net, ORCID <http://orcid.org/>

Belle Époque hospitality practices: artistic and aesthetic dimensions

The paper aims to clarify the specifics of the embodiment of beauty ideals in hospitality industry in accordance with Belle Époque basic artistic principle, which states that the world can be justified only as an aesthetic phenomenon. The author used cultural-historical, comparative, systemic, axiological methods, as well as hermeneutic approach. The paper examines the impact of technological innovations of the second industrial revolution on the industrialization and aestheticization of the process of provision of hospitality service. In this context, the «industrial entertainment» and the related «technologically sublime» concept are analyzed. Particular attention is drawn to the formation in the space of hospitality industry of such discourses as artistic and scientific, art discourse, intellectual discourse and discourse of personal manifestation, which are relevant in the postmodern world.

Keywords: Belle Époque, hospitality practices, artistic and aesthetic principles, industrial civilization, bourgeois, bohemia.

* * *

УДК 27–1

Рубський В. М.,
кандидат богословських наук,
старший викладач кафедри практичної психології,
Одеський національний морський університет
(Україна, Одеса), pavv@te.net.ua

КОНВЕРГЕНТНІ ПРОЦЕСИ У РЕЛІГІЙНИХ СИСТЕМАХ ПОШИРЕННЯ СВІТОГЛЯДУ

Виявлено конвергентні процеси у незв'язаних між собою і опонуючих різних релігійних рухах. Автор відстежує їх методи поширення світогляду й утримання adeptів у полі його впливу. В роботі висвітлено фактор секуляризації, який розуміється як загальний процес техногенної дегуманізації. Виявлено, що сучасному типу мейстичної картини світу, для того, щоб зберегти релігійне ядро в експлікації свого світобачення, необхідна більш глибока модель розуміння секулярності.

Ключові слова: конвергенція, світогляд, релігія, матеріалізм, секуляризація, ідентифікація, дегуманізація, місіонерство.

Термін «конвергенція» (від англ. convergent – той, що сходиться, зближується) найчастіше використовують для опису функціонального зближення медіа–проектів, ЗМІ, економічних програм тощо. Але вперше його запровадив у 1928 р. німецький теолог і релігієзнавець Генріх Фрік у праці «Порівняльне релігієзнавство», який відстежував загальні, але незалежні одна від одної тенденції в розвитку релігій: як схожих напрямків, так і протиставлених.

У своїй статті «Дослідження конвергентних процесів сучасного релігійного життя» Е. І. Мартинюк і Е. Никитченко виділяють велику кількість точок конвергенції: «акселерація, актуалізація соціальних доктрин, актуалізація есхатології, американізація, вельтизація, віртуалізація, глобалізація, діалог, консюмеризм, модернізм (постмодернізм), нові релігійні рухи, паксизація, приватизація, раціоналізація культової практики, ревівалізм, ріст інклюзивізму, секуляризація, синкретизм, сцієнтизм, сучасний релігійний плюралізм, уніфікація екзотеризації, толерантність, фемінізація, фундаменталізм, харизматизація, егосинтезація, екзотеризація, екуменізм» [7, с. 86–87]. Таке охоплення конвергентних процесів ризикує знищити поняття конвергенції, оголосивши конвергентними більшу частину аспектів релігійного життя. Адже ж сюди можна було б включити паралельні й аналогічні процеси в секулярних спільнотах і рухах. Наприклад, та ж «американізація, вельтизація, віртуалізація, глобалізація, діалог, консюмеризм» і т.д. не меншою мірою властиві системам освіти, дозвілля і торгівлі. Навіть у радянському інституті наукового атеїзму за роки його функціонування (1964–1991) з перерахованих вище процесів можна відстежити розвиток наступних: сцієнтизм, модернізм, актуалізація соціальних доктрин, паксизація і фундаменталізм.

Якщо ми скористаємося популярною неокласичною концепцією секулярності Д. Мартіна, Х. Казанови, П. Бергера, то конвергентність процесів у релігійних рухах може мати корелятивний зв'язок саме з цим процесом. Важливі зауваження і поновлення моделі секуляризації представлені в кандидатській дисертації Д. А. Узланера і відомої монографії Ч. Тейлора «Секулярний вік» [12]. За свідченням Д. А. Узланера [13, с. 5], з початку нульових років неокласична концепція секулярності зайшла в глухий кут. Це – одна з причин, за якою конвергенція процесів у релігійних спільнотах не може бути тільки наслідком загальносвітового процесу секуляризації.

Різноманітність форм релігійності, відхід від класичних канонів проявів богошукання і богопошанування є, в деякому сенсі, аспектом нескінченного поновлення концепцій секуляризації. Тут важливо погодитися з тезою Л. С. Перепьолкіна і В. Г. Стельмаха про те, що «людина релігійна в світі, позбавленому сакрального, проявляє себе особливим чином, і хоча її релігійна ідентичність не завжди виступає на перший план, вона може сприяти посиленню інших форм самоідентифікації» [9, с. 377]. На амбівалентність процесу секуляризації звертали увагу багато хто. А. І. Кирлежев, наприклад, постулює одночасність формально взаємовиключних факторів. Він пише: «Так звана десекуляризація або, іншими словами, виявлення того факту, що ми сьогодні живемо в постсекулярному

суспільстві, жодним чином не скасовують секуляризацію як історичний процес» [4]. Ті аспекти, які несподівано виявляються паралельними й аналогічними в різних конфесіях і релігіях продиктовані суб'єктивізацією суспільства в цілому, а не відходом від Бога як фундаментальної ідеї або практики устремління.

Петер Слотердайк пропонує образ ядерної бомби як результату цинічного розуму, який роз'їв суб'єкт західної людини. «Бомба, – пише він, – ні на грам не зліша ніж дійсність і ні на волосину не деструктивніша ніж ми. Вона лише наше продовження, матеріальна репрезентація нашої сутності ... Ми і є вона. В ній – звершення західного Суб'єкта» [10, с. 259]. Ж. Бодрійяр бив на сполох, говорячи про те, що ядерна катастрофа вже сталася за своїми результатами, які розщеплюють, у соціумі: «Вона проникла в реальність. Ми вже нуклеаризовані, атомізовані» [15, с. 104]. Секуляризація, що розуміється як процес техногенної дегуманізації, могла б бути більш глибокою й ефективною моделлю пояснення більшості конвергентних процесів. Найважливішою конвергенцією є аналогічність систем поширення світогляду й утримання adeptів у полі впливу.

Загальне розширення кругозору, поєднане з розмиванням кордонів понять і певного розрідження свідомості сучасними мас-медіа, децентрує самоідентифікацію свідомості людини на рівні практичного самоосмислення. Вчені відзначають зниження значення конфесійності [1; 2; 3]. Проте кожний світогляд стоїть перед традиційним завданням: залучити й утримати в полі свого впливу якомога більше людей. У найкращому випадку – поширити свою картину світу в усьому осяжному світі. Найвиразніше ця установка проявлена в релігійних світоглядах. Для цієї мети в істину про свободу, благодать і доброту Бога неабияк додаються інші «інгредієнти», покликані налякати людину, проблематизувати її світ або змусити її укласти угоду з Богом. Поступово відсоток елементів, які затягують і утримують, в залежності від їх привабливості, має тенденцію підмінювати собою сутність будь-якої релігії, зокрема й християнства.

Одна з первинних підстав християнства – екзистенціальний досвід: «Що було від початку, що ми чули, що бачили власними очима, що розглядали, і чого руки наші торкалися, про Слово життя, а життя з'явилося, і ми бачили, і свідчимо, і звіщаємо вам життя вічне, що в Отця перебувало й з'явилося нам, що ми бачили й чули про те ми звіщаємо вам, щоб і ви мали спільність із нами. Спільність же наша з Отцем і Сином Його Ісусом Христом. А це пишемо вам, щоб повна була ваша радість!» (1 Ів. 1:1–4). Ап. Павло двічі переповідає свій досвід зустрічі з Ісусом (Діян. 9 і 22 гл.). Але «не всі мають вуха», щоб розчути такої якості свідоцтва і «не всім дав Отець» мати такий досвід загалом. Тому на допомогу будь-якій релігійній інституції або руху приходять сторонні методи і засоби залучення–утримання людей у своїх спільнотах. Їх можна розділити на позитивні й негативні. До позитивних належать ось, скажімо, такі компоненти: затишок, привітність, взаємодопомога, альтруїзм–служіння, мудрість, інакшість (не як всі) або навіть фінансове процвітання (Кеннет Хейгін; Школа Rhema і ін.). До негативних засобів залучення–утримання людей у релігійних спільнотах слід зарахувати такі компоненти впливу: проблематизація свідомості, коли adeptу нав'язують духовні проблеми, про які він не знав,

але з якими йому пропонують боротися в своїй церкві або релігійному русі. Нагнітання почуття провини й гріха, спекуляція на страхах, забобності, сімейних, грошових проблемах. Використання проблеми сенсу життя, підвищення релігійних вимог для створення передстресової ситуації і т.п.

Механізм поширення світогляду призводить до його схематизації. Навіть у релігійних системах, відомих своєю складністю і багатством традицій, «шлях до Бога», або в матеріалістичному варіанті – «шлях до процвітання», «шлях до щастя» і т.п. рецепт життя представляється на ринок ідей у максимально спрощеному вигляді. Як правило, місія прагне представити Бога необхідним, тобто полегшити свободу вибору Бога впливом страху або користі. Світ представляється розрізненням чорного і білого, здійсненням правильного вибору – справою якісного інформування («ви не знали ім'я Бога Єгови – тепер знаєте!»); «Пройди шлях психотренінгу – будь самим собою!» і т.п.). Уже всередині групи (руху) певного світогляду її субклімат продукує і стимулює прагнення потрапити в марку «хороший / праведний» (в психології це – «referent group»), яку вона рекламує на тлі глухого докору в неморальності («out-group»), рясно забезпечуючи ідеєю матеріальної інвестиції і вигоди («воздасться сторицею»).

Внесення в релігійну організацію секулярних скріплюючих зв'язків сучасними зразками екстеріоризації світогляду породжує і саму логіку перебування людини в організації. Прот. Олександр Шмеман писав: «Тільки у відношенні до радості – правильні, справжні, плідні і страх Божий, і каяття, і смиренність. Поза цією радістю – вони легко стають «демонічними», збоченням на глибині самого релігійного досвіду. Релігія страху. Релігія псевдосмирнення. Релігія провини ... Як, коли і чому замість того, щоб відпускати змучених на свободу, Церква стала садистично їх залякувати і страшити?» [14, с. 320]. Відповідь на риторичне питання «чому?» очевидна: тому, що важелі залучення і утримання в Церкві є необхідним компромісом, або краще – келихом, в який налито вино, але який не є вином. Ще одна думка О. Шмемана: «Сучасна «геронтологія» цілком зосереджена на першому шляху: зробити так, щоб старі люди відчували себе «потрібними» і «корисними». Але це одночасно й обман (на ділі вони не потрібні), і самообман – бо вони знають, що не потрібні. В іншому плані, однак, вони справді потрібні, тільки не для тих же «турбот», в яких роздроблюється і йде все життя. Потрібна їх свобода, потрібна краса старості, потрібен цей відсвіт «променів звідти», в яких відбувається вмирання душевного тіла і повстання духовного» [14, с. 291]. Те ж саме можна з упевненістю сказати про будь-яку вікову категорію.

Неважко помітити, що якщо місіонер будь-якого світогляду з метою його найбільш успішного поширення стає на шлях штучної проблематизації свідомості слухача, то згодом, йому (його руху, організації) доведеться робити це постійно, щоб тримати adeptа в проблемному тонусі. Адже від самого початку його свідомість не була схильна породжувати ті проблеми, які йому нав'язані місіонером (обскурантизм, кашрут, спасіння душі, вірність юрисдикції і т.д.). Тому після кожного етапу просування своєї картини світу, її проповідник повинен буде нагнітати ситуацію для створення тривожного почуття близької загибелі або навпаки – штучної ейфорії перемоги, братерства і любові.

У першому випадку, це – нескінченне «недостатньо побожний», «недостатньо відданий» (у релігійній ситуації це: мало вірити в Бога в душі, потрібно ходити на збори, мало ходити на збори, потрібні справи благочестя, мало справ благочестя, потрібні подвиги, але і цього мало, ми не можемо заслужити спасіння ... і т.п.). Сюди ж включається необхідність бінарності та опозиції: наявності ворогів віри / просвіти, пошук еретиків, відступників, неблагоннадійних, літєплих, гіперболізація специфічних «проблем» як актуального елемента світогляду тощо. У спільнотах і рухах, що найбільш присвячують себе екстеріоризації свого світогляду, спостерігається посилення екстравертивної чутливості до всього, що «ображає» та «обурює»: від новоспоруджуваного храму і церковного дзвону до резонансних театральних постановок і музейних експозицій. Це є боротьба з внутрішньою порожнечою, власного змісту світогляду або форма втечі від неможливості його повноцінного прийняття. Адаже ні теїзм, ні атеїзм не конструювалися тільки для спротиву опонентам. Повноцінне сприйняття світогляду характеризується насолодою його перевагами безвідносно щодо нього, співвідношення з іншими типами світобачення. У випадку свідомого чи несвідомого конструювання штучної ейфорії місіонерський надриг проявляється в навмисному «бомбардуванні любов'ю»: ми повинні любити один одного, візьміться за руки ..., я не / вірю, тепер я щасливий, і т.п.

Всі ці прийоми і маніпуляції можна спостерігати в цілком різних типах світогляду, включаючи психотренінги та клуби за інтересами. Конвергентні процеси в різних ідеологічних рухах, незалежно один від одного, приходять практично до одних і тих же засобів залучення й утримання своїх adeptів. Прикметно, що релігійні громади з найрізноманітніших напрямків також приходять до такого роду засобів, які, за характером свого впливу не мають потреби в існуванні Бога. Зрештою, якщо якомусь місіонерському проекту вдасться досягти високого рівня взаємодопомоги, дружності спільнот, рівня освіченості й культури, дипломатичності архієреїв і кліриків, чудового зовнішнього іміджу і тощо, то для того, щоб церква процвітала, наявність Бога виявляється непотрібною. Курс, який взяли сучасні місіологи, орієнтується на цілком секулярні інструменти. У перспективі, сучасні проекти екстеріоризації релігійного світогляду створюють можливість професійного промоушену церковної інституції, що Той, навколо Якого місіонерсько-просвітницький благовіст розпочинався, знову почує мову Великого Інквізитора: ми зробили все без Тебе і замість Тебе, Ти не потрібен. Скажімо, створення затишних груп за інтересами і тусовок в християнстві – елемент самостійний за своєю природою. Він зустрічається у багатьох культурах і субкультурах. Він не потребує саме Христа, що робить Христа декоративним додатком таких сходок, центром яких є: затишок, інтелектуальне спілкування тощо.

У той час як ортодоксальні християнські конфесії посилено запозичують у протестантів перераховані вище інструменти місії, самі представники постпротестантизму вже років зо 20 б'ють на сполох про поступове заміщення мети місії – її засобами. Наведемо кілька цитат. Брюс Ліптл у праці «Християнство в американській культурі» пише: «Сьогодні євангельське християнство оформило свою звітку таким чином, що вона стала привабливою

для втамування апетитів американської громадськості. Християнські рок-музика і поезія, християнський театр, християнські групи підтримки, групи тих, що худнуть, – і цей список можна продовжити, щоб показати, як християни-євангелісти намагаються зробити християнську звітку більш привабливою» [6, с. 77]. Про те ж пише Білл Буркетт: «Захоплення церковних лідерів модною теорією, що «ми повинні робити все можливе, щоб утримати в церкві нашу молодь», викликало цілу хвилю компромісів, що призвело до відхилення цілих трьох поколінь у церкві від серйозних досліджень молитви і вдосконалення святості в страхі Божому Лаодикійська церква задовольняється забавами, сміхом, вечірками, іграми та «євангельським» звеселенням» («Видимий християнин») [цит за: 5, с. 45]. П. Павлюк відзначає: «Сьогодні театралізація церкви і світські стилі музично-співочого виконання підносяться як засіб підняття авторитету Церкви і посилення впливу на невіруючих. Хоча втрачають свої позиції, в першу чергу, самі віруючі. Захоплюючись різними стилями, так званого прославлення за допомогою театралізованих шоу та інструментальної музики, піддавшись незрілим почуттям, вони стають залежними від них, і, нарощуючи музичні децибелі, експериментують зі своїми емоціями. Таким чином, молоді християни потрапляють у залежність від явища, яке умовно можна назвати «духовною еротикою», яка поступово призводить до духовного блуду. Внаслідок цього християнин шукає не Бога, а обов'язкового задоволення від «молитви», «прославлення» тощо» [8].

Ті ж тенденції ми спостерігаємо і у прямих опонентів християн. Наприклад, Міжнародне товариство свідомості Крішні (МТСК), формально далеке від будь-якої християнської течії за духовністю і теологією, але, опинившись в Америці і Європі, МТСК здійснило для залучення й утримання adeptів ряд заходів, тотожних із християнськими, точніше – прийнятими у християнській цивілізації. Традиційні засоби індуїзму зводилися до п'яти сакральних пунктів: 1) приготування Прасада в жертву Крішні. 2) Роздуми про Крішну, про ім'я, задоволення Крішні. 3) Аратріка – вітання Господа, 2–6 разів у день. 4) Поклоніння священній рослині храму Туласі Деві. 5) Служіння божествам храму: їх миють, годують, моляться, пестять і т.д. [11]. Сучасні вайшнави Америки, Європи і країн экс-СНД майже повністю видалили ці засоби з фасаду свого іміджу, і позиціонують себе на релігійному ринку також як і християни: альтруїзм, мудрість вчення, дружна спільнота, взаємодопомога тощо. Таким чином, релігійна ідентифікація через прагнення до екстеріоризації виявляє свою недостатність і актуальну потребу в підтвердженні себе матеріальними і психологічними критеріями схвалення.

Причиною загальної секуляризації в методах місії є зміщення точки самоідентифікації з центру до периферії: тепер віруючий замість екзистенціалу «буття-в-Бога» ідентифікує себе все більш зовнішніми критеріями: «я – вайшнава тому, що...», «я – християнин тому, що...», «я – атеїст тому, що ... наука довела». Ідентифікація себе з чимось ззовні співіснує поряд із внутрішньою ідентифікацією в самій матриці релігійної свідомості. Ап. Іван писав у Посланні: «Хто вірує в Божого Сина, той свідчення має в собі. Хто не вірує Богові, той учинив Його неправдомовцем, бо не вірив у свідчення, яким Бог свідчив про Сина Свого» (1 Ів. 5,10). Тобто внутрішня

самоідентифікація «я – християнин» тут протиставлена зовнішній, але одночасно для нас це є свідченням початкового роздвоєння релігійних ідентифікаторів. Корпусуляризація суб'єктів сучасності, їх нездатність на екзистенційну самотність і відповідальність породжують необхідний запит на зовнішні індикатори свого стану: чи то модули матеріалізму або основні форми релігійності. Посилення цієї тенденції в сучасному поліфонічному суспільстві посилює і конвергентність процесів, пов'язаних з усе більшим дробленням і партикуляризацією суспільства і приватної свідомості нашого сучасника.

Сьогодні головний запит індивіда з релігійною або антирелігійною самоідентифікацією спрямований на подолання самотності, залишеності й загальної дегуманізації за допомогою розповсюдження технічних замінників людського спілкування, допомоги і т.д. З цієї причини теоцентричність релігійних спільнот переживає значний занепад. Це відбувається не тільки в контексті пропаганди світогляду, а і значно впливає на внутрішню інтерпретацію світоглядних основ. Сучасному типу теїстичної картини світу для того, щоб зберегти релігійне ядро в експлікації свого світобачення на всіх рівнях, необхідна розробка нових принципів місії, вкорінених в основних аксіомах філософії, аскетички й богослов'я.

Список використаних джерел

1. Богатырёв, ДК. и Шишова, ДК., 2015. 'Постсекулярная гипотеза и особенности российской постсекулярности', *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*, СПб., №3, с.95–108.
2. Богатырев, ДК. и Прилуцкий, АМ., 2015. 'Конфессиональная модель современного христианства (критика концепций и парадигм)', *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*, Т.16, Вып.4, с.158–169.
3. Каргина, ИГ., 2014. 'Качественные изменения дискурса секуляризации в конце XX начале XXI в.', *Теория и практика общественного развития*, №1, с.109–114.
4. Кырлежев, АИ., 'Секуляризация и постсекулярное общество'. [online] Доступно: <http://www.bogoslov.ru/text/1314267.html> (Дата звернення: 15.09.2018).
5. Лещук, ИИ., 2001. 'Лабиринты духовности', Одесса: *Христианское просвещение*.
6. Литтл, БА., 1996. 'Христианство в американской культуре', пер. с англ. Е. Воронцовой, Симферополь: *Крымско–Американский колледж*.
7. Мартынюк, Э. и Никитченко, Е., 2016. 'Исследование конвергентных процессов современной религиозной жизни', *Докса*, Вып.2 (26), с.84–91.
8. Павлюк, П. 'Дух времени'. [online] Доступно: <http://rusbaptist.stunda.org/duxvremeni.htm> (Дата звернення: 15.09.2018).
9. Перепелкин, ЛС. и Стэльмах, ВГ., 2010. 'Человек верующий: религия и идентичность', *Вопросы социальной теории*, Том IV, с.373–395.
10. Слотердайк, П. 2009. 'Критика цинического разума', пер. А. В. Перцев, Екатеринбург: *У–Фактория*, М.: АСТ.
11. Соманатх, К. 'Храм Господа Джаяганнатха', Пер. с англ. Б. Никифоров. [online] Доступно: <http://krishna-mariupol.org.ua/files/jagannath.pdf> (Дата звернення: 15.09.2018).
12. Тейлор, Ч. 2017. 'Секулярный век', Пер. с англ., М.: ББИ.
13. Узланер, ДА., 2009. 'Неоклассическая модель секуляризации в западной социологии религии второй половины XX – начала XXI вв.' Дисс. ... канд. фил. н., Москва.
14. Шмеман, А., прот., 2013. 'Дневники 1973–1983 гг.', М.: *Русский путь*.
15. Baudrillard, J., 1988. *Selected Writings*, Stanford University Press.

References

1. Bogatyrev, DK. & Shishova, DK., 2015. 'Postsekularnaya hipoteza i osobennosti rossiyskoy postsekulyarnosti (Postsecular hypothesis and peculiarities of Russian Postsecularism)', *Vestnik Russkoy khristianskoy gumanitarnoy akademii*, SPb., №3, s.95–108.

2. Bogatyrev, DK. & Prilutskiy, AM., 2015. 'Konfessionalnaya model sovremennogo khristianstva (kritika kontseptsiy i paradigm) (Confessional model of modern Christianity (criticism of concepts and paradigms))', *Vestnik Russkoy khristianskoy gumanitarnoy akademii*, T.16, Vyp.4, s.158–169.
3. Kargina, IG., 2014. 'Kachestvennye izmeneniya diskursa sekulyarizatsii v kontse XX nachale XXI v. (Qualitative changes in the discourse of secularization in the late 20th and early 21st century)', *Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya*, №1, s.109–114.
4. Kyrlezhev, AI. 'Sekulyarizatsiya i postsekulyarnoe obshchestvo (Secularization and post-secular society)' [online] Dostupno: <http://www.bogoslov.ru/text/1314267.html> (Accessed: 15.09.2018).
5. Leshchuk, II., 2001. 'Labirinty dukhovnosti (Labyrinths of Spirituality)', Odessa: *Khristianskoe prosveshchenie*.
6. Littl, BA., 1996. 'Khristianstvo v amerikanskoy kulture (Christianity in American culture)', per. s angl. Ye. Vorontsovy, Simferopol: *Krymsko–Amerikanskiy kolledzh*.
7. Martynuk, E. & Nikitchenko Ye., 2016. 'Issledovanie konvergentsykh protsessov sovremennoy religioznoy zhizni (The study of convergent processes of modern religious life)', *Doksa*, Vyp.2 (26), s.84–91.
8. Pavlyuk, P. 'Dukh vremeni (The spirit of time)'. [online] Dostupno: <http://rusbaptist.stunda.org/duxvremeni.htm> (Accessed: 15.09.2018).
9. Perepelkin, LS. & Stelmakh, VG., 2010. 'Chelovek veruyushchiy: religiya i identichnost (Believer: Religion and Identity)', *Voprosy sotsialnoy teorii*, Tom IV, s.373–395.
10. Slotterdayk, P. 2009. 'Kritika tsinicheskogo razuma (Criticism of cynical reason)', per. A. V. Pertsev, Yekaterinburg: *U–Faktoriya*, M.: AST.
11. Somanatkh, K. 'Khram Gospoda Dzhagannatka (The Temple of Lord Jagannath)', Per. s angl. B. Nikiforov. [online] Dostupno: <http://krishna-mariupol.org.ua/files/jagannath.pdf> (Accessed: 15.09.2018).
12. Tylor, Ch. 2017. 'Sekulyarnyy vek (Secular age)', Per. s angl., M.: ББИ.
13. Uzlaner, DA. 2009. 'Neoklassicheskaya model sekulyarizatsii v zapadnoy sotsiologii religii vtoroy poloviny XX – nachala XXI vv. (Neoclassical model of secularization in the Western sociology of religion of the second half of the XX – early XXI centuries)', Diss. ... kand. fil. n., Moskva.
14. Shmeman, A., prot., 2013. 'Dnevniky 1973–1983 gg. (The Diaries of 1973–1983)', M.: *Russkiy put'*.
15. Baudrillard, J., 1988. *Selected Writings*, Stanford University Press.

Rubsky V. M., candidate of theological sciences, senior lecturer of the Department of Practical Psychology of Odessa National Maritime University (Ukraine, Odesa), pavv@te.net.ua

Convergent processes in religious systems of the propagation of the worldview

The article is devoted to the identification of convergent processes in unrelated and opposing various religious movements. The author tracks its methods of propagation the outlook and keeping the adept in the field of its influence. The work reflects the secularization factor, understood as a general process of technogenic dehumanization. It was revealed that the modern type of theistic picture of the world, in order to preserve the religious core in the explication of its worldview, requires a deeper model of understanding secularity.

Keywords: convergence, worldview, religion, materialism, secularization, identification, dehumanization, missionary work.

* * *

УДК 947

Симоненко С. П.

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, історії та політології, Одеський національний економічний університет (Україна, Одеса), si39mon@ukr.net

САКРАЛЬНЕ ЯК ЧИННИК МОТИВАЦІЇ ЛЮДСЬКОЇ ПОВЕДІНКИ

Досліджується роль сакрального у забезпеченні дієвості такої форми соціального контролю як страх. Наголошується на тому, що в архаїчних та традиційних суспільствах сакральне є вираженням очевидної суспільної

потреби і виступає необхідною та елементарною умовою самозбереження соціуму, формою кодування цінностей надособистісного, надіндивідуального буття, символом залучення людини до соціуму. Показано, що сакральне є іманентною властивістю культур минулих епох та ідеальною формою надання імперативності її приписів і норм, надаючи їм надіндивідуального, надприродного, трансцендентного характеру. Зазначено, що на ранніх етапах існування суспільства в системі соціальної регуляції головним чинником, котрий визначає мотивацію вчинків людини, є страх перед сакральним, що дає підстави для перегляду загальноприйнятої класифікації, згідно з якою переважно, античне та середньовічне суспільства розглядаються як культури сорому. Робиться висновок, що збереження сакрального у якості культурної домінанти сучасного суспільства гальмує суспільний прогрес та розвиток особистісних якостей людини.

Ключові слова: сакральне, профанне, форми соціального контролю, культура страху, культура сорому, картина світу.

Поняття сакрального та профанного, священного та мирського стали предметом розгляду філософії, культурології, антропології та соціології не так уже й давно. Вочевидь, про зародження інтересу до даних категорій можна говорити, починаючи з епохи Просвітництва. Причому, у якості головної соціальної функції сакрального традиційно розглядається його здатність визначати поведінку людини шляхом ірраціональної легітимації певних цінностей, владних інституцій та носіїв верховної влади.

Більшість дослідників (М. Мосс, Е. Дюркгейм, Р. Отто, М. Еліаде та ін.) тяжіють до розуміння сакрального як певної проекції профанного світу, котрий характеризується здебільшого негативними рисами. В порівнянні з сакральним він здається недосконалим, убогим, меншовартісним, несправжнім існуванням тощо. Справжньою причиною «існування» в уяві людей сакрального є негативізм профанного. Світ сакрального та світ профанного можуть бути зреалізовані лише один через одного. Вони взаємно заперечують і взаємно відтворюють себе через інше. Профанне у своєму прагненні до самовдосконалення постійно відчуває потребу у сакральному, котре нагадує про себе як вища ступінь онтологічного буття, втілюючого у собі надприродну єдність могутності, праведності і краси. Натомість, сакральне стосовно профанного виконує функцію гармонізуючого та систематизуючого базису, надає земному існуванню людини виправдання та сенсу, котрий, у свою чергу, полягає у подоланні хаосу та безладді, притаманному всьому мирському (профанному).

Набуваючи в очах суспільства незаперечну та абсолютну цінність, сакральне стає потужним засобом впливу на людину шляхом жорсткого нав'язування їй норм та правил, котрі, власне, і складають основний зміст культури. На протязі практично усієї історії людства сакральне було конче необхідним для регулювання суспільних відносин та є однією з найбільш дієвих основ обґрунтування надособистісних регулятивів. Об'єктивно вони формувались з самого початку як вираження очевидної суспільної потреби, були зорієнтовані на спільний інтерес і виступали необхідною та елементарною умовою самозбереження соціуму. Але оскільки раціонально пояснити доцільність дотримання більшості соціально-моральних приписів, розкрити їх істинне та об'єктивне джерело людина була не в змозі, – з одного боку, а також для надання даним регулятивам імперативного статусу, – з другого, суспільство в своїх вимогах до індивіда виступає не від власного імені, а від імені міфічних всесильних істот. Індивід, таким чином, несе відповідальність за свої вчинки не перед суспільством, а перед тим, що

заховане за «сімома замками» сакрального і повинний узгоджувати свої дії та вчинки з нормами, котрі буцімто мають надприродне походження.

Сучасний американський антрополог, засновник «символічної антропології» К. Гірц, досліджуючи витоки культури, приходив до висновку, що практично всім її історичним формам без винятку притаманне прагнення до ірраціонального обґрунтування суспільних приписів, вихід за межі суто соціальних рамок. «Якою б різною не була роль релігії в різні часи, у різних людей і в різних культурах, поєднуючи етос і картину світу, релігія надає системі суспільних цінностей те, чого та, можливо, більше всього потребує, щоб мати силу примусу, – видимість об'єктивності. В священних ритуалах та міфах цінності постають не як суб'єктивні людські уподобання, а як дані згори умови для життя, закладені у влаштованому певним чином реальному світі» [1, с. 155]. Принагідно зазначимо, що поняття «сакральне» етимологічно пов'язане з латинським словом «sacer», котре частіше за все тлумачиться як «священне» та «те, що призначене богами».

Соціологічна наука в особі одного з її засновників Е. Дюркгейма тлумачить сакральне як сутнісну характеристику релігії, котре в свою чергу постає як форма вираження суспільного інтересу, що покликана насамперед підкорити людину його волі. «Посилюючи зв'язок віруючого з Богом, релігія тим самим реально посилює зв'язок суспільства з індивідом, членом котрого він є, оскільки Бог є лише метафоричним вираженням суспільства» [6, с. 33].

Виникаючи історично як ідеальна форма соціального, сакральне, тим не менш, укорінюється архетипічно в структурі колективного підсвідомого, постаючи ідеальною формою кодування цінностей надособистісного, надіндивідуального буття, апелювання до цілого, родового в житті людини, виступаючи символом її залучення до вічного та фундаментального.

Між сакральним та профанним завжди повинна була пролягати прірва, і чим глибшою вона була, тим більш імперативними та безумовними для людини повинні були бути приписи, освячені божественним. «Ці два види речей не можуть наближатись один до одного і при цьому зберегти свою природу» [6, с. 49]. Та й саме профанне повинне для свого ж блага повинно дотримуватись певної дистанції та відгороджувати себе від близькості з сакральним. Воно завжди містило у собі небезпеку, особливо для тих, хто намагається його ігнорувати, демонструвати недбале чи необережне ставлення до нього.

На самих ранніх етапах існування соціуму людське саме по собі не має ніякого значення і якщо чогось і є вартим, то лише за умови наповненості його сакральним змістом. Сакральне, ставши необхідною формою консолідації роду, формування відчуття себе невід'ємною часткою «ми», «своїх», могло реально впливати на людину лише за умови виокремлення з колективу людей, на котрих покладалась роль опосередковуючої ланки зі світом профанним – жерця–вождя, котрий виступає як перший в історії організатор колективних дій і вже в силу специфіки своєї суспільної ролі стає наближеним до богів, піднімається над родом, опиняється між двома світами, однозначно не належачи до жодного з них. Остаточне вирішення завжди залишається за ним, адже вустами його говорять боги, сповіщаючи свою волю.

Стаючи сакралізованим об'єктом, вождь–жрець прибирає на себе і атрибути сакрального. Порухення дистанції, навіть по незнанню, між ним та іншими членами роду для них є смертельно небезпечним. Один із таких прикладів «дотику» до сакрального в особі вождя–жреця наводить у своїй книзі «Золота гілка» Дж. Фрезер: Так, один з новозеландських вождів залишив край дороги рештки обіду, який підібрав і з'їв один з членів його ж племені. Коли він дізнався, що з'їв залишки трапези вождя, то помер того ж дня від сильних судом і спазм у шлунку, хоча до цього випадку був абсолютно здоровим [4, с. 198].

Вожді–жреці атрибутів сакрального набували завдяки своїм особливим якостям, котрі як і їх носії належать роду, колективу, є його цілковитою власністю. Він лише на деякий час і лише за строго визначених умов своєю особою персонофікує колективні уявлення та родові соціальні інститути, котрі мають свої власні закони, впливати на які він, незважаючи на статус небожителя та ті високі почесті, які виявляються стосовно нього, ніяк не може. Зазвичай він не прагне до влади, не захоплює її. Посада вождя і морально і фізично є найважчою у колективі – його життя для нього самого було величезним випробовуванням. Адже будь яке невірне його рішення несло роду загрози набагато страшніші за своїми наслідками, аніж ті, які може принести пересічний член колективу. З другого боку, він повинен бути у розквіті своїх розумових та особливо фізичних сил: якщо йому починає зраджувати пам'ять, бракує волі та рішучості для прийняття рішення, його волосся починає сивіти, випаде хоча б один зуб, на його обличчі з'явиться хоча б одна зморшка він неминуче буде позбавлений влади та підданий тортурам та смерті [4, с. 255]. Сакральне таким чином намагається захистити себе, адже в такому разі воно ризикує втратити свої надприродні якості, виявляється позбавлено своєї чудодійної сили.

Влада робила вождів–жреців головними упорядниками, а нерідко й творцями, міфологічних вірувань, ритуалів, магичних обрядів. Цілком очевидно, що й першими людьми, котрі почали корегувати міф, були саме вони. Одним із наслідків такого «удосконалення» міфу стає з часом відмова від ритуального вбивства старого вождя і згодом – царя. Власне, сам ритуал залишався, набуваючи вже фольклорно–сміхового забарвлення, а справжньою жертвою тепер стає раб, котрому призначено грати декілька днів роль царя. Останній, щоб врятуватись, натомість, ставав рабом. Обряд Сатурналій у давніх римлян, зокрема, є обрядом зміни ролей в буквальному сенсі, і бог життя, цар, переходить у бога смерті (раба–в'язня), тоді як смерть переходить у життя (раб – у царя). Цар у боротьбі, через двобій із рабом, якого після побиття неодмінно вмертвляти, долає смерть [5, с. 83–84].

Продовжуючи розмову про традиції та звичаї давніх римлян, варто зазначити, що подібна практика швидше була виключенням і могла стосуватись лише осіб, котрі були наділені вищою владою. Римляни жили за ідеалізованими старовинними звичаями – мораллю предків (*mos maiorum*), котра, як вважалось, була дарована їм богами. Ці приписи безумовно носять сакральний характер, вони діють подібно фатуму, визначаючи характер вчинку людини у певній ситуації. Відхилення від об'єктивного змісту ситуації, в яку

свідомо чи несвідомо була включена людина, неминуче веде до покарання чи самопокарання. Вона приречена виконувати той життєвий сценарій, котрий виписаний для неї сакральним навіть ціною свого власного життя.

Сакральне завжди є безапеляційним, рішуче відкидає будь–які компроміси, залишаючи людину віч–на–віч з божественним. Саме йому в першу чергу, а не оточенню індивіда, значимим для нього «своїм», повинні бути продемонстровані такі якості як мужність, стійкість, вірність обов'язку, сміливість тощо. З огляду на це можна поставити під сумнів доволі поширену серед антропологів та культурологів, котрі досліджували архаїчні та традиційні суспільства (Р. Бенедикт, Е. Доддс, І. С. Кон, П. С. Гуревич, В. А. Роменець, С. С. Аванесов, В. Н. Ярхо та ін.) точку зору, згідно якої в них домінуючою формою соціального контролю є сором, а подібні культури вважаються «культурами сорому».

Хоча сакральне і є породженням людської уяви та фантазії, воно практично з самого початку починає жити власним життям, стає настільки самодостатнім, що починає панувати над своїм творцем. У всякому разі, сором варто розглядати як зовнішнє нашарування мотиваційної сфери поведінки представників цих епох, – основою ж її, нерідко, можливо не завжди навіть усвідомлюваних самою людиною в повній мірі, є страх перед сакральним, від імені якого і чиниться правосуддя. Принцип «один за всіх, і всі за одного», котрий домінує і в античному суспільстві, швидше урівнює всіх у їх безсиллі та ницості перед сакральним, саме цим цементуючи спільноту єдине ціле. Індивід тут боїться не стільки осуду з боку свого оточення, скільки страшисться своїми діями, котрі можуть прогнівати богів, накликати на «своїх» їх помсту. Адже вона падає не тільки на конкретного винуватця, а на всю спільноту, кожен член котрої є потенційним заложником помсти богів.

Як відомо, у Римській республіці сакралізація, обожнення людини була можлива лише за умови, що вона віддала своє життя за славу Риму. Цицерон, зокрема, наводить вражаючі приклади з римської історії, зокрема Пунічних війн, дотримування будь–що обов'язку, що мав статус сакрального і міг бути спрямований саме проти даної людини і привести до її загибелі. Так, римський полководець і політичний діяч Марк Атілій Регул, був взятий у полон і посланий пунійцями в Рим для переговорів про обмін полоненими, де зайняв позицію, не вигідну для Карфагену, і хоча Регула *стримували близькі і друзі* (курсив мій), він повернувся як полонений до своїх ворогів, які закатавали його до смерті.

Стати героєм, небожителем можна було лише перетнувши назавжди межу між світом профанним та сакральним. Доторкнувшись до сакрального, ставши його часткою, людина вже не повинна мати шлях до відступу, не могла залишатись у світі профанному і єдиною запорукою цього могла бути тільки її смерть.

Якщо для чоловічої статі як усоблення активного початку умовою героїзації/сакралізації було здійснення подвигів, котрі потребували вже за визначенням надлюдських зусиль, то для жіночої, як втілення початку пасивного, – подібна практика частіше за все була пов'язана з відновленням поруганої честі, і знову ж таки нерідко ціною власного життя. У якості прикладу тут варто навести вчинок патриціанки Лукреції Тріціпітіни, який навіть мав видатне значення для римської історії.

Літописці висвітлюють цю подію, котра сталась в кінці VI ст. до н.е., наступним чином: Лукреція, відома своєю красою та добродієністю, після того, як була збездичена Секстом, сином Тарквінія Гордого, примусивши свого чоловіка та батька поклястись, що вони помстяться насильнику, заколола себе на їх очах *всупереч їх волі* (курсив мій). Як відомо, наслідком цієї події було падіння влади царя в Римі та встановлення республіки.

Закони сакрального світу, як бачимо, захоплюють у свою каральну орбіту не тільки реального винуватця, а всіх так чи інакше причетних до ситуації, позбавляючи їх вибору та програмуючи їх на єдино можливий вихід з ситуації, що склалась. Поділ суспільства на верстви можливий лише за згодою та волею богів. Бути римлянином, тим паче належати до вищих верств, вже за визначенням передбачає наявність у людини внутрішньої готовності до вчинків на вимогу сакрального за будь-яких обставин. Зганьблена честь повинна була бути відновлена ціною життя самої жертви, котра у даній ситуації відстоює не власну честь, та навіть не свою родову сутність, честь роду, а відданість богам, сакральним цінностям.

В розвиток даної тези, сучасний французький дослідник античності П. Кіньяр, звертає увагу на те, що у Стародавньому Римі подружжя вірність є не стільки почуттям, котре єднає подружжя, скільки усвідомленням непорочності чистоти роду, *castitas* – недоторканість «касти». Одружена римлянка – матрона, якщо вона не є вагітною, не тільки зобов'язана зберігати вірність чоловікові, але й не має права зазнати насилля над собою. І якщо насильник може понести ту чи іншу відповідальність, то його жертва однозначно заслуговує на смерть, оскільки вона вже за фактом самого насилля є винною і покрита ганьбою. «Збездичена Лукреція повинна була убити себе, і вона себе убила» [2, с. 14].

З переходом Риму від республіканського політичного устрою, до якого він був близький до середини I ст. н.е. до епохи Імперії відбувається занепад родових авторитетів, на зміну котрим приходять авторитет держави. Індивід повністю пориває з полісним колективом, докорінно переоцінюючи всю шкалу ціннісних установок і переходить на шлях індивідуалістичного розвитку. На місце громадянина приходять підданий, який тепер залежить тільки від імператора. Останній в своїй особі піднімає римський народ, стає джерелом права і гарантом існуючого порядку. Необмежена влада імператора, філософський античний раціоналізм та політеїзм – ось складові тотальної моральної деградації пізно-античного суспільства. Не варто забувати і те, що картина світу античності по великому рахунку завжди залишалась космоцентричною, обмеженою рамками цього світу, в ній немає нічого, що було б поза ним. Боги, яким поклонялись люди, також належать до цього світу. За умов соціально-політичної ситуації, що складається на той час у Римі до обожнення людини залишається лише один крок...

Максимальна, небачена досі сакралізація самої людини в особі імператора водночас започатковує й процес фактичної десакралізації духовного життя суспільства в цілому. Необмежена влада імператора подається як наслідок опіки та волі богів. Першим таким божеством, щоправда посмертно, був проголошений Юлій Цезар. Розповсюджуються легенди про божественне походження і його наступників, котрі стають божествами вже за їх життя. Та людина завжди

залишається людиною з прихованими до певного часу підсвідомими, руйнівними, інстинктивними імпульсами, котрі виринають з глибин людської природи, стаючи проявами негативної свободи. Така свобода людини, котра піднялась до рівня бога, асоціальна та індивідуалістична, незапліднена морально-правовою відповідальністю перед суспільством обертається на крайній аморалізм та небачену жорстокість.

Почуття рабської покірності всіх без винятку громадян (включаючи навіть батьків-сенаторів) перед *Genius* принципом стає підставою самого серйозного переродження соціального організму. Честь, доблесть, гідність – вищі цінності римського громадянина-воїна епохи республіки втрачають свій сакральний статус і нерідко вже розглядаються лише як небажані перепони на шляху досягнення особистих цілей.

Зруйновані майже шість ідеологічні та духовні підвалини імперії зазнають докорінної перебудови під зростаючим впливом ідей християнства, котре на початок IV ст. перетворюється в один з найпотужніших соціальних інститутів. В християнській релігії ми вже побачимо принципово іншу парадигму сакрального. На зміну міфологізованій космоцентричній картині світу, політеїзму та раціоналістичній філософії приходять Святе Писання. Воно, наполягаючи на новій, дуальній картині світу, відкриває людині трансцендентного Бога, котрий знаходиться поза межами цього світу, над ним і, на відміну від античних богів, до цього світу не належить. Сакральне тут у своїй найбільш рафінованій формі постає як маніфестація невидимого й надлюдського Абсолюту, божественного.

Середньовічний монотеїзм, таким чином прокламує нову концепцію сакрального, котра вже принципово унеможливує пряме обожнення людини. Щоправда, можливі паліативні форми її сакралізації, з тією лише різницею, що об'єктом її стають зазвичай вже не представники влади, воїни, – адже вони належать вже до далеко не бездоганного «граду земного» (А. Блаженний), а святі-мученики, котрі заслужили таку честь відстоюючи християнську віру ціною власного життя а ще... вищі сановники церкви!?

Людина як носій вищої політичної влади вже може бути лише намісником бога на землі. У цьому розумінні її влада не є абсолютною, оскільки вона монополізована насправді церквою, котра знаходиться найближче до Всевишнього, Саме він і є уособленням найвищої влади. Влада сакрального над людиною істотно посилюється, стає більш жорсткою та тотальною. Принцип персональної відповідальності перед Богом мав на меті послабити вплив на індивіда «своїх», як прояву світу людського, профанного, котрий тут постає як цілковита протилежність сакральному, ототожнюється з усім нищим, нечистим та гріховним. Відповідно роль найближчого оточення, стану у формуванні світоглядних позицій середньовічного індивіда зводиться до мінімуму, витісняється на периферію суспільного життя і, натомість, монополізується церквою. Християнська версія сакрального намагається переформатувати культуру сорому, переключивши дане почуття на Бога, зміст якого досить проникливо розкрито у «Сповіді» Августина, зокрема. Людина вже ніколи не зможе піднятися до рівня Абсолюту, нав'язуючи свою волю, своє власне бачення історичної доцільності усьому суспільству.

Це стає під силу лише диктаторам ХХ століття, котрі у своєму прагненні піднятися до рівня бога вимушені або рішуче порвати з християнством, ставши войовничими атеїстами (СРСР), або ж, щонайменше, дистанціюватись від нього (Німеччина, Італія), повернувшись до старої міфологізованої концепції сакрального, до первісного синкретизму та космоцентричної картини світу. У Радянському Союзі таке повернення вміло приховувалось за наукоподібними термінами марксистсько-ленінського стилю перебудови суспільства, у якому атеїзм легко уживається з образом вищого правителя, котрий стає боголюдиною лише завдяки своїм підданам, цілковито рівними у своєму безправ'ї перед ним.

Сакральне, таким чином, на протязі усієї історії людства виступає у якості однієї з найбільш жорстких та антигуманних форм соціального контролю, котра позбавляє людину права людини на власну думку, духовну та економічну емансипацію, бути особистістю, зрештою.

Сакральне завжди є ворогом сучасного, нового, а відтак завжди повертає нас у минуле. Опіраючись на міф, традицію, звичай, сакральне суто людські цінності та інтереси зображає як органічну частину вічного та універсального порядку надприродного походження, у який людина повинна сліпо вірити та некритично відтворювати в наступних поколіннях. І доки зберігається віра в «безумовну істинність» приписів сакрального, доти будуть існувати людські спільноти, яка базується на принципах та цінностях далеко не безсумнівних з точки зору розуму та навіть банального здорового глузду та особистого досвіду її членів. Адже все те, що торкається питань «логіки» самих засад суспільного життя, принципів його будови перетворюється для людини в табу, сферу трансцендентного. Ідеалізація сакрального, бажання повернутись до нього у якості культурної парадигми сучасного суспільства орієнтує масового індивіда на цінності, котрі вже давно віджили своє і лише гальмують його розвиток, створює надзвичайно сприятливі умови для перетворення людини у зручний об'єкт маніпуляцій з боку приручених владою ЗМІ, виконуючих роль «оракулів» сакрального.

Наведемо один із прикладів такого доволі спірного розуміння сакрального одного з російських дослідників, що є досить симптоматично для сучасної Росії: «Сакральне життєво необхідне в процесі само творення особистості, творення людиною самої себе, котре неможливе без визнання вищих, досконалих, абсолютних цінностей... Сакральне, прийняте особистістю, забезпечує стійкість її духовних пріоритетів в релятивному та динамічно змінюючому світі. Втрата сакрального веде до духовної дезорганізації, до втрати особистістю сенсу буття» [3, с. 51]. Якщо в такому суспільстві подібні ідеї будуть превалювати, неважко спрогнозувати його найближче майбутнє. Інакше як повернення в минуле його і не оцінити.

Список використаних джерел

1. Гирц, К., 2004. 'Интерпретация культуры', пер. с англ., М.: РОССНЭП, 557 с.
2. Киньяр, П., 2000 'Секс и страх. Эссе', пер. з фр. И. Волевич, М.: Текст, 187 с.
3. Медведев, А.В., 1999 'Сакральное как причастность к абсолютному. Серия «Философское образование», Екатеринбург, Вып.13, 145 с.
4. Фрээр, Д.Д., 1986. 'Золотая ветвь: Исследование магии и религии', пер. с англ., 2-е изд., М.: Политиздат, 702 с.

5. Фрейдберг, О.М., 1997. 'Поэтика сюжета и жанра', М.: Лабиринт, 445 с.

6. Durkheim, E., 2001. 'The Elementary Forms of Religious Life', N.Y.: Oxford University Press, 416 p.

References

1. Girc, K., 2004. 'Interpretacija kul'tur (Interpretation of cultures)', per. s angl., M.: ROSSNJeP, 557 s.
2. Kin'jar, P., 2000 'Seks i strah. Jesse (Sex and fear. Essay)', per. z fr. I. Volevich, M.: Tekst, 187 s.
3. Medvedev, AV., 1999 'Sakral'noe kak prichastnost' k absolutnomu. Serija «Filosofskoe obrazovanie» (Sacred as part of the absolute. Series "Philosophical Education"), Ekaterinburg, Vyp.13, 145 s.
4. Frjezer, DD., 1986. 'Zolotaja vetv': Issledovanie magii i religii (Golden Branch: Exploring magic and religion)', per. s angl., 2-e izd., M.: Politizdat, 702 s.
5. Frejdenberg, OM., 1997. 'Pojetika sjuzheta i zhanra (The poetics of the plot and genre)', M.: Labirint, 445 s.
6. Durkheim, E., 2001. 'The Elementary Forms of Religious Life', N.Y.: Oxford University Press, 416 p.

Symonenko S. P., candidate of philosophical science, associate professor Department of Philosophy, History and Political Science, Odessa National University of Economics (Ukraine, Odessa), si39mon@ukr.net

Sacral as factor of human behavior motivation

This article investigates a role of sacral in providing of effectiveness of such form of social control as fear. It is marked, that in archaic and traditional societies the sacral is expression of obvious public necessity and comes forward as a necessary and elementary condition of self-preservation of society; form of code of values of super personality, super individual existence, symbol of bringing in of man to society. It is shown that the sacral is immanent property of cultures of past epochs and ideal form of grant to imperativeness of her binding overs and norms, giving to them super individual, supernatural, transcendent character. It is marked that on the early stages of existence of society in the system of the social adjusting a main factor, that determines the man's motivation to act is a fear before sacral, that gives reason for the revision of the generally accepted classification according to that primitive, ancient and medieval societies are examined as cultures of shame. Drawn conclusion, that maintenance sacral in quality of cultural dominant of modern society brakes public progress and development of personality internals of man.

Keywords: sacral, profane, forms of social control, culture of fear, culture of shame, world picture.

* * *

УДК 165:141(477)

Сислюк Я. Г.,

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії і культури, Львівський торговельно-економічний університет (Україна, Львів), philosophy@lute.lviv.ua

Тімченко О. П.,

доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії і культури, Львівський торговельно-економічний університет (Україна, Львів), philosophy@lute.lviv.ua

Пігош М. А.,

старший викладач кафедри філософії і культури, Львівський торговельно-економічний університет (Україна, Львів), philosophy@lute.lviv.ua

Логко-філософські особливості ТЕОРІЇ ПІЗНАННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ФІЛОСОФІЇ ЯК СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКОГО МЕНТАЛІТЕТУ

Розглядаються логко-філософські підходи до розуміння специфіки теорії пізнання у вітчизняній філософії. У контексті національного менталітету висвітлюється загальне світорозуміння українського народу в різні культурно-історичні періоди розвитку. Під таким кутом зору аналізуються погляди

українських філософів на проблему пізнання, підкреслюється при цьому головна риса національної ментальності – екзистенціальна зорієнтованість на внутрішнє духовне життя людини.

Для реалізації поставленої у статті мети автори використали методологію логіко-філософського дослідження. У поєднанні цієї методології із властивими для української філософії принципами реалізму, практичності, антропоцентризму, діалектичності, етноцентризму, екзистенційності, автохтонності, гуманізму вони реконструювали логіко-філософські особливості теорії пізнання в українській філософській думці.

Ключові слова: теорія пізнання, етнологія, національний менталітет, філософський світогляд, релігійний світогляд, українська філософія, національна культура, логіко-філософська методологія, екзистенціальна зорієнтованість.

Поступ України у сучасному світі, як незалежної держави неможливий поза розгортанням усебічних економічних, політичних, культурно-мистецьких та науково-освітніх зв'язків з іншими державами і народами. Формування таких взаємовідносин неминуче супроводжується пізнавальними процесами і співвідноситься з філософським розумінням пізнання світу. Таким чином, актуальність теми статті визначається теперішніми глобалізаційними чинниками і станом вітчизняних історико-філософських досліджень, а відтак потребами розвитку теорії пізнання, джерела якої кореняться у світоглядному змісті української ментальності.

Теорія пізнання як складова частина української філософії ще недостатньо висвітлена у науковій літературі. Доказом цього є той факт, що нині в Україні переважають світоглядно-методологічні схеми світової філософії, а розв'язання світоглядно-філософських проблем пізнання на ґрунті українського менталітету лишаються мало відомими.

Зазначимо, що окремі аспекти цієї проблеми знайшли відображення у публікаціях Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, П. Юркевича, М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Франка, Д. Чижевського, Н. Горбача, В. Зінківського, П. Копніна, І. Бичка, В. Горського, І. Огородника, М. Русина, М. Тарасенка, В. Шинкарука та інших авторів. Вони висвітлюють загальне світорозуміння українського народу в культурно-історичному аспекті та його стан чи формування у різні періоди, систематизують погляди на пізнання українських філософів.

Виходячи з теоретичної, практичної та наукової актуальності даної наукової статті, автори ставлять перед собою мету дослідити та узагальнити провідні концептуальні підходи до пізнання в українській філософії з урахуванням особливостей українського менталітету.

Зазначимо, що в ментальності кожного народу є світоглядні установки, які знаходяться в національній культурі – мові, соціальній пам'яті, звичаях, традиціях, цінностях. Вони забезпечують генетичну totoжність поколінь, хоч і виражаються різними стилями та напрямками філософського розуміння світу. Міфологічний матеріал, що зберігся до теперішніх часів, дозволяє теоретично реконструювати основні форми пізнання, які закорінені у найглибших пластах українського менталітету, його світоглядних аспектах. Аналізуючи ці пласти видно, що розуміння процесу пізнання в язичництві синкретичне, антропоморфне і антропоцентричне.

Згідно з «універсальним законом», усе, що відбувається у природі та суспільстві, підлягає космічному «порядку», який спостерігається у русі

планет, зміні пір року, ритмі життя організмів. Дія «порядку» зумовлена рухом Сонця у колі Зодіаку, тобто в колі 12 сузір'їв. Це перша штучна геоцентрична модель Всесвіту, що зустрічається у різних модифікаціях не тільки у Стародавній Україні [1, с. 9].

Язичницька філософська концепція Всесвіту за змістом була своєрідним розвитком стародавніх цивілізацій. Язичницький календар відтворював зодіакальну геоцентричну модель Всесвіту, якою користувалися ще з часів Трипільської культури. Найвищою точкою відліку руху Сонця у колі Зодіаку є весняне рівнодення. Язичницький календар розділяє рік на дві частини: теплу (весна, літо) і холодну (осінь, зима), або на чотири пори року по три місяці у кожній, що цілком відповідає трьом сузір'ям Зодіаку в кожній.

Отже, язичницька міфологія була не стільки, міфологією, скільки розгорнутою системою уявлень про Всесвіт і місце у ній самої людини. Це цілком закінчена філософська концепція світу, побудована на астрально-космічних знаннях. Язичництво того часу становило дуже складну філософську систему уявлень про світ і про саму людину. Через зодіакальну систему міфологічних образів, які уособлювали явища природи та космосу, людина органічно сприймала себе як нерозривну частку природи і космосу.

Ситуація у світоглядному осмисленні пізнання в давній Україні, суттєво змінюється з кінця X – початку XI ст. внаслідок запровадження християнства як релігії і як філософії. Християнство приносить нові для давньоукраїнського загалу погляди на людину і її пізнавальну діяльність та упорядковує вже існуючі у давніх русичів уявлення з цього питання. Так, язичницькі уявлення доповнюються вченням про душу, про співвідношення норми, закону і буттєвості, про суть символів, про значення читання Біблії як методу пізнання. Отже, спостерігалася тенденція поєднання традицій язичницького реалізму і пізнавальних аспектів християнської філософії.

Філософська думка домонгольської Русі стала важливим етапом осягнення давніми українцями своєї людської сутності, самоусвідомлення себе як народу через переосмислення канонічних засад нового християнського віровчення на основі глибинних традицій вітчизняної язичницької культури.

У межах XIII – XVI ст. продовжують розвиватися в українській ментальності концептуальні підходи до проблеми пізнання. Філософська думка збагачується новими ідеями, помічається різноманітність пізнавальних процесів, міняється суспільне становище людини, як суб'єкта пізнання, розвивається наука, урізноманітнюються зв'язки українського народу з іншими народами, робляться спроби відновлення, національної державності, втраченої після татаро-монгольської навали. У цей період виразно виявляється одна з провідних рис української світоглядної ментальності – екзистенціальна зорієнтованість на внутрішнє, духовне життя людини. Ця риса дуже проявляється у філософських ідеях неоплатонізму, які проникли в Україну, літописній та агіографічній літературі. Найпоширенішими були вчення ісихазму і ареопагізму.

З другої чверті XVII ст. теорію пізнання розвивали професори Києво-Могилянської академії. І. Кононович-Горбацький визнавав об'єктивність світу та його

пізнаваність, поділяв основне вчення сенсуалізму про те, що пізнання починається з досвіду, відчуттів. Однак у його теорії пізнання головна роль належить людському розумові. У пошуках істини, наголошував він, потрібно спиратися не на авторитет, а на логіку, яка є найкращою вчителькою нашого розуму. Сама людина, її розум і праця здатні перетворити світ, а світлий розум людина матиме тоді, коли поважатиме працю. Отже, утверджуючи високий статус раціонального пізнання, І. Кононович–Горбацький у числі перших прагнув подолати традицію пошуку істини тільки на шляху містичного єднання з Богом, вказував дорогу до богопізнання через пізнавальну діяльність розуму.

У філософському курсі І. Гізеля, значне місце посідає гносеологія. Він приділяє виняткову увагу чуттєвому пізнанню, яке трактує як основу всього пізнавального процесу і вирішальний критерій достовірності пізнання істини. І. Гізель проводить детальний анатомічний опис органів чуттів людини, показує їх роль у передачі інформації у мозок. Водночас І. Гізель вважав, що процес пізнання є складним і не завершується чуттєвим пізнанням. На його думку, інтелектуальне, розумове пізнання – досконаліше і надійніше, ніж чуттєве. Відчуття пізнає чуттєві об'єкти матеріально і конкретно, а розум пізнає не матеріально і абстрактно.

Наслідуючи гуманістичні ідеї філософії Відродження, С. Яворський значну увагу приділяє гносеологічній проблематиці. Його трактат «Про душу» дослідники вважають одним із найоригінальніших у цьому плані. Свою теорію пізнання С. Яворський розпочинає з опису чуттєвої душі. Він вважає, що будь-яке людське пізнання залежить від відчуттів, що поділяються на зовнішні, – зір, слух, нюх, дотик, смак, і внутрішні – уявлення, фантазія, оцінка, пам'ять, сон. Перший контакт із навколишньою реальністю здійснюється з допомогою зовнішніх відчуттів, які спрямовують свої дії на матеріальні об'єкти.

Ставлячи в залежність відчуття від зовнішніх подразників, від об'єктів, що діють на них, С. Яворський дотримується відомої теорії образів. Утверджуючи, таким чином, сенсуалістичні ідеї, С. Яворський водночас визнавав безсмертя розумної душі, а це допускало можливість існування розуму незалежно від відчуттів, мозку, тіла. Людський розум, на думку Яворського, є слабкий і ненадійний, тому мусить підлягати науковим діям і законам. Такою наукою, яка керує діями людського розуму, є логіка.

Ф. Прокопович у своїй теорії пізнання запропонував логіко–теоретичний підхід. Він тлумачив пізнання як сходження подорожнім на вершину. Основні концептуальні, підходи до пізнання будуються Ф. Прокоповичем у формі вчення про штучну, практичну і природну діалектику. Ці підходи яскраво проявляються у його вченні про категорії мислення і буття (універсалії). Універсалії Прокопович розглядає, як форми, опосередкування суб'єктно–об'єктних відношень, котрі породжуються людьми, в суспільстві. Конкретний зміст категорії набувають у процесі живого пізнання буття, результатом якого є істина, котра може бути необхідною, біжучою, можливою чи визначеною. Він дає інтерпретацію таких категорій наукового дослідження як здогад, факт, проблема, основа і засновок об'єкта, аналізує методи, дослідження і теоретичної

обробки наукових даних. Значну увагу, приділяє стилю, теоретичного викладу, процесові обґрунтування істини та практичному використанню знань.

Загалом, філософські погляди Ф. Прокоповича відображають тенденцію переходу тогочасних українських мислителів від схоластичних методів мислення до філософствування, характерного епохам Відродження і Нового часу. Виступаючи за розвиток освіти і науки, необхідність їх практичного застосування, утверджуючи силу людського розуму, Ф. Прокопович боровся проти авторитаризму й догматизму, закликав до секуляризації науки і філософії, домагався, щоб теологічні та філософські істини існували незалежно одна від одної [8, с. 146].

Під впливом філософії Р. Декарта Г. Щербацький висловлює, думку про необхідність пізнавати світ у двох аспектах: фізичному і математичному. У фізичному аспекті світ повинен досліджуватися з погляду відношення притаманних йому фізичних і чуттєвих якостей: рухомості, плинності, твердості, а в математичному – тільки з боку протяжності. Аналізуючи два аспекти пізнання світу, Г. Щербацький детально описує три закони руху тіл і теорію вихрів Р. Декарта, поділяє його думку про те, що природні тіла пасивні, а рух виникає внаслідок поштовху від іншого тіла. Однак, цей рух відбувається відповідно до законів, які встановив Бог. Г. Щербацький приділяє велику увагу науці, розглядає її як істинне, достовірне й очевидне пізнання будь-якої речі. На думку Щербацького, потрібно розрізняти наукове і повсякденне пізнання та пізнання очевидне або безсумнівне, яке засноване на фактах.

Світогляд Г. Кониського характеризується відходом від ортодоксальних поглядів. Він поділяв позиції науки і філософії Нового часу, зокрема раціоналізм Р. Декарта і концепцію однорідності світу та подільності матерії до невизначеності. Демонструючи позицію деїзму, Г. Кониський обмежував дії Бога–творця, схилився до думки, що природа сама виступає як творець, пробуджуючи в тілах усілякі процеси і виступаючи їх причиною. Проте активні риси приписує він не всій природі, а лише тій, яка ототожнюється з оформленою. Першоручієм матерії є Бог. Г. Кониський наголошував на безмежних можливостях людини у пізнанні світу та самої себе, заперечував владу всіляких авторитетів у пізнавальному процесі. Істинне лише те, що доведене й осягнене розумом. Віра і розум несумісні.

Цільне місце у розвитку української теорії пізнання належить Г. Сковороді. Він розробив логіко–символічний підхід у вирішенні проблем пізнання та започаткував «філософію серця». У богословсько–філософських трактатах «Наркіс», «Асхань», «Беседа нареченная двое», «Кольцо» Г. Сковорода висуває проблему самопізнання людини і як основу усвідомлення своєї божественності, адже пізнати себе – означає пізнати логіку світобудови, зрозуміти у собі Бога. Головний заклічний мотив «Наркіса» «пізнай себе» перетворюється в інтерпретації Г. Сковороди у живильне джерело самопочатку людського буття, а таким самопочатком є Бог. Самопізнана людина – це людина справжня і божественна, бо вона пізнала в собі Бога. Він закликає кожного пізнати в собі «нетлінну та істинну людину», над якою більше не володарює смерть.

Пізнавальний процес витлумачується у філософії Сковороди в широкому екзистенційному контексті, з

позицій гуманізму, антропоцентризму практичності та етичності. Пізнання – це складний і неспинний діалог людини з собою і своїми можливостями, а заодно – діалог людини, зі світом, у якому все має свій нрав, і права.

Українські просвітники Я. Козельський, П. Лодій продовжують удосконалювати теорію пізнання. Так, Я. Козельський виділяє у пізнанні сферу чуттєвого і сферу раціонального. Чуттєва сфера становить рівень, на якому пізнається окремі властивості речей. Раціональна сфера дає змогу розпізнати суть речей і процесів та закономірності їх розвитку. Людське пізнання мислитель поділяв на такі види, як історичне, філософське і математичне. До першого він відносить просте пізнання, без проникнення людини у сутність явища; до другого – пізнання причинних зв'язків; третій вид фіксує величину, кількість «якісної речі чи справи».

П. Лодій у своїй головній праці «Логічні настанови» розвивав сенсуалістичні погляди на проблеми пізнання. Саме з цих позицій полемізував із І. Кантом, критикуючи його трансцендентальний ідеалізм, скептицизм та агностицизм, розрив чуттєвого і раціонального, логічного і емпіричного. Згідно з його власними поглядами світ існує сам по собі, поза розумом і свідомістю. Знання виникають у результаті дії предметів зовнішнього світу на органи чуттів, відносяться до дійсності, як копії до оригіналу. Стверджуючи достовірність даних чуттєвого досвіду, вказуючи на їх роль у процесі пізнання, Лодій наголошував, що за допомогою мислення людина може глибше пізнавати світ, закони природи, відкривати властивості речей. Істинність знання вбачав у відповідності наших суджень предметам зовнішнього світу такими, які вони існують самі по собі. Істину поділяв на метафізичну, логічну, моральну й фізичну. Критерієм істини вважав несуперечність та одностайність думки більшості людей, що досягається за допомогою розуму й досвіду [6, с. 183].

Заслугове на увагу розвиток теорії пізнання українськими академічними філософами. Й. Міхневич виходив з того, що людині властива здатність пізнавати світ. І хоч пізнання світу забезпечило людині Божественне Одкровення, «філософії залишилося чимало вимог розуму, які повинна вдовольняти філософія». Саме тому, на думку Й. Міхневича, «теперішня філософія охоче підкоряється Одкровенню». Загалом, Й. Міхневич вважав, що витоком філософствування людини є її самоусвідомлення і тому «зверненість свідомості на саму себе і є власне філософія». Він назвав філософію «наукою про свідомість» [4, с. 233–234].

Свідомий і цілеспрямований філософський аналіз пізнання в українській філософії започатковує П. Юркевич. Причому пізнання Юркевич розглядає діалогічно: як складний внутрішній психологічний процес осмислення і переживання світу і як зовнішній вияв цих процесів у формі суспільної діяльності людини в світі. Приваблюють мислителя передусім екзистенційні, етичні та психологічні аспекти пізнавального, процесу, його емоційно-вольові та чуттєві витоки. Він продовжує розробляти започатковану Г. Сковородою «філософію серця». У центрі його філософського вчення – людина з двома найважливішим проявами – серцем і розумом. Якщо розум виявляє загальне в діяльності людей, то серце – основа неповторності кожної особи. Людська природа є одним із кінцевих утворень нескінченного

і вічного. У цьому полягає неповторність і вічність людини. У філософському вченні П. Юркевича поняття «серце» є центральним. До цього символу входить вся сфера духовного життя, неозора множинність пізнання бажань і почувань, напівсвідомі та несвідомі стани душі. Серце – вихідний пункт усього доброго і злого в думках, словах та вчинках людини, є добрий і злий скарб людини. Серце є скрижаль, на якому викарбований природний моральний закон [5, с. 341].

С. Гогоцький основними методами пізнання вважав індуктивний і дедуктивний, аналітичний і синтетичний, які діють ефективно лише за умов їх єдності і виявляються безпорадними самі по собі. Він виділяв три основних етапи пізнавальної діяльності: чуттєву свідомість, уявляючу свідомість, мислячу свідомість. Відчуття як найперше джерело наших відомостей про світ переходять в уявлення, а потім у мислення, що є вищим ступенем пізнання, в якому за допомогою чітко сформульованих одиничних і загальних понять у їх сполученнях, судженнях і умовисновках ми отримуємо можливість усвідомлювати дійсну природу речей та їх справжній внутрішній зв'язок.

У теорії пізнання О. Потебня – об'єктивний сенсуаліст. Визнаючи відому теорію про походження ідеї з відчуттів, він критикує кантівський апіоризм і висуває ідею про пряму залежність пізнання від здатності людини до абстрактного мислення. Розглядаючи питання про відмінність чуттєвого сприйняття світу твариною і людиною, О. Потебня бачить її у наявності в останньої мислення та мови. Пізнання, на його думку, починається з чуттєвого сприйняття. Але воно не дає повного знання. Лише за допомогою розуму і слова людина отримує достовірні відомості про світ і саму себе [1, с. 157].

В. Лесевич зробив спробу застосувати позитивістську методологію до осмислення історії розвитку людського суспільства. Насамперед він виходив з того, що «традиційне світоспоглядання дожило до критичного моменту», воно не змогло досягнути «самобутнього розвитку людського суспільства». «Моральні істини, – зазначав В. Лесевич, – не можуть більше прийматися в їх ортодоксальній формі, і скрізь чітко простежується прагнення до наукової достовірності й доведеності. Супра-натуральне й легендарне світоспоглядання втратило всякий сенс і значення з настанням цього енергійного прагнення до науки, до позитивного знання, воно не в змозі більше задовольняти потреби, викликані новими прагненнями. Розум, наука, свобода – ось нові сили, що спонукають до неминучого оновлення» [5, с. 359–360].

Загалом українська академічна філософія більше тяжіла до чуттєво-емоційного символічного сприйняття світу ніж до духовно-теоретичного осмислення. Філософські ідеї, концепції, узагальнення кінця XVIII – першої третини XX ст., які розвинулися на ґрунті романтичного світосприйняття та його елементів у німецькій класичній філософії внесли великий доробок у наукове розуміння світу і людини та у формування духовної культури України, сприяючи постановці та осмисленню проблем національного відродження, одвічних прагнень до власної державності, самоусвідомлень та ціннісних орієнтацій українців.

У XIX ст. українські філософи ставлять питання про пізнання як про предмет окремого дослідження. Серед них пізнавальні концепції М. Костомарова, Т. Шевченка,

П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка. Характерною, особливістю їхнього підходу до пізнання є яскраво виражені етноцентризм і поєднання логіко–раціональної та логіко–символічної тенденцій. Найвиразніше суть загального підходу до пізнання викладено у праці М. Костомарова «Книга буття українського народу». Це була перша ґрунтовна філософська праця в Україні, що появилася після творів Г. Сковороди, у якій пізнання розглядається у контексті української ментальності і руху світової історії. Пізнання трактується Костомаровим як засіб обґрунтування і спосіб повернення українським народом втрачених свободи і волі. Народ уперше в історії української філософської думки, мислиться пізнаючим цілим і суб'єктом істини.

Українські філософи посилюють увагу до екзистенційних, соціально–психологічних, історичних та культурно–етнографічних проблем пізнавального процесу. Так, у творах Т. Шевченка пояснюється в образно–символічній формі нелінійні підходи до пізнання світу і поєднуються принципи раціоналізму і сенсуалізму. Його сподівання на прихід апостола правди і науки, на прихід героя із святим і праведним законом поєднані з людськими почуттями.

Філософська методологія осягнення світу П. Куліша побудована на антитезах. У пошуку істини він завжди відштовхується від протилежного і через його заперечення підводить до розуміння суті тієї чи іншої проблеми. Саме у формі діалогу антитез, що відображала суперечності самого життя, мислитель розкриває зміст свого світосприйняття. Філософське розуміння людини у П. Куліша передбачає визначення у ній двох природ: внутрішнього найпотамнішого ества, уособленого в серці і зовнішньої форми з розумом у центрі. Із постійного протиборства внутрішнього і зовнішнього, суті і явища постає наука його антитез: «серце – голова», «минуле – сучасне», «народна мова – штучна мова», «хутір – місто», «Україна – Європа». Такими логічними конструкціями П. Куліш відображає поліваріантність самого світу [8, с. 187].

Соціально–історичні та культурологічні аспекти пізнавального процесу розроблялись М. Драгомановим та І. Франком. Драгоманов пояснював пізнавальну концепцію українського світогляду через призму космосу і хаосу, світла і тьми, видимого і невидимого. Пізнання внаслідок цього зображується, як рух людини (народу) від тьми до світла. Причому, народний рух має відбуватися за допомогою української національно свідомої, інтелігенції. Вона, вважає Драгоманом, повинна «ухопитися за нитку, котра є в народі, щоб вивести його на дорогу пізнання, освіти і свободи». Михайло Драгоманов – раціоналіст. Він переконаний у безмежних можливостях людського розуму і науки пізнати навколишній світ. Розглядаючи пізнання як процес, учений зазначає: людина приходить до істини поступово, на її шляху трапляються помилки, а іноді і горе, але тільки пізнаючи взаємну науку люди доходять до правди.

І. Франко вперше в українській філософській думці дає якісно нове тлумачення об'єкта пізнання. Світ він розділяє на сущий і майбутній, але сам світ майбутнього, у свою чергу, розподіляється на можливий і неможливий. Основний філософський інтерес Франка у сфері пізнання полягає в тому, щоб збагнути співвідношення можливого і неможливого світів. Однією з цілей пізнання є досягнення істини, яку І. Франко називав «правдою». Шлях до неї ніколи

і ніде не був легким і прямим. Істина, як правило, повільно долає на своєму шляху оману, блукання манівцями. Крок за кроком непізнане переходить у нову й вищу стадію – пізнане. Предмети пізнання осягаються суб'єктами не відразу, повно й вичерпно, а поступово, частинами. Істинні знання, за І. Франком досягаються багатьма методами пізнання: експериментом, спостереженням, досвідом чи понятійним теоретичним шляхом. Істина – це єдність методів пізнання й практичної діяльності [8, с. 192].

Він спирався на принцип свободи і волі, індуктивний та генетичний метод. Відзначається передусім антропоцентричний та етноцентричний зміст вчення про поступ, його ціннісна спрямованість. Франка хвилює не те, що «все тече», а те чи міняється світ на краще чи на гірше для людей. Світ Франко розглядає поліцентрично, а поступ (світоперетворення) – хвилеподібним. Вчення про поступ пов'язане з вченням про реалізм. Реалізм І. Франко розглядав як філософію і метод пізнання, як науку, що адекватно відтворює образ праці, пізнання, спілкування і життя. Вчення про поступ і реалізм Франка є своєрідним завершенням тривалого процесу формування теорії пізнання в українській філософії, набуття нею зрілості і самобутності.

Отже, формування теорії пізнання в українській філософії визначалося передусім характером світовідношень на які спиралась мислителі при вирішенні світоглядних проблем пізнання. Зокрема, через всю історію української філософії, проходить переконання в тому, що до пізнання потрібно підходити як до свободної творчої діяльності, котра є підставою для іншої дії людини. Пізнання в українській філософії розглядалось, переважно в екзистенційно–онтологічному аспекті, тобто як подія буття, невіддільна від відношення людини до світу. Концепція пізнання в українській філософії має автохтонне, національне коріння, але формується у результаті діалогу української світоглядно–філософської культури з філософією інших народів. Ця традиція повинна продовжуватися. Тому розробка різних аспектів теорії пізнання повинна бути одним з провідних напрямків сучасних філософських досліджень в Україні, адже вона утворює своєрідний стрижень наступності, світоглядного змісту культури українського народу, є складовою частиною у розвитку національної культури.

Список використаних джерел

1. Горбач, НЯ., 2006. 'Специфіка української філософії', Львів: *Каменяр*, 216 с.
2. Горський, ВС., 1996. 'Історія української філософії. Курс лекцій', К.: *Наукова думка*, 287 с.
3. Русин, МЮ., Огородник, ІВ., 2008. 'Історія української філософії: Підручник', К.: *Академвидав*, 624 с.
4. 'Історія української філософії. Хрестоматія', 2004, *Упорядник М. Кашуба*, Львів: *Видавничий центр ЛНУ ім. Ів. Франка*, 356 с.
5. 'Історія філософії України. Хрестоматія', 1993, *Упорядники: М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін.*, К.: *Либідь*, 560 с.
6. Огородник, ІВ., Русин, МЮ., 1997. 'Українська філософія в іменах: навч. посіб.', *За ред. М. Ф. Тарасенка*, К.: *Либідь*, 328 с.
7. Огородник, ІВ., Огородник, ВВ., 1999. 'Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: навч. посіб.', К.: *Вища шк.: «Знання»*, 543 с.
8. Тімченко, ОП., Сислюк, ЯГ., Козій, ІВ. та ін., 2015. 'Філософія: навч. посіб.', *За заг. ред. проф. Тімченка О. П.*, Львів: *Видавництво «Растр-7»*, 360 с.

References

1. Gorbach, NJa., 2006. 'Specyfika ukrai'ns'koi' filosofii' (Specificity of Ukrainian philosophy)', L'viv: *Kamenjar*, 216 s.

2. Gors'kyj, VS., 1996. 'Istorija ukrai'ns'koi' filosofii'. Kurs lekcij (History of Ukrainian philosophy. Course of lectures), K.: Naukova dumka, 287 s.

3. Rusyn, MJu., Ogorodnyk, IV., 2008. 'Istorija ukrai'ns'koi' filosofii': Pidručnyk (History of Ukrainian Philosophy: Textbook), K.: Akademyddav, 624 s.

4. 'Istorija ukrai'ns'koi' filosofii'. Hrestomatija (History of Ukrainian philosophy. Reader), 2004, *Uporjadnyk M. Kashuba*, L'viv: Vydavnychyj centr LNU im. Iv. Franka, 356 s.

5. 'Istorija filosofii' Ukrai'ny. Hrestomatija (History of philosophy of Ukraine. Reader), 1993, *Uporjadnyky: M. F. Tarasenko, M. Ju. Rusyn, A. K. Bychko ta in.*, K.: Lybid', 560 s.

6. Ogorodnyk, IV., Rusyn, MJu., 1997. 'Ukrai'ns'ka filosofija v imenah: navch. posib. (Ukrainian Philosophy in Names: Teach. manual)', *Za red. M. F. Tarasenko*, K.: Lybid', 328 s.

7. Ogorodnyk, IV., Ogorodnyk, VV., 1999. 'Istorija filosof'koi' dumky v Ukrai'ni. Kurs lekcij: navch. posib. (History of philosophical thought in Ukraine. Course of lectures: teach. manual)', K.: *Iyshha shk.: «Znamnja»*, 543 s.

8. Timchenko, OP., Sysljuk, JaG., Kozij, IV. ta in., 2015. 'Filosofija: navch. posib. (Philosophy: teach. manual)', *Za zag. red. prof. Timchenka O. P.*, L'viv: Vydavnyctvo «Rastr-7», 360 s.

Systjuk Ya. G., candidate of Philosophy, associate Professor, associate Professor of Department of philosophy and culture, Lviv University of Trade and Economics (Ukraine, Lviv), philosophy@lute.lviv.ua

Timchenko O. P., Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of philosophy and culture, Lviv University of Trade and Economics (Ukraine, Lviv), philosophy@lute.lviv.ua

Pihosh M. A., senior lecturer of Department of philosophy and culture, Lviv University of Trade and Economics (Ukraine, Lviv), philosophy@lute.lviv.ua

Logic and philosophical features of the theory of knowledge in domestic philosophy as a specific of Ukrainian mentality

In article are considered logical and philosophical approaches to understanding the specifics of the theory of cognition in native philosophy. Highlighted the general attitude to worldview by the Ukrainian people in different cultural and historical periods of development in the context of the national mentality. From this angle analyzed the views of Ukrainian philosophers on the problem of cognition and emphasized the main feature of national mentality – an existential orientation towards the internal spiritual life of a person.

To implement the goal set in the article, the authors used the methodology of logical and philosophical research. In combination of this methodology with the principles inherent in Ukrainian philosophy, such as realism, practicality, anthropocentrism, dialecticism, ethnocentrism, existentialism, autochthonality, humanism, they reconstructed the logical and philosophical peculiarities of the theory of cognition in the Ukrainian philosophical thought.

Keywords: theory of knowledge, gnoseology, national mentality, philosophical worldview, religious worldview, Ukrainian philosophy, national culture, logical and philosophical methodology, existential orientation.

УДК 165.12

Скиртач В. М., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціально-політичних та правових наук, Донбаський державний педагогічний університет (Україна, Слов'янськ), Skirtachv5@gmail.com

Гонтар В. О., студент кафедри філософії, соціально-політичних та правових наук, Донбаський державний педагогічний університет (Україна, Слов'янськ), Skirtachv5@gmail.com

СУБ'ЄКТ ТА ІНШИЙ У ФІЛОСОФСЬКО-КЛІНІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Мета роботи полягає у аналітиці концептуалізації суб'єкта та Іншого у філософсько-клінічному дискурсі. Дослідження Іншого зумовлено тим, що причиною психічних розладів часто є не біологічна патологія, а порушення комунікації. Авторами досліджені спроби реконструкції суб'єкта

М. Гайдеггера, Е. Левінаса та Л. Бінсвангера, де Інший представлений покликом турботи. Принциповим є висновок про те, що такий статус Іншого показує проблематичність абсолютної автономії суб'єкта – справа Іншого кликає, а чи відзиватися і яким чином, – вже у компетенції суб'єкта. З'ясовано, що філософсько-клінічний дискурс не тільки відображає проблему Іншого, і, в тому числі, його контекстуальні відносини, але і являється інструментом формування уявлень про нього. Амбівалентність філософсько-клінічного дискурсу полягає в тому, що він одночасно відтворює ситуацію Іншого, стверджуючи її нормативну природу, і проблематизує її, розкриваючи можливість критичного дослідження того, що лише вважається природним станом речей.

Ключові слова: суб'єкт, Інший, онтологія, феноменологія, дискурс, патологія.

Дослідження Іншого зумовлено тим, що основою захворювань часто є не біологічна патологія, а порушення комунікації. Аналіз різних підходів до проблеми співвідношення суб'єкта та Іншого показав, що зазначені підходи мають різні парадигмальні підстави, завдання, і, відповідно, отримані ними результати суттєво відрізняються.

Виходячи із цього, потрібно створення онтології взаємовідношення суб'єкта та Іншого у філософсько-клінічному дискурсі, що базується на синтетичній методології. У європейській філософсько-антропологічній думці та суспільній свідомості переважала ідея автономності, монадності суб'єктів. У цій парадигмі відзначено відношення до Іншого як певної загрози власній незалежності як у індивідуальному, так і суспільному масштабах. Акценти робилися на теоретичному обґрунтуванні персональної свободи, тоді як наголос має бути перенесений на відповідальність та турботу суб'єкта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Німецькомовний екзистенціальний аналіз суб'єкта та Іншого у філософсько-клінічному дискурсі розроблявся, головним чином, Е. Хольцхей-Кунц [5], чий розвиток екзистенціальної герменевтики психопатологічних феноменів став особливим внеском до теорії Dasein-аналізу. Її аналіз отримує нову якість як аналітично-герменевтична концепція психічного розладу. Вона критично оцінює роботи Л. Бінсвангера і М. Боссата пропонує планової аналітичної герменевтики психічного розладу.

В. Скиртач показано, що «розуміння суб'єкта на підставі першої Dasein-аналітики стала серйозним методологічним викликом для сучасної екзистенціальної клінічної практики, враховуючи те, що вона переважно спирається на ранні роботи Гайдеггера. Показано, що у різних модифікаціях Dasein-аналітики практичні наслідки істотно розбіжні, оскільки різними являються їх імперативи. ... З точки зору концепції пізнього Гайдеггера, представлений у першій аналітиці образ незламного Dasein, зосередженого на ідеалі власної автентичності, а не на піклуванні про суще, мусить діагностуватися як патологічний» [3, с. 16].

Головною метою поданої статті є аналітика концептуалізації суб'єкта та Іншого у філософсько-клінічному дискурсі.

Одну з перших спроб реконструкції суб'єкта здійснив М. Гайдеггер, увівши в філософію концепт Dasein як безсуб'єктного суб'єкта. Концепт Dasein розкриває людину не в контексті її епістемологічної первинності, що перетворює усю іншу реальність на свій сюжет, предмет, річ, як щось похідне від неї, а як те, що закинута у світ, повністю незалежне від її волі й таке, що досягається на допредикативному рівні безпосереднього

досвіду. М. Гайдеггер надає цим задумам онтологічного характеру: суб'єкт стає екзистенцією, втрачаючи своє самостійне буття поза світом і виявляючись зумовленим феноменологічним горизонтом, з якого його прагнула вивести трансцендентальна феноменологія. Гайдеггерівський Інший представлений у вимірах «турботи» [4].

Шляхом М. Гайдеггера пішов Е. Левінас, який ввів в європейську філософію проблематику абсолютно Іншого. У Левінаса суб'єкт виявляє свою суть назустріч Іншому, чия відсутність робить його абсолютно неповним. Суб'єкт стає нерівним собі, потребує Іншого. Досліджуючи «відкритість» суб'єкта, Е. Левінас розглядає її наступним чином: вона демонструє зв'язок між предметами, що становлять частину єдиного універсуму; означає інтенціональність свідомості, винесеність суб'єкта за свої межі, його спрямованість на об'єкт; має чисто екзистенціальний сенс, що виражає беззахисність суб'єкта перед обличчям іншого, його пасивну роль та нездатність протистояти чужій дії [2, с. 247].

Для Левінаса суб'єкт, є таким, що у якості найважливішої для себе задачі ставить завдання трансцендентування. Причому, мається на увазі не просто вихід за власні межі, а трансцендентування до безконечного. Саме це і гарантією відкритості, коли Інший перешкоджає суб'єкту перетворити власне буття на самототожне та тоталітарне. Мислити, згідно Левінасу, це розмірковувати кризь ідею нескінченного. Інший, таким чином, отримує певний орієнтир для свого включення в буття суб'єкта, адекватну форму його сприйняття в контексті прагнення до зростання. Радикальність діалогічних ідей Левінаса більша, ніж відповідні ідеї подолання суб'єкт-об'єктних відносин, які запропоновані в роботах М. Бахтіна, М. Бубера тощо.

Ставлення до Іншого є важливою онтологічною проблемою, що аналізується в контексті таких категорій як інше і тотожне. У класичній філософії привілейованості тотожного є безумовним, тоді як у сучасній філософії у концепті тотожності виявляються численні вразливі місця, і загальна спрямованість філософської думки зміщується до Іншого. У сучасній філософії і сам суб'єкт, і його тотожність не є концептуально невразливими. Якщо психоаналіз аргументовано пояснює, як конструюється Я завдяки ототожненню з Іншим, то в феноменологічній концепції Левінаса Інший виходить за межі інтелектуального. Інший, не ставлячись ні до якої категорії, ратифікує себе у своїй інакшості. Левінас пропонує при розгляді суб'єкта виходити не з самототожності. Він вважає, що суб'єктивність означає інше в тотожному. Інший набуває своєї значущості як локалізація метафізичної істини. Тут можна побачити серйозні паралелі з Гайдеггером, який також пов'язував становлення суб'єкта з досягненням істини. М. Гайдеггером був виявлений взаємозв'язок, який показував, що не тільки суб'єкт шукає істину, а й істина утримує суб'єкта. Там не менш, якщо для Гайдеггера суттєвим було саме буття, а суб'єкт розглядався як його момент, то для Левінаса визначальним стало з'ясування того, хто відкриває через себе буття і хто цьому сприяє. Він вважає, що Інший, що знаходиться у мислимому бутті, передзаний суб'єкту, існуючи до будь-якої думки.

Гайдеггер також відзначав значення Іншого у створенні суб'єктивності. Світ для нього – це світ, в якому людина присутня з іншими, світ, де відбувається зустріч з Іншим. Гайдеггер вважає, що людина здатна до ідентифікації тільки зважаючи на інших, з якими у нього утворюється певна єдність. Осягаючи інших, суб'єкт відкриває себе. Але, Гайдеггер вважає, що неможна наділяти буття суб'єктивністю. З цим не згоден Левінас. Згідно Левінасу, сучасна філософія розкриває іншого таким чином, що він втрачає особливість. Усвідомлений розумом світ не може залишатися іншим. Самосвідомість стає основою освоєння світу. Але суб'єкт стає тотожним собі не через його незмінність, а, навпаки, коли він відчуває себе чужим собі самому. Для Левінаса Інший не є *alterego*.

Для французького філософа у феноменології цікаві моменти, які можуть вивести за межі суджень про суб'єкта, а саме, він розглядає інтенційність як спрямованість на інше. Інакшість, усвідомлювана як щось негативне, є тільки видимістю. У філософії Левінаса суб'єкт і Другий не є об'єднаними яким-небудь відношенням. Інший розглядається як нескінченно інший. Інший не є самим суб'єктом, він ніби інше в суб'єкті. Відкритість Іншому передуює побудові буттєвої тотожності. Праця, тіло, економіка, володіння виміри ідентифікації, звільняють іншість того, що таким не є. Вони є структурою суб'єкта в якому знаходиться і він сам та його інше.

Л. Бінсвангер, постекзистенціальний філософ, вважав, що, дякуючи М. Гайдеггеру, він розробив вчення, яке може слугувати основою як для радикальної зміни психоаналізу, так і для виробництва принципово нової гуманітарної концепції [1, с. 72]. Ця доктрина представляє принципово нове бачення Іншого. Фундаментальну заслугу гайдеггерівського екзистенціалізму Л. Бінсвангер вбачає у відмові від соліпсизму. У клінічній практиці соліпсизм неприпустимий, оскільки відбувається лікування не самого себе, а іншого суб'єкта. За умови розгляду Іншого тільки як проєкції власного суб'єктивності, яка завгодно можливість достеменного пізнання суб'єктивного світу Іншого уявляється проблематичною. Напруженим є ставлення Л. Бінсвангера і до емпатії як спробі осягнення Іншого дякуючи співпереживанню. Помітна кількість явищ, зокрема психіка хворого, є неприступною для емпатії.

Отже, протиставлення об'єкта і суб'єкта, що склалося як в класичних гуманітарних дисциплінах, так і в психоаналітичних напрямках філософії стає неможливо застосувати у сучасних стратегіях. Таке протиставлення можна подолати застосуванням екзистенціальної аналітики Іншого, який тлумачиться в екзистенціалізмі у якості цілісної іншої суб'єктивності. В екзистенціалізмі дослідження суб'єкта трансформується у аналітику *Dasein* реальної іншої людини, розгляд несвідомого трансформується на розвідку екзистенціалів. Л. Бінсвангер вважає, що екзистенціалізм уможливив дослідження людини як єдиної в спів-бутті зі світом та Іншим. Тому що пацієнт стає іншою суб'єктивністю, з'являється проблема представлення цієї іншої суб'єктивності та розуміння іншого суб'єкта як такого.

Для Л. Бінсвангера нагальною проблемою є розробка об'єктивної методології розгляду іншої суб'єктивності. Ця методологія є переходом від феноменологічного опису суб'єкта до розуміння цільної суб'єктивності Іншого.

Для втілення в життя цієї методології необхідно змінити процес взаємодії психоаналітика і психічнохворого.

Ступінь залученості до спілкування може бути різною – від формального контакту до інтимного співбуття. Протягом формального контакту суб'єкт не полишає меж своєї об'єктивності, наприклад, соціальної ролі. Інший може сприйматися у якості загрози, суб'єкт боїться як зовнішніх чинників, наприклад, оцінки, так і можливості не відповідати сподіванням. Рівень підтримки спілкування є діловий контакт або поверхневими розмовами. Комунікація в критичній ситуації може привести до власних особистісних змін. Специфічними особливостями такого спілкування є потужні емоції, сильні актуальні переживання, наявність питань до себе, які виражають внутрішнього Іншого. Суб'єкта більше хвилює само переживання, а не імідж. Суб'єкт є залученим до насиченою експресивної ситуації. Вузловими моментами діалогу є певні відміни в взаєминах, почуттях, поглядах. Подібні зіткнення уможливають саморозуміння та розуміння Іншого і розширюють горизонт свободи. Інтимність може мати у комунікантів різну форму, різнитися ступенем відкритості самовираження, сприйняттям суб'єктивності тощо. Вона минула, але здатна змінити буття суб'єкта. На рівні повноцінної інтимності суб'єктивне буття впливає на процес формування внутрішньої самосвідомості.

Відносини суб'єкта із собою, не виключаючи його тіло, за класифікацією Л. Бінсвангера, є сингулярним модусом. Психоаналіз вперше чітко поставив проблему саморуйнівної діяльності, нарцисизму. Бінсвангер йде далі, його сингулярний модус окреслює широке коло інтрапсихічних відносин. Розвідки Л. Бінсвангера здатні сприяти вирішенню численних внутрішніх розладів. З'ясується, що причиною останніх може бути порушення сингулярного модусу. Аутизм, виходячи із цього, є не тільки браком зв'язків з іншим суб'єктом, а й специфічним способом відношення до самого себе.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Показано, що проблема відношення суб'єкта та Іншого у філософсько-клінічному дискурсі набуває особливої значущості. Зазначене зумовлено тим, що процес ідентифікації відбувається за допомогою комунікативного потенціалу. Безпосередній вплив філософсько-клінічного дискурсу на свідомість суб'єкта стає визначальним фактором. Комунікативні схеми відіграють значну роль у процесах ідентифікації, даючи можливість соціуму утворювати стабільні якості особистості.

Список використаних джерел

1. Бінсвангер, Л., 1999. 'Бытие–в–мире', М.; СПб.: КСП+, Ювента, 299 с.
2. Левинас, Э., 2004. 'Гуманизм другого человека', М.: РОС-СПЭН, 752 с.
3. Skyrtačh, VM., 2018. 'Transformation of the concept «subject» in the clinical discourse of philosophical anthropology', *Антропологічні виміри філософських досліджень*, №13, с.7–16.
4. Хайдеггер, М., 2011. 'Бытие и время', М.: Академический Проект, 460 с.
5. Holzhey–Kunz, Alice, 2008. 'Daseinsanalyse', dans: *Alfried Längle, Alice Holzhey–Kunz: Existenanalyse und Daseinsanalyse, UTB 2966*, p.183–348.

References

1. Binswanger, L., 1999. 'Bitie–v–mire (Being–in–the–world)', М.; СПб.: KSP+, Yuventa, 299 s.

2. Levinas, E., 2004. 'Humanism drugogo Cheloveka (The humanism of another person)', М.: ROSSPEN, 752 s.

3. Skyrtačh, VM., 2018. 'Transformation of the concept «subject» in the clinical discourse of philosophical anthropology', *Антропологічні виміри філософських досліджень*, №13, с.7–16.

4. Heidegger, M., 2011. 'Bitie i vremena (Being and time)', М.: Akademicheskij Proekt, 460 s.

5. Holzhey–Kunz, Alice, 2008. 'Daseinsanalyse', dans: *Alfried Längle, Alice Holzhey–Kunz: Existenanalyse und Daseinsanalyse, UTB 2966*, p.183–348.

Skyrtačh V. M., PhD, Associate Professor of Philosophy Department at Donbass State Pedagogical University (Ukraine, Slavyansk), Skirtachv5@gmail.com

Gontar V. O., student of Department of Philosophy, Socio–Political and Law Sciences, Donbass State Pedagogical University (Ukraine, Slavyansk)

Subject and Other in philosophical and clinical discourse

The purpose of the work is to analyze the conceptualizations of the subject and the Other in the philosophical and clinical discourse. The study of the Other is due to the fact that the cause of mental disorders often is not a biological pathology, but a violation of communication. The authors attempt to reconstruct the subject of M. Heidegger, E. Levinas and L. Binswanger, where the Other is presented as a concern of concern. The key is the conclusion that such a status of the Other shows the problem of absolute autonomy of the subject – the cause of the Other to call, but whether to refer and in what way - is already in the competence of the subject. It has been found out that philosophical and clinical discourse not only reflects the problem of the Other, and, in particular, its contextual relations, but also serves as a tool for forming ideas about it. The ambivalence of philosophical and clinical discourse is that it simultaneously recreates the situation of the Other, confirming its normative nature, and problematizes it, revealing the possibility of a critical study of what is only considered the natural state of things.

Keywords: subject, Other, ontology, phenomenology, discourse, pathology.

* * *

УДК 122/129+130.2

Федорова І. І.,
кандидат філософських наук, професор,
Національний технічний університет
України «Київський політехнічний інститут
ім. Ігоря Сікорського» (Україна, Київ),
irina.i.fedorova@gmail.com

Москаленко К. А.,
аспірантка кафедри філософії, Національний
технічний університет України «Київський
політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського»
(Україна, Київ), km.moskalenko@gmail.com

УТИЛІТАРНЕ ЯК ПРИНЦИП КОНСТРУВАННЯ СОЦІАЛЬНО–КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ АНТИЧНОСТІ

Розглянуто особливості становлення принципів естетичного процесу, що визначили засадничі тенденції розвитку античної культури. Виокремлено утилітарне як специфічний принцип корисності в естетичному процесі античної доби, що отримав різнопланові інтерпретації у подальшому розвитку європейської культури. Спираючись на методологію досліджень українського філософа А. С. Канарського, проаналізовано смисли естетичних категорій в античній естетиці та розглянуто діалектику взаємозалежності утилітарного, корисного і прекрасного, що дозволяє осмислити особливості становлення чуттєвої культури доби Античності. Актуалізовано зазначений вектор дослідження, оскільки саме він дозволяє простежити еволюцію принципів європейської культури та її вплив на формування основних тенденцій естетосфери і осмислення чуттєвої культури від античних віх до сучасності.

Ключові слова: Античність, антична естетика, естетичний процес, прекрасне, корисне, утилітарне, зацікавленість, незацікавленість, чуттєва культура.

Естетику як науку про чуттєву культуру вперше запропонував трактувати Г. В. Ф. Гегель, який

систематизував теорію чуттєвого пізнання та вивів естетичні категорії. Вагомим доробком наукових розвідок ХХ століття у царині вивчення естетичного процесу в історичній ретроспективі вважаються праці А. С. Канарського. Український вчений самобутньо продовжив вектор досліджень, визначений Гегелем, запропонувавши свою методологію дослідження діалектики естетичного процесу через форми буття естетичного в різні історичні періоди розвитку європейської культури.

Проблема становлення чуттєвої культури особистості та суспільства стає актуальним об'єктом досліджень у ХХ–ХХІ століттях, зокрема, вона представлена у працях таких вчених, як А. В. Луначарський, М. О. Ліфшиц, Л. С. Виготський, Е. В. Ільєнков, В. Ф. Асмус, М. С. Каган., Е. Панофський, Е. Утіц, К. Гілберт і Г. Кун. Сьогодні лінію Л. С. Виготського, Е. В. Ільєнкова в питанні становлення чуттєвого продовжує сучасний дослідник історії філософії С. М. Марєєв. Закономірності розвитку та специфічні риси античної естетики досліджували В. Ф. Асмус, С. П. Кондратьєв, Ф. А. Петровський та О. Ф. Лосєв.

Формування чуттєвої культури особистості, естетичне виховання та актуальні проблеми трансформації естетосфери є предметами наукових розвідок таких сучасних українських дослідників, як Т. Кривошея, О. Павлова, І. Федорова, О. Рогогченко та ін. Естетичні аспекти виховного процесу у своїх працях розглядають А. Федь, С. Соломаха, І. Ушакова, О. Наконечна. Серед науковців, що вносять вагомий внесок у розширення категоріального апарату естетичної теорії, слід назвати українських вчених: І. Бондарчук, М. Бровко, О. Лановенко, В. Личкова, Л. Левчук, Т. Орлова, В. Панченко. Дослідження античних естетичних вчень є предметом інтересу Ю. Юхимика, зокрема вчений розглядає проблему мімесису в античній естетиці.

Утилітарне як естетичний принцип в культурі різних періодів та сучасності досліджують такі українські вчені, як Р. Шульга, Л. Сморг, Ю. Деркач, І. Гардабхадзе.

Метою статті є виявлення багатовимірності утилітарного як засадничого принципу античної естетики і смислотворчого начала античної свідомості та організації простору європейської (як раціонально–прагматичної) культури загалом.

Прийнято вважати, що основними творцями естетичної думки Античності були Платон і Арістотель. Та історичні нариси свідчать, що початок процесу виділення естетичної проблематики в філософії поклав Піфагор: «Саме Піфагор, – зазначає Г. Гегель, – був першим, хто почав говорити про добродесність» [4]. А так як відмінною рисою філософської думки Давньої Греції була синкретичність, тобто нерозривність і взаємодоповнення етики та естетики (калокагатія – вчення про поєднання блага та краси), то Піфагор виявляється одним із перших мислителів, які розвивали вчення про чуттєве.

Класичний період естетики Античності поділяється на космологічний, антропологічний та ейдологічний (за О. Ф. Лосєвим). У кожен із цих періодів естетична думка зазнавала серйозних змін, хоча й рухалася згідно з принципом нерозривності, єдності філософії та естетики [8].

Якщо ж говорити про античну естетику як процес, пов'язаний із суспільними трансформаціями епохи

Античності, що зумовили появу філософської думки взагалі та естетичної зокрема, то особливої актуальності в добу сучасності набуває рефлексія естетики у контексті теорії А. С. Канарського. Тобто дослідження естетичного процесу як «живого руху культури, що представлена як сукупність форм виробництва самої людини» [6, с. 6].

На думку вченого, естетичний процес Античності мав форму утилітарного, тоді як, наприклад, естетичний процес Середньовіччя приймав форму морально–етичного (абсолютизація віри як моральної чесноти та сумління), а також сакрального (художній канон – кодування смислів і цінностей віри).

Естетичне, за вченням А. С. Канарського, постає як соціально детермінований та історично обумовлений процес. Естетичний процес – це сплетіння чуттєвого і духовного в освоєнні людиною різноманіття світу. Так як життя людини – це і є безперервний процес пізнання світу, що включає в себе пізнання мисленнєве та чуттєве, то людина переживає естетичний стан як необхідний стан власного буття. Більше того, потреба в естетичному – це потреба в житті, в утвердженні його багатогранності. Естетичні почуття, цінності та смаки кожної людини залежать від соціально–економічних умов суспільства, до якого вона належить.

За А. С. Канарським, категорію естетичного неможливо зрозуміти без категорій зацікавленості та незацікавленості. Серед позитивістського напрямку дослідження природи естетичного панує думка, що естетичний стан – це міра незацікавленості людини задоволенням власних потреб. Адже на зміну одній потребі людини приходять інші, тому окремі потреби людини можуть бути вдоволені, але потреба, що виводиться на рівень принципу, вимагає більшого. Тому потреба в людському житті, якою і є потреба в естетичному, не може бути вдоволеною, а отже – незацікавленість характеризує перманентний естетичний стан людини.

Та А. С. Канарський вважає, що навпаки: в задоволенні кожної потреби наявне вираження задоволення людської потреби в принципі. А в ствердженні моменту життя стверджується життя людини в цілому [6, с. 162]. Тож естетичний стан людини скоріше характеризує категорія зацікавленості.

У будь–якому стані людини можна знайти виражену в цьому стані небайдужість до людського життя. В такому вимірі і буде покладений смисл естетичності цього стану. Тобто немає чистих естетичного почуття чи естетичного стану, вирваних із ланцюгу всіх станів, потреб, сторін життя людини. Так само, як і немає людської потреби, яка була б найбільш зацікавленою.

Основою художнього освоєння світу в Античності була скульптура. Антична пластика звеличувала людське тіло, проявляла до нього зацікавленість, але таким чином, яким тільки і могла пластика того часу – звеличуючи людське та природне в людині. Людина для древніх греків ще не є окремою особистістю. Людина – це громадянин полісу. Поза полісом як людина вона існувати не буде. А отже і тіло її не належить їй самій, незважаючи на те, що в практиці життя полісу громадянин є вільним, а от ті, кому тіло безпосередньо не належить – це раби. Звеличується ж тіло не рабів, а людей. Раби людьми не є, раб – це знаряддя, що говорить, він цілком належить своєму господарю [1].

Е. В. Ільєнков, досліджуючи проблему єдності буття та мислення в античній філософії, писав, що в цей період розвитку людства сама дійсність була на стороні теорії об'єктивного ідеалізму Платона: реальне панування суспільного цілого над індивідом, суспільно розвинена система сил та здібностей протистояли самій же людині як щось зовнішнє та чуже їй, а тому і призводили до відповідних ідей в теоретичному осмисленні дійсності [5].

Це одне із протиріч, які розкривала антична філософія. Та раби, які не є громадянами, а отже – і людьми, не є предметом теоретичної думки того часу. Тому протиріччя, що виникає у суспільних відносинах рабовласницького періоду між рабом та його господарем, стає предметом філософського осмислення пізніше, коли історія не один раз демонструє подібне протиріччя між тими, хто безпосередньо задіяний у виробничій праці, і тими, хто присвоює результати виробництва. Проте, в самому процесі життєдіяльності давніх греків, а отже – і в естетичному процесі життя, що мав своє вираження в античній пластиці, можна помітити це протиріччя: для того, щоб почати мислити, звернути увагу на роль людини в світі та побачити в тілі людини прекрасне, грекам довелося використовувати нелюдські методи – методи повного примусу певних людей до виробничої праці.

Відомий дослідник Античності Жан-П'єр Вернан у праці «Походження давньогрецької думки» говорив, що становлення філософії у Давній Греції пов'язане з потребою в ній [3]. Саме в цьому місці і в цей час потреба в осмисленні життєдіяльності суспільства була потребою нагальною, потребою першої важливості. Без теоретичного мислення грецька нація в її природних, економічних та політичних умовах не змогла б протистояти іншим націям, не змогла б вижити. Як виявилось, розвиток абстрактного мислення, становлення наук і теорій як методології науки сприяли не тільки виживанню держави, а й її процвітанню. Водночас економічний та політичний розвиток Давньої Греції давали подальший поштовх для розвитку теоретичного мислення та взагалі культури, здобутками яких ми користуємося і понині.

Потреба в філософії на тому етапі виникла як потреба виробництва. Характер тогочасного виробництва був таким, що розквіт творчих здібностей людей в античній культурі відбувався поряд із обайдуванням виробничої праці. У виробничій праці були задіяні саме раби. А вони представляли собою не тілесну силу громадян, а знаряддєву. Згадаємо знову: раб – це знаряддя, що говорить.

Нація стародавніх греків, представлена тими, кого вважали і хто реально був людьми, була пасивною у виробничій праці. Та це не заважало, а на тому етапі історії людства навіть допомагало, цій же нації бути активною і продуктивною в духовній діяльності. А. С. Канарський відзначає, що тут ми маємо справу з протиріччям історії, коли в протилежність неробству і пасивності нації може народжуватися її велика духовна активність та пов'язана з нею творча енергія людей [6, с. 279].

А. С. Канарський вважає, що естетичний процес Античності має характер утилітарного. За вченням дослідника, утилітарне як таке – це дійсно розумне, суспільне освоєння всілякої корисності існуючого [6, с.

297]. Це не конкретна корисність речі та не практичний акт її споживання, а тільки ідеальний принцип такого споживання. Ідеальний принцип, за Канарським, – це стійке прагнення, схильність.

Для античної людини утилітарне – це не окрема корисність існуючої речі, корисність її кількісних чи якісних показників, а корисність взагалі всього того, що могло б бути присвоєно безпосередньо тілесним способом. Це і корисність їжі, і фізичних вправ, і слухання музики, і філософських занять [6, с. 290]. Звідси випливає і уявлення греків про гармонійний розвиток особистості. Проте це уявлення не могло бути реалізованим у практиці всезагального життя людей Античності через те протиріччя, яке ми вже назвали: раби, які давали можливість існуванню таких уявлень та реального розвитку греків-громадян, не мали можливості власного розвитку подібного рівня. Водночас це уявлення про гармонійний розвиток особистості, за Канарським, залишалось «по своєму одностороннім» [6, с. 290]. Основою цього уявлення була ідеальність тільки утилітарної потреби людини, тому гармонійність цієї потреби диктувалася природними запитамі функціонування людського тіла.

Важливим аспектом розкриття сенсу утилітарного є декоративно-ужиткове мистецтво, що передувало скульптурі в античній художній практиці. Декоративно-ужиткове мистецтво виділилося в окремий напрямок діяльності через своє заперечення обайдування, відсторонення людини від суспільних форм вияву і присвоєння предметів першої необхідності, предметів корисності. Скульптура також зберігає цю силу заперечення обайдування, але розширює коло предметів, до яких проявляється небайдужість: скульптура протистоїть обайдуванню людини до всілякої корисності існуючого, до утилітарного взагалі [6, с. 305].

Утилітарне як спосіб виявлення корисності як такої має абстрактно-загальний, суспільний характер. Тому й почуття утилітарного постає у стародавніх греків «теоретичним», духовним. Утилітарне стає ідеальним принципом «конструювання всього античного світогляду», в тому числі і релігії, філософії, мистецтва, науки та всього суспільно-політичного життя епохи античності [8].

Корисність як ідеальний принцип культури і як прекрасне, певною мірою, відображується в ідеях грецької філософії. Наприклад, Сократ так визначає прекрасне:

«– Так і кошик з гноєм – прекрасний предмет? – запитав Арістипп.

– Так, клянусь Зевсом, – відповідав Сократ, – і золотий щит – предмет потворний, якщо для свого призначення перший зроблений прекрасно, а другий погано.

– Ти хочеш сказати, що одні й ті ж предмети бувають і прекрасні, і потворні? – запитав Аристипп.

– Так, клянусь Зевсом, – відповідав Сократ, – так само як і хороші і погані: часто те, що добре від голоду, буває погано від лихоманки, і що добре від лихоманки, погано від голоду; часто те, що прекрасно для бігу, потворно для боротьби, а те, що прекрасно для боротьби, потворно для бігу: тому що все добре і прекрасно по відношенню до того, для чого воно добре пристосоване, і, навпаки, погане і потворне по відношенню до того, для чого воно погано пристосоване» [7].

Проблему корисності прекрасного, яку підіймає Сократ цими міркуваннями, Канарський пропонує вирішувати так:

«Мабуть, тільки тому, що, скажімо, те ж взуття або одяг людини ще в силу певних обставин можуть залишатися, образно висловлюючись, і «ненормальними», тобто не в повній мірі відповідають зростаючій утилітарній нормі людини, поява більш-менш «нормального» взуття або одягу готова сприйматися часом як поява чогось особливого, «естетичного». Однак за таким «естетичним» ховається не що інше, як те ж утилітарне, але як раз таке, яке породжується потребою людини, що розвивається, вдосконалюється, і яке (в умовах незадоволення такої потреби) саме ж і піднімається до вираження «ідеалу виробництва», тобто з чогось необхідного перетворюється в понаднеобхідне – «естетичне». Інакше кажучи, «естетичність» утилітарному надають ті особливі можливості суспільного виробництва, з якими пов'язане повне задоволення людей предметами їх безпосередньо практичного користування. Тільки певна неможливість такого задоволення в зазначеній мірі перетворює саму цю міру в особливу ідеальну вимогу – в «естетичний запит». Хоча, з іншого боку, цілком очевидно, що така вимога нічого не додає до сутності утилітарної норми людини, яка і без того залишається суспільно значущою, а тому і не потребує особливого прикрашання її «естетичним елементом» [6, с. 21–22].

Сократ своїми міркуваннями тільки започатковує значне коло проблем, які будуть полем наукових розвідок і дискусій науковців протягом усієї історії розвитку європейської філософсько-естетичної думки і значно актуалізуються сьогодні, коли утилітарне в обмеженому сенсі перетворюється на універсальну культуру. За умов сучасності питання про відношення «побутової естетики» до «естетики» є дискусійним для естетичної теорії.

Жан Бодрійяр у своїй праці «Прозрачність зла» звертає увагу на те, що будь-який товар за сучасних умов «прикидається» естетичним, адже ринкові відносини стимулюють розвиток саме такого способу мислення, яке відповідає нелюдській, нетворчій, а механістичній, безцілній праці людей:

«Все індустріальне машинобудування в світі виявилось естетизованим; вся нікчемність світу виявилася перетвореною естетикою.

Кажуть, що велике починання Заходу – це прагнення зробити світ меркантильним, поставити все в залежність від долі товару. Але це стремління полягало радше в естетизації світу, в перетворенні його в космополітичний простір, у сукупність зображень, в семіотичне об'єднання. Крім ринкового матеріалізму, ми спостерігаємо сьогодні, як кожна річ за допомогою реклами, засобів масової інформації та зображень набуває свого символу. Навіть найбанальніше і найнепрстойніше – і те прикидається естетикою, одягається в культуру і прагне стати гідним музею» [2, с. 26].

За А. С. Канарським ця проблема може бути вирішена таким чином: «не всяка потреба людини, з точки зору тієї ж науки естетики, повинна бачитися естетичною, хоча це не виключає тлумачення її як справді людської» [6, с. 22].

Сьогодні, у добу макдональдизації культури і споживацтва як аксіологічної норми, утилітарне набуває нового, протилежного значення, відмінного від смислів,

які обстоювала Античність, та від того, як категорію утилітарного трактує А. С. Канарський. Поняття «утилітарне» і «корисне» в епоху віртуалізації суспільних процесів та кризи чуттєвої культури особистості мають дуже мало спільного. В свідомості сучасного суспільства утилітарне трактується як прагматично-меркантильна, вузька за своїм призначенням, частіше матеріальна користь. Духовна складова категорії «корисне», що не була відірваною від матеріальної у теоретичних розмислах і практиках древніх греків, наразі вважається протилежною принципу утилітарності. Гармонійний розвиток особистості, загальна корисність предметів та діяльності, що сприяють фізичному та духовному як всебічному розвитку людини, для сучасного суспільства є недоступним, чужим та незрозумілим через сутнісні трансформації аксіосфери суспільства і нестачу відповідної практики організації життєсвіту людини.

Сучасний філософ С. М. Марєєв, який продовжує лінію видатних дослідників чуттєвого розвитку особистості Е. В. Ільєнкова та Л. С. Виготського, зазначає, що почуття людини мають історичний характер. Ті почуття, які зображували у своїх творах Пушкін та Тургенєв, недоступні для сучасного обивателя – постмодерністське мистецтво занижує планку і занурює людину назад, до натуралізму. Ідеальне та чуттєве трактується як фікція, симулякр [9, с. 166].

Сучасні форми відчуженої праці повертають людину до тваринного стану, коли переважають інстинкти. В результаті цього людина відчуває себе вільною в чуттєвих проявах тільки під час виконання своїх біологічних та споживацьких функцій – під час статевого акту, споживання їжі та напоїв, здійснення покупок та прикрашання себе та своєї оселі. Долучення до культурних надбань обмежується тим, що диктується або навіть вимагається сучасними формами проведення часу – переглядом розважальних, атракційних кінострічок та телесеріалів, читанням подібної літератури та блогів, які зосереджені на тому ж споживанні (порадах з догляду за собою та своїм житлом, здійсненню подорожей), відвіданні ресторанів та розважальних центрів. Тому утилітарне в сучасній чуттєвій культурі перетворюється на корисне для задоволення лише фізіологічних, обмежених її індивідуальним існуванням потреб людини. Але, за С. М. Марєєвим, ця біологічність породжується не природними умовами, а умовами соціально-культурними – відчуженою працею; тому саме праця, але вже невідчужена, може змінити таке становище:

«В результаті такого становища людські почуття деградують і стають *нібито тваринними*. Але ця тваринність аж ніяк не атавізм, як зазвичай вважають, думаючи, що людина її ніколи не зможе зжити. Тут знову-таки чисто біологізаторський, а не історичний погляд на людину. А історично та тваринність, яка породжується відчуженою працею, є вже вторинна тваринність, народжена нелюдністю умов життя, і це зовсім не те, що могло зберегтися від наших тваринних предків. Праця в своїй невідчуженій формі як вільна праця породжує людяність, і, перетворюючи спосіб її існування, по суті витісняє тваринність, тваринні позиви та інстинкти. А в своїй відчуженій формі вона витісняє вже людяність, і вироджена людяність стає тваринністю» [9, с. 167].

Якщо праця набуде своєї невідчуженої форми, змінить характер відносин між людьми, то утилітарне в естетичному процесі та в людській діяльності набуде нового змісту. Утилітарне як корисне не тільки для тваринного в людині, а й для людського, людського – це принцип конструювання соціально-культурного простору, притаманний не тільки культурі Античності, а принцип, який тісно пов'язаний із гармонійним розвитком та універсальною діяльністю людини.

Від того, як ми розуміємо естетичні категорії сьогодні, як ми інтерпретуємо форми естетичного в історичному процесі, що ми розуміємо під категоріями «естетичне», «прекрасне», «утилітарне», «зацікавленість» та «незацікавленість», «байдужість» та «небайдужість», залежить і подальший розвиток теорії чуттєвого пізнання, а отже – і чуттєвого освоєння світу, практики прояву чуттєвого. Тож дослідження та переосмислення доробку класичної філософської думки, в тому числі і античної, а також досягнень вітчизняної естетичної теорії є актуальною задачею для сучасних вчених та необхідною сходинкою виходу теорії та практики суспільних трансформацій в естетосфері на якісно новий рівень.

Список використаних джерел

1. Аристотель. 'Политика'. [online] Доступно: https://www.e-reading.club/chapter.php/70797/5/Aristotel%27_-_Politika.html.
2. Бодрийяр, Ж., 2009. 'Прозрачность Зла', *Прозрачность Зла*, М.: «Добросвет», «Издательство КДУ», 387.
3. Вернан, Ж.–П., 1988. 'Происхождение древнегреческой мысли: Пер. с фр.', Общ. ред. Ф. Х. Кессиди, А. П. Юшкевича; Послесл. Ф. К. Кессиди, М.: *Прогресс*, 224.
4. Гегель, ГВФ. 'Лекции по истории философии'. [online] Доступно: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000389/st006.shtml>.
5. Ильенков, ЭВ. 'Проблема единства бытия и мышления в античной философии'. [online] Доступно: <http://caute.ru/ilyenkov/texts/idembc.html>.
6. Канарский, АС., 2008. 'Диалектика эстетического процесса', *Диалектика эстетического процесса*, Киев, 380.
7. Ксенофонт. 'Воспоминания о Сократе'. [online] Доступно: <https://knigi.link/filosofiya-antichnaya/vospominaniya-sokrate-avtorskiy-sbornik.html>.
8. Лосев, АФ. 'История античной эстетики. Ранняя классика'. [online] Доступно: <http://psylib.org.ua/books/lose001/txt10.htm>.
9. Мареев, СМ. 2017. 'Л. С. Выготский: философия, психология, искусство', *Л. С. Выготский: философия, психология, искусство*, М.: *Академический проект*, 227.

References

1. Aristotel'. 'Politika (Politics)'. [online] Dostupno: https://www.e-reading.club/chapter.php/70797/5/Aristotel%27_-_Politika.html.
2. Bodrijjar, Zh., 2009. 'Prozrachnost' Zla (Evil Transparency)', *Prozrachnost' Zla*, M.: «Dobrosvet», «Izdatel'stvo KDU», 387.
3. Vernan, Zh.–P., 1988. 'Proishozhdenie drevnegrecheskoj mysli: Per. s fr. (The origin of ancient Greek thought: Trans. with fr.)', *Obshh. red. F. X. Kessidi, A. P. Jushkevicha; Poslesl. F. K. Kessidi*, M.: *Progress*, 224.
4. Gegel', GVF. 'Lekcii po istorii filosofii (Lectures on the history of philosophy)'. [online] Dostupno: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000389/st006.shtml>.
5. Il'jenkov, JeV. 'Problema edinstva bytija i myshlenija v antichnoj filosofii (The problem of the unity of being and thinking in ancient philosophy)'. [online] Dostupno: <http://caute.ru/ilyenkov/texts/idembc.html>.
6. Kanarskij, AS., 2008. 'Dialektika jesteticheskogo processa (The dialectic of the aesthetic process)', *Dialektika jesteticheskogo processa*, Kiev, 380.
7. Ksenofont. 'Vospominaniya o Sokrate (Memories of Socrates)'. [online] Dostupno: <https://knigi.link/filosofiya-antichnaya/vospominaniya-sokrate-avtorskiy-sbornik.html>.
8. Losev, AF. 'Istorija antichnoj jestetiki. Rannaja klassika (The history of ancient aesthetics. Early classics)'. [online] Dostupno: <http://psylib.org.ua/books/lose001/txt10.htm>.

9. Mareev, SM. 2017. 'L. S. Vygotskij: filosofija, psihologija, iskusstvo (L. S. Vygotsky: philosophy, psychology, art)', L. S. Vygotskij: filosofija, psihologija, iskusstvo, M.: *Akademicheskij projekt*, 227.

Fedorova I. I., Ph.D., Professor, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» (Ukraine, Kyiv), irina.i.fedorova@gmail.com

Moskalenko K. M., postgraduate student of Philosophy Department, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» (Ukraine, Kyiv), km.moskalenko@gmail.com

Utilitarian as a principle of construction of the socio-cultural space of Antiquity

The peculiarities of formation of the principles of aesthetic process, which determine the basic tendencies of the development of ancient culture were considered. The utilitarian is singled out as a specific principle of usefulness in the aesthetic process of the ancient age, which has received various interpretations during further development of European culture. Based on the methodology of the research of the Ukrainian philosopher A. S. Kanarsky, the aesthetic categories in ancient aesthetics and their meaning were analyzed and the dialectics of interdependence of utilitarian, useful and beautiful was considered, which allows to comprehend the peculiarities of the formation of sensual culture of the Antiquity. The given vector of research has been updated, since this vector allows us to trace the evolution of the principles of European culture and its influence on the formation of the Ukrainian aesthetic and sensual culture from the ancient ages to the present.

Keywords: Antiquity, ancient aesthetics, aesthetic process, beautiful, useful, utilitarian, interest, disinterest, sensual culture.

* * *

УДК 327

Шевченко М. І.,
кандидат культурології, доцент, Київський
національний університет культури і мистецтв
(Україна, Київ), ua.kiev.marina@gmail.com,
ORCID 0000-0003-0960-513X

ЗМІНА СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ПАРАДИГМИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ

Досліджено поняття культурної політики в теоретико-практичних аспектах. Автор наводить основні визначення найбільш визнаних експертів з даного питання. Розглядаються сценарії розвитку культурної політики в умовах глобалізації. Аналізуються основні моделі культурної політики сучасності.

Ключові слова: культурна політика, культура, глобалізація, політика, полікультурне суспільство.

Розвиток людства на сучасному етапі характеризується інтенсифікацією процесів глобалізації, яка характеризується, перш за все, децентралізацією в глобальних масштабах. З точки зору психології, ми можемо пояснити це явище як здатність розглядати ситуацію під різними кутами зору та толерантне ставлення до думки, інакшої від власної. Багато в чому розвиток такого механізму подолання егоцентризму пов'язаний зі зміною ролі суб'єкта та його інтеграції з іншими. Сьогодні суспільне життя зазнає глибоких перетворень, так само як суспільна та індивідуальна свідомість. Численні наукові напрямки займаються дослідженнями проблем полікультурності, вивчаючи усе різноманіття суспільного буття. Змінюються пріоритети в оцінці багатьох проблем соціокультурного життя. Розглядаються підвалини поняття культурних відмінностей та наслідки їх розмиття. Висуваються проекти багатопольярного бачення світу, не замкненого на дуальності «свої-чужі».

Суспільна свідомість зазнає повсякчасного впливу хаотичних потоків інформації, що не піддаються контролю.

Поряд з традиційними каналами інформаційного контенту та міжособистісних комунікацій все більшого поширення набуває використання соціальних мереж, таких як Facebook. Тема дослідження актуалізована в багатьох країнах, де у внутрішній політиці питання логічної та психологічної поведінкової системи управління суспільством поєднується з питанням масової міграції, перетворюючись на проблему управління культурним різноманіттям на державному рівні, стверджує культуролог Надія Гасанова [2, с. 72]. В країнах ліберально-демократичного режиму спостерігається проблематизація питань, які були не-проблемними для політики радянської доби, практика культурної політики виходить на повністю новий рівень. Зміна соціокультурної парадигми вимагає детального аналізу теоретичних та практичних засад культурної політики в добу глобалізації, що і зумовлює *мету* нашого дослідження.

Однак, перш ніж говорити про теорію та практику культурної політики, варто розкрити саме поняття, яке ми будемо використовувати. Сучасне розуміння культурної політики формувалось поступово, відштовхуючись від роздумів про культуру загалом. З розвитком суспільства у ХХ століття став чітко прослідковуватися взаємозв'язок культури та політики. Економічний та технологічний прогрес, подолання політичний та соціальних криз і катаклізмів неможливі за відсутності достатнього рівня розвитку культури. Саме інституалізована культура здатна забезпечити соціальну стабільність, консолідувати державу та суспільство для вирішення першочергових завдань, сприяти розвитку країни в усіх сферах.

Як і в ситуації з родовим поняттям «культура», існує безліч підходів до визначення культурної політики, жодне з яких не було б єдиновірним та прийнятним. Одним з найперших було введено поняття у доповіді «Політика у сфері культури – попередні уявлення» на засіданні «круглого столу» ЮНЕСКО в 1967 році. Згідно з ним, культурна політика – це «комплекс операціональних принципів, адміністративних та фінансових видів діяльності та процедур, котрі забезпечують основу дій держави у сфері культури». Реалізація культурної політики втілює ж у собі «всю суму свідомих та обдуманих суспільних дій (або їх відсутності), скерованих на досягнення певних культурних цілей за допомогою оптимального використання всіх фізичних та духовних ресурсів, доступних суспільству [цит. за 1].

Дослідниця Мілена Драгичевич-Шешич визначає культурну політику наступним чином: «Термін «політика» позначає свідому діяльність, скеровану на досягнення затребуваних суспільством цілей. Кожен аспект суспільного життя має свою мету, тому ми говоримо про цілі у сферах економіки, охорони здоров'я, освіти. Коли ж йдеться про здійснення затребуваних цілей у сфері культури, з'являється поняття культурної політики. Знаючи, що не людське суспільство неможливе без культури, можна дійти висновку, що не існує й суспільства без культурної політики. Однак це не відповідає дійсності, оскільки саме існування культури ще не означає, що напрям її розвитку визначено рядом цілей та завдань, які необхідно здійснити за допомогою відповідних заходів, механізмів та дій, а саме в цьому й закладається поняття «культурна політика»... Отже,

культурна політика є свідомими регулюванням у сфері культури з прийняттям необхідних рішень з усіх питань, що стосуються культурного розвитку суспільства в цілому [3, с. 26].

Політичний аспект культурної політики передбачає визначення цілей та пріоритетів держави зі збереження надбань культури, створенню умов для існування *артистичного суспільства* шляхом розвитку освіти, нагород, фінансування тощо та подекуди вироблення критеріїв соціальної прийнятності продуктів культури, тобто, цензури. Культурологічний словник за авторством Альберта Кравченко визначає культурну політику як систему практичних заходів, що фінансуються, регулюються та значною мірою втілюються державою..., скерованих на збереження, розвиток та примноження культурного спадку нації [6, с. 275].

Андрій Флієр окреслює культурно політику як сукупність науково-обґрунтованих поглядів та заходів зі всебічної соціокультурної модернізації суспільства і структурних реформ всієї системи інститутів культури; як систему нових принципів поєднання державної та суспільної складових в соціокультурному житті; як комплекс заходів із завчасного налагодження освітньо-наукового забезпечення цих принципів; зі цілеспрямованої кадрової підготовки для кваліфікованого культурного регулювання життя соціуму, а головне – як усвідомлене коректування загального складу державної культури [8, с. 408].

Практика культурної політики передбачає втілення сукупності оперативних дій для вирішення нагальних питань державної культури, культуротворчих інститутів, покликаних забезпечити відтворення актуальних культурних форм в межах фінансового запасу, кадрів та інструментально-технічного забезпечення. «Державна культурна політика має переважно моделювати механізми природнього цивілізаційного процесу, діяти в межах його синергетичних законів та лише стимулювати розвиток суспільства у тому напрямі, до якого воно тяжіє. Досвід історії демонструє, що спроби штучно змінити цю природню скерованість розвитку, нав'язати суспільству умовляльні моделі його еволюції нічим хорошим для суспільства не закінчилися» [8, с. 411]. Тобто, у розвитку суспільства перевага надається його природньому процесу, оскільки втручання у нього призводять до пагубних наслідків. Держава має працювати над розвитком творчого потенціалу особистості, протидіючи негативним процесам руйнування культури та захищаючи єдиний культурний простір національних традицій, ціннісних орієнтацій та ідентичності.

Однак як таке розуміння культурної політики узгоджується з процесами глобалізації в сьогоденні? Політологи під глобалізацією розуміють перш за все всевітню політичну, економічну та культурну інтеграцію на багатонаціональному ґрунті, яка формує цілісну глобальну систему. Глобалізація культури, у свою чергу, ґрунтується на стратегії споживання, яка поступово приходить на зміну локальним культурам. Дослідник питань культурної політики Сергій Зуєв стверджує, що культурна політика виникає в той момент, коли реально існують суспільні групи (а не лише державні), які по-різному бачать культурний процес на одній території. «Ось якщо ці різні думки мають право

голосу та існує певна процедура обговорення – це і є культурною політикою» [4, с. 33].

Культурна політика є надзвичайно складним об'єктом управління, тому необхідно враховувати її комплексність та нерівнозначність її складовим елементам. Серед її основних характеристик, вслід за Левом Востряковим, виокремлюємо наступні:

- мета діяльності уряду повинна співвідноситися з інтересами регіональних і місцевих органів управління, а також інтересами основних гравців культурної сфери;

- цілі держави повинні співвідноситися з реальними можливостями вибору суб'єктів, залучених до процесів культурної політики;

- реалізація культурної політики завжди передбачає заходи з матеріально-технічного та творчого забезпечення функціонування культури;

- культурна політика передбачає розподіл ресурсів, як фінансових, так і адміністративних, структурних, людських і творчих;

- культурна політика обов'язково передбачає планування, тобто, процес підготовки держави до участі в культурній діяльності, а також у плануванні розподілу ресурсів [1].

Ми бачимо, що таке розуміння природи культурної політики не виступає за межі концепції формальної раціональної Макса Вебера, яка свого часу стала основою більшості моделей систем державного правління ХХ століття. Якщо ми визначаємо державу як головний суб'єкт культурної політики, то безпосередні «творці культури» та культурні інститути відходять на другий план вже у якості об'єктів управління.

Американські дослідники питань культурної політики Дон Адамс та Арлен Годбард виокремлюють три види діяльності, необхідної для успішного втілення культурної політики в умовах глобалізації. Це:

- визначення культурних цінностей, цілей та пріоритетів;

- програми ініціатив та витрат, що відповідають поставленим цілям, котрі і сприймаються як формування культурної політики;

- моніторинг політики – процес, що дозволяє оцінити культурний вплив кожної соціальної дії в контексті існуючих стандартів [9, с. 34].

Звісно, формування такої політики неможливе без безпосередньої участі держави. Тому можна виокремити основні вектори прямування державного курсу культурної політики. Перш за все, це збереження спадщини поколінь, до якої відносяться такі предмети матеріальної культури, як музейні колекції, історичні будівлі, живопис, а також усна народна творчість, легенди, перекази, народне ремесло тощо. Це дозволить подолати гомогенізацію та уніфікацію культур у сучасному глобалізованому світі. Однак культуру варто не лише зберігати, а й транслювати та розповсюджувати, адже лише у цьому випадку вона може вважатися «живою». Необхідно здійснювати фінансування спектаклів, гастролей, видавничої діяльності, скерованих на розширення аудиторії. Також надзвичайно важливим вектором розвитку культурної політики є творчість, що включає у себе як роботу самого творця, так і будь-якого допоміжного персоналу, що бере участь у виробництві культури. Великої уваги заслуговують наукові дослідження питання, що передбачає верифікацію відповідності втіленої

культурної політики поставленим цілям. Задля цього необхідно здійснювати підготовку висококваліфікованих кадрів з творчих та адміністративних спеціальностей. А отже – розвивати систему освіти у цьому напрямку. Як ми бачимо, культурна політика є механізмом консолідації сфер духовного життя суспільства. Годбард також підкреслює важливу роль інструментів культурної політики, до яких належать:

- розподілення грантів та премій;

- зайнятість та створення робочих місць;

- створення культурної інфраструктури – приміщень, обладнання та культурного простору;

- формування законодавчої та нормативної бази діяльності закладів культури та мистецтва [10, с. 117].

На основі наведених визначень самого поняття «культурна політика» ми можемо дійти певних висновків стосовно рівня його розробки. Перш за все, існує суттєва розбіжність між теоретико-методологічним визначенням культурної політики та її втіленням на рівні конкретних рішень уряду. Тому культурна політика існує на стику різних предметних сфер. Її теоретичні узагальнення відкривають нові концептуальні можливості та дозволяють формулювати нові стратегічні цілі, а практичний аспект її визначення містить у собі тактику реалізації та залучення необхідних ресурсів.

Однак у більшості існуючих формулювань поняття культурної політики Лев Востряков помічає суттєвий недолік, а саме – відсутність або неявна присутність категорії суб'єкта. Однак розширення суб'єктного поля культурної політики прямо пропорційно пов'язано з роллю у ньому суб'єкта, якого дослідник називає «актором» (від англ. «аст» – дія). Це передбачає необхідність нового розуміння культурної політики, у якому суб'єктна складова була б представлена більш розгорнуто. Такий крок, вважає дослідник, тим більш є виправданим, що в інших сферах наукового знання (соціологія, психологія, політологія тощо) розробка категорії суб'єкта (актора) розвивається досить інтенсивно та призводить до позитивних результатів [1].

Також сьогодні існує численна кількість типологій моделей культурної політики, які ґрунтуються на різних підходах до пояснення її цілей та механізмів запровадження. Так, французький вчений Абраам Моль виділяв соціостатичну та соціодинамічну моделі. Перша описує стійкі цілі культурної політики та її інститути, а друга – безперервні зміни та новий зміст культури з кожною новою історичною епохою. Серед соціостатичної моделі Моль виокремив такі підгрупи: *популістичну* (має на меті задоволення культурних потреб якомога більшої кількості людей), *патерналістичну* (право та основні механізми розповсюдження культурних цінностей знаходяться в руках певної адміністративної меншості), *еклектичну* (має на меті забезпечення кожного індивіда індивідуальною культурою, яка б складалася з кращих надбань загальнолюдської. У цьому випадку суспільство мусить контролювати, щоб кожен з цих елементів був у відповідності з культурними цінностями та розповсюджувався пропорційно його ролі в загальній культурі) [7, с. 119].

Серед соціодинамічної політики А. Моль виділяє *прогресивний* та *консервативний* напрямки [7, с. 120]. Критерієм поділу являється в даному випадку її суб'єкт, який у прогресивному напрямку намагається

прискорити, а в консервативному, навпаки, вповільнити хід еволюції культури.

Іншу подібну модель знаходимо в дослідженні вже згадуваної Драгичеви–Шешич. Дослідниця пропонує в якості критерію розподілу характер політичного устрою держави та роль держави та інших суб'єктів в реалізації культурної політики. Засновуючись на цих двох критеріях, отримуємо чотири різні моделі. Для *ліберальної* культурної політики необхідним є ринок культурних товарів та послуг, який відіграє у цьому випадку ключову роль. Для *бюрократичної* культурної політики невід'ємною рисою є домінуюча роль держави, яка за допомогою законодавчого та ідеологічного апарату контролює сферу культури (ця модель є типовою для країн соціалістичного). Модель *національно-визвольної* культурної політики, звісно, є більш типовою для постколоніальних країн. Її основною рисою є розвиток та утвердження автентичних культурних традицій, які придушувалися в колоніальний період. Ризиком цього є «закрита» культура, націоналізм та шовінізм, що супроводжується різким неприйняттям культури національних меншин, надбавь колоніального історичного етапу та експериментального мистецтва [3, с. 29].

Цікавою є запропонована модель *перехідної* культурної політики, за якою навіть демократичні орієнтири реалізуються державними структурами, оскільки вона не спроможна відразу відмовитися від бюрократичних методів. Це призводить до зміщення фокусу культурної політики в бік націоналізму [3, с. 31].

Дві основні моделі розвитку культурної політики виділяє Андреас Візанд. Перша засновується на традиційній ідеї суспільної підтримки мистецтва та культури, друга – на ринковій моделі. Основними властивостями першої є:

- сфокусованість зацікавленості влади на традиційних інститутах культури (музеях, театрах, бібліотеках), котрі й отримують фінансування;
- інституціональний баланс культури та мистецтва стає головною метою;
- необхідні інструменти державного регулювання фінансів (адже державний бюджет тут є головним джерелом фінансування), якими стають планування та розробка програм;
- здебільшого політика здійснюється на загальнонаціональному рівні, а міжнародні зв'язки розвиваються в межах дипломатичних комунікацій [цит. за 1].

Така модель культурної політики містить ряд недоліків. Вона може призводити до мінімізації частки інновацій, адже нові зразки культурної діяльності будуть відкидатися як невідповідні стандартам та вимогам. Досить часто особи, відповідальні за розробку культурної політики та її реалізацію, не володіють достатнім рівнем компетентності, щоб сформулювати цілісне уявлення про культурні інновації, замикаючись на консерватизмі. Тому виникають складнощі для розробки інструментів гнучкого планування, домінує адміністративне прийняття важливих рішень.

Для ринково-орієнтованої моделі властиві наступні якості:

- ринок є механізмом регулювання культури;
- політика зорієнтована переважно на економічний розвиток;

– розвиваються межі між високою та масовою культурою;

– менеджмент культури стає основним терміном культурної політики, ґрунтуючись на ідеях змішаної культурної економіки та комерційного спонсорства;

– важливу роль у формуванні культурної політики відіграє культурна еліта, перш за все, пов'язана зі мистецьким середовищем [цит. за 1].

Однак, як і попередня, така модель містить ряд недоліків та ризиків. Якщо художня та культурна діяльність, що вимагає постійного фінансування, не може довести власну економічну спроможність, то вона виявляється безперспективною. Тому свобода творця часто опиняється під гнітом критерію її рентабельності, якщо він не спромігся знайти спонсорів, чиї б інтереси співпадали з його власними. Інтереси широкої аудиторії зачасти є переоціненими, що може призвести до дисбалансу ринку як в економічному сенсі, так і значенні наповнення самої культурної продукції. Сфера впливу менеджерів, які проявляють не надто глибоку зацікавленість у змісті художньої творчості, може виявитися надто широкою.

Говорячи про перспективи ролі держави в моделі культурної політики ринкового типу, Візанд стверджує, що в міру зростання ролі ринку у справі фінансування культури, посиляться процес загальної інтернаціоналізації культури. Дослідник передбачає, що в майбутньому держава повинна стати джерелом інновацій та забезпечувати культуру гнучким фінансуванням із залученням різних фондів, а населення – культурними клієнторієнтованими послугами [цит. за 1].

Щодо сьогодення, то дослідник європейської культурної політики Ентоні Еверітт зазначає: «В основі державного управління європейських країн міститься протиріччя, яке полягає у величезному розриві між словом і ділом. Всі держави постійно заявляють про важливість культурної політики, але ці заяви не підкріплюються справами. Міністерства культури або інші відомства, що керують культурою, навіть за умови щедрого фінансування і постійних зусиль не можуть змінити суспільні пріоритети. Незважаючи на благі наміри, досягнення культурної політики незначні, а якщо говорити з точки зору її реалізації, то й взагалі сумнівні. Здається, що у більшості громадян досі немає чіткого уявлення про те, які ж наміри і цілі їх урядів у цій галузі» [цит. за 1].

Ринкова економіка розвиває систему жорсткої конкуренції та суперництва за прибуток, витісняючи традиційні форми культури. Поруч з економічним, фінансовим, політичним, інформаційним, екологічним та іншими векторами глобалізації, цей процес в культурі є особливо суперечливим. В науковій спільноті виокремлюються три позиції щодо сутності та наслідків процесу глобалізації культури. На цій основі Світлана Іконнікова формує три сценарії культурної політики, що відображають різні моделі глобалізації культури.

Першим сценарієм є так званий «гіперглобалізм», представлений вченням К. Омае, В. Рістора та Д. Гуенно [5, с. 23]. Вони стверджують, що глобалізація відкриває нові віхи світової історії. Русійною силою цього процесу є економічна та технологічна глобалізація, швидкість залучення інновацій, яка дестабілізує культурний процес, стимулює «погоню за лідером»

та зміну еталонів. Економічна модернізація найбільш інтенсивно залучає до своєї орбіти нові сфери, до яких входить й культура. Вона здійснює вплив на товаро– та послугообіг, рух ідей та культурних цінностей, створює нові потреби та уявлення про цивілізований стиль життя. Саме економічна глобалізацію стимулює виникнення нових форм культурної політики. Ініціатива та реалізація сценарію культурної політики належить корпораціям та міжнародним компаніям, що володіють фінансовими ресурсами. Національні держави здійснюють лише представницькі функції та поступово втрачають справжню владу та авторитет у культурній політиці.

Корпоративна культура стала новою формою ідентичності, створюючи космополітичний тип особистості. Відданість фірмі, її інтересам, вміння працювати в команді стають головними якостями людини. Корпорації стають могутнішими за національні держави: вони здійснюють соціальну підтримку і захист прав людини, сприяють утворенню та підвищенню кваліфікації, надають комфортні умови життя, забезпечують транспортні послуги, організують відпочинок і дозвілля, сприяють вихованню дітей, підтримці здоров'я, сімейного благополуччя. Глобальні системи міжнародного менеджменту створюють основу для всесвітніх інфраструктур, загальних комунікацій, загальних духовних цінностей.

Другий сценарій культурної політики в умовах глобалізації представлений скептиками (П. Хіртс, Дж. Томпсон, С. Хантінгтон) [5, с. 24]. Вони вважають, що гіперглобалісти видають бажане за дійсне, їм вигідно перебільшувати параметри економічної інтеграції і масштаб впливу міжнародних корпорацій. На цій основі вони створюють міф про невідворотність процесу глобалізації, неминуче падіння політичної ролі національних держав. Насправді ситуація виглядає інакшим чином. Національні уряди зовсім не втрадили влади, їх авторитет зростає, вони здійснюють розробку та реалізацію основних напрямків культурної політики, захист історичної спадщини, підтримку нових проєктів. Національні держави стають архітекторами глобалізації та інтеграції, а не пасивними жертвами. Глобалізація не усуває, а підсилює соціальні і культурні відмінності країн, висуває на авансцену історії нових національних лідерів. Національне піднесення може супроводжуватися новими претензіями на панування, сприяти розвитку фундаменталізму і агресії, поділу світу на цивілізаційні блоки та утвердження нової ідентичності. На думку скептиків, конфлікт цивілізацій є неминучою перспективою глобалізації. Проте, оскільки зіткнення можливе саме в сфері відмінності культурних інтересів і переваг, національні держави повинні виробляти культурну політику, спрямовану на всебічну підтримку і збереження культурної індивідуальності. Ідея мультикультуралізму розглядається як методологічна основа розвитку між культурних відносин, толерантності та діалогу.

Третій сценарій представляють «трансформісти» (Е. Гідденс, Дж. Розенау, М. Кастельс) [5, с. 24]. Вони не надають перевагу якомусь одному фактору в процесі розвитку глобалізації – економічному, політичному чи інформаційному. Всі чинники діють в сукупності, комплексно і трансформують суспільство і культуру, створюючи абсолютно новий, не схожий на колишній

соціум і життєвий світ. Це не просто новий світовий порядок, а інша конфігурація соціального та культурного життя світової спільноти. Глобалізація робить не часткові зміни за рахунок деяких інновацій, але принципово змінює життєве середовище і проєктує виникнення нового типу цивілізації, культури і людини. Глобалізація представляє потужну трансформативну силу, на основі якої відбувається процес всебічного «перетрушування» колишніх товариств [ікон, с. 24]. Він розвивається стрімко, але нерівномірно. Одні країни облуптані мережею глобальних відносин, інші залишаються на узбіччі і тим самим відтісняються на другий план. Влада національних держав не зменшується, а реструктуризується, пристосовуючись до нової ситуації. Різні регіони світу стають каталізаторами глобальних процесів, ініціаторами культурних перетворень, координаторами колективних дій.

Таким чином, світова глобалізація формує загальний культурно–історичний фундамент, однак не нівелює роль специфічних локальних культур. Вона формує світову спільноту в мультикультурну цивілізаційну націю, не заперечуючи локальну культурну ідентифікацію. Культура ж є духовною основою цивілізації, критерієм її самобутності та цілісності. Гетерогенний світ об'єднується саме в культурі. Сучасні культурні процеси викликали потребу в діалозі та взаєморозумінні, інтеграції культурного простору. Тому у цьому контексті культурна політика є системною цілеспрямованою діяльністю, скерованою на формування єдиного соціокультурного простору, збереження та трансляцію для наступних поколінь надбань культури, підтримку творчості та розповсюдження усіх форм культури, здійснюючи рівноцінний культурообмін всередині глобалізованого світу.

Список використаних джерел

1. Востряков, Л. 'Культурная политика: основные концепции и модели', *Институт культурной политики*. [online] Доступно: <http://www.cpolicy.ru/analytics/80.html>
2. Гасанова, Н., 2015. 'Теоретические основы культурной политики', *Вестник МГУКИ*, 5 (67), с.71–79.
3. Драгичевич–Шешич, М., Стойкович, Б., 2000. 'Культура: менеджмент, анимация, маркетинг', Новосибирск: *Изд. дом «Тигра»*, 232 с.
4. Зуев, С., 1999. 'Комментарий к докладу Г. А. Никича–Криличевского «Культурная политика как инструмент регионального развития»', *Культура: политика модернизации: сб. по итогам проекта семинара «Стратегии модернизации культурной политики в Псковском регионе»*, Псков, с.33–34.
5. Иконникова, С., 2011. 'Сценарии культурной политики в условиях глобализации', *Вестник МГУКИ*, 3 (41), с.21–29.
6. Кравченко, А., 2000. 'Культурология: словарь', М.: *Академический проект*, 671 с.
7. Моль, А., 2008. 'Социодинамика культуры', М.: *Издательство ЛКИ*, 416 с.
8. Флиер, А., 2000. 'Культурология для культурологов: уч. пособ. для высш. шк.', М.: *Академический проект*, 496 с.
9. Adams, D., Goldbard, A., 2002. 'Community, Culture and Globalization', *The Rockefeller Foundation Creativity and Culture Division*, Vol.14, №3, 376 p.
10. Goldbard, A., 2006. 'New Creative Community: The Art of Cultural Development', Oakland: *New Village Press*, 269 p.

References

1. Vostrjakov, L. 'Kul'turnaja politika: osnovnye koncepcii i modeli (Cultural policy: basic concepts and models)', *Institut kul'turnoj politiki*. [online] Dostupno: <http://www.cpolicy.ru/analytics/80.html>

2. Gasanova, N., 2015. 'Teoreticheskie osnovy kul'turnoj politiki (Theoretical foundations of cultural policy)', *Vestnik MGUKI*, 5 (67), s.71–79.

3. Dragichevich–Sheshich, M., Stojkovich, B., 2000. 'Kul'tura: menedzhment, animacija, marketing (Culture: management, animation, marketing)', Novosibirsk: *Izd. dom «Tigra»*, 232 s.

4. Zuev, S., 1999. 'Kommentarij k dokladu G. A. Nikicha–Krilichevskogo «Kul'turnaja politika kak instrument regional'nogo razvitija» (Commentary on the report by G. A. Nikich–Krilichevsky "Cultural policy as a tool for regional development")', *Kul'tura: politika modernizacii: sb. po itogam proekt. seminaru «Strategii modernizacii kul'turnoj politiki v Pskovskom regione»*, Pskov, s.33–34.

5. Ikonnikova, S., 2011. 'Scenarii kul'turnoj politiki v uslovijah globalizacii (Scenarios of cultural policy in the context of globalization)', *Vestnik MGUKI*, 3 (41), s.21–29.

6. Kravchenko, A., 2000. 'Kul'turologija: slovar' (Cultural studies: dictionary)', M.: *Akademicheskij proekt*, 671 s.

7. Mol', A., 2008. 'Sociodinamika kul'tury (Sociodynamics of culture)', M.: *Izdatel'stvo LKI*, 416 s.

8. Flier, A., 2000. 'Kul'turologija dlja kul'turologov: uch. posob. dlja vyssh. shk. (Culturology for cultural studies: a textbook for higher education)', M.: *Akademicheskij proekt*, 496 s.

9. Adams, D., Goldbard, A., 2002. 'Community, Culture and Globalization', *The Rockefeller Foundation Creativity and Culture Division*, Vol.14, №3, 376 p.

10. Goldbard, A., 2006. 'New Creative Community: The Art of Cultural Development', Oakland: *New Village Press*, 269 p.

Shevchenko M. I., Candidate in Cultural Studies, Associate Professor, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), ua.kiev.marina@gmail.com, ORCID 0000-0003-0960-513X

Change of social and cultural paradigm and its impact on the cultural policy peculiarities

The article is devoted to the study of the cultural policy concept within theoretical and practical aspects. The author gives the basic definitions of the most recognized experts on this issue. The article considers the scenarios of cultural policy development under conditions of globalization. The main models of the contemporary cultural policy are analyzed.

Keywords: cultural policy, culture, globalization, politics, multicultural society.

* * *

УДК 1:37

Шмиголь М. Ф.,

кандидат філософських наук, доцент,
завідувач кафедри філософії, історії та політології,
Одеський національний економічний університет
(Україна, Одеса), 1950.09.02m@gmail.com

ФЕНОМЕН ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІЧЕНОСТІ: СВІТОГЛЯДНИЙ КОНТЕКСТ

Метою дослідження є визначення особливостей гуманітарного знання як необхідного фундаменту формування зрілого світогляду особистості, виявлення смислового контексту якості її освіченості. В процесі дослідження використовувались формально-логічний, гіпотетико-дедуктивний методи. У результаті дослідження були виявлені особливості гуманітарної освіти як фактору, що обумовлює структурну цілісність зрілого світогляду людини, поза якою повноцінна освіта неможлива; розкриті чинники, що характеризують феномен гуманітарної освіченості як фактору світоглядної зрілості особистості.

Ключові слова: гуманітарна освіта, освіченість особистості, світоглядна зрілість, освітні знання.

Гуманітарна освіта, як відомо, є одним із найважливіших засобів формування світогляду, вона відіграє величезну роль в загальному розвитку як людства в цілому, так й окремої людини, передовсім в її розумовому, моральному та громадянському вихованні.

У вітчизняній науковій літературі дослідження гуманітарної освіти як чинника, що обумовлює розвиток

світогляду особистості здійснили В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, І. В. Бичко, М. І. Бойченко, І. А. Зязюн, С. Ф. Клепко, А. Є. Конверський, В. Г. Кремень та інші. Їх вагомий внесок у дослідженні проблеми гуманітарної освіти сприяє розумінню в освітянському середовищі важливості викладання гуманітарних дисциплін в процесі формування та розвитку сучасних фахівців.

Але реальність, нажаль, складається таким чином, що незважаючи на розуміння серед науковців важливості потенціалу гуманітарної освіти виникла ситуація, коли положення гуманітарної освіти поступово погіршується, а це може привести до потенційної загрози відмови від гуманітарної освіти, особливо у спеціалізованих технічних вишах, що, на наш погляд, неприпустимо.

У цьому зв'язку актуалізується питання гуманітарної освіченості як фактору, що сприяє розвитку світоглядної зрілості особистості. Саме ця проблема набуває особливого значення і потребує свого подальшого дослідження.

Криза, що виникла в гуманітарній освіті частіше за все пояснюється тим, що в більшості країн сучасного світу система освіти зорієнтована на вимоги економічного розвитку, внаслідок чого прикладним спеціальностям приділяється все більше уваги в навчальному процесі.

Усім зрозуміла цінність та значення економічного росту, однак перетворити вищу освіту в систему відтворення прикладних навиків значною мірою нівелює сам зміст освіти в її фундаментальному світоглядному значенні.

На наш погляд, подібні загрози є наслідком недооцінки світоглядного потенціалу гуманітарної освіти, що пов'язані з формуванням останнім часом негативного ставлення до гуманітарного знання в духовній культурі в цілому.

Відомо, що процеси модернізації та інтеграції, які характерні для глобалізації сучасного світу досить активно впливають на духовний розвиток людини і суспільства і потребують переосмислення ціннісних основ світогляду, формуючи нове ставлення до системи гуманітарної освіти. У цьому зв'язку, виникає необхідність переходу до якісно іншої освітньої системи, орієнтованої на формування творчої, інноваційної людини, яка здатна самостійно приймати нестандартні рішення і перебувати в стані постійного пошуку [3, с. 152].

Винахідливість стає архетипом для інноваційної людини, а провідною метою навчання – формування у неї власної дослідницької позиції, тобто набуває значення процес переходу в освітній діяльності від школи пам'яті в інститут роботи з мисленням [1, с. 37].

Нова система освіти, таким чином, висуває вимоги, які повинні бути зорієнтовані на формування інноваційної особистості, розвиток її креативного потенціалу, підготовку її до життя в глобальному інформаційному просторі, визнання пріоритету людини як особистості, що володіє критичним мисленням і проектною свідомістю і здатна до повної реалізації власних можливостей [4, с. 202–210].

Постає питання щодо шляхів побудови такої системи освіти, в якій гуманітарна освіта могла би бути задіяна в процесі формування такої особистості, яка б характеризувалась такими сучасними якостями як креативність, здатність до інновацій, до критичного

мислення тощо? Тобто, йдеться про такі якості, які б визначились поняттям сучасної освіченої особистості.

Сам процес, що позначається терміном «отримання освіти», характеризується певними формальними ознаками. Але якщо поставити питання щодо якостей освіченої особистості, то слід визнати, що безперечно важливі для розвитку особистості такі характеристики як начитаність, інформованість, ерудованість, професійна майстерність не зводяться до отождествлення їх з освіченістю. Відома ситуація, коли наявність диплому про освіту, тобто існування формальних ознак освіти особистості не є підставою вважати її насправді змістовно освіченою. І коли визначаються критерії освіченості, то частіше за все їх пов'язують з об'єктивними (формальними) ознаками. Наприклад, наявність диплому про вищу освіту формально свідчить, що людина високоосвічена і чим вище рейтинг престижності навчального закладу, тим більш високий рівень її освіти. Існують і суб'єктивні оцінки, коли складається враження про особистість на підставі не формальних, а змістовних ознак її освіченості. Однак, єдиного критерію освіченості не існує. Кожна людина, як відомо, унікальна та неповторна: така унікальність і неповторність залежить передовсім від її внутрішнього духовного світу, який формується протягом усього життя і визначається її світоглядом. Освіченість є однією із фундаментальних характеристик духовного світу людини і вона безпосередньо пов'язана з її світоглядом. Тобто кожна людина по своєму освічена, тому що вона наділена світоглядом.

Саме з цієї точки зору, важливим аспектом в характеристиці освіченості є розуміння глибинних світоглядних її основ. Про нерозривний взаємозв'язок між освітою та світоглядом писав С. І. Гессен, який підкреслював їх певну смислову єдність, вказуючи, що освіта є вираження світогляду, що в основі освіти лежить світогляд [2, с. 6].

Світогляд з цієї точки зору, по-перше, є необхідним фундаментом освіченості, яка без гуманітарного знання не може бути завершеною, а по-друге, утворює той смисловий контекст, поза яким повноцінна освіта неможлива, оскільки позбавляється як свого глибинного сенсу, так і проблематики, що пов'язана з осмисленням екзистенційних питань людського буття.

Тобто йдеться про гуманітарні знання які формують світоглядну зрілість особистості і створюють реальні всебічні можливості для власної самореалізації своїх здібностей, щоб обирати свій життєвий шлях, тип культури, свою професію, рівень комунікації, тощо.

Світогляд людини, її внутрішній духовний світ, формується, як відомо, все життя. Такий суб'єктивний світ ніколи не буває продуктом виключно власної творчості. Людина вибудовує власний світогляд під впливом різноманітних як зовнішніх, так і внутрішніх факторів, серед яких гуманітарна освіта як спеціалізоване духовне виробництво покликане створювати духовний продукт у вигляді художніх образів, наукових та філософських ідей, релігійних та моральних доктрин, які дозволяють будь-якій людині побачити те, що без цих ідей та образів вона розгледіти повною мірою не могла б.

Іншими словами, гуманітарні знання, які створюються гуманітарними науками складається із ідеальних продуктів (наукових ідей, філософських систем,

релігійних, художніх творів тощо) і вони виступають в якості об'єктивних умов та засобів формування духовного світу конкретних людей.

І завдання гуманітарної освіти полягає в тому, щоб ефективно використовувати ці умови і засоби в процесі формування особистості з таким набором якостей, котрі дозволяють їй не лише самостійно усвідомлювати (розуміти) зміст ідеальних продуктів, але й розвивати власну духовну культуру.

Реалізація такого завдання передбачає необхідність врахування особливості гуманітарного пізнання, яке полягає в тому, що наявність елементів суб'єктивності в гуманітарному знанні, які представлені в основному в предметах, текстах гуманітарної культури обумовлюють потребу у розвитку власних здібностей до їх розуміння, інтерпретації і породжують ситуацію відсутності однозначної визначеності і формалізованої універсальності.

Однією із вагомих характеристик гуманітарної освіченості має бути наявність у особистості потреби в постійному світоглядному запитуванні. Людина так влаштована, що на світоглядні питання вона «збов'язана» знайти всі відповіді, тому що у неї є нагальна потреба, життєва необхідність мати будь-яку більш-менш повну картину світу для орієнтації, а вже в другу чергу – потреба в точності та об'єктивності цієї картини [6, с. 125].

Відображаючи дійсність, світогляд не залишається весь час незмінним – він досить динамічний, але проблема виникає тоді, коли сам світ змінюється, а картина світу у свідомості людини залишається незмінною. Не складно зрозуміти, що духовні кризи переломних епох, боротьба світоглядів різних поколінь, коли старі уявлення себе вже віджили, а нові лише формуються і заявляють про своє право на існування часто супроводжуються агресивними конфліктами. Тут кожний бореться за свій світ, будучи впевненим, що він єдино вірний і об'єктивний.

У цьому зв'язку звертає на себе увагу проблема ілюзорної об'єктивності світоглядних уявлень, які необхідно враховувати в освітньому гуманітарному процесі.

Історично людина осмислює світ через засвоєння насамперед духовної культури, що відповідає її історичному часу у формі суб'єктивно упорядкованої «світоглядної істини». Така істина має свою природу і безперечно відрізняється від наукової істини. Така «істина» суб'єктивована, а значить може бути міфологізованою, бо вона виникає під впливом пануючої «парадигми» сприйняття світу, яка пов'язана з прийнятими нормами і смисловими суб'єктивними інтерпретаціями навколишнього світу.

Мислення, яке часто породжує міфи потребує більш чіткого розмежування з одного боку самого змісту думки, який прагне бути об'єктивним, а з іншого, її суб'єктивної форми, яка безперечно може бути спотвореною. Але чому віддати перевагу: об'єктивному, фактологічному, теоретично обґрунтованому змісту світоглядної думки, чи суб'єктивній, особистісній, часто ірраціональній формі, – це залежить, на наш погляд, від здатності людини до критичного рефлексивного ставлення до засвоєних зовні постулатів і пояснювальних схем. А враховуючи, наскільки складним є процес формування світогляду на рівні глибинних особистісних смислових уявлень,

пов'язаних з нашою раціональною сферою мислення, не слід забувати й про ірраціональні джерела виникнення особистісних міфів, що заповнюють світоглядні пустоти незавершеної картини цілісного світу.

На цю обставину необхідно звернути увагу саме в контексті впливу гуманітарної освіти на формування структури світогляду молоді, оскільки механізми її соціальної ідентифікації визначають її світоглядну структуру різного рівня: від релігійних вірувань і наукових теорій і принципів до міфологізованих кумирів, героїв і зірок.

Існує взаємообумовленість, що чим глибше людина усвідомлює власне світосприйняття, тобто чим більше вона світоглядно зріла, тим в більшій мірі виникають в її свідомості критично відрефлексовані конструкції, які спираються перш за все на доступний в дану епоху пізнавальний матеріал.

Закономірно виникає питання щодо механізмів формування світоглядної орієнтації, які мають принципово важливе значення в сучасному освітньому процесі, особливо, в умовах інформаційного буму.

Такий механізм формування світогляду ми пов'язуємо з рефлексивною, внутрішньою діяльністю свідомості людини – це той процес, який спрямований на формування світогляду за рахунок власного рефлексивно-розумового процесу.

Головне в світогляді не стільки те, що він є, скільки те, що він розвивається разом з особистістю. Проте цей процес розвитку аж ніяк не автоматичний, він опосередкований більш-менш розвиненою внутрішньою діяльністю, що регулюється таким рівнем критичного мислення, який в змозі охопити світ як цілісну завершеність, а також зовнішніми обставинами з усіма їх складнощами та протиріччями. Тобто, основною умовою формування такого зрілого світогляду повинна бути розвинена здатність до «критичного мислення», яка за своєю природою не може не бути самостійною і яка може бути реалізованою в умовах демократичних принципів свободи та відповідальності [7, с. 208].

Окрім зазначеної вище характеристики гуманітарної освіченості як здатності до світоглядного запитування, слід враховувати також вміння використовувати своє критичне мислення як по відношенню до існуючих соціокультурних схем, так і у подоланні власних міфів.

Наш погляд, освіта, яка розрахована на перспективу (в сучасному світі така освіта є найбільш продуктивною) повинна будуватися на основі невід'ємних принципів, що сприяють умінні швидко орієнтуватися у все більш зростаючому потоці інформації, відкидаючи міфи та маніпуляції з свідомістю, та знаходити там необхідне і актуальне, осмислюючи та використовуючи отриману інформацію.

З цієї точки зору, актуалізується проблема розвитку критичного стилю мислення саме в процесі структуривання сучасного світогляду, який обумовлений, з одного боку, розвитком інформаційного простору та новими знаннями, що вимагають критичної оцінки та власного вибору, а з іншого боку – спробами представників різних часто діаметрально протилежних світоглядних позицій нав'язувати свою точку зору як єдино вірну.

Критичне мислення має особливу значимість у гуманітарній складовій навчального процесу, оскільки

для людини, що володіє гуманітарною базою критичного мислення, легше сформулювати життєву стратегію, формувати світогляд і зробити у відповідності з ним оптимальний вибір у вирішенні життєвих проблем.

Дослідження проблема розвитку зрілого світогляду актуалізує питання щодо переваги гуманітарного знання як одного із основних засобів формування та розвитку раціонального типу мислення.

На відміну від природничо-наукового або технічного пізнання гуманітаристика орієнтована на пізнання людини в різноманітності її проявів, видів діяльності та аспектів буття. Специфіка гуманітарного пізнання полягає не лише в об'єкті дослідження, але й в принципово світоглядному характері цього пізнання. За своєю природою воно завжди є дослідженням тексту (в широкому розумінні), його раціональною інтерпретацією, аналізом та розумінням. Формування когнітивних навиків, пов'язаних з процесом розуміння та критичною оцінкою інформації, представленої в текстах культури репрезентує основу для побудовування системи відношення до світу, до інших людей і до самої себе.

Цей потенціал полягає у створенні єдиної картини світу, що інтегрує дані окремих наук. Наявність світоглядного потенціалу гуманітарних наук розкривається через можливість використання герменевтичного інструментарію щодо розуміння, оцінки, осмислення інформації із різних галузей наукових знань, а також буденного, морального та релігійного досвіду. Саме світоглядний потенціал обумовлює необхідність гуманітарної освіти як фундаментальної складової освіти в цілому.

За цих умов однією із суттєвих задач викладання гуманітарних дисциплін виступає формування таких окремих елементів світогляду, які ведуть до утворення його цілісності. У цьому відношенні «освіченість» в цілому залежить саме від гуманітарної складової освіти, від володіння цілісним світоглядом, а не лише навиками будь-якої спеціальної області [5, с. 47–48].

Формуванню світоглядної зрілості досить активно сприяє теоретичний світогляд, в основі якого лежить раціональне в тому числі і гуманітарне знання, яке ми пов'язуємо, як правило, з вищим рівнем освіти, якщо останню розуміти в світоглядному контексті. Розвиток світогляду триває і в зрілому віці, більш того, в світогляді однієї людини можуть одночасно співіснувати різні форми і рівні світоглядних уявлень. Саме від цього багато в чому залежить ступінь і характер впливу світогляду людини на сприйняття і осмислення нею дійсності і її вчинків та формування її світоглядної зрілості. А нехтування необхідністю формування зрілого раціонального світогляду на основі критичного мислення (в його цілісному неінструментальному значенні) в свою чергу може привести до відмови від цінностей демократичного відкритого суспільства.

Список використаних джерел

- Андрущенко, В. та Предборська, І., 2009. 'Філософія освіти', Київ.
- Гессен, СІ., 1935. 'Современные записки', Т.57.
- Шмиголь, МФ, ред., 2015. 'Глобалізаційні процеси в контексті соціогуманітарних досліджень: український вимір', Одеса: ОНУ.
- Гулько, ОВ., 2012. 'Філософський аналіз сучасної моделі освітнього проектування', *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, Вип.50, с.202–210.

5. Никитин, ВЕ., 2009. 'Кризис образования и философия', *Философское образование: Вестник Ассоциации философских факультетов и отделений. Методические записки*, Вып.5, М.; СПб.
6. Фромм, Э., 2001. 'Искусство любить', СПб.: *Азбука*.
7. Юшкевич, ЮС., 2017. 'Трансформація аксіосфери української освіти в контексті євроінтеграційних процесів', *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*, Вип.120 (№5), с.207–210.

References

1. Andrushchenko, V. ta Predborska, I., 2009. 'Filosofia osvity (Philosophy of Education)', Kyiv.
2. Gessen, SI., 1935. 'Sovremennyye zapiski (Modern notes)', T. 57.
3. Shmyhol, MF. red., 2015. 'Globalizatsiini protsesy v konteksti sotsiohumanitarnykh doslidzhen: ukrainskyi vymir (Globalization processes in the context of socio-humanitarian research: Ukrainian dimension)', Odesa: *ONEU*.
4. Hulko, OV., 2012. 'Filosofskiy analiz suchasnoi modeli osvithno proektuvannya (Philosophical analysis of the modern model of educational design)', *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii*, Vyp.50, s.202–210.
5. Nikitin, VE., 2009. 'Krizis obrazovaniya i filosofiya (The crisis of education and philosophy)', *Filosofskoe obrazovanie: Vestnik Assotsiatsii filosofskikh fakul'tetov i otdeleniy. Metodicheskie zapiski*, Vyp.5, M.; SPb.
6. Fromm, E., 2001. 'Iskusstvo lyubit (Art to love)', SPb.: *Azбука*.
7. Yushkevych, YS., 2017. 'Transformatsiia aksiosfery ukrainskoi osvity v konteksti yevrointehratsiinykh protsesiv (Transformation of the axioms of Ukrainian education in the context of European integration processes)', *Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats*, Vyp.120 (№5), s.207–210.

Shmigol M. F., PhD in Philosophy, Associate Professor, the head of the department of philosophy, history and political science, Odessa National Economic University (Ukraine, Odessa), 1950.09.02m@gmail.com

The phenomenon of humanitarian education: worldview context

The purpose of this article is to define the characteristics of humanitarian knowledge as a necessary foundation for the formation of a mature worldview of the individual, to identify the semantic context as the quality of its education. The formal–logical and hypothetical–deductive methods were used in the process of research. As a result of the research the peculiarities of humanitarian education as a factor which determines the structural integrity of the mature worldview of a person beyond which a full–fledged education is impossible were revealed; the factors characterizing the phenomenon of humanitarian education as a factor of the person's worldview maturity are revealed.

Keywords: humanitarian education, personal education, worldview maturity, educational knowledge.

* * *

УДК 1(091):316.39;82–9

Ярема Н. С.,
аспірантка, Прикарпатський
національний університет ім. Василя Стефаника
(Україна, Івано–Франківськ), najarema@gmail.com

ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОЇ УТОПІЇ У СУСПІЛЬНО–ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ

Розглядається та аналізується соціальна утопія як феномен суспільно–філософської думки. Розгляд даної тематики зумовлений значним інтересом і поверненням у суспільній свідомості до утопічних (чи антиутопічних) конструювань, намаганнями реабілітувати утопію та виявити її прогностичний та конструктивний потенціал.

Ключові слова: утопія, суспільний ідеал, соціальні функції.

Дослідженню утопічних ідей та утопії як феномену присвячена значна кількість наукових праць. Серед видатних зарубіжних дослідників особливе місце посідають доробки таких видатних осіб, як Ж. Сорель,

А. Блох, К. Ясперс, К. Маннгайм, О. Тоффлер, Л. Мемфорд, К. Поппер, Х. Ортега–і–Гассет, Ф. Полак, П. Тілліх, Р. Дарендорф, Г. Маркузе, Є. Швацький, М. Фрай та інші. У вітчизняній філософській думці дослідження утопічної проблематики представлені низкою дисертаційних досліджень. Філософсько–антропологічний аналіз утопії як феномену європейської культури здійснює О. П. Петрушенко. Досліджує утопію як елемент суспільної свідомості перехідного часу В. В. О कोरोкова, як форму соціального передбачення – Ю. С. Богуславська. Також досліджені утопічний та антиутопічний досвід соціального проектування в контексті глобальних проблем сучасності (В. І. Пустовойт), категорія «благо» в процесі еволюції соціальних утопій (Т. О. Боднар). Утопія трактується як одна з визначальних соціокультурних форм існування мрії С. Б. Грабовським. Проте, попри широкий спектр дослідження утопічного, окремого розгляду потребує феномен утопії в межах суспільно–філософської думки.

Термін утопія часто на буденному рівні, у дискусіях, під час обмірковування та планування певної діяльності розглядається та оцінюється як щось зайве, непотрібне, недоречне, коли мова ведеться про змалювання та окреслення втіленого у дійсність певного ідеалу. Якщо той чи інший проект під час обговорення назвали утопічним – значить він безглуздий і недоцільний, недоладний. Він не стосується реального ходу історії, вирішення практичних проблем, наявного людського буття. Проте, як зазначає О. П. Петрушенко, історичний досвід показує, що утворення суспільної думки та культури не бувають однозначно зайвими і надлишковими [3, с. 65]. Утопічні ідеї породжуються певними соціальними потребами, обставинами, і надалі відіграють свою роль у житті як суспільства та соціальної групи, так і окремої людини.

Люди завжди мріяли про гармонію, порядок, красу, достаток, досконалість. Думки про ідеальне суспільство, якому б усі ці риси були притаманні, вони прагнули втілити у своїх фантастичних проектах. І таке суспільство уявлялося доволі строкато і по–різному. Укладач «Каталога утопій» В. Святловський писав: «...число відомих нині творів типу «утопій» доходить майже до двох тисяч...» [7, с. 35].

Дослідниця О. П. Петрушенко так визначає утопію: «Утопія – це жанр літературних та соціально–гуманістичних творів, а також тип свідомості, що протиставляє належний, омріяний чи бажаний стан речей в суспільстві, державі, соціумі наочній реальності, наголошуючи на безумовній перевазі першого над другим» [4, с. 29].

Історико–філософський аналіз утопій в їх історичному виникненні і вплетенні в соціальні процеси і соціологічну думку сучасності дає змогу прослідкувати характерологію осмислення утопічних ідей впродовж історії філософії на кожному етапі. В даній статті ми розглянемо тільки основні віхи зародження і розвитку утопічної творчості.

Початок жанру утопій сягає в історію Стародавньої Греції. Найвідомішим прикладом став твір Платона «Держава». Платон дав в книзі опис ідеального суспільства з позицій рабовласницької доби. Афіняни зацікавлено спостерігали за Спартою і її суспільним устроєм, несхожим на устрій в Афінах. Але

спостереження відкрили ганебні сторони суспільства Спарти, її повальну корупцію, практику хабарів, систему тотальних доносів, дефіцит вільних громадян, постійну загрозу рабських повстань тощо.

Платон добре знав жахи сучасної йому історії рабовласницького періоду (постійна війна полісів, повстання рабів, постійне чекання війни, постійна підготовка до війни тощо). Тому його Держава в уособленні грецького міста-поліса штучно позбавлена майже всіх недоліків сучасних міст. Це місто – механізм. В центрі – Акрополь з агорою. Вулиці – прямі, всі будинки схожі один на одного. Громадяни харчуються в їдальнях. Дозволені праця і нечасті розваги на зразок музики і танців. З полісу вигнано всіх поетів, гуляк, жебраків, індивідуальність особи під підозрою, це не схвалюється і не виховується.

Платон залишає уряд. Урядові функції виконують філософи, що щільно співпрацюють з карними органами. Карним дозволяється бути злими, але не позбавленими філософії (невідомо, де такі візьмуться, де таких виховують. Але в мрії можна вигадати все, що побажаш). Лише виробникам Платон залишив звичайні людські почуття на зразок різних емоцій, вказавши, однак, що ті жадібні і здатні лише на глупоту. Тому філософи (уряд) важко працюють з карними органами, контролюють, опікають і вистежують виробників, зберігаючи заведений і начебто непорушний лад [5, с. 247].

У своїй «Утопії» Томас Мор устами головного героя Рафаїла Гітлодея, критикує несправедливість і безчинства, які існували у тогочасній Англії. На противагу їм він змальовує картину ідеального суспільного устрою на неіснуючому острові Утопія. Там немає приватної власності, немає грошей, майже всі працюють, крім учених і посадових осіб. Усе, що виробляється на острові, люди здають у спільні комори й потім безкоштовно отримують звідти все необхідне для життя [2].

Проте на острові немає зрівнялівки – розподіл усіх благ здійснюється відповідно до заслуг людини перед суспільством. Посадовці обираються народом. Це повинні бути «кришталеві чисті» та чесні люди, які мають здібності до управління [2]. Найважливіші питання обговорюються всіма жителями острова. Їхній розумовий і моральний рівень мусить бути надзвичайно високим.

Седакова Ольга, говорячи про книгу Андреа Ріккарді «Удивляющий папа Франциск. Кризис и будущее Церкви», пише наступне: «Тема кризи невідступна. Ми всі сьогодні відчуваємо кризу, яка стосується, можливо, самих основ людського життя. Я б назвала його кризою історичної надії. *Особиста надія* ніколи не покине віруючого, це ми знаємо. Але те, що ми *втратили «колективно»*, все разом (можливо, не всі зі мною в цьому погодяться), – це історична надія. У нас (у нашій цивілізації) немає думки про майбутнє. Те, в якому напрямку йдуть події – і в сенсі відносин з природою, і в сенсі свободи людини, яка все більше виявляється у владі різноманітних технологій, і в сенсі почуття все більшої вичерпаності творчих можливостей, спрощення і варваризації сучасної людини, – не обіцяє нічого доброго. Часто можна почути про «пізній час», про «вечір цивілізації», в якому ми живемо. ... Це відбувається вже не перше десятиліття. Коли це почалося? Можливо, в

1980-і роки, або й ще раніше. Просвітницький проект прогресу, тобто історії, спрямованої вперед, до кращого майбутнього, закінчився. Творчі інтелектуальні сили людства як і раніше – або з ще більшою рішучістю – віддані технічному прогресу, і тут насправді відбуваються чудеса. В університетському курсі лінгвістики нас вчили як незаперечний фактом, що автоматичний машинний переклад людської мови просто неможливий. Безліч таких, зовсім недавно неможливих речей стають реальними на наших очах, і ми легко можемо уявити, що подальший розвиток високих технологій принесе ще безліч чудес. Але дивним чином всі ці відкриття і винаходи, всі ці нові небували можливості більше не радують. Ніхто з поетів уже не стане оспівувати чергову перемогу такого роду. Парусна техніка захоплювала людей ренесансного часу, вона надихала образи Данте – але дивовижний комп'ютер або прочитання людського генома навряд чи хто-небудь оспіває. У всьому цьому більше немає поетичного натхнення. І є зростаюче побоювання і передчуття тих наслідків, які несе в собі ця відвойована людиною могутність, влада над фізичним світом – а далі, ймовірно, і над психічним. Християнська звістка, по суті, молода. Їй нічого робити в «пізньому суспільстві», «після всього», де «все вже сказано». Вона говорить про нове і майбутнє» [8].

Висловлюючи думку про цінність утопії, Седакова Ольга зазначає: «Що мене вразило серед висловлювань Папи, які наводить Ріккарді, це тема утопії, утопічного горизонту, необхідного людині. Ця тема здається девальвованою. Вона небезпечна, і ХХ століття показало, до чого призводять утопії. Ми в Росії в якомусь сенсі – жертви однієї з утопій. І після всього цього знову говорити про утопічний горизонт! Але насправді ця втрата майбутнього, про яку ми говорили, втрата історичної надії пов'язані з тим, що у нас немає тепер загальної невтопленої (нездійсненої) мети. Може, в невтопленості саме її суть, тому що горизонт – лінія, якої немає: вона віддаляється в міру наближення. Але горизонт необхідний, ним створюється людський простір: всі здійсненні цілі реалізуються завдяки цій недосяжній лінії. Так, Данте мету своєї «Комедії» визначив наступним чином: «Вивести людство з його нинішнього стану злиденності і привести до стану щастя». Утопія! Ніякому автору наших днів в голову не прийде така амбіція: новий Результат свого роду. Але тільки завдяки такому розмаху, в такому горизонті і могла реалізуватися така річ, як «Божественна комедія». Вона стала можливою в горизонті неможливого. Ми опинилися в світі без горизонту, без точки сходження неба і землі. Чи вдасться все-таки змінити це становище або ж це історичний фатум, для мене залишається відкритим питанням» [8].

Слід спеціально зазначити, що особливо цікавим є завдання окреслити соціальні функції утопії як такої (і позитивної утопії, і негативної, або антиутопії). Очевидно, що позитивна та негативна утопії мають свої особливості, що зумовлюють відмінність, а іноді й протилежність деяких з їхніх функцій. Певні відмінності соціальних функцій позитивної та негативної утопій вже були досліджені у вітчизняній літературі. Так, Г. Сабат у своїй монографії «У лабіринтах утопії та антиутопії» говорить про те, що основні функції позитивної утопії – втішати і настановчо повчати; антиутопії – попереджати

і застерігати [6, с. 21]. В утопіях сприйняття майбутнього оптимістичне; антиутопії ж пройняті песимістичною тривогою, трагізмом, безвихіддю, відчаєм. «Утопія – це райдужний міраж прийдешнього, а антиутопія – траурний реквієм майбутньому» [6, с. 21].

Проте ця ж автор звертає увагу і на певні соціальні функції, які характерні для соціальних утопій загалом (як позитивних, так і негативних). До таких функцій автор відносить *дидактизм*, тобто прагнення навчити людство правильно жити [6, с. 19]. Кожен утопічний твір тяжіє до повчальності, прагне висловитися з приводу належного, розумного, власне людського способу життя та співжиття у суспільстві. Дидактизм утопії проявляється також і в самому стилі утопічних писань або оповідань: вони, здебільшого, просякнуті непохитним переконанням у важливості того, що подають, часто – навіть у тому, що це для людини і людства є найважливішим. У більшості випадків (навіть в антиутопіях) автор або оповідач ставить себе у позицію знавця, володаря таких знань або відомостей, що їх людство досі ще не знає. Інколи такого роду дидактизм накладає на утопічний твір навіть відбиток деякої таємничості, причетності до чогось особливого. Ця спільна для різних видів утопії функція реалізується позитивною та негативною утопією по-різному та різними засобами. Позитивна утопія пропонує певні взірці для наслідування з елементами пояснення та обгрунтування; негативна здійснює поведінку «від супротивного», але при цьому теж має певні міркування щодо належного стану справ у суспільстві та належної поведінки членів суспільства.

Відзначають, як правило, і прогностичну функцію утопії. Кожна утопія (і позитивна, і негативна) претендує на передбачення майбутнього. Причому механізм такого передбачення обох напрямків утопічної думки ідентичний. Будь-яка утопія продовжує в майбутне певні тенденції розвитку, що існують у сучасному автору суспільстві, і на цій підставі проорокує певний варіант майбутнього. Як вже було зазначено вище, позитивна утопія сподівається на прогрес та позитивні перспективи розвитку; антиутопія не очікує від майбутнього нічого доброго. Проте прогноз присутній у любому з цих творів. Г. Сабат пише, зокрема, про прогнозування та проорокування [6, с. 21]. Утопії притаманний не сухий прогноз з процентними даними щодо вірогідності його реалізації, а пристрасна, художня або публіцистична форма викладу бачення майбутнього, що дійсно межує з проорокуванням. Утопія більше проорокує, ніж реалістично прогнозує. Саме в цьому моменті яскраво виявляється те, що утопія, особливо народна, постає значною мірою почуттям, емоціями, переживаннями, а не відстороненим зображенням деякого стану речей. Утопія – це пристрась, вилита у певну форму, це певне людське самоодкровення.

Особливий аспект прогностичної функції утопії зауважує Е. Блох: він вважає, що утопія, миттєво долаючи простори й час, подає у вигляді здійсненого та реально існуючого те, що лише бажане або омріяне. Таким проектам дуже скоро починають не довіряти, але вони постають деяким віддаленим, проте ціннісним орієнтиром для реальних проектів та планувань, володіючи при тому силою стимулюючого імпульсу. Отже, утопія – це віддалений та ціннісно-емоційно забарвлений прогноз щодо можливого майбутнього,

який раціональний розрахунок підправляє та корегує [1, с. 128–130].

Розглядаючи прогностичну функцію утопії та утопічних проектів, варто звернути увагу на те, як вони співвідносяться із сучасними цивілізаційними реаліями. Зокрема, Г. Йонас справедливо відзначає той факт, що утопії культивують непомірне нарощування людських життєвих благ, що в наш час постає не лише не виправданим, а й дещо небезпечним для перспектив людства з огляду на екологічний стан планети [76, с. 271–272]. Згідно Г. Йонасу, утопіям та утопічним проектам бракує соціальної відповідальності, оскільки вони не обернені до реальної необхідності економити ресурси життя, не передбачають тривалої та суворої боротьби за нові технологічні рішення, виховної роботи, спрямованої як на формування відповідального ставлення до життя, так і розумного регулювання людських потреб.

Кожна утопія, і позитивна, і негативна, – містить критику певних соціальних реалій. Тому можна однозначно стверджувати, що утопії притаманна критична функція. Термін «критика» у спеціальній літературі трактується по-різному, проте можна стверджувати, що незалежно від конкретного визначення терміну така функція утопії притаманна, бо різні значення даного терміну у контексті нашого дослідження будуть доречними. Автори утопічних творів аналізують суспільство як спільноту, суспільство як систему, і при цьому відзначають його позитивні та негативні риси, а також тенденції його подальшого розвитку.

Говорячи про утопію як інтелектуальну конструкцію, О. Петрушенко зазначає, що «в дослідженнях утопії та утопічної свідомості в межах соціально-філософської літератури XIX–XX століть здебільшого у поле зору потрапляла проблема співвідношення утопії з дійсністю та аналіз текстів утопічних і антиутопічних творів. В такому випадку не дослідженням лишається питання про те, на якому рівні пізнавальної діяльності функціонує утопія. Скажімо, чи можна вважати утопічні твори повсякденними уявленнями або ж теоретичними побудовами, чи до рівня теорії вони не піднімаються? Якщо утопічні твори здебільшого належать до нетеоретичного рівня знання і пізнання, то як саме їх можна кваліфікувати – як наукові чи в принципі ненаукові? Як емпіричні чи такі, що працюють на буденному рівні функціонування свідомості? Ці питання по відношенню до утопії та утопічної свідомості не можуть бути зайвими чи другорядними хоча б з огляду на необхідність визначення місця останніх у суспільній думці, в духовному житті окремої людини» [8, с. 97].

Дослідження та аналіз утопічних творів дозволяє поділити їх на дві великі групи – народну утопію та утопію авторську. До народної утопії відносяться різноманітні народні перекази про блаженні країни, що знаходяться «за морями, за горами, за широкими долами», в яких немає виснажливої праці, голоду, соціальної нерівності, тому люди там щасливі та задоволені життям, про особливі місцевості, наділені особливими якостями життя – відсутністю бід, наявністю всіх життєвих благ в необмеженій кількості, наділення людей вищими душевними якостями та ін. Достатньо виразною постає така риса народної утопії, як її анонімність: не можна вказати якогось її певного автора, а інколи – й часу її виникнення [8, с. 97].

До авторської утопії відносяться твори, які були написані певними авторами, що керувалися певними соціальними мотивами та стимулами, а тому авторські утопії носять здебільшого більш стрункий, більш цілісний і завершений характер. Класичні авторські утопії переважно мають традиційну структуру, що складається з двох частин: критичної, у якій подається опис сучасного автору стану справ у певній країні або в певному регіоні та змальовуються його недоліки, навіть – нездоланні вади чи загальний антилюдський (часто – недосконалий) характер; і позитивної, де йдеться про інше суспільство – розумно організоване та впорядковане, а тому й про гідне, достойне людей життя, що має місце лише у вимріяному, тобто утопічному суспільстві. В авторських утопіях присутні очевидні елементи аргументації на користь авторської позиції на зразок: в утопічній країні є звичаї, які можна визнати розумними через такі-то міркування, які запроваджено через те, що... Тут також часто демонструється ерудиція автора, його проникливість, його щире вболівання за долю людини і суспільства.

Обидва види утопічних творів можна визнати такими, що тісно пов'язані з буденним, повсякденним рівнем життя, оскільки в більшості з них йдеться (інколи – дуже докладно та деталізовано) про облаштування міст, харчування, одяг жителів утопічних країн, види щоденної діяльності, способи навчання та шляхи одержання освіти і т.ін. Такі описи буденної конкретики можуть мати як почуттєво-інтуїтивне (певною мірою спонтанне) підґрунтя, так і раціональне, що передбачає розумну та логічну аргументацію. Очевидно, що в народних утопіях на перший план виходять стихійні почуття, безпосередні враження, омріяні реалії буденної дійсності, привабливі риси повсякденності. Саме на основі вражень та почуттів повсякденного життя виникають такі образи, як будинок з пряників та льодяників, молочні ріки, щасливе недіяння тощо. Тут ми знаходимося у сфері міркувань та образів, що постають поєднанням та навіть злиттям буденної свідомості з суспільною психологією. Чому, наприклад, дах будинку у щасливій країні вкритий пряниками, а не щільниками з медом? Ніяких аргументів з цього приводу не наводиться: нам пропонують лише опис того, що є найпривабливішим, і більше нічого [8, с. 99].

О. Петрушенко вважає, що *соціальну утопію* можна визначити як такий образ суспільства, що постає результатом – позитивним чи негативним – спроб організувати його розумно, раціонально та справедливо як для всіх членів суспільства, так і для суспільства загалом. У випадку позитивної утопії розумність і справедливість розглядаються виключно позитивними для людини і суспільства, у випадку ж негативної, навпаки, як найбільша для них загроза. Слід особливо підкреслити, що соціальна утопія на відміну від політичної (або державницької) цікавиться не управлінням, не законодавчою чи виборчою системами, а облаштуванням приватного життя людей – їх житлом, способом життя, діяльністю, дозволям, сімейними стосунками. У соціальних утопіях часто фігурують поняття, які складно визначити через об'єктивні критерії, а тому можна їх трактувати як досить суб'єктивні та аксіологічні: йдеться про *справедливо – не справедливо, розумно – не розумно, добре – погано*. Навіть якщо намагатися знайти об'єктивні критерії для визначення

цих понять, різні історичні епохи та різні автори можуть пропонувати різні критерії для їх тлумачення. Так, справедливим може бути визнане як те, що сприяє укріпленню спільноти (суспільства загалом, певної соціальної групи), так і те, що відповідає інтересам окремої людини (навіть якщо вся спільнота при цьому щось втрачає) [8, с. 62].

Отже, утопія як соціокультурне явище набуває статусу однієї з найактуальніших тем для пізнання, вона виступає одним з способів пошуку шляхів вдосконалення світу, є спробою втілення певних суспільних ідеалів у життя. Як зазначав англійський дослідник Ісайя Берлін, утопії мають неабияку цінність, бо ніщо так, як вони, не розширює уявні кордони людських можливостей. Будь-який майбутній соціальний лад мислиться максимально наближеним до ідеально-бажаного, а тому несе на собі певний відбиток утопізму. В різні історичні періоди утопія набувала різних форм, зазнавала поширення і злетів. Також були й періоди, коли розгоргалася гостра критика утопій та утопізму, коли утопія зазнавала спростувань, навіть морального засудження. З'являється і принципово новий її напрямок – антиутопія (негативна утопія), яка постає моделюванням реалізації утопічних розробок, завдання яких бачиться у певних застереженнях щодо втілення утопічних ідей у соціальну практику.

Проте з початку 21 ст. знову спостерігаємо певне повернення у суспільній свідомості до утопічних конструювань, намагання реабілітувати утопію, виявити її конструктивний та прогностичний потенціал, враховуючи й застереження як критиків утопічного, так і мислителів-антиутопістів. Значною мірою це може бути пояснено тим, що численні розробки належного або найкращого суспільного устрою, запропоновані утопічними творами, й надалі залишаються стимулом, ідейним ґрунтом пошуку відповідей на питання про те, чи може людина за нових умов існування (таких як глобалізація, маніпулювання масовою свідомістю, пригнічення політичної активності особистості репресивними формами культури, криза концепції «громадянського суспільства» тощо) реалізувати свою сутність, власними зусиллями обирати цінності й захищати їх, вибудовувати своє життя та розпоряджатись ним.

Список використаних джерел

1. Блох, Э., 1997. 'Тюбингенское введение в философию', пер. с нем. Т. Ю. Быстровой, С. Е. Вершинина, Д. И. Криушова, Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 400 с.
2. Мор Томас. 'Утопія'. [online] Доступно: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3752>
3. Петрушенко, О., 2008. 'Зміст та значення провідних соціальних функцій утопії', *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, №607: Філософські науки, с.65–69.
4. Петрушенко, О.П., 2013. 'Утопія як феномен європейської культури: філософсько-антропологічний аналіз', Львів, 349 с.
5. Платон. 2000. 'Держава', пер. з давньогрек. Д. Коваль, Київ: «Основи», 355 с.
6. Сабат, Г., 2002. 'В лабіринтах утопії та антиутопії', Дрогобич: Коло, 160 с.
7. Святловський, ВВ., 1923. 'Каталог утопій', М., Пг.: *Госиздат*, 100 с.
8. 'Седакова Ольга о книге Андреа Риккарди «Удивляющий папа Франциск. Кризис и будущее Церкви»'. [online] Доступно: <http://www.olgasedakova.com/Events/1840>
9. 'Утопия и утопическое мышление: антология зарубеж. лит.: [пер. с разн. яз.]', 1991, под ред. В. А. Чаликовой, М.: *Прогресс*, 405 с.

References

1. Bloh, Je., 1997. 'Tjubingskoe vvedenie v filosofiju (Tubingen introduction to philosophy)', *per. s nem. T. Ju. Bystrovoy, S. E. Verzhinina, D. I. Kriushova*, Ekaterinburg: *Izd-vo Ural. un-ta*, 400 s.
2. Mor Tomas. 'Utopija (Utopia)'. [online] Dostupno: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3752>
3. Petrushenko, O., 2008. 'Zmist ta znachennja providnyh social'nyh funkcij utopii' (Contents and values of the leading social functions of utopia)', *Visnyk Nacional'nogo universytetu «L'vivs'ka politehnika»*, №607: Filosofs'ki nauky, s.65–69.
4. Petrushenko, OP., 2013. 'Utopija jak fenomen jevropejs'koi' kul'tury: filosofs'ko-antropologichnyj analiz (Utopia as a phenomenon of European culture: a philosophical and anthropological analysis)', *L'viv*, 349 s.
5. Platon. 2000. 'Derzhava (State)', *per. z davn'ogr. D. Koval'*, Kyi'v: «Osnovy», 355 s.
6. Sabat, G., 2002. 'V labiryntah utopii' ta antyutopii' (In labyrinths of utopia and dystopia)', Drogobych: *Kolo*, 160 s.
7. Svjatlovs'kij, VV., 1923. 'Katalog utopij (Utopias catalog)', M., Pg.: *Gosizdat*, 100 s.
8. 'Sedakova Ol'ga o knige Andrea Rikkardi «Udivljajushij papa Francisk. Krizis i budushhee Cerkvi» (Olga Sedakova about Andrea Ricardi's book "Pope Francis Surprising. The Crisis and the Future of the Church)". [online] Dostupno: <http://www.olgasedakova.com/Events/1840>
9. 'Utopija i utopicheskoe myshlenie: antologija zarubezh. lit.: [per. s razn. jaz.] (Utopia and utopian thinking: an anthology abroad. Lit.: [trans. with different lang.])', 1991, *pod. red. V. A. Chalikovoj*, M.: *Progress*, 405 s.

Yarema N. S., graduate student, Carpathian National University of Vasyl Stefanyk (Ukraine, Ivano-Frankivsk), nadjarema@gmail.com

The phenomenon of social utopia in social and philosophical thought

The article considers and analyzes social utopia as a phenomenon of social and philosophical thought. Consideration of this topic is due to the considerable interest and return in the public consciousness to utopian (or anti-utopian) designs, attempts to rehabilitate utopia and to identify its predictive and constructive potential.

Keywords: utopia, social ideal, social functions.

* * *

УДК631.158:65.24

Олексенко Р. І.,

доктор філософських наук, професор, професор кафедри суспільно-гуманітарних наук, Таврійський державний агротехнологічний університет (Україна, Мелітопіль), roman.xdsl@ukr.net

Філософія ринкових відносин У ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНОМУ ДИСКУРСІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ

В умовах розділу суспільства на бідних та багатих, посилення апатії і деморалізації значної частини суспільства, на тлі наростання ідеологічної і політичної дезорієнтації мас, коли соціальна енергія все більше спрямовується на процес мобілізації внутрішніх адаптивних здібностей в ситуації «шокової терапії», доволі складно адекватно оцінити ситуацію, що склалася, осмислити її і виробити раціональні орієнтації світоглядного, аксіологічного і цілепокладючого гатунку на процеси становлення ринкових відносин в сучасній Україні.

Ключові слова: філософія ринкових відносин, суспільство, економічні відносини, бізнес.

Сьогодні вкрай необхідно дослідити та пояснити процеси становлення, трансформації національної економіки до ринкових відносин. Це і викликало інтерес до даного наукове дослідження.

Соціально-економічні, політичні, економіко-правові, та інші аспекти становлення ринкових відносин в

сучасній Україні достатньо виразно проявляються у працях сучасних українських вчених, серед вітчизняних варто відзначити таких: В. Андрущенко, В. Базилевич, В. Воронкова, А. Гальчинський, В. Геєць, А. Павленко, Д. Черваньов, А. Чухно, С. Мочерний, З. Самчукта інші.

Метою дослідження виступає аналіз поглядів вітчизняних вчених на процеси становлення філософії ринкових відносин.

Методологічна основа дослідження визначається підходом, який базується на принципах об'єктивності й цілісності, а також на комплексі загально-філософських, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, що дозволило забезпечити обґрунтованість і достовірність наукових результатів.

Погляди науковців щодо філософії ринкових відносин багато в чому відрізняються, їх ідеологічні засади поширюються від соціал-демократизму до неолібералізму в різних його варіантах. Однак, більшість з них намагаються визначити наукові критерії оцінки ринкового господарства з позицій прийнятності його законів для українського суспільства, визначити та дослідити його сильні та слабкі сторони.

Академік А. Чухно визнає, що «ринок – це складна система з розгалуженою і багаторівневою структурою, яка формується за допомогою найрізноманітніших шляхів і методів» [9, с. 137]. Він виділяє в ринковій економіці функціональну структуру, що забезпечує кожному з ринків виконання певної функції, обіг певних товарів чи послуг. Це і фінансовий ринок, товарні ринки, ринок праці, ринок капіталу та валютний ринок. Ці функції ринок виконує, спираючись на інфраструктуру: товарні, фондові та валютні біржі, підприємства і фірми, банки і кредитні товариства тощо. Між рівнем розвитку ринку та станом інфраструктури економіст визнає пряму залежність: чим більш розвинута інфраструктура, тим краще розвинутий і ринок.

Не оминув у своїх фундаментальних працях відомий економіст і проблему особливості умов для формування ринку в Україні. Він констатує, що в Україні ринок формувался в унікальних історичних, економічних і соціально-психологічних умовах, оскільки до ринку ми почали рухатись від командно-ринкової економіки. Академік висловлює досить перебільшене твердження, що «наша економіка була, по суті, ізольована від світової економіки, насамперед від світового ринку» [9, с. 138]. Звичайно, радянське господарство було специфічним, але ізольованим його назвати складно. Так СРСР активно торгував на світових ринках нафтою, продавав природний газ Західній Європі, закупав зерно в Канаді, США та Австралії та інше. Але, зауважимо тим, що радянські підприємства не мали самостійного, без контролю держави, виходу на світові ринки.

А. Чухно відзначає, що СРСР домігся успіхів в галузі ракетно-космічної техніки, в авіаційній та оборонній промисловості в цілому, але стан його економіки від цього не був кращим за розвинуті ринкові країни Європи. Радянське господарство досягло високого рівня суспільного поділу праці, мало високоспеціалізовані підприємства, розгалужені економічні зв'язки, але все це функціонувало під адміністративним контролем, часто нераціональним, економічно недоцільним, не професійним.

На думку українського академіка перехід до ринкових умов господарювання в Україні повинен

насамперед удосконалити та раціоналізувати виробничо-збутові та господарські зв'язки. Особливість утворення загальнодержавного ринку у нашій країні він вбачає у тому, що у нас немає тих можливостей, які були у інших перехідних суспільствах. Наприклад, Югославія та Польща перейшли до ринку, використавши досить розвинутий потенціал приватного сільськогосподарського сектору, який допоміг забезпечити основні потреби населення і пом'якшив перехід до ринку. Для України ж перше десятиріччя переходу до ринку був характерний надзвичайно високий рівень одержавлення економіки, монополізація важкої промисловості і домінування підприємств-гігантів. Академік Чухно з вищенаведених причин вважає, що в Україні перехід до регульованої ринкової економіки не може бути рівномірним в усіх галузях господарства, це підтверджує світовий досвід [9, с. 139].

Учений-економіст визнає і структурні складності переходу до ринкової економіки. Він відзначає, що є закони про власність, землю, оренду, але адміністративно-командна система все ще зберігає вплив на бюрократію і протидіє спробам створити альтернативні структури, гальмує соціально-економічні перетворення. Світовий досвід показує, що господарський механізм «може успішно функціонувати лише у цілісній системі економічних та правових норм, певному стані суспільної свідомості, моралі та культури. Без цих передумов надбудовного характеру ринку так само неможливий, як і при відсутності певних економічних факторів. Жоден ринок не може існувати без правової основи, хоч і самого прийняття законів замало. Нерідко вони залишаються «без дієвими», бо потрібен ще ефективний механізм їх реалізації» [9, с. 139]. Помічає він і негативну тенденцію, за якої зміни економічних процесів такі динамічні, що чинні закони швидко старіють, а юридичні норми не відповідають реальним процесам в економіці.

Винятково важливими для ринкової економіки академік визнає такі фактори, як суспільна свідомість, рівень культури, суспільної моралі. Адже при однобокому негативному ставленні до ринку, до товарно-грошових відносин можливе поглиблення кризових явищ в економіці. Він зазначає, що загострення дефіциту товарів, розбалансованість ринку в 90-ті роки ХХ століття викликали велике занепокоєння населення тим, що перехід до ринку посилює негативні процеси: ріст цін, гіперінфляцію, безробіття, банкрутство підприємств. Такі явища перехідного періоду становлять серйозну загрозу деформації ринку, зростання невпевненості підприємців та споживачів, скорочення довгострокових інвестицій у виробництво, зростання спекулятивного капіталу тощо. «Така ситуація породжує недовіру до уряду, його економічної політики, – стверджує А. Чухно, – посилює нестабільність і невпевненість у майбутньому існуванні ринку» [9, с. 140].

Учений також піднімає проблему справедливості у процесі становлення ринкових відносин в Україні. Він виступає за активну соціальну політику не тільки традиційними засобами (збільшення державних витрат на житло, на освіту, охорону здоров'я, пенсійний фонд, інвалідів та малозабезпечених). Нова соціальна політика повинна забезпечити соціально справедливий перехід до регульованої ринкової економіки. Це потребує чіткого

визначення масштабів та рівнів негативних економічних процесів (інфляції, безробіття, зниження доходів та ріст цін) і усунення негативного впливу ринку на вразливі соціальні групи. Навколо таких дієвих заходів можна згуртувати населення для економічних ринкових перетворень.

Академік переконує, що формування ринку і господарського механізму в цілому довготривалий процес, який супроводжується змінами в усіх сферах суспільного життя. Розвинуті країни йшли до ринку, на його думку, упродовж всього повоєнного періоду (не менше 3–4 десятиліть). Нові індустріальні азійські країни – приблизно 2 десятиліття. Тому перехід України до ринкових відносин неможливий за відносно короткий строк, ймовірний лише перехід до регульованого ринку.

Вітчизняний економіст В. Н. Тарасевич тематизував доволі оригінальну, хоча і переобтяжену марксистськими категоріями, «теорію перехідної економіки в контексті універсумних процесів». В її основі лежить невдоволення західними поглядами на перехідну економіку як трансформацію командної в ринкову. На його думку, західні теоретики завузили проблематику транзитивних країн до суто економічного аналізу. Натомість потрібно розглядати це явище не тільки в контексті глобальних (глобалізаційних) процесів, а навіть в контексті всієї «космічної еволюції», яка веде до об'єднання людства і до «глобальної синергетичної економіки» [8, с. 70]. Цей автор, по-перше, закидає неоліберальній моделі аналізу та впливу на трансформацію постсоціалістичних та пострадянських країн звинувачення у «зацікавленості розвинутих країн» зробити економіки «нових країн» занадто відкритими. Це б дозволило, на його думку, «імпортувати промисловий, фінансовий та людський капітал на сотні мільярдів доларів» з перехідних економік до розвинутих. Натомість, Захід «експортував на периферію глобальні проблеми сучасності (бідність, голод, забруднення довкілля і т.п.)» [8, с. 67].

По-друге, він переконаний у тому, що західна модель «перехідного суспільства» не враховує: а) значно більш складної будови сучасної ринкової економіки в порівнянні з неокласичними моделями; б) ринкових відносин як тільки однієї із складових економічних відносин; в) економіки як тільки однієї із сфер життєдіяльності суспільства» [8, с. 68] і робиться це свідомо, щоб поставити країни, що розвиваються у залежності від Заходу становище. Тож в даному випадку спостерігаємо закид «фахівця», який займався проблемою ринкової економіки протягом майже 10 років, західним вченим, які все життя провели в умовах ринкової економіки, вивчали її протягом багатьох поколінь – це виглядає доволі типовим прикладом «вітчизняної ученості» – аргумент на зразок: як колись підкували блоху наші народні умільці, так ми «підкуємо» західну науку. З приводу другого звинувачення, В. Тарасевич «проголошує» кару західним суспільствам у вигляді поширення екологічних проблем, кримінального впливу, «маргіналізованого людського капіталу», екстремізму та тероризму і на розвинуті країни. Така позиція збігається, по суті, із екстремістськими теоріями «диявольського Заходу», властивим різноманітним маргінальним течіям (особливо у азійському варіанті), які і підживлюють міжнародний тероризм.

На думку вітчизняного економіко-універсумного пророка, Україна повинна уникнути і прозахідного, і

прослідного варіантів соціально–економічного розвитку, а знайти «свій особливий шлях», який міг би поєднувати краще від обох вищевказаних і відповідати «імперативам становлення нового мегауніверсумного інтеграційного типу історичного розвитку» [8, с. 80]. Рецепт для цього «дива» вітчизняний економіст подає у вигляді подолання «трьохсторонньої суперечності» між технологічним, соціальним та соціально–економічними укладами національної економіки. А оскільки В. Тарасевич розуміє західну модель як «економічний імперіалізм», а східну – в діалектичний спосіб, мабуть, розуміє як «глибоку духовність», індиферентну до економічних проблем, то їх синтезом постає щось на зразок раю на землі, в якому українці (ліпше, українсько–універсумні часточки) будуть і економічно багаті, і духовно розвинуті, гармонізовані з універсамом, людством і з самими собою. Однак такий варіант, і без суворого наукового аналізу так шанованого В. Тарасевичем, Карла Маркса, виглядає повною утопією. Навіть сам автор «космо–біо–соціального» підходу до економіки у завершенні власної праці зазначає, що «економічна наука, не тільки не всесильна, але і часто просто безсильна» [8, с. 210] у вирішенні реалізації своєї ж утопічної мети – «віднайти велосипед» ефективної економіки (не–західного взірця та способу функціонування).

В. Я. Бобров здійснив спробу концептуально поєднати основні положення економічної теорії з функціонуванням ринкового механізму, в якій він намагався розкрити найважливіші теми основ ринкової економіки на основі фундаментальних положень сучасної теорії мікро– та макроекономіки. В своїй праці він систематизував методологічні положення економічної теорії, що пояснюють закони функціонування ринку, управління в ринковій економіці, основні їх елементи (фінансова, кредитно–банківська система, ринок цінних паперів тощо) [2].

В. Бобров зазначає, що «закріплення функцій володіння й управління власністю за одним суб'єктом неминуче породжує її відчуження від суспільства. У нас протягом багатьох десятиріч відбувався процес, пов'язаний з надмірною централізацією власності, її бюрократизацією, майже виключною її зосередженістю в руках держави. І в теорії, і в практиці так звана «загальнонародна» власність ототожнювалась з державною» [2, с. 43]. Він приводить статистику, згідно якої 92% засобів виробництва належали державі, а якщо врахувати, що так звана «кооперативна» (колгоспна) власність теж перебувала під тотальним контролем радянської влади, то це означає повне одержавлення засобів виробництва і позбавлення цілих поколінь «вільних радянських людей» приватної власності та стимулів її набуття.

Присвятив дослідженню ринкового господарства значну увагу і український економіст К. Базилевич. Його погляди просякнуті стереотипами ортодоксального марксизму східного (радянського) зразка. Так основні поняття ринкової економіки трактуються ним ніби з погляду 70–80–х років минулого століття. В його праці відчуються стереотипи стосовно капіталізму як антагоністичного соціального ладу. «Капіталістичне товарне виробництво – велике, середнє і мале виробництво, – пише К. Базилевич, – ґрунтується на приватній власності на засоби виробництва незначної

частини населення; найманої праці тих, хто позбавлений власності на засоби виробництва; продукт (результат) виробництва є власністю капіталіста (власника засобів виробництва); суспільною метою виробництва є отримання максимального прибутку [1, с. 43]. Професор кращого ВНЗ країни мабуть забув, що «незначна частина населення» в розвинутих країнах – це майже половина всіх громадян, які в тій чи іншій формі володіють акціями корпорацій, тобто є співвласниками (хоч і «міноритаріями»).

Відомий економіст також чітко розділяє ринок на вільний класичний (до сер. XIX ст.) – «ринок, за якого держава не втручається в економіку, а виступає як «нічний вартовий», що стежить за тим, щоб усі, хто має самостійне джерело доходів, ретельно сплачували податки до державної казни. Основними регуляторами економіки є вільні ціни, відсоткова ставка та ставка заробітної плати» [1, с. 55–56] та ринок регульований (сер. XIX – 50–ті роки XX ст.), який характеризується втручанням держави в економічне життя суспільства з метою обмеження свавілля монополій та захисту конкурентного середовища [7].

Умовами виникнення ринкового господарства професор–економіст визнає суспільний поділ праці, який ґрунтується на спеціалізації, що визначається порівняльними перевагами або відносно меншою альтернативною вартістю виробництва; економічна відособленість суб'єктів господарювання (що, скільки і як виробляти – вирішує сам товаровиробник); величина трансакційних витрат визначає умови і межі ділової активності; вільний обмін ресурсами, який забезпечує вільне ціноутворення та ефективне господарювання [7, с. 58]. Як бачимо із цього визначення серед чинників ринку немає приватної власності, як кажуть – «коментарі зайві!». Визначення ринкової економіки в даній праці відсутнє, хоча у самій назві проголошене.

Натомість інший знаний український економіст – А. Гальчинський приділяє проблемі співвідношення ринкової економіки та приватної власності велику увагу. Учений навіть пропонує «принцип історизму власності» [3, с. 58] і вважає, що радянська наука розглядала питання історизму відносин власності з позицій формаційного підходу, а «характеристики загально цивілізаційних перетворень, які визначають об'єктивну основу еволюційного розвитку відносин власності, не розглядалися» [3]. В чому ж його відмінність від марксистського тлумачення, яке також орієнтувалось на «загальну спрямованість» історичного процесу? А. Гальчинський бере за основу марксову тезу про «позитивне заперечення приватної власності», але не комуністичною формацією, а новою формою капіталізму. Він запевняє, що сучасні корпорації «долають обмеження, притаманні цій формі власності в умовах класичної приватно–капіталістичної форми» [3, с. 65]. На його думку, нинішні корпорації – колективні власники, а не приватні. Критерій автора – відсутність одноосібних, чи домінуючих власників у найбільших корпорацій США (на момент написання книги). Це затіняє для автора простий факт – акції цих корпорацій продаються на світових біржах, що означає нічим необмежене право їх власника – власника саме приватного. Цей власник може їх зберігати, продавати, дарувати тощо, що і є ознакою приватної власності,

тобто власності автономної від політичної, релігійної та інших сфер суспільства. Єдина проблема у власника акціонерного капіталу – ризик знецінення його акцій внаслідок процесів економічного життя [6].

Іншим критерієм подолання капіталізмом «класичної приватно–капіталістичної форми» А. Гальчинський вважає соціальні інвестиції приватних компаній та корпорацій (на прикладі США). Згідно даних 1987 року в США соціальні інвестиції корпорацій становили 541,1 млрд. доларів (фонди медичної допомоги працівникам, фонди матеріальної підтримки, фонди перепідготовки кадрів тощо). Соціальні витрати держави в тому ж році склали 834,4 млрд. доларів (18,4% ВВП). На основі цього автор робить висновки про подолання основних суперечностей капіталістичного суспільства на етапі корпоративної форми власності. «Якщо приватно–капіталістична власність у її класичному втіленні дезінтегрує суспільство, породжуючи цим складні проблеми суспільного розвитку, то корпорація, навпаки, створює економічні передумови для соціальної інтеграції, подолання відчуження людини від засобів виробництва, його результатів, участі в управлінні» [6, с. 66].

Ще більше, на думку А. Гальчинського, природу капіталізму змінює діяльність страхових та пенсійних фондів, які уособлюють для нього усупільнену форму власності. «Власне, – зазначає вітчизняний економіст, – це вже не капітал у його класичному розумінні, який працює лише на одержання прибутку. Діяльність цих інституцій повністю підпорядкована інтересам громадянина, що акумулює свої кошти на їхніх рахунках» [6, с. 78]. Автор апелює до статистичних даних, згідно яких близько половини акціонерного капіталу найбільших корпорацій уособлюється у специфічній формі пасивів, «які мають трудовий характер, є власністю мільйонів громадян і не мають ознак класичного капіталу» [6]. Така апологетична позиція А. Гальчинського не враховує такої характеристики корпорацій, як інтернаціоналізація (глобалізація) їх діяльності. Задамо питання: чи втрачає капітал транснаціональних корпорацій «ознаки класичного» у країнах «третього світу», де використання дешевої робочої сили дозволяє отримувати надприбутки? [7].

Те, що капіталом стала володіти більша частина суспільства в розвинутих країнах, не відміння суть капіталістичної системи, орієнтованої на прибуток. Пенсіонери та застраховані особи, які є клієнтами вищевказаних фондів, справді зорієнтовані на збереження (заощадження) своїх коштів, але фонди гарантують це за рахунок пакетного володіння акціями потужних транснаціональних корпорацій. Останні, в свою чергу, орієнтуються на прибуток, і якщо є можливість отримати його в слабзорозвинутих країнах, керівництво корпорації добровільно не відмовиться від нього, і не спрямує кошти на соціальні інвестиції та підвищення соціальних стандартів в цих країнах. Адже, якщо корпорація буде втрачати прибуток, ціна акцій на біржі буде падати, що може спонукати пенсійні та страхові фонди продати їх, щоб не втратити заощадження своїх клієнтів. Природа прибутку корпорацій турбує фонди та їх клієнтів значно менше, ніж рівень прибутковості та можливість наростити власні заощадження. Отже, приватно–власницький характер капіталу не може «відмінити»

навіть його широке поширення серед населення багатих країн. Інша справа, якщо таке явище стане глобальним, тобто більшість населення планети матиме такі страхові та пенсійні заощадження, але поки що це виглядає утопією [6].

Український економіст Л. Кудирко у своїх дослідженнях проаналізував проблеми переходу до ринкової економіки з позицій ордо–лібералізму. Він відзначає, що ігнорування специфіки соціально–економічних та історичних обставин перехідної економіки і вбачання в монетаристських рецептах відповідей, придатних «для всіх часів і народів» не могли не призвести до неочікуваних наслідків, які врешті–решт сприяли повному розчаруванню в неоліберальних можливостях взагалі, і монетаристському ідеалі, зокрема [4, с. 2].

Це завадило більш адекватному сприйняттю неоліберальних ідей, зокрема німецького ордолібералізму, який продуктивно осмислює еволюцію економічних систем, їх сутності та основних механізмів функціонування. Українські дослідники вважають, що саме адекватності положень ордо–лібералізму повоєнна Німеччина завдячує у своєму соціально–економічному розвитку. ФРН в доволі короткий історичний період перетворилась з посттоталітарної країни із швент зруйнованою економікою та соціальною системою на соціально–ринкову та правову державу [4].

Темпи гіперінфляції в Україні становили: 1991 рік – 240%, 1992 рік – 2100%, 1993 рік – 1025%. Безпрецедентне падіння обсягу виробництва з 1990 по 1994 рік (у промисловості на 70%, а у сільському господарстві – на 30%) дослідники порівнюють з періодом «Великої депресії» у США 1929–1933 років. Аналізуючи стан доходів населення, Л. Кудирко відзначає факт їх падіння з причин абсолютного і відносного зниження рівня заробітної платні. З 1992 по 1994 рік частка номінальної зарплати у ВВП упала з 50,1% до 33,8%, що майже у 2 рази менше, ніж у розвинутих країнах. У подальшому ця тенденція збереглась, що свідчить про грабіжницьку роль вітчизняного капіталу, який розвивається за рахунок гіпер–експлуатації та захоплення суспільної власності. У багатьох галузях господарства частка заробітної плати у структурі собівартості зменшилась до 5–7%, а на деяких підприємствах – до 3% [4, с. 4].

Вітчизняні дослідники вказують, що нестабільність політичної та соціально–економічної ситуації в Україні на ранній стадії переходу до ринкової економіки зумовила дуже низький рівень іноземних інвестицій. На кінець 1995 року вони склали близько 750 млн. дол. США при очікуваних 40 мільярдах.

На думку Л. Кудирко, псевдоліберальна та псевдо–демократична політика зумовила такий значний рівень падіння виробництва в Україні при переході до ринку, оскільки лібералізм не припускає існування високого рівня монополізації ринків, та прозорості приватизаційних процесів, гіперінфляції як способу збагачення багатих за рахунок бідних [4, с. 8].

Ордо–лібералізм проявив неабиякий успіх у реформуванні повоєнної Німеччини, в якій успіх був пов'язаний із плідним синтезом лібералізацією господарського життя, роздержавленням та декартелізацією економіки. При цьому існувала системна державна підтримка тих сфер господарства, у яких використання лише ринкових механізмів було б

недостатнім або загрожувало б значними соціальними витратами втратами. «Контроль за цінами був збережений у тих сферах, де введення вільного ціноутворення було визнано соціально небезпечним. Держава залишила за собою контроль за цінами на електроенергію до 1953 року, вугілля та дорогоцінні метали – до 1954 року, воду і газ – до 1959 року. Предметом особливого державного регулювання на трансформаційний період залишились ціни на сільськогосподарську продукцію і житло» [5, с. 8–9].

Висновки. Вітчизняні дослідники наголошують на негативній ролі партійно–господарської номенклатури в процесі переходу України до ринкової економіки, яка корумпованими зв'язками з державним апаратом вибудувала картелізоване господарство («олігархію») та сприяло збереженню за державою насильницького характеру стосовно широких кіл населення.

В сучасній Україні відбувається еволюційне становлення ринкової економіки. Такий процес має відбуватися на широкому теоретичному підґрунті, з урахуванням багатьох дискусивних і концептуально суперечних аспектів, котрі потребують нагального і ґрунтовного розгляду. Існуючі теоретичні уявлення про ринок розвивалися в рамках різних концептуальних підходів, які віддзеркалюють різне бачення змісту ринку, його ролі й місця в економічних системах.

Список використаних джерел

1. Базилевич, ВД., Базилевич, КС., 2006. 'Ринкова економіка: основні поняття і категорії: Навч. посібник', К.: Знання, 263 с.
2. Бобров, ВЯ., 1995. 'Основи ринкової економіки: Підручник', К.: Либідь, 320 с.
3. Гальчинський, АС., 1993. 'Становлення суспільства постформаційної цивілізації: Навч. посібник', К.: Вища школа, 107 с.
4. Кудирко, ЛП., 1997. 'Формування ринкового простору перехідної економіки України у контексті ідей неоліберальної спадщини', Донецьк: ІЕП НАНУ, 24 с.
5. Никитин, С., 1992. 'Что такое «шоковая терапия»', *Международная экономика и международные отношения*, №2, с.3–10.
6. Олексенко, РІ., 2013. 'Філософія ринкових відносин. Становлення та розвиток в Україні в період глобалізації та інформаційної революції: соціально–філософський аналіз', Київ: Знання України, 367 с. – ISBN 978–966–316–336–9.
7. Олексенко, РІ., 2012. 'Філософський погляд на проблеми становлення ринкових відносин в Україні', *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*, Т.20, вип.22 (4), с.72–77.
8. Тарасевич, ВН., 2001. 'Очерки теории переходной экономики', К.: Наукова думка, 224 с.
9. Чухно, АА., 2006. 'Твори у трьох томах', Т.1. Становлення і розвиток ринкової економіки, К.: КНУ, 560 с.

References

1. Bazylevych, VD., Bazylevych, KS., 2006. 'Rynkova ekonomika: osnovni ponjatja i kategorii': Navch. posibnyk (Market economy: basic concepts and categories: Teaching. Manual)', K.: Znanija, 263 s.
2. Bobrov, VJa., 1995. 'Osnovy rynkovoi' ekonomiky: Pidruchnyk (Fundamentals of a Market Economy: Textbook)', K.: Lybid', 320 s.
3. Gal'chyns'kyj, AS., 1993. 'Stanovlennja suspil'stva postformacijnoi' cyvilizacii': Navch. posibnyk (The formation of a society of post-civilization civilization: Teaching. Manual)', K.: Vyshha shkola, 107 s.
4. Kudyrko, LP., 1997. 'Formuvannja rynkovogo prostoru perehidnoi' ekonomiky Ukraïny u konteksti idej neoliberal'noi' spadshhyny (Formation of the market space of the transitional economy of Ukraine in the context of the ideas of the neoliberal inheritance)', Donec'k: IEP NANU, 24 s.
5. Nikitin, S., 1992. 'Chto takoe «shokovaja terapija» (What is «shock therapy»)', *Mezhdunarodnaja jekonomika i mezhdunarodnye otноsheniya*, №2, s.3–10.

6. Oleksenko, RI., 2013. 'Filosofija rynkovykh vidnosyn. Stanovlennja ta rozvytok v Ukraïni v period globalizacii' ta informacijnoi' revolucii': social'no–filosofs'kyj analiz (Philosophy of market relations. Formation and development in Ukraine during the period of globalization and information revolution: socio–philosophical analysis)', Kyi'v: Znanija Ukraïny, 367 s. – ISBN 978–966–316–336–9.

7. Oleksenko, RI., 2012. 'Filosofs'kyj pogljad na problemy stanovlennja rynkovykh vidnosyn v Ukraïni (Philosophical view on the problems of the formation of market relations in Ukraine)', *Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu. Serija: Filosofija. Sociologija. Politologija*, Т.20, vyp.22 (4), s.72–77.

8. Tarasevich, VN., 2001. 'Ocherki teorii perehodoj jekonomiki (Essays on the theory of transition economics)', K.: Naukova dumka, 224 s.

9. Chuhno, AA., 2006. 'Tvory u tr'oh tomah (Works in three volumes)', T.1. Stanovlennja i rozvytok rynkovoi' ekonomiky, K.: KNU, 560 s.

Olexenko R. I., Doctor of Philosophy, Professor, Professor of the Department of Social and Humanitarian Sciences, Tavria State Agrotechnological University (Ukraine, Melitopol), roman.xdsl@ukr.net

The philosophy of market relations in the historical and economic discourse of modern Ukrainian scholars

In the conditions of the section of society for the poor and the rich, the increase of apathy and the demoralization of a large part of society, against the backdrop of an increase in the ideological and political disorientation of the masses, when social energy is increasingly directed at the process of mobilizing internal adaptive abilities in a situation of «shock therapy», it is rather difficult to adequately assess the situation. that has developed, to comprehend it and to develop rational orientations of ideological, axiological and purpose-setting style on the processes of formation of market relations in modern Ukraine.

Keywords: philosophy of market relations, society, economic relations, business.

* * *

УДК 101.1;11

Кривітченко О. О.,
аспірантка кафедри теоретичної
і практичної філософії, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
o.kryvitchenko@gmail.com

РЕПРЕЗЕНТАЦІОНАЛІСТСЬКЕ ПОЯСНЕННЯ ФЕНОМЕНАЛЬНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ: ІНТЕРНАЛІСТСЬКИЙ ТА ЕКСТЕРНАЛІСТСЬКИЙ ПІДХОДИ

Йдеться про одну з класичних проблем філософії свідомості – співвідношення феноменальних та інтенційних властивостей свідомих станів. Автор звертається до вирішення даної проблеми в рамках репрезентаціоналізму і визначає його основні відмінності від феноменізму (термін Н. Блока). Також автор розглядає основні підходи репрезентаціоналістів до проблеми ментального змісту інтенційного акту, а саме інтерналізм і екстерналізм. Детально аналізує аргументи інтерналістів – Т. Крейна, Дж. Тенсона, Т. Хоргана, Дж. Грехам і Д. Чалмерса, і екстерналістів – Г. Патнема, М. Тая, Г. Хармана, а також їхні відповіді на контраргумент інверсії спектру Н. Блока, спрямованого проти репрезентаціоналізму загалом.

Автор доходить висновку, що хоча інтерналісти долають критичні зауваження, однак вони не можуть обґрунтувати, чому ті чи інші предмети стають об'єктами репрезентації, яка залежить тільки від суб'єкта. Водночас, радикальний екстерналізм, визначаючи репрезентаційний зміст виключно в термінах властивостей зовнішніх об'єктів, не може переконливо спростувати заперечення критиків. Тож, висновується необхідність створити підхід, в якому репрезентативний зміст визначається б оточуючим середовищем нарівні з ментальним життям суб'єкту.

Ключові слова: філософія свідомості, репрезентаціоналізм, інтерналізм, екстерналізм, ментальна репрезентація, інтенційність, кваліа.

В сучасній філософії свідомості традиційно розрізняють два типи властивостей ментальних станів – феноменальні та інтенційні. Феноменальні властивості характеризують суб'єктивний досвід. Інтенційні властивості виражають репрезентативний характер ментальних станів, тобто їх вміст, формулюється в пропозиційних виразах.

На думку таких філософів як Н. Блок, Т. Нагель, Дж. Левін, К. МакГінн, Ф. Джексон феноменальні властивості не можливо звести до інтенційних, фізичних чи функціональних властивостей. Саме через це феноменальні властивості пов'язують з «важкою проблемою свідомості» (термін Д. Чалмерса), тобто їх натуралістичне пояснення вважають неможливим. З огляду на цементальні стани визначаються не вмістом, а способом їх проживання. Тобто стан радості характеризується не об'єктами, з якими суб'єкт стикається у цьому стані, а тим що суб'єкт перебуває в ньому, проживає його. Інакше кажучи, характеризуються перспективою від першої особи. Для позначення особливих феноменальних властивостей, що не мають реляційного характеру, використовують термін «кваліа».

Інший погляд на співвідношення феноменальних та інтенційних властивостей мають такі філософи як Г. Хармана, В. Лайкана, Ф. Дрекке, М. Тай, Т. Крейн та Дж. Тенсон, Т. Хоргман, Дж. Грехам. Вони вважають, що усі свідомі стани, банавіть відчуття й емоції, визначаються інтенційним змістом та способом його репрезентації. Наприклад, згадана емоція радості репрезентує певний стан справ, який оцінюється як сприятливий. Такий підхід дістав назву – репрезентаціоналізм. Втім, зв'язок між феноменальними та інтенційними властивостями репрезентаціоналісти розуміють по-різному.

Редуктивні репрезентаціоналісти ототожнюють їх – свідомість повністю можна редукувати до інтенційності, а сам зміст свідомого стану та спосіб репрезентації описати в фізичних або функціональних термінах. Таку думку поділяють В. Лайкан, Ф. Дрекке, М. Тай, Г. Харман. Самі свідомі стани характеризуються кавзальним зв'язком з об'єктом, що в них репрезентується, а отже, залежать від оточуючого середовища. Тож два фізично ідентичних суб'єкта матимуть різні переживання, знаходячись у різних середовищах. Такий підхід називається *екстерналістським*. У такому разі кваліа розуміються як якості зовнішніх об'єктів, що представлені у репрезентації, як реляційні властивості. Як пише Лайкан: «кваліа є властивостями, що репрезентуються інтенційним об'єктом; візуальне сприйняття суб'єкта S репрезентує томат (не важливо, коректно чи помилково), що має червоний колір [7, с. 99].

Інакше вважають представники *нередуктивного репрезентаціоналізму* – Дж. Тенсон, Т. Хорган, Дж. Грехам, Т. Крейн, Д. Чалмерс. Відношення між феноменальними та інтенційними властивостями можна схарактеризувати як супервертні. Неможливо вичерпано описати свідомість, не звертаючись до феноменальних понять. Щодо вмісту репрезентаційних станів, то його, перш за все, визначає сам суб'єкт. Такий підхід називається *інтерналістським*. Інтерналісти вважають, що два фізично ідентичні суб'єкти матимуть однакові переживання, та постулюють первинність свідомості щодо інтенційності.

Вихідні засади репрезентаціоналізму. Перш ніж перейти до аргументів обох сторін. Розглянемо докладніше саме поняття *інтенційного стану*, як його розуміють в репрезентаціоналізмі.

В кінці дев'ятнадцятого століття Франц Brentano звертається до поняття інтенційності насамперед для того, аби розрізнити фізичні і ментальні феномени. Brentano пише: «будь-який психічний феномен

характеризується за допомогою того, що середньовічні схоласти називали інтенційним (або ж ментальним) внутрішнім існуванням предмета, і що ми б двозначно назвали ставленням до змісту, спрямованістю на об'єкт (тут не йдеться про реальність), або іманентною предметністю. Будь-який психічний феномен містить в собі щось як об'єкт, хоча і не в однаковий спосіб. В уявленні щось уявляється, в судженні щось стверджується або заперечується, в любові – щось люблять, у ненависті – щось ненавидять і т.д.» [2, с. 68]. З цього випливає розрізнення інтенційного акту (самої репрезентації), об'єкту (властивості, відношення або стану справ), який репрезентується, і способу, у який він репрезентується. Всі репрезентаціоналісти поділяють цю думку Brentano, а спосіб репрезентації називають «аспектуальністю» або «перспективністю»: «Ментальні стани, такі як думки і бажання, представляють речі зовнішнього світу у певний спосіб: у сприйнятті (experience) човна в гавані репрезентується човен через його одну сторону, певні кольори, певні тіні» [4, с. 7].

Суперечка ж в лавах репрезентаціоналістів точиться навколо статусу інтенційного об'єкту та співвідношення змісту («ставлення до змісту») й об'єкту («спрямованість на об'єкт») у трактовці Brentano. Розглядаючи зміст інтенційного стану, репрезентіоністи виходять з інтуїції або Б. Рассела (екстерналісти), або Г. Фреге (інтерналісти). Дотримуючись позиції Рассела, екстерналістивважають, що у змісті інтенційного стану містяться як об'єкти, так і їх властивості. Зміст виражається пропозиційним виразом, наприклад, вранішня зірка світить яскраво: референт – вранішня зірка, а властивість – бути яскравою.

Інтерналісти, за Фреге, розрізняють значення (meaning) й референт. Наприклад, вранішня та вечірня зірки мають один і той самий референт – планета Венера. Втім, форми презентації у них різняться. Сам зміст інтенційного стану відповідає не референту, а самій формі репрезентації.

Проблеми зі статусом інтенційного об'єкту виникають через те, що інтенційний акт може бути спрямований як на конкретні об'єкти, так і на абстрактні. Для Brentano, всі інтенційні об'єкти мають «внутрішнє існування» (*in-existence*), незалежно від того, чи реально вони існують, чи ні. Втім, неясно, як розуміти таке існування і чи не повертає нас його ствердження до теорії чуттєвих даних. Розглянемо, як вирішують цю проблему екстерналісти та інтерналісти і як це впливає на їх трактування феноменальних властивостей.

Інтерналістський підхід. Розвиваючи ідеї інтерналізму, Тім Крейн пропонує розглядати інтенційні об'єкти не як субстанційні, тобто такі, що мають специфічну природу, що притаманна лише цьому виду об'єктів, а радше як схематичні. Аби пояснити свою думку Крейн вдається до прикладу з граматики: в реченні після перехідних дієслів стоїть прями́й додаток, який виражений або іменником або займенником. Для того аби зрозуміти цей додаток (об'єкт) нам не потрібно його субстанційна концепція. Все що нам необхідно – це зрозуміти, яку роль відіграє цей об'єкт у реченні. Однак, Крейн зауважує, що «інтенційні і граматичні об'єкти є об'єктами в схематичному сенсі, але перші не пояснюються у граматичних термінах. Ідея інтенційного об'єкта – це феноменологічна ідея, а не граматична. Це

ідея, яка виникає в процесі відображення того, що таке ментальне життя» [4, с. 17].

Що має на увазі Крейн, кажучи «ментальне життя»? Аби пояснити це він пропонує розібратися, що є інтенційним об'єктом думки. Як би це не звучало тривіально, але інтенційним об'єктом думки є те, що дано у відповіді на питання: «Про що ти думаєш?». Втім, з цього формулювання не випливає, що існує тільки одна відповідь. Можна «було б думати про ірано-іракську війну і відповідь на питання «про що ти думаєш?» були б «війна», «Іран» або «Ірак» і т.д. Якщо хтось дав усі три відповіді, то було б безглуздо продовжувати ставити запитання: «так, але про що ти насправді думаєш?». На думку Крейна, немає підстав вважати, що існує тільки один інтенційний об'єкт ментального стану. З цього можна зробити висновок, що на противагу екстерналістам, Крейн не вбачає у думках кавзальний зв'язок між суб'єктом, що думає, та об'єктами, про які ці думки. Тоді на що ж спрямований інтенційний акт? Крейн вважає, що на інтенційний зміст, у якому і міститься інтенційний об'єкт у схематичному сенсі. Але у цьому разі, незрозуміло, що визначає спрямованість самої інтенції, бо, здається, що втрачається одна із головних характеристик інтенційного акту – аспектуальність, і ми потрапляємо у порочне коло.

Перед тим, як перейти до аргументів екстерналістів щодо можливості репрезентації неіснуючих об'єктів, потрібно визначити також, у який спосіб феноменологія може конституювати зміст інтенційного акту у разі сприйняття реального об'єкту?

Дж. Тенсон, Т. Хорган і Дж. Грехам (далі ТХГ) вважають, що феноменологія повністю визначає інтенційний зміст ментальних станів. Втім, вони визнають, що у деяких випадках ментальна референція може конституюватися не тільки внутрішніми станами суб'єкта, але і зовнішніми факторами. Припустимо, що деякий суб'єкт бачить картину, яка висить криво, і думає: «ця картина висить криво». Зміст цього інтенційного стану містить феноменально конституювані пресупозиції, котрі ТХГ називають «базовими пресупозиціями» (*grounding presuppositions*), які потрібно задовільнити аби референція мала успіх. Якщо певний об'єкт задовольняє такі пресупозиції, як «бути у певному місці відносно суб'єкта» (місце, яке можна позначити індексалією «там»), «бути картиною», і «мати унікальне розташування» (тобто в цьому місці не має іншої картини), тоді ментальна референція здійснюється до цього об'єкта.

Існування базових пресупозицій ТХГ називають – вузькими умовами істинності (*narrowtruth-conditions*), на противагу широким умовам, які визначають зміст, коли інтенційний акт спрямований на зовнішній об'єкт. Вузькі умови істинності формуються лінгвістично у «(i) логічних виразах; (ii) предикативних виразах, що позначають властивості та відношення, на які суб'єкт переживання може ментально вказувати; (iii) індексних виразах, що вказують на мовця» [6, с. 306]. Таке розрізнення на вузькі та широкі умови істинності ТХГ вважають вдалим рішенням для спростування екстерналістського аргументу Г. Патнема «Двійник Землі» та підтвердження мислимості аргументу «Мозок у бочці». Коротко опишемо цей уявний експеримент «Двійник Землі».

Уявімо, що десь у Всесвіті існує точна копія планети Земля – Земля1 з копіями усіх людей, мов, предметів і т.д. Єдине, що вирізняє Землю від Землі1, що на першій вода має хімічну формулу H₂O, а на Землі1 – XYZ, водночас слово «вода» використовується для позначення цих рідин. Далі припустимо, що деякий Оскар на Землі і його молекулярний двійник Оскар1 на Землі1 промовляють «ця вода холодна». Чи будуть їх переживання однаковими? Для екстерналіста Патнема відповідь очевидна – ні, бо незважаючи на однакові ментальні образи «води», референція здійснюється до різних об'єктів. Цей аргумент Патнем використовує аби продемонструвати хибність положень – «знання значення імені пов'язане з перебуванням в певному психологічному стані» і «з тотожності інтенціоналів випливає тотожність екстенціоналів» [8, с. 701].

Втім, ТХГ вважають, що хоча переживання Оскара і Оскар1 не будуть ані істинними, ані хибними у широкому контексті, бо їх базові пресупозиції задовольняють різні зовнішні об'єкти, втім, вони будуть співпадати у відповідності до вузьких умов істинності. Бо ситуацію, коли Оскар та Оскар1 промовляють «ця вода холодна», можна однаково описати: «Існує унікальний об'єкт x, розташований прямо перед Оскаром/Оскар1 і з яким взаємодіють Оскар/Оскар1, такий, що x – це вода, і x бути» [6, с. 306].

На думку ТХГ, те саме істинно і для уявного експерименту «мозку у бочці», з єдиним виключенням – для «мозку у бочці» широкого змісту взагалі не існуватиме. Що за означає? В експерименті «Мозок у бочці» Патнема пропонує увіяти мозок (нехай це буде фізична копія мозку Оскара), що знаходиться у фізіологічному розчині і підключений до комп'ютера, котрий викликає у нього відчуття знаходження у реальному світі. Так от згідно з ТХГ, ментальні стани Оскару і копії його «мозку у бочці» будуть однаковими.

Але припущення такої припущення такої ситуації передбачає, що ми можемо бути впевнені тільки в існуванні ментальних феноменів. А також не зрозуміло у який спосіб індивідуалізується вузький зміст, чому саме цей об'єкт входить у зміст інтенційного стану. «Немає зв'язку між словом «дерево», вживаним цими мізками, і справжніми деревами. Вони будуть вживати слово «дерево» у такий самий спосіб, будуть мати ті ж думки і образи, навіть якщо дерева не будуть існувати. Їхні образи, слова і т.д. кількісно ідентичні з образами, словами і т.д., які виражають дерева в нашому світі; але ми вже бачили, що якісна подібність до чогось, що представляє об'єкт, як така не обумовлює репрезентації. Коротко кажучи, мізки в бочці не думають про реальні дерева, коли вони думають «переді мною дерево», тому що немає нічого такого, в силу чого їх думку «дерево» представляло б реальне дерево» [9, с. 12].

Екстерналістський підхід. Формулюючи уявний експеримент «Мозок у бочці», Патнем як і «Двійнику Землі» намагався показати, що самих по собі внутрішніх ментальних образів у будь-якого суб'єкта недостатньо для того, аби сказати, що він володіє ментальними репрезентаціями чогось. І хоча аргументи Патнема спочатку використовувалися переважно у філософії мови, його послідовниками у філософії свідомості стали М. Тай, Г. Харман, Дрекке та інші екстерналісти.

Одним з аргументів, до якого вдається М. Тай аби обґрунтувати як позицію екстерналізму, так і

позицію репрезентаціоналізму в цілому – аргумент прозорості. Тай пропонує лишень звернути увагу на будь-яке власне переживання аби впевнитися, що окрім об'єктів, котрі сприймаються, більше нічого в цьому переживанні не міститься. Аби це продемонструвати Тай пропонує уявити блакитний квадрат та інтроспективно виокремити переживання від його змісту. Але кожного разу, намагаючись досягнути самої суті переживання, ви зазнаватимете невдачі. «Усвідомлення як би завжди прослизало крізь переживання до блакиті і квадратності, які відносяться до зовнішнього об'єкту. Спрямовуючи розум всередину, щоб звернути увагу на дане переживання, ви, здається, знову концентруєтесь на тому, що знаходиться зовні, на зовнішніх рисах або властивостях» [10, с. 30]. До того ж, якщо б ми були в змозі розрізнити самі феноменальні властивості, наприклад, візуального досвіду, ми б постійно помилялись щодо об'єктів, які сприймаємо.

Г. Харман поділяє думку Тая і пропонує подивитися на дерево, звернувши увагу на внутрішні властивості візуального досвіду: «Я передбачаю, що ви дійдете думки, що єдині властивості, які впали в око, будуть властивостями дерева, включаючи реляційні властивості дерева, як воно бачиться «звідси»» [5, с. 667]. Якщо проводити аналогію з картиною, то те, що зображено на картині – це реально існуюче дерево, самі ж фарби – це феноменальні властивості свідомого стану, ментальні фарби. Але на противагу реальним фарбам, які суб'єкт може розрізнити на малюнку, психічні ж фарби він не сприймає, за Таєм й Харманом. Більш того, ментальні фарби не існують як щось самостійне, вони є реляційними властивостями зовнішніх об'єктів. Тож, дотримуючись згаданого вище расселівського погляду на зміст інтенційного стану, Тай включає феноменальні властивості у зміст, що репрезентується, як різновид неконцептуального змісту. Наприклад, змістом сприйняття кольору є відбивна здатність поверхні.

Але закономірно постає питання, як вирізнити свідомі стани (репрезентації) від несвідомих? Для Тая, Лайкана, Дрекке свідомий стан визначає функціональна роль, яку він відіграє у всій когнитивній системі. Наприклад, для Тая феноменальні властивості дорівнюють такому змісту, який відіграє певну роль у контролюванні поведінки та мови. Він підтримує теорію каузальної коваріації. Згідно з цією теорією відчуття репрезентують або відшукують (tracking) різноманітні характеристики зовнішнього середовища, якщо вони кавзально пов'язані з цими характеристиками в оптимальних умовах. Тай так формулює репрезентацію: «Для кожного стану S деякого об'єкту x серед множини альтернативних станів x можна визначити, що репрезентує даний стан, у такий спосіб: Спрезентує Р, якщо оптимальні умови задовольняються, тобто x має стан S, якщо і тільки Рі через Р» [10, с. 101]. Аби проілюструвати це, Тай вдається до аналогії з термометром. Якщо у трубці немає повітря, ртутний стовпчик правильно показує температуру – це оптимальні умови для цього пристрою. За інших умов, термометр хибно репрезентує температуру. Отже, можна що для Тая свідомі стани будуть вирізнятися з-поміж інших своєю спрямованістю на покращення орієнтації суб'єкта в оточуючому середовищі (як у фізичному, так і соціальному), і взагалі є результатом неінтенційного процесу природного добору.

Але як з позиції екстерналізму можна представити інтенційний акт, спрямований на неіснуючі об'єкти? Перш ніж дати відповідь на це питання, Харман пропонує проаналізувати, як критики екстерналізму обґрунтовують спрямованість сприйняття на внутрішньо існуючі об'єкти. Їх типовим аргументом Харман вважає – аргумент ілюзії. Його можна реконструювати так: у галюцинаціях суб'єкт сприймає деякі об'єкти, але вони не існують, отже, вони є нефізичними. Суб'єкт самостійно не може розрізнити сприйняття ілюзорних об'єктів від реальних. Отже, будь-яке сприйняття є сприйняттям чогось нефізичного. Але уявімо зневоднену людину у пустелі. Коли їй у галюцинації ввижається оаза, то чи дійсно її інтенційний акт спрямований на якусь ідею чи ментальний образ? Чи дійсно ця людина з останніх сил намагатиметься дістатися оази, знаючи що це просто якась ідеї оази? Відповідаючи негативно на обидва питання, Харман заперечує сприйняття як сприйняття внутрішніх ментальних образів. Те саме вірно і для Понсе де Леона, котрий шукає фонтан молодості. Хоча пошуки Понсе де Леона спрямовані на неіснуючий об'єкт, навряд чи можна припустити, що іспанський конкістадор шукає ідею або ментальний образ фонтану молодості. Він намагається знайти реальний об'єкт, що має властивості дарувати нескінчену молодість тому, хто з нього вип'є. Можна навести і менш радикальні приклади, як-то суперечку щодо існування флогістону чи Бога, в якій намагаються з'ясувати онтологічний статус самих об'єктів, а не їх ментальних образів.

Проте, вся аргументація Хармана ґрунтується на переконанні суб'єкта щодо істинного існування об'єкта, на який спрямований його акт, та хибності цього переконання. А як щодо сприйняття, бажань, спрямованих на об'єкти, про які ми знаємо, що вони точно не існують? Харман вважає, що як і фізичні об'єкти неіснуючі мають властивості. Візьмемо, приміром, персонажа Шерлока Голмса. Якщо вигаданий герой може мати властивості (наприклад, курити трубку), то і неіснуючий об'єкт, представлений в певному стані свідомості, також може мати які-небудь властивості. Харман вважає, що коли інтенційного об'єкта не існує, змістом інтенційного акту стає певне ставлення до світу загалом. Проте, коли ми кажемо про певну аспектуальність – ми вже відхиляємось від шляху сильного екстерналізму.

Аргумент інверсії спектру проти репрезентаціоналізму. Підходи як інтерналістів, так і екстерналістів не позбавлені недоліків. Аби визначити їх ефективність, розглянемо, наскільки вдало їх представники спростовують аргументи проти репрезентаціоналізму. Візьмемо один із контр прикладів – *аргумент інверсії спектру*, який описує ситуацію, коли системи фізично тотожні, але мають різні квалітативні досвіди. Скажімо, суб'єкт замість блакитного кольору бачить зелений і навпаки, але в його словнику для цих кольорів зберігається відповідники як й у суб'єкта з нормальним квалітативним досвідом.

Цей аргумент Блок сформував на основі уявного експерименту Г. Патнема «Двійник Землі» і назвав його «Інвертована Земля». Як і в аргументі Патнема Земля1 є точною копією Землі, окрім того, що всі кольори і слова, що їх позначають, – інвертовані. Так землянин1 бачитиме зелене небо, але промовлятиме «блакитне

небо», бо зміст земного зеленого кольору відповідає терміну «блакитний». Як і в «Двійнику Землі» у кожного землянина є його точна копія на Землі, яка дублює не лише його фізіологічний склад, але й усі соціальні відносини.

Отже, далі Блок пропонує уявити, як навіжені вчені викрали землянина, перевернули його кольоровий спектр завдяки лінзам та відправили на Землю без його відома, замінивши ним його двійника. Прокинувшись на Землі, землянинне помітить жодної різниці. Втім, коли землянин подивиться на небо і скаже, що воно блакитне, зміст його інтенційного стану буде вирізнятися від змісту станів мешканців Землі. Але на думку Блока, якщо ми воліємо зостатися на засадах екстерналізму, нам також потрібно визнати, що років за 50 оточуюче середовище скорегує інтенційний зміст, тож коли землянин буде дивитися на небо і промовлятиме «небо блакитне», він як і мешканці Землі буде здійснювати референцію до того самого неба і того самого кольору. Втім, за Блоком, квалітативний досвід землянина все одно залишиться незмінним, що і доводить хибність репрезентаціоналізму, і зокрема його екстерналістського виду [1].

Намагаючись спростувати цей аргумент, Тай демонструє, що у землянина сталим залишається не тільки феноменальний досвід, але й зміст інтенційного стану. Так як лінзи перешкоджають нормальній (тобто такій, що працювала в умовах Землі) візуальній системі, землянин на Землі матиме хибні переконання, щодо об'єктів сприйняття: «відповідно до теорії каузальної коваріації, сенсорний стан мандрівника продовжує репрезентувати небо як блакитне». Але в рамках цієї ж теорії необхідно визнати, що через певний час переконання землянина зміняться відповідно до оточуючого середовища. Втім, найбільше протириччя аргументу Тая полягає в тому, що землянин, прокинувшись впевненим, що бачить небо зелене, насправді ж, як і раніше, переживає блакитний колір, отже він радикально помиляється щодо власних переживань, чого не можливо з огляду на те, що Тай визнає істинність аргументу прозорості.

Однак, для інтерналізму аргумент Блока не становить небезпеку. Вище вже зазначалось, що інтерналісти визначенні змісту інтенційного акту виходять не з позиції Рассела, як – от Тай, а з позицій Фреге. Для Чалмерса зміст тотожній формі репрезентації, тож коли землянин і землянині дивляться на небо Землі, їх переживання репрезентують незалежні від ментального фізичні властивості неба, але роблять вони це у різних формах репрезентації. Такий підхід видається привабливим, втім, чим є сама форма репрезентації? Для Чалмерса це саме «властивість, яка в нормі викликає сприйняття феноменального кольору» [3, с. 157]. Тобто, як і Крейн, Чалмерс потрапляє у порочне коло, визначаючи форму репрезентації через самі феноменальні властивості, що, навіряд чи, можна назвати вдалою стратегією.

Висновки. Репрезентаціоналісти відкидають сепаратизм (термін Хоргана та Тіенсона) щодо феноменальних та інтенційних властивостей, постулюючи або їх супервентне відношення, або ж повністю ототожнюють їх. Останнє притаманно підходу екстерналістів. Постулюючи інтенційність як базову характеристику свідомості, ба навіть таку, до якої свідомість можна редукувати, екстерналісти недооцінюють залежність інтенційного змісту від ментального життя суб'єкту.

І якщо пояснення екстерналістів акту сприйняття, переконань, думок співпадають з нашими повсякденними інтуїціями, твердження, що депресивний стан або піднесений настрій мають інтенційний зміст, що визначається лише навколишнім середовищем або лінгвістичною традицією, видається сумнівним. Тим паче, коли такі екстерналісти, як Тай і Дрекке, намагаються розрізнити свідомі стани від не свідомих за кавзальною роллю, яку відіграють переживання в орієнтації у навколишньому середовищі. Випускаючи з уваги суб'єкта, їм важко переконливо відповісти на критику з боку феноменалізму.

З другого боку, хоча аргумент інвертованого спектру не спростує позицію інтерналістів, бо феноменальний характер і зміст завжди будуть однаковими, представники цього підходу не можуть обґрунтувати, чому певне переживання репрезентує саме цей об'єкт, а не якийсь інший.

З аналізу аргументів обох сторін та відповідей на критику Блока випливає, що ефективною стратегією щодо репрезентативного змісту свідомого стану буде визнання значущості оточуючого середовища нарівні з властивостями суб'єкту у визначенні цього змісту. Завдяки інтроспекції суб'єкт може усвідомлювати ту саму феноменальну властивість як таку, що належить йому, і об'єктові, який репрезентується. Тож, потрібно створити третій підхід, що об'єднає як екстерналізм, так і інтерналізм.

Список використаних джерел

1. Block, N., 2007. 'Inverted Earth', *Consciousness, Function, and Representation*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press, p.53–79.
2. Brentano, F., 1973. 'Psychology from empirical standpoint', [edited O. Kraus, English edition translated by A. C. Rancurello, D. B. Terrell, and L. L. McAlister], London: Routledge and Kegan Paul, 322 p.
3. Chalmers, D., 2004. 'The representational character of experience', *The Future for Philosophy*, [edited by B. Leiter], Oxford: Clarendon, p.153–181.
4. Crane, T., 2001. 'The Elements of Mind', Oxford: Oxford University Press, 200 p.
5. Harman, G., 1997. 'The Intrinsic Quality of Experience', *The Nature of Consciousness*, [edited by N. Block, O. Flanagan, G. Guzuldere], Cambridge, Massachusetts: MIT Press, p.31–52.
6. Horgan, T., Tienson, J., Graham, G., 2005. 'Phenomenal intentionality and the brain in a vat', *In The Externalist Challenge: New studies in cognition and intentionality*, [edited by R. Schantz], Berlin: De Gruyter, p.297–317.
7. Lycan, W., 1996. 'Consciousness and Experience', Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 231 p.
8. Putnam, H., 'Meaning and reference', *The Journal of Philosophy*, Vol.70, No.19, Seventieth Annual Meeting of the American Philosophical Association Eastern Division, (Nov.8, 1973), p.699–711.
9. Putnam, H., 1981. 'Brains in a vat', *Reason, truth and history*, Cambridge: Cambridge University Press, p.1–21.
10. Tye, M., 1995. 'Ten Problems of Consciousness: A Representational Theory of the Phenomenal Mind', Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 248 p.

Kryvitchenko O. O., PhD student, department of theoretical and practical philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), o.kryvitchenko@gmail.com

Representationalist explanation of phenomenal properties: internalist and exteriorist approaches

This is one of the classical problems of the philosophy of consciousness - the ratio of phenomenal and interactive properties of conscious states. The author turns to the solution of this problem in the framework of representationalism and defines its main differences from phenomenology (the term N. Block). Also, the author examines the main approaches of representationalists to the problem of the mental

content of an interactive act, namely internalism and externalism. It analyzes in detail the arguments of the internalists – T. Kerin, J. Thienson, T. Horgan, J. Grecham and D. Chalmers, and externalists – G. Patneum, M. Taya, G. Harman, as well as their answers to the inversion counterpart of the spectrum N. Block directed against representationalism in general.

The author concludes that, although internalists overcome critical remarks, they can not substantiate why these or other objects become objects of representation, which depends only on the subject. At the same time, radical externalism, defining the representation content exclusively in terms of the properties of external objects, can not convincingly refute the objections of critics. Therefore, it is necessary to create an approach in which representative content would be determined by the environment, along with the mental life of the subject.

Keywords: philosophy of mind, representationalism, internalism, externalism, mental representation, intentionality, qualia.

* * *

УДК 303.82:140

Дроботенко М. О.,

кандидат філософських наук, докторант кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди (Україна, Харків), Marushka85@i.ua

ДИДАКТИЧНІ АДАПТАЦІЇ ОСВІТНЬОЇ ГЕРОНТОЛОГІЇ

Розгляд теоретичного підґрунтя філософії для людей літнього віку не можливий без звернення до аналізу їх дидактичних адаптацій та практичних моделей їх реалізації. У статті розглядаються сучасні моделі організації «Університетів для людей похилого віку» та основні принципи їх діяльності. Окрім інституціоналізованих освітніх практик реалізації освіти для літніх людей здійснюється і через індивідуальні проекти та ініціативи. Практика реалізації цієї освітньої стратегії має значну історію, яка нині потребує переосмислення та оновлення відповідно до нових соціокультурних контекстів. Важливим є те, що здійснення освіти для людей літнього віку є відображенням та утіленням принципів міжпоколінної справедливості та міжпоколінного навчання. Реалізація освітньо-виховних та організаційних принципів критичної освітньої геронтології покликана сприяти підвищенню самосвідомості літніх людей щодо власної ролі в суспільстві і, отже, розблокуванню критичної уваги людей похилого віку.

Ключові слова: філософія освіти, трансформаційна освіта, критична освітня геронтологія, університети для людей похилого віку, міжпоколінна справедливість.

Протягом останніх двох десятиліть спостерігається постійне зростання інтересу до ролі освіти та навчання в більш пізньому житті. Термін «освітня геронтологія» стосується інтеграції інститутів та процесів освіти, пов'язаних із пізнанням старіння людини та потребами людей похилого віку. Розгляд теоретичного підґрунтя філософії для людей літнього віку не можливий без звернення до аналізу їх дидактичних адаптацій та практичних моделей їх реалізації. Кількість та різноманітність освітніх програм та курсів для людей похилого віку різко зросли за останні десятиліття за спонсорської підтримки широкого кола організацій. Серед таких організацій університети є ключовими постачальниками формальних освітніх можливостей для людей похилого віку. «Університет для людей похилого віку» (Університет «третього» віку /University of the Third Age) є однією з найбільш успішних організацій у наданні можливостей для навчання літніх людей. Ці університети можуть бути визначені як соціокультурні центри, де літні люди здобувають нові знання про значущі проблеми або підтверджують знання, яке вони вже володіють. Визначення «третього віку» виникло у результаті численних суперечок, але по суті стосується дорослих (у віці більш–менш 50–75 років), чий повсякденні життя більше не пов'язані з обов'язками регулярного працевлаштування та / або

створення сім'ї [19]. З моменту свого створення у 1972 р. такі навчальні центри тепер функціонують на всіх п'яти континентах та надають навчальні послуги мільйонам пенсіонерів. Численні дослідження висвітлили соціальні переваги цих університетів, та їхню роль у забезпеченні дорослих людей старшого віку до оптимальних рівнів активного та успішного старіння [12]. Ці навчальні заклади допомагають людям похилого віку залишатися інтегрованими у суспільство та формувати власне соціальне середовище, сприяючи їх інтелектуальному потенціалу та духовному розвитку. Феномен «Університету «третього» віку» народився від ідей П'єра Велласа, який визнав об'єднану життєву силу та довголіття багатьох людей похилого віку у Франції та вважав, що університети повинні сприяти поєднанню інструкцій для людей похилого віку та геронтологічних досліджень, які покращують життя літніх людей [17]. Цей освітній проект передбачав досягнення наступних цілей: підвищення якості життя літніх людей, реалізація постійної освітньої програми для людей похилого віку та молодих людей, координація програм геронтологічних досліджень та реалізація навчальних програм з геронтології. Перший «Університет» у Тулузі був відкритий для будь-якої особи пенсійного віку, яка була готова заповнити форму на зарахування та сплатити номінальну плату. Навчальні заходи були заплановані на денні години, 5 днів на тиждень, протягом 8 чи 9 місяців. Програма виявилася настільки успішною, що інші групи були створені дуже швидко в інших частинах Франції та європейських франкомовних країнах. Усі «Університети», що розвивалися 1970–х років мали університетську приналежність, використовували ресурси інституціоналізованої освітньої системи, у тому числі, послуги викладачів факультету як викладачів, які розробляли навчальні програми з урахуванням потреб та інтересів літніх людей, таких як медичні і соціальні проблеми старіння. Як уже зазначалося, у цій моделі вчителі, як правило, є регулярними факультетами вищої освіти, а методологія навчання є більш орієнтованою на лекції. Інструктор може бути одним із ключових компонентів досвіду навчання для людей похилого віку та може бути навіть більш важливим, ніж зміст, який викладається. Інструктори повинні бути ентузіастами та освіченими, зрозумілими та простими, а також поважати знання та досвід своїх студентів. За словами старших школярів, інструктор з цими якостями стає важливим мотиватором для відвідування уроків та насолоджуватися навчальним досвідом.

У 1979 році вчителі старшої вікової групи з Англії видали навчальний маніфест, який покликаний був стати основою британського руху «Університетів для людей похилого віку». У ньому було заявлено, що мета «Університетів» полягає у тому, щоб замінити образ «старших» як істинно мудрий або залежний на концепт «літній» як щодо учителів, так і щодо учнів [16]. Перший навчальний заклад такого спрямування в Англії був створений у Кембриджі у липні 1981 року. На відміну від французького досвіду, Кембриджський «Університет» відкинув ідею підготовлених курсів для більш–менш пасивного сприйняття та вимагав інтелектуальної демократії, де не було б різниці між вчителями та студентами. Ласлетт стверджував, що цей маніфест визначив, щоб учасники навчального процесу

прийняли на себе зобов'язання навчатися та допомагати у цьому іншим: «ті, хто навчає, також повинні вчитися, а ті, хто вчиться, також повинні навчати» [14, с. 228]. Британська модель «Університету для літніх людей» відома своїм підходом до самодопомоги, який сприяє «рівному» стилю навчання: «рідкісна та провокаційна модель навчання, в якій зранку людина може навчати клас своїх однолітків, і у той же день мати одного зі своїх «студентів» за вчителя» [6, с. 853]. В англійській моделі (за якою йдуть інші англомовні країни, такі як Австралія або Південна Африка) ініціатива організації та навчання належить самим старшим учням. Це втілює традицію волонтерства та взаємодопомоги. Нині поруч з британською та французькою моделями організації аналогічних навчальних закладів можна знайти інші гібридні утворення: (а) китайська модель, пов'язана з підтримкою та розвитком громадянства, культурною консолідацією та філософським віддзеркаленням, підтриманням і розвитком тілесної гармонії; (б) французькомовна модель Північної Америки, яка має тісний зв'язок з університетом, з класами та лекціями, наданими викладачами університету та викладачами поза його межами, але де повсякденне управління цією діяльністю знаходиться у руках учнів; і (с) південноамериканська модель, яка, незважаючи на те, що вона дуже близька до французької моделі, орієнтована на найбільш вразливу та знедолену частину населення старшого віку [15].

Незалежно від форми організації діяльність усіх «Університетів» спрямовані на виховання і дозвілля людей літнього віку, щоб сприяти новому освітньому досвіду. Університети відіграють значну соціальну роль у наданні допомоги самотнім літнім людям у ресоціалізації себе у суспільстві, створюючи можливості для стимулювання та використання вільного часу, який раніше характеризувався як бездіяльність. Вони також розвивають високі і прогресивне захоплення життям, збільшують соціальну інтеграцію та гармонію людей похилого віку у суспільстві. Ці освітні осередки спрямовані на вирішення духовних потреб людей похилого віку, а також надання їм можливості координувати культурну діяльність, і таким чином, зробити їхнє життя більш значущим.

В основу діяльності «Університетів» покладено поняття «позитивного старіння». Йдеться про старіння, яке приймає реалії генетично керованого біомолекулярного процесу, який призводить до смерті, але з перспективою досягнення здорового старіння через модифікацію способу життя [1]. Це означає сприйняття нових умов, пов'язаних з цим етапом життя та забезпечує протидію негативним стереотипам людей похилого віку. Таким чином, освіта в подальшому житті сприймається як «інтелектуальний біг підтюпцем» (intellectual jogging), де психічні м'язи тренуються, щоб не зазнати атрофії [16]. Тим не менш, не можна недооцінювати темну сторону «позитивного старіння», що впливає з політики безперервного навчання [2]. У навчальних умовах позитивне старіння діє у межах моделі «індивідуальної патології», яка вказує на те, що старші люди виявляються обмеженими через втрату сімейних та службових обов'язків. Позитивне старіння не помічає, як унікальні передумови та обставини для подальшого життя (соціальний клас, стать та вікова

дискримінація), надають величезний вплив на мотивацію та здатність брати участь у навчальних заходах. Ця концепція унеможливує розглянути різноманітність пізнього життя на основі соціальних та культурних уподобань. Вона не враховує, що частина літніх людей не може, або не хоче приймати на себе ініціативи «зайнятості». До прикладу, Вітнал [20] стверджувала, що, хоча критична геронтологія займається практичними проблемами, оскільки ми просто не можемо припустити, що ті, хто виховує людей похилого віку, не обмежені ідеологічними переконаннями, критичне вчення також ризикує замінити частковий погляд на людський досвід, оскільки сама емансипація може стати новою формою гноблення.

Ключовим мотивом, що лежить в основі критичних досліджень у пізньому навчанні, є усвідомлення того, що функціоналістична традиція, яка визначає пріоритетність адаптації людей похилого віку до перехідного соціального стану, часто не допомагає маргіналізованим верствам населення. Неолібералістичні ідеології на подальше життя спираються на аргумент того, що західні економіки досягли «кінця організованого капіталізму» [13], де самоідентичність стала «рефлексивно організованою працею» [4]. Згідно з цією точкою зору, самоідентифікація виникає як «рефлексивний проект», побудований навколо розвитку узгоджених, але постійно переглядуваних біографічних нарративів. Ряд геронтологів, особливо тих, хто симпатизує постмодерним обгрунтуванням, вважає наслідки цих змін позитивними для життя людей похилого віку [8]. Проте, як зауважив З. Бауман підкреслював, як у пізньота постмодерній ситуації люди «страждають, можна сказати, від хронічної відсутності ресурсів, з якими вони могли б побудувати справді міцну і довговічну ідентичність, якір, і зупинити її від дрейфування» [3, с. 26]. Трансформаційні експерименти у пізньому навчанні наврядчи можуть незмінити соціальне становище, у якому перебувають літні люди. Такі пропозиції висуваються лише як можлива платформа для змін. Так, М. Формоза пропонує трансформаційне обгрунтування практики Університетів «третього віку» на основі цінностей соціальної справедливості, соціального вирівнювання та соціальної згуртованості [10]. На його думку, сучасний етап розвитку та функціонування «Університетів для людей літнього віку» характеризується як режим самотогливання [11]. Це викликано ставленням до новітніх технологій та використання перспектив дистанційного онлайн навчання, а також нечутливістю до зростаючого багатокультурного характеру освітніх центрів, різних очікувань літніх людей (починаючи від управлінських питань до змісту курсів); відсутністю рефлексії щодо соціально-психологічного характеру дорослого старіння, що характеризується постійними взаємовпливами між структурними та суб'єктивними світами. Відтак, ідея трансформаційної освіти була обрана за найбільш доцільну, оскільки замість того, щоб просто дати людям можливість адаптуватися та реінтегруватися в існуючу систему, трансформаційна освіта прагне надати групам можливості протистояти несправедливому та гнітючому режиму з метою його зміни. «Я щиро вірю, що трансформаційна освіта є кроком у правильному напрямку, щоб почати розбирати ті гнітючі та дискримінаційні умови, які служать

дегуманізації людей похилого віку» [10, с. 213]. Позаяк, трансформаційна освіта містить у собі сильну орієнтацію на соціальну справедливість, її мета полягає у тому, щоб стимулювати фундаментальний зміст вірувань і цінностей людей, що передбачає боротьбу за свободу, демократію та справедливість. Пізніє життя не застраховане від одомашнення та гегемонічної політики, яка прагне підкорити «гуманістичний» та «емансипаційний» потенціал літніх людей. На думку М. Формоза, навчальна діяльність «Університетів старшого віку» повинна бути спрямована на допомогу дорослим людям отримати владу над їхнім життям. Швидше за все, це повинно викликати почуття контролю, виступаючи каталізатором індивідуального і соціального розширення прав і можливостей. Трансформаційна програма може бути поєднана з функціональним обґрунтуванням, особливо щодо навчальних програм профілактики та управління здоров'ям. Як зазначає Джексон (2006), зв'язки між тілесним досвідом, емоціями, навчанням та пізнанням відрізняються залежно від статі, віку та інших відмінностей. Здоров'я у подальшому житті ніколи не можна усвідомити поза соціальним, культурним та колективним досвідом. Дійсно, дослідження показують, що активне залучення людей похилого віку до власного медичного обслуговування шляхом групового консультування та використання навичок вирішення проблем сприяє більш високому рівню можливостей у пізнішому житті [5]. Одним з основних напрямків поєднання трансформаційних та функціоналістських завдань, безсумнівно, є медична грамотність – здатність отримувати, обробляти та розуміти основну інформацію про здоров'я та послуги, необхідні для забезпечення належного здоров'я. Орієнтована на стурбованість тим, що значна частина людей похилого віку володіє нижчими за основний рівень грамотності в галузі охорони здоров'я, метою програм медичної грамотності є об'єднання навчальних та виховних елементів у такий спосіб, щоб підвищити здатність людей похилого віку до доступу, розуміння, оцінки, та передачі інформації про здоров'я.

Стверджується, що трансформаційна освіта ризикує замінити частковий погляд на людський досвід, оскільки емансипація може стати новою формою гніту, новим ідеологічним обмеженням. Трансформаційна освіта ніколи не йде за підходом «зверху донизу», відкидає як авторитарну, так і нестандартну практику, і, в кінцевому підсумку, є результатом демократичної практики навчання між вчителями та учнями. Щоб трансформаційна освіта була успішною у пізнішому житті, вчителі повинні спочатку поринути в світовідчуття дорослих людей, а отже, вести переговори з учнями про навчальний план та цілі процесу навчання. Існування структур пригноблення – з точки зору класу, статі, вікової раси, етнічної приналежності, сексуальності та здатності / інвалідності – є для всіх, щоб побачити, а іноді навіть досвідченим на особистій основі.

У трансформаційній освіті основним завданням є розвивати солідарність один з одним. Одна з перешкод полягає у тому, що, хоча для людей похилого віку є великий потенціал для соціальних змін, це компенсується девальвацією літніх людей самими літніми людьми. У постіндустріальних суспільствах це прославляння молоді, як на прикладі публічної реклами, яка акцентує

молодість і красу, а літні люди визначають як інші. У зв'язку з цим, варто зауважити, що розробка стратегій та освітніх програм освіти для людей літнього віку є утіленням принципу міжпоколінної справедливості. Адже у такий спосіб забезпечується міжпоколінна освітня взаємодія. Віддається перевага координації освітніх заходів, що пов'язують людей похилого віку з дітьми, підлітками, людьми середнього віку, однолітками. Міжпоколінне навчання можна зрозуміти, як ініціативи, що підвищують рівень співпраці, взаємодії або обміну між будь-якими двома поколіннями та передбачають обмін навичками, знаннями та досвідом. Таке навчання сприяє гармонії серед поколінь, заохочуючи молодих та старших громадян до подолання будь-яких упереджень, щодо один одного. Серед інших позитивних наслідків реалізації такого принципу можна відмітити збільшення соціального капіталу, стимулювання активного громадянства та соціальної діяльності, заохочення міжгалузевої праці, обміну суспільними та професійними ресурсами між поколіннями, вирішення соціальних проблем між поколіннями та підтримка навчання протягом усього життя та навчання в усьому світі. Міжпоколінна навчальна діяльність може варіюватися від навчальних програм для батьків–внуків до книжкових клубів, спільної роботи та фільмів для непов'язаних родинними зв'язками учнів.

Філософія освіти для людей літнього віку покликана допомогти учням сприймати соціальні, політичні та економічні протиріччя, які характеризують пізню сучасність. Для цього освітня програма конструюється на основі генеративних тем, які потім кодифікуються в мотиви, з якими старші учні можуть ототожнювати. Ключовими стратегіями навчання та виховання є реалізація діалогу та проблемне навчання. Хоча «діалог» вимагає проблемної конформації того самого знання в його беззаперечних відносинах з конкретною реальністю, в якій воно утворилося, проблема–постановка передбачає постійне розкриття реальності та революційної майбутності. Важливим ресурсом для реалізації освітньої програми для людей похилого віку є використання переваг електронного навчання, адже таким чином забезпечується доступ до освітніх ресурсів тієї частини літніх людей, які позбавлені можливостей інших форм участі. Використання інтерактивних інструментів, починаючи від блогів, онлайн–журналів, до віртуальних баз даних зображень, надає безмежні можливості для інтерактивних та широкомасштабних форм навчання дорослих, забезпечуючи поміж неформальне навчання.

Філософський, або більш ширше світоглядний компонент освітньої програми для осіб літнього віку ураховує попередній освітній та життєвий досвід. Теми, обрані для обговорення торкаються психологічних та соціальних проблем. Найбільш важливим є концентрація уваги на емоційних питаннях виходу на пенсію, починаючи від особистих навичок самосвідомості, саморегуляції та самомотивації, до соціальних навичок емпатії та налагодження контактів.

Окрім інституалізованих освітніх практик реалізації освіти для літніх людей здійснюється і через індивідуальні проекти та ініціативи. Так, теоретичні засновки критичної освітньої геронтології апробовувалися Формоза під час реалізації дослідницького проекту на втілення

спеціальної навчальної програми для людей літнього віку селища Дінглі на західному узбережжі Мальти. Навчальна програма називалася «Вікові товариства: справа Дінглі» [9]. Дослідницький проект задумувався для оцінки потенціалу критичної педагогічної структури з метою розробки навчальної програми, відповідної аналітичним принципам критичної геронтології. Він передбачав експериментальну діагностику основних тез критичної освітньої геронтології. Збір даних відбувався за допомогою напівструктурованих інтерв'ю з усіма учасниками.

Критична геронтологія розглядає навчальний план як потужний ідеологічний інструмент. Хоча основна освітня геронтологія визначає «навчальну програму» як набір курсів, що складають програму навчання, як і зміст цих наборів курсів, критична геронтологія йде на крок далі, включивши приховані та ідеологічні конструкції навчальних програм. Критична геронтологія слідує за феміністичною педагогікою, розглядаючи «навчальні програми» як «оскаржувані, складні та багатовимірні» простори, які «пропонують часткові та відібрані знання та служать інтересам окремих і конкуруючих груп» [7, с. 166].

Перша сесія навчальної програми передбачала попередню зустріч, конструювання навчального плану. Це пов'язано з тим, що критична геронтологія може відбуватися лише через узгоджений навчальний план між учнями та вчителями, що уможливило визначення очікуваних навчальних досягнень, щоб учні та викладачі могли разом об'єднувати нові можливості знань. Навчальний план був відкритим до змін і пропозицій, що надавалися самими учнями, що уможливило формування відчуття нових можливостей, відкритого, творчого та потенційно трансформативного простору. У цьому вбачається важливе досягнення проекту, адже, як пише Петчер, більшість навчальних програм є гендерними та класифікованими... [17]. Ці програми міцно кореняться в елітарних/чоловічих програмах, розроблених професійними організаціями, які зазвичай використовуються в традиційних умовах університету [10].

В основі критичної геронтологічної структури лежить зв'язок «рефлексія–дія». Навчання відбувалося у різноманітних форматах. Заняття були побудовані за різними цінностями та гуманістичними принципами, завдяки чому утілювався діалогічний підхід до освітнього процесу. Це було дуже корисним для старших учнів, які звикли до монологічних форм освітньої практики. Заняття передбачало виступи доповідачів, які зверталися до своїх однолітків з власними пропозиціями, що сприяло ознайомленню учасників з ідеєю, що розподіл ролей «учитель» і «учень» є розмитим. Це посилювало не тільки когнітивні навички, а й навички публічного спілкування. Поєднання формального стилю навчання з певним рівнем гумору дозволило учням говорити більш–менш неформальною мовою, отже, використовуючи їх справжні культурні цінності. Тому обговорення не заважало використанню розроблених кодів мов. Навпаки, навчальні заняття базувалися на реальних думках учнів щодо «вікових товариств», проблем, з якими вони стикаються, і можливих шляхів подолання перешкод. Під впливом різноманітної літератури з питань критичної геронтології, М. Формоза

обрав методологічним підґрунтям для організації навчального процесу стратегії «групового навчання» та «відкритого навчання». Вони забезпечили можливість учням літнього віку самостійно управляти навчанням, у той же час втілюючи в життя демократичну практику.

У багатьох випадках зусилля дослідника спрямовувалися на те, щоб допомогти учням враховувати ширші соціально–економічні та політичні реалії. Ускладнення полягало у тому, люди літнього віку звикли сприймати роль студентів як «пасивну», внаслідок чого їм важко вдаватися до критичного відображення. Ще однією перешкодою є закріплені у свідомості людей численні містифікації та міфологем щодо соціального, політичного життя та власної особистості (як от, «люди отримують той тип суспільства, який вони заслуговують; вони обирають політиків, які несуть відповідальність за політику, і тому марно скаржитися»). Роль критичного педагога полягає у прямому озброєнні проти диспозицій, захожуваних масовою культурою та політикою.

Як підсумовує учений результати своєї діяльності, «учні не радикально змінювали своє життя словами, і лише «радикальні» зміни, які спостерігались, були «особистого» характеру» Реалізація навчальної програми уможливила для людей літнього віку практикуватися у критичному відображенні.

Проект М. Формоза не слід тлумачити як спробу створення нових видів інструментальних знань з критичної геронтології, але лише як зусилля, спрямовані на те, щоб краще зрозуміти практичні аспекти, які виявляються у процесі виконання критичної програми навчання. Проте, обіцянка критичної геронтології спрямувати людей похилого віку від «рефлексії» до «дій», здається більш проблематичною і складною для досягнення на практиці.

Робота з старшими учнями пов'язана з низкою викликів для інструкторів, і особливо для викладачів, які звикли до молодших студентів університету. По–перше, старіння пов'язане з змінами у фізичних і когнітивних здібностях, які можуть зробити навчання в подальшому житті більш важким, ніж навчання в молодому віці. По–друге, причини для навчання у старшому віці не пов'язані з сертифікацією або інструментальною цінністю того, що вивчається, але до виражених мотивів, таких як когнітивний інтерес до предмету, інтелектуальне цікавість, особистісний ріст і задоволення від процесу навчання. Це також може пояснити, чому старші студенти, напевно, віддають перевагу безконтрольній навчальній середовищу, без призначень, тестів або обов'язкових оцінок. Нарешті, крім цих когнітивних і мотиваційних тенденцій, різноманітність – це головна проблема, з якою стикаються вчителі старших школярів. Викладачам доводиться мати справу з широким спектром освітніх знань, досвіду та навчальних здібностей, які були сформовані протягом шести, семи чи восьми десятиліть життєвого досвіду. Ці характеристики указують на більш базову проблему, пов'язану з неоднозначною місією вчителя.

Навчальні заняття з людьми старшого віку є менш лекторськими та більш діалогічними та практично орієнтованими. Роль професорів старших школярів полягає не у тому, щоб навчати і завершувати програму, а виявляти та виконувати потреби учнів щодо тем курсу та організувати клас навколо цих потреб. Це також може

означати, що вчителі повинні видалити або спростити певний зміст. Вчитель намагається пов'язати відповідні теми у навчальному курсі з інтересами та життєвим досвідом старших школярів. Їх роль полягає в організації участі та провідному обговоренні важливих питань. Ці зміни роблять зв'язки між вчителем та учнями менш ієрархічними і дозволяють студентам розділити частину контролю в процесі навчання. У цьому виді навчання вчитель та учень розглядаються як рівноправні експерти; і вчителі є учасниками групи рівних, а не лідерами з групою прихильників.

Таким чином, освіта для людей літнього віку є важливим напрямком розвитку сучасної філософії освіти. Практика реалізації цієї освітньої стратегії має значну історію, яка нині потребує переосмислення та оновлення відповідно до нових соціокультурних контекстів. Важливим є те, що здійснення освіти для людей літнього віку є відображенням та утілення принципів міжпоколінної справедливості та міжпоколінного навчання. Філософія освіти для людей літнього віку покликана допомогти учням сприймати соціальні, політичні та економічні протиріччя, які характеризують пізню сучасність. Старіння характеризується як конфліктна онтологія. Урахування контекстів останнього спонукає розглядати освітню геронтологію у контексті глобальних соціальних та політичних рухів, критичної та трансформативної освіти. Реалізація освітньо-виховних та організаційних принципів критичної освітньої геронтології покликана сприяти підвищенню самосвідомості літніх людей щодо власної ролі в суспільстві і, отже, розблокуванню критичної уяви людей похилого віку. Важливе місце у навчальному процесі серед людей похилого віку займає характер соціальних відносин, побудованих на повазі, соціальній інтеграції.

Список використаних джерел

- Andrews, G., 2002. 'Valencia forum: A meeting of gerontological researchers, educators and employees providing an international plan', Retrieved July 21, 2004, from <http://www.valenciaforum.com/una.html>
- Asquith, N., 2009. 'Positive ageing, neoliberalism and Australian sociology', *Journal of Sociology*, V.45, p.255–269; Slowey, M., 2008. 'Age is just a number? Rethinking learning over the life course', *Ageing Horizons*, V.8, p.22–30.
- Bauman, Z., 1996. 'Post modernity and its discontents', Oxford, UK: Blackwell.
- Beck, U., 1992. 'Risk society: Towards a new modernity', London, England: SAGE.
- Beckingham, A.C., & Watt, S., 1995. 'Daring to grow old: lessons on healthy aging and empowerment', *Educational Gerontology*, V.21, p.479–495; Ma, S.S.Y., & Chi, I., 1995. 'Health counselling for older people in New York', *Educational Gerontology*, V.21, p.515–528.
- Brady, E.M., Holt, S., & Welt, B., 2003. 'Lessons on healthy aging and empowerment', V.29, p.851–868.
- Burke, P.J. and Jackson, S., 2007. 'Reconceptualising lifelong learning: Feminist interventions', London: Routledge.
- Featherston, M., & Hepworth, M., 1989. 'Ageing and old age: Reflections on the postmodern life course', In B. Bytheway, T. Keil, P. Allait, & A. Bryman (Eds.), *Becoming and being old*, London, England: SAGE, p.143–157; Gilleard, C., & Higgs, P., 2000. 'Cultures of ageing: Self, citizen and the body. Upper Saddle River', NJ: Prentice Hall; Gilleard, C., & Higgs, P., 2006. 'Departing the margins: Social class and later life in a second modernity', *Journal of Sociology*, V.42, p.219–241.
- Formosa, M., 2012. 'Critical Geragogy: Situating Theory in Practice', *Journal of contemporary educational studies*, Vol.5, p.36–54.
- Formosa, M., 2011. 'Universities of the Third Age: A Rationale for Transformative Education in Later Life', *Journal of Transformative Education*, V.8 (3), p.197–219.
- Formosa, M., 2009. 'Renewing Universities of the Third Age: Challenges and visions for the future', *Recerca*, V.9, p.171–196.
- Huang, C., 2005. 'The development of a University of the Third Age in Taiwan: An interpretive perspective', *Educational Gerontology*, V.31, p.503–519; Lemieux, A., 1995. 'The University of the Third Age: The role of senior citizens', *Educational Gerontology*, V.21, p.337–344; Swindell, R., 1999. 'New directions, opportunities and challenges for New Zealand U3As', *New Zealand Journal of Adult Learning*, V.27, p.41–57; Yenerall, J., 2003. 'Educating an aging society: The University of the Third Age in Finland', *Educational Gerontology*, V.29, p.703–716.
- Lash, S., & Urry, J., 1987. 'The end of organized capitalism', Cambridge, MA: Policy.
- Laslett, P., 1996. 'A fresh map of life: The emergence of the third age', (2nd ed), London, England: Macmillan.
- Levesque, J.L., 2009. 'What kinds of futures for U3As?', Retrieved, July 21, from <http://www.aiuta.org/documents/workshopfederici.pdf>
- Midwinter, E., 1984. 'Universities of the Third Age: English version', In E. Midwinter (Ed.), *Mutual aid universities*, Beckenham, Kent: Croom Helm, p.3–19.
- Paechter, C., 2004. 'The gendered curriculum', In: H. Claire (ed.), *Gender in education*, London: ATL, p.3–19.
- Philibert, M., 1984. 'Contemplating the development of the Universities of the Third Age', In E. Midwinter (Ed.), *Mutual aid universities*, Beckenham, Kent: Croom Helm, p.51–60; Radcliffe, D., 1984. 'The international perspective for U3A', In E. Midwinter (Ed.), *Mutual aid universities*, Beckenham, Kent: Croom Helm, p.61–71; Vellas, P., 1997. 'Genesis and aims of the Universities of the Third Age', *European Network Bulletin*, V.1, p.9–12.
- Weiss, R.S., & Bass, S.A., 2002. 'Introduction', In R. S. Weiss, & S. A. Bass (Eds.), *Challenges of the third age: Mean in gand purpose in later life*. – New York, NY: Oxford University Press, p.3–12.
- Withnall, A., 2010. *Improving learning in later life*, London, England: Routledge.

Drobotenko M. O., Ph.D. candidate, doctoral student of department of philosophy at H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Ukraine, Kharkiv), Marushka85@i.ua

Didactic adaptation of educational gerontology

Studying of the theoretical basis of philosophy for elderly people is not possible without analysis of their didactic adaptations and practical models of their implementation. The article deals with the modern models of the foundation of «Universities for elderly people» and the basic principles of their activities. In addition to institutionalized educational practices, the implementation of education for the elderly is also carried out through individual projects and initiatives. The implementation of this educational strategy has a significant history, which now needs to be reconsidered and updated according to the new socio-cultural contexts. It is important that the implementation of education for the elderly is a reflection and implementation of the principles of inter-generational justice and inter-generational learning. The implementation of educational, educational and organizational principles of critical educational gerontology is intended to promote self-awareness of the elderly about their own role in society and, consequently, unblocking the critical imagine of elderly people.

Keywords: philosophy of education, transformational education, critical educational gerontology, universities for the elderly, inter-generational justice.

УДК 37.014.3(477)

Парфьонова О. І.,
директор, ТОВ «Київ Сіті Консалтінг»
(Україна, Київ), AP9662212@gmail.com

ДЕРЖАВНА ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Актуальність дослідження полягає в тому, що у роботі досліджується теоретичні аспекти сутності державної освітньої політики та висвітлюються актуальні питання її теорії, змісту та методології, осмислюються суспільно-політичні основи й розкриваються шляхи вдосконалення практики державної політики. Короткий аналіз доповіді «Безпекові виміри освітньої політики: світовий досвід і українські реалії»

доводить необхідність акцентувати увагу на тому, що в умовах протистояння зовнішньому ворогу, освітня політика України має ґрунтуватись на засадах: «утвердження української державницької свідомості й ідеології (передусім поміж учнівської й студентської молоді та в учительсько-викладацькому середовищі, яке разом із впливом засобів масової інформації відіграє важливу роль у формуванні думок широкого загалу). Це потребує особливого акценту на викладанні предметів гуманітарного циклу, у т.ч. вдосконалення навчальних програм з української мови та літератури, вітчизняної та європейської історії, суспільствознавства, запровадження елементів сучасної медіаосвіти в чинні навчальні курси» [1, с. 36].

Постановка проблеми: дослідити питання державної політики, її теорії, змісту та методології, осмислення науковцями та суспільно-політичним дискурсом, проаналізувати сучасний етап впровадження освітньої політики на всіх рівнях, як сфери взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів у межах використання інститутів публічної влади задля реалізації суспільно-значущих інтересів і потреб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти та актуальні питання державної політики висвітлюються у працях таких науковців як В. Базилюк, Т. Бойченко, К. Ващенко, Ю. Ковбасюк, Забродська, Ю. Сурмін, В. Швидун.

Постановка завдання: проаналізувати та узагальнити поняття освітньої політики, визначити зв'язок національної безпеки та стан системи освіти, необхідності впровадження у країні української освітньої політики, в умовах протистояння зовнішньому ворогу.

Виклад основного матеріалу. Реформа децентралізації в Україні передбачає передачу ресурсів та повноважень від центральних органів влади – місцевим. Освіта є одним з найбільших сегментів з наданням публічних послуг, якими користується будь-яка громада. Уряд України визнає реформу освіти пріоритетною галуззю, усвідомлюючи в майбутньому віддачу від інвестицій в найдорожчий капітал – людину. Саме впровадження послідовної освітньої політики на всіх рівнях влади, є безумовною запорукою розвитку громади. Саме від освітньої політики країни залежить її майбутнє, адже ні у кого не викликають сумніву тези про визнання освіти стратегічним ресурсом із забезпечення національних інтересів, зміцнення позиції у світовому ландшафті та збереження цілісності кордонів. Відсутність послідовної і системної україноцентричної освітньої політики може призвести до тяжких наслідків для державності України.

Висновки. З процесом децентралізації пов'язана докорінна перебудова вертикалі влади, сама реформа передбачає передачу більших повноважень і ресурсів на рівень територіальних громад і має основний вплив на політичну, адміністративну, фінансову та інші сфери, в тому числі і освітню. Але, державна освітня політика є запорукою територіальної цілісності країни, її економічного розвитку незалежності, та має відповідати на всіх рівнях влади основним принципам та засадам, закладених у нове освітнє законодавство.

Ключові слова: освітня політика, державна освітня політика, державність, незалежність, пріоритет, національна оборона.

Сьогодні, як ніколи, надважливим є усвідомлення питання ролі державної освітньої політики задля безпеки та національної цілісності України, оскільки, як відомо, саме освіта є фундаментом ціннісного контенту та формуванням інтелектуального капіталу нації. 28 вересня 2017 року Міністерство освіти і науки разом з організацією «Save the Children», Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) та Освітнім кластером провели круглий стіл на тему: «Декларація про безпеку шкіл: як захистити право на освіту в умовах збройного конфлікту».

«Ми зможемо уникнути майбутніх конфліктів, якщо будемо виховувати своїх дітей у дружньому та безпечному середовищі, адже школа – це місце, де починається їх майбутнє. Приєднання до Декларації, свідчить про розуміння того, що школи є цивільними об'єктами, і їх не слід атакувати або використовувати у військових цілях. Ми впевнені, що цей підхід може врятувати життя багатьох дітей під час конфлікту», – підкреслив Микеле Чечере, Голова представництва міжнародної неурядової організації Save the Children International в Україні [2].

Тема дослідження пов'язана із визначенням у Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року», яка була схвалена Кабінетом Міністрів України від 14 грудня 2016 року [3] що держава усвідомлює необхідність

докорінних змін у загальній середній освіті, та шляхом реформування та послідовності дій та етапів, очікуваними результатами мають стати:

- поліпшенню якості загальної середньої освіти в цілому;
- подоланню територіальних відмінностей у якості загальної середньої освіти;
- забезпеченню престижності професійної освіти;
- поліпшенню якості вищої освіти за рахунок якісної підготовки у школах і кращого конкурсного відбору абітурієнтів.

В ЗУ «Про освіту» [4], який було прийнято 5 вересня 2017 року у статті 5 «Державна політика у сфері освіти» та статті дано визначення що освіта є пріоритетною галуззю держави. Основний закон про освіту визначає коло суб'єктів державної освітньої політики, якими в Україні є: Верховна Рада України, а реалізують Кабінет Міністрів України, центральний орган виконавчої влади і сфери освіти і науки, інші центральні органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування.

Необхідно відмітити, що процес децентралізації значною мірою впливає на роль такого суб'єкту освітньої політики як громада. На державному сайті «Децентралізація», у розділі освіта зазначено: «процесі децентралізації та модернізації освіти зростає вплив місцевих громад на формування локальної освітньої політики, з урахуванням місцевих культурних особливостей та особливостей ринку праці, на основі державної освітньої політики. Належна організація функціонування закладів освіти та ефективне управління закладами освіти на місцях є головним чинником успіху реформ та отримання громадянами якісних освітніх послуг» [5].

У підручнику «Державна політика» Національної академії державного управління, за редакційною колегією Ю. Ковбасюк, К. Ващенко та Ю. Сурмін [6] висвітлюються актуальні питання державної політики, її теорії, змісту та методології, осмислюються суспільно-політичні основи і розкриваються шляхи вдосконалення практики державної політики. Термін політика, визначено, як середовище взаємодії між різними соціальними групами, партіями, націями, державною владою, і населенням, громадянами та їх об'єднаннями. Автори підручника абсолютно чітко визначили семантику наукового терміну «політика», яке відповідає двом різним поняттям, надаючи такі типові приклади тлумачення: 1) політика (politics) – це «сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів з приводу використання інститутів публічної влади для реалізації своїх суспільно значущих інтересів і потреб». Політику в цьому розумінні вивчають і аналізують переважно політологи; 2) політика (policy) взагалі – це план, курс дій або «напрямок дій, прийнятний і дотримуваний владою, керівником, політичною партією тощо». Саме в такому розумінні вживається слово «політика», коли йдеться про державну політику та про її напрями (зовнішня, внутрішня, економічна, соціальна), саме політика як курс дій є предметом аналізу політики [6, с. 7]. У підручнику дано визначення терміну «державна політика», яке автори вбачають, слід розуміти як «сукупність ціннісних цілей, державно-управлінських заходів, рішень і дій, порядок реалізації державно-політичних рішень (поставлених державною

владою цілей) і системи державного управління розвитком країни» [6, с. 8].

У статті Вікторії Швидун «Поняття та сутність категорій «державна освітня політика» [7] здійснено поліаспективний аналіз поняття «державна освітня політика в контексті подальшої модернізації системи освіти в цілому та визначення напрямів її трансформування в системі післядипломної освіти зокрема. Автором було проаналізовано різні трактування поняття «державна освітня політика» дослідників, які представляють сучасну теоретичну, наукову базу з цього питання. Так, зазначає В. Швидун, В. Полонський дає таке визначення поняттю: «державна освітня політика – це політика пріоритетності питань освіти, недопущення створення й діяльності політичних організацій та релігійних рухів у державних та муніципальних освітніх закладах, органах управління. Організаційною основою державної освітньої політики є програми розвитку освіти, що приймаються найвищим органом законодавчої влади». У статті наведено визначення В. Кукліна та С. Беякова, які визначають державну освітню політику як: «освітня політика – складова частина політики держави, сукупність ідей, цілей і завдань, практичних заходів розвитку освіти».

У науковому посібнику «Аналіз освітньої політики: теорія і практика управління на місцевому рівні» авт. кол.: В. Г. Базілюк, Т. С. Бойченко, Л. М. Забродська та інші [8] зазначено, що сьогодні, наукової літератури з проблематики освітньої політики багато, література різнопланова і охоплює широке коло філософських і політичних проблем освіти та управління нею. У посібнику автори відмічають, що загальноцивілізаційний, ціннісний вимір освіти як складного і багатоманітного соціального явища – розглядається в працях дослідників політичної філософії, політичної науки, політичної соціології, соціальної філософії, філософії освіти, соціології освіти та педагогічної науки, кожна з яких має свій аспект і специфіку дослідження. Питання освітньої політики є об'єктом уваги цілого ряду науково-дослідних інститутів у системі Національної академії наук України. Насамперед, це Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України. Крім того, політико-освітня проблематика вивчається науковцями ряду науково-дослідних та галузевих інститутів:

- Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України;
- Національної академії державного управління при Президентові України;
- Національного університету «Києво-Могилянська академія»;
- Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова та ін. [8, с. 67–68].

Розглядаючи суб'єктів освітньої політики, варто звернути уваги на визначення, яке подано у науковому посібнику «Аналіз освітньої політики: теорія і практика управління на місцевому рівні» [8, с. 68–71]. Так, автори зазначають, що на державному рівні – суб'єктом державної освітньої політики виступає держава як політична організація, оскільки саме держава є джерелом правових норм, що регулюють життя суспільства. Також суб'єктом освітньої політики можуть бути організація,

які за певних умов залучають до діяльності в сфері ОП, приміром, професійна спілка вчителів, або асоціація директорів шкіл, або батьківські громадські організації, як тренд сучасної України. Міжнародні організації теж можуть виступати суб'єктом світової освітньої політики, наприклад Міжнародний Валютний Фонд, Міжнародний фонд «Відродження», ЮНЕСКО та інші. «Суб'єктами ОП є особистості. Йдеться не лише про видатних педагогів, реформаторів освіти, лідерів організації й трансформації освітньої галузі національного й світового рівня. Кожна людина безпосередньо чи опосередковано пов'язана зі сферою освіти, тим чи іншим чином впливаючи на її функціонування. Навіть якщо вона вважає себе нейтральною, така особа змушена виконувати рішення ОП, а якщо не виконує їх, то вона вступає у конфлікт із владою, виступаючи, однак, повноправним суб'єктом, хоча й з особливою позицією». У підручнику дано визначення щодо об'єкту освітньої політики, яке у глобальному розумінні є освіта як основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави. А в рамках держави об'єктами освітньої політики виступають самі національні системи освіти та структурні елементи цих систем, їх міжнародні зв'язки [8, с. 68–71].

Стаття 6 ЗУ «Про освіту» [4] «Засади державної політики у сфері освіти та принципи освітньої діяльності» розкриває засади державної політики у сфері освіти та **принципами освітньої діяльності** якими є:

- людиноцентризм;
- верховенство права;
- забезпечення якості освіти та якості освітньої діяльності;
- забезпечення рівного доступу до освіти без дискримінації за будь-якими ознаками, у тому числі за ознакою інвалідності;
- розвиток інклюзивного освітнього середовища, у тому числі у закладах освіти, найбільш доступних і наближених до місця проживання осіб з особливими освітніми потребами;
- забезпечення універсального дизайну та розумного пристосування;
- науковий характер освіти;
- різноманітність освіти;
- цілісність і наступність системи освіти;
- прозорість і публічність прийняття та виконання управлінських рішень;
- відповідальність і підзвітність органів управління освітою та закладів освіти, інших суб'єктів освітньої діяльності перед суспільством;
- інституційне відокремлення функцій контролю (нагляду) та функцій забезпечення діяльності закладів освіти;
- інтеграція з ринком праці;
- нерозривний зв'язок із світовою та національною історією, культурою, національними традиціями;
- свобода у виборі видів, форм і темпу здобуття освіти, освітньої програми, закладу освіти, інших суб'єктів освітньої діяльності;
- академічна доброчесність;
- академічна свобода;

– фінансова, академічна, кадрова та організаційна автономія закладів освіти у межах, визначених законом;

– гуманізм;
– демократизм;
– єдність навчання, виховання та розвитку;
– виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико–культурного надбання і традицій;

– формування усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення;

– формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства, а також до дискримінації за будь–якими ознаками;

– формування громадянської культури та культури демократії;

– формування культури здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля;

– невторчання політичних партій в освітній процес;
– невторчання релігійних організацій в освітній процес (крім випадків, визначених цим Законом);

– різнобічність та збалансованість інформації щодо політичних, світоглядних та релігійних питань;

– державно–громадське управління;

– державно–громадське партнерство;

– державно–приватне партнерство;

– сприяння навчанню впродовж життя;

– інтеграція у міжнародний освітній та науковий простір;

– нетерпимість до проявів корупції та хабарництва;

– доступність для кожного громадянина всіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою.

У пункті 2 статті 6 ЗУ «Про освіту» [4] зазначено що освіта в Україні має будуватися за принципом рівних можливостей для всіх. У відповідності до статті 66 ЗУ «Про освіту» [4] відповідальні за державну політику з розподілом повноважень визначені:

1. Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні ради, Київська та Севастопольська міські ради:

відповідають за реалізацію державної політики у сфері освіти та забезпечення якості освіти на відповідній території, забезпечення доступності повної загальної середньої освіти (старша школа) та професійної (професійно–технічної) освіти;

2. Районні, міські ради та ради об'єднаних територіальних громад:

відповідають за реалізацію державної політики у сфері освіти та забезпечення якості освіти на території, доступності початкової середньої відповідній забезпечення дошкільної, базової освіти, позашкільної освіти;

3. Сільські, селищні ради:

відповідають за реалізацію державної політики у сфері освіти та забезпечення якості освіти на відповідній території забезпечення доступності дошкільної та початкової освіти;

У аналітичній доповіді «Безпекові виміри освітньої політики: світовий досвід і українські реалії» Національний інститут стратегічних досліджень [1], дослідники проаналізували доповідь «Реформа американської освіти і національна безпека» 2012

року, яка була підготовлена експертною групою американської Ради з міжнародних відносин (Council on foreign relations) та підкреслили саме висновок цієї доповіді, як керуванням до дії в сучасних умовах України: ««військова сила вже не є достатньою умовою для гарантування безпеки держави. Національна безпека нині тісно пов'язана з людським капіталом, а сила чи слабкість людського капіталу країни визначається станом системи освіти» [1, с. 7]. У доповіді зазначено, що аналізуючи рейтингові оцінки розвитку людського капіталу та економіки помітним є наявність у нашій країні значного розриву між високими показниками розвитку людського капіталу та його нереалізованістю в економічній діяльності. Такі дані свідчать і про те, що саме «людський капітал та система освіти як ключовий чинник його збереження й розвитку становлять найголовніший ресурс майбутнього успіху України, а отже, саме вони повинні стати рушієм позитивних змін у соціально–економічній сфері. Водночас згаданий розрив у показниках людського розвитку та розвитку економіки максимально наочно свідчить і про найвищий ступінь відповідальності дій, пов'язаних із реформуванням вітчизняної системи освіти, яка є критично важливим ресурсом соціально–економічного розвитку. Відповідність зростання економічних досягнень держави показникам розвитку українського людського капіталу є необхідною вимогою для успішного майбутнього нашої країни. Для цього вітчизняна освіта має зберігати всі свої досягнення і напрацювання, а реформування цієї сфери має бути чітко продуманим, економічно та соціально обґрунтованим і спиратися на підтримку освітян та громадськості» [1, с. 9]. На початку розділу «Стан освіти на тимчасово окупованих територіях та шляхи подолання впливу російської агресії на вітчизняну систему освіти» автори використали цитату Нельсон Мандела: «Освіта – найпотужніша зброя, яку ви можете використати, щоб змінити світ» [1, с. 33]. Цей розділ присвячений ситуації щодо *Російської агресії проти України, яка вплинула на систему освіти на таких територіальних рівнях*: окуповані території; прифронтові райони й території розселення біженців і переселенців; загальнодержавний рівень. Автори зазначають, що Донецька область посідала друге місце в Україні за кількістю загальноосвітніх закладів і перше за кількістю учнів, отже втрати у освітній галузі є колосальними. З початком російської агресії в Україні на поверхню постали питання, що у ОРДЛО навчальні програми освітніх закладів були спотворені введенням нетипових і відверто пропагандистських предметів, таких як «Язык народов Донбасса», «Литература народов Донбасса», «История Отечества», «Уроки гражданственности Донбасса» тощо. Рекомендації МОН щодо викладання за типовими програмами не виконуються, навчання відбувається за завезеними російськими підручниками, що негативно позначається на якості та результатах освіти. В окупованому РФ Криму викладання взагалі здійснюється виключно за російськими програмами та матеріалами. Автори наголошують на тому, що мовні права громадян порушені, а учні та студенти систематично залучені до примусових милітаризованих заходах, таких як, «навчальних військово–польових зборів» або в воєнізованих таборах (військово–спортивних, військово–патріотичних, спортивно–

оздоровчих тощо), заходах, які вихваляють керівництво РФ і самопроголошених «республік», а також бойовиків т.зв. «ДНР», «ЛНР», «Новоросії». Отже фактично, така ситуація ускладнює опанування громадянами України на тимчасово окупованих РФ територіях знань, необхідних для подальшого навчання в українських закладах освіти, та потребує адекватної реакції з боку Української держави.

Пріоритетом у системі освіти має стати питання кадрове, задля недопущення використання шкільних класів та університетських аудиторій як майданчиків поширення антиукраїнської пропаганди та міфологем «русского мира». У доповіді надані практичні рекомендації за **освітніми напрямками, що мають визначати конкретні заходи освітньої політики, зокрема:**

- збереження високих показників охоплення освітою при поліпшенні її якості;
- поліпшення стану вивчення пріоритетних груп навчальних дисциплін, передусім природничо-наукового, суспільствознавчого (у т.ч. євроінтеграційного), інформаційно-технологічного напрямів, а також іноземних мов;
- розширення сфери вживання української мови з метою зміцнення національної ідентичності та протидії маніпуляціям з боку влади РФ, які використовують російську одночасно і як засіб впливу, і як потенційний маркер «іншості»;
- європейський освітній компонент (європейська історія, правова, політична система ЄС, європейські цінності, Україна як невіддільна частина єдиної європейської цивілізації);
- опанування підприємницьких навичок, заохочення автономної ініціативності, а також навичок, необхідних для колективної роботи і творчості;
- оновлення форм і змісту освіти з метою кращої підготовки молодих громадян до ефективної праці та захисту України;
- активне впровадження медіаосвіти як засобу підвищення рівня підготовки до самостійного життя та одночасно протидії інформаційній агресії;
- коригування структури підготовки кадрів з метою забезпечення її відповідності потребам національної економіки [1, с. 39–40].

З даними рекомендаціями можна погодитись, оскільки вони розроблені з метою впровадження європейських цінностей, зміцнення національної ідентичності та можливості протистояти зовнішньому ворогу.

Список використаних джерел

1. Аналітична доповідь: «Безпекові виміри освітньої політики: світовий досвід і українські реалії», *Національний інститут стратегічних досліджень*, 2017. [online] Доступно: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Osvita_Bezpeka-40c41.pdf.
2. Стаття: «Право дітей на освіту потребує захисту, особливо під час збройного конфлікту», *UNICEF Україна*, 2017. [online] Доступно: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_31437.html.
3. Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року. [online] Доступно: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/249613934>.
4. Закон України «Про освіту». [online] Доступно: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
5. Реформа освіти в умовах децентралізації: веб-сайт. [online] Доступно: <https://decentralization.gov.ua/education> (дата звернення: 25.08.2018).

6. Державне управління: підручник: у 2 т., 2012, *Нац. акад. держ. упр. при Президенті України; ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови) [та ін.]*, К.: Дніпропетровськ: НАДУ, Т.1, 564 с.

7. Швидун, В., 2012. Поняття та сутність категорій «державної освітньої політики», *Державне управління та місцеве самоврядування*, №3, с.45–53. [online] Доступно: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnicтво/2012/2012_03\(14\)/12svmdop.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnicтво/2012/2012_03(14)/12svmdop.pdf)

8. Аналіз освітньої політики: теорія і практика управління на місцевому рівні: наук. посіб., 2014, *авт. кол.: В. Г. Базілюк, Т. С. Бойченко, Л. М. Забродська [та ін.]*; *Держ. вищ. навч. заклад «Ун-т менедж. освіти»*, К.: Вид-во ДВНЗ «Ун-т менеджменту освіти» НАПН України, 306 с. [online] Доступно: http://lib.iitta.gov.ua/83001/analiz_osvitn_oi_politiki.pdf

References

1. Аналітична доповідь: «Безпекові виміри освітньої політики: світовий досвід і українські реалії» (Analytical Report: «Security Measures of Educational Policy: World Experience and Ukrainian Realities»), *National'nyy instytut strategichnyh doslidzhen'*, 2017. [online] Dostupno: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Osvita_Bezpeka-40c41.pdf.
2. Стаття: «Pravo ditej na osvitu potrebuje zahystu, osoblyvo pid chas zbrojnego konfliktu» (Article: «The right of children to education needs protection, especially during an armed conflict»), *UNICEF Ukrain'na*, 2017. [online] Dostupno: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_31437.html.
3. Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року (The concept of implementation of the state policy in the sphere of reforming the general secondary education «New Ukrainian School» for the period till 2029). [online] Dostupno: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/249613934>.
4. Закон Ukrain'ny «Pro osvitu» (Law of Ukraine «On Education»). [online] Dostupno: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
5. Реформа освіти в умовах децентралізації: веб-сайт (Education Reform in Decentralization: A Website). [online] Dostupno: <https://decentralization.gov.ua/education> (data zvernennja: 25.08.2018).
6. Державне управління: підручник: у 2 т. (Public administration: textbook: 2 t.), 2012, *Nac. akad. derzh. upr. pry Prezidentovi Ukraini; red. kol.: Ju. V. Kovbasjuk (golova), K. O. Vashhenko (zast. golovy), Ju. P. Surmin (zast. golovy) [ta in.]*, K.: Dnipropetrovsk: NADU, T.1, 564 s.
7. Shvydun, V., 2012. 'Ponjattja ta sutnist' kategorij «derzhavnoi' osvitn'oi' polityky» (The concept and essence of the categories of «state educational policy»), *Derzhavne upravlinnja ta misceve samovrjaduvannja*, №3, s.45–53. [online] Dostupno: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnicтво/2012/2012_03\(14\)/12svmdop.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnicтво/2012/2012_03(14)/12svmdop.pdf)
8. Analiz osvitn'oi' polityky: teorija i praktyka upravlinnja na miscevomu rivni: nauk. posib. (Analysis of educational policy: theory and practice of governance at the local level: sciences. manual), 2014, *avt. kol.: V. G. Baziljuk, T. Je. Bojchenko, L. M. Zabrods'ka [ta in.]*; *Derzh. vyssh. navch. zaklad «Un-t menedzh. osvity»*, K.: Iyd-vo DVNZ «Un-t menedzhmentu osvity» NAPN Ukrain'ny, 306 s. [online] Dostupno: http://lib.iitta.gov.ua/83001/analiz_osvitn_oi_polityky.pdf

Parfonova O. I., director, Ltd “Kyiv City Consulting” (Ukraine, Kiev), AP9662212@gmail.com

State educational policy of Ukraine in the context of reforming general secondary education

Urgency of the research lies in the fact that in the work the theoretical aspects of the essence of the state educational policy are examined and the actual issues of its theory, content and methodology are highlighted, sociological and political principles are considered, and ways of improving the practice of state policy are revealed. The brief analysis of the report «Security Measures of Education Policy: World Experience and Ukrainian Realities» proves the need to focus attention on the fact that in the face of confronting an external enemy, Ukraine's educational policy should be based on the principles: «consolidation of Ukrainian state consciousness and ideology (primarily among students and students youth and in the teaching environment, which, together with the influence of the media, plays an important role in shaping the views of the general public). This requires a special emphasis on the teaching of subjects of the humanitarian cycle, including the improvement of curricula in the Ukrainian language and literature, national and world history, social science, the introduction of elements of modern media education in the existing training courses» [1, p. 36].

Target setting: to investigate the issues of state policy, its theory, content and methodology, comprehension by scientists and socio-political discourse, to analyze the current stage of the implementation of educational policy at all levels as areas of interrelations between different social groups and individuals within the framework of the use of public authorities for the realization of socially significant interests and needs.

Actual scientific researches and issues analysis. Important aspects and topical issues of state policy are highlighted in the writings of such scientist as V. Brazil, T. Boychenko, K. Vashchenko, Y. Kovbasyuk, Zabrodskaia, Yu. Surmin, V. Shvedagon.

The research objective: to analyze and generalize the notion of educational policy, determine the connection between national security and the state of the education policy, the need for the introduction of a Ukrainian-speaking educational policy in the country, in the face of an external enemy.

The statement of basic materials. The decentralization reform in Ukraine involves the transfer of resources and powers from the central authorities – local. Education is one of the largest segments of the provision of public services that any community uses. The Government of Ukraine has recognized education as a priority sector, knowing in future the return on investment in the strictest capital – a person. Implementing a consistent educational policy at all levels of government is an absolute guarantee of community development. Its future depends on the educational policy of the country, because nobody has the dubious thesis of recognizing the educational strategic resource for ensuring national interests, strengthening the position in the world landscape and preserving the integrity of the borders. The lack of a consistent and systematic Ukrainian-centric educational policy can lead to grave consequences for the statehood of Ukraine.

Conclusion. The process of decentralization involves a profound reorganization of the power vertical, the reform itself involves the transfer of greater powers and resources to the level of territorial communities and has a major impact on the political, administrative, financial and other spheres, including education. But state education policy is a guarantee of the territorial integrity of the country, its economic development of independence, and it must respond at all levels of government to the basic principles and principles laid down in the new educational law.

Keywords: educational policy, state educational policy, statehood, independence, priority, national defense.

* * *

УДК 1(091):316.39:82–9

Якимчук О.,
кандидат філософських наук, старший
викладач, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), zhzhkot@gmail.com

Ключові суперечності становлення української системи освіти

Посткомуністична трансформація в Україні позначилася на розвиткові всіх сфер соціальної життєдіяльності, в тому числі і на освіті. З проголошенням незалежності перед освітньою системою були поставлені нові пріоритети і цілі. Вона переходила на нові принципи роботи, завдяки яким планувалося позбавлятися від негативних моментів радянської спадщини. Але процес реформування системи освіти, її оновлення і переформатування був складним і суперечливим. В статті піднімається проблема аналізу таких суперечностей, а також необхідності їх врахування при формуванні нової освітньої політики в сучасній Україні.

Ключові слова: людина, освіта, культура, система освіти, освітня політика, реформування освіти, пострадянська трансформація освіти, соціокультурне значення освітніх трансформацій.

Проголошення незалежності й начало розбудови української держави поставило низку завдань економічного, політичного, соціокультурного штибу, головним серед яких було й залишається в наші дні формування людини як основного суб'єкта перспективних соціальних змін. Люди потребували, насамперед, звільнення від облуди більшовицької ідеології, повернення до витоків української національної культури, усвідомлення себе у якості повноцінного представника українського народу, який має глибокі історичні корені й не менш глибоку цивілізаційну перспективу. Останнє потребувало невідкладного виходу з системи освіти колишнього СРСР, формування

національної системи освіти, яка б забезпечила становлення особистості як патріота і громадянина, її професійне зростання і необхідні для життя компетенції. Після розпаду СРСР, проголошення незалежності нашої країни проявилися перші суперечності становлення української національної системи освіти («науковий націоналізм» та інші помилки).

Так, на початку 90-х років ХХ сторіччя у наукових колах України розгорнулася дискусія про нове змістовне наповнення гуманітарних дисциплін. Піднімалася проблема створення та викладання основ державницької ідеології у навчальних закладах. Зокрема деякі вчені запропонували викладати так званий «науковий націоналізм», фактично замість наукового комунізму. Така ідея викликала бурхливу дискусію серед науковців та громадськості, оскільки не відповідала принципам демократичного суспільства – плюралізм та конкуренція ідеологій, деідеологізація науки та освіти. В той же час незалежна Україна потребувала наукового обґрунтування стратегії подальшого розвитку, визначення концептуальних засад державотворення. Така суперечність відобразилася, перш за все, у становленні політичної науки в Україні, її сутнісного розуміння та соціального призначення.

У зв'язку з вищезначеним, проблеми становлення політичної науки ставали темами конференцій і «круглих» столів з моменту офіційного дозволу на її існування. Основний зміст дискусій зводився до деідеологізації політології, визначення її змісту і створення понятійного апарату. В зв'язку з тим, що початок становлення політології співпав з етапом формування національних структур незалежної держави, в цей період домінували дослідження, присвячені національній державі, ролі національної ідеї у формуванні демократії, особливостям української культури й української традиції демократії, що в деякій мірі стимулювало адміністративну спробу замінити політологію українським «науковим націоналізмом». У вузах була відсутня типова навчальна програма з політології для навчальних закладів та державні освітні стандарти з цієї дисципліни. Замість цього була розповсюджена з грифом Міністерства освіти України концепція наукового націоналізму, яка по суті, повинна була замінити політологію [5, с. 12].

Основна ідея цього курсу полягала у створенні альтернативного предмету тій політології, яка експортувалася з–за кордону і ніяк не могла бути, на думку деяких вузівських працівників, адекватним інструментом аналізу політичних процесів в Україні. Він повинен був стати ядром української політології. Цей проект мав назву «Концептуальні засади української політології» і був розроблений на кафедрі політології Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Він заперечував наукові досягнення світової політології і пропонував створити окрему навчальну та наукову дисципліну – «українську політологію», предметом якої мало стати вивчення закономірностей політичного життя в Україні. Проект був розісланий на початку 1993 року для обговорення на кафедрі політології і політологічні наукові інститути та викликав гостру дискусію щодо проблем української політології. Її підсумки були підбиті у 1994 році на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська політологія: проблеми становлення і перспективи розвитку», учасники якої

майже одноставно піддали проект різкій критиці. Основними аргументами проти цього проекту стали такі положення: українське політичне життя демонструє лише вияв загальних закономірностей у специфічних умовах, тому не можна відривати українську політологію від світової; будь-яка дисципліна є настільки науковою, наскільки вона оперує об'єктивним, а не упередженим знанням і жодна ідеалізація подій та процесів не сумісна з науковим знанням; Україна протягом семи століть не мала суверенної державності, внаслідок чого немає достатнього емпіричного матеріалу, щоб виводити власні політичні закономірності [8, с. 92].

З нашою точки зору, важливо, що наукова спільнота та громадськість відкинули спроби ідеологізації політичної науки, завдяки чому становлення української політології відбувалося в контексті розвитку світової політології та ввібрало в себе як закордонні здобутки, так і національні досягнення в цій царині. Завдяки зусиллям вчених і викладачів цей курс не був введений, а поняття «науковий націоналізм», як провідна категорія концепції національної держави, не утвердився ні в практичному, ні в теоретичному планах.

Продовжуючи аналізувати становлення української освіти зазначимо, що системною світоглядною суперечністю її розвитку в перші роки незалежності було не співпадіння проголошених цілей демократизації, гуманітаризації, плюралізму з наявним радянським спадком в цій сфері. Фактично в той період вітчизняної історії зіштовхнулися дві освітні парадигми – радянська та демократична.

Державними діячами, педагогами та громадськістю докладалися значні зусилля для подолання негативних рис радянської системи освіти, а саме: державний монополізм в управлінні, її авторитарний і політичний характер; перенасичення змісту освіти й виховання комуністичною ідеологією; вилучення національної складової з освіти і здійснення її системної русифікації; однотипність навчальних закладів, планів, форм і методів педагогічного процесу тощо [1, с. 17].

Становлення національної системи освіти потребувало напрацювання нових методик викладання, видання навчально-методичної літератури згідно тим цілям, що були окреслені у тогочасних програмових документах. Виникла проблема (суперечність): з одного боку, необхідність збереження позитивних напрацювань попередніх поколінь педагогів, а з іншого – оновлення всього комплексу навчально-методичного забезпечення різноманітних навчальних дисциплін. Даний процес потребував системності, вираженості, послідовності та динамізму, чого бракувало на першому етапі становлення української системи освіти.

Зокрема, аналізуючи особливості організації навчально-виховного процесу, методичні принципи та прийоми викладання навчального матеріалу з іноземної мови у 90–ті роки ХХ – початку ХХІ століття, О. Шендерук, зазначає, що з'являються перші спроби відродити національну методику викладання іноземних мов. Але, разом з тим, на думку вищезначеного дослідника, аналіз навчальної і науково-методичної літератури демонструє відсутність національної моделі забезпечення процесу вивчення іноземних мов, оскільки процес оволодіння іноземною комунікацією відбувався переважним чином за підручниками та посібниками,

написаними ще в 60–80–ті роки ХХ століття, що містили в собі марксистсько-ленінську ідеологію [9, с. 261–262].

В свою чергу М. Корченко, визначаючи тенденції розвитку вищої педагогічної освіти в Україні початку 90-х років ХХ ст., зупинився на позитивних аспектах та певних суперечностях й недоліках цього процесу.

Так, на його думку, аналіз показав, що в 90-х рр. ХХ ст. оновлюється зміст вищої педагогічної освіти в Україні завдяки створенню науково обґрунтованої системи дидактично і методично оформленого навчального матеріалу для різних освітніх і кваліфікаційних рівнів. Було виявлено істотні зміни в них, переглянуто зміст освіти з метою утвердження об'єктивного оцінювання розвитку історії України, правознавства, науки, техніки і культури в Україні і за кордоном. Передусім 1990 р. відзначився руйнуванням одного з головних бастионів догматизованого тоталітаризму – застарілого циклу суспільно-політичних дисциплін. Їх перелік, зміст, організаційні форми освоєння опинилися у конфлікті з реаліями суспільного життя і потребували оновлювання на принципово інших засадах. Це явище зумовило те, що підготовку вчителів було спрямовано на оволодіння інноваційними психолого-педагогічними методиками і технологіями навчання. Але, на жаль, так звану педагогізацію підготовки вчителя-вихователя здійснювали здебільшого екстенсивним шляхом за рахунок збільшення годин на вивчення педагогічних дисциплін, значного розширення їхньої номенклатури. В цілому, в педагогічній школі закріпилась орієнтація на підготовку вчителя-предметника, транслятора основ наукових знань, який досконало знає методику викладання предмета і невідступно їй слідує, не проявляючи творчий підхід до навчання [7, с. 25–26].

Отже, в даний період становлення національної освіти України спостерігалось домінування традиційної системи навчання та виховання, з елементарної інноваційності, які потребували динамічного й всебічного впровадження. Фактично час вимагав поступової заміни традиційних методів навчально-виховної діяльності на інноваційні, переходу від екстенсивних до інтенсивних технологій засвоєння знань.

Певні суперечності з реаліями життя в перші роки незалежності України спостерігалися й у професійно-технічній освіті. Зокрема змінився попит на традиційні робітничі спеціальності, ринкова економіка вимагала підготовки нових спеціалістів, а матеріально-технічна база цих навчальних закладів була застарілою.

Характеризуючи ситуацію у професійно-технічній освіті Л. Зельман зазначає, що після розвалу СРСР в Україні відбулося падіння виробництва, інфляція, зменшилися державне замовлення на підготовку працівників, скоротилися потреби у кваліфікованих робітниках певних професій. Відчутним став попит на працівників, наприклад, у сфері обслуговування (туризм, готельна справа, бізнес), з'явилися нові професії, які потребували висококваліфікованих працівників. Постала потреба якісної підготовки висококваліфікованих фахівців, а особливо фахівців сфери обслуговування, бо саме ця сфера в економічно розвинутих країнах є однією з важливих складових економіки. Професійно-технічні навчальні заклади змушені були модернізуватися, щоб підготувати висококваліфікованих фахівців. Тому важливою функцією професійно-технічних навчальних

закладів є професійна підготовка учнів до оволодіння професією та підвищення їхнього професійного рівня, перекваліфікація робітників, здійснення професійного навчання персоналу на виробництві, забезпечення ринку праці кваліфікованими робітниками [6, с. 210].

У 90-ті роки ХХ сторіччя у вітчизняній освіті стала формуватися інша негативна тенденція – штучне збільшення ВНЗ (частково за рахунок відкриття філій вже існуючих ВНЗ, а також шляхом віднесення до ВНЗ колишніх технікумів та училищ, які отримали I–II рівні акредитації) та відкриття економічних та юридичних спеціальностей у непрофільних навчальних закладах, що розбалансовувало освітню систему в цілому.

З цього приводу дослідники, аналізуючи суперечності вищої освіти в цілому та культурологічної зокрема, зазначають, що від початку 90-х рр. по всій Україні вищі навчальні заклади будь-якого профілю почали засновувати майже в кожному районному центрі, поступово знижуючи здорову конкуренцію в молодіжному середовищі. До того ж, переважна більшість населення через невдалі економічні реформи почала різко втрачати рівень свого добробуту. Навчання у закладах освіти почало частково базуватися на контрактній основі, витримати яке часто було не по кишені пересічному українцеві. Тому більшість абітурієнтів уже не прагнула навчатися в середній спеціальній ланці (4 роки), щоб згодом ще п'ять років продовжувати цю справу в її вищій формі. Це призвело до падіння престижу і спеціальних музичних закладів загалом, тим більше, інститутів культури. В інститути культури йшли вже лише ті, хто не обтяжував себе семирічним навчанням у музичній школі та чотирирічним – у музичному училищі. Тож основний контингент абітурієнтів інститутів культури від початку 90-х рр. – це випускники середніх шкіл, що досить поверхово ознайомлювалися з художньою культурою в умовах шкіл–студій, мистецьких гуртків клубної мережі (самодіяльності) тощо [4, с. 104].

Визначаючи суперечності у мистецькій освіті фахівці констатують, що головним негативним моментом в організації навчально–виховного процесу початку 90-х рр. стало те, що в інститутах культури (і мистецтв) поступово втрачалося те потужне культурно–мистецьке конкурентне середовище, що давало змогу молоді професійно формуватися не лише під час навчального процесу, а й позаурочний період, мати значну практичну підготовку у сфері дозвілля, адже фактично кожен студент старших курсів обов'язково керував аматорським художнім колективом у позанавчальний час, брав участь у його гастрольній діяльності, набував навичок організатора (пошук чи придбання сценічних костюмів, інструментів, партитур, розміщення учасників під час поїздок тощо) [3, с. 53].

Продовжуючи виявлення суперечностей під час розбудови національної системи освіти, підкреслимо, що з проголошенням незалежності України кардинально розширились межі професійної свободи педагогів, але разом з тим виникли певні проблеми з її ефективною реалізацією.

В цьому контексті А. Ваколюк стверджує, що надання педагогічній громадськості професійної свободи сприяло виникненню в Україні низки освітніх закладів («Школа розуміння», «Школа розвитку», «Школа діалогу культур» та ін.), що працювали за авторськими

програмами розвитку дитини. Ці програми успадкували ідеї відомих педагогів–гуманістів минулого, а також базувалися на сучасних концепціях розвивальної освіти, діалогічного навчання, особистісно–орієнтованого підходу та ін. В той же час, науковці визначають негативні моменти щодо розвитку питань формування здорового способу життя учнів. Зокрема деякі проекти, що реалізовувалися в межах експериментальних здоров'я–зберігаючих шкіл, не були масовими. Учні шкіл не отримували системні знання про своє здоров'я й про те, як його зберегти. Предмет валеологія з навчальних планів шкільної освіти вилучено (1997 р.) через відсутність повноцінно розробленої фундаментальної наукової бази, кваліфікованих спеціалістів–учителів, навчальних посібників. Саме через недостатність державного фінансування відбувалося значне зменшення кількості організацій (клубів, гуртків), що проводили фізкультурно–оздоровчу роботу серед школярів. Такий стан реальної освітньої практики поряд з іншими негативними чинниками (екологічними, соціально–політичними) негативно вплинув на учнівське здоров'я: воно протягом 90-х рр. значно погіршилося через розрив між методолого–теоретичним обґрунтуванням механізмів розвитку здорового способу життя та недостатньою розробкою науково–методичного, організаційного забезпечення формування здорового способу життя учнів [2, с. 56–57].

Отже, в процесі розбудови національної системи освіти виникла низка суперечностей змістовного, ціннісного, організаційно–методичного, економічного, правового характеру. Деякі з цих суперечностей на сьогоднішній день є подоланими, наприклад підготовлено сучасний масив навчально–методичної літератури, посилилась інноваційна складова у навчально–виховному процесі. В той же час, проблеми оптимізації кількості ВНЗ, належного фінансування освіти, зокрема професійно–технічної потребують свого вирішення.

На сьогоднішній день в Україні проголошено курс на євроінтеграцію, а як наслідок належну репрезентацію науково–освітнього потенціалу нашої держави у світовому освітньому просторі, що безумовно впливає на перебіг процесів у освітній сфері. Євроінтеграційні плани розвитку національної систем освіти стануть предметом подальшого дослідження, що продовжить логіку та проблематику, актуалізовану в даній статті.

Список використаних джерел

1. Березівська, Л., 2011. 'Реформування шкільної освіти України в умовах державотворення (початок 90-х років ХХ ст.)', *Молодь і ринок*, №6, с.17–21.
2. Ваколюк, АМ., 2015. 'Становлення і розвиток ідей формування здорового способу життя старшокласників у вітчизняній педагогіці (друга половина ХХ ст.)', *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки*, №1, с.54–57.
3. Виткалов, СВ., Виткалов, ВГ., 2013. 'З історії становлення культурологічної освіти в регіоні', *Культура України*, Вип.42 (1), с.49–59.
4. Виткалов, ВГ., 2006. 'Культурний чинник як фактор духовного становлення молоді (на прикладі аналізу сфери дозвілля та системи вищої спеціальної освіти)', *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: наук. зап. Рівненського держ. гуманітарного ун-ту*, Рівне: РДГУ, Вип.11, с.96–107.
5. 'Вузи і політичні науки. Постанова спільного засідання виконкому Української асоціації політологів і науково–методичної

комісії з політології Міністерства освіти України 1994', *Освіта*, 15 червня, с.12.

6. Зельман, Л., 2014. 'Основні етапи розвитку професійно-технічної освіти в Україні', *Педагогіка і психологія професійної освіти*, №2, с.205–216.

7. Корченко, МО., 2011. 'Тенденції розвитку вищої педагогічної освіти в Україні у 90-х роках ХХ ст.', *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*, №44, с.23–26.

8. Федорчук, О., 2010. 'Політична наука в Україні: процес формування та інституціоналізації', *Емінак*, №1–4, с.90–94.

9. Шендерук, ОБ., 2016. 'Дослідження педагогічної діяльності факультетів іноземних мов ВНЗ України (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ століття): історіографічно-джерелознавчі аспекти', *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*, Вип.133, с.259–263.

References

1. Berezhiv'ska, L., 2011. 'Reformuvannya shkil'noi' osvity Ukrainy v umovakh derzhavotvorennya (pochatok 90-h rokiv XX st.) (Reforming the school education of Ukraine in the conditions of state formation (early 90's of the twentieth century))', *Molod' i rynok*, №6, s.17–21.

2. Vokoljuk, AM., 2015. 'Stanovlennja i rozvytok idej formuvannja zdorovogo sposobu zhyttja starshoklasnykiv u vitchyznjanij pedagogici (druga polovyna XX st.) (Formation and development of ideas of formation of a healthy lifestyle of senior pupils in the domestic pedagogy (the second half of the twentieth century))', *Naukovyj visnyk Mykolaj'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V. O. Suhomyln's'kogo. Serija: Pedagogichni nauky*, №1, s.54–57.

3. Vytkalov, SV., Vytkalov, VG., 2013. 'Z istorii' stanovlennja kul'turologichnoi' osvity v regioni (From the history of the formation of cultural education in the region)', *Kul'tura Ukrainy*, Vyp.42 (1), s.49–59.

4. Vytkalov, VG., 2006. 'Kul'turnyj chynnyk jak faktor duhovnoho stanovlennja molodi (na prykladi analizu sfery dozvilja ta systemy vyshhoi' special'noi' osvity) (Cultural factor as the factor of spiritual formation of youth (on the example of analysis of the sphere of leisure and the system of higher special education))', *Ukrain's'ka kul'tura: mynule, suchasne, shljahy rozvytku: nauk. zap. Rivnens'kogo derzh. gumanitarnogo un-tu*, Rivne: RDGU, Vyp.11, s.96–107.

5. 'Vuzy i politychni nauky. Postanova spil'nogo zasidannja vykonkomu Ukrain's'koi' asociacii' politologiv i naukovy-metodychnoi' komisii' z politologii' Ministerstva osvity Ukrainy 1994 (Higher Education and Political Science. Resolution of the joint meeting of the executive committee of the Ukrainian Association of Political Scientists and the Scientific-Methodical Commission on Political Science of the Ministry of Education of Ukraine, 1994)', *Osvita*, 15 chervnja, s.12.

6. Zel'man, L., 2014. 'Osnovni etapy rozvytku profesijnno-tehnichnoi' osvity v Ukraini (The main stages of the development of vocational education in Ukraine)', *Pedagogika i psihologija profesijnnoi' osvity*, №2, s.205–216.

7. Korchenko, MO., 2011. 'Tendencii' rozvytku vyshhoi' pedagogichnoi' osvity v Ukraini u 90-h rokakh XX st. (Trends in the development of higher pedagogical education in Ukraine in the 90 years of the twentieth century)', *Teoretychni pytannja kul'tury, osvity ta vyhovannja*, №44, s.23–26.

8. Fedorchuk, O., 2010. 'Politychna nauka v Ukraini: proces formuvannja ta instyucionalizacii' (Political science in Ukraine: the process of formation and institutionalization)', *Eminak*, №1–4, s.90–94.

9. Shenderuk, OB., 2016. 'Doslidzhennja pedagogichnoi' dijal'nosti fakul'tetiv inozemnyh mov VNZ Ukrainy (90-ti rr. XX – pochatok ХХІ stolittja): istoriografichno-dzhereloznavchi aspekty (Research of pedagogical activity of foreign languages faculties of higher educational institutions of Ukraine (90-ies XX – the beginning of the XXI century): historiographical-source-study aspects)', *Visnyk Chernigivs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu. Serija: Pedagogichni nauky*, Vyp.133, s.259–263.

Yakimchuk O., Ph.D., senior lecturer, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), zhizhkot@gmail.com

Key contradictions in the formation of the Ukrainian educational system

Postcommunist transformation in Ukraine has affected the development of all spheres of social life, including education. With the declaration of independence,

new priorities and goals were set before the educational system. She moved on to new principles of work, due to which it was planned to get rid of the negative aspects of the Soviet legacy. But the process of reforming the education system, its updating and reformatting was complicated and controversial. The article raises the problem of the analysis of such contradictions, as well as the need for them to be taken into account in the formation of a new educational policy in modern Ukraine.

Keywords: person, education, culture, education system, educational policy, education reform, post-Soviet transformation of education, sociocultural significance of educational transformations.

* * *

УДК 316.344.34

Щубелка Н. В.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
філософії, історії та політології, Одеський
національний економічний університет
(Україна, Одеса), modero.el@gmail.com

СТРАТЕГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСВІТИ ЯК ЧИННИКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Сучасне суспільство динамічно розвивається, тому потребує людини не просто знаючої, а людини яка здатна діяти в умовах соціально-економічних трансформацій в основі яких інноваційна складова. Парадигма освіти, що акцентована на знаньовому компоненті не може плідно функціонувати в межах нових соціально-економічних форм. Стратегічний потенціал теоретико-методологічних положень компетентнісного підходу полягає у зміні акцентів в освіті – із знаньового компоненту на компетентнісний. Ядром нової освітньої парадигми стає спрямованість на сам процес пошуку знання, самоосвіта. Реалізація теоретико-методологічної платформи компетентнісного підходу дозволяє реалізувати модель навчання, що стимулює новаторські зміни в культурі та соціумі шляхом розвитку у людини критичного мислення та формування навиків інноваційної діяльності.

Метою статті є аналіз потенціалу сучасної освіти в умовах соціально-економічних трансформацій, що містять інноваційну складову.

Методи: аналіз, синтез, системний метод.

Ключові слова: соціально-економічні трансформації, освіта, компетентнісний підхід, компетенція, методологія освіти.

В умовах постіндустріального суспільства особливого значення отримує наука. Революційні відкриття в галузі природничого знання привели до зміни мислення, системи цінностей та внесли істотні корективи в образ сучасної картини світу. Наука поступово перетворюється на безпосередню виробничу силу суспільства, посилюється взаємозв'язок між наукою, технікою і виробництвом. Для економіки постіндустріального суспільства характерним стало розширення сфери інноваційної діяльності. Економіка представляє собою систему, що функціонує на основі обміну знаннями. Так, основним «засобом виробництва» стає кваліфікація співробітників, а життєвим пріоритетом – розвиток людських здібностей.

Рушійною силою та основною ознакою, що визначає сутність постіндустріального суспільства є освіта. Сучасне суспільство динамічно розвивається, тому потребує людини не просто знаючої, а людини яка здатна діяти в умовах соціально-економічних трансформацій, в основі яких інноваційна складова. Соціально-економічні реалії ставлять перед освітою принципово нові завдання Парадигма освіти, що акцентована на знаньовому компоненті не може плідно функціонувати в межах нових соціально-економічних форм.

Нові тенденції соціально-економічного розвитку стали предметом досліджень соціологів, філософів, економістів. Особливості нового етапу соціокультурного розвитку досліджували О. Конт, Й. Шумпетер,

В. Мітчелл, Д. Белл, Е. Тоффлер, З. Бжезинський, Т. Сакайя та інших; значення освіти у соціальному поступі, культурі вивчали П. Козловски, А. Запесоцкий, В. Миронов, В. Андрющенко, В. Кремінь; роботи Ф. Кумбса, К. Манхейма, В. Щедровицького, В. Шадрікова присвячені аналізу кризового стану освіти; парадигмальні зрушення в освіті досліджували А. Бойко, В. Голубева, І. Зязюн, В. Розін, О. Суханов. В умовах інноваційного типу розвитку актуальним є аналіз потенціалу сучасної освіти як чинника суспільного прогресу.

Мета статті – аналіз потенціалу сучасної освіти в умовах соціально-економічних трансформацій, що містять інноваційну складову.

Перші спроби розкрити зміст культурних трансформацій були зроблені в кінці 60-х років професором Гарвардського університету Д. Беллом. В роботі «Майбутнє постіндустріальне суспільство» [2], що була опублікована в 1973 році, Д. Белл представив концепцію постіндустріального суспільства, яка в подальшому отримала широкого поширення та визнання. Згідно теорії постіндустріального суспільства суспільно-економічний розвиток, розгортається як послідовне проходження стадій традиційної, індустріальної і постіндустріальної, що різняться переважаючим типом виробництва. Постіндустріальне суспільство Д. Белл визначив як «суспільство знання» (knowledge society). Він представив фундаментальні ознаки постіндустріального суспільства, п'ять з яких він пов'язав безпосередньо з науково – технічним прогресом. Згідно Беллу, про постіндустріальне суспільство свідчать ряд змін які виникають в суспільстві. Так, в економіці відбувається відхід обробних галузей виробництва до сфери послуг, в сфері технології провідна роль переходить до галузей промисловості заснованих на науці, в соціологічному контексті формуються нові технократичні еліти, та виникає новий принцип стратифікації.

Для постіндустріального суспільства визначальною ознакою, за Д. Беллом, стає те, що виробничим ресурсом стають інформація і знання. Наукові розробки стають головною рушійною силою економіки. Наукове знання трансформуються у фізичну реальність (нововведення), яка змінює суспільство. На думку Д. Белла, саме масштабами знань і об'ємом інформації та доступом до неї визначається потенціал даного типу суспільства. При цьому він наголошував на особливому статусі теоретичного знання, його виключному впливі на процес виробництва. За цих умов найбільш цінними якостями працівника стає рівень освіченості, професіоналізм, здатність самоосвіти і креативність. Постіндустріальне суспільство – це суспільство, в економіці якого в результаті науково-технічного прогресу істотного зростання набула інноваційна складова.

Ідеї Д. Белла отримали підтримку відомого американського футуролога Е. Тоффлера, який є автором робіт «Шок майбутнього» (1970 р.), «Третя хвиля» (1980 р.) та інших. За Тоффлером, виникнення постіндустріального суспільства зумовлено інтелектуальною революцією. Інтелект, наукові знання наукомістке виробництво – ключові виміри даного типу суспільства. У умовах постіндустріального суспільстві відбулося переструктурування наукової діяльності – останній ланцюг науки став точкою відліку конкретного

виробничого циклу, що забезпечило перетворення науки в продуктивну силу. Е. Тоффлер, вважав що в 1965 році започатковано інноваційну економіку.

Дослідження даних тенденцій продовжив Т. Сакайя. Він вперше поєднав два поняття – «вартість» і «знання», а саме, поєднав ієрогліфи «chi» (знання) і «kah» (вартість). Згодом, це поняття було перекладено як «knowledge-value» – «цінність, втілена в знання, породжена знаннями», у сучасній економічній теорії використовується «вартість, що створюється знаннями» [12, с. 346]. Тобто, сучасна економіка представляє собою систему, що функціонує на основі обміну знаннями і їхньої взаємної оцінки. Знанневий компонент залучається в практичну переробку ресурсів, саме знання, а не праця, стають джерелом вартості. Т. Сакайя констатує, що трудова теорія вартості замінюється теорією «вартості, створеної знаннями» (knowledge-value).

Зростання ролі інтелектуального фактору економічного розвитку сприяло появі теорій людського, інтелектуального капіталу (Г.Беккер, Т. Шульц та інші) концепцій соціального та культурного капіталу (П. Бурдьє, Дж. Коулман). В межах теорії людського, інтелектуального капіталу людина розглядається як інтелектуальний актив організації. Людські здібності які використовує організація науковцями визначаються як «людський капітал», «людські ресурси» чи «людські активи» [1; 6]. Вперше термін «людський капітал» використав Теодор Шульц, а його послідовник – Гері Беккер, довівши доцільність вкладень у людський капітал і сформулювавши положення економічного підходу до людської поведінки, розвинув дані ідеї. Під «людським капіталом» розуміється сукупність накопичених професійних знань, умінь і навичок, що були отримані в процесі освіти і підвищення кваліфікації, які згодом можуть приносити дохід (заробітну плату, відсоток, прибутки в випадку відповідного використання).

Освіта в умовах постіндустріального суспільства стає безпосереднім джерелом його розвитку. Сьогодні в освіті змінюються акценти, традиційне розуміння сутності освіти як процесу отримання знань втрачає актуальність. Англійський соціолог Том Стоунер, аналізуючи процес становлення інформаційного суспільства, визначив навчання як процес отримання кваліфікації. Освіту Стоунер розглядає як метакваліфікацію, тобто систему практичних навичок, що дозволяють людині успішно діяти в умовах зростання інформаційного поля культури. Метакваліфікація, таким чином, дозволяє людині знайти потрібну інформацію і засвоїти її, навіть якщо вона знаходиться далеко за межами його особистого досвіду [14, с. 404].

У роботі американського педагога Філіпа С. Шлехті «Школа XXI століття. Пріоритети реформування освіти», підкреслюється, що більшість бізнесменів, відповідаючи на запитання: «Що ви хочете від школи?» як правило, наголошували – «Нам потрібні люди, які вміють учитися самостійно» [3]. Роботодавці зацікавлені в такому працівникові, який уміє самостійно думати і розв'язувати різноманітні проблеми, володіє критичним мисленням.

Стратегічні цілі сучасної освіти полягають у формуванні інноваційної особистості, здатної до творення змін і сприйняття змінності. Змінність, трансформація перестає бути винятком, а стає правилом,

сутнісною ознакою функціонування суспільства і кожного його члена зокрема [4].

Актуальною є освіта що здатна забезпечити процес формування і розвитку у людини здатності до інноваційної діяльності. Інноваційна діяльність має особливості, є складною, вимагає особливих знань, навичок та здібностей. Тут головне завдання освіти полягає не лише в тому, щоб дати знання про існуючий світ, а і озброїти людину методологією інноваційної діяльності. Вміння генерувати і презентувати нові ідеї, готовність діяти та приймати рішення в не типовій ситуації, безперервна освіта, мобільність, комунікабельність, відповідальність є ключовими характеристиками особистості яка живе в умовах динамічних соціально-економічних трансформацій, що містять інноваційну складову.

Сьогодні потенціал системи освіти вбачають у її переході на платформу компетентнісного підходу. Реалізація теоретико-методологічних положень компетентнісного підходу, на думку багатьох експертів [11], дозволить привести систему освіти у відповідність до вимог сучасного соціально-економічного розвитку. Сучасна парадигма освіти не обмежується знаннєвим компонентом, її наголос на компетентнісній складовій. Система освіти змінює акценти: з отримання нормативно визначених знань – на формування й розвиток практичних навичок у професійній сфері та соціальної діяльності. Тобто, знаннєвий компонент освіти доповнюється компетентнісним.

За умов компетентнісного підходу освітній процес спрямовується на процес формування та розвиток в учня низки компетенцій, які забезпечують його здатність до самореалізації в умовах сучасного соціально-економічного розвитку. Зокрема, основними ключовими компетенціями сучасної людини, серед низки інших, визнаються загальнокультурна, соціальна, комунікативна, навчально-пізнавальна компетентність. Так, формування загальнокультурної компетентності покликане забезпечити механізми культурної ідентичності. Загальнокультурна компетентність проявляється в здатності до життя у динамічному, багатокультурному, поліконфесійному світі, готовності до світоглядного діалогу з носіями різних систем цінностей, релігійної та культурної толерантності.

Соціальна компетентність полягає в розумінні сутності соціальних трансформацій та здатності до прогностичного моделювання соціокультурних процесів. Означає володіння знаннями та досвідом у сфері громадянсько-суспільної діяльності (виконання ролі громадянина, спостерігача, виборця, представника тощо) виявляється в готовності до прийняття управлінсько-економічних рішень, їх оптимальної реалізації з врахуванням усього комплексу соціокультурних чинників та відповідальності за їх наслідки.

Комунікативна компетентність реалізується в здатності до ефективної комунікації в умовах глобалізованого світу. Включає знання необхідних способів взаємодії з оточуючими людьми та подіями, вміння працювати у команді та презентувати власні ідеї, виконання різних соціальних ролей у колективі, улагоджувати розбіжності та конфлікти.

Навчально-пізнавальна компетентність забезпечує механізм автономної пізнавальної активності, що

включає елементи логічної, методологічної, евристичної, загальнонавчальної діяльності, співвіднесеної з реальними об'єктами, які пізнаються особистістю. Визначається здатністю до цілепокладання, планування, генерації ідей, аналізу, рефлексії, самооцінки навчально-пізнавальної діяльності, володінням навичками продуктивної діяльності: добуванням знань, прийомами дій у нестандартних ситуаціях, евристичними методами рішення проблем.

Особистісна компетентність спрямована на засвоєння способів духовного й інтелектуального саморозвитку та емоційної саморегуляції. Передбачає володіння критичним мисленням, психологічну грамотність, здатність до критики та самокритики; культуру поведінки.

Отже, під компетентністю людини розуміють спеціально структуровані (організовані) набори знань, умінь, навичок і ставлень, що їх набувають у процесі навчання. Вони дозволяють людині визначити, тобто ідентифікувати і розв'язувати, незалежно від ситуації проблеми, характерні для конкретної сфери діяльності [11]. Компетентність розглядається тим фактором, що дозволить визначити готовність випускника освітнього закладу до продуктивної діяльності в динамічному соціумі.

Теоретико-методологічна платформа компетентнісного підходу уособлює інноваційний освітній простір. Практична реалізація положень компетентнісного підходу потребує впровадження інновацій в систему освіти. Нововведення в системі освіти знаходять вираження:

- в зміні методології, що забезпечує перехід від традиційних освітніх методів та технологій до інноваційних (впровадження інноваційних педагогічних технологій);

- в формуванні нового змісту освіти за рахунок впровадження освітніх програм;

- в впровадженні нових форм освіти, що сприятиме організації безперервного навчання, що актуально аспекти професійної мобільності, самоосвіти;

- в організаційно управлінських нововведеннях, що дозволяє приймати якісно нові рішення в структурі освітніх систем і управлінських процедурах, що забезпечують їх функціонування;

- в створенні нових видів навчальних закладів.

В контексті компетентнісного підходу особливої уваги потребує сфера методології освіти. Методологія класичної парадигми освіти базувалася на абстрактному розумінні людини, акцентах на пізнанні абстрактних цінностей – пізнавальних, етичних, естетичних та алгоритмізованому навчанні. Впровадження інноваційних освітніх технологій забезпечує перехід від традиційних освітніх методів, спрямованих на алгоритмізоване навчання та сприяє формуванню нового методологічного підґрунтя сучасної системи освіти.

Тема «освітніх технологій» була започаткована в 20-ті роки в роботах з педології, заснованих на працях з рефлексології І. П. Павлова, В. М. Бехтерева, С. Т. Шацького. Методам навчання приділяв увагу В. Сухомлинський, Ш. Амонашвілі, В. Шаталов, Є. Льїн та інші. Технології розвиваючого навчання розроблені В. В. Давидовим, Л. В. Занковим, Д. Б. Ельконіним, Ж. І. Шифом, П. М. Ерднієвим та іншими. Формуванню

нового методологічного підґрунтя сприяли ідеї педагогічної технології «Школи діалогу культур» (В. Біблер).

До інноваційних традиційно відносять технологію продуктивного навчання, інтерактивні технології, проектну технологію та інші.

Формування методологічного підґрунтя освіти процес складний та суперечливий, проте можна визначити низку ознак інноваційних технологій:

- змінюють традиційну логіку освітнього процесу: не від теорії до практики, а від практики і отриманого досвіду до його теоретичного осмислення;

- навчання націлене на створення нового для учнів і вчителя освітнього продукту: ідеї, проекту, інтелектуального чи мистецького твору, тощо;

- метою реалізації інноваційних технологій є не накопичення учнем знань, а уміння застосовувати знання на практиці;

- освітній простір стає середовищем що забезпечує формування компетенцій: загальних (generic competences, transferable skills) та предметно-спеціальних (фахових) (subject specific competences);

- індивідуалізація процесу навчання (особистісно-орієнтоване навчання);

- суб'єкт-суб'єктна форма навчального процесу, педагогічний процес вибудовується за принципом діалогу;

- формування активної комунікації всіх учасників освітнього процесу;

- зростання значення внутрішньої мотивації учасників освітнього процесу.

Теоретико-методологічні положення компетентнісного підходу забезпечують впровадження інновацій в систему освіти та сприяють її модернізації у відповідності до потреб соціально-економічного розвитку. Акценти сучасної освіти змінені – із знаннєвого компонента на компетентнісний, з накопичення нормативно визначених знань, на формування й розвиток в учнів низки компетенцій, які дозволять успішно діяти в мінливому світі. Ядром нової парадигми стає спрямованість на сам процес пошуку знання, самоосвіта. Освіта в основі якої інноваційна модель навчання стимулює новаторські зміни в культурі та соціумі шляхом формування у людини навиків інноваційної діяльності та розвитку критичного мислення. Основними складовими стратегічного потенціалу систему освіти, які визначають її потенціальні можливості, є:

- зміна методологічного підґрунтя;
- формування нового змісту;
- впровадження нових форм освіти;
- організаційно управлінські нововведення.

Необхідними умовами для успішних освітніх реформ є ствердження у суспільній свідомості нових ціннісних установок та норм, перекваліфікація та навчання кадрів, формування у них здатності підтримувати і реалізовувати нововведення в педагогічну практику. Модернізація освіти потребує інституалізації, тобто перетворення її розвитку в упорядкований процес з певною структурою відносин, закріпленими соціальними нормами, правилами, статусами і відповідальністю учасників. Активні трансформації системи освіти потребують системних наукових досліджень та експериментальної бази інноваційних впроваджень в навчальний процес.

Список використаних джерел

1. Андрусенко, ТБ., 2007. 'Капитал XXI века', *Креативная экономика*, №7, с.11–15.
2. Белл, Д., 2004. 'Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования', *Перевод с английского. Изд. 2-ое, испр. и доп.*, М.: *Academia*, CLXX, 788 с.
3. Гаман, МВ., 2004. 'Державне управління інноваціями: Україна та зарубіжний досвід: монографія', К.: *Вікторія*, с.104–131.
4. 'Дух і Літера №19. Університетська автономія', 2008, *Спеціальний випуск*, К.: «Дух і Літера», 368 с.
5. 'Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій', 2009, *Автор-укладач Н. П. Наволокова, Х.: Основа*, 172 с.
6. Жданова, ОА., 2011. 'Роль инноваций в современной экономике [Текст]', *Экономика, управление, финансы: материалы междунар. науч. конф. (г. Пермь, июнь 2011 г.)*, Пермь: *Меркурий*, с.38–40.
7. Запесоцкий, АС., 2002. 'Образование: философия, культурология, политика', М.: *Наука*, 456 с.
8. Зязюн, ІА. 'Освітні парадигми та педагогічні технології у вимірах філософії освіти', *Науковий вісник МДУ імені В. О. Сухомлинського (Електронне видання)*.
9. Леонтьева, О., 2003. 'Місто як школа', *Технологія альтруїзму*, №3.
10. Парахіна, СВ., 2008. 'Продуктивне навчання – особливий вид діяльності', *Управління школою*, №11–12.
11. Пометун, ОІ., 2004. 'Теорія та практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн', *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / Під заг. ред. О. В. Овчарук, К.: «К.І.С.»*, 112 с.
12. Сакайя, Т., 1999. 'Стоимость, создаваемая знаниями или история будущего', *Новая индустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева, М.: Academia*, с.337–371.
13. Слезингер, ГЕ., 2001. 'Социальная экономика: Учебник', М.: *Дело и сервис*, 368 с.
14. Стоуньер, Т., 1986. 'Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики', *Новая технократическая волна на Западе, М.: Прогресс*, 452 с.
15. Тоффлер, А., 1996. 'Построение новой цивилизации. Политика третьей волны', М.: *МИК*, 224 с.
16. Шумпетер, Й., 1982. 'Теория экономического развития', М.: *Прогресс*, 320 с.

References

1. Andrusenko, TB., 2007. 'Kapital XXI veka ((Capital of the XXI century))', *Kreativnaja jekonomika*, №7, s. 11–15.
2. Bell, D., 2004. 'Grijadushhee postindustrial'noe obshhestvo. Opyt social'nogo prognozirovaniya (The future postindustrial society. Experience of social forecasting)', *Perevod s anglijskogo. Izd. 2-oe, ispr. i dop.*, M.: *Academia*, CLXX, 788 s.
3. Gaman, MV., 2004. 'Derzhavne upravlinnja innovacijamy: Ukraїna ta zarubizhnyj dosvid: monografija (State Innovation Management: Ukraine and foreign experience)', K.: *Viktorija*, s.104–131.
4. 'Duh i Litera №19. Universytets'ka avtonomija (University autonomy)', 2008, *Special'nyj vypusk*, K.: «Duh i Litera», 368 s.
5. 'Encyklopedija pedagogichnyh tehnologij ta innovacij (Encyclopedia of pedagogical technologies and innovations)', 2009, *Avtor-ukladach N. P. Navolokova, H.: Osнова*, 172 s.
6. Zhdanova, OA., 2011. 'Rol' innovacij v sovremennoj jekonomike [Tekst] (The role of innovation in the modern economy [Tekst])', *Jekonomika, upravlenie, finansy: materialy mezhdunar. nauch. konf. (g. Perm', ijun' 2011 g.)*, Perm': *Merkurij*, s.38–40.
7. Zapesockij, AS., 2002. 'Obrazovanie: filosofija, kul'turologija, politika (Education: philosophy, culturology, politics)', M.: *Nauka*, 456 s.
8. Zjazjun, IA. 'Osvitni paradygmy ta pedagogichni tehnologii' u vymirah filosofii' osvity (Educational paradigms and pedagogical technologies in the dimensions of the philosophy of education)', *Naukovyj visnyk MDU imeni V. O. Suhomlyns'kogo (Elektronne vydannja)*.
9. Ljeont'jeva, O., 2003. 'Misto jak shkola (City as a school)', *Tehnologija al'trui'zmu*, №3.
10. Parahina, SV., 2008. 'Produktyvne navchannja – osoblyvyj vyd dijal'nosti (Productive learning is a special kind of activity)', *Upravlinnja shkoloju*, №11–12.
11. Pometun, OI., 2004. 'Teorija ta praktyka poslidovnoi' realizacii' kompetentisnogo pidhodu v dosvidi zarubizhnyh kraїn (The theory and

practice of consistent implementation of the competent approach in the experience of foreign countries), *Kompetentnisnyj pidhid u suchasnyj osviti: svitovij dosvid ta ukrai'ns'ki perspektyvy: Biblioteka z osviti'oi' polityky / Pid zag. red. O. V. Ovcharuk, K.: «K.I.S.», 112 s.*

12. Sakajja, T., 1999. 'Stoimost', sozdavaemaja znanijami ili istorija budushhego (The value created by knowledge or the history of the future)', *Novaja industrial'naja volna na Zapade: Antologija / Pod red. V. L. Inozemceva, M.: Academia, s.337–371.*

13. Slezinger, GE., 2001. 'Social'naja jekonomika (Social economics): Uchebnyk', M.: *Delo i servis*, 368 s.

14. Stoun'er, T., 1986. 'Informacionnoe bogatstvo: profil' post-industrial'noj jekonomiki (Information wealth: the profile of the post-industrial economy)', *Novaja tehnokraticeskaja volna na Zapade, M.: Progress, 452 s.*

15. Toffler, A., 1996. 'Postroenie novoj civilizacii. Politika tret'ej volny (Building a new civilization. Third wave policy)', M.: *MIK*, 224 s.

16. Shumpeter, J., 1982. 'Teorija jekonomiceskogo razvitija (The theory of economic development)', M.: *Progress*, 320 s.

Shchubelka N. V., PhD in Philosophy, Associate Professor of the department of philosophy, history and political science, Odessa National Economic University (Ukraine, Odessa), modero.el@gmail.com

Strategic potential of education as a factor of social and economic development

Modern society is developing dynamically, therefore, it requires a person not just knowing, but one who is capable of acting in conditions of socio-economic transformations, based on the innovative component. The paradigm of education, focused on the knowledge component, can not function effectively within the framework of new socio-economic forms. The strategic potential of the theoretical and methodological provisions of the competent approach aims at the emphasis in education – from the knowledge component to the competence. The core of the new educational paradigm is the focus on the process of finding knowledge, self-education. The implementation of the theoretical and methodological platform of a competent approach allows you to implement a model of learning that stimulates innovative changes in culture and society by developing a person's critical thinking and skills in innovative activity.

The purpose of the article is to analyze the potential of modern education in the conditions of socio-economic transformations that contain an innovative component.

Methods: analysis, synthesis, systematic method.

Keywords: socio-economic transformations, education, competence approach, competence, methodology of education.

* * *

УДК 141.319.8:37.015.31]063

Кадиевская И. А.,
доктор философских наук, профессор, заведующая
кафедрой философии, политологии, психологии
и права, Одесская государственная академия
строительства и архитектуры (Украина, Одесса),
marlinna@yandex.ru

Нарядько Г. Я.,
кандидат философских наук, доцент кафедры
философии, социологии и менеджмента
социокультурной деятельности, ГУ «Южноукраинский
национальный педагогический университет имени
К. Д. Ушинского» (Украина, Одесса),
marlinna@yandex.ru

СОВРЕМЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОБЛЕМЫ РАСПРОСТРАНЕНИЯ СИНДРОМА ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ (СЭВ) СРЕДИ РАБОТНИКОВ СФЕРЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Статья является особенно актуальной в современной Украине, когда в условиях кризиса, многие современные педагоги всё чаще сталкиваются с признаками синдрома эмоционального выгорания (СЭВ), который обычно выражается в психическом и эмоциональном истощении и

имеет разнообразные симптомы, среди которых: хроническая усталость, раздражительность, тревожность, временная потеря интереса к работе и жизни в целом и т.д. Автор статьи исходит из того, что, не смотря на глубину знаний и возраст, хороший педагог, способный положительно влиять на своих учеников, обязательно должен сохранить свежесть восприятия бытия, иметь положительные смысло-жизненные ориентиры, а значит не страдать (СЭВ) синдромом эмоционального выгорания. Поэтому проблема своевременной диагностики и преодоления СЭВ в контексте общей государственной программы сохранения и укрепления здоровья педагогов в нынешних условиях является научно обоснованной и актуальной. В статье особое внимание уделяется анализу как внутренних, так и внешних факторов, стимулирующих развитие СЭВ. Отдельно анализируются основополагающие симптомы в структуре СЭВ, а также особенности рабочих, производственных, и особенно организационных стрессов, оказывающих серьёзное влияние на развитие СЭВ у современных работников сферы образования.

Ключевые слова: синдром эмоционального выгорания (СЭВ), образование, профессорско-преподавательский состав, стресс, симптомы (СЭВ), эмоциональное истощение, редукция профессиональных достижений, деперсонализация, ресурсы преодоления (СЭВ).

(статья друкється мовою оригіналу)

Учитывая научную значимость данных проблем в современном философском дискурсе, можно сформулировать цель и задачи данной статьи.

Цель исследования – изучение основополагающих факторов развития и распространения синдрома эмоционального выгорания (СЭВ) среди педагогов в современных условиях.

Для достижения поставленной цели предполагается решить следующие задачи:

– рассмотреть историю развития проблемы СЭВ в отечественном и зарубежном научном дискурсе;

– актуализировать проблему своевременной диагностики и преодоления СЭВ в контексте общей государственной программы сохранения и укрепления здоровья педагогов в нынешних условиях.

– осмыслить ключевые понятия: синдром эмоционального выгорания (СЭВ), образование, профессорско-преподавательский состав, стресс, симптомы (СЭВ), эмоциональное истощение, редукция профессиональных достижений, деперсонализация и рассмотреть их взаимосвязь;

Основными методами исследования являются анализ и обобщение научной и периодической литературы по проблеме, а также общенаучные методы: анализ и синтез, индукция и дедукция.

Не только высокий профессиональный уровень, но и личность преподавателя, определяет качество образования. Молодым слушателям нужны не столько сухие книжные выкладки и определения, которые они всегда могут прочитать в интернете, сколько положительный личный пример преподавателя, его творческий подход к работе. Хороший преподаватель способен пробуждать в человеке лучшие моральные качества. Он может воспитать любовь к знаниям, а также творческое отношение к жизни и профессиональной деятельности.

Испокон веков процесс образования наделялся сакральными смыслами именно потому, что он предполагает таинственный контакт мировоззрения слушателя и педагога. Этот удивительный процесс передачи знаний и личного опыта всегда внушал глубочайшее уважение и почтение в культуре разных народов. Наиболее могущественные и успешные правители обычно отдавали дань уважения своим учителям, понимая, что именно от них зависит

воспитание нового поколения. Ведь любые положительные преобразования зависят от людей, а они в свою очередь формируются в процессе образования и воспитания. Среди различных институтов социализации, образование уже давно занимает одну из ключевых позиций. В то время как проявлением политической ограниченности и не дальновидности всегда считалось варварское отношение к образованию.

Далеко не каждый образованный человек может достойно справиться с ролью педагога, качественно выполняющего свою особую миссию. Учитель, гуру, мудрец. Эти и многие другие похожие понятия в разных мировых культурах существуют для определения особенных людей. В то время, как сознание слушателей ещё не отягощено знаниями и личным опытом, мировоззрение учителя должно быть достаточно богатым, глубоким и развитым. Но, не смотря на глубину знаний и возраст, настоящий учитель, способный благотворно влиять на своих учеников, обязательно должен сохранить свежесть восприятия бытия, иметь положительные смысло-жизненные ориентиры, а значит не страдать (СЭВ) синдромом эмоционального выгорания. Пожалуй, именно это основополагающее условие профессиональной пригодности лично я поставила бы на первое место! Но много ли в нашей современной образовательной среде таких уникальных людей? Считаю данный вопрос принципиально важным, а также актуальным и перспективным с научной точки зрения.

С одной стороны, я глубоко убеждена, что все мы в значительной степени являемся творцами своей реальности, каждый день создавая эту реальность своими мыслями, словами, чувствами и поведением. Считаю глубоко не правильным винить во всём, включая СЭВ, исключительно внешние обстоятельства. Не имеет смысла ждать идеальной обстановки в стране, в семье и на работе. На нас в любом случае будут оказывать влияние личные контакты, повседневные стрессы, мрачная информация и т.д. Поэтому особенно важное значение в любые времена имеют личные ресурсы противодействия СЭВ. В целом к важнейшим ресурсам личности можно отнести: знания и опыт, нравственные императивы, модели конструктивного поведения, ценностные ориентации, владение навыками самовосстановления и саморегуляции и т.д. Эти и многие другие ресурсы дают возможность человеку быть более адаптивным и стрессо устойчивым, успешным и удовлетворённым своей жизнью. Объективно существует целый ряд серьёзных вопросов, которые каждый человек должен решать самостоятельно. Например: сознательный выбор позитивного мышления. Кем быть, оптимистом или пессимистом, решает сам человек. Это конечно же целеустремлённость в борьбе со страхами и ограничивающими барьерами, негативными информационными подсознательными программами, преодоление низкой самооценки и т.д. Хочу сказать, что влияние внутренних факторов на физическое и психическое состояние человека действительно огромно. Поэтому в любых внешних условиях всегда можно будет встретить тех, кто не боится брать на себя ответственность и стремится всеми возможными способами противостоять СЭВ.

Сам термин эмоциональное выгорание был введён американским психиатром Фрейзенбергом в 1974 году.

Первоначально этот термин определялся как состояние изнеможения, истощения, возникающего в результате интенсивного эмоционального общения в процессе профессиональной работы с клиентами, пациентами или учениками. Развитие представлений о выгорании на первых этапах изучения этой проблемы происходило путём накопления описаний симптомов, которые связаны с ним. Большинство исследований имело сугубо эмпирическую направленность и не пыталось дать теоретического обобщения определения [1, с. 25–30].

Е. Эделевич и А. Бродский описывают выгорание как процесс крушения иллюзий. Они определяют выгорание как прогрессирующую потерю идеализма и энергии, которую испытывают люди в результате специфических условий их работы. Д. Этзион определяет «выгорание» как «психологическую эрозию». Она полагает, что выгорание возникает постепенно и незаметно для человека, и невозможно отнести его к конкретным стрессовым событиям. К. Маслак и М. Ляйтер также назвали выгорание «эрозией души». Оно представляет собой эрозию в ценностях, настроении и воле – эрозию человеческой души [2, с. 17].

В отечественной науке проблема выгорания исследуется начиная с 1980 годов. Обычно специалисты в своих научных работах используют такие понятия как: «эмоциональное выгорание», а также «психическое выгорание». Огромное количество научных публикаций по данной теме принадлежит исследователям из Санкт–Петербурга [3; 4]. Для отечественной науки довольно характерным является рассмотрение синдрома «выгорания» в контексте профессионализации. Так автор докторской диссертации «Структурно–функциональная организация и генезис психического выгорания» [5] и книги «Синдром психического выгорания учителя» [6]. В. Е. Орел считает, что в общеметодическом плане отсутствует определение места выгорания среди таких традиционных понятий, как «деятельность», «личность», «психические свойства», а также «психические процессы». Следует отметить, что, не смотря на изученность синдрома выгорания в иностранной литературе и на представленность данной темы в отечественной науке, вопрос о причинах выгорания, а также психических механизмах, лежащих в основе данного синдрома, остаётся открытым. Современные учёные отмечают, что наиболее подвержены СЭВ педагоги и врачи, хотя конечно подобные нарушения наблюдаются и у других специалистов, работающих в системе «человек–человек».

СЭВ обычно выражается в психическом и эмоциональном изнеможении и имеет разнообразные симптомы, среди которых: хроническая усталость, раздражительность, тревожность, временная потеря интереса к работе и жизни в целом и т.д. Причём специалисты прекрасно знают о том, к каким серьёзным последствиям может приводить СЭВ, в структуре которого обычно выделяют три основных элемента: эмоциональное истощение, редукция профессиональных достижений, а также деперсонализация. Рассмотрим эти компоненты более подробно, не забывая о том, что СЭВ выступает своеобразным механизмом психологической защиты. Известно, что полное или частичное отключение эмоций в ответ на действие стрессорных факторов позволяет более экономно расходовать имеющиеся в

наличии у человека энергетические ресурсы. И так, следует отметить, что эмоциональное истощение выражается чувствами усталости и опустошения. Если говорить о работе обычного преподавателя, то конечно такое состояние оказывает самое губительное влияние на качество лекций, практических занятий и т.д. Конечно, занятия просто не могут быть качественными и интересными, если преподаватель сам пребывает в состоянии апатии и безразличия. Как правило, скрыть это бывает практически невозможно. Кроме того, ярким проявлением эмоционального истощения является постоянная подавленность и раздражительность, что также не способствует успеху в работе. Что же касается редукции профессиональных достижений, то данный неотъемлемый компонент СЭВ просто не может не вызывать у человека досаду. Безусловно, когда в результате эмоционального выгорания, преподаватель начинает всё больше сомневаться в собственной компетентности, становится очень обидно и неприятно. Когда значительные успехи и достижения в трудовой деятельности кажутся преподавателю ничтожными, стремительно падает самооценка и теряется вера в свои силы. Более того, в этом состоянии работник больше не способен видеть для себя положительные карьерные перспективы. И наконец, деперсонализация проявляется в изменении восприятия людей не как личностей, а как объектов, общение с которыми происходит без эмоционального вовлечения. Преподаватель, который пусть временно, но все-таки не способен воспринимать коллег и учеников как личностей, не может качественно выполнять свои профессиональные обязанности. Как я уже говорила, в нашей стране в последнее время огромное количество работников сферы образования лично столкнулись с СЭВ. Ситуация существенно усугубляется тем, что в силу разных причин, многие преподаватели скрывают своё реальное состояние, хотя остро нуждаются в неотложной помощи. К сожалению, в нашем государстве проблема сохранения и укрепления здоровья педагогов и врачей, очевидно, не является приоритетом. Именно поэтому, множество сотрудников страдающих СЭВ, просто не рассчитывают на получение помощи, без негативных последствий для себя. И это является огромной проблемой, требующей самого пристального внимания. Таким образом, в запущенных случаях СЭВ может приводить к развитию различных зависимостей, к резкому снижению работоспособности, психосоматическим нарушениям, депрессиям, а также ухудшению межличностных отношений на работе и в семье.

В целом можно говорить о проявлении целого ряда опасных симптомов СЭВ. Физические симптомы нередко проявляются в хронической усталости, а также всевозможных функциональных нарушениях. Эмоциональные симптомы легко распознать по нарастанию общего пессимизма, апатии и безразличия. Что касается интеллектуального состояния, то оно также характеризуется некоторыми характерными для СЭВ особенностями. Во-первых, это возникновение формализма в отношении к работе и жизни в целом. В первую очередь опасность формализма заключается в утрате творческого начала в преподавательской деятельности. В оценке произведений искусства, формализм указывает на отсутствие самобытного

творческого содержания. Словом, в бессодержательном искусстве нет души. Точно так же в работе педагога формализм указывает на деиндивидуализацию и утрату креативности. Преподаватели, страдающие запущенными формами СЭВ больше не хотят участвовать в развивающих и обучающих мероприятиях. Им становится не интересно повышать свой профессиональный и интеллектуальный уровень. А скучно профессиональной деятельности утрачены, а новые отсутствуют. В результате может наступать уныние и тотальное разочарование. Переходя к социальным симптомам, следует отметить присутствие социальной изоляции, снижение интереса к прежним увлечениям. Кроме того, страдающие СЭВ ощущают острый недостаток социальной поддержки. Однако в силу собственной замкнутости, раздражительности и не конструктивного поведения, вместо поддержки, повышается уровень конфликтности, который приводит к ухудшению межличностных отношений в коллективе и в семье. И наконец, поведенческие симптомы. Они могут быть довольно разнообразными, но чаще всего наблюдается т.н. прогрессирующий «трудоголизм» на фоне мало подвижного образа жизни и возможного злоупотребления стимулирующими веществами.

Проблема СЭВ, безусловно, не является новой, но в реалиях современного украинского социума, в последнее время она полностью выходит из-под контроля. Известно, что к основным факторам, влияющим на развитие эмоционального перенапряжения, влияют как объективные внешние обстоятельства, так и личностные особенности человека. И если природа человека характеризуется относительной стабильностью, внешние факторы имеют свойство стремительно изменяться. Представители отечественного научного сообщества имеют возможность лично наблюдать, как в современной системе образования постоянно увеличивается объём работы профессорско-преподавательского состава. Для того, чтобы выполнять, закреплённые на государственном уровне, лицензионные условия контракта, современным преподавателям приходится буквально жить и работать на пределе своих возможностей. Хочется также отметить явное отсутствие морального и материального вознаграждения за выполнение этой работы. В современной Украине, к сожалению, большинство преподавателей оказались в практически безвыходной ситуации. Опасаясь потерять работу, преподаватели высшей школы уже давно покорно оплачивают свои научные публикации, стажировки и т.д. из личного скудного бюджета. Причём стоимость публикации научных трудов в требуемых международных сборниках, входящих в авторитетные наукометрические базы и реальные доходы наших педагогов является абсолютно не сопоставимой! Наряду с этим, в условиях жесткой конкуренции и регулярных, по-видимому, запланированных Министерством сокращений, в большинстве вузов нашей страны прогрессирует необоснованная критика, которая окончательно ослабляет и деморализует наших преподавателей.

Важно понимать, что даже в благоприятных социально-экономических условиях, педагогов подстерегают угрозы, связанные с производственными

стрессами в системі «человек–человек». По мере збільшення педагогічного стажу, віку, збільшення професійної навантаження, неминуче відбувається накоплення втоми, зростає рівень тривожних переживань, а також знижується настрій. Однак в несприятливих соціально-економічних умовах, професорсько-преподавельський склад страждає не тільки від професійних і виробничих стресів, але й від значної частини стресових організаційних. В несприятливих умовах недовіри, відчуження і критики духовне і фізичне стан людини має тенденцію погіршуватися. Надійно відомо, що кожен з нас для збереження і зміцнення здоров'я, життєрадісності і професійної результативності, потребує в сприятливій, доброжелателній, спокійній і творчій обстановці. Для всіх нас особливо важливе значення має задоволення як матеріальних, так і духовних потреб, можливість самовираження і самореалізації. Крім того, можна з впевненістю стверджувати, що найбільш позитивний вплив на людей здатна надавати впевненість в завтрашньому дні, відчуття стабільності, захищеності і правильності обраного шляху розвитку. Сучасні реформи в сфері освіти, на жаль, призвели до масштабних негативних організаційних змін, включаючи кадрову політику, а також сам стиль управління. В результаті цієї політики скорочень, посилення конкуренції і постійної необґрунтованої критики суттєво погіршився психологічний клімат в освітній середі. Все частіше і частіше професорсько-преподавельський склад змушений стикатися з такими проявами психологічного насильства, як зловживання владою по відношенню до співробітників, неспроможність захистити себе. Замість того, щоб берегти, цінувати і захищати свою інтелектуальну еліту, на даному історичному етапі, наше державство показує всьому світу яскравий приклад негативного ставлення до працівників освіти і здоров'я. Таким чином, можна з впевненістю стверджувати, що системи освіти, як і здоров'я в сучасній Україні переживають глибокий кризис, причому причетними до цього є викладачі і студенти, пацієнти і лікарі. Тому поки невідомі проблеми не будуть розглянуті і вирішені, наивно розраховувати на позитивні результати процесу навчання, коли значна частина професорсько-преподавельського складу відчуває себе незахищеними, обізнаними, недооціненими, духовно виснаженими, з усіма ознаками СЗВ. Важливо зазначити, що одним з негативних наслідків сучасної освітньої політики є штучне створення плутанини і незрозумілості, в результаті чого втрачається ясність в розумінні основних цілей освітньої діяльності.

Список використаних джерел

1. Coxt, Griffiths, A., 1998. 'The Burnout Companion to study and practice'. *A. Critical Analysis L.*
2. Maslach, CA., 1994. 'Multidimensional Theory of Burnout', *Theories of organizational stress*, Oxford.
3. Водоп'янова, Н.Е., Старченкова, Е.С., 2005. 'Синдром вигорання: діагностика і профілактика', СПб.

4. Мальцева, Н.В., 2005. 'Проявление синдрома психологического выгорания в процессе профессионализации учителя в зависимости от возраста и стажа работы; Дисс. канд. психол. наук', М.

5. Орел, В.Е., 2006. 'Синдром психологического выгорания личности', М.

6. Орел, В.Е., 2006. 'Структурно-функциональная организация и генезис психологического выгорания; Дисс. д-ра психол. наук', М.

References

1. Coxt, Griffiths, A., 1998. 'The Burnout Companion to study and practice'. *A. Critical Analysis L.*

2. Maslach, CA., 1994. 'Multidimensional Theory of Burnout', *Theories of organizational stress*, Oxford.

3. Vodop'janova, NE., Starchenkova, ES., 2005. 'Синдром выгорания: диагностика и профилактика (Burnout syndrome: diagnosis and prevention)', SPb.

4. Mal'ceva, NV., 2005. 'Проявление синдрома психологического выгорания в процессе профессионализации учителя в зависимости от возраста и стажа работы; Diss. kand. psihol. nauk (The manifestation of the syndrome of psychological burnout in the process of professionalization of the teacher, depending on the age and length of service; Diss. candidate psychological sciences)', M.

5. Orel, VE., 2006. 'Синдром психологического выгорания личности (Syndrome psychological burnout personality)', M.

6. Orel, VE., 2006. 'Структурно-функциональная организация и генезис психологического выгорания; Diss. d-ra psihol. Nauk (Structural and functional organization and the genesis of psychological burnout; Diss. doctor psychological sciences)', M.

Kadievskaya I. A., Doctor of philosophical sciences, professor, head of the department of philosophy, sociology, psychology and law Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture (Ukraine, Odessa), marlinna@yandex.ru

Nariadko G. Ya., PhD, associate professor of philosophy, sociology and management of socio-cultural Activity South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky (Ukraine, Odessa), marlinna@yandex.ru

Modern features of the problem of the spread of the syndrome of emotional burnout (SEB) among educators

The article is particularly relevant in modern Ukraine, when in times of crisis, many modern teachers increasingly encounter signs of emotional burnout syndrome (CMEA), which is usually expressed in mental and emotional exhaustion and has various symptoms, including: chronic fatigue, irritability, anxiety, temporary loss of interest in work and life in general, etc. The author of the article proceeds from the fact that despite the depth of knowledge and age, a good teacher who is able to positively influence his students must preserve the freshness of perception of being, have positive meanings and life guidelines, and therefore do not suffer from burnout syndrome. Therefore, the problem of timely diagnosis and overcoming the CMEA in the context of the general state program for the preservation and strengthening of the health of teachers in the current environment is scientifically based and relevant. The article focuses on the analysis of both internal and external factors stimulating the development of the CMEA. The fundamental symptoms in the structure of the CMEA, as well as the peculiarities of workers, industrial, and especially organizational stresses, which have a serious impact on the development of the CMEA among modern educators, are analyzed separately.

Keywords: burnout syndrome (CMEA), education, faculty, stress, symptoms (CMEA), emotional exhaustion, reduction of professional achievements, depersonalization, coping resources (CMEA).

Kadievskaya I. A., doctor of philosophical sciences, professor, head of the department of philosophy, sociology and management of socio-cultural activity of the Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture (Ukraine, Odessa), marlinna@yandex.ru

Nariadko G. Ya., candidate of philosophical sciences, associate professor of the department of philosophy, sociology and management of socio-cultural activity, DZ «Pivdennoукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (Ukraine, Odessa), marlinna@yandex.ru

Сучасні особливості проблеми поширення синдрому емоційного вигорання (СЕВ) серед працівників сфери освіти

Стаття є особливо актуальною в сучасній Україні, коли в умовах кризи, багатьом сучасним педагогам все частіше стикаються з ознаками синдрому емоційного вигорання (СЕВ), котрий звичайно виражається в психічній та

емоційній знемозі і має різноманітні симптоми, серед яких: хронічна втома, опативність, тривожність, тимчасова втрата інтересу до роботи і життя в цілому і т.д. Автор статті розмірковує так, що не дивлячись на глибину знань і вік, хороши педагог, здатний позитивно впливати на своїх учнів, обов'язково повинен зберегти свіжість сприйняття буття, мати позитивні сенс-життєві орієнтири, а значить не страждати (СЕВ) синдромом емоційного вигорання. Тому проблема своєчасної діагностики та подолання СЕВ в контексті загальної державної програми збереження і зміцнення здоров'я педагогів в нинішніх умовах є науково обґрунтованою та актуальною. У статті особливо увага приділяється аналізу як внутрішніх, так і зовнішніх факторів, що стимулюють розвиток СЕВ. Окремо аналізуються основоположні симптоми в структурі СЕВ, а також особливості робочих, виробничих, і особливо організаційних стресів, які надають серйозний вплив на розвиток СЕВ у сучасних працівників сфери освіти.

Ключові слова: синдром емоційного вигорання (СЕВ), освіта, професорсько-викладацький склад, стрес, симптоми (СЕВ), емоційне виснаження, редукція професійних досягнень, деперсоналізація, ресурси подолання (СЕВ).

* * *

УДК 165.12

Сімакова Н. М.,
здобувач, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), zhzhkot@gmail.com

Українське законодавство про освіту (становлення в період незалежного розвитку)

Аналізується процес становлення (формування) національного законодавства в галузі освіти в період незалежного розвитку України. Відзначаються суперечності цього процесу, дискусії, які супроводжували його, зокрема, в перше десятиріччя незалежного розвитку. Автор показує відповідність українського законодавства про освіту головним нормам і правовим стандартам, якими врегульовується освіта в провідних країнах європейського простору освіти, а також підкреслює конструктивізм Програми «Нова українська школа».

Ключові слова: людина, освіта, культура, право, закон.

Звернення до освітніх законодавчих актів та стратегічних документів першого десятиріччя незалежності, демонструє що за порівняно короткий період вдалося сформуванню позбавлені нашарувань тоталітарного минулого законодавчі основи вітчизняної освіти. Рамковим законом №1060 XII від 23.05.1991 освіта визнавалась «пріоритетною сферою соціально-економічного розвитку суспільства на засадах гуманізму, демократії, національної самосвідомості, взаємоповаги між народами» [1] та закладались цивілізовані основи функціонування української освіти у правовому полі незалежної держави.

Початок для рішучих змін та передумови для позитивних перетворень у вітчизняній системі освіти, що відбулись у перші десятиріччя XXI ст. заклала «Державна національна програма «Освіта (Україна XXI століття)» Вона визначила пріоритети розвитку освіти, педагогічні засади реформування галузі, що практично відповідно і здійснювалося. По суті вона започаткувала розроблення нової методології розвитку української освіти, що орієнтована на цілі та цінності демократичного суспільства та особистісного розвитку, та утверджує ідею відродження української нації. Разом з тим, програма «Освіта» не передбачала конкретних механізмів здійснення запланованих заходів. Багато з них мали декларативний характер, не були забезпечені на законодавчому рівні, не мали матеріального підтвердження, необхідного кадрового забезпечення.

Низка заходів була здійснена без належного теоретичного підґрунтя та не підтверджена експериментальною перевіркою їх доцільності [2].

Втім вагомим результатом виконання Національної програми «Освіта» (Україна XXI століття) стало удосконалення базового законодавства про освіту, передусім ухвалення Закону України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про освіту» (23.03.1996 р.) [3], який за своєю суттю, змістом і напрямками став фактично новою редакцією Закону «Про освіту», а також прийняття згаданих вище законів прямої дії про «Про професійно-технічну освіту» (10.02.1998 р.) [4], «Про загальну середню освіту» (13.05.1999 р.) [5], «Про позашкільну освіту» (23.06.2000 р.) [6], «Про дошкільну освіту» (11.07.2001 р.) [7], «Про вищу освіту» (17.01.2002 р., втратив чинність 6.09.2014 на підстав Закону України №1556–18) [8].

Другий етап розвитку законодавства про освіту відкриває потужний освітянський проект «Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті» (2001–2002), ідеологічною основою якої стала філософія людини, що змінює роль і статус освіти, її суспільне навантаження і відповідальність. Ідеї, що уперше згадуються у державній програмі «Освіта» у «Національній Доктрині» наповнюються новим змістом, в дусі часу пропонуються шляхи модернізації важливіших освітніх сфер. Дякуючи Доктрині уперше набувають державної ваги питання впровадження мовних стратегій освіти, забезпечення здоров'я громадян засобами освіти та фізичного виховання, рівного доступ до здобуття якісної освіти, впровадження інформаційних технологій в освіті, визнається залежність розвитку громадянського суспільства від освіти, окреслені шляхи реалізації безперервної освіти.

В цей період майже не було прийнято нових освітніх законів (за виключенням першої редакції Закону «Про вищу освіту» №2984–ІІІ від 17.01.2002, прийняття якого відбувалось одночасно з розробкою «Національної доктрини»), проте відбувалось вдосконалення чинного законодавства та інших правових норм у відповідності до вимог Лісабонської конвенції, яку було ратифіковано Україною у 1999 році, та Болонського процесу, до якого приєдналась Україна у 2005 році. Чисельними підзаконними актами, що приймались в цей період, було запроваджено систему незалежного оцінювання знань, введено кредитно-модульну систему навчального процесу і рейтингову систему поточного і підсумкового контролю, збільшена автономія університетів щодо створення навчальних програм та забезпечення студентам індивідуального вибору навчальних дисциплін, вживались конкретні заходи для підвищення мобільності, запроваджено Додаток до диплому європейського зразка [9], створено Національну рамку кваліфікацій [10] тощо.

Паралельно відбувались прогресивні зміни у інших освітніх сферах. Наприклад, були внесені зміни до Закону України «Про дошкільну освіту» щодо запровадження обов'язкової дошкільної освіти для дітей старшого дошкільного віку та закріплення на законодавчому рівні інклюзивного навчання. Окреслені зміни та доповнення були спрямовані на захист та реалізацію прав дитини дошкільного віку, утвердження соціальної інклюзії дітей

з особливими освітніми потребами та інвалідністю, що повністю відповідає Конвенції ООН про права дитини [11].

Разом з тим чимало завдань, визначених «Національною доктриною» не було втілено в життя. Цьоможна пояснити політичною нестабільністю, частою зміною владних команд, невизначеністю орієнтирів щодо ідеологічної консолідації суспільства. «Національну Доктрину» було прийнято у 2002 р. за часів режиму Л. Кучми, а її реалізація припала на часи президентства Л. Кучми, В. Ющенко та В. Януковича, які дотримувались принципово різних політичних та ідеологічних орієнтирів. Окрім того, послідовності реформ не сприяла тривала економічна й екологічна кризи; демографічні зміни (зниження народжуваності, міграція, збільшення кількості знелюднених населених пунктів), а також руйнівні соціальні ефекти освіти (корупція, політизація управління, нерівність в у можливостях здобуття якісної освіти). Серед контраверсивних факторів варто згадати також брак конкретних заходів імплементації «Національної Доктрини» в реальну освітянську практику та ресурсів; надмірна концентрація влади профільним Міністерством, відсутність координації між різними центрами управління освітою, дублювання повноважень. Задекларовану документами даного періоду модернізацію управління освітою (як до речі й інших галузей) засобами демократизації та децентралізації не було здійснено, що очевидно зумовило бурхливі суспільно-політичні перетворення наступного періоду.

Й нарешті, аналізуючи останні освітні закони, що були прийняті після подій другого Майдану під гаслами рішучих змін, варто звернути увагу на той факт, що великі сподівання на принципове оновлення вітчизняної освіти супроводжується дискусійним характером окремих запропонованих змін та скепсисом з боку експертів щодо їх запровадження.

Довгоочікуваний закон України №1556 XVIII «Про вищу освіту» [12] від 1–07.2014 є стратегічно важливим документом, який має нарешті закласти підвалини для зростання, для інвестицій у вищу освіту, для підвищення її якості, врешті–решт – для конструктивної зміни мотивації та поведінки всіх учасників освітнього простору [13]. Однак, його важко назвати досконалим, адже близько двох років не був імplementований. Причини цього, як зазначає С. Левада, з одного боку, відсутність понад 40 підзаконних актів, розроблення яких повинно було забезпечити МОН, а з іншого – низька якість самого Закону, «сирість» значної кількості його статей. Прийнятий Закон містить суперечливі положення, неприйнятні для вітчизняної системи вищої освіти. Деякі з них прямо відкривають не уявні, а дійсні корупційні канали. Свідченням низької якості Закону є той факт, що за півтора роки до нього було внесено 10 змін (до попередньої редакції Закону – 12 змін за 12 років) [14].

Окрім того, зазначає О. Співаковський, одна з помилок, пов'язаних із Законом України «Про вищу освіту» №1556 XVIII від 1.07.2014, полягає в тому, що цей спеціальний закон було прийнято ще до нового базового Закону «Про освіту». Через те багато запропонованих ним нововведень виглядали передчасними і не були підкріплені загальною нормативною рамкою регулювання освітньої сфери [13].

Що стосується більш пізніх проекту НУШ та нового закону «Про освіту» №2145–19 від 05.09.2017, варто відзначити, що безпечерним достоїнством даних документів є той факт, що дякуючи ним ідеєю реформування освіти вдалося зацікавити якомога ширші кола, залучити до діалогу як професійне освітнє середовище, так й безпосередніх споживачів освітніх послуг. Заслужують високої оцінки оновлення ключових аспектів освітньої діяльності – принципів державної освітньої політики, структури освітньої сфери, розподілу повноважень між органами управління освітою різних рівнів тощо. **Право на освіту вперше сформульовано як право не на будь-яку, а на якісну і доступну освіту** (ст.3.1). Наслідком цього є передбачене законопроектом створення цілісної системи забезпечення якості освіти, яка передбачає і заходи, що мають здійснюватися на рівні окремих закладів, і зовнішнє забезпечення якості, яке включає зовнішнє оцінювання не тільки здобувачів, але також викладачів та закладів освіти (розділ V та інші норми). Створення такої системи необхідно не тільки для ефективного управління освітою на всіх рівнях, але і для забезпечення конкурентоздатності української освіти в глобальному освітньому просторі [15].

Розширенню забезпечення права на освіту сприятиме запровадження громадського контролю і нагляду в освітніх закладах усіх рівнів, розгортання інклюзивної освіти та визнання як формальної, так і інформальної та неформальної освіти з можливістю їх конвертації. Наближенню вітчизняної освіти до європейських та світових стандартів сприятиме переформатування й оновлення змісту середньої освіти, а також оновлення системи забезпечення якості освіти всіх рівнів. Останньому має сприяти передбачене Законом Національне агентство кваліфікації. Важливою нормою, що гарантуватиме матеріально-технічне забезпечення вітчизняної освіти, є норма, яка передбачає асигнування освітніх витрат у розмірі, який не може бути меншим від 7% ВВП [16].

Однак, нові ідеї не сприймаються однозначно позитивно. Не усі однозначно підтримують компетентнісний підхід та приймають відмову від знанневої парадигми. Часто можна почути побоювання, що відмовившись від опори на знання, в майбутньому ми матимемо погано освічених дорослих людей, які поповнять армію якщо не безробітних, то дешевої робочої сили. При цьому найбільш дискусійним питанням залишається перехід до 12-річної шкільної освіти, ідея якого до речі не є новою. Опоненти 12-ти річки нині, як й на початку 2000-х, наголошують на недоцільності даного кроку з точки зору перспектив освіти («розтягування» навчальних програм, погіршення якості освіти,) та пророкують негативні соціально-економічні наслідки (пізніший призов на військову службу, необхідність додаткових шкільних приміщень та ставок вчителів, вилучення на 2 роки з трудового обігу мільйонів робітників [17] тощо).

Окрім того, дехто прогнозує сумний результат реформи. Зокрема, директор соціальних програм Центру Разумкова Л. Шангіна звертає увагу передусім на відсутність інфраструктури для шкільної освіти. На її думку, це не тільки лабораторії, комп'ютери, швидкісний Інтернет, обладнані кабінети фізики, хімії, біології і всіх інших природничих наук, а й наявність

якісних підручників, яких нині обмаль – не фізично, а за змістом, а також якісно підготовлених вчителів. Тому, переконана експерт, реформу шкільної освіти потрібно починати з покращення якості освіти майбутніх учителів, потім забезпечити їм гідну зарплату, а вже після того реформувати шкільне навчання. А громадський активіст і блогер С. Горбачев, наголошує, що «цей закон – компроміс, баланс, який зафіксував актуальну на цей час точку рівноваги різноманітних думок та інтересів. Саме тому цей закон і надалі буде предметом дискусій: кожна із зацікавлених груп підтримуватиме те, що відповідає її інтересам та намагатиметься змінити те, що не відповідає. Це нормально: так і має бути у демократичному суспільстві» [18].

Окрім дискурсного характеру окремих положень нового закону та скепсису щодо можливості його виконання, варто вказати на «вузькі місця» відповідного Закону. Зокрема, одним з таких, є положення про фінансування дошкільної і позашкільної освіти переважно з місцевих бюджетів. Аналітик з питань бюджету Асоціації міст України І. Онишук доволі скептично відноситься до можливостей місцевих органів самоврядування фінансувати заклади освіти. Він підкреслює, що обсяги освітньої та медичної субвенцій з державного бюджету не забезпечують мінімальну потребу в коштах на галузі освіти та охорони здоров'я, навіть на захищені статті видатків. «По освітній субвенції не закладено жодного відсотку росту, в той час коли обіцяно зростання заробітної плати педпрацівникам на 25%. Матиме місце вимивання власних коштів місцевих бюджетів» [18], наголошує експерт.

До української освітньої реформи прикута увага не лише українського суспільства, але й міжнародних спільнот. Варто відзначити, що **оцінка українського законотворення в галузі освіти з боку міжнародних спільнот**, як правило, в усі часи була переважно позитивною. Щоправда, коментарів представників міжнародних спільнот щодо українського законотворення в галузі освіти до останнього часу було оприлюднено не багато. Наприклад, у свій час оцінюючи зміст Національної доктрини розвитку освіти, міжнародні експерти висловили думку, що Доктрина відповідає вимогам часу, сучасним і перспективним європейським і світовим освітянським стандартам, провідними тенденціям їх розвитку [19].

Надзвичайна же увага міжнародних спільнот до українського законодавства про освіту була викликана у вересні 2017 року скоріше політичним, а не освітнім питанням. Прийняття нового рамкового Закону України «Про освіту» №2145–19 5.09.2017 викликало в інформаційному просторі деяких іноземних країн його активне обговорення. Однак обговорювався не весь закон, а лише одна стаття законодавчого акту, що спричинила широкий резонанс, встановивши норму про рівень запровадження державної мови навчання у середній школі [18].

Норма про мову навчального процесу в школах у ст.7 Закону України «Про освіту», що зменшила обсяги освіти мовами меншин, особливо після завершення початкової школи, викликала негативні оцінки з боку міжнародної спільноти. Власне застереження проти даної норми висловили Угорщина, Румунія, Болгарія, Російська Федерація і Молдова, що вказували на порушення прав

відповідних національних меншин в Україні. Широкий міжнародний резонанс, який отримала мовна стаття Закону, спричинив звернення Міністерства закордонних справ України до Венеціанської комісії, яка 8.12.2017 зробила свій експертний висновок щодо відповідності цієї норми європейському підходу до прав національних меншин. Рішення Венеціанської комісії зобов'язує Україну внести зміни у ст.7 та замінити положення стосовно викладання державною мовою, мовою меншин та іншими мовами більш збалансованим [20]. Україна нині чекає на прийняття нового закону «Про загальну середню освіту», в якому має бути уточнено відповідні положення.

Більшість експертів справедливо вважають, що питання про мовну статтю вже не освітнє, а суто політичне. Проте саме це політичне питання привернуло увагу міжнародної спільноти до реформи освіти в Україні. Зокрема, експерти Ради Європи, що детально вивчили питання, дали позитивну оцінку українській реформі освіти. Й це не дивно, тому що ідеї сучасної української освітньої реформи стали результатом осмислення досвіду успішних реформ в Фінляндії, Швеції, Канаді та Польщі. Більш того, консультаціям з міжнародними експертами приділялась значна увага під час розробки нового Закону України «Про освіту». Наприклад, під час освітнього форуму Ed Camp–2017, що відбувся в травні 2017 у Харкові, за допомогою запрошених міжнародних експертів, вдалось з'ясувати, що проблеми, які стоять перед українськими освітянами не унікальні. Втрата інтересу до школи, величезні обсяги інформації та відсутність практичних навичок – все це знайоме вчителям у різних країнах світу [21]. Під час подібних заходів лунали поради: як створювати спільний простір взаємодії учнів з викладачами, як дозволити собі пробувати, експериментувати і ділитися набутим, як зробити викладання у школах цікавим й захопливим, як готувати дітей до реального життя та багато інших. Усі вони враховувались під час розробки Концепції НУШ та нового закону «Про освіту».

Коли рамковий закон про освіту прийнято, позитивно оцінюється міжнародними експертами те, що новий закон значно розширює права громадян на освіту, надає нові можливості для розвитку і підвищення своєї конкурентоспроможності здобувачам освіти, освітянам та закладам освіти. Це надзвичайно важливо сьогодні, коли необхідно швидко реагувати на численні виклики, пов'язані з паралельними реформами в багатьох інших сферах, економічними проблемами, новими технологіями, глобалізацією освітнього простору тощо. Окрім того, новий закон **містить низку норм, які мають забезпечити здобувачам територіальну, фінансову і фізичну доступність освіти**, що передбачено багатьма міжнародними документами, ратифікованими Україною десятки років тому, але так і не імplementованими до українського законодавства [15].

Варто прийняти до уваги, що базовий закон не визначає всіх деталей того, як відбуватиметься процес отримання освіти і підвищення її рівня, а лише окреслює основні принципи функціонування освітньої галузі. Тепер у відповідності до нього мають бути прийняті окремі закони «Про дошкільну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту» [18].

Це означає, новий закон започатковує формування нового нормативно-правового поля української освіти. Першою і головною вимогою до нього має стати норма закону, яка забезпечує її особистісну, узгоджену із загальноцивілізаційними тенденціями розвитку людства у XXI столітті орієнтацію, ставлення до людини як особистості; другою – та, що відтворює демократизм системи, забезпечує її відкритість і водночас повну реалізацію вільного самовияву особистості. Отже, синтезуючою категорією сучасного нормативно-правового поля освіти має стати українська національна ідея державотворення як своєрідна абетка функціонування й розвитку освіти, яка забезпечує вільне зростання особистості згідно з загальноцивілізаційними і водночас з внутрішніми особливостями її ества, ментальними характеристиками [22].

Підводячи підсумки здійснено дослідження, зазначимо, що конституційні засади Української освіти – всезагальність, доступність, рівність та розвиток, що ґрунтуються на праві людини на вільний розвиток своєї особистості, визнанні людини найвищою цінністю та спираються на принцип народного суверенітету, знайшли відображення в основних законах та державних документах, які її врегульовують. Етапи еволюції ідеологічних засад розвитку законодавчого процесу в галузі освіти можна прослідкувати на основі аналізу головних державних документів і галузі освіти – Державної програми «Освіта» (1993), Національної доктрини розвитку освіти (2002), Концепції «Нова українська школа» (2016). Перша утверджувала ідеологію розбудови національної системи освіти як найважливішої ланки формування освіченої, творчої, духовної особистості. Друга розпочинала модернізацію вітчизняної освіти, орієнтуючись на європейські стандарти та принципи. Третя намагається перетворити українську школу на важіль соціальної рівності та згуртованості, економічного розвитку і конкурентоспроможності України на основі вивчення національного освітянського досвіду та осмислення європейських едукологічних традицій.

Напрями розвитку законодавства в галузі освіти визначаються її структурними компонентами: дошкільна освіта, повна загальна середня освіта, професійна освіта, вища освіта, наука, виховання тощо. Розвиткові кожної з перелічених сфер присвячені положення двох рамкових законів про освіту, державних програм й галузевих законів, що прийняті за роки незалежного розвитку. Їх аналіз дозволяє виокремити певні достоїнства, суперечності, та вузькі місця, осмислення яких є важливою передумовою формування нового нормативно-правового поля освіти. При цьому його синтезуючою категорією має стати українська національна ідея державотворення, що відповідає духу, потребам і цілям демократичного суспільства, зорієнтована на формування активної, автономної, незалежної особистості, яка почувається і сприймається суспільством як самостійна цінність, орієнтована на миротворчість як світоглядний принцип нового світовлаштування, стратегії розвитку людства як цивілізації.

Список використаних джерел

1. 'Закон України про освіту від 23.05.1991 №1060 XII', 1991, *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, №34, ст.451.

2. Бондар, ДМ., 2014. 'Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») та її роль у реформуванні управління системою вищої освіти в Україні (історико-педагогічний аспект)', *Збірник наукових праць*, Вип.17 (2), с.14–19.

3. 'Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про освіту» від 23.03.1996 №100/96–ВР», 1996, *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, №21, ст.84.

4. 'Закон України Про професійно-технічну освіту від 10.02.1998 №103/98–ВР», 1998, *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, №32, ст.215.

5. 'Закон України Про загальну середню освіту від 13.05.1999 №651–XIV', 1999, *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, №28, ст.230.

6. 'Закон України Про позашкільну освіту від 22.06.2000 №1841–III', 2000, *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, №46, ст.393.

7. 'Закон України Про дошкільну освіту від 11.07.2001 №2628–III', 2001, *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, №49, ст.259.

8. 'Закон України Про вищу освіту від 17 січня 2002 р. №2984–III', 2002, *Відомості Верховної Ради України*, №20, ст.134.

9. 'Про затвердження Порядку замовлення, видачі та обліку Додатка до диплома про вищу освіту європейського зразка', *Наказ Міністерства освіти і науки від 29.04.2010 №365 (втрапив чинність на підставі наказу МОН №624 від 17.06.2015)*. [online] Доступно: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0336-10>

10. 'Про затвердження Національної рамки кваліфікацій', *Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. №1341*. [online] Доступно: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF>

11. Красняков, С., 2014. 'Державна політика у галузі дошкільної освіти: проблеми і перспективи подальшого розвитку', *Вісник Інституту розвитку дитини*, Вип.36, с.40–44.

12. 'Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 №1556 XVIII', 2014, *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, №37–38, ст.2004.

13. Співаковський, О. 'Закон «Про вищу освіту»: стратегія нагальних змін', *Голос України*, 8.11.2017. [online] Доступно: <http://www.golos.com.ua/article/295672>

14. Левада, С. 'Прощальна сага про міністра Рейдерське захоплення НАУ', 27 березня 2016. [online] Доступно: <http://reider-pau.com/proshhalna-saga-pro-ministra-kvita/>

15. Бахрушин' В. 'Новий закон про освіту: що він нам дає', *Українська правда*, 17 липня 2017. [online] Доступно: <https://lifepravda.com.ua/columns/2017/07/5/225125/>

16. Легенький, М., 2016. 'Проблеми і перспективи законодавчого забезпечення реформування освітянської галузі', *Адміністративне право і процес*, №11, с.131–134.

17. Шабайкович, В., 2016. 'Чергова імітація бурхливої діяльності по підвищенню якості навчання в середній школі Експрес', №28 (8626), 14.04.–21.04, с.69–82.

18. Закірова, С. 'Новий закон «Про освіту»: що, як і коли', *Центр дослідження соціальних комунікацій НБУВ*. [online] Доступно: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3179:novij-zakon-pro-osvitu&catid=8&Itemid=350

19. Андрущенко, ВП., 2005. 'Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу', К.: *ТОВ «Атлант ЮЕМСі»*, 498 с.

20. 'Висновок Венеціанської комісії щодо освітнього закону. Текст документа', *Європейська правда: Все про європейську інтеграцію України*, 8 грудня 2017. [online] Доступно: http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/12/8/7074838/view_print/

21. 'Зробити школу цікавою: поради експертів з п'яти країн', *BBC на Громадському*, 7 травня 2017 року. [online] Доступно: <https://hromadske.ua/posts/zrobyty-shkolu-tsikavoju-tsikavoju-porady-mizhnarodnykh-ekspertiv-dlia-ukrainskoj-osvity>

22. Андрущенко, ВП., 2016. 'Ідеологічні засади сучасного законотворення у галузі освіти', *Вища освіта України*, №1, с.5–9.

References

1. 'Zakon Ukrainy pro osvitu vid 23.05.1991 №1060 XII (Law of Ukraine on Education dated 23.05.1991 No.1060 XII)', 1991, *Vidomosti Verhovnoi Rady (VVR)*, №34, st.451.

2. Bondar, DM., 2014. 'Derzhavna nacional'na programa «Osvita» («Ukrain'a XXI stolittja») ta i'i' rol' u reformuvanni upravlinnja

systemoju vyshhoi' osvity v Ukraini (istoryko-pedagogichnyj aspekt) (The State National Program «Education» («Ukraine XXI Century») and its role in reforming the system of higher education in Ukraine (historical and pedagogical aspect)», *Zbirnyk naukovykh prac'*, Vyp.17 (2), s.14–19.

3. 'Zakon Ukrainy «Pro vnesennja zmin i dopovnen' do Zakonu Ukrainy «Pro osvitu» vid 23.03.1996 №100/96-VR (Law of Ukraine «On Amendments and Additions to the Law of the Ukrainian SSR» On Education «dated March 23, 1996 No.100/96-VR)», 1996, *Vidomosti Verhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, №21, st.84.

4. 'Zakon Ukrainy Pro profesijno-tehnichnu osvitu vid 10.02.1998 №103/98-VR (Law of Ukraine on vocational education of 10.02.1998 №103/98-VR)', 1998, *Vidomosti Verhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, №32, st.215.

5. 'Zakon Ukrainy Pro zagal'nu serednju osvitu vid 13.05.1999 №651-XIV (Law of Ukraine On General Secondary Education dated May 13, 1999 No.651-XIV)', 1999, *Vidomosti Verhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, №28, st.230.

6. 'Zakon Ukrainy Pro pozashkil'nu osvitu vid 22.06.2000 №1841-III (Law of Ukraine on extracurricular education dated June 22, 2000 No.1841-III)', 2000, *Vidomosti Verhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, №46, st.393.

7. 'Zakon Ukrainy Pro doshkil'nu osvitu vid 11.07.2001 №2628-III (Law of Ukraine on Preschool Education dated July 11, 2001 No.2628-III)', 2001, *Vidomosti Verhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, №49, st.259.

8. 'Zakon Ukrainy Pro vyshhu osvitu vid 17 sichnja 2002 r. №2984-III (Law of Ukraine on Higher Education dated January 17, 2002 No.2984-III)', 2002, *Vidomosti Verhovnoi Rady Ukrainy*, №20, st.134.

9. 'Pro zatverdzhennja Porjadku zamovlennja, vydachi ta obliku Dodatka do diploma pro vyshhu osvitu jevropejs'kogo zrazka (On Approval of the Order of the Order, Issuance and Registration of the Supplement to the Diploma of Higher Education of the European Standard)', *Nakaz Ministerstva osvity i nauky vid 29.04.2010 №365 (vratyv chynnist' na pidstavi nakazu MON №624 vid 17.06.2015)*. [online] Dostupno: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0336-10>

10. 'Pro zatverdzhennja Nacional'noi ramky kvalifikacij (On Approval of the National Qualifications Framework)', *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 lystopada 2011 r. №1341*. [online] Dostupno: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF>

11. Krasnjakov, Je., 2014. 'Derzhavna polityka u galuzi doshkil'noi osvity: problemy i perspektivy podal'shogo rozvytku (State policy in the field of preschool education: problems and prospects for further development)', *Visnyk Instytutu rozvytku dytyny*, Vyp.36, s.40–44.

12. 'Zakon Ukrainy «Pro vyshhu osvitu» vid 1 lypnja 2014 №1556 XVIII (The Law of Ukraine «On Higher Education» dated July 1, 2014, №1556, XVIII)', 2014, *Vidomosti Verhovnoi Rady (VVR)*, №37–38, st.2004.

13. Spivakovskij, O. 'Zakon «Pro vyshhu osvitu»: strategija nagal'nyh zmin (The Law «On Higher Education»: a strategy of urgent changes)', *Golos Ukrainy*, 8.11.2017. [online] Dostupno: <http://www.golos.com.ua/article/295672>

14. Levada, S. 'Proshhal'na saga pro ministra Rejders'ke zahoplennja NAU (Farewell saga about the Minister Raiderskaya hobby of the NAU)', 27 bereznja 2016. [online] Dostupno: <http://reider-nau.com/proshhalna-saga-pro-ministra-kvita/>

15. Bahrushyn' V. 'Novyj zakon pro osvitu: shho vin nam daje (The new law on education: what does it give us)', *Ukrain's'ka pravda*, 17 lypnja 2017. [online] Dostupno: <https://life.ppravda.com.ua/columns/2017/07/5/225125/>

16. Legen'kyj, M., 2016. 'Problemy i perspektivy zakonodavchogo zabezpechennja reformuvannja osvitjans'koi galuzi (Problems and prospects of legislative support for reforming the education industry)', *Administrativne pravo i proces*, №11, s.131–134.

17. Shabajkovych, V., 2016. 'Chergova imitacija burhlyvoi dijaj'nosti po pidvyshennju jakosti navchannja v serednij shkoli Ekspres (Another simulation of a booming activity to improve the quality of education in high school Express)', №28 (8626), 14.04.–21.04, s.69–82.

18. Zakirova, S. 'Novyj zakon «Pro osvitu»: shho, jak i koly (New Law «On Education»: what, how and when)', *Centr doslidzhennja social'nyh komunikacij NBUV*. [online] Dostupno: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3179:novij-zakon-pro-osvitu&catid=8&Itemid=350

19. Andrushhenko, VP., 2005. 'Organizovane suspil'stvo. Problema organizacii ta suspil'noi samoorganizacii v period radykal'nyh transformacij v Ukraini na rubezhi stolit': Dosvid social'no-filosofs'kogo analizu (Organized society. The problem of organization

and social self-organization during the period of radical transformations in Ukraine at the turn of the century: The experience of socio-philosophical analysis)', K.: *TOV «Atlant JuEmSi»*, 498 s.

20. 'Vysnovok Venecians'koi komisii shhodo osvitn'ogo zakonu. Tekst dokumenta (Opinion of the Venice Commission on Educational Law. Text of the document)', *Jevropejs'ka pravda: Vse pro jevropejs'ku integraciju Ukrainy*, 8 grudnja 2017. [online] Dostupno: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/12/8/7074838/view_print/

21. 'Zrobyty shkolu cikavuju: porady ekspertiv z p'jaty krajin (Make the school interesting: expert advice from five countries)', *VVS na Gromads'komu*, 7 travnja 2017 roku. [online] Dostupno: <https://hromadske.ua/posts/zrobyty-shkolu-tsikavoiu-porady-miznarodnykh-ekspertiv-dlia-ukrainskoi-osvity>

22. Andrushhenko, VP., 2016. 'Ideologichni zasady suchasnogo zakonotvorennya u galuzi osvity (Ideological foundations of modern legislation in the field of education)', *Vyshha osvita Ukrainy*, №1, s.5–9.

Simakova N. M., applicant, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), zhzhkot@gmail.com

Ukrainian legislation on education (formation in the period of independent development)

The process of formation (formation) of the national legislation in the field of education during the period of independent development of Ukraine is analyzed. There are contradictions in this process, the discussions that accompanied him, in particular, in the first decade of independent development. The author shows the compliance of the Ukrainian legislation on education with the main norms and legal standards regulating education in the leading countries of the European educational area, and also emphasizes the constructivism of the New Ukrainian School Program.

Keywords: man, education, culture, law, law.

* * *

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 323.21.075.6(477)(045)

Агафонова Г. С.,

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології та міжнародних
відносин, Східноукраїнський національний
університет ім. Володимира Даля (Україна,
Северодонецьк), 27maranta10@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-4909-2546>

Сімонян А. В.,

аспірантка кафедри політології та міжнародних
відносин, Східноукраїнський національний
університет ім. Володимира Даля (Україна,
Северодонецьк), pr.simonyan@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-0551-6340>

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ГРОМАДСЬКИХ РАД

Досліджено теоретичні аспекти типологізації громадських рад. Метою є визначення критеріїв типологізації громадських рад, а також вироблення на цій основі типів громадських рад в Україні.

Констатовано, що у вітчизняному науковому дискурсі така типологія не була визначена. На думку авторів, вона допоможе надалі розробити конкретні пропозиції щодо удосконалення процесу вироблення політичних рішень громадськими радами, сприятиме створенню дієвих моделей та пошуку шляхів та методів підвищення ефективності громадських рад у формуванні та реалізації державної політики України.

У статті розширена типологія за критерієм інституту, при якому формуються громадські ради, відтак вирізняються такі ради, що функціонують при: міністерствах або при інших виконавчих органах державної влади, державних службах та агенціях, законодавчому органі, обласних державних адміністраціях, районних державних адміністраціях, міських радах або адміністраціях, міських головах, селищних та сільських радах.

Було категоризовано поняття «тип громадської ради», а також запропоновані типології за такими критеріями: критерій підпорядкування; критерій залежності; функціональний критерій; структурно-організаційний критерій; масштаб діяльності; структурно-функціональний критерій; критерій залученості до прийняття політичних рішень.

Визначена у статті системна типологізація консультативно-дорадчих органів у подальшому дозволить провести якісне політологічне дослідження та створить можливості побудови ефективних моделей громадських рад.

Ключові слова: громадська організація, політичний процес, органи державної влади, громадська рада, типологія громадських рад, тип громадської ради.

Громадські ради як інститути громадянського суспільства є беззаперечним чинником становлення демократичного суспільства. Рівень участі інститутів громадянського суспільства у формуванні державної політики визначає рівень її демократичності. Фундаментальні засади перетворень, які відбуваються в соціально-політичній сфері суспільства, вимагають всебічного дослідження принципів, форм, шляхів і тенденцій становлення нової моделі взаємодії держави й громадянського суспільства через консультативно-дорадчі органи, зокрема, через громадські ради.

Громадські ради сприяють розвитку інститутів громадянського суспільства, реалізації законних інтересів громадян та створюють умови для незалежного громадського контролю над законотворчою діяльністю

органів державної влади. В той же час в Україні тема типологізації громадських рад й досі залишається переважно поза площиною політичного дискурсу та публіцистики, доволі рідко стаючи об'єктом систематичного наукового опрацювання. Відсутність системної типологізації даних консультативно-дорадчих органів унеможливує їхнє якісне політологічне дослідження та можливість побудови ефективних моделей громадських рад.

Виникає необхідність вироблення типології на основі внутрішніх характеристик громадських рад. Така типологія допоможе надалі розробити конкретні пропозиції щодо удосконалення процесу вироблення політичних рішень громадськими радами, сприятиме створенню дієвих моделей та пошуку шляхів та методів підвищення ефективності громадських рад у формуванні та реалізації державної політики України.

У сучасному науковому дискурсі громадські ради досліджують такі вітчизняні науковці: А. Дідух, Н. Йовка, А. Мішин, Н. Романова, О. Цукор, М. Чайковський, Ю. Шайгородський, М. Ярмолицький, О. Ярошенко. Роботи В. Баркова, О. Горбаня, В. Коцюбинського, Г. Щедрової, кандидатські дослідження В. Безродної, М. Буника, публікації Р. Балабана, Г. Зеленько, С. Кириченко, В. Кузьменко, А. Пахарева, О. Романчук, В. Мельниченко, В. Моргана, В. Степаненко та інших учених присвячені дослідженню інститутів громадянського суспільства. Типологізації громадських об'єднань лягли в основу досліджень В. Якушика, проте відсутні наукові роботи з приводу типологізації громадських рад.

Мета роботи полягає у визначенні критеріїв типологізації громадських рад, а також вироблення на цій основі типів громадських рад в Україні.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати наявні типології громадської участі та громадських об'єднань;
- сформулювати типологію рівнів залученості громадських рад;
- визначити та запропонувати типологізацію громадських рад.

Методи дослідження. З метою виконання поставлених завдань в основу дослідження були покладені як загальнонаукові, так і спеціальні методи пізнання. Зокрема був використаний системний та структурно-функціональний методи для дослідження структури та особливостей функціонування громадських рад, які лягли в основу визначення критеріїв типологізації громадських рад.

Результати. Громадські ради – це органи, що утворюються для погодженого вирішення питань реалізації державної політики у певній сфері чи галузі,

координації діяльності центральних і місцевих органів державної влади [3]. За іншим визначенням, громадські ради є консультативно–дорадчими органами, що створені при органах державної влади строком на два роки, задля надання консультацій та представлення інтересів інститутів громадянського суспільства, через делегованого до складу ради, представника [2].

М. Требіна визначає, що громадські ради як інститут громадянського суспільства безпосередньо виступають виразником інтегрованої суспільної думки та водночас породжує своєрідні форми вияву суспільної публічної влади [12, с. 52].

В українському науковому дискурсі відсутні наукові напрацювання щодо типологізації громадських рад. Громадські ради розглядаються в контексті загальної класифікації громадських об'єднань або згадуються в рамках типологізації рівнів громадської участі у формуванні державної політики.

З огляду на достатнє висвітлення класифікації громадських об'єднань, спираючись на існуюче законодавство, вважаємо за потрібне дати визначення поняттю «тип громадської ради» та запропонувати власну типологію даних консультативно–дорадчих органів.

Тип громадської ради – це форма або вид громадської ради, що має суттєві якісні властивості, якості; конкретизована модель, яка проводить паралелі між особливостями діяльності та функціонування громадських рад. Типологія громадських рад сортує громадські ради по безлічі спільних рис та характеристик задля покращення уявлення щодо особливостей та прогнозування їхнього розвитку.

Вітчизняний науковець М. Віхляєв за критерієм органу, при якому функціонує громадська рада, виділяє такі види: громадські ради при міністерствах, громадські ради при центральних органах виконавчої влади, громадські ради при обласних державних адміністраціях, громадські ради при районних державних адміністраціях [4].

Релевантним критерієм, на нашу думку, може стати критерій підпорядкування, який демонструє більш широку розгалужену систему діючих громадських рад. Тож, за критерієм інституту, при якому вони формуються, громадські ради поділяються на:

- громадські ради при міністерствах або при інших виконавчих органах державної влади (громадська рада при Міністерстві регіонального розвитку, будівництва та житлово–комунального господарства, громадська рада при Міністерстві юстиції та інші);

- громадські ради при державних службах та агенціях (громадська рада при Державній митній службі України, громадська рада при Національному агентстві з питань запобігання корупції);

- громадські ради при законодавчому органі (громадська рада при Комітеті Верховної Ради України з питань соціальної політики, зайнятості та пенсійного забезпечення, громадська рада при Комітеті Верховної Ради України з питань податкової та митної політики);

- громадські ради при обласних державних адміністраціях (громадська рада при Харківській обласній державній адміністрації, громадська рада при Житомирській обласній державній адміністрації та інші);

- громадські ради при районних державних адміністраціях, включаючи громадські ради при районних державних адміністраціях у містах Києві та Севастополі) (громадська рада при Ківерцівській районній державній адміністрації (Волинська область), громадська рада при Горолицькій районній державній адміністрації (Хмельницька область) та інші);

- громадські ради при міських радах або адміністраціях (громадська рада при Львівській міській раді, громадська рада при Київській міській державній адміністрації);

- громадські ради при міських головах (громадська рада при Херсонському міському голові, громадська рада при Черкаському міському голові);

- громадські ради при селищних та сільських радах (громадська рада при Золотопотіцькій селищній раді (Тернопільська область), громадська рада при Підгірцівській сільській раді (Обухівського району Київської області).

До громадських рад можна також застосувати типологію, яка базується на її функціях. Отже, відповідно до функціонального критерію вирізняють такі категорії:

1. Змінотворчі – громадські ради, які подають органу обов'язкові для розгляду пропозиції щодо підготовки проектів нормативно–правових актів з питань формування та реалізації державної політики у відповідній сфері, удосконалення роботи органу.

2. Соціально–солідарні – збирають, узагальнюють та подають органу інформацію з пропозиціями громадян щодо вирішення питань, які мають важливе суспільне значення.

3. Посередницькі – є організатором консультацій з громадськістю, стаючи зв'язною ланкою у відносинах між державою та громадськістю.

4. Лобістські – стають суб'єктом лобювання груп інтересів [3].

Наступним критерієм, на нашу думку, повинен стати критерій залежності, відповідно до якого громадські ради можуть бути:

1. Незалежні громадські ради, основними ознаками якої є:

- громадська рада формується відповідно до процедури, без значних порушень;

- до складу громадських рад потрапляють делеговані представники громадських організацій, які є самоорганізованими, мають експертний потенціал, професійні якості яких відповідають фаховості даного органу влади;

- приймають рішення ради без втручання та участі представників державної влади.

Прикладом можна назвати Громадську раду при Державній фіскальній службі.

2. «Кишенькові» громадські ради або симбіоти, яким притаманні такі риси:

- залежність від органу державної влади (коли секретар є представником органу державної влади);

- у складі громадських рад, шляхом попереднього зговору, отримують більшість місць групи інтересів, які зацікавлені у контролі над діяльністю громадської ради, голосують за відповідні рішення, блокують роботу ради, кворуму.

В результаті аналізу складу та внутрішньої системи громадських рад виділяємо структурно–організаційний

критерій, відповідно до якого ми запропонували такі види громадських рад:

1. Громадські ради з уніфікованою структурою – це ради, які складаються з невеликої кількості делегованих представників інститутів громадянського суспільства, голови та секретаря. Наприклад, такою радою є Громадська рада при виконавчому комітеті Тростянецької селищної ради, до складу якої входять 5 членів, голова, заступник голови та секретар ради.

2. Громадські ради зі складною структурою – це масові громадські ради, до складу якого входять більше 100 людей, вона має складну структуру: голові підпорядковуються секретар, голови комітетів, комісії, експертних груп, кожна з яких приймає окремі рішення. Наприклад, таку структуру має Громадська рада при виконавчому органі Київської міської ради (Рис.1).

Рисунок 1.

Структура Громадської ради при виконавчому органі Київської міської ради, затверджена рішенням засідання громадської ради, протокол №7 від 30.03.2017 року

За масштабом діяльності доцільним є поділ на міжнародні (наприклад, Громадська рада при Міністерстві закордонних справ України), галузеві або всеукраїнські (наприклад, Громадська рада при Міністерстві екології України), локальні (наприклад, громадські ради при обласних, міських, районних, сільських радах).

За критерієм залученості до прийняття політичних рішень громадські ради бувають таких типів [3]:

1. Символічно залучені до прийняття рішень або громадські ради неучасті (членам цих громадських рад притаманне примирення, відсутність діяльності). Саме символічна залученість стала причиною реформатування громадської ради при Луцькому міському голові в 2014 році, коли громадська рада проводила засідання, однак не виносила пропозицій [5].

2. Інертні громадські ради – це ради, члени якої зневірилися та не вірять у свою спроможність впливати на формування державної політики. В цьому стані знаходяться більшість громадських рад за декілька місяців до обрання нового складу громадської ради, або громадські ради на місцевих рівнях, де відсутня будь-яка активність інститутів громадянського суспільства.

3. «Консультант» – громадська рада консультує у формі публічного громадського обговорення та/або електронних консультацій щодо проектів нормативно-правових актів, проводить експертизи діяльності органу та громадську антикорупційну експертизу нормативно-правових актів та проектів нормативно-правових актів, які розробляє орган). Прикладом активної залученості громадської ради можна вважати діяльність Громадської ради доброчесності, основною функцією якої є кваліфікаційне оцінювання суддів на відповідність

займаній посаді шляхом обговорення [6]. Також можна віднести діяльність громадських рад при Міністерстві юстиції України та Міністерстві регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства, які вносили пропозиції щодо змін в діючому законодавстві України.

4. Громадська рада «партнер» – громадська рада, яка створює спільно з органом державної влади комісії, експертні групи тощо. Відтак, громадська рада при державній службі геології та надр України прийняла рішення щодо створення, спільно з Держкомітетом геології та надр, комісії з перевірки діяльності суб'єктів підприємницької діяльності що походять з Російської федерації на предмет застосування санкцій та припинення дії спеціальних дозволів країні-агресору відповідно до Закону України «Про санкції» [7].

5. Громадські ради контролю – громадська рада, яка здійснює громадський контроль за врахуванням органом пропозицій та зауважень громадськості, забезпечення ним прозорості та відкритості своєї діяльності, доступу до публічної інформації, яка знаходиться у його володінні, а також дотриманням ним нормативно-правових актів, спрямованих на запобігання та протидію корупції. Громадська рада при національному агентстві України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів функціонує в основному на цьому рівні залученості, про що свідчать протоколи засідань ради [9].

6. Громадські ради «антагоністи» – це ради, які гостро виступають проти політики органу державної влади. Наприклад, до таких рад можна віднести Громадську раду при Міністерстві економічного розвитку і торгівлі України, голова якої часто виступає проти політики органу.

Відтак, основними рівнями залученості до формування державної політики є символічна участь або неучасть, партнерство, громадське обговорення та громадський контроль. Слід зазначити, що в різних проміжках часу, громадські ради переходять від одного рівня залученості до іншого. На нашу думку, рівень залученості залежить від рівня державного втручання у діяльність громадських рад.

Висновки. Таким чином, у статті були проаналізовані наявні типології громадської участі та громадських об'єднань, сформульовані типології рівнів залученості громадських рад, визначені та запропоновані типологізації громадських рад.

Запропоноване визначення поняття «тип громадської ради» та сформульовані типології за такими критеріями: критерій підпорядкування; функціональний критерій; критерій залежності; структурно-організаційний критерій; масштаб діяльності; критерій залученості до прийняття політичних рішень.

Визначено, що за критерієм підпорядкування громадські ради поділяються на ті, що функціонують при: міністерствах або при інших виконавчих органах державної влади, державних службах та агенціях, законодавчому органі, обласних державних адміністраціях, районних державних адміністраціях, міських радах або адміністраціях, міських головах, селищних та сільських радах.

Запропонована типологія громадських рад за критерієм залученості до прийняття політичних рішень.

Відповідно до цієї типології громадські ради бувають: символічно залучені до прийняття рішень, інертні, антагоністи, громадська рада «консультант», громадська рада «партнер», громадські ради контролю.

Також громадські ради були типологізовані за такими критеріями:

- за критерієм залежності – незалежні або «кишенькові»;
- за організаційно–структурним критерієм – уніфіковані та складні;
- за масштабом діяльності – міжнародні, галузеві (всеукраїнські), локальні;
- за функціональним критерієм – змінотворчі, соціально солідарні, посередницькі, лобістські.

Визначена у науковій статті типологія в подальшому може сприяти розробці методів удосконалення процесу вироблення політичних рішень громадськими радами, сприятиме створенню дієвих моделей та пошуку шляхів та методів підвищення ефективності громадських рад у формуванні та реалізації державної політики України.

Список використаних джерел

1. 'Верховна Рада України, 2015a. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України №976 і №996'. [online] (Останнє оновлення 8 квітня 2015) Доступно: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248124741> [Дата звернення 24 серпня 2018].
2. 'Верховна Рада України, 2009b. Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики. Постанова Кабінету Міністрів України №1302'. [online] (Останнє оновлення 26 листопада 2009) Доступно: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1302-2009-%D0%BF> [Дата звернення 25 серпня 2018].
3. 'Верховна Рада України, 2010c. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: постанова Кабінету Міністрів України №996'. [online] (Останнє оновлення 3 листопада 2010) Доступно: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF> [Дата звернення 25 серпня 2018].
4. Віхляев, МЮ., 2013. 'Громадські ради при органах виконавчої влади України та роль громадських об'єднань у їх діяльності', *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ* [online] 2, с.36–43. Доступно: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/3217/1/2013_2_8_vikhliaiev.pdf [Дата звернення 1 вересня 2018].
5. 'Волинські новини, 2014. Громадську раду при Луцькому міському голові переформатують'. [online] (Останнє оновлення 30 жовтня 2014) Доступно: <https://www.volynnews.com/news/policy/hromadsku-radu-pry-lutskomu-miskomu-holovi-pereformatuiut/> [Дата звернення 23 серпня 2018].
6. 'Громадська рада доброчесності, 2017. Регламент Громадської ради доброчесності'. [online] (Останнє оновлення 25 червня 2017) Доступно: <https://grd.gov.ua/about/docs> [Дата звернення 28 серпня 2018].
7. 'Державна служба геології та надр України, 2016. Протокол засідання №4 Громадської ради при Державній службі геології та надр України'. [online] (Останнє оновлення 30 грудня 2016) Доступно: http://www.geo.gov.ua/wp-content/uploads/2018/05/protokol_4.docx [Дата звернення 25 серпня 2018].
8. Ковшун, Л., 2016. 'Рівні співпраці влади і громади: шість типологій громадянської участі. CEDOS'. [online] Доступно: <https://mistosite.org.ua/ru/articles/r%D1%96vn%D1%96-sp%D1%96vprac%D1%96-vlady-%D1%96-gromady-sh%D1%96st-typolog%D1%96j-gromadyanskoyi-uchast%D1%96> [Дата звернення 20 серпня 2018].
9. 'Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, 2018. Протокол засідання Громадської ради при Національному агентстві України з питань виявлення, розшуку та управління активами України'. [online] (Останнє оновлення 30 липня 2018) Доступно: <https://arma.gov.ua/activities-of-the-public-council> [Дата звернення 25 серпня 2018].
10. Самбук, О., 2013. 'Сучасний зміст поняття «Громадська рада при органі виконавчої влади» в сучасному державному управлінні', *Державне управління та місцеве самоврядування*, 1 (16), с.35–41.
11. Теслицький, АМ., 2011. 'Класифікація громадських об'єднань в Україні', *Науковий вісник Чернівецького університету*. [online] 559, с.44–47. Доступно: <http://lawreview.chnu.edu.ua/visnuku/st/559/8.pdf> [Дата звернення 29 серпня 2018].
12. Требіна, МП., ред., 2013. 'Громадянське суспільство: політичні та соціально–правові проблеми розвитку: монографія', Харків: *Право*.
13. 'Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні: навчально–методичний посібник', 2013. *ДП «Укртехінформ»*. Доступно: http://www.zoda.gov.ua/files/WP_Article_File/original/000047/47349.pdf [Дата звернення 29 серпня 2018].

References

1. 'Verkhovna Rada Ukrainy, 2015a. Pro vnesennia zmin do postanov Kabinetu Ministriv Ukrainy №976 i №996 (On Amendments to the Decrees of the Cabinet of Ministers of Ukraine No 976 and No.996)'. [online] (Ostannie onovlennia 8 kvitnia 2015) Dostupno: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248124741> [Data zvernennia 24 serpnia 2018].
2. 'Verkhovna Rada Ukrainy, 2009b. Pro dodatkovi zakhody shchodo zabezpechennia uchasti hromadskosti u formuvanni ta realizatsii derzhavnoi polityky. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy №1302 (On Additional Measures to Ensure Public Participation in the Formation and Implementation of State Policies. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No.1302)'. [online] (Ostannie onovlennia 26 lystopada 2009) Dostupno: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1302-2009-%D0%BF> [Data zvernennia 25 serpnia 2018].
3. 'Verkhovna Rada Ukrainy, 2010c. Pro zabezpechennia uchasti hromadskosti u formuvanni ta realizatsii derzhavnoi polityky: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy №996 (On Ensuring Public Participation in the Formation and Implementation of the State Policy: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine No.996)'. [online] (Ostannie onovlennia 3 lystopada 2010) Dostupno: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF> [Data zvernennia 25 serpnia 2018].
4. Vikhliaiev, Miu., 2013. 'Hromadski rady pry orhanakh vykonavchoi vlady Ukrainy ta rol hromadskykh obiednan u yikh diialnosti (Public councils within the executive authorities of Ukraine and the role of public associations in their activities)', *Naukovy visnyk natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav* [online] 2, s.36–43. Dostupno: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/3217/1/2013_2_8_vikhliaiev.pdf [Data zvernennia 1 veresnia 2018].
5. 'Volynski novyny, 2014. Hromadsku radu pry Lutskomu miskomu holovi pereformatuiut (The public council is reformatted at Lutsk city mayor)'. [online] (Ostannie onovlennia 30 zhovtnia 2014) Dostupno: <https://www.volynnews.com/news/policy/hromadsku-radu-pry-lutskomu-miskomu-holovi-pereformatuiut/> [Data zvernennia 23 serpnia 2018].
6. 'Hromadska rada dobrochesnosti, 2017. Rehlament Hromadskoi rady dobrochesnosti (Rules of the Public Council of Integrity)'. [online] (Ostannie onovlennia 25 chervnia 2017) Dostupno: <https://grd.gov.ua/about/docs> [Data zvernennia 28 serpnia 2018].
7. 'Derzhavna sluzhba heolohii ta nadr Ukrainy, 2016. Protokol zasidannia №4 Hromadskoi rady pry Derzhavnii sluzhbi heolohii ta nadr Ukrainy (Minutes of the meeting №4 of the Public Council under the State Service of Geology and Subsoil of Ukraine)'. [online] (Ostannie onovlennia 30 hrudnia 2016) Dostupno: http://www.geo.gov.ua/wp-content/uploads/2018/05/protokol_4.docx [Data zvernennia 25 serpnia 2018].
8. Kovshun, L., 2016. 'Rivni spivpratsi vlady i hromady: shist typolohii hromadianskoi uchasti. CEDOS (Levels of cooperation between government and community: six typologies of civic participation. CEDOS)'. [online] Dostupno: <https://mistosite.org.ua/ru/articles/r%D1%96vn%D1%96-sp%D1%96vprac%D1%96-vlady-%D1%96-gromady-sh%D1%96st-typolog%D1%96j-gromadyanskoyi-uchast%D1%96> [Data zvernennia 20 serpnia 2018].
9. 'Natsionalne ahentstvo Ukrainy z pytan vyavleniia, rozshuku ta upravlinnia aktyvamy, 2018. Protokol zasidannia Hromadskoi rady pry Natsionalnomu ahentstvi Ukrainy z pytan vyavleniia, rozshuku ta upravlinnia aktyvamy Ukrainy (Minutes of the meeting of the Public Council under the National Agency of Ukraine on Detection, Investigation and Asset Management of Ukraine)'. [online] (Ostannie onovlennia 30 lypnia 2018) Dostupno: <https://arma.gov.ua/activities-of-the-public-council> [Data zvernennia 25 serpnia 2018].
10. Sambuk, O., 2013. 'Suchasnyi zmist poniattia «Hromadska rada pry orhani vykonavchoi vlady» v suchasnomu derzhavnomu upravlinni

(Contemporary meaning of the concept «Public Council in the executive branch» in modern state administration)'. *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriadiuvannia*, 1 (16), s.35–41.

11. Teslitskiy, AM., 2011. 'Klasyfikatsiia hromadskykh obiednan v Ukraini (Classification of public associations in Ukraine)', *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu*. [online] 559, s.44–47. Dostupno: <http://lawreview.chnu.edu.ua/visnuku/st/559/8.pdf> [Data zvernennia 29 serpnia 2018].

12. Trebina, MP. red., 2013. 'Hromadianske suspilstvo: politychni ta sotsialno-pravovi problemy rozvytku: monohrafiia (Civil Society: Political and Socio-Legal Development Issues: Monograph)', Kharkiv: *Pravo*.

13. 'Uchast hromadskosti u protsesi pryiniattia rishen na mistsevomu rivni: navchalno-metodychnyi posibnyk (Participation of the public in the decision-making process at the local level: a methodological manual)', 2013. *DP «Ukrtekhinform»*. Dostupno: http://www.zoda.gov.ua/files/WP_Article_File/original/000047/47349.pdf [Data zvernennia 29 serpnia 2018].

Ahafonova H. S., Ph.D. in Political Science, Associate Professor, Associate Professor of Department of Political Science and International Relations, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Ukraine, Severodonetsk), 27maranta10@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4909-2546>

Simonian A. V., post-graduate student of Department of Political Science and International Relations, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Ukraine, Severodonetsk), pr.simonyan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0551-6340>

Typologization of public council

The article is devoted to the study of the theoretical aspects of the typology of public councils. The purpose of this article is to determine the criteria for typologizing public councils, as well as the development on this basis of types of public councils in Ukraine.

It was stated that such a typology was not developed in the Ukrainian scientific discourse. The authors claim, such typology will be help in the future develop specific proposals for improving the process of developing policy decisions by public councils, contribute to the creation of effective models and the search for ways and methods to increase the effectiveness of public councils in shaping and implementing state policy of Ukraine.

In the article, they present the extended typology according to the criterion of the institute, in which public councils are formed, thus, they distinguish the councils that function at: ministries or other executive bodies of state power; public services and agencies, legislatures, regional state administrations, district state administrations, city councils or administrations, city mayors and village councils.

The definition of «type of public council» was formulated, as well as the proposed typology according to the following criteria: criterion of subordination; criterion of dependence; functional criterion; structural and organizational criterion; scale of activity; structural and functional criterion; the criterion of involvement in making political decisions.

The systematic typology of consultative and advisory bodies proposed in the article will allow to conduct a qualitative political research and create opportunities for constructing effective models of public councils.

Keywords: public organization, political process, state authorities, public council, typology of public councils, type of public council.

* * *

УДК 141.32

Андрущенко Т. В.,
доктор політичних наук, професор, завідувач
кафедри політичної психології та соціально-
правових технологій, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
gileya.org.ua@gmail.com

Застосування сучасних методів навчання як інструмент підвищення якості вищої освіти в Україні

Глобалізація та інформаційна революція актуалізують проблеми підготовки людини до життя, формують нові виклики щодо якості людського капіталу – професіоналізму, знань, компетенцій, цінностей, культури, морально вольових якостей. І в першу чергу ці виклики стосуються

освіти. І це – не випадково. Саме освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою. І саме за цією причиною вона (освіта) стала предметом міждержавного конкурентного дискурсу щодо якості, ефективності, практичної продуктивності. Якість освіти є тим визначальним чинником, який обумовлює життєздатність системи освіти в тій чи іншій країні. Для України, яка завжди мала високоякісну освіту, це положення носить принциповий характер. Україна має увійти в Європейський Дім високоосвіченою й конкурентноздатною. Модернізація освіти, таким чином, є завданням першочерговості і виключної важливості.

Ключові слова: людина, освіта, культура, освітні технології, якість освіти.

Груднева (2017 р.) доповідь Римського клубу акцентує увагу на необхідності зміни підготовки людини до життя, зокрема, засобами освіти. Старий Світ приречений. Новий Світ неминучий, відзначається в Доповіді, й саме тому світ стоїть перед неминучістю докорінної зміни парадигми розвитку нашої цивілізації, особливо, підготовки людини до життя в системі нових економічних, політичних та соціокультурних реалій. Характерним є й те, що поряд із економічними та політичними чинниками на передній план переміщується чинник духовно-моральний, загальнокультурний, який зростає насамперед засобами освіти. Модернізація освіти є тим ключем, яким кожна людина (державна, народ, культура) може відкрити двері у ХХІ століття.

В різних країнах світу це завдання реалізується у відповідності з національними традиціями, ментальністю народу, умовами життєдіяльності та культури. Розгортається він і в Україні. В контексті розвитку національної системи освіти галузеве міністерство створило і частково впровадило ряд державних програм, які загалом привели до створення національної системи освіти, визнаної світовою громадськістю. Україна підписала Лісабонські і Болонські декларації, налагоджує плідні контакти зі світом. І все ж негарздіть та суперечностей в ній все ще достатньо. Освіта потерпає від залишкового фінансування; серйозного оновлення потребує матеріальна база освіти; батьки та вчителі скаржаться на застарілий зміст освіти, рутинні форми виховної роботи з учнями; ще остаточно не подолано є так звана «радянщина». Освіта потребує радикальної модернізації у відповідності з викликами сучасності.

У відповідності з цим Уряд розглянув і затвердив Концепцію нової української школи, яка закладає основу нового Закону України «Про освіту». Справедливо розглядаючи загальноосвітню школу у якості основи-основ підготовки людини до життя, в Україні розробляються заходи (моделі) модернізації інших рівнів освіти: дошкільної, професійно-технічної, вищої, позашкільної. «Ми переймаємося всією системою освіти. Але в пріоритеті ті завдання, що потребують негайної уваги, – зазначає міністр освіти і науки Лілія Гриневич. – Поки що їх чотири: якісно сучасна доступна загальна середня освіта, модернізація професійно-технічної освіти, забезпечення якості вищої освіти і нова система) управління та фінансування науки. Ми презентували Концепцію нової української школи – це стратегічна пропозиція. Адже важливо перейти від школи тільки знань до ніколи компетентності, тобто не лише знань, а й уміння їх використовувати. Водночас людина у великому потоці інформації повинна отримати впродовж навчання у школі систему цінностей, яка допоможе їй робити

власний вибір, формувати власне ставлення за допомогою критичного мислення» [Цит. за: 1].

Підвищення якості освіти нині розглядається у контексті осучаснення її змісту, поглиблення наукової та практичної компоненти, впровадження новітніх інформаційних технологій, розвитку студентського та учнівського самоврядування, зацікавленості учнів, батьків і вчителів у привабливості школи, налагодження партнерських відносин між всіма учасниками навчально-виховного процесу тощо. Ряд серйозних завдань поставлені також перед вищою освітою України. Сьогодні ми спостерігаємо тісний взаємозв'язок і проникнення освітніх практик, методик і методів, інтеграцію освіти України, передусім, вищої в освітянський простір Європи та світу. Саме ці процеси зумовлюють необхідність збагачення національної освітньої системи передовими методами викладання, за умови збереження досягнень і традицій вітчизняної вищої школи.

XXI століття дуже нетерпляче. Його динаміка нестримна. Прискорюється соціальний час, більш тісним стає міжнародний простір освіти. Події розвиваються із надзвичайною швидкістю. Ряд вчених і політичних діячів схильні називати таку ситуацію «ситуацією соціальної турбулентності», де процеси, що відбуваються практично не піддаються однозначному прогнозуванню. В цій ситуації людина просто губиться, або ж вимушена приймати рішення, які знаходяться далеко від потреби оптимального осмислення.

Світ змінюється, а разом з ним, писали древні філософи, змінюємось й ми, люди. Відповідно ми фіксуємо суттєві зміни психологічних особливостей молоді людини XXI століття, які мають знайти розуміння і адекватне відображення в навчально-виховному процесі. На перший план виходить таке поняття як «креативна освіта», що здатна стимулювати та надихати на створення креативних ідей, системного мислення, яви, розвивати пізнавальні і творчі здібності, створювати напрямки до ефективної взаємодії та комунікації, як єдино можливий шлях до формування цілісної гармонійної особистості нової доби.

Особливий інтерес представляють такі форми подачі нового матеріалу, які потребують безпосередньої активної участі студента у процесі розуміння, а отже засвоєння, включають його мислення, дають можливість, розмірковуючи та дискутуючи, проникнути в глибину досліджуваного предмету.

Провідні вітчизняні заклади освіти, до яких належить і Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, стимулюють і заохочують використання різноманітних навчальних методик та практик. Поряд із традиційними методами, викладачі звертаються до застосування таких сучасних форм подачі матеріалу і роботи зі студентами як «case study» (метод кейсів, або ситуаційних завдань), тренінгові практики, інтерактивні методи тощо.

До інтерактивних методів навчання також відносимо тематичні круглі столи. Такий дискусійний майданчик дає можливість у процесі ролівої взаємодії наблизитися до реальної практики, набути певні професійні навички та досвід.

Метод кейсів є глибоким, багаторівневим дослідженням окремих явищ або процесів, дозволяє розібратися

в суті, фокус уваги спрямовує на глибину, причину того чи іншого феномену. Даний метод має на меті, в першу чергу, напрацювати навички у пошуку рішень. Дослідивши ситуацію, студенти повинні запропонувати варіанти вирішення проблемних аспектів і обрати найбільш відповідні. Важливим фактором є те, що кейси є максимально наближеними до реальних проблем та явищ та використовують актуальний фактичний матеріал, що дає можливість студенту на основі наявних у нього знань, умінь та досвіду напрацювати підходи до розв'язання тих або інших прикладних завдань. Вперше даний метод був застосований викладачами Гарвардської школи бізнесу на початку 20-х років XX століття, а широкого використання у викладацькій практиці набув починаючи із 2000 років XXI століття.

Важливим аспектом кейс-методу, що посилює його цінність у навчальному процесі є його інтенсивність, оскільки він не лише мобілізує викладача, але і суттєво активізує самих студентів, елементи творчості є провідними і відповідають потребам сучасної молоді. Також, на думку експертів, застосування даного методу сприятиме вихованню як загальнолюдських цінностей, так і напрацюванню і закріпленню соціальних, професійних якостей, формуванню адаптаційних навичок в екстремальних ситуаціях, під час прийняття рішення. Студент ніби добуває знання в процесі комунікації із викладачем і своїми колегами. Саме завдяки таким формам співробітництва між студентом і викладачем може бути віднайдено баланс між теоретичними знаннями, отриманими у ході класичної лекції та практикою, яка є органічно вплетена у навчальний процес. За таких умов надзвичайно посилюється роль викладача, який не просто передає факти, ретранслює їх, а перетворюється на модератора інтелектуального збагачення студента.

Дієвим методом активного навчання є «ділові ігри». Відповідно до спостережень з практики можемо констатувати, що саме цей підхід є цікавим і практично дієвим для студентів. Базуючись на теоретичних знаннях, які добре засвоюються в невеликих групах, студент отримує високий рівень пізнавальної мотивації. Так студенти діляться на групи 5–6 чоловік, отримують певний тематичний лекційний матеріал 6–10 сторінок, прочитують його уважно в групі і обговорюють, викладач роз'яснює труднощі, ключові питання, ставить акценти, відповідає на суперечливі запитання, власне це найбільш важлива частина заняття. Потім кожна група презентує свою частину матеріалу всій групі, після чого включається «командна робота», оскільки питання що ідуть від інших учасників групи до доповідача створюють атмосферу комунікативної аналітики.

Не менш корисним методом навчання виступає тренінг. Він є найбільш ефективним, коли йдеться про розвиток особистісних або професійних компетентностей майбутнього спеціаліста. Існують різноманітні практики проведення тренінгів, що застосовуються для досягнення конкретних цілей, – індивідуальні і групові, короткострокові і довгострокові тощо. Проте ключову роль з точки зору ефективності тренінгу відіграє, звичайно, кваліфікація тренера. У цьому зв'язку слід зазначити, що абсолютна більшість викладачів вітчизняних вищих навчальних закладів поки, на жаль, не володіють цим навчальним методом, а відтак не застосовують його у освітній практиці.

На думку П. Шевчука і П. Фенриха на сьогоднішній день досить актуально зарекомендували себе такі неігрові імітаційні методи як: ситуація, мікроситуація, ситуація–ілюстрація, ситуація–проблема, ситуація–інцидент. Проаналізуємо їх більш детально:

– ситуація (широкоформатна) – для подальшого розгляду проблемної широкоформатної ситуації слухачам необхідно проаналізувати та дати оцінку явища й виробити схему її вирішення;

– мікроситуація – відрізняється від попереднього методу тим, що її опис повинен бути досить лаконічним, стислим, однак точно описувати сутність проблеми (чи конфлікту);

– ситуація–ілюстрація – скерована на опис нового досліджуваного матеріалу, слугує закріпленню та поглибленню знань, активізації взаємного обміну знаннями та досвідом між слухачами;

– ситуація–проблема (ситуаційна задача) – слухачам пропонують провести не лише аналіз певної ситуації, але й прийняти обґрунтоване рішення;

– ситуація–інцидент – зазвичай спрямована на подолання особистої інертності слухача та вироблення (формування) в нього адекватних форм поведінки у складних стресових умовах (чи ситуаціях) [2].

К. Ващенко зазначає, що користуються популярністю заняття з обміну досвідом, які сприяють оволодінню найбільш цінним досвідом з різних сфер політичної, економічної, соціальної, духовної діяльності:

– метод Оксфордських дебатів як тренінг для публічних виступів, у ході яких учасники вчать принципи побудови виступу, техніки та відповідного використання невербальної комунікації;

– метод «снігової кулі» як метод колективного пошуку спільного рішення або спільного погляду на певний об'єкт тощо [3, с. 338].

Зарубіжний досвід розкриває ще низку практичних підходів, що покликані сприяти інтеграції вітчизняної освіти в міжнародний освітній та науковий простір.

Н. Драгомирецька дає інтерпретацію та переосмислення зарубіжної практики навчання, аналізуючи методи активні роботи студентів, такі як: «Do it», «Story boarding», «Assumption Busting», «Concept Maps», які дають можливість напрасувати навички системно мислення.

Метод «Do it», як психологічний метод стимулювання творчого мислення, передбачає розподіл мисленевого процесу на певні стадії, на кожній із яких необхідно здійснити певні мисленеві дії. Сама назва методу є аббревіатурою, що включає чотири слова: define – визначення проблеми, open – бути відкритим для множини рішень, identify – визначити і з'ясувати найкраще рішення, transform – перетворення на конкретну дію.

Даний метод прискорює й посилює природні творчі здібності слухачів для вирішення проблем, стимулює вироблення великої кількості різнопланових ідей, сприяє побудові навчання в контексті науково–дослідних процесів [4].

Метод «Story boarding», що буквально означає – розкадровка, сягає своїм корінням в 30–ті рр. XX століття в епоху німого кіно, сьогодні активно застосовується в бізнесі для планування рекламних кампаній, а також в початковій практиці. Через графічне оформлення думок щодо вирішення проблеми або створення проекту даний метод дозволяє коректувати «хід думок» слухачів

для того, щоб допомогти у: плануванні; розробленні нових рішень; розв'язанні стандартних проблем нестандартними методами; покращенні комунікації; побудові ефективної організації (також посилання).

Метод руйнування стереотипів («Assumption Busting») полягає у тому, що слухачі мають дати відповіді на запитання, піддаючи сумніву кожну з пропозицій, та набрати «валізу» пропозицій із вказівками на ті питання, які виникатимуть при практичному впровадженні, а також запропонувати шляхи вирішення даних проблем у короткий термін часу з обмеженими фінансовими ресурсами, але з використанням потенціалу населення (також посилання).

«Concept Maps» («концептуальні мапи»), представляючи знання у графічній формі, дає можливість систематизувати знання і побудувати їх в ієрархічній послідовності; об'єднати найбільшу кількість знань слухачів для вирішення творчого завдання; виробити нові можливості для пошуку рішень і прийняття нових рішень; задіяти всі системи пам'яті слухачів у процесі навчання.

Інтерактивні методи навчання покликані залучити студента до спільного з викладачем пошуку відповідей на поставлені питання. Серед найбільш популярних методів слід згадати «метод Дельфі», метод «мозкового штурму», різноманітні форми дебатів та дискусій.

Застосування сучасних методів сприяє зростанню студентського інтересу до навчання, дає можливість відчувати свою успішність, значимість та інтелектуальну спроможність, дозволяє досягати кращих результатів в оцінюванні знань студентів викладачами, а отже сприяє підвищенню якості освіти в українських університетах.

Список використаних джерел

1. Ковалів, Інна, 2017. 'Людський капітал. Реформа освіти і науки активізує зміни в інших галузях', «Урядовий кур'єр», 1 лютого, №19, с.4.
2. 'Інтерактивні методи навчання: навч. посібник', 2005, за заг. ред. П. Шевчука і П. Фенриха, Щецін: Вид-во WSAP, 170 с.
3. Ващенко, КО., 2017. 'Професійна підготовка державних службовців: теорія, методологія, практика', Івано–Франківськ: Мисто НВ, 416 с.
4. Драгомирецька, НМ., 2016. 'Зарубіжна практика використання методів навчання державних службовців', Публ. врядує., №4 (5), с.48–55.

References

1. Kovaliv, Inna, 2017. 'Ljud's'kyj kapital. Reforma osvity i nauky aktyvizuje zminy v inshyh galuzjah (Human capital The reform of education and science activates changes in other areas)', «Uryadovyj kur'jer», 1 ljutogo, №19, s.4.
2. 'Interaktyvni metody navchannja: navch. Posibnyk (Interactive teaching methods: tutor. manual)', 2005, za zag. red. P. Shevchuka i P. Fenryha, Shhecín: Vyd-vo WSAP, 170 s.
3. Vashhenko, KO., 2017. 'Profesijna pidgotovka derzhavnyh sluzhbovciv: teorija, metodologija, praktyka (Professional training of civil servants: theory, methodology, practice)', Ivano–Frankiv's'k: Misto NV, 416 s.
4. Dragomyrec'ka, NM., 2016. 'Zarubizhna praktyka vykorystannja metodiv navchannja derzhavnyh sluzhbovciv (Foreign practice of using training methods for civil servants)', Publ. vryaduv., №4 (5), s.48–55.

Andrushchenko T. V., Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Political Psychology and Socio–Legal Technologies, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Application of modern teaching methods as a tool for improving the quality of higher education in Ukraine

Globalization and information revolution actualize the problems of man's life preparation, create new challenges for the quality of human capital –

professionalism, knowledge, competences, values, culture, moral–volitional qualities. And in the first place, these challenges relate to education. And this is not accidental. That education is the basis of intellectual, spiritual, physical and cultural development of the individual, its successful socialization, economic prosperity, the key to the development of society, united by common values and culture. It is for this reason that it (education) has become the subject of interstate competitive discourse on quality, efficiency, and practical performance. The quality of education is the determining factor that determines the viability of the education system in one or another country. For Ukraine, which always has high-quality education, this provision is of a fundamental nature. Ukraine has to enter the European House of Highly-educated and Competitive. Modernization of education is thus a priority and of utmost importance.

Keywords: person, education, culture, educational technologies, quality of education.

* * *

УДК 94(437.1.2)

Бевзюк Є. В.,
доктор історичних наук, доцент кафедри
міжнародних студій та суспільних комунікацій,
Ужгородський національний університет
(Україна, Ужгород), evbevzuk@gmail.com

Мова як визначальний чинник ЕТНОЗБЕРІГАЮЧОЇ ПРОГРАМИ ЛУЖИЧАН

Історико–політична специфіка розвитку Лужицької області Німеччини позначилася не лише на змісті її соціально–економічних перетворень, але й визначила особливості процесу формування етнозберігаючої програми лужицьких мешканців цього регіону. В рамках цієї публікації зроблена спроба виявити вагомість мовного чинника в змісті формування локально–провінційного патріотизму лужичан як важливої риси закріплення етнічної ідентичності лужицького соціуму.

Ключові слова: етнічне пробудження, нація, слов'яни, лужицькі серби, Німеччина, ідея, ідеологія, мова, національна політика, етнополітика.

Феномен серболужицької етнічної історії та етнічного самозбереження викликає значний науковий інтерес у контексті вивчення культурного та етнополітичного розвитку народів і держав європейського континенту на шляху до формування інтегрованої європейської цивілізації ХХІ ст. Водночас історія серболужичан демонструє варіантну модель багатовікового міжнаціонального співіснування етнічної меншості – лужицьких сербів з більшістю – державотворчим німецьким народом, що дозволяє використати позитив цього історичного досвіду для співжиття українців із національними меншинами в Україні. Таким чином, в рамках нашої публікації зроблена спроба виявити вагомість мовного чинника у формуванні локально–провінційного патріотизму лужичан як важливої риси закріплення етнічної ідентичності лужицького соціуму.

Як відомо конфесійні відмінності утворювали неоднозначні, політичні тенденції. Наприклад, розкол лужицьких сербів на католиків і протестантів ускладнив процес утворення єдиної лужицької мови. В цьому зв'язку варто навести вислів Я. П. Йордана, який процес пробудження народу безпосередньо пов'язував із необхідністю знищити перешкоду, «що колись виникла на тлі релігійної ненависті, та, відповідно, вибудувати нову будівлю, яка би стала для нас зручним і світлим житлом» [7, s. 17]. До того ж, зміст конфесійної відмінності підкреслювався й відсутністю єдиного літературного стандарту, що стало підставою для Я. А. Смолера навіть іронічно констатувати: «існує майже сміховинна відмінність євангельської та католицької орфографій» [9, s.

У]. З часом, після багаторічних зусиль верхньолужицького католицького священика з Радвору Ю. Г. Светлика, була створена католицька верхньолужицька літературна мова. До наших днів дійшов перший «Латино–сербський словник», верхньолужицькою мовою. В той самий час мовно–писемний алгоритм світоглядних переконань Ю. Г. Светлика відрізнявся від протестантської ідеї, яка вибудовувалася на тлі верхньолужицької літературної мови, що, безумовно, не сприяло подоланню мовно–регіональних відмінностей у лужичан. На практиці протягом XVII–XVIII ст. стараннями релігійних інтелектуалів формуються зразки нижньолужицької і верхньолужицької писемних мов. Як наслідок, у одного народу утворилася ситуація так званої «мовно–літературної дихотомії». Про існування дихотомії в лужицькому мовному середовищі ми можемо дізнатися з листів О. М. Бодяньського. Історично відомий факт, що останній приділяв «багато часу, – про це ми дізнаємося із його листа до М. Максимовича, – для вивчення мов сорабо–вендської і сербської» [2, арк. 6]. У 1843 р. О. М. Бодяньський напише своєму батькові перелік мов, з якими він зміг ознайомитися за кордоном, це – «серболужицька нижня» та «серболужицька верхня». Остання мова – «серболужицька верхня» – навіть стала основою для протестантського (євангелістського, центрального) і католицького (периферійного) варіантів писемних мов.

Наявні джерела та дослідження дозволяють нам стверджувати, що процес становлення серболужицьких літературних мов, останні ми визначаємо як етноідею та фактор консолідації, досить складно втиснути в рамки однозначної оцінки з причини значної кількості локальнодіалектних особливостей, які відчутно позначилися на процесі формування та якості єдиної серболужицької етнозберігаючої ідеології. Суперечливість такої ситуації варто прокоментувати, спираючись на слова сучасників тих подій. Вони зауважили: «Скільки парафій, стільки й діалектів». При цьому священик А. Тара у своїй книзі із прикрістю напише: «Я знаю, що немає мови, крім вендської, в якій було б настільки багато діалектів» [4, s. 82]. Фактично склався певний локально–світоглядний парадокс, змістом якого було розмаїття лужицьких діалектів.

У той самий час конкуренція представників різних релігійних конфесій дещо стимулювала конкурентно–творчу активність інтелектуалів у плані творення на тлі регіонального діалекту певного мовно–літературного стандарту. При цьому наявне міжконфесійне суперництво не тільки сприяло готовності членів євангелістичної партії толерантно сприймати серболужицьку мову, але навіть стимулювала їх етнокультурну активність. Схожу думку ще в першій чверті ХІХ ст., після своєї мандрівки слов'янськими землями, висловив випускник Віленського університету – канонік Брестського капітулу, уніат М. Бобровський. Він, дослідивши минуле та спостерігаючи за сучасним для нього станом сербів, дійшов висновку, що тільки завдячуючи діяльності різних регіональних парафій «мова лужицька утрималася на такому малому просторі землі між німецькими племенами» [1, с. 256]. З нашого боку додамо, що саме сільські та міські священнослужителі довгі роки були тією єдиною єдиною ланкою між лужицькими дисперсними етнічними фрагментами. Переважно духовництво визначало горизонт суспільно–

політичних і культурних уявлень неграмотного селянства настільки, щоб вони хоча б приблизно змогли уявити собі безліч етнічних інтересів і протиріч на широкому німецькому просторі. При цьому аж до середини XIX ст. – до закріплення в сербських селах нової інтелігенції – ніхто, крім священика, не міг відігравати таку важливу роль і так впливати на етнічну свідомість. Фактично релігійна сфера була в історії народу одним із засобів збереження його культурної самобутності. Отже, варто визнати, що етнічний фундамент та його релігійні компоненти в суспільному житті лужичан XVIII–XIX ст. практично ніколи не виступали в так званому «чистому» вигляді. Не підлягає сумніву, що релігія та її інститути з допомогою своїх ціннісних установок активно впливали на міжнаціональні відносини в лужицьких районах Німеччини. Будучи тісно пов'язаним із суспільною свідомістю і різними сферами життєдіяльності людини, релігійний чинник у сербів увійшов у культуру, мову, освіту, мораль, і, в тому числі, в політику.

Отже, можемо констатувати, що суперництво на рівні конфесійних інтересів фактично «заморозило» наявне розмаїття регіональних діалектів. Це стало додатковим, поряд із політичним, стримуючим чинником становлення єдиного мовно-культурного знаменника в змісті концепції серболужицької етнічної емансипації. При цьому цей «стримуючий чинник» протягом багатьох років як створювали, так і долали лужицькі релігійно-духовні лідери.

Пояснимо наше твердження фактами з історії становлення серболужицьких літературних мов, яку ми розглядаємо у якості головного елемента сербської етнозберігаючої програми, а також вважаємо частиною парадигми збереження лужицького народу. На нашу думку, з'ясування вагомості мовного контексту в змісті лужицького пробудження, в порівнянні з іншими західними слов'янами, є особливо важливим. Подібний підхід диктується логікою дослідження. Фактично без нього неможливо зрозуміти співвідношення етнічної свідомості, що знаходилася у лужичан на стадії модернізації, із пошуком адекватних форм вираження виразу цієї свідомості. Модернізація останньої, як би це парадоксально не звучало, далеко не завжди задовольняється етнічними традиціями і таким атрибутом етнічності, як наприклад, національний одяг. Майже тому на рубежах XVII–XVIII ст., в інтересах своїх релігійних конфесій лужицькі духовно-релігійні лідери свою діяльність зосереджували переважно на процесі мовної кодифікації та «підганяли» лужицьке діалектичне розмаїття до змісту своїх релігійно-конфесійних інтересів. Відповідно до змісту історичної особливості цього процесу, в Лужиці з часом виникли різні літературні мови. Той факт, що як тоді, так і пізніше мовно-діалектичне зближення долалося етноінтелектуалами не надто охоче, пояснюється не тільки історичними особливостями серболужицької історії, але й, в тому числі, небажанням деяких провінційних релігійних діячів шукати компроміс у справі створення єдиної серболужицької мови. І наша критика серболужицьких ідеологів відносно їх неспроможності йти на компроміс у справі творення мовно-ідейного знаменника лужицької єдності має обґрунтований характер. Щоб до кінця зрозуміти наше твердження, варто згадати той факт, що всі європейські народи XVIII–XIX ст. для реалізації національного

принципу пройшли шлях мовної єдності, а лужицькі серби так і не змогли подолати свою мовну дихотомію. Фактично розкол на «євангельську і католицьку орфографію», – критично напише Я. А. Смолер, – гальмує уявлення про наші спільні духовні досягнення» [9, s. 4–6]. Світоглядні переконання останнього поділяв інший діяч пробудження М. Горнік [5, s. 162].

Тому цілком символічно, що на північному заході від Будишина на базі куловського діалекту формувалася католицький варіант верхньолужицької літературної мови. Це був один з двох конфесійних варіантів поряд з євангелічним діалектом, який також використовувався у Верхній Лужиці до створення єдиної верхньолужицької літературної норми. Активними провідниками ідеї втілення католицької писемності в лужицьке середовище були Ю. Г. Светлик, брати М. Шимон та Ю. Шимон. Я. А. Смолер пізніше з повагою відгукнувся про Ю. Г. Светлика, зазначивши, що він не тільки зробив повний переклад католицького варіанту Біблії, але в той самий час зумів «видати для мешканців Верхньої Лужиці» верхньолужицький мовний словник [10, s. 24–25].

Майже в той самий час, поряд із розвитком верхньолужицької літературної мови, схожі мовні процеси відбувалися у Нижній Лужиці. Одним із провідників ідеї мовної емансипації лужичан, але на тлі нижньолужицького діалекту, був поляк за походженням Я. Б. Фабріціус (1681–1741). Закінчивши університет у Галле, з 1701 р. він починає виконувати обов'язки священика в Нижній Лужиці. Згодом Я. Б. Фабріціус буде обіймати високу посаду суперінтенданта у Котбусі, а потім й інспектора церков і шкіл всього Котбуського округу. У 1706 р. він відкриє першу у Котбусі друкарню та опублікує тоді ж свій переклад лютеровського катехізису місцевим нижньолужицьким діалектом. Фактично Я. Б. Фабріціус створює писемний варіант хочебузького діалекту, який по суті і ліг в основу нижньолужицької писемної, а згодом і літературної мови. Таким чином, варто визнати: лужицькі релігійно-духовні діячі, розширюючи ту чи іншу мовно-літературну форму в лужицькому етнічному ареалі, опосередковано все ж створювали певну духовну конкуренцію в товаристві сербських духовно-релігійних діячів, що в цілому не приводило до утворення стану міжконфесійного політичного протистояння в лужицькому соціумі, однак і не сприяло зближенню сербських лідерів на тлі спільної етнозберігаючої ідеології.

Таким чином, до кінця XVIII ст. створився певний духовний фундамент сербського пробудження. Його зміст лежав, з одного боку, в площині визнання посередницьких послуг німецького компонента в процесі трансформації західноєвропейської культури до змісту етнозберігаючої концепції лужичан. З іншого боку філософська основа національного патріотизму складалася з ідеї мовно-культурної емансипації народу на тлі науково-релігійного компонента лужицького пробудження. Безумовно, неправомірним буде твердження, що такий підхід та відповідна політико-культурна практика з самого початку замислювалися лужицькими діячами як єдино можливий шлях власного етнічного збереження та розвитку. Скоріш за все Ю. Г. Светлик, М. Н. Шимон, Ю. Й. Шимон, Я. Б. Фабріціус загалом не вибудовували єдиної концепції етнічного пробудження: згадаємо наявність цілої низки проєктів мовної кодифікації – нижньолужицький, верхньолужицький (протестантський і католицький мовні

варіанти). В той самий час, варто визнати, що об'єктивні умови існування лужицького народу, його історія також не створювали сприятливої атмосфери для появи радикального проекту етнічного пробудження.

З огляду на зазначене, буде все ж справедливим визнати лінгвоцентричність лужицького пробудження головним чинником формування етнозберігаючої ідеології лужичан. Споконвіку серби були об'єднані релігійним, патріархальним селянським культом та етнічною свідомістю. Остання відрізняла їх від німців, але не виходила за рамки традицій і релігії. Релігійність серболужичан була даниною їх історичній долі. Не в останню чергу вона підтримувалася устроєм традиційного селянського побуту. Навіть сучасні німецькі дослідники визнають релігійність у якості ментальної риси сербського соціуму. «Значною мірою, – пише сучасний німецький славист М. Валде, – сільське населення в сербському національному русі було охоплене національно-релігійною свідомістю, яка досі у них такою і залишається» [11, s. 16].

При цьому у визначення «релігійне» автор дослідження не вкладає лише класичне поняття «релігія», тобто особливу форму усвідомлення світу, яка обумовлена вірою в надприродне та включає в себе звід моральних норм і типів поведінки. В контексті лужицького пробудження вислів «релігійне» ми скоріше трактуємо з філософської, а точніше – з світоглядно-філософської точки зору. Такий підхід також дозволяє розглядати зміст релігії як певну сукупність поглядів, яка доповнює освіту, що виконує в суспільстві важливі функції забезпечення збереження духовної складової суспільства. До речі, як ми вже підкреслювали, в серболужицькому пробудженні релігійні аспекти, діяльність теологів протягом багатьох років визначали позитивну динаміку лужицької емансипації. Для підтвердження наших слів наведемо вислів польського правника, історика В. Богуславського, якого за його сумісню із М. Горніком «Історію сербського народу» по праву можна вважати одним із інтелектуальних натхненників серболужицького пробудження. Конкретизуючи значення релігійного чинника в змісті формування етнозберігаючої ідеології лужичан, В. Богуславський стверджував: «жоден серболужицький район, в якому постійно проходили проповіді народною мовою, не онімечився, що не можемо сказати про ті райони, в яких відсутність проповідей «рідною мовою» призводила до «втрати почуття народності, що ставало причиною їх онімечення» [3, s. 241]. Таким чином, у період активізації лужицького руху за власне етнічне збереження духовна практика обох християнських конфесій здійснювала помітний вплив на процес лужицького пробудження на тлі кодифікації серболужицької мови. Відповідно, реформаторська, ранньопросвітницька, а потім і просвітницька активність лужицьких теологів і вчителів створювала певні умови для ідеологізації лужицького етнозберігаючого руху.

Загалом серболужицьке пробудження варто вважати рухом соціально активної частини суспільства, яка переважно зосереджувала свій творчий потенціал у напрямі реалізації програми духовної емансипації народу. В цій програмі неможливо заперечити її лінгвоцентричну основу. На цю обставину прямо вказували в своїх працях серболужицькі будителі М. Горнік, Я. П. Йордан, Я. А. Смолер. У цьому зв'язку

варто додати, що пізніше в сорабістичних працях таких науковців, як Г. Шустер-Шевц, Л. Будагова, А. Липатов, С. Никольський, П. Янеке, присвячених періоду сербського пробудження, процес мовної кодифікації, а потім і поява літературної мови, визначені як головні атрибути етнічності і фактори етнічної консолідації. У той самий час, в марксистській історіографії (К. Трофимович, Г. Санчук, Я. Шолта) теза про виключну лінгвоцентричність лужицького пробудження сприймалася, скоріше, як дещо неорганічне щодо змісту марксистської ідеології твердження. Лінгвоцентричний аспект був віднесений в радянській сорабістиці до другорядного чинника з причини розуміння істориками соціально-економічних передумов у якості головної рушійної сили процесу лужицького пробудження.

На наше переконання, наукові дискусії відносно визначення пріоритетності складових дилем: матеріальне – соціально-економічне або свідоме – ідейно-лінгвістичне в змісті серболужицького пробудження становитимуть благодатний творчо-пошуковий ґрунт ще не для одного покоління дослідників. Водночас вважати лінгвоцентричність ідеєю у сербській програмі етнічного збереження, а тим більше надавати пріоритетність мовному чиннику в процесі лужицького пробудження, на нашу думку, буде цілком обґрунтованою позицією. Тим більше, що деякі сучасні дослідження дозволяють говорити не про появу серболужицької писемної мови в XVI ст., а свідчать саме на користь твердження про її пробудження та поступову інтродукцію писемно-мовної ідеї у концепцію етнічної емансипації. У цьому зв'язку наше судження варто підтвердити переконливим фактичним матеріалом. Так, на сьогодні найбільш раннім відомим пам'ятником серболужицької писемності є Магдебурзький рукопис XII ст. Рукопис складається з чотирьох пергаментних листів, на яких написаний текст латинського псалма та його підстрочний переклад німецькою та старолужицькою мовами. До того ж, не менш цікавим фактом з точки зору визначення початку процесу пробудження серболужицької писемної мови є текст «Сербської Будишинської присяги» від 1532 р. Першість відкриття та опису документа належить сербському священику та публіцисту М. Горніку [6, s. 49–53]. В тексті присяги була прописана клятва на вірність імператору, сюзерену та бургомістру, а сам текст отримав право підписувати лужицькі городяни. З соціальної і культурно-історичної точок зору «Сербська Будишинська присяга» є свідченням визнання громадянської правової рівності лужицьких сербів із німецьким населенням Будишина. В той же час визнавалося право лужичан користуватися своєю мовою не тільки на побутовому рівні, але й в публічній та державно-правовій сферах. Таким чином, Реформація як широкий релігійний та суспільно-політичний рух, а не соціально-економічні передумови, стала основним чинником пробудження та поступової інтродукції писемно-мовної ідеї у концепцію етнічної емансипації.

Цілком доречно також буде додати, що реальний стан серболужицьких мов, а вони існували у вигляді регіональних діалектів, мінявся і під тиском зовнішніх обставин. Більше того, вважаємо, що лише одного виключно внутрієтнічного духовного потенціалу для збереження лужицької культурно-етнічної спільності, а тим більше для розширення процесу подальшої

духовної емансипації народу, було недостатньо. Для лужицьких сербів німецька Реформація як широкий надетнічний суспільно-політичний рух, наступна німецька раціонально-гуманістична ідея привнесли до середовища таких лужицьких інтелектуалів, як Мень, Моллер, Шерах, Френцель, етикорелігійні переконання, які вплинули не тільки на процес еволюції серболужицьких мов, але й на саме ставлення до власної мови. Тому не випадково, що мова стала одним з перших пунктів ідеологічної програми серболужицького пробудження, а з часом – незмінним пунктом у парадигмі етнічного збереження та розвитку, визнавалася основою формування культури та ідентичності народу.

Об'єктивність появи мовної ідеології в природі лужицького етнозберігаючого руху, практику суспільно-політичної толерантності та релігійну терпимість у змісті парадигми власного збереження, безумовно, можна вважати обґрунтовано амбіційною етнополітичною програмою, тому що з огляду на чисельність самого серболужицького народу можливе втілення в практику етнозбереження програми активної політичної боротьби таїло в собі загрозу значних репресій з боку влади та, відповідно, перспективу повного знищення сербів. Іншими словами, в природі змісту концепції серболужицької етнічної емансипації внутріполітичні аспекти, на відміну від мовних, у цей період лужицької історії об'єктивно не могли визначати основну сутність етнозберігаючої програми.

Складовими частинами етнозберігаючої парадигми лужицького народу у цей час стали мовні ідеології в змісті концепції серболужицької етнічної емансипації, практика суспільно-політичної толерантності та релігійна терпимість у змісті програми, що, безумовно, можна вважати консервативною, але все ж оптимально зваженою політичною програмою етнічного руху. При цьому, саме духовний мімізис з боку лужицьких інтелектуалів до німецьких, а потім і вплив «німецького націоналізму» стали спонукальним чинником для усвідомлення сербами необхідності збереження своєї етнічної специфіки. Відповідно до світоглядних зразків ідеї німецької національної консолідації з неминучістю підштовхували лужичан у бік емансипації етнокультурного і, не в останню чергу, власного мовно-літературного контексту. При цьому останній відіграв визначальну роль не тільки на епохальному етапі духовного пробудження, але в кінцевому підсумку сформував спочатку ідею регіональної відмінності, а потім і забезпечив збереження та розвиток серболужицької етнічної специфіки.

Своєрідність процесу формування лужицької етнозберігаючої ідеології полягає в тому, що в її змісті, конкретно в співвідношенні культури та історії, перше має перевагу над другим. Фактично, завдячуючи культурі, серболужичани ідентифікували себе етнічно протягом багатьох століть. Лужицьке пробудження – це своєрідний германо-слов'янський симбіоз, у якому співіснували соціальна ідеологія титульного етносу та філософія національного самозбереження.

Таким чином, можна констатувати: до початку XIX ст. на фоні процесу модернізації та поширення принципу національності в Німеччині у серболужичан формувалася досить еkleктична парадигма власного етнозбереження. У ній поєдналася програма власного етнічного збереження із вимушеною необхідністю враховувати суспільно-політичне та культурне німецьке

оточення. Цілком логічно, що до наявних політичних умов лужицькі духовні діячі виходили із культурного завдання своєї етнозберігаючої програми, а ставка на розвиток етнічної свідомості робилася на мову.

Список використаних джерел

1. Бобровский, МК., 1825. 'Краткая записка из путешествия по Верхней Лужице', *Вестник Европы*, №4, с.252–264. // Bobrovskij, MK., 1825. 'Kratkaja zapiska iz puteshestvija po Verhnej Luzhice', *Vestnik Evropy*, №4, s.252–264.
2. 'Бодянский О. – Максимовичу М. Лист. 18.02.1835', *IP HB HAH*, Ф.53 (Архив Данилова), арк.5–7. // 'Bodjans'kij O. – Maksimovichu M. List. 18.02.1835', *IR NB NAN*, F.53 (Arhiv Danilova), ark.5–7.
3. Boguslawski, Wilhelm Józef, 1861. 'Rys dziejów serbo-luzickich', [Online], Petersburg: *Naklady autora*, 352 s., Mode of access: <http://books.google.de>.
4. Enchiridion Vandalicum: Ein Niedersorbisches Sprachdenkmal indem Jahre 1610 / Andreae Thareus. Herausgegeben und mit einer Einleitung undwiss. Kommentaren versehen von Heinz Schuster-Šewc, Bautzen: Domowina-Verlag, 1990, 304 s.
5. Hórník, M., 1880. 'Wutworjenjenašesjespisownejerče a jejezbliženje z delnjoserbskej', [Online], *ČMS*, L. LXXXIII, s.155–164, Mode of access: <http://www.serbski-institut.de.pdf>
6. 'Hórník, Michal: Serbska přisaha, pomnikryče z třećeještwórce 15. Lětstotka', [Online], *ČMS*, 1875, L. XXVIII, s.49–53, Mode of access: <http://digital.slub-dresden.de>.
7. Jordan, JP., 1841. 'Grammatikder wendisch-serbischen Spracheinder Oberlausitz', [Online], Prag: Ehrlich, 204 s., Mode of access: <http://books.google.ru/books>.
8. Schmalzer, Johann Ernst, 1841. 'Mały Sserb, aby, Serske a njemskeromlowenja', [Online], Budyšin: Wellersche Buchhandlung, 163 s., Mode of access: <http://play.google.com/store/books/details>
9. Smolef, J., 1864. 'Přeměnenjaserbskejeryčewot'. 13 do 16 lětstotka, *Lužičan*, №5, s.24–25.
10. Smoljar, JA., 1917. 'Autobiografija. Wudał A. Černý', [Online], *ČMS*, Let. LXX, 23 s., Mode of access: <http://www.skripta.info.pdf>.
11. Walde, Martin. 2006. 'Katholisches versus evangelisches Milieubeiden Sorben', [Online], *Lëtopis*, Čo.53, Zw.2, s.15–28, Mode of access: <http://www.serbski-institut.de.pdf>

Bevzyuk E. V., dr. of Sciences (History), Associate Professor, Uzhhorod National University (Ukraine, Uzhhorod), bevzyuk@gmail.com

Languageas a factor of conservation of the Lusatianethnos

The research of different aspects of a history and culture of the slavs is a complex branch of science. Along with the historical problems, it includes linguistics, literature–study, ethnography and other social studies. In the light of the past and present, the analysis of the Slavonic ethnos has sufficient scientific traditions, which arised from the end XVIII – beginning of XIX centuries. That's why, the named research is devoted to the following problems.

Keywords: nation, Slavs, Lusatian Serbs, idea, ideology, revolution, empire, national policy, sources, archives, Germany.

* * *

УДК 329.05

Буряченко О. В.,

пошукач кафедри політичних наук,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
Voua@ukr.net, ORCID 0000–0001–5308–2570

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ УКРАЇНИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОЇ РЕПУТАЦІЇ

Досліджено феномен репутації політичної партії як певної суспільної цінності, від наявності і якості якої залежить успіх її діяльності на політичній арені. Проаналізовано сутність і значення інституалізації політичних партій, як чинника, що сприяє формуванню їх позитивної репутації у суспільній свідомості українських громадян.

Ключові слова: репутація, репутаційний капітал, політична партія, інституалізація, політична цінність, імідж політичних партій.

Інтерес до проблеми формування репутації політичних партій в українському суспільстві сьогодні почав стрімко зростати. У 2018 р. в Україні діяло 354 політичні партії, що є одним із найвищих показників в Європі [5]. З урахуванням такої значної кількості, проблема їх вибору вирішується більшістю громадян України не на основі партійних виборчих програм, а під впливом певного враження від їхніх образів в ЗМІ й уявлень про них, що сформувалися в різних електоральних групах. При цьому в масовій свідомості все більш закріплюється уявлення про репутацію як про певну цінність, від наявності і якості якої залежить подальший успіх партії на політичній арені. Разом із тим, говорити сьогодні про стійку позитивну репутацію цих партій доволі складно з огляду на те, що вона формується, насамперед, довготривалим позитивним підтвердженням сукупних дій тієї чи іншої політичної сили в політичній свідомості громадян.

Наукові дослідження сутності репутації були закладені ще в класичних працях Платона, Арістотеля, Плутарха, Н. Макіавеллі, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, Ф. Честерфілда й інших мислителів.

У вітчизняній політичній науці інтерес до поглибленого вивчення репутації суб'єктів політики, до методів їх формування, тільки з'являється. Окремі аспекти поняття «репутація» досліджувалися, перш за все, в рамках теорії політичного лідерства, «публікрейлішнз», іміджології, політичної комунікації тощо. Різноманітні проблеми дослідження сутності політичного іміджу розглядаються в працях В. Антемука, С. Бульбенюк, І. Варзара, В. Горбатенка, С. Денисюк, Г. Дідух, Г. Зеленько, В. Корнієнка, О. Лісничука, М. Михальченка, Б. Новожилова, Ф. Рудича, Л. Губерського, В. Андрущенко, в яких розкрито проблеми теорії і методології політичної діяльності, влади, культури політико-правового стану особистості.

Аналіз існуючої наукової літератури свідчить про те, що дослідження, які стосуються репутації політичних партій, сьогодні фактично відсутні. Це актуалізує як теоретичну так і практичну необхідність здійснення комплексного дослідження репутації політичних партій, із чого випливає завдання експериментального опрацювання в рамках політичної науки саме феномена репутації.

Із огляду на недостатність наукових досліджень феномену політичної репутації, метою статті є визначення конкретних чинників, що сприяють формуванню позитивної репутації політичної партії в суспільній свідомості, а саме, феномену їх інституціалізації.

У тлумачному словникові С. Ожегова й Н. Шведова подається визначення репутації як «придбана кимось, чи чимось громадська оцінка, спільна думка про якість, достоїнства і недоліки когось-чого-небудь» [10, с. 666]. Поняття «репутація» завжди пов'язане із певною системою цінностей, яку поділяють різні групи громадян, тому в однієї і тієї ж політичної партії може бути абсолютно різна репутація в різних регіонах. Наприклад, в одному регіоні політична сила може користуватися великою повагою і авторитетом, діючи навіть методами сили і примусу, в той час як в іншому ці методи вважаються категорично неприйнятними. На наш погляд, це пов'язано із якістю репутаційного

капіталу, який є у розпорядженні тієї чи іншої політичної партії. В контексті нашого дослідження під останнім, як нам представляється, слід розуміти суму нематеріальних активів, зовнішніх (імідж) і внутрішніх характеристик політичної партії, що носять стратегічний характер і здатні збільшувати її силу й значимість як для суспільства так і його громадян.

Аналізуючи в цілому чинники, що сприяють збільшенню репутаційного капіталу політичної партії, слід звернути увагу на таке.

По-перше, репутація політичної партії формується протягом тривалого часу, про що свідчать численні дослідження і практичні приклади: сформувати або змінити ставлення до політичної партії на відрізок часу менше півроку, а то й року – неможливо. Адже для того, щоб суспільство оцінило, приміром, виборчі обіцянки конкретної партії й зіставило їх із справами, потрібен час. А без такого зіставлення репутація не зможе сформуватися. Зрозуміло, що ми краще знаємо політичні партії, які мають давню історію, частіше з'являються в засобах масової інформації і беруть участь на виборах, і нічого не знаємо, а, отже, не можемо судити про репутацію тих партій, які нещодавно створені і жодним чином не проявили себе. Тому серйозної ваги набуває інституціалізація політичної партії, як конструктивний чинник її репутації в очах громадян.

По-друге, репутація політичної партії складається вже в процесі її позиціонування. Репутацію не можна контролювати, можна лише намагатися нею управляти, якщо вона є. Політичним партіям для підтримки хорошої репутації необхідне вміння управляти комунікаційними процесами, необхідно домовлятися, знаходити консенсус, вступати у діалог.

По-третє, репутація багато в чому залежить від ступеня довіри громадян, насамперед, до лідера політичної партії, що є найважливішою специфічною ознакою української політики. «Персоніфікація» українського політичного процесу – давно відомий факт, який також необхідно покласти в основу формування репутації політичної партії в цілому.

По-четверте, варто пам'ятати, що репутація не може бути кращою за конкретну діяльність політичної партії. А якщо й може, то недовго – рівно до тих пір, доки суспільство не зіткнеться із реальною діяльністю конкретних партій. Тому ступінь і міра політичної відповідальності партії і її лідера, насамперед, стосовно виконання ними передвиборчих обіцянок є важливим чинником формування і корегування репутації політичної партії.

Як показують соціологічні дослідження, політичні партії й їх представники, нажаль, не виконують фактично до 90% передвиборчих обіцянок, що негативно корегує їх репутацію і негативним чином впливає на її формування [1]. Управління репутацією – це вторинний процес. Однак можлива і примусова «пожежна» корекція репутації, яка може бути пов'язана із необхідністю виходу з кризи, що переживає політична партія в силу найрізноманітніших – залежних і не залежних від неї самої – причин [6, с. 68].

Отже, почнемо із того, що про можливість розв'язання партією тих чи інших проблем, можна говорити лише у зв'язку із стабільним існуванням самої політичної партії. Власне, відсутність останнього фактора суттєво впливає

на підтримку партії із боку електорату. Стосовно цього варто говорити про таке поняття як «інституційний імідж» політичної партії.

Інституалізація політичних партій – це процес надбання партією політичної вагомості та сили, організаційної сталості та досвіду політичної боротьби у виборчих перегонах. Інституалізація політичних партій – це не тільки процес, але й певна властивість та стан. Як властивість – це ступінь матеріалізації партії в суспільній свідомості, в результаті чого вона існує незалежно від своїх лідерів.

Виходячи з дослідження М. Примуша, інституційно політичні партії характеризуються такими основними кваліфікаційними ознаками [8, с. 97–108]:

– політична партія – це громадське об'єднання, головна мета якого полягає в участі в політичному процесі заради завоювання й здійснення державної влади в рамках і в межах конституції та чинного законодавства;

– політична партія – це організація, яка об'єднує індивідів на підставі спільності поглядів, визнання певної системи цінностей, що знаходять своє втілення у програмі;

– політична партія – це об'єднання, яке діє на постійній основі й має формалізовану організаційну структуру.

Крім того, процес інституалізації обов'язково повинна супроводжувати внутріпартійна згода, яка визначається тим, наскільки члени групи працюють разом задля реалізації групових цілей в одному і тому ж напрямі й одним і тим же способом. Інституалізація виявляється, насамперед, у конституційному закріпленні статусу політичних партій із подальшою його деталізацією на законодавчому рівні. Відповідно до ст.2 Закону України «Про політичні партії в Україні» політична партія визначається як «зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах». У ст.6 чітко зазначається, що членство в політичній партії є фіксованим. Обов'язковою умовою фіксації членства в політичній партії є наявність заяви громадянина України, поданої до статутного органу політичної партії, про бажання стати членом цієї партії. Форма фіксації членства в політичній партії визначається статутом політичної партії [9].

В цілому інституційний імідж політичних партій в Україні повинен мати такі елементи: добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод; фіксоване членство; наявність партійної ідеології; наявність програми, яка є викладом цілей та завдань партії, а також шляхів їх досягнення; головна мета – сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, участь у виборах та інших політичних заходах, у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі.

Наприклад, Р. Роуз та Т. Маки стверджують, що «ми можемо говорити про інституалізацію партії в тому випадку, якщо вона принаймні тричі брала участь у загальнонаціональних виборах» [2]. Цьому критерію,

наприклад, у свій час (якщо брати до уваги і президентські і парламентські вибори) відповідали лише шість партій (КПУ, НРУ, СПУ, УРП, ПР, Селянська партія). Сьогодні ж, зазвичай, життєвий цикл українських політичних партій, – на думку В. Фесенка, – 10–15 років. Близько десятка партій виступають, як загальнонаціональні. Але багато таких, які просто агенти в регіонах [12].

В основу процесу створення інституційного іміджу сучасних політичних партій в Україні покладено досвід, накопичений у світовому партійному будівництві. Правомірність і результативність розгляду інституалізації як властивості сформулював М. Уелфінг [3, с. 35]. Важливими в цьому відношенні слід вважати такі моменти:

1) місце та роль політичних партій у суспільстві та державі;

2) порядок створення, припинення діяльності та розпуску партії;

3) проблема фінансування політичних партій;

4) успіх на виборах.

Після 2014 р. на політичну арену вийшли партії, створені під час акцій протесту та після їх завершення – «Правий сектор», Блок Петра Порошенка «Солідарність», «Народний фронт», а також створені раніше партії, лідери яких наростили власну підтримку під час Майдану – «Самопоміч», Радикальна партія Олега Ляшка. Значно втратили електоральну підтримку «Батьківщина» та «Свобода». Призупинив свою діяльність «Удар». Втратила підтримку та зійшла з політичної арени колишня партія влади – Партія регіонів, яка зазнала розколу, а також КПУ. Частина представників Партії регіонів створили новий політичний проект – партію «Опозиційний блок».

Серед партій, які подолали виборчий бар'єр на парламентських виборах 2014 р., була лише одна партія, яка пододала його на виборах 2012 р. – ВО «Батьківщина», а серед 12 партій, які набрали понад 1% голосів виборців у 2014 р. – лише чотири партії, які досягли такого результату на виборах 2012 р. – ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», КПУ, Радикальна партія Олега Ляшка.

По-друге, прототип інституційного іміджу сучасних політичних партій в Україні відтворює інституційний профіль масових партій, який передбачає наявність програми, розгалужену систему місцевих осередків, фіксоване членство, демократичний устрій, широкий спектр соціальних функцій реально існуючу соціальну базу. Разом із тим, ми спостерігаємо таку тенденцію, що громадяни України усе менше й менше взагалі цікавляться політикою.

Так, соціологічною службою Центру Разумкова 22–27 вересня 2017 року у всіх регіонах України за винятком окупованих територій, було проведено соціологічне дослідження, згідно з яким 60,3% респондентів 43,1% – не дуже цікавляться політикою, а 17,2% не цікавляться нею взагалі. Лише 37,7% відповіли, що дуже цікавляться політикою (5%) або скоріше цікавляться нею (32,7%). Важко відповісти – 2% опитаних. Низький інтерес до політики проявляє молодь – серед громадян 18–29 років лише 24% тих, хто цікавляться нею [11].

На рівні програмних документів новостворених партій це відобразилося в ігноруванні партіями потреби в розробці партійних програм, чи використання в

їх якості передвиборних документів. В цілому це призвело до певної уніфікації і спрощення змісту передвиборних програм політичних партій. Якщо говорити про наявність повноцінних партійних програм то слід відзначити ВО «Батьківщину», ВО «Свободу», «Громадянську позицію». У «Народного фронту» та БПП партійні та передвиборні програми фактично збігаються за обсягом і змістом. У РПЛ, «Самопоміч», Опозиційний блок, «Сильна Україна» партійні програми повністю збігаються з передвиборними. Як слушно зазначав у свій час П. Бурдье, – «чим далі розвивається процес інституціоналізації політичного капіталу, тим більша боротьба за інтелектуалів поступається місцем в боротьбі за посади і все більше активісти відступають перед «тримачами прибуткових посад»... Партії можуть, таким чином, доходити до того, щоб жертвувати своєю програмою ради утримання влади або просто виживання» [4, с. 216].

Існують партії, чії програми вміщуються на одну сторінку. Є багато агентств (зокрема, «Укрпартія»), які пишуть програми партій на замовлення. Разом із тим, у 80% партій, створених у 2014–2017 роках, немає ані програм, ані статутів. Так, із 2015 року було створено 76 партій, за 9 місяців 2016 року – 41 партія, але вони не мали цих документів [12].

Сьогодні громадяни визначили такі критерії, за яких партія може вважатися «ною» політичною силою: партію має очолювати некорумпований політик (48%); партію має очолювати лідер, який проявив себе у складних ситуаціях (44%); партія висуває лише реалістичні обіцянки, уникає популізму (34%); партія має чітке бачення, план дій (32%); партія висуває нові обличчя (28%) [7, с. 126].

На цьому зрізі можна зробити висновок, що нині інституційний імідж політичних партій України є ще несформованим, з огляду на те, що з проміж 354 політичних партій України, його мають приблизно лише біля десятка партій. Процес інституалізації триває як під впливом зовнішніх євроінтеграційних тенденцій, так і під впливом внутрішніх політичних подій. Тривале домінування партій на політичному ринку актуалізує розширення формату інституційного іміджу вимогою обов'язкової участі у періодичних виборах шляхом висування власних кандидатів на виборні посади. Електоральна спрямованість стає головною рисою сучасних політичних партій в Україні, але при відсутності розвиненого громадянського суспільства ця спрямованість у сучасних політичних реаліях поки що перетворює політичні партії в бізнес-проекти, в інвестиційно орієнтовані структури.

Розглядаючи репутацію як природний інструмент регулювання суспільного процесу, який в різних спільнотах в різній мірі впливає на прийняття рішення про взаємодію з тим чи іншим суб'єктом, ми вважаємо, що роль цього інструменту з часом зростає. Причина тому – доступність колись конфіденційної інформації все більшій кількості людей, думка яких починає впливати на суспільний статус політичної партії. Це обумовлює актуальність і перспективу подальших наукових розвідок у царині політичної науки щодо дослідження конструктивних чинників репутації політичної партії й інших важливих суб'єктів політичного процесу.

Список використаних джерел

1. '84% передвиборчих обіцянок народних депутатів досі не виконані – експерт', 2017, УНІАН, 15 травня. [online] Доступно: <https://press.unian.ua/press/1923351-84-peredviborchih-obitsyanok-narodnih-deputativ-dosi-ne-vikonani-ekspert.html> (дата звернення: 15.05.2018).
2. Rose, R., Mackie, T.M., 1988. '«Do Parties Persist or Fail? The Big Trade-Off Facing Organizations»', *When Parties Fail: Emerging Alternative Organizations*. ed. by K. Lawson and P. H. Merkl, Princeton: Princeton University Press, p.536.
3. Бевз, Т., 2011. 'Інституціоналізація політичних партій як процес', *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*, Вип.3, с.31–44. [online] Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzpiend_2011_3_5 (дата звернення: 16.05.2018).
4. Бурдье, П., 1993. 'Социология политики', Москва.
5. 'В Україні припинився партійний бум – КВУ', 2018, *Українська правда*, 30 січня.
6. Корнієнко, ВО., Буряченко, ОВ., 2017. 'Репутаційний капітал політичних партій України', *Розвиток освіти, науки, економіки в умовах інтеграційних процесів: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Вінниця, 20 квітня 2017 р.*, Вінниця: ВННІЕ ТНЕУ, Т.1, ч.2, с.67–69.
7. 'Національна безпека і оборона', 2015, №6–7, 180 с.
8. Примуш, МВ., 2002. 'Політичні партії: механізми інституалізації і структурної трансформації: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02', Львів, 362 с.
9. 'Про політичні партії в Україні: Закон України від 05.04.2001 №2365-III (Редакція від 26.11.2016)'. [online] Доступно: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2365-14> (дата звернення: 16.05.2018).
10. 'Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений', 2002, С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова; *Рос. акад. наук, Ин-т рус. языка им. В. В. Виноградова. 4-е изд., доп.*, Москва: Азбуковник, 944 с.
11. Якименко, Ю. 'Більшість українців політикою не цікавляться'. [online] Доступно: <http://razumkov.org.ua/komentari/bilshist-ukraintsiv-politykoiu-ne-tsikavliatsia>. (дата звернення: 16.05.2018).
12. Якименко, Ю. 'Первородний гріх партійного життя'. [online] Доступно: <http://razumkov.org.ua/statii-ta-interviu/pervorodni-hrih-partiinoho-zhyttia> (дата звернення: 16.05.2018).

References

1. '84% peredviborchyh obicjanok narodnyh deputativ dosi ne vykonani – ekspert (84% of election promises of people's deputies have not yet been implemented – expert)', 2017, UNIAN, 15 travnja. [online] Dostupno: <https://press.unian.ua/press/1923351-84-peredviborchih-obitsyanok-narodnih-deputativ-dosi-ne-vikonani-ekspert.html> (data zvernennja: 15.05.2018).
2. Rose, R., Mackie, T.M., 1988. '«Do Parties Persist or Fail? The Big Trade-Off Facing Organizations»', *When Parties Fail: Emerging Alternative Organizations*. ed. by K. Lawson and P. H. Merkl, Princeton: Princeton University Press, p.536.
3. Bevz, T., 2011. 'Instyucionalizacija politychnyh partij jak proces (Institutionalization of political parties as a process)', *Naukovi zapysky Instytutu politychnyh i etnonacional'nyh doslidzhen' im. I. F. Kurasa*, Vyp.3, s.31–44. [online] Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzpiend_2011_3_5 (data zvernennja: 16.05.2018).
4. Burd'e, P., 1993. 'Sociologija politiki (Sociology of politics)', Moskva.
5. 'V Ukrai'ni prypynvsja partijnyj bum – KVV (In Ukraine, the party boom – CVU stopped)', 2018, *Ukrai'ns'ka pravda*, 30 sichnja.
6. Kornijenko, VO., Burjachenko, OV., 2017. 'Reputacijnyj kapital politychnyh partij Ukrai'ny (Reputation capital of political parties of Ukraine)', *Rozvytok osvity, nauky, ekonomiky v umovah integracijnyh procesiv: materialy vseukrai'ns'koi naukovo-praktychnoi konferencii*, m. Vinnyca, 20 kvitnja 2017 r., Vinnyca: VNNIE TNEU, T.1, ch.2, s.67–69.
7. 'Nacional'na bezpeka i oborona (National security and defense)', 2015, №6–7, 180 s.
8. Prymush, MV., 2002. 'Politychni partii: mehanizmy instyucializacii i strukturnoi transformacii: dys. ... d-ra polit. nauk: 23.00.02 (Political parties: mechanisms of institutionalization and structural transformation: dis. ... doctor of political sciences: 23.00.02)', L'viv, 362 s.
9. 'Pro politychni partii v Ukrai'ni: Zakon Ukrai'ny vid 05.04.2001 №2365-III (Redakcija vid 26.11.2016) (On Political Parties in Ukraine: ...

Law of Ukraine of 05.04.2001 №2365–III (Revision from 11/26/2016)». [online] Dostupno: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2365-14> (data zvernennja: 16.05.2018).

10. 'Tolkovij slovar' russkogo jazyka: 80000 slov i frazeologicheskih vyrazhenij (Explanatory dictionary of the Russian language: 80000 words and phraseological expressions)', 2002, S. I. Ozhegov, N. Ju. Shvedova; Ros. akad. nauk, In-t rus. jazyka im. V. V. Vinogradova. 4-e izd., dop., Moskva: Azbukovnik, 944 s.

11. Jakymenko, Ju. 'Bil'shist' ukrai'nciv politykoju ne cikavljat'sja (Most Ukrainians are not interested in politics)'. [online] Dostupno: <http://razumkov.org.ua/komentari/bilshist-ukraintsiv-politykoju-ne-tsikavliatsia>. (data zvernennja: 16.05.2018).

12. Jakymenko, Ju. 'Pervorodnyj grih partijnogo zhyttja (The original sin of party life)'. [online] Dostupno: <http://razumkov.org.ua/statti-ta-interviu/pervorodnyi-hrih-partiinoho-zhyttia> (data zvernennja: 16.05.2018).

Buryachenko O. V., a search engineer at the Department of Political Sciences, Kyiv National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), Voua@ukr.net, ORCID 0000-0001-5308-2570

Institutionalization of political parties of Ukraine as factor of formation of positive reputation

The phenomenon of reputation of a political party as a certain social value is investigated, the presence and quality of which depends on the success of its activities in the political arena. The essence and importance of institutionalization of political parties as a factor contributing to the formation of their positive reputation in the public consciousness of Ukrainian citizens is analyzed.

Keywords: reputation, reputation capital, political party, institutionalization, political value, image of political parties.

02.41.41 – Сферы социальной жизни.

Социальные явления и институты
УДК 316.33

Велизаде К. Р.,

докторант кафедры философии и социальной работы, Нахчыванский Государственный Университет (Азербайджан), kvelizadeh@yahoo.com

Роль политической системы в формировании политической жизни: социальный философский аспект

Политическая система, являющаяся неотъемлемой частью политической жизни общества, в целом, одна из важнейших систем социальной системы. В статье автор, широко проанализировав понятие политической системы, показал, что оно охватывает организацию политической власти, отношения между обществом и государством и взаимосвязано с другими частями общественной системы и социальными, экономическими, идеологическими, этическими, правовыми, культурными системами.

В статье были привлечены к анализу понятия политической жизни, политического управления и политической культуры и широко описаны политические функции, занимающие главное место в политической жизни современного общества.

Ключевые слова: политическая жизнь, структура системы, государство, интерес, функция, личность.

(статья друкується мовою оригіналу)

Одним из основных элементов политической и общественной жизни является человеческая жизнь. Человек формируется в естественно-антропологических (быт, здоровье, семья, квартира), духовно-культурных (образование, религия, посещение театра, библиотеки, музеев, просмотр телевизионных передач, национальная и этническая культура), акцентно-профессиональных (труд, профессия, производство, предпринимательство) жизненных сферах» [1]. В этих сферах формируются

человеческая личность, основной смысл его жизни, самое главное формируется его идентичность, укрепляются основы самоорганизации и политического участия граждан.

Политическое участие реализуется различными путями: в частной форме – индивидуально; в коллективной форме – организовано, союзами, партиями, сетевыми структурами; в общественно-государственной форме – судами, прокуратурой, законодательством, представительствами в парламенте, целевыми программами, с помощью приоритетных национальных проектов. Всё это помогает людям вести себя как гражданин, член партии, общественного союза.

Своеобразные качественные показатели политической жизни и существования нижеследующие. «Во-первых, по своей структуре управляющая функция политической жизни носит необычайно сложный характер. Сложность этой функции обуславливается повышением важности политических решений в жизнедеятельности современного демократического государства и олицетворяется в системном характере политических процессов. Политическое управление отражает в себе весь управляющий потенциал политики. Во-вторых, в управляющей сфере современного демократического государства формируется сложная политическая система. Существование данной системы означает, что управляющая должностная политика реализуется непосредственно в жизнедеятельности политических связей. Политическая система – это такое политическое событие, которое охватывает в себе все жизненные процессы политики, и её называют «политической жизнью».

Наконец, политика, благодаря собственному существованию, приобретает специальное качество, обусловленное деятельностью специальных общественных учреждений, носителей политической власти. Такое качество выражается в формирующихся особенностях политических связей» [2]. Здесь, в обобщённой форме показывается, что политическое качество политического существования выступает, соответственно, как признак политической культуры. В современном обществе общими направлениями исторического развития политической жизни являются демократизация, расширение политического участия, её качественное развитие в общей системе гражданского общества и достижение высокого уровня политических, правовых, гражданских и культурных факторов.

Одним из понятий, выражающий взаимную деятельность и взаимоотношения политических организаций, играющих важную роль в политической жизни общества, является политическая система. Конечно же, политическая система каждого общества формируется как закономерный результат его развития. Политическая система выражает социально-политическую природу общества, существующие политические отношения, учреждения, нормы и принципы организации власти» [3]. Данная система, являющаяся неотъемлемой частью политической жизни общества, в целом, одна из важнейших частей, элементов общественной системы. Она охватывает организацию политической власти, отношения между обществом и государством и взаимосвязано с другими частями общественной системы и социальными, экономическими, идеологическими,

этическими, правовыми, культурными системами. Политическая система конкретного общества определяется несколькими факторами. Среди этих факторов можно показать социальную структуру общества, форму управления, тип государства, характер политического режима, социально-политические отношения, политико-правовой статус государства, характер социально-идеологических и культурных отношений в обществе, историю формирования политической жизни и национальные традиции» [4].

Цели и задачи исследования. Понятие «политическая система» используется в широком и узком смыслах. В широком смысле политическая система объединяет в себе политические отношения, политическое сознание и политические организации общества. В узком смысле политическая система охватывает государственные учреждения, участвующие в политической жизни общества. Главные требования к основным элементам политической системы заключаются в том, что они должны иметь внутренний порядок, организацию и нести политический характер. Другими словами, каждое учреждение, рассматриваемое как элемент политической системы общества, должно иметь организационные и политические признаки.

Характерные признаки любой организации – это их создание и наличие определённых правил деятельности, существование органов, выполняющих внутренние и внешние работы. Политический характер организации, в первую очередь, определяется нижеследующими:

- выражением политических интересов определенных социальных слоев;
 - участием в политической жизни и являясь носителем политических отношений;
 - государственной властью, прямо или косвенно связанной с её получением, организацией, реализацией;
 - основываясь в своей деятельности на политические нормы и правила, сформированные в обществе» [4].
- Все элементы политической системы общества бывают в тесном единстве и осуществляют деятельность, взаимодействуя друг с другом. Все элементы политической системы осуществляют деятельность на основе правил и рамок, создающих правовые основы государства и общества.

Политической парадигмой целостности считается философский подход, изучающий политику как событие. Сюда включаются следующие:

- определение понятия политической целостности, характеризующее сложное развитие политического существования.

Как известно, в политической сфере существуют три относительных независимых, но в то же время, находящихся во взаимосвязи, общие политические события – политическая жизнь, политическое управление и политическая культура, которые в полной форме отражают всё политическое содержание.

- политическое существование, соответственно, делится на 3 части, которые формируют политическую структуру.

Методы исследования. Основу формирования политической жизни составляет политическая деятельность и политическая власть. В структуре политической жизни важное место занимают политические отношения и политическая система. Здесь также показывают себя

факторы политического конфликта и политического кризиса.

Политическое развитие – это процесс осуществления политических изменений. Политическая жизнь – способ реализации политического развития. Политическое развитие осуществляется на основе политической деятельности, власти, отношений, систем, конфликтов и кризисов соответственно. Первый тип этого развития – начальный тип. В это время политическая жизнь возникает и формируется. Второй же тип отражает эволюцию политической жизни и называется основным типом. Третий тип политического развития показывает переход политической жизни в новое состояние и называется переходным типом.

Политическая деятельность осуществляется в управленческой сфере, связана с государственной и политической властью. Политическая власть появляется в государственной системе.

В политической системе общества государство занимает центральное место. Это, в первую очередь, связано с тем, что государство – специальная организация политической власти. Политическая власть характеризуется способностью влияния на людей, поведения социальных групп посредством экономических, идеологических, организационно-правовых влияний, при помощи традиций, насилий, проникновений. Политическая власть – это важный фактор организации и регулирования совместной деятельности людей, средство обеспечения упорядочения их взаимоотношений, стабильности и дисциплины в обществе [5, с. 171].

Политическая власть обладает концентрированной силой, превращая социальное существование во влиятельный фактор. Такой силой выступают различные институты государства; они, с организационной точки зрения, оформляют власть, придают ей, постоянно функционирующий, общеобязательный характер. К этим институтам относятся органы государственной власти и правовые нормы вместе с такими материальными дополнениями как армия, пенитенциарные учреждения, тюрьмы. Политическая власть, по существу, в системе органов и учреждений, составляющих её механизм, находит материальное воплощение. В государственных правовых институтах дематериализованная политическая власть выступает как государственная власть. Другими словами, политическая власть тесно связана с той или иной формой и уровнем развития государственности.

Политический характер государства ещё обуславливается тем, что государство уравнивает отношения между социальными группами той или иной степени. В обществе всегда существуют разные интересы разных людей и групп. Основной силой, которая регулирует эти интересы, является государство. Таким образом, государство в обществе является объединяющей, организующей и регулирующей силой.

Особое место и роль государства в политической системе общества обусловлено также:

- государство является единственной организацией во всей стране, обладающее полной властью;
- государство определяет основные направления развития общества, обеспечивает согласование различных индивидуальных и коллективных интересов;

– государство является организацией с монополией на официальное насильственное использование в обществе» [4]. Политические отношения будучи частными формами политического организма отражают в себе отдельные функции политических организмов. Основными видами политических отношений выступают политическое руководство и политическая оппозиция, формирующиеся в управляющей сфере современного демократического государства. В свою очередь, в содержание политической системы входят политическое руководство и общая форма проявления политической жизни, состоящая из взаимодействия функций политической оппозиции» [2]. Таким образом, анализ основного содержания политической жизни показал, что это очень сложное политическое событие. Понимание этого явления сопровождается решением ряда философских и теоретических проблем [6, с. 93].

Философские идеи о целостности, как событие, сохраняют свою важность для изучения политики и помогают сформулировать определенную логическую модель ее восприятия. Для научного объяснения политической целостности создана вся необходимая основа: « Во-первых, политика в управленческой сфере современного демократического государства, по отношению к другим событиям общества, отличается высокой сложностью и составляет особый случай. Она формируется благодаря политическим и общественным связям на основе особой общечеловечности, более точно, соответствующей политической деятельности. Во-вторых, такая политика, как событие, создаёт свою внутреннюю структуру, отражает относительную независимость политического существа и, в то же время, взаимосвязь и взаимодополняемость частей друг к другу» [2]. Это означает то, что показанная политика выступает как полное развитое событие. Суть демонстрации политической целостности – это проявление частей политического существа. Все разнообразие политических событий характеризует в себе само политическое существо. Политическая жизнь, как событие политической жизни, раскрывается в её содержании. Политическая жизнь, будучи общим политическим событием, отражает в себе элементы осуществления политического развития.

Таким образом, политическая жизнь является сферой, в которой люди взаимодействуют с властью, её формированием и реформой. Различные политические силы, все эти события, связанные с отношениями между различными политиками – это такие события, которые связаны помощью или критикой политических решений, участием в обсуждении законов и других политических документов на выборах, политических собраниях и митингах. Одним словом, политическая жизнь – многоаспектное понятие, активная и независимая сфера политической жизни, она формируется под влиянием различных экономических, социальных, культурных и других факторов политической власти и политического проявления. А это объясняется тесными связями её политической жизни с другими сферами.

Основу политической жизни составляют различные институты и политика, осуществляемая субъектами власти. Политика – целенаправленное поведение и профессиональная деятельность людей как индивида, лидера, также единства, партии, группы, ассоциаций.

Субъекты политики – это органы власти, партии, лидеры и общественно–политические союзы, которые готовят и осуществляют политику.

Политическая жизнь, по структуре, состоит из совокупности многих событий, фактов, которые отражают взаимосвязи и поведение политических объектов и субъектов. В них входят многие политические отношения – отношения между ветвями государственных властей и субъектов, государством, гражданским обществом и его структурой, партией, общественными объединениями. В структуру политической жизни входят политические процессы, познание совокупности деятельности политических субъектов, избирательный процесс, связанный с изменениями в общественной жизни, реформы политических систем и процессов.

Структуру политической жизни общества можно также рассматривать с точки зрения его уровня. Самый высокий уровень – институциональный (макро уровень) уровень, связан с деятельностью государства и его органов. Здесь политическая жизнь связана профессиональной политической деятельностью, а политика служит общим интересам граждан и осуществляется в рамках государственного механизма.

Во-вторых, уровень – это средний, представительский или социальный групповой уровень. На этом уровне выступают общественно–политические объединения и партии, отражающие различные интересы социальных групп как основного субъекта. Здесь политическая жизнь носит конкурентный характер, существует конкуренция за власть и личные интересы, в некоторых случаях возникает конфликт.

Самым стихийным и спонтанным уровнем политической жизни является частный индивидуальный уровень. Здесь преобладают, свободно выраженные, личные интересы граждан.

В развитии политической жизни заметны определенные тенденции. Среди них самым привлекательным является тенденция, ведущая к демократизации. Она отражает в себе попытку активного входа граждан в политический процесс [7, с. 143].

Еще одной тенденцией в развитии политической жизни является тенденция технократизма, наблюдаемая приходом менеджеров, ученых, экспертов, консультантов и других профессиональных специалистов в политику.

Происходит также тенденция принятия массового характера политической жизни, которая, во-первых, сопровождается привлечением народных масс в выборы, в массовые акции, во-вторых, непосредственно в политический процесс, с растущим влиянием средств массовой информации.

Политика, которая является неотъемлемой частью политической жизни, отличается своими разными типами. Этот тип мышления и научной речи проявляется в программах, законах, решениях, лекциях, в выступлениях лидеров, в политических дискуссиях судей и их оппонентов, в стилях жизни и поведении, находящихся во власти, лиц и их конкурентов, в форме реализации политических технологий. По объекту направления политику можно разделить на внутреннюю, внешнюю и международную. По сферам движения и решения проблем, политиков можно разделить на политико–экономических, социальных, правовых и культурных. Политика в экономической сфере делится

на финансовые, аграрные, промышленные сферы, а также на сферы социальной политики, здравоохранения, анализа, социальной защиты.

Выводы. Политические функции, занимающие важное место в политической жизни общества, следующие:

Во-первых, функция, обеспечивающая стабильность, целостность и устойчивость общества.

Во-вторых, мобилизующая функция, подталкивающая общество в эффективную общественную деятельность.

В-третьих, регулирующая–управляющая функция. Существуют также функции, рационализирующие общественную жизнь политики, решающие конфликты в цивилизованной форме, устраняющие социальную напряжённость.

Одной из важнейших функций политики является функция политической социализации. Политика также выполняет гуманитарную функцию – функцию, обеспечивающая общественные положения защиты прав и свобод личности, гражданский мир, организованность.

В формировании социального государства, политика, которая является неотъемлемой частью политической жизни, фокусируется на развитии экономической, культурной и социальной сфер. В этом смысле, улучшение благосостояния населения предусматривает прогресс текущего социума [8, с. 63].

Социальная политика рассматривается во взаимоотношениях между государством, гражданским обществом и социальными субъектами. В обществах с развитыми демократическими структурами, институтами, многопартийными системами, сильным социальным контролем над властью и активным самоуправлением в политической жизни власть и народное управление составляют единство, политическая культура и политическая ответственность бывают высокими.

Список использованных источников

1. 'Элементы политической жизни' // 'Elementy politicheskaja zhizni (Elements of political life)'. [online]: <https://lektsil.org/3-66534.html>.
2. Борисинков, АА., 2005. 'Политическая жизнь: социально-философский анализ. Автореферат диссертации по философии'. Москва. // Borisinkov, AA., 2005. 'Politicheskaja zhizn': social'no-filosofskij analiz. Avtoreferat dissertacii po filosofii (Political life: social – philosophical analysis. Abstract of thesis on philosophy)'. Moskva. [online]: <http://politikaya-jhizni-kotsialnyj-filosofskiy-analiz/>
3. Rummel, R.J. 'The state and political system', www.intertrends.ru
4. 'Siyasi sistem'. [online]: <http://www-dissercat.com/content/politicheskaya-zhizn-sotzialno-filosofekii-analiz>.
5. 'Müasir qlobal siyasi proseslər və milli dövlət ideyası', 2006, Bakı: Sada, 286 s.
6. Kərimov, ƏS., 2001. 'Demokratiya: bəşəriyyətin bu günü və gələcəyi', Bakı: Elm, 388 s
7. Rzayev, M.H., 2015. 'Müasir şəxsiyyət', Bakı: MMC, 534 s.
8. Məmmədova, S.D., 2017. 'Azərbaycanda sosial dövlət: inkişaf perspektivləri', Bakı: Aurora, 232 s.

Vélizade K. R., Ph.D. in Philosophy and Social Work Department of the Nakhchivan State University (Azerbaijan), kvelizadeh@yahoo.com

The role of the political system in the formation of political life: social philosophical aspect

The political system, which is an integral part of the political life of society, as a whole, is one of the most important systems of the social system. In the article the author, having broadly analyzed the concept of the political system, showed that it covers the organization of political power, the relationship between society and the state and is interconnected with other parts of the social system and social, economic, ideological, ethical, legal, and cultural systems.

The article drew attention to the analysis of the concept of political life, political management and political culture, and widely described political functions that occupy the main place in the political life of modern society.

Keywords: political life, system structure, state, interest, function, personality.

Vélizade K. R., докторант кафедри філософії і соціальної роботи, Нахчіванський Державний Університет (*Азербайджан*), kvelizadeh@yahoo.com

Роль політичної системи у формуванні політичного життя: соціальний філософський аспект

Політична система, що є невід'ємною частиною політичного життя суспільства, в цілому, одна з найважливіших систем соціальної системи. У статті автор, широко проаналізувавши поняття політичної системи, показав, що воно охоплює організацію політичної влади, відносини між суспільством і державою і взаємопов'язані з іншими частинами суспільної системи і соціальними, економічними, ідеологічними, етичними, правовими, культурними системами.

У статті були залучені до аналізу поняття політичного життя, політичного управління та політичної культури і широко описані політичні функції, які займають головне місце в політичному житті сучасного суспільства.

Ключеві слова: політичне життя, структура системи, держава, інтерес, функція, особистість.

* * *

УДК 141.32

Гіоане І. М.,

здобувач, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

Світгляд як основна духовна детермінант здійсненні політичного вибору

Аналізується роль світогляду у здійсненні політичного вибору людини; світогляд розглядається як форма людської самосвідомості, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття та діяльності, визначає і сприймає своє місце й призначення в ньому; підкреслюється, що світогляд включає в себе такі екзистенції, як світосприйняття, світовідчуття, світоосмислення; це – основна установка до дій; політичний вибір, що здійснюється через систему внутрішніх і зовнішніх чинників, опосередковується світоглядом, тими ustalеними, внутрішньо збалансованими установками, за якими здійснюється загальна життєдіяльність людини; розбалансованість пріоритетів (криза світогляду) дієвого політичного вибору не забезпечує; в такому разі людина стає об'єктом політичних маніпуляцій з боку деструктивних суспільно-політичних сил і рухів. Самостійність, творчість, ефективний політичний вибір є можливим лише при самостійності свідомості та високого рівня світогляду. Останнє забезпечують демократичні процеси при умові їх людиноцентристської позиції.

Ключові слова: людина, політика, культура, світогляд, політичний вибір.

Серед низки чинників, що впливають (обумовлюють) політичний вибір особистості, ключова роль належить їй (особистості) світогляду. І це зрозуміло. Загальноновизнаним є розуміння світогляду як форми суспільної самосвідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття та діяльності, визначає і сприймає своє місце й призначення в ньому. Структура світогляду складна й мозаїчна. Вона являє собою «сплав» знань і почуттів, переконань, суджень тощо. Світгляд включає у себе: по-перше, узагальнені уявлення про світ і саму людину, про спрямованість соціально-історичних процесів і подій у світі, про смисл людського життя, історичну долю людства тощо; по-друге, систему переконань, що спираються на почуття, принципи й ідеали щодо світоустрою та світоперетворення [1, с. 74]. Дослідники О. Данильян та О. Дзьобань наводять розширене трактування структури світогляду людини, зараховуючи до його елементів узагальнені знання,

переконання, цінності, ідеали, вірування, принципи діяльності та життєві норми [2, с. 11–12]. У подальшому, ми зупинимось на характеристиці найбільш суттєвих з вищенаведених елементів світогляду людини і спробуємо визначити їхню роль у політичному виборі.

Так, узагальнені знання щодо політичної сфери людина набуває протягом всіх етапів політичної соціалізації. На кожному з них, об'єм та якість політичних знань будуть різними, відповідно буде змінюватися й сутність політичного вибору. Зокрема, науковці виділили чотири етапи сприйняття та усвідомлення влади дітьми, що у майбутньому становить підвалин світогляду дорослої людини:

– політизація (усвідомлення дітьми в ранньому дитинстві того факту, що крім батьківської влади існує інша влада, яка знаходиться поза сім'єю і над нею; першими носіями такої влади, як правило, у свідомості дітей опиняються представники органів безпеки, яким, як це усвідомлюють діти, повинні підпорядковуватись навіть батьки);

– персоналізація (політична влада виступає спочатку не як система закладів, а у вигляді конкретних індивідів; так, наприклад, якщо дітям говорять про освіту, то вони мають на увазі вчителя, учня, директора школи, а коли про владу – то міністра, мера, президента);

– ідеалізація (тенденція ідеалізувати політичну владу, яка пов'язується тільки з позитивними оцінками і емоціями; набуває в ранньому дитинстві позитивне ставлення до влади може зберігатись і в дорослому віці);

– інституціоналізація (перехід в процесі розвитку від персоналізованого сприйняття до усвідомлення існування її інститутів, тобто уряду, парламенту тощо) [3, с. 25].

У демократичному суспільстві людина протягом життя змушена набувати нових знань зі сфери політики, оскільки дана сфера у демократичній політичній системі не є застиглим явищем як при тоталітаризмі. Збільшенню об'єму знань особистості про політику у демократичній державі сприяє розвиток політичної освіти або громадянської освіти (в деяких джерелах її називають демократичною освітою).

На переконання фахівців, демократична освіта необхідна для того, щоб забезпечити людей надійними можливостями отримувати знання, навички, виробляти відносини і демократичні цінності, які нададуть їм здатність діяти як громадянам і розвивати здібності для ефективного та відповідальної участі у життєдіяльності суспільства. Демократична освіта повинна також розвивати повагу до прав людини і культурного різноманіття. Демократична освіта є істотним моментом для захисту, підтримки і розвитку демократичних досягнень в суспільствах, що перебувають в стані трансформації, а також поживати прихильність до демократичних цінностей в розвинених демократіях [4, с. 7].

Політична інформація та знання у демократичних суспільствах обумовлюють якісну участь громадян у суспільно важливих справах, дозволяють їм здійснювати вмотивований політичний вибір.

З точки зору В. Берези, знання, що дає політична освіта, завжди повинні мати практичну спрямованість. Це означає, що недостатньо вивчити права громадян, знати основи політичного ладу держави, треба навчитись користуватись цими знаннями, коли виникають проблемні або конфліктні ситуації. Тобто,

політична освіта і просвітництво є не лише джерелом політичної свідомості, але й політичної психології (почуттів, настроїв, намірів, мотивів, переконань, волі) та політичної ідеології (цінностей, ідеалів, ідей, доктрин, концепцій тощо). Тут ключову роль відіграє система цінностей, які відтворює політична освіта [там же, с. 9].

На основі політичних знань людина робить певні висновки, які стають її політичними переконаннями. Політичні переконання визначаються не тільки сумою знань людини, а й її життєвим досвідом, соціальним становищем, системою різноманітних інтересів й потреб. З часом політичні переконання особистості можуть трансформуватись під впливом нових знань, переосмислення певних подій та явищ, змін у політичній системі держави тощо. Відповідно політичні переконання є підґрунтям для здійснення людиною політичного вибору у певний період часу.

Аналізуючи сутність політичних переконань як елементу світогляду, варто пам'ятати, що під впливом різноманітних обставин людина може демонструвати необґрунтовано швидку зміну поглядів, керуючись власною користю. В такому випадку ми маємо справу не з справжнім політичним вибором, а з такими явищами як політичне пристосування, політична безпринципність, політична кон'юнктура тощо.

Уникненню вищезначених ганебних явищ дозволить формування та розвиток у світогляді людини такого елементу як принципи діяльності, політичної зокрема. Принциповий політичний вибір людини є ознакою розвинутої особистості, її громадянської автономії.

На наше переконання, принципи політичної діяльності людини повинні базуватись на загальнолюдських політико-культурних універсаліях, до яких належать загальнолюдські принципи та ідеали – громадянський мир, свобода, правопорядок, демократія, суверенітет, права людини, рівність (соціально-правова), братерство тощо, які хоча б декларативно визначаються у масштабах світового товариства [5, с. 227].

Відповідно кожен суб'єкт політичної діяльності напручує власну систему принципів, керуючись якими здійснює політичний вибір. Загальнодемократичними принципами політичної діяльності можна вважати політичний плюралізм, повага до різноманітних політичних думок та поглядів, правова рівність всіх суб'єктів політичної діяльності, прозорість та відкритість, політична послідовність, повага до прав та свобод людини тощо.

Наступним елементом світогляду людини, розвиненість якого суттєво впливає на політичний вибір особистості є цінності. Виходячи з предмету нашого дослідження ми більшою мірою зупинимось на класифікації та характеристиках політичних цінностей та їх підґрунті.

Так, на думку В. Горбатенко основу загальнонаціональних, вітчизняних цінностей становлять: а) домінуючі цінності (свобода, справедливість, політична стабільність, громадянське суспільство); б) розвиваючі цінності (законність, політична лояльність, толерантність, схильність до компромісів, відповідальність, свідоме (неупереджене) ставлення до змін, ефективна участь у політичному житті, безпека, рівність, політичний суверенітет, патріотизм, плюралізм, легітимність, постматеріалізм [6, с. 150].

Вочевидь підґрунтям політичних цінностей особистості є суспільне життя, включаючись у яке людина по-різному сприймає різні суб'єкти такого життя, їх прояв, характер. Відтак цінності політичного життя величезною мірою обумовлені характером та особливостями, тобто конкретно-історичними умовами функціонування суспільства. Звідси логічним є висновок, що за своєю природою і сутністю політичні цінності становлять своєрідний і унікальний синтез: індивідуальних, соціально-класових, національно-етнічних та загальнолюдських засад. Цінності політичні не є і ніколи не можуть бути абсолютно сталими, незмінними. Вони істотно трансформуються відповідно до трансформації самого суспільства, а тому в такому суспільстві практично завжди існує протистояння, неузгодженість політичних цінностей людини «минулих часів», з людиною нового покоління. Має місце поляризація політичної свідомості, а відтак, і поляризація політичних цінностей [7, с. 52].

Зокрема, порівнюючи цінності населення України в цілому і учасників Революції Гідності М. Наумова констатує, що у ієрархії ціннісних пререференцій середнього українця перше місце посідає безпека, за нею – доброзичливість і універсалізм (цінність соціальної рівності, благополуччя усіх людей, захисту природи). Активісти протестних акцій демонструють інший ціннісний профіль: консервативна орієнтація на безпеку посідає лише четверту позицію за домінування універсалізму, доброзичливості й самостійності. Крім того, орієнтація на високий соціальний статус, інтерес до контролю над людьми й ресурсами (влада/багатство), а також прагнення дотримуватися соціальних конвенцій, не порушувати встановлених норм (конформність) учасникам протестів не властиві зовсім. Порівняно з українцями загалом, вони менше схильні дотримуватися традиції, тоді як інтерес до нового досвіду й життєвих викликів проявлено набагато виразніше [8, с. 188].

Можна зробити висновок, що прискорена динаміка розвитку ціннісної складової світогляду учасників масових протестів під час Революції Гідності, спричинила їх відповідний політичний та громадянський вибір.

Окрім світоглядних цінностей підґрунтям політичного вибору особистості є політичні ідеали, які мають цілепокладаючий характер у діяльності людини.

Науковці зазначають, що політичний ідеал це зразок політичного й державного устрою суспільства, найкращий для даного конкретно-історичного етапу образ свідомості й діяльності політичного суб'єкта, політична цінність, що спонукає до ефективної діяльності; образ політичного діяча, визнаного в якості ідеального, що відповідає сучасним, зразковим вимогам мас, механізм нормативної, легітимної влади, відповідної до ідеальних уявлень населення та ін. Таким чином, прихильність тим або іншим ціннісним орієнтаціям найчастіше визначає конкретні політичні ідеали, тобто більш менш структуровану систему переконань, що допомагають оцінити діяльність влади та окремих політичних партій і лідерів [9, с. 158].

Змістовним наповненням політичного ідеалу у загальному розумінні є національна ідея, особливості інтепретації якої та шляхи її реалізації можуть мати суттєві відмінності у індивідуальному світогляді людини, що відповідно впливатиме на її політичний

вибір. Як правило у національній ідеї формулюється державницький проект розвитку певного народу, який вбирає в себе духовну, політичну, економічну та інші складові. Відповідно цей проект має ідеальний, рамковий характер і реалізується у конкретних кроках з розбудови держави. Тракткування національної ідеї у світогляді людини як правило має ідеологічне забарвлення, що визначає її політичний вибір. Ліберальне, консервативне або соціалістичне розуміння національної ідеї та політичного ідеалу розвитку країни у світогляді людини є аксіологічним підґрунтям для здійснення нею політичного вибору.

У загальному розумінні політичний ідеал тлумачиться як ціннісне світоглядне відображення та впорядкування соціально-політичних реалій у вигляді мети, образів, уявлень про майбутнє; візирець досконалості, котрий виступає для суб'єктів політики та широких верств населення моделлю бажаного, критерієм оцінки дійсності з позиції віддаленої мети [10, с. 224–225].

Можна погодитись з висновком О. Дьоміної про те, що цінності та ідеали, незважаючи на свою приналежність до світу духовного та суб'єктивної природи, стають чи не найважливішими чинниками перебігу політичного процесу, прийняття політичних рішень, визначення напрямків політичної модернізації [11, с. 22].

Вочевидь, політичні ідеали як структурний елемент світогляду людини виконують низку функцій у процедурі прийняття політичного рішення: оціночну, регулятивну, цілеспрямовуючу, мотиваційну.

Досліджуючи сутнісні ознаки політичних ідеалів, В. Корнієнко пропонує наступну їх класифікацію:

- а) суб'єктивні: особисті, національні та класові;
- б) об'єктивні: особистість, політика, форма державного правління, устрою та режиму;
- в) процесуальні: відповідність інтересів суб'єкта об'єктивній спрямованості суспільно-політичного розвитку;
- г) рефлексивні: повсякденні (сформовані стихійно, наприклад, вірування) й теоретичні, або концептуальні (продукуються внаслідок осмислення ідеалів стихійних чи шляхом цілеспрямованого політичного теоретизування) [12, с. 16].

Отже, рівень розвиненості світогляду людини в цілому та окремих його елементів зокрема є визначальним чинником політичного вибору. Діалектичне поєднання світоглядних знань, принципів, цінностей, переконань та ідеалів є питомим тлом для здійснення людиною політичного вибору.

Підводячи підсумки нашого дослідження зазначимо, що основними детермінантами політичного вибору особистості є духовно-ціннісні пріоритети, економічні інтереси та потреби, ступінь включеності людини у інформаційно-комунікаційні потоки тощо. Пріоритетне значення у ієрархії детермінант політичного вибору особистості, на наше переконання, мають різноманітні цінності (політичні, економічні, духовні) та економічні інтереси людини.

Конкретизуючи сутність вищезначених детермінант політичного вибору підкреслимо, що вагому роль у політичному самовизначенні людини відіграють зовнішні чинники, а саме: соціально-політична ситуація у країні та світі, конфігурація політичних сил у конкретній державі, наявні політичні традиції та норми,

що сформувалися в результаті історичного розвитку певного народу.

Визнаючи важливість зовнішніх (об'єктивних) чинників політичного вибору особистості, ми повинні враховувати й внутрішні (суб'єктивні) фактори цього процесу: рівень політичної свідомості та культури особистості, політичні уподобання, мотиви, очікування. Політична культура є поняттям більш об'ємним й глибинним за політичну свідомість та вирає в себе ментально-історичний досвід нації, раціональні та ірраціональні елементи політичного життя соціуму, що перманентно впливає на політичний вибір особистості.

У свою чергу світогляд людини як фактор політичного вибору є відзеркаленням її особистісного розвитку та становлення щодо розуміння суспільно-політичних процесів, логіки владних відносин та своєї ролі в них. Сукупність елементів світогляду у своїй структурно-функціональній єдності є підґрунтям здійснення особистістю власного політичного вибору.

Список використаних джерел

1. Білогур, В., 2011. 'Структура світоглядних орієнтацій сучасної студентської молоді', *Вища освіта України*, №3, с.74–80.
2. Данильян, О.Г., Дзьобань, О.П., 2013. 'Філософія: підручник', Х.: *Право*, 432 с.
3. Березовська-Чміль, О.Б., Черниш, Т.В., 2013. 'Вплив політичних міфів на формування індивідуальної свідомості', *Панорама політологічних студій*, Вип.11, с.22–29.
4. Береза, В., 2015. 'Поняття політичної освіти і просвітництва в сучасній політологічній літературі', *Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія*, Вип.38, с.5–13.
5. Жеребятнікова, І.В., 2014. 'Політична аксіологія: генеза та нові орієнтири дослідження', *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, №1, с.218–230.
6. Горбатенко, В., 2013. 'Політико-правові цінності в контексті демократизації українського суспільства', *Право України*, №8, с.149–157.
7. Самойленко, О.П., 2014. 'Суспільно-політичні детермінанти формування політичних цінностей як засаднича умова становлення особистості', *Наукові праці МАУП*, Вип.42, с.50–53.
8. Наумова, М., 2014. 'Соціально-політичні цінності українців і перспективи ефективного демократії', *Культурологічна думка*, №7, с.184–190.
9. Пуертас Савіна, Д.К., 2011. 'Репрезентація ціннісних орієнтацій ідеального політичного лідера у молоді з різним електоральним вибором', *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, №959, с.158–161.
10. 'Політологічний енциклопедичний словник', 2004, ред., упоряд. В. П. Горбатенко; ред.: Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін, 2-е вид.: доп. і перероб., К.: *Генеза*, 736 с.
11. Дьоміна, О.С., 2015. 'Політична ідеологія як духовний регулятор суспільно-політичного розвитку', *Грані*, №12 (1), с.18–24.
12. Корнієнко, В.О., 2002. 'Політичний ідеал: проблеми еволюції та втілення в умовах сучасного суспільного розвитку: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія»', К., 36 с.

References

1. Bilogur, V., 2011. 'Struktura svitogljadnyh orijentacij suchasnoi' studenty' molodi (Structure of ideological orientations of modern student youth)', *Iyshha osvita Ukrainy*, №3, s.74–80.
2. Danyl'jan, O.G., Dz'oban', O.P., 2013. 'Filosofija: pidruchnyk (Philosophy: a textbook)', H.: *Pravo*, 432 s.
3. Berzovs'ka-Chmil', O.B., Chernysh, T.V., 2013. 'Vplyv politychnykh mifiv na formuvannja indyvidual'noi' svidomosti (The influence of political myths on the formation of individual consciousness)', *Panorama polityologichnykh studij*, Vyp.11, s.22–29.
4. Bereza, V., 2015. 'Ponjattja politychnoi' osvity i prosvitnytstva v suchasnij polityologichnij literaturi (Concept of political education and enlightenment in modern political science literature)', *Visnyk Instytutu rozvutku dytynu. Serija: Filosofija, pedagogika, psihologija*, Vyp.38, s.5–13.

5. Zhrebjatkivova, I.V., 2014. 'Politychna aksiologija: geneza ta novi orijentyry doslidzhennja (Political axiology: genesis and new research orientations)', *Visnyk Nacional'noi' jurydychnoi' akademii' Ukrainy imeni Jaroslava Mudrogo. Ser.: Filosofija, filosofija prava, politologija, sociologija*, №1, s.218–230.

6. Gorbatenko, V., 2013. 'Polityko-pravovi cinnosti v konteksti demokratyzacii' ukrai'ns'kogo suspil'stva (Political and legal values in the context of democratization of Ukrainian society)', *Pravo Ukrainy*, №8, s.149–157.

7. Samojlenko, O.P., 2014. 'Suspil'no-politychni determinanty formuvannja politychnykh cinnostej jak zasadnycha umova stanovlennja osobystosti (Socio-political determinants of the formation of political values as a basic condition for the formation of the individual)', *Naukovi praci MAUP*, Vyp.42, s.50–53.

8. Naumova, M., 2014. 'Social'no-politychni cinnosti ukrai'nciv i perspektyvy efektyvnoi' demokratii' (Socio-political values of Ukrainians and prospects of effective democracy)', *Kul'turologichna dumka*, №7, s.184–190.

9. Puertas Savina, D.K., 2011. 'Reprezentacija cinnisnyh orijentacii' ideal'nogo politychnogo lidera u molodi z riznym ektoral'nym vyborom (Representation of the value orientation of the ideal political leader in youth with different electoral choices)', *Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V. N. Karazina. Serija: Psihologija*, №959, s.158–161.

10. 'Politolohichnyj encyklopedychnyj slovnyk (Political encyclopedic dictionary)', 2004, red., uporjad. V. P. Gorbatenko; red.: Ju. S. Shemshuchenko, V. D. Babkin, 2-e vyd.: dop. i pererob., K.: *Geneza*, 736 s.

11. D'omina, O.S., 2015. 'Politychna ideologija jak duhovnyj reguljativ suspil'no-politychnogo rozvytku (Political ideology as a spiritual regulator of socio-political development)', *Grani*, №12 (1), s.18–24.

12. Kornijenko, V.O., 2002. 'Politychnyj ideal: problemy evoljucii' ta vtilyennja v umovah suchasnoho suspil'nogo rozvytku: avtoref. dys. ... d-ra polit. nauk: spec. 23.00.03 «Politychna kul'tura ta ideologija» (Political ideal: problems of evolution and embodiment in the conditions of modern social development: author's abstract. dis ... doctor of political sciences: special 23.00.03 "Political culture and ideology")', K., 36 s.

Gioane I. M., applicant, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Worldview as the main spiritual determinant of political choice

The role of world outlook in realizing the political choice of a person is analyzed. The worldview is considered as a form of human consciousness, through which it perceives, understands and evaluates the surrounding reality as the world of its existence and activity, defines and takes its place and purpose in it; emphasizes that the outlook includes such existences as world perception, attitude, worldview; this is the basic installation to action; The political choice, which is carried out through the system of internal and external factors, is mediated by a worldview, by those established, internally balanced entities, under which the general livelihoods of a person are carried out; unbalanced priorities (crisis of outlook) does not provide effective political choices; in this case, a person becomes the object of political manipulation on the part of destructive socio-political forces and movements. Independence, creativity, effective political choice is possible only with the independence of consciousness and a high level of world outlook. The latter is ensured by democratic processes under the condition of their human-centered position.

Keywords: man, politics, culture, worldview, political choice.

* * *

УДК 141.32

Вербицький Б. Д.,

аспірант кафедри історії та філософії історії, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), bo4epur@gmail.com

Участь Михайла і Богдана Горинів у створенні і розвитку Української Гельсінської Спілки

Охарактеризовано вплив Михайла і Богдана Горинів на формування і подальший розвиток діяльності Української Гельсінської спілки.

Ключові слова: дисидентство, УРСР, КДБ, Михайло Горинь, Богдан Горинь, УГТ, УГС.

Із початком і розгортанням т.зв. «перебудови» Михайла Горбачова тиск зі сторони влади на суспільно-культурне життя СРСР було поступово зведено до мінімуму, що призвело до відродження українського дисидентського руху. Водночас, важливим фактором поновлення національно-визвольного руху і боротьби проти комуністичної ідеології стало повернення колишніх політ'язнів, які сформували Українську Гельсінську Спілку, як оплот правозахисного руху. Одними з діячів даного періоду, безсумнівно, є брати Горині – Богдан і Михайло.

В цілому про створення Української Гельсінської Спілки і її діяльність присвячено ряд ґрунтовних досліджень. Серед них виділяємо праці В. Деревінського, в контексті його дослідження діяльності В. Чорновола, Т. Батенка – в книзі про Б. Гориня, в якій значною мірою досліджується вплив Б. Гориня на діяльність Спілки. Окремо слід виділити наукові розвідки і мемуари самих учасників дисидентського руху, зокрема роман–колаж у трьох книгах «Не тільки про себе» Б. Гориня та багатьох інших учасників руху опору, які дають чітку характеристику тих подій.

Автор даної наукової розвідки має за мету висвітлити визначний вплив Михайла і Богдана Горинів на створення та діяльність УГС.

2 липня 1987 р. Михайло Горинь був помилуваний та відпущений на волю, після майже п'яти років ув'язнення у Кучинському таборі.

Відразу після приїзду, його соратники, зокрема В'ячеслав Чорновіл, висловили ініціативу та пропозицію відновити публікації «Українського вісника». Цією справою з самого початку займалися лише Михайло Горинь, В'ячеслав Чорновіл та Іван Гель. Пізніше доєдналися до роботи над журналом Богдан Горинь, Михайло Осадчий та інші. Організація діяльності складалася з кількох етапів: збір матеріалів, редагування інформації та друк з використанням фотоспособу, що було дуже затратним з фінансової сторони. Цікаво, що на видавництвом збиралася пожертви серед співчуваючих та незгодних з радянською політикою. В тому ж 1987 р. Михайло Горинь у першому номері відновленого «Українського вісника» опублікував статтю «Рецидиви погромницької журналістики» [3, с. 94].

По суті відновлення публікацій журналу стало передумовою для реінкарнації діяльності Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських Угод (УГГ).

У доповідній записці від 29 вересня 1987 р. заступник голови КДБ УРСР В. Євтушенко інформує ЦК КПУ про активізацію підривної діяльності закордонного представництва Української Головної Визвольної Ради. Мова йде про американську журналістку М. Коломієць, яка 20 вересня 1987 р. взяла інтерв'ю у М. Гориня та В. Чорновола, які визначені ініціаторами видання «Українського вісника». В ході бесіди, було встановлено, що на чолі з М. Горинем була створена ініціативна група для створення «національного товариства допомоги політ'язням», яке має намір об'єднати політ'язнів інших республік. У зв'язку з цим КДБ вважав за доцільне здійснити комплекс заходів з залученням преси та телебачення з метою виявлення закордонних націоналістичних центрів, пов'язаних з іменами В. Чорновола та М. Гориня [8, с.455–457].

У іншій доповідній записці на ім'я першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, за підписом Голови КДБ

УРСР М. Голушка від 22 грудня 1987 р. повідомляється про заходи спецслужби щодо зниження антисупільної діяльності В. Чорновола та його соратників. Мова йде про опубліковану в газеті «Радянська Україна» статтю «Інтерв'ю з–під поли», яка була передрукована в обласних друкованих виданнях Львівщини «Львівська правда» і «Вільна Україна».

Крім того, львівське телебачення та радіо транслювали передачі, які були підготовлені на основі вилучених матеріалів (відеозапис) у громадянки США М. Коломієць – інтерв'ю з В. Чорноволом та М. Горинем. Більш того, на думку УКДБ у Львівській області, «... наряду с этим Черновол, Горынь, Гель, Скочок и их единомышленники, спекулируя на гласности, прибегают к новым формам антиобщественной деятельности, рассчитанной на раздувание за рубежом антисоветской шумихи вокруг мнимых нарушений прав человека в СССР. Так, Горынь сообщил на Запад о создании им т.н. «украинской инициативной группы за освобождение узников совести...». Також очільника Компартії УРСР було повідомлено, що відповідно до вказівок КДБ СРСР, МВС СРСР і Прокуратури СРСР вдалося запобігти спробі В. Чорновола, М. Гориня та І. Геля взяти участь 10–14 грудня 1987 р. в так званому «семінарі незалежних громадських організацій країн–учасниць гельсінського процесу з гуманітарних питань» в м. Москва [4, арк. 161].

Левко Лук'яненко у своїх спогадах згадує, що у березні 1988 року під час телефонної розмови з Михайлом Горинем, саме останній запропонував відновити діяльність Української Гельсінської Групи та очолити йому відроджену організацію [8, с. 13].

Уже 11 березня 1988 р. Виконавчий комітет Української Гельсінської Групи (Михайло Горинь, В'ячеслав Чорновіл, Зиновій Красівський) виступили з заявою, що головою УГГ обрано Левка Лук'яненка, який на той час відбував покарання в таборах.

Досить важливим завданням для відродженої спілки стало напрацювання програми діяльності групи. Вперше така ініціативна зустріч чільних членів організації (В'ячеслава Чорновола та братів Горинів) відбулася на початку червня 1988 р. за Львовом. Місце було обране невипадково, вздовж залізничних шляхів, з метою забезпечити потенційний витік інформації та можливість радянським спецслужбам запідозрити діячів у протиправній конфіденційній діяльності. Під час такого досить своєрідного зібрання були окреслені базові засади майбутнього функціонування УГС та вирішено, що пропозиції та ідеї узагальнить Михайло Горинь, а В'ячеслав Чорновіл завершить остаточну редакцію документів. Варто зауважити, що до розробки матеріалів були частково залучені Зиновій Красівський, Олесь Шевченко та Григорій Гребенюк [1, с. 123–124].

Не менш важливе місце займало питання щодо поширення інформації про діяльність УГГ. Можна констатувати, що період червня–липня 1988 р. став цією гарною можливістю. Зокрема, 16 червня у Львові на зібранні біля головного корпусу Львівського університету планувалося серед основних тез озвучити прямі запитання до делегатів XIX партійної конференції. На маніфестацію зібралось близько 10 тисяч осіб, де досить яскраво та промовисто виступили В. Чорновіл та Б. Горинь. Ведучий мітингу І. Макар представив Б. Гориня як «борця за перебудову ще в 60–ті роки» та вперше офіційно,

на широкий загал, назвав редактором «Українського вісника». У своєму виступі Б.Горинь торкнувся такого важливого аспекту, як необхідність належного вирішення національного питання. На думку промовця, СРСР не варто було співставляти, порівнювати з США, де зовсім інша будова державних структур та адміністративно-територіальний поділ. В його розумінні Радянський союз має являти собою об'єднання Української, Білоруської, Грузинської та інших республік. Виходячи з такого підходу, відновлення державності та врахування суб'єктності і суверенітету країн має бути належно враховано. Не менш важливими темами виступу Б. Гориня стали статус та порядок використання української мови у суспільно-політичному житті, можливості для культурно-освітнього розвитку кожної національної меншини в республіці. Насамкінець було піднято питання соціальної нерівності, особливого статусу та матеріального становища партійної верхівки. Визначено, що це абсолютно неприйнятно, коли партійна еліта має значно більше можливостей для задоволення власних потреб, які, в більшості випадків є недоступними для пересічних громадян [2, с. 86].

У своїх спогадах Богдан Горинь згадує, що програмні документи Української Гельсінкської Спілки були остаточно напрацьовані та погоджені наприкінці червня 1988 р. Зокрема, під час зустрічі на квартирі Атени Пашко, дружини В'ячеслава Чорновола, останній та брати Горині дискутували щодо основних засадничих принципів діяльності організації, що знайшли своє відображення у «Декларації принципів УГС» та «Статутних принципах УГС». Співбесідники після тривалого та інтенсивного обговорення врешті-решт дійшли спільної позиції, що здобуття незалежності України має бути тривалим та поступовим процесом еволюційного характеру. Особливий наголос на еволюційності боротьби за власну державу робив саме Богдан Горинь, вбачаючи в революціях велику кількість негативу, аніж отриманих позитивних змін [2, с. 94–95].

Проголошення створення УГС відбулося на мітингу у Львові 7 липня 1988 р., на якому зібралося близько 50 тисяч осіб. По суті, це була своєрідна презентація діяльності нової громадської організації, що супроводжувалася тиском спецслужб та їх намаганням завадити поширенню інформації. Богдан Горинь згадує, що підготовка зібрання була досить ретельною і під час мітингу вдалося розповсюдити підготовлений заздалегідь тираж програми УГС. Саме 7 липня 1988 р. вважається часом створення УГС [8, с. 68].

Реагуючи на вище зазначені події, КДБ УРСР у записці від 23 липня 1988 р. інформував ЦК КПУ про наступне: «Отримані в ході оперативних заходів матеріали стосовно «претендующих на роль «лідерів» націоналистических элементов Черновола, Гориня и других» вказують на їхні спроби використати деякі самоврядні об'єднання для налагодження організованої антирадянської діяльності, консолідації однодумців та здійснення різного роду антисупільних дій». В тексті визначено, що перелічені особи підготували Декларацію УГС, яка мала об'єднати усі самодіяльні правозахисні групи і формування в різних областях України. Крім того, в майбутньому, СРСР мав трансформуватися на конфедерацію незалежних держав. Наголошується, що В. Чорновіл, М. Горинь, І. Калинець та їхні зв'язкові намагалися висувати і пропагувати лозунги

націоналістичного змісту, використовуючи для цього мітинги робітників, що проводилися за ініціативою громадських організацій. Значна увага зосереджувалася на комунікації опозиціонерів з соратниками з інших радянських республік. Так, зауважено, що в липні 1988 р. М. Горинь та П. Скочок брали участь у зустрічі «Національних демократичних рухів Прибалтики» в м. Енгурі (Латвійська РСР) [6, арк. 131–133].

Важливе повідомлення щодо активізації громадсько-політичної діяльності членів УГС, зокрема М. Гориня, міститься у доповідній записці КДБ УРСР від 2 серпня 1988 р. Відзначається, що 24 липня 1988 р. учасники Українського культурологічного клубу мали намір організувати мітинг на захист українських політв'язнів на площі Жовтневої революції. Долучитися до цієї акції мали В. Чорновіл та М. Горинь, які прибули зі Львова. Проте органи держбезпеки УРСР не допустили проведення заходу, провівши профілактичні розмови з більшістю учасників, що за визнанням самих спецслужб, не дало результату. За свідченнями інформаційних матеріалів В. Чорновіл та М. Горинь від участі утримались, побоюючись правових наслідків. Проте це твердження необхідно поставити під сумнів, так як вище зазначені особи неодноразово відкрито виступали на захист своїх побратимів та соратників. Можна здогадатися, що це було здійснено з метою «прикрашання ситуації», показати «ефективність» дій КДБ. В той же час, знаходимо інформацію, що 28 липня 1988 р. уже у Львові співробітникам КДБ УРСР у Львівській області вдалося запобігти спробі проведення мітингу опозиціонерів біля пам'ятника І. Франка. Організаторами маніфестації були брати Горині, подружжя Калинців та Іван Макар. За твердженням спецслужби вони заявили про необхідність створення «ініціативного комітету Демократичного фронту сприяння перебудові» перед людьми, які зібралися (бл. 300) біля пам'ятника Каменяру [7, арк. 149–150].

4 серпня 1988 р. правоохоронні органи розігнали черговий мітинг, заарештовано було члена УГС, ведучого усіх зібрань опозиції І. Макара. Саме в цьому випадку досить яскраво можна прослідкувати особливості поведінки та дій Б. Гориня, який створив та очолив Громадський комітет захисту І. Макара. Комітет відразу перейшов до активних дій щодо висвітлення питання незаконного арешту опозиціонера. Так, за ініціативи Б. Гориня було надіслано десятки телеграм та повідомлень до вищих державних та партійних органів Києва та Москви, вийшло два спецвипуски «Інформаційного бюлетеня». Б. Горинь домовився з кращими адвокатами Львова щодо захисту затриманого, а також, через налагодженні зв'язки з діаспорою, залучив до справи І. Макара американського адвоката Г. Стентона. Як результат, консолідовані та рішучі дії на підтримку та звільнення соратника призвели до закриття провадження та звільнення затриманого на початку листопада 1988 р. Це стало першою легальною перемогою Б. Гориня та соратників у боротьбі з радянською системою за права людини. Г. Приходько оцінив цю ситуацію так: «Явище Івана Макара є досить поширене, а явище Гориня є поки що унікальним». В свою чергу львівський історик Т. Батенко зауважує, що такий успіх не сподобався В. Чорноволу, який розкритикував статтю Г. Приходька за намагання популяризувати тезу щодо абсолютизації особи (Б. Гориня), бажання

повернути культ авторитарності та «сильної особи», яка веде за собою сліпу інертну масу [1, с. 132–133].

10 серпня 1988 р. Богдан Горинь та його добрий знайомий з Грузії Мераб Костава, під час перебування останнього у Львові, підготували статтю «Для чого необхідна національна армія». У ній автори фокусують свою увагу на питанні крайньої важливості формування власних збройних сил у республіках. Підкреслено, що деклароване партнерство Росії не є правдивим до того моменту, поки вона не дасть можливість країнам, що входять в СРСР створити національні армії [1, с. 126].

1 вересня 1988 р. за ініціативи Б.Гориня та соратників (В. Яворський, І. Капустянський) був проведений мітинг у зв'язку з 40-річчям прийняття Генеральною Асамблеєю ООН «Декларації прав людини». Заявка на проведення зібрання була подана ще 18 серпня, проте міська влада відмовила. За даними КДБ участь у зборах взяла 1000 осіб, які вимагали звільнення арештованого І. Макара [8, с. 541].

Згідно довідки КДБ УРСР станом на 6 вересня 1988 р. у Львові діяло 4 самодіяльних об'єднання, зокрема УГС, Міжнародний комітет захисту політв'язнів, Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ) та Комітет захисту української католицької церкви (УКЦ). Відзначалося, що Михайло Горинь є одним з трьох виконавчих секретарів УГС, головою Міжнародного комітету захисту політв'язнів. Б. Горинь був головою Львівської обласної організації УГС та членом комітету захисту політв'язнів. Варто наголосити, що основними завданнями комітету було визначено ліквідацію таборів, в'язниць, спецлікарень, репресивного апарату, виключення з кримінальних кодексів республік статей про антирадянську агітацію, пропаганду і наклеп, активізацію тісної співпраці національно-демократичних рухів в різних регіонах країни і створення для цієї мети єдиного міжнародного «координаційного комітету». Насамкінець було встановлено, що очільниками комітету розроблено і передано за кордон декілька документів з вимогами звільнення політв'язнів і повної їхньої реабілітації [8, с. 543–545].

Провідне місце в діяльності братів Горинів займала участь у підготовці створення Львівської обласної організації УГС. Ця робота в основному покладалася на Б. Гориня. 29 жовтня 1988 р. у помешканні Я. Малицького відбулися установчі збори Львівської Обласної Організації УГС. Відкрив зібрання Б. Горинь, який виступив з доповіддю щодо необхідності структуризації УГС в регіональному масштабі та об'єднання усіх неформальних груп у великий рух, яким міг би стати Демократичним фронтом за перебудову. Із своїм баченням наступної діяльності УГС виступили В. Чорновіл, М. Горинь, З. Красівський, С. Хмара та З. Попадюк. За пропозицією В. Чорновола, враховуючи інтенсивно проведену роботу щодо відновлення діяльності УГС на Львівщині, а також рішучі заходи щодо звільнення І. Макара, Б. Гориня одностайно було обрано головою ЛОО УГС. Заступником голови став В. Яворський. На момент інституціонального створення Львівської філії до неї входило близько 60 осіб [2, с. 192–223].

Досить промовисті оцінки діяльності братів Горинів знаходимо в черговому повідомленні спецслужб від 5 грудня 1988 р. 20 листопада у Києві відбулась зустріч Координаційної Ради УГС. На ній Б. Горинь висловився за необхідність якнайшвидшого забезпечення представ-

ництва УГС у кожній області до кінця року, а в Києві, Львові, Івано-Франківську та Рівному – районного рівня. Радою було доручено М. Гориню 26 листопада 1988 р. відбутися до Харкова з метою проведення установчих зборів обласної організації УГС. Повідомлялося, що М. Гориня було затримано в аеропорту м. Львова з примірниками «Українського вісника». В підсумку, представниками каральних органів була проведена профілактична розмова щодо антисуспільного характеру його діяльності, під час якої «...Горинь вел себе нагло, пытался отстаивать свои националистические убеждения, заявил, что 10 декабря с.г. «УХС» будет проводить в г. Львове митинг, посвященный 40-летию принятия ООН «Всеобщей декларации прав человека» и «власти пожалеют, если примут решение о его разгоне» [8, с. 587–589].

Відразу після свого організаційного оформлення, ЛОО УГС почала інтенсивніше брати участь у заходах. Зокрема, на 10 грудня 1988 р. було заплановано проведення мітингу в традиційному місці – біля пам'ятника І. Франку з нагоди 40-річчя прийняття ООН Декларації прав людини. Варто зауважити, що ця акція мала бути організована виключно власними силами львівської регіональної структури УГС. Б. Горинь, як очільник філії, заздалегідь повідомив міську владу про проведення зібрання, проте отримав усну відмову. Напередодні, 9 грудня, Рада ЛОО УГС прийняла рішення провести мітинг, зацентрувавши основну увагу на вірменській трагедії, пов'язаній з землетрусом та великою кількістю жертв. Звичайно, представники влади намагалися перешкодити проведенню акції вшанування жертв вірменського народу, затримавши деяких активістів, зокрема І. Макара, І. Деркача, І. Жулинчука [1, с. 140].

Ще одним підтвердженням активності братів Горинів, зокрема Михайла, та водночас занепокоєнням для КДБ стало інформаційне повідомлення голови КДБ УРСР М. Голушка та Міністра внутрішніх справ УРСР І. Гладуша В. Щербичському щодо зриву акції, присвяченої 40-річчю прийняття ООН Декларації прав людини. В ньому зазначено, що 10 грудня 1988 р. М. Горинь, В. Чорновіл, І. Макар, О. Шевченко разом із соратниками з «Українського демократичного союзу» та представниками кримсько-татарського народу планували провести збори громадян у Києві, Львові, Одесі, Харкові, Вінниці та Криму щодо відзначення цієї річниці та обговорення актуальних питань з прав людини в УРСР. КДБ встановив, що цими особами було виготовлено і розповсюджено велику кількість листівок з закликами до участі в зібраннях та інформацією про діяльність УГС. В цей же день у Львові відбувся стихійний мітинг, на якому були присутні близько 3 тисяч осіб. В повідомленні підкреслено, що після виступу голови міськвиконкому І. Панцюка щодо висловлення співчуття вірменському народові, до присутніх звернувся М. Горинь, проінформовавши, що запланований мітинг у зв'язку з оголошенням трауром скасовується [5, арк. 155–156].

Це знову ж таки, в черговий раз, є свідченням роботи КДБ щодо дискредитації одного з лідерів УГС М. Гориня, показавши його безпорадним та розгубленим на фоні очільника міської виконавчої влади.

Підсумовуючи вищезазначене, констатуємо беззаперечний факт провідної діяльності Михайла і Богдана Горинів у створенні УГС, і пробудження національної

свідомості громадян УРСР, за допомогою проведення різноманітних мітингів, акцій, поширення патріотичної літератури, через друковані органи Спілки. Активні контрзаходи радянських спецслужб не змогли втримати наростаючу тенденцію розвитку УГС, на чолі з братами Горинями, із її головними завданнями домогтися незалежності України, шляхом ненасильницького розширення демократичних свобод громадян в СРСР.

Список використаних джерел

1. Батенко, Т., 1997. 'Опозиційна особистість: друга половина XX ст. Політичний портрет Богдана Гориня', Львів: *Кальварія*, 350 с.
2. Горинь, БМ., 2010. 'Не тільки про себе: докум. роман-колаж: у 3 кн.', Київ, 920 с.
3. 'Запалити свічу', 2009. *Михайло Горинь; упорядник В. В. Овсієнко*, Харків: Права людини, 328 с.
4. 'ГДА СБУ', Ф.16, Оп.14 (1990 р.), Пор.4. Інформаційне повідомлення до ЦК КПУ «Про локалізацію антисупільної діяльності Чорновола і його спільників».
5. Там само, Пор.6. Спільне інформаційне повідомлення КДБ УРСР та МВС УРСР до ЦК КПУ «Про зрив провокаційної акції, приуроченої до 40-річчя прийняття ООН «Декларації прав людини»».
6. Там само, Пор.8. Інформаційне повідомлення до ЦК КПУ «Про заходи по локалізації антисупільної діяльності націоналістичних елементів».
7. Там само, Пор.8. Спільний лист М. Голушка та Міністра внутрішніх справ УРСР І. Гладуша В. Щербицькому «Про зрив антисупільної акції націоналістичних елементів».
8. 'Українська Гельсінська Спілка у спогадах і документах', 2012, Київ, 814 с.

References

1. Batenko, T., 1997. 'Opozycijna osobystist': druga polovyna XX st. Politychnyj portret Bogdana Gorynja (Oppositional person: the second half of the XX century. Political portrait of Bohdan Gorin)', L'viv: *Kal'varija*, 350 s.
2. Goryn', B.M., 2010. 'Ne til'ky pro sebe: dokum. roman-kolazh: u 3 kn. (Not only about myself: a document. novel-collage: 3 books)', Kyi'v, 920 s.
3. 'Zapalyty svichu (Light a candle)', 2009. *Myhajlo Goryn'; uporjadnyk V. V. Ovsijenko*, Harkiv: *Prava ljudyny*, 328 s.
4. 'GDASBU (GSASBU)', F.16, Op.14 (1990 r.), Por.4. Informacijne povidomlennja do CK KPU «Pro lokalizaciju antysuspyl'noi' dijaj'nosti Chornovola i jogo spil'nykiv».
5. Tam samo (Ibid), Por.6. Spil'ne informacijne povidomlennja KDB URSR ta MVS URSR do CK KPU «Pro zryv provokacijnoi' akcii', pryurochenoi' do 40-ricchja pryjnattja OON «Deklaracii' prav ljudyny»».
6. Tam samo (Ibid), Por.8. Informacijne povidomlennja do CK KPU «Pro zahody po lokalizaciji' antysuspyl'noi' dijaj'nosti nacionalistychnyh elementiv».
7. Tam samo (Ibid), Por.8. Spil'nyj lyst M. Golushka ta Ministra vnutrishnih sprav URSR I. Gladusha V. Shherbyc'komu «Pro zryv antysuspyl'noi' akcii' nacionalistychnyh elementiv».
8. 'Ukrai'ns'ka Gel'sins'ka Spilka u spogadah i dokumentah (Ukrainian Helsinki Union in memoirs and documents)', 2012, Kyi'v, 814 s.

Verbytskyi B. D., postgraduate student of history and philosophy of history, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), bo4epur@gmail.com

The participation of Mykhailo and Bohdan Horyns' in the creation and development of the Ukrainian Helsinki Union

The influence of Mykhailo and Bohdan Horyns' on the formation and further development of the activities of the Ukrainian Helsinki Union.

Keywords: dissidents, Ukrainian SSR, KGB, Mykhailo Horyn, Bohdan Horyn, UHU.

УДК 329.05

Годний С. П.,

пошукач кафедри політичних наук,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
hodniy@bigmir.net, ORCID 0000-0002-4637-9429

ЛОБІЗМ ЯК ПОЛІТИЧНА ЦІННІСТЬ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглядається феномен політичного лобізму в якості політичної цінності, що притаманний демократичному суспільству. Розкриваються його важливі політичні функції, які в цілому складають ціннісний потенціал лобізму як суспільного феномену. Підкреслюється, що лише сила закону здатна встановити кордон між лобіюванням і діями, які спрямовані на отримання односторонніх переваг, які сьогодні в суспільній свідомості ототожнюють лобізм із корупцією.

Ключові слова: лобізм, політична цінність, корупція, політична свідомість, групи інтересів.

Сучасне розуміння політичного лобізму у вітчизняній літературі багато в чому спирається на вже існуючий в зарубіжних дослідженнях досвід. Лобізм трактується в цілому як феномен одновекторного впливу на органи влади; як специфічний інститут політичної системи, що представляє собою механізм впливу приватних осіб і громадських організацій, фахову діяльність службовців та спеціальних консультантів, найнятих компаніями, спрямовану на процес прийняття рішень тими чи іншими органами влади [8, с. 361].

Однак ставлення до лобізму в українському суспільстві неоднозначне. Його часто—густо ототожнюють із корупцією, вживаючи такі категорії як «тіньовий лобізм», «дикий лобізм» тощо. Небезпека такого уявлення полягає в тому, що слідом за формуванням негативного образу лобістів можуть слідувати заходи деструктивного характеру, які порушують механізми представництва інтересів. Разом із тим, лобізм, лобіювання — це об'єктивний процес, обумовлений появою вельми впливових агентів політичного поля — груп інтересів [5, с. 93]. Підвищення ролі лобізму в суспільстві змінює вектор трансформації демократії від громадянського представництва до представництва інтересів.

Феномен лобізму потрапив в поле зору дослідників тільки в 90-х роках ХХ ст. Особливий внесок у його концептуальне осмислення зробили такі зарубіжні науковці, як М. Адамс, Г. Бентеле, Б. Вулл, Р. Еделман, Дж. Кумбер, П. Метью, Дж. Олзевскі, Р. Прайс, Ф. Штольц та ін. Вивченням зарубіжного лобістського досвіду займаються російські дослідники О. Автономов, С. Большаков, Ю. Большакова, В. Белов, О. Бикова, О. Василенко, К. Вяткін, М. Зяблюк, М. Иванов, М. Прохода, О. Сергунін, О. Хомич, О. Шихвердів та ін. Їх роботи дають можливість скласти уявлення про лобістську діяльність, нові лобістські технології та тенденції їх трансформації у країнах, де лобізм дістав найбільшого розвитку.

У вітчизняній політичній науці фундаментальні напрацювання щодо лобізму також з'явилися в 90-х рр. ХХ ст. Їх представлено в дослідженнях В. Бебика, Т. Богині, Д. Богуща, М. Газізова, Н. Гнатенка, Н. Гричини, Л. Губерського, Т. Гуровської, О. Дягілева, Ф. Кирилюка, В. Королька, В. Корнієнка, Д. Лавренова, О. Лісничука, Є. Макаренко, Л. Малишенка, Р. Мацкевич,

М. Михальченка, М. Недюхи, В. Нестеровича, М. Ожевана, А. Піонтковської, С. Телешуна, Є. Тихомирової, С. Чумака, О. Шевченка та ін.

Аналіз наукових досліджень вказує на те, що вони в основному базуються або на соціологічному, або на юридично-правовому методах аналізу проблеми. Феномен лобізму у політичній науці повністю не вивчений: на сьогодні у вітчизняній політології відсутні комплексні теоретичні дослідження його різноманітних аспектів. Явище лобізму, насамперед, потребує наукового аналізу стосовно українського політикуму, середовища прийняття політичних рішень тощо.

Все це визначає мету нашого дослідження – проаналізувати феномен лобізму із точки зору його політичної цінності для демократичного суспільства, до якого належить і Україна.

Аналіз феномену лобізму як політичної цінності слід вважати новим для вітчизняної політичної науки, яка не розглядала це явище в ціннісному аспекті. Однак, по-перше, як видається, лобізм як явище соціальне має всі атрибути політичної цінності із огляду на те, що вважається притаманним саме демократичному суспільству.

По-друге, якщо розглядати саму демократію як цінність, до якої прагне суспільство, то його рух в цьому напрямку передбачає і зміну системи цінностей, яка і є тим лакмусовим папірцем, що демонструє ступінь демократизації суспільства. Такою новою цінністю, на наш погляд, є політичний лобізм. Дослідження лобізму в рамках парадигми демократії приводить до відкриття нових ракурсів в його баченні.

З одного боку, лобізм не вписується в теорію класичної демократії, «підриває» її, здається елементом антидемократичним, знярядям в руках «злих сил», в якості яких можуть називатися великі корпорації, олігархи тощо. З іншого боку, лобізм, підриваючи фундамент класичних демократичних схем, розчищає дорогу для створення нових теорій. Лобізм виявляється механізмом зворотного впливу громадян на конкуруючі еліти. А в демократії участі лобізм – один із основних елементів впливу громадянського суспільства на структури, які приймають важливі політичні рішення.

По-третє, держава зацікавлена в існуванні лобізму, так як сама по собі не може достатньою мірою взяти до уваги інтереси різних соціальних верств, прошарків, груп, що утворюють суспільство [3, с. 782]. Влада практично зацікавлена в залученні лобістів в поле політичної комунікації, що докладно обґрунтував вітчизняний дослідник Д. Виговський, аналізуючи функції лобізму у суспільстві. Власне, ці функції складають загалом ціннісний потенціал лобізму як суспільного феномену:

1. Посередництво між суспільством та державою. Лобісти представляють інтереси суспільства в органах державної влади. Досягаючи своїх цілей, вони також частково реалізують інтереси населення. Наприклад, якщо лобіст представляє інтереси великої промисловості та добивається отримання від держави замовлень, він забезпечує робітників зарплатою, а бюджет податками.

2. Заміщення представництва. Лобісти в деяких випадках представляють інтереси частини суспільства, заміщаючи офіційних представників народу.

3. Інформаційна функція. Лобісти інформують представників владних органів про актуальні проблеми

та питання, з іншого боку, через засоби масової інформації відбувається інформування широкого загалу про політичну ситуацію в країні.

4. Постановка актуальних питань. Лобісти, добиваючись своїх цілей, ставлять актуальні питання перед громадськістю й органами державної влади. Наприклад, коли в США набули поширення відеокасети, саме лобісти підняли питання перед законодавчою владою про проблему незаконного їхнього копіювання та розповсюдження.

5. Впорядкування плюралізму суспільної думки. Багато партій мають схожі програми, які не збігаються в певних позиціях, лобісти ж впорядковують різкість думок, реалізуючи інтереси, а не відстоюючи позиції партій [2, с. 47]. Більш того, можна говорити про таку закономірність: лобізму більше там, де більше реальної влади [7, с. 440].

Таким чином, будь-який феномен суспільної дійсності, що має значущість для політики, може розглядатись як політична цінність. У свою чергу, політичний лобізм, на нашу думку, цілком може претендувати сьогодні на цю значущість.

Досить цікавим для нашого дослідження є аналіз різних форм цінностей, здійснений С. Райсом. До них автор відносить: авторитет; незалежність; потреба в інформації; схвалення оточуючих; порядок; створення запасів; гідність; ідеалізм; соціальний контакт; сім'я; статус; зведення рахунків; любов; їжа; фізична активність; спокій [6, с. 52]. Вони не є суто політичними, але впливають на прийняття політично важливих рішень, наприклад, вибір певного політика, який обіцяє реалізацію перерахованих цінностей, або власна система цінностей політика співпадає із відповідною системою виборця тощо.

Якщо говорити про лобізм в контексті переліченого С. Райсом, то, принаймні, такі речі як потреба в інформації, соціальний контакт, навіть, зведення рахунків, цілком можна віднести до нього.

Оскільки політичні цінності – це продукт політичного досвіду в конкретній культурі, вони відрізняються у різних суспільствах. Наприклад, в одних суспільствах цінністю може бути політична незалежність, в інших – законслухняність і політичний конформізм. Зі зміною суспільних відносин відбувається й переоцінка цінностей: багато з того, що вважалось незаперечним, знецінюється і, навпаки, нові умови суспільного буття актуалізують й нові політичні цінності [15]. Лобізм як цінність демократичного суспільства може перетворюватись на норми, що гарантує створення впорядкованості, урегульованості суспільних процесів, забезпечують його розвиток. Однак лобізм є неоднозначною в правовому розумінні категорією.

На сьогодні законом безпосередньо унормовано лобістську діяльність в багатьох країнах: США (Закон (акт) «Про регулювання лобіювання» (Federal Regulation of Lobbying Act, 1946); Канада (Закон (акт) «Про реєстрацію лобістів» (Lobbyists Registration Act, 1988); Угорщина (Закон «Про лобістську діяльність» (Act on the Lobbying Activities, 2006)); Польща (Закон «Нормування та регулювання лобіювання» (Legislative and Regulatory Lobbying, 2005)); Литва (Закон «Про лобістську діяльність» (Law on Lobbying Activities, 2000)) [4].

Разом із тим, в більшості інших країн ЄС, Швейцарії, Сербії та Австралії існує цілий ряд нормативних

положень, що регулюють вплив представницьких груп на органи державної влади. В Україні існування лобізму як аби «не матеріалізоване» в тому розумінні, що Закону про лобістську діяльність, де б статус лобізму був визначений конкретно, в Україні так і не прийнято. Хоча народними депутатами України вже було ініційовано чотири законопроекти [9; 13; 11; 12]. Вухваленому у 2014 році Законі України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки» зазначено, що унормування лобіювання як легального демократичного механізму взаємодії громадянського суспільства та правової держави має сприяти боротьбі з корупцією у представницьких органах влади. На виконання Закону Кабінет Міністрів України затвердив державну програму, де, зокрема, визначено, що у серпні 2017 року на розгляд Уряду має бути подано законопроект про врегулювання процедур лобіювання [10].

Отже, лобізм має вагомий підстави для свого існування. Проте він може бути застосований або на благо всьому суспільству, або у вузькогрупових інтересах. Лише сила закону встановить кордон між лобіюванням і діями, які спрямовані на отримання односторонніх переваг, що вже подібно корупції. У законі має бути прописано, хто може займатися лобістською діяльністю, а хто такого права не має. У супротивні випадку (що і є фактично сьогодні) прихованість скоєних дій і конкретна особиста зацікавленість, а не загальне благо для громадян, суспільства і держави, в ухваленні рішення – є явними негативними сторонами даного явища.

На практиці лобізм, навіть і той, що знаходиться в правовому полі, є явищем практично завжди прикордонним, що «балансує» між відкритістю і закритістю, приватними інтересами і громадськими. Тому він традиційно розглядається як спосіб неявного впливу на владу задля досягнення певних цілей, із вигодою для осіб, відповідальних за прийняття певного рішення. Урахування таких особливостей має першорядне значення при визначенні характеру впливу на органи державної влади.

Але головна практична значущість лобізму полягає в тому, щоб представляти інтереси громадян перед державою, здійснювати політичне участь у вирішенні найважливіших питань внутрішньої і зовнішньої політики; підвищувати освітній рівень, зацікавлювати як членів своїх організацій, так і державних чиновників, громадськість в цілому; брати участь в створенні нових ініціатив для державного апарату; стежити за виконанням прийнятих державних програм по вирішенню тих чи інших проблем.

В цьому відношенні політична цінність лобізму полягає в тому, що він здатний подолати так званий «конфлікт інтересів» в політиці й політичну корупцію. В його основі лежить посилення впливу бізнесу на політику, що є світовою тенденцією. Однак ця тенденція сприймається із пересторогою через послаблення дієвості принципу представництва громадян. Для її обмеження в демократичних країнах вживаються засоби законодавчого та іншого характеру. Одним із таких засобів є запобігання конфлікту інтересів–ситуацію, за якої приватний інтерес посадової особи може вплинути на його безсторонність у процесі здійснення службових повноважень.

Функціонування механізму регулювання конфлікту інтересів дозволяє говорити про існування наступних практик:

- запобігання конфлікту інтересів;
- вирішення конфлікту інтересів;
- ліквідації наслідків прийнятого в ситуації конфлікту інтересів рішення.

Практики запобігання конфлікту інтересів досить різноманітні і націлені насамперед на недопущення виникнення зацікавленості уповноваженого владного суб'єкта в прийнятті того чи іншого конкретного рішення. Нажаль, в українській політичній дійсності це не так. В Україні нормою на цей час є такий підхід, коли депутатський мандат розглядається переважно як цілком законний засіб реалізації особистих чи групових економічних інтересів. Питання конфлікту інтересів для народних депутатів у вітчизняному законодавстві неврегульоване. Стаття 103 Конституції України і Закон «Про статус народного депутата України» містять лише формальну вимогу несумісності, також ст.8 Закону встановлює, що «народний депутат не повинен використовувати депутатський мандат в особистих, зокрема корисливих, цілях» [14].

Інших механізмів запобігання конфлікту інтересів Україні немає (зокрема, кодексу депутатської етики, санкцій за порушення принципів поведінки при конфлікті інтересів), або вони не є дієвими (вимоги щодо декларування доходів і майна). Брак належного правового регулювання сприяє народним депутатам України в тому, щоб легально використовувати депутатські повноваження для реалізації власних бізнес–інтересів.

Іншими словами, відкритий лобізм і конкуренція інтересів тоді стануть можливими (як стане можливим і прийняття регулюючих лобізм нормативних правових актів), коли законодавством буде визнана нормальна ситуація конфлікту інтересів і створені дієві механізми її регулювання. Тільки тоді принцип пріоритету «позитивних» інтересів над приватними інтересами «вбудованого лобіста» зможе бути реалізований на практиці хоч в якійсь мірі.

Лобізм, таким чином, це не просто артикуляція і представлення інтересів тих чи інших груп у владних структурах. Це процес приведення формальної влади у відповідність із владою фактичною. В цьому контексті політична цінність лобізму в тому, що він виступає в якості лакмусового папірця демократичності самого суспільства, тобто, його наявності, «цивілізованості», реальності – слугують свідченням цього. Тобто, лобістська діяльність і характер її відправлення дозволяють судити про стан демократичного режиму і дієздатності демократичних інститутів, про наявність або повну відсутність громадянського суспільства, про правовий і соціальний статус держави і про «відкритості», «гнучкості» соціальної системи як такої.

В цілому, підсумовуючи значення лобізму як політичної цінності для демократичного суспільства, слід визначити:

Як політико–комунікативна цінність, лобізм – це форма взаємодії, взаємин і комунікації індивідів або груп індивідів. Форма далеко не єдина і не головна, яка є похідною від інших форм взаємодії людей, характерних для певного суспільства. Цей специфічний спосіб

впливу на діяльність і рішення людей здійснюється за допомогою нормотворчих і норморегулюючих установ.

Лобізм – це одночасно і самостійний інститут політико–правового життя держави, і феномен суспільного життя. У широкому сенсі, «лобізм – це сукупність форм і набір методів взаємодії зацікавлених груп із державними органами та органами місцевого самоврядування з метою здійснення впливу на зміст рішень зазначених органів» [1, с. 14]. Специфіка лобізму така, що він частково розвивається в невідкладних правовому впливу нішах міжособистісних контактів і здатний приростати до корупції. Саме ці вади поки не дозволяють дивитися на лобізм як на «велике благо демократії».

Як політико–економічна цінність, лобізм – це діяльність різних професійних, громадянських зацікавлених груп, що виникає на базі державної економіки, фінансово–промислового і малого підприємництва, спрямована на представництво громадських або корпоративних інтересів в органах державної влади.

Як політико–правова цінність, лобізм – це участь у політичному житті суспільства за допомогою впливу на формування політичної волі громадян, участь у виборах в органи державної влади і органів місцевого самоврядування. З політико–організаційної точки зору, з точки зору зв'язків із громадськістю лобізм – це один з модулів PR–діяльності, що полягає в політико–правовому способі організації і регулюванні суспільних відносин.

Нарешті, однією з основних цінностей лобізму є постійне коректування діяльності органів влади відповідно динаміці зміни інтересів громадянського суспільства. Саме лобізм виступає посередником діалогу між владою і суспільством, посилюючи тим самим інтегративні тенденції соціального розвитку, перешкоджає стагнації в розвитку соціального процесу, так як його діяльність має на меті постійну стимуляцію вільного обміну соціальною інформацією. Ці переховані аспекти потребують комплексного аналізу політичного лобізму як важливого атрибуту демократичного суспільства, що зумовлює необхідність подальших вітчизняних наукових досліджень цього феномену у політичній науці.

Список використаних джерел

1. Автономов, АС., 2004. 'Азбука лоббирования', Москва: *Права человека*, 112 с.
2. Виговський, Д., 2008. 'Суть лобізму як категорії політичної науки', *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, Вип.20, с.42–48. [online] Доступно: http://vlp.com.ua/files/09_76.pdf (дата звернення: 09.08.2018).
3. Капустян, ВО., Левандовська, ЯА., 2018. 'Аспекти боротьби з корупцією та проблеми лобізму в Україні', *Молодий вчений*, №4 (56), с.780–783.
4. Карпенко, О., 2011. 'Про доцільність впровадження в Україні інституту цивілізованого лобізму державно–управлінських рішень', *Демократичне врядування*, Вип.7. [online] Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2011_7_16 (дата звернення: 10.08.2018).
5. Корнієнко, В., Годний, С., 2016. 'Комунікативний потенціал лобіфеномену в сучасній українській політиці', *Вісник Донецького національного університету. Серія «Політичні науки»*, с.92–95.
6. Кошелева, Н., 2006. 'Человек в 16 измерениях', *Директор по персоналу*, №40, с.52.
7. 'Политология для юристов: курс лекций', 1999, под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько, Москва: *Юрист*, 651 с.
8. 'Политология: навчальний енциклопедичний довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації', 2014, за наук. ред. *д-ра політ. наук Н. Н. Хоми, В. М. Денисенко, О. М. Сорба [та ін.]*, Львів: *«Новий Світ–2000»*, 779 с.

9. 'Про діяльність лобістів у Верховній Раді України: Проект Закону України за станом на 1 листопа. 2016 р.'. [online] Доступно: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=26076 (дата звернення: 10.08.2018).

10. 'Про затвердження Державної програми щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015–2017 роки: Постанова Кабінету Міністрів України за станом на 1 листопа. 2016 р.'. [online] Доступно: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/265–2015–п/print1478669797768871> (дата звернення: 10.08.2018).

11. 'Про лобізм: Проект Закону України за станом на 1 листопа. 2016 р.'. [online] Доступно: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60052 (дата звернення: 10.08.2018).

12. 'Про лобіювання: Проект Закону України за станом на 1 листопа. 2016 р.'. [online] Доступно: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60191 (дата звернення: 10.08.2018).

13. 'Про регулювання лобістської діяльності в Україні: Проект Закону України за станом на 1 листопа. 2016 р.'. [online] Доступно: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=38796 (дата звернення: 10.08.2018).

14. 'Про статус народного депутата України: Закон України. Редакція від 11.10.2017'. [online] Доступно: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2790–12> (дата звернення: 10.08.2018).

15. Семенченко, ФГ., 2010. 'Політичні цінності в системі політичних відносин: формування, зміст і функції політичних цінностей', *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*, Вип.98, с.53–57.

References

1. Avtonomov, A.S., 2004. 'Azbuka lobbirovaniya (ABC lobbying)', Moscow: *Prava cheloveka*, 112 s.
2. Vygovs'kyj, D., 2008. 'Sut' lobizmu jak kategorii politychnoi nauky (The essence of lobbyism as a category of political science)', *Ukrain's'ka nacional'na ideja: realii ta perspektyvy rozvytku*, Vyp.20, s.42–48. [online] Dostupno: http://vlp.com.ua/files/09_76.pdf (data zvernennja: 09.08.2018).
3. Kapustjan, V.O., Levandovs'ka, J.A., 2018. 'Aspekty borot'by z korupcijeju ta problemy lobizmu v Ukraini (Aspects of the fight against corruption and the problems of lobbying in Ukraine)', *Molodij vchenyj*, №4 (56), s.780–783.
4. Karpenko, O., 2011. 'Pro docil'nist' vprovadzhennja v Ukraini instytutu cyvilizovanogo lobizmu derzhavno–upravlins'kyh rishen' (On the expediency of introduction in Ukraine of the institute of civilized lobbying of state–management decisions)', *Demokratychnе vryaduvannja*, Vyp.7. [online] Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2011_7_16 (data zvernennja: 10.08.2018).
5. Kornijenko, V., Godnyj, S., 2016. 'Komunikatyvnyj potencial lobifenuomu v suchasnij ukrai'ns'kij polityci (The communicative potential of the lobby of the phenomenon in modern Ukrainian politics)', *Visnyk Donec'kogo nacional'nogo universytetu. Serija «Politychni nauky»*, s.92–95.
6. Kosheleva, N., 2006. 'Chelovek v 16 izmerenijah (Man in 16 dimensions)', *Direktor po personalu*, №40, s.52.
7. 'Politologija dlja juristov: kurs lekcij (Political science for lawyers: a course of lectures)', 1999, pod red. N. I. Matuzova, A. V. Mal'ko, Moskva: *Jurist*, 651 s.
8. 'Politologija: navchal'nyj encyklopedychnyj dovidnyk dlja studentiv VNZ I–IV rivniv akredytacii' (Political science: educational encyclopedic guide for students of higher education institutions of I–IV levels of accreditation)', 2014, za nauk. red. *d-ra polit. nauk N. N. Homy, V. M. Denysenko, O. M. Sorba [ta in.]*, L'viv: *«Novyj Svit–2000»*, 779 s.
9. 'Pro dijtal'nist' lobistiv u Verhovnij Radi Ukrainy: Proekt Zakonu Ukrainy za stanom na 1 lystop. 2016 r. (On the activities of lobbyists in the Verkhovna Rada of Ukraine: Draft Law of Ukraine as of November 1, 2016)'. [online] Dostupno: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=26076 (data zvernennja: 10.08.2018).
10. 'Pro zatverdzhennja Derzhavnoi' programy shhodo realizacii' zasad derzhavnoi' antykorupcijnoi' polityky v Ukraini (Antykorupcijnoi' strategii) na 2015–2017 roky»: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy za stanom na 1 lystop. 2016 r. (On Approval of the State Program for Implementing the Fundamentals of State Anti–Corruption Policy in Ukraine (Anti–Corruption Strategy) for 2015–2017: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine as of November 1, 2016)'. [online] Dostupno: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/265–2015–p/print1478669797768871> (data zvernennja: 10.08.2018).

11. 'Pro lobizm: Proekt Zakonu Ukrai'ny za stanom na 1 lystop. 2016 r. (About lobbying: Draft Law of Ukraine as of November 1, 2016)'. [online] Dostupno: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60052 (data zvernennja: 10.08.2018).

12. 'Pro lobijuvannja: Proekt Zakonu Ukrai'ny za stanom na 1 lystop. 2016 r. (On Lobbying: Draft Law of Ukraine as of November 1, 2016)'. [online] Dostupno: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60191 (data zvernennja: 10.08.2018).

13. 'Pro reguljuvannja lobists'koi' dijaj'nosti v Ukrai'ni: Proekt Zakonu Ukrai'ny za stanom na 1 lystop. 2016 r. (On regulation of lobbying in Ukraine: Draft Law of Ukraine as of November 1, 2016)'. [online] Dostupno: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=38796 (data zvernennja: 10.08.2018).

14. 'Pro status narodnogo deputata Ukrai'ny: Zakon Ukrai'ny. Redakcija vid 11.10.2017 (On the Status of People's Deputy of Ukraine: Law of Ukraine. Editing dated 11.10.2017)'. [online] Dostupno: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2790-12> (data zvernennja: 10.08.2018).

15. Semenchenko, F.G., 2010. 'Politychni cinnosti v systemi politychnyh vidnosyn: formuvannja, zmist i funkcii' politychnyh cinnostej (Political values in the system of political relations: the formation, content and functions of political values)', *Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo univertsytetu imeni Tarasa Shevchenko. Filozofija. Politologija*, Vyp.98, s.53–57.

Godny S. P., a search engineer at the Department of Political Sciences, Kyiv National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), godny@bigmir.net, ORCID 0000-0002-4637-9429

Lobism as political value of democratic society

The article examines the phenomenon of political lobbyism as a political value inherent in a democratic society. It reveals its important political functions, which in general constitute the value potential of lobbyism as a social phenomenon. It is emphasized that only the force of law is able to establish a boundary between lobbying and actions aimed at obtaining one-sided advantages, which today in the public consciousness identify lobbying with corruption.

Keywords: lobbyism, political value, corruption, political consciousness, interest groups.

* * *

УДК 314.743

Григор О.,
кандидат наук з державного управління,
здобувач, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), zhzhkot@gmail.com

ГУМАНІТАРНА ОСВІТА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ДИПЛОМАТА–ПОЛІТИКА

Аналізується загальнокультурна та світоглядна підготовка суб'єкта політичної діяльності, який виконує дипломатичну функцію; автор підкреслює, що окрім професійної підготовки важливе значення має гуманітарна освіта. Вона формує ціннісні установки, національні та загальнолюдські принципи, гуманістичний світогляд, здатність жити і діяти в контексті європейських норм і стандартів. В системі освіти колишнього СРСР гуманітарна освіта мала ідеологізований характер. Звільнення від цього є основним завданням модернізації гуманітарної освіти. Далі йде завдання освоєння світоглядних цінностей сучасної Європи. Освоєння європейського досвіду через вивчення оновлених гуманітарних дисциплін є завданням невідкладним і першочерговим.

Ключові слова: людина, освіта, культура, світогляд, дипломатія.

Ефективність розбудови незалежної держави багато в чому залежить від діяльності дипломатичного корпусу – дипломатів–політиків, які своєю діяльністю утверджують позитивний імідж держави, сприяють встановленню рівноправних політичних, економічних, культурних зносин України з іншими народами та державами. В той же час, успішною і ефективною діяльністю політика–дипломата може бути тільки при умові наявності в нього глибокої професійної та загальної культури,

гуманістичної (гуманітарної) освіти, інтегрованого світогляду. Тільки повноцінна гуманістична освіта, а також глибока особистісна громадянська грамотність можуть дозволити політику, дипломату, громадянину сповідувати демократично–консенсусні принципи на фундаментально–нормативному рівні. Іншими словами, суспільна еліта має вивести норми демократії на такий нормативний рівень, щоб вони стали фундаментом мислення і діяльності всього суспільства. «Коли норми в суспільстві мають міцну підтримку з боку найвпливовіших прошарків, у груп, що знаходяться в невідгданому становищі, нехай навіть і більших, навряд чи є шанси проявити прагнення, які могли б загрожувати цим нормам. Більшість людей привчаються слідувати нормам і робити максимум можливого в умовах обмежень. Їх прагнення, таким чином, відповідають реальності» [1, с. 51]. В сучасній українській реальності поки що не встановилася демократично–консенсусна нормативність. На нашу думку, цього не відбувається саме через недостатній культурно–освітній рівень національних еліт. Зрощення нової формації політиків, дипломатів, громадських діячів – завдання сучасної української системи освіти, від виконання якого залежить не просто благополуччя тих, хто отримує якісну освіту, але й уся подальша доля нашої держави і суспільства, їх культурно–цивілізаційний, історично–формаційний вибір.

У виконанні такого глобального завдання для нашого суспільства важливу роль відіграє світоглядно–ціннісна та професійно–компетентна підготовка дипломатів. Саме на них покладається тягар відповідальності за облаштування майбутньої глобальної системи сталого розвитку. «Шлях до сталого розвитку для всіх, до вирішення конфесійних та етнічних конфліктів лежить через організацію глобального діалогу, в основі якого – утвердження принципів справедливості і прав людини, толерантності і культура миру. Саме дипломати покликана стати найефективнішим інструментом такого діалогу» [2, с. 128]. В цьому аспекті надзвичайно актуалізується як на глобальному, так і на національному рівні проблематика формування демократичного світогляду та культури суб'єкта політичного мислення та дії як умови досягнення та реалізації політичного консенсусу.

Кожен дипломат, політик, громадянин, бізнесмен, корпоративний топ–менеджер, експерт міжнародних організацій і рейтингових контор тощо має глибоко усвідомлювати, що від його рішень, дій, думок залежить глобально–політичний консенсус, взаєморозуміння у великій глобальній сім'ї народів. В цьому аспекті, надзвичайної важливості набувають такі цінності і орієнтири професійної роботи дипломатів, як правдивість, довіра, взаєморозуміння. У свій час, на протипагу Макіавеллі, французький дипломат і радник Людовіка XIV Кальєр підмітив схильність дипломатії до еволюції в залежності від зміни суспільних відносин і міжнародних зв'язків. Він був категорично проти теорії, що панувала в той час, що основним методом дипломатії були хитрість і обман. Кальєр вважав, що дипломатія має будуватися на основі довіри партнерів і бути солідною, а не базарною, дрібноторгівельною. Дипломат має пам'ятати, вважав він, що довіра вибудовується на відвертості вашій і вашого партнера» [3, с. 68]. В міжнародній діяльності від такої довіри між дипломатичними працівниками різних рівнів

залежить надзвичайно багато, в тому числі, і здатність ворогуючих сторін віднаходити спільні консенсусні принципи виходу з того чи іншого конфлікту. Конфлікти є неминучою формою взаємодії людей, а завдання дипломатів полягає в тому, щоб будь-який конфлікт переводити в площину взаємного пошуку консенсусу. Звідси, однією з найважливіших компетенцій сучасного політика і дипломата є вміння вибудовувати відносини взаємодовіри і взаєморозуміння з партнерами, конкурентами і навіть з представниками ворогуючих сторін. Будь-яка ворожнеча може бути припинена виключно на основі доброї волі і взаємної довіри, що не перестає бути актуальним і для міжнародної ситуації початку XXI століття, а також для багатьох гарячих точок внутрішніх національних конфліктів.

Пониження напруги конфліктності і ворожості дипломатичними і політичними засобами також легше досягається в тому випадку, коли в суспільстві сформований достатньо високий рівень гуманітарно спрямованої, демократично-консенсусної свідомості. В таких суспільствах людина відчуває широке поле свободи і особистісної відповідальності, що спрямовує її до примирливої, компромісної поведінки, адже сама сутність людяності полягає у гуманістичному ставленні до іншого. Навпаки, авторитарні суспільства обов'язково підвищують градус внутрішнього та міжнародного протистояння, напруженості, конфліктності і ворожості. «При виборі напрямків реформування соціально-економічної системи перевагу варто надавати тим стратегіям, що забезпечують розширення (або хоча б збереження) межі свободи якомога більшої кількості людей (груп) у виборі засобів досягнення життєвих цілей, засобів та способів адаптації до нових умов. Результати адаптації щоразу необхідно оцінювати з точки зору розширення або звуження межі свободи індивіда (групи) щодо досягненні життєво важливих для нього цілей у нових умовах порівняно з минулими (див: там же). Розглянута позиція сприяє розумінню того, що трансформаційні зміни можуть дещо «пом'якшити» адаптивні процеси за умов демократичного політичного режиму, скажімо, на макрорівні (держава), або ж відсутності авторитарно-тоталітарного тиску на мікрорівні (трудова колектив, політична організація, установа, сім'я). Адже людина в демократичному суспільстві отримує значно більше векторів свободи, ніж у авторитарному, не говорячи про тоталітарні режими» [4, с. 19]. Практика розвитку сучасних демократичних і авторитарних суспільств, а також міжнародних відносин свідчить, що тільки в демократичному суспільстві може сформуватися критична маса громадян та професіональних політиків і дипломатів, що спроможні спиратися на культурно-світоглядні цінності гуманізму, консенсусності, толерантності. Звідси можна зробити висновок про взаємообумовленість процесів формування демократичного суспільства та формування демократичного світогляду та культури суб'єкта політичного мислення та дії як умови досягнення та реалізації політичного консенсусу і порозуміння.

Враховуючи вищенаведені аргументи, важливо на національному рівні відобразити зміну світового контексту у напрямі посилення демократичних цінностей та визначити одним з головних завдань підготовку нових політичних гравців світового простору. Без виконання такого завдання важко уявити можливість справді

демократичної трансформації нашої держави і суспільства, на етапі якої, як вважається, ми сьогодні знаходимося. «Для сучасної України демократичний вибір можна вважати єдиною можливою і цілком природним напрямом розвитку. Давно вже стало звичним меседжем положення про те, що українці – це європейський народ, який проживає в центрі Європи і має з нею єдине культурно-цивілізаційне та генетично-психологічне коріння. Українці завжди тяжіли до загальнолюдських демократичних цінностей, відрзнялися глибокими демократичними традиціями і природженою толерантністю, тривалий час вели боротьбу за національне визволення, яка, за своїм змістом, була суто демократичним рухом» [5, с. 37]. Для того, щоб історична доля українського народу як одного з ключових суб'єктів європейської культури і історії здійснилася насправді, надзвичайно важливо засобами освіти, культури, громадянської взаємодії та громадської діяльності готувати в майбутніх українських політиках і дипломатах внутрішню переконаність у необхідності дотримуватися демократично-консенсусної культури мислення і професійної діяльності.

В той же час, професійна позиція політика і дипломата для того, щоб бути потенційно консенсусною та комунікативною, має збігатися з його особистісними переконаннями, спиратися на його світоглядно-ціннісну орієнтацію на гуманізм, толерантність, міжсуб'єктне та міжкультурне взаєморозуміння. Сьогодні не просто політичний суб'єкт чи інститут визначає потенціал соціального і міжнародного взаєморозуміння. Сьогодні саме людина стає одним з ключових елементів вибудовування консенсусних взаємовідносин в рамках глобальної системи політичної, інформаційної, культурної взаємодії. «Бурхливі події XX століття перетворили на головну діючу особу звичайну людину. Особистість було визнано дійсним носієм природних прав, які держави часто ігнорували. Гуманітарна дипломатія проголосила примаг прав людини, вийшовши за традиційні межі виключної правосуб'єктності держав. В науковому світі широко дискутується питання про те, чи не є ми свідками настання епохи суверенітету окремої особистості вже зараз, в умовах трансформації концепції державного суверенітету та делегування суверенних функцій міжнародним організаціям, регіональним та інтеграційним структурам. Якщо це дійсно так, то мета дипломатії має полягати в гармонізації суверенітетів, адже їх зіткнення їх неминуче породить міжнародну анархію» [2, с. 126]. Сучасний дипломат має вміння віднаходити засоби такої гармонізації шляхом поєднання волі і прагнень багатьох різнорівневих і різноорієнтованих суб'єктів соціального, громадського, міжнародного життя. Вміння віднаходити ефективні шляхи консенсусної взаємодії стає ключовою професійною компетентністю політика і дипломата.

Таким чином, одним з головних завдань сучасної української політологічно-освітньої спільноти, а також сфери громадсько-політичної освіти є виховання майбутнього дипломата та політика-міжнародника у дусі ідей демократії, толерантності, взаємного розуміння та співпраці. Тим більше, що в сучасному світовому контексті існує достатньо широке і загальноприйняте розуміння того, що демократично-консенсусний тип мислення і професійної діяльності є єдиним прийнятним шляхом політико-дипломатичної активності і взаємодії. «Політика міжнародного співробітництва на початку XXI століття

свідчить, що у сфері міжнародних відносин і зовнішньої політики склався загальносвітовий консенсус щодо основних стратегій і проблем демократизації суспільства» [6, с. 174]. Така демократизація може відбуватися лише за умови наявності в національному соціумі впливового елітарно-інтелігентського прошарку, що здатен створювати, відтворювати та поширювати серед широких мас цінності і орієнтири демократії, толерантності та національної єдності і порозуміння. Такий прошарок в українському суспільстві може утворитися лише завдяки реалізації гуманістично-демократичного потенціалу вітчизняної освіти, зокрема політологічно-гуманітарної.

Політик, дипломат, громадський діяч має бути не просто всебічно освіченою і культуротворчою особистістю, але й на основі власних особистісно-професійних компетенцій вміти відображати консолідуючі, інтегративні, єднальні, комунікативні цінності і прагнення власного народу, а також різних народів, соціумів і держав світу. Завдяки власним гуманістично-консенсусним компетенціям дипломат має вміти підноситися над тимчасовими реаліями заради досягнення взаєморозуміння і толерантності на різних рівнях. «Природна складність для консолідації інтересів політичної системи й, насамперед, держави і громадянського суспільства полягає в тому, що існує безліч умов і реалій. Наприклад, націй та етнічних груп, влади й опозиції, власників і найманих робітників тощо» [7, с. 100–101]. Мистецтво справжнього політика полягає саме в тому, що він на професійному рівні спроможний виводити в консенсусно-комунікативну сферу всі ці наднапружені соціальні конфлікти. Оволодіти таким мистецтвом і професією політика можна лише завдяки освітньому вихованню майбутнього дипломата та політика-міжнародника у дусі ідей демократії, толерантності, взаємного розуміння та співпраці.

Окрім загальнопрофесійного виховання політика і дипломата, спрямованого на формування вміння виводити будь-яку конфліктну ситуацію в консенсусну площину, важливим є і загальнокультурний розвиток особистості дипломата, що дозволяє йому на світоглядно-аксіологічному рівні усвідомлювати і розуміти цінність та значимість інших культур, поглядів, ідеологій. «Розширення сфери дипломатії вимагає залучення на дипломатичну роботу спеціалістів різних напрямів. Життя вимагає від чиновника, що діє в рамках багатосторонньої дипломатії, якісно нового рівня компетентності. Йому необхідно володіти рисами, що наближають його до політика: бути гарним оратором, володіти мистецтвом переконання, освоїти комп'ютерну техніку. Окрім цього, він має вміти грамотно редагувати проекти документів, бути здатним винайти таке формулювання, яке в ході голосування забезпечить найбільше число прихильників. При цьому затребувані і традиційні якості дипломата: бути гарним перемовником, володіти великим запасом терплячості, настійливості і разом з тим гнучкості» [8, с. 94]. Такі властивості політика і дипломата можна виховати лише за умов створення освітнього і наукового простору розвитку у майбутніх політиків-міжнародників загальнокультурних, філософських знань, компетентностей, аксіологічних орієнтирів, завдяки яким в структурі особистості може бути сформоване вміння толерантного мислення і взаємодії.

Таке мислення, а також вміння професійно самореалізовуватися на основі демократично-

консенсусних та толерантних принципів є необхідною умовою успішної та суспільно-корисної діяльності політика як соціального та міжнародного суб'єкта комунікативної модерації. Особливо важливі чи, навіть, необхідні такі компетенції політика є в сучасному, поліцентричному, плюралістичному суспільстві і світі. «Безсумнівно, стратегія і методи консенсусу є за сучасних умов єдиним раціональним способом вирішення найбільш складних політичних конфліктів. Найсприятливіші умови досягнення політичного консенсусу виникають завдяки загальному поширенню принципів толерантності, компромісу, громадянськості, поваги до чинних правових норм, що стимулює гармонізацію егоїстичних інтересів і потреб окремих соціально статусних, етнокультурних, релігійних та економічних груп. Подібну ж роль у примиренні різних інтересів відіграють соціальні й політико-правові інститути, законодавчі органи, суди, коаліції політичних партій, публічні школи тощо, які об'єднують плюралістичне суспільство» [9, с. 19]. Наше національне суспільство тільки починає вчитися жити за плюралістично-консенсусною парадигмою соціального функціонування, у зв'язку з чим надзвичайно важливо сьогодні підготувати, виховати когорту дипломатів, політиків, громадських діячів, які будуть спроможні вдосконалювати внутрішньо-національний і міжнародний діалог українців на основі цінностей демократії, толерантності, взаєморозуміння та співпраці.

Необхідно відзначити, що в сучасному українському суспільстві ще не подолані стереотипні образи посттоталітарного, посткомуністичного стибу. Через це багато демократично-гуманістичних, консенсусних, інтегративних явищ і феноменів політичної дійсності просто імітуються, тобто відбувається своєрідна соціально-політична мімікрія, яка приховує авторитарно-корупційний стиль мислення і дії під загальнодемократичними і гуманістичними гаслами. «В українському суспільстві поширюється політична мімікрія, яка полягає в маскувальній (імітаційній) політичній діяльності – нечесній політичній грі, яка не відбиває справжніх ідеологічних переконань та ціннісних орієнтацій її акторів, а є лише їх фікцією, вміло вибудованою бутафорією, що ґрунтується на псевдопатріотизмі, псевдогаслах, псевдообіцянках, а насправді орієнтована на завоювання владних повноважень з метою отримання «імунітету недоторканості» й доступу до розподілу національних ресурсів» [10, с. 34]. Тільки за умов підготовки політиків нової формації, дії і гасла яких будуть знаходитися в єдиному неімітаційному соціальному континуумі, в Україні може початися справжня демократизація, справжні реформаційні зрушення, що можуть призвести до загальносуспільного, загальнонаціонального консенсусу європейського характеру.

Підготовка політичної еліти, здатної діяти заради національних інтересів, а не виключно заради власних амбіцій і вигод, є надскладним завданням, що постає перед сучасною українською освітянською спільнотою. Завдання це тим відповідальніше, що від його виконання залежить майбутнє української нації, її здатність ствердитися в якості повноцінного суб'єкта європейської сім'ї демократичних народів і держав. Досягнення цього, очевидно, залежить від загального розуміння того, що

«розвиток стилю державно–управлінської діяльності має орієнтуватися на поширення характеристик демократичного, експертного та компетентного стилю (за узагальненою класифікацією) за рахунок зменшення авторитаризму, харизматичності та лібералізму. Необхідним є також більш сміливе застосування в діяльності органів влади сучасних управлінських технологій, що з успіхом використовуються в комерційних структурах. Демократична форма управління виходить з принципу гласності, колегіальності, толерантності, рівності суб'єктів та об'єктів перед законом (хоча й за умови збереження державою адміністративно–правових важелів примусу). Трансформація стилю діяльності органів влади в напрямку демократизації потребує звільнення від таких негативних явищ, як корупція та непотизм («кумівство»), забезпечення реалізації принципу верховенства права» [11, с. 11–12]. Поки що Україна не просунулася далеко у подоланні цих негативних явищ, через що й залишається характерною пострадянською державою без чітких демократично–європейських перспектив. Набуття таких перспектив залежить, зокрема, від спроможності національної системи освіти виховати майбутніх дипломатів і політиків–міжнародників у дусі ідей демократії, толерантності, взаєморозуміння та співпраці.

В цьому аспекті надзвичайно посилюється державотворча, національно–формуюча функція і відповідальність української освітньої спільноти, що має прищеплювати майбутнім суб'єктам політичного мислення і дії відповідні культуротворчі, гуманістичні, демократично–консенсусні професійно–особистісні компетентності. «Оскільки політичні актори (політичні лідери, законодавчі та урядові інституції, політичні партії, організації, рухи) є головними фігурантами вибору напрямку розвитку суспільства й реалізації його в повсякденному житті, остільки постає необхідність посилити освітньо–професійну підготовку політологів, працівників органів державного управління. І не тільки їх. Необхідно в цілому в системі вищої освіти активніше формувати в майбутніх фахівців громадянську позицію, повагу до чесної політичної гри» [10, с. 34]. З огляду на це, в Україні, з нашої точки зору, має бути прийнята загальнонаціональна парадигма і стратегії громадянсько–політичного виховання. Ядром цієї парадигми мають стати принципи формування світоглядно–культурних, філософсько–аксіологічних цінностей і орієнтирів майбутніх політичних гравців, дипломатів, громадянських діячів, що спиратимуться на ідеї демократії, консенсусу, взаєморозуміння і толерантності.

Ці ідеї не можуть просто проголошуватися й мімікрійно імітуватися. Вони мають знаходити продовження в нормативній поведінці і професійній діяльності всіх суб'єктів національного та міжнародного політичного процесу. Політик, дипломат має на професійно–особистісному рівні вміння виводити будь–яку проблематику в консенсусне, компромісне річизце. З цього приводу, слушно відзначає Р. Арон: «Погодитися на компроміс – означає частково визнати справедливість чужих аргументів, знайти рішення, що буде прийнятним для більшості» [12, с. 71]. Саме таке вміння має бути результатом освітнього, просвітницького, соціокультурного виховання майбутніх українських дипломатів і політиків міжнародників.

З огляду на це, Україні сьогодні вкрай потрібна широка реформа політологічної освіти у напрямку її насичення гуманістичними, культурно–гуманітарними, світоглядно–філософськими принципами і орієнтирами. Окрім того, на додаток до освіти і виховання професійних політиків активно має розвиватися широкомасштабне громадянсько–політичне просвітництво та виховання.

Світ різноманіття та полікультурне соціально–політичне середовище вимагає формування політиків нової генерації, спроможних на основі толерантного і компромісного взаєморозуміння застосовувати свої професійні вміння і компетентності. Багато що в цьому вимірі залежить від вміння професійного політика і дипломата раціонально і рефлексивно ставитися до власної діяльності, спрямованої на встановлення загальносоціального, національного, міжнародного взаєморозуміння, консенсусу та компромісу. Професор Університету Торонто А. Рапопорт підкреслює, що сьогодні «потрібна нова, рефлексивна політика, заснована не стільки на концепції раціональної людини і раціональної поведінки, скільки на розумінні глибоких різнокультурних почуттів, а рівно і на усвідомленні загрози масових психологічних заражень бацилами нетерпимості і ненависті» [13, с. 184]. Не зважаючи на те, що у ХХІ столітті, начебто, сформувався загальносвітовий консенсус щодо того, що мир і порозуміння є ключовими цінностями, однак і сьогодні виникає безліч конфліктів різного рівня, не зникає міжнародна напруга між традиційними конкурентами і ворогами, продовжує залишатися високою терористична загроза. Завданням політиків і дипломатів нової генерації є долати традиційні конфліктні форми методами консенсусної і толерантної, демократичної і гуманістичної комунікації і взаємодії.

Таке завдання є надзвичайно складним і виконувати його будуть спроможні тільки дійсно професіонали високого рівня, а також люди, що володітимуть глибокими переконаннями демократично–консенсусного характеру. Натомість, у багатьох представників політикуму різних держав світу світоглядним переконанням залишається впевненість у важливості і необхідності саме конфліктно–конфронтаційної соціальної та міжнародної взаємодії. «Можливо, конфлікт є батьком всіх речей, тобто рухомою силою змін, але конфлікт не має бути війною і не має бути громадянською війною. Мабуть, в національному опануванні соціальних конфліктів полягає одне з центральних завдань політики» [14, с. 147]. У зв'язку з цим, просто необхідно сьогодні одним з пріоритетів української політологічної освіти визначити всебічне виховання майбутніх дипломатів та політиків міжнародників у дусі ідей демократії, толерантності, взаємного розуміння та співпраці. Тільки через дотримання такого освітнього пріоритету Україна отримає шанс перетворитися з посттоталітарної держави, що перебуває в парадоксальному стані трансформаційної стагнації, на державу дійсно європейського, демократичного характеру.

Однією з головних перепон на шляху до досягнення подібних цілей є невідповідність декларативного поля української політики з її реаліями. В загальних деклараціях, програмах і концепціях постійно проголошуються цінності демократичного, проєвропейського, консенсусно–єднального національного розвитку. Натомість політична реальність залишається

корумпованою, непрозорою і конфліктною, що надзвичайно негативно впливає на виховання наступних поколінь громадян і, зокрема, майбутніх професійних політиків. «Невизначеність щодо фундаментальних суспільних цінностей, зростання невідповідності між деклараціями і політичною практикою є найбільш загальною, базовою характеристикою України як суб'єкта міжнародних відносин. Вона обумовлює невизначеність її геополітичних координат. Тому актуальним є визначення ціннісних засад зовнішньополітичного діалогу України з провідними стратегічними партнерами на сучасному етапі» [15, с. 318–319]. Майбутні українські дипломати сьогодні також знаходяться в ціннісно розділеній українській політичній реальності. У зв'язку з цим, саме на освітню сферу і покладається особлива відповідальність щодо виховання майбутнього дипломата і політика–міжнародника у дусі ідей демократії, толерантності, взаємного розуміння і співпраці.

І, звісно, саме освітня політика, а також модернізація навчально–виховного, науково–дослідного процесів в університетах можуть сприяти справжній модернізації українського суспільства. В науковій літературі вже давно домінує принцип того, що тільки стабільний демократичний розвиток всередині держави здатен сприяти формуванню нових методів ведення зовнішньої політики: прозорої, демократичної, відкритої і консенсусної. «Необхідною умовою для досягнення міжнародного консенсусу є внутрішній консенсус в окремих ланках міжнародної системи, тобто, в окремих державах. Як вважають фахівці, успішність зовнішньої політики у майбутньому залежатиме насамперед від якісного узгодження її практичних інструментів із внутрішніми потребами держави і суспільства. Існує потреба інтелектуалізації зовнішньої та безпекової політики, запровадження сучасної європейської культури планування, інформаційного обігу та стимулювання кар'єрного зростання дипломатів. Стратегічне планування має здійснюватися із залученням незалежних експертів в умовах максимальної деполітизації. При цьому стратегічні цілі (основні постулати) зовнішньої та безпекової політики не повинні піддаватися ревізії в залежності від зміни урядів/президентів. Політики мають публічно домовитись про ті консенсусні позиції, що не викликають заперечень і не підлягатимуть перегляду» [16, с. 632–633]. Загальнонаціональний консенсус може створюватися лише навколо демократичних цінностей, гуманістичного світогляду та національної культури, чого поки що не відбувається в Україні. Щоб процес такої загальнонаціональної світоглядно–культурної демократизації розпочався, а також щоб у українців розвивалася глибинна потреба в консенсусному мисленні і діяльності, саме освітня сфера має реформуватися випереджальними темпами, виховуючи політиків, дипломатів, громадських лідерів, здатних виносити на суспільний розгляд дійсно прогресивні, демократично–консенсусні орієнтири і цінності.

Список використаних джерел

1. Рубин, Дж., Пруйт, Дин, Ким, Сенг Хе, 2001. 'Социальный конфликт: эскалация, тупик, разрешение', СПб.: *прайм–ЕВРОЗНАК*, 352 с.
2. Зоннова, ТВ., 2003. 'Конфликты или консенсус: дипломатия как средство достижения мира', *Общественные науки и современность*, №1, с.122–129.

3. Попов, ВИ., 2000. 'Современная дипломатия: теория и практика: Курс лекций. Часть 1: Дипломатия – наука и искусство', М.: *«Научная книга»*, 576 с.
4. Лобанова, АС., 2004. 'Феномен социальной мимикрии', К.: *Институт социологии НАН Украины*, 300 с.
5. Стьопін, А., 2008. 'Українське суспільство і проблеми консенсусної демократії', *Політичний менеджмент: Український науковий журнал*, №5, с.36–43.
6. Макаренко, ЄА., 2012. 'Сучасна дипломатія в гендерному вимірі: асиметричний концепт', *Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки»*, Рівне: РДГУ, Вип.14, с.174–179.
7. Русанду, Й., 2008. 'Політична система і громадянське суспільство: консенсус інтересів', *Політичний менеджмент. Український науковий журнал*, Спеціальний випуск, с.100–108.
8. Гулієв, АД., Івашов, МФ., 2012. 'Роль дипломатії в умовах глобалізації', *Науковий вісник Дипломатичної академії України*, Вип.18. Реструктуризація глобального простору: історичні імперативи та виклики, Спецвипуск, с.90–96.
9. Герасіна, ЛМ., 2006. 'Консенсус як стратегія примирення в політико–правових конфліктах', *Український соціум. Соціологія. Економіка. Політика*, №6, с.17–24.
10. Лобанова, АС., 2010. 'Політична мимікрія в сучасному українському суспільстві: Чи є ремедіум проти її деструктивних наслідків? (Або про те, як протистояти маскувальним політичним іграм)', *Соціальні технології*, Запоріжжя: *Класичний приватний університет*, №45, с.26–35.
11. Станов, ВВ., 2009. 'Розвиток стилю державно–управлінської діяльності. Автореф. дис. ... канд. наук з державного управління. Спец.: 25.00.01 – теорія та історія державного управління', Харків, 21 с.
12. Арон, Р., 1993. 'Демократія і тоталітаризм', М.: *Текст*, 303 с.
13. Рапопорт, А., 1999. 'Конфлікт–консенсус як поле для «рефлексивної» політики', *Поліс*, №4, с.179–184.
14. Дарендорф, Р., 1994. 'Элементы теории социального конфликта', *Социс*, №5, с.142–147.
15. Андрущенко, ТВ., 2009. 'Народ і політична еліта як суб'єкти подолання ціннісного розколу українського суспільства', *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич*, К., Вип.25, с.310–320.
16. Зімін, ВС., 2012. 'Консенсус як необхідна умова стабілізації системи міжнародних відносин', *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич*, К.: *ВІР УАН*, Вип.57 (№2), с.632–635.

References

1. Rubin, Dzh., Prujt, Din, Kim, Seng He, 2001. 'Social'nyj konflikt: jeskalacija, tupik, razreshenie (Social conflict: escalation, deadlock, resolution)', Spb.: *prajm–EVROZNAK*, 352 s.
2. Zonova, TV., 2003. 'Konflikty ili konsensus: diplomatija kak sredstvo dostizhenija mira (Conflict or consensus: diplomacy as a means to peace)', *Obshhestvennye nauki i sovremennost'*, №1, s.122–129.
3. Popov, VI., 2000. 'Sovremennaja diplomatija: teorija i praktika: Kurs lekcij. Chast' 1: Diplomatiya – nauka i iskusstvo (Modern diplomacy: theory and practice: Course of lectures. Part 1: Diplomacy – science and art)', M.: *«Nauchnaja kniga»*, 576 s.
4. Lobanova, AS., 2004. 'Fenomen social'noi' mimikrii' (The phenomenon of social mimicry)', K.: *Instytut sociologii' NAN Ukrainy*, 300 s.
5. St'opin, A., 2008. 'Ukrai'ns'ke suspil'stvo i problemy konsensusnoi' demokratii' (Ukrainian society and problems of consensual democracy)', *Politychnyj menedzhment: Ukrai'ns'kyj naukovyj zhurnal*, №5, s.36–43.
6. Makarenko, JeA., 2012. 'Suchasna dyplomatiya v gendernomu vymiri: asymetrychnyj koncept (Modern diplomacy in the gender dimension: an asymmetric concept)', *Slov'jans'kyj visnyk. Zbirnyk naukovykh prac'. Serija «Istorychni ta politychni nauky»*, Rivne: RДGU, Vyp.14, s.174–179.
7. Rusandu, J., 2008. 'Politychna sistema i gromadjans'ke suspil'stvo: konsensus interesiv (Political system and civil society: a consensus of interests)', *Politychnyj menedzhment. Ukrai'ns'kyj naukovyj zhurnal*, Special'nyj vypusk, s.100–108.
8. Guliev, AD., Ivashov, MF., 2012. 'Rol' diplomatii v uslovijah globalizacii' (The role of diplomacy in the context of globalization)', *Naukovyj visnyk Dyplomatychnoi' akademii' Ukrainy*, Vyp.18. Restrukturyzacija global'nogo prostoru: istorychni imperatyvy ta vyklyky, Specvypusk, s.90–96.

9. Gerasina, LM., 2006. 'Konsensus jak strategija pryumrennja v polityko-pravovyyh konfliktah (Consensus as a strategy for reconciliation in political and legal conflicts)', *Ukrai'ns'kyj socium. Sociologija. Ekonomika. Polityka*, №6, s.17–24.

10. Lobanova, AS., 2010. 'Politychna mimikrija v suchasnomu ukrai'ns'komu suspil'stvi: Chy je remedium proty i'i' destruktivnyh naslidkiv? (Abo pro te, jak protystojaty maskoval'nym politychnym igram) (Political mimicry in modern Ukrainian society: Is there a remedy against its destructive consequences? (Or about how to resist camouflaging political games))', *Social'ni tehnologii*, Zaporizhzhja: *Klasychnyj pryvatnyj universytet*, №45, s.26–35.

11. Jeganov, VV., 2009. 'Rozvytok stylju derzhavno-upravlins'koi' dijaj'nosti. Avtoref. dys. ... kand. nauk z derzhavnogo upravlinnja. Spec.: 25.00.01 – teorija ta istorija derzhavnogo upravlinnja (Development of the style of state-management activity. The dissertation ... the candidate of sciences in public administration. Specialty: 25.00.01 – Theory and history of public administration)', Harkiv, 21 s.

12. Aron, R., 1993. 'Demokratija i totalitarizm (Democracy and totalitarianism)', M.: *Tekst*, 303 s.

13. Rapoport, A., 1999. 'Konflikt-konsensus kak pole dlja «refleksivnoj» politiki (Conflict-consensus as a field for «reflexive» policy)', *Polis*, №4, s.179–184.

14. Darendorf, R., 1994. 'Jelementy teorii social'nogo konfliktu (Elements of the theory of social conflict)', *Socis*, №5, s.142–147.

15. Andrushhenko, TV., 2009. 'Narod i politychna elita jak sub'jekty podolannja cinnisnogo rozkolu ukrai'ns'kogo suspil'stva (The people and the political elite as subjects of overcoming the value divide of Ukrainian society)', *G'ileja (naukovyj visnyk): Zbirnyk naukovykh prac' / Gol. red. V. M. Vashkevych, K., Vyp.25, s.310–320.*

16. Zimin, VS., 2012. 'Konsensus jak neobhidna umova stabilizacii' systemy mizhnarodnyh vidnosyn (Consensus as a necessary condition for the stabilization of the system of international relations)', *Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovykh prac' / Gol. red. V. M. Vashkevych, K.: VTR UAN, Vyp.57 (№2), s.632–635.*

Grigor O., Ph.D. in Public Administration, Applicant, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), zhzhkhot@gmail.com

Humanitarian education as a factor in the formation of a common culture diplomat-politician

The general cultural and ideological preparation of the subject of political activity, which carries out the diplomatic function, is analyzed; the author emphasizes that humanitarian education is important in addition to professional training. It forms value systems, national and human principles, humanistic outlook, the ability to live and act in the context of European norms and standards. In the education system of the former USSR, humanitarian education was of an ideological nature. Exemption from this is the main task of modernizing humanitarian education. Next is the task of mastering worldview values of modern Europe. The development of European experience through the study of updated humanitarian disciplines is an urgent and urgent task.

Keywords: person, education, culture, worldview, diplomacy.

* * *

УДК 314.743+331.556.4

Демиденко О. І.,
аспірант кафедри міжнародних відносин і
зовнішньої політики Історичного факультету,
Донецький національний університет ім. Василя Стуса
(Україна, Вінниця), d.a.music.official.channel@gmail.com

ДЕРЖАВНА СТРАТЕГІЯ ЩОДО РЕГЛАМЕНТУВАННЯ ПРОЦЕСІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ: ПОГЛЯД ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ

Комплексно досліджуються напрямки планування та реалізації державної міграційної стратегії України, яка має зберегти країну від загрози інтелектуальної міграції – процесу, який сьогодні підриває потенціал нашої держави до стабільного розвитку. Послідовно аналізуються погляди окремих науковців на цю проблему – в тому числі Д. Акімова, О. Віонцека, І. Романенко, І. Гринька, С. Полковниченко, В. Курочки, Т. Алексеевої.

К. Горбаньової, Л. Опельд, О. Корнієнко. Підкреслюється неможливість реалізації в Україні концепції активного контролю та обмеження міграційних процесів – в умовах наявної економічної кризи вітчизняна інтелектуальна еліта має об'єктивні причини виїжджати за кордон в пошуках кращих умов життя та професійної діяльності. Жорстка політика держави в цих умовах буде неоднозначно сприйматися на міжнародній арені, де глобалізаційні процеси сприяють посиленню транскордонних тенденцій розвитку людської цивілізації. Натомість наголошується на необхідності реалізації тривимірної стратегії вирішення міграційної проблеми, яка має базуватися на комплексній модернізації соціально-економічного середовища, збільшенні фінансових впливів в ключові галузі та застосуванні опосередкованих засобів впливу на міграційні переміщення українців з боку держави. В основі такої стратегії лежить процес реформи, покликаний покращити економічну ситуацію в Україні та зробити прийнятними умови для роботи висококваліфікованих українських спеціалістів на Батьківщині. Особливо підкреслюється значення підтримки національного наукового сектору, який сьогодні перебуває в занедбаному стані. Паралельно пропонується реалізовувати програми з рееміграції українських фахівців, які вже виїхали за кордон, та створювати умови, в яких емігранти зможуть працювати на благо держави, фізично знаходячись в інших країнах. В комплексі така стратегія, заснована на підходах та досвіді провідних держав світу, має нівелювати негативні наслідки процесів інтелектуальної міграції, в той же час сприяючи активному використанню їхніх позитивних результатів.

Ключові слова: Україна, інтелектуальна міграція, рееміграція, наукова спільнота, державна міграційна стратегія, наукові мережі, економічні реформи.

Інтелектуальна міграція в сучасних умовах глобалізації та посилення транскордонних зв'язків стає все більш розповсюдженим явищем. Для України вона набуває характеру безпекової загрози, оскільки напряму впливає на перспективи держави щодо успішного розвитку та захисту своїх позицій на міжнародній арені. Сьогодні інтенсивний науково-технічний прогрес визначає швидкі темпи модернізації людської цивілізації. Формування постіндустріального суспільства в розвинутих державах підкреслює збільшення розриву між ними та країнами, що розвиваються. Для його подолання останні повинні в повному обсязі використовувати власні інтелектуальні потенціал та ресурси. Відтак їхня втрата – яка стає одним з основних наслідків міграційних процесів – перетворюється на надзвичайно актуальний виклик. Його не можуть нівелювати навіть певні позитивні наслідки від процесів інтелектуальної міграції. Він вимагає відповідної оперативної реакції з боку органів державної влади, покликаної захистити майбутнє держави та забезпечити її стабільний розвиток.

Така реакція має формуватися на основі чітко окресленої стратегії дій, заснованих на комплексному розумінні сутності, причин та наслідків явища міграції, рекомендаціях наукового середовища щодо практичних заходів, спрямованих на протидію міграційній загрозі. При цьому мова не йде про загальну міграційну стратегію – специфіка інтелектуальної міграції підкреслює необхідність розробки особливого підходу до регулювання цієї сфери, зорієнтованого перш за все на підвищення привабливості роботи на Батьківщині для українських науковців, висококваліфікованих спеціалістів та студентської молоді, яка є майбутнім держави. Його теоретичне обґрунтування та практичне окреслення стають важливим завданням для вітчизняної науки.

Необхідно підкреслити, що попри очевидну актуальність означеної проблематики, вона до сих пір не була належним чином розкрита в науковій літературі. Дослідники міграційних явищ в основному або концентрували свою увагу на вивчення загальних аспектів цієї теми, комплексно розглядаючи весь обсяг міграційних переміщень українських громадян за кордон, або ж звертались до проблемного підходу,

аналізуючи окремі специфічні види міграції або складові цього процесу. Вони презентували своє бачення державної міграційної стратегії, в тому числі – щодо проблеми інтелектуальної міграції. Втім, це залишалось наведенням особистого погляду на це питання, який не був підкріплений оцінкою та аналізом пропозицій колег щодо вирішення цього завдання. Дана стаття покликана виправити цей недолік, узагальнюючи позиції представників української наукової школи щодо перспективних напрямків вдосконалення державної політики в сфері міграції.

Метою статті є визначення перспективних напрямків реалізації державної стратегії, покликаної стабілізувати міграційну сферу відносно, подолати негативні наслідки процесів інтелектуальної міграції, сприяти збереженню національного інтелектуального капіталу в межах України. Задля цього аналізуються пропозиції та рекомендації, визначені українськими дослідниками та експертами, та на основі цього окреслюється загальний напрям відповідної державної діяльності та перспективні практичні дії, які мають служити вирішенню цього надзвичайно актуального для органів державної влади завдання.

Окреслені завдання вимагають якнайширшого аналізу праць попередників – представників української науки, які тією чи іншою мірою звертались до проблеми розробки рекомендацій органам державної влади в міграційній сфері. Вони певним чином визначають історіографічний характер даного дослідження. Вивчаючи останні роботи та публікації, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, перш за все слід відзначити внесок Д. Акімова [1], Т. І. Алексєєвої та К. В. Горбаньової [2], О. Вйонцека [3], І. М. Грінька [4], О. Корнієнко [5], Р. Марутяна [6], Л. І. Оппельда [7], С. Полковниченко та В. Курочки [8], І. О. Романенко [9], І. Світячука та Є. Стадного [10], Л. А. Стрий, Е. Е. Семенченко та М. А. Микаелян [11].

Накопичення та відтворення інтелектуальних ресурсів є серйозним завданням для державної і політичної еліти країн, що розвиваються. Багато висококваліфікованих фахівців прагнуть професійно вдосконалюватися в економічно розвинених країнах-лідерах світового простору. Це несе пряму загрозу державам їхнього походження, тим, що внаслідок міграційних процесів втрачають національний інтелектуальний потенціал. Безумовно, кожна людини має право обирати місце для реалізації своїх талантів, особливо якщо Батьківщина не здатна забезпечити професійне зростання і гідну заробітну плату. Втім, у випадку виїзду за кордон висококваліфікованих та наукових кадрів внаслідок трудової міграції держава втрачає безцінні інтелектуальні ресурси. Еміграція вчених та фахівців – серйозна загроза для інтелектуальної безпеки країни, яка визначається рівнем розвитку наукового потенціалу, тобто станом підготовки працездатних носіїв наукового інтелекту, кількістю спеціалістів і вчених, людей з вищою освітою. За своїми наслідками криза в процесі формування і розвитку інтелектуальних ресурсів є потенційно більш небезпечною, аніж економічна. Водночас на її подолання може знадобитись набагато більше часу – декілька десятиліть чи навіть століть. В умовах глобалізації зростає важливість наукового потенціалу, наявності передових технологій для розвитку і підвищення конкурентоспроможності країни на світовій арені. В

такому випадку проблема забезпечення інтелектуальної безпеки стає дедалі актуальнішою [6].

Аналіз даних стосовно масштабів інтелектуальної міграції з України дає підстави говорити про ознаки руйнування інтелектуального потенціалу нації. В той же час в умовах глобалізації світового простору стає неможливим обмежити можливості виїзду висококваліфікованих спеціалістів за кордон, пояснюючи це питаннями національних інтересів. Так, президент Української астрономічної асоціації, член Президії НАН України Я. С. Яцьків вважає, що зупинити явище академічної міграції неможливо, поки Україна знаходиться на сучасному рівні розвитку [10, с. 14]. Відтак влада має звернутись до цього питання, орієнтуючись не на принцип заборони, а на стратегію контролю над міграційними процесами. Вона повинна комплексно підійти до регулювання процесу відтоку інтелектуального капіталу. З метою виправлення ситуації держава має вдатися до певних кроків, в першу чергу – створити належні умови для отримання якісного навчання й здійснення наукових досліджень, аби зупинити відтік наукового потенціалу [8, с. 20].

І. М. Грінько підкреслює, що міграційна політика України має охоплювати систему правових, адміністративних, організаційно-фінансових заходів та інформаційне забезпечення урядових структур і громадських об'єднань для впорядкування міграційного простору, регулювання міграційного руху населення з позицій національних пріоритетів, кількісного та якісного складу міграційних потоків, їхньої соціальної, демографічної та економічної структури. Державна міграційна політика повинна бути конструктивною і раціонально збалансованою, використовувати досвід країн – традиційних експортерів та імпортерів робочої сили, формуватися з урахуванням стратегічних орієнтирів розвитку трудової міграції в Україні. Лише в такому випадку, міграційна політика держави може стати ефективним інструментом регулювання міждержавного обміну [4, с. 41].

В умовах загострення міграційної загрози національній безпеці України важливою і актуальною проблемою стає вироблення державної політики стосовно явища інтелектуальної міграції. Для вирішення проблеми надмірної еміграції освічених осіб уряд України повинен працювати над досягненням умов, які б утримували таланти в країні. Д. Акімов називає три потенційних різновиди такої концепції державної політики:

1. Концепція активного врегулювання процесів інтелектуальної міграції, яка передбачає пряме втручання держави в них. За умов її реалізації наголос робиться на дотриманні національних і міжнародних правових актів і угод, які регулюють від'їзд та повернення мігрантів. Такої концепції зазвичай дотримуються країни-донори, які страждають від «відтоку мізків»;

2. Концепція невтручання, що відображає неприпустимість державного регулювання інтелектуальної міграції і еміграції. Вона базується на універсальній повазі до невід'ємного права людини, особистості на свободу переміщення. Найчастіше такої концепції дотримуються країни-реципієнти мігрантів;

3. Концепція орієнтації на перспективу, яка виходить з того, що проблеми врегулювання інтелектуальної міграції можуть бути вирішені лише в перспективі,

на міжнародному рівні за обов'язкового врахування як інтересів особистості, так і інтересів держави походження емігранта [1, с. 63].

О. Вйончек зауважує, що для вирішення проблеми інтелектуальної міграції недостатньо лише вироблення та реалізації чіткої міграційної політики, оскільки глибинні причини міграції полягають у незадоволеності населення своїм соціально-економічним становищем [3, с. 306]. Таким чином, запобігти активізації виїзду за кордон національних інтелектуальних ресурсів може допомогти лише комплексне покращення соціально-економічного сектору. При цьому слід розуміти, що підвищення соціальних показників неможливе без розвинутого наукового сектора. В сучасних умовах інвестиції в науку принесуть колосальну віддачу, тоді як інвестиції в соціальну сферу – лише тимчасове усунення наслідку проблеми [3, с. 307].

Для регулювання процесів інтелектуальної міграції, подолання їхнього негативного впливу на вітчизняну соціально-економічну ситуацію, І. О. Романенко пропонує державі спрямувати свою політику на розвиток та ефективне використання інтелектуального потенціалу. В якості конкретних кроків вона пропонує [9, с. 53]:

- забезпечити виконання Закону України «Про наукову та науково-організаційну діяльність» у частині фінансування наукової сфери на рівні 1,7% ВВП;

- забезпечити гідну заробітну плату науковим кадрам;

- забезпечити оновлення матеріально-технічної бази науково-дослідної сфери;

- створити належні та гідні умови праці науковим співробітникам, в першу чергу забезпечуючи їх необхідними технічними засобами та лабораторіями, що сприятиме реалізації творчого та інтелектуального потенціалу;

- стимулювати вітчизняний бізнес до ефективного використання наукових розробок українських учених;

- забезпечити участь українських науковців у міжнародних програмах з інформаційного обміну для підвищення кваліфікації і інтелектуального потенціалу вченого;

- сприяти міжнародному співробітництву української науки, зокрема – програмам обміну.

Інші дослідники, такі як Л. А. Стрий, додають до цього переліку активізацію зусиль із залучення талановитої молоді до наукової діяльності, забезпечення нових підходів до реалізації формування кадрового потенціалу шляхом визначення пріоритетних для держави наукових галузей та напрямків, підвищення рівня соціальної захищеності українських науковців, посилення співпраці освітніх закладів та науково-дослідних інституцій [11, с. 13].

С. Полковниченко та В. Курочка вважають, що для стримування виїзду молодих науковців за кордон та повернення їх з-за кордону необхідно змінити ставлення держави до науки. Це дозволить спрямувати зусилля на пошук шляхів підняття рівня її фінансування до європейських стандартів, що в свою чергу призведе до:

- підвищення престижу і зарплати науковців, покращення рівня їхнього життя та соціальної захищеності;

- поліпшення матеріально-технічного забезпечення науки;

- забезпечення науковців сучасним устаткуванням та матеріалами для досліджень;

- створення привабливих умов роботи;

- надання всіх можливостей для реалізації творчого потенціалу українських вчених [8, с. 20].

Т. І. Алексєєва та К. В. Горбаньова акцентують увагу на необхідності реалізації в Україні принципів соціальної захищеності. Вони мають робити життя в державі привабливішим та знизити міграційні настрої населення. В рамках запропонованої авторської моделі вони пропонують сконцентрувати увагу на чотирьох складових:

1. Страхування лікарняної допомоги та діагностичних послуг. Медична реформа є важливим елементом вдосконалення вітчизняної соціальної сфери. Вона може бути реалізована за прикладом інших держав – у форматі запровадження обов'язкового оформлення спеціальної страховки, яка має покривати всі витрати на лікування протягом терміну її дії.

2. Забезпечення гідної старості. Дослідники вважають, що в Україні, в умовах все більшої диспропорції між працюючим та непрацюючим населенням, зростаючого дефіциту пенсійного фонду, слід ввести систему «відкладання грошей на старість». В результаті з зарплатні кожного працюючого щомісяця буде відраховуватися певний процент – тобто, пенсія кожної людини буде нарахована в залежності від того скільки вона працювала протягом життя і який мала рівень зарплатні. Крім того, гроші будуть знаходитися в банку під відсотком. Це дозволить знизити негативний вплив інфляції на їхню вартість.

3. Страхування по безробіттю. Розмір виплат допомоги при безробітті повинен складати певний процент від середнього заробітку за період роботи. Тривалість виплат повинна бути обмежена до трьох місяців на рік.

4. Страхування тимчасової непрацездатності. Даний вид страхування повинен бути призначений для людей, які отримали травму на роботі або мають професійні захворювання. Виплати повинні здійснюватися протягом всього лікування. Також можуть передбачатися спеціальні пенсії для тих, хто травмувався на робочому місці або надбав професійного захворювання [2, с. 20–21].

Варто окремо підкреслити, що державна політика не повинна розглядати міграційну проблематику виключно в негативному контексті. На свою користь держава має використовувати й позитивні наслідки інтелектуальної міграції. Так, не слід забувати, що процес підготовки вітчизняних спеціалістів та вчених за кордоном підвищує їхню кваліфікацію – для блага держави необхідно лише забезпечити їхнє повернення на Батьківщину [8, с. 21]. «Відплив умів» має бути не збитковим, а прибутковим для країни, принаймні самоокупним. Існує точка зору, що держава повинна сприяти рееміграції науковців, перетворюючи незворотну еміграцію у тимчасову. Торкаючись цього питання, дослідники наголошують на необхідності звернути увагу на досвід інших держав, в першу чергу – близьких сусідів України (Польщі, Угорщини тощо). В умовах різкого зростання обсягів наукової міграції, їхні уряди запроваджують систему грантів «для тих, хто повертається», заохочуючи мігрантів знову працювати в національному науковому секторі. Втім, деякі експерти не поділяють таку точку зору. Наприклад, О. Вйончек вважає, що політика щодо повернення емігрантів повинна бути тактовною

стосовно постійно проживаючих громадян України, оскільки надмірні заохочення, мотивації реемігрантам можуть негативно вплинути на формування соціальних контактів [3, с. 306].

Альтернативою рееміграційній моделі стає практика заохочення співпраці, зв'язків між мігрантами та Батьківщиною. Найбільш перспективною цільовою аудиторією для цих процесів в науковому середовищі є спеціалісти, які здобули освіту в Україні та лише потім виїхали за кордон. Вони залишаються інтегрованими у вітчизняну професійну спільноту. Прикладом реалізації такої політики є Китай. Пекін в сучасних умовах змінив рееміграційний лозунг «Повертайтеся та служіть Батьківщині!» на «Служіть Батьківщині!». Таким чином, підкреслюється можливість для китайських спеціалістів працювати на благо держави, навіть проживаючи за кордоном. Китай застосовує так звану «модель гантелі», відповідно до якої фахівець може мати дві точки опори – вдома і за кордоном. Науковець, який співпрацює з китайськими інституціями, працює за умов «гнучкої мобільності», за яких він відвідує Китай, коли це зручно та вигідно обом сторонам. Функціонує також модель «використання, а не володіння», коли науковець–мігрант співпрацює з китайською інституцією, не будучи при цьому формальним її працівником. Китайська політика є прикладом використання вітчизняного інтелектуального потенціалу, який перебуває за межами національних кордонів. Цей підхід розглядає науковців–мігрантів як комунікаційні зв'язки, через які можна залучити інвестиції в вітчизняну науку, а також здійснювати трансфер технологій та ноу–хау, створювати спільні дослідницькі проекти, що в свою чергу сприятиме накопиченню інтелектуального капіталу безпосередньо в країні [10, с. 23].

Збільшення масштабів інтелектуальної міграції сприяє формуванню міжнародних інноваційно–технологічних центрів мігрантів за кордоном – від студентських наукових мереж до асоціацій висококваліфікованих емігрантів. Подібна практика для нас цікава в першу чергу в контексті потенційного застосування цих платформ для збереження зв'язку з інтелектуальною елітою, яка покинула межі України. Наприклад, програма розвитку ООН зробила внесок у вирішення питання «впливу інтелекту» у форматі програми ТОКТЕН, яка функціонує з 1997 року. Ця ініціатива забезпечує можливість повернення на добровільній основі емігрантів–професіоналів до країн походження з метою передачі інноваційних технологій, знань та цінного досвіду. Серед масштабних інтелектуальних мереж мігрантів О.О. Корнієнко в своєму дисертаційному дослідженні виділяє також Колумбійську мережу дослідників та інженерів за кордоном (Red Caldas), Південно–Африканську асоціацію науковців за кордоном, асоціації тайських професіоналів у США, Канаді, Європі та Японії [5, с. 79].

Л. Оппельд вважає, що Україні слід скористатися практикою країн ЄС, яка полягала в створенні спільних науково–дослідних центрів (JRC) для ефективного проведення науково–дослідних та дослідно–конструкторських робіт (НДДКР) та забезпечення конкурентоспроможності європейської наукової продукції на світових ринках. Фінансування роботи таких центрів здійснюється з бюджету Європейської Комісії

за рахунок непрямих та узгоджених механізмів. При цьому Європейський Союз виступає в ролі замовника, контролює виконання НДДКР та представляє інтереси всього співтовариства. Пристосовуючи європейський досвід до українських реалій, науковець стверджує, що одним із варіантів організації центрів досліджень та трансферу технологій в Україні є їхнє створення в межах вищезазначеної програми спільно з представниками української наукової діаспори з країн–членів ЄС. Також в Європі існує Європейське агентство з координації наукових досліджень EUREKA – спільна програма в галузі НДДКР, започаткована з метою вироблення передових напрямів науково–технологічного розвитку, які забезпечують зростання конкурентоспроможності країн–учасниць на світових ринках. Під егідою цієї програми виконуються проекти у сфері інформатики, робототехніки, біотехнології, засобів зв'язку, нових матеріалів, транспорту, охорони довкілля, дослідження морських ресурсів тощо. Нині Україна є повноправним членом програми. Втім, її положення передбачають, що фінансування для кожного науковця–учасника проекту має надаватися його національним урядом. Відтак, кошти для українських учасників хоча б частково мають спрямовуватися до спільного бюджету європейської ініціативи Міністерством освіти і науки України. Ще одним обмежуючим фактором для участі українських науковців в спільних проектах стає наявне в багатьох програмах ЄС положення про те, що 10% витрат на виконання проекту має відшкодувати сам учасник проекту. Саме тому Л. Оппельд підкреслює, що при формуванні національного бюджету, під час розподілу коштів на НДДКР потрібно закласти статтю витрат на участь дослідників у європейських програмах. Це дасть можливість українській науці при незначних фінансових затратах виходити на міжнародний науково–дослідний простір та за рахунок участі у спільних проектах ЄС зробити українську наукомістку продукцію конкурентоспроможною. В результаті підйом авторитету українського наукового сектору та залучення в нього додаткових коштів спричинить зниження рівня еміграційних настроїв серед його співробітників [7].

В епоху інформаційної економіки все більшого значення набуває віртуалізація виробничих процесів, в межах яких робоча сила та інтелектуальні ресурси залучаються на території зарубіжних країн без зміни свого фізичного місцезнаходження через інструменти онлайн–аутсорсингу. Онлайн–аутсорсинг на сьогодні є перспективною альтернативою традиційним формам зайнятості, представляючи собою більш гнучку і швидку систему найму через онлайн–платформи, відкриваючи ширший доступ до високоспеціалізованих працівників, реалізуючи 24–годинний робочий графік, і в цілому, представляючи новий формат конкуренції на глобальному ринку праці [5, с. 79–80].

Таким чином, аналіз поглядів українських науковців на перспективи та напрямки формування державної міграційної стратегії дозволяє виділити кілька необхідних для її успішної реалізації моментів. Зважаючи на посилення глобалізаційних тенденцій в світі держава не може брати на себе функції суворого обмеження міграційних переміщень. Натомість вона повинна звернутися до м'якого регулювання цієї сфери, здійсненого в тому числі опосередкованими

засобами. Фактично, державна міграційна політика, покликана нівелювати негативні наслідки процесів інтелектуальної міграції, має реалізовуватися в трьох вимірах. По перше, в країні повинні створюватися умови для того, щоб зменшити масштаби зовнішньої міграції інтелектуальної еліти та висококваліфікованих фахівців. Це має забезпечуватися масштабними та глибокими реформами в державі, покликаними створити в Україні сприятливе для життя та реалізації професійних амбіцій середовище. В українських реаліях, які характеризуються станом перманентної економічної кризи, мова перш за все йде про покращення соціально-економічної ситуації. Окремою галуззю такої політики має стати підтримка вітчизняного наукового сектору за рахунок збільшення фінансування та оновлення його матеріальних ресурсів. По друге, влада має звернути увагу на підтримку процесів реєміграції фахівців. Для цього пропонується організувати спеціальні грантові програми, спрямовані на заохочення українських фахівців, що мають досвід життя та роботи за кордоном (і це – у випадку роботи за спеціальністю – в свою чергу робить їх надзвичайно цінними кадрами) повертатися на Батьківщину. Втім, підкреслюється необхідність обережної реалізації такої політики, яка не має набувати характеру дискримінації стосовно спеціалістів, які живуть та працюють в Україні. По третє, в умовах розвитку інформаційних технологій та транскордонності наукової діяльності влада має створити умови для заохочення науковців заочно, без особистої присутності на українській території, працювати на благо української держави. Задля цього пропонується звернутися до досвіду Китаю, який в останні роки активно розвиває подібну стратегію, та сприяти інтеграції українського наукового середовища до мережевих структур Європейського Союзу. В комплексі всі ці заходи сприятимуть виключенню явища інтелектуальної міграції зі списку актуальних загроз національній безпеці України.

Список використаних джерел

1. Акімов, Д., 2012. 'Інтелектуальна трудова міграція: наскільки страждає Україна від «утечки мозгов»', *Європейські перспективи*, №2 (1), с.60–63.
2. Алексеева, Т.І., Горбаньова, К.В. 2016. 'Інтелектуальна еміграція з України', *Причорноморські економічні студії*, Вип.11, с.18–21.
3. Вйонек, О., 2013. 'Аспекти інтелектуальної міграції в контексті переходу до економіки знань', *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України: [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; редкол.: В. С. Кравців (відп. ред.)*, Львів, Вип.3 (101). Територіальні міграційні системи: теорія і практика, с.302–308.
4. Грін'ко, І.М., 2015. 'Відповідність міграційної політики України сучасним вимогам та забезпечення її сталого розвитку', *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*, №12, с.37–41.
5. Корнієнко, О.О., 2018. 'Соціально-економічний аспект регіональної асиметрії міграційних процесів: дисертація кандидата економічних наук: 08.00.07', Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Київ, 221 с.
6. Марутян, Р., 'Витік мизків – загроза для національної безпеки', *Matrix Divergent*. [online] Доступно: <http://matrix-info.com/2017/05/28/vytik-mizkiv-zagroza-dlya-natsionalnoyi-bezpeky-i/>
7. Оппель, Л.І., 2013. 'Сучасні тенденції міжнародної інтелектуальної міграції в умовах євроінтеграції', *Ефективна економіка*, №3.
8. Полковниченко, С., Курочка, В., 2016. '«Відплив умів» з України як загроза національній безпеці', *Проблеми і перспективи економіки та управління*, №4 (8), с.16–22.
9. Романенко, Ю., 2015. 'Статистичний аналіз трудової міграції: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.10', *Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана»*, Київ, 219 с.

10. Світяшук, І., Стадний, С. 'Академічна міграція', *Центр дослідження суспільства CEDOS*. [online] Доступно: https://cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/050/original/AcademicMigration_CSR.pdf?1404815631

11. Стрий, Л.А., Семенченко, Е.Е., Мікаелян, М.А., 2017. 'Глобальний бенчмаркінг як метод боротьби з інтелектуальною міграцією в Україні', *Бізнес Інформ*, №5, с.8–13.

References

1. Akimov, D., 2012. 'Intelektual'na trudova migracija: naskil'ky strazhdaje Ukrai'na vid «utechki mozgov» (Intellectual labor migration: how much Ukraine suffers from brain drain)', *Jevropejs'ki perspektivy*, №2 (1), s.60–63.
2. Aleksjejeva, T.I., Gorban'ova, K.V. 2016. 'Intelektual'na emigracija z Ukrai'ny (Intellectual emigration from Ukraine)', *Prychornomors'ki ekonomichni studii*, Vyp.11, s.18–21.
3. Vjoneck, O., 2013. 'Aspekty intelektual'noi' migracii' v konteksti perehodu do ekonomiky znan' (Aspects of intellectual migration in the context of the transition to a knowledge economy)', *Social'no-ekonomichni problemy suchasного periodu Ukrai'ny: [zb. nauk. pr.] / NAN Ukrai'ny. In-t regional'nyh doslidzhen'; redkol.: V. S. Kravciv (vidp. red.)*, L'viv, Vyp.3 (101). Terytorial'ni migracijni systemy: teorija i praktyka, s.302–308.
4. Grin'ko, I.M., 2015. 'Vidpovidnist' migracijnoi' polityky Ukrai'ny suchasnym vymogam ta zabezpechennja i'i' stalogo rozvytku (Compliance of the migration policy of Ukraine with modern requirements and ensuring its sustainable development)', *Ekonomichnyj visnyk Nacional'nogo tehničnogo universytetu Ukrai'ny «Kyj'vs'kyj politehničnyj instytut»*, №12, s.37–41.
5. Kornijenko, O.O., 2018. 'Social'no-ekonomichnyj aspekt regional'noi' asymetrii' migracijnyh procesiv: dysertacija kandydata ekonomichnyh nauk: 08.00.07 (Socio-economic aspect of regional asymmetry of migration processes: thesis for a candidate of economic sciences: 08.00.07)', *Instytut demografii' ta social'nyh doslidzhen' im. M. V. Ptuhy NAN Ukrai'ny*, Kyj'v, 221 s.
6. Marutjan, R., 'Vytik mizkiv – zagroza dlja nacional'noi' bezpeky (Brain drain – a threat to national security)', *Matrix Divergent*. [online] Dostupno: <http://matrix-info.com/2017/05/28/vytik-mizkiv-zagroza-dlya-natsionalnoyi-bezpeky-i/>
7. Opped, L.I., 2013. 'Suchasni tendencii' miznarodnoi' intelektual'noi' migracii' v umovah jevrointegracii' (Contemporary trends of international intellectual migration in the context of European integration)', *Efektivna ekonomika*, №3.
8. Polkovnychenko, S., Kurochka, V., 2016. '«Vidplyv umiv» z Ukrai'ny jak zagroza nacional'nij bezpeci (The «brain drain» from Ukraine as a threat to national security)', *Problemy i perspektivy ekonomiky ta upravlinnja*, №4 (8), s.16–22.
9. Romanenko, I.O., 2015. 'Statystyčnyj analiz trudovoi' migracii': dys. ... kand. ekon. nauk: 08.00.10 (Statistical analysis of labor migration: thesis for a candidate of economic sciences: 08.00.10', *Derzh. VNZ «Kyj'v. nac. ekon. un-t im. Vadyma Get'mana»*, Kyj'v, 219 s.
10. Svitjashuk, I., Stadnyj, S. 'Akademichna migracija (Academic migration)', *Centr doslidzhennja suspil'stva CEDOS*. [online] Dostupno: https://cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/050/original/AcademicMigration_CSR.pdf?1404815631
11. Strij, L.A., Semenchenko, E.E., Mikaeljan, M.A., 2017. 'Global'nyj benchmarking kak metod bor'by s intelektual'noj migraciej v Ukraine (Global benchmarking as a method of combating intellectual migration in Ukraine)', *Biznes Inform*, №5, s.8–13.

Demydenko O. I., PhD student, International Relations and Foreign Policy Department, Faculty of History, Vasyl' Stus Donetsk National University (Ukraine, Vinnytsia), d.a.music.official.channel@gmail.com

State strategy for regulating the processes of intellectual migration: views and recommendations of Ukrainian experts

The article analyzes the areas of planning and implementation of the state migration strategy of Ukraine, which should save our country from the threat of intellectual migration, a process that today undermines its potential for sustainable development. The views of some experts on this problem, including D. Akimov, O. Vionsek, I. Romanenko, I. Hrynko, S. Polkovnichenko, V. Kurochka, T. Alekseyeva, K. Gorbanyova, L. Opped, O. Kornienko, are analyzed in a consistent manner. The impossibility of implementing the concept of active control and limitation of migration processes in Ukraine is emphasized – because in the current time of economic crisis the national intellectual elite has objective reasons to travel abroad

in search of better living conditions and professional activities. The rigid state policy under such circumstances will be ambiguously perceived on the international level, where globalization processes contribute to the strengthening of transborder trends in the development of human civilization. Instead, the need to implement a three-dimensional strategy for solving the migration problem is underlined. It should be based on a comprehensive modernization of the socio-economic environment, an increase of financial support for the key sectors and the use of indirect means of influence on the migration processes by the state. The basis of such strategy is the reform process, designed to improve the economic situation in Ukraine to make the conditions for the work of highly skilled Ukrainian specialists in the Motherland more acceptable. Special attention is placed on the importance of supporting the national scientific sector, which is currently in an abandoned state. In parallel, it is proposed to implement remigration programs for Ukrainian specialists who have already moved abroad, and to create conditions in which emigrants can work for the benefit of their Mother and, while physically being outside its borders. In complex, such strategy, which is based on the approaches and experiences of the leading states of the world, must neutralize the negative consequences of the processes of intellectual migration, while promoting active use of their positive results.

Keywords: Ukraine, intellectual migration, remigration, scientific community, state migration strategy, scientific networks, economic reforms.

* * *

УДК 323.2(477)

Деревінський В. Ф.,
доктор історичних наук, професор, професор
кафедри політичних наук, Київський національний
університет будівництва і архітектури (Україна, Київ),
vasylidr@ukr.net, orcid.org/0000-0001-5967-2328.

ЕНЕРГОНЕЗАЛЕНІСТЬ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Досліджено взаємовплив між енергонебезпечністю держави та консолідацією суспільства. Методологічною основою дослідження послужили конкретно-історичний, порівняльний та історико-аналітичний методи. Встановлено, що ідею енергонебезпечності необхідно покласти в основу консолідаційного процесу формування української національної спільноти.

Ключові слова: енергонебезпечність, енергозбереження, енергоефективність, консолідація, суспільство, національна спільнота.

Для будь-якої держави важливо бути максимально енергонебезпечною, забезпечуючи цим економічні підвалини державного суверенітету, умови сталого розвитку економіки, сприятливі можливості зростання добробуту громадян. Стан енергонебезпечності держави позначається на процесі консолідації суспільства, особливо в тих країнах, які розпочали шлях утвердження самостійності. Важливо це усвідомлювати і належним чином вибудовувати поступ національної спільноти.

Означена в назві статті тема становить значний інтерес і потребує належного осмислення. Питання енергонебезпечності і енергетичної безпеки країни розглядалося в студіях таких дослідників як Є. Магди, Ю. Седяра, Н. Слободян, Я. Турчина, А. Шевцова та ін. Публікувалися ґрунтовні аналітичні доповіді Національного інституту стратегічних досліджень, присвячені загрозам енергетичної безпеки України. Широкою є історіографія питання щодо консолідації суспільства, яке розглядали А. Колодій, О. Майборода, Г. Лицишин, Є. Перегуда та ін. Проте в дослідженнях відсутня належна увага до взаємовпливу між енергонебезпечністю держави та консолідацією суспільства. Відповідно, залишається місце для наукового пошуку та вивчення значення результатів взаємовпливу енергонебезпечності держави і процесу консолідації суспільства. У цій статті зроблена спроба розглянути цю тему. Поставлено завдання осмислити

потенціал взаємовпливу цих факторів на розвиток державотворчих процесів.

Ключове значення для забезпечення економічної суверенності країни відіграє енергетична сфера. Енергоресурси урухомлюють господарський механізм держави, забезпечують безперебійне його функціонування та вдосконалення. Володіння чи доступ до джерел енергоресурсів надає країні серйозні економічні переваги та політичні дивіденди, а також можливість диктувати власні умови у міждержавному спілкуванні. На думку аналітиків, XXI століття буде часом «глобального полювання» за енергоресурсами. Тому уряди багатьох країн і міждержавних об'єднань ретельно розробляють стратегію власного енергозабезпечення та енергонебезпечності.

Для України питання забезпечення енергоресурсами залишається гостроактуальним. З часу відновлення незалежності системна діяльність щодо забезпечення енергонебезпечності країни не здійснювалася. Спроби провести у 1990-х рр. диверсифікацію джерел енергопостачання, впровадити енергозберігаючі практики виявились згорнутими в ході встановлення т.зв. олігархоекономіки. Зрощені з фінанси-промисловими групами владні чиновники збагачувались від доходів енергетичного сектору, перекладаючи борги на державу, а фактично на громадян [6]. Не було сформованої перспективної програми розвитку енергетичного комплексу, ухвалено належних законодавчих документів і урядових постанов спрямованих на посилення енергонебезпечності країни. В результаті процвітав бізнес на суверенітеті, на ситуацію в економіці позначалась залежність від монопольного постачальника енергоресурсів, енергетичний сектор не працював на покращення добробуту громадян, погіршувався стан національної безпеки. Таке обставини не сприяли розвитку економіки та інтеграції суспільства. Сучасна суспільно-політична, соціально-економічна, екологічна ситуація в Україні, в тому числі війна на сході країни, окупація Криму та інших українських територій виявилася результатом нехтування утвердження основ державності.

Такі країни як Україна, що залежать від зовнішніх поставок джерел енергії одним з головних своїх пріоритетів визначають потребу забезпечити свою енергетичну безпеку. Не випадково країни Європейського Союзу, які займають третє місце у світі за використанням енергоресурсів, імпортують 60% енергоресурсів виробляють комплексні програми посилення національної безпеки в напрямку енергонебезпечності. Завдяки впровадженню цих програм країни ЄС намагаються убезпечитися від намагань одного з найбільших постачальників енергоресурсів – Російської Федерації, використовувати нафту і газ як інструменти політичного впливу [3]. В Україні у 2015 р. показник імпорту залежності енергоресурсів становив, з урахуванням постачання ядерного палива, 51,6%, що становить ризик для енергетичної безпеки [2].

Рівень енергонебезпечності країни позначається як на її зовнішньополітичному, так і на внутрішньополітичному становищі. При належному курсі на досягнення максимально можливої енергонебезпечності, посилюється згуртованість суспільства та могутність держави. Досягнення енергонебезпечності сприяє в економічній

сфері: покращити фінансовий добробут громадян і підприємств, конкурентоспроможність національних товарів на внутрішньому і зовнішньому ринках за рахунок зменшення вартості енергоносіїв, а також підштовхуватиме розвиток економіки країни в цілому; в соціальній сфері сприятиме: збільшити зайнятість населення, зменшити протиріччя в сім'ї, суспільстві; в політичній сфері: посилити інститути влади і управління, зменшити конфлікти між владою і громадянами та між центром і регіонами; в екологічній сфері: покращити здоров'я населення та стан навколишнього середовища; в сфері зовнішніх відносин: збільшити авторитет країни, посилити престиж громадянства, усунути або обмежити тиск та втручання у внутрішні справи країни інших держав.

Щоб отримати енергонезалежність Україні необхідно проводити активну зовнішньополітичну діяльність в напрямку усунення зі свого ринку монопольного постачальника енергоресурсів, а саме Російську Федерацію. Залежність від монополіста впродовж усіх років після відновлення незалежності призводила до плати за енергоресурси політичними поступками або за економічно не обґрунтованими цінами. Адже існувала безпрецедентна монополізація всіх без виключення поставок енергоресурсів в Україну з боку Російської Федерації. Так, у 2010 р. саме з Росії постачалося 100% природного газу (у 2005 р. – 72,9%), 76,5% нафти (у 2005 р. – 100%), 80,2% вугілля (у 2005 р. – 89,4%) [5, с. 40].

Уникнути викачки коштів з економіки країни, отримати передбачливих постачальників енергії можливо за рахунок диверсифікації джерел і шляхів надходження енергоресурсів. Не більше 30% від одного постачальника. Необхідно також унеможливити будь-які спроби інших країн взяти під свій контроль важливі українські об'єкти енергетичної інфраструктури. Додасть свою лепту у політичну і економічну конкурентоспроможність держави на міжнародній арені та у зміцнення внутрішньої ситуації в країні ефективне використання свого географічного становища, зокрема у сфері транспортування енергоресурсів за ринковими цінами.

Відстоюючи енергетичні інтереси країни в ході міждержавних відносин важливо вкладати ресурси і у власні джерела отримання енергії як видобувні, так і відновлювальні. Станом на 2015 р. в Україні 28,9% енергії отримували шляхом використання газу, 25,5% – атому, 30,4% – вугілля, 11,6% – нафти і нафтопродуктів, 4% – відновлювальних джерел енергії, 2,3% – біомаси, 0,3% – води, 0,5% – термальної енергії. На сьогодні актуальним є надати особливої уваги розвитку перспективних енергоресурсів майбутнього – відновлювальних джерел енергії. Скажімо, в планах уряду Німеччини відмовитися до 2022 р. від атомних електростанцій, зосередившись на розбудові відновлювальних джерел енергії. Головними серед них вибрали вітроенергетичні. Згідно розробленої стратегії, Німеччина до 2040 р. має отримувати 45% енергії з відновлювальних джерел, а до 2050 р. збільшити показники до 60%. На сьогодні частка атомної енергетики становить 23–25% і близько 25% складають відновлювальні джерела енергії. На думку експертів німецький уряд найбільш революційно підійшов до забезпечення енергонезалежності країни [4, с. 27]. Тим самим урядовці спрямовують зусилля на зменшення залежності від імпорتنих російських

енергоносіїв, утримання ціни на електроенергію, зменшення екологічних викидів тощо.

Проаналізувавши програму «Енергетичної стратегії України на період до 2030 року» від 2006 р., Р. Гімера зазначив, що українські урядовці спрямовують енергетичний сектор в напрямку екстенсивного розвитку [1]. Схожі принципи покладені в основу розробленої наступної енергетичної стратегії до 2035 р., ухваленої Кабінетом Міністрів у 2017 р. На відміну від країн ЄС в стратегії велике значення покладають на зростання атомної енергетики. Хоча в Україні немає підприємств, які виробляють ядерні реактори; в Україні знаходяться незначні поклади (2% світових запасів) низькосортного урану, який залягає на значних глибинах, що потребує високих затрат на видобуток; у світі відсутні технології реального знешкодження відпрацьованого ядерного палива; в енергетичній стратегії не наведено розрахунків, які б показували, що будувати ядерні реактори та інші ядерні об'єкти вигідніше, ніж вкладати ці ж кошти в енергозбереження та енергоефективність [1].

В чинній програмі з енергетичної стратегії також передбачений розвиток відновлювальних джерел енергії. До 2020 р. заплановано збільшити частку відновлювальних джерел до 11% (8% від загальних первинних поставок енергії), а до 2025 р. довести до рівня 25% від загальних первинних поставок енергії.

Заходи з диверсифікації енергоресурсів як отриманих із-за кордону, так і вироблених в державі матимуть більший ефект для енергонезалежності в разі їх поєднання із діями щодо енергозбереження та енергоефективності. Більше того, вплив енергетичної ефективності на енергетичну безпеку є визначальним, що позначається на всіх складових останньої [7, с. 15]. Для цього необхідно розробляти програми зі зменшення енергоемності промислового і житлового секторів.

Перспективну мету здобуття енергонезалежності країни, складовими якої є диверсифікація енергоджерел, енергозбереження та енергоефективність необхідно покласти в основу консолідації національної спільноти для продукування нового суспільства з новими ідеями і цінностями. Важливо, щоб інститути держави і громадянського суспільства розробляли і реалізовували програми популяризації у суспільстві ідеї енергонезалежності для розвитку національної спільноти, сприяли впровадження енергозберігаючих технологій та забезпечували умови для створення відновлювальних джерел енергії. Утвердження енергонезалежності створюватиме умови для покращення рівня життя, рівня комфорту, платоспроможності, добробуту, індексу щастя населення. Усвідомлення необхідності енергонезалежності, подібно як і підтримка власного національного товаровиробника чи утвердження в територіальному просторі країни державної мови, національної культури, історичної пам'яті сприятиме консолідації суспільства. Це сприятиме взаємопідтримці не лише в родинному колі, але й поза його межами. Згуртоване суспільство краще реагуватиме консолідованою позицією на внутрішні і зовнішні виклики національній безпеці [8]. Відповідно, треба популяризувати гасло: енергонезалежна родина, енергонезалежна спільнота, енергонезалежна держава!

Після Революції Гідності та початку російсько-української війни розпочалися заходи щодо досягнення

енергонезалежності, впровадження енергоефективних технологій, зменшення енерговитратності. Проте неповною залишається наявна нормативно-правова база, державна програма сприяння енергоефективності «Теплі кредити» недофінансована, Фонд енергоефективності ще на стадії впровадження. Не спостерігається розуміння з боку представників влади важливості енергонезалежності для консолідації суспільства. Незважаючи на негативні моменти фактор енергонезалежності, енергозбереження виступає чинником інтеграції громадян на місцях, на рівні мешканців будинків чи територіальних громад. Згуртування набирає форм об'єднання в громадські організації, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, місцевих громад тощо. Процес модернізації і консолідації проявляється на мікрорівні. Такі тенденції є важливими для забезпечення суспільної інтеграції на макrorівні цілого суспільства.

Таким чином, ідею енергонезалежності необхідно покласти в основу консолідаційного процесу формування української національної спільноти. Синхронні дії з боку керівництва держави та громадян в напрямку посилення енергонезалежності (себто впровадження диверсифікації енергоджерел, енергозбереження та енергоефективності) сприятимуть покращенні внутрішньодержавного становища (суспільно-політичного, соціально-економічного, екологічного та ін.) та посиленні позицій країни на міждержавній арені. Потрібно наголосити, що важливо продовжити вивчати питання взаємовпливу між енергонезалежністю та консолідацією суспільства для осмислення і вироблення оптимального шляху інтеграції і розвитку національної спільноти.

Список використаних джерел

1. Гімер, РР. 'Загрози енергетичній безпеці України та заходи протидії їм'. [online]. Доступно: http://biomass.kiev.ua/images/news/pdf/letter_gimer.pdf. [Дата звернення 28 вересня 2018].
2. 'Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність»'. [online]. Доступно: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250250456>. [Дата звернення 28 вересня 2018].
3. Есдаулетова, АМ. 'Энергетическая безопасность: Европейский Союз, Россия и Казахстан'. [online]. Доступно: <http://www.politex.info/content/view/475/30/>. [Дата звернення 28 вересня 2018].
4. Костров, В., 2014. 'Енергетична незалежність по-німецьки', *Віче*, 19, с.25–29.
5. Сменковський, АЮ., ред., 2012. 'Загрози енергетичній безпеці України в умовах посилення конкуренції на глобальному та регіональному ринках енергетичних ресурсів: аналіт. доп.', К.: НІСД.
6. Чубик, А. 'Зовнішня енергетична політика України – ретроспективи та перспективи'. [online]. Доступно: <http://prismua.org/external-energy-policy-of-ukraine-retrospective-and-perspectives/>. [Дата звернення 28 вересня 2018].
7. Шевцов, АІ., Земляний, МГ., Баранник, ВО. та ін. 2002. 'Енергетична безпека України: стратегія та механізми забезпечення', Дніпропетровськ: Пороги.
8. Шевцов, АІ., Земляний, МГ. 'Енергетична незалежність. Шляхи та ціна забезпечення'. [online]. Доступно: <http://www.db.niss.gov.ua/docs/energy/54.htm>. [Дата звернення 28 вересня 2018].

References

1. Gimler, RR. 'Zagrozy energetychnii bezpetsi Ukrainy ta zakhody protydii im (Threats to Ukraine's energy security and measures to counteract them)'. [online]. Dostupno: http://biomass.kiev.ua/images/news/pdf/letter_gimer.pdf. [Data zvernennia 28 veresnia 2018].
2. 'Energetychna strategiiia Ukrainy na period do 2035 roku «Bezpeka, energoefektivnist, konkurentnospromozhnist» (Energy Strategy of Ukraine for the period up to 2035 «Safety, Energy Efficiency, Competitiveness»'. [online]. Dostupno: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250250456>. [Data zvernennia 28 veresnia 2018].

3. Esdauletoy, AM. 'Energeticheskaia bezopasnost: Evropeiskii Soiuz, Rossia, Kazakhstan (Energy security: the European Union, Russia and Kazakhstan)'. [online]. Dostupno: <http://www.politex.info/content/view/475/30/>. [Data zvernennia 28 veresnia 2018].

4. Kostrov, V., 2014. 'Energetychna nezalezhnist po-nimetsky (Energy independence in German)', *Viche*, 19, s.25–29.

5. Smenkovskiy, AYU. red., 2012. 'Zagrozy energetychnii bezpetsi Ukrainy v umovakh posylenia konkurencii na globalnomu ta regionalnomu rynkakh energetychnykh resursiv: analit. dop. (Threats to Ukraine's energy security in the context of increasing competition in the global and regional markets for energy resources: analyst. report)', K.: NISD.

6. Chubyk, A. 'Zovnishnia energetychna polityka Ukrainy – retroperspektyvy ta perspektyvy (Ukraine's foreign energy policy – retrospectives and perspectives)'. [online]. Dostupno: <http://prismua.org/external-energy-policy-of-ukraine-retrospective-and-perspectives/>. [Data zvernennia 28 veresnia 2018].

7. Shevtsov, AI., Zemlianyi, MG., Barannik, VO. ta in. 2002. 'Energetychna bezpeka Ukrainy: strategiia ta mekhanizmy zabezpechenia (Ukraine's energy security: strategy and mechanisms of provision)', Dnipropetrodsk: Porogy.

8. Shevtsov, AI., Zemlianyi, MG. 'Energetychna nezalezhnist. Shliakhy ta tsina zabezpechenia (Energy independence. Ways and security price)'. [online]. Dostupno: <http://www.db.niss.gov.ua/docs/energy/54.htm>. [Data zvernennia 28 veresnia 2018].

Derevinsky V. F., Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Political Sciences, Kyiv National University of Construction and Architecture (Ukraine, Kyiv), vasyldr@ukr.net, orcid.org/0000-0001-5967-2328.

Energy independence of the state in the context of consolidation of society

The article examines the interplay between the energy independence of the state and the consolidation of society. The methodological basis of study served a concrete historical, comparative, historical and analytical methods. It is established that the idea of energy independence should be the basis for the consolidation process of the formation of the Ukrainian national community.

Keywords: energy independence, energy saving, energy efficiency, consolidation, society, national community.

* * *

УДК 316.334.3:32

Ігнатко В.,

кандидат юридичних наук, здобувач, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), zhzhkot@gmail.com

Ядро європейських цінностей: ДЕМОКРАТІЯ І СВОБОДА

Серед системи цінностей, сформованих народами європейської спільноти, на особливу увагу заслуговує цінність демократії й дотримання прав людини, яку цілком справедливо називають ядром європейських цінностей. З огляду на багатозначність виявив демократії сучасні дослідники демократичні цінності зазвичай не відносять до переліку загальнолюдських цінностей, проте одногослоно визнають, що вони ґрунтуються на пріоритеті загальнолюдських цінностей – моральних і правових, орієнтують нас на відродження рівноправних стосунків, гуманізму, духовності, підприємливості тощо). Розбудовуючи незалежну державу, Україна йде європейським шляхом, тому освоєння цінностей демократії і свободи є для неї завданням надзвичайної ваги і значення.

Ключові слова: людина, культура, демократія, свобода.

Демократія як політичний процес та світогляд мають ціннісне навантаження і постають ознакою «людського виміру». Демократія будучи політичним світоглядом постає відображенням у свідомості громадян самого її змісту, насамперед ідей свободи та рівності прав. Ідея демократії передбачає активізацію кожної окремої людини, відстоювання її прав на самореалізацію в

культурній, духовній та соціальній сферах, контроль народу над органами влади, дотримання прав людини.

Демократичні цінності сформувалися в епоху Просвітництва і були політично заявлені ще під час Великої Французької революції 1789 р. «Свобода» (*Liberte'*), «Рівність» (*Egalite'*), та «Братерство» (*Fratarnite'*) стали провідними гаслами і цінностями тієї Французької революції. Певно, що сьогодні замість «братерства» скоріше стверджується «солідарність». Проте шлях від проголошення даних гасел до їх реалізації в політичній практиці, був звивистий і доволі протяжний [1, с. 4].

Впродовж XIX та XX ст. права і свободи людини поступово втілювались в конституціях європейських країн, в системі поділу законодавчої, судової та виконавчої влади, в таких демократичних інститутах як свобода слова, організацій, вільних, таємних та прозорих виборів до органів влади, створення незалежного від тиску виконавчої або законодавчої влади судочинства, надання прав опозиції в парламенті, забезпечення свободи слова в ЗМІ тощо. Саме політичні права заклали необхідну основу представницької демократії і забезпечили можливість громадян держави через свої об'єднання і своїх вільно обраних представників реалізовувати економічні інтереси і політичні цілі й переконання, а також контролювати ухвалення політичних рішень [2, с. 14]. Таким чином, відбувалась інституалізація демократичних цінностей, яка означала створення правових механізмів реалізації цінностей, а також установ, насамперед – органів влади, відповідальних за реалізацію та дотримання прав і свобод людини.

Утвердження демократичних цінностей в державах Західної Європи та Північної Америки набуло особливої ваги та актуального звучання у період після Другої світової війни, в 1960–ті та наступні десятиліття. Вони були спричинені як викликами внутрішнього розвитку, так і проблематикою, що виходила із міжнародних відносин. Це були етапи, що пов'язувалися з повоевними пошуками мирних альтернатив розвитку, з загостренням блокового протистояння, з широким студентським протестним рухом, а також з посиленням ініціатив по збереженню навколишнього середовища тощо. За цей повоєвний період до числа найбільших досягнень, якими пишаються держави усталеної демократії, сьогодні належать: особиста свобода громадян, свобода думки, рівність громадян перед законом, ідеологічний плюралізм, структуроване громадянське суспільство, пропорційне оподаткування всіх громадян, чітка у'язка держави з конституцією та розвинуте громадянське суспільство [1, с. 4].

Саме в цей період «тріумфу демократії» було започатковано розробку проблематики демократії у її соціально-ціннісному значенні, що передусім пов'язують з роботами німецького дослідника Ю. Хабермас «Теорія комунікативної дії» та «Мораль і комунікація». Ціннісні аспекти демократії розвинули інші представники західної політичної науки. Для Дж. Шумпетера демократія – це метод інституційного узгодження інтересів при прийнятті рішень для загального блага. На думку Ж. Бурдо, демократія нині – це і філософія, і спосіб життя, і релігія, а потім як похідне від них – форма правління. За баченням відомого італійського конституціоналіста Дж. Мараніні, демократія – кінцева мета, вища цінність будь-якої влади [цит. за 1, с. 63].

У межах ціннісної теорії демократії виокремлюють власну або внутрішню, соціальну, інструментальну та творчу цінність демократії.

Внутрішня цінність демократії полягає передусім у тому, що з точки зору загальної парадигми людського розвитку, більшість людей вважаються активними учасниками, а не як пасивними пацієнтами закладу соціального забезпечення. Демократичний розвиток надає можливість людям допомогти собі самим і впливати на світ у цілому. Участь у виробленні правил, за якими мають діяти інституції, що керують людськими життями, це внутрішній компонент людської гідності. Тому демократична практика має цінність сама по собі, незалежно від досягнутого результату [2, с. 130].

Власна цінність демократії виявляється також в її здатності легітимізувати публічну владу, адже «демократія вимагає від людей, що прагнуть влади, пошуку легітимізації у народу, яка отримується шляхом регулярних виборів, а між виборами – за рахунок відкритості політиків для критики, розслідувань і оцінок» [3, с. 216]. Усі соціальні групи населення за допомогою виборів мають рівні шанси впливати на реалізацію державної політики. Сьогоднішнє розуміння демократії виходить із того, що нікого не може бути усунуто від володіння політичними правами із міркувань статі, віросповідання, проголошуваних поглядів, раси, майнового або освітнього цензу, інших якостей, властивостей, рис, які в минулому позбавляли громадянських прав певні групи осіб або соціальні сукупності [4, с. 50].

Соціальна цінність демократії розкривається через її соціальне призначення, а саме – служіння користі особи, суспільства та держави. Ця демократія прагне встановити відповідність між формально проголошеними і реально діючими принципами свободи, рівності, справедливості, а також їх ідеологічне реальне втілення в особисте, суспільне, державне життя [5, с. 91]. Українська дослідниця А. Колодій стверджує, що на державному рівні демократія прагне поєднати державні та суспільні засади у систему демократії як форми держави. Ця форма держави має створювати атмосферу гармонії інтересів особи та держави, консенсусу і компромісу між усіма суб'єктами політики. Суспільство має усвідомити переваги соціального партнерства і солідарності.

Інструментальна цінність демократії визначається через її функціональне призначення – «служити інструментом у руках людини для вирішення суспільних і державних справ» [6, с. 91] та вказує на цінність демократичних процедур. Вона забезпечується перш за все сукупністю формальних правил і інститутів, за допомогою яких виявляються цінності, з приводу яких у суспільстві існує консенсус, відбувається визнання їх важливості шляхом публічної дискусії. Роль демократичної практики виявляється серед іншого у виборі засобів, що використовуються для досягнення обраних пріоритетів [4, с. 129–130].

Демократія як інструмент має брати участь у формуванні органів держави та органів місцевого самоврядування, прагнучи стати таким засобом, за допомогою якого особа реалізовує своє невід'ємне право бути єдиним джерелом влади. На міжособистісному рівні це виражається у праві самоорганізовуватися в політичні партії, профспілки та рухи, а держава, що уособлює

демократію, має захищати суспільство та здійснювати контроль за діяльністю обраних органів влади та інших суб'єктів політичної системи суспільства [7, с. 92]. Інструментальна цінність демократії знаходить, зокрема, прояв у концепції належного врядування, яка націлена на покращення процедурного становища людини у відносинах з адміністрацією шляхом сприяння прийняттю правил, які забезпечували б справедливість у відносинах між громадянином і адміністративними органами [4, с. 130].

Творча або конструктивна цінність демократії полягає у тому, що вона відіграє творчу роль у формуванні цінностей, що визнаються суспільством, формуючи певні стандарти і правила поведінки, які поступово мають увійти до суспільної практики. Так, наприклад, суспільство гуртується навколо цінностей толерантності або соціальної рівності [там же, с. 132]. Демократичні цінності з'являються в суспільстві не тільки шляхом його закономірного розвитку завдяки багаторазовому повторенню певної моделі поведінки, а й шляхом усвідомленого прагнення до втілення в життя ідеалу демократії. Адже не існує жодного неминучого історичного процесу, який гарантує повільне, але неухильне просування в бік демократії, дедалі повнішої та ефективнішої [8, с. 25–26].

Висвітлюючи проблематику цінності демократії та прав людини, доцільним буде звернення уваги на те, що у низці конституцій західних країн у повоєнний період були доволі чітко сформульовані основні права і свободи громадян, засади плюралістичної демократії. Окрім того, права і свободи громадян стали об'єктом уваги міжнародного права та міждержавних об'єднань. Однією із перших європейських новостворених інституцій, яка стала займатися проблемами утвердження прав людини, питаннями зміцнення миру та співпраці держав була Рада Європи, що заснована 1949 р. Первісно Рада Європи складалася із десяти країн–членів, а нині до її складу належать 47 держав континенту. Європейська конвенція про захист прав людини, до якої приєдналися усі 47 держав–членів, є міжнародною гарантією захисту основних прав та свобод. Кожен громадянин, який живе в одній з країн–членів Ради Європи, спираючись на цю Конвенцію, може звернутися до Європейського суду з прав людини, якщо його подання не було взяте до уваги в національній правовій системі [7, с. 64].

Демократичні принципи сповідує й керується ними у політичній практиці Європейський Союз. Так, у Маастрихтському Договорі 1992 р. про його створення чітко зафіксовано наступне: «Союз базується на засадах свободи та демократії, поваги до прав людини та основних свобод, а також до верховенства права; ці засади спільно поділяють усі держави–члени» [9].

Існує думка, що не релігійні погляди і не ідеологічні переконання стали спільними цінностями для європейців, а саме фундаментальні права і свободи кожного індивіда. Тобто якщо протягом XIX – початку XX ст. відбувалась інституціоналізація демократичних цінностей, тобто їх перетворення на правові норми, то з другої половини XX ст. спостерігаємо зворотній процес – перетворення правових норм на цінності, але вже для іншого покоління. Коли правові норми перетворюються на цінності, це означає, що людина вчиняє не за примусом, а за внутрішнім обов'язком. В цьому випадку, як зазначав відомий німецький філософ

І. Кант, зовнішній примус перетворюється на внутрішній обов'язок, а право – на мораль.

Перетворення правових норм на цінності означає, що виконання цих норм стає життєвою орієнтацією людини, яка в своїй діяльності не обходить закон, а бориться за його виконання, виступає за те, щоб всі громадяни, незалежно від їх статусу і майнового стану, виконували закони. Європейець не дає хабара чиновнику задля реалізації своїх прав, а борється за законне їх забезпечення і звертається до суду у випадку невиконання обов'язків з боку посадових осіб [2, с. 6].

Дійсно важливішим чинником формування та розвитку демократії у всіх державах Західної, а тепер вже й Центрально–Східної Європи, є неухильне дотримання законів, процедур і, взагалі демократичних засад та цінностей всіма державними і владними органами, політичними партіями, широким спектром структур громадянського суспільства. Можна навести різні приклади беззаперечного дотримання вимог закону, конституційних засад як з боку влади і її носіїв, так і політичних партій, інституцій громадянського суспільства. Як наслідок в країнах розвинутої демократії значно ефективніше діє вся правова система, а порушення прав людини не носять системного характеру [10, с. 66].

На жаль, в нашому суспільстві права і свободи кожного громадянина та рівність всіх перед законом ще не стали цінністю для всіх людей, а особливо, для можновладців. Формування культури демократичного мислення і дії є завданням соціального значення. Розпочинати треба з родини і школи. Далі в дію вступають держава і громадянське суспільство. Людина має мислити демократичним чином і тоді її дія буде спрямована у напрямі свободи.

Список використаних джерел

1. Кудряченко, А., 2015. 'Зasadnychi cinnosti demokratii ta i'x vplyv na rozbudovu gromadians'kogo suspil'stva v kraïnah Evropy', *Viche*, №2, с.3–7.
2. 'Цінності об'єднаної Європи', 2013, *Автор огляду Амельченко Н. А. – Лабораторія законодавчих ініціатив*. [online] Доступно: http://parlament.org.ua/upload/docs/European_Values.pdf
3. Sen, A., 1999. 'Democracy as a Universal Value', *Journal of Democracy*, Vol.10, №3, p.3–17.
4. Косинов, С., 2013. 'Демократичні засади та цінності в організації публічної влади', *Вісник Національної академії правових наук України*, №3 (74), с.128–134.
5. Крауч, К., 2012. 'Странная не–смерть неолібєрализма', М.: *Изд. дом «Дело» РАНХиГС*, 272 с.
6. Внук–Липинський, Э., 2012. 'Социология публичной жизни', *пер. с польск. Е. Г. Генделя*, М.: *Мысль*, 536 с.
7. Палас, Н., 2013. 'Демократія як політична цінність та її становлення в українському суспільстві', *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, Вип.25, с.91–95.
8. 'Глобальне відродження демократії', 2004, *за ред. Ларрі Даймонда і Марка Ф. Платнера*, Львів: «Ахілл», 278 с.
9. Латигіна, НА., 2010. 'Демократія: сутність, механізми здійснення та сучасні світові тенденції розвитку: автореф. дис. ... д–ра політ. наук: 23.00.02', *Ін–т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України*, К., 35 с.
10. Кудряченко, АІ., 2012. 'Європейські цінності та їх вплив на розбудову країн молоді демократії', *Науковий вісник Дипломатичної академії України*, Вип.19, с.62–68.
11. 'Договір про Європейський Союз (Маастрихт, 7 лютого 1992 года)', *Текст с изменениями и дополнениями от 13 декабря 2007 года*. [online] Доступно: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_029

References

1. Kudrjachenko, A., 2015. 'Zasadnychi cinnosti demokratii' ta i'x vplyv na rozbudovu gromadians'kogo suspil'stva v kraïnah

Jevropy (The fundamental values of democracy and their impact on the development of civil society in Europe)', *Viche*, №2, s.3–7.

2. 'Cinnosti ob'jednanoi' Jevropy (Values of the united Europe)', 2013, *Avtor ogljadu Amel'chenko N. A. – Laboratorija zakonodavchyyh iniciatyv.* [online] Dostupno: http://parlament.org.ua/upload/docs/European_Values.pdf

3. Sen, A., 1999. 'Democracy as a Universal Value', *Journal of Democracy*, Vol.10, №3, p.3–17.

4. Kosynov, S., 2013. 'Demokratychni zasady ta cinnosti v organizaciji' publichnoi' vlady (Democratic principles and values in the organization of public authority)', *Visnyk Nacional'noi' akademii' pravovykh nauk Ukrainy*, №3 (74), s.128–134.

5. Krauch, K., 2012. 'Strannaja ne-smert' neoliberalizma (Strange non – death of neoliberalism)', *M.: Izd. dom «Delo» RANHiGS*, 272 s.

6. Vnuk-Lipin'skij, Je., 2012. 'Sociologija publichnoj zhizni (Sociology of public life)', *per. s pol'sk. E. G. Gendelja, M.: Mysl'*, 536 s.

7. Palas, N., 2013. 'Demokratija jak politychna cinnist' ta i'i' stanovlennja v ukrai'ns'komu suspil'stvi (Democracy as a political value and its formation in the Ukrainian society)', *Ukrai'ns'ka nacional'na ideja: realii' ta perspektyvy rozvytku*, Vyp.25, s.91–95.

8. 'Global'ne vidrodzhennja demokracji' (Global revival of democracy)', 2004, *za red. Larri Dajmonda i Marka F. Platnera, L'viv: «Ahilb»*, 278 s.

9. Latygina, NA., 2010. 'Demokratija: sutnist', mehanizmy zdjysnennja ta suchasni svitovi tendencii' rozvytku: avtoref. dys. ... d-ra polit. nauk: 23.00.02 (Democracy: the essence, mechanisms of implementation and modern world trends of development: author's abstract. dis ... doctor is political sciences: 23.00.02)', *In-i polit. i etnonac. doslidzh. im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, K., 35 s.

10. Kudrjachenko, AI., 2012. 'Jevropejs'ki cinnosti ta i'h vplyv na rozbudovu kraji'n molodoi' demokracji' (European values and their impact on the development of young democracies)', *Naukovyj visnyk Dyplomatychnoi' akademii' Ukrainy*, Vyp.19, s.62–68.

11. 'Dogovor pro Jevropejs'kyj Sojuz (Maastryht, 7 fevralja 1992 goda) (Treaty on European Union (Maastricht, February 7, 1992))', *Tekst s uzmenenyjamy u dopolnenyjamy ot 13 dekabrya 2007 goda.* [online] Dostupno: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_029

Ignatko V., Candidate of Law, Applicant, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), zhizhko@gmail.com

The core of European values: democracy and freedom

Among the value systems formed by the natives of the European community, the value of democracy and respect for human rights, which is fairly called the core of European values, deserves special attention. Given the ambiguity of democracy found by modern scholars, democratic values are usually not included in the list of universal values, but they are unanimously acknowledged that they are based on the priority of universal values – moral and legal – that orient us towards the revival of equal relationships (humanism, spirituality, entrepreneurship, etc.). By building an independent state, Ukraine is on a European path, therefore, the development of the values of democracy and freedom is a task of its utmost importance and importance.

Keywords: man, culture, democracy, freedom.

* * *

УДК 316.334.3:32

Клюенко Е. О.,

кандидат соціологічних наук, доцент
кафедри філософії та політології Факультету
історії і права, Центральноукраїнський державний
педагогічний університет ім. В. Винниченка
(Україна, Кропивницький), eduard.socio@gmail.com

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ І ДЕМОКРАТІЯ: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ХАРАКТЕРУ

Проаналізовано розуміння політичної участі в головних теоретичних парадигмах соціології ХХ ст. і показано, що роль політичної участі для демократії ХХ ст. так і залишилася не визначеною і витлумачується суперечливо. Тим часом в добу постсучасності політична участь як і сама демократія зазнають значних постмодерних трансформацій, які носять не регіональний, а міжнародний, глобальний характер. В статті здійснено

аналіз основних проблем розвитку демократії і політичної участі кін. ХХ – поч. ХХІ ст. Підкреслюється неоднозначний характер найновітніших змін для демократичного розвитку. Зміни можна розглядати як тривожні модифікації самої демократії та політичної участі.

Ключові слова: політична участь, демократія, постмодерні.

Актуальність та мета аналізу. На початку 1990–х років політична участь як важливий показник стану демократії разом із самою демократією значною мірою змінюють свої класичні риси і зазнають значних трансформацій міжнародного характеру. Зокрема, в соціальних і політичних науках відбувається глибоке переосмислення і критичний аналіз стану демократії та такого її «ортодоксального» показника як політична участь. Значні і неоднозначні зміни, що відбуваються в країнах розвиненої демократії викликають серйозне занепокоєння як у політиків, громадськості так і інтерес у науковців щодо їх пояснення. Не дивлячись начебто на значну кількість літератури з цих питань абсолютна більшість джерел стосується аналізу розвитку демократії «класичного типу», або взірця кінця ХІХ – кінця ХХ століття. Ці висновки часто некоректно застосовуються для аналізу і пояснення політичних процесів взірця 2018 року. А самі концепції значною мірою більше не відображають реальний порядок речей, що постійно змінюється. Тому *метою* представленої розвідки є аналіз новітніх або постсучасних тенденцій змін демократії в міжнародному контексті.

Аналіз досліджень і публікацій. Починаючи з середини ХХ ст. в західній соціології почали активно досліджуватися «підводні камені» розвитку демократії. Одним із потужних поштовхів до цього була парадоксальна підтримка фашизму громадянами західних демократій, фашизація масової свідомості. Значний внесок у виокремлення та тлумаченні проблем демократії та політичної участі був здійснений Г. Маркузе (концепція «одновимірної людини»), Т. Адорно (концепція авторитарної особистості). Варто відзначити дослідження П. Сорокіним міфів західної демократії, Ч. Р. Мілсом політичної апатії та відчуженості громадян в сталих демократіях («щасливих роботів»), Ю. Габермасом спотворених комунікацій, що заплутують «демократичну публіку», Й. Шумпетером – міфа про реалізацію в демократіях «волі народу». Постсучасні проблеми демократії та політичної участі аналізуються в працях Ж. Бодріяра (концепція симулякрів, поняття «мовчазна більшість», «віртуальність»), П. Бурдьйо (концепція легітимного символічного насилля), З. Баумана (ідея перетворення громадянина на індивіда і корозія громадянськості, занепад поняття «спільного блага»), М. Кастельса (зміст трансформацій політичної інформації в інтернеті), А. Барта та Я. Зодерквіста (концепція «плюрархічного соціуму») та інші.

1. Політична участь: загроза, ілюзія чи основа демократії? Загрози для західної моделі сталої демократії активно почали артикулюватися соціологами у 1970–х роках. Саме відома доповідь міжнародної групи соціологів «Криза демократії», підготовлена у 1975–му році для Трьохсторонньої комісії, дала новий поштовх для наукових студій по проблемі. У доповіді соціологи торкнулися і процесу розширення та активізації політичної участі як однієї із загроз для стабільності демократії. Зазначалося, що цей процес становить загрозу стабільності самій державі з боку егалітарних

тисків, які є проявом громадянської безвідповідальності (civic irresponsibility). Адже для суспільства в умовах розвитку демократії соціальна непогора стає моральною нормою [22, с. 74–75]. Цікаво, що у той же період, в межах соціології постмодернізму обґрунтовувалася протилежна думка – загрозою вважалося як раз зменшення політичної участі та зростання політичної апатії «мовчазної більшості» [10, с. 51–54]. Отже, одні й ті ж самі кількісні показники політичної участі по різному інтерпретувалися в різних соціологічних концепціях.

У західній теоретичній соціології ХХ ст. місце і роль політичної участі в соціально-політичних процесах витлумачують вкрай неоднозначно. Аналіз дозволяє наявні теоретичні напрями в соціології об'єднати у дві групи залежно від оцінки значення політичної участі. До першої групи можна віднести теорії, в яких політичну участь наділяють вагомим конструктивним впливом на стан суспільства («*конструктивний*» підхід), а до другої – ті, що розглядають політичну участь як елемент соціально-політичної бутафорії, наголошуючи розрив між передбачуваною значимістю й практично нульовою реальною роллю політичної участі в суспільстві («*критичний*» підхід).

Примітно, що до *першої групи* належать теорії, які є теоретичними опонентами: структурний функціоналізм і теорія конфлікту. Обидві теорії, хоча й із різних позицій, обґрунтовують конструктивну важливість феномена політичної участі в соціально-політичному житті. Функціоналізм визначає політичну участь як один із способів підтримки гомеостазису, рівноваги соціальної системи, як найважливіший елемент її політичної підсистеми, за допомогою якого долається відчуженість широких верств населення від впливу на політику та прийняття рішень. Політика, на думку Т. Парсонса, – це одна із чотирьох підсистем соціальної системи, функція якої – цілеорієнтація, а політична участь – один із елементів цієї підсистеми, що забезпечує заняття політичними видами діяльності для реалізації цієї функції (спонукає громадян працювати заради цієї мети) [23]. Для Р. Мертона політична участь – це один із механізмів «політичної машини» [15, с. 451–461]. За допомогою цього механізму, зазначає С. Ліпсет, забезпечується демократія, «пов'язана із наданням максимально широкого доступу до структури прийняття рішень для різноманітних груп» [13, с. 213]. Саме політична участь, конкретизує Б. Барбер, є потужним важелем, щоб «врівноважувати вплив вищих соціальних класів, а іноді й брати над ними гору» [3, с. 237]. Таким чином, головна функція політичної участі – забезпечення соціальної стабільності (рівноваги) шляхом реалізації політичної демократії. Іншу, але не менш конструктивну роль, політична участь отримала у межах конфліктологічної парадигми, де цей феномен вважається одним із джерел розвитку. У конфліктологів політична участь – один із виявів суперництва, боротьби, конфліктності як загальних характеристик соціуму [11]. У західних демократіях політична участь – це різновид інституціоналізованого конфлікту в політиці, і, як наголошує Л. Козер, вона є своєрідною «віддушиною», «способом каналізації соціального невдоволення і негативних емоцій» [21], що слугує збереженню соціальної структури й удосконаленню суспільства (позитивна функція). Політична участь – це регульовані

та контрольовані конструктивні політичні конфлікти, на відміну від деструктивних конфліктів, характерних для недемократичних суспільств (стихійних соціальних вибухів). Згідно із Р. Дарендорфом, політична участь за умов демократії – це «впорядковані форми дискусій між класами», що заступили місце колишніх форм відкритої боротьби, а власне демократія – це спосіб «правління через конфлікти», через збільшення «шансів участі» в управлінні [17, с. 163]. Західне суспільство, таким чином, «застраховане» від деструктивних конфліктів, воно саморозвивається на засадах широкої участі населення в політичному житті, в ухваленні найважливіших політичних рішень, у впливі на політику.

Друга група теорій оцінює місце і роль політичної участі в сучасному суспільстві критично ба навіть вкрай скептично. Найпоспідовніше цей підхід подано в інтеграціонізмі П. Сорокіна, неомарксизмі (представники Франкфуртської школи), лівоадикальній соціології. Місце політичної участі в цих теоріях – це місце екзотичного демократичного додатку до реальної влади правлячої еліти. Роль політичної участі у впливі на політику – ефемерна й театральна, тобто, власне кажучи, жодного впливу має на еліту не існує. Такого висновку доходить Г. Маркузе [14, с. 146–165]. Справжня функція політичної участі – створювати видимість демократії та влади більшості. Участь у політиці – вияв рекламного духу демократії, «демократичні хитрощі», які не можна вважати за правління більшості: «Вільний громадянин має в політиці «нульове значення»... Влада править від його імені й за рахунок його авторитету», – констатує П. Сорокін [18, с. 343]. Показником цього у західних демократіях, зазначає Ч. Р. Мілс, є поширена політична апатія й індіферентність «бездіяльних чужинців у політиці», «happy robots» [24, с. 97–104]. Причини такої апатії, вважає Т. Адорно, в низькому інтересі до політики, позаяк політика для західної людини нудна як дозвілля (на відміну від спорту, мистецтва тощо) і нерезультативна як діяльність (на відміну від роботи, творчості), що зумовлює нерозвиненість політичної компетентності: невизначеність і плутанину в політичних судженнях, що більше відповідає авторитарним і недемократичним режимам. У західних демократіях, наголошує Т. Адорно, існує дисбаланс, розрив між низькою політичною компетентністю та «хвилюю політичних новин, які накривають населення» і передбачають наявність такої компетентності [1, с. 166–171].

Окреслені проблеми пов'язані, на переконання Ю. Габермаса, зі сферою комунікацій і прийняття рішень, яка утвердилася в суспільстві й так усе спотворює, що переважній частині населення майже нічого не відомо стосовно реального поділу влади, контролю та політичних рішень. Наявні політичні комунікації «хибні», вони дають можливість діяти «повз голову» публіки: «демократичні» структури, діставши від громадськості легітимність на репрезентацію її інтересів, починають діяти, виходячи із власних цілей, уникають контролю публіки, деформуючи комунікацію шляхом спотворення, маніпулювання й приховування інформації. Це доволі часто вможливило подання громадськості важливих політичних рішень як доконаний факт, що відбувся без її участі, проте від її імені й за її волю [19].

Більше того, на думку І. Шумпетера, власне воля народу, що виражається в політичній участі, – це

продукт, а не рушійна сила політичного процесу, бо вона не істинна, а «спланована», сформована політиками через комунікації: «...факт лишається фактом, що люди не ставлять і не розв'язують жодних питань, а навпаки, питання, що вирішують їхні долі, зазвичай ставлять і розв'язують інші» [20, с. 329].

2. Міжнародні проблеми демократії в пост-сучасності. Аналіз авторитетних досліджень свідчить, що проблеми демократії набувають глобального, міжнародного характеру в добу постсучасності (постмодерну). Отже, можна виділити наступні сім найактуальніших проблем.

1. «Демократія дедалі більше не завжди спрацьовує». У згадуваній вище доповіді соціологів «Криза демократії» розглядалося питання про те, що важливі рішення для суспільства вкрай ризиковано приймати виключно через волю більшості, тобто демократичним шляхом. Демократія – це не мета «для себе», а інструмент. Є й інші інструменти, наприклад, експертні рішення, досвід, які будуть справді обґрунтованими на відміну від «волі народу», яка часто помиляється через емоційність і некомпетентність. До речі, тут ілюстрацією може бути ставлення до смертної кари, відміна якої, як свідчать експерти, не вплинула на рівень важких злочинів, а в США, наприклад, де є смертна кара, навпаки, спостерігався найвищий рівень злочинності серед західних демократій. Натомість громадська думка («воля народу») часто реагує емоційно: хто забрав чуже життя, має за це поплатитися своїм.

2. «Технологізація» політичного процесу. Політичний процес значною мірою залишив засідання партійних та урядових комітетів, міжфракційні перемовини, партійні мітинги і тому подібні атрибути класичної демократії, які зберігаються номінально. Сьогоднішня публічна політика створюється не політиками, а політтехнологами в зовсім інших локаціях – PR-агенціях, телестудіях, концертних площадках. Тобто, «природний» політичний процес, що складав алгоритм демократії, перетворився на технологічний продукт. Публічну політику творять вже не політики, а технологи, поступово перетворюючи її з серйозної і складної справи на легке розважальне шоу [8, с. 104–105]. Користуючись термінологією З. Баумана політика перестала бути «твердою», а стала «легкою» чи «текучою» («liquid»).

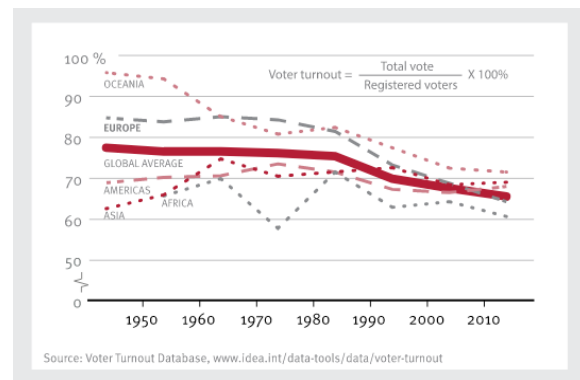
3. Віртуалізація політики. Це прямий результат застосування політтехнологій. Політична боротьба тепер – це вже не боротьба політплатформ, політцінностей чи ідеологій, які номінально ще присутні, як необхідна «протокольна» частина. Політична боротьба перетворюється на боротьбу створених віртуальних образів політичних акторів (медійних, телевізійних, відео-ігрових) [6, с. 67–68, 86–89]. Це боротьба політичних іміджів, які створюють рейтинг. Опонентами в цій боротьбі є не політики та їхні суто політичні команди. Боротьба йде між креативністю найнятих іміджмейкерів, красномовністю прес-секретарів, рівнем популярності залучених «зірок» шоу-бізнеса. На найнижчому шаблі, ця боротьба точиться між готовими віртуальними продуктами – салоганами, логотипами, МЕМами, спецефектами тощо. Йде боротьба політичних (ідеологічних, партійних) брендів. Власне виборча кампанія перетворюється з політичної в строгому розумінні слова на рекламу. Відтак зрозуміло,

чому ключові функції ведення кампанії передаються із рук професійних політиків в руки професіоналів маркетингової та PR індустрії. По суті, публічна політика фактично замінена технологіями. Дослідник соціології постмодернізму С. Леш зазначає, що Добі Постмодерну загалом як раз і властиві «популізм і зорієнтованість на імідж» [12, с. 30].

4. Загальне зростання недовіри до політичного класу і до репрезентації політиками своїх виборців. У кожного народу є своя версія медіа-міфу про те, що всі політики – це група корумпованих ділків, як влаштовують своє благополуччя за рахунок платників податків. Недовіра до політиків поступово стала аксіомою суспільної свідомості настільки, що ніхто і не подумає стверджувати зворотне – що політики це високоморальні люди, які докладають всіх зусиль для відстоювання інтересів виборців і не мають з цього ніякого персонального зиску (збагачення). Однак, як підкреслюють О. Барт та Я. Зодерквіст, «...криза демократії не пов'язана безпосередньо з загальною втратою довіри до політиків та діяльності політиків як такої, швидше вона супроводжується все більшою стурбованістю з приводу їхньої зростаючої безпорадності. Мовчазний протест все більшого числа громадян, що встають з дивану, аби проголосувати, викликаний не зловживаннями влади, а нездатністю її застосувати» [4, с. 31].

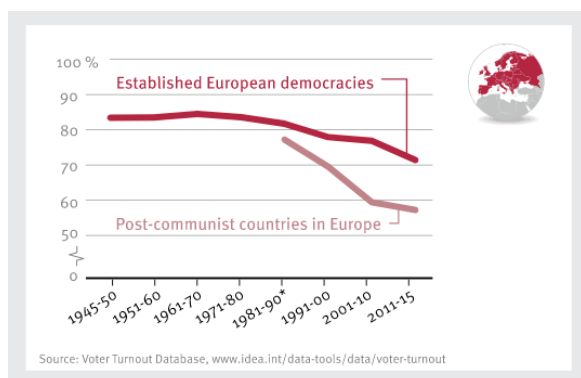
5. Зростання абсентеїзму в міжнародному контексті. З середини 1940-х років у світі фіксується тенденція до зменшення електоральної активності.

Діаграма 1. Міжнародна електоральна активність по регіонах світу, 1945–2015 (за даними 1833 загальнонаціональних виборчих кампаній до законодавчих органів влади)

Тренди якості виборців по регіонам світу на діаграмі 1 наочно показують глобальний характер падіння електоральної активності [26, с. 25]. Не дивлячись на глобальне зростання і кількості виборців і країн, що запроваджують виборчі системи демократичного типу, такий показник як «середня явка виборців» у світі почав суттєво знижуватися, особливо з початку 1990-х років. Якщо з 1940-х по 1980-ті роки цей показник був відносно стабільним (76–78%), то у період 2011–15 років склав 66%, що є статистично значущим зниженням. При цьому, дослідники підкреслюють, що падіння електоральної активності в Європі було найзначущим у порівнянні із будь-яким іншим регіоном світу [26, с. 24].

Діаграма 2. Електоральна активність в Європі: розвинені та молоді демократії, 1945–2015 роки (за даними 1833 загальнонаціональних виборчих кампаній до законодавчих органів влади)

Дослідження кваліфікує це як «worrying phenomenon» – феномен, що викликає занепокоєння. При цьому видно, що нові посткомуністичні демократії демонструють вдвічі більші темпи падіння виборчої активності в порівнянні із сталими демократіями з кінця 1980-х років (відповідно падіння на 20% та 10%). [26, с. 26].

6. Втрачання громадянськості? В середині 1960-х років виходячи із міжнародних компаративних досліджень були зроблені висновки щодо розвитку громадянства та політичної участі. Підкреслювалося, що в умовах міжнародної універсалізації демократії ключову роль для розвитку політичної участі становлять власне політичні мотиви, підґрунтя яких становлять уявлення громадян про необхідність участі в політичному житті, відчуття причетності (політична самосвідомість, визнання громадянського обов'язку участі). Такий підхід ґрунтується на аналізі «ідеальної моделі громадянина» (homo politicus). У класичному вигляді «активістська модель» участі дістала висвітлення в дослідженнях Г. Алмонда, С. Верби, Н. Ная. Політична участь підтримується, як зазначають Г. Алмонд і С. Верба, завдяки «глибокій прихильності до норм активного громадянства» [2, с. 5]. В центрі концепції розвитку демократії соціологічно зорієнтованого політолога Р. Патнема перебуває громадянське співтовариство як сукупність горизонтальних зв'язків між активними, із високим рівнем політичної самосвідомості громадянами: «Громадяни у громадянському суспільстві, хоча й не безкорисливо святі, але вважають громадську сферу за щось більше, ніж бойовище для досягнення особистих інтересів» [16, с. 111].

Не минуло й півстоліття «міжнародного тріумфу» homo politicus, як він поступово перетворюється на homo singula – людину індивідуума, яка є найгіршим ворогом людини громадянина, адже саме звільнення може зробити людей байдужими (Алексіс де Токвіль). «Громадянин», як основний носій демократії, це людина, що схильна добиватися власного благополуччя через благополуччя спільне, в той час як індивідуум схильний бути байдужим, скептично налаштованим чи настороженим відносно «спільного блага», «гарного суспільства» чи «справедливого суспільства» [5, с. 44]. Виходить, що міжнародний характер процесу звільнення індивіда від тисків колективних ідентичностей та набуття

більшої самовитості, тобто поглиблення індивідуалізації, парадоксальним чином ліквідує фундаментальну основу демократії та політичної участі. З цього приводу З. Бауман підсумовує: «Отже, зворотню стороною індивідуалізації, швидше за все, є корозія і поступовий розпад громадянства», а громадянська пильність «деградувала до нагляду за якістю товарів, в той час як спільне благо є не більше ніж синдикат егоїзмів» [5, с. 44].

7. Політична зацікавленість та політична компетентність: від суспільного інтересу до приватного. Дослідження другої пол. XX ст. показали, що важливими показниками розвитку сучасного громадянського суспільства є політична зацікавленість у вирішенні громадянами спільних справ та політична компетентність громадян, яку П. Бурдьє визначає як «здатність визнавати політичні питання саме як політичні... даючи на них політичну відповідь і виходячи із суто політичних принципів» [7, с. 103].

У постсучасному суспільстві XXI ст. «суспільний інтерес громадян» у політиці зменшився до зацікавленості у приватному житті політиків. «Суспільний інтерес» поглинається «приватним», саме тому зрозуміло стає велика зацікавленість у розкритті інтимного життя політиків, інтерес до якого стає пріоритетним. Суспільні ж проблеми, що протистоять таким змінам, стають в цих умовах просто неосяжними для індивідуумів, які втрачають політичну компетентність. Політична компетентність трансформується в наміри «бути в курсі» щодо «політичних скандалів» (М. Кастельс). «Межа між чутками, фантазією та цінною політичною інформацією стає дедалі розмитішою, ускладнюючи таким чином використання інформації як привілейованої політичної зброї у Вік Інтернету» – підсумовує М. Кастельс [9, с. 157]. Внаслідок цього, демократія не підсилюється шляхом компетентного знання та заохочення участі громадян, а навпаки, веде до поглиблення кризи політичної легітимності.

В свою чергу політики охоче допускають споживачів ЗМІ в інтимні сфери, бо їм нічого не залишається, адже відмова означатиме власноручне викреслення себе зі списку учасників політичного шоу. «Межа між політикою та плідками стирається все більше. Політики нової епохи сильно схожі на артистів кабаре... вони створюють політичний капітал на власному особистому житті» [4, с. 32]. Відтак, публічна поведінка політиків фактично схожа на «духовний стриптиз» (psychic striptease) – влучний термін, який використав соціолог Р. Сеннет, розмірковуючи про феномен харизми у сучасних політиків [25, с. 427]. Політики формують політичний капітал на власному особистому житті. «Наслідки цього зростаючого феномену такі, що емоції офіційних осіб з того чи іншого питання опиняються в центрі уваги ЗМІ, а по-справжньому серйозні проблеми, що потребують часу і осмислення, залишаються поза увагою» [4, с. 32].

Основні висновки. 1. Існує проблема адекватності новітнім змінам тих тлумачень демократії і політичної участі, що представлені в працях соціологів до початку 1990-х років. Це означає не помилковість, а поступове втрачання відповідності через трансформації самого предмету досліджень – демократії та політичної участі.

2. В соціологічній теорії XX ст. залишилося так і не вирішеним питання щодо ролі чи не найголовнішого

показника демократії – політичної участі. В залежності від теоретичної парадигми, політична участь розглядається або в межах «конструктивного» підходу (основа і показник демократії), або в межах «критичного» підходу (загроза демократії; ілюзія чи міф демократії).

3. Серед головних новітніх міжнародних проблем демократії і політичної участі виділяються: – криза демократії внаслідок тиску часто некомпетентної та емоційної більшості; – «технологізація» політики; – віртуалізація політики; – криза довіри до політиків та втрата довіри до репрезентації; – стійкий тренд зростання абсентеїзму міжнародного характеру; – поява ознак втрати громадянськості; – відхід від суспільного інтересу до приватного.

Список використаних джерел

- Адорно, Т., 2001. 'Исследование авторитарной личности', М.: Серебряные нити, 416 с.
- Алмонд, Г., Верба, С., 1992. 'Гражданская культура и стабильность демократии', *Политические исследования*, №4, с.122–135.
- Барбер, Б., 1972. 'Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности', *Американская социология. Перспективы, проблемы, методы*, М.: Прогресс, с.235–247.
- Бард, А., Зодерквист, Я., 2004. 'Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма', *Пер. с англ.*, СПб.: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 252 с.
- Бауман, З., 2008. 'Текучая современность', *Пер. с англ.*, СПб.: Питер, 240 с.
- Бодрияр, Ж., 2007. 'Божиста лівця. Хроніка 1977–1984 років', *Пер. з фр.*, Львів: Кальварія, 128 с.
- Бурдьє, П., 1993. 'Социология политики', *Пер. с фр.*, М.: Socio-Logos, 336 с.
- Иванов, ДВ., 2008. 'Глэм–капитализм', СПб.: Петербургское Востоковедение, 176 с.
- Кастельс, М., 2007. 'Интернет–галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства', *Пер. з англ.*, К.: ТОВ «Видавництво «Ваклер», 304 с.
- Клюенко, Е., 2005. 'Політична участь: теорія, методологія та вимірювання із застосуванням методу шкалограмування за Гутманом', *Соціологія теорія, методи, маркетинг*, К., №4, с.46–72.
- Коллінз, Р., 1993. 'Теорія конфлікту в сучасній макроісторичній соціології', *Філософська і соціологічна думка*, №6, с.81–99.
- Леш, С., 2003. 'Соціологія постмодернізму', *Пер. з англ.*, Львів: Кальварія, 344 с.
- Липсет, С., 1972. 'Политическая социология', *Американская социология. Перспективы, проблемы, методы*, М.: Прогресс, с.203–219.
- Маркузе, Г., 2003. 'Одномерный человек', *Пер. с англ.*, М.: ООО «Изд-во АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 331 с.
- Мертон, РК., 1996. 'Явные и латентные функции', *Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В. И. Добренькова*, М.: Издание Международного Университета Бизнеса и Управления, с.393–461.
- Патнам, Р., Леонарді, Р., Нанетті, Р., 2001. 'Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії', *Пер. з англ.*, К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 302 с.
- Ручка, АА., Танчер, ВВ., 1992. 'Очерки истории социологической мысли', К.: Наукова думка, 262 с.
- Сорокин, П., 1992. 'Социальная и культурная мобильность', *Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество*, М.: Политиздат, с.297–424.
- Хабермас, Ю., 1993. 'Теория коммуникативного действия', *Вестник Московского университета*, №4, с.43–63.
- Шумпетер, ЯА., 1995. 'Капіталізм, соціалізм і демократія', *Пер. з англ.*, К.: Основи, 528 с.
- Coser, LA., 1957. 'The Functions of social conflict // Sociological theory: A book of readings', *Rosenberg B. (Eds)*, N.Y.: Macmillan, p.199–203.
- Crozier, M., Huntington, S., Watanuki, J., 1975. 'The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission', N.Y.: University Press, 212 p.
- Parsons, T., 1957. 'The Distribution of Power in American Society', *World Politics*, №10, p.123–143.
- Seidman, S., 2017. 'Contested Knowledge: Social Theory Today', N.Y.: John Wiley & Sons, 368 p.
- Sennett, R., 2017. 'The Fall of Public Man', N.Y.: W. W. Norton & Company, 512 p.
- Solijonov, A., 2016. 'Voter Turnout Trends around the World 2016', Strömsborg: International IDEA, 54 p.

References

- Adorno, T., 2001. 'Issledovanie avtoritarnoj lichnosti (The study of authoritarian personality)', М.: *Serebrjanye niti*, 416 s.
- Almond, G., Verba, S., 1992. 'Grazhdanskaja kul'tura i stabil'nost' demokratii (Civic culture and stability of democracy)', *Politicheskie issledovanija*, №4, s.122–135.
- Barber, B., 1972. 'Struktura social'noj stratifikacii i tendencii social'noj mobil'nosti (The structure of social stratification and trends in social mobility)', *Amerikanskaja sociologija. Perspektivy, problemy, metody*, М.: Progress, s.235–247.
- Bard, A., Zoderkvist, Ja., 2004. 'Netokratija. Novaja pravjashhaja jelita i zhizn' posle kapitalizma (Netocracy. New ruling elite and life after capitalism)', *Per. s angl.*, SPb.: *Stokgol'mskaja shkola jekonomiki v Sankt-Petrburge*, 252 s.
- Bauman, Z., 2008. 'Tekuchaja sovremennost' (Flowing modernity)', *Per. s angl.*, SPb.: *Piter*, 240 s.
- Bodrijar, Zh., 2007. 'Bozhysta livycja. Hronika 1977–1984 rokov (Goddess left. Chronicle of 1977–1984)', *Per. z fr.*, L'viv: *Kal'varija*, 128 s.
- Burd'e, P., 1993. 'Sociologija politiki (Sociology of politics)', *Per. s fr.*, М.: *Socio-Logos*, 336 s.
- Ivanov, DV., 2008. 'Gl'em–kapitalizm (Glam Capitalism)', SPb.: *Peterburgskoe Vostokovedenie*, 176 s.
- Kastel's, M., 2007. 'Internet–galaktyka. Mirkuvannja shhodo Internetu, biznesu i suspil'stva (Internet galaxy. Considerations about the Internet, business and society)', *Per. z angl.*, K.: *TOV «Vydavnyctvo «Vakler»*, 304 s.
- Kljujenko, E., 2005. 'Politychna uchast': teorija, metodologija ta vymirjuvannja iz zastosuvannjam metodu shkalogramuvannja za Gutmanom (Political participation: theory, methodology, and measurement using the Gutman scaling method)', *Sociologija teorija, metody, marketing*, K., №4, s.46–72.
- Kollinz, R., 1993. 'Teorija konfliktu v suchasnij makroistorichnij sociologii' (Conflict theory in modern macro historical sociology)', *Filosofs'ka i sociologichna dumka*, №6, s.81–99.
- Lesh, S., 2003. 'Sociologija postmodernizmu (Sociology of postmodernism)', *Per. z angl.*, L'viv: *Kal'varija*, 344 s.
- Lipset, S., 1972. 'Politicheskaja sociologija (Political sociology)', *Amerikanskaja sociologija. Perspektivy, problemy, metody*, М.: Progress, s.203–219.
- Markuze, G., 2003. 'Odnomernyj chelovek (One–dimensional person)', *Per. s angl.*, М.: *ООО «Изд-во АСТ»: ЗАО НПП «Ермак»*, 331 s.
- Merton, RK., 1996. 'Javnje i latentnye funkcii (Explicit and latent functions)', *Amerikanskaja sociologicheskaja mysl': Teksty / Pod red. V. I. Dobren'kova*, М.: *Издание Международного Университета Бизнеса и Управления*, s.393–461.
- Patnam, R., Leonardi, R., Nanetti, R., 2001. 'Tvorennya demokratii': Tradicii' gromads'koi' aktivnosti v suchasnij Italii' (Creation of democracy: Traditions of civic activity in contemporary Italy)', *Per. z angl.*, К.: *Vydavnyctvo Solomii Pavlychko «Osnovy»*, 302 s.
- Ruchka, AA., Tancher, VV., 1992. 'Ocherki istorii sociologicheskoy mysli (Essays on the history of sociological thought)', К.: *Naukova dumka*, 262 s.
- Sorokin, P., 1992. 'Social'naja i kul'turnaja mobil'nost' (Social and cultural mobility)', *Sorokin P. Chelovek. Civilizacija. Obshestvo*, М.: *Politizdat*, s.297–424.
- Habermas, Ju., 1993. 'Teorija kommunikativnogo dejstvija (Theory of communicative action)', *Vestnik Moskovskogo universiteta*, №4, s.43–63.
- Shumpeter, JA., 1995. 'Kapitalizm, socializm i demokratija (Capitalism, socialism and democracy)', *Per. z angl.*, К.: *Osnovy*, 528 s.
- Coser, LA., 1957. 'The Functions of social conflict // Sociological theory: A book of readings', *Rosenberg B. (Eds)*, N.Y.: Macmillan, p.199–203.
- Crozier, M., Huntington, S., Watanuki, J., 1975. 'The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission', N.Y.: University Press, 212 p.
- Parsons, T., 1957. 'The Distribution of Power in American Society', *World Politics*, №10, p.123–143.

24. Seidman, S., 2017. 'Contested Knowledge: Social Theory Today', N.Y.: John Wiley & Sons, 368 p.
25. Sennett, R., 2017. 'The Fall of Public Man', N.Y.: W. W. Norton & Company, 512 p.
26. Solijonov, A., 2016. 'Voter Turnout Trends around the World 2016', Strömsborg: International IDEA, 54 p.

Kliuienko E. O., Ph.D. in Sociology, associate professor at the department of philosophy and politology of The Central Ukrainian State Pedagogical Vinnichenko University (Ukraine, Kropivnitsky), eduard.socio@gmail.com

Political participation and democracy: the main problems of international character

The article analyzes the understanding of political participation in the main theoretical paradigms of sociology of the twentieth century. It is shown that the role of political participation for democracy of the twentieth century remained uncertain and interpreted contradictory. Meanwhile, in the postmodern period, political participation as well as democracy itself undergo significant postmodern transformations, which are not regional but international or global. In the article the main problems of the development of democracy and political participation of the end of XX–XXI cent. have been analyzed. Emphasizes the ambiguous nature of the most recent changes for democratic development. Changes can be seen as alarming modifications of democracy and political participation.

Keywords: political participation, democracy, postmodern.

* * *

УДК 327.5/.8(73–82:47)(045)

Ладний Ю. А.,

здобувач, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (Україна, Київ), yura_ladnyi@ukr.net

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ ДИРЕКТОРІЇ УНР: ІСТОРИКО–ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДИСКУРСИ

Йдеться про етнонаціональні процеси в Україні за часи Директорії Української Народної Республіки. Актуальність теми обумовлюється постійною увагою до міжнаціональних відносин в політичних країнах. Науковий інтерес до цієї публікації пов'язаний із 100–річчям ювілеєм Української національної революції. Автор ставить за мету відтворити складні і суперечливі події у міжнаціональних відносинах, які мали місце в роки громадянської війни. Розглянуті основні дослідницькі інтерпретації етнонаціональних проектів Директорії УНР. Враховуючи складність історичних подій, це дослідження побудоване на принципах історизму, науковості та критичного мислення. Авторські висновки ґрунтуються на матеріалах архівних джерел, періодичної преси та на узагальненні доробків українських і зарубіжних науковців.

Ключові слова: Українська національна революція, Директорія УНР, етнонаціональна політика, національні меншини.

Поразка Німеччини та її союзників у Першій Світовій війні, зростаючий антигетьманський рух в Україні спонукали П. Скоропадського до активних політичних маневрів. Але поле для цих маневрів було доволі вузьким. Відомий український історик В. П. Капелюшний звертає увагу на той факт, що спочатку гетьманський уряд почав домагатися порозуміння з країнами Антанти на ґрунті визнання українських прагнень, але останні, дотримуючись декларації президента США В. Вільсона про необхідність відновлення єдності Росії, через послів Франції та Англії заявляли, що «Україна є частиною Росії... і не може претендувати на її визнання державами Антанти» [1, с. 126]. Далі В. Капелюшний висловлює ряд важливих положень щодо перспектив існування Української Держави, яка опинилась перед реальними загрозами. Перше, антибільшовицькі сили, які були в Україні, прагнули перетворити українські землі для відновлення єдиної Росії. По–друге, серед прибічників

Гетьмана, особливо серед членів Союзу хліборобів–власників, проросійські настрої були доволі стійкими. Адже вони щиро бажали за допомогою Антанти повалити більшовицьку владу в Росії і відновити Російську імперію [1, с. 126]. Необхідно зазначити, що спроби самого П. Скоропадського знайти порозуміння з «білим табором» виявилися марними. Русофільські елементи в Україні бажали не федерації, а відновлення імперії [1, с. 127]. Провал етнополітики П. Скоропадського дав поштовх Українському Національному Союзу та Директорії розпочати антигетьманське повстання. В спеціальному оповіщенні Директорії Української Народної Республіки йшлося: «...Гетьман хоче «єдиної, неділимой» Росії, хоче віддати Україну знов під владь російського царсько–поміщицького ладу... Отож, хто хоче єдиної неділимой Росії, той, значить, хоче собі гетьмана і поміщиків. Хто хоче Української Народної Республіки, той хоче землі трудящому людові і права Народові» [2, с. 382].

Соціально–політичний аспект повстання проти гетьмана посилював національний. Дослухаємось до коментарів учасника подій Ю. Тютюнника, який писав, що вирішальним кроком до виступу стало бажання «повалення федерації російсько–польсько–українських поміщиків... що її підтримували велика буржуазія всіх націй, що панувала на Україні,... федерації, яка загрожувала зміцненням російського монархічного режиму... Вона загрожувала зміцненням поміщицького тягару, над українським робітником та селянином та втратою всіх національних здобутків, що їх зроблено за час революції» [3, с. 9–10].

Цікаво, що самі більшовики на 3–му з'їзді КП(б)У, аналізуючи події в Україні, визнали, що повстанський антигетьманський рух, який очолює Директорія, у більшості випадків обрав не їхні комуністичні гасла, а навпаки – іде за «націоналістами». В коментарях до цієї більшовицької заяви науковець В. Горак справедливо зазначає: «У відозвах новоутвореної Директорії до населення гармонійно поєдналися ідеї двох революцій: як національно–визвольної, так і соціальної» [4, с. 78]. Перші тижні після повернення Директорії в столицю були, по–справжньому, кульмінаційні у відновленні політики та ідеалів Української Народної Республіки. Але часу для політичних перетворень було однозначно недостатньо. Агресія проти УНР ворожих українству сил чи «трикутник смерті», як називають його історики, стали реальністю. Насправді плани недружніх Україні сторін, крім виключно політичних і військових стратегій, враховували і етнополітичний фактор. Російські комуністи, спираючись на незначні сили своїх однопартійців та однодумців в Україні, почали свій другий похід в Україну.

Більшовицькі плани доволі зрозуміло виголошує російський науковець С. Шумов: «Радянське політичне і військове керівництво намагалось заводити країнам Антанти створити на Україні базу для свого наступного просування в РСФРР і використати українські території як плацдарм для боротьби з білими, збройними силами Півдня Росії». Таким чином, операції радянських фронтів – Південного та Українського – повинні були знаходитись в тісному зв'язку. Поєднуючою ланкою мав стати Донбас [5, с. 60]. Радянське керівництво серйозно розраховувало не тільки на територію Донецького басейну, а на його

потужні індустріальні ресурси. Оптимізму радянським керманічам надавало те, що більшість населення краю була зросійщена, а в соціальному плані металурги, шахтарі, машинобудівники та інші зағони робітничого класу розглядалися як опора партії більшовиків.

Відроджена Польська Держава, маючи потужну підтримку Антанти, намагалася використати важке становище УНР і активно проголошувала відродження «історичної Польщі в кордонах 1772 року». Білоруський дослідник А. Грицкевич наводить з цього приводу цікаві історичні факти: українсько-польські відносини наприкінці 1918 – поч. 1919 року знаходились в стадії неоголошеної війни. Військова загроза була постійно присутня на кордонах з Холмщиною і Західною Волинною, які Польща і Україна вважали територіями своїх держав. Але з прагматичних міркувань обидві сторони були готові ситуативно до «поганого миру», намагаючись уникнути широкомасштабного військово-політичного та етнічного конфлікту. А. Грицкевич пояснює цю ситуацію планами офіційної Варшави зосередити свою увагу на активних діях в Галичині та намірами уряду Директорії – збирати сили для боротьби з більшовиками [6, с. 155]. Противник української незалежності в особі «збройних сил Півдня Росії» не скривав своїх планів відновлення Російської Імперії. Готуючись з півдня до вирішального походу на Москву, Денікін розглядав успішність своїх операцій проти більшовиків у забезпеченні тилу з боку України [5, с. 66–67].

Російські білогвардійці ніколи не приховували своїх намірів щодо зросійщення та ліквідації Української державності. Українофобія була переконливою прикметою російського імперіалізму. На думку українського дослідника Я. Савки, ненависть Денікіна і всієї добровольчої армії до українців була більше, ніж до більшовиків [7, с. 211]. У політичних діалогах Антанти з Директорією УНР та білими генералами європейської політики зрештою обрали сторону останніх і погоджувались визнати Україну за умови її підтримки влади Денікіна і спільної боротьби з більшовиками [6, с. 156].

На подвійні стандарти західних політиків звертає увагу український дипломат єврейського походження А. Марголін. Перебуваючи на Версальській конференції, він активно намагався здобути міжнародного визнання Директорії УНР. Але у своїх спогадах про перебіг цієї Конференції він вимушений був занотувати невтішні висновки: важливі посадовці Антанти виявляли свою симпатію до справи Денікіна, залишаючись здебільшого байдужими до національних прагнень неросійських народів та бажали бачити Україну у Федерації з білою Росією [8, с. 347–351].

Гострота зовнішньополітичної ситуації вимагала від Директорії активізації своїх сил на дипломатичному фронті для міжнародної підтримки УНР, консолідації всіх проукраїнських сил та їх союзників і симпатиків. Прийшовши до влади, Директорія намагалася створити умови для позитивного ставлення до УНР національних меншин, залучити їх представників до будівництва Української державності. Цей важливий аспект етнополітики відновленої УНР підкреслює український дослідник А. Гошуляк. Він акцентує увагу на тому факті, що в одному із перших документів Директорії, а саме – Декларації від 26 грудня 1918 року одним із

головних завдань внутрішньої і зовнішньої політики проголошувалось досягнення національної злагоди і єдності трудової демократії. А далі в етнополітичних проектах Директорія використовувала політичний досвід Центральної Ради, ухвалила відновлення Закону Центральної Ради «Про національно-персональну автономію» та прийняла важливий державний акт – «Закон про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнства». Підписаний Головою Ради Народних Міністрів В. Чеховським та Міністром юстиції Г. Сиротенком Закон містив дуже важливі положення щодо захисту національної честі: «Винний в публічній чи прилюдній зневазі словом чи вчинком державної чи громадської інституції або якої народності чи окремої особи з метою образити національну честь чи достоїнство якої-небудь народності Української Народної Республіки карається тюрмою від шести місяців до одного року й шести місяців. Тій же карі підлягає винний в злочині, ... заподіяні чином розповсюдження чи прилюдного виставлення творів друку, малюнків або образів» [2, с. 448].

Наслідуючи етнополітику Центральної Ради, Директорія розпочала процес відновлення національних міністерств. Однак налагодило роботу і діяло у той період лише Міністерство єврейських справ УНР. З січня 1919 р. його очолив А. Ревуцький, а з квітня цього ж року – П. Красний – обидва представники партії «Поалей-Ціон». Міністерство провело велику підготовчу роботу до відновлення «Закону про національно-персональну автономію», зазначаючи той факт, що він буде сприяти «повній солідарності єврейської нації і Української Народної Республіки і будуть отримані можливості для широкого братнього співробітництва українського і єврейського народів на процвітання відродженої України» [9, арк. 1–2].

Для росіян і поляків на цьому етапі аналогічних державних органів створено не було. Згаданий нами дослідник А. Гошуляк мотивує це тим, що за єврейською меншиною у той час не стояла жодна іноземна держава. Росіяни ж та поляки тоді вже орієнтувалися на існуючі держави-метрополії. У зв'язку з цим автор робить висновок: російська і польська меншини не тільки не бажали співпрацювати у справі розбудови української державності, але й нерідко активно боролися проти неї, підтримуючи, відповідно, агресію проти УНР російських більшовиків чи білогвардійців або ж польських загарбників [10, с. 110–111]. У свою чергу, росіяни і поляки не залишалися у боргу. Посилаючись на рішення Трудового Конгресу, побудованого на так званому соціалістичному трудовому принципі (влада в Україні має належати виключно трудящим), російська і польська пропаганда кваліфікувала Українську владу, встановлену Директорією, як більшовицьку і всіляко компрометували її в очах Антанти [11, с. 87]. Хоча для керівників Антанти питання щодо України та Українських визвольних змагань вже було принципово вирішено.

Міжнародний аспект етнополітики коментує український дослідник В. Іванис: «Антанта не визнавала незалежної України. На жаль, треба констатувати, що західні держави тоді захопилися відбудовою «єдиної неділимой Росії» з адміралом Колчаком та генералом Денікіним на чолі. Вони зігнорували всі національні

рухи на Сході Європи. «Тигр» Клемансо, що грав першу скрипку у Версалі, створив собі політичну концепцію захисту Франції від майбутньої Німеччини великою Польщею й єдиною Росією» [12, с. 88].

Ситуація, що склалася між Директорією УНР та польською і російською людністю, вимагає об'єктивних оцінок і коментарів. В цьому сенсі найбільш обґрунтованими і науково виваженими можна вважати спеціальні етнополітичні дослідження, проведені В. Устименко. Відсутність представників російських і польських партій та організацій в державних структурах УНР автор розглядає як помилку (в політиці) Директорії. «Це був начебто яскравий прояв Національної природи Директорії, який, однак, свідчив не стільки про силу, скільки про слабкість нового режиму», – вважає дослідник. А далі, посилаючись на праці відомого діяча Української революції П. Христюка, В. Устименко стверджує: «Шкідлива ізоляція українських елементів таким чином не тільки не усувалася, але дуже поглиблювалася. Мало того, що в складі Кабінету не було ні одного неукраїнця, залишилися не обсаженими до того ще міністерські пости по Міністерству великоруських і польських справ» (які існували згідно із Законом Центральної Ради про національно-персональну автономію, відновленого Директорією). Голова Директорії заявив, що ці міністерства не будуть відновлені «аж до вяснення політичних стосунків між Україною і Сов. Росією та Польщею». В. Устименко підкреслює, що відносини Директорії УНР з росіянами та польською людністю були безпідставно поставлені у залежність від дій польської влади та більшовиків, які війною йшли на Україну. І тому навіть представництво національних меншин на Трудовому Конгресі (євреї, росіяни, поляки) не зняло конфліктності в міжнаціональних відносинах [13].

Певні революційні кроки Директорії в момент антигетьманського повстання і відновлення УНР справедливо заслужили критичних зауваг відомих науковців. Так, знаний історик Я. Грицак не зміг не побачити наочні помилки українських революційних демократів, які виявились неспроможними оцінити позитивні сторони діяльності Уряду П. Скоропадського, котрий активно залучав до будівництва Української Держави висококваліфіковані кадри незалежно від їх національності та соціального стану. В січні 1919 р. Уряд Директорії прийняв «Закон про державну мову в Українській Народній Республіці». Але виконання цього важливого державного акту відбувалось за принципами революційної чи національної доцільності. Я. Грицак доволі образно змальовує цей процес: Командуючий січових стрільців видав наказ, характерний для галичан у національно-радикальному дусі, вимагаючи за три дні змінити у Києві всі російські вивіски на українські. Розуміючи всі наступні наслідки, С. Єфремов намагався опротестувати цей наказ, але цензура заборонила його друк у пресі. Я. Грицак, посилаючись на свідчення учасників тих подій, пише: «Усе місто перетворилось на гігантську малярню: всюди стояли дробини, фарби, а власники магазинів, адвокатських контор тощо перемальовували назви своїх установ з російської на українську мову» [14, с. 141–142].

24 січня 1919 р. Уряд УНР видав закон, який збороняв «ношення» на території Української Народної

Республіки як орденських, так і інших відзнак бувшої Російської держави, за винятком Георгіївського хреста та Георгіївської зброї: Закон визначив нові нагороди УНР – відзнаки «Республіка» та «Слава Україні» двох ступенів [2, с. 452]. Відверті антиросійські акції, які проводила Директорія, могли викликати тільки супротив і непорозуміння тих, проти кого вони були спрямовані. У цьому контексті не зайвим буде звернення до Спогадів керівника Української Держави П. Скоропадського: «У наших українських діячів соціалістичних партій додається ще національний шовінізм. Все це маячня, але типове насильство над населенням міста, де справжніх українців знайдено не більше 20 відсотків. В результаті замість залучення до України неукраїнських мас, вони виховують у них тільки ненависть, навіть серед тих, хто ще вчора був прибічником теорії створення України [15, с. 255]. При цьому П. Скоропадський абсолютно справедливо зауважував, що в поведінці українців винний і споконвічний російський шовінізм. Адже значна частина російського населення України виявляла нетерпимість та злобу, навіть до невинного прояву українства [15, с. 241].

Помилкові дії очільників Директорії в соціальній і національній сферах відштовхували від Директорії вчорашніх прибічників та симпатиків. В умовах більшовицької, білогвардійської та польської агресії, зростаючої під впливом отаманщини, анархії українська влада часто виявлялась безпорадною перед зростаючими військовими і політичними викликами. В діях керівників УНР часто розчаровувались не тільки ситуативні союзники, а навіть патріотично налаштовані українські кола. Так, відомий київський громадський діяч Н. Могилянський згадував у своїх мемуарах: «Серед офіцерів були українські націоналісти, серед південно-руського офіцерства, навіть вищих рангів, були федералістами деякі, які не були ні ворогами, ні сепаратистами, тим не менш із запереченням ставились до єдиної, централізованої Росії. Значна частина таких офіцерів після падіння гетьмана опинилась в Польщі: вони не захотіли йти за Петлюрою як завзятим ворогом Росії, але, з іншої сторони, вони відмовились і від вступу в ряди денікінської Добровольчої армії, на прапорі якої вони навіть не бачили автономії України» [16, с. 138].

Героїчна боротьба, перемоги і фінальна поразка Директорії у визвольних змаганнях викликала великий дослідницький інтерес і різноманітні суспільні інтерпретації з цього приводу. Українська дослідниця І. Погребінська звертає увагу на поширений до певної міри в Україні історико-політологічний принцип розглядати тягарі історії за національною ознакою і визначати українські проблеми за національною складовою [17, с. 87]. Вірність висновків науковця підтверджує узагальнюючий контент одного із навчальних інтернет-ресурсів. Без змін ілюструємо його зміст: «Вони [умови – Ю. Л.] визначалися передусім підривною діяльністю на всій території України іноземних владних центрів, зокрема Московського, результатом якої стало ослаблення єдності українських політичних середовищ при вирішенні важливих питань внутрішнього життя держави. При цьому «троянським конем» агресорів залишалися громадські об'єднання національних меншин, які зберегли вороже ставлення до незалежної України, незважаючи на всі пільги і переваги, які були

ім даровані та законодавчо закріплені Українською владою» [18]. Пошук етнічного сліду як вирішального фактору в поразці Директорії навряд чи дає об'єктивну картину у висвітленні подій громадянської війни. У такій інтерпретації автори часто намагаються уникнути доволі складних відповідей на незручні питання: «А чи існував політичний консенсус серед української політичної еліти взагалі, наскільки видавалась можливою робота над власними помилками і чи спроможна була українська влада реально протистояти загальній анархії та погромництву?». Про несприятливий для УНР зовнішньо-політичний аспект вже зазначалося вище. Навряд чи сьогодні можна назвати маргінальною точку зору дослідників, які в аналізі історичних подій дотримуються тієї позиції, яку свого часу висловив академік І. Крип'якевич: «Національні меншості вели свою власну національну політику, шукали порозуміння з чужими державами... Боротьбу в українському таборі використовували більшовики і, спираючись на жидів та суто-національне робітництво, вдерлися в Україну» [19, с. 86].

З погляду еволюції суспільно-політичної думки, яка відповідає сучасним реаліям України, абсолютним запереченням І. Крип'якевичу виглядають сучасні есеї відомого українського науковця і політика О. Савченка. І хоча він не є професійним істориком, його напрацювання, побудовані на значному емпіричному матеріалі, варті того, щоб були включені до наукового дискурсу. По-перше, автор стверджує, і в цьому він має рацію, що проти української влади воювали не лише російські окупанти, але, на жаль, і українські комуністи та есери (боротьбисти), а також значна частина селянства, у тому числі, під проводом видатного українського анархіста – отамана Нестора Махно, який контролював південь України. Далі О. Савченко констатує, що переважна більшість селян тікала з Української армії додо му ділити землю, а інші підтримували більшовиків, які їм цю землю обіцяли віддати [20, с. 19–20]. На згоду з О. Савченком можна тільки нагадати, як розтанула у січні 1919 р. майже 60-тисячна армія Директорії, складена в більшості із селянських загонів, які після вигнання П. Скоропадського кинулись по рідним селам ділити обіцяну землю. Чи ціла група відомих отаманів, які спочатку заявили про підтримку Директорії, а одержавши гроші і зброю від української влади з легкістю відійшли від державної справи, почали встановлювати на місця режим особистої влади під гаслом «Я сам собі Петлюра!». Більшість таких отаманів спочатку визнали радянську владу, а після проголошення більшовиками політики «воєнного комунізму» і продрозкладки підняли зброю і проти своїх ситуативних союзників – комуністів, перетворивши, власне, свої заго ни на звичайні напівкримінальні армії місцевого значення, які виступали проти будь-якої влади взагалі та займалися здебільшого тотальним мародерством і погромами. По-друге, О. Савченко, спираючись на вагомні аргументи, підкріплені значною фактологічною базою, заявляє: «Брак лідерства, хуторянство і розбрат – ці риси української нації не дозволили їм перемогти комуністичну Росію у боротьбі за незалежність». Звичайно, інші фактори також сприяли поразці України. Наприклад, у 1919–1921 роках лише Варшава була на боці України, інші країни, по суті, підтримували

Росію. В такому зовнішньому середовищі виграти незалежність у Росії було просто неможливо. І третій, не менш суттєвий, висновок автора: «Важливо додати, що більшовики у своїй дикунській боротьбі проти України масово застосовували єврейські погроми. На жаль, С. Петлюра не зміг припинити ці погроми на територіях України, які він контролював... Незалежність і погроми – несумісні явища [20, с. 20].

Анархія, криваве насильство, катування невинних людей за національною ознакою, як акт колективної помсти і колективної відповідальності, руйнували Українську державність, інститути державної влади УНР не менше, а то навіть і більше, ніж «червоні» чи «білі» росіяни. Кривавий круговерть погромів не мав нічого спільного з українською соціал-демократичною національною ідеєю і загалом тільки шкодив їй. Через єврейські погроми і погромництво взагалі Директорія втрачала своє політичне обличчя і міжнародну репутацію. Навряд чи можна було сподіватися на підтримку країн Антанти, де періодика постійно майоріла жахливими світлинами з нещодавно погромлених єврейських містечок і свіжими наскоруч стихійно зростаючими по Україні єврейськими цвинтарями. Тема єврейських погромів стала однією із подразливих проблем сучасної української історіографії подій 1917–1921 років. В інтерпретаціях цих подій варто звернутись до роздумів, які хоч у певній мірі мають під собою науковий ґрунт та бажання відійти від упереджень та власних емоційних оцінок українсько-єврейських відносин. Насправді, українські науковці певний час намагалися залишати за лаштунками своїх праць зазначені вище історичні трагедії у відносинах між двома народами. Одним із перших, хто почав процес дослідження цих «небажаних» складних питань, був українсько-канадський історик Т. Гунчак. В одній із своїх знакових праць «Симон Петлюра та євреї», виданої кількома іноземними мовами, відомий вчений намагався з'ясувати причини вибуху антисемітських настроїв в Україні, в якій до цього часу однозначно проглядався з весни 1917 – по січень 1918 р. міжнаціональний консенсус. Т. Гунчак зазначає, що з осені 1918 р. українці, яких підтримувало в основному село, пересвідчилися у тому, що більшість населення міст вороже ставиться до їхньої справи і тому: «...коли село, скориставшись загальною руїною та хаосом, спробувало взяти реванш, воно легко знайшло традиційного «винуватця» всіх бід – єврея. Існував стереотип, згідно з яким єврей був насамперед експлуататором та ділком. За часів революції до цього одразу додалися вельми небезпечні риси: євреї почали асоціюватися з комунізмом». На підтвердження вірності своєї думки Т. Гунчак наводить висновок дослідника революційних подій в Україні професора Адамса: «Самі міські євреї-комуністи роздмухували звіриний антисемітизм, який жеврів на селі, і тоді раптом настав такий момент, коли ненависть до міста і ненависть до єврея ставали ненавистю до комунізму. В уявленні селянина єврей, городянин та комуніст зливалися в єдиний образ кривавого комісара, який забирав у хлібороба його землю, реквізував вирощене ним збіжжя, конфіскував худобу та зброю і виконував уроки, винесені «ЧК». За таких умов криваві розправи над євреями стали синонімами боротьби з більшовиками» [21, с. 14–15].

На початку 1990-х років велику дослідницьку роботу зі збору документів про єврейські погроми провів відомий історик В. Сергійчук. Зібрані науковцем матеріали наочно передають жахи погромницьких дій проти єврейського населення, які здебільшого мали місце в Україні і викликали широкий міжнародний резонанс. Але в своїх інтерпретаціях подій автор висловлює коментарі, суголосні значною мірою з вищенаведеною думкою професора Адамса: «Однією з причин погромництва з боку українців було й несприйняття значною частиною єврейства ідеї українського державотворення, недовіра до української справи поряд з активною участю в органах більшовицької влади» [22, с. 6–9]. У 1990-х – 2000-х роках точка зору Т. Гунчака – В. Сергійчука знайшла своїх шанувальників і однодумців в українській історіографії, хоча ніколи не була домінуючою в Україні серед історико-політологічних дослідників. Науковим загалом також достатньо стримано було зустрінута точка зору професора українського зарубіжжя І. Нагаєвського, наукова позиція якого діаметрально відрізнялась від дослідницьких ракурсів Т. Гунчака – В. Сергійчука. З приводу українсько-єврейських відносин, не закреслюючи їх тягарі, автор писав: «Коли війська Директорії було посунуто в сторону Збруча, на чолі єврейського міністерства стояв Пінхас Красний і можна сказати, що єврейське населення на територіях під українською владою ставилось до неї прихильно». Автор акцентує увагу на таких історичних подіях: «Коли ж Соборна Українська армія маршувала на Київ, зберігаючи лад і дисципліну, євреї знову дивилися на неї, як запоруку правопорядку і спокійного життя...» [23, с. 286–287]. Про те, що І. Нагаєвський має рацію в оцінках українсько-єврейських відносин, свідчить цікавий історичний документ. Навесні 1918 р. одна рота українських січових стрільців квартирувалася біля Києва. Сталось так, що один із стрільців згвалтував єврейську дівчину, за що був засуджений до смертної кари. Враховуючи молодий вік стрільця і особливості єврейського життя, рідні дівчини просили українське командування про помилювання стрільця. Але командир січових стрільців відхилив це прохання, оскільки вважав, що серед регулярних українських військ не може бути насильників, ганьба яких лягає на все військо [24, арк. 78].

Перший науковий колектив, який намагався дати об'єктивну суспільно-політичну оцінку складних етнополітичних процесів в Україні за часи революції, очолили відомі історики, філософи, фахівці політичних наук: І. Курас, І. Римаренко, В. Кремінь, О. Мироненко та ін. У своїх фундаментальних студіях, розрахованих на широкий загал гуманітаріїв, автори запропонували своє бачення міжнаціональних відносин, які історично формувалися в Україні. Звісно, не було обійдене стороною і добу Центральної Ради та Директорії УНР [25, с. 160–272]. Автори, вдаючись до історико-політологічного аналізу, абсолютно справедливо визначили, що Українській Народній Республіці залишилась важка спадщина царату у неприязні до єврейського народу, яка будувалась на жорсткому антисемітизмі чорносотенної Росії та особистих юдофобських переконаннях останнього російського імператора Миколи II. Далі науковці дали характеристику постреволюційному періоду та висловили таку думку: одержавши широкі

політичні та економічні права після революції, більшість єврейських партій і груп непогано орієнтувалися у політичній ситуації і відстоювали гасла «богообраності», «виключності» єврейського народу, єврейську культурну національну автономію. Вони майже без вагань визнавали будь-яку владу: і Тимчасовий уряд, і Центральну Раду, і більшовиків, і знову Центральну Раду, і гетьманат, і Директорію, і знову більшовиків, і денікінщину, і махновщину, і григор'євщину, і врангелівщину, і білополяків та ін. Розвідки авторів підкріплюються конкретними фактами: «...керівники «Поалей-Ціону» Аврам Ревуцький і Ізраїль Гольдман у 1917 р. дуже активно працювали у складі Центральної Ради, її Комітету, Генерального Секретаріату, у 1918 р. ретельно співпрацювали з урядом П. Скоропадського, у 1919 р. ідейно і матеріально підтримували петлюрівську Директорію, а у 1920 р. створили пробільшовицьку Єврейську комуністичну партію... Здавалося би євреї повинні були ладити і мирно співіснувати з усіма режимами. Але виходило навпаки: така швидка зміна політичної орієнтації викликала негативну реакцію до багатьох з них» [25, с. 269].

За всією поваги до відомого авторського колективу дозволимо зробити ряд важливих коментарів. Представлений нами фрагмент історичного нарративу побачив світ в середині 1990-х років ХХ ст. На той час розвідки з етнополітики Української революції 1917–1921 рр. тільки починались і були далекі до такого дослідницького апогею, який ми спостерігаємо сьогодні. Великий обсяг архівних джерел, мемуаристики, україністики залишався маловідомим чи взагалі невідомим для широкого дослідницького загалу. А подразлива тема етнополітики та міжнаціональних відносин часто носила на собі відбитки радянської доби, некритичного підходу та емоційних упереджень. Насправді, як свідчить сам єврейський нарратив, юдеї ніколи не були єдиною сталою спільнотою не тільки в політичному, соціально-економічному, а і конфесійному плані. Глибока, різноманітна суспільно-політична, соціально-економічна, релігійно-етична розпорошеність євреїв, викликана їх драматичною давньою історією (втрата історичної батьківщини і втеча на територію інших держав від переслідувань іноземців – Ю. Л.), перетворила єврейський світ на багатоманітний, унеможливаючи його сприйняття як єдиного цілого. Тому в роки революційних процесів, грізних потрясінь і військового протистояння єврейські персоналії і навіть цілі єврейські громади опинились по різні сторони політичного протистояння. Реальний стан єврейської спільноти та сприйняття їх іншими в образі чи більшовика, чи ворога більшовизму – націоналіста-експлуататора, а також руйнівником «єдиної і неподільної Росії» – став справжньою трагедією юдейської громади і спричинив страшні жорстокості, що стали наслідком громадянської війни. За статистичними підрахунками вищезгаданих авторів, єврейські погроми за доби Директорії набули нечуваного розмаху і припадали переважно на територію України. За різними даними, їх відбулося від 1295 до 1520, а постраждалих людей налічувалося від 300 до 700 тисяч [25, с. 269]. Враховуючи певну особистість єврейського життя у 1917 р., коли представники єврейських громад опинились серед різних політичних таборів за наявності

своїх власних політичних партій та організацій, не дивно, що євреї в постреволуційний період переживали глибокий національний розкол з політичних, соціально-економічних чинників, де класова ознака домінувала над етнічною. Саме на цей аспект завжди наголошував відомий український більшовик єврейського походження Л. Каганович. У своїх «Пам'ятних записках робітника, комуніста-більшовика, профспілкового, партійного і радянсько-державного робітника» він згадував як активно борюся проти сіоністів та київських мільонерів Бродських, Гінзбургів та ін., які намагалися об'єднати євреїв в єдину націю. Сам автор заявляв: «... ми робітники, сьогодні не будемо чекати кари божої Бродським і Гінзбургам і рятування нас месією – ми разом з усім революційним робітничим класом Росії всіх націй будемо боротися з капіталістами всіх націй, щоб знищити гніт експлуататорів-багатіїв та їх правлячих покровителів» [26, с. 41].

Навряд чи тема «бюроокорності чи національної виключності» була цікава провідним єврейським партіям «Бунд» чи «Поалей-Ціон», які закликали своїх членів до класової солідарності з пролетаріями інших націй і боротьби з експлуататорами. У своїх партійних відозвах керівництво «Поалей-Ціон» виголошувало відверто інтернаціоналістські гасла, на зразок: «Пролетарії всіх націй єднайтеся», закликаючи трудящих різних пригноблених націй спільно боротися за свою політичну і національну свободу. Як і бундівці, єврейські соціалісти прагнули відігравати авангардну роль в єврейському національному русі, не претендуючи на зверхність в Україні, не створюючи перешкод національно-державному розвитку в Україні, відстоюючи тільки загально-національне гасло: «Хай живе національно-політична автономія пригноблених націй» [27, арк. 43]. Вимагають коментарів і зауваження з боку В. І. Гусєва, який вказав на зміну політичного курсу «Бунду» та його лідерів в бік радянської влади на Трудовому Конгресі. Під тиском обставин, а в першу чергу це була погромна хвиля, єврейські діячі дійсно могли міняти свої погляди і позиції. Так, наприклад, відбулось із лідером «Бунд» М. Рафесом, який постійно підтримував українську владу. На Трудовому Конгресі, вражений наслідками Житомирського погрому, він висловив жорстку критику уряду Директорії і заявив про свій перехід на бік Радянської влади [28, арк. 1]. Але серед єврейських політиків, які перебували на Конгресі, та широкої громадськості М. Рафес та його симпатки одержали публічне засудження [29, арк. 13–18]. Громадянська війна і масове насильство змушувало частину євреїв, які дотримувались нейтралітету чи взагалі були байдужими до політичних уподобань, шукати стратегію виживання. Про такий цікавий, а можливо і типовий епізод згадує у своїх працях лідер повстанського руху Н. Махно. Очілюючи Гуляйпільської республіки сповіщає про один епізод, коли перед народним судом цієї республіки постав заможний єврей, мешканець республіки, який підтримував її уряд матеріально, але в той же час фінансував і Українську Народну Республіку. На запитання народного суду, чому він так діяв, підсудний щиро зізнався, що боїться київську владу, тому задалегідь, на випадок суцільної перемоги, почав надавати Раді фінансову допомогу, щоб уникнути переслідувань у майбутньому [30, с. 148].

За розвідками ряду єврейських авторів, Директорія чи персонально С. Петлюра та його однодумці залишаються для сучасників жорстокими погромниками [31, с. 61–67]. Насправді, різноманітні архівні джерела та об'єктивні розвідки часу Української Народної Республіки стверджують інакше. Директорія, як і її попередники, намагалась вести рішучу боротьбу проти погромників, активно засуджувала їх дії, передавала до суду їх справи, активних учасників насильств страчували. Жертвам погромів надавалась матеріальна і фінансова допомога. Тільки неповний перелік законодавчих актів, постанов Директорії УНР, таких як: «Постанова про ухвалення статусу надзвичайної слідчої комісії для розслідування подій в Житомирі» (7–9 січня 1919 р.), «Постанова про заснування окремої слідчої комісії для проведення слідства в справі погрому 15–16 лютого 1919 р. в м. Проскурів й 17 лютого в м. Фельштині», «Лист Голови РНМ Б. Мартосе до Міністра юстиції з вимогою негайного розслідування і покарання винних у єврейських погромах» (17.04.1919 р.), «Постанова Ради Народних Комісарів про боротьбу з протиеврейською погромною агітацією» (15.06.1919 р.) та ін. свідчили про рішучість української влади дати бій погромництву. З цією метою при Уряді УНР було створено спеціальну слідчу комісію, яку очолив державний інспектор полковник В. Кедровський. «Мусимо провести велику напружену роботу, щоб викоринити це зло, проводячи на кожному кроці безпощадну боротьбу з погромною ідеологією, з погромницькими елементами, пам'ятаючи, що той елемент найбільший наш ворог, той елемент є свідомим або несвідомим зрадником великих і світлих визвольних ідей українського народу», – писав головний державний інспектор Директорії УНР [32, с. 19].

Суспільно-політична та історична спадщина зберегла для сучасників важливий нарративний пласт з особистих архівів головного отамана і очільника Директорії УНР Симона Петлюри. Серед багатьох його історичних та літературних творів особисте місце займає стаття-відозва «Проти погромів». Засуджуючи ворогів України, погромників і погромництво, С. Петлюра наголошує на дуже важливому історичному факті: «Наша Народна Армія мусить нести рівність, братерство і визволення українському і єврейському громадянству, бо останнє активно підтримує правительство У.Н.Р. Всі його партії, як то: Бунд, Об'єднанці, Поалей-Ціон і Фолкс-Партей стали на ґрунті самостійності України і беруть участь у будівництві Республіки. Я сам знаю, коли представники єврейського населення допомагали нашому війську і підтримували законну республіканську владу» [33, с. 85]. Важливо звернути увагу на дату відозви – 27 серпня 1919 р. – у цей час українське військо наближалось до Києва і вело запеклу боротьбу з більшовиками.

Про реальні факти участі євреїв у визвольних змаганнях, про що зазначав С. Петлюра, ми можемо пересвідчитись, аналізуючи різноманітні джерела та матеріали. Серед архівних джерел зберігся унікальний документ – звернення єврейської громади м. Житомир до Уряду Директорії з проханням прийняти до лав українського війська євреїв-військовополонених, які служили в інших арміях, а також полегшити для інших євреїв можливості для вступу до армії УНР [34, арк. 3–4]. Дата звернення визначена жовтнем 1919 р., тобто часом, коли українська армія вела жорстокі бої з

більшовиками і білогвардійцями і відступала на Захід. За іншими матеріалами, євреї, які брали активну участь в УГА, під час перебування в складі армії Петлюри виявили себе з найкращої сторони. За існуючими джерелами, у складі Галицької армії було чимало офіцерів–євреїв. Під час свого перебування на Волині (Житомирщині), вони навели на місцях зразковий порядок та зробили неможливим будь–яке національне протистояння [35, арк. 44–45]. З 1919 р. єврейські прізвиська починають з'являтися поміж вояків армії УНР. За матеріалами білоруського історика А. Грицкевича, у Катеринославській групі армії УНР на початку 1919 р. діяв військовий підрозділ соціалістичної єврейської партії «Поалей–Ціон» [36, с. 194]. Найяскравішою фігурою серед євреїв–учасників визвольних змагань видається сотник війська УНР, ушавлений у багатьох битвах за Українську державу Семен Якерсон. Сучасники згадували, як на запитання сусідів–євреїв: «Чому ти їм служив, чи коли закінчаться єврейські погроми», – радив останнім йти до лав війська УНР і тоді нічого не почують про єврейські погроми [37, с. 92]. До бійців за волю України варто долучити і єврейську роту Гуляйпільської Анархічної Республіки, про яку не раз згадував Н. Махно. На відміну від тверджень радянських істориків про «звірний антисемітизм повстанського руху» Махно написав у своїх «Спогадах»: «Махновців називали погромниками. Брешуть про них. Ніхто, навіть самі євреї так не боролись з погромами, як анархо–махновці» [38].

Дражливість українсько–єврейських відносин вимагає з боку представників двох народів достатньо національного такту і об'єктивності у висвітленні історичних подій, які за своїм змістом зараховують до тягарів історії. У цьому сенсі є доречним долучити до існуючого дискурсу нотатки відомого діяча сіоністського руху і свідка подій В. Жаботинського, який завжди дотримувався об'єктивних поглядів на українсько–єврейські відносини, ніж та частина традиційних єврейських суспільствознавців, які щоразу вдавалися до описів антисемітизму Директорії та її лідерів. В. Жаботинський писав: «...це той факт, що ні Петлюра, ні Винниченко, ні решта видатних членів цього українського уряду ніколи не були тими, як їх називають, «погромниками». Хоча я їх особисто не знав, все ж таки я добре знаю цей тип українського інтелігента – націоналіста з соціалістичними поглядами. Я з ними виріс, разом з ними проводив боротьбу проти антисемітів та русифікаторів – єврейських та українських» [39, с. 112–113].

На думку української дослідниці О. Бойко, «трикутник смерті» і отаманщина залишали Директорію не дуже великий вибір для маневру між більшовицькою Росією та Антантою–Європою. Антанта трималась свого стратегічного курсу – відновлення єдиної і неподільної Росії. Тоді Директорія скорегувала свій зовнішньополітичний курс [40]. Українські очільники схилились із зрозумілих причин у бік Польщі. Впродовж 1919–1920 рр. українсько–польські відносини пережили різноманітні етапи розвитку: конфронтації, хиткого нейтралітету та союзу для боротьби з більшовиками. Щодо Правобережжя, де в умовах російської агресії лідерам УНР доводилось перебувати більшість часу, відносини з польською людністю були достатньо

зіпсовані спробами соціалістичних експериментів в аграрному питанні за часів Центральної Ради. Дослідник О. Бойко не випадково звертає увагу на Закон Директорії від 8 січня 1919 р., яким було проголошено ліквідацію приватної власності на землю, але власність польських, австрійських та німецьких поміщиків лишалася недоторкованою. Суперечливість цього Закону посилювала соціальну напругу та міжнаціональне протистояння [41, с. 346]. Заможні польські землевласники нікому не збирались віддавати свою землю, оберігали своє майно від грабіжників, створювали власні загони самооборони, сподівалися на допомогу польських легіонерів і, зрештою, очікували повернення Другої Речі Посполитої. Очільники Директорії серйозно прораховували можливий варіант колаборації Речі Посполитої з А. Денікіним. І хоча він був маловірогідний, але являв собою велику загрозу для Української Республіки. В умовах військово–політичного протистояння С. Петлюра намагався упередити можливий удар у тил армії УНР. Як визначає дослідник С. Литвин, Головний Отаман провів для цього величезну роботу. У листі до державного діяча Галичини А. Левицького, який історик вводить до наукового обігу, Петлюра зауважує про важкий «загальний стан... Республіки, який вимагає якнайскорішого налагодження польсько–українських відносин і забезпечення неможливості альянсу між Польщею та «Росією Денікіна»» [42, с. 417]. Для польського очільника відродженої держави Ю. Пілсудського стало дуже швидко зрозуміло, що Антанта активно підтримує «білий рух» в Росії, і перспективи на Польську державу від моря до моря (при можливому відновленні «єдиної і неподільної») за визначенням відповідають. РНК на чолі з В. Леніним однією із перших визнала незалежність і відродження Польської держави. Тепер «червоні» і «білі» росіяни вели смертельний двобій за спадщину Російської імперії. За свідченням одного із польських генералів, Пілсудський міркував так: «Поразка Червоної армії веде до зміцнення влади Денікіна... Було б меншим злом допомагати Радянській Росії розбити Денікіна» [43, с. 302]. В наступному, сусідство з більшовицькою Росією теж не дуже тішило офіційну Варшаву. А от мати союзника в регіоні, створити своєрідний «буфер» проти більшовизму при входженні значної частини східних кресів – земель до Польської держави видавалось найкращим варіантом. У цьому контексті виникає ще один важливий аспект, який висловив український дослідник М. Гон. Як стверджує науковець, незважаючи на давній українсько–польський (соціо–етнічний) конфлікт за землю, історична спадщина (національний гніт якого зазнавали обидва народи в Російській імперії) давали сподівання на взаємодію їх державницьких сил. Вони були реалізовані на платформі спільної боротьби з більшовизмом (Варшавський договір 1920 року), а гасло «За нашу і вашу свободу!» стало своєрідним кредо польсько–української співпраці. У підсумку, автор висловлює думку, що хоча польсько–українська військова співпраця й не принесла союзникам очікуваних результатів, вона стала безпосереднім імпульсом до пошуку параметрів взаємодії в умовах миру [44, с. 398]. Можна певною мірою погодитись з думкою М. Гона, адже Варшавська угода 1920 р. крім військово–політичних проблем і питань кордонів конкретно визначила право на національно–культурну автономію українців в Польщі,

а поляків – в Україні, що заклало важливі умови для майбутнього польсько–українського діалогу.

Більш критично поставився до українсько–польського союзу 1920 р. і спільного походу проти більшовиків польський науковець Влодзімеш Менджецький. Враховуючи широкий спектр українсько–польських діалогів, польський вчений висловив думку, що в українській історіографії Варшавську угоду оцінюють не дуже високо. Це відбувається тому, що критики вказують на цинічне використання Польщею складної ситуації Петлюри для здобуття значних поступок у політичному і територіальних питаннях. Історик погоджується, що не заперечуючи цих обставин, можна, однак, подивитися на союз Пилсудський–Петлюра як на спробу порозуміння і співпраці «попри все» й задля вищої мети, якою була свобода двох народів. І, власне, авторський підсумок: «У цьому контексті можливо слід повертатися до цих подій, як до символу тягlosti прагнень до українсько–польської співпраці, а водночас важливої вказівки, що спроби порозуміння без визнання повної рівноправності обох сторін були, є і будуть приречені на поразку» [45, с. 232].

Опинившись в екзилі після поразки визвольних змагань, Уряд Директорії продовжував активно займатися проблемами національних меншин. Актуальність питання ще пояснювалась тим, що наразі українці не як єдина нація, а як «меншина» перебували під владою Польщі, Румунії і Чехословаччини, до яких за рішенням Версальського договору відійшла частина українських теренів. Основний відсоток українського населення Наддніпрянської України та етнічних спільнот України опинились під владою більшовиків. Останні були вимушені рахуватися з національним питанням, вносити корективи в комуністичний проект, який прийшов на зміну Російській Імперії. А ще, вже з незалежних від більшовиків причин вимусив їх відмовитись від проекту Російської Соціалістичної Федерації народів. На цьому дуже важливому історичному аспекті наголошує один із відомих діячів УНР О. Шульгін, коли стверджує, що «Українську державу було відновлено 1917 р., навіть найлютіші вороги наші московські окупанти, не знищили цієї держави. Принаймні де юре Українська Східна Республіка залишається окремою державою» [46, с. 218].

Активізація дій на національному фронті, політика коренізації–українізації, широке забезпечення національних прав меншин, які здійснювались радянською владою одразу після завершення громадянської війни, відбувались не за більшовицькими планами, а всупереч їхнім попереднім проектам. Це і була велика і головна перемога етнополітики Української Народної Республіки.

Список використаних джерел

- Капелюшний, В., 2001. 'Право незалежної Української Держави (1917–1921 рр.)', *Історія Українського права*, Київ.
- 'Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали у 2-х томах', 2006, Т.2, Київ.
- Тютюнник, Ю., 1924. 'З поляками проти Вкраїни', Харків.
- Горак, В.С., 1993. 'Директорія: потенціал і можливості політичного виживання', *Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження. Збірник наукових праць*, Київ.
- Шумов, С., 2005. 'Петлюровщина', Москва.
- Грицкевич, А.П., 2011. 'Борьба за Украину. 1917–1921', Минск.
- Савка, Я., 1992. 'Російщення Кубані – південно–східного бастиону України', *Російщення України. Науково–популярний збірник*, Київ.
- 'Дипломатія УНР та Української Держави в документах і спогадах сучасників', 2008, Т.1, Київ.
- 'Центральний державний архів вищих органів влади та управління України', Ф.3296, Оп.1, Спр.3.
- Гошуляк, А., 1999. 'До питання про національну політику УНР доби Директорії', *Наукові записки. Збірник, Сер. «Політологія і етнологія»*, Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, Вип.8.
- Жуковський, А., Субтельний, О., 1992. 'Нарис історії України', Київ.
- Іванис, В., 1952. 'Симон Петлюра президент України', Торонто.
- Устименко, В. 'Етнополітичний фактор в політиці Директорії УНР'. [online] Доступно: http://shron1.chtyvo.org.ua/Ustymenko_Volodymyr_MykhaILOVych/Etnopolitychnyi_faktor_v_politytsi_Dyrektorii_UNR.pdf
- Грицак, Я., 1996. 'Нарис історії України. Формування модерної Української нації ХІХ–ХХ ст.', Київ.
- Скоропадський, П.П., 1995. 'Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918', Київ–Філадельфія.
- Могиланський, Н.М., 1930. 'Трагедія України', *Революція на Україні по мемуарам белых*, Москва–Ленінград.
- Погребінська, І.М., 2010. 'Ідеали і реальність. Нариси з історії національно–культурної автономії в країнах Центральної і Східної Європи', Київ.
- 'Встановлення влади Директорії'. [online] Доступно: <https://studfiles.net/preview/5170532/page:12/>
- Крип'якевич, І., 1992. 'Історія України', Київ.
- Савченко, О., 2017. 'Антиукраїнець або воля до боротьби, поразки чи зради', Київ.
- Гунчак, Т., 1993. 'Симон Петлюра та євреї', Київ.
- Сергійчук, В., 1996. 'Уся правда про єврейські погроми: Мовою невідомих документів і матеріалів', Київ.
- Нагаєвський, І., 1993. 'Історія Української держави двадцятого століття', Київ.
- 'Центральний державний архів вищих органів влади та управління України', Ф.3833, Оп.3. Спр.2.
- Римаренко, Ю., (керівник), 1997. 'Основи етнодержавознавства', Київ.
- Каганович, Л., 1997. 'Памятные записки рабочего, коммуниста–большевика, профсоюзного, партийного и советско–государственного работника', Москва.
- 'Центральний державний історичний архів України', Ф.336, Оп.1, Т.2, Спр.2251.
- 'Центральний державний архів вищих органів влади та управління України', Ф.2060, Оп.1. Спр.6.
- Там само, Спр.1.
- Махно, Н., 1929. 'Русская революция на Украине (от марта 1917 по апрель 1918 год)', Кн.1, Париж.
- Найман, О.Я., 2011. 'Петлюрофілія як різновид українофобії', *Архів України*, №5.
- Кедровський, В., 1994. 'Борьба з погромами в Україні', *Поле відчаю й надії. Альманах*, Київ.
- Петлюра, Симон, 1992. 'Народ український. Вибрані статті, листи, документи', Харків.
- 'Центральний державний архів вищих органів влади та управління України', Ф.2060, Оп.1, Спр.28.
- 'Центральний державний архів громадських організацій України', Ф.1, Оп.20, Спр.39.
- Грицкевич, А.П., 2011. 'Борьба за Украину. 1917–1921', Минск.
- Тищенко, Я., 2014. 'Єврейські національні формування в Україні в 1917–1920 роках', Київ.
- Махно, Н. 'Воспоминания'. [online] Доступно: <https://www.litmir.me/br/?b=114208&p=14>
- Жаботинський, В., 1991. 'Вибрані статті з національного питання', Київ.
- Бойко, О.Д. 'Зміна урядів та урядові політики Директорії УНР у 1919 р.'. [online] Доступно: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2009/6/4.pdf>
- Бойко, О.Д., 2004. 'Історія України', Київ.
- Литвин, С., 2004. 'Петлюра і Пилсудський: нелегкий шлях до порозуміння', *Війна і мир або «Українці–поляки: брати/вороги, сусіди...»*, Київ.
- Миронов, С.С., 2006. 'Гражданская война в России', Москва.
- Гон, М., 2004. 'Українці і поляки між двома світовими війнами. Волинський вузол', *Війна і мир або «Українці–поляки: брати/вороги, сусіди...»*, Київ.

45. Мендзєцький, В., 2015. 'II Річ Посполита', *Польща – нариси історії*, Варшава.
46. Шульгін, О., 1998. 'Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині', Київ.

References

1. Kapelushnyj, V., 2001. 'Pravo nezaleznoi' Ukraïns'koi' Derzhavy (1917–1921 rr.) (The Right of an Independent Ukrainian State (1917–1921))', *Istoriya Ukraïns'kogo prava*, Kyi'v.
2. 'Direktorija, Rada Narodnyh Ministriv Ukraïns'koi' Narodnoi' Respubliki. 1918–1920. Dokumenty i materialy u 2–h tomah (Directory, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. 1918–1920 Documents and materials in 2 volumes)', 2006, T.2, Kyi'v.
3. Tjutjunyk, Ju., 1924. 'Z poljakamy proty Vkraï'ny (With Poles against Ukraine)', Harkiv.
4. Gorak, VS., 1993. 'Direktorija: potencial i mozhlyvosti politychnogo vyzyvannja (Directory: Potential and Possibilities of Political Survival)', *Ukraïna XX st. Problemy nacional'nogo vidrodzhennja. Zbirnyk naukovykh prac'*, Kyi'v.
5. Shumov, S., 2005. 'Petljurovshhina (Petliurism)', Moskva.
6. Grickevich, AP., 2011. 'Bor'ba za Ukraïnu. 1917–1921 (Fight for Ukraine. 1917–1921)', Minsk.
7. Savka, Ja., 1992. 'Rosijskshennja Kubani – pivdenno–shidnogo bastionu Ukraïny (Routing the Kuban – the southeastern bastion of Ukraine)', *Rosijskshennja Ukraïny. Naukovo–populjarnyj zbirnyk*, Kyi'v.
8. 'Dyplomacija UNR ta Ukraïns'koi' Derzhavy v dokumentah i spogadah suchasnykiv (Diplomacy of the UPR and the Ukrainian State in the documents and memoirs of contemporaries)', 2008, T.1, Kyi'v.
9. 'Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukraïny (Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine)', F.3296, Op.1, Spr.3.
10. Goshuljak, A., 1999. 'Do pytannja pro nacional'nu polityku UNR doby Dyrektorii' (On the question of the national policy of the UNR of the Directorate)', *Naukovi zapysky. Zbirnyk. Ser. «Politologija i etnologija»*, Kyi'v: *Instytut politychnykh i etnonacional'nyh doslidzen'*, Vyp.8.
11. Zhukovs'kyj, A., Subtel'nyj, O., 1992. 'Narys istorii' Ukraïny (Essay on the history of Ukraine)', Kyi'v.
12. Ivanys, V., 1952. 'Symon Petljura prezident Ukraïny (Simon Petliura, President of Ukraine)', Toronto.
13. Ustymenko, V. 'Etnopolitychnyj faktor v polityci Dyrektorii' UNR (Ethnopolitical factor in the policy of the Directory of the UPR)'. [online] Dostupno: http://shron1.chtyvo.org.ua/Ustymenko_Volodymyr_Mykhailovych/Etnopolitychnyj_faktor_v_polityci_Dyrektorii_UNR.pdf
14. Grycak, Ja., 1996. 'Narys istorii' Ukraïny. Formuvannja modernoi' Ukraïns'koi' nacii' XIX–XX st. (Essay on the history of Ukraine. Formation of the modern Ukrainian nation of the nineteenth and twentieth centuries)', Kyi'v.
15. Skoropads'kyj, PP., 1995. 'Spogady. Kinec' 1917 – gruden' 1918 (Memoirs. End of 1917 – December 1918)', Kyi'v–Filadelfija.
16. Mogiljanskij, NM., 1930. 'Tragedija Ukrainy (Tragedy of Ukraine)', *Revolucija na Ukraïne po memuarah belyh*, Moskva–Leningrad.
17. Pogrebins'ka, IM., 2010. 'Idealy i real'nist'. Narys z istorii' nacional'no–kul'turnoi' avtonomii' v kraïnah Central'noi' i Shidnoi' Jevropy (Ideals and reality. Essays on the history of national–cultural autonomy in the countries of Central and Eastern Europe)', Kyi'v.
18. 'Vstanovlennja vlady Dyrektorii' (Establishing the authority of the Directory)'. [online] Dostupno: <https://studfiles.net/preview/5170532/page:12/>
19. Kryp'jakevych, I., 1992. 'Istoriya Ukraïny (History of Ukraine)', Kyi'v.
20. Savchenko, O., 2017. 'Antyukrai'niec' abo volja do borot'by, porazky chy zrady (An anti–Ukrainian or a will to fight, defeat or betrayal)', Kyi'v.
21. Gunchak, T., 1993. 'Symon Petljura ta jevrei' (Simon Petliura and Jews)', Kyi'v.
22. Sergijchuk, V., 1996. 'Usja pravda pro jevrejs'ki pogromy: Movoju nevidomyh dokumentiv i materialiv (The truth about Jewish pogroms: The language of unknown documents and materials)', Kyi'v.
23. Nagajevs'kyj, I., 1993. 'Istoriya Ukraïns'koi' derzhavy dvadcatjatoj stolittja (History of the Ukrainian state of the twentieth century)', Kyi'v.
24. 'Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukraïny (Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine)', F.3833, Op.3. Spr.2.
25. Rymarenko, Ju., (kerivnyk), 1997. 'Osnovy etnoderzhavoznavstva (Fundamentals of ethno–state studies)', Kyi'v.
26. Kaganovich, L., 1997. 'Pamjatnye zapiski rabocheho, kommunisto–bol'shevika, profsojuznogo, partijnogo i sovetko–gosudarstvennogo rabotnika (Memoirs of a worker, communist – bolshevik, trade union, party and soviet–state worker)', Moskva.
27. 'Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukraïny (Central State Historical Archive of Ukraine)', F.336, Op.1, T.2, Spr.2251.
28. 'Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukraïny (Central State Archives of the Organs of the Government of Ukraine)', F.2060, Op.1. Spr.6.
29. Tam samo (Ibid), Spr.1.
30. Mahno, N., 1929. 'Russkaja revolucija na Ukraïne (ot marta 1917 po april' 1918 god) (Russian revolution in Ukraine (from March 1917 to April 1918))', Kn.1, Parizh.
31. Najman, OJa., 2011. 'Petljurofilija jak riznovyd ukrai'nofobii' (Petlyurophilia as a kind of Ukrainophobia)', *Arhivy Ukraïny*, №5.
32. Kedrovs'kyj, V., 1994. 'Borot'ba z pogromamy v Ukraïni (Fighting pogroms in Ukraine)', *Pole vidchajuj nadii'. Al'manah*, Kyi'v.
33. Petljura, Symon, 1992. 'Narode ukrai'ns'kyj. Vybrani statii, lysty, dokumenty (The people are Ukrainian. Selected articles, letters, documents)', Harkiv.
34. 'Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukraïny (Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine)', F.2060, Op.1, Spr.28.
35. 'Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh organizacij Ukraïny (Central State Archive of Public Organizations of Ukraine)', F.1, Op.20, Spr.39.
36. Grickevich, AP., 2011. 'Bor'ba za Ukraïnu. 1917–1921 (Fight for Ukraine. 1917–1921)', Minsk.
37. Tyshhenko, Ja., 2014. 'Jevrejs'ki nacional'ni formuvannja v Ukraïni v 1917–1920 rokah (Jewish National Forces in Ukraine in 1917–1920)', Kyi'v.
38. Mahno, N. 'Vospominanija (Memories)'. [online] Dostupno: <https://www.litmir.me/br/?b=114208&p=14>
39. Zhabotyns'kyj, V., 1991. 'Vybrani statii z nacional'nogo pytannja (Selected articles on the national question)', Kyi'v.
40. Bojko, OD. 'Zmina urjadiv ta urjadovi polityky Dyrektorii' UNR u 1919 r. (Changes in Government and Government Policy of the Directory of the UPR in 1919)'. [online] Dostupno: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2009/6/4.pdf>
41. Bojko, OD., 2004. 'Istoriya Ukraïny (History of Ukraine)', Kyi'v.
42. Lytvyn, S., 2004. 'Petljura i Pilsudski: nelegkyj shljah do porozuminnja (Petliura and Pilsudski: an easy way to reach agreement)', *Vijna i myr abo «Ukraïnci–poljaky: braty/vorogy, susidy...»*, Kyi'v.
43. Mironov, SS., 2006. 'Grazhdanskaja vojna v Rossii (Russian civil war)', Moskva.
44. Gon, M., 2004. 'Ukraïnci i poljaky mizh dvoma svitovymi vijnyamy. Volyns'kyj vuzol (Ukrainians and Poles between two world wars. Volyn knot)', *Vijna i myr abo «Ukraïnci–poljaky: braty/vorogy, susidy...»*, Kyi'v.
45. Mendzhec'kyj, V., 2015. 'II Rich Pospolita (Second Commonwealth)', *Pol'sha – narys istorii'*, Varshava.
46. Shul'gin, O., 1998. 'Bez terytorii'. Ideologija ta chyn urjadu UNR na chuzhyni (No territory. The ideology and rank of the UPR government in a foreign country)', Kyi'v.

Ladnyi Yu. A., applicant at I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Science of Ukraine (Ukraine, Kyiv), yura_ladnyi@ukr.net

Ethnic and political processes in Ukraine during the Directory of the Ukrainian People's Republic: historical and political science discourses

Article describes ethnic and national processes in Ukraine in times of Directory of the Ukrainian People's Republic (UPR). The urgency of the topic is conditioned by constant attention to the interethnic relations in polyethnic countries. The scientific interest to this publication is linked to the 100th anniversary of the Ukrainian National Revolution. The author aimed at recreating complex and controversial events in interethnic relations that took place during the civil war. Key research interpretations of ethno–national projects of the Directory of the UPR are considered in the article. Given the complexity of historical events, this study is based on the principles of historicism, scientific and critical thinking. The author's conclusions are based on materials from archival sources, periodicals and on the synthesis of the works of the Ukrainian and foreign scholars.

Keywords: Ukrainian National Revolution, Directory of the UPR, ethnic and national politics, national minorities.

* * *

УДК 321.323

Мордовець М. В.,кандидат політичних наук, старший викладач
кафедри соціології, філософії і права, Одеська
національна академія харчових технологій
(Україна, Одеса), maria@avers.odessa.ua**ДЕРЖАВА ЗАГАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ
В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНИХ КООРДИНАТ СЬОГОДЕННЯ**

За мету статті автор поставив аналіз сучасного стану теорії держави загального добробуту та питань її реалізації. В цьому ракурсі розкрито особливості даної теорії, проаналізовано перспективи її розвитку та імплементації в Західній Європі та в Україні. Визначено основні протиріччя застосування моделі загального добробуту соціальної держави в умовах сучасних глобалізаційних викликів на основі вивчення досвіду зарубіжних та українських дослідників з даної теми. Зроблено висновок, що ідеологія соціального компромісу, що розповсюдилася на Заході, дозволила здійснити серйозні кроки для просування концепції держави загального добробуту.

Ключові слова: держава загального добробуту, суспільні блага, соціальна відповідальність, політична ідеологія.

Ми спостерігаємо постійний процес уточнення тих чи інших політичних теорій, виникнення нових теоретичних конструкцій, термінів тощо. Це твердження справедливе і по відношенню до проблеми існування та розбудови держави загального добробуту. Вона видається однією з найбільш актуальних проблем сучасної політології, так як ми спостерігаємо виникнення великої кількості гострих питань пов'язаних з подальшим розвитком демократичних суспільств; імплементацією політичного досвіду в країнах, що трансформуються; виникнення неочікуваних суперечностей між інтересами громадян, громад та держав на пострадянському просторі і т.д. Теоретичне осмислення спроб відтворення західного досвіду на теренах пострадянських виступає актуальним викликом для сучасних вчених.

Від теоретичного розуміння природи соціальної держави залежать відповіді на такі важливі практичні питання, як визначення критеріїв прогресу розвитку суспільства, розбудова соціальної сфери, структурування соціально справедливого суспільства, розуміння механізмів економічного розвитку тощо. Без сумніву, дослідження сучасних труднощів її імплементації в реальне життя соціуму та перспектив розвитку даної теорії виступає актуальним та злободенним завданням. Соціально-економічні негаразди та драматичні події на теренах пострадянських країн, таких як Україна, Білорусія, Грузія, значно актуалізують обрану тему.

Зазначена проблема досліджувалася в роботах багатьох вчених. Чимало зарубіжних вчених приділили їй значну увагу: Р. Дарендорф, Дж. Ролз, Е. Хармс, Ф. Нойман, Г. фон Хафферкамп, Г.-Г. Хартвіг, В. Абендрот, К. Ленк, Г. Браун, М. Ніхаус, Г. Еренберг, А. Фукс, М. Спікер, Г. Віленський, Ч. Лебо, Р. Тітмус, А. Еверс. Існує серйозний доробок вітчизняних дослідників, серед яких необхідно назвати А. Длугопольського, Д. Сковронського, О. Давидюка, Л. Ільчука, І. Козаченка, Р. Кузьменка, В. Намчук, Н. Добреву, Є. Боршук, Т. Корецьку, В. Ніколаєвського, О. Новікової, А. Сивака, А. Аверина, В. Баумоля, М. Вдовиченка, О. Грішної, А. Гриненко, Б. Данилишина, М. Долішного, Л. Качана. Низка російських дослідників теж займається вищезазначеною проблемою: С. Калашніков, О. Храмов, О. Сапельніков, Л. Кочеткова, А. Пашуков, О. Євстратов, В. Постніков, І. Ніколаєнко, Л. Гапоненко, Т. Моїсеєнко, Ю. Плутенко.

Що можна розуміти під терміном «держава загального добробуту»? Н. Хома підкреслює в своїй праці, що «незважаючи на велику кількість наукових праць із зазначеної проблематики, природа й сутність феномена соціальної держави у світовій науці тлумачиться неоднозначно» [1, с. 206]. Можна з упевненістю сказати, що даний феномен виникає в людському суспільстві лише за певних передумов. О. В. Овсієнко подав їх детальну характеристику: «Порівняльний аналіз існуючих у сучасному економічному світі моделей соціальної держави дозволив виділити інституціональні передумови, необхідні для їх формування та розвитку: для ліберальної моделі – чітке впорядкування прав власності на всі види економічних ресурсів; наявність умов для розвитку приватних інститутів соціального захисту...» [2, с. 43].

На нашу увагу також заслуговує позиція українського дослідника І. М. Новака. Він вважає, що формування ідеології соціального добробуту особливо активно розгорнулось після Другої світової війни, коли політика держави загального добробуту (Welfare State) знайшла відображення у численних наукових працях. Розповсюдились уявлення про загальну зайнятість та високі доходи населення, котрі детермінували запровадження державних систем освіти, охорони здоров'я та підтримки житлового будівництва тощо [3, с. 67].

Чому ж теорія держави загального добробуту стала такою популярною в наш час? О. Головащенко вказав, що наприкінці ХХ ст. країни Східної Європи продемонстрували прагнення до здійснення нового соціально-економічного розвитку. Його основними напрямками стали: індустріалізація та інформатизація суспільств, впровадження заходів щодо збереження довкілля демократизація наряду з підвищенням соціального добробуту [4, с. 62].

Чи є можливість імплементації моделі загального добробуту в Україні? А. Михненко довів, що реалізація державної соціальної політики в нашій державі потребує активного вивчення світового досвіду, а також його розумної адаптації до українських реалій політичного життя. В цілому ми схильні погодитись з його позицією [5, с. 61].

Метою даної наукової статті є аналіз сучасного стану теорії держави загального добробуту та питань її реалізації на сучасному етапі розвитку політичних систем Західної Європи.

Кожен період розвитку суспільства несе в собі специфіку цього розвитку. Українське суспільство, яке стало на початку 90-х рр. ХХ ст. на шлях ринкових перетворень, хоче воно того чи ні, буде повторювати всі етапи розвитку капіталістичного суспільства західного зразка, нарощувати як негативний, так і позитивний потенціал ринкових відносин, використовувати соціально-політичні механізми для стримування негативних економічних тенденцій.

Крім того, існує ще одна важлива причина, по якій соціально-філософський аналіз соціальної держави стає незамінним. Ця причина пов'язана з ціннісною складовою поняття «соціальна держава». В цьому плані соціальна держава виступає як один з громадських ідеалів людства.

В нашому аналізі ми спробуємо відштовхнутись від того, що концепція держави загального добробуту

виникла після того, як в кінці 20-х років ХХ ст. західний світ перевернула напрочуд потужна економічна криза, що показала: ринок сам по собі не здатний нормально функціонувати і гарантувати всьому населенню мінімум благ і послуг. Раптове зубожіння широких верств населення продемонструвало важливість добробуту суспільства для нормального функціонування економічної системи. Тоді і виникла завдяки зусиллям англійського економіста Дж. Кейнса (1883–1946) концепція держави загального добробуту, а шляхом до нього стало державне регулювання економіки, створення змішаної економіки, політика соціальних послуг.

Суть концепції можна звести до подолання соціальних конфліктів шляхом створення за допомогою держави нормальних умов життя для всіх верств суспільства за допомогою реалізації програм соціальної допомоги незахищеним та малозабезпеченим верствам, вжиття заходів для зменшення безробіття і т.д., тобто вирішення всіх тих проблем, які сам по собі не здатний вирішити ринок.

Яким же чином концепція держави загального добробуту вступає у протиріччя з сучасними реаліями політичного життя? Справа в тому, що валюта перетворилася в центральну вісь державної політики. В умовах високо розвинутої грошової економіки кожна людина неминує і щодня стала відчувати на собі зміни в вартості речей, продуктів, послуг. Соціальні потрясіння підірвали віру у внутрішню сутнісну стабільність грошових коштів обміну, зруйнували також і наївне уявлення про можливості фінансового суверенітету в світі взаємозалежних національних економік [6, с. 50–51].

Австрійський філософ Л. фон Мізес, який розглядав проблеми економіки розкрив дію механізму політичного управління, направлено на створення економічного балансу в західноєвропейському соціокультурному дискурсі: «Діюча людина прагне виправити незадовільний стан справ і досягти більш задовільного. Вона уявляє собі умови, які краще їй підходять, а її діяльність направлена на те, щоб досягти бажаного стану. Мотивом, спонукаючим людину діяти, завжди виступає деяке занепокоєння. У людини, повністю задоволеної станом своїх справ, не буде стимулі до змін. У неї не буде ні бажань, ні жадань; вона буде абсолютно щасливою... Але щоб примусити людину діяти, простого занепокоєння і уявлення про задовільний стан не достатньо. Необхідна третя умова: очікування, що цілеспрямована поведінка здатна усунути чи щонайменше пом'якшити відчуття занепокоєння. Якщо ця умова не виконується, то будь-яка дія неможлива... Будь-яка існуюча структура суспільства є продуктом попередньо продуманих ідеологій. В суспільстві можуть виникнути нові ідеології і витіснити старі, тим самим трансформували суспільну систему. Однак суспільство завжди є творінням ідеологій, які передують йому в часі і логічно. Діяльність завжди направляється ідеями; вона реалізує те, що спланувало мислення» [7, с. 178].

Таким чином, доробок Л. фон Мізеса в сфері філософії економіки приводить нас до висновку про те, що рушійною силою на якій тримається концепція держави загального добробуту у західноєвропейських країнах є певна ідеологія, або сукупність ідей. Методологія М. Вартовського дозволяє редукувати цю ідеологічну складову до репрезентацій та саморепрезентацій, які

генерують суб'єкти соціального управління. Подальші міркування Л. фон Мізеса ще більше конкретизують наш висновок: «Якщо ми наділимо поняття ідеології самостійним буттям, то можемо сказати, що ідеології мають могутність по відношенню до людей. Могутність – це здатність чи сила направляти дії. Як правило, тільки про людей чи про групи людей говорять, що вони могутні. Тоді могутність можна визначити наступним чином: могутність – це сила направляти поведінку інших людей. Той, хто є могутнім, зобов'язаний своєю могутністю ідеології. Тільки ідеологія може повідомити людині силу впливу на вибір і поведінку інших людей. Лідером можна стати лише при підтримці ідеології, яка робить інших людей поступливими і смиренними. Тому могутність не є матеріальною і відчутною річчю, а є моральним і духовним явищем [7, с. 179].

Український дослідник А. Карась наводить міркування Дж. Макліна про те, що спроможність до політичної дії в суспільстві обумовлюються соціокультурними «зразками» поведінки групи, яка має назву «чеснота». Їх неминучою засадою є зреалізована попередньо «комунітарна» свобода. Щоб пояснити дану категорію А. Карась звертається до концепції громадянського суспільства, яке культивує в соціумі «відповідальну дію». Ця дія виявляє себе в оволодінні речами, знаннями і вартостями і обмежується соціально-юридичним законом найбільш повно розробленим І. Кантом [8, с. 396–397]. Як бачимо, дослідники вбачають в просуванні концепції держави загального добробуту вплив конктерного суб'єкта – громадянського суспільства. Саме під його тиском громадянського суспільства відбувались адміністративні реформи, які були направлені на подолання недоліків публічних служб, підвищення ефективності державного апарату, його адаптації до управління швидкозмінними соціально-економічними відносинами. Діяльність громадського суспільства сприяла згуртуванню західноєвропейських соціумів на основі загальнолюдських, професіональних, національних і соціальних цінностей [9, с. 53–54].

Л. фон Мізес глибоко дослідив проблему впливу на суспільство. Він дійшов висновку, що кардинальні зміни в цьому процесі відбулися за останні двісті років і були пов'язані зі швидким розвитком економічної теорії. В попередній період всі соціальні проблеми, на його думку, розглядалися як етичні. Вважалось, що для досягнення ідеального суспільства необхідні добрі правителі і добродісні громадяни. Внаслідок прогресу капіталізму в західних країнах ситуація кардинально змінилась і на даний виклик відповіла економічна теорія. Вчений констатував: «Відкриття невідворотних взаємозалежності ринкових явищ змінило цю думку. Збитим з пантелику людям довелося пристосовуватись до нового погляду на суспільство. Вони з приголомшенням дізналися, що людська дія може розглядатись не як добра чи погана, чесна чи нечесна, справедлива чи не справедлива. Суспільному життю притаманне регулярність явищ, яку людина повинна враховувати в своїй діяльності, якщо вона прагне досягти успіху. Марно ставитись до подій суспільного життя з позицій цензора, який щось схвалює, або не схвалює у відповідності до досить довільних стандартів і суб'єктивних оцінок. Необхідно вивчати закони людської діяльності і суспільного співробітництва, як фізик вивчає закони природи» [7, с. 6].

Практика Німеччини, Швеції та інших європейських країн показує, що соціальна орієнтованість економіки вимагає доповнення системою заходів, що забезпечують партнерську співпрацю найманих працівників, які представлені профспілками, з роботодавцями. Специфічним видом соціального партнерства є трипартізм (тобто складений з трьох частин): до звичайних партнерів – працівників і роботодавців – приєднуються і представники держави – органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Ця співпраця може здійснюватися як регулярно, так і нерегулярно – лише у випадках загострення соціальної ситуації в галузі, регіоні або країні в цілому [10, с. 24–25].

На основі усього вищевикладеного можна зробити наступні висновки: 1) концепція держави загального добробуту виникла внаслідок глибокого осмислення економічними та політичними елітою гострої соціально-економічної кризи 30-х рр. XX ст.; для її подолання було обрано курс соціального партнерства та злагоди на основі перерозподілу соціальних благ; 2) ідеологія соціального компромісу, що розповсюдилася в Західній Європі та США дозволила здійснити серйозні кроки для просування концепції держави загального добробуту; в першу чергу це проявилось в розробці та реалізації покращення матеріального стану соціально незахищених верств; 3) розширення базису електоральної підтримки політичних еліт дозволило урядам Західної Європи перезапустити економіку, скорегувати її розвиток; 4) велику роль у просування ідей держави загального добробуту мав тиск громадського суспільства, так як воно перетворилось на активного політичного суб'єкта. У майбутніх дослідженнях слід зосередити увагу на можливості просування концепції держави загального добробуту в Україні; факторів, що будуть сприяти даному процесу.

Список використаних джерел

1. Хома, Н., 2014. 'Соціальна держава третього тисячоліття: модернізована модель', Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса], Вип.3, с.205–215.
2. Овсієнко, ОВ., 2013. 'Розбудова соціальної держави в Україні: пошук оптимальної економічної моделі', Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право, Харків, №3, с.34–46.
3. Новак, ІМ., 2004. 'Деякі концептуальні підходи до розбудови соціальної держави в Україні', Демографія та соціальна економіка, №1–2, с.67–73.
4. Головащенко, ОС., 2013. 'Розвиток соціальної держави на сучасному етапі', Форум права, №4, с.60–63.
5. Михненко, А., Щур, Н., 2011. 'Світові моделі соціальної політики: уроки для України', Вісник Національної академії державного управління при Президенті України, Вип.2, с.219–227.
6. Поланьї, К., 2002. 'Велика трансформація: політичне і економічне істоти нашого часу', Перевод с англійського А. А. Васильєва, С. Е. Федорова і А. П. Шурбелева, Под общ. ред. редакцией С. Е. Федорова, СПб.: Алетейя, 320 с. – (Pax Britannica).
7. Мизес, Л., 2005. 'Человеческая деятельность: трактат по экономической теории', пер. с англ. А. В. Куряева, Челябинск: Социум, 878 с.
8. Карась, А., 2003. 'Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія', Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 520 с.
9. Ковбасюк, ЮВ., Ващенко, КО., Сурмін, ЮП. та ін., 2013. 'Модернізація державного управління та європейська інтеграція України: наук. доп.', за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Ю. В. Ковбасюка, К.: НАДУ, 120 с.
10. Решетніченко, АВ., Кіреєва, ОБ. та ін., 2012. 'Базові засади соціального розвитку: наук. розробка', К.: НАДУ, 52 с.

References

1. Homa, N., 2014. 'Social'na derzhava tret'ogo tysyacholittja: modernizovana model' (Social state of the third millennium: modernized model)', *Naukovi zapysky [Institutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa]*, Vyp.3, s.205–215.
2. Ovsijenko, OV., 2013. 'Rozbudova social'noi' derzhavy v Ukraini: poshuk optimal'noi' ekonomichnoi' modeli (The development of a social state in Ukraine: the search for an optimal economic model)', *Visnyk Nacional'nogo universytetu «Jurydychna akademija Ukrainy imeni Jaroslava Mudrogo»*. Serija: Ekonomichna teorija ta pravo, Harkiv, №3, s.34–46.
3. Novak, IM., 2004. 'Dejaki konceptual'ni pidhody do rozbudovy social'noi' derzhavy v Ukraini (Some conceptual approaches to the development of a social state in Ukraine)', *Demografija ta social'na ekonomika*, №1–2, s.67–73.
4. Golovashhenko, OS., 2013. 'Rozvytok social'noi' derzhavy na suchasnomu etapi (Development of a social state at the present stage)', *Forum prava*, №4, s.60–63.
5. Myhnenko, A., Shhur, N., 2011. 'Svitovi modeli social'noi' polityky: uroky dlja Ukrainy (World models of social policy: lessons for Ukraine)', *Visnyk Nacional'noi' akademii' derzhavnogo upravlinnja pry Prezydentovi Ukrainy*, Vyp.2, s.219–227.
6. Polan'ї, K., 2002. 'Velikaja transformacija: politicheskie i jekonomicheskie istoki nashego vremeni (The great transformation: the political and economic origins of our time)', *Perevod s anglijskogo A. A. Vasil'eva, S. E. Fedorova i A. P. Shurbeleva, Pod obshhej redakciej S. E. Fedorova*, SPb.: Aletejja, 320 s. – (Pax Britannica).
7. Mizes, L., 2005. 'Chelovecheskaja dejatel'nost': traktat po jekonomicheskoj teorii (Human activities: a treatise on economic theory)', per. s angl. A. V. Kurjaeva, Cheljabinsk: Socium, 878 s.
8. Karas', A., 2003. 'Filosofija gromadjans'kogo suspil'stva v klasychnykh teorijah i neklasychnykh interpretacijah: Monografija (Philosophy of civil society in classical theories and non-classical interpretations: Monograph)', Kyi'v; L'viv: Vydavnychyj centr LNU imeni Ivana Franka, 520 s.
9. Kovbasjuk, JuV., Vashhenko, KO., Surmin, JuP. ta in., 2013. 'Modernizacija derzhavnogo upravlinnja ta jevropejs'ka integracija Ukrainy: nauk. dop. (Modernization of public administration and European integration of Ukraine: scientific complement)', za zag. red. d-ra nauk z derzh. upr., prof. Ju. V. Kovbasjuka, K.: NADU, 120 s.
10. Reshetnichenko, AV., Kirjejeva, OB. ta in., 2012. 'Bazovi zasady social'nogo rozvytku: nauk. rozrobka (Basic principles of social development: scientific development)', K.: NADU, 52 s.

Mordovets M. V., PhD, Senior Lecturer, Department of Sociology, Philosophy and Law, Odessa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odessa), maria@avers.odessa.ua

State of welfare in the system of political coordinates of the present

The author of the article has analyzed the current state of the theory of the welfare state and the issues of its implementation. In this perspective, the features of this theory are disclosed, the prospects of its development and implementation in West are analyzed. The main contradictions of the application of the general welfare model of the social state in the conditions of modern globalization challenges are described on the basis of foreign and Ukrainian researchers on this topic. It is concluded that the ideology of the social compromise that has spread in Western Europe and the US has made it possible to take serious steps to advance the concept of the welfare state.

Keywords: welfare state, public goods, social responsibility, political ideology.

* * *

УДК 323.15

Семко В. Л.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політичних наук, Київський
національний університет будівництва і архітектури
(Україна, Київ), vls14@ukr.net

СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА ЕНЕРГІЇ, ЕНЕРГОБЕЗПЕКА ТА ЕНЕРГОЕФЕКТИВНІСТЬ ЯК СКЛАДОВІ ПРОЦЕСУ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розкривається соціальна сутність енергії, її значення для сучасного суспільства. Досліджуються підходи до визначення поняття «енергобезпека»

та «енергоефективність» у контексті поняття «національна безпека». Проаналізовано механізми використання енергії у якості політико-економічного важеля впливу на міжнародній арені. Проаналізовані фактори ризику, що пов'язані з енергозалежністю сучасного українського суспільства. Запропоновані шляхи їх подолання та консолідації українського суспільства через перетворення енергії на предмет споживання.

Ключові слова: суспільство, енергія, енергоефективність, енергозбереження, національна безпека, економічна безпека, споживання, політика.

На початку XXI ст. основними інструментами впливу на міжнародній арені виступають енергоресурси. Таке становище обумовлено низкою факторів.

1) Багато експертів в усьому світі прогнозують настання ери дефіциту основних, придатних для масового видобування енергетичних ресурсів, які неможливо буде швидко і повноцінно замінити. Терміни настання цієї ери різняться, і, взагалі, постійно відстрочуються, але очевидно, що вона коли не будь все ж настане. Хоча відбудеться це не раптом – підвищення вартості енергоресурсів та скорочення їх доступності буде відбуватись поступово.

2) У світі все більш відчутно проявляється нерівномірність розподілу енергетичної сировини, що породжує гостру глобальну конкуренцію на світовому ринку енергоресурсів.

3) Процеси глобалізації неминуче проявляються і у енергетичній сфері через діяльність на світовому ринку енергоресурсів окрім держав ще і транснаціональних компаній, міждержавних енергетичних об'єднань на кшталт Організації країн експортерів нафти (ОПЕК) і Міжнародного енергетичного агентства (МЕА), а також міждержавних союзів (ЄС, ЄврАзЕС, ШОС, тощо).

4) Значно підвищився потенціал використання енергетичних ресурсів задля досягнення зовнішніх і внутрішніх політичних цілей окремих держав.

5) Стрімко зростає рівень споживання енергії не лише розвинутими країнами, а й країнами третього світу, які рухаються шляхом форсованої модернізації та індустріального зростання (Китай, Індія тощо). Одночасно з цим зростає залежність їх суспільств та економік від енергозабезпечення.

6) Зріс вплив технічних збоїв у постачанні енергоресурсів на світополітичну систему.

У теперішній час світові та регіональні держави, як і раніше спираються на військовий потенціал, проте енергетичний вплив стає все більш зручним та гнучким способом і формою зовнішнього політичного та економічного впливу для забезпечення національних інтересів на міжнародній арені. У той же час володіння енергоносіями є само по собі не лише інструментом зовнішнього впливу, а й стимулюючим фактором та базою для розвитку в середині країни ключових сфер: військової, політичної, економічної, технічної і навіть культурної та нормативно-правової.

Сутність соціальної природи енергії витікає з двох принципів обставин. Перша полягає у тому, що з часів оволодіння вогнем людина у своєму розвитку була залежна від енергії і чим більше джерел енергії вона опановувала, тим більш залежною від неї вона ставала, оскільки зростаючі обсяги видобутку енергії виводили суспільство більш високі щаблі розвитку. Таким чином володіння енергією перетворилось на базову передумову прогресу, а її відсутність або дефіцит, в умовах економічної і політичної конкуренції, неминуче призводило до занепаду суспільства та його зникненню з історичної сцени.

З точки зору енергоспоживання історію людства можна поділити на дві епохи, хоча чітку межу між ними провести неможна. Перша епоха займає більшу частину історії – вона тривала з давніх часів до початку промислової революції XIX ст. Протягом цієї епохи людина була пасивним споживачем тієї енергії, яку природа «бажала» їй надати. Звичайно, процес технологічного опанування джерел енергії відбувались протягом усього означеного періоду, починаючи зі штучного отримання вогню, проте, принциповою рисою цієї епохи є те, що до певного моменту проблема дефіциту енергії визначала життя суспільств і самий хід історичного процесу. До певного моменту війни велись практично лише у літку, з настанням холодів армії уходили на так звані «зимові квартири», а дощова погода робила неможливим використання тогочасної вогнепальної зброї. Поразка Наполеона у Росії у 1812 р. наочно демонструє наслідки дефіциту енергії та відсутності її джерел для тогочасної армії. Великі географічні відкриття були зроблені виключно завдяки енергії вітру і, значною мірою визначалися цією енергією.

Показовим у питанні енергозабезпечення суспільства є історичний аналіз його будівництва і архітектури. Конструкція житла людини значною мірою визначається проблемою забезпечення, збереження, і мінімізації втрат енергії – тепла і світла. Тривалий час житло людини було зорієнтовано саме на фактор дефіциту енергії яка поступала у її житло природним шляхом. Невеликі площі житла і низькі стелі, маленькі вікна, розвинута традиція грубого будівництва були притаманні оселям північних широт. Архітектура Півдня, навпаки, повною мірою враховувала надлишок природної енергії.

У ході другої епохи, яка триває понині складає мізерно малу частку історії людства у порівнянні з попередньою епохою, людина стрімко ставала активним споживачем і добувачем енергії. Завдяки науково-технічному прогресу, індустріальній революції XIX ст., розвитку капіталізму і відповідним суспільним трансформаціям людська цивілізація перейшла від пасивного споживання енергії до її активного видобування. Навряд чи можна вести мову про виробництво енергії, оскільки у відповідності до закону (принципу) збереження енергії, вона існує як даність, і не може братись із нізвідки, або виробляти за волею людини. Тому, не дивлячись на те, що про виробництво енергії часто кажуть, наприклад, ті ж самі енергетики, більш коректно буде вести мову про її видобуток, але *свідомий, спланований, цілеспрямований і регульований*, на відміну від попередньої епохи, коли людина у буквальному сенсі «чекала у моря погоди».

У XX столітті економіка держав і життя суспільств почали розвиватись на тлі і за рахунок стрімко зростаючого споживання енергії. Іншою принциповою рисою теперішньої епохи стало те, що штучно видобута енергія перетворилась на товар, що має чітку визначені грошові еквіваленти і складає сьгодні левову частку енергії, що споживається людством. Природні, «безплатні» джерела енергії – вітер, сонячне світло, енергія току води, які протягом тисяч років були основними для людини, сьогодні складають мізерну частку загального енерговидобутку.

Друга принципова обставина, що складає соціальну сутність енергії, полягає у тому, що сучасне суспільство є гранично енергозалежним та енергоуразливим. Проблема енергозалежності життя сучасної людини безпосередньо

пов'язане з питанням рівня життя на фундаментальному рівні. Питання рівня життя для пересічної людини (і не лише в Україні) сьогодні розглядається майже виключно в утилітарній площині «споживчого кошику»: наявності автомобіля і його якості (б/у чи новий, іномарка або вітчизняного виробництва), літнього відпочинку, якості проведення вільного часу, частоти оновлення електронних гаджетів та інших предметів споживання. При цьому наявність енергії розглядається невід'ємний природний факт і опускається з виду та обставина, що енергія забезпечує усю піраміду людських потреб Маслоу, і в особливості її нижні, базові рівні, для яких вона є критично важливою передумовою існування. Енергозалежність сучасного суспільства є настільки системною, що впливу лише на його енергозабезпечення достатньо для внутрішньополітичної дестабілізації суспільства і нанесення величезних втрат його економіці, на відміну від попередніх епох, коли війна вимагала нанесення супротивникам величезних фізичних втрат один одному і величезних витрат на реалізацію цього завдання. Прикладом може слугувати використання американською авіацією у 1999 р. під час бомбардувань Югославії спеціальних графітних бомб, які не причиняють людських втрат, а, лише виводять з ладу електроенергетичні об'єкти у зоні вибуху¹.

Актуальна сьогодні, гібридна війна не в останню чергу використовує саме вплив на енергозабезпечення суспільства. Причому відбувається це лише методами фізичного знищення об'єктів енергетичної інфраструктури, а й, переважно, маніпуляцією з цінами на енергоносії та загрозою обмеження енергопостачання. А це, у першу чергу має на увазі вплив на суспільну думку та політичні настрої.

Ми далекі від есхатологічних прогнозів екологів, і тим більш від закликів до переїзду у сільську місцевість для подальшого життя в «єднанні з природою». Це, поширений нині риторичний штамп, який насправді означає повернення у спосіб та рівні життя щонайменше на 100 років назад, і хто на це сьогодні погодиться? Проте, як даність слід прийняти наступне: 1) енергія є фундаментальною передумовою життя суспільства та його прогресу, а життя без прогресу неможливо; 2) рівень споживання енергії сучасним суспільством є великим; 3) споживання енергії у майбутньому буде лише зростати.

Виходячи з цього національна безпека, має наметі, передусім економічну безпеку; економічна безпека, у свою чергу, базується на енергетичній безпеці. А їх гарантування вимагає національної консолідації, і, одночасно обумовлює її.

Поняття «національна безпека» є комплексним, інтегративним поняттям, яке утворюється такими взаємопов'язаними складовими, як економічна, енергетична, екологічна, культурно-інформаційна, воєнна безпека.

В. Ліпкан визначає національну безпеку як систему та процес управління загрозами та небезпеками, за якого

¹ Використання цих бомб мало обмежень, скоріше випробувальний характер. Вони були застосовані лише проти п'яти з понад тридцяти югославських електростанцій, але тим не менш довели свою ефективність. Використання таких босприпасів у високоурбанізованих насичених інфраструктурою районах здатне буквально паралізувати не лише економіку, а й суспільство, зокрема через вивід з ладу каналів інформаційної комунікації.

державним і недержавним інституціям гарантується розвиток національних інтересів народу України, джерел його духовного і внутрішнього добробуту, а також забезпечується ефективне функціонування самої системи національної безпеки [13, с. 142]. О. Бодрук вважає, що національна безпека – це певний стан конкретної соціальної системи, що характеризує ступень її стабільності. Колишній міністр оборони США Г. Браун сформулював поняття національної безпеки, як «здатність зберігати фізичну цілісність і територію, підтримувати економічні відносини з іншими державами світу, на різних рівнях захищати від зовнішнього негативного впливу свої інститути і систему управління, контролювати свої кордони» [3, с. 204]. В. Шлемко та І. Білько розглядають економічну безпеку як стан національної економіки, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз і здатний задовольнити потреби особи, сім'ї, суспільства, держави [7, с. 8–9].

І. Мішина аналізує національну безпеку з точки зору горизонтальних та вертикальних економічних відносин міжрізними суб'єктами з приводу досягнення такого рівня розвитку економіки при якому здійснюється ефективне задоволення потреб і гарантований захист інтересів, навіть за несприятливих умов розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів [19, с. 145]. М. Єрмошенко зазначає, що економічна безпека характеризується збалансованістю і стійкістю до негативного впливу внутрішніх і зовнішніх загроз, здатністю забезпечувати на основі реалізації національних економічних інтересів сталий і ефективний розвиток вітчизняної економіки і соціальної сфери [8, с. 276]. О. Чичина і В. Сідоров констатують: «...економічна безпека країни, з одного боку, є важливою складовою системи національної безпеки, що формує захист національних інтересів, з іншого – є безпосередньою умовою дотримання і реалізації національних інтересів щодо забезпечення фінансування, формування доходів та витрат тощо» [22, с. 26]. Провідною складовою національної безпеки країни є економічна безпека, першочерговою умовою забезпечення якої сьогодні є саме енергетична складова. На цьому тлі концепція сталого розвитку, а саме питання впровадження принципів «зеленої економіки» є основним вектором ефективного функціонування економіки країни [19, с. 44].

Економічна безпека держави має свою передумовою наявність достатньої кількості ресурсів для реалізації процесів відтворення і забезпечення соціальної стабільності. Це, у свою чергу, можливо лише за умови достатнього сировинно-ресурсного забезпечення, а ключовим ресурсом сьогодні для України, як і для усього світу є енергія.

Цей причинно-наслідковий зв'язок простежують у своїх працях низка зарубіжних та українських вчених, зокрема Л. Абалкіна, М. Кизима, Н. Резнікова, Г. Пастернак-Тарнушенко, Є. Сухіна, В. Шлемко.

Аналізуючи сутність поняття «енергетична безпека», вони сформулювали його принципові риси. Енергетична безпека є однією з найважливіших функціональних складових економічної безпеки [20, с. 198]. Енергетична безпека – стан захищеності національних інтересів в енергетичній сфері [17], від загроз енергетичного характеру [4, с. 56], стан забезпечення економіки

паливно–енергетичними ресурсами [5]. З огляду на нерівномірність розташування паливно–енергетичних ресурсів за країнами світу, енергетична безпека для країн–імпортерів – це забезпечення надійності їх енергопостачання, для країн експортерів – закріплення на стратегічних ринках за економічно вигідними цінами [6, с. 34]. Енергетична безпека – система поєднання потенціалів [18, с. 41].

Н. Матвійчук формує наступні загрози енергетичній безпеці України: незадовільний технічний стан енергетичного сектору, який і надалі погіршується (рівень зношення основних засобів енергетики складає більше 60%); критичний стан справ у житлово–комунальному секторі, де загальні втрати тепла в системі теплопостачання сягають 45%, у в системі споживання – 30%; недостатнє забезпечення власними енергоресурсами (за рахунок власних джерел Україна задовольняє свої потреби у паливно–енергетичних ресурсах менш ніж на 50%) і неефективне їх використання, що підвищує енергетичну залежність України від інших країн і зніжує рівень її економічної безпеки. В структурі поставок енергії в Україні частка поновлюваних джерел енергії є дуже низькою (у 2013 р. складала 3,1%), у той час як аналогічний показник в Швеції складає 37,2%, Латвії – 36,4%, Австрії – 30,1%, Фінляндії – 29,2%, Данії – 23,3%. Традиційні паливні копалини залишаються основним джерелом енергії в Україні. Економіка України є дуже енергомісткою: за 2014 рік в країні було використано 40 млрд. куб. м. природного газу, з яких 18 млрд. куб. м. (45%) споживано жилим сектором. У свою чергу Польща споживає 14 – 15 млрд. куб. м. газу на рік, причому її ВВП більш ніж у три рази вище за ВВП України [15, с. 97].

Шляхи невідкладного рішення проблеми енергозбереження в Україні на думку Н. Матвійчука полягають у наступному: використання оптимальних інструментів стимулювання енергозбереження; зміна структури використання ресурсів з акцентом на ресурси відновлювані та невичерпані; пошук ефективних механізмів і оптимальних джерел фінансування енергозберігаючих заходів [15, с. 97].

Реалізація політики енергозбереження може забезпечити для України такі переваги: зменшення обсягів імпорту енергоносіїв; оновлення основних фондів і впровадження нових технологій шляхом економії коштів на імпорті енергоносіїв; зменшення обсягів шкідливих викидів у оточуюче середовище у зв'язку з технологічним переоснащенням виробництва; підвищення конкурентоздатності вітчизняних товарів в наслідок зменшення частки енергоресурсів у собівартості продукції; відтермінування термінів вичерпання вітчизняних не відновлюваних енергоносіїв; створення робочих місць; покращення міжнародного іміджу України [10].

Відповідно до Закону України «Про енергозбереження» термін «енергозбереження» означає діяльність (організаційну, наукову, практичну, інформаційну), яка спрямована на раціональне використання і економну витрату первинної та перетвореної енергії і природних енергетичних ресурсів в національному господарстві і яка реалізується з використанням технічних, економічних та правових методів [9].

Поняття «енергозбереження» часто вживають разом з терміном «енергоефективність», хоча семантично церізні

поняття. Зокрема, «енергозбереження» розглядається як діяльність, комплекс заходів, результатом яких є збереження первинних паливно–енергетичних ресурсів (ПЕР) у не перетвореному стані, в результаті чого знижується потреба у ПЕР на одиницю кінцевого продукту, а «енергоефективність» означає раціональне використання енергетичних ресурсів, досягнення економічно доцільної ефективності використання існуючих паливно–енергетичних ресурсів за дійсного рівня розвитку техніки і технології, і дотримання вимог до оточуючого середовища [10, с. 43].

Поняття «енергоефективність» має на увазі досягнення певної мети, наприклад, опалення будинку зі споживанням меншої кількості енергоресурсів ніж звичай. Використання енергозберігаючої лампи є достатньо яскравим прикладом енергоефективності – вона споживає приблизно у 5 разів менше електроенергії у порівнянні зі звичайною лампою накаливання, за аналогічного рівня освітлення. Енергозбереження означає певні зміни в поведінці населення, наприклад, повне відключення електроприладів від електромережі замість того, щоб залишати їх у режимі очікування.

Енергоефективність є лише одним з аспектів енергозбереження. На відміну від енергозбереження, яке в цілому спрямовано на зменшення споживання енергії, енергоефективність – це корисна, ефективна витрата енергії [12, с. 30] без відчутних функціональних обмежень життєдіяльності людини, виробничих процесів та економіки держави. Інакше кажучи, енергозбереження може включати в себе такі екстрені заходи, як весрні вимкнення електроенергії, газу та гарячого водопостачання, або їх постачання у певні години, зниження температури теплоносія у системах опалення, обмеження на продаж пального приватним автовласникам тощо. Проте, ці заходи негативно впливають на життя громадян та економіку держави, і можуть бути виправданими лише надзвичайними обставинами, такими, як військовий конфлікт, стихійне лихо, надзвичайний стан, проголошений за певних умов. При цьому слід враховувати, що сьогодні українське суспільство вже повною мірою є суспільством споживання, яке являє собою сукупність суспільних відносин, заснованих на принципі індивідуального споживання. Воно характеризується масовим споживанням матеріальних благ і формуванням відповідної системи цінностей і установок, за яких споживання виходить далеко за межі потреб для існування (виживання) людини. Масове споживання розвивається разом з із розвитком капіталізму та ринкових відносин, який супроводжується бурхливим технічним прогресом та економічним розвитком та такими соціальними змінами, як: ріст доходів, який суттєво змінює структуру споживання, зменшення тривалості робочого дня, розмивання класової структури, індивідуалізація споживання [21, с. 645]. Суспільство споживання – це сукупність відносин, де панує символізм матеріальних об'єктів, який виступає сенсом життя і спонукає споживачів здобувати речі і тим самим наділяти себе певним статусом. Споживання знімає опозицію (суперечність) між реальністю та знаками. Воно є практикою підтримання ієрархізованої знаковості шляхом маніфестації соціально–стартифікуючих жестів, які наближають актора, що їх

реалізує до елітарності і, відповідно, віддаляють його від суспільної маргінальності. Такий специфічний тип соціалізації поступово приводить індивідуальні норми і цінності людини у відповідність з нормативно ціннісною системою консьюмеризма. Функціонування людської свідомості завжди базується на певних знаках та символах, а формування нових знаків веде до нової організації психіки. Консьюмеризм виступає системою, що пропонує нову знакову систему, у порівнянні з тими, що пропонували попередні форми культури [11, с. 8].

Розглядаючи державну політику в сфері енергозбереження, фахівці визначають її як процес реалізації органами державної влади конкретних заходів спрямованих на забезпечення ефективного і раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів у межах усієї економіки країни [14, с. 122]. Політика енергозбереження включає в себе адміністративно-правове і фінансово-економічне регулювання процесів видобутку, переробки, транспортування, збереження, виробництва, розподілу, використання паливно-енергетичних ресурсів з метою їх раціональних і економічних витрат енергії [9]. Таке формулювання політики енергозбереження, як і власне терміну «енергозбереження» підпорядковує основні дії з його забезпечення політиці енергозбереження. У цьому є сенс, оскільки заходи щодо енергоефективності сприяють енергозбереженню на усіх рівнях – підприємства, галузі, регіону, окремої людини і держави в цілому. Проте, соціально-політичний аспект енергозбереження, зокрема його суспільно-інтеграційний чи дезінтеграційний потенціал практично не висвітлюється, а ні у законодавстві, а ні в дослідженнях фахівців. Причина цього стану речей, на нашу думку, полягає у занадто утилітарному сприйнятті енергії, яке в Україні склалося історично. Переважна частка модернізації України випала на радянський період її історії, хоча розпочалась вона ще за царських часів. Відповідно, культура енергоспоживання українського суспільства значною мірою залишається «радянською», що заснована на природному сприйнятті дешевої енергії, як загального суспільного блага. Хоча останніми роками таке ставлення до енергії змінюється у бік її свідомого збереження під впливом ринкових факторів. Це можна простежити на прикладі утеплення будинків, зростання популярності особистого електротранспорту у містах та використання енергозберігаючих електроприладів, попит на які стабільно зростає.

Суспільні блага в класичному розумінні – це товари або послуги, які, будучи надані одній людині, можуть бути так само доступні іншим без будь яких додаткових затрат їх боку [2, с. 39]. Вони мають дві ключові властивості: невинятковість у наданні та неконкурентність у споживанні. Перше означає, що виробник блага не може перешкодити його споживанню індивідом, що не сплатив за право споживання; друге – що споживання блага одним індивідом не знижує можливості його споживання іншим [1, с. 19]. С. Медведєв та І. Томашов відносять до суспільних благ національну безпеку, забезпечення державою законності і порядку, а також економічної стабільності [16, с. 22]. У той же час означені автори розділяють категорії «суспільних» та «приватних» благ. Віднесення ж певних благ до тієї чи іншої категорії є наслідком соціальних процесів та результатом

політичного вибору. Розмір фінансування виробництва суспільних благ визначається у ході політичного торгу, на який виборці можуть вплинути, голосуючи за ту чи іншу політичну партію. Так, медичне обслуговування та вища освіта є благами, ступень не винятковості та неконкурентності яких варіюється – вони можуть бути як безкоштовними, так і платними. Так само і телебачення може бути суспільним і поширюватися безкоштовно на усю територію мовлення, або кабельним і приватним, тобто винятковим благом [16, с. 22].

Інакше кажучи, у випадку з українським суспільством, попит на суспільні блага є достатньо великим у порівнянні з європейськими країнами або США. Власне відключення газу або електроенергії за борги – те, що на Заході є цілком природним рішенням відповідних структур, в українському суспільстві сприймається як замах на базові, вітальні основи життя людини. Тому житлово-комунальні підприємства йдуть на цей крок неохоче, лише у окремих випадках, і, розуміючи потенційний ступень суспільного обурення, дозволяють накопичуватись боргам. З цього витікають і субсидії держави на комунальні послуги і квартплату.

У якості висновку можна констатувати наступне. Енергобезпека є фундаментальною підставою життя і розвитку сучасного суспільства. Об'єктивний дефіцит енергоресурсів є питанням невизначеного майбутнього, проте штучний, так би мовити «наведений» дефіцит, як засіб світової конкуренції та відвертої боротьби давно вже став реальністю. Україна є державою з достатньо високим рівнем енергоемності промисловості, житлово-комунальної та транспортної інфраструктури. Культура енергоспоживання українського суспільства заснована переважно на уявленні про енергію, як суспільне благо. Частка імпортованих енергоресурсів в українській економіці є критично високою. Заходи енергозбереження можуть бути ефективними лише протягом певного часу – далі вони почнуть негативно відбиватись не лише на економіці а й на суспільстві, що буде проявлятися у загостренні існуючих конфліктів та протиріч – дефіцит енергії відіграє у даному випадку роль каталізуючого фактору.

Вихід з цієї складної ситуації вбачається нам саме через консолідацію суспільства навколо споживання енергії через стратегію підвищення енергоефективності. Суспільство споживання сьогодні прийнято піддавати нищівній критиці не лише у публіцистичних матеріалах та суспільній риториці. Науковці також аналізують його переважно у руслі негативних конотацій. Дослідження такого складного та глобального явища виходить за межі нашої статті, проте, ми можемо констатувати наступне: 1) суспільство споживання, єдиною ідеологією якого є споживання матеріальних та нематеріальних цінностей є реаліями сьогодення – воно вже настало і ми живемо у ньому; 2) ідеологія споживання, яка наскрізь пронизує усі рівні піраміди Маслоу, зводить нанівець усю решту ідеологій минулого, оскільки усі вони спирались на різного ступеню злиденності широкі суспільні маси, обіцяючи їм реалізацію їх прагнень саме шляхом реалізації своїх ідеологічних засад та установок; 3) суспільство споживання потенційно скасовує широкий спектр конфліктів та протиріч, що пов'язані з політичними ідеологіями минулого (зокрема тих, що пов'язані з їх радикальними формами) і має, на

нашу думку, великий потенціал консолідації суспільства з однією метою – споживання, в основі якого лежить споживання енергії.

Список використаних джерел

1. Афонцев, С., 2003. 'От борьбы к рынку: экономическая кооперативность в мирополитическом взаимодействии', *Международные процессы*, Т.11, №3–4, с.16–30.
2. Блок, Ф., 2004. 'Роли государства в хозяйстве', *Экономическая социология (электронный журнал)*, Т.5, №2, с.37–56.
3. Бодрук, ОС., 2001. 'Структура военной безопасности: национальный та міжнародний аспекти', К.: *Національний ін-т проблем міжнародної безпеки*, 299 с.
4. Геєць, ВМ., 2006. 'Моделирование экономической безопасности: держава, регион, предприятие', В. М. Геєць, М. О. Кизим, Т. С. Лебанова, О. І. Черняк та ін.; за ред. Геєця В. М.: монографія, Х.: ВД «ІНЖЕК», 240 с.
5. Грязнов, Л., 2002. 'Тезисы по энергокризису', *Эско*, №2. [online] Доступно: http://esco-ecosys.narod.ru/2002_2/art34.htm.
6. Денчев, К., 2010. 'Мировая энергетическая безопасность: история и перспективы', *Новая и новейшая история*, №2, с.34–37.
7. Шлемко, ВТ., Бинько, ІФ., 1997. 'Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення' [монографія], К.: *НИСД*, 144 с.
8. Ермошенко, ММ., 2001. 'Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення', К.: *КНТЕУ*, 309 с.
9. 'Закон України «Про енергозбереження» 01.07.1994 №74/94–ВР'. [online] Доступно: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/74/94-%D0%B2%D1%80>.
10. Зеркалов, ДВ., 2012. 'Енергопостачання в Україні: [монографія]', К.: *Основа*, 582 с. [online] Доступно: <http://zerkalov.org/files/evu-zm.pdf> с.91.
11. Ильин, АН., 2014. 'Культура общества массового потребления: критическое осмысление: монография', Омск: *Изд-во ОмГПУ*, 208 с.
12. Коринько, ІВ., 2015. 'Енергозбереження та енергоефективність: [монографія]', В. Коринько, Ю. А. Панасенко, М. А. Рудий, Харків. *Нац. ун-т гор. хоз-ва ім. А. Н. Бекетова*, Харків: *ХНУМГ ім. А. Н. Бекетова*, 163 с.
13. Ліпкан, ВА., 2002. 'Национальная безопасность Украины у светлі теорії самоорганізації', *Держава і право*, №16, с.142–148.
14. Малайренко, ВА., Лисак, ЛВ., 2004. 'Енергетика довкілля, енергозбереження: [монографія]', Під ред. проф. В. А. Малайренко, Харків: *«Рубікон»*, 368 с.
15. Матвійчук, НМ., 2016. 'Приоритеты реализации политики энергосбережения в Украине', *Economics and management. Juvenisscientia*, №1, с.97–100.
16. Медведев, СА., Томашов, ІА., 2009. 'Концепция глобальных общественных благ', *Вестник международных организаций*, №2 (24), с.21–28.
17. 'Методика розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економіки України №60 від 02.03.2007'. [online] Доступно: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=97980.
18. Микитенко, ВВ., 2005. 'На чому базується енергетична безпека держави', *Вісник НАН України*, №3, с.41–47.
19. Мішина, ІГ., 2007. 'Економічна безпека в умовах ринкових трансформацій: дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.01', Донецьк, 235 с.
20. 'Паливно-енергетичний комплекс України на порозі третього тисячоліття', 2001, за заг. ред. А. К. Шидловського, М. П. Ковалка, К.: *УЕЗ*, 398 с.
21. Соловійова, А., 2014. 'Суспільство споживання', *Політологія: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / За наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хомі, Львів: «Новий світ – 2000»*, 779 с.
22. Чичина, ОА., Сідоров, ВІ., 2015. 'Енергетичні ресурси як домінанта формування національної безпеки України', *Науковий вісник Харківського державного університету. Серія «Економічні науки»*, Вип.15, Ч.4, с.25–28.

References

1. Afoncev, S., 2003. 'Ot bor'by k rynku: jekonomicheskaja kooperativnost' v miropoliticheskom vzaimodejstvii (From struggle to market: economic cooperativity in a world of political interaction)', *Mezhdunarodnye processy*, T.11, №3–4, s.16–30.

2. Blok, F., 2004. 'Roli gosudarstva v hozjajstve (The role of the state in the economy)', *Jekonomicheskaja sociologija (jelektronnyj zhurnal)*, T.5, №2, s.37–56.
3. Bodruk, OS., 2001. 'Struktura voennoi' bezpeky: nacional'nyj ta mizhnarodnyj aspekty (The structure of military security: national and international aspects)', К.: *Nacional'nyj in-t problem mizhnarodnoi' bezpeky*, 299 s.
4. Gejec', VM., 2006. 'Modeljvannja ekonomichnoi' bezpeky: derzhava, region, pidpryjemstvo (Modeling of economic security: state, region, enterprise)', V. M. Gejec', M. O. Kyzym, T. S. Lebanova, O. I. Chernjak ta in.; za red. Gejca V. M.: *monografija*, H.: VD «INZHEK», 240 s.
5. Grjaznov, L., 2002. 'Tezisy po jenergokrizisu (Abstracts on energy crisis)', *Jesko*, №2. [online] Dostupno: http://esco-ecosys.narod.ru/2002_2/art34.htm.
6. Denchev, K., 2010. 'Mirovaja jenergeticheskaja bezopasnost': istorija i perspektivy (World energy security: history and prospects)', *Novaja i novejschaja istorija*, №2, s.34–37.
7. Shlemko, VT., Bin'ko, IF., 1997. 'Ekonomichna bezpeka Ukraїny: sutnist' i naprjamky zabezpechnnja' [monografija] (Economic security of Ukraine: the essence and directions of provision: [monograph]), К.: *NISD*, 144 s.
8. Jermoshenko, MM., 2001. 'Finsanova bezpeka derzhavy: nacional'ni interesy, real'ni zagrozy, strategija zabezpechnnja (Financial security of the state: national interests, real threats, strategy of providing)', К.: *KNTEU*, 309 s.
9. 'Zakon Ukraїny «Pro energozberezhennja» 01.07.1994 №74/94–VR (Law of Ukraine «On Energy Saving» of 07.07.1994 No.74/94–VR)'. [online] Dostupno: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/74/94-%D0%B2%D1%80>.
10. Zjerkalov, DV., 2012. 'Energo-postachannja v Ukraїni: [monografija] (Power supply in Ukraine: [monograph]), К.: *Osnova*, 582 s. [online] Dostupno: <http://zerkalov.org/files/evu-zm.pdf> s.91.
11. Il'in, AN., 2014. 'Kul'tura obshhestva massovogo potreblennja: kriticheskoe osmyslenie: monografija (Culture of a mass consumer society: critical thinking: a monograph)', Омск: *Izd-vo OmGPU*, 208 s.
12. Korin'ko, YV., 2015. 'Energozberezhennja ta energoefektyvnist': [monografija] (Energy saving and energy efficiency: [monograph]), V. Korin'ko, Ju. A. Panasenko, M. A. Rudyj, Har'k. *Nac. un-t gor. hoz-va im. A. N. Beketova*, Harkiv: *HNUMG im. A. N. Beketova*, 163 s.
13. Lipkan, VA., 2002. 'Nacional'na bezpeka Ukraїny u svitli teorii' samoorganizacii' (National Security of Ukraine in the light of the theory of self-organization)', *Derzhava i pravo*, №16, s.142–148.
14. Maljarenko, VA., Lysak, LV., 2004. 'Energetyka dovkillja, energozberezhennja: [monografija] (Environmental energy, energy saving: [monograph]), Pid red. prof. V. A. Maljarenko, Harkiv: «Rubikon», 368 s.
15. Matvijchuk, NM., 2016. 'Prioritety realizacii politiki jenergo-sberezhennja v Ukraine (Priorities for the implementation of energy conservation policies in Ukraine)', *Economics and management. Juvenisscientia*, №1, s.97–100.
16. Medvedev, SA., Tomashov, IA., 2009. 'Konceptija global'nyh obshhestvennyh blag (The concept of global public goods)', *Vestnik mezhdunarodnyh organizacij*, №2 (24), s.21–28.
17. 'Metodyka rozrahunku rivnja ekonomichnoi' bezpeky Ukraїny: Nakaz Ministerstva ekonomiky Ukraїny №60 vid 02.03.2007 (Methodology for calculating the level of economic security in Ukraine: Order of the Ministry of Economy of Ukraine No.60 of 02.03.2007)'. [online] Dostupno: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=97980.
18. Mykytenko, VV., 2005. 'Na chomu bazujet'sja energetychna bezpeka derzhavy (What is the energy security of the state based on?)', *Visnyk NAN Ukraїny*, №3, s.41–47.
19. Mishina, IG., 2007. 'Ekonomichna bezpeka v umovah rynkovykh transformacij: dys. ... kand. ekon. nauk: spec. 08.00.01 (Economic security in the conditions of market transformations: dis. ... Candidate Economic Sciences: Specialty. 08.00.01)', Donec'k, 235 s.
20. 'Palyvno-energetychnyj kompleks Ukraїny na porozі tret'ogo tysjacholittja (Fuel and energy complex of Ukraine on the threshold of the third millennium)', 2001, za zag. red. A. K. Shydlov's'kogo, M. P. Kovalka, К.: *UEZ*, 398 s.
21. Solovjova, A., 2014. 'Suspil'stvo spozhyvannja (Consuming society)', *Politologija: navchal'nyj encyklopedychnyj slovnyk dovidnyk dlja studentiv VNZ I–IV rivniv akredytacii' / Za nauk. red. d-ra polit. n. N. M. Homy, L'viv: «Novyj svit – 2000»*, 779 s.

22. Chychyna, O.A., Sidorov, V.I., 2015. 'Energetychni resursy yak dominantna formuvannja nacional'noi' bezpeky Ukraїny (Energy resources as a dominant factor in the formation of Ukraine's national security)', *Naukovyj visnyk Harkivs'kogo derzhavnogo universytetu. Serija «Ekonomichni nauky»*, Vyp.15, Ch.4, s.25–28.

Semko V. L., candidate of political sciences associate professor of department of political sciences Kyiv national university building and architecture (Ukraine, Kyiv), vls14@ukr.net

Social nature of energy, energy–safety and energy efficiency as constituents of process of consolidation of Ukrainian society

In the article social essence of energy, her value, opens up for modern society. Going is investigated near determination of concepts «energy–safety» and energy «efficiency» in the context of concept «National safety». The mechanisms of the use of energy are analyzed as a political and economic lever of pressure on an international scene. Risk factors that is related to power dependence of modern Ukrainian society are analyzed. The ways of their overcoming and consolidation of Ukrainian society offer through converting of energy into the article of consumption.

Keywords: society; energy; energy efficiency; energy–savings; national safety; economic security; consumption; politics.

* * *

УДК 323.272(477)

Сич О. М.,

кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри публічного управління та адміністрування, Івано–Франківський національний технічний університет нафти і газу, голова Івано–Франківської обласної ради (Україна, Івано–Франківськ), sycho@ukr.net

Олігархічний політичний режим і соціальні підстави перманентного революційного процесу в Україні

Автор здійснює спробу визначити головні чинники політичної та соціальної нестабільності і на їх основі спрогнозувати характер та спрямованість потенційного чергового революційного зриву в Україні. Для цього висуває гіпотезу, що залежність політичного процесу від олігархічного укладу економіки та похідного від неї політичного режиму є основним гальмом цивілізованого розвитку української держави. Обґрунтування гіпотези здійснює шляхом порівняльного аналізу причин незавершеності трьох попередніх революцій – Революції на граніті 1990 р., Помаранчевої революції 2004 р. та Революції гідності 2013–2014 рр. Вважає, що соціальні негаразди були основою масового невдоволення українців напередодні їх здійснення. Однак стихійний революційний вибух очолювали представники конкурентних до чинного режиму кланових угруповань, захоплювали владу у державі і використовували її як інструмент реалізації своїх економічних інтересів. В рамках концепції перманентної національної революції автор висловлює прогноз, що черговий революційний зрив в Україні носитиме соціальний характер і антиолігархічну спрямованість.

Ключові слова: перманентна національна революція, революційний зрив, олігархічні клани, олігархічний уклад економіки, політичний режим, соціальна відповідальність великого капіталу.

У своїх попередніх наукових публікаціях на тему сучасного революційного процесу автор вже обґрунтував ідею, що для його системного трактування добре надається концепція перманентної національної революції, яка була популярна серед українських націоналістів в 20–30–х роках ХХ ст. й адаптована для використання сучасною націоналістичною доктриною. Відповідно до неї національна революція своєю дією охоплює не тільки політичну, але й всі інші сфери суспільного життя й триватиме до тих пір, аж поки сума національних ознак української державності у кожній із них не набере критичної маси та незворотної дії. Під час кульмінаційних загострень її перманентного перебігу виникають революційні зриви, які зазвичай

в публіцистичній та науковій літературі називають революціями. Такими були: в 1990 р. – Революція на граніті, 2004–го – Помаранчева революція, 2013–2014 рр. – Революція гідності [8].

Неоднозначність розвитку суспільно–політичних процесів в Україні після Революції гідності спонукала до аналізу її характеру і наслідків. В результаті на «ІІІ Бандерівських читаннях» автор охарактеризував її як незавершену та висловив прогностичні терміни настання чергового революційного зриву і можливий рівень його радикалізації [9, с. 41–55].

Метою цієї статті є визначити головні чинники політичної та соціальної нестабільності в українському суспільстві і на їх основі спрогнозувати характер та спрямованість потенційного чергового революційного зриву в Україні. Такі чинники і є предметом цього дослідження на тлі перманентного революційного процесу в українському суспільстві, що виступає його об'єктом.

З уваги на актуальність теми революційного процесу в сучасному українському суспільстві, він став предметом розгляду на спеціальній тематичній міжнародній конференції 2012 р. Під час її проведення С. Адамович, О. Баган, Г. Басара–Тилішак, Т. Вакулова, Б. Галь, М. Генік, В. Деревінський, Т. Дорош, П. Іванишин, М. Кузьмін, А. Куксенко, М. Кучерук, Ю. Мислюк, О. Муравський, Н. Ротар, Є. Сінкевич та ряд інших українських дослідників запропонували різні аспекти опрацювання цієї проблеми [5].

Закономірно, що чергова хвиля зацікавленості науковців цією темою настала після Революції гідності 2013–2014 рр. З науковим аналізом різних аспектів цих подій виступили А. Ашурбеков, Р. Балабан, Т. Бевз, М. Вітенко, О. Єгрешій, Г. Зеленько, А. Киридон, Л. Кочубей, М. Кугутяк, Я. Потапенко, М. Рябчук, Е. Щербенко, В. Яремчук та ряд інших авторів. Тема Революції гідності стала складовою частиною актуального дисертаційного дослідження Г. Сасин, монографії Ю. Мацієвського.

Своєбачення її характеру, перебігу та впливу на державне будівництво і націогенез через призму націоналістичної ідеології подали під час «ІІІ Бандерівських читань» П. Іванишин, Ю. Михальчишин, В. Гнатюк, М. Гордієнко, В. Нечеса [9]. Ряд статей на вказану тему опублікував і автор цієї статті.

На вступі дослідження автор висуває для подальшого обґрунтування гіпотезу, що залежність політичного процесу в сучасній Українській державі від олігархічного укладу економіки та похідного від неї політичного режиму є основним гальмом цивілізованого загалом і національного та соціального зокрема розвитку української держави. А отже в контексті концепції перманентної національної революції можна прогнозувати, що черговий революційний зрив в Україні носитиме соціальний характер і антиолігархічну спрямованість.

Для розгляду цієї гіпотези вважасмо за доцільне вчергове звернутися до аналізу причин незавершеності трьох попередніх революційних зривів. Адже їх результатом став не злам чинної системи суспільного й державного життя, а компроміс між протидіючими сторонами. На нашу думку, в рамках націоналістичної концепції перманентної національної революції методологічним ключем до розуміння таких причин може стати праця одного із провідних ідеологів ОУН–

бандерівської (ОУНб) С. Ленкавського «Українська національна революція». Серед масиву інших теоретичних напрацювань з цієї тематики в офіційних виданнях організаційних форумів ОУНб¹ та її провідних діячів вона вигідно вирізняється тим, що була у 1946 р. підготовлена для потреб внутрішнього вишколу членів цієї організації, а отже її зміст носить як науково обгрунтований, так і навчально–прикладний характер.

Так от, описуючи революційний процес, автор виокремлює в ньому три етапи: «1. підготовка, або наростання революції; 2. доосновне знищення попереднього суспільного й політичного ладу; 3. встановлення й закріплення іншого, нового після-революційного порядку» [2, с. 453]. Очевидно, що всі вони тісно взаємопов'язані між собою і кожен наступний логічно впливає з реалізації попереднього.

Якщо проаналізувати три попередні революційні зриви в Україні то, на нашу думку, жоден із них на першому з описаних етапів не ніс в собі чіткого організаційного начала. В той же час С. Ленкавський вважав, що цей етап мав би бути найважливішим, найтривалішим у часі й сприяти «умасовленню» революції, тобто усвідомленню широкими масами населення її цілей. «Світоглядова революція є початком політичної й соціальної революцій» – писав він [2, с. 457].

Очевидно, таке бачення базувалося на попередньому практичному досвіді підпільної просвітницько–пропагандистської діяльності спочатку цілісної ОУН, а потім ОУНб. Без багаторічних зусиль щодо створення нею відповідної психологічної атмосфери в українському суспільстві неможливим був би феномен Української повстанської армії (УПА) і її довготривалої підпільної збройної боротьби.

Натомість, в усіх трьох згаданих революціях наростання суспільного протистояння хоч і було зумовлене об'єктивними обставинами, але носило стихійний характер. Це давало можливість конкурентним групам чинної на той час владної еліти на другому етапі революційного процесу (згідно концепції перманентної національної революції – в момент настання революційного зриву) використовувати вивільнену енергію мас в своїх вузькогрупових цілях. Їх метою було витіснення конкурентів з влади і заволодіння нею, однак не ліквідація існуючої системи суспільно–політичних та соціально–економічних відносин.

Таким чином, через внутрішню ротацію еліт система частково модернізувалась, однак не зазнавала зламу. Відповідно до поглядів С. Ленкавського, така революція носила політичний, «протирежимний» характер. Однак вона не була соціальною, що натомість «має за мету насильну переміну існуючого в даній країні суспільного й економічного порядку й перебрання державного правління з рук старого суспільного класу в руки того, що революцію робить» [2, с. 450]. В кінцевому підсумку, кожна така революція не досягала цілі і залишалася незавершеною.

В результаті Романтичної революції 1989–1991 рр.² комуністичну геронтократичну еліту

частково змінила значно динамічніша комсомольська верхівка. В міжреволюційний період вона була докооптована представниками тіньового бізнесу пізнього советського періоду та кримінального світу і поступово структурувалася в регіональні олігархічні клани, які були сформовані і набули свого впливу ще в советському періоді політичної історії. В українських політологічних дослідженнях вони позначаються різними назвами – Адміністративно–економічні групи (АЕГ), Адміністративно–економічні клани (АЕК), Фінансово–політичні групи (ФПГ) тощо [7, с. 14–17].

Слід зауважити, що якщо раніше термінологія на зразок «олігархи», «олігархічні клани», «олігархічний режим» тощо вживалася переважно в публіцистиці, то віднедавна вона повноцінно ввійшла у науковий дискурс, про що свідчать праці українських науковців М. Михальченка, А. Колодій, Ю. Мацієвського та ряду інших. Зокрема, член–кореспондент НАН України М. Михальченко робить гострий висновок про те, що сьогодні в «Україні правлять олігархічні клани» [4, с. 306].

Зайнявши ключові позиції в господарсько–економічній сфері, клани почали шукати шляхів захисту своїх інтересів і в сфері політичній. Адже, за влучним висловом О. Турчинова: «Неможливо бути політиком, не маючи необмеженого доступу до фінансових потоків. Неможливо займатися великим бізнесом без глибоко особистих «політичних ресурсів»» [11].

Вплив кланових угруповань на політичний процес відбувався поетапно. Спочатку вони лобювали свої інтереси шляхом вибіркового підкупу державних чиновників. У міру зростання фінансових спроможностей їхні представники перейшли до підпорядкування своєму впливові існуючих політичних партій. Наступним кроком в опануванні політичного простору стало творення цими угрупованнями власних партій–проектів. Піонером у цій справі стала Народно–демократична партія (НДП), яка представляла інтереси харківського регіонального клану. Пізніше з'явилися Соціал–демократична партія Україна–об'єднана (СДПУ(о)), що представляла київський клан, а потім «Громада», Демократичний Союз (ДемСоюз), «Батьківщина», «Трудова Україна» (дніпропетровський клан) та «Партія Регіонів» (донецький клан) [7, с. 23–24].

Президент Л. Кучма легітимізував вплив олігархічних кланів на економічне та політичне життя Української держави. Він став архітектором тієї суспільно–політичної та соціально–економічної системи, яка дозволила йому протягом двох каденцій зберігати за собою посаду президента, але яка поміняла вектор цивілізаційного розвитку України й до сьогодні тримає її в лабетах постсоветської відсталості. За влучним висловом Ю. Мацієвського, з кінця 90–х років ХХ ст. олігархи фактично «захопили» державу [3, с. 61].

За аналогічним сценарієм відбувалися і дві наступні антирежимні політичні революції – стихійний вибух масового невдоволення очолювали представники конкурентних до чинного режиму кланових угруповань, захоплювали владу у державі і використовували її як інструмент реалізації своїх економічних інтересів.

Так після Помаранчевої революції 2004–2005 рр. владне оточення Л. Кучми змінилося на оточення Ющенка–Тимошенка, які самі донедавна перебували в його ж політичній обоймі і яких він неочачно

¹ Інша характерна і важлива в контексті нашого дослідження самоназва організації – ОУН–революційна.

² Обгрунтування такої назви автор подав у статті «Перманентна національна революція: сучасний дискурс українського націоналізму» [5, с. 508–517].

виштовхнув в опозицію. Як відомо, В. Ющенко очолював Уряд України під час президентства Л. Кучми, а Ю. Тимошенко була в ньому віце-прем'єр-міністром з питань паливно-енергетичного комплексу. Аналізуючи у цей період вплив на українське суспільство основних ФПГ, С. Телешун окремо виділив одну із них під назвою «Наша Україна» [10, с. 88, 92].

Отож, вищу державну владу отримало конкурентне кланове угруповання і хоча помінялися персоналії, але це не зачепило основ існуючої політичної системи. З цього приводу Ю. Мацієвський влучно зауважує: «Змінивши при владі одну частину оточення Л. Кучми іншою, «Помаранчева революція» не вирівняла вектора демократизації і була невдалою спробою виходу з інституційної пастки» [3, с. 29].

Не здійснивши системних змін в державі ФПГ «Наша Україна» знову поступилася донецькому кланові, що зумів стати єдиним політичним спадкоємцем олігархічного оточення президента Л. Кучми. Однак після Революції гідності 2013–2014 рр. конкурентна постпомаранчева група вчергове витіснила донецьких та «сім'ю» В. Януковича з владних позицій. За переліком ключових осіб, які склали її владне оточення, можна прийти до висновку, що після поразки у президентських виборах 2010 р. ФПГ «Наша Україна» взяла реванш. Так само, як «Партія регіонів», інкорпорувавши колишній союзників, стала єдиним політичним спадкоємцем політичного блоку «За єдину Україну» (ЗаЄДУ), так і Блок Петра Порошенка (БПП) практично став політичною реінкарнацією «Народного Союзу «Наша Україна»» (НСНУ).

Щоби зрозуміти механізм захоплення Української держави олігархами, слід зрозуміти, ким вони є і якими ресурсами володіють. Серед багатьох характеристик їхньої сутності наведемо ту, яку пропонує А. Колодій: «З політологічної точки зору олігархи – це можновладці, які використовують монополізовані ними сектори економіки для концентрації у своїх руках політичної влади, а політичну владу – для подальшого збагачення. Сучасні олігархи володіють багатоманітними суспільними ресурсами: економічними (промисловими та фінансовими), інформаційними (друкованими та електронними ЗМІ), політичними (партіями, парламентськими групами та фракціями, важливими державними посадами, впливом на перших осіб у державі)» [1, с. 31–35].

Таким чином, володіючи великими фінансовими ресурсами, олігархи для політичного захисту своїх економічних інтересів вкладають їх у політичні партії–проекти і супроводжують їхню діяльність їм же належним медіа–ресурсом, при їх допомозі отримують частку державної влади, яку використовують для примноження своїх економічних активів. Зважаючи на обсяг вкладених ресурсів, їхні партії–проекти займають домінуюче становище в політичному процесі і кожні парламентські та президентські вибори практично зводяться до змагань олігархічних угруповань між собою.

За великим рахунком, парламент сьогодні являє собою структуру підконтрольних олігархам депутатських фракцій і груп. Відповідно, і сформований ним Уряд України виступає інструментом задоволення економічних інтересів таких угруповань.

Захопивши державу, великий олігархічний капітал в Україні яскраво демонструє свою соціальну безвідповідальність. Прагнення до збільшення надприбутків будь–якою ціною призводять до запровадження низьких соціальних стандартів життя, високого рівня бідності, безробіття тощо. Зручним світоглядним прикриттям такої поведінки є ідеологія лібералізму, якою зазвичай послуговуються представники політичних проектів олігархів. Адже відповідно до класичних ліберальних уявлень держава існує передусім для захисту приватної та корпоративної власності, а бідність розглядається як природний стан і результат особистих помилок людини, за які держава і суспільство не можуть нести відповідальності.

Дотримуючись таких ліберальних ідеологічних конструкцій, політична олігархічна верхівка насправді вдається до маніпуляцій свідомістю неосвічених і малоосвічених мас українського суспільства, намагаючись повернути його в часи «дикого капіталізму» поч. ХХ ст. і при цьому прикривається риторикою про «європейську інтеграцію». Натомість, самі європейські держави, відчувши, що необмежений рамками соціальної відповідальності великий капітал стає фактором соціальної дестабілізації, вже від середини ХХ ст. взяли курс на законодавче обмеження його аморальної суспільної дії, конституційно обумовлюючи захист права власності соціальними зобов'язаннями. З цього приводу Я. Пасько зауважує: «Утворення стабільної соціальної держави в континентальних країнах з її акцентом на соціальне забезпечення обумовило пом'якшення соціальних конфліктів і посилило її роль у зміцненні владних функцій, у забезпеченні миру та відносного суспільного спокою» [6, с. 208].

Такий шлях неприйнятний для захопленої олігархами Української держави. Адже, на відміну від європейських країн, апетити великого капіталу мали б обмежувати представники цього ж таки капіталу при владі. Навіть теоретично такий порядок речей поки що виглядає нереальним. І навіть навпаки, можна припустити, що низький рівень життя українських громадян є не тільки пасивним факультативним наслідком потягу олігархічних груп до надмірного збагачення, але й цілеспрямованою усвідомленою політикою делегованих до вищої державної влади їхніх представників. Адже тотальна бідність переважної більшості виборців України перетворює їх на зручний інструмент маніпуляцій та на предмет «купівлі–продажу» їхніх голосів під час виборчих процесів, а їх виключення із активного суспільно–політичного життя гарантує від усвідомлення ними глибинних причин свого маргінального суспільного стану.

Соціальні негаразди були основою масового невдоволення українців під час трьох попередніх революцій. Однак, не усвідомлюючи їх причин, вони піддавалися на пропаганду поверхових, «інструментальних» цілей. У Помаранчевій революції 2004–2005 рр. така «інструментальна» ціль виражалася гаслом «Ющенко – наш Президент!». Піддаючись на нього, учасники революції насправді прагнули таких змін у суспільстві, які б забезпечили їх високими соціальними стандартами життя, а державу спрямували в цивілізованому напрямку розвитку. Натомість В. Ющенка вважали інструментом таких змін. З

вище зазначених причин він таким інструментом не став. Аналогічно і під час Революції гідності 2013–2014 рр. гасло європейської інтеграції також носило «інструментальний» характер, бо насправді українці прагнули такої інтеграції не абстрактно, а з метою досягнення європейських стандартів життя в соціальній та політичній сферах.

З уваги на космополітичний характер олігархічних угруповань в Україні, зовнішня економічна політика делегованими ними до вищої державної влади представників носить компрадорський характер. В її основі лежить захист власних, корпоративних, а не національних інтересів. Її залежність від світових агентів транснаціональних компаній (ТНК) є зовнішньою причиною соціального зубожіння українців [9, с. 53–54].

Таким чином, у підсумку підтверджено висловлену на вступі гіпотезу, що тотальна залежність політичного процесу від олігархічного укладу економіки є основним гальмом цивілізованого загалом і національного та соціального зокрема розвитку Української держави. Зважаючи на це можна спрогнозувати, що черговий революційний зрив в Україні носитиме соціальний характер і матиме антиолігархічну спрямованість.

Умовою результативності двох перших його етапів – підготовчого та деструктивно-руїницького – є наявність організуючого чинника, яким може виступити сучасний український політичний клас, незалежний від впливу олігархічних угруповань. В протилежному разі є ризик, що використання енергії чергового революційного зриву відбуватиметься в інтересах одного із них за вже ustalеним сценарієм їх конкурентної боротьби.

В той же час, повертаючись до праці С. Ленкавського «Українська національна революція», взятої за методологічну основу цього дослідження, зауважимо, що революція не завершується в момент зламу старої системи. Її завершальним результативним акордом має бути третій етап – «...встановлення і закріплення іншого, нового післяреволюційного порядку». Ідеолог ОУНБ його характеризує як «довгий період відповідальної праці державного будівництва» [2, с. 453–454].

Отож, навіть успішне здійснення двох перших етапів революції не може бути гарантією її перемоги без такого ж успішного третього. Це відкриває перспективу подальших досліджень для визначення основ післяреволюційного неолігархічного укладу соціально-економічного і суспільно-політичного життя Української держави.

Список використаних джерел

1. Колодій, А., 2001, «Олігархи» й «олігархія»: зміст понять та українська політична дійсність», [online] Доступно: <http://political-studies.com/?p=96> (дата звернення 25 вересня 2018).
2. Ленкавський, С., 2009, «Український націоналізм. Твори», Т.3, Івано-Франківськ: Мисто НВ, 616 с.
3. Мациєвський, ЮВ., 2016, «У пастці гібридності: зигзаги трансформації політичного режиму в Україні (1991–2014)», Чернівці: Книги – XXI, 552 с.
4. Михальченко, НІ. 2013, «Українська регіональна цивілізація: прошле, настояще, будуще», Київ: ІПіЕНІ імені І. Ф. Кураса НАН України, 340 с.
5. Сич, ОМ. (Ed), «Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст», Івано-Франківськ, 2–3 березня 2012, Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 640 с.
6. Пасько, ЯІ., 2008, «Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння», Київ: ПАРАПАН, 272 с.

7. Сич, О., 2001, «Адміністративний ресурс в технологіях тіншової політики України», «Мисто-НВ», Івано-Франківськ – Урбана-Шампейн, 44 с.

8. Сич, ОМ., 2018, «Революція гідності: контекст перманентного революційного процесу та періодизація», Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць, Вип.135 (8), с.367–372.

9. Бойко, Т., Галайко, Б., Сиротюк, Ю., (Eds), «Треті бандерівські читання «Візія Української держави в ідеології українського націоналізму»», Київ, 3 лютого 2016, Івано-Франківськ: Мисто НВ, 394 с.

10. Телешун, СО., 2004, «Хроніка становлення українських фінансово-промислових груп. За матеріалами вітчизняних та закордонних ЗМІ», Житомир: ТОВ «Центр», 96 с.

11. Турчинов, О., 2000, «Особливості української олігархії», Політична думка, №3, с.13–19.

References

1. Kolodij, A., 2001, «Oligarchy» j «oligarhija»: zmist ponjat' ta ukrai'ns'ka politychna dijsnist' («Oligarchs» and «oligarchy»: the meaning of concepts and Ukrainian political reality)», [online] Dostupno: <http://political-studies.com/?p=96> (data zvernennja 25 veresnja 2018).
2. Lenkav's'kyj, S., 2009, «Ukrai'ns'kyj nacionalizm. Tvory (Ukrainian nationalism. Writings)», T.3, Ivano-Frankiv's'k: Misto NV, 616 s.
3. Macijev's'kyj, JuV., 2016, «U pastci gibrydnosti: zygazy transformacij politychnogo rezhymu v Ukrai'ni (1991–2014) (In the trap of hybridity: zigzags of the political regime transformations in Ukraine (1991–2014))», Chernivci: Knygy – XXI, 552 s.
4. Mihal'chenko, NI. 2013, «Ukrainskaja regional'naja civilizacija: proshloe, nastojashhee, budushhee (Ukrainian regional civilization: past, present, future)», Kiev: IPIeNI imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 340 s.
5. Sych, OM. (Ed), «Nacional'na revolucija: zagal'nojevropejs'ka tradycja ta ukrai'ns'kyj kontekst (National revolution: the European tradition and the Ukrainian context)», Ivano-Frankiv's'k, 2–3 bereznja 2012, Ivano-Frankiv's'k: Lileja-NV, 640 s.
6. Pas'ko, JaI., 2008, «Social'na derzhava i gromadjans'ke suspil'stvo: spivpracija versus protystojannja (Social state and civil society: cooperation versus confrontation)», Kyi'v: PARAPAN, 272 s.
7. Sych, O., 2001, «Administratyvnyj resurs v tehnologijah tin'ovoi' polityky Ukrai'ny (Administrative resource in shadow policy technologies of Ukraine)», «Misto-NV», Ivano-Frankiv's'k – Urbana-Shampejn, 44 s.
8. Sych, OM., 2018, «Revolucija gidnosti: kontekst permanentnogo revolucijnogo procesu ta periodyzacija (Revolution of Dignity: the context of the permanent revolutionary process and periodization)», Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovykh prac', Vyp.135 (8), s.367–372.
9. Bojko, T., Galajko, B., Syrotjuk, Ju., (Eds), «Treti banderiv's'ki chytannja «Vizija Ukrai'ns'koi' derzhavy v ideologii' ukrai'ns'kogo nacionalizmu» (Bandera Third Reading «The vision of the Ukrainian State in the Ukrainian nationalism Ideology)», Kyi'v, 3 ljutogo 2016, Ivano-Frankiv's'k: Misto NV, 394 s.
10. Teleshun, SO., 2004, «Hronika stanovlennja ukrai'ns'kyh finansovo-promyslovyh grup. Za materialamy vitczyznjanyh ta zakordonnyh ZMI (Chronicle of the Ukrainian financial-industrial groups formation. Based on materials of domestic and foreign mass media)», Zhytomyr: TOV «Centr», 96 s.
11. Turchynov, O., 2000, «Osoblyvosti ukrai'ns'koi' oligarii' (Features of the Ukrainian oligarchy)», Politychna dumka, №3, s.13–19.

Sych O. M., PhD in history, Associate Professor, Professor of the Department of Public Administration and Local Government of Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, head of Ivano-Frankivsk regional council (Ukraine, Ivano-Frankivsk), sycho@ukr.net

The oligarchic political regime and the social basis of the permanent revolutionary process in Ukraine

In this article, the author attempts to determine the main factors of political and social instability and, on their basis, to predict the nature and direction of a potential subsequent revolutionary rebellion in Ukraine. For this purpose, he proposes a hypothesis that the dependence of the political process on the oligarchic structure of the economy and the political regime derived from it is a major hindrance to the civilized development of the Ukrainian state. He justifies the hypothesis by comparative analysis of the reasons for the incompleteness of the three previous revolutions – the Revolution on Granite of 1990, the Orange Revolution of 2004, and the Revolution of Dignity of 2013–2014. The author believes that social hardships were the basis of mass discontent of Ukrainians on the eve of those events. However,

a spontaneous revolutionary blast was led by representatives of clan groups that were competitive to the current regime, they seized power in the state, and used it as an instrument for realizing their economic interests. In the framework of the permanent national revolution concept, the author states that the next revolutionary breakdown in Ukraine will be social and anti-oligarchic.

Keywords: permanent national revolution, revolutionary breakdown, oligarchic clans, oligarchic economy, political regime, social responsibility of big capital.

* * *

УДК 321.1

Стойко О. М.,

доктор політичних наук, старший науковий співробітник, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (Україна, Київ), starkol@gmail.com

ЕНЕРГОЕФЕКТИВНІ ГРОМАДИ ЯК СКЛАДОВА ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Проаналізовано європейський досвід залучення громад до реалізації національної політики енергозбереження та використання відновлювальних джерел енергії. На основі його аналізу виявлено основні складові місцевих енергетичних стратегій, наслідки їх успішної реалізації та основні труднощі, з якими стикаються муніципалітети в енергетичній сфері.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, енергетична політика, енергоощадження, відновлювальні джерела енергії.

Попри актуальність енергетичних питань для країни, що імпортує значну частину енергоносіїв для задоволення побутових та промислових потреб, перша енергетична стратегія України (на період до 2030 року) була прийнята лише у 2006 році після одностороннього припинення Росією постачання газу (оновлена у 2013 році). 18 серпня 2017 року була прийнята енергетична стратегія на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність» [1], яка практично ігнорує важливість залучення громадян та органів місцевого самоврядування до розробки та реалізації енергетичних стратегій на місцевому рівні, віддавши перевагу централізованому підходу. Так на муніципальному та державному рівні, на підприємствах передбачається лише постійне вдосконалення системи енергетичного менеджменту; а на рівні громадян – стимулювання енергозбереження, формування енергоефективної свідомості; підвищення енергоефективності через адресну монетизацію субсидій кінцевому споживачу, а у перспективі – мінімізація обсягів субсидування (п.2.1. Свідоме та енергоефективне суспільство).

Водночас європейський досвід свідчить, що і органи місцевого самоврядування можуть відігравати важливу роль в енергетичній політиці держави, сприяти ефективнішому використанню енергоресурсів та широкому використанню відновлювальних джерел енергії. Аналізу європейської практики формування енергоефективних громад присвячена дана стаття.

У середині 2000–х років Єврокомісія започаткувала проект «Енергоефективні громади – створення пілотних громад для житлового сектора» (EFFCOBUILD) [3], орієнтований на виявлення і подолання перешкод у реалізації потенціалу енергоощадження у житловому секторі на місцевому рівні. Об'єднання інтересів різних зацікавлених сторін, таких як власників будинків, органів публічної влади, фінансових інститутів, приватних компаній та політиків, сприяв формуванню

стратегічного бачення розвитку енергетичної політики на рівні муніципалітетів.

Житловий сектор споживає майже 40% енергії в індустріальних країнах, в яких понад 70% будинків споруджені в містах. За умови впровадження енергоефективних технологій, заходів із заощадження енергії та широкого використання відновлювальних джерел енергії, обсяги споживання енергії муніципалітетом у найближчі 30–40 років можна зменшити на 60% і навіть більше. Сумарний вплив на національний енергетичний баланс в індустріальних країнах у випадку успішної реалізації енергетичних планів муніципалітетів усіх міст може дати скорочення споживання енергії на 15–20% [2].

Проект Єврокомісії демонструє, що енергоефективність позитивно впливає на соціально-економічну ситуацію в регіоні, оскільки: громади, які взяли у ньому участь, отримали детальний план заходів для підвищення енергетичної ефективності; реалізовані заходи щодо збереження енергії стимулюють економічний розвиток регіону, позитивно впливають на рівень зайнятості та соціальної згуртованості; пілотні громади слугують прикладом для інших у регіоні та за його межами.

При цьому з'ясувалося, що навіть розвинені громади не обізнані із потенціалом технологій енергоощадження, тому вони потребують допомоги для його виявлення та реалізації. При цьому хоча багато громад готові до впровадження енергоощадних технологій та використання енергоефективного обладнання, однак потребують фахівців, які б переконали їх у необхідності цього кроку та допомогли на перших етапах.

Оскільки реалізація ефективної енергоощадної політики значною мірою залежить від масштабу застосування (чим вищий рівень (квартал, район, місто), тим більший ефект), тому розробка, прийняття рішень, організація та реалізація стратегій в енергетичній сфері вимагають більше зусиль, ніж вирішення поточних технічних проблем. Крім того, якщо для нових чи одноповерхових будинків покращення технічних складових та зменшення їх вартості буде вирішальним для досягнення довгострокових енергетичних цілей, то на територіях з високою щільністю забудови централізований підхід пропонує кращі, з точки зору економічної вигоди, варіанти. Іншими словами, успішна міська енергетична політика має бути досить гнучкою, щоб враховувати різні варіанти.

Однією зі складних проблем, що перешкоджає широкому впровадженню нових технологій у сфері енергоспоживання, є їх низька продуктивність, що часто є результатом поганої системної інтеграції різних технологій, що використовуються у конкретному проекті. Через відсутність чи недостатній контроль та моніторингове обладнання, оптимізація системи енергоспоживання є досить складним завданням, що вимагає експертних знань. Низька продуктивність не лише утруднює досягнення цілей енергопроекту (економічних чи енергетичних), але також серйозно утруднює вхід на ринок нових технологій.

Брак досвідчених і вмілих планувальників та кваліфікованих виробників є ще однією проблемою, що часто зустрічається в енергетичних проектах на рівні кварталу або району. Одним із шляхів вирішення

такої проблеми є ініціювання структурованого співробітництва між експертами та досвідченими підприємцями, наприклад, для реалізації інтегрованих житлових проектів. Для уникнення технічних і фінансових невдач, енергетичне регулювання має акцентувати увагу на підрядних підходах, за яких відповідальність за загальний успіх інтегрованого енергетичного проекту залишається на підприємстві, зокрема на етапі експлуатації.

Оцінка досвіду реалізації муніципальних енергетичних стратегій виявила, що технічні проблеми в енергетичному плануванні не мають вирішального значення. Управлінські проблеми, зокрема ініціювання та керування перехідними процесами на всіх рівнях прийняття рішень є справжньою проблемою, з якою стикаються особи, відповідальні за реалізацію муніципальної енергетичної політики. Хоча більшість рішень, необхідних для розвитку місцевих енергетичних систем, мають бути прийняті приватними інвесторами на районному рівні для використання відповідних бізнес-моделей, певний ступінь координації необхідний і на міському рівні. Завдяки цьому учасники ринку можуть приймати правильні рішення у потрібний час, щоб здійснити енергетичний перехід з найменшими затратами. Це координаційне завдання вимагає загальної довгострокової стратегії – муніципального генерального енергетичного плану, на який має орієнтуватися кожне місто.

Для забезпечення успішної реалізації, необхідно створити і підтримувати діяльність відповідних організаційних структур протягом усього часу, необхідного для переходу. Вони мають існувати чи то в рамках міської адміністрації, або ж відповідні завдання можуть бути делеговані у формі місцевого енергетичного агентства. Витрати, пов'язані з діяльністю такої організації, можуть вважатися незначними у порівнянні з зменшенням загальної вартості муніципального енергетичного переходу. Тобто, найбільш складними перешкодами для реалізації муніципальних енергетичних цілей є не відсутність адекватних енергетичних технологій чи інструментів планування, а:

- брак доступу до відповідних знань (аналіз енергетичної системи, управління процесом);
- відсутність управлінської структури та відповідних ресурсів;
- небажання низки важливих акторів брати участь в енергоефективних проєктах.

Орієнтовна вартість енергетичного переходу для міста складає близько 10 тис. євро на мешканця, яка не видається надто великою у порівнянні з іншими інвестиціями в інфраструктуру та житловий сектор, що здійснюються регуляро.

До чинників, що змушують усі зацікавлені сторони підтримувати політику, орієнтовану на енергоощадження, є: збільшення безпеки енергопостачання через зниження залежності від імпорту з політично нестабільних регіонів; пом'якшення негативних економічних явищ, зумовлених зростанням цін на енергоносії; економія коштів для споживачів енергії через реконструкцію енергетично неефективних будинків чи удосконалення обладнання; модернізація місцевої інфраструктури; сприяння сталому розвитку міста загалом.

Огляд практики у державах-членах Євросоюзу засвідчує різноманітність правових, фінансових

та організаційних структур: національні стратегії різняться значно за структурою, складністю та обсягами фінансування. Адаптація нормативно-правової бази під конкретні потреби ускладнює слідування правовим приписам, що само по собі може стати перешкодою. Здійснити комплексну оцінку співвідношення ефективності затрат і вигід інструментів та їх потенціалу запозичення в інші країни через особливості місцевих контекстів практично не можливо. Беззаперечною є лише необхідність інтенсивного обміну знаннями щодо розробки інструментарію енергетичної політики у майбутньому.

У деяких країнах пільгові тарифи використовуються для популяризації виробництва електроенергії з відновлювальних джерел. Однак у двох країнах, Данії та Німеччині, широке використання нових джерел енергії (вітрової, сонячної) досягло значного ступеня, що зумовило проблеми з інтеграцією в енергорозподільчі системи, збереженням отриманої таким чином енергії.

Особлива увага має приділятися житловому фонду як важливому компоненту майбутньої енергетичної системи (зберігання, генерування в малих обсягах, керування попитом, розумні будинки). При переході до так званих «розумних міст» це буде ключем до успіху в довгостроковій перспективі. У деяких країнах муніципалітети зобов'язані розробляти місцеві плани енергетичної політики, методи якої та якість залежать від особливостей кожної країни.

Корисним для кожної країни буде корисним передбачити, що енергетична стратегія має бути обов'язковою складовою планів міського розвитку, оскільки це прискорить необхідність включення енергетичних проблем у традиційні процедури міського планування. Одночасно це поглибить знання планувальників, дасть можливість громаді взяти участь в успішній реалізації загальнонаціональної енергетичної політики.

Цікавим є досвід словенського міста Єсенице, яке у середині 2000-х років було серед піонерів щодо впровадження інновацій у сфері енергозбереження. Не останню роль у цьому відіграли два нормативно-правових документи, прийняті ще у кінці ХХ ст.: Закон про енергетику (1999) та Енергетична концепція муніципалітету, прийнята міською радою 30 вересня 1999 року [4]. У 2005 році була прийнята нова редакція Закону про енергетику, ст.17 якого зазначає, що місцева громада чи кілька місцевих громад разом приймають місцеву енергетичну концепцію, що визначає способи постачання енергії, заходи щодо її ефективного використання, опалювання будівель та генерування електроенергії, а також використання відновлювальних джерел енергії на найближче десятиліття. Ст.66 цього ж закону визначає, що місцеві громади виконують програми щодо ефективного використання енергії та використання відновлювальних джерел енергії в межах їх повноважень і відповідальності на основі прийнятих місцевих енергетичних концепцій. Для виконання цих програм місцева громада може отримувати фінансування з державного бюджету. На основі енергетичної концепції Єсенице у 2000 році була запущена програма «Е150», орієнтована на модернізацію будинків, що щорічно витрачають на опалення більше 150кВт год/м².

З 2000 року на підставі постанови про стимулювання інвестицій в ефективне використання енергії та

використання відновлювальних джерел енергії у домогосподарствах в муніципалітеті Ссенице місцевого бюджету щорічно виділяється близько 40 тис. євро на реконструкцію будівель, зокрема: термоізоляцію горищ, дахів, підвалів; утеплення або відновлення фасадів; заміну дверей та вікон будівель; переведення на централізоване теплопостачання (підключення до мереж гарячої води та газової мережі); встановлення теплових насосів, сонячних панелей для підігріву води тощо.

З 2003 року домогосподарствам почали виділятися державні субсидії на повну енергетичну реконструкцію житла. Отримати їх можуть будинки, збудовані до 1980 року, а проект робіт з модернізації мають орієнтуватися на показник в 10 тис. кВт год за м². Максимальний розмір субсидії на один проект обмежений 21 тис. євро (до 10% загальної суми проекту).

Оскільки майже 25% споживання енергії в Словенії припадає на житловий сектор, то аналіз типових будівель, збудованих до 1980 року засвідчив, що впровадження енергоощадних технологій, наявних на ринку, може на 60% зменшити споживання теплової енергії у багатоквартирних будинках. А лише енергозберігаючі вікна можуть зекономити додаткові 20%. У кількісних показниках це означає зменшення затрат енергії на опалювання з 350 до 113 кВт год на м² опалюваної площі у старих одноповерхових будинках, і зі 115 до 50 кВт год/м² для багатоквартирних будинків. Середній термін окупності інвестицій в у повну енергетичну реконструкцію житла складає близько 25 років, а деякі простіші заходи мають коротший період окупності – 3–4 роки для утеплення горищ, близько трьох років за заміну вікон на більш енергоефективні.

Отже, органи місцевого самоврядування можуть брати активну участь у реалізації національної політики енергоощадження шляхом розробки і прийняття відпо-відних стратегій. Підвищення енергоефективності муніципалітету позитивно впливає на соціально–економічний розвиток території, зменшує рівень безробіття, сприяє соціальній згуртованості. Основними труднощами, що постають на цьому шляху, є брак знань і досвідчених управлінців та планувальників, відсутність організаційної структури для розробки та реалізації енергоощадної стратегії, відсутність зацікавлення у ключових акторів. Тому державна політика України в енергетичній сфері повинна орієнтуватися на залучення територіальних громад, а не лише окремих громадян чи об'єднань співвласників багатоквартирного будинку до розробки та реалізації заходів у сфері енергоощадження.

Список використаних джерел

1. 'Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність»; Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2017 р. №605–р' // 'Pro shvalennja Energetychnoi strategii' Ukraini'ny na period do 2035 roku «Bezpeka, energoefektyvnist', konkurentospromozhnist'»; Rozporjadzhennja Kabinetu Ministriv Ukraini'ny vid 18 serpnja 2017 r. №605–r (On Approval of the Energy Strategy of Ukraine for the period up to 2035 "Safety, Energy Efficiency, Competitiveness"; Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated August 18, 2017 No.605–p). Available at: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/605–2017–p#n8> [Accessed 20 Jun. 2018].

2. 'Case studies and guidelines for energy efficient communities – A guidebook on successful urban energy planning (2013)', Fraunhofer: IRB Verlag, 2013.

3. 'Energy efficiency communities – establishing pilot communities for the building sector (EFFCOBUILD)'. URL: <https://ec.europa.eu/energy/intelligent/projects/en/projects/effcobuild> [Accessed 20 Jun. 2018].

4. 'Existing framework and instruments. Country report – Jesenice, Slovenia (2006)'. Ljubljana: Building and Civil Engineering Institute ZRMK. Available at: https://ec.europa.eu/energy/intelligent/projects/sites/iee-projects/files/projects/documents/effcobuild_conclusions_report_interview_slovenia_en.pdf [Accessed 20 Jun. 2018].

Stoyko O.M., Dr. of Political Science, senior researcher at Koretsky Institute of state and law of National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), starkol@gmail.com

Energy efficient communities as the component of national energy policy

The European experience of involving communities in the implementation of national energy policy and usage of renewable energy sources has been analyzed. On the basis of its analysis, the main components of the local energy strategies, the consequences of their successful implementation and the main difficulties encountered by the municipalities in the energy sector have been identified.

Keywords: community, energy policy, energy saving, renewable energy sources.

* * *

УДК 321.01:35.086

Ткач Б. А.,
аспірантка кафедри політичних наук, Київський
національний університет імені Тараса Шевченка
(Україна, Київ), bella.tkach@gmail.com

Концептуалізація поняття політичної відповідальності в сучасній зарубіжній політології

Розглянуто основні особливості дослідження політичної відповідальності у межах сучасної зарубіжної політології. Виокремлено основні теоретичні підходи до розгляду політичної відповідальності. Визначено зміст поняття політичної відповідальності з огляду на праці зарубіжних політологів, а також визначено співвідношення понять політичної відповідальності та підзвітності.

Ключові слова: політична відповідальність, морально–політична відповідальність, політична підзвітність, демократія, інститути політичної відповідальності.

Політична відповідальність як категорія політичної науки всесторонньо розглядається українськими науковцями, існує значна кількість наукових праць, в яких розглянуто різні аспекти вказаної проблеми. Так, до розкриття сутності даного поняття зверталися такі дослідники, як А. Антоненко, Л. Балуцька, І. Кресіна, А. Коваленко, Ю. Мельник. Питання виокремлення політичної відповідальності у системі соціальної відповідальності, а також чинникам розмежування політичної та юридичної відповідальності присвячені праці О. Бабкіної, В. Кафарського, В. Мельниченка. Особливої уваги заслуговують роботи, в яких здійснено систематичне дослідження окремих інститутів політичної відповідальності як конкретних форм реалізації останньої. Зокрема, це праці Г. Малкіної, Р. Павленка, М. Самуїліка, О. Совгіри, Т. Тарасенко.

Незважаючи на значну кількість досліджень, визначення сутності політичної відповідальності допоки залишається однією із проблем політичної науки, що вирішується лише в межах авторських підходів та визначень. Як слушно зазначає з цього приводу А. Антоненко, «існує велика кількість конкуруючих визначень політичної відповідальності, що не сприяє інституціоналізації цього поняття та його механізмів у

політичній практиці» [1, с. 9]. Особливо це справедливо щодо дослідження концептуалізації поняття політичної відповідальності у межах сучасних зарубіжних політичних систем та, тим паче, міждержавних об'єднань. Враховуючи те, що вказані українські дослідники у своїх працях використовують переважно вітчизняну наукову літературу, а також політико–правові акти, має місце нагальна необхідність розширення рамок дослідження політичної відповідальності із врахуванням надбань американських та європейських політологів, до яких зокрема відносимо М. С. де Діуса, Г. О'Донелла, Дж. Олсена, А. Скедлера, Ф. Шміттера, І. М. Янг та ін.

Отже, мета даної роботи полягає у визначенні сутності поняття політичної відповідальності з огляду на дослідження сучасної зарубіжної політичної науки, а також виокремленні основних тенденцій вивчення відповідальності у політико–владних відносинах. Так, значний пласт робіт зі вказаної тематики можна поділити на дві групи – нормативну та емпіричну. Критерієм такого розподілу виступає джерело політичної відповідальності, яким можуть бути відповідно моральні або політико–правові норми. До першої групи робіт можна віднести дослідження Г. Йонаса, Д. Ф. Томпсона, І. М. Янг та ін., в яких відповідальність розглянуто в першу чергу як окрему філософську категорію, що може бути наділена політичним змістом. До другої групи робіт належать праці, в яких політичну відповідальність досліджено у межах конкретних нормативно оформлених політичних інститутів (М. С. де Діус, Л. Морліно, Л. Карлі, Г. О'Донелл, Дж. Олсен, Ф. Шміттер та ін.).

У 1985 р. вийшла праця Г. Йонаса «Принципи відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації», в якій дослідник поставив наступне запитання «У чому полягає зміст політичної відповідальності, що сягає у майбутнє?» [2, с. 179]. Подібна постановка проблеми вказує на весь характер даної роботи, яка в цілому звертається до визначення філософсько–методологічних аспектів відповідальності, відтак, дослідження політичної сфери тут є дотичним, і здійснюється у межах нормативного підходу до аналізу політичних явищ і процесів. Згідно з таким підходом, мета дослідника полягає у розкритті особливостей певних феноменів не з точки зору соціально–політичної дійсності, тобто визначення того, «як воно є», а у намаганні розробити схему того, «як має бути», з огляду на ціннісне навантаження таких категорій, як справедливість, рівність, благо і т.д. Так, Г. Йонас наголошує на тому, що політична відповідальність не може мати власного предмета, що був би обумовлений природою, через те, що вся політична діяльність спрямована на майбутнє. Більше того, він формулює імператив для політика: не робити нічого такого, що стало би перепоною для появи інших політиків – «відповідальність політики полягає в тому, щоб лишалася можливість для майбутньої політики» [2, с. 182]. На індивідуальному рівні Г. Йонас ставить ще одне запитання: «Як перейти від воління до належності?» [2, с. 195] – і тут ми можемо звільнитися від нормативного навантаження, застосувавши розуміння політики як діяльності, оформленої у межах правових норм.

Американська дослідниця І. М. Янг також послуговується категоріями філософського аналізу у визначенні політичної відповідальності. Останню вона

визначає як «обов'язок окремих людей виголошувати публічні заяви про дії та події, які впливають на широке коло людей, і спроби організувати колективні дії так, щоб запобігти масовій шкоді або сприяти інституційним змінам на краще» [14, р. 76]. Таке визначення можна вважати надто широким, оскільки наділені характеристиками політичної відповідальності тут є не лише особи або інститути, які безпосередньо реалізують політичну владу, а й усе суспільство в цілому: політична відповідальність є розподіленою відповідальністю за справедливість [14, р. 147]. Відтак, саме громадяни як суб'єкти політичної відповідальності повинні виробляти відповідні вимоги до держав та міждержавних об'єднань і основним змістом таких вимог має бути обмеження можливості наділених владою акторів розробляти такий політичний курс, який не сприятиме добробуту менш привілейованих верств населення. Так, політична відповідальність може бути реалізована у формі критики, організованих протестів, обурення та публічного тиску [14, р. 151].

Серед недоліків такого підходу можна визначити, по–перше, акцент на громадянському суспільстві як основному джерелі політичної відповідальності, що не може повністю охопити та пояснити відносини відповідальності у соціально–політичній сфері; по–друге, це тягне за собою проблему відсутності чітких механізмів реалізації політичної відповідальності: наведені приклади є лише окремими проявами політичної поведінки, що можуть виявлятися як у інституціоналізованій, так і позаінституціоналізованій формі.

Окремим аспектом досліджень зарубіжних науковців є визначення особливостей політичної відповідальності з огляду на моральні норми. Так, за Д. Ф. Томпсоном, відповідальність у сфері політичних відносин варто розглядати у контексті інституційної етики – тобто таких правил поведінки, які розробляють для певних соціальних систем [3, с. 81]. Сама інституційна етика «виникає з необхідності встановлювати стандарти безособових відносин між людьми, які ніколи не зустрінуться, і прагне зробити інститути кращими, зробивши їх лідерів більш підзвітними» [13, р. 4]. Даний підхід включає в себе такі ключові особливості. По–перше, відповідальність посадових осіб тут досліджена як «демократична відповідальність»: всі наділені повноваженнями посадові особи визнають, що вони приймають рішення, які стосуються політичного інституту в цілому, а також розробляють обґрунтування для своїх рішень [13, р. 5]. По–друге, відповідальність є не просто ритуалом, а передбачає настання певних негативних санкцій (у моральному розрізі) – таких, як громадський осуд. По–третє, демократична відповідальність хоч і не відкидає значення колективної відповідальності, проте за основу бере індивідуальний аспект відповідальності, оскільки основним моральним агентом вважається саме наділений правами та обов'язками індивід, який усвідомлює сенс та наслідки своєї політичної діяльності та повинен свідомо дотримуватися встановлених норм та правил політичного життя. До того ж, сам фокус відповідальності, на думку Д. Ф. Томпсона, має бути розширений. Посадовець має нести відповідальність не лише за свою діяльність або бездіяльність у закріпленій за ним сфері відання, а й за інституційні умови, в яких така діяльність здійснюється

– відтак, наділена владними повноваженнями особа є повноправним суб'єктом суспільно–політичних змін, та має бути відповідальною за встановлений політичний курс в цілому. Визначення відповідальності у контексті інституційної етики є комплексним з огляду на те, що воно тяжіє не лише до аналізу політики через норми моралі або філософські доктрини, а й поєднує їх із інституціональними нормами, тобто формалізованими правилами поведінки.

У зарубіжній політичній науці поруч із нормативним склався й інший підхід до дослідження політичної відповідальності, який умовно можна назвати емпіричним, оскільки його представники акцентують увагу скоріше на необхідності вивчення конкретних проявів реалізації політичної відповідальності, аніж на визначенні ціннісно–етичного навантаження відносин відповідальності у політиці. Варто зауважити, що у даному контексті зарубіжні політологи зазвичай вживають поняття «accountability» (що зазвичай з англійської мови перекладається як «підзвітність»), а не безпосередньо «responsibility» як «відповідальність». З цього приводу іспанський дослідник М. С. де Діос зазначає, що в англійській мові є синонімічний ряд, що включає в себе практично однакові за змістом поняття: «accountability», «answerability», «responsibility». Він також зауважує, що «політична відповідальність» є класичним концептом, у той час, як «політична підзвітність» позначає більш сучасне у політичній науці поняття.

Якщо в межах класичного підходу до політичної відповідальності центром дослідження були формальні правові засади парламентського контролю та політичної відповідальності уряду, нинішній підхід до політичної відповідальності виходить із аналізу процесу прийняття рішень, оцінки ефективності прийняття рішень, розгляду якості демократії у відповідності до точних показників, тощо. Іншими словами, мова йде про емпіричне розуміння функціонування демократичних інститутів [5, р. 145]. Також М. С. де Діос характеризує сучасний підхід до дослідження політичної відповідальності як такий, що є міцно закріпленим у концепції демократії: з одного боку, як делегування повноважень громадянами та, з іншого боку, обов'язок звітувати щодо реалізації цих повноважень відповідними політичними інститутами. Такому переходу від класичного до сучасного етапу у дослідженні питань політичної відповідальності сприяв розвиток транзитології, та, зокрема, теорії демократичної консолідації. Відтак, провідні дослідники у цій галузі Г. О'Донелл, А. Шедлер, Ф. Шміттер та ін. використовують у своїх працях поняття «accountability» з метою розкриття конкретних інструментів відповідальності провідних політичних інститутів.

У той же час Дж. Р. Харлі наголошує на необхідності визначення відповідальності та підзвітності як окремих категорій аналізу. «Відповідальність означає наділення певними правами і повноваженнями і визначає сферу діяльності, у межах якої виборна або не виборна посадова особа має право діяти» [6, р. 127]. Підзвітність є супутньою до відповідальності і передбачає, що, по–перше, посадова особа повинна інформувати та пояснювати, наскільки успішно було виконано її обов'язки або владні повноваження; по–друге, передбачає прийняття особистих наслідків або санкцій стосовно проблем, яких можна було уникнути або які

не були виправлені своєчасно [6, р. 127–128]. Відтак, відповідальність тут означає лише факт наділення правами та обов'язками, коли настання негативних наслідків для суб'єктів політичної діяльності у разі невиконання або неналежного виконання таких прав і обов'язків видається можливим у контексті підзвітності. Також необхідно зауважити, що політична підзвітність як окрема категорія політичного аналізу в українській політичній науці не є дослідженою на належному рівні. Відповідно, можна погодитися із вищенаведеною тезою М. С. де Діоса, що відповідальність та підзвітність у контексті політичних процесів належать до одного синонімічного ряду.

Витоки політичної відповідальності сягають давніх традицій наукових пошуків у історії політичної думки і є синтезом трьох фундаментальних традицій – ліберальної, республіканської та демократичної [8, р. 113]. Ліберальний аспект тут означає, що кожен індивід наділений правами, які ніхто, у тому числі і держава, не може відняти. Республіканська традиція спирається на визначення та захист суспільних інтересів, що є основою діяльності політиків, а також на те, що вся політична діяльність повинна здійснюватися в рамках закону. Демократичне начало передбачає участь громадян у політичному житті і можливість прийняття політичних рішень. Відтак, основна дилема основи політичної відповідальності тут сконцентрована навколо наступного питання: «як створити таку силу, яка б на ліберальний та республіканський манер протистояла зловживанням інших політичних сил і водночас поважала демократичну вимогу того, що управлінці ніколи не мають забувати, що вони зобов'язані своєю владою тим, ким вони управляють» [8, р. 124].

Політична відповідальність може бути визначена як «зв'язок між особами або (частіше) організаціями, в яких перші погоджуються інформувати останніх, зобов'язані пояснювати прийняті рішення та підкоряться будь–яким попередньо визначеним санкціям, які вони можуть застосувати» [11, р. 47], і у подібному значенні політична відповідальність є ключем до розуміння сучасної представницької демократії. Ф. Шміттер також підкреслює, що для ефективної роботи політична відповідальність обов'язково має бути інституціоналізована – тобто втілена у відповідних політико–правових нормах. Політична відповідальність супроводжується здійсненням «асиметричної влади» (за висловом Ф. Шміттера), тобто суб'єкти політики наділені різним ступенем політичних повноважень, отже, з точки зору демократичної теорії, основним питанням тут є наступне (і за змістом аналогічне до окресленого вище за Г. О'Донеллом): «яким чином можна приборкати та використовувати примусову владу конкретних інститутів, що здійснюють передбачувану монополію на законне використання цієї влади над певним населенням і на певній території (іншими словами, над сучасною державою)?» [12, р. 4–5]. У такому розрізі, Ф. Шміттер пропонує визначення «загальної» демократії – «це режим або система влади, в якій правителі несуть відповідальність за свої дії перед громадянами, які діють опосередковано через конкуренцію та співпрацю своїх представників» [12, р. 2].

Отже, сутність механізмів політичної відповідальності у контексті сучасних представницьких

демократії може бути зведена до двох наступних особливостей. По–перше, посадові особи намагаються реагувати на волю більшості через те, що, якщо цього не відбудеться, то вони втратять свої місця. По–друге, політичні інститути ніколи не є ідеальними агентами; громадяни повинні бути готові до побічних витрат та стримувань, щоб зробити систему заохочення агентів (іншими словами, посадових осіб) ефективною [10, р. 148]. Згідно з А. Пшеворським, належне функціонування таких механізмів повинно бути притаманним сучасним демократичним режимам.

До того ж, демократичні перетворення вимагають нових форм затвердження політичної влади, визнання більшою частиною населення її правомірності. Так, саме «відповідальність забезпечує легітимність, оскільки постачає механізми процедурної справедливості та системи стримувань і противаг» [4, р. 33]. Це означає, що політична відповідальність постає необхідною умовою сучасної демократії як на рівні відносин громадянського суспільства і держави (у формі виборів та референдуму), так і в системі вищих органів державної влади, де інститути політичної відповідальності є ключовими елементами системи стримувань і противаг як інструменти обмеження і урівноваження гілок влади.

Відповідальність також є однією із процедурних якостей, що мають лежати в основі емпіричного аналізу демократії. Л. Морліно і Л.–Г. Карлі у дослідженні «Як оцінювати демократію. Які варіанти існують.» вказують, що відповідно до цього, можна виокремити два різновиди відповідальності: по–перше, це виборча відповідальність, по–друге, міжінституціональна відповідальність [7, р. 10].

«Виборча відповідальність – це така відповідальність, за якої виборці можуть висувати вимоги виборній посадовій особі. Іншими словами, це те, що можна вимагати від конкретної особи або органу в світлі конкретних дій. Виборча відповідальність має періодичний характер: вона залежить від різних національних, місцевих та наднаціональних (за наявності) виборів. Виборець приймає рішення і винагороджує чинного кандидата або список кандидатів своїм голосом «за» – або карає їх, проголосувавши за іншого кандидата, утримавшись чи анулювавши голосування» [7, р. 14]. Отже, виборча відповідальність фактично уособлює інститути політичної відповідальності на рівні взаємовідносин громадянського суспільства і держави. До того ж, даний вид відповідальності у своєму формальному вираженні обмежений лише інститутом виборів (як місцевих і національних, так і наднаціональних). Єдиним суб'єктом, що виступає критерієм відповідності діяльності політичних інститутів висунутим до них вимогам, є виборець.

«Міжінституціональна відповідальність – це відповідальність керівних осіб щодо інших установ або діючих об'єктів в рамках досвіду і влади з метою контролю поведінки останніх. На відміну від виборчої відповідальності, об'єкти є здебільшого політично рівноправними. Міжінституціональна відповідальність є відносно безперервною, формальною або, в значній мірі, формалізованою згідно із законом» [7, р. 14]. Також визначено і коло суб'єктів, уповноважених здійснювати вказаний вид контролю: окрім вищих органів державної влади – уряду, парламенту, суду, сюди належать також

політичні партії, що перебувають поза парламентською діяльністю, засоби масової інформації, різноманітні асоціації, союзи, профспілки, тощо [7, р. 14–15]. Такий вид відповідальності включає в себе форми реалізації політичної відповідальності і у системі вищих органів державної влади, і на місцевому рівні, і також розвинуте громадянське суспільство, представлене сильними та впливовими об'єднаннями.

Отже, Л. Морліно і Л.–Г. Карлі визначають політичну відповідальність як одну із якостей, що має бути іманентно притаманною демократичному політичному режиму, поруч із верховенством закону, участю, конкуренцією, реагуванням на потреби громадян і громадянського суспільства, а також поширенням свобод і утвердженням політичної, соціальної та економічної рівності [7, р. 10]. Відтак, прослідковується необхідність подальшого вивчення політичної відповідальності у контексті поширення демократичних практик у світі.

Провідний теоретик неінституціоналізму у політичній науці визначає відповідальність як одну із умов політичного порядку у широкому значенні [9, р. 113]. Так, політичний порядок дослідник пояснює як певний інституційний механізм розподілу влади, повноважень, інформації та відповідальності. Основна проблема полягає в тому, що в кожній окремій державі спостерігається різний рівень інституціоналізації політичного порядку або його елементів. Відтак, Дж. Олсен пропонує визначати політику відповідальності через такі аспекти політичного порядку, як політичну асоціацію (кордони політичних утворень, які належать до «народу», колективну ідентичність), політичну організацію (включає законні ролі, правила та ресурси) і політичне агентство (визначає, які індивідуальні дії, мотиви та ресурси в різних інституційних контекстах є законними та загальноприйнятими). Перевагою даного підходу є те, що видається можливим прослідкувати особливості політичної відповідальності не лише в межах національних держав, а й сучасних міждержавних об'єднань, які представляють собою такий політичний порядок за Дж. Олсеном.

Отже, у межах зарубіжної політичної науки можна виокремити два аспекти дослідження відповідальності у сфері політики: нормативний та емпіричний. Нормативний підхід намагається дати відповідь на питання, пов'язані із морально–етичним навантаженням діяльності політичних акторів, їх співвіднесення із загальноприйнятими у суспільстві моральними нормами або ж відповідальністю громадянського суспільства за політичний курс. Можна сказати, що у такий спосіб дослідники звертаються до поняття морально–політичної відповідальності, що є предметом політичної філософії або етики. Згідно з емпіричним підходом, здійснюється аналіз політико–правових норм та встановлюється їхнє значення у функціонуванні інститутів безпосередньо політичної відповідальності. Основна увага дослідників тут сконцентрована навколо питань сутності та витоків політичної відповідальності, окремих її механізмів як у країнах із стабільним демократичним режимом, так і таких, що знаходяться на стадії демократичних перетворень, а також обґрунтування політичної відповідальності як однієї із основ сучасної демократії. Подібні висновки актуалізують необхідність подальшого дослідження політичної відповідальності

у контексті зарубіжної політичної думки. Так, більш детального вивчення потребують виокремлені підходи до концептуалізації політичної відповідальності, що відображають провідні аспекти сучасної зарубіжної політичної практики.

Список використаних джерел

1. Антоненко, А.О., 2011. 'Підходи до тлумачення політичної відповідальності', *Наукові записки НаУКМА*, т.121, с.8–12. // Антоненко, А.О., 2011. 'Pidhody do tлумachennja politychnoi vidpovidal'nosti (Approaches to the interpretation of political responsibility)', *Naukovi zapysky NaUKMA*, t.121, s.8–12.
2. Йонас, Г., 2001. 'Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації', Київ: *Лібра*. // Jonas, G., 2001. 'Pryncyp vidpovidal'nosti. U poshukah etyky dlja tehnologichnoi cyvilizacii' (The principle of responsibility. In search of ethics for technological civilization)', Kyi'v: *Libra*.
3. Разин, А.В., 2017. 'Исторические формы морали и современная этика', *Философия и общество*, 1 (82), с.61–91. // Razin, AV., 2017. 'Istoricheskie formy morali i sovremennaja jetika (Historical forms of morality and modern ethics)', *Filosofija i obshhestvo*, 1 (82), s.61–91.
4. Bovens, M., and Wille, A., 2017. 'Diploma democracy: The rise of political meritocracy', Oxford: *Oxford University Press*.
5. de Dios, MS. 2006. 'Nueva perspectiva de la responsabilidad política: la teoría de la agencia', *Revista de las Cortes Generales*, 67, p.139–181.
6. Hurlley, JR., 2006. 'Responsibility, accountability and the role of deputy ministers in the government of Canada', *In Linkages: Responsibilities and accountabilities*, vol.3, p.115–155.
7. Morlino, L., and Carli, L., 2014. 'How to Assess a Democracy. What Alternatives', In: National Research University Higher School of Economics, *XV April International Academic Conference on Economic and Social Development*. Moscow, April 1–4, 2014, Moscow: *Higher School of Economics Publ. House*.
8. O'Donnell, GA., 1998. 'Horizontal accountability in new democracies', *Journal of democracy*, 9 (3), p.112–126.
9. Olsen, JP., 2017. 'Democratic accountability and the terms of political order', *European Political Science Review*, 9 (4), p.519–537.
10. Przeworski, A., 2010. 'Democracy and the limits of self-government', Cambridge: *Cambridge University Press*.
11. Schmitter, PC., 2004. 'The ambiguous virtues of accountability', *Journal of democracy*, 15 (4), p.47–60.
12. Schmitter, PC., 2007. 'Political Accountability in 'Real-Existing' Democracies: Meaning and Mechanisms'. [online] European University Institute. Available at <https://www.eui.eu/Documents/DepartmentsCentres/SPS/Profiles/Schmitter/PCSPoliticalAccountabilityJan07.pdf> [Дата звернення 21 серпень 2018].
13. Thompson, DF., 2005. 'Restoring responsibility: ethics in government, business, and healthcare', Cambridge: *Cambridge University Press*.
14. Young, IM., 2010. 'Responsibility for justice', Oxford: *Oxford University Press*.

Tkach B. A., postgraduate student of the Department of Political Sciences, Taras Shevchenko Kyiv National University (Ukraine, Kyiv), bella.tkach@gmail.com

The features of political responsibility research in modern foreign political science

The key features of political responsibility research in modern foreign political science are analyzed. The main theoretic approaches to political responsibility are singled out. The concept of political responsibility is defined according to the works of foreign political scientists, and the correlation between political responsibility and accountability is determined.

Keywords: political responsibility, moral political responsibility, political accountability, democracy, institutes of political responsibility.

* * *

УДК 323.1(477):342.6

Червеняк К. Т.

аспірантка, Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет» (Україна, Ужгород), krystyna.cherveniak@uzhnu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-0501-6779>

ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Метою статті є комплексний аналіз розвитку системи політичних інститутів, що забезпечують реалізацію державної етнонаціональної політики в Україні. Дослідження базується на огляді робіт українських науковців з цього питання та відповідних законодавчих актів нашої держави.

З'ясовано, що політичні інститути на рівні центральних органів влади у цій сфері пройшли довгий шлях змін, які не завжди вели до удосконалення. На сучасному етапі основним недоліком їх розвитку є відсутність окремого центрального органу державної виконавчої влади з питань етнонаціональної політики.

Ключові слова: політичний інститут, інституційне забезпечення, державна етнонаціональна політика, центральний орган влади, система органів влади.

Основи нормативно-правового та інституційного забезпечення державної етнонаціональної політики були закладені в Україні на початку державотворення. Було прийнято основні нормативно-правові акти (Закон «Про національні меншини в Україні»), ратифіковано міжнародні документи (Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин), створено органи управління, які регулювали державну політику у відповідній сфері. Проте з 2000-х рр. можна говорити про відставання державної етнонаціональної політики від основних вимог часу, що на сучасному етапі виявляється у застарілості нормативно-правової бази, відсутності загальної стратегії державної етнонаціональної політики і несформованості відповідних спеціалізованих інститутів для її реалізації на різних рівнях державного управління.

Ці проблеми знайшли відображення у дослідженнях українських науковців. Проте найчастіше такі розвідки стосувалися саме пропозицій щодо удосконалення законодавчої бази етнонаціональної політики. Подібний аналіз проводився такими науковцями як О. Васильченко, В. Коцуром, О. Липчук тощо. Набагато рідше дослідники торкалися проблеми інституційного забезпечення державної етнонаціональної політики. Вказана проблематика актуалізувалася у роботах В. Котигоренка, Н. Підбережника, С. Тимофеева та В. Андріяш. Проте, на нашу думку, розробка цього питання в українській політичній науці все ж є недостатньою, як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні. Натомість потреба у такому дослідженні актуалізувалася необхідністю вироблення ефективних механізмів управління етнополітичними процесами в умовах викликів, що постали перед Україною після анексії Криму та початку російсько-української війни на Донбасі.

Мета дослідження – комплексний аналіз еволюції та сучасного розвитку системи інститутів, що забезпечують реалізацію державної етнонаціональної політики на загальнонаціональному рівні.

Перш за все, потрібно вказати на те, що саме розуміється під терміном «державна етнонаціональна політика». Український науковець Ю. Куц розуміє термін «етнонаціональна політика» як діяльність суб'єктів

(держави й етнопонаціональних спільнот), що спрямована на досягнення стабільності поліетнічного суспільства через урахування, узгодження та розв'язання їх інтересів і вимог [7, с. 68]. Феномен етнопонаціональної політики, на думку іншого вітчизняного науковця О. Майбороди, існує у двох вимірах: як процес розподілу влади, в якому беруть участь мобілізовані етнічні спільноти, захищаючи свої інтереси та як система запланованих кроків і заходів, що їх здійснюють державні органи з метою створення у межах своєї юрисдикції гармонійної моделі міжетнічного співжиття [8, с. 77]. Подібне розуміння варто уточнити: у першому випадку розуміється етнопонаціональна політика загалом, суб'єктами якої виступають як держава, так і етнопонаціональні спільноти та утворені ними об'єднання, групи, рухи тощо, а у другому випадку – конкретно державна етнопонаціональна політика. Тобто приставка «державна» використовується саме для того, щоб конкретизувати суб'єкта здійснюваної політики – державу і органи її управління. Таким розумінням вказаного терміну ми й будемо послуговуватися.

Вважаємо, що інституційному забезпеченню державної етнопонаціональної політики в політичних колах України ніколи не приділялося достатньої уваги. Частково про неперіоритетність цієї сфери можна судити і через відсутність на сучасному етапі у поліетнічній Україні центрального органу влади, який би займався суто питаннями етнопонаціональної політики. Ці повноваження розподілені між різними відомствами, а основні з них зосереджені у Міністерства культури України. Сама система інститутів державної етнопонаціональної політики пройшла довгий шлях змін. Розглянемо детальніше її еволюцію та сучасний стан розвитку.

Почати варто з *Верхової Ради України*, яка розглядається тут як єдиний орган законодавчої влади, тобто саме вона законодавчо закріплює основні принципи і стратегію державної етнопонаціональної політики, приймає Закони України у відповідній сфері. Крім того, у структурі Верховної Ради функціонує профільний *Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин*, до предметів відання якого, між іншим, входить додержання прав і свобод людини і громадянина; етнопонаціональна політика, міжнаціональні відносини та права корінних народів і національних меншин в Україні [4]. Діяльність комітету передбачає співпрацю з громадськими організаціями національних меншин, проведення круглих столів і конференцій, обговорення законопроектів і пропозицій щодо них. Також діє *Комітет з питань культури і духовності*, до відання якого, між іншим, входить державна політика у сфері розвитку та використання державної мови та мов національних меншин в Україні [4].

Інститут *Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини* також можна вважати посадовою особою, яка у межах своїх повноважень здійснює вплив у сфері етнопонаціональних відносин. Адже здійснюючи «парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі» [2], Уповноважений з прав людини, так чи інакше, здійснює постійний контроль за станом забезпечення як індивідуальних, так і колективних прав громадян–представників етнопонаціональних спільнот, метою якого є захист,

додержання, запобігання порушенню цих прав і свобод та запобігання дискримінації щодо їх реалізації.

У системі органів державної виконавчої влади діють відповідні департаменти та відділи, що займаються питаннями етнопонаціональної політики на різних рівнях. Конкретно на загальнонаціональному рівні таким органом є *Департамент у справах релігій та національностей при Міністерстві культури України*.

Проте першим органом виконавчої влади у сфері етнопонаціональної політики став створений 12 лютого 1992 р. *Комітет у справах національностей при Кабінетові Міністрів України* [11]. Згодом, у 1993 р., відповідно до Закону «Про національні меншини в Україні», було утворено окремий центральний орган державної виконавчої влади у цій сфері – ним стало *Міністерство у справах національностей та міграції*. У 1994 р. компетенцію Міністерства було значно розширено за рахунок сфери релігії та церкви, що призвело до зниження ефективності його роботи [1, с. 242] (офіційна назва – Міністерство України у справах національностей, міграції і культур – *прим авт.*). Проте у 1995 р. йому повернули попередню назву, знову вилучивши з його відання релігійно–культурні проблеми і запровадивши, крім поділу на 6 управлінь, ще й посади радника з етнопонаціональних проблем Криму та радника у справах української діаспори [11]. Виокремлення першої з цих посад, на нашу думку, дуже вдаль крок з огляду на специфіку Криму як автономної республіки в складі України з дуже відмінним, від загальнонаціонального, етнопонаціональним складом населення, а особливо у період найактивнішої фази репатріації депортованих за національною ознакою осіб. Це, як вважає український науковець В. Котигоренко, свідчило про усвідомлення державною владою специфіки етнопонаціональних відносин в АР Крим, а також розуміння необхідності активнішої інтеграції кримського регіону в політико–правове, соціальне і культурне поле України [6, с. 52].

У 1996 р. функції міністерства було передано спеціально створеному Державному комітету України у справах національностей та міграції [1, с. 242]. У 2000 р. його було ліквідовано, а для вирішення питань, що належали до компетенції комітету, утворили Державний департамент у справах національностей та міграції в складі Міністерства юстиції. Останній було повторно реорганізовано у Державний комітет України у справах національностей та міграції у 2001 р. [6, с. 53], який потім у 2007 р. було переформовано в Державний комітет України у справах національностей та релігій [11]. У 2010 р. на виконання Указу Президента України останній було усунуто разом з його територіальними підрозділами, а його функції та повноваження було передано спеціально створеному Департаменту у справах релігій та національностей при Міністерстві культури України [1, с. 242], який функціонує досі. Такий крок фактично усунув з системи центральних органів виконавчої влади окремий орган, що відповідає за впровадження етнопонаціональної політики.

Вважаємо, що це дуже негативно позначається на всій державній етнопонаціональній політиці. Адже ліквідація комітету призвела до розсіювання його функцій між різними відомствами, що унеможливило координацію державної етнопонаціональної політики та свідчить про відсутність послідовності дій у цій сфері,

а також до певного спрощення основних напрямів роботи створеного департаменту внаслідок особливостей діяльності самого Міністерства культури [1, с. 242–243]. Крім того, у наукових колах дискутується доцільність поєднання у рамках одного департаменту повноважень щодо етнополітичної політики та релігійних питань. На нашу думку, створення окремого центрального органу в структурі органів державної виконавчої влади, який би займався координацією виключно питань етнополітичної політики є нагальною потребою у демократичній державі з поліетнічним складом населення, перш за все з метою контролю за впливами етнополітичного фактора на суспільно-політичні процеси і управління подібними впливами.

У подальшому, в 2014 р. також була спроба впровадження посади *Урядового уповноваженого з питань етнополітичної політики*, на якого покладалася «повноваження щодо забезпечення взаємодії Кабінету Міністрів України з органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства з метою забезпечення захисту прав національних меншин і корінних народів, збереження міжнаціональної єдності та злагоди в українському суспільстві» і який мав координувати свою діяльність з Мінкультури [3]. Проте ця посада була ліквідована у 2015 р.

Важливим елементом інституційного забезпечення державної політики у етнополітичній сфері є *двосторонні міжкурядові змішані комісії* з питань задоволення прав національних меншин та реалізації укладених угод про співробітництво, що функціонують як тимчасові консультативно-дорадчі органи при Кабінеті Міністрів України. Підтримуємо думку української дослідниці Н. Підбережик, що їхня діяльність сприяє ухваленню рекомендацій у сфері етнополітичної політики, прийнятних для держав-учасниць цих комісій, виконанню Україною своїх зобов'язань у сфері захисту прав національних меншин, задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які перебувають за кордоном, формуванню позитивного іміджу України на міжнародній арені [10]. З різною успішністю функціонують Змішана українсько-угорська комісія з питань забезпечення прав національних меншин; Двостороння українсько-словацька комісія з питань національних меншин, освіти і культури; Змішана українсько-румунська комісія з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин; Міжкурядова українсько-німецька комісія зі співробітництва у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні. До складу таких комісій входять представники урядів відповідних країн, представники регіональних органів влади та місцевого самоврядування, громадських організацій національних меншин тощо. У процесі своєї діяльності комісії аналізують стан та перспективи розвитку соціально-економічних, демографічних та інших процесів у середовищі української меншини в цих державах і, відповідно, у середовищі угорської, словацької, румунської, німецької меншин в Україні; проводять моніторинг стану виконання органами виконавчої влади завдань щодо забезпечення реалізації прав відповідних меншин на відповідних територіях [10].

Окремо виділимо важливість існування *громадських консультативно-дорадчих органів при Президентові України та Міністерстві культури України*, до

складу яких входять представники етнополітичних спільнот, як органів, що забезпечують координацію між представниками спільнот і органами влади. Їхня діяльність спрямована на дослідження проблем етнополітичних спільнот, підготовку пропозицій для розроблення відповідних управлінських рішень як на державному, так і на місцевому рівні [10].

За президентства Л. Кучми у 2000 р. були сформовані *Рада представників кримськотатарського народу при Президентові України* з представників Междлісу кримськотатарського народу та *Рада представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України*, до складу якої увійшли 24 представники національно-культурних товариств із всеукраїнським та обласним статусом. У 2006 р. останню було ліквідовано, а натомість було утворено *Раду з питань етнополітичної політики*. Ця Рада проіснувала до 2010 р. й знову була ліквідована, а натомість було утворено *Громадську гуманітарну раду при Президентові України*. За його ініціативи протягом 2010 р. відповідні Ради було утворено при Раді Міністрів АР Крим, обласних, Київській та Севастопольській міських державних адміністраціях [1, с. 247, 248]. Цю Раду було ліквідовано у 2015 р.

На сучасному етапі діє *Рада з питань національної єдності при Президентові України*, до основних завдань якої віднесено: 1) вивчення процесів, що відбуваються у суспільстві, та вироблення пропозицій щодо визначення пріоритетів здійснення заходів, спрямованих на зміцнення національної єдності та розвиток національної самосвідомості, відновлення історичної пам'яті Українського народу, гармонізацію етнополітичних, міжконфесійних стосунків, розвиток вітчизняної культури; посилення функції державної мови як об'єднавчого і консолідаційного чинника в українському суспільстві; подолання існуючих стереотипів та пропагандистських міфів, спрямованих на руйнування єдності Українського народу; 2) розгляд законопроектів, які пропонуються для внесення Президентом України на розгляд Верховної Ради України і стосуються, зокрема, питань гармонізації етнополітичних та міжконфесійних стосунків, розгляд проектів актів Президента України з цих питань та підготовка пропозицій щодо таких проектів [5, с. 60–61].

Позитивним кроком на шляху формування засад державної етнополітичної політики України можна вважати початок роботи з 2017 р. *Експертної ради Міністерства культури України з питань етнополітики*. Адже саме у рамках засідань цього консультативно-дорадчого органу розробляється Концепція державної етнополітичної політики України, наважливості прийняття якої як стратегічного документу у вказаній сфері наголошують багато років вітчизняні науковці. Крім того, згідно до Положення про її діяльність, основними завданнями Експертної ради з етнополітики є:

- вивчення проблемних питань забезпечення в Україні прав національних меншин;
- підготовка пропозицій щодо формування і реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин та захисту прав національних меншин;
- визначення шляхів, механізмів та способів вирішення проблемних питань, що виникають у сфері етнополітики [9].

Позитивом є також те, що до роботи в Експертній раді відповідно до Положення про раду залучені «провідні науковці, фахівці з питань етнополітики та міжнаціональних відносин, представники інститутів громадянського суспільства» [9] спільно з чиновниками з Міністерства культури України.

Окремо виділимо, що інституційне забезпечення, його ефективність залежить, перш за все, від компетентності з боку самих управлінців. Саме тому, на нашу думку, питання *компетентності кадрів* надзвичайно гостро стоїть у сфері етнополітичної політики, особливо для України.

Тут є кілька проблем, які українському державно-управлінському апарату в етнополітичній сфері поки не вдалося подолати. По-перше, відчувається гостра потреба в знанні управлінцями теоретичних основ тих питань, яких вони торкаються. По-друге, потрібна продумана система підготовки і перепідготовки кадрів у цій сфері на базі навчальних закладів, де є можливість отримувати високу фахову освіту з питань етнополітичної політики. По-третє, потрібно подолати уявлення про те, що сфера міжнаціональних відносин і етнополітичної політики доступна для розуміння будь-якому політичному діячу. По-четверте, потрібно створити мережу регіональних дослідницьких центрів з питань етнополітичної політики, які б з урахуванням місцевої специфіки забезпечували розробку сучасних підходів до аналізу та вирішення проблем у цій сфері [11]. Частково вирішити питання компетентності кадрів може підготовка і перепідготовка кадрів у сфері етнополітичної політики через Національне агентство України з питань державної служби на базі провідних спеціалізованих наукових установ або вищих навчальних закладів, які мають відповідний рівень кадрового та навчально-методичного забезпечення. Тим більше, що Національне агентство України з питань державної служби уже має практику проведення конкурсів виконавців державної замовлення на підготовку магістрів за спеціальністю «Публічне управління та адміністрування» та підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування з питань запобігання корупції і з питань управління фінансами. Саме тому вважаємо, що є всі можливості запровадити відповідну практику для підготовки і перепідготовки кадрів з питань етнополітичної політики.

Отже, проаналізувавши еволюцію і сучасний стан інституційного забезпечення державної етнополітичної політики на рівні центральних органів влади, можна стверджувати, що політичні інститути у цій сфері пройшли довгий шлях розвитку, який не завжди можна охарактеризувати як удосконалення. На сучасному етапі у цій системі діють профільні комітети Верховної Ради України (Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, Комітет з питань культури і духовності), Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; у системі органів державної виконавчої влади – Департамент у справах релігій та національностей при Міністерстві культури України; консультативно-дорадчі органи (Експертна рада Міністерства культури України з питань етнополітики, Рада з питань національної єдності при Президенті України).

Хоча, на нашу думку, значним недоліком є відсутність у системі політичних інститутів, що забезпечують державну етнополітичну політику на загальнонаціональному рівні, окремого профільного центрального органу державної виконавчої влади, а також, якщо вже торкатися цього питання системно, то і відповідних органів виконавчої влади на місцях. Вважаємо, що до такої центральної організації повинен координувати і регулювати роботу відповідних органів виконавчої влади на місцях; проводити постійний моніторинг інформації, що надходить з регіонів, щодо динаміки етнополітичного складу населення, політизації етнічності, рівня етнополітичного фактора окремих спільнот, випадків дискримінації за етнічною чи національною ознакою тощо; проводити підготовку і перепідготовку кадрів у сфері етнополітичної політики.

У подальшому вказане дослідження буде розширене аналізом розвитку інститутів державної етнополітичної політики на нижчих рівнях управління системи органів виконавчої влади в Україні, зокрема у Закарпатській області, а висновки з даної статті будуть використані при формуванні рекомендацій щодо удосконалення державної етнополітичної політики в контексті впливу етнополітичного фактора на суспільно-політичні процеси як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях.

Список використаних джерел

1. Андріяш, ВІ., 2013. 'Державна етнополітика України в умовах глобалізації', Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 328 с.
2. Верховна Рада України, 1997. 'Закон України 776/97-ВР «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»'. [online] (Останнє оновлення 08 Серпень 2017) Доступно: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80> [Дата звернення 24 Вересень 2018].
3. Верховна Рада України, 2014. 'Постанова Кабінету Міністрів України 164-2014-п «Про Урядового уповноваженого з питань етнополітичної політики»'. [online] (Останнє оновлення 04 Червень 2014) Доступно: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2014-%D0%BF> [Дата звернення 24 Вересень 2018].
4. Верховна Рада України, 2015. 'Постанова Верховної Ради України 22-VIII «Про перелік, кількісний склад і предмети видання комітетів Верховної Ради України восьмию скликання»'. [online] (Останнє оновлення 04 Лютий 2015) Доступно: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/22-viii> [Дата звернення 24 Вересень 2018].
5. Горбатенко, ВП., Шемшученко, ЮС., Кресіна, Ю. та Стойко, ОМ., 2015. 'Етнополітична безпека України: політико-правові механізми протидії етнополітичній дезінтеграції держави: наукова записка', Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 80 с.
6. Котигоренко, В., 2004. 'Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні', *Політичний менеджмент*, 6, с.48-63.
7. Куц, ЮО., 2002. 'Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект', Харків: ХарПІУ АДУ «Магістр», 204 с.
8. Майборода, О., 1995. 'Етнополітична політика і перспективи етносоціального розвитку в Україні', *Сучасність*, 12, с.73-79.
9. Міністерство культури України, 2017. 'Положення про Експертну раду Міністерства культури України з питань етнополітики'. [online] (Останнє оновлення 01 Лютий 2017) Доступно: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245272967&cat_id=245272928 [Дата звернення 24 Вересень 2018].
10. Підбережник, НП., 2017. 'Інституційне забезпечення публічного управління етнополітичними відносинами на регіональному рівні в Україні', *Теорія та практика державного управління: збірник наукових праць*. [online] 4 (59). Доступно: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2017-4/doc/2/05.pdf> [Дата звернення 24 Вересень 2018].
11. Тимофеев, С., 2010. 'Управління у сфері етнополітичних відносин за часів незалежності Української Держави', *Державне*

управління та місцеве самоврядування: збірник наукових праць. [online] 2 (5). Доступно: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_02\(5\)/10tspnud.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_02(5)/10tspnud.pdf) [Дата звернення 24 Вересень 2018].

References

1. Andrijash, VI., 2013. 'Derzhavna etnopolityka Ukrainy v umovah globalizatsii' (State ethnopolitics of Ukraine in the context of globalization)', Mykolai'v: *ChDU im. Petra Mohyly*, 328 s.
2. Verhovna Rada Ukrainy, 1997. 'Zakon Ukrainy 776/97–VR «Pro Uprovnozazhenogo Verhovnoi' Rady Ukrainy z prav ljudyny» (Law of Ukraine 776/97–VR «On the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights»)'. [online] (Ostannje onovlennja 08 Serpen' 2017) Dostupno: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80> [Data zvernennja 24 Veresen' 2018].
3. Verhovna Rada Ukrainy, 2014. 'Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy 164–2014–p «Pro Urjadovogo uprovnozazhenogo z pytan' etnonacional'noi' polityky» (Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine 164–2014–p «On the Governmental Commissioner for Ethnonational Policy»)'. [online] (Ostannje onovlennja 04 Cherven' 2014) Dostupno: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164–2014-%D0%BF> [Data zvernennja 24 Veresen' 2018].
4. Gorbatenko, VP., Shemshuchenko, JuS., Kresina, IO. ta Stojko, OM., 2015. 'Etnopolitychna bezpeka Ukrainy: polityko-pravovi mehanizmy protydii' etnopolitychnij dezintegracij' derzhavy: naukova zapyska (Ethnopolitical security of Ukraine: political and legal mechanisms for combating ethnopolitical disintegration of the state: scientific note)', Kyi'v: *Instytut derzhavy i prava im. V. M. Korec'kogo NAN Ukrainy*, 80 s.
5. Kotygorenko, V., 2004. 'Stanovlennja derzhavnogo etnopolitychnogo menedzhmentu v Ukraini (Formation of the state ethnopolitical management in Ukraine)', *Politychnyj menedzhment*, 6, s.48–63.
6. Kuc, JuO., 2002. 'Etnopolitychni derzhavotvorchi procesy v Ukraini: administrativny aspekt' (Ethnopolitical state-building processes in Ukraine: administrative aspect)', Harkiv: *HarRIU ADU «Magistr»*, 204 s.
7. Majboroda, O., 1995. 'Etnonacional'na polityka i perspektyvy etnosocial'nogo rozvytku v Ukraini (Ethnonational policy and perspectives of ethno-social development in Ukraine)', *Suchasnist'*, 12, s.73–79.
8. Ministerstvo kul'tury Ukrainy, 2017. 'Polozhennja pro Ekspertnu radu Ministerstva kul'tury Ukrainy z pytan' etnopolityky (Regulation on the Expert council of the Ministry of culture of Ukraine on the issues of ethnopolitics)'. [online] (Ostannje onovlennja 01 Ljutij 2017) Dostupno: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245272967&cat_id=245272928 [Data zvernennja 24 Veresen' 2018].
9. Pidberezhyk, NP., 2017. 'Instytucijne zabezpechennja publicnogo upravlinnja etnopolitychnymy vidnosynamy na regional'nomu rivni v Ukraini (Institutional provision of public governance of ethnopolitical relations at the regional level in Ukraine)', *Teorija ta praktyka derzhavnogo upravlinnja: zbirnyk naukovykh prac'*. [online] 4 (59). Dostupno: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2017-4/doc/2/05.pdf> [Data zvernennja 24 Veresen' 2018].
10. Tymofejev, S., 2010. 'Upravlinnja u sferi etnonacional'nyh vidnosyn za chasiv nezalezhnosti Ukrain's'koi' Derzhavy (Management of ethnonational relations in the period of Ukrainian independence)', *Derzhavne upravlinnja ta misceve samovrjaduvannja: zbirnyk naukovykh prac'*. [online] 2 (5). Dostupno: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_02\(5\)/10tspnud.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_02(5)/10tspnud.pdf) [Data zvernennja 24 Veresen' 2018].

Cherveniak K. T., master in Political science, postgraduate student of the Political science and Public Administration department in Uzhhorod National University (Ukraine, Uzhhorod), krystyna.cherveniak@uzhnu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-0501-6779>

Institutional provision of the state ethnonational policy in Ukraine

The goal of the article is to conduct a comprehensive analysis of the development of the system of political institutions that ensure the implementation of the state

ethnonational policy in Ukraine. The research is based on the review of Ukrainian scientists' works on this issue and the relevant legislative acts of our state.

It was established that the political institutions at the level of national authorities in this sphere had undergone a lot of changes, which had not always led to improvement. At the present stage, the main disadvantage of their development is the absence of an individual national authority of state executive power for ethnonational policy.

Keywords: political institute, institutional provision, state ethnonational policy, national authority, system of government authorities.

* * *

УДК 3.316.4

Балута Т. П., кандидат політичних наук, старший викладач кафедри філософії, історії та політології, Одеський національний економічний університет (Україна, Одеса), tbaluta@ukr.net

Розвиток освіти як соціального інституту

Мета роботи: розглянути освіту як соціальний інститут, що виконує цивілізаційну (економічну, соціальну, гуманітарну і культурну) роль в суспільстві, як процес засвоєння накопиченого людством наукового знання, придбання певних навичок і вмінь для подальшого виконання соціально значущих функцій. На основі аналізу сучасних трансформацій показується діалектичний зв'язок освіти і соціалізації: освіта, яка бере участь в соціальній інтеграції, забезпечує становлення соціально значущої особистості, а соціалізація, інтегрована в загальний процес навчання, виховання і розвитку особистості, стає невід'ємною складовою освіти.

У сучасному світі освіта – складне і багатогранне суспільне явище, сфера передачі, освоєння і переробки знань і соціального досвіду. Освіта інтегрує різні види і зміст навчальної та виховної діяльності в єдину соціальну систему, орієнтує їх на соціальне замовлення і потреби суспільства. Розвиток самого суспільства, стан його культури і духовності, темпи економічного, науково-технічного, соціального прогресу залежать від якості і рівня освіти.

Сучасний стан українського суспільства обумовлено процесом входження в світове цивілізоване співтовариство. Даний процес зачіпає і такий соціальний інститут, як освіта. Йдеться, перш за все, про те, що в сучасному світі зростає роль освіти, яка стало одним з вирішальних, визначальних чинників ефективного розвитку суспільства.

Ключові слова: освіта, суспільство, держава, національні особливості, інтеграція, глобалізація.

Щодо поточного стану та динаміки якості української освіти в цілому і вищої освіти зокрема, існує чимало різних, нерідко суперечливих оцінок. Ці дані часто використовуються у політичній боротьбі для критики або підтримки поточної влади. Так, в останні роки з посиланнями на різні зарубіжні інституції було оприлюднено низку рейтингових оцінок якості української вищої освіти у порівнянні з іншими країнами, згідно з якими Україна посідала місця від 70-го до 25-го в один і той самий період. Безперечно, методики оцінювання окремих країн і їх ранжування у різних дослідженнях можуть бути різними, однак такі великі відмінності у кінцевих результатах не можуть не викликати сумнівів.

Актуальність, соціальна значущість проблеми аналізу вищої освіти детально розглянута в працях О. Тоффлера, Д. Белла, Т. Стоуньєра, А. Тирена. Ціла низка наукових розробок присвячена аналізу процесу реформування вищої освіти в Україні: З. М. Згуровський, Г. А. Лукичев, В. С. Журавський, тощо. Найбільший вплив зробили праці видатних науковців та практиків, таких як М. Ф. Степко, В. Д. Болубаш, В. В. Шинкарук, І. І. Грубінко, В. Г. Кремін, Н. Д. Левитов, Р. Х. Шакуров та інші.

Аналіз останніх джерел та публікацій свідчить про те, що на сьогодні висвітлення питань вищої освіти

у європейському освітньому просторі залишається актуальним. Україна робить впевнені кроки на шляху забезпечення належного місця у світовій освітній спільноті, але все одно залишаються не вирішеними багато проблем.

Одна з найбільш значущих відмінностей поточного стану системи освіти України полягає у значно нижчих, ніж у розвинутих країнах, абсолютних показниках фінансування. Якщо у відносному вимірі (частка витрат на освіту у ВВП) зведений освітній бюджет України є за світовими стандартами високим, становлячи 6–8% ВВП, то абсолютні обсяги ВВП України є значно нижчими, ніж відповідні показники європейських країн зі співмірною кількістю населення. Наприклад, від Польщі – менші приблизно у два рази, від Іспанії, яка має практично однакову з Україною кількість населення, – у чотири рази. При цьому понад 90% державних інвестицій в галузь освіти в Україні спрямовується на утримання – заробітну плату, сплату комунальних послуг, харчування та ін. [2].

Тобто переважна частина коштів, що витрачаються на систему освіти, йде на підтримання поточного стану, а не на розвиток.

В освітніх бюджетах і України, і держав ОЕСР переважають державні інвестиції. В країнах Організації економічного співробітництва і розвитку у 2016 році 83% усіх коштів на освіту в цілому надходили із загальнодержавних та місцевих бюджетів. У сфері ж вищої освіти приватні витрати були суттєво вищими, однак і тут вони значно поступалися за обсягами державним і становили в середньому 31% [3, с. 2–14–18, 94, 134].

Варто зауважити, що приватні інвестиції в систему вищої освіти у розвинутих країнах не обмежуються безпосередньою платою за навчання. Суттєві надходження ВНЗ отримують у вигляді різноманітних пожертв від благодійників та як оплату за здійснювані для приватних компаній наукові дослідження і прикладні розробки.

Саме в економічній царині відзначається одна з визначальних тенденцій розвитку глобальної системи освіти, яка полягає у постійному швидкому зростанні освітніх бюджетів упродовж останніх 15 років. Загальний обсяг світового ринку освітніх послуг у 2018 році становив понад 4,4 трлн. доларів (що майже втричі більше сукупного військового бюджету усіх країн світу), тоді як 2000–го – 2,3 трлн. доларів. За прогнозами фахівців, які передбачають збереження і навіть підвищення високих поточних темпів зростання світового освітнього ринку, 2019–го року його обсяг перевищуватиме 6,3 трлн. доларів, при цьому найбільші обсяги зростання фінансування припадуть на вищу освіту та державну і корпоративну освіту протягом життя [4].

Однак, на зростання інвестицій в освітню сферу безпосереднім чином не вплинула світова фінансово-економічна криза. Почасти це пояснюється обраною урядами переважної частини розвинутих країн стратегією щодо додаткового фінансування своїх економік і стимулювання таким чином споживчого попиту, а почасті – прагненням громадян забезпечити своїх дітей з допомогою вищої освіти кращими шансами на отримання гідної роботи. У тих країнах і тих сегментах освіти, де державне фінансування все ж скорочується, воно компенсується за рахунок приватного інвестування, в тому числі плати за навчання. Громадяни розвинутих країн, незважаючи на окремі протести, в цілому поки що

погоджуються сплачувати більше за отримання вищої освіти. Також серед причин високих темпів зростання глобальної системи освіти фахівці називають збільшення кількості дорослих, що отримують додаткову освіту у тій чи іншій формі, та стрімке впровадження інформаційних технологій у навчальний процес (дистанційні курси, електронні підручники, навчальні програми, системи електронного управління навчанням тощо).

Система вищої освіти безпосередньо пов'язана з розбудовою незалежної держави, національною й економічною безпекою, економічними і політичними перетвореннями та майбутнім нації. Сфера освіти найбільш повно задовольняє інтереси, потреби, запити особистості, здійснює її підготовку до життя у соціумі, сприяє формуванню у молодій людини почуття громадянського обов'язку, здатності до розуміння й прийняття суспільних перетворень, активної життєвої позиції у різних сферах суспільного життя.

Якість вищої освіти розглядається насамперед як відповідність реальних освітніх потреб усіх суб'єктів освітньої діяльності (студента, регіональної освітньої системи, держави) результату який отримується внаслідок їх взаємодії. Відповідно, основними показниками якості освіти є задоволення студентів і випускників рівнем набуттої освіти. Якісний рівень освіти дасть змогу випускникам ВНЗ краще реалізувати себе на ринку праці.

За даними Організації економічного співробітництва і розвитку, вища освіта в країнах Європи підвищує рівень доходів дипломованих фахівців не менш ніж у півтора–два рази. Відсутність такої кореляції в Україні накладає відбиток на мотивацію студентів при здобутті вищої освіти. Диплом, на жаль, розглядається лише як формальне підтвердження рівня освіти, а не як свідчення справжньої професійної кваліфікації.

За даними дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва, 70,5% респондентів оцінюють якість вищої освіти в Україні як низьку та середню. Результати соціологічного опитування, проведеного Інститутом економіки та прогнозування НАН України, свідчать: понад 70% майбутніх фахівців в університетах опановують певну сукупність знань, можуть їх шаблонно застосовувати, але не здатні вирішувати нестандартні завдання; 20% випускників українських ВНЗ дуже погано орієнтуються в обраних професіях через небажання вчитися; і лише 10% випускників досконало володіють методом самонавчання і самовдосконалення [5].

Ці факти свідчать про серйозну проблему в Україні. Зниження якості навчання може призвести до невизнання європейською спільнотою дипломів наших університетів, відповідно відбудеться зниження мобільності студентів та випускників ВНЗ України на європейському просторі.

Гальмують розвиток якості освіти і недостатня сформованість ринку освітніх послуг; брак механізмів орієнтації на потреби суспільства; недостатність науково-інформаційного і кадрового забезпечення вищої професійної освіти та її інноваційної бази.

На сьогодні в Україні відсутня єдина система індикаторів якості освіти. Це гальмує процеси пошуку і становлення механізмів підвищення якості освіти та стає реальною перешкодою на шляху інтеграції України у європейську систему освіти.

Проблеми сучасної системи вищої освіти в Україні в більшості випадків спричинені економічним дисбалансом у державі, постійними політичними кризами, неспроможністю органів публічної влади вчасно приймати ефективні управлінські рішення, реагувати на зміни у суспільстві, щоб адаптувати систему вищої освіти до сучасних вимог.

Освіта як складова соціально–економічного розвитку покликана перетворитись у привабливу і відкриту для інвестицій сферу. Одночасно потребує постійного вдосконалення ланка освіти, що передбачає наближення підготовки кадрів до потреб економіки. Адже нині, як свідчать матеріали соціологічних досліджень, майже третина із тих, хто має вищу освіту, виконує роботу, яка не відповідає профілю їхньої освіти.

В умовах недостатнього фінансового забезпечення важливим також є розробка ефективного фінансово–економічного механізму ресурсного забезпечення освітньої діяльності на всіх рівнях освіти, зосередження ресурсів на найбільш пріоритетних напрямках розвитку освіти. Інвестиційна привабливість у значній мірі залежить від економічної самостійності освітніх закладів, зниження інвестиційних ризиків вкладень в освітню сферу, забезпечення прозорості процесів фінансово–господарського управління.

У контексті змін щодо вищої освіти України значний інтерес становлять висновки європейських експертів щодо реформування вищої освіти в Україні. Щодо освітнього права в Україні, то експертна група європейських експертів дійшла до висновку, що існує певна непослідовність між законодавством у сфері освіти та трудовим законодавством, що обмежує ефективність його виконання. Недостатня узгодженість між класифікаціями освітньої й професійної кваліфікації, з одного боку, та класифікаційною структурою переліку професій, з іншого, негативно позначається на працевлаштуванні випускників вищих навчальних закладів, зокрема із ступенем «бакалавра». Модернізація вищої освіти, яка здійснюється в Україні з метою пристосування до Болонських принципів, не буде ефективною для української економіки, якщо залишиться існуючий рівень централізованого контролю над визначенням того, який освітньо–кваліфікаційний рівень є обов'язковим, для якої посади.

Позитивну оцінку європейських експертів отримали організаційні зміни, спрямовані на розвиток наукових досліджень в Україні в контексті завдань Лісабонської стратегії щодо створення європейського простору науково–дослідницької діяльності. Також висока оцінка була дана розвитку наукових досліджень в Україні. Разом з тим, було зазначено, що наука потерпає на національному рівні від недостатнього фінансування, фрагментації заходів та розпорошеності з точки зору ресурсів – людських та фінансових. Для подолання такої ситуації необхідно заохочувати співпрацю між науково–дослідними установами Національної академії наук України та університетами, які мають ґрунтовну наукову базу.

Невдоволення студентів українських вишів здебільшого стосуються занадто високої теоретичної спрямованості навчальних курсів, недостатніх можливостей щодо розвитку практичних навичок, обмеженої можливості вибору навчальних дисциплін, застарілих дидактичних методів навчання, недостатньої матеріально–ресурсної бази навчального процесу, а

також відсутності фінансової підтримки для програм навчання за кордоном.

На думку європейських експертів, сектор вищої освіти в Україні потребує капіталовкладення для покращення умов навчання та дослідницької діяльності, оновлення навчальних корпусів та гуртожитків, майстерень, корпусів для практичних занять та лабораторій, засобів навчання, обладнання та інструментів.

Таким чином, одним із ключових завдань модернізації вищої освіти є забезпечення її якості, побудова ефективної освітньої системи вищих навчальних закладів з дієвою економікою та управлінням, яка відповідала б як запитам сучасного життя, потребам розвитку країни, суспільства, держави, так і потребам та інтересам особистості. При цьому потрібно чітко враховувати ще одне фундаментальне завдання модернізації, яке продиктоване входженням вищої освіти у принципово нову стадію свого розвитку – впровадження ефективної економічної політики у галузі освіти. На сучасному етапі розвитку суспільства вища освіта, стає не лише найважливішою соціальною сферою, але й у прямому значенні найважливішою економічною галуззю. Вона відіграє все більш важливу роль у нагромадженні та розвитку людського капіталу. Тому перспективи зростання добробуту нашої країни пов'язані із збільшенням значущості української освіти.

Освітні реформи освіти повинні не лише декларуватися, а й реалізуватися як загальнонаціональне завдання, масштабна програма всієї країни, що проводиться при ефективному співробітництві всього суспільства і держави. Тільки у такому випадку можна досягти нової якості освіти, що відповідає сучасним запитам кожного громадянина, суспільства і держави.

Отже, за рахунок розроблення стратегічної Державної програми відновлення професійного потенціалу України, а також реалізації програми перспективного і поточного прогнозування потреб виробництва у фахівцях з вищою освітою та програми інформування населення щодо прогнозних потреб на ринку праці можна подолати існуючі протиріччя. Лише завдяки консолідації зусиль державної влади та громадянського суспільства, провадженню ефективної економічної політики в галузі освіти, формуванню державно–громадської системи управління освітою можна здійснити реальні й ефективні реформи та модернізувати систему вітчизняної освіти.

Список використаних джерел

1. 'Education at a Glance 2012. OECD indicators', 2012, Paris: *OECD Publishing*, p.360.
2. 'Research & Branding Group', <http://rb.com.ua/ukr/marketing/tendency/8324/>
3. 'Education at a Glance 2011. OECD indicators', 2011, Paris: *OECD Publishing*, p.232.
4. 'Strauss. Global education market reaches \$4.4 trillion – and is growing', *The Washington Post*, February 9, 2013. Mode of access: <http://www.washingtonpost.com/blogs/answer-sheet/wp/2013/02/09/global-education-market-reaches-4-4-trillion-and-is-growing/>
5. *Natsionalnojeconomiki/4_sokal.htm*: <http://www.confcontact.com/2017-modernizatsiya>

Baluta T. P., PhD in political sciences, senior lecturer of the department of philosophy, history and political science, Odessa National Economic University (Ukraine, Odessa), tbaluta@ukr.net

Development of education as a social institution

Purpose: to consider education as a social institution that performs civilization (economic, social, humanitarian and cultural) role in society, as a process of

assimilation of scientific knowledge accumulated by mankind, acquisition of certain skills and abilities for the further performance of socially meaningful functions. On the basis of the analysis of modern transformations, a dialectical link between education and socialization is shown: education that takes part in social integration ensures the formation of a socially important person, and socialization, integrated into the overall process of education, education and development of the individual, becomes an integral part of education.

In the modern world, education is a complex and multifaceted social phenomenon, the sphere of transmission, mastering and processing of knowledge and social experience. Education integrates different types and contents of educational and educational activities into a single social system, orienting them to the social order and the needs of society. The development of society itself, the state of its culture and spirituality, the pace of economic, scientific and technological, social progress depend on the quality and level of education.

The current state of Ukrainian society is due to the process of joining the world civilized community. This process also affects a social institution such as education. In the modern world, the role of education has grown, which has become one of the decisive, determining factors for the effective development of society.

Keywords: education, society, state, national features, integration, globalization.

* * *

УДК 141.824/827:329.15:321.64

Шипунов Г. В.,

кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), gennadij.shipunov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2961-3516>

Ідейно–інституційна еволюція КПРС в контексті трансформації політичного режиму СРСР

Виокремлено та досліджено основні етапи трансформації політичного режиму СРСР у 1953–1991 роках. Обґрунтовано, що цей процес визначив головні трасекторії ідеологічного та організаційного розвитку КПРС: лібералізація політичного режиму СРСР за М. Хрущова зумовила обмеження одноосібної влади керівника партії та посилення впливу партапарату, що детермінувало формування внутрішньопартійного режиму авторитарно–бюрократичного централізму. Його остаточна консолідація відбулась у період правління Л. Брежнєва у формі встановлення влади партійної номенклатури. Лібералізація та демократизація політичного режиму в СРСР за М. Горбачова призвела до максимального за весь час існування КПРС розширення внутрішньопартійної демократії, падіння влади партноменклатури та утвердження внутрішньопартійного режиму демократичного централізму.

Ключові слова: політичний режим, лібералізація, демократизація, комуністична партія, ідеологія, марксизм–ленінізм, партійна організація.

Ідеологічний та організаційний розвиток лівих політичних партій у ХХІ столітті значною мірою заданий попереднім досвідом їхньої ідейно–інституційної еволюції. Саме тому, на нашу думку, повноцінне з наукової точки зору дослідження актуального стану розвитку лівих партій, зокрема й комуністичних, потребує неодмінного врахування такого досвіду.

Спираючись на цю методологічну установку, зауважимо, що Й. Сталін, перетворивши концепцію «соціалізму в одній країні» на власну ідеологічну платформу, використав її як інструмент для політичного знищення своїх опонентів (Л. Троцького, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва та М. Бухаріна) у внутрішньопартійній боротьбі за владу, яка загострилась у Російській комуністичній партії (більшовиків) (РКП (б), з 1925 року – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків), з 1952 року – Комуністична партія Радянського Союзу) після смерті В. Леніна у січні 1924 року. Здобувши повну перемогу в цій боротьбі наприкінці 1920 років, він перейшов до побудови одноосібного тоталітарного режиму в партії, а згодом й у цілій державі. Зміни у такому напрямі ідейно–інституційного розвитку КПРС

стали можливими лише після смерті Й. Сталіна у березні 1953 року та були детерміновані загальною логікою трансформації політичного режиму СРСР. Як слушно зазначає Р. Пайпс, сягнувши найвищої точки диктату одного, процес централізації не міг мати подальшого розвитку і у результаті смерть Сталіна призвела до повільного розпаду партії та її влади в країні [8, с. 520].

На нашу думку, можна виокремити такі етапи трансформації політичного режиму СРСР, які в тому чи іншому ступені визначили ідеологічний та інституційний розвиток КПРС у 1953–1991 роках. По–перше, вихідним пунктом тут став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 року) під час якого М. Хрущов (7 вересня 1953 року на пленумі Центрального Комітету (ЦК) партії його було обрано Першим секретарем ЦК КПРС) виступив із докладом «Про культ особи та його наслідки». У ньому він звинуватив Й. Сталіна в масовому терорі, створенні культу власної особи, узурпації та зловживанні владою в партії й державі. «Культ особи Сталіна... перетворився на певному етапі у джерело цілої низки надзвичайно великих та вельми тяжких спотворень партійних принципів, партійної демократії, революційної законності... Ті негативні риси Сталіна, які за Леніна проступали лише у зародковому вигляді, розвинулись в останні роки у тяжкі зловживання владою зі сторони Сталіна, що нанесло незліченну шкоду нашій партії... Той, хто чинив опір цьому або намагався довести свою точку зору, свою правоту, той був приречений на виключення з керівного колективу з наступним моральним і фізичним знищенням», – наголошував М. Хрущов [11].

Цей доклад зафіксував початок процесу десталінізації (лібералізації) тоталітарного режиму в СРСР і всередині КПРС. Одним із важливих наслідків зазначеного процесу став, зокрема, поступовий перехід держав Центральної та Східної Європи на «новий», «національний» шлях до соціалізму, який мав базуватись на врахуванні національно–історичних особливостей кожної держави. Національний (польський, угорський, чехословацький тощо) шлях до соціалізму¹ означав можливість спокійного, мирного переходу до соціалізму (без революції та диктатури пролетаріату), наявність змішаної економіки, присутність елементів справжнього демократизму в політичному житті, а також нормалізацію відносин між державою та церквою.

Знаковою подією у межах цього етапу стало також ухвалення нової, третьої програми КПРС на ХХІІ з'їзді партії (жовтень 1961 року). У виступі на з'їзді М. Хрущов обґрунтував необхідність ухвалення нової програми тим, що у ній мав бути зафіксований факт «повної та остаточної» перемоги соціалізму в СРСР та, як наслідок, його перехід на наступний етап історичного розвитку – побудови комунізму [12, с. 151, 161–162]. Тож нова програма була означена як «програма побудови комуністичного суспільства». Крім тези про перемогу соціалізму та перехід до побудови комунізму, програма визначала основні риси комунізму і проголошувала, що у 1980 році в Радянському Союзі буде «в основному

¹ Ідеологічне положення про багатоманітність за нових історичних умов форм переходу держав до соціалізму, здійснити який можливо не шляхом громадянських війн і революцій, а засобом мирних політичних та економічних перетворень, було присутнє у виступах на ХХ з'їзді КПРС та закріплено в його офіційних рішеннях.

побудовано комуністичне суспільство». «Нинішнє покоління радянських людей житиме за комунізму», – такими словами завершувався оновлений основний ідеологічний документ КПРС. У ньому було також чітко зафіксовано, що партія є «керівною та спрямовуючою силою радянського суспільства» [9, с. 62, 136, 142].

По-друге, усунення від влади М. Хрущова та обрання на Пленумі ЦК у жовтні 1964 року Першим секретарем ЦК КПРС (у 1966 році посаду перейменовано на Генерального секретаря ЦК КПРС) Л. Брежнєва. Зміна найвищого партійного (державного) керівництва ознаменувала суттєву корекцію ідеологічної концепції партії та низки організаційних принципів її функціонування. В ідеологічному вимірі йдеться насамперед про заміну хрущовської програми «розгорнутого будівництва комунізму» на брежнєвську – «розвинутого соціалістичного суспільства» («розвинутого соціалізму»)¹.

Її концептуальна основа полягала, по суті, у відмові від розгляду нового історичного етапу розвитку СРСР як періоду побудови комунізму. Натомість було проголошено, що радянське суспільство вступило у тривалу стадію існування в якості розвинутого соціалістичного суспільства. Це означало, іншими словами, що перспектива побудови комунізму знову відкладалась на невизначений термін (була переведена з практичної площини до теоретичної). Протягом тривалого, і тепер вже невизначеного у завершенні, шляху до комунізму побудоване у СРСР соціалістичне суспільство мало всебічно вдосконалюватись і покращувати життя людей. Причому саме «розвинуте соціалістичне суспільство» у рамках нового підходу було концептуалізовано як самодостатнє, саме собою цінне, через що розглядалось як найвище досягнення соціального прогресу на даному етапі історичного розвитку. Особливу увагу треба звернути на те, що у такому форматі ця концепція відігравала роль легітимізуючого механізму (інструменту) для влади партійного апарату (бюрократії) КПРС: партія (її найвище керівництво) забезпечувала радянським людям «суспільне щастя» вже тут і зараз у вигляді «розвинутого соціалізму», що полегшувало очікування приходу комунізму.

Ще одним кроком у напрямі забезпечення зміцнення позицій найвищої партійної бюрократії (номенклатури)²

¹ Вперше Л. Брежнєв оголосив про побудову в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства у листопаді 1967 року у промові з нагоди п'ятдесятиріччя більшовицької революції [1, с. 92]. Тож, починаючи саме з 1966–1967 років, з офіційних документів КПРС почали виключати формулювання хрущовського періоду про перехід СРСР до побудови комунізму, а також конкретні дати завершення цього процесу (зокрема, з програми партії було вилучено її заключне гасло про те, що «нинішнє покоління радянських людей житиме за комунізму»). Остаточно теза про побудову в Радянському Союзі «розвинутого соціалістичного суспільства» була затверджена на XXIV з'їзді КПРС у березні–квітні 1971 року.

² Детальний аналіз партійної номенклатури проведений у працях югославського політичного діяча та дослідника М. Джиласа «Новий клас: Аналіз комуністичної системи» (1957), а також радянського науковця М. Восленського «Номенклатура. Пануючий клас Радянського Союзу» (1980). Зокрема, за твердженням М. Джиласа, у СРСР, попри засадничу марксистську установку про утвердження безкласового суспільства з побудовою комунізму, був сформований новий правлячий клас – політична (партійна) бюрократія. «Сучасний комунізм – це не тільки партія певного типу або виникаючий з монополістичної власності та надмірного державного втручання в економіку бюрократизм. Сучасний комунізм – це

стали зміни статуту КПРС на XXIII з'їзді партії (березень–квітень 1966 року). Йдеться передусім про вилучення з нього норм, внесених на попередньому з'їзді у 1961 році, які чітко регламентували (обмежували) термін перебування партійних функціонерів на керівних посадах, насамперед секретарів від первинних організацій до ЦК. Як наслідок, в оновленому статуті залишилось суто теоретичне положення про необхідність їхнього систематичного оновлення (без конкретних термінів) та забезпечення спадкоємності керівництва. Це, по суті, закріпило та легалізувало фактично повну незмінюваність керівництва практично на всіх рівнях партійної організації (особливо на найвищому).

Остаточне юридичне оформлення всевладдя партійної номенклатури отримало у новій Конституції СРСР (7 жовтня 1977 року), яка відображала основні політико-ідеологічні та економічні зміни брежнєвського періоду. Зокрема, вже у преамбулі було стверджено, що в СРСР побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, яке є закономірним етапом на шляху до комунізму. Крім того, однопартійна система (тобто монопольне становище КПРС у політичній системі СРСР) та, як наслідок, легалізація монопольної влади партноменклатури була закріплена у статті 6, що визначала КПРС як «керівну та спрямовуючу силу радянського суспільства, ядро його політичної системи, державних та громадських організацій» [7].

По-третє, комплексна трансформація (лібералізація та демократизація) політико-ідеологічного та соціально-економічного устрою Радянського Союзу, яка розпочалась після обрання Генеральним секретарем ЦК КПРС у березні 1985 року М. Горбачова у рамках проголошеної ним концепції «перебудови» (спочатку у вигляді стратегії «прискорення соціально-економічного розвитку країни»). Зокрема, на XXVII з'їзді КПРС (лютий–березень 1986 року) відбулося ухвалення нової редакції програми партії, в якій був затверджений оновлений ідеологічний курс на «вдосконалення соціалізму» в контексті «прискорення соціально-економічного розвитку країни». Таке вдосконалення передбачало «якісне перетворення всіх сторін життя радянського суспільства», яке б мало забезпечити покращення добробуту «кожної сім'ї, кожної радянської людини» [10, с. 121–122, 139, 187].

Основні принципи ініційованої ним політики «перебудови» М. Горбачов виклав у виступі на пленумі ЦК КПРС (січень 1987 року) та у праці «Перебудова і нове мислення для нашої країни та для всього світу» (листопад 1987 року). Тож «перебудову» він визначав, зокрема, як «глибоке оновлення усіх сторін життя країни, надання соціалізму найсучасніших форм суспільної організації, найповніше розкриття гуманістичного характеру нашого устрою у всіх його вирішальних аспектах – економічному, соціально-політичному та моральному» [3, с. 16]. «Коротше кажучи, **потрібна широка демократизація усього життя суспільства**», – зауважував М. Горбачов [4, с. 27].

передусім носіїв нового класу власників та експлуататорів», – наголошує М. Джилас [5, с. 198, 219]. М. Восленський також визначив політичну бюрократію Радянського Союзу (партійну номенклатуру) як новий правлячий, експлуататорський та привілейований клас. «Номенклатура – не чиновництво, а клас, причому клас пануючий», – зауважує він [2, с. 214].

Один із центральних принципів зазначеного процесу оновлення був виражений у гаслі «Більше соціалізму, більше демократії». Суть «перебудови», за його словами, у тому, що вона поєднує соціалізм і демократію [4, с. 31–34]. Тож в практичній політичній площині цей принцип виявлявся насамперед у лібералізації та демократизації усієї системи політичних відносин, переведенні політики у публічне поле, значному послабленні політичної цензури, наданні доступу громадянам до альтернативної інформації, а також розширенні можливостей для контролю і критики партійних органів та органів державної влади (забезпечення «широкої гласності» у всіх сферах життя суспільства) [4, с. 72–78].

Надважливим аспектом «перебудови» у політичному вимірі стала суттєва демократизація внутрішньопартійного режиму КПРС, яка була спрямована на послаблення влади партійної номенклатури та оновлення партапарату відповідно до потреб «перебудови» – виведення з керівного складу партії консерваторів та поповнення його реформаторами. За словами М. Горбачова, головною помилкою кадрової політики партії у попередні роки було порушення природного процесу оновлення партійного керівництва, що призвело до його застою. Це зумовило послаблення працездатності партійного та державного апарату. Основна причина зазначених негативних процесів у партії, на його думку, полягала у слабкості демократичних начал у кадровій політиці. Тому він ініціював процес розширення внутрішньопартійної демократії, в основу якого поклав підвищення ролі виборних органів партії, відновлення контролю за діяльністю виконавчих органів та їхніх керівних кадрів [3, с. 41–48; 4, с. 17, 23, 52]. Одним із основних результатів цього процесу стала поступова децентралізація внутрішньопартійного життя, відновлення справжніх дискусій з можливістю всебічної критики партійного керівництва та державного курсу та, як наслідок, відродження фракцій (платформ) всередині партії (йдеться насамперед про консерваторів, які у серпні 1991 року підтримали путч, та реформаторів на чолі з Б. Єльциним).

Отже, «перебудову» в контексті ідейно-інституційної еволюції КПРС необхідно концептуалізувати як спробу глибокого реформування партії – її переведення на позиції демократичного соціалізму та єврокомунізму. Ставши, на нашу думку, апогеєм поступових процесів лібералізації та демократизації політичної системи СРСР і внутрішньопартійного режиму КПРС, які розпочались після смерті Й. Сталіна, вона у підсумку призвела до таких суттєвих взаємопов'язаних наслідків: по-перше, максимального за весь час існування КПРС звуження внутрішньопартійного централізму та розширення демократизму (окрім відновлення широких внутрішньопартійних дискусій та відродження ідейно-теоретичних течій всередині партії, треба також згадати, наприклад, про те, що у липні 1990 року Генерального секретаря ЦК КПРС вперше обирав не Пленум ЦК, а делегати ХХVIII з'їзду КПРС, причому на альтернативній та конкурентній основі); по-друге, значного послаблення та падіння влади партійної номенклатури; по-третє, втрати комуністичною партією політико-ідеологічної та владної монополії в суспільстві – у березні 1990 року до Конституції СРСР були внесені зміни, які скасовували статус КПРС як керівної та

спрямовуючої сили радянського суспільства, ядра його політичної системи та запроваджували багатопартійну систему [6].

Однак затяжна політична та економічна криза в СРСР, послаблення та делегітимізація його основних політичних інститутів (передусім компартії) як всередині самого радянського суспільства, так і в європейських країнах «соціалістичного табору», у яких вона до того ж відбувалась в контексті посилення боротьби антикомуністичних рухів за ліберально-демократичні реформи, спровокувала невідворотний процес падіння у 1989 році прорадянських політичних режимів в країнах Центральної та Східної Європи, розпад соціалістичного блоку та крах самого СРСР і КНР у 1991 році.

Отже, можемо констатувати, що, **по-перше**, у ідеологічному вимірі:

– ідейний розвиток радянської компартії не виходив за ідеологічні рамки марксизму-ленінізму, обмежуючись варіаціями на тему шляхів побудови соціалізму та комунізму в Росії (з 1922 року – в СРСР). Тобто, іншими словами, напрями її ідеологічного розвитку були визначені різними відповідями на основне питання, яке постало після здобуття більшовиками влади у 1917 році: як (якими методами) будувати соціалізм і комунізм в Росії (СРСР) та як цей процес корелює з перспективами здійснення світової соціалістичної (пролетарської) революції?

– відповідь на це питання після смерті В. Леніна набула, по суті, значення одного з основних факторів ідеологічної легітимізації влади кожного з нових керівників партії та у певному ступені відображала зміни у політичному режимі СРСР: концепція побудови «соціалізму в одній країні» засобом здійснення «третьої революції» Й. Сталіна (передбачала, зокрема, повне та беззаперечне ідеологічне підпорядкування усіх компартій Москві, які мали здійснити революції в своїх країнах в ім'я захисту «соціалістичних здобутків» у СРСР; знаменувала утвердження тоталітарного режиму); концепція «повної та остаточної перемоги соціалізму в СРСР» та переходу до «побудови комуністичного суспільства» М. Хрущова (визнання можливості існування національних шляхів та багатоманітності форм переходу до соціалізму (не тільки засобом громадянських війн та революцій, а й унаслідок здійснення політичних і економічних реформ), що, де-факто, означало переведення перспективи здійснення світової революції у ідейно-теоретичну площину, а також певне послаблення ідеологічного диктату КПРС; знаменувала лібералізацію (десталінізацію) політичного режиму); концепція «розвинутого соціалістичного суспільства» Л. Брежнєва (відкладення перспективи побудови комунізму на невизначений термін та зосередження уваги на захисті соціалізму від «ворожих дій імперіалізму та капіталістичної реакції», що означало посилення ідеологічного контролю Москви над компартіями на тлі загострення протистояння з Заходом (доктрина Брежнєва); припинення лібералізації політичної системи та її консолідація у формі авторитарно-бюрократичного режиму); концепція «перебудови» (як продовження ідей Ю. Андропова та К. Черненка щодо необхідності реформування системи управління та економічної системи СРСР) і «вдосконалення соціалізму» М. Горбачова (проголошення

демократичного (мирного) шляху безальтернативним варіантом побудови соціалізму (отождження соціалізму і демократії) та визнання суверенітету кожної держави в обранні шляхів власного суспільно-політичного та економічного розвитку (доктрина Горбачова), що означало остаточну відмову КПРС від ідеологічного диктату у межах комуністичного руху та від ідеї здійснення світової революції, тобто, де-факто, перехід партії на позиції демократичного соціалізму та єврокомунізму; лібералізація та демократизація політичного режиму);

По-друге, в інституційно-організаційному вимірі:

– еволюція КПРС була детермінована згаданими особливостями її ідеологічного розвитку та відображала основні етапи трансформації політичного режиму СРСР. Йдеться про те, що: 1) утвердження тоталітарного політичного режиму в СРСР за Й. Сталіна було безпосередньо пов'язано зі злиттям державного та партійного апарату, а отже, з формуванням внутрішньопартійного режиму тоталітарно-бюрократичного централізму (влада партійної бюрократії на чолі з партійним вождем); 2) лібералізація політичного режиму СРСР за М. Хрушова зумовила певне розширення внутрішньопартійної демократії, яке призвело до обмеження одноосібної влади керівника партії та посилення впливу партапарату (бюрократії) – формування внутрішньопартійного режиму авторитарно-бюрократичного централізму, остаточна консолідація якого відбулась у період правління Л. Брежнєва у формі встановлення влади партійної номенклатури; 3) лібералізація та демократизація політичного режиму в СРСР за М. Горбачова призвела до максимального за весь час існування КПРС розширення внутрішньопартійної демократії, падіння влади партноменклатури та, як наслідок, утвердження внутрішньопартійного режиму демократичного централізму.

Список використаних джерел

1. Брежнев, Л., 1970. 'Пятьдесят лет великих побед социализма', Доклад и заключительная речь на совместном торжественном заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР в Кремлевском Дворце съездов. 3–4 ноября 1967 г. В: Брежнев Л. Ленинским курсом. Речи и статьи: Т.2. Москва: Политиздат, с.75–145.
2. Восленский, М., 1991. 'Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза', Москва: Советская Россия.
3. Горбачев, М., 1987. 'О перестройке и кадровой политике', Доклад Пленуму ЦК КПСС. 27 января 1987 г. В: Материалы Пленума ЦК КПСС. 27–28 января 1987 г., Москва: Политиздат, с.5–66.
4. Горбачев, М., 1988. 'Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира', Москва: Политиздат.
5. Джилас, М., 1992. 'Лицо тоталитаризма', пер. с сербско-хорватского, Москва: Новости.
6. 'Закон СССР от 14 марта 1990 г. №1360-I «Об учреждении поста Президента СССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР»'. [online]. Доступно: <http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1977/zakony/185465/> [Дата звернення 23 вересня 2018].
7. 'Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик, 1977'. [online]. Доступно: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1977.htm> [Дата звернення 23 вересня 2018].
8. Пайпс, Р., 2005. 'Русская революция. В 3 кн. Кн.3. Россия под большевиками. 1918–1924', Москва: Захаров.
9. 'Программа Коммунистической партии Советского Союза', 1961, Москва: Госполитиздат.
10. 'Программа Коммунистической партии Советского Союза. Новая редакция', 1986, В: Материалы XXVII съезда

Коммунистической партии Советского Союза, Москва: Политиздат, с.121–187.

11. Хрущев, Н., 1956. 'О культе личности и его последствиях', Доклад XX съезду КПСС. 25 февраля 1956 г. [online]. Доступно: <http://lib.ru/MEMUARY/HRUSHEW/kult.txt> [Дата звернення 23 вересня 2018].

12. Хрущев, Н., 1962. 'О Программе Коммунистической партии Советского Союза', Доклад XXII съезду КПСС. 18 октября 1961 г. В: XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 г. Стенографический отчет: Т.1. Москва: Госполитиздат. с.148–223.

References

1. Brezhnev, L. 1970. 'Piatdesiat let velikikh pobed sotcializma (Fifty years of the great victories of socialism)', *Doklad i zakliuchitelnaia rech na sovместnom torzhestvennom zasedanii TsK KPSS, Verkhovnogo Soveta SSSR i Verkhovnogo Soveta RSFSR v Kremlevskom Dvortse съездов*. 3–4 noiabria 1967 g. V: Brezhnev L. *Leninskim kursom. Rechi i stati*: T.2. Moskva: Politizdat, s.75–145.
2. Voslenskii, M. 1991. 'Nomenklatura. Gospodstvuiushchii klass Sovetskogo Soiuzu (Nomenklatura: The Ruling Class of the Soviet Union)', Moskva: *Sovetskaiia Rossiia*.
3. Gorbachev, M. 1987. 'O perestroike i kadrovoi politike (On restructuring and the party's personnel policy)', *Doklad Plenumu TsK KPS (Fifty Years of the Great Victories of Socialism)*. 27 ianvaria 1987 g. V: *Materialy Plenuma TsK KPSS*. 27–28 ianvaria 1987 g., Moskva: Politizdat, s.5–66.
4. Gorbachev, M., 1988. 'Perestroika i novoe myshlenie dlia nashei strany i dlia vsego mira (Perestroika: new thinking for our country and the world)', Moskva: *Politizdat*.
5. Dzhilas, M., 1992. 'Litco totalitarizma (The face of totalitarianism)', per. s serbsko-khovatskogo, Moskva: *Novosti*.
6. 'Zakon SSSR ot 14 marta 1990 g. № 1360-I «Ob uchrezhdenii posta Prezidenta SSSR i vnosenii izmenenii i dopolnenii v Konstitutsiiu (Osnovnoi Zakon) SSSR» ("USSR Law on the Establishment of the Post of President of the USSR and the Introduction of Changes and Additions to the USSR Constitution (Fundamental Law)", Mar. 14, 1990, №1360–I)'. [online]. Available at: <http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1977/zakony/185465/> [Accessed 23 September 2018].
7. 'Konstitutsiia (Osnovnoi zakon) Soiuzu Sovetskikh Sotcialisticheskikh Respublik, 1977 (Constitution of the Union of the Soviet Socialist Republics, 1977)'. [online]. Available at: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1977.htm> [Accessed 23 September 2018].
8. Paips, R., 2005. 'Russkaia revoliutsiia: V 3 kn. Kn.3. Rossiia pod bolshevikami. 1918–1924 (The Russia Revolution: In 3 Vol. Vol.1. Russia under the Bolshevik regime. 1919–1924)', Moskva: *Zakharov*.
9. 'Programma Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuzu, 1961 (Program of the Communist Party of the Soviet Union, 1961)', Moskva: *Gospolitizdat*.
10. 'Programma Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuzu. Novaia redaktsiia, 1986 (Programm of the Communist Party of the Soviet Union. New edition, 1986)', V: *Materialy XXVII sezda Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuzu*, Moskva: *Politizdat*, s.121–187.
11. Khrushchev, N., 1956. 'O kulte lichnosti i ego posledstviakh (On the cult of personality and its consequences)', *Doklad XX sedzu KPSS*. 25 fevralia 1956 g. [online]. Available at: <http://lib.ru/MEMUARY/HRUSHEW/kult.txt> [Accessed 23 September 2018].
12. Khrushchev, N., 1962. 'O Programme Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuzu (On the Programm of the Communist Party of the Soviet Union)', *Doklad XXII sedzu KPSS*. 18 oktiabria 1961 g.. V: XXII sezdz Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuzu. 17–31 oktiabria 1961 g. *Stenograficheskii otchet*: T.1, Moskva: *Gospolitizdat*, s.148–223.

Shypunov H. V., Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Department of Theory and History of Political Science, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), gennadij.shipunov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2961-3516>

Ideological and institutional evolution of the CPSU in the context of the USSR political regime's transformation

The article distinguishes and explores the main stages of the USSR political regime's transformation in 1953–1991. It was substantiated that this process had

determined the main trajectories of the ideological and organizational development of the CPSU: the liberalization of the USSR political regime during N. Khrushchev's rule restricted the undivided authority of the party leader and strengthened the influence of the party apparatus, determining thus the formation of the intra-party regime of authoritarian-bureaucratic centralism. Its final establishment happened during L. Brezhnev's rule when the power of the party nomenklatura has been consolidated. The liberalization and democratization of the USSR political regime during M. Gorbachev's rule caused the maximum expansion of intra-party democracy inside the CPSU than ever before, the fall of the party nomenklatura's power and the establishment of the intra-party regime of democratic centralism.

Keywords: political regime, liberalization, democratization, Communist Party, ideology, Marxism-Leninism, party organization.

УДК 321.323

Орлова В. О.,

кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри соціології, філософії і права, Одеська національна академія харчових технологій (Україна, Одеса), vktorlova@gmail.com

Політичний сенс урядування у країнах ЄС

Метою даної статті є дослідження урядування як цілісного, системного феномену політичної практики західноєвропейських країн. Автор приходить до висновку, що урядування на Заході виступає багаторівневим та багатовекторним феноменом. Даний процес дозволяє досягнути дуже важливих для політичної системи результатів: гармонізувати взаємовідносини держави та суспільства, підвищити керуваність соціуму, впорядкувати державні справи.

Ключові слова: урядування, громадське суспільство, відкритість, ефективність.

Термін «урядування» (англ. «governance») передбачає два взаємопов'язаних процеси: 1) процес прийняття певних рішень, що мають політичний потенціал; 2) імплементація даних рішень на усіх необхідних рівнях. Поняття урядування не має в українському політичному контексті повсюдного розповсюдження, однак поступово проблема ефективності урядування стає все більш актуальною, так сам, як у розвинених країнах. Там накопичений досвід вже дає відчутні і декілька десятиріч поспіль спостерігається покращення якості державних послуг, що є важливим критерієм розвиненості демократичного урядування. Саме тому актуалізується дослідження західноєвропейської практики урядування. Подібні розвідки ж злободенними також із-за того, що у перспективі дозволять створити підсистему демократичного суспільства, яка буде здатна адекватно реагувати на динамічні зміни у будь-якій сфері життєдіяльності.

Не применшуючи наукового доробку вітчизняних політологів все ж можна вважати, що наша політична наука більшою мірою все ж є пристосуванням західноєвропейських ідей, методик, парадигм. Засвоєння чужого досвіду та його переосмислення є домінуючим процесом, що формує наукових рельєф політичної сфери України. Одним з напрямків даного процесу виступає засвоєння термінології, яка у великій мірі визначає подальше засвоєння наукових теорій, концепцій, методик та технологій. Актуальність дослідження даної теми в контексті розвитку України продиктована недостатньою ефективністю взаємодії влади та суспільства, неспроможністю багатьох державних органів гідно відповідати на виклики сучасності.

Доцільно зазначити, що питання різноманітним проблемам урядування присвятила свої роботи ціла плеяда українських науковців та державних діячів: А. Мельник, О. Оболенський, А. Колодій, Р. Мельник, С. Телешун, О. Баранов, О. Голобуцький, М. Демкова, Д. Дубов, С. Дубова, О. Ємельяненко, П. Клімушин, І. Клименко, І. Коліушко, Н. Коритнікова, І. Кусп'як, К. Линьов, Ю. Машкаров, С. Гнатюк, С. Дзюба, Д. Дубов, Т. Ісакова, М. Ожеван, В. Семеновенко, А. Семенченко, І. Рубан, С. Пахомова, Д. Лук'яненко, О. Білорус, І. Грицяк, Ю. Павленко, А. Поручник, Є. Савельєва, Т. Кальченко, Ю. Макогон, Я. Столярчук та інші.

Метою даної наукової статті є дослідження урядування як цілісного, системного феномену політичної практики західноєвропейських країн.

Нові підходи до урядування, на думку експертів з Організації економічного співробітництва і розвитку, мають в ХХІ ст. включати у себе надання послуг, соціальні інновації, спільне виробництво для країн ЄС, а також добробут. Ці підходи передбачають можливості для максимізації доступу, охоплення та якості публічних послуг при наданні широких громадам. Вважається, що велику увагу слід приділяти технологіям, партнерству та соціальним інноваціям. Ключем до підвищення компетенцій у сфері урядування мають виступати стратегічне планування, забезпечення ефективної та відповідальної державної політики [1, с. 6].

В країнах Європейського Союзу урядування (governance) визначається як низка правил, процесів та норм поведінки, що стосуються способу реалізації владних повноважень, особливо щодо питань забезпечення їх відкритості, участі громадськості, підзвітності, ефективності та скоординованості дій. Таке розуміння свідчить про те, що в країнах ЄС держава є справді невід'ємним елементом громадянського суспільства й реально спрямована на обслуговування прав, свобод та інтересів громадян. Діяльність у цьому напрямі ґрунтується на таких засадах і з дотриманням наступних вимог і принципів: 1) відкритість (openness) передбачає активну комунікацію із громадськістю стосовно завдань і обов'язків різних органів влади та державних установ, а також рішень, які приймаються ними; 2) участь (participation) передбачає сприймання громадян та їхніх організацій не як пасивних об'єктів (або суб'єктів) політики й адміністративних рішень, а як безпосередніх, активних і зацікавлених сторін, що мають право брати широку участь у процесі прийняття адміністративних рішень на всіх етапах урядування – від початкових стадій і протягом усього циклу політики й управління; 3) підзвітність (accountability), що базується на засадах права європейців на «належне управління», окрім традиційних типів відповідальності (політичної та адміністративної) передбачає також обов'язок реагування влади на потреби громадян. Це вимагає чіткого розподілу обов'язків – не лише між органами й установами, що приймають рішення, але й між ними та інститутами громадянського суспільства. Також це передбачає й вищий рівень відповідальності з обох сторін; 4) ефективність (effectiveness): державна політика, законодавча й регуляторна системи повинні відповідати реальним суспільним потребам, мати чіткі цілі й прийматися із врахуванням оцінки їх очікуваного впливу та попереднього досвіду. Політичні й управлінські

рішення мусять прийматися своєчасно й передбачати певну міру гнучкості в їх реалізації з метою врахування місцевих умов або специфічних особливостей сфери управління; 5) злагодженість/зв'язок (coherence) потребує не лише політичного лідерства, а й більшої послідовності між різноманітними інструментами, механізмами політики та різними стратегіями впливу на одну й ту ж реальність.

Один з відомих політологів Ф. Фукуяма вказує у своїй роботі, присвяченій урядуванню, що його якість тісно пов'язана з процесом реалізації виконавчими політичними структурами чітко визначеного курсу. При цьому вчений доводить, що ефективність урядування не завжди залежить від політичного режиму, а нерідко є похідною від добросовісності адміністративних структур [2, с. 4].

Громадське управління в Західній Європі розглядається як система стратегічних процесів і інструментів, а також механізм, котрий пов'язує установи, законодавство та соціальні взаємодії для ефективної розробки політики. Серед невдач, які можуть спіткати політиків у сфері урядування, убачаються відхід від установлених правил гри на ринку праці, а також обмежений доступ до освіти або до формальних мереж безпеки, зростання безробіття та наростання проблем в галузі медичного страхування. Головним інструментом гармонізації даної системи виступає, як і раніше, держава. Вона має величезний вплив на майже всі стандартні показники добробуту, а також на соціальну довіру та фундаментальні засади політичної легітимності. Її вплив на державні витрати, інвестиції та адміністративні послуги або сприяє економічному зростанню, або, навпаки, підриває його [1, с. 13–14].

В Європейському Союзі та в країнах – членах ЄС існує широкий спектр офіційних інституцій (організацій, правових і регуляторних норм) і неформальних механізмів, з якими взаємодіють органи влади з метою забезпечення консультацій та участі громадськості і їх громадських об'єднань у розробці й реалізації державної політики. З огляду на дану ситуацію авторитетне аналітичне видання Австрії подає таке розуміння урядування: «Законність та функціонування правосуддя передбачають, зокрема, неупередженість системи правосуддя, дійсність і дотримання конституції та законів, що випливають з неї, поділ влади та рівність перед законом, а також наявність ефективних правових установ. Активний економічний сектор, прозорість державного управління та добре функціонуюче громадянське суспільство вимагає нормативної бази, що гарантує стабільність і сприяє динамічному соціальному та економічному життю» [3, с. 11].

Словенський вчений М. Томзік вказує на те, що демократичний устрій країн ЄС дозволяє пересічним громадянам обирати між різними політичними акторами та елітами. Найважливішим питанням політичної стабільності виступають інституційні механізми, які забезпечують вільну політичну конкуренцію [4, с. 405–406].

Якісний аналіз політичного змісту процесів урядування в країнах Західної Європи подав український дослідник проблем громадського суспільства Ю. А. Бойчук: «Податки, розподіл державного фінансування по регіонах або галузях, ліцензування визначених видів продукції, квоти на виробництво і експортно–

імпорتنі операції, нарешті, розмір заробітної платні, прожитковий мінімум, а ширше, формування механізму оплати праці, – ось далеко не всі канали впливу держави на формування громадянського суспільства. Однак довготриваліший і потужніший вплив держава тут здійснює за рахунок формування середнього класу, що є кістяком громадянського суспільства, він не може сформуватись у сучасних державах без її допомоги. Тому розробка відповідної законодавчої бази, що створювала б умови його формування та ефективного функціонування – це потужний канал впливу держави на формування громадянського суспільства» [5, с. 56].

Т. А. Бьорзель та інші німецькі вчені наголошують на тому, що роль соціальний та громадянський діалог в країнах ЄС виконує дуже важливу роль. На їх думку, ключовим фактором успіху в процесі урядування є залучення до всіх рівнів політичної системи громадських організацій і структурування в такий спосіб політики ЄС в цілому [6, с. 21].

Висновки. На основі нашого аналізу можна стверджувати, що урядування в політичній практиці західних країн виступає багаторівневим та багатовекторним феноменом. Фактично даний процес дозволяє досягнути дуже важливих для політичної системи результатів: гармонізувати взаємовідносини держави та суспільства, підвищити керованість соціуму, впорядкувати державні справи. Широкі можливості щодо участі громадян в урядуванні, створені на Заході, стимулюють активність громадського суспільства, дозволяють йому реалізувати інтереси багатьох громадян через взаємодію з державними інститутами. В майбутніх дослідженнях доцільно дослідити можливості підвищення культури урядування в нашій країні.

Список використаних джерел

1. 'Policy Shaping and Policy Making: The governance of inclusive growth', 2015, Paris: *OECD*, 115 p.
2. Fukuyama, F. 'What Is Governance?', Washington, DC: *Center for Global Development*, 18 p.
3. 'Good Governance. Policy document', 2011, *Federal Ministry for European and International Affairs Directorate-General for Development Cooperation*, Brussels, 15 p.
4. Tomsic, M., Rek, M., 2008. 'Governance and Civil Society at the EU Level', *Managing Global Transitions*, vol.6, issue 4, p.403–420.
5. Бойчук, М.А., 2007. 'Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії. Монографія', К.: *Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова*, 211 с. // Бойчук, М.А., 2007. 'Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії. Монографія' (Government and civil society: mechanisms of interaction. Monograph), К.: *Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова*, 211 с.
6. Börzel, TA., Pamuk, Y., Stahn, A., 2008. 'Good governance in the European Union', *Berliner Arbeitspapier zur Europäischen Integration, Berlin Working Paper on European Integration*, No.7, 57 p.

Orlova V. O., PhD, Senior Lecturer, Department of Sociology, Philosophy and Law, Odessa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odessa), vktorlova@gmail.com

The political sense of governance in EU countries

The purpose of this article is to study government as a holistic, systematic phenomenon of political practice in Western European countries. The author concludes that Western governance is a multilevel and multi-vector phenomenon. This process allows achieving results that are very important for the political system: to harmonize the relations between the state and society, to increase the manageability of the society, to streamline the state affairs.

Keywords: governance, civil society, openness, efficiency.

* * *

УДК 94:316.42+008(569.1)

Ветринський І. М.,
кандидат політичних наук, старший
науковий співробітник відділу глобальних і
цивілізаційних процесів, Державна установа
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(Україна, Київ), ivietrynskiy@gmail.com,
ORCID identifier is 0000-0003-2867-291X

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У СІРІЇ В ХХ СТОЛІТТІ

Розглянуто особливості політичних, економічних та соціокультурних процесів у Сирії в ХХ ст. з метою виявлення передумов майбутньої громадянської війни. За допомогою загальнонаукових методів аналізу та синтезу, а також моделювання показано специфіку етноконфесійної картини сирійського суспільства, зокрема акцент зроблено на такій релігійній течії як алавіти, оскільки сформована у другій половині ХХ ст. всередині сирійської владої еліти диктатура алавітської меншості заклала основу для майбутніх потрясінь. Встановлено, що за умови фактичної відсутності в сирійському суспільстві традицій державобудівництва, а також низького рівня національної самосвідомості, саме військова диктатура протягом десятиліть відіграла в державі консолідуючу функцію. Проте, подібна ситуація призвела до деградації соціально-економічної системи, зменшення її здатності до реформування та протидії внутрішнім потрясінням. Одночасно подібна ситуація сприяла наростанню конфліктного потенціалу всередині суспільства, що зрештою й призвело до масових протестів 2011 року, які швидко переросли у громадянський конфлікт.

Ключові слова: Сирія, Іслам, Баас, Алавіти, Асад.

Громадянська війна в Сирії, яка триває з 2011 р. є одним з найбільш масштабних та кровопролитних конфліктів в сучасному світі. Сотні тисяч загиблих, мільйони біженців, використання зброї масового знищення та декілька зовнішніх учасників конфлікту роблять його однією з ключових тем порядку денного міжнародної політики. Кожна громадянська війна має свої соціокультурні та історичні передумови й особливості, тож для аналізу та пошуку потенціальних шляхів вирішення сирійської кризи необхідне насамперед розуміння її витоків. Для України дослідження сирійської кризи є важливим насамперед в контексті активного залучення до цього конфлікту РФ, яка в свою чергу переслідує низку цілей, що опосередковано чи прямо впливають на нашу національну безпеку. Зокрема, основними задачами сирійської кампанії для Кремля були: створення предмету «торгу» із Заходом (Сирія в обмін на Україну); посилення тиску на європейські суспільства й уряди шляхом створення та захоплення масштабних потоків біженців з Сирії та інших країн Близького Сходу; використання сирійського конфлікту в якості «універсального полігону» для навчання особового складу в бойових умовах та випробування новітніх зразків озброєння; відновлення радянської військової бази та створення потужного військового угруповання на Близькому Сході. Відповідно для України надзвичайно актуальним є дослідження і аналіз передумов, а також моделювання перспектив сирійської кризи, оскільки ці питання напряму пов'язані із забезпеченням національної безпеки держави.

Основною метою статті є аналіз політичних, економічних та соціокультурних процесів у Сирії в ХХ – на початку ХХІ ст., а також дослідження основних тенденцій формування сирійської політичної системи за для виявлення передумов майбутньої громадянської війни.

Соціокультурний розвиток Сирії на початку ХХ століття практично неможливо якось виокремити

від загальноарабського руху за незалежність від Османської імперії. Так ще у 1913 р. в Парижі відбувся перший Арабський конгрес, який об'єднав більшість політичних організацій арабських вілаєтв (адміністративно-територіальних одиниць в Османській імперії). Конгрес прийняв резолюцію, де зокрема було наголошено на необхідності: здійснення реформ з метою забезпечення арабським підданам імперії основних політичних прав, визнання арабської мови робочою мовою парламенту, залучення арабської меншини до управління відповідними властями та певна їх децентралізація. Резолюцію було передано до МЗС Франції, яка на той мала великий вплив у регіоні, послам іноземних держав і турецькому керівництву. З представниками младотурецького уряду було укладено угоду про виконання прийнятих на Конгресі рішень. Проте угода не була реалізована, що фактично поховало зусилля арабської спільноти впорядкувати арабо-турецькі відносини легальним шляхом [10, с. 304–305]. Наслідком стала радикалізація арабського національно-визвольного руху, зокрема створення у 1913 р. таємного співтовариства «Аль-Ахд», яке згодом у 1916 р. зіграло вирішальну роль в організації антитурецького повстання [7, с. 317]. В свою чергу младотурецьке керівництво дуже жорстко відповідало на діяльність арабських націоналістів: мали місце масові арешти лідерів руху, депортації національних і релігійних меншин та голод, що був зумовлений затримками у постачанні на тлі участі в Першій Світовій війні. Однак, усі ці дії були не здатні зупинити націоналістичні процеси всередині арабської спільноти.

Геополітична ситуація у регіоні та світі суттєво вплинула на процес та результати арабської визвольної боротьби: одним з провідних чинників Першої світової війни було прагнення країн Антанти знищити Османську імперію, що перебувала у стадії занепаду та поділити її землі. Зокрема Франція, Велика Британія і Росія вважали, що цілком доцільно буде скористатися арабськими націоналістичними настроями для ослаблення Османської імперії зсередини, хоча насправді вони жодним чином не підтримували ідею створення єдиної Арабської держави (відновлення колишнього халіфату), але це зовсім не заважало багатьом політичним діячам цих країн роздавати щедрі обіцянки лідерам арабського руху.

Серед останніх варто особливо відзначити активну позицію та діяльність Хусейна ібн Алі аль-Хашімі, який починаючи з 1908 р. був шерифом Мекки, тобто фактично правителем Хіджазу (сучасної Саудівської Аравії), єдиної провінції Османської імперії де одночасно з призначенням турецьким губернатором визнавалася влада нащадків пророка Мухаммеда – представників династії хашімітів. Саме Хусейн очолив арабське повстання, що почалося 10 червня 1916 р. на території Хіджазу й швидко поширилося на інші регіони Османської імперії. Також він та його сини, еміри Фейсал і Абдала, окрім безпосередньої участі у бойових діях вели активну дипломатичну діяльність, насамперед домовляючись з державами Антанти щодо спільних дій проти Османів та побудови арабської національної держави після розвалу імперії. Повстанню передували активні зносини шерифа Мекки Хусейна з представниками країн Антанти, серед яких варто зробити наголос на ролі Томаса Едварда Лоуренса, більш відомого як Лоуренс Аравійський.

Наприкінці 1914 р. Лоуренс розпочав службу в «Арабському Бюро» при британському військовому штабі у Каїрі і саме він був головною рушійною силою у перемовинах з шерифом Мекки Хусейном, якому було обіцяно підтримку Британії в організації арабського повстання і подальшому створенні самостійної арабської держави [9, с. 74]. Восени 1916 р. Лоуренс Аравійський стає військовим радником при штабі еміра Фейсала, де фактично починає керувати арабським повстанням, беручи активну участь у розбудові арабської армії та супроводжуючи Фейсала у військових кампаніях проти турецьких сил [9, с. 138]. Восени 1918 р. Лоуренс Аравійський разом з еміром Фейсалом входить у Дамаск на чолі британського війська, тож фактично після розпаду Османської імперії контроль над історичною територією Сирії отримали об'єднані сили британців та арабських повстанців.

Проте європейські держави мали свої плани відносно повоєнного врегулювання на Близькому Сході. Так, ще 16 травня 1916 р. між Великою Британією та Францією було укладено таємний договір, що увійшов в історію як угода Сайкса–Піко. Було погоджено, що територію Османської імперії буде поділено між Францією та Великою Британією і лише дуже маленька її частина – включно з Єрусалимом – мала отримати статус міжнародної зони. Арабська держава мала би складатися з французького та британського протекторатів, що фактично означало зовнішнє управління замість побудови незалежної держави. Частина арабської держави під французьким протекторатом передбачалося утворити на землях внутрішньої Сирії та вілаєту Мосул, північна частина Сирії переходила під цілковитий контроль Франції. Натомість південні території (які пізніше отримали назву Трансйорданія), де також мала розташуватися частина арабської держави, підпадали під протекторат Великої Британії, а регіони Багдаду і Басри разом з Хайфою в Акрою відходили безпосередньо Британській Короні [23, с. 16]. Таким чином арабські прагнення до створення незалежної держави «від Алеппо до Адена» втрачали будь-яку реальну перспективу, а Сирію знову планувалося «перекроїти» залишивши в розчленованому стані.

На Паризькій мирній конференції, що відкрилася 18 січня 1919 р., серед інших проблем повоєнного врегулювання на Близькому Сході, розглядалося питання подальшої долі колишніх арабських вілаєтів. Франція заявила свої права на територію Сирії та Лівану мотивуючи це давніми економічними й культурними зв'язками, зокрема з християнським населенням даних територій, а також іншими етноконфесійними меншинами: алавітами, друзами та ін. Крім того, наголошувалося на необхідності захисту християнського населення в Сирії та Лівані. Раніше у січні 1918 р. президент США Вудро Вільсон висунув ідею запровадження особливої системи адміністрування «відсталих країн» у формі мандату, визначаючи її як сходинку на шляху до їх самовизначення. Відповідно, наголошувалося, що оскільки народи колишніх Османських вілаєтів за рівнем розвитку були не здатні до самостійного існування, їх потрібно передати під тимчасовий контроль і опіку провідних європейських держав. У квітні 1920 р. на конференції в Сан-Ремо було вирішено, що території Сирії та Лівану передаються

під мандатне управління Франції, а Палестини і Іраку – Великій Британії.

Звичайно арабське населення, що брало активну участь у повстанні й бойових діях проти Османської імперії, сприйняло введення мандатної системи і відповідно перспективу зовнішнього управління як зраду з боку європейських союзників, оскільки очікування й попередні домовленості були зовсім іншими, а саме передбачали створення незалежної Арабської держави. Шериф Хусейн на знак протесту, навіть відмовився підписати Версальський мирний договір. Проте це жодним чином не вплинуло на передачу Франції мандату на управління Сирією та Ліваном, що факто відбулося у 1919 р. а остаточно Рада Ліги Націй визнала мандатні права Франції в регіоні у вересні 1923 р. У 1919 р. для управління Сирією та Ліваном було призначено Верховного комісара, яким став командувач французької армії в регіоні – генерал Анрі Жозеф Ежен Гуро. Являючись прихильником традиційної колоніальної політики, генерал Гуро провадив низку кроків, спрямованих на децентралізацію, а по суті дроблення країни, насамперед з метою протидії арабським націоналістичним прагненням. Генерал Гуро 30 серпня 1920 р. видав декрет, згідно з яким на «історичній» території Сирії створювалися декілька окремих державних утворень: Великий Ліван, Країна алавітів, Дамаск і Халеб. Крім того, у 1921 р. на півдні Сирії було створено державу Друзів – Джебель аль–Друз. Пізніше, у 1925 р. Дамаск і Халеб було об'єднано в єдину Державу Сирія зі столицею у Дамаску [15, с. 25–26]. Подібне районування мотивувалося необхідністю попередження та запобігання конфліктів на етнонаціональному ґрунті, на практиці ж реалізовувалася політика розділення арабського, насамперед арабського–сунітського населення, яке було основною рушійною силою національно–визвольного руху ще з часів боротьби з Османами та активно виступало проти мандатної системи.

Факт дроблення Сирії в період французького мандату заслуговує особливої уваги, оскільки це стало важливим чинником формування підвалів сучасного Сирійського конфлікту. Ще з часів Арабського халіфату, центром якого протягом тривалого часу був Дамаск, сирійці звикли ідентифікувати себе, по–перше, як частини арабського, а по–друге мусульманського світу, відповідно сприйняття приналежності саме до сирійської нації не відіграв скільки–небудь важливої ролі у житті суспільства. Тривале розчленування Сирії об'єктивно перешкодило процесу формування сирійської нації, тож на перший план вийшли саме етноконфесійні чинники єдності чи антагонізму в суспільстві. За відсутності єднаючого чинника націоналізму, «лінії розлому» в країні пролягли відповідно до меж релігійних осередків: так на території Великого Лівану провідні позиції займала християнська спільнота, у Латакії розташувалася «Країна алавітів», в Джебель аль–Друзі, головну роль грали друзи, а на території Халебу і Дамаску більшість належала мусульманам–сунітам. Коли у майбутньому з цих регіонів було утворено єдину країну усталеним спільнотам було дуже важко подолати вузькогрупові та конфесійні інтереси заради побудови спільної держави і нації. Власне в повній мірі це не вдалося й досі. З цієї точки зору Сирія не є чимось унікальним – традиційно більшість конфліктів на Близькому Сході мають саме

етнорелігійне підгрунття, що зокрема є наслідком імперської політики «дроблення» і «змішування» етнічних і релігійних груп, які склалися історично. Сирія являє яскравий приклад того, до яких наслідків призводить подібна політична практика метрополій, навіть багато століть потому. Сучасна сирійська криза починалася в тому числі як протистояння двох релігійних груп – сунітів (які становлять більшість населення Сирійської Арабської Республіки) та алавітів, (до яких належать президент Сирії Б. Асад та більша частина сирійського уряду і військового керівництва), хоча звичайно не менш важливими були економічні та соціально–політичні причини.

Для кращого розуміння релігійного виміру сирійської кризи необхідно трохи детальніше розглянути особливості основних течій всередині ісламу. Раніше ми вже торкалися питань історії виникнення основних течій в ісламі – сунізму та шиїзму, різниці між ними та певних аспектів боротьби між народами, що їх сповідують. Варто лише наголосити, що ця боротьба триває і сьогодні й до неї у тій чи іншій мірі залучені більшість мусульманських держав світу. Зараз переважна більшість послідовників пророка Мухаммеда у світі є сунітами. Шиїти ж становлять лише близько 10–13% з півтора мільярдної мусульманської громади [14]. Окрім двох основних відгалужень ісламу, згаданих вище, існують також численні невеличкі секти на кшталт ісмаїлітів, харіджитів, алавітів та ін. В контексті аналізу передумов Сирійської кризи, особливої уваги заслуговують саме алавіти, оскільки вже протягом багатьох десятиліть абсолютна більшість вищого політичного та військового керівництва Сирії є представники саме цієї специфічної течії в ісламі.

Алавітів також навивають нусайритами за іменем засновника даної течії Мухаммеда ібн Нусайра. В Ісламському енциклопедичному словнику про алавітів вказується наступне: нусайрити – це прихильники шиїтської секти з «крайніми» поглядами, що близькі до вчення шиїтів–ісмаїлітів та гностичного Християнства. Їх також називають алавітами. Здебільшого нусайрити проживають у Сирії. Вони вважаються такими, що вийшли з Ісламу. Секта виникла у III столітті хіджри (IX н.е.), засновником секти є Мухаммад ібн Нусайр. Пізніше вчення було розвинене Мухаммадом аль–Джаннаном аль–Джунбулані. Нусайрити вважають, що члени сім'ї пророка (Ахаль аль–Бейт) володіють абсолютним знанням. В свою чергу Алі ібн Абу Таліб не помер і є втіленням Бога. Вони також вважають, що релігія має потаємний (батин) і проявлений (захир) боки. Освячені Божественним світлом імами відають потаємне (батин). Нусайрити вірять в переселення душ (танасух). Вони відмітають чимало положень ісламської релігії та почитають своїх святих [1, с. 216]. Досить часто в літературі можна зустріти твердження про те, що алавіти є звичайними шиїтами але на думку А. Зубова це зовсім не так. Він зауважує, що алавіти, це ті ж самі араби, проте вони сповідують особливу релігію, яка обєднала в собі елементи християнства і дуже ранніх дохристиянських вірувань арамейського населення Сирії. У алавітів очевидне порушення головних догматів ісламу, тож з точки зору мусульман вони єретиками і невірними. А. Зубов також посилається на згадки середньовічних мандрівників–сунітів, які

описували алавітів у XIV столітті (Ахмад ібн Таймія, Ібн Батута тощо), вони наголошують, що зважаючи на специфіку їхніх обрядів та традицій очевидно, що це ніякий не іслам. Цитуючи французького вченого Жака Вьолерса, який присвятив декілька фундаментальних праць алавітам, А. Зубов зауважує, що дослідник вважав їх вірування «деформацією того, що було принесене хрестоносцями або раннього християнства, яке було поєднано з пережитками давнього язичництва» [5].

Чому ми так детально зупинилися саме на такій релігійній течії як алавіти чи нусайрити? Справа в тому, що саме на алавітах, як сирійській релігійній меншині, та особливостях їх співіснування з мусульманською більшістю – сунітами – зав'язаний релігійний вимір сирійської кризи. Історично алавітів вважали єретиками, що тягнуло за собою презирство, дискримінацію та гноблення з боку сунітської більшості, проте згодом у XX сторіччі владу в Сирії очолили диктатори з алавітського середовища і розпочався зворотній процес – швидке піднесення представників цієї релігії та репресії по відношенню до мусульман–сунітів. Звичайно така ситуація була «вибухонебезпечною» за своєю природою.

Раніше, оскільки алавіти не були послідовниками «визнаних» релігійних вчень – не були мусульманами, християнами чи юдеями, вони не мали власного мілету (офіційної релігійної спільноти) в Османській імперії. Більше того, на них постійно здійснювалися гоніння та навіть кілька разів їх хотіли знищити повністю, проте на заваді стала проста логіка – хто б в такому випадку обробляв землю в Латакії, яка історично була регіоном компактного проживання алавітів? Ці землі належали багатим сунітським й православним землевласникам, тож вони просили султанів полишити алавітів у спокої. Традиційно алавіти були дуже бідними людьми, що були навіть не в змозі зібрати податок. В Османські часи вони подекуди були змушені добровільно йти у рабство, щоб просто мати якусь харчування, або продавали власних дітей для найпринизливіших видів бізнесу. Навіть алавітські шейхи були порівняно бідними людьми. Крім того вони постійно були об'єктом цькування через свою віру, оскільки їх вважали іновірцями та язичниками, називали кафірами (невірними) та мушрикунами (багатобожниками). До них презирливо ставилися як суніти, так і християни, проте навіть у цьому жакливому стані алавіти берегли свою віру [5].

Після початку арабського руху за національне відродження алавіти сподівалися, що оскільки вони етнічно належать до арабської спільноти, то в майбутньому вони стануть рівними для арабів–мусульман та арабів–християн, проте вони швидко зрозуміли хибність подібних мрій, оскільки їх продовжували цуратися. На цьому тлі прихід французької адміністрації на чолі з генералом Гуро, був сприйнятий алавітами в якості великої вдачі, в той час як для арабів–сунітів це був акт зради та підла окупація. На відміну від сунітів, які фактично відмовилися співпрацювати з окупаційною адміністрацією, алавіти робили це із задоволенням, за що французи створили у Латакії Алавітську державу де представники цієї меншини склали дві третини населення. Крім того звичною стала практика коли алавіти добровільно входили до складу місцевих військових формувань (Groupes Spéciales du Levant) на всій території Сирії [5]. Таким чином, у другій половині

XX століття відбувся своєрідний «реванш алавітів», які зайняли панівну позицію у сирійській державі, хоча раніше провідну роль в соціально-політичному житті суспільства грали представники сунітської більшості.

Починаючи з середини 20-х років націоналістичні сили всередині Сирії вели перманентну боротьбу проти французької мандатної влади виступаючи за незалежність держави. У різних регіонах країни неодноразово спалахували збройні повстання, проти яких влада застосовувала силу. Зокрема у жовні 1925 р. проти французів виступили жителі м. Хама. Місто так само, як і Дамаск, зазнало потужного артилерійського обстрілу й авіа бомбардування. Це викликало обурення діями мандатної влади не лише на Арабському Сході, але й всередині самої Франції та інших країнах [11, с. 163–164, 167].

У 1927 р. було сформовано нову політичну організацію – Національний блок (Кутла аль-ватанія), який згодом став однією з найбільших партій Сирії та зіграв важливу роль в її подальшому соціально-політичному й економічному розвитку. Безпосередніми засновниками партії стали семеро сирійських націоналістів, зокрема головуєчий на конференції Хашим аль-Атасі – впливовий політичний діяч з Хомса. Представники Національного блоку послідовно вели боротьбу за незалежність Сирії та об'єднання її в межах історичних кордонів (включно з Ліваном, Державою Друзів, Країною Алавітів тощо). З цією метою регулярно організовувалися страйки та інші акції громадянської непокорі, за що деяких членів партії переслідували, а подекуди навіть ув'язнювали. Проте не дивлячись на протидію мандатної влади, Національний блок користувався підтримкою населення та був широко представлений в місцевих органах державної влади.

Звичайно, окрім силових акцій, прихильники сирійської незалежності вели активну політичну боротьбу. Так в середині 30-х років виникла ідея укладення договору з французьким урядом, який мав би замінити мандатну систему та відкрити шлях до набуття Сирією незалежності в майбутньому. Підготовка договору та переговори щодо його змісту тривали з 1933 по 1936 рік, проте не дивлячись на цілковиту підтримку договору сирійською стороною, французькі керманічі так його і не підписали. У січні 1939 р. французи офіційно оголосили про свою відмову від договору, таким чином до початку Другої світової війни в Сирії зберігався мандатний режим [18].

З початком Другої світової війни, Сирія та Ліван опинилися в складному становищі, оскільки з одного боку Франція, що капітулювала у 1940 р., оголосила про заборону підтримки антигітлерівської коаліції для усіх командувачів військами у колоніях та підмандатних територіях, а з іншого країни опинилися у блокаді, яку запровадила Велика Британія через замирення уряду Віши з Німеччиною. Військові успіхи Німеччини на Балканах та низка поразок Великої Британії протягом 1940–1941 рр. зумовили активізацію Третього Рейху на Близькому Сході, що перетворювало території Сирії, Лівану і сусідніх країн на стратегічно важливі об'єкти в умовах глобального протистояння. У червні 1941 р. Велика Британія виступила з різким протестом проти фактичної підтримки урядом Віши держав «вісі». За цих умов 8 червня 1941 р. військові сили Великої Британії та

«Вільної Франції» на чолі з Ш. де Голлем виступили на захист країн Леванту та перетнули кордон Сирії й Лівану [13, с. 190–191]. Того ж дня командувач військами «Вільної Франції» генерал Ж. Катру, виступаючи від імені Ш. де Голля оголосив про прийняття Францією «Декларації про незалежність Сирії і Лівану» де зазначалося, що Франція обіцяє покласти край мандатному режиму в Сирії та Лівані й надати їм національну незалежність. Нетривале протистояння з військами Віши закінчилося перемогою союзників і підписанням 14 липня 1941 р. угоди про закінчення бойових дій, згідно з якою союзники отримували право поступово зайняти всю територію Сирії і Лівану. 27 вересня 1941 р. генерал Ж. Катру офіційно оголосив про надання Сирії незалежності, а також про призначення шейха Т. аль-Хасані президентом країни. Було наголошено на політичній і територіальній єдності Сирії та водночас на необхідності дотримання особливого статусу окремих регіонів за умови їх підпорядкування центральній владі. 26 листопада було проголошено незалежність Лівану [15, с. 66].

Після багатьох років боротьби за національну незалежність держави, її проголошення не знайшло загального схвалення у суспільстві Сирії та Лівану, оскільки політичні кола цих країн розуміли, що Франція не має наміру відмовлятися від своїх особливих прав та привілеїв часів мандату, тож вони неодмінно будуть прописані у договорі. Крім того вони вважали недопустимим призначення французькою владою президента без проведення парламентських виборів. Вибори до парламенту було проведено влітку 1943 р., трохи раніше було сформовано тимчасовий уряд. Більшість місць в уряді та парламенті отримали представники Національного блоку [22, с. 255–256].

Не зважаючи на декларації мандатної влади реальний процес передачі влади в Сирії проходив дуже важко. Представники Національного блоку вимагали негайного виведення французьких військ без жодних додаткових умов, проте Франція прагнула зберегти свої інтереси і привілеї у Сирії шляхом укладення низки відповідних договорів. Протистояння загострилося навесні 1945 р. після відмови Сирії та Лівану зберегти та закріпити за Францією низку керівних функцій щодо національних збройних сил в обох країнах. У відповідь Франція розпочала військові дії, обстрілявши Дамаск під час святкування закінчення війни.

Для стабілізації ситуації на території Сирії та Лівану було введено військове командування Великої Британії, яке доповнило вже існуючі там підрозділи, отримавши контроль над радіомовленням, телефонною мережею та системою розподілу продовольства. Проте згодом Ш. де Голль за допомогою низки дипломатичних маневрів змусив уряд Великої Британії піти на поступки і укласти двосторонній договір, який би розділяв і закріплював сфери впливу обох на Близькому Сході, зберігаючи провідну роль Франції у країнах Леванту включно з залишенням військового контингенту. Інформація щодо підготовки даної угоди викликала масові протести в Сирії та Лівані, тож у лютому 1946 р. Сирія та Ліван підняли питання про евакуацію іноземних військ зі своєї території у Раді Безпеки ООН. Консолідованого рішення прийняти не вдалося через вето СРСР, але міжнародний резонанс змусив Велику Британію та Францію незабаром

приступити до евакуації своїх військ. 17 квітня 1946 р. з території Сирії було виведено усі іноземні війська. З тих пір 17 квітня є національним святом у Сирії. У грудні 1946 р. іноземні війська були виведені з території Лівану [11, с. 96]. Важливою подією того часу, що стала знаковою для подальшого розвитку Сирії став дозвіл на легальну політичну діяльність партії арабського соціального відродження (ПАСВ) або як її називали – Баас (араб. «відродження»). Створена у 1947 р. партія починала свою історію як рух, представники якого оголосили його загальноарабським і обстоювали ідеї звільнення Сирії від іноземного гноблення шляхом відродження арабської нації. 7 квітня 1947 р. у Дамаску відбувся Установчий з'їзд партії, тож цей день вважається офіційним днем заснування партії. На з'їзді було прийнято єдину програму, її головним гаслом стало досягнення «єдності, свободи й соціалізму» [15, с. 81].

Не зважаючи на драматичні події міжнародно–політичних трансформацій, що мали місце на Близькому Сході у XX столітті ідея створення єдиної Арабської держави продовжувала існувати. Проекти створення єдиної арабської держави у тій чи іншій формі (конфедерація, федерація, монархія тощо) неодноразово пропонувалися, зокрема британськими політиками, які прагнули у такий спосіб отримати більший вплив у регіоні, оскільки Велика Британія мала вигідні договірні відносини з частиною арабських держав і прагнула розширити свої можливості за рахунок французьких підмандатних територій. Висувалися пропозиції об'єднання в єдину державу Сирії, Лівану, Іраку, Трансїорданії і Палестини, що мав би стати початковим етапом формування Арабського союзу. Проте подібні пропозиції були рішуче відкинуті керівництвом Сирії, оскільки воно вбачало в подібних планах обмеження власного суверенітету і ліквідацію республіканського режиму. На конференції, яку було скликано для обговорення проектів об'єднання арабських країн не було погоджено жодного з запропонованих варіантів, тож 7 жовтня 1944 р. учасниками конференції було вирішено створити єдину організацію – Лігу арабських держав (ЛАД) за умови збереження ними своєю територіальної цілісності. 22 травня 1945 р. було підписано Пакт ЛАД [8].

Величезним викликом для всіх арабських держав стало утворення згідно плану ООН незалежної держави Ізраїль, що відбулося 14 травня 1948 р. Вже наступного дня Ліга арабських держав оголосила Ізраїлю війну і Сирія була в числі п'ятих арабських держав (разом з Єгиптом, Ліваном, Іраком та Трансїорданією), що розпочали бойові дії проти Ізраїлю, розв'язавши Першу арабсько–ізраїльську війну. Зовнішня підтримка Ізраїлю і погана підготовка та неузгодженість дій арабських військ призвели до повної поразки останніх. 7 січня 1949 р. завдяки зусиллям РБ ООН військові дії було припинено, а у лютому–липні 1949 р. за посередництва ООН були підписані тимчасові угоди про припинення вогню між сторонами конфлікту. Сирія підписала угоду про перемир'я 20 липня 1949 р. На тлі поразки у війні швидко зростало невдоволення населення діями уряду, а економічна криза цьому лише сприяла, зокрема ціни на деякі категорії товарів зросли на 500%. Численні спроби уряду пожвавити співпрацю з західними країнами, зокрема і нафтогазовій сфері, наштовхувалися

на хвилю протестів з боку «антиімперіалістів». За цих умов в період з 1949 по 1953 рік в Сирії відбулося чотири військових перевороти та змінився 21 уряд [15, с. 93].

В роки Холодної війни Близький Схід став ареною масштабного протистояння двох блоків – СРСР та Захід намагалися долучити на свій бік максимальну кількість держав регіону. Саме в цей час формуються особливі союзницькі відносини між НАТО та Туреччиною, Пакистаном, Іраком і Іраном, які у 1955 р. разом з Великою Британією об'єдналися у військово–політичний блок, що отримав назву «Багдадського пакту» (з 1959 р. – «Організація центрального договору»). Натомість Сирія провадила політику зближення з СРСР та відмовилася від участі у будь–яких «прозахідних» військових та оборонних союзах. У листопаді 1955 р. дипломатичні місії СРСР та Сирії у столицях держав отримали статус посольств, трохи пізніше за підсумками радянсько–сирійських перемовин, що проходили у Дамаску, між сторонами було підписано торговельну і платіжну угоду, яка дещо покращила економічне становище Сирії [6]. Реакцією США на зближення Сирії з СРСР стало проголошення 5 січня 1957 р. «доктрини Ейзенхауера», в якій президент наголошував на величезному значенні для західного світу Близькосхідного регіону. Там, за словами президента, через послаблення позицій Великої Британії та Франції виник «вакуум сили», який прагне заповнити СРСР, чого США допустити не можуть [4]. Ситуація на Близькому сході була типовою для часів Холодної війни, коли два блоки зійшлися у глобальному геополітичному протистоянні й прагнули максимально поширити свій вплив світі. Сполучені Штати неодноразово закидали Сирії, що вона знаходиться під комуністичним впливом і що сусідні держави занепокоєні масштабними поставками зброї з СРСР. Навряд чи, зважаючи на специфіку міжнародних відносин цього періоду, подібні закиди не мали під собою основи. Тож в якості реакції на подібну сирійську політику, союзники США в регіоні неодноразово вдавалися до відкритої демонстрації сили, що змусило Сирійський уряд шукати захисту на випадок потенційного конфлікту. Таким союзником виступив Єгипет, що у вересні 1957 р. зобов'язався негайно надати Сирії допомогу у випадку військового вторгнення. На цьому тлі у сирійському керівництві нового імпульсу отримало прагнення до створення єдиної арабської держави, першою сходинкою до якого мало б стати об'єднання Сирії і Єгипту. 1 лютого 1958 р. було підписано Декларацію про створення Об'єднаної Арабської Держави (ОАР). Було вирішено встановити для нової республіки демократичну форму правління на чолі з президентом. 21 лютого більшість голосів на виборах отримав лідер Єгипту Гамаль Абдель Насер, що став першим президентом нової арабської держави [15, с. 121]. Ново До 25 лютого ОАР визнали 33 держави, включно з СРСР та США.

Новостворена держава проіснувала дуже недовго, впершу чергу через те, що на момент об'єднання Єгипет був набагато сильнішим в економічному та соціально–політичному плані, тож замість рівноправного партнерства відбулося фактично поглинання Сирії. Це негативно відобразилося в першу на позиціях сирійської ділової еліти, що виражала значне невдоволення існуючою ситуацією та спиралася на певні сирійські політичні та військові кола. Як наслідок 28 вересня 1961 року в Сирійському

регіоні було здійснено новий військовий переворот, організаторами якого стали офіцери–суніти з Дамаску, що обстоювали інтереси сирійських ділових кіл. Того ж дня військове командування оголосило про вихід Сирії зі складу ОАР [12, с. 105–107]. Вже 26 жовтня її визнали 59 держав, зокрема арабські країни, а також СРСР, Велика Британія й США. Вихід з ОАР не приніс Сирії стабільності, оскільки серед сирійського політикуму не існувало єдиної думки щодо майбутнього держави. За цих умов вже у березні 1962 р. відбувся новий військовий переворот, в результаті якого було створено Верховне військове командування, що усунуло Установче зібрання, заарештувало багатьох депутатів, прем'єр–міністра, президента, всіх членів уряду та членів економічних та фінансових комітетів [15, с. 137].

Проте, ситуація не покращилася і за рік 8 березня Військовий комітет партії Баас здійснив черговий переворот, який його організатори назвали «революцією 8 березня». Ще у кінці 1959 р. вищі сирійські офіцери, що знаходилися на території Єгипту створили підпільну військову баасистську організацію – Військовий комітет, до якого спочатку входили 5 членів, в тому числі трое алавітів – Мухаммед Уман, Салах Джадід та Хафез аль–Асад та двоє ісмаїлітів Абд аль–Керіма аль–Джунді й Ахмад аль–Мірра. Пізніше організація стала налічувати 15 членів, серед яких переважали представники релігійних меншин – 5 алавітів, 2 ісмаїліта, 2 друза та 6 сунітів, серед яких був майбутній керівник держави Амін аль–Хафез [20, с. 49]. Військовий переворот 8 березня було здійснено під лозунгами усунення сепаратистського режиму і повернення до Об'єднаної Арабської Держави. Після низки конфліктів та внутрішньополітичних потрясінь більшість місць в уряді дісталася саме баасистам.

Згодом боротьба за вплив почала набирати обертів всередині самої партії ПАСВ (Баас), оскільки представники військового комітету прагнули отримати більшу владу в рамках партії, а відповідно й у державі в цілому. Внутрішньопартійна напруга зростала насамперед через різницю у поглядах традиційних лідерів партії та представників її лівого крила, на питання соціально–економічного розвитку держави, зокрема ліві прагнули контролю над приватним капіталом та прискорення процесів націоналізації. Тим часом військові баасисти домоглися повного контролю в сирійській армії, а також у Регіональному керівництві партії, захопивши також третину місць у Загальноарабському керівництві [15, с. 160].

Під тиском радикальних сил у партії уряд А. аль–Хафеза видав у 1964–1965 роках декрети про націоналізацію низки промислових підприємств, запровадження на них самоврядування, про видачу кредитів селянам, що орендують державні землі або отримали її внаслідок аграрної реформи і т.д. У квітні 1964 р. було прийнято Тимчасову конституцію, а вже за місяць з прихильників радикальних баасистських угруповань було створено Президентську раду, головою якої став А. аль–Хафез [16, с. 194–195]. Реалізація планів щодо націоналізації призвела до відтоку капіталу з Сирії та погіршення економічного стану в державі, що в свою чергу спричинило низку протестів та демонстрацій які були жорстоко придушені. Зважаючи на те, що більшість представників Військового комітету

були представниками етноконфесійних меншин – зокрема більш за все у його складі було алавітів – вони поступово практично витіснили сунітів з ключових постів та замінили їх на своїх єдиновірців. Лідером військового крила баасистів на той момент виступав алавіт С. Джадід, що розгорнув масштабну кампанію проти суніта А. аль Хафеза і зрештою домогся його усунення від влади. У лютому 1966 р. війська під командуванням його соратника С. Хатума увійшли до Дамаска й атакували резиденцію А. аль–Хафеза, переворот активно підтримали представники місцевих військових частин, в офіцерському корпусі яких переважали алавіти і друзи. Результатом перевороту стало усунення традиційних цивільних лідерів ПАСВ та закріплення влади саме військового радикального крила партії. Було проголошено курс на соціалістичні реформи у суспільстві, поглиблення співпраці з СРСР та боротьбу проти Ізраїлю. Більшість військових та цивільних баасистів поступово згуртувалися навколо двох найбільш впливових фігур в новому партійному керівництві ПАСВ – С. Джадіда та Х. аль–Асада.

Активна участь Сирії в арабо–ізраїльській війні 1967 р., яка стала вже третьою і отримала назву «шестиденної», суттєво вплинула на специфіку внутрішньополітичних трансформацій. Протистояння між Ізраїлем та Сирією загострилося ще у січні 1965 р. через контроль за водними ресурсами у регіоні. Як відповідь на будівництво Сирією відвідних каналів, Ізраїль у березні, травні та липні 1965 р. провів жорсткі військові операції з використанням авіації. Найбільш масштабними зіткненнями стали взаємні безпосередньою прелюдією до артилерійські обстріли, а також повітряний бій 7 квітня 1967 р., в результаті якого Сирія шість літаків [3, с. 36]. Всі ці події стали прелюдією до «шестиденної війни» (що почалася 5, а скінчилася вже 10 червня 1967 р.), в якій араби зазнали нищівної поразки. Ізраїльські війська захопили частину території Єгипту, Йорданії та Сирії, остання зокрема втратила район Кунейтри та стратегічно важливі Голанські висоти. Війна з Ізраїлем нанесла величезної шкоди сирійській економіці: роботу багатьох підприємств було призупинено, значна кількість кваліфікованих кадрів виїхали з країни. Сирія прагнула реваншу за будь–яку ціну, а керівництво держави вважало військовий сценарій єдиним прийнятним. Так у вересні 1967 р. відбувся Надзвичайний Загальноарабський з'їзд ПАСВ, де було погоджено рішення сирійської Регіональної конференції щодо збройного шляху вирішення арабо–ізраїльського конфлікту [15, с. 184].

На внутрішньополітичній арені в Сирії почалося протистояння між цивільним крилом ПАСВ, де важливе місце тепер посідав С. Джадід і яке обстоювало ідеї побудови в країні соціалізму радянського зразка та військовим крилом, що його очолював Х. аль–Асад і яке вважало головним пріоритетом відновлення геополітичних позицій Сирії та повернення військовим шляхом втрачених, внаслідок війни з Ізраїлем, територій. Загострення внутрішньопартійного конфлікту відбулося після бомбардування ізраїльською авіацією палестинських таборів біля Дамаска 24 лютого 1969 р. Даний прецедент дозволив Х. аль–Асаду наполягати на активізації військових дій, за що він зазнав критики з боку однопартійців які звинуватили його у слабкому

керівництві армією. У відповідь Х. аль-Асад наступного дня наказав армійським частинам зайняти радіостанції у Дамаску та Халебі, центральний банк, телефонний вузол та телеграф. Телебачення та преса були взяті під контроль за допомогою цензури, а відділення поліції Дамаску оточили армійські підрозділи, резиденції голови держави, будівлі керівництва партії були взяті під нагляд [20, с. 86–87]. Діти Х. аль-Асади, окрім безпосередньо підлеглих йому частин ВПС, підтримував начальник штабу генерал-майор М. Глас, а також більшість армійських офіцерів. Фактично країна опинилася під контролем військових але оскільки боротьба відбувалася всередині однієї партії (ПАСВ) то позиційна гра між цивільною та військовою фракціями тривала й надалі. Восени 1970 р. цивільне крило спробувало відсторонити від керівництва військами Х. аль-Асада та М. Гласа, через невдалу операції у Йорданії, за цих умов 13 листопада 1970 р. фракція Х. аль-Асада за підтримки збройних сил країни остаточно взяла владу в свої руки, арештувавши С. Джадіда та інших внутрішньопартійних опонентів. Цікаво, що вся ця боротьба відбувалася фактично всередині алавітської спільноти, оскільки і С. Джадід, і Х. аль-Асад були її представниками [20, с. 86–87].

Прихід до влади Хафеза аль-Асада відкриває принципово нову сторінку сирійської історії, оскільки з того моменту в країні остаточно встановлюється військова диктатура, яка проіснувала до 2011 р. Крім того, хоча Х. аль-Асад став не першим представником алавітської меншини на чолі Сирії, саме він зробив подібну ситуацію безальтернативною оточивши себе представниками свого клану, шляхом призначення їх на більшість керівних посад в державі. Продовженням цієї лінії стало створення умов для передачі влади в державі у спадок своєму синові Башару аль-Асаду, який продовжив жорсткий тоталітарний курс батька, що зрештою призвело до початку громадянської війни в Сирії.

Х. аль-Асад народився 6 жовтня 1970 р. у м. Кардаха провінції Латакія, він походив з багатодітної сім'ї бідного селянина-алавіта. Згодом його батько Алі Сулейман Вахіш став одним з 80 поважних алавітських шейхів, що у 1936 р. звернулися до французів з петицією де просили не йти з Латакії, держави алавітів [5]. Уроджений Вахіш (арабською «дикий») Хафез взяв собі прізвище Асад, (араб. «лев») коли у 1947 р. вступив до лав партії Баас. Х. аль-Асад обрав собі кар'єру військового, спочатку він навчався у військовому училищі в Хомсі, згодом у 1955 р. закінчив військово-повітряне училище в Алеппо, а у 1958 р. курси підвищення кваліфікації в СРСР [2, с. 132]. 22 лютого 1971 р. Х. аль-Асад взяв на себе президентські повноваження, а 12 вже березня того ж року після референдуму він був обраний президентом строком на 7 років. Зважаючи, що головною опорою нового керманіча у суспільстві була партія ПАСВ (Баас) Х. аль-Асад взяв курс на її збільшення та почав приймати до лав партії представників найрізноманітніших верств населення, включно з селянами та членами ісламістського угруповання «Брати мусульмани». Як наслідок в період з 1971 р. по 1992 рік партія зросла зі 163 тисяч членів до майже 1 мільйона [15, с. 206]. У своїй зовнішній політиці Асад орієнтувався насамперед на «дружній СРСР», проголосивши що Сирійська Арабська Республіка є «суверенною народно-демократичною державою». Також Х. аль-Асад пропагував ідеї

об'єднання арабських країн в єдину державу, незалежно від форми та природи правлячих режимів, зокрема у квітні 1971 р. Сирія, ОАР та Лівія уклали угоду щодо створення Федерації арабських республік [17]. Одним з провідних зовнішньополітичних пріоритетів нового сирійського лідера було відстоювання інтересів Палестини та відповідно протистояння з Ізраїлем. Так, певне зміцнення збройних сил Сирії та Єгипту підштовхнуло їх до розв'язання спільних військових дій проти Ізраїлю з метою повернути втрачені в 1967 р. території. Наступ почався 6 жовтня 1973 р. і у перші дні був досить успішним, проте внаслідок одностороннього припинення бойових дій з боку Єгипту вже 20 жовтня сили обох держав опинилися на вихідних позиціях. Бойові дії було припинено лише після втручання ООН. Жодних позитивних для Сирії результатів війна 1973 р. не принесла, навпаки невдачі на фронтах поглибили економічні проблеми та посилили соціальне напруження всередині країни.

Скориставшись громадськими заворушеннями у сусідньому Лівані на початку червня 1976 р. Х. аль-Асад направив туди свої війська, які взяли під контроль головні стратегічні об'єкти країни [19, с. 92]. Як зазначає А. Зубов: під приводом необхідності захисту шиїтів Хафез Асад наказав окупувати Ліван, и з 1976 по 2005 рік Ліван був зайнятий сирійськими військами. За цей час Ліван перетворився з демократичної держави яку називали «арабською Швейцарією» у країну, з якої більша значна християн (а вони складають 65–68% населення Лівану) виїхала до інших країв [5].

Економічна ситуація в країні в період правління баасистів в цілому та Х. аль-Асада зокрема є досить типовою для держав, що орієнтувалися та наслідували радянську модель планової економіки у поєднанні з авторитарною політичною системою. Ще до асадівського перевороту більшість промислових підприємств були націоналізовані, проте це жодним чином не сприяло їхній ефективності, навпаки: охоплюючи понад 70% провідних капіталомістких галузей, доля державного сектору у ВВП держави на 1971 р. складала не більше 30%. Уряд Х. аль-Асада, офіційно декларуючи головною своєю метою побудову соціалізму, намагався реалізувати бодай якісь кроки щодо лібералізації економічних відносин, зокрема було пом'якшено умови видачі експортно-імпорتنних ліцензій, відмінені валютні обмеження, дозволено заповнення з закордонно тощо. Проте проголошена режимом нова економічна політика не дала помітних результатів аж до 1974 р. Певні зрушення почалися після війни 1973 р. у зв'язку зі значним ростом допомоги з боку інших арабських країн, проте вони аж ніяк не могли змінити загальної економічної відсталості Сирії. Трохи краще була ситуація з інвестиціями у приватний сектор, що до 1980 р. виріс у 14 разів порівняно з 1970 р., але у виробництві вкладалася лише маленька частина цих коштів, основний потік йшов у сферу послуг і торгівлю. Одночасно швидкий ріст імпорту призвів до різкого збільшення дефіциту торговельного балансу (при чому 60% дефіциту приходилося на приватний сектор), а чистий державний борг у квітні 1976 р. склав 3.2 млрд. сирійських фунтів [15, с. 226–228]. Зниження доходів від торгівлі нафтою, стагнація у галузі промислового виробництва та сільського господарства, відсутність зовнішньої фінансової допомоги (насамперед через

недолугу та агресивну зовнішню політику) зумовили до 1980 р. хронічний характер дефіциту державного бюджету. Фінансова криза спонукала до розвитку тіньової економіки, чорного ринку, контрабанди тощо. Через масштабну корупцію зростала інфляція, одночасно зі зростанням статків привілейованих шарів знижувався загальний рівень життя населення. Тож певне поживлення економіки на початку правління Х. аль-Асада досить швидко змінилося перманентною кризою.

На тлі економічних негараздів не менш складною була й соціально-політична ситуація в країні. На початку правління Х. аль-Асада більшість населення Сирії сприймали зміну керівництва країни досить спокійно, тож жодних масових акцій підтримки його попередників не відбувалось, проте за кілька років недолугої економічної політики та відверто авторитарного стилю управління сформувалася низка опозиційно налаштованих груп серед різних верств суспільства (профспілки, представники середнього класу, робітники, науковці, інтелігенція тощо), які виступали проти ПАСВ в цілому та режиму Х. аль-Асада зокрема. Однією з найактивніших та найбільш радикально налаштованих була ісламістська організація «Брати мусульмани», зокрема це було зумовлено тим, що більшість населення країни є мусульманами-сунітами в той час як практично вся верхівка держави були алавітами. Розуміючи, що релігійне питання стоїть у суспільстві досить гостро Х. аль-Асад періодично робив певні демонстративні кроки назустріч сунітській більшості: відвідував відомі сунітські мечеті, закріпив в конституції норму згідно якої президентом держави може бути лише мусульманин, часто наголошував на важливості ролі й місця ісламу в житті сирійського суспільства. Проте одночасно більшість ключових посад у державі та особливо у збройних силах країни діставалася алавітам (яких суніти вважають еретиками та іноверцями), в той час як представники сунітських організацій вважали, що саме представники конфесійної більшості мають керувати державою, як це було колись. Деякі представники «Братів мусульман» відкрито виступали проти правлячого режиму, так лідер братства Ісам аль-Аттар, який на той момент мешкав у Німеччині заявляв, що скоро повернеться до Сирії як Хомейні в Іран зруйнує режим Асада [1, с. 240].

Після окупації Сирією у 1976 р. Лівану, де Х. аль Асад підтримав християн протистояння з ісламістськими організаціями загострилося, а в період 1979–1980 рр. переросло у масштабні збройні зіткнення, які з боку «Братів мусульман» доповнювалися терористичними актами. Режим Асада своєю чергою відповів масовими репресіями проти членів організації, сформувавши для цього спеціальний військово-польовий суд, який виносив вироки аж до смертної кари. Продовжуючи боротьбу, представники ісламістських організацій критикували однопартійний режим баасистів і пропонували запровадити багатопартійну систему, яка зможе задовольнити всі вимоги населення. Проголошувалися вимоги свободи думок і слова, створення незалежної судової системи, дотримання прав релігійних меншин тощо. 2 лютого 1982 р. спалахнув заколот у місті Хама, на придушення якого уряд кинув армійські частини. Заколот було придушено, проте тисячі людей загинули,

а місто зазнало значних руйнувань. Також великі антиурядові виступи відбулися і в інших містах на півночі Сирії.

Протистояння з ісламістами продемонструвало, що армія та інші силові структури стали головною опорою режиму Асада, в той же час далеко не всі в країні підтримували релігійну опозицію побоюючись повторення іранського сценарію «Ісламської революції». В цілому події 70–80 рр. свідчать про те, що більшість інститутів влади: парламент, профспілки, громадські організації тощо носили фактично декоративний характер, так само як і правляча партія ПАСВ та інші політичні організації. Основою авторитарного режиму Асада була опора на армію та сили безпеки, крім того важливу роль грало призначення людей зі свого найближчого оточення (переважно алавітів) на керівні пости в країні. Намагання Х. аль-Асада певним чином зняти напругу в суспільстві, завдяки залученню до державно-партійного апарату і в коло своїх наближених осіб представників сунітської частини населення, не принесло жодних результатів. Питання щодо пропорційності представництва релігійний громад залишалось одним з провідних чинників зростаючої внутрішньополітичної напруги.

В середині 90-х років серйозні проблеми зі здоров'ям змусили Хафеза аль-Асада до створення передумов для передачі влади своєму молодшому синові Башару аль-Асаду (старший син Хафеза – Басіль аль-Асад загинув у автокатастрофі в 1994 р.). Ще одним потенційним претендентом на владу в Сирії був брат Хафеза – Ріфат аль-Асад, який до середини 80-х був обіймав високий піст в армії й мав величезний вплив у державі. Після невдалої спроби захопити владу в країні, у 1986 р. його було усунуто від командування військами та вислано з країни (повернутися він зміг лише 1992 році). У 1998 р., незадовго до своєї смерті, Хафез аль-Асад поновив репресії проти прихильників Ріфата, а його самого змусив свого брата виїхати з країни, позбавивши всіх фінансових активів у Сирії. Тепер шлях для Башара аль-Асада був вільним. Хафез аль-Асад помер 10 червня 2000 р., а вже 20 червня Башара аль-Асада було обрано генеральним секретарем правлячої партії Баас. 10 липня 2000 р. пройшов референдум щодо обрання Б. аль-Асада на піст президента, де останній за офіційними даними отримав підтримку 97,29% виборців. 11 липня було прийнято декрет щодо призначення Б. аль-Асада головнокомандувачем збройних сил. Цікаво, що для обрання Башара аль-Асада на піст президента довелося у терміновому порядку вносити зміни до конституції, оскільки раніше президентом міг бути лише громадянин, що досяг 40 річного віку, а Башару Асаду на той момент було лише 34 [2, с. 131]. Проте для закритих авторитарних суспільств подібні перепони ніколи не були суттєвими. На початку правління Б. аль-Асада в сирійському суспільстві існували сподівання, що новий молодий лідер змінить політичний курс країни, здійснивши необхідні для її ефективного розвитку. Але дуже швидко стало зрозуміло, що жодних конструктивних змін чекати не варто – Башар аль-Асад повністю відтворив підходи свого батька, залишивши без уваги кризові тенденції в економіці, посиливши репресивний апарат та розгорнувши боротьбу проти будь-яких потенційно опозиційних громадсько-політичних рухів. Проте консервація надскладної

соціально–політичної ситуації, яка складалася протягом багатьох десятиліть призвела до трагічних наслідків – масштабні протести 2011 р., які було жорстоко придушені владою швидко переросли у реальну громадянську війну, що триває досі.

Висновки. Кілька століть перебування Сирії у складі Османської імперії значно ускладнили процес формування сирійської національної ідентичності, оскільки країною було розчленовано на кілька окремих адміністративних утворень, що призвело до фрагментації суспільства. Відповідно сирійці ідентифікували себе насамперед як арабів та мусульман – тобто членів набагато ширшої етноконфесійної спільноти, яка існувала за часів Арабського халіфату – закономірно прагнучі об'єднання з іншими арабами–єдиновірцями в рамках єдиної спільної держави. Натомість усвідомлення себе саме як єдиної політичної нації – сирійців мало другорядне значення, поступаючись клановим чи етноконфесійним зв'язкам.

Політику дроблення Сирії активно продовжували в період французького мандату, часом свідомо розділяючи адміністративними кордонами певні усталені спільноти, оскільки окупаційній владі не була потрібна консолідація суспільства бо вони розуміли що це означатиме активізацію арабської визвольної боротьби. Як наслідок, навіть після проголошення незалежності Сирійської Арабської Республіки, політичне життя держави характеризувалося відсутністю консолідації як суспільства в цілому так і правлячої еліти зокрема, що зумовлювало постійну політичну боротьбу та економічну нестабільність.

Починаючи з середини ХХ ст. у державі відбувається низка військових переворотів, які призводять до того, що провідні позиції на внутрішньополітичній арені Сирії отримують представники партії арабського соціалістичного відродження (ПАСВ) або Баас, ідеологія якої – баасизм є чимось на кшталт синтезу панарабізму та арабського націонал–соціалізму. З 60–х рр. у Сирії встановлюється військова диктатура, в наслідок якої пізніше змінюються лише лідери країни (всі представники партії Баас), в той час як сирійська соціально–економічна система жодних суттєвих змін не зазнає. Єдиною фактичною опозицією правлячій партії Баас стає ісламістська організація Брати Мусульмани, яка обстоює ідеї релігійної основи загальноарабської і загальносирійської єдності. Брати Мусульмани спираються насамперед на етноконфесійну більшість арабів–сунітів, в той час як Баас усіляко підкреслює прагнення відійти від релігійного детермінізму, оскільки її лідерами були й залишаються представники релігійних меншин, насамперед алавіти.

Динаміка соціально–політичних процесів у Сирії в ХХ ст. продемонструвала глибокі та багатовимірні проблеми на шляху до утворення сирійської політичної нації та побудови національної держави. Насамперед це було зумовлено по–перше, відсутністю відповідної традиції (протягом багатьох віків територія Сирії входила в якості провінції до складу тієї чи іншої імперії, а в часи Арабського халіфату деякий час була його центром); по–друге, сама парадигма розвитку держави залишалася невизначеною – або побудова національної держави, або розвиток у складі певного загальноарабського утворення. Завдяки авторитарній системі управління та військовій диктатурі, лідерам країни протягом тривалого часу

вдавалося консолідувати суспільство. Проте неефективна економіка, тотальна корупція, консолідація влади в руках алавітської етнорелігійної меншини, відсутність будь–яких громадянських чи політичних свобод та криваві репресії проти сунітської більшості зумовили у 2011 р. соціальний вибух, однак масові протести були жорстоко придушені, тож досить швидко протистояння переросло у повномасштабну громадянську війну.

Список використаних джерел

1. Али–заде, АА., 2007. 'Исламский энциклопедический словарь', М.: Ансар, 396 с.
2. Головченко, ВІ., 2004. 'Асад', Українська дипломатична енциклопедія: У 2–х т., К.: Знання України, 760 с.
3. Дауров, РД., 2009. 'Долгая шестидневная война: победы и поражения СССР на Ближнем Востоке', М.: Институт востоковедения РАН, 238 с.
4. «Доктрина Эйзенхауэра». Послание к Конгрессу США 15 января 1957 г. [online] Доступно: <http://www.coldwar.ru/eisenhower/eisenhower–doctrine.php>, Дата доступу: 28.09.2018.
5. Зубов, А. 'Сирия: предыстория трагедии. Кто такие сунниты, шииты и алавиты'. [online] Доступно: <https://www.nowyagazeta.ru/articles/2015/10/19/66051–siriya–predystoriya–tragedii>, Дата доступу: 28.09.2018.
6. Евстратова, ЮА. 'Советско–сирийские отношения и формирование ближневосточной региональной среды' [online] Доступно: <https://cyberleninka.ru/journal/n/vestnik–rggu–seriya–politologiya–istoriya–mezhdunarodnye–otnosheniya–zarubezhnoe–regionovedenie–vostokovedenie>, Дата доступу: 28.09.2018.
7. Котлов, ЛН., 1986. 'Становление национально–освободительного движения в арабских странах Азии. 1908–1914 гг.', М.: Наука, 376 с.
8. 'Ліга Арабських Держав'. [online] Доступно: <http://readbookz.net/pbooks/book–42/ua/chapter–2088/>, Дата доступу: 28.09.2018.
9. Лоуренс, ТЭ., Лидделл Гарт, БГ., 2002. 'Лоуренс Аравийский', М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 575 с.
10. Луцкий, ВБ., 1966. 'Новая история арабских стран', М.: Наука, 372 с.
11. Луцкий, ВБ., 1964. 'Национально–освободительная война в Сирии (1925–1927 гг.)', М.: Наука, 336 с.
12. Мирский, ГИ., 1970. 'Армия и политика в странах Азии и Африки', М.: Наука, 352 с.
13. Оганесян, НО., 1980. 'Политика империалистических держав на Арабском Востоке в годы Второй Мировой войны, 1939–1945 гг.', Изд–во АН Армянской ССР, 264 с.
14. 'Отличия между шиитами и суннитами'. [online] Доступно: <https://ru.euronews.com/2016/08/01/the–difference–between–shia–and–sunnite–explained>, Дата доступу: 28.09.2018.
15. Пир–Будагова, ЭП., 2015. 'История Сирии. XX век', Институт востоковедения РАН, М.: ИВ РАН, 392 с.
16. Пир–Будагова, ЭП., 1978. 'Сирия в борьбе за упрочение национальной независимости', М.: Наука, 235 с.
17. 'Федерация арабских республик'. [online] Доступно: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/sie/18546/%D0%A4%D0%95%D0%94%D0%95%D0%A0%D0%90%D0%A6%D0%98%D0%AF>, Дата доступу: 28.09.2018.
18. 'Франко–сирийский договор 1936 года, 22 декабря'. [online] Доступно: <http://doc20vek.ru/node/3577>, Дата доступу: 28.09.2018.
19. Юрченко, ВП., 2004. 'Сирия: проблемы национальной безопасности (Военная политика и военное строительство в период правления ПАСВ 1963–2004 гг.)', М.: ИИИиБВ, 246 с.
20. Dam Van N., 1979. 'The Struggle for Power in Syria. Sectarianism, Regionalism and Tribalism in Politics, 1961–1978', London: Croom Helm Ltd, 147 p.
21. Hourani, AH., 1946. 'Syria and Lebanon. A Political Essay', London: Oxford University Press, 416 p.
22. Hurewitz, JC., 1956. 'Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1914–1956. Vol.II', Princeton: Van Nostrand, 427 p.

References

1. Ali–zade, AA., 2007. 'Islamskyi enciklopedicheskiy slovar (Islamyc encyclopedic dictionary)', М.: Ансар, 396 с.

2. Holovchenko, VI., 2004. 'Asad (Asad)', *Ukrai 'ns'ka dyplo-matychna encyklopedija: U 2-h t.*, K.: Znannya Ukrainy, 760 s.

3. Dauron, RD., 2009. 'Dolgaja shestidnevnaia vojna: pobedy i porazhenija SSSR na Blizhnem Vostoke (Long Six Day War: victory and defeat of the USSR in the Middle East)', M.: Institut vostokovedenia RAN, 238 s.

4. «Doktrine Eisenhowera». Poslanie k Kongressu USA 15 yanvarya 1957 g. («Eisenhower Doctrine». Letter to the US Congress January 15, 1957). [online] Dostupno: <http://www.coldwar.ru/eisenhower/eisenhower-doctrine.php>

5. Zubov, A. 'Syria: predystoria tragedii. Kto takie sunnity, shiity i alavity (Syria: the background of the tragedy. Who are the Sunnis, Shiites and Alawites)'. [online] Dostupno: <https://www.novayagazeta.ru/articles/2015/10/19/66051-siriya-predystoriya-tragedii>

6. Evstratova, UA. 'Sovetsko-siriyskie otnosheniya i formirovanie bližnevostochnoy regionalnoy sredy (Soviet-Syrian relations and the formation of the Middle East regional environment)'. [online] Dostupno: <https://cyberleninka.ru/journal/n/vestnik-rggg-seriya-politologiya-istoriya-mezhdunarodnye-otnosheniya-zarubezhnoe-regionovedenie-vostokovedenie>

7. Kotlov, LN., 1986. 'Stanovlenie natsionalno-osvoboditel'nogo dviganiya v arabskikh stranah Azii. 1908–1914 gg. (Formation of the national liberation movement in the Arab countries of Asia. 1908–1914)', M.: Nauka, 376 s.

8. 'Liga Arabskikh Derjav (League of Arab States)'. [online] Dostupno: <http://readbookz.net/pbooks/book-42/ua/chapter-2088/>

9. Lourens, TE., Liddel Gart, BG., 2002. 'Lourens Araviyskiy (Lawrence of Arabia)', M.: AST, SPb.: Terra Fantastica, 575 s.

10. Luckyi, VB., 1966. 'Novaya istoriya arabskikh stran (A New History of the Arab countries)', M.: Nauka, 372 s.

11. Luckyi, VB., 1964. 'Natsionalno-osvoboditel'naya vojna v Sirii (1925–1927 gg.) (National liberation war in Syria (1925–1927))', M.: Nauka, 336 s.

12. Mirskiy, GI., 1970. 'Armiya i politika v stranah Azii i Afriki (The Army and Politics in Asia and Africa)', M.: Nauka, 352 s.

13. Oganessian, NO., 1980. 'Politika imperialisticheskikh dergav na Arabskom Vostoke v gody Vtoroy Mirovoy voyny, 1939–1945 gg (Policy of the imperialist powers in the Arab world during the Second World War, 1939–1945)', Izdatelstvo AN Armyanskoy SSR, 264 s.

14. 'Otlichiya mejdu shiitami i sunnitami (Differences between Shiites and Sunnis)'. [online] Dostupno: <https://ru.euronews.com/2016/08/01/the-difference-between-shia-and-sunni-explained>

15. Pir-Budagova, EP., 2015. 'Istoriya Sirii. XX vek (History of Syria. XX century)', Institut vostokovedeniya RAN, M.: IV RAN, 392 s.

16. Pir-Budagova, EP., 1978. 'Syriya v borbe za uprochneniye natsionalnoy nezavisimosti (Syria in the struggle for the consolidation of national independence)', M.: Nauka, 235 s.

17. 'Federaciya arabskikh respublik (Federation of Arab Republics)'. [online] Dostupno: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/sie/18546/%D0%A4%D0%95%D0%94%D0%95%D0%A0%D0%90%D0%A6%D0%98%D0%AF>

18. 'Franko-syriyskiy dogovor 1936 goda, 22 dekabrya (Franco-Syrian Treaty 1936, 22 December)'. [online] Dostupno: <http://doc20vek.ru/node/3577>

19. Yurchenko, VP., 2004. 'Syriya: problemy natsionalnoy bezopasnosti (Voennaya politika i voennoe stroitelstvo v period pravleniya PASV 1963–2004 gg.) (Syria: problems of national security (military policy and military construction during the reign of the Baath Party 1963–2004))', M.: IIIIV, 246 s.

20. Dam Van N., 1979. 'The Struggle for Power in Syria. Sectarianism, Regionalism and Tribalism in Politics, 1961–1978', London: Croom Helm Ltd, 147 p.

21. Hourani, AH., 1946. 'Syria and Lebanon. A Political Essay', London: Oxford University Press, 416 p.

22. Hurewitz, JC., 1956. 'Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record, 1914–1956. Vol.II', Princeton: Van Nostrand, 427 p.

Vetrinsky I. M., Candidate of Political Sciences, Senior Researcher, Department of Global and Civilizational Processes, State Institution «Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine» (Ukraine, Kyiv), ivetrynskiy@gmail.com, ORCID identifier 0000-0003-2867-291X

Features of the political, social and economic processes in Syria in the XX century

The features of political, economic and socio-cultural processes in Syria in the twentieth century, to identify prerequisites for future civil war. Using scientific

methods of analysis and synthesis and simulation shows the specific ethnic and religious picture of Syrian society, including the emphasis on religious movements such as the Alawites, as formed in the second half of the twentieth century. Within the Syrian ruling elite minority alawitskoyi dictatorship laid the groundwork for future shocks. It is established that if the actual absence of Syrian society state building traditions and low levels of national identity, it is a military dictatorship for decades has played in consolidating state function. However, this situation has led to the degradation of the socio-economic system, reducing its ability to reform and combating domestic shock. At the same time, this situation contributed to the rise of potential for conflict within society, which eventually led to mass protests in 2011, which quickly escalated into civil conflict.

Keywords: Syria, Islam, Baath, Alawites, Assad.

* * *

УДК 325.2, 329.055.1

Сичик К. Б.,

кандидат політичних наук, старший викладач кафедри філософії та політології, Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка (Україна, Кропивницький), Sychyk.Kateryna@gmail.com

ЕКСПЛІКАЦІЯ ЗРОСТАННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ПРАВИХ ПОПУЛІСТІВ В КОНТЕКСТІ ДИСКУРСУ МІЖНАРОДНОЇ МІГРАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ФРН)

Метою даного дослідження є з'ясування визначальних чинників зростання електоральної підтримки правих популістів у Федеративній республіці Німеччина. Для досягнення поставленої мети здійснено аналіз політичної програми правої партії «Альтернатива для Німеччини» («АДН»), в якій особливий акцент робиться на загрози з боку мігрантів, при цьому партія закликає посилити не тільки зовнішні кордони Європейського Союзу, а й повернути прикордонні переходи на кордонах безпосередньо Німеччини. У вирішенні даного питання «АДН» позиціонує себе досить однозначно, критикуючи міграційну політику Ангели Меркель щодо такого величезного потоку людей іншої культури, мови, менталітету і віри, яких нинішній уряд хотів би інтегрувати в німецьке суспільство. Саме антиісламська пропаганда займає абсолютно домінуюче місце в риторичі та діяльності партії «АДН».

Доведено, що явище міжнародної міграції, яке має глибокий культурний і ідеологічний підтекст та поступову зміну політичного ландшафту в Німеччині, яка проявляється в зростанні популярності правої популістської партії «АДН» необхідно розглядати в контексті причинно-наслідкових зв'язків. Це пояснюється видимою загрозою для національної культури корінного населення з боку мігрантів та соціально-економічними наслідками міграційних процесів.

Обґрунтовано необхідність проведення збалансованої та продуманої міграційної та інтеграційної політики задля врегулювання міграційної кризи у ФРН зокрема, та ЄС загалом.

Ключові слова: міжнародна міграція, міграційна криза, інтеграція, праві популістські партії, «Альтернатива для Німеччини» («АДН»).

Піднесення правих популістських партій у Європі на початку ХХІ століття перебуває в центрі уваги багатьох західних і вітчизняних дослідників. Успіх правих партій певною мірою визначається концепцією кризи сучасності. В даному контексті мова йде про глибокі соціально-культурні і соціально-економічні трансформації при переході до постіндустріального суспільства, зокрема: старіння навичок, розвиток нових технологій, збільшення кількості нестандартних ситуацій, спекулятивний характер фінансового сектора, індивідуалізація кар'єри, ерозія усталених субкультур і інститутів, втрата традиційних колективних ідентичностей, індивідуалізація ризиків, соціальна фрагментація та інші [13]. Науковці вважають, що логіка розвитку постіндустріального суспільства була найбільш вдало інтерпретована саме правими популістськими партіями, які запропонували неоліберальну програму, при цьому наполягаючи на збереженні деяких традиційних інститутів, наприклад, національної держави, щоб виборець, який боїться

змін, міг «зачепитися» за звичні для нього речі [8, с. 44]. Р. Інглехарт висунув припущення, що якщо виборцям складно зробити вибір на підставі ідеологічної позиції партії, то вони починають використовувати інші способи орієнтації. Зокрема, роль вирішального розколу відтепер грає розкол між носіями таких матеріалістичних цінностей як добробут і безпека і носіями постматеріалістичних цінностей як самореалізація і т.п. [9, с. 142]. Криза політичної системи європейського суспільства, в тому числі такі явища як Brexit, соціально-економічні проблеми Європейського Союзу, масова міграція мусульманського населення в західноєвропейські країни також визначально впливають на зростання електоральної підтримки правих популістів. Деякі із зазначених факторів є загрозою для стабільності.

Першою з вищевказаного переліку проблем і, можливо, найважливішою є міжнародна міграція, що стосується, більшою мірою, процвітаючих країн Західної і Центральної Європи. Міграція як одна з основних причин, які забезпечують зростання електоральної підтримки правих популістських партій у Європі, має глибокий культурний і ідеологічний підтекст. Це пояснюється, в першу чергу, видимою загрозою для національної культури корінного населення з боку мігрантів [7, с. 432–466].

Міграція як соціальне явище є дзеркалом відображення розвитку окремих цивілізацій і людської цивілізації в цілому. Міграції формують нову якість і новий вигляд колишніх людських суспільств, створюють нові [4, с. 5]. Особливу роль міграції в розвитку як соціально-економічних, так і політичних процесів ми спостерігаємо сьогодні на прикладі країн Європейського Союзу [5, с. 3].

Міграція населення, як зазначає О. Д. Воробйова в своїх роботах це «будь-територіальне переміщення населення, з метою зміни постійного місця проживання або тимчасового перебування на території для здійснення навчання або трудової діяльності незалежно від того, під переважаючим впливом яких чинників воно відбувається – притягуючих або відштовхуючих» [2, с. 4–13].

Міграційний криза 2015–2016 рр. внесла істотні зміни в усталені механізми міграційних та інтеграційних процесів. Це явище серйозно торкнулося як Німеччину і її внутрішню політику, так і весь Європейський союз, загостривши розбіжності між прихильниками і противниками так званої «транснаціональної» Європи. Існують дві групи – євроутопісти, що відстоюють ліберальну Європу «без кордонів», які протистоять так званим євроскептикам, виступаючим за збереження внутрішніх кордонів і національних держав [6]. Євроскептицизм – це одна з характерних особливостей більшості правих популістських партій сучасної Європи, які «грають» на негативних наслідках цього у вигляді зростаючого безробіття, подальшого збільшенню різниці в доходах, загрози зникнення національних культур.

У зв'язку з ситуацією, що склалася, одним з першорядних напрямків діяльності уряду є реалізація інтеграційної політики. Інтеграційні курси були введені в Німеччині в 2005 році Законом «Про перебування» (нім. Aufenthaltsgesetz), саме в статті 43 цього Закону міститься правова основа інтеграційної політики німецького уряду, яка чітко зазначає, що в Німеччині заохочується інтеграція іноземців, що перебувають в країні на законних підставах в економічну, культурну та соціальну сфери життя країни [3, с. 114–119].

За розробку програми відповідальне Федеральне відомство у справах міграції та біженців (нім. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, BAMF). Інтеграційні курси повністю фінансує заклад, який їх здійснює на території окремої федеральної землі. При цьому він отримує відшкодування з боку Відомства в розмірі 50% витрат. Іншу частину вартості повинні відшкодувати самостійно ті, хто навчається, якщо мають заробіток, або ж звільнені від оплати та отримують соціальну допомогу. Це означає, що регіональні бюджети, які забезпечують фінансування інтеграції, не отримують повного відшкодування витрат. Система фінансування інтеграційних проєктів вимагає певного перегляду. З огляду на те, що в зв'язку з напливом біженців, більше половини всіх потенційних учасників інтеграційних курсів є тимчасово недієздатними і отримують субсидії, регіональні бюджети несуть великі збитки. У період з 2005 до 2013 року федеральний уряд витратив понад 1,4 млрд. євро на систему інтеграційних курсів [15].

Інший, можливо, найсуттєвіший недолік інтеграційної політики ФРН полягає в інституційному середовищі. Регулювання політики інтеграції в країні також здійснюється Відомством. Це неминуче передбачає прогалину в сфері контролю реалізації програми інтеграції. Відомство надзвичайно перевантажене, тому що крім інтеграції до його компетенції входить і міграційна політика. Бути відповідальним за реалізацію двох таких важливих і масштабних функцій у всіх федеральних землях надзвичайно складно для однієї установи, навіть за умови налагодженої системи децентралізованого управління.

На сьогоднішній день ключовою причиною міграції в Німеччину є війна на Близькому Сході. Періодично повторювані військові зіткнення унеможливають нормальний розвиток соціальної та економічної сфер життя суспільства. Залишаючи свою країну, біженці шукають найбільш розвинені держави, які можуть надати соціальний захист та найнеобхідніше: притулок, харчування, медичне обслуговування. Звичайно, серед всіх країн ЄС особливо привабливою в цьому відношенні є Німеччина, завдяки наявним там високим соціальним стандартам, можливості забезпечити проживання, політики толерантності та мультикультуралізму. Як результат, німецьке суспільство-реципієнт зіткнулося з різними труднощами, а ефективність внутрішньої політики в питанні прийому та інтеграції біженців, яка вважалася збалансованою і продуманою, була поставлена під сумнів [10].

Аналізуючи концепції політичних партій Німеччини, можна виділити три основні напрямки у вирішенні міграційного питання. За закриття кордонів виступає партія «Альтернатива для Німеччини», а блок А. Меркель Християнсько-демократичний союз / Християнсько-соціальний союз (ХДС/ХСС) і Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) досягли консенсусу щодо обмеження міграції в Німеччині. Так, консервативний блок ХДС/ХСС і СДПН домовилися, що приплив біженців буде обмежений на рівні не вище 180–220 тис. осіб на рік. Також консерватори і соціал-демократи вирішили зняти повну заборону на возз'єднання біженців, що вже прибули зі своїми родинами, але обмежили цей контингент тисячею осіб на місяць [1].

Приріст і підтримка «АдН» населенням в 2016–2017 рр. привернули до неї увагу дослідницького

середовища, тому партія тут же стала предметом соціальних досліджень. Так, в ході громадського дослідження населення тільки 16% з усіх опитаних прихильників «АдН» назвали причиною свого вибору «зміст програми партії», а 68% зізналися, що підтримують євроскептиків через невдоволення іншими партіями [11].

Певний негатив у громадян викликають безпосередньо дії самої А. Меркель, з якою прийнято асоціювати всю ситуацію навколо міграційного питання в Європі в цілому і в Німеччині зокрема. Вона стає об'єктом нападок з боку опозиційних ЗМІ та громадськості, її звинувачують в слабкодушості, боягузстві та політичній недалекоглядності. Проте, А. Меркель стійко притримується свого політичного курсу не дивлячись на критику навіть своїх однопартійців та абсолютно впевнена в безальтернативності своїх рішень. Якраз подібні дії і в певній мірі «втрата почуття реальності» дають можливість вийти на авансцену німецької політики новим лідерам.

Сьогодні європейські праві популісти більше за інших виграють завдяки міграційним проблемам. Це пояснюється, в першу чергу, тим, що вони почали пропонувати жорстку міграційну політику ще до початку масового припливу мігрантів і біженців, що почався в 2015 році, при цьому «здійснюючи пагубний вплив на основний політичний дискурс» [12].

Варто підкреслити, що успіх правих радикалів або правих популістів в Німеччині досить ускладнений, головним чином, через нацистське минуле. Політичний істеблішмент країни намагається жорстко протидіяти подібним силам. Втім результати виборів до парламенту Німеччини, що відбулися 24 вересня 2017 року, свідчать про те, що саме партії правого спрямування дедалі більше здобувають підтримку суспільства. Серед великої кількості партій, що змагалися на виборах, подолати п'яти відсотковий бар'єр та потрапити до Бундестагу вдалося лише шістьом, серед яких традиційно лідирували союз ХДС/ХСС (нім. Christlich Demokratische Union Deutschlands/Christlich-Soziale Union in Bayern (CDU/CSU), на чолі з Ангелою Меркель та СДПН (нім. Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD), а також «АдН» (нім. Alternative für Deutschland (AfD).

Щоб зрозуміти причини такого успіху правої партії «АдН» варто проаналізувати основні положення політичної програми партії. Найбільш послідовно в ній розроблена стратегія щодо ворога «Альтернативи для Німеччини» – валюти євро, з огляду на той факт, що ще в 2013 році партія спочатку була створена вихідцями з «Християнсько-демократичного союзу» як противник єдиної європейської валюти, цей постулат розроблявся дуже ретельно. У політичній програмі даній тематиці присвячений цілий розділ «Euro und Euro» [14, с. 16–20]. Партія активно спекулює на політичному, а не на економічному характері євро. Наводячи безліч аргументів, «АдН» створила ворога, здебільшого, «уявного», щоб домогтися розвитку своєї концепції «альтернативного шляху ФРН», а також відмежувати себе і свою позицію від ворогів в особі «чиновників», «політиків», «бюрократів».

У розділі «Innere Sicherheit und Justiz» («Внутрішня безпека і правосуддя») «Альтернатива для Німеччини» знову звертається до образу ворогів, на цей раз не називаючи їхніх імен. Так, в програмі написаній ще до

початку масового напливу біженців в ФРН, робиться особливий акцент на загрозі з боку мігрантів. В силу цього в програму був введений пункт «Deutsche Grenzen schützen» («Захист німецьких кордонів»). При цьому «АдН» закликає посилити не тільки зовнішні кордони Європейського Союзу, а й повернути прикордонні переходи на кордонах безпосередньо Німеччини [14, с. 27].

Для вирішення питання з біженцями «АдН» вимагає швидкого розгляду заяв на отримання статусу біженця кожного і негайного видворення всіх, хто в результаті не має права залишитися. Тільки люди з дійсною потребою в притулку повинні отримати це право. У вирішенні даного питання партія позиціонує себе однозначно, критикуючи міграційну політику Ангели Меркель щодо такого величезного потоку людей іншої культури, мови, менталітету і віри, яких нинішній уряд хотів би інтегрувати в німецьке суспільство. Згодом, як вважають прихильники «АдН», перебування в країні африканців та людей з Близького Сходу, що не є носіями «німецьких» цінностей і в переважній більшості є мусульманами може привести до ситуації, при якій їх традиції та цінності почнуть в Німеччині конкурувати з німецькими. Особливим аргументом слугує той факт, що в більшості мусульманських сімей народжується така кількість дітей, яка в кілька разів перевищує середню кількість дітей в німецьких сім'ях. У довгостроковій перспективі такий розвиток демографії країни призведе до релігійного і культурного відчуження, якого так бояться неоконсерватори.

Антиісламська пропаганда дуже швидко витіснила з провідної позиції в риторичі та діяльності партії «АдН» пропаганду проти євро. Незважаючи на той факт, що євро – один з центральних питань досі, за словами лідерів і представників партії, при розгляді будь-якого інтерв'ю або виступу можемо бачити, що «ісламська загроза» займає абсолютно домінуюче становище.

В інтерв'ю співголови партії «Альтернатива для Німеччини» Фрауке Петрі від 30 травня 2016 року для телеканалу «RT» близько 25 хвилин з 37 були присвячені «ісламській загрозі». Фрауке Петрі активно використовує громадську стурбованість посиленням присутності мусульманського населення, ісламської культури і законів шаріату в житті простих німецьких громадян. Ф. Петрі наголошує, що міграція з арабських країн – це та проблема, яка приносить за собою зміни у всіх сферах суспільства – це і соціальна політика, пенсійне забезпечення, культурне розмивання і руйнування традиційної німецької культури, загроза економічній стабільності, а також загроза демократії, так як німецька демократія все більше поступається позиціями в багатьох питаннях політичному ісламу і шаріату. При цьому Петрі активно підкреслює, що не варто їх навіть порівнювати з нацистською партією, так як «АдН» перебуває виключно на демократичних позиціях [16].

Сучасні міграційні процеси зачіпають практично всі країни планети. Прірва між процвітаючими країнами Європи та Північної Америки та численними районами Азії і Африки, що знаходяться в тяжкому становищі продовжує збільшуватися, а сучасні засоби пересування та відкритість деяких кордонів всередині міжнародних союзів, наприклад таких як Європейський Союз, роблять міжнародну міграцію все більш доступною. Масштабна

міграція тягне ряд проблем, що негативно впливають на звичний перебіг життя суспільства. Невпорядкована і неконтрольована міграція є однією із загроз міжнародній безпеці і окремих національних держав. Вона несе в собі деструктивний характер, породжує криміногенні і терористичні загрози, дає імпульс до посилення ксенофобії, міжетнічної та релігійної напруженості, що на практиці призводить до зіткнення між приймаючим суціумом і мігрантами.

Сьогодні ФРН залишається безумовним лідером серед країн Європейського Союзу як по загальній чисельності населення, так і за часткою іноземців, які проживають в країні. Поряд з цим, збільшення міграційної кризи в Європі, зростання міжкультурних суперечностей і невдоволення серед корінного населення підкреслюють особливу актуальність політики інтеграції мігрантів для сучасної Німеччини.

Традиційні партії уникали обговорення проблеми мігрантів протягом тривалого часу, чим і скористалися праві популісти, виставивши своїх опонентів свідомими прихильниками мультикультуралізму, що провалився та підриває національну згуртованість. Незважаючи на той факт, що більшість провладних партій спробували змінити ситуацію на свою користь і внесли це питання до порядку денного, вони не можуть змагатися з правим популістами, у яких ця тема є однією з центральних. З цього приводу, М. Голдер зауважує: «Людя, які стурбовані великою кількістю іноземців в країні, а також побоюються за національну ідентичність і культуру не залишається нічого іншого, окрім як голосувати за правих націоналістів» [7, с. 432–466]. Встановлюючи проблему міграції як центральний пункт своїх політичних програм, праві популісти позиціонують себе як єдиний вибір для громадян, стурбованих впливом іноземців та збереженням культурної та національної ідентичностей. Міграційна проблема містить ще один важливий аспект – це загроза безпеці. Наплив мігрантів з мусульманських країн, серед яких під виглядом біженців проникають і терористи, також додає електоральної підтримки правим популістським партіям.

Сучасні європейські популісти, однак, до сих пір не проявили себе як новатори, які мають вплив на прийняття політичних рішень. Видається, на сьогодні їх основна мета – ускладнювати життя політичним лідерам, підривати консенсус і не давати нормально функціонувати політичним механізмам. Найчастіше, діяльність популістів швидше гальмує, ніж сприяє виробленню альтернативних рішень. Однак, очевидно, що непопулярні і неефективні дії нинішнього керівництва країни по врегулюванню міграційної кризи зумовлюють формування нових політичних сил, які в своїх програмних заявах пропонують не тільки типові для демократичного і ліберального суспільства методи вирішення ситуації (вбудовування рівноправного діалогу, толерантності, прийняття іншої культурної ідентичності), але і досить жорсткі (закриття кордонів Німеччини, часткова/повна заборона прийому біженців, примусова депортація правопорушників з числа іноземців). Примітно, що вони мобілізують не лише протестний електорат, але й залучають на свій бік тих, хто раніше був досить пасивним і аполітичним. У разі нездатності влади відновити довіру виборців і зняти соціальну напруженість німецьке суспільство ризикує істотно поляризувати і

радикалізуватися, що може стати серйозною загрозою існуючій системі національної безпеки.

Список використаних джерел

1. 'Блок Меркель и СДПГ достигли консенсуса по ограничению миграции в Германии', *TASS*. [online] Доступно: <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4869216>.
2. Воробьева, ОД., Рыбаковский, ЛЛ., Савинков, ВИ., 2016. 'Основные проблемы современной миграционной политики России', *Народонаселение*, №4.
3. Скорняков, ИА., 2011. 'Интеграционная политика ФРГ: выбор стратегии на современном этапе', *Вестник КемГУ. Научный журнал*, Кемеров, Вып.45.
4. Судоплатов, ПА., 2006. 'Миграционные процессы и миграционная политика в странах европейского союза: Автореф. дис. канд. эконом. наук', М., 23 с.
5. Царева, ЕЮ., 2015. 'Особенности миграционной политики Италии на современном этапе: Автореф. дис. канд. полит. наук', М., 29 с.
6. 'Geopolitical dimension of the Merkel plan'. URL: <http://www.eurocontinent.eu/2016/03/the-geopolitical-dimension-of-the-merkel-plan-and-the-migration-weapon-struggle-between-two-rival-models-of-europe/>.
7. Golder, M., 2003. 'Explaining variation in the success of extreme rightwing parties in Western Europe', *Comparative Political Studies*, Vol.6.
8. Hainsworth, P., 2000. 'The Politics of the Extreme Right. From the Margins to the Mainstream', London.
9. Inglehart, RF., 2008. 'Changing Values among Western Public from 1970 to 2006', *West European Politics*, Vol.31, №1–2, January – March.
10. Kambouri, T. 2015. 'Deutschland. Im Blaulicht. Notruf einer Polizistin', Berlin–München: Piper.
11. 'Motive der Wähler von Piratenpartei und Alternative für Deutschland Umfrage', *Statista*, 2016. URL: <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/258826/umfrage/umfrage-zu-den-motiven-der-waehler-von-piratenpartei-und-afd>.
12. Muddle, C., 2013. 'Three decades of populist radical right parties in Western Europe: so what?', *European Journal of Political Research*, Vol.52. URL: http://works.bepress.com/cas_muddle/69/.
13. 'Socio-economic change, individual reactions and the appeal of the extreme right', *EU Research On Social Sciences And Humanities*. URL: <ftp://ftp.cordis.europa.eu/pub/citizens>.
14. 'Programm für Deutschland. Das Grundsatzprogramm der Alternative für Deutschland'.
15. 'Zuwanderungsgesetz', 1.01.2005. URL: <https://www.bpb.de/gesellschaft/migration/dossiermigration/56351/zuwanderungsgesetz-2005?p=all>.
16. 'AFD–Chefin Frauke Petry im RT Deutsch–Gespräch – Das gesamte Interview RT Deutsch', 30.05.2016. [Видео]. Точка доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=JrCpBaC06fU>.

References

1. 'Blok Merkel' i SDPG dostigli konsensusa po ogranicheniju migracii v Germanii (Merkel bloc and SPD have reached consensus on limiting migration in Germany)', *TASS*. [online] Dostupno: <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4869216>.
2. Vorob'eva, OD., Rybakovskij, LL., Savinkov, VI., 2016. 'Osnovnye problemy sovremennoj migracionnoj politiki Rossii (The main problems of modern migration policy of Russia)', *Narodonaselenie*, №4.
3. Skornjakov, IA., 2011. 'Integracionnaja politika FRG: vybor strategii na sovremennom jetape (Integration policy of Germany: the choice of strategy at the present stage)', *Vestnik KemGU. Nauchnyj zhurnal*, Kemerov, Vyp.45.
4. Sudoplatov, PA., 2006. 'Migracionnye processy i migracionnaja politika v stranah evropejskogo sojuza: Avtoref. dis. kand. jekonom. nauk (Migration processes and migration policy in the countries of the European Union: Author's abstract. dis. Cand. economic sciences)', М., 23 s.
5. Careva, EJu., 2015. 'Osobennosti migracionnoj politiki Italii na sovremennom jetape: Avtoref. dis. kand. polit. nauk (Features of the migration policy of Italy at the present stage: Author's abstract. dis. Cand. political sciences)', М., 29 s.
6. 'Geopolitical dimension of the Merkel plan'. URL: <http://www.eurocontinent.eu/2016/03/the-geopolitical-dimension-of-the-merkel-plan-and-the-migration-weapon-struggle-between-two-rival-models-of-europe/>.

7. Golder, M., 2003. 'Explaining variation in the success of extreme rightwing parties in Western Europe', *Comparative Political Studies*, Vol.6.

8. Hainsworth, P., 2000. 'The Politics of the Extreme Right. From the Margins to the Mainstream', London.

9. Inglehart, R.F., 2008. 'Changing Values among Western Public from 1970 to 2006', *West European Politics*, Vol.31, №1–2, January – March.

10. Kambouri, T. 2015. 'Deutschland. Im Blaulicht. Notruf einer Polizistin', Berlin–München: Piper.

11. 'Motive der Wähler von Piratenpartei und Alternative für Deutschland Umfrage', *Statista*, 2016. URL: <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/258826/umfrage/umfrage-zu-denmotiven-der-waehler-von-piratenpartei-und-afd>.

12. Muddle, C., 2013. 'Three decades of populist radical right parties in Western Europe: so what?', *European Journal of Political Research*, Vol.52. URL: http://works.bepress.com/cas_muddle/69/.

13. 'Socio-economic change, individual reactions and the appeal of the extreme right', *EU Research On Social Sciences And Humanities*. URL: <ftp://ftp.cordis.europa.eu/pub/citizens>.

14. 'Programm für Deutschland. Das Grundsatzprogramm der Alternative für Deutschland'.

15. 'Zuwanderungsgesetz', 1.01.2005. URL: <https://www.bpb.de/gesellschaft/migration/dossiermigration/56351/zuwanderungsgesetz-2005?p=all>.

16. ' AfD–Chefin Frauke Petry im RT Deutsch–Gespräch – Das gesamte Interview RT Deutsch', 30.05.2016. [Video]. Točka dostupa: <https://www.youtube.com/watch?v=JrCpBaC06fU>.

Sychyk K. B., Candidate of Political Sciences, Senior Lecturer of the Department of philosophy and political science, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University (Ukraine, Kropyvnytskyi), Sychyk.Kateryna@gmail.com

Explicating the growth of electoral support for right–wing populists in the context of the discourse on international migration (on the example of the FRG)

The purpose of this study is to determine the true causes of electoral support for right–wing populists in the Federal Republic of Germany. To determine the determinants, the political program of the right–wing party «Alternative for Germany» («AfG») has been analyzed, in which the special emphasis is placed on the threat of migrants, while the party calls for strengthening not only the external borders of the European Union, but also to return the border crossings on the borders directly to Germany. In resolving this issue, «AfG» positions itself quite unequivocally, criticizing Angela Merkel's migration policy for such a huge flow of people of another culture, language, mentality and faith that the current government would like to integrate into German society. It is anti–Islamic propaganda that occupies an absolutely dominant place in the rhetoric and the activities of the party «AfG».

It is proved that the phenomenon of international migration, which has a profound cultural and ideological implication and a gradual change in the political landscape in Germany, which manifests itself in the growing popularity of the right populist party «AfG» must be considered in the context of causal relationships. This is due to the apparent threat to the ethnic culture of the indigenous population by migrants and the socio–economic consequences of migration processes.

The necessity of balanced and thought–out migration and integration policy for the purpose of settling the migration crisis in the Federal Republic of Germany in particular, and the EU as a whole, is substantiated.

Keywords: international migration, migration crisis, integration, right populist parties, «Alternative for Germany» («AfG»).

* * *

УДК 321:316.3

Мостіпан О. М.,

кандидат політичних наук, доцент кафедри економіки підприємств та соціальних технологій, Державний університет телекомунікацій (Україна, Київ), mostipan-alex@ukr.net, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2745-0787>

СУСПІЛЬНО–ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ПЕРШОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІСТОРІЇ ЯПОНІЇ «НІХОН СЬОКІ»

Проаналізовано історичні та суспільно–політичні засади створення першого проекту державної історії в Японії, що дав поштовх процесам інституційного будівництва, а також оформлення механізмів та структур

державного управління, які засвідчили свою ефективність впродовж століть у майбутньому.

Ключові слова: державна історія, Японія, «Ніхон Сьокі», імператор, державне управління.

Історично склалось, що найбільш важливі пам'ятки політичної думки, особливо стародавнього світу, були створені на замовлення правлячої еліти та відображали баланс інтересів та владних повноважень в її середовищі. Для кожного політичного тексту особливо важливо з'ясувати дату створення, щоб чітко розуміти історичний контекст. Це є також актуальним для «Ніхон Сьокі» (720 р.), оскільки дослідникам потрібно розгорнути лінійну модель історії та вписати найбільш важливі події в історичну пам'ять та державотворчі концепції, а також окремих державних мужів як героїв чи антигероїв у фольклор та загальний культурний простір, що зміцнює державу зсередини.

Відзначимо, що «Ніхон Сьокі» вважається першим літописом, що належить до «шести національних історій» (ріккокусі). Інші п'ять – це «Сьоку Ніхонгі» («Продовження анналів Японії», 797 р.), «Ніхон Кокі» («Пізні аннали Японії», події 792–833 рр.), «Сьоку Ніхон Кокі» («Продовження пізніх анналів Японії», події 833–850 рр.), «Ніхон Монтоку тенно дзіцуроку» («Істинні записки про імператора Монтоку», події 850–857 рр.), «Ніхон сандай дзіцуроку» («Істинні записки про трьох імператорів Японії», події 858–887 рр.) [5, с. 69].

У цьому відношенні, створення пам'ятки японської суспільно–політичної думки – «Ніхон Сьокі» також було вписане в тогочасні історичні обставини, коли було зафіксовано баланс інтересів в середовищі тогочасної правлячої еліти. Можемо вести мову про 681 рік як початок створення «Ніхон Сьокі» та про 720 рік – остаточне оформлення тексту. Відзначимо, що подібних прецедентів в історії японської суспільно–політичної думки не існувало (якщо не рахувати «Кодзікі», що є предметом іншого дослідження), принаймні про них не відомо широкому загалу дослідників до цього часу, а це означає, що автори «Ніхон Сьокі» були піонерами та створили модель, яка легітимізувала державну владу, оформила державні інститути, унормувала відносини в середовищі правлячої еліти, закріпила механізми передачі влади, створила концепцію державної історії та літописання, що дозволило Японії заявити про себе на міжнародному рівні як про вже усталену державу. Заснування традиції санкціонованого державою літописання дозволило створити підвалини для розвитку японської історичної школи. Впродовж наступних століть японські історики послідовно підтримували проект державного механізму в центрі якого знаходився імператор. Саме тому з метою обґрунтування його влади створили концепцію тлумачення історії з позиції імператорського центру впливу. Таким чином, «Ніхон Сьокі» відобразили політичний консенсус в середовищі конкуруючих між собою груп–кланів, які де–факто визнали верховенство імператорської влади, яка зберігалась та не ставилась під сумнів впродовж століть. «Ніхон Сьокі» засвідчили політичну майстерність тогочасної правлячої еліти здобути собі союзників з кола колишніх конкурентів, включивши генеалогії впливових родин в проект історії імператора, що дозволило досягти суспільного консенсусу та загалом працювало в майбутньому на поступальний розвиток інститутів державності.

«Ніхон Сьокі» як суспільно-політична робота з'явилась за наказом імператора Темму (631–686 рр.). Сам імператор Темму прийшов до влади внаслідок збройної боротьби, яка отримала назву – Смута Дзінсін (672 р.), а тому вкрай потребував легітимації в поточному політичному процесі та історії [1, с. 14]. Загалом, в «Ніхон Сьокі» розкрито піднесення роду Фудзівара [5, с. 68]. Водночас про історію створення роботи сучасним дослідникам відомо досить мало. Очевидним є те, що ряд наближених до імператора посадовців отримали від нього наказ розвинути і продовжити традицію заснованою державою літописання в «Кодзікі». Про мету роботи, її авторів, історичні передумови, час створення та найбільш впливові родини було прийнято писати у вступній частині тексту. Проте у випадку з «Ніхон Сьокі» вступна частина до нашого часу не дійшла. Відомим лише є те, що одним з авторів, кому імператор Темму дав команду створити «Ніхон Сьокі», був вельможа Хіеда но Аре (кінець VII – початок VIII ст.). Скоріш за все, мова йде про 16 березня 681 р., про що є згадки на початку самої роботи: «Імператор зайняв своє місце у великому колі, і там дав накази імператорським принцам Кахашіма та Осакабе, принцу Хіросе, завершити написання хроніки імператорів та історичних свідчень з питань глибокої давнини, про що Охотіма і Кобіто зробили записи».

З історії японського історичного літописання випливає, що наказ створити «Ніхон Сьокі» по-суті означає бажання створити другу роботу з національної історії після «Кодзікі». Тому заслуговує на увагу обставина про причини необхідності появи ще одного подібного за змістом твору національної історії санкціонованого державою та підтриманого політичною елітою. Очевидним є те, що, за задумом тогочасних правителів, два політичні тексти повинні були виконувати різні функції. Не дивлячись на те, що і «Кодзікі», і «Ніхон Сьокі» охоплюють період починаючи з міфологічних часів епохи Богів та закінчуючи кінцем 7-го століття н.е. (фінал правління імператриці Дзіто (690–697 рр.)), можна чітко ідентифікувати різний характер подачі матеріалу: 1) у «Кодзікі» приділено більше уваги міфологічній складовій у житті японців та її важливості для автохтонної культури – ця робота мала обґрунтувати для самих себе та повідомити решті світу про існування японської цивілізації та самостійної держави; 2) «Ніхон Сьокі» мала на меті обґрунтувати право на владу правлячої еліти, використовуючи традиційний інструмент для феодалних держав, а саме – давність роду: стверджувалось, що імператори мають божественне походження, а найбільш впливові наближені до імператорського центру родини (клани) мають кровні зв'язки з імператорським родом. Відзначимо точку зору згідно з якою «Кодзікі», які переважно мають справу з міфами та міфологічними генеалогіями, було досить складно контролювати як надійний механізм передачі влади, оскільки він повсякчас потребував спеціальних оповідачів обізнаних з цією варіативною фольклорною складовою, яку можна було досить вільно тлумачити, що фактично дозволяло їм переймати на себе владні повноваження та ставити у залежність впливові родини [1, с. 13]. Цікавим є те, що тогочасна правляча еліта об'єдналась навколо цих двох проектів зі створення національної історії, які легітимізували монархічну

форму правління. Про можливі альтернативні бачення історичного процесу, які могли бути висловлені з боку незадоволених, у цих двох історичних роботах згадок не залишилось.

Заснування державного літописання у формі «Ніхон Сьокі» відкрило можливості для посилення кооперації та культурних контактів з іншими державами того часу, насамперед з Китаєм. Японці повною мірою використали цю можливість, неодноразово посілали делегації у Китай, що дозволило вивчити досвід в системі державного управління, адаптувати численні культурні досягнення китайців на місцевий ґрунт, доповнити місцеву релігійну традицію (синтоїзм) буддизмом. З точки зору імператорського правлячого роду буддизм розглядався як механізм, що мав послабити владу місцевих феодалів-вельмож, які молились власним божества та відвідували місцеві храми, якими опікувались божества, що мали вплив на певну обмежену територію. Втім, у японській історії це завершилось компромісом, розмежуванням сфер впливу та позитивним внеском обох релігійних традицій в загальну культурну спадщину. Вдале поєднання культурних запозичень з власною традицією дало можливість інкорпорувати зусилля розрізненої політичної еліти у векторі державного будівництва. У свою чергу, управління соціально-політичними процесами на великій території, що тяжіла під одну юрисдикцію, потребувало зрозумілих та загальноновизнаних підвалин, якими виступили закон, освіта та порядок. Таким чином, феодалний державний устрій у VII–VIII ст. н.е. в Японії, складовою якого була система успадкування державних посад, статусів та соціальних ролей, був поєднаний з високоякісною системою освіти, яка гарантувала підготовку професійної управлінської еліти. Система державного управління не оминула своєю увагою інститут релігії, який в основному у формі синтоїзму та буддизму, впродовж всієї історії Японії по-суті працював на ідеологічну підтримку та зміцнення державної влади. Вдалий симбіоз релігії та політики дозволив імператорському роду незмінно перебувати при владі де-факто більше однієї тисячі років, не зважаючи на реальну кількість повноважень та ступінь включеності у політичний процес, що багаторазово змінювався впродовж цього тривалого часу.

Можна впевнено вести мову про те, що Японська держава у VII–VIII ст. н.е. стала осередком цивілізаційного процесу в Азії, вже мала сформовані інститути державного управління, автохтонну релігійну традицію (синтоїзм), що була конкурентоздатною з релігіями інших держав (насамперед, з буддизмом), а також проект державної історії (в центрі якої перебував імператор). Мудрість та далекоглядність тогочасної японської політичної еліти, представником якої був імператор Темму, полягала у тому, що вона спромоглася об'єднати розрізнені нерідко ворогуючі між собою родини навколо ідеї побудови єдиної централізованої держави. Концепція державної історії, запропонованої імператором Темму та його найближчим оточенням, витримала перевірку часом, оскільки з самого початку отримала прихильність значної частини політичної еліти Японії та примножила своїх прибічників у майбутньому. Цій еліті була запропонована досить конкретна перспектива збереження статусів, передачі у

спадок посад та майна, а, найголовніше, – гарантування соціального престижу на державному рівні. Усі ці перераховані заходи дозволи об'єднати зусилля значної кількості роди (кланів) у векторі побудови феодалної централізованої бюрократичної імператорської держави.

Історія створення «Ніхон Сьокі» розкриває соціальну атмосферу того часу, передає настрої конкуруючих кланів, які прагнули бути долученими до проекту державного рівня, а значить – увійти в історію та закріпити лідируючі позиції. Водночас, ми розуміємо, що одна частина політичної еліти у цій боротьбі виграла, а інша – програла. Серед переможців, які були запрошені на аудієнцію у імператора Темму 681 р., де пролунав наказ створити державні хроніки згадуються родини Камітцукє, Імбе, Накатомі та ін. Проте, інші відомі клани того часу такі як Сога, Мононобе, Отомо, Абе не були залучені у цей державний проект, що свідчить про зменшення їх впливу та втрату лідируючих позицій після реформ Тайка 645 р. Таким чином, проведення реформ та посилення впливу інститутів імператорської влади кристалізувало нові впливові групи, які досить швидко включили проект зі створення державної історії як один з елементів в загальну систему зміцнення імператорської влади, яка також охоплювала розбудову інститутів державної влади на місцевому рівні, створення національного законодавства, легітимізацію світської влади за посередництва релігійної сфери.

Творці «Ніхон Сьокі» були вільними у виборі стилю та форми, адже усталених канонів та практик ще не існувало, а тому вони фактично створювали прецедент та зразок, який в подальшому міг набути імперативного змісту. З «Ніхон Сьокі» можна пов'язувати появу державного замовлення на розвиток історичної науки, а в подальшому – гуманітарної освіти, яка високо цінувалась в середовищі правлячої еліти, оскільки, окрім усього іншого, надавала підстави для обіймання державних посад. Процес створення «Ніхон Сьокі» тривав майже півстоліття, що означало залучення в нього принаймні двох поколінь, необхідність врахування повсякчас змінюваних політичних обставин, підвищення майстерності та кваліфікованості авторів, а також ймовірну зміну у поглядах імператорської родини на фінальний текст. Загалом, автори «Ніхон Сьокі» мали у своєму розпорядженні міфи, генеалогічні записи впливових родин, записи правлячого роду, особисті записки чиновників, китайські та корейські історичні хроніки та літературні джерела [1, с. 67–68]. Остаточний варіант «Ніхон Сьокі», який дійшов до нашого часу, був представлений на розгляд імператору принцом Тонері (676–735 рр.) у 720 р. Саме цей текст, що зберігся без вступної частини та розділу з генеалогіями, у повному варіанті складався з 30 томів.

«Ніхон Сьокі» відобразили процеси модернізації в тогочасній Японії, однією зі складових яких було вивчення та включення китайського досвіду історичного літописання у національну культурну традицію та створення власної історичної школи. Відзначимо, що це засвоєння іноземного досвіду не було сліпим копіюванням та відтворенням, оскільки китайські моделі легітимізації суспільно–політичного процесу не могли повною мірою задовольняти очікування японської правлячої еліти. Китайські історичні літописи фіксували постійну зміну правлячих династій та правлячих еліт у

великій за територією феодалній державі, яка складалась з ворогуючих між собою князівств. Втрата влади однією елітою та здобуття її іншою в Китаї пояснювалось досить просто – втратою «мандату неба» [Жуков, с. 69]. Натомість, японська правляча еліта була орієнтована на створення прогнозованих та стабільних механізмів у передачі влади в межах одного імператорського роду. Тим не менше, вивчення китайських історичних хронік дозволило японцям започаткувати власну автентичну традицію творення державної історії.

Базовим елементом національного літописання було започаткування системи дат, яка спиралась на періоди правління імператорів. Загалом, було започатковано три основних принципи за якими відбувалось датування історії: 1) початок обіймання посади новим імператором знаменував нову еру; 2) траплялась певна важлива подія від якої розпочинався новий період; 3) закінчувався шістдесятитрирічний історичний цикл та розпочинався новий. Система дат в «Ніхон Сьокі» посилювала враження достовірності тексту та правдивості подій. Писана історія Японії розпочинається зі вступу на престол імператора Дзімму у 660 р. до н.е., що вводить Японію до кола держав світу з давньою історією та вже усталеними інститутами державності, наприклад, як у Китаї.

Відзначимо, що ця система дат не викликала сумнівів у достовірності та правдивості впродовж усієї історії Японії у колі імператорів, правлячої еліти, кланів, вчених бюрократів та, зрештою, національних істориків. Загалом, не зафіксовано жодних дискусій щодо відповідності подій зафіксованим датам, оскільки відразу поставало питання що вважати джерелом істинних знань і де шукати ці джерела. Так, більш детальне дослідження вказує на те, що частина перших імператорів жила порівняно довго зі звичайним періодом людського життя: імператор Дзімму прожив до 127 років, імператор Коан – до 137 р. Крім того, існують розбіжності щодо дат про ті самі події в «Ніхон Сьокі» та «Кодзікі». На нашу думку, такі особливості «Ніхон Сьокі» вказують на те, що це перш за все суспільно–політична робота в якій національна міфологія покликана майстерно відігравати консолідуючу суспільну функцію. Головне – це потрібно було вписати реальних правителів та міфологічних постатей в хронологічну лінійну систему дат національної історії, яка дозволяла ефективно функціонувати державному механізму з реалізації завдань внутрішньої та зовнішньої політики.

Аналізуючи «Ніхон Сьокі» потрібно завжди мати на увазі, що ми маємо справу з подіями та персоналіями, які були цікавими для відображення її творцям. Тому, окремо стоїть питання про події, які могли мати місце в історії та, ймовірно, були відомі авторам «Ніхон Сьокі», але не знайшли свого висвітлення в цій роботі для наступних поколінь. Тому, «Ніхон Сьокі» доцільно розглядати саме як суспільно–політичну роботу створену на замовлення правлячої еліти, яка прагнула легітимізації в історії.

Список використаних джерел

1. 'Ніхон Секи – Анналы Японии: в 2 т.', 1997, пер. Л. М. Ермаковой, А. Н. Мещерякова. Т.1. Свитки I–XVI, СПб.: Гиперион, 496 с.
2. 'Ніхон Секи – Анналы Японии: в 2 т.', 1997, пер. Л. М. Ермаковой, А. Н. Мещерякова. Т.2. Свитки XVII–XXX, СПб.: Гиперион, 432 с.
3. Елисеефф, В., Елисеефф, Д., 2006. 'Японская цивилизация', пер. с фр. И. Я. Эльфонд, Екатеринбург: У–Фактория, 527 с.

4. Мещеряков, АН., Грачев, МВ., 2010. 'История древней Японии: Учебное пособие для вузов', М.: *Natalis*, 544 с.
5. 'История Японии. С древнейших времен до 1968 г.', 1998, Отв. ред. А. Е. Жуков; Т.1, М.: ИВ РАН, 659 с.
6. Рубель, ВА., 1997. 'Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність', Київ: «Аквілон-Прес», 251 с.

References

1. 'Nihon Seki – Annaly Japonii: v 2 t. (Nihon Seki – Annals of Japan: in 2 vol.)', 1997, per. L. M. Ermakovoj, A. N. Meshherjakova. T.1. *Svitki I–XVI*, SPb.: *Giperion*, 496 s.
2. 'Nihon Seki – Annaly Japonii: v 2 t. (Nihon Seki – Annals of Japan: in 2 vol.)', 1997, per. L. M. Ermakovoj, A. N. Meshherjakova. T.2. *Svitki XVII–XXX*, SPb.: *Giperion*, 432 s.
3. Eliseeff, V., Eliseeff, D., 2006. 'Japonskaja civilizacija (Japanese civilization)', per. s fr. I. Ja. Jel'fond, Ekaterinburg: *U–Faktorija*, 527 s.
4. Meshherjakov, AN., Grachev, MV., 2010. 'Istorija drevnej Japonii: Uchebnoe posobie dlja vuzov (The history of ancient Japan: A textbook for universities)', M.: *Natalis*, 544 s.
5. 'Istorija Japonii. S drevnejshih vremen do 1968 g. (History of Japan. From ancient times to 1968)', 1998, *Отв. ред. А. Е. Zhukov*; Т.1, М.: ИВ РАН, 659 с.
6. Rubel', VA., 1997. 'Japons'ka cyvilizacija: tradycijne susip'lstvo i derzhavnist' (Japanese civilization: traditional society and statehood)', Kyi'v: «Akvilon–Pres», 251 s.

Mostipan O. M., Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the Department of economics of enterprises and social technologies, State University of Telecommunications (Ukraine, Kyiv), mostipan-alex@ukr.net, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2745-0787>

Social and political aspects of the first state history of Japan «Nihon Shoki»

The article analyzes the historical and socio-political foundations for the first draft of the state history in Japan, which gave impetus to the processes of institutional building, as well as the design of mechanisms and structures of government that have proved their effectiveness for centuries in the future.

Keywords: state history, Japan, «Nihon Shoki», emperor, governance.

УДК 327.8(510)

Сабадан О. О.,

аспірант кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), Aleksei.sabadan@gmail.com

**ІНІЦІАТИВА «ПОЯС ТА ШЛЯХ»
ЯК НОВИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ
КИТАЙСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ**

Розглядається ініціатива «Пояс та Шлях» в контексті еволюції зовнішньої політики КНР. Ініціатива узгоджена з ключовими зовнішньополітичними концепціями адміністрації Сі Цзіньпіна. Реалізація ініціативи є практичним свідченням трансформаційних процесів в китайській зовнішній політиці, що передбачають більшу увагу Пекіна до країн навколишнього регіону (периферійна дипломатія) та застосування ширшого зовнішньополітичного інструментарію («всесвітня» зовнішня політика).

Ключові слова: Китайська Народна Республіка, зовнішня політика, ініціатива «Пояс та Шлях».

Ініціатива «Пояс та Шлях» є, мабуть, одним з найбільших планів розвитку в сучасній історії. Факт реалізації такого масштабного інфраструктурного проекту викликає у дослідників зовнішньої політики КНР науковий та практичний інтерес. Це пов'язано з тим, що ініціатива має потенціал до суттєвого посилення зовнішньополітичних позицій Китаю як на

регіональному, так і на глобальному рівні. Наразі про критерії успішності ініціативи говорити рано, оскільки більшість проектів в рамках ініціативи перебувають в процесі реалізації або планування. Крім того, кількість цих проектів з кожним роком зростає.

Роль ініціативи в контексті китайської зовнішньої політики досліджували Р. Гіасі, В. Келлахан, В. Кіктенко, В. Константинов, Х. Лю, С. Менагаці, Н. Ролланд, Цз. Чжоу, Х. Юй, Т. Феллон, П. Цай.

В. Кіктенко розглядав ініціативу як комплексний глобальний геоекономічний проект Китаю, який націлений на створення мережі партнерств у Євразії із застосуванням широкого інструментарію. Натомість П. Цай досліджував геостратегічний та геоекономічний характер ініціативи. Ці дві інтерпретації є конкуруючими. П. Цай вважає, що багато аналітиків приділяють забагато уваги ініціативі як геостратегічному проекту, і водночас недооцінюють її геоекономічну складову. Т. Феллон розглядала геополітичні наслідки реалізації ініціативи для КНР, в першу чергу в Центральній Азії. Х. Юй розглядав мотивацію, що стоїть за ініціативою «Пояс та Шлях», а також за створенням Азійського банку інфраструктурних інвестицій.

Більшість статей, присвячених дослідженню зовнішньополітичного виміру ініціативи «Пояс та Шлях» акцентують увагу на локальних зовнішньополітичних інтересах, які КНР переслідує в рамках реалізації цього проекту, або на особливості реалізації окремих інвестиційних проектів. Доцільно з'ясувати, які зміни в зовнішній політиці КНР вже ознаменувала ініціатива «Пояс та Шлях». Активне медійне висвітлення проекту в китайських засобах масової інформації, а також просування ініціативи за кордоном вказує на те, що вона сприймається офіційним Пекіном як флагманський проект, реалізація якого може продемонструвати можливості Китаю та підвищити його міжнародний статус. У зв'язку з цим процес реалізації ініціативи є корисним емпіричним матеріалом для того, щоб дослідити зміни, які відбуваються в зовнішньополітичному мисленні КНР.

Метою дослідження є встановлення значення ініціативи «Пояс та Шлях» як інструменту зовнішньої політики КНР.

Завдання дослідження:

- ідентифікувати зв'язок ініціативи із китайськими зовнішньополітичними концепціями;
- відслідкувати трансформаційні процеси в зовнішній політиці, які пов'язані з реалізацією ініціативи;
- визначити зовнішньополітичні завдання, які КНР намагається вирішити за допомогою ініціативи.

Китай в останні роки став основним кредитором інфраструктурних проектів в країнах, що розвиваються. Активність Китаю на цьому напрямку зросла незабаром після глобальної фінансової кризи 2007–2008 рр. Китай щорічно виділяє близько 40 мільярдів доларів США на інфраструктурні проекти в країнах, що розвиваються, через власні державні банки [9].

Ініціатива «Пояс та Шлях» (також відома як «Один пояс і один шлях») – мегапроект парасолькового типу, започаткований вищим керівництвом КНР у 2013 році, двома складовими частинами якого є «Економічний пояс Шовкового шляху» (сухопутна складова) і «Морський Шовковий шлях XXI століття» (морська

складова). Ініціатива «Пояс і Шлях» об'єднує низку дрібніших проєктів, головними цілями яких є розвиток інфраструктурних, торговельних та культурних зв'язків в азієському регіоні. Осьювою частиною ініціативи є широкомасштабні та чисельні інфраструктурні проєкти. Втім, ініціатива цим не обмежується.

Реалізація ініціативи було розпочата рішенням Центрального комітету Комуністичної партії Китаю (ЦК КПК) від 12 листопада 2013 року. «Рішення ЦК КПК про деякі важливі питання щодо всебічного поглиблення реформи» передбачало «прискорити будівництво інфраструктури, що з'єднує Китай з сусідніми країнами та регіонами, (...) щоб створити нову модель всебічної відкритості» [8].

Відповідно до плану дій, розробленого Національною комісією з розвитку та реформ КНР (2015), цілями ініціативи, серед іншого, є:

– Поліпшення міжурядової комунікації задля кращого узгодження між урядами політик високого рівня, таких як стратегії економічного розвитку та планів регіонального співробітництва;

– Посилення координації планів інфраструктури для кращого з'єднання інфраструктурних мереж, таких як транспортні системи та енергосистеми;

– Заохочення розвитку м'якої інфраструктури: підписання торгових угод, узгодження регуляторних стандартів та посилення фінансової інтеграції;

– Підвищення міжлюдських контактів шляхом формування студентських, експертних та культурних обмінів та туризму [16].

У травні 2017 р. відбувся форум ініціативи «Пояс та Шлях», в якому взяли участь представники 57 держав (зокрема 29 лідерів держав), більшість з них – з Азії та Європи.

У своєму вступному слові на форумі «Поясу та Шляху» в Пекіні в травні 2017 року президент Китаю Сі Цзіньпінь зазначив: «Інфраструктурна зв'язність є основою розвитку через співпрацю. Ми повинні просувати сухопутну, морську, повітряну зв'язність, а також зв'язність в кіберпросторі; зосередити зусилля на ключових проходах, містах та проєктах, а також з'єднувати мережі автомобільних доріг, залізниць та морських портів. Мета створення шести основних економічних коридорів в рамках «Поясу та Шляху» була поставлена, і ми повинні докладати зусиль, щоб її досягти. Нам потрібно скористатися можливостями, які дає нам новий етап в зміні структури споживання енергії та революція в енергетичних технологіях для розвитку глобального енергетичного взаємозв'язку та досягнення розвитку за допомогою зеленого та низьковуглецевої енергії. Ми повинні вдосконалити міжрегіональну логістичну мережу та сприяти взаємодії політик, правил та стандартів, щоб забезпечити інституційні гарантії для посилення зв'язності» [10].

Реалізація ініціативи відбувається в умовах високого запиту на інфраструктурні інвестиції в регіональному оточенні КНР. В першу чергу, це стосується держав, що розвиваються, в регіонах Центральної, Південної та Південно-Східної Азії. За підрахунками Азієського банку розвитку (АБР), потреби в інфраструктурних інвестиціях в Азії та регіоні Тихого океану складатиме більше 22 трлн. доларів у період 2017–2030 років за умови збереження темпів економічного зростання,

що існують [4]. Це близько 1,5 трлн. доларів на рік. За статистикою АБР, на даному етапі країни регіону щорічно інвестують в інфраструктуру близько 881 млрд. доларів [там само]. Таким чином, азієський регіон має щорічну невиконану потребу в інфраструктурних інвестиціях у обсязі понад 600 млрд. доларів. Зважаючи на те, що обсяги наданих АБР фінансових ресурсів, включаючи гранти та програми спільного фінансування склали 28,9 млрд. доларів [3], стає очевидно, що зусиль цієї установи для задоволення потреб регіону в інфраструктурних інвестиціях недостатньо.

Контент-аналіз виступу Сі Цзіньпіна 15 травня 2017 року на відкритті форуму «Пояс та Шлях» вказує на наявність політичних термінів, які є характерними для китайських зовнішньополітичних документів – п'ять принципів мирного співіснування, співпраця за принципом «win-win», суспільство спільного майбутнього тощо.

Термінологія, що застосовується в рамках реалізації ініціативи проявляє концептуальну близькість з зовнішньополітичним баченням «суспільства спільного майбутнього», що було сформовано у 2013 році Сі Цзіньпіном [7]. Реалізація ініціативи має дати поштовх формуванню нової регіональної економічної спільноти та сприятиме формуванню «суспільства спільних інтересів та спільного майбутнього». На думку китайських експертів, розвиток економічної кооперації з сусідніми країнами призведе до формування стійких спільних інтересів на рівні регіону [1, с. 121].

Крім того, філософія ініціативи гарно співвідноситься з іншими концепціями Сі Цзіньпіна – «китайською мрією» та «великим омолодженням китайської нації». На думку В. Кіктенка, проєкт «Пояс та Шлях» у китайському офіційному дискурсі визначається як сполучна ланка між китайською мрією та світовою мрією, адже Китай пов'язує свій розвиток з розвитком країн-партнерів [2].

Таким чином, ініціатива «Пояс та Шлях» як зовнішньополітичний інструмент демонструє послідовність зовнішньої політики адміністрації Сі Цзіньпіна, що проявляється у спільних вихідних положеннях, які постулюються цінними для Китаю, та підпорядкованості стратегічним цілям розвитку, якими для китайського уряду є цілі «двох сторічч» – побудова «суспільства середнього достатку» до 2021 року (сторіччя з заснування Комуністичної партії Китаю) та розвиток «могутньої, багатой, демократичної, цивілізованої, гармонійної і модернізованої соціалістичної держави» до 2049 року (сторіччя з дня створення КНР). В цьому контексті, можна підсумувати, що ініціатива «Пояс та Шлях» є органічною частиною зовнішньої політики КНР адміністрації Сі Цзіньпіна.

В той же час, ініціативу «Пояс та Шлях» варто розглядати як практичний прояв еволюції зовнішньої політики КНР.

По-перше, деякі експерти вважають, що реалізація ініціативи «Пояс і Шлях» є остаточною демонстрацією відходу в зовнішній політиці від мислення Ден Сяопіна, який заповідав зберігати малопомітне становище у міжнародних відносинах [17, с. 4]. В цьому контексті варто зауважити, що пропозиції щодо посилення інфраструктурної зв'язності (інфраструктурна дипломатія) в Азії не є новими. В липні 2011 року під час візиту до Індії державний секретар США

Гіллари Клінтон запропонувала ідею «Великої Центральної Азії» та концепцію «Нового Шовкового шляху», в рамках яких Клінтон виступала за встановлення економічних та транспортних зв'язків між Південною, Центральною Азією та Західною Азією. У 2009 році ЄС запропонував «План нового Шовкового шляху» для зміцнення зв'язків з країнами Центральної та сусідніми країнами в галузі енергетики, торгівлі, персоналу та інформації за допомогою будівництва газопроводу «Набукко» [12, с. 135]. Окрім цього, євразійські дипломатичні ініціативи в сфері інфраструктурного розвитку висувались Японією (починаючи з уряду Рютаро Хасімото), а також Індією, Іраном та Афганістаном [12, с. 136]. Таким чином, ініціативу «Пояс та Шлях» можна розглядати як відповідь Пекіну згаданим гравцям, які демонструють інтерес до впливу на розвиток азійського регіону. Варто зауважити, що масштаб китайського проекту перевершив усі попередні, оскільки, по-перше, передбачає сухопутну та морську компоненту, а, по-друге, має на меті не тільки збільшити зв'язність власне азійського регіону, а й посилити інфраструктурний зв'язок між Європою та Азією.

По-друге, реалізація масштабного інфраструктурного проекту на території держав, що оточують КНР, вказує на зростання ролі сусідніх держав в зовнішній політиці Китаю. Зміни в оцінці важливості цих країн можна спостерігати ще з жовтня 2013 року, коли в КНР відбувся робочий форум з питань периферійної дипломатії. Під час події Сі Цзіньпін заявив, що гарна робота по лінії периферійної дипломатії необхідна для досягнення двох цілей століття. Іншою стратегічною ціллю периферійної дипломатії було названо формування сприятливого оточення в цих країнах для забезпечення сприятливих умов для розвитку Китаю [11]. На думку В. Келлехана, головною темою виступу Сі Цзіньпіна на згаданому заході була «всебічність» китайської зовнішньої політики, як у частині наповнення, так і в частині процесу. Келлехан аргументує, що це – відповідь на проблеми зовнішньої політики часів Ху Цзіньтао і Вень Цзябао, коли слабе лідерство призвело до боротьби між різними бюрократичними акторами. Рішенням Сі Цзіньпіна стало посилення власної координаційної ролі в зовнішній політиці та розширення групи відомств, які залучені до формування зовнішньої політики – окрім звичних представників КПК, Міністерства закордонних справ і Міністерства торгівлі, на зустрічі були запрошені Міністерство культури, представники провінцій та міст, фінансових інституцій та державних підприємств. «Всебічна» китайська зовнішня політика має об'єднувати економічні, культурні, безпекові інструменти [6, с. 4]. Келлехан вважає, що нова китайська периферійна дипломатія має мислитись аналогічним чином – поєднувати внутрішні та зовнішні цілі, всебічно розширюючи економічну присутність та розбудовуючи політичні, культурні та безпекові мережі [6, с. 5]. Таким чином, ініціативу «Пояс та Шлях» можна вважати одним із інструментів реалізації «всебічної» китайської зовнішньої політики.

По-третє, політика КНР стає проактивнішою. Китай опинився у ситуації, коли він формує порядок денний щодо декількох глобальних та регіональних питань. Двома основними з них є вільна торгівля та інфраструктурні інвестиції. Ініціатива «Пояс та Шлях», з

огляду на свій масштаб та багатогранність, має потенціал впливати на обидві вищезазначені теми. В. Кіттенко вважає, що «Один пояс, один шлях» має забезпечити життєво важливу підтримку для подальшого здійснення економічних реформ в КНР, а у зовнішньополітичному сенсі реалізувати пріоритети, які були визначені Президентом КНР Сі Цзіньпіном – спрямованість на поліпшення відносин з сусідніми державами і більш стратегічне використання економіки для вирішення дипломатичних завдань» [2]. Варто зазначити, що в рамках власної периферійної дипломатії Китай намагається посилити власну внутрішню стабільність та економічний розвиток. Але стратегічною ціллю є пропозиція альтернативного шляху регіонального порядку – це пов'язано з концепцією «суспільства спільного майбутнього».

Проаналізувавши план дій, який був розроблений та оприлюднений китайськими органами влади, можна виокремити кілька завдань, які Китай перед собою ставить в рамках реалізації ініціативи.

По-перше, Китай прагне стати нормотворчою державою в сфері економіки та грати більш активну роль в регіональних економічних процесах. Китайська влада планує заохочувати розвиток «м'якої інфраструктури»: підписувати торговельні угоди, уніфікувати регуляторні стандарти та посилювати фінансову інтеграцію [16]. Китай не просто намагається експортувати товари з високою доданою вартістю за допомогою інфраструктури, що буде збудована в рамках ініціативи, але й намагається заохочувати прийняття китайських стандартів. Бажання китайського уряду експортувати свої технологічні стандарти можна розцінювати як більш широке прагнення стати інноваційною економікою та лідером у сфері досліджень та розробок [5].

Бажання офіційного Пекіна грати активнішу роль в регіональних економічних процесах також проявляється у двох інших вимірах – участі Китаю в переговорах про Всестороннє регіональне економічне партнерство та заснування Азійського банку інфраструктурних інвестицій.

По-друге, Китай зацікавлений підвищити свій міжнародний статус. В цьому контексті, реалізація такого масштабного проекту як ініціатива «Пояс та Шлях» стала б підтвердженням можливостей КНР бути регіональним лідером. Такі прагнення Китаю варто розглядати в контексті декларованої Сі Цзіньпіном зовнішньополітичної концепції «новий тип відносин між великими державами» (англ. *new type of major power relationship*). В 2014 році, на центральній партійній конференції з питань зовнішньої політики Сі Цзіньпін відзначив, що КНР слід розробити «особливий дипломатичний підхід, що пасує ролі великої держави» [15].

Успішна реалізація ініціативи «Пояс та шлях» посилює статус КНР у кількох іпостасях – як держава, що просуває у порядок денний вільну торгівлю на глобальному та регіональному рівнях, а також як держава, яка сприяє економічному зростанню держав, що розвиваються. Покращення інфраструктурної ситуації в азійському регіоні за допомогою ініціативи «Пояс та Шлях» стало б підтвердженням лідерських можливостей Китаю вирішувати проблеми розвитку регіону, а також свідченням його відповідальності.

Висновки. В цій статті ініціатива «Пояс та Шлях» розглядається в контексті зовнішньої політики КНР. Встановлено, що ідейна основа ініціативи повністю корелюється із зовнішньополітичними концепціями, які були сформульовані за адміністрації Сі Цзіньпіна. Зважаючи на це, можна розглядати ініціативу як органічне продовження зовнішньої політики китайських лідерів п'ятого покоління. В той же час, рішення про реалізацію проекту такого масштабу вказує на зміни в зовнішньополітичному мисленні китайської влади. З цієї точки зору ініціативу варто розглядати як один з інструментів реалізації «всебічної» зовнішньої політики з головним акцентом на країни, що оточують КНР, яка об'єднуватиме економічні, культурні та безпекові засоби задля забезпечення зовнішніх сприятливих умов задля внутрішньої політичної стабільності та економічного розвитку КНР. Також ініціатива є свідченням того, що Китай реалізовує проактивнішу зовнішню політику, що передбачає формування альтернативного регіонального порядку та перетворення на нормотворчу державу. Успішна реалізація ініціативи, за розрахунками китайської влади, підвищить міжнародний статус Китаю та стане підтвердженням ролі КНР як відповідального учасника міжнародних відносин.

Список використаних джерел

1. Голобоков, АС., 2010. 'Становление и развитие внешнеполитической доктрины Китая', *Ойкумена*, №3, с.117–124. // Golobokov, AS., 2010. 'Stanovlenie i razvitie vneshnepoliticheskoy doktriny Kitaya (Formation and Development of China's Foreign Policy Doctrine)', *Ojkumena*, №3, s.117–124.
2. Кіктенко, ВО., 2017. '«Один пояс, один шлях» – глобальний гео економічний проект Китаю', *Україна – Кітай*, №2, с.20–26. // Kiktenko, VO., 2017. '«Один пояс, один шлях» – globalnyi geoeconomicnyi proekt yitaiu (One Belt, One Road – the global geoeconomic project of China)', *Ukrain'a – Kytaj*, №2, s.20–26.
3. 'ADB 2017 Operations Reach \$28.9 Billion', *Asian Development Bank*, 2018. [online] Доступно: <https://www.adb.org/news/adb-2017-operations-reach-289-billion>.
4. 'Asia Infrastructure Needs Exceed \$1.7 Trillion Per Year, Double Previous Estimates', *Asian Development Bank*, 2017. [online] Доступно: <https://www.adb.org/news/asia-infrastructure-needs-exceed-17-trillion-year-double-previous-estimates>.
5. Cai, P. 'Understanding China's Belt and Road Initiative', *Lowy Institute for International Policy*, 2017. [online] Доступно: https://www.lowyinstitute.org/sites/default/files/documents/Understanding%20China%E2%80%99s%20Belt%20and%20Road%20Initiative_WEB_1.pdf.
6. Callahan, WA., 2016. 'China's «Asia Dream»: The Belt Road Initiative and the new regional order', *Asian Journal of Comparative Politics*, №3, p.1–18.
7. 'Concept of «community with shared future for mankind» being transformed into action: Xi', *XINHUANET*, 2017. [online] Доступно: http://www.xinhuanet.com/english/2017-12/01/c_136793659.htm.
8. 'Decision of the CCCPC on Some Major Issues Concerning Comprehensively Deepening the Reform', *The Supreme People's Court of the People's Republic of China*, 2015. [online] Доступно: http://english.court.gov.cn/2015-10/08/content_22130532_6.htm
9. Dollar, D., 2017. 'Is China's Development Finance a Challenge to the International Order?'. [online] Доступно: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2017/11/fp_20171109_china_development_finance.pdf
10. 'Full text of President Xi's speech at opening of Belt and Road forum', *Xinhua*, 2017. [online] Доступно: http://www.xinhuanet.com/english/2017-05/14/c_136282982.htm.
11. 'Important Speech of Xi Jinping at Peripheral Diplomacy Work Conference', *China Council for International Cooperation on Environment and Development*, 2013. [online] Доступно: http://www.cciced.net/cciceden/NEWSCENTER/LatestEnvironmentalandDevelopmentNews/201310/t20131030_82626.html.
12. Liu, H., 2017. 'The Security Challenges of the «One Belt, One Road» Initiative and China's Choices', *Croatian International Relations Review*, №23, p.129–147.
13. Menegazzi, S., Dian, M., 2018. 'New Regional Initiatives in China's Foreign Policy', 146 p.
14. Rolland, N. 'China's Eurasian Century? Political and Strategic Implications of the Belt and Road Initiative', *The National Bureau of Asian Research*, 2017. [online] Доступно: <http://www.nbr.org/publications/issue.aspx?id=346>
15. 'The Central Conference on Work Relating to Foreign Affairs was Held in Beijing', *Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China*, 2014. [online] Доступно: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1215680.shtml.
16. 'Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st-Century Maritime Silk Road', *Aional Development and Reform Commission*, 2015. [online] Доступно: http://en.ndrc.gov.cn/newsrelease/201503/t20150330_669367.html
17. Yu, H. 'Motivation behind China's «One Belt, One Road» Initiatives and Establishment of the Asian Infrastructure Investment Bank', *Journal of Contemporary China*, 2016. [online] Доступно: <http://dx.doi.org/10.1080/10670564.2016.1245894>.

Sabadan O. O., postgraduate student of International Relations and Foreign Policy Department, Institute of International Relations, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), *Aleksei.sabadan@gmail.com*

Belt and Road Initiative as a new foreign policy instrument of the People's Republic of China

The article examines the Belt and Road Initiative in the context of the evolution of the foreign policy of the People's Republic of China. The initiative is in line with the key foreign policy concepts of the Xi Jinping Administration. Implementation of the Initiative is an indication of transformation processes within China's foreign policy, which involve more attention of Beijing to the countries of the surrounding region (peripheral diplomacy) and use of broader foreign policy tools («comprehensive» foreign policy).

Keywords: People's Republic of China, foreign policy, Belt and Road Initiative.

* * *

УДК 327.5/.8(73–82:47)(045)

Леванчук І. В.,

аспірант кафедри міжнародного регіоназнавства,
Інститут міжнародних відносин Київського
національного університету ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), *irishkalev18@gmail.com*,
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7102-3128>

ГЕОПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ США НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ: АКТОРНО-ФАКТОРНИЙ АНАЛІЗ

На основі вивчення ключових стратегічних документів американської зовнішньої політики досліджено еволюцію геополітичної стратегії США на пострадянському просторі. Застосування ретроспективного аналізу й індукції у поєднанні з системним методом дозволило досягти мети дослідження – виокремити та проаналізувати ключові геостратегічні пріоритети США на пострадянському просторі з урахуванням провідних тенденцій розвитку глобальних та регіональних міжнародних відносин та трансформації інтересів основних задіяних сторін. Як результат, визначено, що сьогодні США не керуються регіональним підходом під час імплементації їх геополітичної стратегії: наразі співробітництво США з третіми сторонами вибудовується на основі двосторонньої кооперації чи інституційної взаємодії. Тому пострадянський простір розглядається американським керівництвом як плацдарм для стримування агресивних дій Росії, однак не виступає в ролі пріоритетного регіону для розгортання зовнішньополітичної діяльності.

Ключові слова: геостратегія, геополітична стратегія, США, пострадянський простір, Росія, безпека, Європа.

Співвідношення між потужністю США як глобального актора і силою їх потенційних опонентів на початку 1990-х рр. відкрило перед цією державою можливість здійснювати вирішальний вплив на формування системи міжнародних відносин, яка максимально відповідала б їхнім інтересам щодо зміцнення глобального лідерства. У цьому контексті

одним зі шляхів реалізації даних інтересів і, відповідно, здійснення ключових геостратегічних завдань, стала концентрація зовнішньої політики США на регіональному рівні, де фокус американської активності спрямовувався на регулювання зростання могутності й утвердження формату відносин «центрів сили», що володіли потенціалом кинути виклик позиціям США в світі.

Зміна міжнародно-правового статусу, реструктуризація політико-економічного простору колишнього СРСР призвели до труднощів, що виникли на шляху розвитку нових незалежних держав. Порушення господарсько-економічних зв'язків, уразливість державних кордонів цих країн (які колись збігалися з межами Радянського Союзу), а також невизначеність їх зовнішньополітичних курсів перетворили даних акторів на об'єкти світової політики з точки зору великих держав. Як наслідок, пострадянський регіон став одним із ключових ареалів поширення впливу США по завершенню «холодної війни», зайнявши вагомe місце в геополітичній стратегії цієї держави.

Розуміючи необхідність дослідження цих процесів, науковці детально аналізують проблематику становлення й розвитку геополітичної стратегії США на пострадянському просторі. Зокрема, в ході даного дослідження автор звертався до робіт таких учених як С. Андрущенко [1], З. Бжезинський [2], О. Братерський [3], С. Гвоздков [4]. Крім того, було детально проаналізовано зміст ключових стратегічних документів Сполучених Штатів, котрими вони керуються в процесі реалізації зовнішньої політики [5–11]. Відтак, автором зроблено спробу комплексно дослідити еволюцію стратегічних підходів США до вибудовування їх політики на пострадянському просторі, адже наразі спостерігається нестача подібних досліджень у рамках міжнародної політичної науки.

Метою даної статті є виокремлення та аналіз ключових геостратегічних пріоритетів США на пострадянському просторі з урахуванням провідних тенденцій розвитку глобальних та регіональних міжнародних відносин та трансформації інтересів основних задіяних сторін.

Дійсно, після розпаду СРСР США перетворилися на глобального актора, інтереси якого значною мірою визначали розстановку сил не тільки в загальнопланетарному вимірі, а й на європейському та пострадянському просторах. Із точки зору З. Бжезинського, подібно до шахів, усі кроки в рамках глобальної геополітичної стратегії США повинні бути прораховані «на кілька ходів уперед» і передбачати можливі контрманеври супротивника. Тобто, діюча стратегія повинна обов'язково мати короткострокові (наступні п'ять років), середньострокові (близько двадцяти років) і довгострокові (набагато більше двадцяти років) перспективи. При цьому, зафіксовані фази геостратегії слід розглядати не як певні «шлюзи» для її реалізації, а як частину єдиного континууму, в межах якого одна фаза має плавно переходити в наступну [2, с. 197].

У короткостроковому стратегічному діапазоні американський інтерес передбачає забезпечення геополітичного плюралізму на карті Євразії. Саме це створює вагомi передумови для маневру і маніпуляцій із метою запобігання діяльності будь-якої ворожої коаліції, що має намір оскаржити претензії США на

лідерство в світі. Середньостратегічний варіант акцентує увагу на появі важливих стратегічних партнерів, які здатні заохочувати американське лідерство і реально допомагати створенню кооперативної транс-євразійської системи безпеки. Відповідно, у віддаленій перспективі кооперативні зусилля США і їх стратегічних партнерів повинні сприяти виробленню реальної політичної відповідальності акторів на світовій арені [2, с. 198].

Уважаючи протистояння з Росією на території пострадянського простору системоутворюючою ідеєю формування геополітичної стратегії США, на початку 1990-х рр. американська інтелектуальна та політична еліта на чолі з Президентом держави Дж. Бушем почала розглядати можливість реконфігурації геополітичних сил на цій території. Головною метою США на пострадянському просторі стало забезпечення стратегічного контролю над Російською Федерацією шляхом формування поясу підконтрольних держав уздовж кордонів Росії через «розширення доктрини демократії та стабільності з Заходу на Схід» [1, с. 69]. У даному контексті наявною є дія однієї із закономірностей традиційної геополітики – боротьби морських та континентальних сил – через запровадження стратегії оточення конкурента (Росії для США) поясом підконтрольних держав із метою здійснення тиску в інтересах установлення повного контролю над Євразійським континентальним простором із потенціалом впливу на інших акторів, що претендують на статус світових держав, – Індії та Китаю [1, с. 69].

Тобто, можемо вважати, що в рамках нового світового порядку денного і на глобальному, і на регіональному рівнях Сполучені Штати прагнули виконувати не функції «жандарма» в міжнародних відносинах (як це було за часів «холодної війни»), а відігравати роль «шерифа», який вимагає міжнародного, економічного, військового, політичного, ідеологічного залучення до процесу побудови нової системи міжнародних відносин усіх американських партнерів, які з'явилися в рамках новоствореного стратегічного порядку після розпаду СРСР.

Як результат, уже в основу Стратегії національної безпеки США 1993 р. було покладено завдання розширення – за активного сприяння Сполучених Штатів – демократичної спільноти націй через включення до неї недавніх сателітів Радянського Союзу зі Східної Європи. У документі зазначалося, що Сполучені Штати повинні підтримувати стабільність, а також економічні й політичні реформи в Східній Європі та державах колишнього Радянського Союзу. Дане завдання визначалося як основний пріоритет американської зовнішньої політики, котрий мав бути реалізований шляхом підтримки пострадянських країн у процесі їхнього переходу до демократичної моделі розвитку та ринкової економіки. Задля постійної присутності в регіоні й подальшого поширення в ньому впливу США 1993 р. було засновано Офіс Спеціального радника Держсекретаря – Посла зі спеціальних доручень із нових незалежних держав колишнього Радянського Союзу, котрий мав відповідати за формування політики США щодо 12 держав СНД (включаючи РФ) [6, с. 6–7].

Під час правління У. Клінтона всі колишні республіки СРСР стали об'єктами для впровадження нового інтеграційного курсу Сполучених Штатів. Саме в цей період США почали розглядати можливість розширення

ЄС та НАТО в контексті збереження своєї присутності на Європейському континенті в політичному та військово-стратегічному планах. При цьому, в збільшенні кількості держав-членів Євросоюзу за рахунок низки центральноєвропейських, балтійських і пострадянських країн Сполучені Штати вбачали потенціал для посилення американського впливу всередині даного об'єднання через лобювання інтересів згаданих акторів щодо їхнього вступу в ЄС і, відповідно, перетворення їх на нових союзників у Європейському регіоні. Задля цього, як зазначає С. Андрущенко, офіційний Вашингтон сприяв формуванню тенденції «вступу до ЄС через НАТО», тобто членство в Альянсі розглядалося як одна з головних передумов вступу визначеної країни до Євросоюзу. В такому варіанті держави досягали надання їм гарантій безпеки, а США, натомість, забезпечували їх остаточний вихід зі сфери впливу Росії. Крім того, саме через НАТО держави-кандидати на вступ до ЄС отримували змогу використовувати механізм впливу США на країни-учасниці цієї структури [1, с. 70].

Формально забезпечивши основу для практичного втілення моделі кооперативної безпеки, адміністрація У. Клінтона 1996 р. оприлюднила нову Стратегію національної безпеки «Залучення і розширення», згідно з якою ключовим пріоритетом у рамках реалізації геостратегічних інтересів США щодо нових незалежних держав пострадянського простору визначалася підтримка їх демократизації та економічного розвитку. Хоча, згідно з текстом Стратегії, економічна кооперація з боку США мала налагоджуватися не з усіма колишніми радянськими республіками, а тільки з державами Центральної та Східної Європи. Крім того, в ній зазначалося, що успіх демократичних реформ на території колишнього СРСР дозволяє США говорити про існування безпечнішого світу і це є найкращою відповіддю на агресивний націоналізм та етнічну ворожнечу, спричинену в пострадянських країнах закінченням «холодної війни». Тому, відповідно до положень Стратегії, Сполучені Штати й надалі підтримуватимуть демократичні зрушення в цих державах із «залізним терпінням», адже вони – «робота поколінь» [5, с. 39].

По суті, дані постулати дозволяють говорити про другорядну роль пострадянського простору як такого в геополітичній стратегії США в 1990–х рр. Тільки терористичні атаки, вчинені у США 11 вересня 2001 р., дали серйозний поштовх для переосмислення глобальних геостратегічних пріоритетів цієї держави та визначення її національних інтересів у ключових регіонах світу. На документальному рівні дані зміни було закріплено в Стратегії національної безпеки Сполучених Штатів Америки, офіційно затвердженій Президентом Дж. Бушем-молодшим 2002 р. [11, с. 1]. Згідно з текстом Стратегії нацбезпеки США 2002 р., Росія визнавалася партнером Сполучених Штатів у війні з терором [11, с. 4]. Констатувалося, що РФ потенційно може вважатися великою державою, але переживає перехідний період і є слабкою, що обмежує можливості співробітництва з нею. Відповідно, США зобов'язувалися, як і раніше, підтримувати незалежність і стабільність держав колишнього Радянського Союзу, адже «процвітаюче та стабільне оточення сприятиме зміцненню бажання Росії на інтеграцію до Євроатлантичного співтовариства» [11, с. 30].

По суті, підтримка незалежності пострадянських держав у контексті реалізації геостратегічних пріоритетів США демонструвала невизнання будь-яких особливих прав Росії на території колишнього СРСР. Тому подібна зовнішньополітична лінія поведінки Сполучених Штатів щодо даного регіону, перш за все, полягала в недопущенні відновлення впливу РФ у рамках зони її «пріоритетних інтересів».

Однак, на думку автора, доцільніше було б розглядати геополітичну стратегію США на пострадянському просторі на початку 2000–х рр. із точки зору суб'єктного підходу, виділяючи кілька груп країн на основі їхніх позицій у трикутнику взаємодій «США – пострадянські держави – РФ». Беручи до уваги рівень інтенсивності відносин між США та новими незалежними державами, а також їхню роль для зовнішньої політики Сполучених Штатів, можна виокремити такі категорії країн пострадянського простору в сенсі визначення їхньої вагомості в процесі реалізації геополітичної стратегії Сполучених Штатів:

- 1) «головні союзники РФ» – Білорусь, Вірменія, Казахстан;
- 2) «потенційні союзники РФ» – Азербайджан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан;
- 3) «країни демократичного вибору» – Грузія, Молдова, Україна.

У контексті наведеного підходу першочергова увага США після зміни геостратегічної парадигми почала приділятися державам третьої та (в контексті реалізації ситуативних завдань зовнішньої політики та секторальних інтересів) другої груп. На початку 2000–х рр. адміністрація США активно залучала країни пострадянського простору до антитерористичної діяльності, акцій щодо боротьби з організованою злочинністю та розповсюдженням наркотиків.

Наступний етап еволюції геополітичної стратегії США мав місце під час другого терміну президентства Дж. Буша-молодшого (2004–2008 рр.) й відзначився поступовим дрейфом державного курсу в бік реалізму. В цей період усе більше утверджувалася позиція прихильників жорсткої політики щодо Росії, котрі критикували останню за незадовільний стан демократії та тиск на сусідні країни, а також уважали, що інтереси РФ не мають впливати на політику США щодо пострадянських держав [4, с. 114]. Згідно з положеннями Стратегії національної безпеки США 2006 р., Сполучені Штати зобов'язувалися заохочувати Росію поважати цінності свободи і демократії, а також закликали її не заважати справі свободи і демократії у сусідніх із нею регіонах [7, с. 39]. Тобто, РФ знову давали зрозуміти, що США не визнають наявності «сфери впливу» Росії в СНД і її права втручатися у внутрішні справи пострадянських держав.

Проте, не дивлячись на пропагування активних зовнішньополітичних кроків щодо демократизації держав пострадянського простору й підтримки безпеки та стабільності в регіоні, 2008 р. США змінюють геостратегічні засади своєї зовнішньої політики в цьому ареалі. З приходом на президентський пост Б. Обами відбулася різка переорієнтація геостратегії Сполучених Штатів на інтеграційний напрям розвитку міжнародних відносин. У першу чергу, це стосувалося Росії і пострадянських країн, адже щодо цих акторів почала застосовуватися стратегія «залучення». Такий підхід

передбачав діалог як із РФ, так і з іншими державами регіону при збереженні конкурентного характеру російсько-американської взаємодії [3, с. 69–70].

Відповідно, в схваленій 2010 р. Стратегії національної безпеки США пріоритетними вважалися кооперативні відносини та співпраця в усіх регіонах світу, але в рамках пострадянського простору співробітництво з окремими акторами мало встановлюватися з застереженням щодо російської позиції. Документ містив положення щодо необхідності налагодження стабільних, змістовних та багатомірних відносин США з Росією, котрі базувалися б на взаємних інтересах сторін. Єдина згадка про країни пострадянського простору стосувалася підтримки суверенітету та територіальної цілісності сусідів РФ із боку США під час налагодження співробітництва з Росією як відповідальним партнером у Європі й Азії [10, с. 44].

Стратегія національної безпеки США 2015 р. концентрувалася на питаннях економічної стабільності цієї держави, розбудові потенціалу G20 та необхідності поглиблення фінансово-економічної кооперації в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Натомість, у документі відсутні положення щодо стратегічного курсу Сполучених Штатів на пострадянському просторі: офіційний Вашингтон продовжив використовувати вибірковий підхід під час налагодження співробітництва з колишніми республіками СРСР. Стратегія наголошувала на зобов'язаннях США підтримувати Грузію, Молдову та Україну під час їхньої взаємодії зі Сполученими Штатами та НАТО, а також збільшенні можливостей їх власної оборони, однак не містила жодних згадок про інші держави чи субрегіони пострадянського простору [8, с. 25].

Тому, зайнявши президентський пост 2017 р., Д. Трамп мав трансформувати геополітичну стратегію США за умов, коли Росія почала відновлювати домінування на всьому пострадянському просторі, а також намагалася чинити вплив на окремі країни Європи. Відповідно, в схваленій 2017 р. Стратегії національної безпеки США наголошується, що вторгнення Росії до Грузії та України продемонстрували готовність РФ порушувати суверенітет держав у Європейському регіоні [9, с. 47]. У зв'язку з цим США співпрацюватимуть з європейськими партнерами задля того, щоб протистояти підривним акціям та агресії Росії, а також загрозам, які надходять від Північної Кореї та Ірану [9, с. 48].

Як результат, маємо зауважити, що оновлений підхід до реалізації американських національних інтересів у світі наразі не має регіонального спрямування. Відповідно, не можна говорити про цілісну геополітичну стратегію США на пострадянському просторі. Сьогодні геостратегічні пріоритети Сполучених Штатів змістилися в бік Європейського континенту, стримування російської агресивної політики та протистояння антидемократичним режимам у всьому світі. Офіційний Вашингтон дотримується наступальної геостратегії демократизації світу, що почала активно реалізовуватися за часів Дж. Буша-молодшого. Тому ключовим завданням для зовнішньої політики США на пострадянському просторі є імплементація двосторонніх пріоритетів співпраці, адже останні дозволяють керуватися обмеженим набором методів впливу, не розширюючи при цьому зону відповідальності США до рамок цілого регіону. Тим більше, що сам

пострадянський простір нині можна вважати політично фрагментованим ареалом, на теренах якого всі актори керуються власними національними інтересами, часто не йдучи в фарватері зовнішньої політики РФ. Із цієї точки зору дана проблематика має досліджуватися надалі, адже система безпеки й стабільності в Європі сьогодні переживає постійні трансформації і, відповідно, змінюється в сенсі геополітичних взаємодій зі США.

Список використаних джерел

1. Андрущенко, СВ., 2007. 'Геополітична геометрія США – ЄС – Росія – Україна', *Цветков Г. М.: Серія «Видатні постаті Київського національного університету»*, с.68–78.
2. Бжезинський, З., 2000. 'Велика шахівниця. Американське панування та його геостратегічні імперативи', *пер. з англ.*, Львів; Івано-Франківськ: *Лілея-НВ*, 236 с.
3. Братерский, А., 2013. 'Внешнеполитическая доктрина Обамы. Постсоветский трек', *Международные процессы*, Т.11, №2, с.69–84.
4. Гвоздков, С., 2015. 'Пострадянські держави в зовнішній політиці США за часів президентства Дж. У. Буша', *Етнічна історія народів Європи*, Вип.47, с.112–116.
5. 'A National Security Strategy of Engagement and Enlargement of 1 February 1996', 49 p. [online] Доступно: <http://nssarchive.us/NSSR/1996.pdf>, Дата доступу: 29.09.2018.
6. 'National Security Strategy of the United States of 1 January 1993', 21 p. [online] Доступно: <http://nssarchive.us/NSSR/1993.pdf>, Дата доступу: 29.09.2018.
7. 'National Security Strategy of the United States of America of 16 March 2006', 49 p. [online] Доступно: <https://www.state.gov/documents/organization/64884.pdf>, Дата доступу: 29.09.2018.
8. 'National Security Strategy of the United States of America of 2015', 29 p. [online] Доступно: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2015/02/2015.pdf>, Дата доступу: 30.09.2018.
9. 'National Security Strategy of the United States of America of 2017', 55 p. [online] Доступно: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2017/12/2017.pdf>, Дата доступу: 30.09.2018.
10. 'National Security Strategy of the United States of America of 2010', 52 p. [online] Доступно: <http://nssarchive.us/NSSR/2010.pdf>, Дата доступу: 29.09.2018.
11. 'The National Security Strategy of the United States of America of 2002', 35 p. [online] Доступно: <https://www.state.gov/documents/organization/63562.pdf>, Дата доступу: 29.09.2018.

References

1. Andrushchenko, SV., 2007. 'Geopolitychna heometriia SShA – YeS – Rosiia – Ukraina (Geopolitical Geometry of the USA – EU – Russia – Ukraine)', *Tsvietkov H. M.: Seriiia «Vydatni postati Kyivskoho natsionalnoho universytetu»*, s.68–78.
2. Brzeziński, Z., 2000. 'Velyka shakhivnytsia. Amerykanske panuvannia ta yoho heostrategichni imperatyvy (The Great Chessboard. American Domination and Its Geostrategic Imperatives)', *per. z anhll.*, Lviv; Ivano-Frankivsk: *Lileia-NV*, 236 s.
3. Braterskii, A., 2013. 'Vneshnepolitycheskaia doktrina Obamy. Postsovetskii trek (Obama's Foreign Policy Doctrine. Post-Soviet Track)', *Mezhdunarodnye protsessy*, Vol.11, №2, s.69–84.
4. Hvozdkov, S., 2015. 'Postradianski derzhavy v zovnishnii politytsi SShA za chasiv prezydentstva Dzh. U. Busha (Post-Soviet States in U.S. Foreign Policy during the Presidency of George W. Bush)', *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, Vyp.47, s.112–116.
5. 'A National Security Strategy of Engagement and Enlargement of 1 February 1996', 49 p. [online] Available at: <http://nssarchive.us/NSSR/1996.pdf>, [29.09.2018].
6. 'National Security Strategy of the United States of 1 January 1993', 21 p. [online] Available at: <http://nssarchive.us/NSSR/1993.pdf>, [29.09.2018].
7. 'National Security Strategy of the United States of America of 16 March 2006', 49 p. [online] Available at: <https://www.state.gov/documents/organization/64884.pdf>, [29.09.2018].
8. 'National Security Strategy of the United States of America of 2015', 29 p. [online] Available at: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2015/02/2015.pdf>, [30.09.2018].

9. 'National Security Strategy of the United States of America of 2017', 55 p. [online] Available at: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2017/12/2017.pdf>, [30.09.2018].

10. 'National Security Strategy of the United States of America of 2010', 52 p. [online] Available at: <http://nssarchive.us/NSSR/2010.pdf>, [29.09.2018].

11. 'The National Security Strategy of the United States of America of 2002', 35 p. [online] Available at: <https://www.state.gov/documents/organization/63562.pdf>, [29.09.2018].

Levanчук І. В., Ph.D. Student of the Chair of International Regional Studies, Institute of International Relations of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), irishkalev18@gmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7102-3128>

U.S. geopolitical strategy in the post-Soviet area: actor and factor analysis

Based on the study of key strategic documents of the U.S. foreign policy, the evolution of the American geopolitical strategy in the post-Soviet area is explored. The usage of the retrospective analysis and induction in conjunction with the system method allowed to achieve the goal of this research, that is to identify and analyze the main U.S. geostrategic priorities in the post-Soviet area while taking into account the leading trends in the development of global and regional international relations and the transformation of the key actors' interests. As a result, the U.S. is determined not to use the regional approach when implementing its geopolitical strategy: today, the U.S. – third parties cooperation is built on the basis of their bilateral collaboration or institutional interaction. Therefore, the American authorities consider the post-Soviet area as a springboard to deter the Russian aggressive actions but do not see it as a priority region to realize the foreign policy activities.

Keywords: geostrategy, geopolitical strategy, USA, post-Soviet area, Russia, security, Europe.

* * *

УДК 321.6/8

Малкіна Г. М.,

доктор політичних наук, професор кафедри політичних наук, Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка (Україна, Київ), georgeslavin1997@gmail.com

Попов Г. В.,

студент філософського факультету, Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка (Україна, Київ), georgeslavin1997@gmail.com

Концепції космополітизму в політичному вченні Джузеппе Мадзіні

Проаналізовано ідеї Джузеппе Мадзіні, що сприяли поширенню демократичних ідеалів серед народів Європи та їх вплив на національно-визвольні рухи, які почали активно розвиватися в XIX сторіччі. Хоча вчення автора і не є суто системним, а деякі з концепцій змінювалися з огляду на зміну політичної кон'юнктури в Європі, можна впевнено сказати, що його концепції націоналізму, громадянського суспільства та міжнародних відносин знаходять своє практичне застосування на практиці у сучасному політичному світі.

Ключові слова: Джузеппе Мадзіні, космополітизм націй, Рісорджіменто, ліберальний націоналізм.

«Великі революції – це скоріше робота принципів, аніж багнетів» [2, с. 45]. Саме ця цитата великого італійського революціонера може слугувати гарним вступом до всього наукового надбання Джузеппе Мадзіні. Він був першим, хто почав напрацьовувати політичні концепції, які б можна було реально втілити в життя постанполеонівської Європи, що була пронизана романтичним духом національної боротьби проти абсолютистських тираній, розбудови республіканського устрою та секуляризації.

Джузеппе Мадзіні є однією з найбільш впливових інтелектуальних постатей італійського Рісорджіменто,

одним із духовних батьків сучасної італійської нації. Мадзіні – не менш знакова фігура періоду об'єднання Італії, ніж Джузеппе Гарібальді й Алессандро Гавацці. При цьому в свою епоху Мадзіні сприймався як фігура європейського масштабу, яку можна порівнювати за своїм впливом із такими діячами, як Джон Стюарт Міль, Карл Маркс та Алексіс де Токвіль. Нажаль, зараз політичний спадок цього видатного діяча не вивчається належним чином за межами Італійської республіки та провідних американських університетів. Жодна робота італійця не перекладена українською або російською мовами, хоча парадигми Мадзіні важливі для розуміння сучасних процесів всередині Європейського союзу, його ролі та впливу на міжнародній політичній арені.

Доба закінчення Наполеонівських війн, розквіт романтизму та зацікавлення власною культурою та історією принесла Європі справжню хвилю політичного піднесення націоналістичних та демократичних ідей. Поневічений війною континент, охоплений патріотичними настроями, шукає шляхи запобігання нової війни світового масштабу. І якщо правителі держав-переможців після Віденського конгресу 1815 року формулюють свої ідеї в Священному союзі трьох монархій, що був спрямований на придушення революційних рухів на кшталт французького, то найкращі інтелектуали континенту, які представляли ліберальне крило політичної ідеології, розробляють концепцію, в якому майбутнє Європи належить демократичним республікам, сформованим за національною ознакою [1, с. 352].

Найскладніша ситуація склалася в Італії, де 30 мільйонів італійців залишилися жити під владою австрійського монарху, римського Понтифіка та ще трьох монархів, які намагалися очолити лідерство у боротьбі за об'єднання італійської нації. Саме в такій ситуації молодий революціонер Джузеппе Мадзіні починає свою діяльність спрямовану на створення базових цінностей та принципів, які мають лягти в основу майбутньої об'єднаної Італії від Мілану до Палермо.

Мадзіні чітко уявляв, що політичні амбіції окремих монархів, бажання Папи Римського залишити свій політичний і економічний вплив на італійське суспільство, північне сусідство з потужною Габсбурзькою монархією не дозволять об'єднати італійців як єдину націю в культурному, мовному та політичному контексті. Крім того, мислитель широко критикує абсолютистську політичну еліту за нездатність створити потужну державу, яка була помітним гравцем на міжнародній арені та репрезентувати настрої всіх жителів Аппенін.

Таким чином Мадзіні доводить необхідність утворення на італійських землях республіканського ладу за демократичним зразком. Наслідуючи ідеологам Французької революції, він проголошує символом руху «Молода Італія», який він очолював, «свободу у всьому і для всіх, рівність в правах і обов'язках, в тому числі соціальних і політичних; асоціацію всіх людей, всіх свободних громадян в місії Прогресу, що несе суцільну людяність» [2, с. 8]. В даній дефініції Мадзіні використовує важливе для всієї його концепції поняття: *асоціація*. Його суперечливе розуміння асоціації як форми організації нації як політичної цілісності, ядра державотворчого процесу трохи нашкодить репутації «батька італійської нації», коли Беніто Мусоліні назве

збірник творів автора «свою настільною книжкою». Але сам Мадзіні доволі прозоро пояснює умови зародження такої асоціації та її завдання. «Справжня асоціація можлива тільки серед рівних в правах і обов'язках. Коли принцип рівного розподілу прав не є універсальним, з'являються касти, домінація, привілеї, залежності» [2, с. 11]. Свобода для Мадзіні – сакральний елемент, без якого неможливе виконання інших обов'язків в державі. Свобода має бути обов'язковим елементом людського буття. Саме тому, жодна каста або родина не можуть приймати політичне рішення (засноване на використанні механізму примусу) без урахування волі кожного конкретного індивіда.

В своєму творі «На захист демократії: відповідь пану Гізо» написаному в 1839 році, Мадзіні намагається полемізувати з відомим французьким палеоконсерватором, який виражав підтримку політиці короля Луї Філіпа. Намагання Липневої монархії звернути ті демократичні досягнення, які були здобуті в результаті революції, викликають жорстку критику автора. Гізо, який намагається бути французьким Едмундом Берком. Мадзіні критикує ту парламентську систему, яка існувала у Франції за часів знаходження Гізо у владі. «В системі, яку атакує пан Гізо, парламентська більшість представляла б більшість нації. Зараз, вона репрезентує лише більшість маленької фракції» [6, с. 10–11]. Мислитель звинувачує консервативний підхід ексклюзивної демократії для аристократії як той, що суперечить прогресу. Також він відповідає на закидання демократії, як диктатури більшості, тим, що «суверенність зберігається не завдяки силі, а завдяки *легітимізації* сили», закладаючи підвалини сучасної західної ліберальної демократії. Як представник континентальної традиції, Гізо мав зрозуміти, що формула *суверенності народу* стала більш зрозумілою, ніж у часи Руссо. Автор листа–памфлета пише, що демократія тепер не лише егоїстична концепція, що базується на матеріальних інтересах, а своєрідна «релігія», прапор «Бога та народу» [11, с. 76]. Загальне виборче право має супроводжуватися імплементацією в законодавство права на страйк, впровадженням загальної всенародної програми освіти, програми підтримки науковців і діячів культури [3, с. 15].

Отже, вихідними положеннями побудови такого суспільства мають стати «Батьківщина як стартова позиція встановлення *Людяності*» та «гармонізація двох термінів *індивідуальність* та *асоціація*, які мають панувати в кожній європейській державі» [7, с. 65]. На думку філософа, головною проблемою попередніх рухів патріотів і гуманістів була неможливість поєднати в свої вченнях вищезазначені поняття, виробити можливу для практичної реалізації в політичній площині концепцію. Якщо націоналісти не могли знайти підтримки в серцях людей, то адепти космополітизму та гуманізму страждали від відсутності конкретної ультимативної цілі.

Відродження національної самосвідомості різних людей мають стати головною дилемою епохи. Але водночас автор закликає усунути від націоналістичної концепції, переповненої ізоляціонізмом, реакційністю та самозакоханістю. Італійці на чолі з «Молодою Італією» не обирали місця для втілення своїх гуманістичних ідеалів у життя, тому націоналізм має стати логічною сходиною у утвердженні ідеалів руху. «Ми не віримо

в занепад рас. Ми не віримо в занепад мов. Ми не віримо в потужний вплив кліматичних умов на розвиток будь-якої людської діяльності», – пише Мадзіні в своїй роботі «Гуманність та країна», яка написана в 1836 році відразу після кількох спроб озброєного повстання проти Австрійського управління в Північній Італії [12, с. 3]. Автор закликає звернутися до природного та загального права як до тих факторів, що зближують людей. Саме єдність на основі загальних принципів досягнення соціального, політичного, економічного прогресу має консолідувати людей в *асоціацію*.

Мадзіні зазначає, що кодифікувати ідею *космополітизму* дуже важко для його сучасників. Його космополітизм включає в себе «братерство всіх, знищення всіх бар'єрів, що поділяють людей і насаджують їм протилежні інтереси» [9, с. 2]. Проблемою цієї політичної концепції вважається ізолювана від реальності концентрація на індивідуальності. Автор намагається перенести кінцеву мету розвитку концепції на свою країну, тобто свій народ, який укладає суспільний договір на позитивних засадах, що приносить космополітичний світогляд. Результатом наслідування теорії прав, яка стверджує щастя окремо взятої людини вищим благом, є суспільство егоїстів, охоплених тими ж пристрастями, що йде в епоху монархій. Таким чином, згідно з Мадзіні, первинним завданням стає освіта народів, навчання, здатне виховати у них силу духу і готовність до самопожертви, іншими словами – почуття обов'язку. Люди, будучи дітьми одного Бога, повинні слідувати єдиному для всіх закону. Їх завданням повинно бути не егоїстичне переслідування власного блага, але самовдосконалення чеснот і вдосконалення оточуючих індивідів. Мадзіні обмовляється, що він ні в якому разі не закликає людей відмовлятися від їх прав, але при цьому самі права можуть бути лише результатом виконаного *обов'язку*. Переслідування одних лише матеріальних інтересів призводить до катастрофічних наслідків.

Виправданням такої ситуації слугує відома максима його прихильників «*Ubi bene, ibi patria*», що перекладається з італійської як «Де мій інтерес, там і моя Батьківщина. Мадзіні критикує космополітів за очікувальну позицію, віру в те, що прогрес буде досягнутий природним шляхом. Найкращим етичним проявом космополіта є благородність. Але це не та чеснота, яка б могла вирішити соціальні проблеми сучасників Мадзіні.

Найголовнішою метою Джузеппе Мадзіні була всебічна та глобальна боротьба проти авторитарної деспотії в межах всього європейського континенту. Його ідеологічна боротьба не обмежувалася лише межами Апенінського півострова, а судячи з багатьох робіт, які були написані в період перебування в екзилі в Лондоні, та Парижі, він приділяв велику увагу післяреволюційному строю всіх країн, які перебували під прямим або опосередкованим іноземним управлінням.

Джузеппе Мадзіні був прихильником створення на європейському континенті «союзу націй», заснованого на засадах рівності і братерства. 15 квітня 1834 року в Берні він підписав угоду про створення «Молодої Європи», до складу якої поряд з «Молодою Італією» спочатку увійшли також «Молода Польща» та «Молода Німеччина». При цьому Мадзіні з самого початку вірив у розширення «Молодої Європи», вважаючи, що в неї згодом увійдуть

також організації і інших європейських країн. «Молода Європа» мала представляти собою «союз народів, спрямований проти союзу королів, бути наступальним і оборонним альянсом, де кожна з її національних груп мала право на допомогу від інших груп в період збройних повстань» [11, с. 235]. Революціонер вважав дану асоціацію федерацією народів, яка базувалася на принципах незалежності кожної нації і її свободи у внутрішній політиці. Варто наголосити на тому, що саме Мадзіні перший виступив за об'єднання Європи шляхом народного повстання, що є вагомим у становленні ідеї загальноєвропейського об'єднання.

Автор закликав до створення та приєднання до братського пакту з іншими європейськими представниками демократичного руху. Комунікація між такими рухами мала відбуватися з єдиного центру «людьми, які відомі своїми чеснотами, енергією та стійкістю» [8, с. 12]. Мадзіні закликав до тісної співпраці з американцями, які поділяли їхні ідеали та відстоювали їх із зброєю у руках в ході Війни за незалежність. Однорідними були проголошені люди з «вірою в Бога, єдиного господаря на землі, захисника права та того, хто це право трактує» [9, с. 11].

З огляду на те, що все політичне вчення автора спрямоване в першу чергу на практичне втілення його ідей, він намагається розробити концепт такого наддержавного утворення, яке згодом може почати реалізовувати всі закладені в його вчення демократичні ідеї. *Священний Альянс Людей* протиставляється утвореному в результаті Віденського конгресу Священному альянсу монархів. Причиною невдалих спроб опору наступу авторитарних ідей він вибачає цю відсутність єдиного центру координації серед поневолених народів, відсутності організаційних принципів та ідеологічних центрів. Тільки разом народам можна побудувати єдину демократичну Європу.

Така організація має сформулювати детальну програму дій та політичних цілей на майбутнє. Мадзіні стверджує, що ніхто не має права організувати будь-які заворушення без попереднього роз'яснення причин і мети будь-якого політичного акту.

Нова епоха в Європі має розпочатися з реструктуризації Європи в деяку кількість Держав, які будуть приблизно рівні за розміром і населенням. Якщо раніше ці держави представляли інтереси правлячих ними династій, каст і кланів, то політика нового типу буде побудована на «*демократичному медіанному принципі*» [4, с. 126]. Такі нації будуть сестрами одна одній, вільні та незалежні в своєму виборі та засобах, якими вони будуть керуватися при організації внутрішньої політики та внеску в загальноєвропейське благо. Автор зазначає, що така система найкраще підходить для подолання анархії та порушення норм міжнародного права, яка викликана безпосередньо тиранічними завоюваннями та централізацією. Республіка проголошується логічною формою демократії, а родина, країна, власність та релігія – безпосередніми провідниками та основою демократії.

Керуючим органом проголошеної *Асоціації народів* має стати *Рада*. Автор мав на увазі єдиний європейський уряд, сформований за принципом репрезентації всіх народів їх найкращими членами. Метою такого інституту мають стати агрегація та репрезентація думок людей в єдину *місію*. Підпорядкованою ланкою, наділеною

широкими правами секесії та правом вето мають стати *Національні Ради*. Ці органи повинні поширювати європейську ідею серед кожного з народів на оновленій мапі континенту. Цікавим є те, що загальноєвропейською має стати політика забезпечення економічної рівності. Першим кроком такої континентальної політики, в тому числі і бюджетної, має стати впровадження так званого *Демократичного податку*. Перші гроші, залучені з допомоги цього податку, підуть на те, щоб організувати запропоновані інститути влади. Друга частина отриманих грошей має піти на підтримку вільної преси та народної всезагальної освіти, яка буде доступна в кожному містечку. Загальноєвропейські інститути мають бути першими вкладниками та співзасновниками аграрних і промислових інвестиційних фондів, участь у яких буде доступна всім верствам населення.

Мадзіні жорстко виступав проти принципів *політичного реалізму*, яку сповідував прем'єр-міністр Сардинського королівства Камілло Бенсо ді Кавур. На думку мислителя запропонована модель в міжнародних відносинах своєю не публічністю, не підконтрольністю всенародно обраним органам влади слугує інтересам монархів і егоїстично налаштованої аристократії. Також він поділяв існуючі держави на два типи за принципом діяльності репресивного апарату проти народних рухів. В перших (автократіях) не підконтрольний нікому, окрім короля державний апарат безжалісно подавляє будь-які громадянські виступи, що ускладнює нормальне дипломатичне спілкування між ними. В інших, в яких діє «конституційний уряд», застосування репресивних сил значно менше. Країною другого типу проголошена Великобританія зі своїм парламентським устроєм, але Мадзіні застерігає політичний істеблішмент від надмірного втручання в справи інших країн, наголошуючи на тому, що дипломатичний тиск та військова інтервенція можуть проводитися тільки після відповідного запиту зацікавлених демократичних сил поневоленого народу. Таким чином проголошується один з центральних у вченні автора принципів можливої *інтервенції*.

Так чи інакше, але ідея загальноєвропейського об'єднання XIX сторіччя дуже вплинула на хід історичних подій. Вона стала основою Пан'європейського руху в XX столітті, ідеї мислителя посприяли створенню ЄС та його розгалуженої структури, знаходили свою підтримку, хай навіть під різними гаслами, серед троцькістів, фашистів та навіть націонал-соціалістів, що свідчить про її тісний зв'язок з іншими ідеологіями. Хай так як, та ідея загальноєвропейського об'єднання досі набуває своїх нових рис, при цьому не втрачаючи актуальності і донині. Саме вона є тим стрижнем, на якому тримається і буде триматися уся європейська стабільність, без якої неможливе і майбутнє України як частини єдиної європейської спільноти. Зрештою, ідея єдиної Європи випередила час і довела, незважаючи на всі свої недоліки, що не є якоюсь утопією, а дійсно такою політичною ідеєю, яку можна втілити в життя, хай навіть на це б пішло багато сторіч.

Список використаних джерел

1. Чубарьян, А.О., 1987. 'Европейская идея в истории. Проблемы войны и мира', М.: *Международ. отношения*, 352 с. // Chubarian, A.O., 1987. 'Evropeiskaia ideia v istorii. Problemy voyny i mira (European idea in history. Problems of War and Peace)', М.: *Mezhdunar. otnosheniya*, 352 с.

2. Robert, I. Rotberg, 2013. 'Failed and Weak States in Theory and Practice', Oxford: *Oxford University Press*, p.213.
3. Mazzini, G., 1836. 'Three Essays on Cosmopolitan Ideals and National Sentiment', p.19, p.31.
4. Mazzini, G., 1847. 'The European Question: Foreign Intervention and National Self-Determination', p.126.
5. Mazzini, G., 1863. 'Letter to a Polish Patriot', p.17–20.
6. Mazzini, G., 'La giovine Italia. Serie di scritti intorno alla condizione politica, morale e letteraria della Italia, tendenti alla sua rigenerazione', Marsiglia: *Tipografia militare di Giulio Barile*, p.3–56.
7. Mazzini, G., 1850. 'From a Revolutionary Alliance to the United States of Europe', p.134.
8. Mazzini, G., 1861. 'Manifesto della Giovine Italia', In: *Mazzini G. Scritti editi e inediti*, vol.1. G. Daelli, p.122–130.
9. Giuseppe, Mazzini, 1831. 'Manifesto of Young Italy', p.45.
10. Giuseppe, M., 1832. 'On the Superiority of Representative government', p.8, p.11.
11. Mazzini, G., 1832, 'I collaboratori della Giovine Italia ai loro concittadini'.

Malkina G. M., Doctor of Political Sciences, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), georgeslavin1997@gmail.com

Popov H. V., student, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), georgeslavin1997@gmail.com

Concepts of cosmopolitanism in political teaching Juzeppe Madzini

The ideas of Giuseppe Madzini were analyzed, which promoted the spread of democratic ideals among the peoples of Europe and their influence on the national liberation movements, which began to actively develop in the nineteenth century. Although the author's doctrine is not purely systemic, and some of the concepts have changed in the light of changing political conditions in Europe, one can confidently say that his concepts of nationalism, civil society and international relations are practical in practice in the modern political world.

Keywords: Giuseppe Madzini, cosmopolitanism of nations, Risorgimento, liberal nationalism.

* * *

УДК 327(560)

Замікула Г. О.,

аспірантка кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Історичного факультету, Донецький національний університет ім. Василя Стуса (Україна, Вінниця), ann.semyonova@gmail.com

До питання щодо практичної реалізації зовнішньополітичної концепції Ахмета Давутоглу

Розглядаються практичні аспекти реалізації зовнішньополітичної концепції Ахмета Давутоглу, яка сформулювала стратегічне бачення Туреччини на початку XXI століття. Характеризуються основні напрямки її реалізації, такі як відмова від одновекторного прозахідного курсу на користь багатовекторної зовнішньої політики; звернення до ідеології неосманізму, яке ілюструвалось поверненням інтересу до колишніх мусульманських територій Османської імперії на Близькому Сході з особливим акцентом на Сирії та Іраку; застосування широкого інструментарію для досягнення лідерства в мусульманському світі. Досліджуються практичні дії Анкари, спрямовані на посилення своїх позицій, такі як активне посередництво в міжнародних конфліктах близькосхідного простору; прагнення вирішити наявні суперечки з опонентами в рамках стратегії «нуль проблем з сусідами»; застосування методів «м'якої сили» для здобуття впливу на інших акторів міжнародних відносин. В той же час підкреслюється, що в умовах глобальної кризи системи міжнародних відносин зусилля турецької влади не принесли очікуваного успіху. Політика Туреччини, базуючись на в цілому вірних теоретичних основах, не змогла адаптуватися до швидкозмінного та неспокійного середовища. Наголошується на певному ідеалізмі політики Анкари – орієнтованість на наявність в турецькій державі так званої Стратегічної Глибини, вона вважала свої претензії природними та не підлягаючими оспорованню. Втім, в реальності активізація турецької зовнішньої політики викликала протидію з боку геополітичних опонентів. В результаті вона не привела до досягнення поставлених цілей – натомість супроводжувалась погіршенням відносин з традиційними союзниками та партнерами. Відтак, сьогодні Турецька Республіка опинилась в складній ситуації, виправлення якої вимагає комплексного та зваженого підходу.

Ключові слова: Ахмет Давутоглу, Турецька Республіка, зовнішня політика, «нуль проблем з сусідами», неосманізм, Арабська весна.

Зовнішня політика Турецької Республіки в XXI столітті пройшла процес поглибленої ревізії. З приходом до влади в державі Партії Справедливості та Розвитку традиційні принципи позиціонування на міжнародній арені були відкинута на користь амбіційних планів застосувати османську спадщину для посилення свого статусу та ролі в системі міжнародних відносин. В основу оновленої неосманістської зовнішньополітичної концепції були покладені теоретичні розробки експерта-міжнародника Ахмета Давутоглу, який згодом – протягом 2009–2016 років – відповідав за їхню практичну реалізацію на посадах міністра закордонних справ та прем'єр-міністра. В цілому, ця діяльність не принесла успіху турецькій дипломатії. В умовах загострення кризи міжнародного середовища Анкара не може похвалитися значними досягненнями у справі посилення своїх позицій, натомість – погіршила відносини з традиційними союзниками. Втім, за будь-яких умов вивчення практичних аспектів імplementації нової зовнішньої політики Туреччини є актуальним завданням, оскільки залишається необхідною умовою для комплексного розуміння ситуації, яка складається в місці стратегічного розташування цієї держави, на стику трьох континентів. Воно не лише допомагає прогнозувати майбутні дії Анкари на міжнародній арені, але й впливає на оцінку загальної ситуації, яка складається в регіонах активізації турецьких зовнішньополітичних зусиль – на Близькому Сході, Південному Кавказі, Балканах, у Північній Африці, Центральній Азії тощо.

Зважаючи на велику роль, яку Турецька Республіка грає в сучасних міжнародних відносинах, та її активну діяльність на зовнішньополітичній арені, не дивно, що дана тематика отримала достатньо широке висвітлення в роботах вітчизняних на зарубіжних дослідників. Так, Н. І. Мхитарян досліджує особливості формування сучасної зовнішньої політики Турецької Республіки [8]. Р. М. Рукомеда розглядає реалізацію на практиці основних положень зовнішньополітичної концепції Ахмета Давутоглу [9]. Подібній тематиці присвячена стаття А. В. Сулейманова [11]. К. А. Леванова вивчає геополітичну складову турецької зовнішньої політики, приділяючи особливу увагу відповідним орієнтирам Анкари [4]. Р. Мрассі аналізує регіональні, географічні та стратегічні фактори, які впливають на зовнішньополітичний курс Туреччини [7]. С. Корнел досліджує рушійні сили турецької зовнішньої політики [12]. М. Е. Бостанов розглядає субрегіон Леванту та його роль в турецькому стратегічному плануванні [1]. Окрема група робіт вивчає досвід застосування різноманітного інструментарію в рамках реалізації нової турецької зовнішньої політики. Наприклад, Ю. В. Мавріна досліджує практику посередництва в зовнішньополітичній діяльності Анкари на початку XXI століття [5]. О. С. Мавріна аналізує роль стратегічного партнерства у відносинах Туреччини з іншими державами [6]. Статті А. І. Зубкової [3] та Є. А. Сафонкіної [10] присвячені активізації політики Туреччини в сфері застосування інструментарію «м'якої сили». Натомість Ф. Гітіс [14], І. Кускувеліс [15] та А. Штейн [16] вивчають недоліки зовнішньополітичної концепції Ахмета Давутоглу та аналізують причини її невдачі. В якості першоджерел з досліджуваної проблематики природно розглядаються наукові праці

самого Давутоглу [13]. Окремим джерелом інформації є виступи турецьких дипломатів на заходах, які були відвідані автором [2].

Метою даної статті є дослідження практичних аспектів реалізації зовнішньополітичної концепції Ахмета Давутоглу, здійсненої на рубежі 2000–2010 років. На основі комплексного аналізу наявної історіографічної бази пропонується визначити, яким чином методичні принципи та інструменти дії, запропоновані політологом, були застосовані турецькою владою в міжнародній діяльності, і в чому полягають причини невдач, що спіткали Анкару на міжнародній арені в боротьбі за посилення своїх позицій.

Розкриваючи сутність концепції Ахмета Давутоглу, необхідно підкреслити, що на практиці вона ставила на меті переорієнтацію зовнішньої політики Туреччини. Мова йшла про перефокусування історичних альянсів країни—США та Європа залишались важливими партнерами, втім поряд з цим вектором повинні були активізуватися відносини з РФ та Іраном. Паралельно передбачалось поглибити співпрацю з країнами, що стрімко розвиваються (Китай та Індія); забезпечити відновлення інтересу до колишніх мусульманських колоній Османської імперії на Близькому Сході з особливим акцентом на Сирії та Іраку; збільшити відповідальність Анкари за регіональну безпеку на Балканах; вирішити історичні розбіжності з Вірменією; посилити роль Туреччини в мусульманському світі, в тому числі – поза межами Близького Сходу; залучити Центральну Азію до сфери турецького впливу [6, с. 52].

Сутність концепції Давутоглу дозволила деяким дослідникам говорити про неї як про різновид євразійської стратегії Туреччини. Вона передбачала проведення гнучкої політики по лінії ЄС – ісламський світ, розвиток взаємовигідної співпраці з РФ. Втім, зміни міжнародного середовища першого десятиліття ХХІ століття внесли свої корективи в плани Анкари. В якості зовнішньополітичного орієнтиру з'являється вектор відносин з країнами Східної Азії – КНР та Японією [11, с. 138]. Турецька Республіка проявляє все більший інтерес до трансатлантичного вектору зовнішньої політики – традиційних відносин з США та залучення до регіону Латинської Америки й Карибського басейну [11, с. 137]. Саме цей напрямок, на думку Давутоглу, демонстрував безперервність турецької геополітика, яку він характеризував терміном «розумна міць» [4].

На практиці стратегія Давутоглу найширше була застосована починаючи з 2007 року. До цього часу Партія Справедливості та Розвитку основним зовнішньополітичним орієнтиром вважала інтеграцію в ЄС. Втім, врешті решт вона переорієнтувалась на виконання положень концепції Давутоглу стосовно більш активної регіональної політики [12, с. 14]. Його ідеї втілювались в життя по багатьох напрямках. Так, Туреччина стала активним посередником при спробах врегулювання конфліктів. Серед її успіхів на Близькому Сході та в Центральній Азії варто відзначити допомогу в стабілізації сирійсько–іракських відносин (2004 рік) та інтенсифікацію афгансько–пакистанського діалогу (2007 рік). Анкара намагалась виступити посередником при вирішенні проблеми іранської ядерної програми (2007 рік) та в сирійсько–ізраїльських переговорах (2008 рік). Втім, конкретних успіхів тут досягнути

не вдалося. Було в Туреччині своє бачення й щодо Південного Кавказу – після подій російсько–грузинської війни 2008 року прем'єр–міністр держави Реджеп Таїп Ердоган запропонував проєкт Платформи співпраці та стабільності на Кавказі. Ця структура мала стати полем переговорів між двома регіональними союзами, які чітко проявлялись на політичній карті: Росія та Вірменія проти Туреччини, Грузії та Азербайджану. В 2009–2010 роках активізувався балканський вектор посередницької діяльності Анкари, в результаті чого була підписана Стамбульська декларація з питань миру та стабільності [5, с. 83]. Також Турецька Республіка залучилась до багатосторонніх ініціатив, покликаних інтенсифікувати посередницьку діяльність в світовій політиці. Вона активно підтримала іспанську ініціативу сформуванню в рамках ООН Альянс цивілізацій, який об'єднав представників західного та мусульманського світів. У 2010 році Анкара разом з Гельсінкі виступила автором нової програми «Медіація за мир», яка була покликана підвищити рівень координації зусиль в посередницьких процесах [5, с. 82].

Теза Давутоглу про необхідність балансу між безпекою та свободою регулювала ставлення Анкари до подій Арабської весни, громадянських війн в Лівії та Сирії. Туреччина підтримувала дипломатичні відносини з правлячими авторитарними режимами. Втім, після початку активних антиурядових виступів населення цих держав республіка заявила про підтримку їхньої боротьби за права та свободи. Давутоглу підкреслював, що арабські лідери повинні прислухатися до законних вимог своїх народів. Ті ж з них, які розпочали активне збройне придушення виступів населення – М. Каддафі та Б. Асад – втратили свою легітимність і не можуть розглядатися як законні правителі [13, с. 5]. До початку активних бойових дій Туреччина агресивно виступала проти будь–якого іноземного залучення у вирішення кризових ситуацій, протестуючи проти запропонованого втручання з боку НАТО. Після репресивних заходів правлячих режимів вона стала одним з найбільш активних критиків керівництва Лівії та Сирії [14, с. 3].

В ХХІ столітті велике значення відводиться культурному та гуманітарному векторам зовнішньополітичної діяльності Туреччини. Ключовими відомствами в цьому процесі, окрім профільних міністерств, є Турецьке агентство з міжнародного співробітництва та розвитку, Турецький Червоний півмісяць, Фонд Юмуса Емре [10, с. 150]. Основними напрямками діяльності є забезпечення розвитку турецької мови, співпраця в сфері освіти, науки та інновацій, підтримка ділових зв'язків, громадська дипломатія [10, с. 151–156]. Так, важливою складовою політики «нуль проблем з сусідами», яку Давутоглу вважав основою для посилення міжнародних позицій Анкари та формування навколо турецької території дружнього оточення, на практиці стало застосування інструментів «м'якої сили»: формування позитивного іміджу держави; реалізація гуманітарних і соціальних проєктів; посилення співробітництва із закордонними релігійними організаціями для досягнення національних інтересів; активна участь державних, неурядових і комерційних структур у різноманітних освітніх проєктах [9, с. 190].

«М'яка сила», про застосування якої писав Давутоглу, проявилась ще в одному досить специфічному вигляді.

Туреччина активно застосовує феномен «мильної дипломатії» задля культурної та ідеологічної експансії. Турецькі серіали – «мильні опери» – останнім часом набувають все більшої популярності в світі. Вони стають засобом глобальної презентації Туреччини в більш ніж 75 країнах. Мова йде не лише про традиційну аудиторію з Магрибу, Центральної Азії, Балкан та Близького Сходу. Телепродукція турецького виробництва користується популярністю в Італії, Росії, КНР та Україні [3, с. 56].

Розвиток зовнішньої політики в контексті концепції «нуль проблем з сусідами» демонстрував поглиблений інтерес до найближчого оточення Туреччини. Так, він був продемонстрований щодо субрегіону Леванту. Він диктувався не лише традиційними або історичними причинами, але й новою роллю Туреччини в якості інтегратора цих територій в систему глобалізованого транснаціонального управління [1, с. 66]. В той же час події Арабської весни, які врешті решт вилилися в кроваву громадянську війну в Сирії, показали неможливість й надалі слідувати цим зовнішньополітичним курсом. Втручання Туреччини в сирійські справи показало, що завдання досягнути «нуля проблем з сусідами» об'єктивно неможливе за сучасних умов та потребує перегляду [4].

Незважаючи на певні успіхи турецької дипломатії, засновані на стратегії Давутоглу, сьогодні більшість експертів погоджуються, що в повному обсязі досягнуті поставлені цілі не вдалося. Концепція «Нуль проблем з сусідами» не пройшла перевірки практикою. Навіть турецькі дипломати сьогодні вважають, що її положення мають бути переглянуті. Втім, на їхню думку це не є наслідком помилковості запропонованих підходів. За словами посла Турецької республіки в Україні Йонета Джана Тезеля, сама сутність ідей Давутоглу є вірною. Але її втіленню в життя завадив характер сусідів Туреччини, які не змогли в повному обсязі оцінити переваги запропонованої Анкарою підходу до регіональних відносин [2]. Звичайно, закордонні експерти не погоджуються з таким тлумаченням. Вони покладають провину за провал політики саме на Туреччину, яка здійснювала її непослідовно та з виключеннями, заморожуючи конфліктні питання замість їхнього вирішення та поводячись в якості регіонального хулігана, який вважав себе наділим повноваженнями та правами, неможливими для інших [15, с. 55–56].

На практиці успішність запровадження концепції «нуль проблем з сусідами» на початковому етапі підтверджувалась покращенням відносин Туреччини з Іраном та Сирією – давніми суперниками в регіоні. Були навіть здійснені спроби налагодити діалог з ворогами – Вірменією та курдами [12, с. 14]. Втім, надалі ситуація погіршувалась. Спершу, Туреччина вступила в пряму конфронтацію щодо блокади сектору Газа з Ізраїлем – своїм традиційним союзником. Інцидент з флотилією Свободи 2010 року фактично поставив хрест на двосторонньому партнерстві. Звичайно, підтримка палестинського руху з іншого боку збільшила популярність Анкари в арабському світі. Це могло б вважатися достойною компенсацією за розрив відносин з Тель-Авівом. Але Арабська весна внесла свої корективи в ситуацію в регіоні. Туреччині довелося обирати між захистом надбань дипломатичної боротьби останніх

років та послідовністю у зовнішній політиці. Вона обрала останнє – в результаті відносини з Тегераном та Дамаском зазнали краху [14, с. 2].

Підтримка подій арабської весни Анкарою розбалансувала зовнішньополітичну діяльність держави. Правляча Партія Справедливості та Розвитку сподівалась, що нові режими в арабських країнах стануть інструментом трансформації політичної системи регіону за турецьким зразком, взявши в якості моделі турецьку ісламську демократію. Події показали, що арабський ісламизм є більш радикальним, тому його важко розглядати в якості модернізаційної сили [4]. Візит Ердогана до країн Північної Африки після революційних подій яскраво довів цю тезу. Його інтерв'ю в Єгипті, в якому він розповідав про переваги турецької моделі світської держави, в якій існує повага до всіх релігій, викликали бурхливу критику [14, с. 3]. З іншого боку, намагання виправити ситуацію та покращити імідж в арабському світі теж не мали успіху. Підтримка ісламістів викликає занепокоєння в країнах Перської затоки, які звинувачують Анкару в наданні допомоги Братству Мусульман [16]. Конфронтація з Російською Федерацією щодо ситуації в Сирії, яка загострилась після знищення російського літака турецькими ВПС в листопаді 2015 року, лише підкреслило стратегічний капкан, в який загнало себе на той момент турецьке керівництво, та абсурдність сподіватися найбільшим часом на досягнення «нуля проблем з сусідами».

Говорячи про недоліки поглядів Давутоглу на роль Туреччини в міжнародному просторі варто відзначити, що запропонована стратегія апелює до унікального географічного положення держави на стику регіонів. Втім, експерти не погоджуються, що в цьому випадку кількість переходить в якість. По відношенню до кожного конкретного регіону Туреччина є периферією. Балкано-Чорноморський регіон не має передумов до поглиблення інтеграції, якими могла б користатися Анкара. На Кавказі Туреччина розглядається в основному як зовнішній актор, а не частина регіональної системи. Зв'язки з Центральною Азією базуються або на історичних подіях давнини, або лише починають розбудовуватися [7, с. 67]. В той же час Близький Схід – центральна точка докладання зовнішньополітичних зусиль Анкари – перебуває в стані глибокої кризи, яка загрожує перетворити наявні локальні громадянські конфлікти у війну регіонального масштабу. Він стає ареною активної боротьби за лідерство, до якої, окрім Туреччини, залучились Іран та Саудівська Аравія. В умовах посилення іранського експансіонізму та відповідної жорсткої реакції на нього з боку Ер-Ряду турецькі претензії, засновані на «м'якій силі» та певній менторській позиції, мають мало шансів на успіх. В результаті кожен з регіональних векторів зовнішньої політики Турецької Республіки зустрічається з глибокими проблемами, вирішення яких вимагає більш прагматичного підходу, аніж пропонує концепція Давутоглу.

Аналізуючи результати її реалізації на практиці, необхідно підкреслити, що претензії Туреччини на регіональне лідерство не є зумовленими виключно географією та історією, натомість потребують активних, втім – обережних, дій. Анкара переоцінювала свій вплив на сусідів та міжнародне середовище, що призводило

до помилкових рішень та практичних кроків. Вона не враховувала контртурецькі заходи, які конкуренти впроваджували задля протидії її зусиллям. Туреччина вважала, що Захід більше потребує її, аніж вона – Європу та Америку. Результатом стала криза у відносинах, яка продовжує поглиблюватися і сьогодні. Покладаючись на інструментарій «м'якої сили», Анкара не врахувала, що в кризових умовах він буде менш дієвим. Також вона переоцінила значення османської спадщини в якості бази для налагодження відносин з сусідами – на відміну від Туреччини, в цих державах з відповідним історичним періодом були пов'язані негативні спогади. Відтак, апелювання республіки до його досягнень розглядалось як ілюстрація поновлення імперіалістичних амбіцій Анкари та спричинило прогнозовану протидію.

В той же час, підкреслюючи недоліки зовнішньої політики Туреччини, не варто недооцінювати теоретичні підходи Ахмета Давутоглу. Його концепція базується на теоріях та методології, які важко критикувати або заперечувати. Вона ґрунтується на всебічному історико-культурному аналізі місця країни у міжнародній політиці з акцентом на спадщину Османської імперії та ісламську традицію [8, с. 177]. Проблеми Анкари полягають не в орієнтації на помилкові постулати та завдання. Вони походять з неважкого практичного виконання в цілому вірних установок, недалекоглядності окремих політиків та коливань дипломатичного курсу. Яскравим прикладом цього може служити ситуація навколо Ірану, коли спочатку Туреччина посварилась з Ізраїлем та Заходом через прихильне ставлення до ядерної програми Тегерану, а потім кардинально розійшлася у поглядах з ним щодо Сирійської проблеми. Втім, за умови адаптації стратегії до сучасних реалій вона може принести користь Турецькій Республіці, закріпивши її становище в якості регіональної сили, яка справді володіє та може скористатися своїм потенціалом.

Список використаних джерел

1. Бостанов, МЭ., 2015. 'Левант в системе турецких глобализационных приоритетов', *Международный научно-исследовательский журнал*, №1-4 (32), с.65-66.
2. 'Виступ посла Турецької Республіки в Україні Йонета Джана Тезеля на презентації дискусійної записки «Аудит зовнішньої політики: Україна-Туреччина», м. Київ, 12 квітня 2016 року.
3. Зубкова, АИ., 2015. 'Мягкая сила Турции: феномен «Soap Power» как инструмент культурной дипломатии', *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология*, №2, с.52-62.
4. Леванова, КА., 2015. 'Новые геополитические ориентиры современной Турции', *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*, №12-6.
5. Маврина, ЮВ., 2014. 'Турецкая внешняя политика в первое десятилетие XXI века: опыт посреднических усилий', *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения*, №3, Т.14, с.81-85.
6. Маврина, ОС., 2012. 'Стратегічне партнерство в зовнішньополітичній практиці Туреччини', *Східнознавство*, №59, с.48-81.
7. Мрасси, Р., 2010. 'Региональные, географические и стратегические факторы, влияющие на внешнеполитический курс Турции', *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения*, №2, с.66-74.
8. Мхитарян, НИ., 2012. 'Особенности формирования современной внешней политики Туреччины', *Стратегічні пріоритети*, №1 (22), с.177-182.
9. Рукмеда, РМ., 2014. 'Реалізація основних положень концепції Ахмета Давутоглу у зовнішній політиці Туреччини', *Стратегічні пріоритети*, №1 (30), с.187-192.

10. Сафонкина, ЕА., 2014. 'Турция как новый актер политики «мягкой силы»', *Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика*, №2, Т.9, с.145-166.
11. Сулейманов, АВ., 2015. 'Идеология А. Давутоглу и внешняя политика Турции', *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения*, №3, с.135-143.
12. Cornell, SE., 2012. 'What drives Turkish foreign policy?', *Middle East Quarterly*, Winter, p.13-24.
13. Davutoglu, A., 2012. 'Principles of Turkish Foreign Policy and Regional Political Structuring', *Turkey Policy Brief Series*, №3.
14. Ghitis, F., 2011. 'World Citizen: as «Zero Problems» Fails, Turkey Seek Alternative Approach', *World Politics Review*, December 1, p.1-3.
15. Kouskouvelis, II., 2013. 'The Problem with Turkey's «Zero Problems»', *Middle East Quarterly*, Winter, p.47-56.
16. Stein, A., 2014. 'Turkey's Failed Foreign police', *The New York Times*, August 22.

References

1. Bostanov, MJe., 2015. 'Levant in the system of Turkish globalization priorities', *Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal*, №1-4 (32), с.65-66.
2. 'Vystup posla Tureckoi' Respubliki v Ukraini Joneta Dzhan Tezelja na prezentacii' dyskusijnoi' zapysky «Audyt zovnishn'oi' polityky: Ukrain'na-Turechchyna» (Statement by Ambassador of the Republic of Turkey to Ukraine Joneta Jana Tezel at the presentation of the discussion paper «Foreign Policy Audit: Ukraine-Turkey»), m. Kyi'v, 12 kvitnja 2016 roku.
3. Zubkova, AI., 2015. 'Mjagkaja sila Turcii: fenomen «Soap Power» kak instrument kul'turnoj diplomatii (Soft power of Turkey: the phenomenon of «Soap Power» as an instrument of cultural diplomacy)', *Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Serija: Poliologija*, №2, s.52-62.
4. Levanova, KA., 2015. 'Novye geopoliticheskie orientiry sovremennoj Turcii (New geopolitical landmarks of modern Turkey)', *Aktual'nye problemy gumanitarnyh i estestvennyh nauk*, №12-6.
5. Mavrina, JuV., 2014. 'Tureckaja vnesnjaja politika v pervoe desjatiletie XXI veka: opyt posrednicheskikh usilij (Turkish foreign policy in the first decade of the XXI century: the experience of mediation efforts)', *Izvestija Saratovskogo universiteta. Novaja serija. Serija Istorija. Mezhdunarodnye otnoshenija*, №3, T.14, s.81-85.
6. Mavrina, OS., 2012. 'Strategichne partnerstvo v zovnishn'o-politychnij praktyci Turechchyny (Strategic partnership in Turkey's foreign policy)', *Shidnoznavstvo*, №59, s.48-81.
7. Mrassi, R., 2010. 'Regional'nye, geograficheskie i strategicheskie faktory, vlijajushhie na vneshnepolitycheskij kurs Turcii (Regional, geographical and strategic factors affecting Turkey's foreign policy)', *Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Serija: Mezhdunarodnye otnoshenija*, №2, s.66-74.
8. Mhytarjan, NI., 2012. 'Osoblyvosti formuvannja suchasnoi' zovnishn'oi' polityky Turechchyny (Features of the formation of modern foreign policy in Turkey)', *Strategichni priorytety*, №1 (22), s.177-182.
9. Rukmeda, RM., 2014. 'Realizacija osnovnyh polozhen' koncepcii' Ahmeta Davutoglu u zovnishnij polityci Turechchyny (Realization of the basic provisions of the Ahmet Davutoglu concept in Turkey's foreign policy)', *Strategichni priorytety*, №1 (30), s.187-192.
10. Safonkina, EA., 2014. 'Turcija kak novyj aktor politiki «mjagkoj sily» (Turkey as a new actor of the policy of «soft power»)', *Vestnik mezhdunarodnyh organizacij: obrazovanie, nauka, novaja jekonomika*, №2, T.9, s.145-166.
11. Sulejmanov, AV., 2015. 'Ideologija A. Davutoglu i vnesnjaja politika Turcii (Ideology A. Davutoglu and Turkish foreign policy)', *Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Serija: Mezhdunarodnye otnoshenija*, №3, s.135-143.
12. Cornell, SE., 2012. 'What drives Turkish foreign policy?', *Middle East Quarterly*, Winter, p.13-24.
13. Davutoglu, A., 2012. 'Principles of Turkish Foreign Policy and Regional Political Structuring', *Turkey Policy Brief Series*, №3.
14. Ghitis, F., 2011. 'World Citizen: as «Zero Problems» Fails, Turkey Seek Alternative Approach', *World Politics Review*, December 1, p.1-3.
15. Kouskouvelis, II., 2013. 'The Problem with Turkey's «Zero Problems»', *Middle East Quarterly*, Winter, p.47-56.
16. Stein, A., 2014. 'Turkey's Failed Foreign police', *The New York Times*, August 22.

Zamikula H. O., PhD student, International Relations and Foreign Policy Department, Faculty of History, Vasyl' Stus Donetsk National University (Ukraine, Vinnytsia), ann.semyonova@gmail.com

On the issue of practical implementation of Ahmet Davutoğlu's foreign policy concept

The article deals with practical aspects of the implementation of the Ahmet Davutoğlu's Foreign Policy Concept, that formed the strategic vision of Turkey at the beginning of the 21st century. The main directions of this process are described, such as the refusal of a one-vector pro-Western course in favor of a multi-vector foreign policy; an appeal to the ideology of Neo-Ottomanism, which was illustrated by the return of interest in the former Muslim territories of the Ottoman Empire in the Middle East with a special emphasis on Syria and Iraq; the use of wide toolkit in pursuit for leadership in the Muslim world. The practical actions of Ankara, aimed at strengthening its positions, are explored. Among them we should mention active mediation in international conflicts of the Middle East; the desire to solve existing disputes with opponents within the framework of the «Zero Problems with the Neighbors» strategy; use of «soft power» methods for gaining influence on other actors of international relations. At the same time, it is emphasized that in the conditions of the global crisis of the international system the efforts of the Turkish authorities did not bring the expected success. The Turkish policy, that was based on generally correct theoretical basis, was unable to adapt to a rapidly changing and restless environment. A certain idealism of Ankara's policy is stressed out: considering the presence of the so-called Strategic Depth in the Turkish state, it thought its claims to be natural and non-controversial. However the activation of Turkish foreign policy caused opposition from geopolitical opponents. As a result, it did not lead to the achievement of its goals – instead it was accompanied by a deterioration of relations with traditional allies and partners. So, today the Republic of Turkey is in a difficult situation, the correction of which requires a comprehensive and balanced approach.

Keywords: Ahmet Davutoğlu, Republic of Turkey, Foreign Policy, «Zero Problems with the Neighbors», Neo-Ottomanism, Arab Spring.

* * *

УДК 327.5

Демчишак Р. Б.,

кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка» (Україна, Львів), ruslan.dem74@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9499-7889>

Східний вектор зовнішньої політики Польщі: ідеологічні підвалини та особливості реалізації на сучасному етапі

Метою даного дослідження виступає аналіз ідеологічних підвалин, виявів та етапів реалізації східного вектору зовнішньої політики Польщі, як історичних, так і сучасних, у контексті взаємовідносин Речі Посполитої із різними його фігурантами, у першу чергу Україною.

Використано наступні методи дослідження: історичний, порівняльний, системно-структурний.

В результаті дослідження встановлено, що східний вектор зовнішньої політики Польщі, сягаючи ідеологічними витокami доктрини «прометеїзму» міжвоєнного періоду ХХ ст., а також концепції Гедройца-Мерошевського 2-ї половини ХХ ст., в контексті нових геополітичних реалій 1990-х рр. передусім був спрямований на: 1) Росію; 2) країни Прибалтики та Білорусь; 3) Україну. З країн пострадянського простору цей напрям також стосувався Молдови та країн Закавказзя.

Після вступу Польщі до НАТО (1999 р.) та ЄС (2004 р.) східна політика Польщі найбільш виразно знайшла свій вияв у ініціативі «Східного партнерства» (2008 р.). Водночас, східна зовнішня політика Польщі була різноплановою. Країни Прибалтики як члени ЄС стали східними сусідами першого порядку, Україна та Білорусь – учасники програми «східного партнерства» ЄС – другого порядку, Росія – третього.

Своєрідним способом реалізації східного вектору зовнішньої політики Речі Посполитої на сучасному етапі (серпень 2016 року), різновидом ідей Балто-Чорноморського співробітництва, стала концепція «Тримор'я» як нова форма зовнішньополітичної співпраці країн Центрально-Східної Європи.

Отже, східну політику Польщі загалом можна трактувати як таку, що була спрямована на створення зони безпеки проти Росії у пострадянському просторі, а водночас як форму регіонального лідерства Речі Посполитої.

Ключові слова: Польща, східний вектор, зовнішня політика, Центрально-Східна Європа, Україна.

Актуальність дослідження зумовлена спільними безпековими викликами для України і Польщі у

постбіполярному світі. Східний вектор зовнішньої політики Польщі безумовно ж важливий для України як одного із його фігурантів у контексті визначення свого місця у системі міжнародної безпеки, особливо та тлі швидкої динаміки трансформації системи міжнародних відносин, а також конфігурації потенційних міжнародних союзів у регіоні Центрально-Східної Європи. Водночас, російська агресія на сході України, українсько-польські протиріччя на ґрунті різнотрактуювань контрверсійних сторінок спільної історії посилюють інтерес до досліджень даної проблематики.

Аналіз окремих доктрин, що стали ідеологічними підвалинами східного вектору зовнішньої політики Польщі, був предметом досліджень [2; 4]. Ідеї Балто-Чорноморського союзу, політика «Східного партнерства» ЄС, концепція «Тримор'я» як феномени міжнародної політики [1; 5; 9; 14], а також зовнішньополітичні відносини Польщі із конкретними країнами – східними сусідами, досліджувалися рядом учених [11; 12; 13; 16]. Водночас дана робота виступає спробою комплексного дослідження проблематики східного вектору зовнішньої політики Польщі у поєднанні аналізу ретроспективи формування ідеології, її сучасних виявів та етапів реалізації у розрізі міжнародних союзів та міждержавних відносин у регіоні Центрально-Східної Європи.

Метою даного дослідження виступає аналіз ідеологічних підвалин та етапів реалізації східного вектору зовнішньої політики Польщі у контексті взаємовідносин держави із різними його фігурантами, у першу чергу Україною.

Після розпаду комуністичного табору, що ознаменував крах біполярної системи міжнародних відносин, Польща опиняється перед проблемою визначення нових зовнішньополітичних пріоритетів. Держава, яку дослідники неофіційно назвали III-ю Річчю Посполитою, намагається позбутися історичного тягаря залежності від Радянського Союзу шляхом радикальної переорієнтації своєї політичної стратегії. Польська Зовнішня політика після 1989 року може бути охарактеризованою як швидка втеча зі Сходу на Захід. Пріоритетом визначається напрям євроатлантичної інтеграції. Вперше на офіційному рівні про намір Польщі вступити до складу ЄЕС заявив прем'єр-міністр країни Т. Мазовецький (очільник першого не комуністичного уряду у країнах Східної Європи) у лютому 1990 р. під час виступу в Європейському парламенті. Цю ідею підтримав міністр закордонних справ К. Скубишевський, який, виступив на засіданні польського Сейму в червні 1991 року із заявою, в якій стверджувалося, що основною метою Польщі у перспективі є вступ до Європейського Співтовариства на правах повноправного члена. У 1991 р. низка країн ЦЄ (серед них і Польща) поставили перед НАТО питання про надання їм статусу асоційованих членів союзу [8, с. 140].

Водночас східному вектору зовнішньої політики Польщі керівництво держави приділяло не меншу, а подекуди і більшу увагу. Доктринальною підвалиною східного вектору зовнішньої політики Польщі у постбіполярний період виступає так звана концепція Гедройца-Мерошевського, що виникає у 2-й половині ХХ ст. в середовищі польської діаспори. Вона стає логічним продовженням федералістичної концепції Ю. Пілсудського, відомої у період між двома світовими війнами під назвою доктрини «прометеїзму».

«Доктрина «прометеїзму» допускала існування Української держави – Великої України, яка мала постати що на теренах радянської України внаслідок розпаду СРСР та, уклавши унію з II Річчю Посполитою, увійти до Польської федерації» [4, с. 18]. При тому західноукраїнські землі мали залишатися безпосередньо у складі Польщі. Політичні реалії 2-ї половини ХХ ст. зумовили корекцію цієї доктрини. Наріжним каменем концепції Гедройца–Мерошевського стає ідея відсутності територіальних претензій та усіялої підтримки нових незалежних держав, що постануть на східних кордонах Польщі після розпаду СРСР, тобто у постбіполярний період. На думку дослідника концепції Н. М. Буглай, з точки зору регіональної та континентальної безпеки, важливим сегментом «східної політики є активна підтримка суверенітету країн «дружного східного кола», адже саме незалежність України, Литви, Білорусі вважається для Польщі гарантом власної та європейської безпеки; активна підтримка суверенітетів на сході має за вже історичну мету – послаблення чи мінімізацію російського впливу через активну підтримку країн» [2, с. 153]. Водночас складовою доктрини Гедройца–Мерошевського стає ідея підтримки демократичних перетворень у пострадянських державах як додаткової гарантії прозахідної орієнтації останніх. Вже сам факт існування держав–буферів на східному кордоні Польщі відповідав національній безпеці країни, а прозахідна орієнтація останніх була додатковою її гарантією.

Ця нова концепція зовнішньої політики посткомуністичної Польщі була представлена у 1990 році тодішнім міністром закордонних справ Кшиштофом Скубішевським. Ідея полягала в тому, щоб ставитися до всіх східних сусідів як до незалежних та рівноправних партнерів. Реалізація її на практиці призвела до швидкого визнання Польщею незалежності пострадянських республік. Водночас на початку 1990–х рр. Польща, яка бореться зі своїми економічними та політичними труднощами, немає інструментів для підтримки демократичних перетворень в Україні чи Білорусі, не кажучи вже про Росію. «Як колишній радянський супутник, Польща мала проблеми, подібні до проблем своїх сусідів, і запропонувала досить слабку допомогу. Крім того, її амбіції були обмежені російським проникненням в білоруську та українську політичну та економічну системи. Східноєвропейські еліти також не були готові прийняти допомогу. Обговорювані суспільства зберегли минуле менталітету, і були не в змозі скористатися новою незалежністю» [12, р. 223].

В контексті нових геополітичних реалій 1990–х рр. східний вектор зовнішньої політики Польщі передусім був спрямований на: 1) Росію; 2) країни Прибалтики та Білорусь; 3) Україну. З країн пострадянського простору цей напрям також стосувався Молдови та країн Закавказзя.

Польща першою визнала незалежність України 2-го грудня 1991 р. Водночас була започаткована традиція зустрічей на найвищому рівні. Так, у травні 1992 р. відбувся офіційний візит Президента України Л. Кравчука до Польщі, а у травні 1993 р. візит Президента Республіки Польща Л. Валенси до України. У 1994 р. було прийнято Декларацію міністрів закордонних справ України та Польщі про засади формування двостороннього партнерства, Польща

сприяла вступу України до регіональної міжнародної організації «Центральноєвропейська ініціатива».

Вже 18 травня 1992 р. було підписано широко-масштабний «Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво». На тлі складного історичного минулого взаємовідносин між народами принципово важливою для визначення характеру україно–польських стосунків у новітню добу стала стаття 2-га договору, що констатувала наступне: «Сторони визнають непорушними існуючі і позначені на місцевості кордони між ними і підтверджують, що не мають жодних територіальних претензій одна до однієї і не висуватимуть таких претензій в майбутньому» [7, с. 2].

Значний особистий внесок у реалізацію східного вектору зробив президент Польщі Александр Квасневський (1995–2005 рр.). Під час президентства Квасневського у 1997 році спільно з президентом України Леонідом Кучмою було підписано спільну заяву про згоду та примирення, в якій сторони названі стратегічними партнерами. В документі зазначено, що польсько–українські стосунки «потрібно будувати на праві та справедливості, а також на глибокому та щирому порозумінні і примиренні, прагнучи подолати складну спадщину польсько–української долі». Наголос зроблено на позитивних елементах польсько–українського сусідства, таких як співпраця чи взаємні культурні обміни [10].

Польська дипломатія відкрито демонструвала зацікавленість у зміцненні незалежності та розвитку добросусідських відносин з Україною у контексті геополітичного поділу Схід – Захід, бажаючи бачити його межею не західний, а на східний кордон України. Водночас для зовнішньої політики нашої держави Польща стала локомотивом європейського вектору розвитку та звязуючою ланкою з Європою та Заходом. Таким чином, було вироблено точку зіткнення у реалізації національного інтересу обох держав у зовнішньополітичній сфері, що стало основою двостороннього співробітництва у перспективі.

Зміна глав держав у 2010 р. (президентом України стає В. Янукович, Польщі – Б. Коморовський) дещо підкорегувала зовнішньополітичний курс країн. Зближення України з Російською Федерацією частково негативно позначилося на відносинах з країнами Заходу загалом і Польщею зокрема. При цьому в урядовому документі «Пріоритети польської політики закордонної 2012–2016 р.» (березень 2012 р.) Україна і надалі іменується стратегічним партнером, всестороннім відносинам з нею відводиться важлива роль [15, с. 18]. Важливим спільним гуманітарним проектом України і Польщі стало проведення чемпіонату Європи з футболу «Євро 2012».

Стосунки Польщі з РФ не склалися ще з самого початку надто добре. 1990–і рр. можна вважати постімперською фазою відносин між обома країнами. Зовнішня політика Росії характеризувалася спробами вплинути на процеси вступу до НАТО та ЄС нових держав регіону. Відмова Росії прийняти вступ Польщі до НАТО була присутня ще з початку існування Російської Федерації. Це підтвердили візити: президента Бориса Єльцина (1993 р.) та двох керівників дипломатії Росії – Андрія Козирьєва (1994 р.) і Євгенія Примакова (1996).

Концептуальним продовженням доктрини Гедройца–Мерошевського стала політика президента Леха Качинського (2005–2010 рр.) щодо створення зони безпеки проти Росії на пострадянському просторі. У цей же час прагнення Польщі вступити до НАТО та ЄС сприймалося Росією як можлива геополітична загроза [13, s. 20].

Однією з основних недбалостей цього часу було відмовитися від діалогу з Білоруссю та білоруською політичною елітою тих часів. Держава у період керівництва Станіслава Шушкевича шукала шляхів встановлення діалогу з Заходом і можливого входження в коло західних країн. Президент Лех Валенса і політики, пов'язані з ним, знехтували цим, тим самим залишаючи білорусів сподіватися лише на власні сили, що стало однією з причин перемоги на виборах 1994 р. Олександра Лукашенка.

Після приєднання Литви, Латвії та Естонії до ЄС і НАТО у 2004 р., як Польща, так і країни Прибалтики активно намагались використати переваги європейської інтеграції і продовжили динамічну розбудову добросусідських відносин. Східна зовнішня політика Польщі була різноплановою. Із Литвою Польща демонструвала паритетні відносини як партнера з євроінтеграційних змагань. Країни Прибалтики як члени ЄС стали східними сусідами першого порядку, Україна та Білорусь – учасники програми «східного партнерства» ЄС – другого порядку, Росія – третього.

Водночас логічним продовженням доктрини Гедройца–Мерошевського в контексті східної політики Польщі стали концепції Балто–Чорноморського союзу, потенційними учасниками якого проголошувалися Литва (а то й усі країни Прибалтики), Польща, Україна та Білорусь [1]. Ця популярна в середовищі політичних еліт ідея (після розпаду СРСР активно розроблялася в середовищі Білоруського Народного Фронту та Народного Руху України, у тій чи іншій формі ініціювалася президентами України Л. Кравчуком та Л. Кучмою) в будь-яких модифікаціях розглядалася як така, що однозначно відповідає національному інтересу Польщі в плані забезпечення східних кордонів та поширення польських впливів. Навіть після вступу Польщі до НАТО (березень 1999 р.) та ЄС (травень 2004 р.) актуальність ідеї Балто–Чорноморського союзу не зменшилася, знайшовши нове оформлення в політиці східного партнерства ЄС, що стала одним із етапів реалізації східного вектору зовнішньої політики Польщі.

Зовнішньополітична лінія Польщі в ЄС знайшла своє відображення в спільній польсько–шведській пропозиції «Східне партнерство». Під час зустрічі міністрів закордонних справ Європейського Союзу 26 травня 2008 р. в Брюсселі Польща та Швеція представили спільну пропозицію у сфері поглиблення східного напрямку політики ЄС, що отримала назву «Східне партнерство ЄС». Ініціатива СП адресована шести країнам: безпосередні адресати – Україна, Молдова, Грузія, Азербайджан і Вірменія, а також передбачалася технічна й експертна співпраця з Білоруссю.

У сфері двостороннього співробітництва понад 70% фінансової підтримки МЗС Польщі передбачалося витратити на демократизацію або політичні та економічні перетворення в країнах Східного партнерства. Для кожної країни були визначені певні пріоритети:

1. Вірменія: охорона навколишнього середовища, сільське господарство та розвиток сільської місцевості.

2. Азербайджан: підтримка груп людей з обмеженими можливостями, захист навколишнього середовища, сільське господарство та розвиток сільської місцевості.

3. Білорусь: підтримка незахищених груп, незалежних ЗМІ, ініціативи громадянського суспільства, молодь та освіта.

4. Грузія: підтримка соціально незахищених груп, регіональний розвиток, зміцнення державного управління та місцевого самоврядування.

5. Молдова: громадська безпека та управління кордонами, підтримка регіонального розвитку, зміцнення державного управління та місцевого самоврядування, підтримка малих та середніх підприємств, створення робочих місць.

6. Україна: громадська безпека та управління кордонами, зміцнення державного управління та місцевого самоврядування, підтримка малого та середнього бізнесу [13, s. 21].

Очевидно, що здійснювана Польщею політика розширення ЄС на схід та політика Росії щодо збереження контролю над пострадянським простором увійшли у пряму суперечність. Тому з середини 2000–х рр. польсько–російські відносини черговий раз загострюються. Піку це загострення досягнуло після Смоленської катастрофи (10.04.2010 р.). Черговим етапом загострення польсько–російських відносин стала Революція Гідності (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.) у Києві.

Водночас, відсутність видимих результатів функціонування багатостороннього виміру Східного партнерства ЄС, в поєднанні з новими міжнародними реаліями, що склалися після російської агресії щодо України 2014 р., повернули актуальність ідей Балто–Чорноморського Співтовариства, яке може стати новим форматом багатосторонньої співпраці та гарантування стабільності і розвитку у Східній Європі. В силу відсутності надійних гарантій безпеки проти російської агресії навіть для східноєвропейських країн–членів НАТО, ідеї Балто–Чорноморського Співтовариства в тій чи іншій формі набирають нової актуальності. За умов динамічних змін розвитку міжнародних відносин таке Співтовариство може мати вигляд формату співпраці як країн ЦСС–членів НАТО і ЄС, так і тих, що декларують наміри євроатлантичної інтеграції – України, Молдови, Грузії, а навіть на певних умовах Білорусі.

Як уже зазначалося вище, відповідно до доктринальних принципів східної політики Гедройца–Мерошевського та її сучасних видозмін чи не найбільше національному інтересу Польщі відповідав розвиток добросусідських відносин з Україною. На сучасному етапі ці відносини отримали логічне продовження. 17–18 грудня 2014 р. відбувся державний візит Президента України П. Порошенка до Варшави. У ході візиту Президент України зустрівся з Президентом Польщі Броніславом Коморовським, прем'єр–міністром Евою Копач, а також головами палат польського парламенту Б. Борусевичем і Р. Сікорським. Петро Порошенко виступив на спільному засіданні Сейму та Сенату Республіки Польща, був присутній при підписанні ратифікованої Угоди про асоціацію України з ЄС. Броніслав Коморовський поставив свій підпис під

ратифікаційним актом, а також домовився про низку важливих для України двосторонніх проектів. У перший день дводенного візиту П. Порошенко виступив перед Національними зборами Польської держави. Його виступ слухали депутати двох палат польського парламенту, члени уряду та президент. Як зазначив Б. Коморовський, такі ситуації, коли президент іншої країни виступає в парламенті Польщі, трапляються вкрай рідко.

Кульмінацією виступу П. Порошенка стала заява про те, що Україна планує поставити на порядок денний питання про скасування позаблоковості та розпочати процес реального просування по шляху до членства в НАТО.

Під час візиту було укладено договори про розширення зони малого прикордонного руху, спрощення пересування українських і польських громадян через державний українсько-польський кордон, навчання українських студентів у Польщі та допомогу польських фахівців у проведенні самоврядної реформи в Україні [6]. Українсько-польські відносини отримали новий імпульс для розвитку.

Прихід до влади у РП президента Анжея Дуди (серпень 1915 р.) та політичної сили «Право і справедливість» (жовтень 1915 р.) співпали у часі з хвилею антиглобалізму, ізоляціонізму, націоналізму у міжнародних відносинах, що під корегувало зовнішньополітичний курс Польщі у бік прагматизму та більшої залежності від внутрішньополітичних настроїв і суспільних очікувань. Однак, щодо східного вектору зовнішньої політики суттєвих змін не відбулося, якщо не брати до уваги той факт, що серед польської громадськості дещо ослаб інтерес до України, а при цьому на порядок денний повернулися контрверсійні сторінки українсько-польської історії, зокрема питання УПА, Волинської трагедії 1943 р. тощо.

Міністр закордонних справ Польщі Вітольд Ващиковський, виступаючи у Сеймі з головними завданнями зовнішньої політики Польщі на 2016 р., у східному векторі зовнішньої політики держави багато уваги присвятив Україні. Стверджувалося, що стабільна, демократична Україна є важливим елементом європейської безпеки. Згадувався Євромайдан, важливість європейського шляху розвитку України, збереження її суверенітету. Підкреслювалася готовність надання гуманітарної допомоги постраждалим в АТО. Водночас, вважає міністр, не потрібно оминати увагою складні торінки історії [17, с. 8–9].

У аналогічному виступі цього ж міністра з головними завданнями зовнішньої політики Польщі на 2017 р. відносинам з Україною приділялося не менше уваги. Наголошувалося на необхідності виконання Мінських домовленостей (лютий 2015 р.) як умови розв'язання конфлікту на сході України. Спільні польсько-литовсько-українські навчання «Анаконда 2016» розцінені міністром як прояв польсько-українського стратегічного партнерства. При цьому знову стверджувалося, що польсько-українські відносини «стали заручником минувшини» [18, с. 20].

Як уже зазначалося вище, в силу відсутності надійних гарантій безпеки проти російської агресії навіть для східноєвропейських країн-членів НАТО, ідеї Балто-Чорноморського Співтовариства в тій чи іншій формі набирають нової актуальності. Своєрідним

продовженням доктрини Гедройца–Мерошевського та концепцій Балто-Чорноморського союзу, особливо стосовно тих країн-східних сусідів Польщі, які разом з нею опинилися у складі ЄС (країни Прибалтики), стала концепція «Тримор'я» як нова форма зовнішньополітичної співпраці країн Центрально-Східної Європи. 25 серпня 2016 року у хорватському місті Дубровник за круглим столом зібралися президенти Хорватії, Угорщини, Польщі, Болгарії, Литви та Словенії, а також міністри і заступники міністрів Австрії, Чехії, Естонії, Латвії, Румунії та Словаччини. Саме вище перелічені 12 держав-членів ЄС задекларували свою прихильність щодо більш тісної зовнішньополітичної співпраці з перспективою утворення субрегіонального об'єднання «Тримор'я» [19]. Анжей Дуда згодом у своїй промові на нараді послів у Києві чітко заявив, що ініціатива є відкритою для неї, а українське залучення – бажаним для Польщі. Хоча учасниками «Тримор'я» на даний момент є лише країни-члени ЄС, перспектива долучення нашої держави до об'єднання залишається потенційно актуальною. При чому партнерство за конкретними проектами (згідно п.6 заяви-декларації у Дубровнику) є можливим вже сьогодні.

13 грудня 2017 р. відбувся візит А. Дуди до України, та зустріч з П. Порошенком у місті Харкові. Очільник Польщі черговий раз задекларував підтримку суверенітету, територіальної цілісності і незалежності України. Підтверджено, що стратегічне партнерство України і Польщі – незмінний зовнішньополітичний пріоритет як для Києва, так і для Варшави. Обговорено питання енергетичної безпеки, зокрема засуджено ініціативу Росії щодо «Північного потоку–2». Президенти закликали до розважливого ставлення щодо трактування складних та контрверсійних сторінок спільної історії, засудили вандалізм та «хвилю руйнування історичних пам'яток» [3].

Отож, сягаючи ідеологічними витоками доктрини «прометеїзму» міжвоєнного періоду ХХ ст., а також концепції Гедройца–Мерошевського 2-ї половини ХХ ст., східний вектор зовнішньої політики Польщі в контексті нових геополітичних реалій 1990-х рр. передусім був спрямований на: 1) Росію; 2) країни Прибалтики та Білорусь; 3) Україну. З країн пострадянського простору цей напрям також стосувався Молдови та країн Закавказзя.

Після вступу Польщі до НАТО (1999 р.) та ЄС (2004 р.) східна політика Польщі найбільш виразно знайшла свій вияв у ініціативі «Східного партнерства» (2008 р.), що відповідала політиці безпеки Польщі, реалізації її національного інтересу, розширенню сфер впливу у східному напрямі. Політика східного партнерства ЄС стала черговим етапом реалізації східного вектору зовнішньої політики Польщі, логічним продовженням у нових геополітичних реаліях доктрини Гедройца–Мерошевського та ідей Балто-Чорноморського союзу. Водночас, східна зовнішня політика Польщі була різноплановою. Країни Прибалтики як члени ЄС стали східними сусідами першого порядку, Україна та Білорусь – учасники програми «східного партнерства» ЄС – другого порядку, Росія – третього.

Відповідно до доктринальних принципів східної політики Гедройца–Мерошевського та її сучасних видозмін чи не найбільше національному інтересу

Польщі відповідав розвиток добросусідських відносин з Україною.

Польська дипломатія відкрито демонструвала зацікавленість у зміцненні незалежності та розвитку добросусідських відносин з Україною у контексті геополітичного поділу Схід – Захід, бажаючи бачити його межею не західний, а на східний кордон України. Водночас для зовнішньої політики нашої держави Польща стала локомотивом європейського вектору розвитку та звязуючою ланкою з Європою та Заходом.

Своєрідним способом реалізації східного вектору зовнішньої політики Речі Посполитої на сучасному етапі (серпень 2016 року), особливо стосовно тих країн–східних сусідів Польщі, які разом з нею опинилися у складі ЄС (країни Прибалтики), стала концепція «Тримор'я» як нова форма зовнішньополітичної співпраці країн Центрально–Східної Європи.

Отже, східну політику Польщі загалом можна трактувати як таку, що була спрямована на створення зони безпеки проти Росії у пострадянському просторі, а водночас як форму регіонального лідерства Речі Посполитої.

Швидка динаміка трансформації системи міжнародних відносин у світі та регіоні Центрально–Східної Європи у поєднанні з безпековим викликами для України зумовлює перспективу подальших досліджень даної проблематики.

Список використаних джерел

1. 'Балто–Чорноморський союз – східноєвропейська альтернатива', *Інформаційне агентство: Національний кореспондент*. Від 31.05.2016. [online] Доступно: <http://azov.press/ukr/balto-chornomors-kiy-soyuz-shidno-vropeys-ka-al-ternativa>
2. Буглай, НМ., 2015. 'Східний напрям зовнішньої політики Польщі: теоретичний та практичний аспекти', *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашикевич, К.: ІПП «Відавництво «Гілея»*, Вип.102 (11), с.150–154.
3. 'Візит в Україну президента Польщі Анджея Дуди і його переговори з Порошенком: всі подробиці', *Інформаційне агентство НВ*. [online] Доступно: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/vizit-v-ukrajinu-prezidenta-polshchi-andzheja-dudi-i-jogo-peregovori-z-poroshenkom-vsi-podrobitsi-2365164.html>
4. Демчишак, РБ., 2012. 'Україна в польських зовнішньополітичних доктринах у контексті національної політики II Речі Посполитої', *Українська національна ідея: реалії і перспективи розвитку*. – 36. наук. праць, Львів: Інститут народознавства НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, НУ «Львівська політехніка», №24, с.14–20.
5. Демчишак, Руслан, 2017. 'Концепція «Тримор'я» як форма зовнішньополітичної співпраці держав ЦСС', *25 років договору між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво: спроба балансу/ Матеріали III українсько–польського наукового форуму (11–12 травня 2017 р., Оlsztyn)*, Оlsztyn–Львів, 308 с.
6. 'Державний візит до Республіки Польща Президента України Петра Порошенка', *Сторінка МЗС України. Прес-центр*. [online] Доступно: mfa.gov.ua/ua/news-feeds/foreign-offices-news/30814
7. 'Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво', *Сторінка законодавства ВР України*. [online] Доступно: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_172
8. Кріль, ММ., 2008. 'Історія країн Центрально–Східної Європи (кінець XX – початок XXI ст.): Навч. пос.', К.: Знання, 284 с.
9. Мартинюк, В., 2015. 'Балто–Чорноморський союз: проблеми сьогодення та перспективи розвитку', *INTERMARUM: історія, політика, культура*, Вип.2, с.130–142. [online] Доступно: <file:///C:/Users/LenovoB50/Downloads/90413-190064-1-SM.pdf>
10. 'Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання»', 1997. *Урядовий кур'єр*, 24 травня.

11. Стрільчук, ЛВ., 2014. 'Польща – Україна: шлях від добросусідства до стратегічного партнерства (кінець XX – початок XXI століття)', *Гілея: науковий вісник*, Вип.85, с.43–48. [online] Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2014_85_12

12. Celewicz, M. 'Relations between Poland and its eastern neighbors after the 1999 NATO enlargement', *Unisci discussion papers*, №10 (Enero / January 2006), p.221–245. [online] Доступно: <https://www.ucm.es/data/cont/media/www/pag-72531/MACIEJ-MONIKA-%20RELATIONS%20BETWEEN%20POLAND.pdf>

13. Chazbijewicz, Selim, 2013. 'Polska polityka wschodnia w latach 1989–2012. Próba systematykacji i całościowego ujęcia', *Polska polityka wschodnia a współpraca zagraniczna województwa warmińsko-mazurskiego; pod redakcją W. Kotowicza*, Olsztyn, s.17–24.

14. Kaczmarek, M., 2009. 'Polska Polityka Wschodnia Na Tle Polityki Wschodniej Unii Europejskiej', *Centrum Stosunkow Miedzynarodowych*. [online] Доступно: <http://www.csm.org.pl/pl/analizy/category/48-2009?download=418:polska-polityka-wschodnia-na-tle-polityki-wschodniej-unii-europejskiej>

15. 'Priorytety Polskiej polityki zagranicznej 2012–2016 r.', *MSZ Rzeczypospolitej Polskiej*. [online] Доступно: <http://www.ms.gov.pl/resource/aa1c4aec-a52f-45a7-96e5-06658e73bb4e:JCR>

16. Stolarczyk, Mieczysław, 2016. 'Rosja w polityce zagranicznej Polski w latach 1992–2015', Katowice: *Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego*, 535 s. [online] Доступно: http://wydawnictwo.us.edu.pl/sites/wydawnictwo.us.edu.pl/files/rosja_w_polityce_zagranicznej_polski_czw_st_e.pdf

17. 'Szef polskiej dyplomacji Witold Waszczykowski wygłosił w Sejmie Informację Ministra Spraw Zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2016 r.', *MSZ Rzeczypospolitej Polskiej*. [online] Доступно: http://www.mfa.gov.pl/pl/aktualnosci/wiadomosci/minister_witold_waszczykowski_o_priorytetach_polskiej_dyplomacji

18. 'Szef polskiej dyplomacji Witold Waszczykowski wygłosił w Sejmie Informację Ministra Spraw Zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2017 r.', *MSZ Rzeczypospolitej Polskiej*. [online] Доступно: http://www.ms.gov.pl/pl/aktualnosci/wiadomosci/minister_witold_waszczykowski_o_priorytetach_polskiej_dyplomacji_w_2017_roku

19. 'The joint statement on the Three Seas Initiative (the Dubrovnik statement)'. [online] Доступно: [http://predsjednica.hr/files/The%20Joint%20Statement%20on%20The%20Three%20Seas%20Initiative\(1\).pdf](http://predsjednica.hr/files/The%20Joint%20Statement%20on%20The%20Three%20Seas%20Initiative(1).pdf)

References

1. 'Balto–Chornomors'kyj sojuz – shidnojeuropejs'ka al'ternatyva (The Baltic–Black Sea Alliance is an East European alternative)', *Informacijne agentstvo: Nacional'nyj korespondent*. Vid 31.05.2016. [online] Dostupno: <http://azov.press/ukr/balto-chornomors-kiy-soyuz-shidno-vropeys-ka-al-ternativa>
2. Buglaj, NM., 2015. 'Shidnyj naprjam zovnishn'oi' polityky Pol'shhi: teoretychnyj ta praktychnyj aspekty (Eastern orientation of Polish foreign policy: theoretical and practical aspects)', *Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovykh prac' / gol. red. V. M. Vashkevych, K.: PP «Vydavnytvo «Gileja»*, Vyp.102 (11), s.150–154.
3. 'Vizyt v Ukraїnu prezydenta Pol'shhi Andzheja Dudy i jogo peregovory z Poroshenkom: vsi подроbyci (Visit to Ukraine by Polish President Andrzej Duda and his talks with Poroshenko: all details)', *Informacijne agentstvo NV*. [online] Dostupno: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/vizit-v-ukrajinu-prezidenta-polshchi-andzheja-dudi-i-jogo-peregovori-z-poroshenkom-vsi-podrobitsi-2365164.html>
4. Demchyshak, RB., 2012. 'Ukraїna v pol's'kyh zovnishn'opolitychnykh doktrynah u konteksti nacional'noi' polityky II Rechi Pospolytoi' (Ukraine in Polish foreign policy doctrines in the context of the national policy of the Second Polish Commonwealth)', *Ukraїns'ka nacional'na ideja: realii' i perspektyvy rozvytku*. – Zb. nauk. prac', L'viv: *Instytut narodoznavstva NAN Ukraїny, Instytut ukraїnoznavstva im. I. Kryp'jakevycha, NU «L'viv's'ka politehnikan», №24, s.14–20.*
5. Demchyshak, Ruslan, 2017. 'Konceptija «Tymor'ja» jak forma zovnishn'opolitychnoi' spivpraci derzhav CSJe (The concept of the «Triomore» as a form of foreign policy cooperation between the states of the CEE)', *25 rokov dogovoru mizh Ukraїnoju i Respublikoju Pol'shha pro dobrosusidstvo, druzhni vidnosyny i spivrobıtnyctvo: sprobna balansu/ Materialy III ukraїns'ko-pol's'kogo naukovogo forumu (11–12 travnja 2017 r., Olsztyn)*, Olsztyn–L'viv, 308 s.
6. 'Derzhavnyj vizyt do Respubliki Pol'shha Prezydenta Ukraїny Petra Poroshenka (State visit to the Republic of Poland by the President of Ukraine Petro Poroshenko)', *Storinka MZS Ukraїny. Pres-centr*.

[online] Dostupno: mfa.gov.ua/ua/news-feeds/foreign-offices-news/30814

7. 'Dogovor mizh Ukrain'noju i Respublikoju Pol'sheju pro dobrosusidstvo, druzhni vidnosyny i spivrobityctvo (Treaty between Ukraine and the Republic of Poland on good-neighborliness, friendly relations and cooperation)', *Storinka zakonodavstva VR Ukrainy*. [online] Dostupno: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_172

8. Kril', MM., 2008. 'Istorija kraj'n Central'no-Shidnoi' Vropy (kinec' XX – pochatok XXI st.): Navch. pos. (History of Central and Eastern Europe (end of the 20th – the beginning of the 21st century): Textbook)', K.: Znannja, 284 s.

9. Martynjuk, V., 2015. 'Balto-Chornomor'skyj sojuz: problemy s'ogodennja ta perspektyvy rozvytku (The Baltic-Black Sea Union: the problems of the present and the prospects of development)', *INTERMARUM: istorija, polityka, kul'tura*, Vyp.2, s.130–142. [online] Dostupno: <file:///C:/Users/LenovoB50/Downloads/90413-190064-1-SM.pdf>

10. 'Spil'na zajava Prezydentiv Ukrain'ny i Respubliki Pol'sha «Do porozuminnja i jednannja» (Joint Statement by the Presidents of Ukraine and the Republic of Poland "For Understanding and Integration")', 1997. *Urjadovij kur'jer*, 24 travnja.

11. Stril'chuk, LV., 2014. 'Pol'sha – Ukrain'a: shljah vid dobrosusidstva do strategichnogo partnerstva (kinec' XX – pochatok XXI stolittja) (Poland – Ukraine: The Way from Neighborhood to Strategic Partnership (the end of the XX – the beginning of the 21st century))', *Gileja: naukovij visnyk*, Vyp.85, s.43–48. [online] Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2014_85_12

12. Celewicz, M. 'Relations between Poland and its eastern neighbors after the 1999 NATO enlargement', *Unisci discussion papers*, №10 (Enero / January 2006), p.221–245. [online] Dostupno: <https://www.ucm.es/data/cont/media/www/pag-72531/MACIEJ-MONIKA-%20RELATIONS%20BETWEEN%20POLAND.pdf>

13. Chazbijewicz, Selim, 2013. 'Polska polityka wschodnia w latach 1989–2012. Próba systematyzacji i całościowego ujęcia', *Polska polityka wschodnia a współpraca zagraniczna województwa warmińsko-mazurskiego; pod redakcją W. Kotowicza*, Olsztyn, s.17–24.

14. Kaczmarek, M., 2009. 'Polska Polityka Wschodnia Na Tle Polityki Wschodniej Unii Europejskiej', *Centrum Stosunkow Miedzynarodowych*. [online] Dostupno: <http://www.csm.org.pl/pl/analizy/category/48-2009?download=418:polska-polityka-wschodnia-na-tle-polityki-wschodniej-unii-europejskiej>

15. 'Priorytety Polskiej polityki zagranicznej 2012–2016 rr.', *MSZ Rzeczypospolitej Polskiej*. [online] Dostupno: <http://www.msz.gov.pl/resource/aal1c4aec-a52f-45a7-96e5-06658e73bb4e:JCR>

16. Stolarczyk, Mieczysław, 2016. 'Rosja w polityce zagranicznej Polski w latach 1992–2015', Katowice: *Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego*, 535 s. [online] Dostupno: http://wydawnictwo.us.edu.pl/sites/wydawnictwo.us.edu.pl/files/rosja_w_polityce_zagranicznej_polski_czw_st_e.pdf

17. 'Szef polskiej dyplomacji Witold Waszczykowski wygłosił w Sejmie Informację Ministra Spraw Zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2016 r.', *MSZ Rzeczypospolitej Polskiej*. [online] Dostupno: http://www.mfa.gov.pl/pl/aktualnosci/wiadomosci/minister_witold_waszczykowski_o_priorytetach_polskiej_dyplomacji

18. 'Szef polskiej dyplomacji Witold Waszczykowski wygłosił w Sejmie Informację Ministra Spraw Zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2017 r.', *MSZ Rzeczypospolitej Polskiej*. [online] Dostupno: http://www.msz.gov.pl/pl/aktualnosci/wiadomosci/minister_witold_waszczykowski_o_priorytetach_polskiej_dyplomacji_w_2017_roku

19. 'The joint statement on the Three Seas Initiative (the Dubrovnik statement)'. [online] Dostupno: [http://prezjednica.hr/files/The%20Joint%20Statement%20on%20The%20Three%20Seas%20Initiative\(1\).pdf](http://prezjednica.hr/files/The%20Joint%20Statement%20on%20The%20Three%20Seas%20Initiative(1).pdf)

Demchishak R. B., Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Associate Professor, Department of Political Science and International Relations, National University «Lviv Polytechnic» (Ukraine, Lviv), ruslan.dem74@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9499-7889>

The Eastern vector of foreign policy of Poland: ideological background and specifics of implementation at the modern stage

The research is aimed at the analysis of ideological background, steps and manifestations of both modern and past times of the Eastern-focused Poland's policy in the context of relations of Polish-Lithuanian Commonwealth with the parties of the policy, particularly with Ukraine.

Historical method, comparative method and the method of structural analysis were used in the research.

The research found that the Eastern focus of foreign policy of Poland was ideologically affected by the concept of Prometheism developed during 20th century interwar period and the concept of Giedroyc-Myerosheviski developed in the latter half of the 20th century. In context of changes in geopolitical environment in the nineties of 20th century the Eastern foreign policy of Poland was aimed at Russia, Baltic countries, Belorussia, Ukraine, Moldova and Transcaucasian countries.

After Poland's entry into NATO in 1999 and into the European Union in 2004 its Eastern policy has taken its most significant manifestation in Eastern Partnership initiative in 2008. At the same time the Eastern policy of Poland was multifaceted. Baltic countries as members of European Union have become the first-order neighbors, Ukraine and Belorussia joined the Eastern Partnership programme, other EU countries – the second-order neighbors, Russia – the third order neighbor.

The concept of Intermarium (that takes its roots from the idea of Baltic-Black Sea cooperation) has become the another way of realization of the Eastern-focused foreign policy of Poland nowadays (august of 2016), as a new form of cooperation between the countries of Central and Eastern Europe.

Thus the Eastern foreign policy of Poland might be generally defined as one focused on creating a buffer zone in former Soviet Union separated from Russia, and at the same time as form of regional leadership.

Keywords: Poland, the Eastern vector, foreign policy, Central and Eastern Europe, Ukraine.

* * *

УДК 327(4/9)

Эфендиева А. А.,
доктор философии по филологии,
доцент кафедры Русской классической
литературы, Бакинский славянский университет
(Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ АЗЕРБАЙДЖАНО-УКРАИНСКИХ ГУМАНИТАРНЫХ СВЯЗЕЙ

Рассмотрен политический аспект гуманитарных отношений между Украиной и Азербайджаном. В статье широко проанализирована роль гуманитарных отношений во внешнеполитической системе и подтверждена ее большая роль в нынешней политической ситуации.

Ключевые слова: международное, культурное сотрудничество, гуманитарные связи, права, культура.

(стаття друкується мовою оригіналу)

В отличие от 90-х годов прошлого столетия, XXI век предъявил новые критерии подхода к системе международных отношений. Причиной этого стал развал мировой системы социализма и создание современной системы межгосударственных отношений, основанной на новых принципах и общности интересов. В тот период в Восточной Европе и на всем постсоветском пространстве шел процесс формирования новой политико-экономической системы. Глобальные перемены, происходящие в странах данного региона, с необходимостью требовали определения иных подходов не только в политико-экономической, но и в гуманитарной сфере межгосударственных отношений. Наконец, в XXI веке эти государства вступили в качественно обновленную стадию развития, требующую всесторонней модернизации системы международных отношений. В целом, для этого периода характерна тенденция всеобщей глобализации, которая, являясь политическим процессом, заняла прочное место во внешней политике стран мирового сообщества. Эти особенности наиболее отчетливо проявились в гуманитарной политике, как одной из составляющих внешнеполитического курса государства. Как правило, основное содержание гуманитарных

связей во внешнеполитическом курсе государства не ограничивается их донорской ролью. Вместе с тем, эти связи – один из важнейших компонентов межкультурной коммуникации. В действительности гуманитарная политика любого государства является фактором, налаживающим «мосты» между странами и народами, что не только полностью оправдано на современном этапе, но и с необходимостью требует своего дальнейшего развития.

Осуществление политики гуманитарной безопасности в процессе общественно–политической реорганизации независимых республик, появившихся на мировой арене после развала советского государства, проявилось, прежде всего, в новых критериях. Установка этих критериев, соответствующих новым общественно–политическим отношениям на фоне обращения к проверенной практике государств мира, направляет гуманитарную трансформацию и проясняет ее содержание. Сущность понятия «гуманитарная трансформация» сводилась к замене идеи «дружбы народов» (составлявшей основу советской политики) новой гуманитарной концепцией. В то время на первый план выдвигались принципы формирования гуманитарной политики в передовых, развитых странах, а также определения ее места в мировой системе гуманитарной политики. Например, в России – самом большом государстве на постсоветском пространстве – гуманитарная политика выступала с позиций единой государственной идеологии, в то время как в странах Европейского сообщества главным являлся миграционно–демографический принцип [11]. В данном контексте гуманитарная политика азербайджанского государства выступает как составная часть государственной политики. Что касается Украины, то здесь следует отметить, что она при определении своей гуманитарной политики воспользовалась практикой России, т.е. установила направления данной политики в качестве составной части единой государственной идеологии.

При определении направлений внутренней и внешней политики государства в процессе трансформации следует учитывать и анализировать такие серьезные факторы, как гражданская солидарность и недопустимость противостояния–нюансы, требующие взвешенного подхода с точки зрения гуманитарной стратегии. Во время перехода к новым общественно–политическим отношениям в сфере гуманитарной политики Азербайджанского государства были учтены как внутренние, так и внешние стратегические факторы. Эта продуманная и удачная политика в данном направлении, обладающая важной дипломатической ценностью, является в то же время одним из факторов, обеспечивающих успех Азербайджанской Республики на мировой политической арене. Следовательно, исходя из системы новых отношений, выход на новую политическую арену с необходимостью требует формирования внутри государства соответствующих общественно–политических взглядов, создания собственной политической концепции в международном аспекте.

В современной политической литературе часто можно встретить термины «гуманитарная политика», «гуманитарная безопасность», «мягкая сила» – понятия, которые охватывают разные стороны гуманитарных отношений и, вместе с тем, пересекаются в сфере

гуманитарной безопасности. Данный вопрос сближается по своему содержанию с проблемой гуманитарной безопасности всего человечества. Поэтому заместитель Генерального секретаря Организации Объединенных Наций Гейв в своем выступлении особо отметил, что в XXI веке гуманитарная безопасность не ограничивается защитой государства от внешних захватчиков и угроз, но также требует борьбы против движений внутри страны, применяющих силу и ведущих народ к деградации [13].

Понятие «международная гуманитарная связь» охватывает очень широкий круг вопросов. Исходя из мировой практики, политологи определили следующие его спектры:

1. Межэтническое и межконфессиональное взаимодействие;
2. Культурная интеграция;
3. Внешняя культурная политика;
4. Культурное сотрудничество;
5. Международное право и гуманитарная сфера;
6. Международные образовательные связи;
7. Международная общественная деятельность;
8. Международное сотрудничество в области физкультуры и спорта;
9. Международные аспекты общественного здравоохранения;
10. Международное научно–техническое сотрудничество.

Ряд аспектов международного информационного обмена [5]. Критерии для гуманитарных отношений в политике ведущих мировых лидеров имеют относительные различия. Например, в России, как мы уже упоминали, за основу берется единая государственная идеология, в Великобритании и Америке гуманитарные связи принимаются в контексте «культурной дипломатии», тот же нюанс более четко проявляется в китайской дипломатии, а немецкие дипломаты склонны считать «культурную политику» прежде всего направлением пропаганды. Внешняя (в том числе гуманитарная) политика азербайджанского государства опирается на такие важные политические принципы, как построение демократического, правового государства, обеспечение территориальной целостности страны и создание мощной экономики. В настоящее время суверенитет страны и обеспечение ее территориальной целостности лежат в основе гуманитарной концепции нашего государства. В этом отношении азербайджано–украинские гуманитарные связи в принципе совпадают. Государственная гуманитарная политика – это системная политика; в любых обществах она охватывает все структуры, от отдельных лиц до крупных коллективов и стран. Эта черта ярко проявляется в украинско–азербайджанских отношениях. Дипломатические отношения между двумя странами были установлены 5 февраля 1999 года, и гуманитарная политика систематически осуществляется в рамках последовательной внешней политики. Дружественные отношения между Азербайджаном и Украиной имеют прочную основу. В связи с этим А. Дж. Гулиев пишет: «Теплые дружеские отношения между Азербайджаном и Украиной сложились гораздо раньше официального установления дипломатических отношений между Киевом и Баку. Между двумя народами издавна существовала глубокая

и традиционная дружба. Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев всегда с особой теплотой и вниманием относился к украинскому народу. Будучи первым зампредом Совета Министров СССР, он немало сделал для Украины. Многие знают, что именно благодаря Гейдару Алиеву были выделены средства на реставрацию Киевской национальной филармонии. При его непосредственном содействии был построен и сдан в эксплуатацию завод «Оболонь». По его инициативе была построена фабрика детского питания. Можно вспомнить и помощь в строительстве Киевского метрополитена» [6]. История азербайджано–украинских отношений имеет глубокие корни, и она успешно выдержала испытания в сложнейшие периоды истории [2]. XXI век является периодом дальнейшего развития этих отношений. Договор о развитии экономических, политических и гуманитарных отношений между Украиной и Азербайджаном в контексте стран СНГ был принят главами этих государств в 2000 году, и в Киеве был открыт Институт политических и социальных наук имени Гейдара Алиева. В Украине прошло мероприятие, посвященное 100–летию великого поэта нашего народа С. Вургуня. 15 апреля 2003 года в Киевском государственном университете имени Т. Шевченко состоялся форум под названием «Азербайджан–Украина: перспективы развития стратегического партнерства». «В 2003 году в Баку министры культуры двух стран подписали соглашения о развитии культурных связей, а на встречах 2004–2005 годов прошли обсуждения и были приняты решения по ряду гуманитарных вопросов. В 2005–2006 годах на встречах между двумя странами были проведены мероприятия с участием видных деятелей науки и искусства. 30 июня 2008 года президент Украины В. Ющенко, находясь с визитом в Азербайджане, принял участие в церемонии открытия памятника выдающемуся украинскому поэту Тарасу Шевченко во время его визита в Азербайджан [10]. В 2013 году между двумя странами были заключены договоры в области культуры и туризма; мероприятия, проведенные в 2011–2015 годах, были выполнены в соответствии с планом сотрудничества между двумя странами. План был подписан 28 апреля 2011 года в рамках официального визита президента Украины Виктора Януковича в Азербайджан. Как продолжение этого мероприятия, в Украине в 2014 году прошли Дни азербайджанской культуры. 1–4 марта 2012 года в Азербайджане состоялись дни новой украинской музыки. Этот музыкальный праздник, организованный Союзом композиторов Азербайджана, Министерством культуры и туризма Азербайджанской Республики и Посольством Республики Украина в Азербайджане, имеет уникальное значение. Фестиваль был посвящен демонстрации достижений украинской композиторской школы за 20 лет независимости, что еще раз подтвердило важность исторически нерушимых азербайджано–украинских связей в области музыкальной культуры и в современный период [15]. В ходе официального визита президента Азербайджана И. Алиева в Киев 20 ноября 2013 года президент Украины Виктор Янукович сказал: «Мы вместе с Ильхамом Гейдаровичем с большим удовлетворением отмечаем совпадение подходов Киева и Баку по большинству актуальных вопросов, стоящих на глобальной и региональной повестке

дня. Наши страны конструктивно взаимодействуют в рамках международных организаций – ООН, а также в рамках ОБСЕ, где в этом году председательствовала Украина. Кроме того, по итогам визита президента Азербайджана, были подписаны двусторонние соглашения по внешней политике, сельскому хозяйству, культурной и гуманитарной сфере. Несомненно, решения, принятые на сегодняшних высокоуровневых двусторонних переговорах, создадут благоприятные условия для углубления украинско–азербайджанского стратегического партнерства».

Другим важным событием, демонстрирующим тесную дружбу и солидарность между двумя странами, является награждение президента Азербайджана Ильхама Алиева украинским орденом «Свобода», а также Президента Украины Виктора Януковича орденом «Гейдар Алиев» Азербайджанской Республики. Это стало оплотом для дальнейших искренних взаимоотношений народов, которые связаны неразрывными узами. После церемонии награждения было подписано пять важных соглашений [12].

Министры культуры двух стран подписали программу двустороннего культурного сотрудничества на 2016–2020 годы. Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев в своем поздравительном письме от 22 августа 2015 года президенту Украины П. Порошенко по случаю Дня независимости Украины, затрагивая вопросы отношений между Баку и Киевом, отметил: «Азербайджан и Украину объединяют традиционные отношения дружбы и сотрудничества. Я верю, что наши межгосударственные отношения и в дальнейшем будут развиваться и расширяться в соответствии с волей наших народов» [8]. В целом активизация гуманитарных отношений между двумя странами дает свои результаты: «За последние 25 лет независимости нашей страны были установлены памятники выдающимся государственным и культурным деятелям Азербайджана в Украине и Украины в Азербайджане. В связи с этим был установлен бюст Леси Украинки в Гарадагском районе Баку и воздвигнут памятник великому украинскому поэту Тарасу Шевченко в центре нашей столицы. Наряду с этим, в городе Киеве воздвигнут памятник общенациональному лидеру азербайджанского народа Гейдару Алиеву, а в городе Ирпень – установлен бюст выдающегося офтальмолога, академика Зарифы Алиевой; здесь же – парк, носящий ее имя. Одна из центральных улиц города Ирпень и средняя школа №12 также названы в честь академика Зарифы Алиевой. Бюст нашего поэта С. Вургуня был установлен перед киевской библиотекой, носящей его имя. Приведенные факты еще раз позволяют с уверенностью говорить о том, что Азербайджан и Украина смогли наладить дружеские отношения не только в экономической, политической, культурной и гуманитарной сферах. На достаточно высоком уровне продолжается основанная на взаимной поддержке деятельность двух стран в международных организациях. Украина демонстрирует свою приверженность в деле решения Нагорно–Карабахского конфликта, являющегося самой болезненной проблемой Азербайджана в контексте территориальной целостности нашей страны, а Азербайджан, в свою очередь, оказывает моральную поддержку территориальной целостности Украины на международной арене в сложный для

нее современный период. Сегодня азербайджано–украинские связи развиваются по возрастающей линии во всех сферах. Обе страны наиболее активно участвуют в политических диалогах. Документы, подписанные во время взаимных визитов глав государств и других должностных лиц, а также реализация других проектов указывают на высокий уровень взаимной политической активности между нашими странами» [9].

А. Аббас–бейли и Э. Наджафов, говоря о сущности внешней политики государства и при этом, ссылаясь на К. Модельского, пишут: «По мнению К. Модельского, одного из экспертов–политологов в области внешней политики, целью внешней политики является регулирование деятельности государств в целях получения собственной выгоды. По его мнению, внешняя политика – это такая система деятельности, посредством которой то или иное государство стремится оказать влияние на деятельность другого государства или государств, в то же время, пытаясь адаптировать свою деятельность к международным нормам. Главная задача внешней политики – определить способы внесения необходимых изменений путем влияния на деятельность других государств [1, с. 154]. В такой трудной и сложной области, как внешняя политика, политика гуманитарная играет важную роль в смягчении отношений, создании благоприятной политической атмосферы между государствами. В этом смысле азербайджано–украинские гуманитарные отношения выполняют свою важную миссию. Современный мир очень склонен к глобализации: политологи неоднозначно реагируют на то, что экономические и гуманитарные отношения, а также культура становятся составной частью этого процесса; и здесь они видят присущую империализму парадигму взаимной зависимости [3, с. 45–57, 111–112]. Азербайджано–украинские гуманитарные связи основаны на принципах взаимного уважения суверенитета и территориальной целостности стран, а также созданных народами национально–культурных ценностей».

В международных отношениях и дипломатии используется понятие «мягкая сила». Сущность этого понятия сводится к достижению желаемых результатов во внешнеполитической стратегии на добровольной основе без применения силы; здесь большую роль играют такие факторы, как симпатия, антипатия, привлекательность, интересы. Дж. Наем, привнесший этот термин в политологию, назвал «мягкой силой» язык и культуру страны, – факторы, играющие важную роль на международной арене. Во внешней политике данный фактор обладает сильным воздействием в качестве формы гуманитарных связей, а его основная характеристика появляется в сравнении с силовыми воздействиями [10].

На самом деле это понятие было применено еще в VII веке древними китайскими философами как альтернатива «мощной силе». В современном мире «мягкая сила» предполагает достижение определенных успехов в контексте распространения демократических и культурных ценностей; в данном случае это понятие также является инструментом влияния. Б. Бабыло, один из известных исследователей этой области, цитируя К. Ноя, отмечает: «По его мнению, сила государства заключается в возможности добиваться от других желаемых результатов. Эта возможность зависит от

наличия у политического режима тех или иных ресурсов осуществления власти и умения их эффективно использовать. Желаемых результатов во многих случаях можно добиться при помощи таких факторов, как духовная и материальная культура, общественные и политические принципы, качество проводимой внешней и внутренней политики и т.д. Эти дополнительные факторы в идеальном исполнении безотказно работают на повышение привлекательности имиджа страны, формируют особый ресурс, определяемый Дж. Наем как «мягкая сила» [4]. Страны Запада расходуют на эту политику крупные средства: «Франция стоит на первом месте, расходуя 17 долл. США в год на душу населения, что в четыре раза больше, чем у занимающей второе место Канады, за которой идут Великобритания и Швеция. Для сравнения: расходы государственного департамента США на финансирование международных культурных программ составляют лишь 65 центов на душу населения в год» [4].

Применение «мягкой силы» зависит от цели внешней политики каждого государства и включает весь спектр гуманитарных отношений. В частности, в Америке «мягкая сила» нацелена на возвращение лидирующих позиций в американском образе жизни, в сфере высшего образования, на «глобальной фабрике» в Китае и утраченное региональное лидерство над Россией. Фактически, этот термин, по сути, основан на факторе воздействия, которое, однако, преследует гуманитарные цели. Например, в азербайджано–украинских отношениях «мягкая сила» применяется в соответствии с принципами внешней политики Азербайджана: взаимное уважение, мультикультурализм, невмешательство во внутренние дела других стран, соблюдение норм международных гуманитарных организаций. Такой подход к проблеме стимулирует сохранение национальных и культурных ценностей различных народов мира и, прежде всего, способствует сближению государств и народов, содействуя миру и безопасности. В результате этого усиливаются дружественные отношения между двумя странами, гармонично развиваются международные отношения, идет взаимное усвоение ценного культурного наследия друг друга и, в конечном счете, создается общая гармония мира.

Гуманитарные связи занимают особое место в системе отношений в современном мире. По своему масштабу они охватывают обширную сферу человеческой жизни: от отношений между конкретными индивидами до очень важной части системы межгосударственных отношений, даже объединяющей в себе объединения государств – блоки. Хотя гуманитарные связи, сближающие примиряющие людей, исторически являются основным актом человеческого развития, тем не менее, в разных исторических условиях появляются новые оттенки в их содержании. Поэтому мы рассмотрим два аспекта из широкого спектра гуманитарных связей [15].

Список использованных источников

1. Abbasov, A., Nəcəfov, E., 2007. 'Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi', Bakı: *Mütarcim*, 208 səh.
2. Гасымлы, МДж., Купчи, О.Р., Дамиров, А.У., 2012. 'Украинско–азербайджанские политические отношения: история и современность', Киев: *Издательский дом Дмитрия Бурого*, 152 с.
3. Brayar, F., Mohammad-Reza, C., 2010. 'Beynəlxalq münasibətlər', Bakı: *«Qanun» nəşriyyatı*, 368 səh.

4. Бабыло, АМ. «Мягкая сила» в международной политике: особенности национальных стратегий

5. Большедворова, ЛС. «Гуманитарное сотрудничество в современных международных отношениях». www.centis.bsu.by/%5Cnew_site%5Cnews%5Csem25.04%5CBolshedvorova.doc

6. Гулиев, АД. www.versii.com/news/360084 https://az.wikipedia.org//Azərbaycan-Ukrayna_münasibətlər.zejninfo.com/?b=content&cat=4&id=43

7. moskov-baku.ru.../prezidentilkamalievverit_vbudushsheazerbaydzano_uk...

8. www.respublica-news.az.../13128-azerbaydzanla-ukrayna

9. https://ru.wikipedia.org/wiki/Мягкая_сила

10. st-hum.ru.../zubchenko-sa-realizaciyu-politiki-gumanitarnoy

11. bezopasnosti-v-usloviya.politike.ru/termin/qumanitarnaya-bezopasnost.html

12. www.xalqgazeti.com/az/news/analytiks/39780

13. politike.ru/termin/qumanitarnaya-bezopasnost.html. Bolshedvorova.doc.

14. zejn-info.com/?b=content-cat=4&id=43

15. <https://cyberleninka.ru.../mezhdunarodnoe-kulturnoe-sotrudnichestvo-aspekty-sotsialno>

відносин у зовнішньополітичній системі і підтверджена її велика роль в нинішній політичній ситуації.

Ключові слова: міжнародне, культурне співробітництво, гуманітарні зв'язки, права, культура.

* * *

References

1. Abbasov, A., Nəcəfov, E., 2007. 'Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi (The theory of international relations)', Bakı: *Mütərcim*, 208 səh.

2. Gasymlı, MDzh., Kupchi, O.R., Damirov, A.U., 2012. 'Ukrainsko-azerbaydzhanskıe politicheskie otnosheniya: istoriya i sovremennost' (Ukrainian – Azerbaijan political relations: history and modernity)', Kiev: *Izdatel'skij dom Dmitrija Burago*, 152 s.

3. Brayar, F., Mohammad-Reza, C., 2010. 'Beynəlxalq münasibətlər (International Relations)', Bakı: «*Qanun*» nəşriyyatı, 368 səh.

4. Babylo, AM. «Mjagkaja sila» v mezhdunarodnoj politike: osobennosti nacional'nyh strategij («Soft power» in international politics: features of national strategies)

5. Bol'shedvorova, LS. 'Gumanitarnoe sotrudnichestvo v sovremennyh mezhdunarodnyh otnoshenijah (Humanitarian cooperation in modern international relations)'. www.centis.bsu.by/%5Cnew_site%5Cnews%5Csem25.04%5CBolshedvorova.doc

6. Guliev, AD. www.versii.com/news/360084 https://az.wikipedia.org//Azərbaycan-Ukrayna_münasibətlər.zejninfo.com/?b=content&cat=4&id=43

7. moskov-baku.ru.../prezidentilkamalievverit_vbudushsheazerbaydzano_uk...

8. www.respublica-news.az.../13128-azerbaydzanla-ukrayna

9. https://ru.wikipedia.org/wiki/Мягкая_сила

10. st-hum.ru.../zubchenko-sa-realizaciyu-politiki-gumanitarnoy

11. bezopasnosti-v-usloviya.politike.ru/termin/qumanitarnaya-bezopasnost.html

12. www.xalqgazeti.com/az/news/analytiks/39780

13. politike.ru/termin/qumanitarnaya-bezopasnost.html. Bolshedvorova.doc.

14. zejn-info.com/?b=content-cat=4&id=43

15. <https://cyberleninka.ru.../mezhdunarodnoe-kulturnoe-sotrudnichestvo-aspekty-sotsialno>

Efendiyeva A. A., Doctor of Philology, Associate Professor, Department of Russian classical literature, Baku Slavic University (Azerbaijan, Baku), matlabm@yandex.com

Political aspect of Azerbaijan–Ukrainian humanitarian attitudes

The article focuses on the political dimension of humanitarian attitudes between Ukraine and Azerbaijan. In the broader context, the role of humanitarian attitudes is analyzed in a non-external political system and has been confirmed by a large number of political situations.

Keywords: International, cultural cooperation, humanitarian relations, rights, culture.

Eфендієва А. А., доктор філософії в галузі філології, доцент кафедри Російської класичної літератури, Бакинський слов'янський університет (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

Політичний аспект азербайджано-українських гуманітарних зв'язків

Розглянуто політичний аспект гуманітарних відносин між Україною та Азербайджаном. У статті широко проаналізована роль гуманітарних

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Маслак В. І.,

доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри
українознавства, Кременчуцький національний
університет ім. Михайла Остроградського
(Україна, Кременчук), vimaslak2017@gmail.com

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:

**СТЕПАНЧУК Ю. С. «ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
В НОВІТНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ»
/ Ю. С. СТЕПАНЧУК. – Вінниця:
«МЕРКЮРИ–ПОДІЛЛЯ», 2018. – 572 с.**

Монографія Ю. С. Степанчука присвячена практично недослідженій проблемі, що досі компаративно не розроблялась як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями. Особливо чітко це виявляється стосовно питання ідеологічних та інтелектуальних передумов формування новітнього історіографічного образу Б. Хмельницького в Україні, Польщі та Росії.

Рецензована праця є самостійним, концептуальним, комплексним дослідженням постаті Б. Хмельницького, виконаним на здобутках сучасної української, польської та російської історіографії. При цьому автор уперше в вітчизняній історіографії зосередив увагу на порівняльному з'ясуванні впливу державної політики національної пам'яті на формування новітнього образу Б. Хмельницького в Україні, Польщі та Росії.

Монографія вирізняється чіткою структурою та логічним поданням матеріалу. На підставі залучення широкого кола історіографічних джерел, автор ставить за мету: виявити спільні та відмінні риси історіографічного образу Б. Хмельницького в напрацюванні сучасної української, польської та російської історичної науки; виокремити базові підходи, притаманні названим історіографіям; виявити інтелектуальну конкуренцію та взаємовпливи; проаналізувати концепції життя та діяльності Б. Хмельницького.

Рецензована книга складається з трьох розділів, дванадцяти підрозділів, вступу, висновків, списку використаних джерел та літератури. Перший розділ присвячений образу Б. Хмельницького в новітній українській історіографії. Автор доводить, що в основу виписування новітнього образу гетьмана покладені українські інтереси, ключовий із яких полягає у відновленні державності. Саме крізь призму державотворчих зусиль оцінюють постать Б. Хмельницького українські історики. Крізь неї пропускають сюжети і про його таланти, і про політичні концепції, і про політичні та військові прорахунки.

Автор рішуче відмежовує головний інтерпретаційний тренд образу гетьмана від «возз'єднавчої» оболонки радянських часів. Загалом сучасний образ Б. Хмельницького в українській історіографії виявився

більш об'ємним, пластичним і конкурентоспроможним в історіографічному просторі.

Другий розділ монографії присвячений сучасним польським інтерпретаціям постаті Б. Хмельницького, де великий гетьман представлений по всьому її видовому ряду. Вмотивовано, що постать Б. Хмельницького та Національно-визвольна війна, яка відбувалася під його проводом, є одними з провідних історіографічних тем серед польських науковців. Особливий інтерес даного розділу викликають компаративні судження про стереотипи образу Б. Хмельницького, укорінені не тільки в історіографії, а й у суспільній свідомості та історичній пам'яті польського народу.

Автор рецензованої монографії зауважує, що сучасним польським інтерпретаціям постаті українського гетьмана притаманні відкритість до вдосконалення, уточнення, модернізації та адекватного реагування на доробок конкурентних історіографічних потуг – українських та російських істориків. Як доводить Ю. С. Степанчук, на сьогодні в Польщі домінує тенденція, у рамках якої остаточно подолані старі підходи під кутом концепції «громадянської війни», «меча, хреста і плуга» та «єдиного шляхетського народу Речі Посполитої». На основі розуміння природності прагнення українського світу до одержавлення відсунуто на задній план традиційне сприйняття Б. Хмельницького як історичного діяча, який підштовхнув Річ Посполиту до кризи. Загалом же, подання в сучасній польській історіографії політичних концепцій Б. Хмельницького демонструє істотне зближення позицій польських та українських істориків, а також модернізаторського табору російської історіографії. І цей факт подається автором як центральним у сучасному дискурсі, пов'язаному з осмисленням діяльності Б. Хмельницького.

У третьому розділі рецензованої книги розглянуто постать Б. Хмельницького в трактуванні російських істориків. Автор констатує, що Б. Хмельницький є найбільш затребуваною постаттю в російській історіографії. Український гетьман найчастіше приковує до себе увагу науковців, стаючи об'єктом різноманітних досліджень та ідеологічних маніпуляцій. Він – обов'язковий атрибут російського історичного наративу, навчальних підручників та посібників, численних наукових популяризацій історії, ідеологічних та політичних текстів. Подібно до українського та польського випадків Б. Хмельницький також міцно ввійшов до історичної пам'яті росіян як обов'язковий і знаковий її складник. Його образ легко пригадується в середовищі широкого загалу, неодмінно асоціюючись із позитивними історичними персонажами.

Ю. С. Степанчук показує причину такої пильної зацікавленості – Переяславська рада 1654 р., скликана Б. Хмельницьким, яка виявилася переломним моментом не тільки східноєвропейської, а й російської історії. Автор висновкує, що головна концептуальна канва російського

образу Б. Хмельницького залишалася незмінною впродовж усього наукового періоду розвитку російської історіографії. Її зумовлювало незмінне імперське трактування української історії з амплітудою від ортодоксального до поміркованого великодержавництва. У рамках російської великодержавницької парадигми Б. Хмельницький у різних варіантах неодмінно поставав прибічником українсько–російського зближення та зверхності Росії над Україною. Отже, інтелектуально сучасна російська історіографія питання виросла на ґрунті великодержавницьких концепцій радянського різновиду з його суворою ідеологічною регламентацією.

Проте, автор показує, що в сучасній російській історіографії даного питання виділилися два головні табори – традиціоналісти та модернізатори. Перше крило охоплює ліву частину наукового сегмента й домінує, формуючи у світі відповідний образ російської історіографії, і водночас прагнуть зберегти стару великодержавницьку основу, роль якої виконують концепції «загальноросійської культури», «возз'єднання України з Росією», «єдиної держави», а також заперечення самостійності українського історичного процесу. Натомість модернізаторське крило, головним представником якого є петербурзька дослідниця Т. Таїрова–Яковлева, орієнтоване на ревізію великодержавницької моделі ранньомодерної української історії. Модернізаторський образ останньої «пропонує об'ємне бачення історії Гетьманщини, яке цілком вписується в новітні тренди наукового освоєння відповідної проблематики, перегукуючись у базових підходах з українською та польською історіографіями.

Наукова новизна одержаних результатів рецензованої книги полягає в наступному, що Ю. С. Степанчук вперше: а) дослідив наукові течії та школи сучасної української, польської та російської історіографії, які формують образ Б. Хмельницького; б) здійснив конкретно–компаративний аналіз конверсійності історіографічного образу Б. Хмельницького в названих історіографіях; в) відобразив генезу державної кон'юнктури, яка суттєво впливала на формування історичної пам'яті образу Б. Хмельницького; г) дослідив вплив рудиментів радянської ідеології на формування образу українського гетьмана в сучасній російській історіографії; д) розглянув інтерпретації політичних концепцій Б. Хмельницького, де центральне місце посідають мета, завдання, мотиви, які рухали гетьманом при прийнятті тих чи тих військово–політичних рішень.

Загалом, рецензована монографія Ю. С. Степанчука «Образ Богдана Хмельницького в новітній українській та зарубіжній історіографії» має високу наукову цінність і якісно поповнить сучасну українську та зарубіжну історіографію стосовно постаті Б. Хмельницького та подій Національно–визвольної війни середини XVII ст.

Maslak V. I., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Ukrainian Studies, Kremenchuk National University named after Mikhail Ostrogradsky (Ukraine, Kremenchuk), vimaslak2017@gmail.com

Review of the monograph: Stepanchuk Yu. S. «The image of Bohdan Khmelnytsky in the newest Ukrainian and foreign historiography»: monograph / Yu. S. Stepanchuk. – Vinnytsa: «Mercury–Podillya», 2018. – 572 s.

* * *

Сіленко А. О.,
доктор політичних наук, професор, проректор,
Одеська національна академія зв'язку ім. О. С. Попова
(Україна, Одеса), silenko.alla@onat.edu.ua

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:
Шипунов, Г.В., 2018. Ідейно–інституційний
розвиток лівих політичних партій: принципи
дослідження: монографія, Львів: Простір–М.**

Вивчення політичних партій, визначення особливостей їхнього взаємозв'язку з демократією – одна з найважливіших дослідницьких тем сучасної політичної науки. Особливої актуальності згадана тема набула в аспекті аналізу ролі партій у процесах демократизації політичних режимів поставторитарних держав Центральної та Східної Європи, зокрема й України.

Надзвичайно цікавим і актуальним, на нашу думку, у цьому контексті видається дослідження розвитку лівих політичних партій, адже розпад Радянського Союзу та крах системи «реального соціалізму» у Центральній та Східній Європі значною мірою дискредитували соціалістичні ідеї та, як наслідок, зумовили глобальну кризу усього лівого руху. На цьому тлі традиційні ліві політичні партії – комуністичні, соціалістичні та соціал–демократичні – опинилися перед необхідністю дати відповіді на виклики кризового етапу своєї еволюції: здійснити таку ідеологічну та організаційну модернізацію, яка б дала їм змогу ефективно функціонувати за нових суспільно–політичних і соціально–економічних умов. Цілком очевидно, що зазначені процеси потребують адекватного з наукового погляду осмислення. На це і спрямовані аналітичні зусилля автора рецензованої монографії, якому вдалося виробити теоретично послідовну та емпірично адекватну концептуальну модель дослідження ідеологічного й організаційного розвитку політичних партій, яку він використав для аналізу специфіки ідейно–інституційної еволюції лівих партій.

Працюючи над створенням цієї моделі, Геннадій Володимирович Шипунов розробив методологічний інструментарій дослідження організаційного розвитку політичних партій та визначив методологічну стратегію вивчення їхніх ідеологій. Особливу увагу треба звернути на глибоке науково–теоретичне осмислення автором специфіки «ліво–правого» партійно–ідеологічного розмежування як основного методу структурування політичного поля, завдяки чому йому вдалося сформувати комплексні каталоги індикаторів лівих, правих і центристських (лівоцентристських/правоцентристських) партій.

Спираючись на принципи своєї концептуальної моделі дослідження, автор означив і проаналізував основні траєкторії ідеологічного та організаційного розвитку лівого політичного руху. Зокрема, Г. В. Шипунов дослідив специфіку формування базових ідеологічних принципів та партійної інституціоналізації лівих політичних сил у другій половині XIX століття, встановивши особливості виникнення соціалістичних і соціал–демократичних партій. У контексті аналізу радикалізації соціалістичного руху в Російській імперії він визначив і проаналізував основні етапи ідейно–інституційного становлення комуністичної

партії у період між 1895 і 1923 роком. Також автор з'ясував особливості анархо–синдикалізму як головної ідеологічної й організаційної альтернативи розвитку лівого руху у форматі політичних партій.

Крім того, Г. В. Шипунов дослідив особливості еволюції міжнародного комуністичного руху за ідеологічної та організаційної гегемонії радянської компартії, а також встановив і проаналізував характерні риси західноєвропейського шляху до комунізму згідно з концепцією єврокомунізму.

Рецензована монографія дає змогу скласти повноцінне з наукового погляду уявлення про траєкторії ідеологічного та інституційного розвитку соціал–демократичних партій у ХХ–ХХІ столітті. В контексті дослідження концепцій демократичного та ліберального соціалізму автор визначив особливості організаційного переходу цих партій від класового типу до моделі «всеохоплюючої» партії. Також Г. В. Шипунов дослідив специфіку пошуків соціал–демократичними партіями нової ідеологічної ідентичності та стратегій організаційного реформування на тлі: глобальної економічної кризи 1970–80 років і трансформації соціальної структури провідних індустріальних держав Заходу; розпаду СРСР і глобальної кризи соціалістичного руху; кризи концепції «третього шляху» як моделі ідейно–інституційної модернізації соціал–демократичних партій та ренесансу соціалістичних ідей як безпосереднього наслідку глобальної фінансово–економічної кризи, що розпочалась у 2008 році та негативні наслідки якої повною мірою не подолані досі.

Окремо зауважимо, що невід'ємною перевагою рецензованої монографії є той факт, що представлений у ній науково–теоретичний інструментарій може бути ефективно використаний для здійснення емпіричних досліджень, зокрема для вивчення ідеологічного й організаційного розвитку лівих, правих і центристських (лівоцентристських / правоцентристських) партій України.

Отже, детальне ознайомлення з монографією Г. В. Шипунова «Ідейно–інституційний розвиток лівих політичних партій: принципи дослідження» дає нам усі підстави констатувати, що вона є актуальним, самостійним, цілісним і завершеним дослідженням, висновки якого є логічними, обґрунтованими та характеризуються науковою новизною. Вважаємо, що представлена у монографії авторська концепція дослідження ідейно–інституційної еволюції політичних партій, апробована в контексті вивчення ідеологічної й організаційної еволюції лівих партій, є значущим внеском у розвиток методології політичної науки.

Silenko A. O., Doctor of Political Sciences, Professor, Pro–Rector of Odessa National O. S. Popov Academy of Telecommunications (Ukraine, Odessa), silenko.alla@onat.edu.ua

Review of the monograph: Shypunov, HV., 2018. Ideological and Institutional Development of the Left Political Parties: Principles of Research: Monograph, Lviv: Prostir–M.

* * *

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Бірьова О. Ю. Слобожанщина: адміністративні й соціальні зміни протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст.	7
Титівець О. О. Молодіжні організації польських громад Києва в 1914–1919 роках	10
Лисенко М. С. Діяльність Волинського товариства хмелярства в роки Першої світової війни	14
Козак О. В. Добровільний внесок родини Богдана і Варвари Ханенків у розвиток матеріальної і духовної культури українського народу	17
Чуткий А. І. Період Гетьманату: оцінка кризів призми вищої школи	23
Севастьянов О. В. Вивчення розвитку економічного потенціалу та продуктивних сил регіону в науковій спадщині Товариства з вивчення Криму (1922–1932)	30
Тренкін Ю. В. Збуто–постачальницькі операції української сільськогосподарської кооперації (1921–1928 рр.)	33
Харламов М. І. Особливості роботи короткострокових курсів підвищення кваліфікації пожежних України у 1920–1930 роках	37
Волошин І. В. Роль спеціалізованої сільськогосподарської мережі «Добробут» у розвитку м'ясної та м'ясопереробної галузей Української СРР в добу непу	39
Довбня О. А. Репресії проти поляків УСРР/УРСР наприкінці 1920–х – на початку 1950–х рр. у дослідженнях вітчизняних істориків	42
Зубченко С. П. Депортації сталінським режимом народів і представників національних меншин в роки Другої світової війни	48
Якуніна К. І. Становище і діяльність адвентистів сьомого дня у Волинській та Рівненській областях у 1944–1953 рр.	54
Дороніна Н. В. Повоєнні роки на філологічному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1945–1955 рр.)	58
Карасевич О. О. Становлення в період «відлиги» історичних знань із питань матеріально–технічного і кадрового забезпечення українського села на сторінках «Українського історичного журналу»	62
Лазуренко О. Г. Особисте та приватне життя під прицілом товариських судів Української РСР на початку 1960–х років	66
Братусь І. В., Гунька А. М. Проблеми інтерпретації історії Києва	70
Данилюк І. Ю. Розвиток музейництва на Прикарпатті 1991–2013 років у вітчизняній історіографії	71
Коцур В. В. Національні меншини півдня України в суспільно–політичних процесах початку XXI ст.	76
Костюк Д. С. Фактор громадянського суспільства в геополітиці: «Арабська весна» скрізь призму американсько–російського суперництва (2010–2013 рр.)	80
Луцшай В. І. Формування російської імперської національної політики щодо поляків	84
Юшкевич В. В. Визначення місця оптимального розміщення європейських біженців у проектах американських вчених наприкінці 1930–х років	91
Каріков С. А. Вплив політики курфюрста Моріца Саксонського на події «Князівської війни»	95
Вацеба Р. М. Північні велети у IX–X ст. і формування політичних інституцій Лютицького союзу	98
Волканова Н. В. Матеріальна допомога армії з боку бессарабських аристократів під час російсько–турецької війни 1877–1878 рр.	104
Ботіка Т. С. Англійський тред–юніонізм на сторінках російських часописів початку XX ст.	106
Гуцало С. Є. Історія створення міжнародних інтеграційних організацій у регіоні Близького Сходу в XX–XXI ст.	108
Дмитрук Я. В. Умови проходження представниками національних меншин військової служби у збройних силах Польщі в міжвоєнний період	113
Mammadov A. A. Geopolitical interest, mechanisms and its implementation in the Caspian region (Геополітичний інтерес, механізми та його здійснення в Каспійському регіоні)	116
Назаралиев Э. А. Библиотеки в системе образования в условиях глобализации (Бібліотеки в системі освіти в умовах глобалізації)	119
Азизова М. А. Освободительная борьба в Северо–Восточном Азербайджане в 1812–1822 годах (по материалам «Актів Кавказской Археографической Комиссии») (Визвольна боротьба в Північно–Східному Азербайджані в 1812–1822 роках (за матеріалами «Актів Кавказької Археографічної Комісії»))	122
Алиев А. Исследование этнографических особенностей грузинских азербайджанцев на основе творчества народных поэтов (Дослідження етнографічних особливостей грузинських азербайджанців на основі творчості народних поетів)	126
Аманова Б. Т. Отражение азербайджанской народной музыки в творчестве Али Велиева (Відображення азербайджанської народної музики в творчості Алі Велієва)	132

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Беседіна Г. Специфіка тлумачення поняття «дискурс» у філософії Мішеля Фуко	137
Богданова Н. Г. Проблема свободи самореалізації людини в інформаційному суспільстві у роботах Й. Масуди	141

Грех В. І. Виховання і формування християнської моралі віруючих на основі церковної драматургії святителя Димитрія (Данила Туптала)	144
Гура В. О. Вплив особи І. В. Каргеля в зміні есхатологічної парадигми євангельсько-баптистського братерства України на початку ХХ століття: від постміленіарізму до диспенсационалізму	150
Данканіч Р. І. Проблема співвідношення герменевтики та історизму в філософії Г. Гадамера	154
Колотілова Н. А. Логіка і риторика в теорії суперечки С. І. Поварніна	157
Рик М. С. Символічне розуміння Біблії у творчості Г. Сковороди	161
Ніколенко Г. С. Критерії відкритості та закритості суспільства К. Попера	165
Содомора П. Нативізм у процесі пізнання (переклад діалогу Платона «Менон»)	168
Стрижачук Ф. В. Тринітарна історія як джерело для доктрини про Трійцю Юргена Мольтмана	170
Кобзєва І. О. Філософсько-антропологічні виміри калокагатії Середньовіччя	173
Бороденко О. В. Новые мифологии пространства: символизация локального (Нові міфології простору: символізація локального)	176
Дьяковська Г. О. Наратив як форма дискурсивної влади	179
Захаренко К. Протидія маніпулятивним впливам (засоби, технології, можливості)	181
Ільїна Г. В. Від естетики бачення до візуальної достовірності: джерела суб'єкт-об'єктної парадигми модерну	190
Іщук Н. В. Духовні тенденції сучасності, значимі для православної громади-койнонії та теодіалогіки	193
Коляда В. І., Гребинь С. Н. Методологические аспекты проблемы социализации личности в педагогике (Методологічні аспекти проблеми соціалізації особистості в педагогіці)	199
Мелентьева Т. Н., Савченко А. А. Труд как социальное явление и процесс (Праця як соціальне явище і процес)	203
Михальчук А. О. Стилі кодування та їх вплив на інтелект людини в контексті сучасного інформаційного суспільства	207
Паньків О. В., Саноцька Н. Я. Швидкість та миттєвість як провідні характеристики сучасного стилю життя	211
Пилипів В. В. Практики гостинності BelleÉpoque: художньо-естетичний вимір	215
Рубський В. М. Конвергентні процеси у релігійних системах поширення світогляду	219
Симоненко С. П. Сакральне як чинник мотивації людської поведінки	222
Сислюк Я. Г., Тімченко О. П., Пігош М. А. Логіко-філософські особливості теорії пізнання у вітчизняній філософії як специфіка українського менталітету	226
Скиртач В. М., Гонтар В. О. Суб'єкт та Інший у філософсько-клінічному дискурсі	231
Федорова І. І., Москаленко К. А. Утилітарне як принцип конструювання соціально-культурного простору Античності	233
Шевченко М. І. Зміна соціокультурної парадигми та її вплив на особливості культурної політики	237
Шмиголь М. Ф. Феномен гуманітарної освіченості: світоглядний контекст	242
Ярема Н. С. Феномен соціальної утопії у суспільно-філософській думці	245
Олексенко Р. І. Філософія ринкових відносин у історико-економічному дискурсі сучасних українських вчених	249
Кривітченко О. О. Репрезентаціоналістське пояснення феноменальних властивостей: інтерналістський та екстерналістський підходи	253
Дроботенко М. О. Дидактичні адаптації освітньої геронтології	258
Парфьонова О. І. Державна освітня політика України в контексті реформування загальної середньої освіти	262
Якимчук О. Ключові суперечності становлення української системи освіти	267
Щубелка Н. В. Стратегічний потенціал освіти як чинника соціально-економічного розвитку	270
Кадиевская И. А., Нарядько Г. Я. Современные особенности проблемы распространения синдрома эмоционального выгорания (СЭВ) среди работников сферы образования (Сучасні особливості проблеми поширення синдрому емоційного вигорання (СЕВ) серед працівників сфери освіти)	274
Сімакова Н. М. Українське законодавство про освіту (становлення в період незалежного розвитку)	278

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Агафонова Г. С., Сімонян А. В. Типологізація громадських рад	283
Андрущенко Т. В. Застосування сучасних методів навчання як інструмент підвищення якості вищої освіти в Україні	287
Бєвзюк Є. В. Мова як визначальний чинник етнозберігаючої програми лужичан	290
Буряченко О. В. Інституалізація політичних партій України як чинник формування позитивної репутації	293
Велизаде К. Р. Роль политической системы в формировании политической жизни: социальный философский аспект (Роль політичної системи у формуванні політичного життя: соціальний філософський аспект)	297
Ґіоане І. М. Світогляд як основна духовна детермінант здійсненні політичного вибору	300
Вербицький Б. Д. Участь Михайла і Богдана Горинів у створенні і розвитку Української Гельсінської Спільки	303
Годний С. П. Лобізм як політична цінність демократичного суспільства	307
Григор О. Гуманітарна освіта як чинник формування загальної культури дипломата-політика	311
Демиденко О. І. Державна стратегія щодо регламентування процесів інтелектуальної міграції: погляд та рекомендації українських науковців	316
Деревінський В. Ф. Енергонезалежність держави в контексті консолідації суспільства	321
Ігнатко В. Ядро європейських цінностей: демократія і свобода	323

Клюєнко Е. О. Політична участь і демократія: основні проблеми міжнародного характеру	326
Ладний Ю. А. Етнополітичні процеси в Україні за часів директорії УНР: історико-політологічні дискурси	331
Мордовець М. В. Держава загального добробуту в системі політичних координат сьогодення	340
Семко В. Л. Соціальна природа енергії, енергобезпека та енергоефективність як складові процесу консолідації українського суспільства	342
Сич О. М. Олігархічний політичний режим і соціальні підстави перманентного революційного процесу в Україні	348
Стойко О. М. Енергоефективні громади як складова енергетичної політики держави	352
Ткач Б. А. Концептуалізація поняття політичної відповідальності в сучасній зарубіжній політології	354
Червеняк К. Т. Інституційне забезпечення державної етнополітичної політики в Україні	358
Балуца Т. П. Розвиток освіти як соціального інституту	362
Шипунов Г. В. Ідейно-інституційна еволюція КПРС в контексті трансформації політичного режиму СРСР	365
Орлова В. О. Політичний сенс урядування у країнах ЄС	369
Ветринський І. М. Особливості політичних та соціально-економічних процесів у Сирії в ХХ столітті	371
Сичик К. Б. Експлікація зростання електоральної підтримки правих популістів в контексті дискурсу міжнародної міграції (на прикладі ФРН)	380
Мостіпан О. М. Суспільно-політичні аспекти першої державної історії Японії «Ніхон Сьокі»	384
Сабадан О. О. Ініціатива «Пояс та Шлях» як новий інструмент зовнішньої політики Китайської Народної Республіки	387
Леванчук І. В. Геополітична стратегія США на пострадянському просторі: акторно-факторний аналіз	390
Малкіна Г. М., Попов Г. В. Концепції космополітизму в політичному вченні Джузеппе Мадзіні	394
Замікула Г. О. До питання щодо практичної реалізації зовнішньополітичної концепції Ахмета Давутоглу	397
Демчишак Р. Б. Східний вектор зовнішньої політики Польщі: ідеологічні підвалини та особливості реалізації на сучасному етапі	401
Эфендиева А. А. Политический аспект азербайджано-украинских гуманитарных связей (Політичний аспект азербайджано-українських гуманітарних зв'язків)	406

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Маслак В. І. Рецензія на монографію: Степанчук Ю. С. «Образ Богдана Хмельницького в новітній українській та зарубіжній історіографії» / Ю. С. Степанчук. – Вінниця: «Меркьюрі-Поділля», 2018. – 572 с.	411
Сіленко А. О. Рецензія на монографію: Шипунов, ГВ., 2018. Ідейно-інституційний розвиток лівих політичних партій: принципи дослідження: монографія, Львів: Простір-М.	412

CONTENT

HISTORICAL SCIENCES

Bir'ova O. U. Slobozhanshina: administrative and social changes in the second half of XVII – first part of XVIII century	7
Titovets O. O. Youth organizations of the Polish communities of Kyiv in 1914–1919	10
Lysenko M. S. Activity of the Volyn Society of Hop–growing in the years of the First World War	14
Kozak O. V. Benevolent contribution of the family of Bogdan and Varvara Khanenkov to the development of material and spiritual culture of the Ukrainian people	17
Chutkyi A. I. Hetmanate period: assessment through the prism of high school	23
Sevastyanov A. V. Studying the development of economic potential and production forces of the region in the scientific heritage of the society for Studying Crimea (1922–1932)	30
Trenkin Yu. V. Sales and supply operations of Ukrainian agricultural cooperatives (1921–1928 years)	33
Kharlamov M. I. Features of work of short–term training courses for firefighting in Ukraine from 1920 to 1930	37
Voloshyn I. V. The role of the specialized agricultural network «Dobrobut» in the development of meat and meat processing industries of the Ukrainian SRP in the days of NEP	39
Dovbnia O. A. Repression against the Poles of the Ukrainian SSR at the end of the 1920's – the beginning of the 1950's in the scientific studies of domestic historians	42
Zubchenko S. P. Deportations of peoples and representatives of national minorities conducted by the Stalin regime during the Second World War	48
Yakunina K. I. Position and activity of Seventh–Day Adventists in the Volyn region and Rivne region in 1944–1953	54
Doronina N. V. Post–war years at philological faculty of Taras Shevchenko state university of Kyiv (1945–1955)	58
Karasevych O. O. The becoming of historical knowledge on material and technical provision and personnel of Ukrainian village in the «thaw» period on the pages of «Ukrainian historical journal»	62
Lazurenko O. H. Personal and private life under the gaze of the friendly courts of the Ukrainian SSR in the early 1960s	66
Bratus I. V., Gunka A. M. Problems of interpretation of history of Kyiv	70
Danylyuk I. Yu. Development of museum science in the Carpathian region of 1991–2013 in national historiography	71
Kotsur V. V. National minorities of the southern Ukraine in social and political processes of the beginning of XXI century	76
Kostiuk D. S. Civil Society Factor in geopolitics: «Arab Spring» in American–Russian rivalry (2010–2013)	80
Lushchay V. I. Formation of the Russian imperial national policy towards the Poles	84
Yushkevych V. V. Determination of places for optimal settlement of European refugees in the projects of American scholars at the end 1930's	91
Karikov S. A. The influence of the Elector Moritz of Saxon' policy at the events of «Princely War»	95
Vatseba R. M. The 9 th – 10 th – century North Veleti and formation of the Lutician federation political institutions	98
Volkanova N. V. Welfare help to the army from the Bessarabia aristocrats during Russo–Turkish war of 1877–1878	104
Botika T. S. English trade unionism on the pages of Russian magazines at the beginning of the 20 th century	106
Gutsalo S. Ye. The history of creation of international integration organizations in the Middle East region in the XX–XXI centuries	108
Dmitruk Ya. V. Conditions for passing representatives of national minorities to military service in the armed forces of Poland during the interwar period	113
Mammadov A. A. Geopolitical interest, mechanisms and its implementation in the Caspian region	116
Nazaraliev E. A. Libraries in the education system in the context of globalization	119
Azizova M. A. Liberation struggle in Northeastern Azerbaijan in 1812–1822 (based on materials from the «Acts of the Caucasian Archeographic Commission»)	122
Aliyev A. Investigation of ethnographic features of Georgian Azerbaijanis on the basis of the creativity of national poets	126
Amanova B. T. The reflection of Azerbaijani folk music in the works of Ali Valiyev	132

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Besedina H. Specificity of the interpretation of the concept of «discourse» in the philosophy of Michel Foucault	137
Bogdanova N. G. The problem of freedom of human self–realization in informational society in the works of J. Maksud	141
Hrehk V. I. Education and forming of Christian moral of believers on the basis of church dramaturgy of saint Dimitry (Tuptalo)	144
Hura V. O. The influence of persons of I. Kargelto the change of the eschatological paradigm of the Evangelical–Baptist Union of Ukraine at the beginning of the 20th century: from postmileniarism to dispensationalism	150

Dankanich R. I. Problem of correlation between hermeneutics and historicism in Gadamer's philosophy	154
Kolotilova N. A. The logic and rhetoric in the S. I. Povarin's theory of arguing	157
Ryk M. S. Symbolic depreciation of the bible in the work of H. Skovoroda	161
Nikolenko H. S. Criteria of openness and closeness of society by K. Popper	165
Sodomora P. Nativism in the process of learning (translation of Plato's «Meno»)	168
Strizhachuk F. V. Trinitarian history as a source for the doctrine of the Trinity of Jurgen Moltmann	170
Kobzieva I. O. Philosophical and anthropological dimensions of kalokagathia in the middle ages	173
Borodenko O. V. New mythology of space: the symbolization of the local	176
Diakovska H. O. The narrative as a form of discursive power	179
Zakharenko K. Counteraction to manipulative influences (means, technologies, possibilities)	181
Ilyina G. V. From aesthetics of vision to visual reliability: sources of modern subject-object paradigm	190
Ishchuk N. V. Spiritual tendencies of the present time significant for the orthodox community-coinionia and theodialogy	193
Kolyada V. I., Grebin S. N. Methodological aspects of problems of personality socialization in pedagogy	199
Melentieva T. N., Savchenko A. A. Labor as a social phenomenon and a process	203
Mykhalchuk A. O. Information society: modern styles of coding and their influence on the human's intellect	207
Pankiv O. V., Sanotska N. Ya. Speed and instance as leading characteristics of the modern lifestyle	211
Pylypiv V. V. Belle Époque hospitality practices: artistic and aesthetic dimensions	215
Rubsky V. M. Convergent processes in religious systems of the propagation of the worldview	219
Symonenko S. P. Sacral as factor of human behavior motivation	222
Syslyuk Ya. G., Timchenko O. P., Pihosh M. A. Logic and philosophical features of the theory of knowledge in domestic philosophy as a specific of Ukrainian mentality	226
Skyrtach V. M., Gontar V. O. Subject and Other in philosophical and clinical discourse	231
Fedorova I. I., Moskalenko K. M. Utilitarian as a principle of construction of the socio-cultural space of Antiquity	233
Shevchenko M. I. Change of social and cultural paradigm and its impact on the cultural policy peculiarities	237
Shmigol M. F. The phenomenon of humanitarian education: worldview context	242
Yarema N. S. The phenomenon of social utopia in social and philosophical thought	245
Olexenko R. I. The philosophy of market relations in the historical and economic discourse of modern Ukrainian scholars	249
Kryvitchenko O. Representationalist explanation of phenomenal properties: internalist and exteriorist approaches	253
Drobotenko M. O. Didactic adaptation of educational gerontology	258
Parfonova O. I. State educational policy of Ukraine in the context of reforming general secondary education	262
Yakimchuk O. Key contradictions in the formation of the Ukrainian educational system	267
Shchubelka N. V. Strategic potential of education as a factor of social and economic development	270
Kadievskaya I. A., Nariadko G. Ya. Modern features of the problem of the spread of the syndrome of emotional burnout (SEB) among educators	274
Simakova N. M. Ukrainian legislation on education (formation in the period of independent development)	278

POLITICAL SCIENCES

Ahafonova H. S., Simonian A. V. Typologization of public council	283
Andrushchenko T. V. Application of modern teaching methods as a tool for improving the quality of higher education in Ukraine	287
Bevzyuk E. V. Language as a factor of conservation of the Lusatian ethnos	290
Buryachenko O. V. Institutionalization of political parties of Ukraine as factor of formation of positive reputation	293
Velizade K. R. The role of the political system in the formation of political life: social philosophical aspect	297
Gioane I. M. Worldview as the main spiritual determinant of political choice	300
Verbytskyi B. D. The participation of Mykhailo and Bohdan Horyns' in the creation and development of the Ukrainian Helsinki Union	303
Godny S. P. Lobism as political value of democratic society	307
Grigor O. Humanitarian education as a factor in the formation of a common culture diplomat-politician	311
Demydenko O. I. State strategy for regulating the processes of intellectual migration: views and recommendations of Ukrainian experts	316
Derevinsky V. F. Energy independence of the state in the context of consolidation of society	321
Ignatko V. The core of European values: democracy and freedom	323
Kliuienko E. O. Political participation and democracy: the main problems of international character	326
Ladnyi Yu. A. Ethnic and political processes in Ukraine during the Directory of the Ukrainian People's Republic: historical and political science discourses	331
Mordovets M. V. State of welfare in the system of political coordinates of the present	340
Semko V. L. Social nature of energy, energy-safety and energy efficiency as constituents of process of consolidation of Ukrainian society	342
Sych O. M. The oligarchic political regime and the social basis of the permanent revolutionary process in Ukraine	348

Правила оформлення та подання рукопису до наукового видання «ГІЛЕЯ: НАУКОВИЙ ВІСНИК: ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ»

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Мова написання рукопису: статті подаються мовою оригіналу: українська, російська, англійська, німецька, французька, іспанська, польська, чеська.

3. Рукопис статті подається до редакції у формі: файлу рукопису, який надсилається на електронну адресу редакції gileya.org.ua@gmail.com у форматі «Автор – Назва статті.doc».

4. Рукопис статті не має містити заборонених до друку матеріалів, оскільки збірник є відкритим джерелом інформації. Авторський текст не має бути опублікованим раніше та не бути перекладом раніше опублікованої статті. За зміст статті та інформаційне наповнення несе відповідальність автор статті та рецензенти.

5. Рішення про можливість публікації статті приймає редколегія та незалежні рецензенти.

6. Загальні вимоги до рукопису статті:

- **обсяг рукопису – 20–24 тис. знаків** (як виняток, не більше **40 тис. знаків**), включаючи рисунки та таблиці;
- стаття повинна бути підготовлена за допомогою редактора **Microsoft Word for Windows** (версії 97, 2000, XP, 2003, 2007) або сумісного редактора;
- **формат аркуша – А4 (210x297), орієнтації сторінки – «книжна»; інтервал між рядками – 1,5 пт;**
- **рисунки, фотографії, графіки слід вставляти в текст статті як об'єкт.** Положення об'єкта – «в тексті»;
- **рисунки**, створені у вбудованому у Microsoft Word редакторі рисунків, слід подавати як згруповані об'єкти;
- **рисунки та таблиці** не повинні розривати речення в абзаци, тобто вони мають бути розташовані після того абзацу, в якому на них робиться перше посилання в тексті.

7. Розташування структурних елементів статті:

- **індекс УДК;**
- **ім'я, по-батькові, прізвище автора** (авторів);
- **науковий ступінь, вчене звання; посада і місце роботи** (подається без скорочень); **e-mail; ORCID** (<http://orcid.org/>).
- **назва статті та анотація** українською (або регіональною мовою) та англійською мовами. Анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження, застосовані методи, основні одержані висновки;
- **ключові слова** українською (або регіональною мовою) та англійською мовами;
- **Список використаних джерел.** Список літератури наводиться наприкінці статті у алфавітному порядку на мові оригіналу, відповідно до **Harvard Referencing style (гуманітарні науки та суспільні науки)** – (http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/16051/22/Harvard_Referencing_style.PDF).
- **References.** Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Якщо наукова праця написана мовою, що використовує кириличний алфавіт, то її бібліографічний опис необхідно транслітерувати латинськими літерами. Після назви праці латинськими літерами зазначається переклад англійською мовою у дужках.

8. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7– номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

9. Рукопис статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія завіреною печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

10. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

11. Відомості про автора (авторів): прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи (без скорочень), службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон, e-mail, відділення Нової пошти.

МІЖНАРОДНА ІНДЕКСАЦІЯ ЖУРНАЛУ

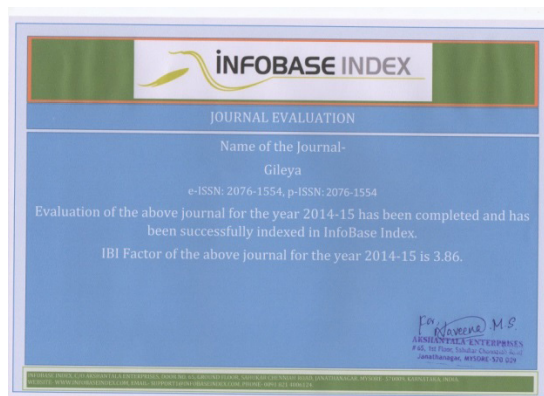
1. **Index Copernicus (Польща)** – міжнародна наукометрична база (Index Copernicus Journals Master List). Даний сайт містить індексування, ранжування і реферування журналів, а також є платформою для наукового співробітництва та виконання спільних наукових проєктів

2. **EBSCO (USA)** – агрегатом повнотекстових видань. Включає в себе 375 повнотекстових баз даних і більш 350000 електронних книг

3. **InfoBase Індекс (Індія)** - комплексна, багатодільова база даних, що охоплює наукові літератури з усього світу.

4. **SIS (Scientific Indexing Services) (USA)** фокусується на цитатах індексації, аналіз цитованості і підтримує бази даних, що охоплюють цитування тисячі академічних журналах. SIS забезпечує кількісний і якісний інструмент для рейтингу, оцінки та класифікації журналів з навчальної оцінки і передового досвіду.

